



This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

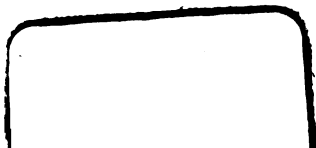
Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

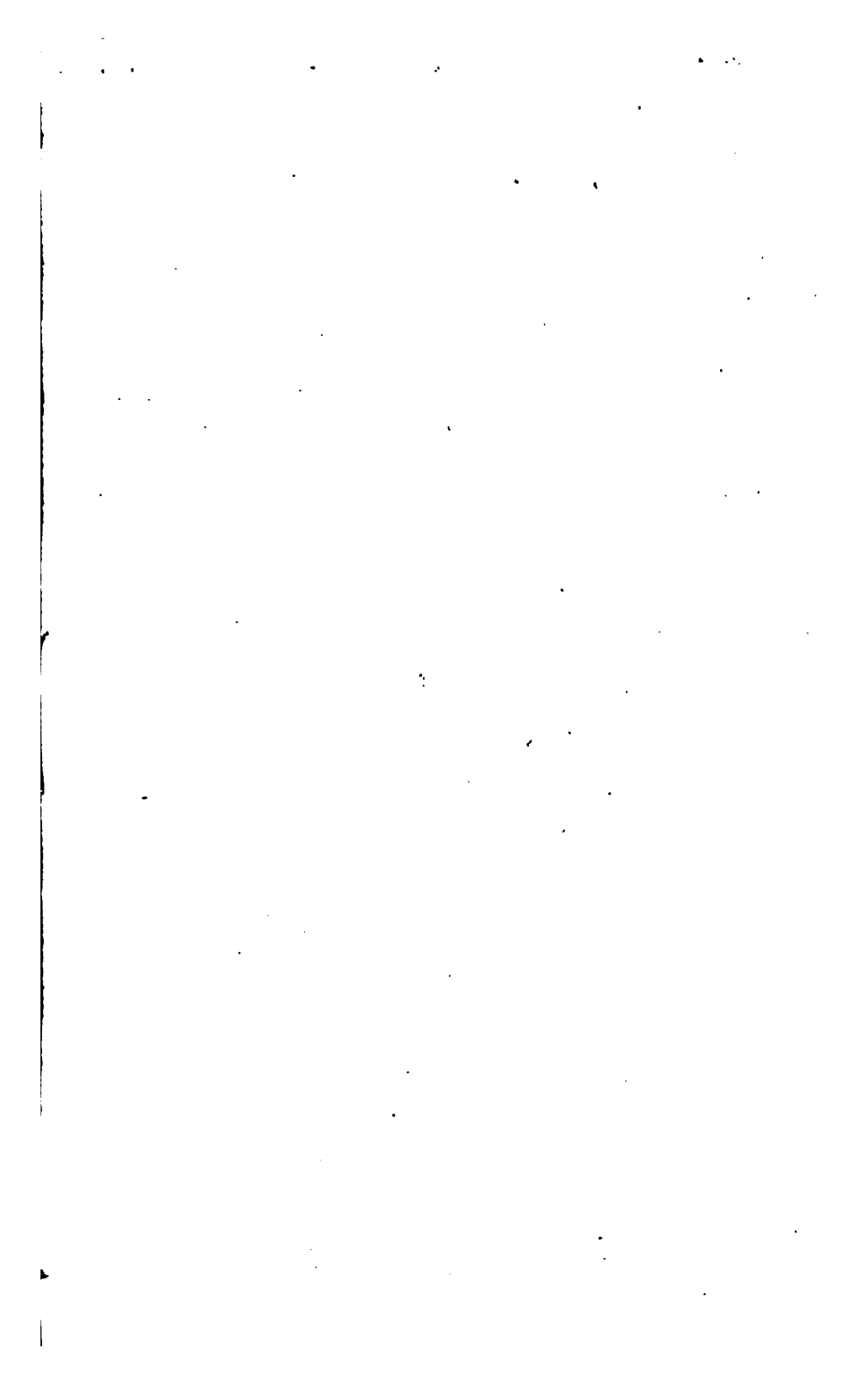


4
B



George Bancroft









BIBLIOTHECA

CLASSICA LATINA

SIVE

COLLECTIO

AUCTORUM CLASSICORUM LATINORUM

CUM NOTIS ET INDICIIS.

On souscrit, à Paris,

CHEZ N. E. LEMAIRE, Éditeur, rue des Quatre Fils, n° 16, au Marais.

DEBURE frères, libraires du Roi, rue Serpente, n° 7.

TREUTTEL et WURTZ, libraires, rue de Bourbon, n° 17.

A. F. DIDOT, imprimeur de l'Institut, rue Jacob, n° 24.

BOSSANGE père, libraire, rue de Richelieu, n° 60.

DONDEY-DUPRÉ, impr.-lib. rue de Richelieu, n° 47 bis.

BRUNOT-LABBE, libraire, quai des Augustins, n° 33.

Jos. RENOUARD, libraire, rue de Tournon, n° 6.

H. VERDIÈRE, libraire, quai des Augustins, n° 25.

ARTHUS-BERTRAND, libraire, rue Hautefeuille, n° 23.

LECOINTE, quai des Augustins, n° 49.

Et chez tous les libraires de France et des pays étrangers.

M. T. CICERONIS

QUÆ EXSTANT

OMNIA OPERA

CUM

DEPERDITORUM FRAGMENTIS

IN QUATUOR PARTES DIVISA

ITEM

INDICES QUINTQUE

NOVI ET ABSOLUTISSIMI

**EXCUDEBAT A. FIRMINUS DIDOT,
GALLICARUM ACADEMIARUM TYPOGRAPHUS.**

REVUE
DES
SCAVES

M. T. CICERONIS

PARS TERTIA

SIVE

OPERA PHILOSOPHICA

AD OPTIMOS CODICES

ET EDITIONEM J. VICT. LECLERC

RECONSITA

CUM SELECTIS VETERUM AC RECENTIORUM NOTIS

CURANTE ET EMENDANTE

M. N. BOUILLET

IN CAROLI MAGNI COLLEGIO PHILOSOPHIE PROFESSOR

VOLUMEN QUINTUM
PARS PRIOR



PARISIIS

COLLIGEBAT NICOLAUS ELIGIUS LEMAIRE

POESIOE LATINÆ PROFESSOR

MDCCCXXXI

JNE

18



222
1222
1222

NOVI EDITORIS PRÆMONITIO.

Quum ea omnia quæ dici possunt tum de ipsis Ciceronis libris hoc volumine inclusis, tum de variis quæ ad illos pertinent commentariis, et de auxiliis cujuslibet generis quibus editor uti poterat, in Præfationibus et Introductionibus a nobis servatis fuse docteque explicata reperiantur, nos pauca tantum de nostra peculiari opella lectores præmonitos volumus.

Duo opera quæ scripsit Tullius de Republica et de Legibus quum ad nos ex antiquis chartis emergerint plurimis locis mutilata, atque tam varietate lectionum quam lacunarum calamitate vitiata, præsertimque libri de Republica non nisi fragmentis fere nullo inter se vinculo cohærentibus, et quasi collectis e naufragio tabulis constent, adeo ut numquam tam opima præda commentatorum investigationibus ac disceptationibus oblata fuerit, non seri potuit quin ingenti commentariorum mole obrueremur. Quapropter nobis, ea quam emendatissime edere in lucem cupientibus, necesse fuit paullo longius excurrere quam libuisset, ac præcipua saltem variorum commentatorum loca proferre unde libri Ciceronis, tantis tenebris involuti, ea luce qua poterant, illustrarentur. Nam quum aut de mutilis vocabulis in integrum restituendis, aut de pravis lectionibus emendandis, aut de lacunis, nec mediocribus quidem, explendis fere semper agatur, ac propterea latissimus campus variis opinionibus pateat, quarum multæ, licet adversantes, æque tamen defendi possunt et admitti; nullas earum quæ rationi consentaneæ videntur neglectui habere potuimus, ac omnia præbere debuimus quibus licet uti medicamina: quamvis enim ea indicaverimus, quæ nobis videntur potius adhibenda, quum tamen optimi scriptores de iis certent adhuc, neque ii simus qui

contendamus nobis solis affulsisse veritatem, satius visum est afferre diversa iudicia, ne veræ opinionis forsân omissæ nobis crimen injiceretur.

Quod ad libros de Republica Ciceronis attinet, nulla potuimus commendatiore editione uti quam ea quæ a Mosero in lucem edita est anno 1826, hoc titulo: « M. Tullii Ciceronis de Republica libri ab Angelo Maio nuper reperti et editi cum ejusdem præfatione et commentariis. Textum denuo recognovit, fragmenta pridem cognita et Somnium Scipionis ad codd. MSS et edd. vett. fidem correxit, versionem Somnii græcam emendatius edidit, et indices auxit Georgius Henricus Moser. Accedit Friderici Creuzeri annotatio. Cum specimine codicis Vaticanæ palimpsesti lithographo. Francofurti ad Mœnum, e typographeo Brœnneriano, 1826 ». Quam editionem ad conficiendam quum Moserus optima quæque adjumenta unde unde accersivisset, et accuratissime collegisset (1), nobis ad alios fontes minime recurrendum fuit, ac ipsius Moseri editionis contextum ubique quam fidelissime retulimus, prætermisissis tantum nonnullis adnotationibus, quæ non modo longiores, verum etiam omnino supervacaneas nobis visæ sunt, utpote quæ spectent ad vocabula levioris momenti, neque ullo modo ad rem, de qua agitur, spectent. Facile enim lectores egebunt disputationibus illis pæne utilibus, quæ solummodo scrupulos et patientiam germanicam arguunt.

Ex Additamentis etiam, quæ in calce editionis Moserianæ leguntur, novasque animadversiones, præsertim F. C. Wolfii et J. Bakii haud dedignandas continent, multa excerpimus et inter cetera commentaria ipsi editionis contextui inseruimus.

Angeli Maii, in quem editores alii non gratos satis, nostro iudicio, gessere animos, luculentas tum de verbis, tum de rebus adnotationes, qua-

(1) Vide infra Præfat. Moseri, pag. 5 et seq.

rum ope Tullianum opus pæne ad lucem revocatum est, magna sedulitate retinuimus, eaque omnia quibus tum mutilata vocabula, tum loca, et plurima quidem, deleta supplevit, ita ingeniose et feliciter, ut ille non tantum nobis librorum de Republica reperiatur, verum etiam quasi alter conditor jure appellari possit (1).

Editiones etiam et versiones nostratum Villemannii (2) et J. V. *Leclerc* adhibuimus, quotiescumque doctissimæ illorum interpretationes ad excutiendas verborum aut rerum tenebras prodesse potuerunt.

Accurate quoque servavimus optimas Car. Sigonii, Vineti, Lambini et ceterorum adnotationes, quæ ad sexti libri loca jam pridem nota spectant; dedimusque Excursum ad libri ejusdem cap. 18, ex Mureti Varr. Lectt. expromptum, in quo doctissime confertur locus quidam e Phædro Platonis cum ejusdem loci interpretatione Ciceroniana.

Præcipuo etiam nobis adjumento fuit ad libros de Legibus illustrandos editio Creuzeri et Moseri sic inscripta: « M. Tullii Ciceronis de Legibus libri tres, cum Adriani Turnebi commentario ejusdemque apologia et omnium eruditorum notis quas Joannis Davisii editio ultima habet. Textum denuo recensuit suasque Animadversiones adjecit Georgius Henricus Moser. Accedunt Copiæ criticæ ex codd. manuscriptis nondum antea collatis, itemque Annotationes ineditæ P. Victorii, I. G. Grævii, D. Wytttenbachii, aliorum. Apparatum codicum et ineditorum congressit suasque notas addidit Fridericus Creuzer. Francofurti ad Mœnum, e typographeo Brœnneriano, 1824 ». In hac enim editione omnia quæ de iis Tullii libris scripta sunt commentaria Moserus congressit ac complexus est, ita ut nobis tantum seligenda fuerint quæ visa

(1) Vide infra Ang. Maii Præfat. pag. 15 et seq.

(2) De Villemannii in libros de Republica meritis, vide quæ ipsi diximus ad Epitomen libri quinti, pag. 351 et 352.

sunt ad propositum nostrum maxime idonea. Davisii, sæpius jam de nobis, et in primis in Tusculanis Quæstionibus, bene meriti, adnotationes haud paucas retulimus, cujus acutum et sagax ingenium haud semel ad pravos locos emendandos feliciter valuit. Creuzerum quoque ac Wyttenbachium sæpe induximus de iis quæ ad romanum jus, aut usus antiquos, aut res historicas spectant, doctissime disserentes. Moseri ipsius adnotationes crebro usurpavimus, cujus maximi est momenti ad litem dirimendam auctoritas. Sed fons nullus nobis uberior apertus est quam Hadriani Turnebi commentarius, quem Moserus suæ editioni justissima causa adjunxit; illi enim viro, vere erudito, vastaque reconditoris doctrinæ suppellectili ornato, sive de rebus historicis disserat, sive de philosophicis, sive Romanorum leges ususque describat, sive Ciceronis sententias interpretetur, aut illustret ac evolvat, vix facile invenias parem.

Ex Gœrenzii posteriore editione (1) nonnulla etiam exprompsimus quæ nobis a Mosero visa sunt immérito neglecta, et ea præsertim quæ ad primum librum pertinent. Uniuscujusque libri calci laudabiles Moseri et Creuzeri: Excursus: apposuimus; neque ullum ex illis omittere fas duximus, ne ulla desiderarentur quæ adjuvare possent: ad intelligendum probe contextum hujus operis, quod jurisconsultis veterum legum historiæ studiosis maximi pretii auxilia suppeditat.

(1) * M. T. Ciceronis Philosophica omnia. Ex scriptis recens collatis editisque libris castigatus et explicatus edidit Jo. Aug. Gœrenz. Volumen primum, de Legibus libros tres continens. Lipsiæ, 1809, in libraria Weidmannia. Loudini, apud J. Payne et Mackinlay et W. H. Lunn .

G. H. MOSERI PRÆFATIO.

PAUCA sunt, quæ de nova hac Ciceronis de Republica librorum editione lectores monitos volo. Equidem quum primum ad me delata esset editio A. Maii, summo eam ardore et studio legere cœpi; quumque per satis multos annos in Ciceronis de Philosophia libris accuratiore opera perlustrandis versatus essem, identidem in loca incidi, quibus probabiliter mederi me posse confidebam, alia ab A. Maio minus recte vel explicata vel tentata offendi, multis etiam a me collatione aliorum Ciceronis librorum lux afferri posse videbatur. Quæ loca quum a me vel emendata vel illustrata in schedas coniecissem, de iisque Creuzerum meum consuluissem, factum est, ut is vir, quem parentis loco numquam non venerabor, auctor mihi fieret edendi libri, suamque mihi operam, quæ est ejus insignis in rebus meis adjuvandis humanitas, prolixè polliceretur. Ego autem, quum paullo post multæ prodirent vel contextus romani repetitiones, vel aliæ speciem emendatæ lectionis plus minusve justam præ se ferentes, una etiam (Heinrichii) esset promissa, quæ virorum doctorum desideriis cumulate satis factura diceretur, differendam totam operam existimabam, donec ista editio justa et plena prodisset, quæ sive supervacaneam faceret meam operam, sive meæ magis etiam exornandæ et emendandæ inserviret. At dum eam exspecto, fama ad me perfertur, intermissam esse nescio quo casu editionis illius absolutionem, perferuntur ad me editiones Heinrichii minor, Steinackeri, Lehneri, Schützi, aliæ, versiones etiam, gallica una et duæ germanicæ, aliique libri et libelli, de quibus in librorum indice (1), a nobis ad hanc edi-

(1) Quem indicem vide infra, pag. 5. En.

tionem adornandam adhibitorum, satis mihi exposuisse videor. Quibus omnibus quamquam haud pauca inesse confiteor et ad lectionem emendandam, et ad res ipsas explicandas utilissima, paucissima tamen eorum prærepta mihi esse vidi, quæ ego ad hos libros in schedas coniecissem: subnata potius inde est satis larga novarum emendationum et vindiciarum silva, et nova exstitit causa edendi totius operis, meis aliorumque curis illustrati. Erat consilium excerpenti ex annotationibus A. Maii ea, quæ ad meas annotationes intelligendas essent necessaria, itemque ea, quibus res ipsæ egregie viderentur esse explicatæ. Sed dum ad excerpenti laborem me accingo, eaque secludere incipio, quæ omittenda viderentur, factum est, ut perpauca admodum supervacanea viderentur, et repetendi, quod in editione quoque Halensi factum est, commentarii integri, sed correcti et aucti, consilium loco prioris subiret, quod a viris doctis, justisque harum rerum arbitris haud improbatum iri confido. Sed ut de A. Maii in hos libros meritis, cujus ego viri laudibus minime omnium aliquid detractum velim, paucis tantum defungar, faciunt virorum doctorum judicia publica satis multa, quæ neque repetere attinet, neque refutare animus est. Quis enim non admiretur viri doctissimi in adornandis hisce fragmentis sagacitatem atque acumen, in emendandis multis locis lacunisque explendis solertiam et felicitatem, in conferendis aliorum scriptorum locis, investigandisque fontibus literarum notitiam multiplicem et fere infinitam? Quare ut hæc conjuncta cum mea opera ante oculos haberent, iisque copiis opibusque uti possent lectores nostri, faciendum ego censui, quod feci. Sicubi vero meum iudicium a viri illius sententiâ sejungendum esse existimavi, quod in lectione constituenda haud raro necessarium visum est, id ut sine offensione fieret, curavi. Schüt-zianam lectionem quod sæpius carpsi ob innumera fere festinationis vestigia, quorum tamen multa silentio prætermisi, id ita intelligi volo, ut editionem illam vituperandam meri-

toque reprehendam censuerim, Schütziū, virum summum, non item; cuius, si pauculas excipias, sed optimas, annotationes, nullæ fere in illa editione adornanda et describenda partes fuisse videntur.....

At, dicet fortasse quispiam, qui justam horum sive fragmentorum sive librorum editionem meditatatur, is etiam fragmentorum ab A. Maio institutam dispositionem sub examen vocet, nonnullis certe in locis dubiam, in paucis manifesto falsam. Augeat idem fragmentorum numerum, excussis, qui A. Maium fugerunt, libris patrum aliorumque scriptorum, quibus Ciceronis libros integros legere contigit. Audio. Sed de universo fragmentorum ordine melius iudicare, quam A. Maius iudicavit, non facile quisquam sibi sumet. Loca aliquot, quibus aliquid mutandum esse videri posset, indicavi: ut ipse aliquid mutarem, id mihi sumere nolui. Expectemus, dum novus aliquis liber reperiatur, qui et lacunas expleat, et eorum, quæ habemus, dispositionem vel confirmet, vel corrigat. Nova vero fragmenta ut conquirant eos exhortor, quibus et otium est, quod mihi quidem fere est nullum, et librorum copia, qua ego in hac urbe plane destitutor: eorum certe librorum, in quibus aliquid, quod operæ pretium sit, repertum iri cum aliqua veri similitudinis specie sperare possis.

Jam quod ad eam, quam sequutus sum, et emendandi et explicandi rationem attinet, de ea non est, quod multus sim. Erunt, qui nimium me hædisse et indulsisse utrique generi dicant; erunt fortasse, qui plura etiam desiderent; erunt denique (tales nimirum, quibus nil, nisi sua ratio placet), qui obtrectandi lubidine et livore abrepti totam operam arroganter fastidiant, maledicendoque, quia bene dicere non didicerunt, gloriolam captent, inanem illam quidem, sed vulgo fucum facientem.....

Unum addo, quod ad libri usum pertinet: numeri videlicet, margini paginarum exteriori adscripti, iidem sunt, quos A. Maius adscriptit, de quibus vid. ejus Præf. Interiori mar-

gini adscripsi paginas edd. Stuttg. et Londin. ad exemplar romanum expressarum. Indices auxi, et, quæ a me addita sunt, ita describi jussi, ut discerni possint ab iis, quæ alienæ industriæ debentur. Curavit redemptor honestissimus, ut chartarum non modo et typorum nitore conspicua esset hæc editio, sed etiam ut, quam posset fieri, prodiret emendatissima. Quod sicubi nihilo minus peccatum est, id et raro factum est, et mihi, qui non nisi plagulas jam excusas vidi, non erit vitio vertendum. Ceterum quum ultra annum in describendo libro versaretur typographus, factum est, ut, quum non amplius in manibus meis esset liber, quædam, quæ vel emendando vel augendo commentario inservirent, perque hoc tempus, ut fit, succrescerent, ad calcem libri, quod ipse in aliis reprehendere soleo, essent rejicienda (1). Quæ tamen ut conferantur cum operis contextu et commentario, rogatos volo censores primum, tum lectores omnes. Orthographiæ, quam dicunt, rationem, quam partim, qualem exhibet codex rescriptus, servavit A. Maius, partim immutavit, quæque est in codice sæpissime falsa, sæpe a recepta recedens et vere antiqua, hanc igitur quod immutavi, ad eamque normam, quæ hodie in optimis editionibus obtinet, Heinrichio præeunte, accommodavi, id ideo faciendum duxi, quod nondum plane in singulis vocibus ad liquidum perducta est ea scribendi ratio, quæ Ciceronis ætate obtinuerit, ut plerumque, qui unum alterumve corrigat ad certam rationem, in multis tamen recentiorem usum servet, eoque scriptionem inducat, ut ab usu recepto abhorrentem, ita eo tamen non certiore eamque sibi ipsi non constantem.

Scribebam Ulmæ idibus februariis MDCCCXXVI.

(1) Ea, si quæ saltem digna essent quæ servarentur, nos suo quæque loco reposuimus. Ed.

INDEX LIBRORUM,

ALIORUMQUE, QUIBUS USUS EST MOSERUS,
ADJUMENTORUM.

Editione quidem Romana Angeli Maii principe quamquam nobis uti non licuit, ea tamen haud ægre caruimus, quum ad manum fuerint, quæ ad ejus exemplar satis accurate expressæ sunt, Stuttgartiana (in libraria Cottæ, M. DCCC. XXII.) et Londinensis elegantissima (impensis J. Mawman. MDCCLXXXIII), quæ et inter se et cum ed. Rom. ita conveniunt, ut paginarum quoque numerus, exceptis indicibus, qui in edit. Lond. arctiore spatio continentur, plane sit unus idemque. In quarum editionum alterutra si quid, ut fit, erat commissum, altera statim, quippe quum non iisdem in locis peccarent, errorem detegebat. Usus etiam sum editione Parisiensi, cujus hæc inscriptio est : « La république de Cicéron, d'après le texte inédit, récemment découvert et commenté par M. Mai, bibliothécaire du Vatican. Avec une traduction française, un discours préliminaire et des dissertations historiques, par M. Villemain, de l'Académie française, II tomes, Paris, Michaud. 1823. LXIV. 395 et 386 pp. in-8 ».

Hæc editio quamquam plerumque cum ed. Romana convenit, non tamen accurate eam reddit, neque in mutando vel omittendo constantia editoris apparet : correctiones sunt admodum paucæ, ne dicam nullæ, versio autem Gallica est ejusmodi, ut solent esse Gallorum versiones, paullo nimirum liberior. Dissertationem historicam et animadversiones, quas contextis subjecit, sua laude dignas esse ut facile concedo, ita tamen ad nostrum consilium parum in iis inesse adjumenti deprehendi.

Egregias haud paucas emendationes exhibebat editio Heinrichii minor sive compendiaria (Bonnæ ap. Marcum, 1823), cujus utinam redemptor (si per eum stetit) fidem

datam solvisset emittenda in lucem mense julio anni ejusdem editione majore cum commentario critico! Sed quum ad hunc diem nondum lucem viderit hæc editio, emendationum ejus viri causas ubique perspicere non licuit. Nos ubicumque ab eo. discedendum nostrumque judicium ab ejus judicio sejungendum censuimus, candide id indicavimus.

Steinackeri (Lipsiæ. Hartknoch. 1823) et Lehneri (Solisbaci. Seidel. 1823) edit. probabilia exhibebant haud pauca, plura quidem prior posteriore. De Steinackeri cum Niebuhrio dissensione quod ad Centurias pertinet, deque libellis ultro citroque scriptis, variisque de ea re aliorum quoque virorum judiciis monuimus in Excursu de loco isto peculiariter, ad calcem hujus editionis addito.

Schützi editionem (ap. Fleischerum, Lips. 1823), vel eam potius, quæ Schützi nomen in fronte gerit, utinam tam sæpe laudare potuissem, quam vituperare coactus fui! Sed insunt tamen, quæ admodum probanda videantur; quamquam describendo certe typis libro quemvis alium hominem, quam Schützi, invigilasse censeo (1).

Inspexi etiam editionem Halensem (Orphanotroph. in-8 1824), chartarum typorumque nitore minime conspicuam, Tauchnitzianam (Lips. 1823, in-12), Heidelbergensem (ap. Groosium 1823, in-12) admodum elegantem, distinctione identidem meliore gaudentem, quam ed. præ. Fuldensem (ap. Mullerum 1824, in-8, t. I) cum disputatione et annotatione Villem. germanice versis, et versione horum librorum germanica pessima, ex gallica, neque vero ex latina lingua expressa ab homine quodam, cui nomen est J. M. Pierre; Kobbii versionem (Gotting. ap. Vandenh. et Rupr. 1824, in-8) germanicam, ad Heinrichii editionem factam, illa quamquam insunt, quæ displiceant, multis nominibus præstantiorem; Zachariæ librum bonæ frugis plenissimum (in-

(1) De Schütziæ edit. plura vide supra, pag. 2, fin. Ed.

scribitur : *Staatswissenschaftliche Betrachtungen über Cicero's neu aufgefundenes Werk vom Staate*. Heidelberg. Oswald. 1823, in-8) et quæ adhuc prodierunt horum librorum censuræ in annalibus literarum Heidelbergensibus, Gottingensibus, Halensibus, Lipsiensibus, Jenensibus, aliis.

Quæ pridem ferebantur et collecta erant horum librorum fragmenta in editionibus operum Ciceronis integris, adhibui, usus edd. Roberti Stephani (Victoriana), Caroli Stephani, Sylburgii (Wecheliana), Lambini, Gothofredi, Verburgii, Ernesti, Bipontina, Schützi, itemque eo libro, in quo, ante repertos ab Angelo Maio hos libros, centonis instar concinnavit ex omnibus Ciceronis libris sex de Republica libros Francogallus Bernardus, ita inscriptos : « De la République ou du meilleur gouvernement, ouvrage de Cicéron, rétabli d'après les fragments et ses autres écrits, et traduit en français avec des notes historiques et critiques et une dissertation sur l'origine et les progrès des sciences, des arts et du luxe chez les Romains ; nouvelle édition, revue et corrigée, à laquelle on a joint le texte latin, avec deux dissertations nouvelles : par M. Bernardi. II tomes, Paris. 1807. LI. 340 et 350 pp. in-8 ».

Et hic quidem liber, ut suis laudibus non destituitur, quippe qui etiam Sancto-Crucio (*Sainte-Croix*) placuerit, ita ad nostrum consilium admodum exigui fuit usus (1).

(1) Ut vero hujus libri ratio et consilium magis appareat, age apponamus scriptoris ipsius expositionem sententiæ suæ : « Le traité de la République ainsi restauré contient un tableau historique des institutions romaines, des discussions sur les questions les plus importantes de la morale et de la politique, telles que l'origine de la société, l'essence de la loi et du devoir, la différence éternelle du bien et du mal, les fondements du bonheur public et particulier. On y trouve les fameux arguments de Carnéade contre la justice et le droit naturel. Lactance, qui les rapporte, les avait puisés dans la République de Cicéron. Il les juge insolubles à la raison humaine, dénuée du secours de la religion. Il a négligé de nous faire connaître les réponses que Cicéron y avait faites. J'ai suppléé à cette omission, comme pour tout le reste, en cherchant dans ses autres ouvrages. J'ose me flatter que ces recherches n'ont point été infructueuses ».

Quid vero debeat hæc editio Creuzero nostro, neque meum est prædicare, et unusquisque videt ex nomine a nobis ad ejus annotationes addito.

Doederleinii, professoris Erlangensis, annotationes aliquot, quum serius ad me delatæ essent, ad calcem horum librorum erant rejiciendæ.

Dirksenio meo acceptam refero annotationem ad lib. II, cap. 35, quem ego locum absque eo intactum reliquissem, iis quippe præsidii minus instructus, quibus ad talia explicanda opus est (1).

Jam de Somnio Scipionis (2), quod inde a Macrobio tot tantorumque virorum curis et illustratum et emendatum est, et longum est dicere, et ab hoc quidem loco alienum. Mihi ad manum fuerunt editiones Ascensianæ, prima et secunda, Cratandri, Herwagiana, Caroli Stephani, Sturmiana, Aldina, Lambiniana, Gothofredi, Verburgiana, Ernestina, Bipontina, Schütziana, Ochsneri (in Oliveti Eclogg. Cicc.) (3).

Præter hos vero libros usus sum :

1. Codice Creuzeriano I, olim Uffenbachiano membranceo, de quo dixi ad Ciceronem de Nat. Deorr. et de Legg.;

2. Codice Creuzeriano II, chartaceo, sæculi decimi quinti, forma oct. anno 1484 conscripto, ad recentiorem codicum Somnii Scipionis familiam pertinente;

3. Variis lectionibus Codicis Monacensis, quas Lehnerus suæ horum librorum editioni addidit ad calcem præfationis q. v. p. 9;

4. Ed. Veneta, in qua continentur cum libris de Officiis

(1) Nunc vero (mense maio a. 1825 exeunte) eundem locum accurate pertractatum video in libro ejus novissimo : *Beiträge z. Kunde des Röm. Rechts*, pag. 189 sqq.

(2) Exstat G. E. Groddeckii Programma, Wilnæ (1814, in-4, pp. 14 editum, quod inscribitur : « Ad Somnium Scipionis monita » : neque vero mihi eo uti licuit.

(3) De istis omnibus editt. vide plura infra in ejusdem Moseri præfat. ad libros de Legibus. Ed.

reliqua Ciceronis philosophica minora, quæ plerumque jungi solent, videlicet Cato major, Lælius, Paradoxa. In fine legitur: « Finis libri... qui peroptime emendatus. Impressum Venetiis per Joannem et Gregorium de Gregoriis », s. a.; sed impressum esse hunc librum circa annum 1500, monuit me Veesenmeyerus, collega conjunctissimus (qui mecum hanc editionem optimam et quinque alias, in his Ascensianam primam et Herwagianam, perhumaniter communicavit), quum post eum annum nihil fere ex istorum duumvirorum officina prodierit (1);

Ed. Roberti Stephani Opp. Cic. ex Petri Victorii codd. cum ejusdem explicationibus suarum in Ciceronem castigationum. V Voll. f. max. Parisiis 1538; quæ quanti sit facienda, norunt eruditi;

6. Lugdunensi: editio splendida, continens de Officiis, etc. cum comm. Erasmi Roterod. Petri Olivarii, Petri Rami et doctissimi cujusdam viri. Lugduni ap. Theob. Paganum, 1556, f. 4;

7. Tigurina: de Offic. etc. cum castig. et ann. D. Erasmi, Ph. Melanthon. B. Latomi, C. Coclenii, W. Anemœcii, Jo. Camerarii, J. Metzleri. Tiguri. Froschower. 1560. Hujus editionis mentionem fecerunt Heusingerus ad Cic. de Off. et Beierus;

8. Ed. Jo. Boulierii Opp. Cic. Philoss. Lugduni, ap. Ant. Vincentium 1560, III voll. f. 8, quæ, quamvis mox editione Lambiniana obscurata, suis tamen non caret laudibus, et immerito, ut ostendam ad Ciceronem de Divinatione, ab editoribus fuit neglecta;

(1) Habuit hanc quoque editionem ad manum Degenius in adornanda editione librorum de Officiis, deque ea loquitur in edit. III (1825), *Introduct.* p. xv sq. Habuit autem Degen. his libris annexos Ciceronis quatuor Rhetoricorum libros et duos de Inventionem rhetoricam, impressos ibidem apud eosdem, ubi in fine legitur: « Impressum Veneciis per Joannem et Gregorium de Gregoriis fratres. Anno Domini MCCCCCII. Die sexto mensis aprilis ». Cf. Beier. in *Ind. edd. Cic. de Off.* p. 448, n. 7.

9. Plantiniana, de Off. etc. et in his animadversa quædam post D. Lambinum ab Jo. Cauchio, Corn. Valerio, et Gul. Cantero. Annotationes P. Manutii in margine adscriptæ sunt; accedit D. Lambini annotatio. Antw. Plantin. 1568, f. oct.;

10. Ed. Hieron. Wolfii, Basileæ ap. Herwag, 1569, f. m. cum libris de Off. etc. et ejusd. in hos libros commentario;

11. Sylburgiana, Opp. Cic. omn. Ed. ad Manutianam et Brutinam conformata: cum annotationibus et castigationibus ex variis doctorum virorum scriptis selectis. X tomi f. oct. Francofurti apud Andr. Wechelii heredes, Claud. Marnium et Jo. Aubrium, MDXC;

12. Ed. Jani Gruteri et Jani Gulielmii, cum comm. utriusque et Penu Tulliano G. L. Frobenii, V voll. f. max. Hamburgi ex bibliopolio Frobeniano, 1618;

13. Patavina. Præfixum videlicet est Somnium Scipionis editioni Macrobbii operum, quæ prodiit Patavii 1736, ap. Cominum, f. 8, admodum elegans, quamque curavit Hieron. Vulpius, plerumque sequutus ed. Jac. Gronovii;

14. Ed. Goezii, cujus inscriptio hæc est: «M. Tullii Ciceronis Cato Major et Somnium Scipionis. Μάρκου Τυλλίου Καίρωνος Κάτων και Ὀνισσοῦ τοῦ Σκιπίωνος. Ἐρμῆνευα Θεωδώρου. In einem hie und da berichtigten Texte und durch Parallelstellen erläutert von Johann Adam Goetz. Nürnberg. 1801, in-8». Paucissima habet, quibus se commendet, hæc editio; græca vero ita corrupte expressa sunt, ut puerum plagulis corrigendis præfuisse credas. Gazæ certe quam dicunt, versionem, quamquam non admodum castigatam, multo tamen emendatiorem exhibent editiones Sturmianæ.

De editione Angeli Maii monui in Præfatione (1).

(1) Post hæc legitur in Moseri editione longus locus de Somnii Scipionis versione græca; quam præter illam, quæ jam dudum circumfertur sub Theodori Gazæ nomine, alia quædam exstare videretur, quæ Maximo Planudi tribuebatur, Moserus suspicatus est unam eandemque versionem esse sub duobus istis nominibus; quam suspicionem certissimam esse firmis argumentis,

PRÆFATIO.

11

Delatus est denique, postquam dudum hæc editio describenda operis typographicis tradita fuerat, ad me liber, cujus inscriptio in novorum librorum catalogo, nundinis Lipsiensibus præmisso, magnam mihi expectationem commoverat, dolorem etiam, quod non licuisset eo uti in ipsa mea editione adornanda. Est vero ejus libri inscriptio hæc : « M. Tullii Ciceronis libri de Republica, notitia Codicis Sarmatici facta illustrati quantumque fieri potuit restituti a D. Guilielmo Münnich professore Cracoviensi ». Goettingæ, apud Carolum Eduardum Rosenbusch. 1825, 14, et 245 pp. f. 8.

Quis non hoc indice lecto huic libro et Ciceronianum de Republica opus et supplementa ex Codice Sarmatico inesse credat? Et justior quidem ejus expectationis causa esse videre poterat ei, qui legisset in Fr. Jakobsii Epistola ad F. G. Doeringium (secularibus Gymnæsii Gothani a. d. S. Thomæ, 1824, scripta), p. 29, hæc viri illius clarissimi verba : « in reliquiis librorum de Rep. . . ab A. Maio ex palimpsesto Bibliothecæ Vaticanæ felicissime erutis, et mox, ut audimus, ex alio hujusmodi codice, in Galicia forte reperto, multis accessionibus augendis ». Quis, inquam, non thesaurum expectaverit? Accepimus vero pro thesauro, non quidem, quod est in proverbio, carbonem, sed nihil, propter quod, librum nostrum jam e manibus emissum fuisse, magnopere sit dolendum. Et primum quidem Ciceronis de Rep. libri plane non insunt, sed agitur tantummodo de iis, et duabus quidem constat ille liber partibus. Parte priore accuratius docet Münnichius, quod minus accurate adhuc sciebamus, exeunte sæculo XVI, exstitisse adhuc in Polonia codicem librorum de Republica, neque vero ad hunc diem compertum esse, utrum etiam nunc in iisdem

ex MSS, quæ in Regia Parisiensi bibliotheca latebant collatione desumptis, doctissimique Hæti nostri auctoritate demonstrat. Illam conclusionem nunc exponere satis est; at supra memoratam disceptationem, hæc secus ac MSS notitiam, ipsi græcæ versioni, quam infra legere est, præponendam servamus. Ed.

regionibus exstet, an alio delatus sit, an plane interciderit. Parte autem posteriore illud probatum ivit, Præsulem Camenecensem, postea Chelmensem, Premisliensem, denique Posnaniensem, Laurentium Grimalium Goslicium (Goslicki), mortuum anno 1607, habuisse illum codicem, eoque usum esse in conscribendo opere, cujus inscriptio hæc est : « De optimo senatore libri duo, in quibus magistratum officia, civium vita beata, rerumpublicarum felicitas explicantur. Opus plane aureum, summorum philosophorum et legislatorum doctrina refertum, omnibus republicas rite administrare cupientibus non modo utile, sed apprime necessarium. Accessit locuples rerum toto opere memorabilium index. Cum privilegio. Venetiis ap. Jordanum Zilettum, 1568, in-4. Idem Basileæ, 1593, apud Leonardum Osten, impensis Roberti Cambiers, in-8 (1) ». Et primum quidem illud satis probabiliter demonstrat, fieri potuisse per temporum locorumque rationem, ut isto codice uteretur Goslicius : deinde vero ex rerum cum libris Ciceronianis de Republica congruentia efficit, Goslicium non aliorum scriptorum veterum potius, quam Ciceronis de republica optima constituenda sententiam esse sequutum, quem quidem non ad verbum descripserit (nam ne unus quidem Goslicii locus Ciceronis alicui loco plane geminus est), sed ratiocinando et rebus digerendis sæpenumero expresserit; ex iis denique, quæ plus minusve cum fragmentis servatis vel repertis congruant, colligi id posse existimat, ut nonnullæ reperti operis lacunæ, quarum quidem quod fuerit vel esse debuerit argumentum, innotescat, eadem fere ratione expleantur, qua nunc Augustini quibusdam et Lactantii aliorumque locis ab A. Maio complures sint expletæ. Cujus rei aliquot exempla insigniora exhibet. Denique ex colore

(1) De eo viro ejusque libro vid. Henn. Wittii Diarium biographicum scriptorum sæculi XVII, pag. 43; Gesneri Bibliothec. in compend. red. s. Jos. Simlero, pag. 445 sq. Collectio in unum corpus librorum, qui ab a. 1564 ad a. 1592 prodierunt, pag. 266.

orationis satis Ciceroniano non nimium immutata esse ea concludit, quæ suis immiscuerit Goslicius ex opere, quod non nominato auctore excerptserit : illud vero Goslicii opus denovo typis se vulgaturum spondens admonet lectores, ut vestigia Codicis Sarmatici librorum Ciceronis de Republica in Polonia persequantur. — Quæ omnia ut multa cum diligentia collecta et rationibus haud plane contemnendis demonstrata esse concedo, ita tamen animum nondum explevisse, nedum expectationi speique, quam conceperam, satisfecisse, ingenue profiteor.

Tempestive quidem, quippe exeunte mense aprili anni 1824, prodierat F. C. Wolffii, Correctoris Gymnasii Flenopolitani programma, in quo insunt : « Observationes criticæ in M. Tullii Ciceronis Orationum pro Scauro et pro Tullio et librorum de Republica fragmenta ». (43 pp. in-4.) Sed quum id comparuisse sero comperissem, serius idem etiam ad me delatum esset, factum est, ut in annotatione conscribenda eo uti non possem, sed, quæ inessent ad hos de Republica libros sive emendandos, sive explicandos, ad calcem operis essent rejicienda et dijudicanda (1).

EX FABRICII BIBLIOTHECA LATINA

ED. J. A. ERNESTI, T. I, P. 199 SQQ.

« Somnium Ciceronis ex ultimo sive sexto libro de Rep. sive de optimo reipublicæ statu excerptum. Illud servavit ac duobus libris copiose illustravit Macrobius. Favonii vero Eulogii (2) Rhetoris Carthaginiensis disputatio in Somnium Scipionis ad V. C. Superium Cos. Provinciæ Byzacenæ

(1) Eas observationes nos, ut alia emendata de quibus agitur supra, suo quasque loco reponendas curavimus. Ed.

(2) Perquam exactum scriptorem vocat Barthius, *Adversar.* II, 19. Haud diversus hic mihi videtur ab Eulog. S. Augustini discipulo. Vid. hujus lib. de cura pro mortuis, cap. 11.

scripta, lucem debet viro, et hoc et multis aliis nominibus egregie de literis atque de Cicerone etiam promerito, A. Schotto, qui e vetusto codice Gemblacensi primus illam eruit subjunxitque libro quinto Quæstionum Tullianarum Antw. 1613, in-8; deinde Grævius suæ editioni officiorum a. 1688, in-8, subjunxit. Græca Somnii versio composita a Th. Gaza exstat in editione Ciceronis Aldina, et in Sturmiana Argentoratensi in-8. Etiam a Planude (vid. quæ de illa versione supra diximus, p. 10, n. 14, et not. Ed.) versum græce Somnium suspicatur Lambecius, etc. — E recentioribus præter Pet. Jo. Olivarium, Pet. Ramum, Bartholomæum Barrientum aliosque, hoc Somnium illustrarunt Ludov. *Vives*, tom. II Opp. Matth. Dresserus Francof. 1597, in-8; Joann. Sambucus Antw. 1573, in-8; Gerard. Vossius, Turgensis, Rom. 1575, in-8; Elias Vinetus, qui reliquis a Schotto præfertur, et Ulricus Obrechtus Argentorat. 1666, in-12, atque in ejus Academicis ibid. 1704, in-4, p. 561 sqq. Antonii Mancinelli sermo in Somnium Scipionis, cum Xenocratis libello de Morte, per Ficinum verso, prodiit Daventriæ in-4, circa a. 1510, ut videtur, licet nota diserta temporis abest. Ludovici Vivis Somnium et vigilia, h. e. Somnium Scipionis cum enarratione, lucem vidit Basil. 1521, in-4. Consideratio Latini Latini in hoc Somnium prodiit Antw. 1631, in-8.

A. MAII PRÆFATIO.

I. Quo anno scripti fuerint libri de Rep.

TULLIANI operis de Republica partes ineditas, et mox alia Veterum scripta, hortante ac favente in primis eminentissimo et reverendissimo cardinali Consalvio, patrono ac peramante liberalium studiorum viro et regendæ reip. scientissimo, typis edere aggredior. Sed antequam de codice Vaticano loquar, cujus beneficio hæc politicæ scientiæ incrementa nactus sum, ipsius apprime operis nec injucunda nec inutilis historia pertexenda est.

Domitio Ahenobarbo et Claudio Pulchro coss. Varroniano scilicet Urbis anno 700 (qui erat annus auctoris nostri quartus et quinquagesimus, post consulatum decimus (1)) æstivo tempore Cicero calores maximos vitans in Cumanum secessit, ibique hos libros politicos scribere instituit (2). Et hujus quidem scripti natalis annus ex epistola ad Atticum quarti libri sexta decima constat, in qua se Cicero et huic operi instare nuntiat, simulque ait designatos esse consules Domitium et Messalam, qui reapse consulatum inierunt anno Urbis 701. Atque adeo notare lubet, inter Ciceronis, quæ supersunt, exceptis epistolis et orationibus, nobiliora scripta, hoc quidem de Rep. natum esse tertio loco. Nam

(1) *Decimus*. Censor Lipsienais (1824, n. 7) hunc annum V. C. ait fuisse LXX ætatis et post consulatum Ciceronis nonum. Natum enim fuisse Nostrum ineunte anno 648, Q. Servilio Cæpione et Servilio Serrano coss.: consulem vero factum anno 691 sævæ Varronianæ. Et ita est in tabulis consulum apud Wurmann de Pond. Numm. Mensurr. ac de anni ordinandi rationibus ap. Rom. et Gr. (Stattg. 1820.) Ma.

(2) Ad Q. fr. II, 14; III, 1, 5. A. M. — Quam præterea laudat Ang. Maius Ep. ad Q. fr. II, 16, ea nihil continet, quod ad nostrum opus pertinet, ut recte animadvertit cens. Lips. Sed neque in prima libri tertii epistola de eo sermo est. Ma.

post editum jamdiu de Inventione rhetorica opus, superiore anno libros de Oratore se absolvisse ait Cicero ad Atticum scribens, IV, 13; qua in epistola meminit Crassi, qui eodem tempore paludatus in provinciam erat profectus (1); cujus profectionis annum fuisse Urbis 699, exploratum est: nam consulatum cum Pompeio Crassus gerebat. Temporis igitur fecit propinquitas, ut duorum operum exordia parum dissimili ratione texerentur. Porro in Tullii editionibus si quis singula scripta chronologico ordine disponere volet, ei post oratorios ad Quintum libros, politici collocandi erunt; sin vero materiæ rationem habebit, libros de Rep. ante libros de Legibus ponet. Reliqua Ciceronis opera ipsa se posteriora esse produnt, vel quia tempus inscriptum habent, vel quia politicos libros commemorant. Editis de Rep. libris non mediocrem scribendi intercapedinem fecisse Tullium ait Atticus apud eundem in Bruto, cap. 5. Utrum vero auctor septimo illo sæculari Urbis anno libros politicos ad umbilicum deduxerit, haud liquido constat. Quamquam reapse Tullius mira celeritate atque assiduitate scribere solebat, cujus rei testimonia apud ipsum sunt (2): unde fere colligimus Tullium unica illa apud Cumas rusticatione potuisse opus absolvere. Et tamen eo anno negotiosissimus in rep. vir plurimas et prope quotidianas causas egit. Ait enim anno ad fratrem scribens (3): « diem nullum esse scito, quo die non dicam pro reo ». Nam et Crassi absentis causam in senatu defendit: tum dixit orationes contra Interamnates,

(1) Conf. Ep. ad Fam. I, 9.

(2) De Legg. I, 3; ad Attic. XII, 14, 40, XIII, 26; ad Fam. VII, 28; Orat. 30.

(3) Lib. III, 3. — Pro Gabinio. Monet cens. Lips. l. c. in epistola, quam laudat A. Mains ad Q. fr. III, 4, Ciceronem potius de Gabini judicio majestatis loqui, eoque defenso se infamiam sempiternam subiturum fuisse contendere: eundem tamen Gabinium paullo post a Cicerone de repetundis esse defensum. Frustra videlicet. Vid. M. T. Cic. historia a Fr. Fabricio Marcodur. conscripta ad ann. Urb. 699, pag. 96 ed. Ern. min. Adde Corradum in Quæstura, pag. 264. Ma.

et pro Messio, pro Druso, pro Vatino, pro Scauro, pro Plancio, pro Gabinio, pro Rabirio Postumo, et fortasse etiam pro Cœlio (1) : præter quam quod laudationem funebrem Serrani Domestici filij scripsit (2).

II. *Scopus dialogi de Rep. atque ætas qua habitus fingitur.*

Propositum autem Tulliani operis idem fere fuisse videtur, quod sibi Polybius scribendæ historiæ statuit, nempe ut doceret, quo politiæ genere, quibus viribus, quibus moribus populus romanus imperium orbis obtinisset (3) : tum quia Tullius in vitiata jam tempora inciderat, eo præcipue nervos intendit, ut prisci moris severitatem reduceret, atque evanescentem vetustate remp. renovaret (4). Et quidem de Divin. II, 2, quum paullo ante opus suum politicum memoravisset, ait auctor : « quod munus reip. afferre majus meliusve possumus, quam si docemus atque erudimus juventutem ? his præsertim temporibus atque moribus, quibus ita prolapsa est, ut omnium opibus refrenanda ac coercenda sit ». Atque eundem sibi scopum Varro proposuit, quum libros scripsit de vita populi romani. Ergo Polybium præcipue spectans Cicero dialogos suos de Rep. in Scipionis Æmiliani et personam et ætatem contulit : erat enim Scipio πρόσωπον πόλεως, reip. princeps vir, et, ut Velleius loquitur (5), eminentissimus sæculi sui; illa autem ætas romani nominis illustrissima, ut sæpe servat Polybius, moribus nondum corruptis, maxima gloria victoriarum : sublata enim Carthagine quæ diu æmula imperii fuit, manus suas Roma in totum orbem terra marique porrexit (6). Fuit enim illo ævo triumphus Macedonicus de Perseo, Illy-

(1) Ad Fam. I, 9, V, 8; ad Att. IV, 15; ad Q. fr. II, ult. III, 1, 4; Varro de Re Rust. III, 2; Val. Max. IV, 2; Dio Cass. XXXIX, 63.

(2) Ad Q. fr. III, 8. Cf. de Rep. IV, 8, not.

(3) Polyb. præc. lib. III.

(4) Cic. de Rep. III, 29, V, 1.

(5) Lib. I, 12, edit. nost. pag. 29. Ed.

(6) Seneca in historiis apud Lactantium, Inst. VII, 15.

ricus de Gentio, Achaicus de Corintho, Punicus de Carthagine : Numantinus; et præterea de Andrisco, de Aristonico, aliique triumphii minorum nominum. Plena erat græcis eruditus Roma; efferebant se oratores; recens prope erat Ennii, Plauti, Cæcili, Terentii, Pacuvii, Accii Luciliique poesis. Tantus denique erat romanæ felicitatis apex, ut noster Africanus censor publicam precandi formulam mutandam curavisset : rogari scilicet deos jusserat, non jam ut auferent romanam fortunam, sed ut conservarent (1).

III. *Ratio operis sæpe mutata.*

Ceteroqui rationem scribendi operis non semel a Cicerone fuisse immutatam exploratum est. Prorsus ut Euphorion atque Panætius (2) tradunt ipsum Platonem suæ reip. initia sæpe subvertisse ac varianda curavisse. Cicero quidem Q. fratri narrat, se principio sermonem in novem et dies et libros distribuisse (3). Sed enim mox versa sententia, e novem sex fecit, ut ipse Cicero testis est (4) et alii auctores passim confirmant : totamque disputationem triduo absolutam voluit (5), quod præter alia testimonia nunc codex Vaticanus demonstrat, ita ut bini diebus singulis libri recitentur (6). Breviati sunt igitur dies dialogi, non tamen mutatus annus : tam enim novemdiales ferias prioris incepti, quam latinas posterioris, ipse auctor fuisse dicit Tuditano et Aquilio consulibus (7), id est, Varroniano anno 625, quo dialogus recitatur. Præterea personas principio fecit Africanum, Lælium, Philum, Manilium, Tuberonem, Fannium et Scævolam (8). Tum alibi (9) ad dialogum

(1) Valer. Max. IV, 1, 10.

(2) Apud Laertium, III, 25.

(3) Ad Q. fr. III, 5.

(4) Ad Att. XIII, 19; de Div. II, 1; Tusc. IV, 1; de Legg. I, 6, III, 2.

(5) Cic. de Am. IV, idemque apud Macrob. ad Somm. I, 4, sive de Rep. VI.

(6) De Rep. II, in fin.

(7) De Rep. I, 9; ad Q. fr. III, 5.

(8) Ad Q. fr. III, 5.

(9) Ad Attic. IV, 16.

adjungit etiam Rutilium. Mummii persona nusquam antea apparuerat, nisi in paullum corrupta Nonii lectione (1); nunc vero in Vaticanis reliquiis non semel loquitur. Illud mirum est, quod quum Fannius et in citatis locis et in codice Vaticano intersit dialogo, in opere (2) tamen de Amicitia, cap. 7, idem a Scævola dicatur non adfuisse in hortis Scipionis quum est de rep. disputatum, quumque Lælius patrocinium justitiæ gessit; rursusque Lælius eodem in opere, cap. 4, præsentem Fannio, dicat Scævola interfuisse secum dialogis de Rep. cum Philo et cum Manilio et aliis pluribus, quin tamen peculiarem faciat mentionem Fannii. Sane hi duo loci de Amic. satis indicare videntur Fannium abfuisse ab iis dialogis, quia Cicero, quum alia mutaret, hanc quoque personam (unamne an forte plures?) removendam putaverit: atque ita in proœmio ad fragm. de Rep. censet Sigonius. Sed ecce nunc obstat codex Vaticanus, qui Fannii personam ad dialogum adducit. Itaque, ne cum A. Schotto (3) *μαμωνιανὸν οὐδὲμα* Ciceronis incusem, id unum effugium superest, ut Fannius secundi diei disputationi, cujus pars prior fuit de justitia, non interfuerit, digressus fortasse cum alio quovis ad negotia; uti ante dialogum de Oratore secundum discedit Scævola, cujus rei rationem reddit Attico (4) ipse auctor. Atque ejusmodi commutationes personarum et librorum in Academicis quoque scribendis fecisse se narrat Cicero (5). Præter librorum et temporis et personarum varietates aliam quoque novitatem cogitavit facere Cicero in his libris monente Sallustio (6); nimirum omissis antiquis illis personis, loqui ipse vel solus, vel cum personis æqualibus; sic enim et suam consularis

(1) Vide de Rep. V, fin.

(2) Ita ed. Rom. In ed. Statig. est et opere. Ma.

(3) Nodor. Cic. III, 5.

(4) Lib. IV, 16.

(5) Ad Attic. XIII, 13, 16.

(6) *Leges ad Q. fr. III, 5.*

hominis doctrinam dignitatemque commendari videbat, et ansam nanciscebatur de suorum temporum moribus disse-
rendi, quod fieri non poterat, si antiquiores personæ dia-
logum facerent. Sed enim hæc varietas mente semel concepta
effectu caruit; maluit enim Cicero sua tempora vitare; ne
quispiam offenderetur. Quare nec Varro in his dialogis
includi potuit, quod a Tullio poscebat Atticus, nisi eum
forte aliquo in proœmio appellavit auctor, quod satis incer-
tum est. Quinta in his libris scribendis mutatio fuit ratio
proœmiorum. Namque ad Atticum, IV, 16, ait se in singulis
libris uti proœmiis. Itaque vel novem, vel saltem sex fieri
debuerunt proœmia. Sed enim quum deinde binos in sin-
gulis diebus concluderet libros, tribus tantum proœmiis opus
fuit, ante primum videlicet librum, ante tertium, et ante
quintum, quia non nisi abrupto dialogo locus est interpo-
nendi proœmii. Itaque et tres libri de Legibus, quoniam uno
die recitantur, unico utuntur exordio. Sane in Vaticanis de
Rep. membranis nihil est medium inter primum et alterum
librum, ut necessaria ratio docet quaternionis XIV, qui inte-
ger superest: præter quam quod ibidem librum incipere
sine proœmio docet ille solemnissimus in initiis defectus aliquot
verborum. E tertii libri proœmio supersunt in Vaticano
codice paginæ octo, itemque fragmentum quoddam apud
Augustinum. Quinti libri proœmium memorat idem Au-
gustinus, ejusque nobilem particulam recitat. Proœmia
librorum reliqua, siquidem scripta fuerunt, in eo volumine
proœmiorum, nunc deperdito, quærenda sunt, quod Cicero
sibi confecerat, et ex quo eligere solebat, quum aliquod
σύγγραμμα instituisset (1): Demosthenem in hoc etiam imi-
tatus, cujus multa proœmia sunt; itemque Theophrastum
et Demetrium Phalereum (2); quorum postea exempla
Fronto sequutus est (3). Denique tantus fuit in politicis

(1) Ad Att. XVI, 6.

(2) Laert. V, 2 et 5.

(3) Princip. Hist.

libris scribendis vel labor Ciceronis vel æstuatio, ut ipsemet de exitu dubitaverit (1), scripseritque ad fratrem (2) se, nisi opus e sententia succederet, dejecturum illud in mare, quod scribens spectabat.

IV. *Cuinam opus de Rep. προσφασίται?*

Ciceronis de Rep. opus homini æquali inscriptum fuisse, patet invicte e Vaticanis reliquiis (3): «disputatio repetenda memoria est, quæ mihi tibi que quondam adolescentulo est a P. Rutilio Rufo, Smyrnæ quum simul essemus complures dies, exposita». Ante opus de Rep. scriptum semel versatus est in Asia Cicero anno ætatis xxix, quum eas provincias et valitudinis confirmandæ et eruditionis causa peragravit (4); quin et Rutilium Smyrnæ a se auditum loquentem confirmat idem Cicero (5). Age vero quisnam adolescentulus Ciceronis vel comes in illo itinere, vel certe simul Smyrnæ versatus fingitur? Atticus in primis menti occurrit, qui Ciceronem vidit eo tempore Athenis (6), quemque facile crediderim comitem se Ciceroni in Asiam eunti adjunxisse, præsertim quum Atticus ad eas transmarinas regiones identidem se conferret negotiorum et nominum causa quæ ibidem habebat (7). Erat autem Atticus duobus tantum annis major natu quam Cicero: Atticus enim anno ætatis septuagesimo septimo mortuus est Domitio et Sosio consulibus (8) anno Urbis 722; Cicero annum agens lxxv occisus est anno Urbis 711; ergo is annus erat Attici sexagesimus sextus. Ergo quum Cicero audiebat Smyrnæ Rutilium, Atticus

(1) Ad Atticum, IV, 16.

(2) Lib. II, 14.

(3) De Republica, I, 8.

(4) Brut. 91.

(5) Brut. 22.

(6) Cic. de Finibus, V, 1.

(7) Ad Att. IV, 15, 17, 18, V, 13.

(8) Nepos vit. Attis. 21, 22.

annum agebat xxxi. Atqui hac ætate dici poterat Atticus adolescentulus : namque adolescentes dictos fuisse interdum qui vel quadraginta annos nati essent, satis exploratum est (1). Ergo nihil obstat quominus Cicero in prædicto Vaticani codicis loco videatur de Attico loqui : quod si verum est, sequitur, ut eidem opus hoc politicum fuerit inscriptum. Sane universa proœmii ratio ad personam Attici fortasse quadrat : Cicero enim totus in eo est, ut suæ vitæ institutum defendat adversus eos, a quibus reprehendebatur, quod homo doctus et literarum omnium plenissimus in rep. administranda tempus terere maluisset, quam se quieti literariæ tradere. Atqui hæc erat solemnitas et unica Epicurei Attici (2) in amicum Ciceronem criminatio, ut diserte comperimus (3). Accedit, quod Atticus plurimis sæpe laudibus libros de Rep. ornavit (4), quod ut faceret non solum materia in causa fuit, verum etiam fortasse fama, quæ ad eum apud omnes posteros redundatura videbatur, si nomen Attici cum tanti operis gloria esset sociatum. Rursus pro Attico facit, quod ei inscribitur Lælius, cujus operis complures sunt cum hoc civili congruentiæ. Infirmat vero sententiam severior illa in primi libri proœmio disputatio auctoris adversus vituperatores instituti sui ; in quibus quum fuerit Atticus, nonne inhumane fieret in eum invectio, cui honos tribuendus est? Denique si forte vera sunt (fabularum enim similia videntur), quæ paullo inferius e Bullartii historia referemus, codex olim in Sarmatia observatus libros de Rep. testatus est fuisse ad Atticum scriptos.

(1) Forcell. voc. *adolescens*. Populariter autem loquitur Augustinus Civ. Dei, XXII, 15, quum ait juventutem ex sententia doctorum circa triginta annos definiri.

(2) Atticum fuisse Epicureum patet ex Cic. de Legg. I, 7, et ex Tuscul. I, 6, facta comparatione cum Lactantii loco Inst. VII, 7. Idem tamen Atticus, quamvis a rep. gerenda abhorreret, nihilominus ad Att. IV, 6 dicitur natura πολιτικός. [Ad locum de Legg. vid. ed. nostr. p. 53, 54, et 548 sq. Ma.]

(3) Ad Att. I, 17.

(4) Ad Att. V, 12; VI, 1, 2, 3; VII, 2, 3.

Hæc ego paullo prolixius disputavi propterea, quod gravis admodum dubitatio mihi esset oborta, num politici libri Quinto fratri fuerint inscripti. In multis autem quæstionibus fit, ut res verbosior hæc fuerit, illa verior. Causa mihi dubitandi sunt illa verba Marci ad fratrem (1) loquentis de varianda temporum et personarum ratione in his dialogis : « ego autem id ipsum tum eram sequutus, ne in nostra tempora incurrens, offenderem quempiam : nunc et id vitabo, et loquar ipse tecum; et tamen quæ institueram ad te, si Romam venero, mittam. » Quid est enim « loquar tecum, » nisi vel in proœmio vel in dialogo cum Quinto loqui? Nam coram certe non poterat, quia tempore illo Quintus versabatur in Britannia cum C. Cæsare. Atqui in dialogo non est Quintum alloquutus; ergo in proœmio : nisi forte id quidem facere cogitavit Cicero, sed deinde sententiam mutavit. Tum et locutio « quæ institueram ad te mittam », hoc quidem loco videtur intelligenda de volumine in Britanniam ad Quintum transmittendo; ceterum « alicui mittere librum » significat interdum apud Latinos, quod græce προσημασιόμαι, ut Varr. Ling. Lat. IV, 1, et Dig. XXVII, 1, 1; sicuti apud Lactantium, Inst. VII, 4, et de Op. D. I, idem sonat « librum scribere ad aliquem ». Superest videndum num Quintus adolescentulus cum Marco Smyrnæ fuerit. Comitem fuisse Marco Quintum in illo itinere juvenili, saltem Athenas usque, patet omnino e proœmio libri extremi de Finibus, ubi Marcus narrat, se quodam die, postquam Athenis audivisset Antiochum (quem sex menses audivisse illa in urbe, dum peregrinaretur, confirmat Cicero Brut. 91), dialogum instituisse cum Q. fratre, T. Pomponio, Lucio Cicerone patruale, et M. Pisone. Quidni igitur Quintum in Asiam quoque comitatum esse fratri arbitremur? Illud etiam in memoriam revocemus, Marcum libros oratorios, quos anno ante politicos scripsit, Q. fratri

(1) Lib. III, 5.

misisse : quæ res utri faveat sententiæ, non definitio : esset enim pietatis maximæ indicium, binum opus tantique pretiû ad fratrem misisse; et tamen Atticum summo amore devinctum non saltem secundo munere adfecisse, vix credibile videtur. Denique levis mihi et vix probabilis suspicio incidit, libros Tullii politicos neque Attico, neque Quinto, sed Varroni fuisse inscriptos, qui fuit decennio major Tullio (1). Namque in mentem venisse Ciceroni Varronem appellandi proœmio aliquo librorum de Rep. testis ipse est (2) : « Varro, de quo ad me scribis, includetur in aliquem locum, si modo erit locus. Itaque cogitabam, quoniam in singulis libris utor proœmiis, aliquid efficere, ut non sine causa istum appellarem ». Sed enim consideratis Tullii epistolis ad Varronem facile existimes nullum huic ab illo ante Academicos inscriptum fuisse librum; denique ejusdem Tullii ad Atticum verba (3), quæ in decimo testimonio a me proferuntur, rem adhuc vehementius negant.

(1) Hieronym. Chron.

(2) Ad Att. IV, 16.

(3) Ad Attic. XIII, 18. Confer etiam XIII, 16. — *Negant.* Admodum infirmas esse rationes, quibus a Cicerone alii cuipiam, quam Attico, inscriptos esse hos libros probatum ivit A. Maius, jam ante me judicavit censor editionis Romanæ Gottingensis (1824, n. 44), et liquido demonstravit censor Lipsiensis (l. c. n. 5), cujus rationibus non est quod nova adminicula querantur. Quod enim A. Maius affert ex quinta libri tertii ad fratrem epistola, de eo Ciceronis proposito intelligendum, quod non ad exitum perductum est. Quum enim sibi proposuisset mutare totius operis formam (de quo consilio hoc ipso et tertio potissimum hujus præfationis capite loquitur A. Maius), ipseque in eo cum fratre colloquentem se fingere voluisset, quod consilium cepit absolutis jam duobus libris, mutato rursus consilio *loquendi cum fratre* ad primam rediit sententiam, neque ipse loquutus est. Attico vero inscriptos re vera esse hos libros, præter rationes ab ipso A. Maio allatas, demonstrat locus Cic. Brut. 5, § 19, ubi, postquam Cicero ob opus historicum ab Attico sibi inscriptum simile aliquod ἀντίδωρον ei promiserat, Atticus respondet: « ego a te peto ut scribas aliquid : jam pridem enim conticuerant tuæ literæ. Nam ut illos de Republica libros edidisti, nihil a te sane postea accepimus : eisque nosmet ipsi ad veterum annalium memoriam comprehendendam impulsi atque incensæ sumus ». Quem ego locum cum cens. Lips. a Schützio

V. *Quinam opus de Rep. memoraverint usque ad Christi sæculum VII.*

Quanta olim admiratione excepti sint Ciceronis de Rep. libri pronum creditu est, si auctoris famam, si argumenti præstantiam, si styli splendorem cogites. Cicero quidem ipse ait, ut supra docui, eos fuisse ab Attico lectos ac devoratos probatosque valde ac dilaudatos. Cælius item Ciceroni nuntiabat, libros ejus politicos omnibus vigere (1). Jam consequutis temporibus sine dubio in omnium manibus fuerunt, quod apparet ex eorum multitudine, qui de illis loquuntur. Suetonius quidem eos peculiari opere collaudavit (2) : tum lecti sunt seu citantur hi libri a Seneca, Plinio seniore, Frontone, Gellio, Macrobio, Eulogio, Servio, Philargyrio, Juvenalis scholiaste, Lampridiq, Nonio, Charisio, Diomede, Victorino, Nectario, Hieronymo, Ambrosio, Boethio, Isidoro, Prisciano, præsertim vero a Lactantio atque ab Augustino, quorum uterque multos ac splendidissimos locos mutuatus est : immo, ut opinor, e Tulliani operis titulo ortum est Augustino consilium scribendi operis inter sua præclarissimi de Civitate Dei. Quin Livius politicos Tullii libros legerit, dubitari non potest (3). Suspitari licet etiam de Dione Cassio, de Arnobio, Ammiano Marcellino, Apuleio, Cypriano, Tertulliano, Aur. Victore,

hand satis idoneis rationibus aliunde huc translatum dici existimo. Quod vero ait Ciceronem, inter hos de Republica libros et Brutum, libros de Legibus edidisse, id velim discere unde sciat. Ego enim, collatis ponderatisque omnibus quod ad librorum illorum compositionem editionemque pertinet argumentis, eos post Ciceronis demum mortem exiisse, neque ab eo plane esse absolutos, quamquam scriptos a Urb. cond. 702, Ciceronis anno LVI, veri habeo simillimum. Vide meam in libros de Legibus introductionem, pag. xxv-xxviii. Conf. Corradi Quæstur. p. 265; Fr. Fabr. Marcodur. in Vita Cicer. pag. 100. Ma.

- (1) Ad Famil. VIII, 1.
- (2) Vide testimonia.
- (3) De Rep. II, 5, not.

Ampelio, et de etymologo quodam Vaticano (1). Utrum veteres grammatici ad hoc opus Tullianum commentati sint, nescimus; nisi forte id fecit Victorinus, quam rem sibi prope persuaserunt A. Schottus (2) atque Patricius (3): uterque autem nititur auctoritate divi Hieronymi (4), qui commentarios Victorini memorat ad dialogos Ciceronis, quo nomine hi libri civiles intelliguntur ob eorum præcipuam dignitatem (5). Ne Græcis quidem id opus ignotum fuit; quamquam hi plerumque suis contenti et elati, latina scripta valde negligenter: sane et politicis libris Græci ita abundarunt, ut Ciceronis opus ab iis consuli necesse vix fuerit: quum contra Cicero Græcorum fontibus suos omnes hortulos irrigaverit. Adversus Ciceronis politiam calamum strinxit Didymus chalcenterus, ille Augusteo ævo innumerebilibus scriptorum parens; quem mox retudit patrocinio arrepto Suetonius, ut nos Ammianus Suidasque docent (6): neque illud mirum fuit, quandoquidem et Platonis politia criminatores græcos nacta est, quos inter Zenonem, Aristotelem atque Athenæum (7). Aristides item Quintilianus politiam Ciceronis novit (8). In Vaticano quodam palimpsesto latet græcus auctor politicus, sive potius fragmenta ejusdem: is auctor neque antiquissimus est, neque valde recens: scriptura quidem codicis sapit sæculum decimum; sed de auctoris ipsius ætate nihil adhuc decerno: quamquam ille politicus, cujus Photius Cod. xxxvii notitiam nobis exhibet, adeo congruit cum Vaticano, ut plane idem homo esse

(1) In notis de Rep. I, 25, 28, 32, 43; II, 18, 20, 22; III, schol. IV, schol. V, fin. et fragm. incert.

(2) Nod. Cic. III, 5.

(3) Præf. ad Fragm. de Rep.

(4) Contra Ruf. I, 16.

(5) Vide scholion ante librum IV de Rep.

(6) Vide testimonia.

(7) Plutarch. de Stoic. repugn. ed. Reisk. I, 10, p. 282; Aristot. Reip. II; Athen. XI, 15.

(8) De Rep. IV, in fin.

videatur, Justinianæi scilicet ævi scriptor, et fortasse ille Petrus Protector politica doctrina clarissimus. Is igitur Vaticanus anonymus libros aliquot conscripsit περί πολιτικῆς ἐπιπέμης; libro autem quinto, qui est de Arte regnandi (sicuti quintus Ciceronis est de reip. rectore), præponit summarium in complura capita tributum, quorum in uno comparatio fit politiæ Platoniciæ cum Tulliana; quodque magis interest, præfertur Platoni Cicero. Merito igitur literatissimus Gallus, et de Rep. Ciceronis optime meritis, Bernardus (1) præf. nov. ed. p. 11, suspicatus est, Græcum illum Photii anonyum ad imitandam Ciceronis politiam studium suum contulisse: nunc autem commode accidit, ut reliquias utriusque operis Vaticanorum codicum beneficio vulgare liceat.

(1) *Bernardus*. Est vero libri ejus hæc inscriptio: « De la République, ou du meilleur gouvernement; ouvrage de Cicéron rétabli d'après les fragments et ses autres écrits, et traduit en français avec des notes historiques et critiques, et une dissertation sur l'origine et le progrès des sciences, des arts et du luxe chez les Romains. Nouvelle édition revue et corrigée, à laquelle on a joint le texte latin, avec deux dissertations nouvelles: 1. Recherches sur le traité de Cicéron, intitulé de la Gloire: que probare vult in hac dissertatione Bernardus, Alcyonium sæculo XV re vera superstites habuisse libros Ciceronis de Gloria, eosque, postquam aliquot eorum laciniis snos de Exsilio libros exornaverat, igni vel alio modo corruptisse: 2. Sur les Fondements du droit et de la Justice, par M. Bernardi, 2 voll. Paris, chez Delance, imprimeur-libraire, 1807, f. 8 ». Collegit in hoc opere Bernardus ex libris Ciceronis superstilibus omnia fere, quæ de republica administranda variis locis sunt disputata, admixtis, quæ prius ferebantur, librorum de Republica fragmentis, eamque farraginem satis commode in sex libros centonis instar distribuit ad modum Brossii, qui Sallustiani historiarum operis (quamquam non semper accurate adhibita arte critica) probabilem conflagit speciem. Obiter moneo errare Bernardum in sua de Alcyonio disputatione (t. II, p. 281 sq.), si credit hunc Alcyonii locum esse ex libris de Gloria, ubi ait (pag. 104 ed. Menkenii, Lips. 1705): « ut eximius orator Isocrates refert, cujus quidem optimis præceptis et summa eloquentia adductus, sæpius laudare soleo, quam forsitan necesse sit ». Verum est, insunt hinc loco verba Ciceronis, sed memoriter et parum eleganter ex initio tertii Ciceronis de Legibus libri de prompta vel detorta potius, ubi Noster de Platone loquens, « Sequar igitur, ait, ut institui, divinum illum virum; quem, quadam admiratione commotus, sæpius fortasse laudo, quam necesse est ». Ma.

VI. *Quinam memoraverint a sæc. VII ad XII.*

Post Isidorum, id est post christiani ævi sæculum septimum, haud scio an quisquam Tullianum de Rep. opus commemoret ante Gerbertum Gallum, qui sæculo decimo e monacho Floriacensi abbas Bobiensis, deinde Rhemorum tum Ravennæ archiepiscopus, et denique romanus pontifex creatus est. Is epistola LXXXVII Constantinum scholasticum ad se accersens, ait : « comitentur iter tuum Tulliana opuscula et de Republica et in Verrem, et quæ pro defensione multorum plurima romanæ eloquentiæ parens conscripsit ». Ergo illo adhuc tempore politici libri superesse credebantur, quandoquidem Gerbertus sine ulla dubitatione eos ad se deferri jubet. Jam vero quoniam codex de Rep. Vaticanus e Bobiensi s. Columbani cœnobio Romam, ut mox dicemus, advectus est (cui cœnobio præfuit abbas Gerbertus et libros plurimos undique acquisivit (1)) haud injuria credendum videretur, hunc ipsum codicem allatum esse Bobium ad Gerbertum a Constantino; ibique consequutis temporibus fuisse rescriptum a monachis; et denique multa post sæcula Romam et in Vaticanam bibliothecam translatum, a me denique nunc esse lectum. Verum ei conjecturæ duo maxime obstant. Primo enim prædictas literas non Bobii scripsit Gerbertus, sed Rhemis, quum ibi esset Adalberoni archiepiscopo ab epistolis anno 987 (2) : itaque ait exspectare se Constantinum ad XVI kal. septembris, quæ dies præfiniri poterat venienti de Floriacensi ad Ligerim monasterio Rhemos; non item venienti e transalpina Gallia Bobium in Italiam. Igitur Constantinus codicem de Rep. non Bobium, sed Rhemos detulit, si tamen detulit. Præterea Vaticanus codex ante ætatem Gerberti videtur Bobii non solum existisse, verum etiam ibidem fuisse rescriptus : namque Au-

(1) Gerb. Ep. CXXX.

(2) Vide *Res. Gallic. et Francic. scriptores*, itemque eorum indicem chronologicum, tom. X, pag. 392, 393.

gustini superimposita Ciceroni scriptura (de qua mox loquar) videtur antiquior sæculo decimo. Ergo non audeo definire utrum Vaticanus hic codex Gerberto aliquid debeat necne. Sæculo XII Joh. Saresberiensis Ciceronis de Rep. locos citat, quos in nostra editione et in præpositis testimoniis videre est. Et quidem locus de poetis (1) (siquidem is pertinet ad libros de Rep. ut putavit Sigonius, utque docere videtur Augustinus ep. xci) longior multo est apud Saresberiensem, quam apud Augustinum : quamquam ea potius interpolatio quædam credenda est. Alterius loci (2) etsi initium sumi poterat e Macrobio (3), tamen sequentia videntur sumpta ex ipsius Ciceronis lectione, quoniam Macrobius in alia abit. Ergo utrum manibus ipsum Ciceronis opus triverit Saresberiensis, haud liquido constat (4). Ceteroqui mirum non esset haud caruisse his libris politicis Saresberiensem sæculo XII; siquidem ii vix ducentos ante annos ad Gerbertum deferebantur. Sane Lipsius aiebat (5) se in Jo. Saresberiensis centone multos pannos purpuræ agnoscere et fragmenta ævi melioris. Eodem sæculo Petrus Blesensis indicium aliquod edidit, se legisse libros de Rep. (6). Itemque æqualis ejus Petrus Pictaviensis locum ex iisdem libris profert (7) : quod ipsum animadversum

(1) De Rep. IV, 9.

(2) Polycr. VI, 21. Vide testimonia.

(3) Ad Somn. I, 1. Locus item Macrobiï, in quo sermo fit de Frontone, profertur integrior a Saresberiensis, quam est in editionibus Macrobiï. Vide testimonia in mea Frontonis editione.

(4) Videtis disputata a nobis ad IV, 9 de Rep.

(5) Ad Tacit. Annal. XII, 63.

(6) Ep. LXXXV. Conf. de Republ. lih. IV, cap. 1, not. Petrus certe Somnium legebat; nam Epist. LXV visionem Africani memorat. Tum Epistola LXVII tota est de administranda rep. Epistola vero LXXI tota de jure. In aliis quoque Epp. multam Petrus doctrinam auctorumque veterum lectionem præ se fert.

(7) In Epistola ad calumniatorem Biblioth. Lugd. PP. tom. XXII, p. 824. Conf. de Rep. V, 7.

Barthio puto, a quo diserte dicitur (1) Petrus Pictaviensis habuisse Ciceronis de Rep. libros integros.

VII. *Spes inveniendi operis de Rep. usque ad sæc. XVII.*

Recentiora tempora ingressis duo nobis occurrunt græci homines, Planudes et Gaza, quorum alter sæculo XIV, alter sequente, Somnium Scipionis in græcam linguam converterunt. Cave tamen credas græcos hos interpretes habuisse codicem de Rep. integrum. Scipionis quippe Somnium a politico corpore avulsum passim occurrit in codicum apothecis, præter quam quod in Macrobiani quoque exemplaribus exstat. Affirmare igitur licet, post duodecimum certe sæculum famam tantummodo incertam et levem de politicorum librorum incolumitate seu spe mansisse. — Ciceronis de Rep. nominatim libros cum aliis ejusdem operibus, jussu præsertim Clementis VI, papæ literatissimi (2), a Francisco Petrarcha fuisse diu, acriter, magnis impensis curisque vestigatos, testem ipsum habemus virum incomparabilem proluxa epistola sen. XV, 1, quæ tota est de Ciceronis libris (3). Sed tamen incassum politicorum librorum fuisse vestigationem, seque de iis demum desperavisse confirmat idem et in prædicta epistola et in secunda ad viros illustres. Fortunatus alioqui homo in inveniendis Ciceronis scriptis et ærumnosus in amittendis! Namque is reperit Tullii epistolas ad diversos, idemque amisit libros de Gloria. Illud miror, ab infinitæ memoriæ viro J. A. Fabricio fuisse in Varrone prætermissum, quod nempe Petrarcha Varro nis libros divinarum et humanarum rerum puer legerit, quam rem ipse Petrarcha non sine dulci animi sensu memorat epistola quinta ad viros illustres; mœrens pariter,

(1) *Adversar.* XXXII, 5, 18.

(2) Sic eum appellat ipse Petrarcha *Ep. fam.* VIII, 6, qui sæpe se ante ejusdem Pontificis maximi pedes fuisse dicitur *Rer. memor.* II, 1, *fin.*

(3) De Ciceronis scriptis a Petrarcha jubente Pontificè quæsitâ leges etiam *Ep. fam.* VII, 4, et ad *Vir. ill.* I et 2.

quod illud volumen sibi jam ad manus non esset. Tantum opus, quingentis abhinc annis a Petrarcha lectum, si cui demum mortali se visendum constituet, is merito hecatomben fortunæ immolabit. Rei tamen dubito utrum arrogem, an derogem fidem : licet enim suspicari lapsum esse memoria senem Petrarcham, ita ut puer legerit de lingua potius latina libros (cujus operis codex omnium parens et antiquissimus jam tum Florentiæ exstabat). Sic enim in his loquitur haud semel Varro (1), ut prius de iis quæ ad deos, deinde quæ ad homines, dicturum se esse spondeat. Divinarum autem et humanarum rerum Varronianos libros ex Augustino potius innotuisse Petrarchæ putem. Interim alia quoque calamitas Varronis librorum est, quod Hieronymi epistola xxxiii, in qua syllabus eorum præscribatur, mutila est, quam utinam codex aliquis expleat! Sed in viam redeamus. Pogii quoque (qui tot Veterum scripta invenit) ætate quæsitum esse Ciceronis de Rep. opus satis declarat Leonardus Aretinus, qui Pogio anno 1416 gratulans de reperto Quintiliano, ait : « quem ego post Ciceronis de Rep. libros plurimum e latinis desideratum et præ cunctis deploratum affirmare ausim (2) ». Qui autem politicos Tullii libros eo tempore vestigavit, ipse in primis Pogius fuit, hortante ad id inter alios Fr. Barbaro, ep. I, p. 7. Pogius ipse ad amicum scribens (3) de Nicolai Treverensis bibliotheca codicum veterum, sic hunc facit loquentem : « de Rep. dicit se deceptum (4), et illum librum fuisse Macrobius super Somnio Scipionis; sed tamen se non desperare quin reperiat : ait enim quemdam doctum virum dixisse sibi, ubinam esset, et se quamprimum eo profecturum ». Rursus idem Pogius alia epistola (5) : « quantum Nicolao

(1) *Ling. Lat.* IV, 10, 11; V, 3.

(2) *Ep.* IV, 5.

(3) *Ep.* XXVI, p. 79, apud Mehusium præf. ad Ambros. cam. p. 41.

(4) *Idem* propemodum error accidit Mabillonio *Mus. Ital.* t. I, p. 79.

(5) *Inter Epistolas Ambr. cam. hb.* XXV, 42.

Treverensi credendum sit iudicabo, quum in lucem venerint, quæ retulit de Rep. Ciceronis ». Porro quum cardinalis Bessario ob inquirendum Ciceronis de Rep. opus plus mille aureorum insumpsisse tradatur (1), quumque Pogius in Bessarionis clientela fuerit (2), opinari licet Bessarionem usum esse vestigatore Poggio tot jam veterum voluminum felicissimo inventore. — Jo. Lelandus, qui commentarios de scriptoribus Britannicis edidit, ex incerta fama refert (3) Ciceronis codicem de Rep. exeunte sæculo XV fuisse inter libros Gulielmi Tillæi in Anglia, sed ibidem incendio deinde absumptum. — Jo. Sturmius anno 1552 epistola ad Rogorum Aschamum, p. 534, ait : « sed ecce, Aschame, quidam in hac vicinia (urbis Argentorati) mihi promisit libros Ciceronis de Rep. Sexies mihi ad eum : si adferantur, me quid poterit esse beatius? senatoriam præ me gravitatem feram ex antiqua disciplina, si obtinebo. Sed ut nunc homines sunt, valde metuo, ne sit nihil : sed si verum sit : mittam etiam tibi, etc. quam vereor, ne sit nihil ! verum tamen in epistola quam ad me scripsit, attingit loca quædam et eorum argumenta, quæ non puto esse de nihilo ». Utinam vere distincte memorasset Sturmius ea loca et ea argumenta ! nunc enim Vaticanus codex fortasse doceret, verusne fuisset ille rumor, necne. — Jam post elapsam triennium hæc ipsi Sturmio scribebat ex Anglia Aschamus p. 99 : « quærebat a me (card. Polus), an quidquam ego umquam vidi de libris Ciceronis de Rep. Aiebat se semel MM (Villem. expressit *millies*) aureorum consumpsisse mittendo certo quodam homine in Poloniã, qui eos libros perquireret, quorum illic inveniendorum spem quidam ei fecerat. Ego statim narraui, quid tu ad me olim de illis

(1) Fabric. Bibl. Lat. in Cic. Nihil tamen ait hac de re Bandinius in vita Bessarionis; quare licet suspicari confusum cum Polo (de quo mox Bessarionem.

(2) Bandin. vit. Bessar. pag. 21.

(3) Tom. II, cap. 95, pag. 483.

libris : et rogavit, ut ad te scriberem, ut sciremus, ecquidne certi de illis libris ». — Andreas Patricius Polonus, præf. ad fragm. de Rep. (1) sic loquitur : « hæc quum scriberem, ac eorum de Rep. librorum jacturam tacitus mecum meditarer, narravit mihi patronus et amicus summus meus (videtur Philippus Padnevius episcopus Cracoviensis) se ex Alb. Crissio, homine, dum viveret, perurbano et pererudito, audivisse, primos ex iis libros quatuor ab eo in legatione anglicana, anno Chr. 1557, in quodam monasterio visos esse : quos quum ita ibi tum reliquisset, ut eos in reditu vellet secum asportare, ex legatione rediens nullos reperit. Dicebantur autem furto inde prærepti fuisse ». — Revera Petrus Ramus, cujus item in Ciceronem nobilitatæ curæ sunt, quique paullo post in Bartholomæica clade perit, sic ait præf. ad Scipionis Somnium : « sex libri de Rep. sive perierint, sive sub signo claustrisque, quod audio, a certis hominibus in rep. nimium religiosis tamquam Sibyllini libri retineantur ». — Porro de politicis Tullii libris per Sarmatiam quæsitis, mira sunt quæ in Jo. Zamoscii vita narrat Bullartius (2), nempe nobiles quosdam Polonos post annum 1576 ab obsidione Plescoviæ urbis digressos perrexisse in interiores regiones, ibique cum aliis priscarum literarum monumentis invenisse *les livres de Cicéron de la République adressés à Atticus, écrits en lettres d'or*. Bullartii hunc locum vel non vidit, vel contempsit Walchius, qui in libello de dedicationibus librorum veterum latinorum ne verbum quidem facit de politicis Tullii libris. Sane fabulam suam Bullartius facilius nobis persuasisset, si græcos libros iis in regionibus repertos narravisset : latina (3) quippe

(1) Ed. 2 Venet. ann. 1565.

(2) Bullartii locus est in libro, qui inscribitur *Académie des sciences et des arts*, tom. I, pag. 87. Ma.

(3) *Latina... videntur*. Non possum facere, quin hic adhibeam, quæ docte et admodum probabiliter contra hanc A. Maii sententiam protulerunt censores non semel laudati et sæpius laudandi, Gottingensis (1824, n. 44) et Lipsiensis

monumenta nunquam ibi exstitisse videntur. — Caspar

(1824, n. 5). In eo quidem uterque cum A. Maio consentit, Bullartii fidem haud magni esse faciendam, quippe qui non fideliter, sed raptim et contorte, quæ ex meliore fonte hauserit, suo more turbaverit; eoque, quo minus fides narrationi haberetur, ipse in causa fuerit. Exstat enim liber fide dignissimus Laurentii Mülleri, qui quondam Curlandiæ principi fuit a consiliis aulicis, cujus inscriptio hæc est: *Polnische, Liefländische, Moskowitische, Schwedische und andere Historien, so sich unter dem jezigen Könige zu Polen (Stephan Batori) zugetragen*. Primum comparuit hic liber Francofurti anno 1585, duodecim plagulis forma in-8; postea sæpius editus est. Vid. Hoppii Schediasma de scriptt. Polon. § 16. In illo libello locus inest jam a Schmausio, professore quondam Gottingensi, laudatus (*Hannover. gelehrte Anzeiger* 1750, n. 9, p. 74), ubi L. Müllerus de itinere suo loquens, quod cum aliquot sociis fecit anno 1581 per Chersonesum Tauricam, ita (utiunur enim ipsius verbis): *Wir haben auch einen Wolhynischen Edelmann mit uns gehabt, Woinowsky genannt. . . Derselbe hatte aus der Bibliotheca in der Wallachey, als der Despot vom Herrn Lasky eingesetzt, und ter Türkische Gubernator, der Alexander, geschlagen worden, herrliche monumenta scripta bekommen, darunter auch die libri Ciceronis de Republica ad Atticum, mit güldenem Buchstaben [aureis videlicet literis initialibus] auf Pergament geschrieben waren, in einem Umschlage mit einem unbekanntem Sigel verpitschiert gewesen, wie man noch sehen konnte; und musste sie etwa ein grosser Herr in Werth gehalten haben*. Cui non hæc extrema in memoriam revocant, quæ Petrus Ramus scripsit in Introductione in Scipionis Somnium, Parisiis a. 1546 editum, cujus hoc est initium: «Sex libri de Republica... sive perierint, sive sub signo claustrisque (quod audio) a certis hominibus in rep. nimium religiosi... retineantur, magna sane publicæ utilitatis jactura desiderantur». Illa vero, quam laudat Müllerus, bibliotheca non fuit, ut Schmausius existimabat, in Valachia, quam dicunt, propria, sed in Moldavia (solent enim Poloni, Tarceæ et Græci hodierni Moldaviam plerumque appellare Valachiam): et in ea quidem urbe, quæ tum fuit illius regionis metropolis, Sucidava (Soczowa), in qua sedem habebat Despotes, quem dicunt Jacobus Basilicus, vel Joannes Heraclides. Woinowskii, ut apparet, nactus erat illum codicem anno 1561, qui cur non in Moldavia fuisse potuerit, ut credere videtur A. Maius, non satis idonea est ratio; præsertim quum Sam. Hahnemannus, ut constat, antiquissimum Pomponii Melæ codicem repererit Cibinii (Hermanopoli), Transsylvaniæ urbe. — Eisdem rem eodem ex fonte narrant Zailerus (*Epistolische Schatzkammer*, p. 579); M. ab Iaselt (sui temporis historia, Colon. ap. Arn. Quentelium a. 1602, p. 735 sqq. in Supplemento Surii ad a. 1581); Rabenerus (Amœnitatt. histor. philol. p. 431 sqq.); Jo. Lomeisus (cap. 9 de bibliothecis, pag. 222, vel in accessione altera, collectioni Maderianæ adjuncta a

Barthius sæculo XVII hæc scribit (1) : « incidit nunc memoriæ vidisse virum cordatum et doctum documentum, quo probari possit, ante paucos annos eos libros (de Rep.) in Germania etiam superfuisse. Prope urbem Brunswicium, inquit Jo. Henr. Meibomius, in Saxonia monasterium est Rittershusium nomine : in eo fuit librorum quondam non incelebris copia. Supersunt tituli capsulis adfixi, qui in quoque forulo codices fuerint positi : inter ceteros titulus inibi restat glutino adfixus, in ea capsula fuisse Ciceronem de Republica. Infortunatos vero et immemorabiles lixas dicam, an milites, an alios quospiam ingratis diis editos homines, qui eo thesauro literatum orbem interverterunt, quorum tam dirum facinus nulla reparare sæculorum poterit successio. Sed dolorem eum alibi testabimur ». — Idem Barthius oculatus testis Daumio narrasse dicitur (2) ante bellum tricennale exstitisse in bibliotheca Fuldensi in aliquot voluminibus membranaceis libros de Rep. Ciceronis, quos militum petulantia discerpserit equisque substraverit : id quod lacuna capacissima et tituli librorum loculamentis inscripti post illam vastationem bellicam probaverint. — Atque hi, et

I. [oann.] A. [ndr.] S. [chmidtio] D. [oct.] Helmsl. 1705, in-4, pag. 167); ex eo denique G. E. Müllerus (*Histor. krit. Einleit. zu nöth. Kenntn.—der alten lat. Schriftsteller.* Dresd. 1747, tom. II, pag. 369). Huc etiam referendum videtur, quod, ut refert Fabricius (B. L. pag. 127) Bessario cardinalis multis sumptibus in Polonia potissimum hos libros requiri curavit. Alia præterea esse vestigia, affuisse ibi et revera exstitisse illum codicem ait cens. Gott., ulterius persequenda. Quare, quod Schmausio optante nemo fecisse videtur, ut nunc fiat cum isto viro summo opere optamus, videlicet ut, qui et facultate pollent et potestate, summo studio omnibusque, quæ iis præsto sunt, adiumentis operam dent investigando isti κρηλίω : nunc præsertim, quum parte (ne dicam particula) librorum tam diu desideratorum servata egregii operis et præstantia magis cognita et desiderium auctum sit. Ma.

(1) *Adversar.* XXXII, 18.

(2) Apud Feustellium in *Miscell.* cap. 43, p. 47. [Sed enim Barthium hæc dixisse minime credendum est. In catalogo enim bibliothecæ Fuldensis (qualis ea fuerat ante illam), non ita pridem in Germania impresso, nulla mentio est codicis de Rep. A. M. in Add.]

siqui fuerunt alii, de hac re rumores, mihi videntur eorum similes, qui de Ulphilæ Gothicorum bibliorum, præter illud Suecum, novo volumine multis locis ac temporibus viso, nequidquam ac fortasse temere disseminati sunt; et quos ego ipse recensui, quum Ulphilæ partes incognitas Mediolani denique inventas nunciavi, earumque specimen cum meo socio literatissimo edidi.

VIII. *Quandonam palimpsestus de Republica in Vaticanam bibliothecam venerit.*

Enarratis circa spem reperiendi Tulliani de Rep. operis vanis rumoribus, sequitur ut de nostro invento dicendum esse videatur. Is est codex Vatic. membranæ in f. vmdcclvii, secunda scriptura Augustini commentarium seu varios tractatus in psalmos continens, prioræ autem librorum Tullii politicorum reliquias: quem codicem in oppido Ligurum Bobio exstitisse olim, docet ejus inscriptio « liber s. Columhani de Bobio »; quæ verba vetere admodum manu exarata sunt in cunctis fere Bobiensibus codicibus, quorum pars maxima in bibliotheca Ambrosiana Mediolani nunc est, pars alia in regia Taurinensi bibliotheca; exiguus denique numerus in Vaticanis pluteis servatur. Prædicata inscriptio videtur sæculi fere decimi, quo nimirum tempore confectus creditur ille Bobiensis bibliothecæ catalogus, quem Muratorius vulgavit (1). Atque hic cum paucis aliis codex quonam tempore Bobio Romam migraverit, merito quaerendum est. Namque in primis Raphael Volaterranus Bobienses aliquot codices sæculo XV exeunte Romam translatos narrat (2). Ii codices quum a Thoma Phædro Romam delati sint, qui Vaticanæ bibliothecæ præses fuit et pontificiarum literarum scriptor, merito videntur in eadem fuisse collocati; quamquam ibi plerosque haud exstare satis scio, quia clade fortasse Borbonica sub Clemente VII cor-

(1) *Antiq. Ital. med. ævi*, tom. III, p. 818, dissert. 43.

(2) *Geograph. lib. IV*, sub finem.

rupti distractive fuerunt. Illi certe codices bibliothecam Sixti V Vaticanam numquam ingressi videntur; quod si accidisset, ii primas facile sedes nunc occuparent, vel certe in antiquiores syllabos fuissent relati, quod neutrum esse video. Rursus aliquot manu scripta volumina e Bobiensibus pluteis a Paulo V in Vaticanum palatium fuisse sevocata probe novimus; quo tempore præclarum illud opus adornabat, cui nomen fécit archium secretum pontificium. Ceteroqui est mihi ad manus catalogus copiosus codicum quos Paulus bibliothecæ Vaticanæ donavit, in quo tamen Bobiensis nullus est. Quin adeo Bobienses cuncti codices, nunc Vaticani, stemma habent impressum Gregorii XV, qui Paulo successit, nec non cardinalis Scipionis Cobellutii, qui sub utroque pontifice bibliothecarii munere functus est. Ego igitur in hanc facile sententiam concedo, ut sub initiis sæculi XVII (quo tempore tot alii codices ad Federicum card. Borromæum Bobio Mediolanum missi fuerunt) Augustinianum codicem Paulo V a Bobiensibus monachis inter alios oblatum credam; qui mox successoris pontificis jussu eleganter compacti ornatique sint: sic enim plerisque Vaticanis codicibus contigisse video, quorum instauratio et ornatus non unius pontificis opus est. Codices Bobienses aliquot in Vaticana bibliotheca tractavit vir cl. Faustinus Arevalus e soc. Jesu, eosque in suis prolegomenis Isidorianis, cap. 98, descripsit; in his tamen palimpsestos duos, nempe de Rep. et Frontonem videre non potuit, quia materia his superposita non est Isidorus, cujus unice auctoris ille codices conquirebat. Quod autem Arevalus unum ex illis Isidorianis rescriptum esse sensit, prioremque scripturam ad sacras literas pertinere suspicatus est; recte id habet; latet enim in eo bibliorum latinorum pars; prætereaque, quod ille non memorat, folium unicum græcum literis magnis quadratis geoponici argumenti, cujus accuratam descriptionem hic locus non patitur. Porro Bobiensium codicum, quotquot ubilibet in Italia sunt, exoptatum

catalogum a clarissimo viro Amedeo Peyrono propediem expectare licet.

IX. *Augustini opus in palimpsesto Vaticano.*

Augustini commentarius in Bobiensi, nunc Vaticano, codice scriptus a psalmo cxi ad cxi pertinet. Quaternionum Augustinianorum notæ leguntur a prima usque ad secundam supra vigesimam, ita tamen ut II, vii, xvi quaterniones desiderentur: quin et quaternio xxii bibliopegi incuria ante vigesimum compactus est: folia insuper aliquot hac illac exciderunt, quo fit ut tot membranæ supersint, quot omnino ad quaterniones xix efficiendos necessariae sunt. Igitur paginae xvi ductæ in quaterniones xix fiunt ccciv. Codicis tamen primum sine pare folium, quod recentior manus supplevit, non est rescriptum: ergo vetustæ paginae cccii sunt, rescriptæ omnes, atque ad Tullii codicem de Rep. pertinentes. Augustini scripturam in excuso specimine cognoscent eruditi, quæ mihi quidem ante sæculum decimum exarata videtur. Id quoque memorandum est, quod nempe in codicis marginibus Tironianæ notæ passim apparent, quas ego certe, considerato atramenti genere aliisque indiciis, ad Augustini potius scripturam quam ad Tullii referri puto: quæ præsertim sicubi Augustiniana scriptura ultra limites Tullianæ procedit, ibi quoque Tironianarum notarum comitatu non careat. Hæc omnia codicis ænigmata ejus plane generis sunt, quod docti Maurini et sæpe occurrere et esse adhuc inexplicatum aiebant (1): *combien de manuscrits, où des notes tironiennes en marge nous annoncent peut-être des secrets que personne ne tente d'approfondir!* Nunc tamen, post Carpentarii aliorumque vetustiorum conatus, Tironianas notas amplo et immensi laboris opere collegit explicavitque vir cl. Kappius (2):

(1) *Nouveau traité dipl.* tom. III, cap. 10, pag. 562.

(2) *Kappius*. Ita etiam expressum est in ed. Vilemannii Parisiensi et in ed. Londinensi, itemque in ed. Steinackeri et Orphanotrophi Halensis, ut etiam

quare et has Vaticani codicis notas interpretari demum licebit. Augustini codex initio quidem integer est, uti quaternionum series demonstrat; laborat in medio, ut dixi; tum in fine partem sui tertiam amisit: auctor enim opus ad psalmum usque CL produxit; scriptura vero codicis citra psalmum CXXI, et quidem in folio lacero, desinit. Ergo, quot folia Augustini, totidem Ciceronis amisimus. Alia tamen pars membranarum de Rep. sine dubio major vel rescribendo reliquo Augustini operi, vel aliis usibus adhibita fuit: uno certe volumine neque Tullii, neque ipsius Augustini opus concludi potuit. Sane Augustini commentarium ad psalmos in duobus præterea vidi codicibus antiquissimis, nempe in Vaticano sæculi ferme septimi, et in Vallicelliano sæculi sexti: quorum aspectus etsi primum me delectavit, atque in spem quamdam erexit, mox tamen, quæ apprehendi non esse palimpsestos, nulli eos mihi usui fore cognovi.

X. *Ciceronis sub Augustino scriptum.*

Sed misso jam Augustino, ad Tullianum, quod sub eo latet, scriptum veniendum est. Quum ego multos veteres palimpsestos jam viderim, tum prope in nullum spatiosius æque literis exaratum me incidere memini. Trecentæ duæque, ut dixi, paginæ sunt: singulæ vero binis laterculis constant: quæ rursus latercula singula complectuntur versus quindecim, ita ut in omni pagina triginta sint versus; in singulis vero versibus literæ circiter decem. Quoniam igitur literæ prægrandes sunt, sequitur ut materiæ copia volumine suo minor esse deprehendatur. Quam ob rem licet graviter expostulare cum livore fortunæ, quæ tantam operis partem nos adhuc celat. Tituli librorum toto ferme codice apparent usque ad quintum. Sextus liber universus

ed. Romæ, quam inspicere mihi non licuit, ita exhibere videatur. Sed intelligendus est *Koppins*, cujus opus præstantissimum, Palæographia, etiam apud externos merito celebratur. Ma.

a codice exsulat. Sed enim tertii libri etsi reliquæ sunt præclaræ et certissimæ, titulum tamen semel video. Paginam 156 totam occupat titulus spatiosissime scriptus DE RE PUBLICA INC. LIB. II. In decimæ paginæ secundo laterculo scribitur M. TULLI CICER. DE REP. LIBER II. EXP. INC. LIB. III. Ex quo cognoscimus Ciceronis nomen singulis libris fuisse subjectum. Interdum titulos superiore in margine frustra quæras, sive oblivione librarii, sive rescribentis ablutione, seu vetustatis injuria. Quater etiam accidit (1), ut libri nota numeralis in mendo cubet, nempe I pro II, quem errorem nexus materiæ certissimus objurgat. Folia codicis integra sunt, præter unum angulo multatum, alterumque diffissum seu dimidia parte imminutum. Paginæ pleræque lectu facilimæ: paucæ vero satis obscuratæ sunt; ita tamen, ut toto in codice paucos oppido versus difficultas legendi mihi eriperit.

XI. *Palimpsesti perturbatio, lacunæ et restitutio.*

Præter obscuritatem, quam dixi in hoc codice minimam, duo sunt palimpsestorum incommoda, perturbatio atque imperfectio: utrumque autem huic codici non mediocriter accidit. Atque, ut de priore primum loquar, folia quidem (quæ quatuor exceptis omnia sunt paria) solita confusione permixta sunt, quam rem notæ codicis numerales, quas in mea editione servavi, apprime demonstrant. Jam ordini restituendo valde favent quaternionum notæ superstites. Quas ut hic enumerem; primi quidem quaternionis et secundi nullum folium superesse video. Tertii quaternionis desideratur primum folium sive extimum, in cujus nimirum calce nota quaternionis scribi solet. A quarto incipiunt notæ IV, V, VI, VII, VIII, IX. Exin usque ad tertium decimum quaternionem inceptum sunt folia paria interjecta octo absque notis; nempe, ut conjecturaliter judico, decimi

(1) Cod. pp. 167, 239, 287, 289.

secundum et quartum; undecimi secundum, tertium, et quartum; duodecimi item secundum, tertium et quartum. Sequuntur notæ XIII, XIV, XV, XVI, XVII, XVIII, XIX, XX. Quaternio XXI totus excidit. Pergunt notæ XXII, XXIII. Exin usque ad inceptum quaternionem XXVIII, sunt folia paria interjecta tria absque notis; quorum unum puto esse secundum aut tertium quaternionis XXIV, vel XXV; alterum, secundum item aut tertium quaternionis XXVI; extremum denique, videtur habere quartam sedem in quaternione XXVII. Sequuntur notæ XX^hII et XX^hIII. Deinde immanis hiatus est usque ad initium quaternionis XL; quo tamen in gurgite duo manent absque notis paria folia incertorum quaternionum. Denique sequuntur notæ XL et XLI. Posthinc duplex tantum par foliorum in codice superest, et præterea folium impar: par primum pertinet ad quartum librum, reliqua folia quinti libri sunt. En autem quaternionum tabulam, unde ratio redintegrandi ordinis, quam sum sequutus, constabit. Quaterniones ii, quorum nota deest, minore cruce designantur: ubi nulli sunt, asterisco utor: folia vero quænam ab eo qui codicem rescripsit inversa fuerint, quum ipse numerorum præposterus ordo declarat, tum etiam majore cruce demonstro. Denique signum — foliorum parium nexum indicat; puncta autem, foliorum defectum.

	*	*	*	*		†	89.	90—	79.	80
III.....							83.	84—	85.	86
pag.	63.	64—	73.	74	V.		97.	98—	103.	104
	77.	78—	91.	92			33.	34—	43.	44
	123.	124—	125.	126			263.	264—	269.	270
IV.	259.	260—	273.	274		†	209.	210—	197.	198
	49.	50—	55.	56	VI.(1)		65.	66—	71.	72

(1) Hæc hujus quaternionis lacunarum enumeratio non plane consentit cum ea, quæ est pag. 37 et 38, ut animadvertit cens. Lips. l. c. n. 7, p. 50, quamque aliquanto veri esse similiorem judicat. Ma.

.....	229.	230—239.	240			
..... 59.	60	231.	232—237.	238		
.....	261.	262—271.	272			
VII. 279.	280—285.	286	XVI. † 301.	302—295.	296	
.....	67.	68—69.	70			
121.	122—127.	128	81.	82—87.	88	
139.	140—141.	142	281.	282—283.	284	
VIII. 181.	182—195.	196	XVII. † 39.	40—37.	38	
213.	214—223.	224	217.	218—219.	220	
215.	216—221.	222			
..... 293.	294	171.	172—173.	174		
IX. 61.	62—75.	76	XVIII. 31.	32—45.	46	
.....	291.	292—.....				
211.	212—225.	226			
95.	96—105.	106	† 107.	108—93.	94	
† X.	51.	52—53.	54	XIX. † 145.	146—135.	136
.....	15.	16—29.	30		
† 175.	176—169.	170	† 255.	256—245.	246	
† XI.	179.	180—165.	166	XX. † 189.	190—187.	188
.....	117.	118—131.	132		
233.	234—235.	236			
† XII.	99.	100—101.	102		
.....	153.	154—159.	160	XXII. 35.	36—41.	42
265.	266—267.	268	119.	120—129.	130	
XIII. 149.	150—163.	164	185.	186—191.	192	
.....	5.	6—7.	8			
† 147.	148—133.	134	XXIII. 137.	138—143.	144	
243.	244—257.	258	183.	184—193.	194	
151.	152—161.	162			
XIV. † 177.	178—167.	168			
.....	155.	156—157.	158	† XXIV.		
275.	276—289.	290	aut XXV. 19.	20—25.	26	
277.	278—287.	288			
XV. 227.	228—241.	242			

PRAEFATIO.

43

†XXVL.....	17. 18—27. 28	* * * *
† 9. 10— 3. 4		
.....	† pag. 47. 48—57. 58	
.....	† pag. 1. 2—11. 12	
†XXVII.....	XL. 249. 250—251. 252	
.....	
.....	
†207. 208.—201. 202	
XXV ² II.23. 24 — 21. 22	XLI. 109. 110—115. 116	
.....	† 299. 300—297. 298	
.....	
.....	
XXV ² III. 13. 14	* * * *	
.....	† pag. 111. 112—113. 114	
.....	† pag. 247. 248—253. 254	
† 205. 206—203. 204	† pag. 199. 200.	

Quæ quum ita se habeant, usque ad quaternionem **XLI** expletum numerare adamussim licet, quot folia e codice exciderint. Nempe est summa paginarum **DCLVI**, quarum **CCCLXIV** desunt (1). Immo licet certa prope ratione definire, quanta pars totius operis adhuc desideretur. Primi enim libri quaterniones tredecim sunt (2) : secundi item libri totidem ferme fuisse apparet (3). Conclusio denique tertii libri quaternionem **XLI** perparum excedit (4). Ergo instituta proportione singuli libri quaternionibus circiter **XIII** constituisse videntur; ergo **sex** libri habuerunt quaterniones plus minus **LXXVIII**. Atqui supersunt in codice paginæ **CCCLII**, quæ quaterniones **XIX** efficiunt; ergo est in codice Tulliani operis quarta pars. Porro additis, ut necesse fuit, ad nostram editionem fragmentis omnium librorum cognitis, et quidem tertii sextique valde copiosis; si quis rem probe consideret,

(1) De Rep. III, 35, not.

(2) De Rep. I, 47, not.

(3) De Rep. II, 40, not.

(4) De Rep. III, 35.

tertiam circiter operis partem nos habere comperiet (1). Neque quisquam miretur haud prolixos videri civiles hos libros : rem enim ita se habere docet manifeste liber primus, cujus etsi quatuor quaterniones insumuntur in proœmium, totidemque in dialogi politici prœludia (auctor enim non statim vela facit, sed quasi e portu egrediens paullulum remigat) idem nihilominus liber fines quaternionis XIII vix egreditur. Et quidem multa Ciceronis volumina hac concinna brevitate utuntur, nominatimque libri de Legibus, qui sunt politicorum veluti appendices.

XII. De legendis ordinandisque palimpsestis.

Etsi superior tabula doctis antiquariis artificium libri mei satis aperit, nihilominus et legentium imperitiorum et ipsius rei gratia, paullo diutius huic argumento insistendum est. Illud autem in primis menti occurrit, quam vetus mos palimpsestorum faciendorum sit, quoniam horum meminit ipse Cicero in epistola ad Trebatium juris consultum (2) : « ut ad epistolas tuas redeam, cetera belle, etc. nam quod in palimpsesto, laudo equidem parcimoniam : sed miror, quid in illa chartula fuerit, quod delere malueris, quam hæc non scribere ; nisi forte tuas formulas. Non enim puto te meas epistolas delere, ut reponas tuas. An hoc significas, nihil fieri ? frigere te ? ne chartam quidem tibi suppeditare ? »

(1) *Tertiam...partem nos habere comperiet.* Non plane certam esse hanc rationem vel suspicionem, internis, quas dicunt, argumentis demonstrare studuit cens. Gott. l. c. n. 44, externis Lipsiensis. Aliunde enim et ex ipsis nostri operis fragmentis (I, 8 et 23) scimus, tantam in his de Republica fuisse rerum copiam, ut majorem eorum ambitum fuisse facile is sibi persuadeat, qui, quam pauca in his fragmentis tractentur et absolvantur, probe consideret. Accedit, quod ex trium priorum librorum ambitu non satis certo, qui fuerit trium posteriorum ambitus, judicari potest. Quanta enim differentia sit inter primum de Oratore libram et tertium, primi secundique de Finibus libri et de Natura Deorum, itemque primi, secundi et ultimi Tusculanarum, librorumque de Divinatione quam impar ambitus, primo apparet obtutu. Ma.

(2) Ad Fam. VII, 18. Conf. etiam Martialem, XIV, 7. [Add. Catull. Epigr. 22, ibique interpr. Ma.]

Hoc loco Cicero tres innuit solemniores et veras palimpsestorum faciendorum causas, contemptum veteris argumenti, parcimonie studium, membranarum penuriam. Atque ego palimpsestos in membranarum hactenus videram : chartarum enim quotquot sunt genera vix ei rei apta videntur. Nuper tamen e duobus papyraceis diplomatibus sæculi IX, quæ impetrante eminentissimo ac reverendissimo cardinali Guerriero nobilis Gualtheria gens Urbeveterem ad Vaticanam bibliothecam donans misit, unum certe ipsis dominis illi observantibus rescriptum est ; quamquam prior scriptura satis legi non potest. Quare superest, ut palimpsestos quoque papyraceos eruditi scrutentur. Ceteroqui palimpsestorum lectio perito patientique homini haud plerumque molesta est : in omni tamen ejusmodi scripto plures occurrunt paginae valde lectu difficiles et obscuratae. Itaque in uno versu verbosè bonam quandoque horam consumere non recusabis, ut rem tandem ex integumentis suis evolvere queas : et quidem expectandus serenus dies, et in solis fulgore maximo ad lectionem incumbere necesse est. Porro nullus est palimpsestus, in quo scriptura non sit continua, indiscretis nempe vocabulis, nulla commatum distinctione, exceptis interdum valde evanidis paucisque punctis. Scriptum igitur universum commovendum est, atque in propria vocabula distinguendum : quæ res neque semper dubietate caret, neque periculo. Nempe ex. gr. libro I, 14, lego : « sol e regione », non « sole regione » ; I, 15 : « ostentatio neque », non « ostentationeque » ; I, 19 : « et jam », non « etiam » ; I, 21 : « paratior es », non « paratiores » ; II, 11 : « situ revoces », non « si tu revoces, etc. » Nequid dicam de scripturae mendis innumeris quæ primi potissimum editoris medelam expectant. Quippe antiqua cujusvis classici via sentibus plurimis virgulisque semper purganda est. Perturbandorum in palimpsestis foliorum ea causa fuit, quod priscus codex, ut novæ scripturae aptus fiat, humectari et lavari atque abradi solet. Dissuuntur igitur folia, manibus artificum

contrectantur, lævigantur iterum et exsiccantur, ut novo volumini accommodentur; quod quum fit, prioris scripturæ series neque servari potest ob inductam obscuritatem et labem, neque porro debet ob ejusdem usum antiquatum. Sed ecce tibi aliam cladem, dum plagularum veterum, prout novi operis ratio postulat, vel oræ circumciduntur, vel sinus complicantur, vel latercula conscinduntur. Jam de foliis palimpsesti ordinandis etsi est ingens ad disserendum locus, tamen, ut in transcurso, leviter stringendus est brevique magisterio absolvendus. Veterum scilicet mos componendorum librorum idem erat, qui apud nos post inventos typos : nimirum liber non e singulis separatisque foliis, verum e foliorum parium fasciculis conficiebatur. Hi fasciculi pro parium foliorum numero dicuntur vulgo duerniones, terniones, quaterniones aut quinterniones. Nonnumquam etiam videmus hæc fasciculorum genera in codicibus commisceri. In cujusque fasciculi postrema plerumque pagina nota scribitur numeralis; quæ tamen interdum, sed rarius, occurrit in prima pagina. Utramque consuetudinem a primis etiam typographis retentam videmus. Igitur qui codicem ordinat huc apprime mentem intendat, ut folia dissita ad suos fasciculos retrahat; deinde, ut hos pro notarum serie disponat. Id quum in integris codicibus facile fit, tum in mutilis et pessumdatis, ut sunt plerique omnes, multo laboriosius. Quid enim, si nota obscurata est? quid, si extimum fasciculi folium desideratur? quid rursus, si perierunt folia aliquot intermedia? ita ut nexu sublato, foliorum quidem, si nota superest, extremorum processum videas, verum folia intermedia, in quem potissime fasciculum conjicias, incertum sit. Illud quoque accedit incommodum, quod parium foliorum sæpe plicatura præpostera est. Ea res quidem dissuto codice certis interdum membranæ indicibus se ipsa prodit; sæpius tamen de sermonis contextu cognoscenda est. Quid demum, si folia complura, aut omnia, imparia sunt? Et quidem ita se habent ii cuncti

codices, quorum par folium ex unico majore impari confectum est. Atque in toto hoc negotio ratio continuæ sententiæ habenda est, qua duce notis aliis interdum vix indigemus. Sententiæ autem nexus quum in historicis sæpe evidens est, tum in philosophicis aut oratoriis libris paullo est obvolutior; et minus quidem in integris scriptis, maxime tamen in hiantibus aut partim obscuratis. Hac ego doctrina fretus folia omnia politici codicis e miro vagoque errore ad sedes suas, quantum licuit, revocavi. Jam etsi pleraque dispositio certissima est, sunt tamen aliquot folia quorum genuina et propria sedes evidenti veritate non patet; præsertim ubi codex valde abruptus et hians materiam exiguam laciniis hinc inde reliquiarum sinibus trahit. Quaternionum notas, quæ sunt in calce fasciculorum, in librum transfero; notas item paginarum margini adlino, non tam, ut veterem perturbationem demonstrem (hæc enim uno verbo dici poterat), quam ut curiosi lectores paginas libri mei cum codice commodius conferre possint.

XIII. *Palæographia palimpsesti de Republica.*

Scriptura Tulliani codicis spatiosa, ut dixi, est ac prope quadrata; ita tamen, ut aliquot literæ ab illa perfecta elaborataque forma recedant, quam vulgo lapides nec non quidam palimpsesti retinent. Ea prostat in excuso a me specimine. Ceteroqui id grandis scripturæ genus haud plerumque auctoribus, sed librariis calligraphisque debemus. Fronto in epistolis a me propediem edendis ait se delectari ipsis literulis Marci Aurelii; cupitque, ubi quid ad se scribet, sua manu scribat. In Catonis censorii vita, cap. 20, narrat Plutarchus, Catonem in filii gratiam, quem ipse doctrinis informabat, non recusasse laborem scribendi historias sua manu literis magnis, quo puer domi haberet commoda exemplaria ad discenda majorum instituta: quibus verbis satis innuit Plutarchus moris non fuisse, ut auctores ipsi vel nobiles viri scriptura illa operosa grandique

semet defatigarent. Neque sane dubitare licet, quin Romani quotidianam properatamque scripturam ea literarum forma effecerint, quam cernimus in papyris. (Utique id de Græcis nunc demum constat.) Ipse Cicero festinatas rudesque literas pinxisse videtur. Sic enim ad fratrem, II, 15: « scribis te meas literas superiores vix legere potuisse. Hoc facio semper, ut, quicumque calamus in manus meas venerit, eo sic utar tamquam bono ». Interdum etiam scripsit Cicero διὰ σημείων (1). Cujusmodi essent illæ παλαιαί literæ, quas manu sua Paulus apostolus exarabat, controversia fuit inter Jo. Chrysostomum et Hieronymum (2). Auctoris quidem autographum plerumque erant liberiore scriptura schedæ, quas Isidorus (3) definit esse « quod adhuc emendatur et necdum in libris redactum est ». Cicero ad Atticum, XVI, 3, suum de senectute « σύνταγμα mittit retractatius, et quidem ἀρχέτυπον ipsum crebris locis inculcatum et refectum ». Jam ubi satis auctori placeret scriptum, tradebatur librariis, qui in macrocolon transferrent, ut pergit ibi dicere Tullius (4); et tum demum calamo et atramento temperato, charta etiam dentata res agi dicebatur, teste eodem Tullio ad fr. II, 15. Scribendi mos quadratis et magnis literis sane gratus utilisque erat puerorum eruditioni, tum etiam senibus jam cæcutientibus commodus: quare senex Hieronymus queritur (5) se non posse legere, præsertim ad nocturnum lumen, hebraica volumina propter literarum parvitatem; quod incommodum apud Veteres molestius erat, quos microscopiis caruisse compertum est. Alioqui idem Hieronymus contra scripturæ latioris atque ornatoris, puta argento vel auro et in membranis purpureis,

(1) Ad Att. XIII, 32.

(2) Hieronym. comm. ad Galat. lib. III, cap. vi, 11. Vide tamen ibidem observationes.

(3) Orig. VI, 14.

(4) Conf. etiam ad Att. XIII, 23.

(5) Prolog. lib. VII in Es-eb.

insanum luxum, cujus meminit etiam Caius (1), haud immerito stylum acuit (2). Ego autem peculiari meo jure huic luxui subirascor, qui in tam amplo codice nimis modicas mihi reliquias librorum de Rep. peperit. Morem denique scribendi libros tum minimis, tum etiam maximis formis belle tradit Martialis, XIV, 190: « Pellibus exiguis arctatur Livius ingens, Quem mea non totum bibliotheca capit ». Illud etiam observare memini, quo major est in codicibus apicum pulchritudo, eo sæpe pluribus mendis exemplaria scaterere. Notissimum est amanuenses (notariorum enim nobilior ordo fuit) e servorum grege sæpenumero fuisse: quo magis miror tot insignium codicum inventorem lectoremque Pogium, qui libros ejusmodi antiquos a mulieribus fuisse conscriptos sibi persuasit (3). Quamquam vero servorum nonnulla eruditio fuit, quas nimirum Seneca (4) dicit literas serviles, nihilominus id genus hominum neque a linguis neque a cetera doctrina sæpe paratum, calligraphiam suam multis magnisque mendis inquinabant. Hinc Cicero (5): « de latinis libris quo me vertam, nescio; ita mendose et scribuntur et veneunt ». De librariis suis, qui bona scripta a malis seu mediocribus non distinguerent, conqueritur Symmachus (6). Denique codices inemendatos et exemplarium varietatem non semel objurgat Hieronymus, præsertim quia librariorum negligentia auctoribus fraudi esset (7). Vaticanus quoque de Rep. codex mendose admodum scriptus fuit: quam horrentem errorum segetem partim vetus emendator, partim ego in scholiis criticis depastus sum. Attamen in hoc codice multa sunt ad priscae orthographiæ

(1) Inst. II, 77.

(2) Prolog. in Job. et Ep. XXII, 32.

(3) In Epist. apud Mehusium præf. ad Ambr. cam. pag. XLII.

(4) De tranquill. cap. 9.

(5) Ad Q. fr. III, 5.

(6) Ep. v. 85.

(7) Prol. in Job. prol. in Chron.

normam rectissime scripta : et quidem pleraque constanti adeo priscorum codicum auctoritate firmantur, ut in usum quotidianum revocanda videantur, v. gr. « adulescens, intellego, querella, ulicus, ulicare, pœnire, pœnitere, mæreere, temptare, tæter, tramittere, sæpire, » atque alia plurima. Etsi hodiernæ consuetudinis tanta vis est, ut etiam confessa vitia placeant : quæ siquis temptaret abjicere, statim eum circumlatrantes grammatici omnes coarguerent. Ad veterem emendationem quod attinet, morem fuisse scimus, antequam exemplaria vulgarentur, dandi operam, ut corrigerentur. Testantur id codicum subscriptiones « legi, emendavi, recensui »; tum ipsæ emendationes minutioribus et plerumque rudioribus literis interpositæ. Cicero ad Att. XIII, 23 : « libri ad Varronem non morabantur; sunt enim defecti, ut vidisti; tantum librariorum menda tolluntur ». Grammaticos adhiberi solitos ad emendanda exemplaria docet Gell. V, 4 (1); idque fieri solitum collatione meliorum librorum, tradunt non semel Hieronymus, Augustinus et Cassiodorius. Modus emendandi sive in codice de Rep. sive in priscis aliis hic fere est. Si verba addenda sunt, ea supra versum, rarius in margine, adscribuntur; sin detrahenda, ea punctis sæpe superne, raro inferne notantur. Hinc *expungere* pro *delere*. Denique si literæ transferendæ sunt, corrigendæque vitiosæ metatheses, in codice quidem de Rep. fit emendatio signis ≡ = — ita ut, quæ litera, vel quod verbum una linea notatur, ad primam sedem sit transferendum, eodemque ordine reliqua. Pausæ in hoc codice haud raro apparent, nempe punctum quoddam recurvum juxta literæ summi-

(1) Quamquam credibile est hoc factum esse, id tamen non probatur Gellii loco, ut monet cens. Lips. ibi enim grammaticus quidam ab emptore ad spectandos libros adhibitus esse narratur, qui loco quodam, cui non inerat vitium, vitium tamen subodorare sibi visus est. Ceterum vide, quæ de correctoribus congescit Herm. Hugo in libro de prima scribendi origine et universa rei literariæ antiquitate (Traj. ad Rhen. 1738), vel potius qui notas ad eum librum conscripsit Trotzius, pag. 270 sqq. Ma.

tatem, quod tamen in Frontonis codice multo accuratius frequentiusque fit. Est autem id punctum pausa sæpe minor, non in codicibus solum latinis, verum etiam in gothicis Ulphilanis. Quin haud raro vel prope temere appingitur, vel separandorum verborum causa, ne qua sit ambiguitas. Atque omnis orthographia politici codicis valde congruit cum illa Taurinensis Lactantii, quam præter ceteros observavit nosque docuit Scipio Maffei (1). Literæ singulariæ duobus punctis concluduntur, neque imis neque supernis, sed mediis; isque in antiquis codicibus perpetuus fere mos est. Ratio diphthongorum sæpe recta est. Literæ in fine versuum aliquando minuuntur, vel in monogramma coeunt. Semel forma V scribitur, p. 156, in titulo libri, et quidem sono vocali: ceterum toto in codice est U, quam unicam idcirco formam meo in libro retinendam curavi. Illud etiam in Tulliano codice aliisque priscis sive sacris, sive profanis codicibus notare memini, tum latinis, tum græcis, tum etiam gothicis Ulphilanis, nempe quotiescumque insignis admodum sententia vel transitio fit, librarium solito interiorius, aut exteriorius ordiri versum in margine libri, ita ut una saltem litera, eaque grandior, sumpta interdum e medio vocabulo, seriem scripturæ in sinistro margine excedat. Codicis orthographia miris laborat varietatibus et inconstantia. Est enim id factum latinæ scripturæ ac pronuntiationis, quod grammaticorum tot pugnancia præcepta infinitæque quæstiones demonstrant. Hinc merito Cassiodorius (2): « orthographia apud Græcos plerumque sine ambiguitate probatur expressa; inter Latinos vero sub ardua difficultate relicta monstratur; unde etiam modo studium magnum lectoris inquit ». Exempli causa, labdacismus proprius Afrorum fuit; sicut *colloquium* pro *conloquium*, teste Isidoro (3). Quid porro? nonne ipsa latinitas, uti observabat

(1) In Epistola præposita opusculis ejusdem Maffei.

(2) Inst. præf.

(3) Orig. I, 32.

Hieronymus (1), et regionibus quotidie mutabatur et tempore? postea præsertim quam tanta barbarorum peregrinitas in imperium rom. infusa est, lingua autem generis quarti esse cœpit quod Isidorus (2) mixtum appellat. Codici Vaticano priscus emendator, ut dixi, non defuit, qui vel prætermissa verba, aut membra supplevit, vel menda plurima recte sustulit: idem tamen lectioni bonæ aliquando deteriorem supposuit, et errores non abstulit, sed sevit. In eo quoque non bene meritus est, quod antiquiorem scribendi rationem haud semel immutavit. Hæ mutationes atque emendationes, quia literis minoribus festinatisque fiunt, ægrè in codice leguntur, semperque mihi novum aliquid sub palimpsesti involucris lectitanti occurrebat: neque enim perfunctorie, sed tota mente, codices istiusmodi atque omni acie oculorum intueri necesse est.

XIV. *Conjecturæ de palimpsesti ætate.*

Fieri non potest, ut a palæographia politici codicis edisserenda recedam, prius quam de ejusdem verisimili ætate quæstionem saltem attingam; tum quia id a plerisque editoribus in re simili factum video, tum quia eorum multorum cupiditati occurrendum est, qui me sæpe sententiam rogarunt. Si de prisci codicis ætate judicare velis, illa in primis discretio adhibenda est, ut aliter conjecturam facias e literis titulorum vel subscriptionum, vel etiã brevium elogiorum, aliter ex ipsius contextus scriptura. Namque in titulis quidem brevibusque lemmatibus quadratam maximamque scripturam plurimi vulgo libri ab ultima fere antiquitate usque ad hodiernum diem præ se ferre solent. Quum enim rei natura postulet, ut vel perspicuitatis, vel honoris, vel ornatus gratia hæ literæ magna forma fiant, is semper mos in membranis non secus atque in lapidibus

(1) Prol. lib. II, comm. ad Gal.

(2) Orig. IX, 1.

retentus fuit. Terentii codex Ambrosianus habet longas fabularum epigraphas quadratis magnisque literis; ipse tamen textus minutus, inclinatus, properatusque est, prout in codicibus sæculi decimi conspici solet. Alcuini quoddam opus in Vaticano codice minutis literis rotundatisque scribitur; idque volumen ab ipsius Alcuini vix ætate distare videtur: priores tamen duæ paginæ honoris causa quadratis literis atque ita speciosis exaratæ fuerunt, ut a Livianis Palatinis parum differant. Sic est illud capitalibus literis carmen ad Carolum Magnum bibliis urbani monasterii s. Callixti agglutinatum, quorum item bibliorum contextus exili rudique scripturæ genere digestus est. Exceptis igitur titulis aut elogiis, aut præfationibus; rursus excepto aliquo longe rarissimi luxus codice; ego sane me animadvertere memini, scripturam magnam, pulchram, quadratam, et romana quodammodo majestate præditam, post sextum aut certe septimum sæculum vix comparare. Quin adeo sexto sæculo et consequentis proxime ætatibus dominari videtur illa in libris scriptura, quam Symmachi, synodi Chalcedonensis, Sedulii, Hieronymi, Gregoriique specimina a me olim impressa docent. Bobiensium codicum, quorum spectabilem numerum in Ambrosiana bibliotheca, breviorum in Vaticana tractavi, scriptura sæpius rotundior, inclinatio corruptiorque est, præterquam in Sedulio, qui nunc est Taurini: quem tamen codicem monachi ipsi Bobienses haud scripserunt, si quidem sæculi sexti est (1). Extra Ambrosianam bibliothecam (cujus numquam sine dulci animi sensu recorder) multos ego latinos insigni vetustate codices in Italia vidi. Nam, ut de ingenti Vaticanorum codicum copia brevitatis causa nunc sileam, Ambrosianæ quidem Mediolanensium basilicæ, tum et Modoetiensis ecclesiæ, tabularia pervetustos libros habent. Vercellis, præter notissimum Evangeliorum *καταλιαν*, antiquissimum

(1) Catalog. MSS Taurin. tom. II, pag. 244.

et fere sæculi VI est Clementinarum recognitionum volumen : et quidem in ejus Cathedralis archio plus ducenti sunt prisci codices, quos inter homiliarium Anglo-Saxonicum, corpus legum barbararum, collectio canonum insignis, Justinus pervetus, et copiosum lexicon latinitatis. Neque caret palimpsestis archium Vercellense, quàmquam, ut puto, re bona vacuis. Rem utilem fecisset vir cl. Gregorius, si in nupera literaturæ Vercellensis historia catalogum nobis patriorum codicum exhibuisset : vix enim dubito, quin aliquid opis literarum incrementis ex illo nobili archio repetendum sit. Mitto veteres multarum urbium codices; ad eos mente propero, quos paullo diligentius manu versavi Veronæ in patria præclari magistri mei, et summa mihi pietate colendi, reverendissimi P. Aloysii Fortis, a quo nunc Societas Jesu perpetua dignitate regitur. Ibi, præter juris civilis palimpsestos, quibus egregie literati Germani nuper usi sunt; facem popularibus suis præferente illustrissimo Niebuhrio, qui in tanta doctrinæ, ingenii, atque artis criticæ gloria versatur; ibi, inquam, rescriptos codices alios vidi his fere notis distinctos LI, LIII, LXXXI, LXXXIII, LXXXV, xcviI, cxxxiv; quàmquam scriptura supposita nihil prope novi habere videtur. In voluminibus non rescriptis vetustissima scriptura est codicis xxvi Augustini de Civitate Dei, literis similibus earum, quibus Tullii interpres in Ambrosiano Vaticanoque codice scribitur. Utinam vero is codex mihi nunc ad manus fuisset, ut politica Tullii fragmenta ex eo potius, quam e recentioribus Augustini exemplaribus compilarem! Equidem nova editio Augustiniani operis nobilissimi curanda est ad tanti codicis fidem : idque munus a Veronensi aliquo cive, Norissii, Blanchinii, Maffei, Vallarsii et Balleriniorum æmulo, expectandum est. Unum adhuc memorabo palimpsestum xxxviii, e quo vehementer opto suscitari fragmenta mathematici latini, literis apprime pulchris et valde priscis exarata. Sane ex iis plagulis carie admodum tenebratis excerpta quædam mihi

confeci : atque in his vocabulum deprehendo, quod Gesneri Forcellinique lexicis deest : cujus rei ut fidem faciam, atque ut ad codicem curiosos antiquitatis invitem ; pagina 336, b, col. 1, v. 23, legebam : *ad QUINQUIPLUM veniet*. Eadem vox occurrit etiam v. 7. Hujus vero paginæ rectæ inscribitur titulus lib. XV. Tum p. 341, a, col. 2, v. 9-11, legebam : « ac duo RECISAMENTA totius pyramidis ». Vox autem *recisamentum* una hactenus niti videbatur Plinii auctoritate, XXXIV, 11. Huic vero paginæ superscribitur titulus lib. XIV ; quamquam is liber videtur in eadem explicere, et alius incipere, ita ut verba prædicta in consequente libro sint. Nunc ut Verona Romam, atque ad meum propositum e longiore diverticulo redeam ; inter codices a me observatos, Vaticanus de Rep. perfectione quidem literarum nonnullis cedit, magnitudine tamen et splendore prope princeps est. Ergo omnibus consideratis, quamquam res controversa est, atque id grande scripturæ genus nulla fere ætate usurpari non potuit ; mihi tamen paulo ægrius persuaserim, tam splendidum tamque luxuriosum Tullianæ reip. codicem, post imperii romani excidium, barbaris in Italia regnantibus, fuisse scriptum (1) ; et non potius extremis saltem Cæsaribus rem romanam adhuc tenentibus. Hæc aio conjectans et ipse meæ doctrinæ diffidens : quis enim de re tam obscura sciscitantibus dicat : « Credite me vobis folitum recitare Si-

(1) Dubitationi de ætate adhuc locum relinquere, si solummodo ad ejusmodi literarum ductus judicium facere velis, monet censor, quem laudavi, Gottigenensis, ejusque sententiæ auctorem laudat Niebuhrum. Intelligit, credo, ea, quæ Niebuhrus dixit in Notitia Codicis Palatini ad M. T. Ciceronis Orationum pro M. Fonteio et pro C. Rabirio fragmenta, T. Livii lib. XCI fragm. L. Senecæ fragm. Romæ 1820. Ibi enim ille, pag. 12 : « Equidem profecto hoc literarum genere scriptum codicem, quem certæ temporis notæ juniorem imperio Caroli Calvi demonstrant, nusquam vidi, neque qui ad septimum seculum referri debeat, quo adhuc pulchræ illæ, quas vocant unciales, literæ passim in libris scribendis adhibebantur. Loquor autem de his, quæ ipse vidi, neque quidquam pertinaciter affirmo ; quippe qui probe sciam, quam lubrica sit fallaxque hæc tota de ætate antiquissimorum codicum ratio ». Mm.

byllæ? aut more Pythagorico, quidquid responderit, rectum putari volet? Ceterum quod plerique sibi facile persuadent hunc et illum codicem ad quintum quartumve sæculum pertinere; seniore[m] antiquitatem valde negant; ego quidem nescio, quo jure id faciant; nisi forte oppressi sunt opinionibus vulgi et illorum præjudiciis, qui omnem critice[m] vel minima[m] audacia[m] everti clamitant. Porro in re antiquaria usus frequens præcepta magistrorum superat: qui autem pro vietis [ed. Lond. *victis*] illis adhuc regulis pugnant, jam nullam prope habent arcem argumenti sui, in quam tuto conscendant. Quid enim plerumque obstat, quominus tertii aut secundi sæculi hæc scripta dicamus? num forma vel orthographia? atqui vix aliquid in his videmus, quod vetustis lapidibus aut Herculaniis monumentis aut aliorum exemplorum copia non nitatur. Num ipsa per se incredibilis videtur tanta membranarum longævitas, ut sit v. gr. ævi Augustei? verum enimvero si ab ætate Constantiniana aut certe Theodosiana ad nos usque, quindecim fere sæculis, vixisse aliquot schedæ sine dubio creduntur, quis jure neget eas potuisse etiam viginti? Quid papyrus, nonne a Symmacho, ep. IV, 34, facili senectute corrumpenda dicitur? tum in formulario apud Marinium (1) nonne membranæ existimantur diutius quam papyri ætatem ferre? nihilominus Ægyptiæ papyri canescunt annis innumerabilibus. Quas vero habemus in manibus membranas palimpsestorum, eæ, si probe custodiantur, quum multæ præsertim crassæ sint et materiæ satis vivacis, totidem et amplius post nostram ætatem sæculis duraturæ videntur.

XV. *De fragmentis operis jampridem editis.*

Etsi operis de Rep. amissi partem ampliorem Vaticanus codex nunc primum suppeditat; nihilominus præclaræ reliquiæ apud varios auctores supererant, præsertim vero

(1) Papyr. diplom. LI.

apud Macrobiū, Lactantiū, Augustinū et Noniū. Sed enim lectis, quæ Sigonius aliique collegerunt, fragmentis, magnam in his confusionem atque interpolationem esse cognovi. Itaque ad ipsos auctorum fontes confugiens, scripta illorum integra iteratis lectionibus peragravi. Quin adeo fines vulgo tritos sæpenumero egressus, reliquias Tullii civiles toto pæne literarum orbe atque omnibus vestigiis indagavi. Quamquam ultro fateor nec ipsum me mihi haud raro placere, et latiore atque asperiore hunc esse campum, quam ut una opera primisque curis satis excoli possit. Quin adeo, ut in longo opere ac vario, complura sunt, quæ mihi a lectoribus ignosci pervelim: præsertim ubi magnitudo rei diuturniorem diligentiam desiderabat. Fragmenta edita, si quando in Vaticanum codicem incidunt, virgulis (,) distincti: cetera vero partim pura, partim interpolata, quæ propter codicis tot hiatus nonnisi auctorum veterum testimoniis nituntur, formis paullo minoribus exprimenda curavi. Igitur qui librum meum hac quoque in parte fragmentorum editorum cum prioribus collectionibus comparabit, primum quidem magna additamenta, saltem e Lactantio atque ex Augustino, comperiet; deinde ordinem, ut in re sæpe incerta, saltem concinniore; tum multorum errorum castigationem, partim veterum amanuensium, qui falsos titulos librorum scripserunt, partim recentium eruditorum, qui iudiciis labantibus sedes fragmentorum conturbaverunt. Verba etiam multa persanata sunt vel codicum inspectione, vel aliis subsidiis criticis: quamquam tot, præsertim apud Noniū, vitiosissimas varietates quis demum amputabit? qui profecto grammaticus a vertice, ut aiunt, usque ad extremum unguem ulcus est. Postremo interpolationes novorum hominum ejectæ sunt, quas ipsi quidem auctores in scholiis plerumque esse jusserant, sed mox audacia typographorum cum genuino textu miscuerat. Equidem fateor me majorem prope molestiam in conquirendis ordinandisque editis, quam ineditis, fragmentis exantlavisse;

nequis harum rerum parum gnarus me ludibundum in editis et quasi in labore lepido versatum esse putet.

XVI. *De notis editoris.*

Dum codicem Vaticanum exscriberem, dum reliquias Tullii politicas unde unde conquirerem, paullo mihi copiosior ex hac ipsa mora seges scholiorum subnata est, quorum hæc genera sunt. Primum scribo observationes, quæ pertinent ad codicis varietates, ad ejusdem emendationem, ad grammaticam et ad palæographiam: hasque omnes minutioribus plerumque typis textui substerno: unde licet cognoscere quantum latina orthographia in impressis libris a veterum codicum auctoritate recesserit; ut plane in multis ad justioremodum scribendi modum reverti necesse sit. Alterum genus observationum mearum versatur in conjecturis, circa lacunas videlicet explendas, nec non circa partium dispositionem seriemque sermonis. Tertium genus historicarum notarum est et comparatarum cum aliis præsertim ipsius auctoris locis. Scio equidem quorundam doctorum institutum atque iudicium, qui scholiis tantummodo grammaticalibus, quæ ad lectionem constituendam attinent, delectantur. Sed enim et illam classem historicorum scholiorum, quam in nobilibus editionibus summo adhuc cum fructu legimus, multo sapientius ac gloriosius a majoribus nostris frequentatam fuisse arbitror, quam ut eam jam negligi aut præ doctrinæ confidentia expelli liceat. Utique Germani, apud quos hæc studia cum primis vigent, utramque scholiorum speciem valde amplectuntur. Utor et alia observationum ratione, quam mihi mediocris auctorum lectio peperit, ut videlicet intento digito monstrem, quos fontes Cicero in hoc opere pangendo gustaverit; vicissimque, quinam auctores ex hoc labore Ciceronis profecerint. Politicorum denique scholiorum comitatus ab ejusmodi libro abesse vix poterat. Sed illi prorsus loci præteriri nulli debuerunt, sive ipsius auctoris, sive aliorum veterum, qui

de hoc opere Tulliano loquuntur : nam vel ejusdem historiam tradunt, vel haud raro, si minus verba, at certe sententias continent. Itaque hæc testimonia, quotquot hactenus reperiri potuerunt, libro præposui; nisi forte quædam ejusmodi erant, quæ in ipsum potius textum spargenda viderentur (1).

(1) Græcorum veterum ac latinorum bibliothecam politicam, quam mihi multa lectione confeceram, in calos hujus præfationis scribere constitueram, ad eamque interdum in scholiis provocho: sed enim exerescente nimis libri mole, tum ne diutius publicam Ciceronis expectationem suspenderem, scriptam illud interim prætermittere visum est. Recentiorum autem politicorum bibliothecam minus ægre omitto, quod eam multi post Naudæum scripserunt.

TESTIMONIA VETERA.

OPERIS TULLIANI DE REP.

1. Ego me in Cumano et Pompeiano, præter quam quod sine te, ceterum satis commode oblectabam, et eram in iisdem locis usque ad kal. junias futurus. Scribebam illa, quæ dixeram, πολιτικά; spissum sane opus et operosum. Sed si ex sententia successerit, bene erit opera posita; sin minus, in illud ipsum mare dejiciemus, quod scribentes spectamus. (Cicero ad Q. fr. II, 14.)

2. Quod quæris, quid in illis libris egerim, quos quum essem in Cumano scribere institui, non cessavi, neque cesso: sed sæpe jam scribendi totum consilium rationemque mutavi. Nam jam duobus factis libris, in quibus novemdiabibus iis feriis, quæ fuerunt Tuditano et Aquilio consulibus, sermo est a me institutus Africani paulo ante mortem, et Lælii, Phili, Manilii, Q. Tuberonis, et Lælii generorum Fannii et Scævolæ; sermo autem in novem et dies et libros distributus de optimo statu civitatis et de optimo cive; saue texebatur opus luculenter, hominumque dignitas aliquantum orationi ponderis afferebat: hi libri quum in Tusculano mihi legerentur, audiente Sallustio (1), admonitus sum ab illo, multo majore auctoritate illis de rebus dici posse, si ipse loquerer de Republica, præsertim quum essem non Heraclides Ponticus, sed consularis, et is, qui in maximis versatus in republica rebus essem: quæ tam antiquis hominibus attribuerim, ea visum mihi ficta esse. Oratorum sermonem in illis nostris libris, quod esset de ratione dicendi, belle a me removisse: ad eos tamen retulisse, quos ipse vidissem.

(1) Intellige non Crispum, sed Cn. vel P. Sallustium, qui familiares Cicconi fuerunt. Cic. ad Fam. XIV, 11; ad Att. I, 3, 11, XI, 11, 17.

Aristotelem denique, quæ de republica et præstante viro scribat, ipsum loqui. Commovit me, et eo magis, quod maximos motus nostræ civitatis attingere non poteram, quod erant inferiores, quam illorum ætas, qui loquebantur. Ego autem id ipsum tum eram sequutus, ne in nostra tempora incurrens, offenderem quempiam. Nunc et id vitabo, et loquar ipse tecum, et tamen illa, quæ institueram, ad te, si Romam venero, mittam. Puto enim te existimaturum, a me libros illos non sine aliquo meo stomacho esse relictos. (Ad Q. fr. III, 5.)

3. Varro, de quo ad me scribis, includetur in aliquem locum, si modo erit locus. Sed nosti genus dialogorum meorum, ut in oratoriis, quos tu in cælum fers, non potuit mentio fieri cujusquam ab iis, qui disputant, nisi ejus, qui illis notus aut auditus esset. Hanc ego de rep. quam institui disputationem, in Africani personam et Phili, et Lælii, et Manilii contuli: adjunxi adolescentes Q. Tuberonem, P. Rutilium, duo Lælii generos Scævola et Fannium. Itaque cogitabam, quoniam in singulis libris utor procemiis, ut Ἀριστοτέλης in iis, quos ἐξωτερικὸς (1) vocat, aliquid efficere, ut non sine causa istum appellarem; id quod intelligo tibi placere. Utinam modo conata efficere possim! rem enim, quod te non fugit, magnam complexus sum, et gravem et plurimi otii, quo ego maxime egeo. (Ad Att. IV, 16.)

4. Tuas omni de reipublicæ statu literas exspecto, πολιτικώτερον quidem scriptas; quoniam meos cum Thallumeto nostro pervolutas libros. (Ad Att. V; 12.)

5. Irascatur qui volet, patiar: τὸ γὰρ τὸ μὲν ἐμοῦ (2): præ-

(1) Hos commemorat ipse Aristoteles, Reip. III, 6, in iisque de variis imperii modis disserruisse se ait. Vide eundem, VII, 1. Τὸ ἐξωτερικὸν definitur a Cic. de Fin. V, 5, -populariter scriptum-; a Gellio autem, XX, 5, -quod ad rhetoricas meditationes, facultatem argutiarum, civiliumque rerum notitiam conducit-.

(2) Scripserat prius in Epistola Cicero de sua sequitate dicendi juris in provincia.

sertim quum sex libris, tamquam prædibus, me ipsum obstruixerim, quos tibi tam valde probari gaudeo. E quibus unum *ιστορικόν* requiris de Cn. Flavio Cn. filio. Ille vero ante X viros non fuit, quippe qui ædilis curulis fuerit, qui magistratus multis annis post X viros institutus est. Quid ergo profecit, quod protulit fastos? Occultatam putant quodam tempore istam tabulam, ut dies agendi peterentur a paucis. Nec vero pauci sunt auctores Cn. Flavium scribam fastos protulisse, actionesque composuisse, ne me hoc vel potius Africanum, is enim loquitur, commentum putes (1). (Ad Att. VI, 1.)

6. Et ego audebo legere umquam, aut attingere eos libros, quos tu dilaudas, si tale quid fecero (2)? (Ad Att. VI, 2.)

7. Reliqua plena adhuc et laudis et gratiæ, digna iis libris, quos dilaudas; conservatæ civitates, cumulate publicanis satisfactum, offensus contumelia nemo, etc. (Ad Att. VI, 3.)

8. Etsi non impediabant mei certe libri: non enim ista largitio fuit in cives, sed in hospites liberalitas. (Ad Att. VI, 6.)

9. Quod si ista nobis cogitatio de triumpho injecta non esset, quam tu quoque approbas, næ tu haud multum requireres illum virum, qui in sexto (3) informatus est. Quid enim tibi faciam, qui illos libros devorasti? (Ad Att. VII, 3.)

10. Ego interea admonitu tuo perfecti sane argutulos libros ad Varronem: sed tamen exspecto quid ad ea, quæ scripsi ad te: primum, qui intellexeris eum desiderare a me, quum ipse homo *πολυγραφώτατος* numquam me lacesisset: deinde quem *ζηλοτυπήν*, nisi forte Brutum: quem si non

(1) Paulo post tamen in eadem Epistola videtur fateri Cicero suam quamdam *ἀνιστορησίαν*, eo quod communi sententiæ adherere voluisset.

(2) Nempe contra æquitatem.

(3) Si respicias Cic. ad Att. VIII, 11, seu apud nos de Rep. V, 6, videbitur scribendum *quinto* pro *sexto*: quamquam etiam de Rep. VI, 1, sermo est adhuc de rectore reip. Codices autem collationis Lagomarsinii, quam inspexi, constanter retinent *sexto*.

ὀλιγοτερεῖ, multo Hortensium minus, aut eos, qui de rep. loquuntur. (Ad Att. XIII, 18.)

11. Si Cottam et Varronem fecissem inter se disputantes, ut a te proximis literis admoneor, meum κατὰ πρόσωπον esset. Hoc in antiquis personis suaviter fit, ut et Heraclides in multis, et nos in sex de Rep. libris fecimus. (Ad Att. XIII, 19.)

12. Velim, domum ad te scribas, ut mihi tui libri pateant, non secus ac si ipse adesses, quum ceteri, tum Varronis. Est enim mihi utendum quibusdam rebus ex iis libris ad eos, quos in manibus habeo (1); quos, ut spero, tibi valde probabo. (Ad Att. IV, 14.)

13. Tui politici libri omnibus vigent. (Cælius apud Cic. ad Fam. VIII, 1.)

14. Non deesse (nos) [ed. Lond. hos] si quis adhibere volet, non modo ut architectos, verum etiam ut fabros, ad ædificandam remp. et potius libenter accurrere: sin nemo utetur opera, tamen et scribere et legere πολιτείας, et si minus in curia atque in foro, at in literis et libris, ut doctissimi veteres fecerunt juvare (2) remp. et de moribus ac legibus quærere. (Cic. ad Fam. IX, 2.)

15. A te peto, inquit Pomponius, ut scribas aliquid: jampridem enim conticuerunt tuæ literæ. Nam ut illos de Rep. libros edidisti, nihil a te sane postea accepimus, eisque nosmetipsi ad veterum annualium memoriam comprehendendam impulsus atque incensi sumus. (Cic. Brut. c. 5.)

16. Sed si, qualis sit animus, ipse animus nesciet; dic, quæso, ne esse quidem se sciet? ne moveri quidem se? ex quo illa ratio nata est Platonis, quæ a Socrate est in Phædro explicata (3), a me autem posita est in sexto libro de Republica (4). (Tusc. I, 22.)

(1) Scripta est hæc Epistola anno eodem, quo libros politicos componebat Cicero.

(2) Edd. *navare*, mendose.

(3) Laudat hanc sententiam Platonis etiam Lactantius, Inst. VII, 8.

(4) Nempe in Somnio.

17. Quum a primo urbis ortu regiis institutis, partim etiam legibus, auspicia, cærimonix, comitia, provocationes, patrum consilium, equitum peditumque descriptio, tota res militaris divinitus esset constituta, tum progressio admirabilis, incredibilisque cursus ad omnem excellentiam factus est, dominatu regio rep. liberata. Nec vero hic locus est, ut de moribus institutisque majorum, et disciplina ac temperatione civitatis loquamur: alii hæc locis satis accurate a nobis dicta sunt, maximeque in iis sex libris, quos de Rep. scripsimus. (Tusc. IV, 1.)

18. Atque his libris annumerandi sunt sex de Rep. quos tunc scripsimus, quum gubernacula reip. tenebamus: magnus locus, philosophixque proprius, a Platone, Aristotele, Theophrasto, totaque Peripateticorum familia tractatus uberrime (1). (De Div. II, 1.)

19. Quoniam scriptum est a te de optimo reip. statu, consequens esse videtur, ut scribas tu idem de legibus. Sic enim fecisse video Platonem illum tuum (2). (De Legg. I, 5.)

20. Quoniam igitur ejus reip. quam optimam esse docuit in illis sex libris Scipio, tenendus est nobis et servandus status; omnesque leges accommodandæ ad illud civitatis genus, serendi etiam mores, nec scriptis omnia sancienda; repetam stirpem juris a natura. (De Legg. I, 6.)

21. Hominem natura non solum celeritate mentis ornavit, sed etiam sensus, tamquam satellites, attribuit ac nuntios: et rerum plurimarum obscuras et necessarias intelligentias enudavit, quasi fundamenta quædam scientiæ (3); figuramque corporis habilem et aptam ingenio humano dedit. Nam quum ceteras animantes abjecisset ad pastum, solum hominem erexit, ad cælique quasi cognationis domiciliique pristini conspectum excitavit: tum speciem ita for-

(1) Confer de Fin. IV, 2, 3.

(2) Confer de Rep. IV, 4.

(3) De hoc loco admodum controverso vide infra nostram librorum de Legg. editionem. Ma.

navit oris, ut in ea penitus reconditos mores effingeret. Nam et oculi nimis arguti, quemadmodum animo affecti simus, loquuntur: et is qui appellatur vultus, qui nullo in animante esse, præter hominem, potest, indicat mores: cuius vim Græci norunt, nomen omnino non habent. Omitto opportunitates habilitatesque reliqui corporis, moderationem vocis, orationis vim, quæ conciliatrix est humanæ maxime societatis. Neque enim omnia sunt hujus disputationis, ac temporis: et hunc locum satis, ut mihi videtur, in iis libris, quos legistis, expressit Scipio. (De Legg. I, 9.)

22. An censes, quum in illis de Rep. libris persuadere videatur Africanus, omnium rerump. nostram veterem illam fuisse optimam, non necesse esse optimæ reip. leges dare consentaneas? A. Immo prorsus ita censeo. M. Ergo adeo expectate leges, quæ genus illud optimum reip. contineant. (De Legg. II, 10.)

23. Quoniam leges damus liberis populis, quæque de optima rep. sentiremus, in sex libris ante diximus, accommodabimus hoc tempore leges ad illum, quem probamus, civitatis statum. (De Legg. III, 2.)

24. Ut cupiditatibus principum et vitiis infici solet tota civitas, sic emendari et corrigi continentia, etc. Quo perniciosius de republica merentur vitiosi principes, quod non solum vitia concipiunt ipsi, sed ea infundunt in civitatem: neque solum obsunt, quod ipsi corrumpuntur, sed etiam quod corrumpunt, plusque exemplo, quam peccato, nocent. Atque hæc lex dilatata in ordinem cunctum, coangustari etiam potest: pauci enim, atque admodum pauci, honore et gloria amplificati, vel corrumpere mores civitatis vel corrigere possunt. Sed hæc et nunc satis, et in illis libris tractata sunt diligentius (1). (De Legg. III, 13, 14.)

25. Non quid hoc populo obtineri possit, sed quid optimum sit, tibi dicendum puto. Nam Cassiæ legis (de populi

(1) In quinto scilicet atque sexto.

judicio) culpam Scipio tuus sustinet, quo auctore lata esse dicitur. M. Vos demum, ut video, legem antiquastis sine tabella. Sed ego, etsi satis dixit pro se in illis libris Scipio, tamen libertatem istam largior populo, ut et auctoritate valeant, et utantur bonis. Sic enim a me recitata lex est de suffragiis: optimatibus nota, plebi libera sunt. (De Legg. III, 16, 17.)

26. Sed de hoc genere toto (de liberalitate) in iis libris, quos de Rep. scripsi, diligenter est disputatum. (De Officiis, II, 17.)

27. Scipio, quasi præsagiret, perpauca ante mortem diebus, quum et Philus et Manilius adessent, et alii plures, tuque etiam Scævola mecum venisses, triduum disseruit de rep. cujus disputationis fuit extremum fere de immortalitate animorum: quæ se in quiete per visum (1) ex Africano audisse dicebat. (De Amic. cap. 4.)

28. Tum magis id diceres, Fanni, si nuper in hortis Scipionis, quum est de rep. disputatum, affuisses (2): qualis tum patronus justitiæ fuit (3) contra accuratam orationem Philii! (De Amic. cap. 7.)

29. Quum Ciceronis libros de Republicaprehendit hinc philologus aliquis, hinc grammaticus, hinc philosophiæ deditus; alius alio curam suam mittit. Philosophus admiratur, contra justitiam dici tam multa potuisse. Quum ad hanc eandem lectionem philologus accessit, hoc subnotat, duos romanos reges esse, quorum alter patrem non habet, alter matrem. Nam de Servii matre dubitatur; Anci pater nullus; Numæ nepos dicitur. Præterea notat, eum, quem nos dictatorem dicimus, et in historiis ita nominari legimus, apud Antiquos magistrum populi vocatum (4): hodieque id exstat

(1) Macrobius ad Somn. I, 3, observat, Ciceronem, quoties ejusmodi rem appellare opus fuit, semper usum esse nomine *visum*.

(2) Hac de re diximus in præfatione.

(3) Lælius.

(4) De Rep. I, 40.

in auguralibus libris; et testimonium est, quod, qui ab illo nominatur, magister equitum est. Æque notat, Romulam perisse solis defectione (1). Provocationem ad populum etiam a regibus fuisse: id ita in pontificalibus libris aliqui putant (2), et Fenestella. Eosdem libros quum grammaticus explicuit, primum *reapse* (3) dici a Cicerone, id est, *re ipsa*, in commentarium refert; nec minus *sepse*, id est, *se ipse* (4). Deinde transit ad ea, quæ consuetudo sæculi mutavit, tamquam quod ait Cicero: « quoniam sumus ab ipsa calce, ejus interpellatione revocati »: hanc, quam nunc in circo cætam vocamus, calcem Antiqui dicebant. Deinde Ennianos colligit versus, et in primis illos de Africano scriptos:

Cui nemo civis, neque hostis
Quivit pro factis reddere operæ pretium.

Ex eo se ait intelligere, apud Antiquos non tantum auxilium significasse operam, sed opera. Ait enim, neminem potuisse Scipioni neque civem, neque hostem reddere operæ pretium. Felicem deinde se putat, quod invenerit, unde visum sit Virgilio dicere (5):

Quem super ingens... porta tonat cæli.

Ennium hoc ait Homero (6) surripuisse; Ennio Virgilium. Est enim apud Ciceronem in his ipsis de Rep. hoc epigramma:

Si fas endo plagas cælestum escendere cuiquam;
Mi soli cæli maxima porta patet.

(Seneca, Epist. CVIII.)

30. Lactantius, Inst. I, 18, eosdem versus recitat, nisi

(1) De Rep. II, 10, et in Somnio.

(2) De Rep. II, 31.

(3) De Rep. I, 2; II, 39. Ergo frustra critici apud Forcellinum in hac voce nituntur legere *re ipsa* pro *reapse* in aliis Tullii locis tribus.

(4) Immo *se ipsa* valet apud Cic. Rep. III, 8: quamquam tibi emendator male fecit *se ipse*, in quo damnabilior est ipso Seneca, qui generatim loquitur.

(5) Georg. III, 261.

(6) Iliad. 9, 393.

quod pro *endo* mendose scribit *cædendo*, in quam lectionem commentatur sic : « scilicet quia magnam partem generis humani exstinxit ac perdidit, etc. » Cui vanitati et Cicero assensit. « Est vero, inquit, Africane; nam et Herculi eadem ipsa porta patuit ». [Vide meam ann. ad I, 40, p. 163. MR.]

31. Utitur illa rejectione et M. Tullius extra omnem ingemii aleam positus (1), et, quod miremur, per advocatum defenditur (2). Nec doctissimis: Manium Persium hæc legere nolo, Junium Congum volo. Quod si hoc Lucilius, qui primus condidit styli nasum, dicendum sibi putavit; si Cicero mutuandum, præsertim quum de rep. scriberet (3). (Plinius, H. N. præf.)

32. Non Ciceroniana simplicitate, qui in libris de Rep. Platonis se comitem profitetur. (Plin. *ibid.*)

33. Inter Platonis et Ciceronis libros, quos de Republica utrumque constituisse constat, hoc interesse prima fronte perspeximus, quod ille rempublicam ordinavit, hic retulit; alter qualis esse deberet, alter qualis esset a majoribus instituta disseruit. (Macrob. ad Somn. I, 1.)

34. Lælii, Scipiones amplissimis de rebus, quoad romanæ literæ erunt, in Veterum libris disputabunt. (Macrobius, Saturn. I, 1.)

35. Latina quum legeret (Alexander Severus imp.) non alia magis legebat quam de Officiis Ciceronis et de Rep. (Lampridius in Alex. Sev. cap. xxxix.)

36. Laudatur in Platone, quod in politia sua posuit, eum, qui contra justitiam disputandi partes recepisset, postulare veniam dictorum, quæ non probaret et veri inveniendi at-

(1) Apud Macrobius, Saturn. I, 24, Cicero, « conviciis impenetrabilis ».

(2) Nempe per Lucilii auctoritatem.

(3) Pleniorem hunc locum dat Cicero de Orat. II, 6 : « C. Lucilius dicere solebat, ea quæ scriberet, neque ab indoctissimis, neque a doctissimis legi velle, quod alteri nihil intelligerent, alteri plus fortasse, quam ipse de se, etc. » Rursus hæc habet Cicero de Fin. I, 3. Hinc facile suppleas, quæ nimis abrupta citat Plinius e libris de Rep.

que examinandæ disputationis gratia, illam sibi impostam personam dicere. Quod eousque Tullius probavit, ut ipse in libris, quos scripsit de Rep. in eam sententiam dicendum putaverit (1). (S. Ambr. de Off. I, 12, ff. 43.)

37. An Publium Scipionem in sexto de Rep. de impari numero proferam disputantem? (S. Hieronym. ep. XLVIII, cap. 19.)

38. Chalcenterus Didymus, multiplicis scientiæ memorabilis, qui in illis sex libris ubi nonnumquam imperfecte Tullium (2) reprehendit, sillographos imitatus scriptores maledicos, iudicio doctarum aurium incusatur, ut immania

(1) Confer de Rep. III, 5. Neque enim Ambrosius Augustinum, Civ. Dei, II, 21, exscribere potuit, quandoquidem Ambrosianum opus Augustiniano plus viginti annis antiquius est. Præterea Ambrosius haud semel in eodem opere Tullianis de Rep. locis utitur; nempe de Off. I, 24, ff. 115, ait Ambrosius: « justitia suum cuique tribuit, utilitatem propriam negligit, ut communem æquitatem custodiat »; quæ videntur summi e Tullio de Rep. III, 7. Tum de Off. I, 28, ff. 136, ait: « magnus justitiæ splendor, quæ aliis nata potius, quam sibi, excelsitatem tenet, etc. » quæ sunt de Rep. III, 8. Rursus de Off. I, 28, ff. 137: « dum augere opes, aggregare pecunias, occupare terras possessionibus cupimus, præstare divitiis; justitiæ formam exuimus ». Nonne et hæc sunt de Rep. III, 12? Insuper de Off. II, 9, ff. 49: « est individuum sapientiæ atque justitiæ contubernium ». Atqui Cicero de Rep. III, 8, justitiam in divino solio non longe a sapientia collocat. Insuper de Off. II, 14, ff. 67: « hæc plena landis et digna primario viro, non communem cum Tyriis negotiatoribus habere turpis lucri cupidinem ». His nimirum similia exstant in tertio de Rep. libri fragmentis incertæ sedis. Tum quæ dicit ibidem Ambrosius: « decet omnes censura frugalitatis, continentiæ auctoritas, et maxime eum, qui honore præset, ne præminentem virum thesauri possideant sui, et pecuniis serviat, qui præset liberis »; hæc quoque e quarto de Rep. hauriri videntur. Denique de Off. II, 19, ff. 95: « claret ergo quoniam et æquitas imperia confirmet, et iniustitia dissolvat, quæ ne unam quidem privatam potest regere familiam ». Atqui in his quoque Ambrosius ad Tullium respicit de Rep. II, 43, et ad tertii libri disputationem. Hactenus mihi Ambrosium consideravisse placeat; alii alia in eo fortasse notabunt. Profecto quum Ambrosius politico Ciceronis opere toties natus, ego quidem jure suspicatus sum, Ambrosium a Tullio alium quoque, de quo ibi sermo est, luculentissimum locum sibi vindicavisse.

(2) Scilicet de Rep. teste Seneca.

frementem leonem putredulis vocibus canus catulus longius circumlatrans. (Ammianus Marc. XXII, 16.)

39. Τράγκωλλος ὁ Σουπτόνιος χρηματίας γραμματικὸς Ῥωμαῖος ἔγραψε περὶ τῆς Κικέρωνος πολιτείας α' ἀντὶλόγι δὲ τῷ Διδύμῳ. Suidas voc. Τράγκωλλος.

40. Παράθεσις τῆς κατὰ Πλάτωνα καὶ Κικέρωνα πολιτείας. Anonymus Vaticanus περὶ τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης λογ. α' κεφ. ι'.

41. Scripserunt de republica, etsi diverso modo, Cicero et Plato; quum alter, qualis esse debeat, disseruerit; alter, qualis fuerit a majoribus instituta. Hanc tamen uterque et institutæ et instituendæ præscripsit formulam, ut vita civilis naturam imitetur (1), quam optimam vivendi ducem sæpissime nominamus. (Joann. Saresberiensis policr. VI, 21.)

(1) Conf. de Rep. I, 36; II, 39.

PROSOPOGRAPHIA

DIALOGORUM DE REP.

Dialogorum de Rep. personæ novem sunt, quinque scilicet senes, reliqui adolescentes. Inter senes est Scipio; Lælius Scipione natu major; Lælii æquales Philus et Mummius (Cic. de Am. cap. 27); Manilius item senex, quia de Rep. III, 10, dicitur fuisse adolescens ante legem Viconiam, quæ lata est anno Urbis 585, quadragesimo ante hunc dialogum. Manilius a Cicerone, Parad. VI, dicitur vixisse patrum suorum memoria; secus vero Rutilium et Scævolam vidit adolescens Cicero, ut infra dicam. Quatuor fuisse adolescentes ait ipse Cicero ad Att. IV, 16; idque apparet etiam e codice Vaticano. Sed age singulorum hominum paullo accuratiorem notitiam scribam.

SCIPIO.

P. Cornelius Scipio Æmilianus Africanus minor et Numantinus, L. Paulli Æmilii, qui de Perseo triumphavit, filius; adscitus in gentem Corneliam a Scipione Africani majoris filio. Magistros habuit Polybium, Panætium ac Metrodorum. Latinis græcisque literis eximie eruditus fuit. Quidquid autem scripti operis apud Veteres dicitur esse Africani, id sine dubio tribuendum est minori; nam superioris Africani nullum exstitisse scriptum docet Cicero de Off. III, 1 (1). Fannius in Annalibus, teste Tullio de Or. II, 67, dixit Scipionem nostrum *εἴρωνα*, ob Socraticam dissimulantiam atque leporem. Anno Urbis 608 Carthaginem delevit; tum anno 621 Numantiam. Consul bis fuit;

(1) Africani tamen majoris Epistola quadam ad Philippum regem utitur Polybius, Hist. X, 9.

censuram cum L. Mummio Achaico gessit; auguratu etiam potitus; legationem unam vel plures obivit ad inspicienda sociorum regna. Laudes ejus innumeræ in Veterum scriptis leguntur. Obiit hiemali tempore, paucis post hanc, quæ fingitur, disputationem diebus, anno ætatis LVI, non sine suspitione veneni aut signis elisarum faucium; scelere videlicet Gracchanarum partium, quibus ipse adversabatur. Laudatus est in funere duabus orationibus C. Lælii amicissimi sui, quarum alteram recitavit Tubero sororis filius, Cic. de Or. II, 84; alteram frater Maximus Æmilianus, Cic. pro Mur. cap. 36, et interpr. ined. Vat. Obitum ejus præcessit pælium quoddam; luctum publicum, qui consequutus est, narrat Cicero pro Mil. 7. Scipionis nostri imagines memorat idem Cicero in Somnio, necnon Juvenalis, VIII, 3, habuitque unam in lapide onychino Cyriacus Anconitanus (1). Sepulchrum ejus, teste Acrone ad Hor. epod. X, in regione Vaticana fuit; pyramis nimirum ingens, quam Alexander Papa VI dirui jussit, vel ut via recta fieret, vel ut molis Adrianæ oppugnatio difficilior redderetur. Ejus autem pyramidis adhuc incolumis imaginem Eugenius Papa IV in valvis æneis basilicæ Vaticanæ exprimentam curaverat (2).

LÆLIUS.

C. Lælius cognomento Sapiens, Scipioni amore summo devinctus, quos Valerius, VIII, 8, 1, par veræ amicitiae clarissimum appellat. Hic est, qui in Ciceronis dialogo de Amicitia præcipuam personam gerit, deque Scipione nuper vita functo copiose miraue cum amoris significatione loquitur. Lælii consilii perpetuis Scipio usus est. Neque ta-

(1) Mehusius, præf. ad Ambr. cam. pag. LIII; tum ipse Ambrosius, Epist. VIII, 45.

(2) Nardinus, Rom. antiq. VII, 13, cum testibus vetustioribus ab eo citatis. Id sepulchrum, ut lego in quadam Alexandri VI vita, dicebatur *pyramis burgi*, quia scilicet in burgo Vaticano erat.

men Lælius ipse res non gessit : nam et Viriathum bello fregit, et Scipioni Carthaginem oppugnanti legatus adfuit. Cælius Antipater Lælio (Sapienti, ut puto; nam Cælius fuit æqualis Scævolaë auguris, Cic. Brut. cap. 26) inscripsit belli Punici historiam. Augur fuit celeberrimus et orator. Idem fasces consulares tenuit anno Urbis 614.

PHILUS.

L. Furius Philus (aut Pilus) consulatum anno Urbis 618 administravit. Is est, qui de Numantino fœdere antiquando rogationem tulit, Mancinumque in Hispaniam reductum Numantinis dedit. Philo fiduciam, qui consul suos inimicos in provinciam secum ire legatos jussit, miratur Valerius, III, 7, 5. De ejus eloquentia Cicero, Brut. cap. 28 : « L. Furius perbene loqui putabatur litteratiusque quam ceteri ». Astronomiæ quoque studiosus cognoscitur e primo de Rep. cap. 11. Hunc male quidam appellant *Publium*, quum sit *Lucius*.

MANILIUS.

Manilius ille, cui consuli (anno Urbis 605) in Africam se venisse tribunum militum ait Scipio in Somnio, videtur plerisque apud Glandorpium idem vir, qui M. Manilius juris prudentia clarus : quam sententiam confirmari video dialogis de Rep. in quibus Manilium et Scipionis familiarem et juris consultum agnoscimus. Manilii scientia juris et sæpe a Tullio laudatur, et maxime a Pomponio tit. de Or. juris : « P. Mutius et Brutus et Manilius fundaverunt jus civile. Mutius decem libellos reliquit, Brutus septem, Manilius tres : exstant et volumina inscripta Manilii monumenta ». In arte quæstuosissima constat eum fuisse abstinentem et pauperem. Cic. Parad. VI.

MUMMIUS.

Sp. Mummius L. Mummii Achaici frater. Utrum Spurius

legatus fratri apud Corinthum fuerit, an potius unus e decem, qui Corinthum in legationem iverunt, disputat Cicerō ad Att. XIII, 5, 6, 30, memoratque ejus versiculos quosdam facetos. Sane et comes Scipioni peregrinanti fuit. De ejusdem eloquentia mediocri et doctrina stoica Cic. Brut. cap. 25. Fuit commodis moribus, Scipionis, Lælii, Philii, ac Rutilii amicus, Cic. de Or. II, 67, et de Amic. cap. 19, 27.

TUBERO.

Q. Æl. Tubero Æmilii Paulli nepos ex Æmilia sorore Africani. Fuit ab adolescentia Lælii amicus, Cic. de Am. c. 27; seque a Ti. Gracchi remp. vexantis familiaritate sejunxit, Cic. de Am. cap. 11; quare et ejus orationes in Gracchum memorantur, Cic. Brut. cap. 21. Philosophiam plus æquo coluit, absurdeque ostentavit paupere apparatu in funere avunculi Africani; ob quam perversitatem prætura dejectus est, Cic. pro Mur. cap. 36. Ceteroqui Pomponius tit. de Orig. juris Tuberonem juris consultum et Stoicum, consulem appellat; Pighius autem retur fuisse consulem suffectum M. Porcio Catoni in ea dignitate demortuo an. 635 (Varroniano, 636). Invisum cum sua secta Stoica fuisse Tuberonem, severum ac durum, aiunt Tacitus Annal. XVI, 22, et Cic. Brut. cap. 31. Dialecticum et juris prudentem fuisse cognoscimus e Gellio, I, 22; nulla eloquentia præditum ex Cic. Brut. cap. 31.

RUTILIUS.

P. Rutilius Rufus imberbi prope ætate interfuisse fingitur his dialogis de Rep. namque a Lælio de Am. cap. 27, admodum adolescens eodem anno appellatur: tum idem Ciceroni multo post nato retulisse dicitur hunc sermonem (1). Is arma contra Saturninum sumpsit (2). Consulatu potitus est

(1) De Rep. I, 8, 11.

(2) Cic. pro Rab. cap. 7.

anno Urbis 649, post Scipionis obitum xxrv. Rutiliana quædam constitutio de venditione (1) citatur in juris fragmentis Vaticanis, et a Caio (2). Rutilius armorum tractandorum meditationem militibus tradidit (3). Factione equitum romanorum circumventus in iudicio est, licet innocentissimus; Romaque pulsus exsulavit Smyrnæ, ibique civitatis honore donatus consenuit in studiis literarum : qua in urbe vivebat adhuc, dum Cicero adolescens Asiæ peragraret. Eum dicit Velleius (4) non sæculi sui, sed omnis ævi, optimum : quare nec ipse in iudicio defendi se passus fuerat paullo ornatiore oratione (5); et in exsilium eunti omnes Asiaticæ provinciæ legatos obviam miserant secessum ejus opperientes (6) : denique revocante Sulla redire ab exsilio noluit (7). Rutillii laus prope infinita est non solum apud Ciceronem, verum etiam apud alios auctores, præsertimque apud Senecam. Scripta ejus fuerunt : orationes; libri de vita sua; historiarum libri in quibus erat, ut puto, bellum Numantinum; nisi potius fuit in vita ab eo scripta Scipionis, cujus fragmentum citat Isidorus (8).

SCÆVOLA.

Q. Mucius Scævola augur, is est ad quem senem Cicero sumpta virili toga deductus fuit a patre : quo mortuo se ad pontificem Scævola contulit (9). Consul fuit anno Urbis 637. Hujus filia nupsit L. Crasso oratori (10), ei scilicet,

(1) Vid. nunc Fragmentum de Empto et Vendito, § 1, p. 1, ed. Berol. Ca.

(2) Inst. IV, 35.

(3) Val. Max. II, 3, 2.

(4) Lib. II, 13.

(5) Cic. de Orat. I, 53, 54; Brut. 30.

(6) Val. Max. II, 10, 5.

(7) Quintil. Inst. XI, 1.

(8) Lege de his Cic. Brut. 30; Tacit. Agricol. initio; Athen. VI, 21, XII, 11; Vell. II, 9; Gell. VII, 14; Appian. Hisp. 88; Plut. in Pomp. 37; Suid. voc. Πουρλυος; Charis. et Diomed. sæpe; Isid. Orig. XX, 11, 4.

(9) De Amic. cap. 1.

(10) De Orat. I, 7.

qui primas partes in Tullianis de Oratore libris tuetur. Quin ipse hic Scævola disputat in ejusdem operis libro primo. Ab eodem Scævola fingit Cicero se audivisse Lælii sermonem de amicitia, uti a Rutilio Rufo de rep. Prudentia juris maxime inclaruit (1), deque eo libros edidit (2); quare et Caius libros quosdam proprios memorat (3) quos dicit ex Q. Mucio factos. Pila etiam et alea optime lusit (4) : hinc Scævola dicitur a Cicerone (5) jocularis senex; ejusque memoriam in alea miratur Quintilianus (6).

FANNIUS.

« C. Fannius (inquit Cicero Brut. cap. 26) C. Lælii gener et moribus et ipso genere dicendi durior. Is soceri instituto, quem quia cooptatus in augurum collegium non erat, non admodum diligebat, præsertim quum ille Q. Scævolam sibi minorem natu generum prætulisset : cui tamen Lælius se excusans, non genero minori dixit se illud, sed majori filiæ detulisse. Is tamen instituto Lælii Panætium audiverat. Ejus omnis in dicendo facultas ex historia ipsius non ineleganter scripta perspici potest, quæ neque nimis est infans, neque perfecte diserta ». Ejusdem historiæ non semel alibi meminit Cicero : cujus epitomen fecerat Brutus, ut ait idem Cic. ad Attic. XII, 5; quamquam hoc loco Cicero ait negatum fuisse ab Attico, Fannium historicum eundem fuisse ac Lælii generum. Ea in historia narraverat inter cetera

(1) Cic. Brut. 26; de Orat. I, 41, 48; Vell. II, 9.

(2) Gell. VII, 15; Pompon. tit. de Orig. juris.

(3) Inst. I, 2, ff. 116.

(4) Cic. de Orat. I, 50; Val. Max. VIII, 8, 2. A. M. — Errare A. Maium monet alius censor Gott. (1824, n. 84) narrantem, pila et alea optime lusisse hunc Scævolam. Locum enim Ciceronis respicere alium Scævolam, videlicet P. Mucium, errorisque causam esse Valerium Maximum (vide modo Corradum et Perizonium ad Valer. Max. l. c.); neque *aleæ* fuisse ludum, sed *duodecim scripterum*, ut est apud Ciceronem et Quintilianum; denique hujus locum non esse Inst. Or. X, 2, sed XI, 2 (p. 992 sq. ed. Burm. q. v.). Ma.

(5) Ad Att. IV, 16.

(6) Inst. X, 2.

Fannius se comitem fuisse Tib. Graccho moenia Carthaginis primo conscendenti (1). Locum ex oratione quadam C. Fannii in Gracchum aliquando nos edemus. Athenæus, VI, 21, ait lege Fannia Scævolam, Tuberonem et Rufum se adstrinxisse, qua sumptus domestici minuebantur. Est tamen alius Fannius ejus legis auctor, quæ scilicet lata est anno Urbis 588, teste Gellio apud Macrobius (2). Fannium non interfuisse disputationi, quæ habita est secundo die, docuimus in præfatione, cap. 3. Quanam tamen probabili cum causa Fannium a dialogo reliquo submovere potuerit Cicero, perobscurum est. Immo in reliquiis de Rep. Vaticanis Fannius et Scævola numquam loquuntur, licet disputationi intersint. Neque tamen idcirco puto eos fuisse *κατὰ πρόσωπα*, cujusmodi se noluit esse Cicero in dialogo Academicorum (3): igitur in lacunis eorum sermonem demersum credo; præsertim quum apud Servium ad *Æn.* VI, 877, testimonium evidens sit, Fannium versatum esse in dialogo, qui utrum de rep. fuerit, commodius a me disputabitur in fragmentis incertorum de Rep. librorum.

(1) Plutarch. in Tib. Graccho, cap. 4.

(2) Sat. II, 13.

(3) Ad Att. XIII, 19.



M. T. CICERONIS
DE REPUBLICA
LIBER PRIMUS



MONITUM

DE PRIMA OPERIS LACUNA.

Ciceronis de Rep. splendidissimis verbis illuminatum exordium detrimenta duo per incommoda passum est, maximum initio⁽¹⁾, in medio minimum; sed de posteriore, quum res tulerit, loquar; nunc prius inspiciendum est, studioque aliquo reparandum; non ita equidem, ut ipsa verba reponere audeam, quæ inconsulta temeritas foret, sed ut partem sententiarum meditando adsequi nitar. Hoc Tullius copioso exordio dubitationem ad Remp. adeundi voluit tollere (de Rep. I, 7); quod dum faceret, occasionem laudandi πολιτισμοῦ nanciscebatur, simulque purgandi sui, qui omissa philosophiæ quiete civilibus fluctibus semet commiserat. Atque in primis auctor (ut mihi penitus persuasi) valde commendavit famigeratam illam Platonis sententiam, ab eodem alibi (ad Q. fr. I, 1, ff. 10) expressam: « ille princeps ingenii et doctrinæ Plato tum denique fore beatas resp. putavit, si aut docti ac sapientes homines eas regere cœpissent; aut ii, qui regerent, omne suum studium in doctrina ac sapientia collocassent. Hanc conjunctionem videlicet potestatis ac sapientiæ salutis censuit civitatibus esse posse ». Præterea quod ait Plinius, « Ciceronem in libris de Rep. Platonis se comitem profiteri », id quoque pertinere ad exordium arbitror. Tum nullus dubito, quin initio operis fuerit dictum illud e Lucilio arcessitum, quo se Tullius, teste prædicto Plinio, negabat (contra ac facit de Fin. I, 3) doctissimis hominibus hos libros scribere (Varroni puta aut Nigidio), quorum iudicium publica rejectione utebatur. Certe Lucilii versus nusquam fere in his libris citari potuerunt, nisi in proœmiis: nam quo minus hi fuerint in dialogo, Lucilii ætas in causa est, qui adhuc erat adolescentulus vivente Scipione: quamquam fateor, videri ipsum Lucilium dicere apud Cic. Fin. I, 3, non aliorum doctorum solum, sed etiam Scipionis iudicium se formidare. Propriam sibi sedem in exordio postulat

(1) Nonnisi aliquot paginarum jaecturam factam esse existimat Villemanus contra A. Maii sententiam. Ms.

illa quoque sententia de patriæ caritate, quam a Nonio e lib. I de Rep. servatam, in ejus libri calce scripsi. Præterea, quod ibidem est, auctore Lactantio, Tullianum dictum de vanitate philosophici otii et de negotii politici utilitate, id pari jure ad initia operis referre licet. Idem Lactantius quantas opes e Tullianis de Rep. libris prompserit, liber meus luculenter demonstrat. Ego vero considerato illius institutionum exordio, quo ait, « magnos et excellenti ingenio viros contemptis omnibus et privatis et publicis actionibus, se doctrinæ penitus dedidisse, existimantes multo id esse præclarior, quam cumulandis honoribus inhærere »; valde suspicabar hanc quoque sententiam pertinere ad Tullianum de Rep. exordium (1). Utrum ad remp. accedendum sit, necne, controversia celebris fuit Dicæarchi cum Theophrasto, cujus meminit Cicero ad Att. II, 16, VII, 3. Priorem sententiam tuebatur Dicæarchus; ejus autem vix dubito quin in operis exordio mentio fuerit, præsertim auctoris qui plures politias scripserat, quemque Cicero legebat atque in primis probabat (ad Atticum, II, 2, VI, 2; de Republica, II, 4). Sed præter Dicæarchum, pronum creditu mihi est, appellatos fuisse alios quoque græcos politicos, ut Socratem, Aristotelem, Theophrastum, Xenophontem, quos omnes in simili opere nominat cum Cicerone atque Platone, cumque hujus sententia de rege philosopho, græcus politicus ineditus Vaticanus, qui libris Tullii de Rep. utebatur. Denique quia Cicero (ad Att. IV, 16)

(1) Nimirum nonnumquam fuisse A. Maium in subodorandis nostrorum librorum imitationibus vere monet Cens. quem diximus, Lips. præsertim in Lactantio. Hic quidem locus redolet Ciceronem; sed sunt alia Ciceronis loca satis similia in libris aliis, quæ jam laudavit Bünemannus ad Laet. I, 1, 1, v. c. de Offic. I, 21, 71: « Quapropter et iis forsitan concedendum sit, rempublicam non capessentibus, qui excellenti ingenio doctrinæ sese dediderunt, et iis, qui aut validitudinis imbecillitate, aut aliqua graviore causa a republica recesserunt, quum ejus administrandæ potestatem aliis, laudemque concederent. Quibus autem talis nulla sit causa, si despiciere se dicant ea, quæ plerique admirantur, imperia et magistratus, iis non modo non laudi, verum etiam vitio dandum puto ». Similiter de Orat. III, 15, 56 seq. quem locum, utpote paullo longiorem, adscribere nolui. In loco Lactantii sunt qui legant *dedidisse* pro *dedidisse*: de quarum vocum permutatione vid. Beier. ad Cic. de Offic. I, 13, 40, p. 102. Ma.

Varronem cogitabat in procemiis politicis appellare, licet huic quoque homini sedem concedere in priore exordii lacuna (1). Superest, ut locum Plutarchi considerem (an sen. sit ger. resp. t. IX, p. 183), apud quem testatur Cicero, se pulcherrima et maxima consilia, quibus egregie in consulatu utens remp. conservaverat, cum P. Nigidio philosopho omnia cepisse: *Κικέρων ἀμολόγει τὰ κάλλιστα καὶ μέγιστα τῶν συμβουλευμάτων, εἰς ὄρθως ἐνυπατάων τὴν πατρίδα διάσωζε, μετὰ Ποπλίῳ Νιγιδίῳ τοῦ φιλοσόφου συνθεῖναι*. Age vero ubinam Cicero tam insigne testimonium Nigidio dedit? Exstat ejus epistola ad Nigidium (ad Fam. IV, 13), in qua tamen, ad rem nostram quod attinet, nihil video præter verba hæc: « per me quondam, te socio, defensa resp. » Atqui ejusmodi laudem compluribus aliis minime fortasse doctis largitus est Cicero, ut Sextio, Flacco, Miloni, etc. mihi autem Plutarchi locus multo plus significare videtur, quam ait Cicero suprascriptis verbis ad Nigidium. Id tamen clarius elucesceret, si Plutarchus pro *ἀμολόγει* scripsisset *ἐμολογεῖ*. Porro in politico exordio, ubi doctos homines et philosophos præficiendos esse reip. Tullius censuerat, commode in primis commemorasset id exemplum Nigidii, cujus præclara doctrina ac philosophia tanto usui reip. fuisset (2). A. M.

(1) De familiari sibi Nigidio Tullius ad Att. II, 2, VII, 24; ad Q. Fr. I, 2, § 5; pro Syll. 14, et præsertim in supradicta epist. ad Fam. IV, 13, et de Universo, seu Timæo, cap. 1, ubi eximie laudatur Nigidius tamquam artibus omnibus et præcipue philosophia præditus, idemque cognoscitur interfuisse Timæi dialogo cum Cicerone. Nigidium Gellius, IV, 9, XIII, 24, XIX, 14; Macrobius Saturn. VIII, 8; Servius ad Æn. X, 175, doctissimum romanæ civitatis et Varroni exæquandum aiunt. Nigidii pauca, e tot voluminibus ab eo scriptis, fragmenta supersunt collecta apud Rutgersium, Var. Lect. III, 16; quæ ipsa, utrum omnia Nigidio nostro digna sint, ambigo. A. M.

(2) Fieri potest, ut Cicero in priore procemii lacuna Epicuri nominatim sententiam retulerit, qui suos assecclas vetuit accedere ad remp. teste Lactantio, Inst. III, 17. Suspicionem meam auget Augustinus in loco, quem citavi cap. 28. A. M. in Emm.—Vid. præterea de hac lacuna quæ in prima ad textum nota dicantur.



M. T. CICERONIS

FRAGMENTA

EX LIBRIS DE REPUBLICA.

EX M. T. C. DE REPUBLICA LIBRO I.

I....¹ *Impetu liberavissent; nec C. Duellius², A. Atti-*

I. 1. *Impetu*. Codicis p. 63. Desiderantur hactenus paginae 34. A. M. — Priore periodi parte videtur Cicero appellavisse Romanos alios qui superioribus bellis inclaruissent; et quidem haud scio an sic: « non Italiam M. Camillus Gallorum, nec M'. Curius, C. Fabricius, Ti. Coruncanius Pyrrhi impetu liberavissent ». Immo paullo fortasse altius romanos heroes recensuit; cujus rei indicem habemus ipsum auctorem Tusc. I, 37: « si mors timeretur, non L. Brutus arcens eum reditu tyrannum, quem ipse expulerat, in praelio concidisset: non cum Latinis decertans pater Decius, cum Etruscis filius, cum Pyrrho nepos, se hostium telis objecissent: non uno bello pro patria cadentes Scipiones Hispania vidisset, Paullum et Geminum Cannae, Venusis Marcellum, Latini Albinum, Lucani Gracchum ». [Cf. etiam Tusc. I, 46. Ca.] Mox ibidem Cicero commemorat quoque Camillum. Rursus paradoxo I facem praefert Cicero ad hujus lacunae latebras pervidendas enumerata Romanorum illustrium senecae a Bruto usque ad Africanum utrum-

que et ad Catonem: « Brutum siqui roget, quid egerit in patria liberanda? etc. » Eisdem heroas verbis fortasse Tullianis celebrat Augustinus de Civit. D. V, 18. Adi et Horatium, Od. I, 12. A. M.

2. *C. Duellius*. Ita cod. pro *Duilius*. Et quidem ad Ciceronem de Senectute, cap. 13, observat Ursinus veterem librum habuisse *Duilium*: monetque ita scripasse Veteres. Nonnullae vero ejus loci editiones exhibent *Duellium*, sicuti diserte legitur in Oratore, 45, et in Var. Lect. de N. D. II, 66, et pro Plancio, 25, quo loco perperam Ursinus malebat scribere *Duilium*. Sed et Quintilianus, Inst. I, 4, 7, scribit *Duellium*, itemque Plinius, XXXIV, 5; Seneca de Clem. I, 10. Inscriptiones tamen Gruterianae atque alia monumenta retinent *Duilium*. Variat haec scriptura apud Servium ad Aen. XI, 206. Codices quoque graeci habent Δουδιος vel Δουδλιος apud Dion. Halic. Hist. X, 58, XI, 23, 46. Quin adeo Leonardus Aretinus scripturam illius per e memor ep. VII, 7, scribebat *Duellium*. A. M.

lius³, L. Metellus⁴, terrore Carthaginis; non duo Scipiones⁵ oriens incendium belli Punici secundi sanguine suo restinxissent⁶; nec id excitatum majoribus copiis, aut Q. Maximus⁷ enervavisset, aut M. Marcellus⁸ contudisset, aut a portis hujus urbis avulsum P. Africanus compulisset intra hostium mœnia. M. vero Catoni⁹, homini ignoto et novo, quo omnes, | qui eis- P. 64

3. *Aulus Atilius*. *Aulus* dicitur hic Atilius etiam in Fastis Capitolinis, itemque a Polybio, I, 24, vol. I, p. 61 Schweigh. non *Marcus*, unde corrigendi Ernestus in Cl. Cic. in M. Atilius Calatinus, et Perizonius in Animagadv. Historic. cap. 1, pag. 27 ed. Harles. qui ceteroqui docte de Atiliis exposuit. Cf. interpretes ad Aurel. Vict. de Viris ill. cap. 39, et Gerhard. ad Cic. de Senect. cap. 17, § 61, p. 119. Cognomen fuit *Calatini*. Fuit cōsui a. U. 495, et posteaquam anno sequenti rem prospere gessisset et a Calpurnio Flammar tribuno mil. ad Camarinam ex angustiis, quibus a Poenis clausus fuerat, expeditus esset, gloriose triumphavit [Sext. Aur. Vict. l. l. cf. Sigonii Fasti Consulares et Triumphali, pag. 208 ed. H. Steph. Modii Pandect. Triumphal. pag. 22, b. Mn.]: alterum consul factus a. U. 498 vel 499, Panormum Siciliae cepit (Polyb. II, 38, p. 97 Schweigh.) dictator dictus est a. U. 504. Romae idem Spem consecravit. Cic. de Legg. II, 11, ibique interpr. Conf. de N. D. II, 23, pag. 297 edit. nostr. et Mos. ibique annot. Pro Plancio, cap. 25, init. Tullius noster ita: « Quis nostram se dicit M'. Curio, quis C. Fabricio; quis P. Duellio parem? Quis Atilio Calatino? Quis Cn. et P. Scipionibus? Quis Africano, Marcello, Maximo? » Ubi Ernest. in Cl. Cic. (in C. Duellius) post Urainum et alios

recte docet legendum esse C. i. e. *Caio*. Ca.

4. *L. Metellus*. De L. Cœcilio Metello ejusque magna ad Panormum pugna adversus Pœnos, triumpho, honoribus vid. Liv. XVIII, 49 seqq. XIX, 2, et passim, XX, 46. Ca.

5. *Duo Scipiones*. Cn. Cornelius Scipio *Calvus* ejusque frater P. Cornelius Scipio consules in Hispania adversus Pœnos pugnantes cæsi. Liv. XXII, 19, seqq. XXV, 32—36; Cic. Tusc. I, 37, 46; de N. D. III, 32, p. 662 ed. nostr. et Mos. qui locus cum nostro conferendus. Ca.

6. *Incendium belli . . . restinxissent*. Plane ita est in Or. pro Marcell. 9, 29, « nisi belli civilis incendium salute patriæ restinxeris ». Ma.

7. *Quintus Maximus*. I. e. Quintus Fabius Maximus Cunctator. Ma.

8. *M. Marcellus*. M. Claudius Marcellus. Vid. iud. Histor. Fuit plebeius: cf. Ascon. Pedian. ad Cic. pro Scauro, part. ined. 8, ibique Heinrich. pag. 28, et Wytttenbach. aliosque ad Cic. de Legg. I, 7, p. 59 ed. Mos. et nostr. Ca. — Add. Andr. Schotti Gentes et Famil. Romm. in Rosini Corp. Antt. Romm. cum not. Dempsteri. Amst. 1685, p. 288. Ma.

9. *M. vero Catoni*. Cic. de Legg. II, 2, 5: « ut ille Cato, quum esset Tusculi natus, in populi romani civitatem susceptus est ». Cf. Creuzer. *Rœm. Antt.* pag. 250. Ma. — « Cato

dem¹⁰ rebus studemus, quasi exemplari ad industriam virtutemque ducimur¹¹, certe licuit¹² Tusculi¹³ se in otio delectare, salubri et propinquo loco. Sed homo P.3 demens, ut isti putant, quum cogeret eum necessitas nulla, in his undis et tempestatibus¹⁴ ad summam senectutem maluit jactari, quam in illa tranquillitate atque otio jucundissime vivere¹⁵. Omitto innumerabiles P.77 viros, quorum singuli saluti huic civitati || fuerunt; et qui sunt *haud* procul¹⁶ ab ætatis hujus memoria, com-

nensum suum, Tusculi ignobile, Romæ nobilissimum reddidit ». Valerius M. III, 4, 6. A. M.

10. *Eisdem*. Cod. prima manu *isdem* per aphæresin; tamen secunda factum *isdem*. Jam de scriptura *isdem* præclaram habemus Ciceronis ipsius doctrinam in Oratore, 47: « idem campus habet, inquit Ennius; et in templis *isdem* probavit. At *eisdem* erat verius, nec tamen optimus. Male sonabat *iisdem*. Impetratum est a consuetudine ut peccare suavitas causa liceret ». A. M.

11. *Ducimur*. De se præsertim ait Cicero, cui Velleius, II, 34, testimonium hoc dat: « Cicero, qui omnia incrementa sua sibi debuit, vir novitatis nobilissimæ ». A. M.

12. *Certe licuit*. Cic. Tusculi, I, 15: « Licuit esse otioso Themistocli, licuit Epaminondæ, licuit, ne et vetera et externa queram, mihi: sed nescio quomodo inhæret in mentibus quasi aëclorum quoddam augurium futurorum... Quo quidem dempto, quis tam esset amens, qui semper in laboribus et periculis viveret? » Ubi *amens* scribere maluit Tellius quam *demens* propter prægressum *dempto*. Ca.

13. *Tusculi*. Vid. Horat. Carm. III, 29, 8, ib. interpr. Epod. I, 29: « Tusculi Cirææ... mœnia », ibique

Mitscherl. et Fea. Ceterum ea, quæ patriæ quisque suæ debeat, attingit etiam auctor epistolæ nomæ in Platoniciis, pag. 358, A. Steph. pag. 492 Bekkeri.

14. *Tempestatibus*. I. e. periculis et calamitatibus. Eadem metaphora est in de Orat. I, 1; Catil. I, 9; Cic. pro Balb. cap. 27, et pro Plancio, cap. 29, ad quem locum conf. Gasp. Garatonii curas secundas pag. 84, seqq. — Intelligit inimicorum potissimum insectationes: nam Cato quater et quadragies postulatus causam dixit, semper absolutus. Plin. VII, 27. Ca. •

15. *Vivere*. Suam otii fugam assidueque in senectute labores prædicat ipse Cato (haud sane detractor laudum suarum, ut ait Livius, XXXIV, 15) apud Cic. de Sen. 23. Cf. et de Legg. II, 2, de Orat. III, 33; nec non Plutarch. in vita Catonis. Ciceroni autem ipsi semper Catonem fuisse in ore constat e primo de Legg. c. 2. A. M.

16. *Sunt haud procul*. Desideratur in cod. *haud*. A. Mains hanc particulam scribere primum non dubitavit, sed postea, in Emendd. nescit an satius sit omittere. Mos. omisit. Servare volebam, inquit, cum Sch. et Lehn. vocem *haud*, ab A. M. interpositam, qua non commode carere videbatur posse locus, ut hic sensus exiret. Possem enumerare permultos viros civitati

memorare eos desino, ne quis se, aut suorum aliquem prætermissum queratur¹⁷. Unum hoc definitio, tantam

huic utilissimos: sed nolo esse longus, et a recentiorum hominum commemoratione ideo abstinco, ne, quum hunc, vel illum prætermisero (aliter enim fieri nequit), aliquem offendam. Nunc cum Heinrichio omisi *haud*, quod fecit etiam Steinackerus. Quod vero hic conjicit scribendum esse et quoniam sunt non procul, non receperim. Si, ut videtur, supplendum censet nonnulli, hoc si voluit intelligi noster, addere debuit. Lehnerus ita distinxit: = Omitto . . . fuerunt, et qui sunt . . . memoria; commemorare eos desino, etc. = Ita quoque Beierus in versione hujus proemii vernacula distinxit. Censor ψευδώνυμος (Φωσφόρος) in Seebodii Bibl. Crit. 1823, pag. 431, item ejici vult vocem *haud*. Neque vero eidem viro parvum, qui cap. 2, in verbis *quod non ab his partum* vocem *non* ab A. Maio additam, ejicere nos jubet. Ma. — A. Maius melius scripsisset *non procul*. Ca. — *Et qui sunt haud procul ab ætatis hujus memoria*, F. C. Wolfius in Pro-lusione, quæ inscribitur: Solemnia literaria d. VI ante kal. mai. in Lyceo Flenopolitano celebranda indicit F. C. W. Lycei Conrector. [Præmittuntur Obs. Critt. in M. T. Cic. Oratt. pro Scauro et pro Tullio et librorum de Rep. fragmenta.] Flenopoli. 1814, 43 pp. 4: ejus prolusionis p. 16 ait: = *Haud* ideo non apte positum videtur, quia Cicero, quum inter viros jam memoratos nemo inveniatur, qui præsentibus temporibus propinquus sit, dicere non potest, se eos commemorare *desinere*, qui non procul a suæ ætatis memoria absint. Maius quidem *desinere* etiam de re nondum cepta interdum usurpari, ut I, 38, *non desinam*

te uti teste, et idem quod *omittere* significare contendit. Sed Cicero verba modo laudata ad Lælium dicit, quum paulo ante utique ad testimonium provocaverit. Comparatur totum cap. 38, ubi Lælium Scipio ad suam ipsius experientiam delegat. *Desinere* autem omittendi significatione usquam occurrere, vehementer dubito; cujus rei ego quidem exempla desidero. Neque negatio hoc loco videtur necessaria. Cicero enim mortuos sæpe tamquam viventes saltem in orationibus suis inducit. Maius et ipse emendationem suam improbare videtur in additamentis. Si quis autem, mortuos querelas fundere, nimis durum habuerit, sic hunc locum mecum emendet: = ne quis esse suorum aliquem prætermissum queratur. = *Esse* et *sese* sæpe in codicibus permutantur; et si *sese* pro *esse* perperam scriptum erat, quomodo aut in textum venerit, facile intelligitur. Steinackeri emendationem iisdem causis, quibus Maii rejiciendam putavi, probare non possum. Mihi quidem Wolfii conjectura non displicet, sed admodum displicent mortui querentes, i. e. displicet Wolfii defensio lectionis a nobis servatæ. Ego vero locum ita explicaverim: desino etiam eos commemorare, qui sunt procul ab ætatis hujus memoria, ne quis vestrum vel lectorum (sæpe enim Cicero ita loquitur, quasi de lectoribus, non de colloquentibus cogitet) queratur, majores quidem nominari de de rep. bene meritos, se autem et suos, quorum haud minora fuerint merita, prætermitti. Ma. in Add.

17. *Quer. Cod. quærat. Alibi contra scribitur que ubi requiritur quæ. Is*

esse necessitatem virtutis generi hominum a natura, tantumque amorem ad communem salutem defendendam datum, ut ea vis omnia blandimenta voluptatis otiiue vicerit¹⁸.

P. 78 II. Nec vero habere virtutem satis est, quasi artem aliquam¹, nisi | utare. Etsi ars quidem, quum ea non P. 5 utare, scientia tamen ipsa teneri potest; virtus in usu sui² tota posita est. Usus autem ejus est maximus, civitatis gubernatio³, et earum ipsarum rerum, quas isti in angulis personant⁴, reapse, non oratione, perfectio.

autem error duplici ex causa manavisse videtur, nempe modo a pronuntiatione dictantis, modo a siglis male lectis: nam \bar{q} notariis valet *qua*, sed interdum a librariis lectum est *que*. A. M.

18. *Vicerit*. Nihilominus sapientis Ulyxis anima ap. Plat. Reip. X, p. 620 [p. 514, Bekk. tom. III, 1], in mortale corpus reditura, privati otiosique hominis vitam studiosè eligit, memor nimirum et tædens exantlatorum laborum in ambitiosa vita et regali. A. M.

II. 1. *Art. alig.* Est enim *virtus bene vivendi ars*, ut aiunt Stoici ap. August. C. D. IX, 4, XIX, 1, et XXII, 24 [Ap. 500, 1139 et 1379 ed. Lud. Vivis. Bas. 1570]. Similis fere est Aristotelis locus Reip. VII, 2: *μόνον ἀνδρὸς τὸν πρακτικὸν εἶναι βίον καὶ πολιτικὸν ἐφ' ἑκάστης γὰρ ἀρετῆς οὐκ εἶναι πράξεις μᾶλλον τοῖς ἰδιώταις, ἢ τοῖς τὰ κοινὰ πράττουσιν καὶ πολιτευομένοις.* Virtutem omnino activam vult idem Aristoteles apud Themistium or. de præf. suscept. cap. 6. Sed Tulliani loci sententiam nemo melius exprimit, quam Damascius in Isidori vita apud Photium cod. CCXLII, p. 1071, qui locus laudatur cumulatior a Suida voc. *μισοπραγμῶν* et voc. *Ὀὐλιπικῶς*. A. M.

2. *In usu sui*. Ut paullo superius *scientia* dicitur, quam vulgo nunc

theoriam nuncupant; ita *usus* h. l. idem est, quod *praxin* vocant. Quæ horum verborum significationes addendæ Clavi Cic. Ernestinæ. Mx.

3. *Gub.* Plato in Epinomis (quod opus ei vulgariter tribuitur) sine decernit, ut ad eos, qui summam virtutem adepti sint, summa reip. dignitas deferatur, quum senilem tamen ætatem attigerint. Augustinus de Ord. II, 25: « *remp. nolint administrare nisi perfecti* ». Tum idem in operis fine ex Varronis testimonio: « *Pythagoras regendæ reip. disciplinam suis auditoribus ultimam tradebat jam doctis, jam perfectis, jam sapientibus, jam beatis. Tantos enim ibi fluctus videbat, ut eis nollet committere nisi virum, qui et in regendo pæne divine scopulos evitaret; et, si omnia defecissent, ipse illis fluctibus quasi scopulus fieret* ». Hæc presse imitatur Lactantius, Inst. III, 16: « *Bonos enim facere oportet potius, quam inclusos in angulis facienda præcipere, quæ ne ipsi quidem faciunt, qui loquuntur* ». A. M. in Add.

4. *Personant*. I. e. valde clamant. Cic. pro Cael. 20: « *Illæ vero non loquuntur solum, verum etiam personant* ». Cf. pro Planc. cap. 35. Alibi ita, ut pro Pison. 10, « *quum domus cantu personaret* ». Ca.

Nihil enim dicitur a philosophis, quod quidem recte honesteque dicatur, quod *non*⁵ ab his partum⁶ confirmatumque sit, a quibus civitatibus jura descripta P. 123 sunt. Unde || enim pietas? aut a quibus religio? unde P. 6 jus aut gentium, aut hoc ipsum civile quod dicitur? unde justitia, fides, æquitas? unde pudor⁸, continen-

5. *Non*. Ausus sum addere *non*; ita enim sententia postulare videtur. A. M.

6. *Ab his partum confirmatumque sit*. Vocem *partum* sollicitandam hand arbitror. Locutionem autem fortasse imitatur Augustinus C. D. II, 2, dum sit, « Romam partam veterum sanctamque laboribus ». A. M. — *Non ab his partum*. Cf. Tuscul. V, 2: « tu (philosophia) urbes peperisti ». Orator. 32: « dialectici spinosiores multa pepererunt ». Cf. Schütz. Lex. Cicer. Adde Liv. I, 19, V, 1, ibique Drakenborch. Nec aliter Terent. Eunuch. I, 2, 69, *parere amicos*; ita enim recte correxit Bentlei. ubi Ruhnken. (pag. 167 ed. Bruns.) « *parere* idem est quod *parare*, acquirere ». Sed *parata* victoria est *facilis*, ac proinde differt a *parta*, docente eodem Ruhnkenio ad Rutil. Lsp. II, 6, pag. 109. Ca. — Vocem *non* post A. Maium receperunt edd. omnes, neque ego eilitem moveo, quippe qua sententia loci carere non possit. Monet etiam A. Maius, ne dubitemus de veritate lectionis *partum* et monet idem nota Cruzeri. Sed quum vox *non* absit a eod. non plane vana esse videtur suspicio, eam in voce *partum* latere, videlicet ad conjecturæ locus sit, scriptum fuisse « quod ab his non ortum », vel *actum*, vel « auctum confirmatumque sit ». Sic Terent. in Andr. III, 2, 9: « Vel hoc quis non credat, qui te norit, abs te esse ortum? » Sed manum abstinco a corrigendo,

quum vocem *non* malim eo loco positam, quo eam inseruit A. Maius et præterea verbum *parere* sententiæ sit admodum accommodatum. Quod ad sententiam Noëter mox eodem capite similiter: « nempe ab his, qui hæc disciplinis informata, alia moribus confirmarunt, sanxerunt autem alia legibus ». Ma.

7. *Religio*. Politicorum religionis genus docent apud Augustinum C. D. IV, 27, 31, VI, 5 (et alibi); Scavola et Varro, quorum utriusque etsi politica religio videtur falsa (quippe ficta ab hominibus), tamen adeo necessaria dicitur, ut expedire existiment falli in religione civitates. Hinc ille politicus Veterum mos Servio memoratus ad Æn. III, 80: « majorum hæc erat consuetudo, ut rex esset etiam sacerdos et pontifex ». Vide, quæ de Numa dicenda sunt inferius in hoc opere, lib. II. Ceterum quod quidam aiant de Deo opinionem a legumlatoribus fuisse inter homines inveciam, id egregie coarguit, ut principii petitionem, Sextus Empiricus, lib. I contra Phys. sect. 31: licet enim querere, undenam ipsi legumlatores, quum nemo Deum esse tradidisset, Dei notitiam hauserint. [πῶθεν οἱ νομοθεταί, μηδενὸς πρότερον παραδόντες αὐτοῖς θεοῦ, ἴδον εἰς ἐπίνοιαν θεῶν; pag. 556 ed. Fabr. Ma.] Conf. etiam Laetantium de Ira D. cap. 10. A. M.

8. *Pudor*. Pudoris originem verissime repetit Cicero Off. II, 4, ab

tia, fuga turpitudinis⁹, appetentia¹⁰ laudis et honestatis? unde in laboribus et periculis fortitudo? Nempe ab his, qui hæc disciplinis informata¹¹, alia moribus confirmarunt, sanxerunt autem alia legibus¹².

P. 7 Quin etiam Xenocratem ferunt¹³, nobilem in primis

inita vitæ societate. Reapse barbari, præsertim solivagi, verecundia prope omni carent. A. M.—Cf. Legg. I, 19.

9. *Turpitudinis*. Ita [*turpido* pro *turpitude*] scribit etiam Tertullianus de Cor. mil. xiv : quo in loco frustra Gesnerus in Thesatro suspicabatur vitium libraril, frustra quidam editores reponebant *turpitude*. Sic obtinuit *pinguedo* pro *pinguitudo*. A. M.—*Turpitudinis*. In loco Cic. de Legg. I, 19, 51, codex egregius Bruxianus itemque Cassellanus habent *torpidinem*, ubi nunc legitur *turpitudinem*. Vid. Gærénz. ad eum locum, pag. 81. et Moser. p. 124 ed. Mos. et nostr. Ca. — Ego vero cum Heinrichio et Steinæckero rescripsi *turpitudinis*; neque enim credo, Tertulliani usui Ciceronis scriptionem esse accommodandam, cui quidem has delicias Gesnerus invidere non debuit, neque vero noster ad inveniendum faces prætulisse videtur. Ceterum isto Tertulliani loco Rigaltius edidit *turpitude*, pag. 109. Ma.

10. *Appetentia*. Verbo *appetentia* in malum sensum usus est Cic. Tusc. IV, 7, 15, in bonam partem Plin. N. H. XXIII, § 19, p. 301 Hard. « artium ... liberalium appetentia ». Ma.

11. *Informata*. I. e. constituta. Cf. Offic. I, 4; pro Sulla, 18, ibique Græv. et Ernesti Cl. Cic. Adde Legg. I, 9, fin. « quæ etiam nullo docente profecta ab iis, quorum, ex prima et inchoata intelligentia, genera cognovit, confirmat ipsa per se rationem et perficit ». Ca.

12. *Sanxerunt ... legibus*. Sane Plato in Politico, p. 258 et 293, hominem politicum in sapientium numero collocandum esse decernit. Quin adeo Platonica hominis definitio est apud Sextum Emp. Pyrrh. II, cap. 5 et 16, nec rson I contra Logic. 281 : *ἄνθρωπον εἶναι ζῷον ἐπιστήμης πολιτικῆς διακτῶν*, « hominem esse animal scientiæ politicæ capax ». Quamquam idem Sextus, instituto suo contradicendi, definitionem hanc vituperat. A. M.

13. *Xenocratem ferunt*, etc. Locum hunc libere citari a Servio ad Æn. VII, 204, omisso Ciceronis nomine, nunc primum videmur cognoscere. En autem Servii verba : « Xenocratis est, qui quum primus philosophiæ scholam aperuisset (quod antea in porticibus de philosophia tractaretur) et interrogatus esset, quid præstare posset discipulis, respondit : ut id voluntate faciant, quod alii jure coguntur ». Item nunc primum cognoscimus, hunc locum a Lactantio quoque e politico Tullii proœmio fuisse deceptum. Inst. VI, 9 : « Sed concedamus sane, ut id natura, vel, ut ait philosophus, sua sponte faciant, quod legibus facere coguntur ». De Xenocrate lege Lactantium, IV, 2, qui narrat, eum, præter alios libros, scripsisse de Rep. unum, et de discipulis duos. Xenocrati discipulo Academiam suam reliquit Plato, teste Augustino ep. CXVIII, 16, et C. D. VIII, 12. Xenocratem irridet Aristoteles apud Athen. XII, 7; at illum cum discipulis philosophautem memorat Plutarchus apoph. reg. ed.

- P. 124 philosophum, quum quæ | reretur ex eo, quid assequerentur ejus discipuli, respondisse, ut id sua sponte facerent, quod cogerentur facere legibus. Ergo ille civis¹⁴, qui id cogit omnes imperio legumque pœna, quod vix paucis persuadere oratione philosophi possunt, etiam his, qui illa disputant¹⁵, ipsis est præferendus doctoribus¹⁶. Quæ est enim¹⁷ istorum oratio tam exquisita, quæ sit anteponenda bene constitutæ

Reisk. t. VI, pag. 726, et apophth. lac. pag. 825. Xenocratis a vitio retrahentis discipulos exemplum profert Hieronymus, Comm. in Os. I, 1. Eadem super re legatur, præter Horatium, Sat. II, 3, 254, Fronto ad M. Cæs. I, 1; Val. M. VI, 9, ext. 1; Augustin. ep. CXLIV, 2, nec non contra Julian. pelag. I, 12. Xenocrates *severissimus philosophorum*, Cic. Off. I, 30; *gravissimus*, Tusc. V, 18. A. M.

14. *Ergo ille civis ... omnes*. Mos. « Ergo ille, cives qui id c. omnes ». In ed. pr. est: « ergo ille civis qui ... omnis » sine interpunctione, quam dicunt. Unde fecit Villem. « ergo ille civis qui id cogit omnes », Schützius, nihil monens: « ergo ille civis, qui cogit omnes », omisso *id*. Cujus scriptionis velim rationes nobis reddidisset vir Cl. Nobiscum faciunt Steinackerus et Heinrichus. Lehnerus ut A. M. scripsit. Vir quidam doctus, cujus nomen silentio premo, conjecit: « Ergo ille civis, quem id cogit omnis imperi legumque pœna », infaustia avibus, si quid *video*. Ma. — Solo notatur. Cf. Herodot. I, 29.

15. *Illi disputant*. Cic. de N. D. III, 40: « quæ disputavi, disserere malui, quam judicare »: ubi vid. not. p. 692, 803 ed. nostr. et Mos. *Disputare* proprie est philosophorum. Schütz. in voc. Ca.

16. *Doctoribus*. Cic. de Orat. I, 44: « Bibliothecas ne hercule omnium philosophorum unus mihi videtur XII tabularum libellus ... superare ». Ca. — Hoc Tulliani operis caput sine dubio præ oculis Lactantius habuit (ut nunc primum innotescit), quum Inst. III, 16, scripsit: « sapientia autem, nisi in aliquo actu fuerit, quo vim suam exerceat, inanis et falsa est: recteque Tullius civiles viros, qui remp. gubernent, qui urbes aut novas constituent, aut constitutas æquitate tueantur; qui salutem libertatemque civium vel bonis legibus, vel salubribus consiliis, vel judiciis gravibus conservent, philosophiæ doctoribus præfert ». A. M.

17. *Quæ est enim*. Ita corrigendum fuit, etiamsi ipsius codicis corrector vitiosum illud *quæ etenim* non sustulisset, quod est in contextu ed. prinæ. Nusquam enim Cicero *etenim* ita ponit in questione, paucissimis locis post initium, plerumque in principio propositionis. Recte autem scriptum est *quæ est enim*, non *quæ enim est*; eo sensu ut sit i. q. *nulla sane est*, qua significatione in hac formula verbum *est* in medio poni solere docuit Gœrenz. ad Cic. de Legg. I, 12, 34, pag. 52. Ita Noster de Fin. II, 5, 16, pag. 139 Gœr. « Quis est enim, qui non videat? » pro « nemo enim sane est ». Ma.

P. 125 civitati publico jure, et moribus¹⁸? Equidem, || quemadmodum urbes magnas atque imperiosas¹⁹, ut appellat Ennius, viculis et castellis præferendas puto, sic eos, qui his urbibus consilio atque auctoritate præsumt, his, qui omnis negotii publici²⁰ expertes sint, longe duco sapientia ipsa esse anteponendos. Et

P. 9 quoniam maxime rapimur ad opes augendas generis humani, studemusque nostris consiliis et laboribus tutiorem et opulentiorem vitam hominum²¹ reddere, et ad hanc | voluptatem²² ipsius naturæ stimulis inci- P. 126

18. *Bene constitutæ civitati publico jure, et moribus.* Ita cum Heinr. Steinack. et Sch. primæ manus scriptio restituenda fuit, quam A. Maius ex correctoris sententia in pejus mutavit: « civitati, publico juri, et moribus », quemque sequutus est Lehn. Recte enim Sch. monet Ciceronem loqui de civitate, quæ sit publico jure et moribus bene constituta. Quæ quum ita sint, probari etiam non potest Villemanii versio: *qu'un état sage ment ordonné, qu'une constitution sociale, que des mœurs publiques?* qui de suo quædam addere non dubitavit. Ma.

19. *Quemadmodum urbes magnas atque imperiosas.* Videri Ennium in Annalibus, existimat Sch. hexametrum hac clausula finiisse: « . . . urbes magnas atque imperiosas »: cui suspicio ni nihil obstat. Ma. — Perit Ennii locus. Augustinus C. D. XV, 19, Romam ipsam dicit *imperiosissimam civitatem*. Item XIX, 21. Apud Tullium Orat. 34, *imperiosi populi*. A. M. — Cf. Schütz. L. C. ibique etiam Cic. de Fin. II, 32, § 105: « nimis imperiosi philosophi », de Epicuro. Ca.

20. *Neg. expertes*, etc. Verba hæc virgulis inclinat citat libere Fronto ex Tullii opere de Rep. (omissa libri

nota) in exemplis elocutionum voc. *expers*. A. M.

21. *Vitam hominum.* Ex græco βίος ἀνθρώπων ductum, i. e. genus hominum s. homines. Wyttenb. ad Cic. de N. D. I, 2, pag. 716, coll. I, 24, pag. 753. Villem. vertit: *existence humaine*, additque in annotatione, memorabilem in primis esse hunc locum, quia hæc sententia de excolendo toto genere humano eoque ad altiorum perfectionis gradum evehendo rarissima sit apud veteres scriptores. Ma.

22. *Voluptatem.* Mutat in *voluntatem* Moser, et sic mutationi suæ patrocinatur: « Cod. *voluptatem* et sic edd. quæ adhuc prodierunt, omnes. Et primo quidem ad spectu nihil *naturæ stimulis* accommodatus videri possit, quam *voluptas*. Sed accuratius inspicienti locus apparebit, nihil ei minus convenire, et Ciceronem certe, proprietatis sermonis, si quis alius, studiosissimum, de eo, quod sit *consilio et labore*, dicere vix posse, nos *ad eam voluptatem* incitari. Quare facere non potui, quin crederem a Cicerone profectum esse *voluntatem*. Voluntas enim id, ad quod naturæ stimulis incitatur; voluptus id, quod efficere studemus. Ita Noæter Tuschl.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

M. T. CICERONIS

FRAGMENTA

EX LIBRIS DE REPUBLICA.

EX M. T. C. DE REPUBLICA LIBRO I.

I.....¹ *Impetu liberavissent*; nec C. Duellius², A. Atti-

I. 1. *Impetu*. Codicis p. 63. Desiderantur hactenus paginae 34. A. M. — Priore periodi parte videtur Cicero appellavisse Romanos alios qui superioribus bellis inclaruissent; et quidem haud scio an sio: « non Italiam M. Camillus Gallorum, nec M'. Curius, C. Fabricius, Ti. Cornucanius Pyrrhi impetu liberavissent ». Immo paullo fortasse altius romanos heroes recensuit; cujus rei indicem habemus ipsum auctorem Tusc. I, 37: « si mors timeretur, non L. Brutus arcens eam reditu tyrannum, quem ipse expulerat, in praelio concidisset: non cum Latinis decertans pater Decius, cum Etruscis filius, cum Pyrrho nepos, se hostium telis objecissent: non uno bello pro patria cadentes Scipiones Hispania vidisset, Paullum et Geminum Cannae, Venusia Marcellum, Latini Albinum, Lucani Gracchum ». [Cf. etiam Tusc. I, 46. Ca.] Mox ibidem Cicero commemorat quoque Camillum. Rursus paradoxo I faciem praefert Cicero ad hujus lacunae latebras pervidendas enumerata Romanorum illustrium serie a Bruto usque ad Africanum utrum-

que et ad Catonem: « Brutum siquiroget, quid egerit in patria liberanda? etc. » Eisdem heroes verbis fortasse Tullianis celebrat Augustinus de Civit. D. V, 18. Adi et Horatium, Od. I, 12. A. M.

2. C. *Duellius*. Ita cod. pro *Duilius*. Et quidem ad Ciceronem de Senectute, cap. 13, observat Ursinus veterem librum habuisse *Duellium*: monetque ita scripsisse Veteres. Nonnullae vero ejus loci editiones exhibent *Duillium*, sicuti diserte legitur in Oratore, 45, et in Var. Lect. de N. D. II, 66, et pro Plancio, 25, quo loco perperam Ursinus malebat scribere *Duilium*. Sed et Quintilianus, Inst. I, 4, 7, scribit *Duellium*, itemque Plinius, XXXIV, 5; Seneca de Clem. I, 10. Inscriptiones tamen Gruterianae atque alia monumenta retinent *Duilium*. Variat haec scriptura apud Servium ad Aen. XI, 206. Codices quoque graeci habent Δουδιος vel Δουδλιος apud Dion. Halic. Hist. X, 58, XI, 23, 46. Quin adeo Leonardus Aretinus scripturae illius per e memor ep. VII, 7, scribebat *Duellium*. A. M.

iis, quæ corpore adverso in clarissima victoria accepisset, vitam, ex hostium telis servatam, in civium vinclis profudisse; et Themistoclem patria, quam liberavisset, pulsum atque proterri || tum, non in Græciæ P. 73 portus per se servatos, sed in barbariæ sinus confugisse, quam afflixerat. Nec vero levitatis⁹ Atheniensium crudelitatisque¹⁰ in amplissimos cives exempla deficiunt¹¹: quæ nata¹² et frequentata apud illos, etiam in gravissimam civitatem nostram dicuntur redundasse. Nam vel exilium Camilli, vel offensio¹³ com-

rat in expeditione in Paron insulam. Tu vid. Herodot. VI, 132—136; adde Marx ad Ephorum, § 107, pag. 212; Corn. Nep. I, 7, ibique interpr. Ca.

9. *Levitatis*. Græcorum levitatem a Cicerone passim suggillari videmus, observante etiam Hieronymo comm. ad Galat. lib. I, 3, et Lactantio, Inst. III, 14. Tum idem Hieronymus loco cit. et ep. X, 3, verba ex oratione mutila pro Flacco laudat, quæ nondum inter ejusdem reliquias relata video. En textum Hieronymi: «doctissimi quippe [ed. Lond. et Par. quique] Græcorum, de quibus pro Flacco agens luculenter Tullius ait ingenita levitas et erudita vanitas». Cur Græci sint leves dicit Servius ad Æn. VI, 724: «Afros versipelles, Græcos leves videmus: quod natura climatum facit, sicut Ptolemæus deprehendit». Confer Cic. in Rull. II, 35. A. M.

10. *Crudelitatis*. Atheniensibus crudele visum utile, dicit Cicero de Off. III, 11. Quare merito ait de Or. III, 24, doctrinæ quidem a Græcis, sed virtutis a Romanis exempla esse repetenda; quorum clementiam belle opponit Græcorum crudelitati græcus auctor Dionysius Halic. in fragm. ed. Miol. XIV, 8 seqq. A. M.

11. *Nec vero . . . exempla deficiunt*. Mirum est, quod post enarrata duo levitatis Atheniensium et crudelitatis in amplissimos cives exempla addit, exempla non deficere. Quare fortasse aliquis conjiciat legendum esse: «nec vero plura», vel «alia etiam», vel «alia præterea levitatis». Sed hæc, credo, possunt intelligi. Ma.

12. *Quæ nata*. Viden' quam callide velare studeat Romanorum paria facinora. Ca. — *Civ. nostram*. Schütz. mittit *nostram*, nihil monens.

13. *Offensio commemoratur Ahalæ*. Monet ad h. l. Kobbius, interpres Germanicus, voce *offensio* significari videri, Ciceronem cum Livio facere, qui lib. IV, 21, Ahalam accusatum quidem neque vero damnatum fuisse narrat: quum Valer. Maximus, V, 3, eum in exilium ejectum et auctor orationis spuræ pro Domo (32) honorifice revocatum esse referant. Idem K. laudat ad locum de Mario Cic. de Orat. III, 2, 8, ubi est: «Non vidit (Crassus) flagrantem bello Italiam, non ardentem invidia senatum, non sceleris nefarii principes civitatis reos, non luctum filiæ, non exilium generi, non acerbissimam C. Marii fugam, non denique in omni genere deformatam eam civitatem, in qua

memoratur Ahalæ, vel invidia Nasicæ¹⁴, vel expulsio
 P. 74 Lænatis, vel Opimii | damnatio, vel fuga Metelli¹⁵, vel
 acerbissima C. Marii clades, principum cædes¹⁶, vel
 eorum multorum pestes, quæ paullo post sequuntæ
 P. 13 sunt¹⁷. Nec vero jam meo nomine abstant; et, credo,
 quia nostro consilio ac periculo sese in illa vita atque
 otio conservatos putant, gravius etiam de nobis que-
 runtur, et amantius¹⁸. Sed haud facile dixerim, cur

ipse florentissima multum omnibus gloria præstitisset. Quam ego locum plenius adscripsi, quam A. Maius in notula, ut ejus cum nostro similitudo clarius appareat. Ma. — M. Furius Camillus et M. Servilius Ahala, quum essent optime de rep. meriti, tamen populi incitati vim iracundiamque subierunt, damnatque comitiis centuriatis, quum in exilium profugissent, etc. Cicero pro Domo, 32. A. M.

14. *Nasicæ.* = Nasicæ, ut invidiæ subtraheret, per speciem legationis in Asiam ablegatus est. Aur. Victor, cap. 64. Vide etiam Val. Max. V, 3; Plin. VII, 34; Cic. pro Flac. 31. A. M.

15. *Metelli.* Popul. Lænas, Opimius, et Metellus damnati sunt ob rem fortiter, quamquam justo crudelius, gestam contra partes Gracchanas: namque unus Opimius tria millia civium judiciaria inquisitione occidisse perhibetur apud Augustinum C. D. III, 24. De his viris æspissime Cicero, ut in Cat. I, 2; ad Quir. III; pro Domo, 31; pro Sext. 67; pro Planc. 28, 29; in Pis. 39; pro Mil. 3, 30; de are al. Mil. 5; Phil. VIII, 4; Brut. 34; de Or. II, 25, 30, 31, 39, 40; Part. 30. A. M.

16. *Principum cædes, vel eorum multorum pestes.* Habes enumerationem eorum, qui qualicumque modo vel seditionibus vel factionibus sive patria pulsati sive ad perniciem acti sunt. Unum-

quodque exemplum inducitur particula *vel*; solum illud, quod dicitur *principum cædes*, ea caret, neque etiam aliud quidpiam narrat, nisi quod statim subsequitur; = vel eorum multorum pestes, etc. = Mihi quidem veri videtur simillimum, verba *principum cædes* e margine, ut explicationem illorum, fuisse adscripta, indeque in orationis seriem esse recepta: præsertim quum singulari usu *pestes* h. l. ponatur, plurali numero, pro *interitu*. Ma. — Fortasse tamen ista verba ita defendi possunt, ut *principum cædes* per ἐπιζήτησιν accipias, ac de optimatum nece, a Mario post reditum irrogata; verba autem *eorum multorum* ad multa illa millia referas, quæ a Sulla deinde quum in bello, tum inermes occisæ sunt. Aut excidit *vel* ante *principum*? Ca.

17. *Quæ . . . sequuntæ sunt.* Intellige clades Syllæ, Catulli, Lepidi, Sertorii, etc. Exin Cicero ad loquendum de proprio consulatu transit, quod facit etiam pro Mil. 3 et 30, postquam Ahalæ, Nasicæ, Opimii, Marique, ut hic, nomina commemoravit. Consulatum decimo anno ante hoc opus de Rep. scriptum Cicero gessit. A. M.

18. *Amantius.* In his amicis admonitoribus erat Atticus. Cic. ad Att. II, 19: = dices, fortasse, dignitatis ἄλις, tamquam δρῶς; saluti, si me

quum ipsi discendi, aut visendi causa maria tramittant¹⁹

||²⁰

P. 259

IV..... *salvam*¹ esse consulatu abiens in concione, populo romano idem jurante, juravisset, facile injuriarum omnium compensarem curam et molestiam. Quamquam nostri casus plus honoris habuerunt,

amas, consule». In primis vero Quintus frater. Cic. de Or. III, 4 : « mihi sententia saepe tua vera ac sapiens videri solet, qui me semper ab omni contentione ac dimicatione revocasti ». Ceteroqui Brutus ep. 17, gloriationem Ciceronis timiditatemque simul objurgat. A. M.

19. *Tramittant*. Its cod. Docet autem Longus pag. 2228 hoc verbum ab aliis plene poni, ab aliis lenitatem intuentibus minui; nempe dici *transmisit* et *transisit*. A. M. — *Tramittant*. Finit Villem. hanc periodum ita, ut addat: *s'dontnent de voir braver de plus grands périls pour servir la patrie*: additque non esse difficile ad conjiciendum, quid in hac parva duarum paginarum lacuna interciderit. Ciceronem existimat pergere in disputando, quanti sit habendus animus pro patria cuncta et facere et perferre paratus, cujus ipse satis ampla ediderit specimina: quantum praestet illud studium ceteris, quibus homines trahantur: quantos sibi honores decreverint cives grati, quam honorificum fuerit de se consulatu decedente populi iudicium; cujus sententiae vestigia supersunt in verbis, a quibus proximum, quod sequitur, fragmentum incipit. Ma. — An haec Cicero ad Atticum refert, qui adolescens Athenas olim concesserat causa obsequendi studiis suis, ut loquitur Nepos? Sic idem Cicero Acad. I, 2: « meos amicos, in quibus est stu-

dium, in Graeciam mitto, id est, etc. » An potius philosophorum, sapientiae acquirendae causa, peregrinationes et labores narraturus erat? Sane de Fin. V, 29: « cur Plato Aegyptum peragravit? etc. Cur Pythagoras et Aegyptum lustravit, et Persarum magos adiit? cur tantas regiones barbarorum pedibus obiit, tot maria transmisit? » Quae sunt quodammodo politicae hujus lacunae supplementa. Sic loquitur Hieronymus ep. LIII, 1, de itineribus Platonis, Apollonii, et aliorum eruditionis causa. Sed enim hoc politico loco vox *ipsi* fortasse refertur ad Romanos Ciceronis admonitores: nisi forte sequebatur *philosophi*. Jam in sequenti hiatu quid amiserimus, ex utriusque limitis vestigiis haud obscure cognoscitur. A. M.

20. Desiderantur paginae duae.

IV. 11... *Salvam*, etc. Quenam huic loco in lacuna praecesserint, docet fere Cicero in Pis. 3: « ego quum in concione, abiens magistratu, dicere a tribuno plebis prohiberer, quae constitueram, quamque is mihi tantummodo, ut jurarem, permitteret, sine ulla dubitatione juravi, remp. atque hanc urbem mea unius opera esse *salvam*. Mihi populus romanus universus illa in concione non unius diei gratulationem, sed aeternitatem immortalitatemque donavit, quum meum jusjurandum, tale atque tantum, juratus ipse una voce et consensu approbavit ». Eadem narrat Cic. ad Fam. V, 2. A. M.

quam laboris; neque tantum molestiæ, quantum gloriæ²; majoremque lætitiã ex desiderio bonorum percipimus, quam ex lætitiã improborum dolorem. Sed si aliter, ut dixi³, accidisset, qui possem queri? || quum P. 260
 mihi nihil improviso, nec gravius, quam exspectavissem pro tantis meis⁴ factis, evenisset. Is enim fueram, cui⁵ quum liceret aut majores ex otio fructus P. 15
 capere, quam ceteris, propter variã⁶ suavitatem

2. *Neque tantum molestiæ, quam gloriæ.* Non possum, quin verba hæc mihi aliquantum suspecta esse profitear. Quo enim diutius considero locum, eo magis videntur supervacanea. Amat quidem Noster copiam quamdam et variationem sermonis; neque vero Hebræorum poetarum modo eadem, quæ in priore versiculi parte dixerat, in altera aliis quidem verbis, sed eodem plane sensu recinit. Quid autem, quæso, interest hoc loco inter *honorem* et *gloriam*? quid inter *laborem* et *molestiam*? nisi quod alterum quocunque prioris interpretatio, eaque plane otiosa, esse videtur. Egregiam contra dilatationem primi membri (*quamquam . . . laboris*) habent verba *majoremque . . . dolorem*, quibus nihil est Cicerone dignius. Ad rem facit de Or. III, 4, 14, "summi labores nostri magna compensati gloria mitigantur". Ma.

3. *Ut dixi.* Perficit id dictum in læcuna. Confer autem post red. in sen. 14. A. M.

4. *Pro tantis meis, etc.* Consulatus sui facta narravit Cicero commentario græco, quem latinum quoque perficere cogitabat, ad Att. I, 19, 20: tum poemate, ad Att. I, 19; ad Fam. I, 9; quod poema Ambrosiano Tullii interpreti ad Planc. 30, 2, videbatur minus dignum talis viri nomine: tum longa epistola ad instar voluminis

ad Pompeium, ut ait idem Ambrosianus vetus interpres ad Planc. 34. Præterea non sine ejusdem, ut puto, hortatu de consulatu illo scripsit Atticus commentarium græcum, qui non satis ornatus Ciceroni visus est, ad Att. II, 1. Denique Lucetius historicus Ciceronis precibus exoratus idem argumentum se tractaturum recepit, ad Fam. V, 12; ad Att. IV, 6. De aliis, quos Cicero sperabat super suo consulatu scripturos, vide ad Att. I, 20. Multa de consulatu suo dictorum fuisse denuo Ciceronem in latina, quam moliebatur, historia, cognoscimus ex primo de Leg. cap. 3. A. M.

5. *Is enim fueram, cui quum liceret . . . non dubitaverim.* Paulo rarior est hæc constructio, pro *qui, quum ei v. mihi liceret*, etc. Ma.

6. *Propter variã suavitatem.* Non nemo, credo, exspectaverit *variorum*, ut ad *studiorum* referatur. Sed ut a corrigendo abstinere, facit tum minus gratus auribus sonus, tum vero ipsius Ciceronis locus de Fin. II, 3, 10, ubi est: "Varietas . . . latinum verbum est, idque proprie quidem in disparibus coloribus dicitur: sed transfertur in multa disparia: varium poema, varia oratio, varii mores, varia fortuna. Voluptas etiam varia dici solet, quum percipitur e multis dissimilibus rebus, dissimiliter efficientibus voluptates". (Ubi cf. Gœ-

studiorum, in quibus a pueritia vixeram; aut si quid accideret acerbius universis, non præcipuam, sed parem cum ceteris fortunæ conditionem subire; non dubitaverim⁷ me gravissimis tempestatibus, || ac pæne P. 49 fulminibus⁸ ipsis obvium ferre, conservandorum ci-

renz. pag. 125, 126.) Et eodem certe jure, similique sensu *suavitatem* h. l. *variam* dici posse, quis negaverit? Ceterum *varius* græca vox est αβαλιός. Ma.

7. *Non dubitaverim.* Ante hæc verba excidisse videtur *qui*. Ca. — Mihi quidem non excidisse videtur *qui*, sed ex superioribus *cui quum liceret* subaudiendum, quasi dictum sit: « qui, quum mihi liceret, etc. » Ma.

8. *Ac pæne fulminibus.* Ita primo statim obtutu legendum censueram, neque se poenituit ejus suspicionis postquam A. Maii notulam in Additam. legi, qui favere dicit lectioni *fluminibus* vulgare proverbium et sacri Ecclesiastici (4, 3a) locutionem. Egrege vero a viro doctissimo in subsidium vocatur versio Bibliorum vulgata, ubi hæc est elegans latinitas: « Noli resistere contra faciem potentis, nec coneris contra ictum fluvii ». Neque melius fulcit illam lectionem tritissimum istud proverbium *adverso flumine natans v. contra torrentem niti* (de quo v. Erasmi et all. Adagia pag. 529), quum nihil ferè illa habeat, quo se commendet. Nam primum voce *pæne* gradationem significat, quasi dicat: obvium se ferè tempestatibus difficile est, neque cujusvis; sed fulminibus etiam sese opponere, majus. Tum vero vox *ipsis* certissimam facit nostram lectionem: significat enim i. q. ac pæne fulminibus tempestatum v. fulminibus, a quibus vel ii sibi cavere solent, qui tempestatibus se obvios ferunt. Laudare etiam, si res posceret, posse-

mus Cic. Philipp. V, 6, 15, p. 115 sq. ed. Wernsd. « En causam, cur lex tam egregia, tamque præclara, maximo imbri, tempestate . . . inter fulmina et tonitrua ferretur ». Ubi de vera quidem *tempestate* loquitur, et ad augendam rem *fulmina* addit, tempestatibus comites. De se ipso autem loquens dicit Tuscull. II, 27, 66: « Non modo stimulos doloris, sed etiam fulmina fortunæ contemnamus ». Schützius cum rell. recepit *fulminibus*, additque: Equidem si Cicero metaphoram sumpsisset a tempestate maritima, pro *fluminibus* mallet *fluctibus*. Sed si ad procellam ac tonitruum in itinere terrestri respexit, utique præstat *fulminibus*. — Et præfert *fluctibus* Censor Lips. l. c. n. 7, quum a pr. m. fuerit *fluminibus*. Poterat laudare in suam rem duo insignia Ciceronis loca, quæ admodum favent conjecturæ Schützi. Prior est pro Milone, 2, 5: « Equidem ceteras tempestates et procellas, in illis dumtaxat fluctibus concionum, semper putavi Miloni esse subeundas ». Posterior pro Plane. 4, 11: « Nostrum est autem, qui in hac tempestate populi jactamur ac fluctibus, ferè modice populi voluntates ». Ma. — Cf. Annall. literarr. Heidelbb. ubi item *fulminibus* conjeceram. At Villem. nil monito lectore vertit: *Et n'était-ce pas volontairement que j'avais couru au-devant des plus terribles tempêtes et des flouves débordés.* In libr. de Legg. I, 7, p. 53 ed. Mos. et nostr. Cod. Monac. vice versa dat *fulminum* pro *fluminum*. Ca. — Beie-

vium causa, meisque propriis periculis parere commune reliquis otium⁹. Neque enim hac nos patria lege genuit, aut educavit, ut nulla quasi alimenta expectaret¹⁰ a nobis, ac tantummodo nostris ipsa com-

P. 16.

rus in libro qui inscribitur *Archiv für Philol. und Pädag.* I, 3, pag. 509, *fluctibus præfert*, quum in versione hujus proœmii germanica scripserit: *Seürmen und fast Wogen*. Ma.

9. *Non dubitaverim . . . otium*. Hinc Capito apud Senecam *Contr. III, 17*: « Romulus horum morum conditor, et sacratuâ celo parens, non tantam urbem fecit, quantum Cicero servavit ». Confer Cic. in *Cat. III, 1*. Ceterum Sallustius apud Quintil. IX, 3, post med. Ciceronem amara ironia dicit « Romulum Arpinatem ». Sed amanter Plinius, VII, 30: « salve primus omnium parens patriæ appellate ». Tum Juvenalis, VIII, 244: « Roma patrem patriæ Ciceronem libera dixit ». A. M. — Wolfius l. c. pag. 17: « Hoc loco primum cui in *qui* mutandum videtur. Nescio enim, unde *dubitaverim* pendere possit. Licet autem non raro absolute poni, si persona facile suppleri possit, lexica jam docent. In ipsa germanica translatione pronomen demonstrativum seu personale, si omitteretur, non desiderares. Tum *fluctibus* pro *fluminibus*, cujus loco *fulminibus* secunda manus præbet, scribendum puto. [Improbante Censore hujus libelli in *Bibl. Crit. Seebodii*, 1825, in-4, p. 444-447, qui laudat Liv. XLV, 41, princ. ubi est *fulmen* pro *calamitas*.] *Tempestas* enim et *fluctus* sæpiissime a Cicerone conjunguntur, atque calamitatem a Clodio sibi inflictam cum *fluctibus* comparare solet, qui per ipsam a communi peste depulsi in se redundarint. Vid. de *Orat.* I, 1. Verbum *ful-*

men non sine adjecto genitivo rei, cui fulmen inest, a Cicerone usurpatum videtur: ut « fulmen imperiî, fulmina doloris, etc. » [Compensatur isto genitivus addito *ipsis*.] *Flumen* autem ea, quam hic habere debet, significatione apud Ciceronem nusquam legitur. Nihil his addimus post ea, quæ diximus ad locum ipsum in annotationibus nostris. — Janus Raskius in censura editionis Heinricianiæ (*Bibl. Crit. Nov. I, p. 145*) unice probat *fluctibus*, laudatis locis Ciceronianis de *Or. I, 1*; in *Pison. 29*; pro *Milon. 2*; quorum tertium nos quoque adhibuimus. Neque ego adversor, si quis nostras emendationi hanc prætulit. A. M. in *Addit.*

10. *Nulla quasi alimenta expectaret*. Adnotandus est singularis plane vocis *alimenta* usus in aliis scriptoribus nondum, quod sælam, repertus, in reliquis Ciceronis libris non obviis. Est enim i. q. græcum τροφία, merces educationis, sive quod nutritionis causa rependitur; quod vocabulum Ulpianus in *Pandect. lib. L, tit. XIII, leg. I, 14*, voce *nutricia* reddit. Ibi enim ille: « Ad *nutricia* quoque officium præsidis vel prætoris devenit: namque nutrices ob alimoniam infantium apud præssides, quod sibi debetur, petunt ». Noster quum latinam linguam carere vidisset vocabulo, quod τροφία accurate exprimeret, addito *quasi* abusus verbi *alimenta* excusare studuit. [Hoc non sensisse videtur Beierus vertens: *keinen Pflegelohn gleichsam von uns erwarten*.] Ita etiam paullo superius (c. 3) voce *pestes*

modis serviens, tutum perfugium otio nostro suppeditaret, et tranquillum ad quietem locum; sed ut plurimas et maximas nostri ani | mi, ingenii, consilii partes ipsa sibi ad utilitatem suam pigneraretur¹¹; P. 89 tantumque nobis in nostrum privatum usum, quantum ipsi superesse posset, remitteret.

pro *caedes a. interitus* usus est, cujus usus plane simile exemplum vix reperiunt iri credo; quamquam hoc non moveor, ut vel corruptum locum vel spurium existimem. Ma. — Colorem duxit Tullius a Platone de Rep. VII, pag. 519 sq. pag. 336 Bekkeri, ubi hoc ipsum vocabulum τροφία legitur. De hoc conf. Valkenarius ad Eurip. Phœnias. v. 45. Similiter θρεπτήρια Grœcia usitata. Est tamen, ubi significat *nutrimentum*, ut in Sophoclis Œdipo Coloneo, v. 1263, ἠδύος θρεπτήρια, ubi cf. interprr. similiter atque vox τροφία ibid. vs. 341. Ex hoc usu grœcæ vocis θρεπτήρια duplici videtur Ciceronis ille usus fluxisse. Tenendum insuper hoc, *nutricium* esse proprie idem quod *nutricatio*. Vid. v. c. Senec. Consol. ad Helv. cap. 17: « illius pio maternoque nutrício per longum tempus æger convalesci ». Villem. vertit: *pour n'avoir à espérer aucun retour de notre part*. Ca. — Exstat vero super hac re prolusio B. Bendtsenii, bonæ frugis plena, quæ inscribitur Θρέπτρα Græcorum, Havniæ 1812, 29 pp. ubi p. 5 laudatur locus Iliad. Δ, 477: οὐδὲ τροφίαι θρέπτρα φάου ἀπέδωκε, quem imitando expressit Valer. Flacc. Argon. VI, 570 sq. = nec reddita caro nutrimenta patri =. Ma.

11. *Pigneraretur*. Conf. Sueton. Claud. cap. 10, fin. Cicero Philipp. XIV, 12: « Mars ipse ex acie fortissimum quemque pignerari solet » ubi vid. Garaton. ed. Wernsd. pag. 577.

Nazarius in Panegyri. in Constantin. XXXV, 4: « Quum ex omnibus provinciis optimates viros curiæ tuæ pigneraveris: ubi activum pro depo-nente, annotante Jægero ad eum locum, p. 97, t. II, qui nostrum etiam locum laudavit. Attigit eundem Gibbon. Hist. III, cap. 1, pag. 74, cujus tamen de ironia hujus loci suspicio vana est. Imitatus videtur Ciceronem scriptor anonymus Itinerarii Alexandri, cap. 16, p. 11 ed. pr. A. Maii (p. 29 ed. Frcf.): « Is (Alexander) igitur magnus usu sibi Peloponnesi vires viritum oppidatimque multa benivolentia pigneratus, est ». Ca. — Hæc esse a Platone monet Cicero de Off. I, 7, § 22. Locum citat e I de Rep. Nominis voc. *pigneraretur*. Eundem se legisse satis significat Nectarius doctus ethnicus apud Augustinum ep. XC et CIII; immo id adfirmat Augustinus, ep. XCI, ad eum scribens: « intueri ipsos de Rep. libros, unde illum affectum amantissimi civis ebibisti ». Locum imitaturetiam Lucaus, II, 382: « patriæque impendere vitæ . . . Nec sibi sed toti genitum se credere mundo ». De patriæ caritate eximia est sententia apud Platonem Reip. IX, p. 575, itemque spud Plot. an. sen. sit ger. resp. t. IX, pag. 166, Cretensium videlicet effatum, qui patriam μητρίδα καὶ πατρίδα appellabant, ut eam amore utriusque parenti debito colendam esse suaderent. Hinc Cicero Off. I, 17: « omnes omnium caritates patriæ una complexa est ». Ma.

V. Jam¹ illa perfugia², quæ sumunt sibi ad excu- P. 17
sationem, quo facilius otio perfruantur, certe minime
sunt audienda; quum ita dicunt, accedere ad rempu-
blicam plerumque homines nulla re bona dignos, cum
quibus comparari sordidum, configere || autem, mul- P. 89
titudine præsertim incitata, miserum et periculosum
sit³; quamobrem neque sapientis esse accipere habe-
nas⁴, quum insanos atque indomitos impetus vulgi P. 18

V. 1. *Jam illa.* Jam in periodi principio transitioni inservire et idem fere esse, quod - tum, porro, præterea -, et notissimum est et monuerunt permulti: sed ideo tantum verbo rem attingimus, quia Facciolatus in Lexico, t. II, p. 458, ait, *jam primum* esse i. q. *primum* laudatque Terent. Adelph. III, 2, 40; Liv. I, 1, quocum facit Ernestus (*Lat. Synonymik* t. II, p. 139) laudato Sall. Catil. 15: « Jam primam Catilina adolescens multa infanda fecerat ». In his enim et innumeris aliis locis *jam* minime est supervacaneum, sed a præcedentibus ad sequentia quasi transitum munit. Cf. ut unam addam, nostrum infra I, 28 extr. Ma.

2. *Perfugia.* Moser delevit distinctionem.

3. *Comparari sordidum, configere ... miserum ... sit.* Comparat Villem. h. l. verba Taciti ex vita Agricola, illumque inde colorem duxisse existimat: « Procul a contentione adversus procuratores et vincere inglorium et æteri sordidum arbitratur ». Locus est cap. 9, pag. 608 ed. Oberlin. ubi vid. not. Ernesti. Ma. — Symmachi consularis et romanae urbi præfecti memorabilem sententiam legimus ep. X, 23: « amabile est præesse civibus, sed placere difficile ». A. M.

4. *Sapientis esse accipere habenas.* Controversiam, utrum sapienti sit ge-

renda respub. attingit etiam Aristoteles Reip. VII, 2. Eandem prolixè versat, atque in sententiam Ciceronis concedit Themistius in oratione adversus eos, a quibus ob præfecturam susceptam vituperabatur. Ipse Cicero ad Att. II, 16, hac super re contraria memorat Diocæarchi et Theophrasti opiniones, quorum ille τὸν πρακτικὸν βίον longe omnibus anteponebat, hic autem τὸν θεωρητικόν. Socraticorum Aristippi et Antisthenis, quorum prior fugiendam, alter administrandam sapienti aiebat esse remp. scribit Augustinus, C. D. XVIII, 41. Ceteroqui apud Laetium, II, 5, 14, ipse Socrates otium rerum omnium palcherrimam esse statuit. Peripateticis vitæ degendæ quietam rationem sapientie dignissimam visam esse, quia deorum vitæ sit simillima (quare et Epicurus providentiam sustulit, ut deum otiosum faceret) docet idem Cicero de Fin. V, 4; qui tamen IV, 2, 3, et de Divin. II, 1, et Acad. IV, 36, ait multos Peripateticos de capessenda rep. scripsisse, eorumque præceptis politicis claros viros instructos, magistratibus bene esse perfunctos. Tulliani hujus præemii controversiam, ejusque confirmationes et ἔνταύτης operæ pretium erit cum Platonis sexto de Rep. libro conferre, ad quem Cicero respexisse videtur. Legatur etiam Plutarchus de Stoicorum repugnantiis. A. M.

cohibere⁵ non possit, neque liberalis, cum impuris atque immanibus adversariis decertantem, vel contumeliarum verbera subire⁶, vel exspectare sapienti non ferendas injurias⁷: proinde quasi bonis, et fortibus, et magno animo præditis | ulla sit ad rem- P. 90 publicam adeundi causa justior, quam ne pareant improbis, neve ab iisdem⁸ lacerari⁹ rempublicam

5. *Impetus . . . cohibere.* Ita dixit in Philipp. III, 2, 5: « nisi unus adolescens illius forentis impetus crudelissimosque conatus cohibuisset ». Ma.

6. *Contumeliarum verbera subire.* Poeticam fere hanc locutionem esse, quisque videt; neque eo tantum, quod dixit Noster *verbera subire*, ut est apud Ovid. Amor. I, 13, 18: « Ut subeant teneræ verbera sæva manus »; et apud Horat. Serm. I, 3, 120 sq. « Nam ferula ut cædas meritum majora subire Verbera »: nam Plinius quoque ita loquutus est H. N. XX, 13, 49, pag. 206 Hard. « Aiunt verbera subitaris potum ex vino duritiam quamdam contra sensum inducere »; sed quod composuit *contumeliarum verbera*. Facile igitur aliquis, cui in mentem venerit loci Cic. Philipp. XI, 12: « quum verborum contumeliis optimam virum incesto ore lacerasset, tum verberibus ac tormentis questionem habuit »: facile, inquam, in animum inducat legendum esse « contumelias verborum subire »; præsertim quum Cicero eodem illo loco, ut semper alibi, voce *verber* proprio huic vocabulo utatur sensu. Sed nihil plane est mutandum. Nam primum Cicero non dicturus fuisset « vel contumelias verborum subire », sed « vel verborum contumelias subire »; deinde idem dixit isto loco *lacerare contumelias*; denique æque audaci metaphorâ dixit de Orat. II, 55, 222:

« in quo nulli aculei contumeliarum inerant ». Ma.

7. *Sapienti non ferendas injurias.* Utile erit, hac super re librum Senecæ lectitare, « quod in sapientem non cadit injuria » s. de constantia sapientis. A. M.

8. *Neve ab iisdem.* Correxerit Schützius nihil monens *neque ab iisdem*. Quis correctione non est opus. Nam aliud quid facit, qui *paret improbis*, i. e. eorum voluntati obsequitur, aliud, qui *patitur* tantum « ab iis lacerari rempublicam ». Commodè igitur distinguendi particula usus est Noster, neque coniungendi et continuandi. Ita apud Nostrum sæpissime *ne . . . neve* se excipiunt v. c. de Amic. 18: « primum ne quid fictum sit, neve simulatum ». Conf. Cort. ad Sallust. Catil. 34, 2, pag. 208 sq. Wyttenbach. ad Cic. de Legg. II, 8, 19, p. 203 ed. nostr. et Cr. Ma.

9. *Iisdem lacerari.* Cod. *lacialari*, quod retinendum non iudicavi, quamquam codicis emendator nihil mutavit. Confer infra de Rep. I, 14. Scaurus tamen, pag. 2252, probe observat, hæc consonas inter se mutuis vicibus fangi; cujus rei maximum argumentum esse ait, quod qui R exprimere non possunt, aut L dicunt aut S. Ita ait etiam Plutarchus Qu. Rom. tom. VII, pag. 122. (Sic apud Cic. ad Fam. IX, 21, *Papirii* pro *Papirii*; et apud Liv. II, 31, *Vetusii* pro *Veturii*. Confer

patiantur, quum ipsi auxilium ferre si cupiant, non queant.

VI. Illa autem exceptio cui probari tandem potest, P. 19 quod negant, sapientem suscepturum ullam reipublicæ partem, extra quam¹ si eum tempus et necessitas coegerit? quasi vero major cuiquam necessitas accidere possit, quam accidit nobis; in qua quid facere potuissem, nisi tum consul fuissem²? consul autem P. 83 esse qui potui³, nisi eum vitæ cursum tenuissem a

Quintil. Inst. I, 4. Ita variaverunt etiam Etrusci. Lanz. L. E. tom. I, pag. 258.) A. M. — *Quam ne pareant improbis, neve ab iisdem lacerari rempublicam*, etc. Bona est in primis et Platonica (Reip. I, p. 347) capessendæ reip. causa hæc, qua neglecta homines egregii haud raro habenas deterioribus permiserunt cum publico incommodo. Quare et Augustinus, C. D. IV, 15, ait: «pejus esset, ut injuriosi justioribus dominarentur». Tum V, 19: «illi, qui vera pietate præditi bene vivunt, si habent scientiam regendi populos, nihil est felicis rebus humanis, quam si deo miserante habeant potestatem». Cicero de Off. I, 21: «iis, qui habent a natura adjumenta rerum gerendarum, abjecta omni cunctatione, adipiscendi magistratus et gerenda respublica est». Confer Cassiodorum Var. II, 2. Cato minor, ut improborum potentia resisteret, tribunatum affectavit. Plut. in eo cap. 20. A. M.

VI. 1. *Extra quam*. Hanc exceptionis formulam nonnisi ter, semper voce *exceptionis* præcedente, a Cicerone usurpatam esse reperio: videlicet de Invent. I, 33, 56, «et addat exceptionem hanc: extra quam si quis reipublicæ causa exercitum non tradiderit»: de Invent. II, 20, 59:

«postulat ... a prætore exceptionem, extra quam in reum capitis præjudicium fiat»: et ad Att. VI, 1: «habeo exceptionem ... extra quam si ita negotium gestum est, ut eo stari non oporteat, ex fide bona». Conf. Drakenborch. ad Liv. XXVI, 34, p. 38a ed. Stuttg. ibique laud. Brisson. de Form. V, 404. Ex illa igitur formula judiciali noster quoque locus explicandus erit, ut sit *extra quam* i. q. *præter quam*. Ma.

2. *Consul fuissem*. Notissimum est, consulatum concordibus optimatum plebisque suffragiis idcirco potissimum Ciceroni homini novo fuisse mandatam, quia fervente Catilinæ conjuratione, necesse erat virum egregium in reip. specula collocare. Lege Sallustium Cat. 23; Plutarchum in Cic. 11, 12. Verum tamen Augustinus contra Acad. III, 35, sic Ciceronem alloquitur: «si ex alieno probabili vivimus, nec tu debuisti administrare remp. quia Epicuro visum est non esse faciendum». A. M.

3. *Consul autem esse qui potui*. Ne quis cogitet de emendando, ut videlicet Ciceronem recentiorum hominum more scripsisse existimet *potuissem*. De illa constructione optimo cuique scriptorū in simili sententia usitata nuper disputavit G. Stallbaum. ad

pueritia, per quem, equestri loco natus, pervenirem ad honorem amplissimum? Non igitur potestas est ex tempore⁴, aut quum velis, opitulandi reipublicæ, quamvis ea prematur periculis, nisi eo loco sis, ut tibi id facere liceat. Maximeque hoc in hominum doctorum oratione⁵ mihi mirum videri solet, quod qui P. 84 tranquillo | mari⁶ gubernare se negent posse, quod nec didicerint, nec umquam scire curaverint, iidem ad gubernacula se accessuros profiteantur excitatis maximis fluctibus⁷. Isti enim palam dicere, atque in eo

Ruddimanni Instit. Gramm. Lat. II, p. 378 sq. qui *indicativum* in ejusmodi structura *veritatem subjectivam* indicare ait, itemque *indicativum* verborum = posse, debere, oportere, satius, melius, æquius esse, itemque gerundivorum in *dus* cum esse conjunctorum simili modo explicandum videri. Quæ verba (in fine addit St.) cur ita poni soleant, ut subjectivæ veritatis ubique fiat significatio, altioris est indaginis, quam ut hoc loco explicari possit. Et indagavit nunc acute et accurate A. G. Gernhardus in Progr. quod nuperrime scripsit de Latinorum indicativo et Germanorum conjunctivo in usu verborum *debere, melius, æquius esse*, aliorum hujus generis (Commentatt. Grammat. Particul. III) Vimariz 1824, in-4, pp. 16. Obiter rem attigerunt Creuz. ad Cic. de N. D. III, 31, pag. 659, et Gær. ad Cic. de Legg. I, 21, 55, ibique laudd. Ma.

4. *Ex tempore*. Ita recte edidit A. Maius, ut patet ex subsequentibus. Nam quod ab altera manu scriptum videtur *in tempore*, esset ἐν καιρῷ, ὀκαιρῶς, oportune; sed vult ἐκ τοῦ παρῳκῆς, ἐκ τοῦ παραρῳκῆς. Ita Noster de Orat. III, 50, 194: « ver- sus hexametros sandere ex tempore ».

Conf. orat. pro Arch. poet. c. 8. Ma.

5. *In hominum doctorum oratione*. I. e. in philosophorum de republica disputationibus. Hoc sensu dicit Noster *homines doctos* et alibi et de Legg. I, 10, 28, pag. 73 sq. ed. nostr. et Cr. ubi v. annot. nostr. ubi pro *oratione est disputatione*. Sed *oratio* eodem sensu ter scribitur supra, cap. 2. Ma.

6. *Tranquillo mari ... excitatis fluctibus*. Ita Noster in principio libri, eadem metaphora usus, de Catone dixit: « in his undis et tempestatibus ... maluit jactari »; et de se ipso cap. 4: « non dubitaverim me gravissimis tempestatibus ac pæne fulminibus ipsis obvium ferre »: qui locus propius ad nostrum accederet si legeremus cum censore Lips. *fluctibus*. Quod cur non placeat, dixi ad eum locum. *Fluctus excitare* Noster etiam dixit in proverbiali locutione *fluctus in simpulo excitare*, de Legg. III, 16, 36, pag. 449 sq. ed. nostr. et Cr. q. v. coll. p. 733. Omissit Beierus in versione hæc omnia: « quod nec didicerint, nec umquam scire curaverint ». Ma.

7. *Excitatis maxime fluctibus*. Hac super re suo more divine disserit, et cum Cicerone consentit, conficta etiam navis imagine, Plato Reip. VI.

multum etiam gloriari solent, se de rationibus rerum-publicarum aut constituendarum aut tuendarum, nihil nec didicisse umquam, nec docere; earumque rerum scientiam non doctis hominibus⁸ || ac sapientibus, sed P. 85
 2.11 in illo genere exercitatis concedendam putant. Quare qui convenit polliceri operam suam reipublicæ tum denique, si necessitate cogantur, quum, quod est multo proclivius, nulla necessitate premente, rempublicam regere nesciant⁹? Equidem, ut verum¹⁰ esset,

pag. 487—489, qui rebus publicis omnino præesse vult doctos philosophos, non homines aliis forte dotibus præditos, sed ingenio et doctrina carentes. Præclare et Proclus, quem nos hoc aliquando impertiemur, ad Platonis Reip. librum X : *πειθείας λυθείσης ἢ συμφωνία λύεται· καὶ ταύτης λυθείσης τῆς πολιτείας γίγνεται λύσις· ἐκ τούτων ἄρα δῆλον, ὅτι τοῖς οὐκ εὐφοῖσιν ἀρχισθαι μᾶλλον ἢ ἀρχαῖν εὐτυχίστερον· ὅπως μὴ καὶ ἑαυτοῖς τοῦ μὴ ἐπισθῆναι καὶ ἄλλοις τοῦ κακυνθῆναι γίνωνται πατέρας.* Jam et stultam eam opinionem, quod homini politice ignaro gubernare liceat remp. peracute refellit Socrates apud Xenophontem Memorab. IV, 2. Cicero tamen pro Plancio, 25, more vel Academico vel oratorio : « virtus, inquit, probitas, integritas in candidato, non linguæ volubilitas, non ars, non scientia requiri solet. Quotus enim quisque disertus? quotus quisque juris peritus est? » Non tamen agit hoc loco orator de summo magistratu reip. sed de infimo, id est, de ædili Plancio. Alioqui non solum sibi ipsi, sed communi adversaretur sensui Cicero. A. M.

8. *Doctis hominibus*, etc. Commodum erit Ciceronis locum conferre de Or. III, 33, ubi summos homines sapientissimosque memorat qui romanæ

reip. præfuerunt. Sublimis item est sententia Porphyrii ad Marcellam, cap. 16 : *μόνος ἰσχυρὸς ὁ σοφὸς, μόνος θεοφιλὴς, μόνος εἰδὼς εὐξασθαι.* A. M.

9. *Regere nesciant.* Cum Ciceronis sententia conspirat ad amuseum Damascius apud Photium cod. CCXLII, pag. 1073, qui locus emendatior cumulationeque apud Snidam voc. Οὐλπιζνὸς ita se habet : *οἱ ἐν γωνίᾳ καθήμενοι λόγιοι καὶ φιλοσοφούντες πολλὰ μάλᾳ σιμνῶς περὶ δικαιοσύνης καὶ σωφροσύνης, ἐκβαίνουσιν ἐπὶ τὰς πράξεις ἀναγκαζόμενοι, ἀσχημονοῦσιν· ὡς ἅπας λόγος, ἀν ἀπῆ τὰ ἔργα, μάταιόν τι φαίνεται καὶ κενόν.* A. M.

10. *Ut verum esset.* Rarior hic usus est et observandus; cujus tamen non desunt exempla apud Nostrum : v. c. de Natur. Deor. II, 33, ubi vid. nostras notas p. 342 ed. maj. p. 129 sq. ed. min. de Divin. I, 6, II, 14, ubi vid. Hotting. Tusc. I, 39, in primis vero de Legg. I, 14, 40, ib. nostr. annot. pag. 98. Cf. etiam Ern. in Cl. Cic. et Gronov. Observatt. III, 6. Sensus est : « Fingit hoc esse verum v. « etiamsi verum esset ». Tenendam etiam imperfecto conj. uti nostrum ad declarandum, hanc non suam esse sententiam eamque a se non probari. Cujus usus quum sint exempla innumera, nullum adscribere lubet. Ma.

sua voluntate sapientem descendere ad rationes civitatis¹¹ non solere¹²; sin autem temporibus cogere-
 P. 86 | tum id munus denique non recusare: tamen arbi-
 trarer, hanc rerum civilium minime negligendam
 scientiam sapienti¹³, propterea quod omnia essent ei
 præparanda, quibus nesciret an aliquando uti ne-
 cesse esset.

VII. Hæc plurimis a me verbis dicta sunt¹ ob eam

11. *Descendere ad rationes civitatis.*

Offendit primo adpectu vox *rationes*, facileque inducatur aliquis, conside-
 rans verbum *descendere*, quod proprie conjungitur cum vocibus in *certamen* (Tusc. II, 26, 62), in *dimi-
 cationem* (ad Herenu. IV, 42, 54); inducatur, inquam, ut conjiciat *factiones*. Sed adversante re ipsa id faceret, quod patet ex antecedentibus iisque, quæ statim subsequuntur. Probam autem esse locutionem « descendere ad rationes civitatis » vides ex locis, quæ sunt hæc: pro *Rosc. Amer.* 51, 149: « Fori iudicii rationem Messalla suscepit ». *Plin. Epist.* X, 40: « descendas oportet ad meas curas ». *Cic. de Orat.* I, 59, 252: « ad juris civilis perdiscendi occupationem descendere »: et infra de *Rep.* I, 8: « rationes rerum civilium ». *Ma.*

12. *Non solere.* Proclive est corrigere *debere* pro *solere*, quia significatur placitum s. decretum vel præceptum scholæ v. sectæ philosophicæ, cui adversatur Cicero probans *debere* unumquemque, et sapientissimum quemque maxime, patriæ quasi *alimenta* (τροφῆα) persolvere, ideoque ad rempublicam accedere. Sed optime se habet illud *solere*. Philosophi enim in scholis, sapientis omnibus numeris absoluti quasi imaginem effingentes et describentes, huic non præcepta dabant, quæ sequeretur: præceptis

cui opus esset, is nondum in sapientibus ponebatur: sed tali viro ad imitationem proposito exponebant, quomodo in quocumque vitæ statu se esset gesturus; igitur quid facere *soleret* explicabant, ut haberent sapientæ studiosi, quod sequerentur. Hoc Græci exponebant futuro tempore utentes v. c. μή δοξάζειν τὸν σοφὸν non *opinaturum* sapientem; οὐδ' ἐν ἐπιγνώσει βίωσεν ὁ σοφὸς αἰὼς: neque in solitudine *vivet* sapiens. Eodem modo Latini utebantur futuro, ut capitis nostri initio, pag. 19: « sapientem suscepturum ullam reipublicæ partem »: vel verbo *solere*, ut nostro loco. *Ma.*

13. *Minime neglig. . . sapienti.* Nimirum etiam Plutarchus inter reip. gerendæ præcepta, t. IX, pag. 189, hoc ponit, ut ne in remp. subito et temere, tamquam in puteum, ruamus, sed ad eam parati pedentimque accedamus. Confer Cassiod. Var. I, 4. A. M.

VII. 1. *Hæc plurimis a me verbis dicta sunt.* Offendit superlativus *plurimis*. Neque in subsidium vocari possunt loca, qualis est de *Orat.* I, 33, 150: « Capnt autem est quam plurimum scribere ». Primum enim additur *quam*; deinde est præceptum, quo, qui orationis facultatem comparare sibi velit, *quam plurimum* scribere jubetur: neque aliter res se habet in alio præcepto de *Invent.* I, 18, 25:

causam, quod his libris erat instituta et suscepta mihi de republica² disputatio³; quæ ne frustra haberetur, dubitationem ad rempublicam adeun || di⁴ in primis debui tollere. Ac tamen⁵ si qui sunt, qui philosophorum auctoritate moveantur, dent operam parumper⁶, atque audiant eos, quorum summa est auctoritas apud doctissimos homines, et gloria: quos ego existimo, etiam si qui ipsi rempublicam non gesserint, tamen, quoniam de republica multa quæsierint et

P. 79

- Exordium sententiarum et gravitatis debet plurimum habere . . . splendoris minimum ». Sed solet Noster tali in locutione, ut optimi plerique, uti comparativo, quem rei accommodationem esse quilibet, opinor, mecum sentit. Superlativum si posuisset, significaret, satis se scripisse, neque esse, cur quisquam plura desideret; comparativo significat id, quod vult; videlicet, ne quis credat justo longius esse proœmium; quia consilio suo breviori exordio satisfacere non poterit. Malim igitur: « hæc pluribus a me verbis dicta sunt ». Ita Noster pro Cluent. 41, 115: « quoniam apud homines peritissimos dico, pluribus verbis docere non debeo ». Phædr. III, 10, 59 sq. « Hæc exsequutus sum propterea pluribus, Brevitate nimia quoniam quosdam offendimus ». Corn. Nep. Att. 21, 5: « nihil necesse est pluribus verbis commemorare ». Ex quibus Phædri locus maxime facit ad nostrum propositum. Ma.

2. *Mihi de republica*. Notemus verum operis titulum, qui quidem in Vaticani palimpsesti membranæ passim elucet, et ab ipso Cicerone aliis in scriptis nec non a multis auctoribus confirmatur: quamquam id opus diversis quoque aliquoties nominibus appellatum fuit, ut collecta a nobis

testimonia auctorum demonstrant. A. M.

3. *Disputatio*. I. e. expositio v. commentatio theoretica. Quod veronon *disputationem* dicimus Ciceroni est *disceptatio*. Ca.

4. *Dubitationem ad rempublicam adeundi*. Elegans est brevilocquentia pro: dubitationem s. quæstionem, utrum ad rempublicam sit adeundum. Similis est in or. pro Cæcilia 4, 9: « sive juris dubitatio (i. e. dubitatio penes quem sit jus) tardiores (vos) fecit adhuc ad iudicandum ». Ma.

5. *Ac tamen*. Ita solet Noster dicere pro *sed tamen* in tali nexu. Quare ne quis legi velit *attamen*, conferat Cic. de Fin. II, 27, 85: « ac tamen, ne cui loco non videatur esse responsum, pauca etiam nunc dicam ad reliquam orationem tuam »: ibique legat egregiam Gærenzii notam, pag. 250 sq. Ma.

6. *Parumper*. Tenendum discrimen inter *parum* et *parumper*. Illud significat *non satis*, hoc *aliquantum*, vel *certe quantum satis est*. — Hæc dicit reputans plerosque tum temporis Romanos Epicureos esse, in his Atticum etiam, qui eam ipsam ob causam rempublicam nunquam attigit: hisque eum verbis leviter videtur tangere. Ca.

scripserint, functos esse aliquo reipublicæ⁷ munere.
 P. 80 Eos vero septem⁸, quos Græci sapientes nomi | nave-
 runt, omnes pæne video in media republica esse ver-
 satos. Neque enim est ulla res⁹, in qua propius ad
 deorum numen virtus accedat humana, quam civi- P. 1
 tates aut condere novas, aut conservare jam conditas.

VIII. Quibus de rebus, quoniam nobis contigit, ut
 iidem et in gerenda republica aliquid essemus me-
 moria dignum consequuti, et in explicandis rationibus
 rerum civilium quamdam facultatem non mo || do usu, P. 5
 sed etiam studio discendi et docendi essemus..... au-
 ctiores¹; quum superiores alii fuissent in disputatio-

7. *Aliquo reipublicæ munere.* Vil-
 lem. existimat hunc locum obversa-
 tum esse Senecæ, quum tertium libri
 de Tranquillitate animi caput scribe-
 ret: quem sane cum nostro compa-
 rare loco operæ pretium est. Ad con-
 structionem memorabilis est huic si-
 milis, et tamen valde diversus, locus
 in Verr. act. II, leg. III, 86, 199,
 « quid ipsum muneris in
 republica (Victor. *republicam*)
 fungi ac sustinere velitis ». Noster in-
 fra cap. 17, « muneris fungendi gra-
 tia ». Ma. — Puta Platonem, Aristote-
 telem, Xenocratem, Chrysippum,
 aliosque multos politicæ scriptores, qui
 nullum fere publicum munus gesserunt.
 Plato noluit attingere remp. quia
 videbat se contra civium suorum vitia
 frustra pugnaturum, uti observat Ci-
 cero ad Fam. I, 9. Sic demum ipse
 Cicero ad Varronem (ad Fam. IX, 2)
 scribens, postquam dixit se et scribere
 et legere πολιτικάς, addit: « et si
 minus in curia atque in foro, at in
 literis et libris, ut doctissimi veteres
 fecerunt, juvare remp. et de moribus
 ac legibus querere ». Sic fere loquitur
 Cicero etiam de Divin. II, 2, aliisque

in locis. Cum Cicero tantopere
 conspirat Seneca de Tranquill. cap. 3,
 ut hoc politicum proœmium præ ocu-
 lis habuisse videatur. A. M.

8. *Eos vero septem.* Hos omnes,
 præter Milesium Thaletem, civitatibus
 suis præfuisse dicit Cicero de Or. II,
 34. E septem unum Solonem leges
 scripsisse observant idem Cicero ep.
 ad Brut. 15, et Augustinus C. D.
 XVIII, 25. De his sapientibus deque
 multorum philosophorum magistrati-
 bus gestis legatur Themistii oratio de
 præfectura suscepta. A. M.

9. *Neque enim est ulla res,* etc. Ci-
 cero pro Lig. 12: « homines ad deos
 nulla re propius accedunt, quam sa-
 lntem hominibus dando ». A. M.

VIII. 1. *Essemus . . . auctores.* Ita
 cod. At Moser malit *essemus adepti*,
 qui lectionis suæ hanc dat rationem:
 Ita scribendum esse conjecit ad Cic. de
 Legg. III, 7, 15, pag. 407, antequam
 aliquam aliorum sententiam (ne A.
 Maii quidem adnotatione inspecta)
 vidissem. Postea, operis tradito illo li-
 bro, oblitus emendationis, quam subito
 fuderam, hanc ad eundem locum notam
 conscripsi: Hæc [*essemus auctores*]

ibus perpoliti, quorum res gestæ nullæ inveni-

corrupta esse nemo est quin videat; et vidit A. Maius, ut ex annotatione subjecta cognoscimus. Difficilius dixeris, quo modo locus sit persanandus. Quod A. Maius ei consultum credit eiectione *quoniam* et plena distinctione posita ante *nec vero*, id non satisfacit. Nam ut præteream, familiarissimum esse Ciceroni hujus particulae post initium periodi inferendæ usum (v. c. ad Fam. II, 4: « Quam ob rem, quoniam mihi nullum scribendi argumentum relictum est, etc. »): quid, queso, facies verbis *quamdam facultatem*? an ea contra Ciceronis morem loquendi ad antecedens *consequuti* referes? quid sibi vult *auctores*, ita absolute absque dativo positum? an *studio* dativus est? an emendabis *studii*, ut oratio ambigua fiat? Quid autem proficitur, si ante *nec vero* plene distinxeris? Nempe illud, ne apodosis incipiat a *nec vero*, quod plerumque ponitur ab initio. Sed in apodosi quoque poni docet Gœrens. ad Acadd. I, 11, 39, pag. 62, qui ad eosdem libros, II, 7, 19, pag. 42, monuit, *nec vero* Ciceroni multo frequentius esse, quam *neque vero*. Ego igitur, ut meam qualemcumque de h. l. sententiam proferam, excidisse aliquid credo, idque hoc vel simili modo esse supplendum, donec casu quodam fausto vera Ciceronis manus reperiat: « . . . quamdam facultatem non modo usum *consequuti*, sed etiam studio discendi et docendi ejusdem rei aliis esse auctores, etc. » ita ut, quum remotius sit illud *quoniam*, paullo negligentius et quodammodo ἀναξολούτως; apodosis incipiat a verbis « nec vero nostra, etc. » quasi præcessisset: « nos utramque conjunximus, ideoque nostro quodam jure de his rebus disputationem institimus: quamquam

nobis non nostra quædam est instituenda, etc. » Ad rem cf. Cic. de Legg. III, 6, extr. — Quorum quamquam nondum pœnitet, simplicior tamen nobis prior ratio visa est, ideoque amplectenda, ut scriberemus *adepti* et post *rudes* Nostrum ἀναξολούτως pergere statueremus. Verbo *adipiscendi* utitur Cicero simili modo de Legg. I, 22, 59, pag. 143 ed. nostr. et Cr. « quanta instrumenta habeat ad obtinendam adipiscendamque sapientiam ». Ceterum quum in cod. pro *discendi* sit *discedendi*, haud adversarer si quis mallet *disserendi*. — Heind. in contextu nihil mutavit, sed post *rudes* plene distinxit, asterisco, ut lacunæ signo, apposito. Censor Jenensis (1823, 34) nonnisi vocem *auctores* in *assequuti* mutatam voluit, in quo ei obsequutus est Lehnerus, distinctione majore post *rudes* posita. Steinackerus pro *auctores* reposuit *nacti*, quod quum antiquitus scriptum fuerit *nacti*, facile abire potuisse in *auctores* existimat, additque, anacoluton excusari et nsitata quadam in hoc dialogi genere negligentia et quamdam modestiæ speciem præ se ferenti silentio. Schützius denique primum *quoniam* genuinum esse censet, deinde verba « quum superiores . . . in *disserendo rudes* » perspicuitatis gratia parentheseos signis includenda, tum apodosin excidisse ita ferè explendam: « visum est nobis universam de republica doctrinam explicare. Nec vero, etc. » Denique pro *discendi* in præcedentibus coniecit *dicendi*; ut hoc pertineat ad orationes, ubi sæpe Ciceroni de iis, quæ reipublicæ utilia essent, fuerit loquendum: *docendi* vero ad scripta philosophica, qualia erant de legibus, de republica. Quid de toto hoc loco sen-

rentur; alii in gerendo probabiles, in disserendo

serit Villem. ntrum sanum eum, an corruptum existimaverit, ex versione ejus non plane patet, quippe qui loci structuram plane immutaverit, sumque linguæ accommodaverit, et apodosin in media periodo abrupta incipiat. Attamen credo eum tale quid cogitasse, quod meæ qualicumque emendationi consentaneum sit (*adepi*); vertit enim: *et que nous avons acquis quelque facilité pour expliquer les mouvements et les ressorts de la politique.* A. M. — Wolfius l. c. pag. 18: « Hunc locum misere depravatum esse, omnibus perspicuum est; verba enim, *quibus de rebus nihil habeat*, quo possint referri. Nec facile quisquam dixerit, quid orationis generis « et docendi essemus auctores » sibi velit. Quam ob causam Maius aut vocabulum aut membrum excidisse arbitratur. Schützius aut aliquid deesse, aut, quod maxime vult, *quoniam* delendum, et ante *nec vero* plenam pousam faciendam censet. Sed si vel maxime *quoniam* deleveris et ante *nec vero* plene distinxeris, non majorem tamen huic loco accendes lucem. Steinsackerus mire *auctores in nacti* mutavit, anacoluthon hic esse sibi persuadens. Sed simile ejusmodi anacoluthi exemplum in Ciceronis scriptis mihi indicari velim. Anacoluthon mihi tum demum locum habere posse videtur, quum enunciatio omissa ex tota orationis continuatione facile suppleri potest. Quæ vero verba hic supplenda sint, nec ipse dixit, nec ex serie connexa apparet. Tum anacoluthis uti solemus, si cum impetu quodam, non si, ut hoc loco fit, sedate placideque loquimur. Schützius etiam vocabulum *adepi* post *facultatem* excidisse patat (hoc ego in annot. mea, pag. 38, adscribere oblitus sum. Ma.);

sed quamdam facultatem a verbis *essemus consequuti* pendere potest. [Vid. quæ contra hæc monui in huj. not.] Ego vero totum locum facillima emendatione persanare et illustrare me posse confido. Ante vocabula *et docendi* minimum, et ante *nec vero* maximum interpunctionis signum pono, et pro vocabulis « et docendi essemus auctores » scribo « et docendi esse debemus auctores ». Sed *fuisset* etiam in *fuertint* mutandum videtur, nisi forte pro *esse debemus* legere placet *esse debuimus*. Totum autem locum germanica interpretatione sic reddo: [non lubuit eam adscribere, quum ad propositas lectionis emendationes nemo eam non possit conficere.] Nunc optime omnia inter se consentiunt. Cicero civilem se prudentiam tum ipsa reipublicæ administratione, tum discendi studio et artis præceptis sibi comparasse gloriatur, ob eamque causam hanc disciplinam optime docere et posse et debere. Alibi quoque sibi placet Cicero prædicando, rerum usum et experientiam ac cum artis præceptis conjungere, et græcam sapientiam Romanis tradendi esse auctorem. Compararetur procerum librorum de Officiis ». Probat Wolfii rationem censor, quem laudavimus. Nos Ciceronianum in ea desideramus colorem. Primum enim admodum debilitata procedit structura, si ad *quamdam facultatem* ex superioribus repetendum est *essemus consequuti*; deinde vero, si scribimus in ἀποδότη - et docendi esse debemus auctores -, Ciceronis mori contrariam rationem sequitur, qui dicturus fuisset *docendi etiam* v. « docendi quoque esse debemus auctores ». Quare in mea qualicumque emendatione, donec melius quid inventum fuerit, quam adhuc prolata est, acquiesco. — Jan. Bak. l. c. pag.

P. 24 rudes² : nec vero nostra quædam est instituenda nova, et a nobis inventa ratio³; sed unius⁴ ætatis clarissimorum⁵ ac sapientissimorum nostræ civitatis virorum disputatio repetenda memoria⁶ | est, quæ P. 56

154, sq. ita de hoc loco disputat : Mihi conjuncta illa « studio discendi et docendi » displicuerunt, siquidem docendi institutum nondum suscepit Cicero, nonnisi multa cum cautione inchoandum, ut colligitur ex Oratore, cap. 41, sq. Tum satia erat hæc conjungi, *usus et studium discendi*, sicuti infra, I, 22, fin. ad Div. VI, 6, 4, similibusque locis : neque *docere* quidquam aliud esse potest, præter *explicare* (qua ratione dicitur de Legg. II, 19, de Jurisconsultorum libris et responsis ; « quædam ars est docendi ») : quod inepte jungatur cum proxime antecessibus *in explicandis rationibus*. Tantum assequi nobis videmur, primum ista *quibus de rebus* hoc velle, e quibus laudibus memoratis : tum excidisse quædam post *studio discendi*, hoc vel simili modo redintegrandæ : « hoc enim tantum arbitrabatur, ut, cujus muneris gerendi fuisset aliis, ejusdem docendi essemus auctores ». — Phalerei Demetrii æmulari famam, recte de Cicerone monuit Maius : verum superare eundem voluit postea, ut apparet ex Offic. I, 1. Ceterum illa *Nec vero* ... novam ordiuntur sententiam.

2. *In disserendo rudes*. Intelligit Cicero romanos homines ; Græcos enim permultos temp. factis simul et scriptis tractavisse ante Ciceronem exploratum est, de quibus legendus Aristoteles reip. II, 12. Jam vero utramque laudem, nempe et recte administratæ reip. et excellentis doctrinæ sibi vindicat tacite, sed gloriosissimi

idem Cicero de Leg. III, 6, 7, ubi quæ de Demetrio Phalereo ipse prædicaverat, eadem sibi tribuenda curat ab Attico, qui cum Marco Quintoque in iis loquitur libris. Eadem jactat Cicero ad Fam. VI, 6. A. M.

3. *Ratio*. I. q. nunc dicunt systema, vel theoriam ; vel, ut Veteres, *ars*. Cf. Orat. cap. 74. Ca.

4. *Sed unius*. Non possum adstipulari viro cuidam docto, qui totam hujus capituli difficultatem esse sublata censet, si deleatur *sed*, et apodosis incipiat ab *unius* : nam quæ præcedunt verba « nec vero nostra quædam, etc. » non possunt esse finis *ἁποδοσῆος* ab initio capituli incipientis : ut alias difficultates taceam. Ma.

5. *Clarissimorum*. Wyttenbach. ad Cic. de Legg. I, 5, pag. 43 ed. Mos. et nostr. « Clarus vir apud Romanos dicebatur, qui inclarusset summis honoribus gerendis, i. e. qui prætura et consulatu functus esset ». Ca. — Nihil aliud hoc nomine designat, ut puto, Cicero, nisi *laudatissimos*. Ceterum vel sub primis Cæsaribus *clarissimi* dicti sunt senatores, eorumque uxores ac filię. Deinde vero dignitatis ejusdam nomen evasit. Hæc constant e Cod. Just. XII, 19, 5 ; tum ex Lampridio, Heliog. IV ; Tertulliano ad Scap. 4 ; Augustino, C. D. XXII, 8, ep. CLXXXII ; Isidoro, Orig. IX, 4, 12, aliisque auctoribus. A. M.

6. *Repetenda memoria*. Structura « memoria repetere disputationem » Nostro consueta est ejusque exempla ubivis obvia. Rarior ea est, quam posuit de Or. I, 2, 4 : « Ac mihi repe-

mihī tibi que quondam adolescentulo est a P. Rutilio Rufo⁷, Smyrnæ⁸ quum simul essemus, complures dies exposita; in qua nihil fere, quod magno⁹ opere p. 25 ad rationes omnium rerum¹⁰ pertineret, prætermis- sum puto¹¹.

IX. Nam quum P. Africanus hic Paulli filius feris¹

tenda est veteris....memoriæ... recordatio. Rarior item pro Arch. poet. I, 1: = quoad longissime potest mens mea... pueritiæ memoriā recordari ultimam, inde usque repetens, hunc video, etc. = Repetere autem simpliciter pro recordari numquam dixit, ut Ovid. Trist. I, 3, 3: = Quum repeto uocem, qua tot mihī cara reliqui =. Ma.

7. P. Rutilio Rufo. De eo loquitur A. M. in prosopographia horum dialogorum ad calcem præfationis. Plura de eo vid. apud Ern. in Clav. Cic. s. v. Ma. — In voc. Rutilium com- mode observat Festus, = Rutilium sig- nificare rufum, cuius coloris studiosæ etiam antiquæ mulieres cognomina Rutilias traxerunt, ut indicat frequen- ter Afranius. Igitur Rutilius Rufus videtur quædam tautologia. Confer etiam Probum de nom. imposit. Apud Servium, Æn. IV, 698, ait Cato de ma- tronarum crinibus: = flavo cinere unctitabant, ut rutilæ essent. Eius coloris sunt interdum crines matro- nales in Homeri Ambrosiana picturis. Jam de Rutilio, quem reapse Smyrnæ loquentem audivit Cicero, recole dicta in præfatione. A. M.

8. Smyrnæ. Habent codd. prima manu Zmyrnæ, cui descriptioni favent non- nullæ apud Gruterum et apud Mura- torium inscriptiones, nec non anti- quus nummus a Creuzero servatus. Mart. quoque Capella patronus adest. Ceterum Sext. Empiricus nihil in-

teresse ait Smyrnæ scribatur an Zmyrna.

9. Magno opere. Steinack. scripsit magnopere: sine dubio obsequutus Gernhardo, qui ad Cic. de Off. I, pag. 4, ubi minorem vim habet, post negationem in primis, magnopere scribi vult, in majori vi contra magno opere. Ma. — Cod. prima manu ma- gnopere: mox factum magno opere, quæ posterior scriptura sapit magis antiquitatem, et in palimpsesto Fron- tonis non semel occurrit. A. M.

10. Rationes omnium rerum. Ita loquutus est Noster de Fato, 3, 6: = quum sine fato ratio omnium rerum ad naturam fortunamve referatur =. Ma.

11. Prætermissum puto. Hinc appa- ret Ciceronem nihil præcipuum in hoc opere omisisse, quod ad politicam artem pertineret. A. M.

IX. 1. Feris Latinis. Videlicet ex- eunte hieme an. U. c. 633, a. C. n. 129, C. Sempronio Tuditano et M. Aquilio [ab Heinr. scribitur Aquillio, apud C. Sigonium in Fastis Conas. p. 410-413 ed. Steph. dicitur Manius Aquil- lius] cons. De feris Latinis vid. quæ congesta sunt ex scriptt. vet. apud Rosinum in Corp. Antiqq. Romm. cum not. Dempsteri cur. Schrevelio (Amst. 1685, 4), pag. 296 sq. et a Hofmanno in Lex. Universali v. Latina feris. Add. Alex. ab Alexandro Genial. Dier. IV, 7. Ma. — Feris La- tinis celebratur a Cicerone disputatio quoque de Natura Deorum. Vide id

Latinis, Tuditano cons. et Aquillio², constituisset in hortis esse³; familiarissimique ejus ad eum frequenter⁴ per eos dies ventituros⁵ se esse dixissent: || Latinis ipsi⁶ mane ad eum primus sororis filius venit

opus I, 6. A. M. — Vid. ej. Præf. ad hos libros, p. 9 et 10. Ca.

2. *Tuditano... Ag.* Tuditanus eloquentia et laude historica claruit. Cic. in Brut. 25; Gell. VI, 4, XIII, 15, aliique auctores [quos laudat Vossius de Histor. Lat. I, 7, p. 31. Ma.] Aquillius is est, qui bellum debellavit Aristonici, eumque in triumpho duxit. Vell. II, 4; Flor. II, 20. A. M.

3. *In hortis esse.* Ita Græci κήποι. Cf. Cic. de Fin. V, 1; ad Qu. Fr. III, 1. Quod vero A. Maius laudat Cic. de N. D. II, 4, de ejus loci admodum incerta lectione vid. ed. nostr. et Mos. p. 224 sq. Ca. — Scipionis horti extra urbis pomerium memorantur a Cicerone N. D. II, 4, et de Am. 7. Villa Scipionis ab eodem Cic. Phil. II, 42; rus Tiburtinum, V, 7; ad Lavernium ab eodem rursus Cicerone apud Macrobius Sat. II, 12, quo tamen loco legendum esse *Laurentum* docet ipse Cicero de Or. II, 6, et Val. Max. VIII, 8, 1. Horti quidem Romanorum suburbanis fere erant: itaque Ulpianus de litigioso decernit (Digest. III, 3, 5), "præsentem haberi et qui in hortis est". A. M.

4. *Frequenter... ventituros.* Malit *frequentes* Mos. qui sic ad h. v. In cod. est *frequenter*, et ita est in edd. quæ adhuc comparuerunt omnibus. Sed quid, quæso, hoc ad rem propositam, si *frequenter* veniunt familiares, aliis hoc alius illo tempore? Ita sane nihil in consuetis consulitur; interpellatur potius semper, quod instituit is, ad quem veniant. Immo vero legendum *frequentes*; ita enim fieri poterat,

quod factum est, videlicet ut de re gravioris momenti inter se colloquerentur; et ita re vera accidit. Venerant enim ad Scipionem *frequentes*. Primum Tubero (cap. 9), deinde L. Furius Philus et P. Rutilius (c. 11); tum Lælius (c. 12), Sp. Mummius, C. Fannius, Q. Sævola (ib.), denique M. Manlius (cap. 12, extr.), quibus demum congregatis initium fit sermonis de republica. At, ais, nihil magis convenit verbo *frequentativo ventituros*, quam adverbium *frequenter*. Speciosum hoc, verum non item. Nam primum cod. ipse a pr. m. habet *ventituros*; cui posterior superscripsit *ti*: deinde vero, et corrigenda fuit illa verbi forma Ciceroni non usitata, æque proclive fuit corrigere *venturos*, quod fortasse Ciceronis est. Nam *ventitabant*, et *frequenter* quidem, alio quoque tempore; his feriis Latinis *frequentat* ad eam *veniebant*. Omnes vero eodem tempore venire propositum habuisse, vides ex fine capitis hujus et principio sequentis.

5. *Ventituros.* Gr. ἐπιτρέψ. Cf. Cic. de Legg. I, 4, p. 31 et 540 ed. Mos. et nostr. Ca.

6. *Latinis ipsi.* Nempe primo feriarum die, id quod docet ratio dialogi in tres dies tribuendi [Conf. cum hoc loco verba fragmenti ex libro sexto serati apud Macrobius in Somn. I, 4: "Tum Scipio, Pætissimi me, inquit, quoniam tertium diem jam feriatum sumus". Ca.] Apud Livium, XLIV, 19, 28, pridie kal. vel pridie idus apulis Latinis feriis est constituta dies. Dialogus tamen de Repub. habi-

Q. Tubero⁷, quem quum comiter Scipio appellavisset, libenterque vidisset⁸: — Quid tu, inquit, tam mane, Tubero⁹? Dabant¹⁰ enim hæ feriæ tibi opportunam sane facultatem ad explicandas¹¹ tuas literas. — Tum ille: Mihi vero omne tempus est ad meos libros vacuum; numquam enim sunt illi occupati; te autem permagnum est nancisci otiosum¹², hoc præ-

tus est hiberno tempore, ut mox dicetur. A. M.

7. *Q. Tubero*. De eo vid. prosopograph. pag. 46. Post hoc nomen Lehn. plene distinxit. Ca. — De Tuberone et de aliis dialogi interlocutoribus lege dicta in nostra præfatione. A. M.

8. *Libenterque vidisset*. Ad verba « appellavisset libenterque vidisset » ego in schedis hæc adnotaveram: Equidem nolo nimis esse in dubitando et corrigendo. Sed explicat mihi, quæso, aliquis, primum quomodo Cicero istud ἄριστον κρόταρον scribere potuerit, « appellavisset... vidisset? » quod sentiens Villem. verborum ordine inverso vertit: *charmé de le voir, et l'accueillant avec amitié*. Deinde quid sibi velit plusquamperfectum conjunctivi (*vidisset*) in re, quæ præteritæ non poterat, quum loqui inciperet. Equidem tentabam « liberaliterque obviam isset ». — Sed mox abstracto hoc consilio breviloquentiam esse existimavi, ut *libenterque vidisset* sit i. q. *libenterque se videre dixisset*. Ma. — Plato de Legg. pag. 678, p. 282 Bekkeri: ἄρ' οὐκ ἀποταύει μὲν ταυροῦς ἐσθρῶν; Cato de Re Rustica, cap. 4, pag. 14 Schneideri: « Si te libenter civitas videbit ». Ca.

9. *Quid tu... tam mane, Tubero?* Est imitatio Platonica. Ita enim ille in principio dialogi Criton. τί τρυπάδες ἀπῖται, ὦ Κρίτων; ἢ οὐ κρῶται εἶναι ἐστί; conf. Phædon, pag. 59 ed.

Steph. pag. 7 ed. Bekk. Et egregie admonet Noster hæc dialogi initio ultimi Socratis cum amicis sermonis, quum Scipio quoque quarto die post eos, quibus hic sermo habitus fuisse fingitur, mortuus repertus fuerit mane in lectulo. Vid. Cic. de Amic. 4. Ca.

10. *Dabant*. Non infrequens elegantia pro eo, quod nostri homines scriberent: *dedissent*. De ea loquuntur Heusinger. ad Mallium Theod. pag. 55; Beierus ad Cic. de Off. I, 9, 28, pag. 65, II, 1, 2, pag. 11, et Gerbardus in Progr. laud. De Latinorum indicativo, p. 11, sq. Ita Horatius loco tritissimo A. P. 328: « Si de quincunce remota est Uncia, quid superat? Poteras dixisse, triens ». Ma.

11. *Explicandas*. Hoc proprie intelligendum de oodicibus vel voluminibus evolvendis atque in tabula, ut legi possint, *explicandis*. Conf. Herm. Hugo de prima scrib. origine ib. C. H. Troitz. p. 589—594; C. G. Schwarz. de Ornamentis librorum, pag. 93; ib. Cic. ad Fam. IX, 25; conf. ejusdem libri p. 178 sq. Ma.

12. *Nancisci otiosum*. Amat hæc loquendi formulam Cicero; similiter enim et alibi scripsit, et plane, ut hic, de Fin. I, 5, 14, ubi idem fere est ingressus dialogi: « Deinde Torquatus, Quoniam nacti te, inquit, sumus aliquando otiosum, certe audiam, etc. » Ma.

P. 27 **sertim motu**¹³ | reipublicæ.—Tum Scipio: Atqui nactus es, sed mehercule otiosiore opera, quam animo. — Et ille, At tu vero animum quoque relaxes oportet; sumus enim multi, ut constituimus, parati, si tuo commodo fieri potest, abuti tecum hoc otio. — **Libente**¹⁴ me vero, ut aliquid aliquando de doctrinæ studiis admoneamur.

X. — Tum ille, Visne igitur, quoniam et me quodam modo invites, et tui spem das¹, hoc primum, P. 97 **Africane**, || videamus, antequam veniunt alii, quidnam P. 28 sit², de isto altero sole³ quod nuntiatum est in se-

13. *Hoc præsertim motu.* Disputatur scilicet eo tempore, quo C. Gracchus triumviratum [Ita scrib. non *tribunatum*. Errat enim ipse Cic. de Amic. 12, quando quidem eo tempore triumvir, non tribunus, C. Gracchus erat. A. Mains in Emm.] gerbat turbulentissimum (quem commemorat apud Tullium Lælius paucis diebus post obitum Scipionis de amicitia disserens, cap. 12), quo tempore dixerat publice Scipio Tib. Gracchum jure cæsum videri. Vide Livii epitomen 59. Sed de his turbis dicemus inferius. A. M.

14. *Libente me vero, ut aliquid aliquando*, etc. Cod. *libenter*. Valde suspicor scribendum esse *libente*. Equidem Cicero de Or. II, 75, similiter loquitur: « sed Cæsar de isto ipso quiddam velle dicere videbatur. Me vero libente, inquit Antonius, dixerit ». [Scribendum omnino *libente pro libenter*. A. M. in Emm.]

X. 1. *Et tui spem das.* Rarior constructio, confersa cum ea, quæ est ad Att. I, 4: « Crebras expectationes tui commoves ». Ma.

2. *Quidnam sit, de isto altero sole quod nuntiatum est.* Ita distinxit cum

Steinackero et Lehnero, quum Heiur. distinxerit post *sole*, A. Mains nihil hic distinctionis habeat. Noster sæpissime pronomen relativum post plura verba ponit, quibus præponi debebat: v. c. ad Att. XIII, 51: « Ad Cæsarem quam misi epistolam »; in primis vero memorandus, et rarioris exempli, est locus infra, cap. 17: « agros vero et ædificia et pecudes et inmensum argenti pondus atque auri qui bona nec putare nec appellare soleat ». Ma.

3. *De isto altero sole.* Rei dat præclarum testimonium ipse Cicero N. D. II, 5: « sole geminato, quod Tuditano et Aquillio cons. evenerat, quo quidem anno P. Africanus, sol alter, extinctus est ». Item de Divin. I, 43, gemini solis portentum populo romano perniciosas seditiones denuntiavisse dicitur. De parellis autem leguntur inter Veteres Aristoteles Meteor. III, 2, 6; Plinius Hist. II, 31; Seneca Quæst. Nat. I, 11; Ammianus, XX, 3. A. M. — Ruhkopf. tom. V, pag. 52: « Historici soles vocant, Græci *παρήλια* et *παρήλιοι* et *ἀσπίλιοι* ». Adde Posidonii Fragment. (ap. Schol. Arati ad Diosem. v. 148), p. 77 Ba-

natu⁴? Neque enim pauci, neque leves sunt, qui se duo soles vidisse dicant; ut non tam fides non habenda, quam ratio quaerenda sit. — Hic Scipio, Quam vellem⁵ Panætium⁶ nostrum nobiscum haberemus, qui quum cetera, tum hæc cælestia vel studiosissime P. 89 solet quaerere! Sed ego, Tubero (nam tecum | aperte, quod sentio, loquar), non nimis⁷ assentior in omni P. 29 isto genere nostro illi familiari, qui, quæ vix conjectura qualia sint possumus suspicari, sic affirmat, ut oculis ea cernere videatur, aut tractare plane⁸ manu.

lit, ibique laud. in his Scalig. ad Euseb. Chron. pag. 159. Ca.

4. *Quod nuntiatum est in senatu?* In codice sæpe scribitur *sænatus*; superaddita *a*, si quando omissa fuerat. Sed tamen, quum et lex quantitatum, et ipsa etymologia nominis diphthongum excludat, mendum retinere placulum fuisset. A. M.

5. *Quam vellem.* Ita Noster de Fin. V, 22, 61: «quam cupiunt laudari!» Virg. Æn. VI, 436, sq. «quam velent æthere in alto Nunc et pauperiem et duros perferre labores!» Omnes tam varias vocis *quam* significationes J. G. Vossius in Etymolog. Ling. Lat. pag. 425, inde explicat, quod *quam* κατ' ἀποκρίσιν dictum sit pro *quatum*. M. A.

6. *Panætium.* Panætius Rhodius hospes comesque Scipionis Æmiliani fuit. Legatur Cicero Acad. IV, 2; Fin. IV, 9; ad Att. IX, 12; pro Mur. 30; Symmachus, ep. I, 21, et laud. in Gr. 7; Velleius, I, 13; Plutarchus quod philosopho disp. cum princ. tom. IX, pag. 108. [Plura dabit *van Lynden* in Disputat. de Panætio Rhodio philosopho Stoico. Lugd. 1802, § XI, pag. 39, sqq. Ca.] Eiusdem Panætii auditores fuerunt quatuor saltem ex his de rep. inter-

locutoribus, nempe Scipio, Lælius, Rutilius, Fannius. Legatur Cicero Off. I, 26, III, 2; Fin. II, 8; Brut. 26, 30. Denique Panætii scriptorum ad Q. Tuberonem meminit Cicero Fin. IV, 9; Tusc. IV, 2. Porro Scipionem Panætii præceptis eruditum fuisse testatur etiam Sulpicia in satyra, vs. 45: «Numantius Libycusque Scipio qui Rhodio crevit formante magistro». Panætium rei astrologicæ haud ignaram fuisse cognoscimus etiam de Divid. I, 3, 7, II, 42, et N. D. II, 46. Jam qui sequitur sermo de Socrate, is fortasse a Panætii libris accersitur, quos de Socrate ab eo scriptos memorat Plutarchus in Aristide, cap. 28. Nobles Panætii libros cum Socraticis conjungit Horatius Od. I, 29, 14. A. M.

7. *Non nimis.* Eodem sensu, quo hic ponitur *nimis*, nimirum pro *vehementer*, legitur (si lectio sana est) apud Cic. de Legg. I, 9, 27, p. 70, sq. ubi vid. nostr. annot. Plane, ut nostro loco, ponitur ad Att. VII, 24: «Philotimi literæ me quidem non nimis delectarunt». M. A.

8. *Aut tractare plane manu.* Locutio ducta ex Platonis Theæt. p. 155, d. p. 327 Heindf. σίσι δὲ οὐτὸς οἰ οὐδὲν ἄλλο οὐράμενοι εἶναι ἢ οὐ ἂν δὴ-

Quo etiam sapienterem Socratem soleo judicare, qui omnem ejusmodi curam deposuerit; eaque, quæ de natura quærentur, aut majora, quam hominum ratio consequi possit⁹, aut nihil omnino ad vitam hominum attinere dixerit. — Dein Tubero, Nescio, P. 33 Africane, cur ita memoriæ proditum sit, Socratem omnem istam disputationem rejecisse, et tantum de P. 30 vita et de moribus¹⁰ solitum esse quærere. Quem enim auctorem de illo locupletiore Platone laudare possumus? cujus in libris multis locis ita loquitur Socrates, ut etiam quum de moribus, de virtutibus, denique de republica disputet, nunc tamen, et P. 34 geometriam, et harmoniam studeat Pythagoræ¹¹ more

νοῦνται ἀπὸ τῶν χερσῶν λαβίσθαι. Ibid. Heind. laudat Plat. Sophist. p. 245, c. sq. [Bekk. p. 190] οἱ μὲν εἰς γῆν εἰς οὐρανὸν καὶ τοῦ ἀοράτου πάντα ἔλκουσι, ταῖς χερσὶν ἀτεχνῶς πύτρας καὶ ἄρῳ περιλαμβάνοντες. Ca. — *Tractare* de tacta dixit Noster etiam Tuscul. V, 38, 1111: «ut ea, quæ gustamus, olfaciamus, tractemus, audiamus, in ea ipsa, ubi sentimus, parte versentur». Ma. — Locum hunc Tullii imitatur aperte Lact. de Opif. D. cap. 1, et Inst. II, 3; quin etiam Ovid. Fast. I, 305. Hinc Diogenes apud Laert. VI, 2, 6, cuidam de celestibus sudactus disputanti: quam dudum, inquit, celo advenisti? Adhuc subdubitabat in celestibus Augustinus, ep. XIV, 3; quam scientiam nunc tot maximis et certissimis incrementis adultam videmus. A. M.

9. *Quam hominum ratio consequi possit.* Conjecerit aliquis, ait Lehnerus, posset. At vero, qui ita conjecerit, vereor ut temporum justam consecutionem servet. Immo vero, si in cod. A. Maius scriptum, reperisset posset, equidem, ut præsens tempus

restitueretur, auctor fuisset. — Ad sensum hujus loci illud tenendum, plane idem, quod hic, velle Cicero-nem, quum dicit Tuscul. V, 4, 10: «Socrates autem primus philosophiam devocavit e celo»: ubi Wolfius edidit *evocavit*, cujus emendationis, si qua est, epusas nobis invidit adhuc editor, nunc fatum, quo literis nostris creptus, est, vir summus. Ma. — Ita prorsus de Socrate loquitur Cicero etiam Acad. I, 4, et Tusc. V, 4; itemque Valerius M. III, 4, ext. 1; Laertius, II, 5, 6; Themistius de præf. cap. 5; Augustinus C. D, VIII, 3. A. M.

10. *De moribus, etc.* Augustini ep. CCXXXIII memorabilis locus est: «solere aiunt quendam Veterum dicere; quibus satis persuasum esset, ut nihil mallent se esse, quam viros bonos, his reliquam facilem esse doctrinam. Hanc sententiam, nam si rite recolo, Socratica est, etc.» De unico studio virtutis mira dicit Porphyrius in sua nobili ad Marcellam epistola. A. M.

11. *Harmoniam Pythagoræ*

buere voluisset, leporem Socraticum subtilitatemque¹⁷ sermonis cum obscuritate Pythagoræ, et cum illa plurimarum artium gravitate¹⁸ contexit¹⁹.

XI. Hæc Scipio quum dixisset, L. Furium¹ repente² venientem adspexit; eumque ut salutavit amicissime, | apprehendit, et in lecto³ suo collocavit. Et P. quum simul P. Rutilius venisset, qui est nobis lau-

h. e. me alijs et sibi ipsi adeo præferre solebat. Conf. ad Quint. Fr. III, 8: « Pompeius ej nihil tribuit, omnia Guttæ ». Ma.

17. *Subtilitatemque*. De sensu hujus vocis apud Ciceronem vid. Ernest. Clav. Civ. vv. *subtilis, subtiliter, subtilitas*. Ca.

18. *Gravitate*. Pythagoræ πολυμαθίαν memorat etiam Heraclitus apud Diog. Laert. IX, 1: πολυμαθὴν νόον οὐ διδάσκει. Ἐσιέδον γὰρ ἂν ἐδίδαξαι καὶ Πυθαγόρην, αὐτῆς τὴν Ἐνοφανίαν τὰ καὶ ἔκστατον. De qua sententia vide disputantem Schleiermacherum in Mus. d. Alterth. I, 3, p. 341—346. Ma.

19. *Contexit*. Hunc Ciceronis locum legisse videntur Hieronymus et Augustinus, quod ut demonstrem, eorum verba hic popere necesse est. Hier. contra Rufin. III, 40: « Plato post Academiam et innumerabiles discipulos, sententiæ multum suæ decesse doctrinæ, venit ad magnam Græciam, ibique ab Archyta Tarentino et Timæo Locrensi Pythagoræ doctrinam eruditus, elegantiam et leporem Socratis cum hujus miscuit disciplinis ». Confer et ep. LIII, 1. Jam Augustinus contra Acad. III, 37: « Plato dicitur post mortem Socratis magistri sui, quem singulariter dilexerat, a Pythagoreis etiam multa didicisse. Idcirco adjiciens lepori subtilitatemque Socraticam naturalium divinarumque rerum scientiam,

etc. » Item C. D. VIII, 4: « Et quis magistram Socratem singulariter diligebat Plato, eum loquentem fere in omnibus sermonibus suis faciens, etiam illa, etc. cum illius lepore temperavit », Valerius quoque M. VIII, 7, ext. 3, respicere videtur hunc de Rep. locum. A. M.

XI. 1. *L. Furium*. De eo vid. Prosopographiam pag. 45. Plures de eo locos laudat Ernest. Cl. Cic. Adde Car. Sigonii Faustos consulares, p. 384—387, ed. H. Steph. in opere, quod inscribitur: Varii Historiæ Romanæ scriptores. (Paris.) 1568, in-8; Lud. Vives ad Augustin. de C. D. II, 21, pag. 134. Ma.

2. *Repente venientem adspexit*. Junge *repente adspexit*, neque vero *repente venientem*. Ma.

3. *Apprehendit, et in lecto suo collocavit*. *Lecto* dicit, non *lectica*; etiam domi lectica vel ad quietem vel ad leucombrationes utebantur Romani. Id autem moneo, quia Rutilius (is qui loquitur in his dialogis) teste Isidoro, Orig. XX, 11, in vita Scipionis scripserat, « primum ipsum contra consuetudinem imperatorum pro lectis lecticis esse usum ». [Ad rem conf. Abram. ad Cic. Philipp. II, 24, in primis vero de lecticis Lipsium Electt. I, 19, Ma.] Loquebatur ergo in illa historia Rutilius de Scipionis militia, quod ipsum per se apparet. A. M.

tus⁴ sermonis auctor, eum quoque ut salutavit, propter⁵ Tuberonem jussit assidere. Tum Furius, Quid vos agitis? num sermonem vestrum aliquem diremit noster interventus? — Minime vero⁶, Africanus; soles enim tu hæc studiose investigare, quæ sunt in hoc genere, de quo instituerat paullo ante Tubero quæ- || rere. Rutilius⁷ quidem noster etiam sub ipsis Numantiaë mœnibus solebat mecum interdum ejusmodi aliquid conquirere⁸. — Quæ res tandem inciderat?

4. *Lantus*. Cod. *lautus*. Nempe abundans, vel competens, vel elegans, vel suavis: has quippe notiones omnes Nonius vocem *lantus* tribuit. A. M. — Qui est nobis laudatus sermonis auctor. Ita dedimus Creuzero monente præeunteque Steinackero, quamvis A. Maius in nota critica lectionem codicis *lautus* interpretando, adhibito Nonio Marcello, nobis commendet. Laudavit enim Cicero eum ut hujus sermonis auctorem, i. e. ut eum, qui Ciceroni, Smyrnæ quum esset, hunc sermonem a Scipione cum amicis habitam, exposuerit, cap. 8, extt. Ita Noster loquutus est de Or. III, 18, 68: « Cujus (Carneadis) ego etiam multos auditores cognovi Athenis, tamen auctores certissimos laudare possum ». Or. pro Flacco, 37, 93: « tu igitur, illo absente auctore laudato, tantum te crimen probaturum putasti? Villem. vertit: *celui qui nous a si heureusement conservé cet entretien*. Plane otiosam esset *lantus*, etiam si significaret *probabilis* et *fide dignus*; nam non erat, quod Cicero fidem auctoris laudaret, de qua neque quicquam dubitare poterat, et quæ in re manifesto ficta (nam volebat Cicero ipse horum omnium, quæ in libris de Rep. dicuntur auctor haberi), quæ, inquam, fides nequirebatur qui-

dem. Ma. — Noster J. V. Leclerc legendum ait forte *hujus* vel *totius*.

5. *Propter Tuberonem*. Locum citat Nonius voc. *propter* e I de Republica. A. M.

6. *Minime verb.* Subintellige *inquit*. A. M.

7. *Rutilius*. Rutilium Scipionis in militia fuisse consulem, et quidem apud Numantiam, testatur etiam Appianus Hisp. 88, atque ex eo Suidas in *Pourliac*. Scripsisse Rutilium de bello Numantino, deque vita Scipionis diximus in præfatione. A. M.

8. *Ejusmodi aliquid conquirere*. Cur *conquirere*? Loquitur de sermonibus Scipio, quos habuerit cum Rutilio, quibusque de rebus colloquuti sint. Dicat fortasse aliquis, Ciceronem suo more uti verbo composito *conquirere* pro *querere*, et præpositionis vim propriam in illo verbo non majorem esse, quam in verbis « concedo; contueor, contredo ». In his quidem nihil repugno: illius similem usum desidero. Locis enim plerisque omnia, quibus Cicero usus est *conquirendi* vocabulo, ejusmodi sunt, ut præpositio vi sua non destituatur. Neque aliter se habet sic Or. I, 46, 202: « Non enim caudicem, nescio quem, neque proclamatorem, aut rabulam hoc sermone nostro conquirimus »: quem locum

P. 34 inquit Philus. — Tum ille, De solibus istis duobus; de quo⁹ studeo, Phile, ex te audire quid sentias.

XII. Dixerat hoc ille, quum puer nuntiavit venire ad eum Lælium, domoque jam exisse¹. Tum Scipio, calceis et vestimentis sumptis², e cubiculo est egressus; et quum paullulum inambu | lavisset in porticu, Lælium advenientem salutavit, et eos, qui una venerant, Sp. Mummius, quem in primis diligebat, et C. Fannium, et Q. Scævolam, generos Lælii³, doctos

fortasse aliquis ad nostrum fulciendum laudat. Malim igitur *anquirere*, quod in ejusmodi questionibus proprium est, facillimeque cum illo frequentiore vocabulo permutari potuit. Vide modo Cic. de Fato, 9, 17: « Sed ad illam Diodori contentionem . . . revertamur, in qua quid valeat id, quod fieri possit, anquiritur ». Conf. Beier ad Cic. de Off. I, 3, 9, p. 22 Gærenz. ad Cic. de Fin. IV, 7, 16, pag. 440, sq. Davis. ad Cic. de N. D. II, 38, p. 360 ed. Cr. et Nostr. Ma.

9. De quo. Falso putat Mains adsumendam lectionem *de quibus*. Quam sententiam sic confutat Moser: Ita assidue relativum ad rem, non ad verba refertur, vid. modo Gærenz. ad Cic. de Fin. II, 6, 17, pag. 140 sq. Ita Corn. Nep. in Cimone, 3, 1: « Nam testarum suffragiis, quod (sc. genus pœnæ) illi, *δρακισμὸν* vocant, decem annorum exilio multatus est »: add. Perizon. ad Sanctii Minerv. IV, 4, 80, p. 616 ed. Amst. 1733. Id ideo pluribus monui, quia A. Maii sententia et laudatorem nacta est Schützium, qui eam acutam appellat, et obsequentem Lehnerum, qui recepti ejus conjecturam supervacaneam *quibus*. Quod ad verba cum nostro loco convenit initium Oratt. Partitt. « Studeo, mi pater, latine ex te au-

dire es, quæ mihi tu . . . græce tradidisti ». Cum seqq. de Orat. II, 3, 12: « quum . . . Antonius . . . inambulet cum Cotta in porticu ». Qui locus universe nostro est valde similis: ibidem etiam est, quod in hujus capituli fine eodem fere modo legitur: « qui quum inter se, ut ipsorum usus ferebat, amicissime consultassent ».

XII. 1. *Domoque j. exisse*. Locum e I de Rep. libere citat in exem. eloc. Fronto voc. *exit* sic: « anstiatum est venire Lælium, domoque jam exisse ». A. M.

2. *Calceis et vestim. sumptis*. Namque, ut dictum est, in lecto erat Scipio, sicut Crassus de Or. II, 3, III, 5, præter quam quod Romani domi quidem utebantur soleis, prodibant autem cum calceis. Sic M. Aurelius ad Frontonem, lib. IV, ep. 5, in Vaticano palimpsesto a me proxime edendo ait: « a secunda in tertiam horam soleatus libentissime inambulavi ante cubiculum meum. Deinde calceatus, sagulo sumpto, etc. » Et nota idem verbum *inambulare*, quo utitur etiam Cicero. A. M.

3. *Generos Lælii*. Major nimirum Lælii filia nupserat Scævolæ, minor Fannio. De hoc v. Voss. de Historicis Lat. pag. 82, lib. I, 7. Ca.

adolescentes, jam ætate quæstorios⁴; quos quum omnes salutavisset, convertit se in porticu, et con-
 jecit in medium⁵ Lælium: fuit enim hoc in amicitia
 197 eximiam belli gloriam, || Africanum ut deum coleret p. 35
 Lælius; domi vicissim Lælium, quod ætate antece-
 debat⁶, observaret⁷ in parentis loco Scipio. Dein
 quum essent perpauca inter se, uno, an⁸ altero spa-

4. *Ætate quæstorios.* Jovenili ergo ætate adibatur quæstura, ut ex hoc quoque de Rep. loco cognoscitur. Sed tamen quem diserte ætatis gradum lex Villia annalis decreverit quæstura, obscurum est; quamquam certe anno ætatis septimo supra vigesimum licuisse quæsturam adipisci, extra controversiam videtur. *Leges Piliæ voc. ætas quæstoria.* In potestatibus obeundis leges annarias a Romanis sua denam ætate neglectas ait Arnobius, lib. II, ed. Lug. Bat. p. 91. Ex Valerio M. II, 1, 1, apparet a quæstura potuisse viam ad ordinem senatorium impetrandum. Diserte vero Cassiodorus Var. VIII, 19: « quæstura vere mater senatoris est ». Tum idem Var. VI, 5, « quæstoram definit gloriam litterarum, genitricem omnium dignitatum, etc. » Contra Asconius ad Div. in Ver. 10, ait: « hæc erat prima senatoris administratio, quæstorem fieri ». A. M.

5. *In medium.* Fuit enim is apud Romanos honoratior locus; itemque apud alias gentes aliquot, ut Sallustii locus docet Jug. 11. Lege tamen Plutarchum Quæst. Conviv. I, 3; Lipsium Elect. II, 2. Est autem loci hujus magna similitudo cum de Or. II, 3: nam et ibi Crassus est in lecto, et Sulpicius apud eum sedet, et Antonius inambulabat in porticu, et Crassus adventu

Catuli sensu commotus surgit, et amicissime inter se consulunt, etc. A. M.

6. *Antecedebat.* Scipione seniore se dicit Lælius apud Ciceronem de Am. 4. Hic autem attingitur jus romanum, de quo Gellius, II, 2; nempe ut publice magistratui, privatim aliis prærogativis honor esset habendus. A. M.

7. *Observaret.* Ita etiam græcum παραστέτυ usurpatur: vide modo Xenoph. Cyri Discipl. VIII, 5, 45, VIII, 2, 4, 7, VIII, 3, 20; Exped. Cyr. I, 9, 20; Mem. Socrat. II, 1, 12; conf. Ern. Cl. Cic. Ca.

8. *An.* Ita cod. pro *aut*, vel *sive* [*sive* ante *an* est apud Tacit. Ann. XI, 26, ibique Interpr. Ca.] cujusmodi alia exempla non desunt; itemque viceversa. Vide Gesnerum in *an* et *aut* A. M.— *Uno aut altero.* Nullus editorum vitiosam illud *uno an altero* correxit: prohibuit eos, credo, A. Maii auctoritas, qui laudato Gesneri Thesouro lectioni *an* patrocinari videtur. Sed ex ipso Gesnero discere poterat A. Maius, non poni *an* pro *aut*, nisi in interrogationibus disjunctivis, quod nemo est, qui nesciat. Cicero autem in tali locutione semper dicit *unus aut alter* v. *unus et alter* pro *comptures*, *aliquot*. Cujus usus exempla afferre supervacaneum est, quum ubique præsto sint. Ma.

tiō, colloquuti, Scipioni, cui⁹ eorum adventus per-
jucundus et pergratus fuisset, placitum est, ut in
aprico maxime pratuli loco, quod erat hibernum tem-
pus anni¹⁰, considerent : quod quum facere vellent, p. 1
P. 198 intervenit vir prudens, omnibus | que illis et jucundus
et carus, M'. Manilius¹¹; qui a Scipione ceterisque
amicissime consalutatus, assedit proximus Lælio¹².

XIII. Tum Philus, Non mihi videtur, inquit, quod
hi venerunt, alius nobis sermo esse quærendus, sed
agendum accuratius, et dicendum dignum aliquid
horum auribus. — Hic Lælius, Quid tandem ageba-
tis, aut cui sermoni nos intervenimus? — PHIL. Quæ-
sierat ex me Scipio, || quidnam sentirem de hoc, quod P. 1
duo soles visos esse constaret¹. — LÆL. Ain'² vero,
Phile? jam explorata nobis sunt ea, quæ ad domos
p. 37 nostras, quæque ad rempublicam pertineant³, siqui-

9. Cui. Hab. cod. que pr. manu ;
sec. autem male quorum. Suspicio dic-
endum quod eorum. [Malim scribere
quoi, ut lib. III, 11. A. M. in Emm.]
— Moa. legit Scipionique.

10. Tempus anni. Hinc cognosci-
mus, quo tempore anni obierit Scipio,
quandoquidem is per paucos dies
post politicam hunc dialogum mortem
cum vita commutavisse dicitur a Ci-
cerone de Am. 4. A. M.

11. M'. Manilius. De eo præter A.
Maii. prosopographiam vid. Ern. Cl.
Cic. et Car. Sigon. Comment. in Fast.
et Triumph. Rom. p. 335 sqq. Jungun-
tur adjectiva « jucundus et carus » de
Orat. II, 75, 394; in Catil. IV, 6, 11,
ib. 7, 16. Ma.

12. Proximus Lælio. Fortasse pro-
pter ætatem, qua Lælio esset æqualis.
Itaque Rutilius juvenis assedit Tuber-
oni compari suo, ut nuper vidimus.
A. M.

XIII. 1. De hoc, quod duo soles
visos esse constaret. Verbo monen-
dum est de sensu loci. Non vult dicere
Philus, quæsierat ex me Scipio, quid-
nam de constantis fame vel testimo-
niorum (ut loquutus est auct. ad He-
renn. II, 6, 9) sentirem, qua duo
soles visos esse referretur? sed hoc
vult : quidnam sentirem de duobus
istis solibus, quos visos esse constans
sit fama? Ma.

2. Ain' vero . . . jam explorata
nobis sunt, etc. Bene monet Vüllem.
in eo conspici artificium vere Platonii-
cum, quod, ubi longissime abesse
videtur Cicero a proposito dialogi
argumento, una interjecta questione
lectores admoneat, non tam longe se
abesse a re ipsa tractanda. Ma.

3. Pertineant. Noster Lectura ser-
vavit subjunctivum. De quo A. Maius
inæertas remanet. Mōs. vero, indicati-
vum præstitit cum Steinank. et Leh-

dem, quid agatur in cælo, quærimus⁴? — Et ille, An tu ad domos nostras non censes pertinere, scire, quid agatur, et quid fiat domi? quæ non ea est, quam parietes nostri cingunt, sed mundus hic totus, quod
 170 domicilium, quamque patriam dii no | bis communem
 secum dederunt⁵: quum præsertim, si hæc ignore-
 mus, multa nobis et magna ignoranda sint. Ac me
 quidem, ut hercule etiam te ipsum, Læli, omnesque
 avidos sapientiæ, cognitio ipsa rerum, consideratioque
 delectat⁶. — Tum Lælius, Non impedio, præsertim
 quoniam feriatum sum; sed possumus audire aliquid,
 an serius venimus? — PÆIL. Nihil est adhuc disputa-
 tum; et || quoniam est integrum, libenter tibi, Læli, P. 43
 P. 38 ut de eo disseras, equidem concessero⁷. — LÆL.

4. *Quærimus?* Hic Cicero incipit captare occasionem dicendi de Republica apud Platonem Resp. I, p. 333, Socrates ad idem viam sibi sternit dicens, justitiam non solum ad privatam, sed etiam ad generale hominum inter se commercium esse idoneam. A. M.

5. *Diis nobis . . . dederunt.* Nectarius apud Augustinum, ep. CIII, 2, hunc Ciceronis locum se legisse demonstrat his verbis: « non enim illam mihi civitatem dicere videbare, quam muralis aliquis gyros coerces, nec illam, quam philosophorum tractatus mundanam memorans communem omnibus proficitur ». Lactantius item Tullium imitans Inst. II, 5, § 37: « sicut (philosophi) deorum et hominum causa mundum esse constructum, quasi communem domum ». A. M. — [Cf. Cicero de Nat. Deor. II, 62, pag. 469, ed. nostr. usaj. lb. Ursin. et Cr. Add. Forneb. ad Cic. de Legg. I, 7, pag. 551, coll. p. 758 ed. nostr. Ma.]

6. *Delectat.* Locum libere e I de Rep. citat Fronto exem. eloc. voc. *delectat.* A. M.

7. *Libenter tibi . . . concessero.* Futurum exactum pro futuro simplici positum haud admodum rarum est. De ea re vide disputantem Ruddimanum in Instit. Gram. Lat. II, pag. 383, ibique Stallbaum. qui recte monet, esse loca, ubi futurum primum exacti loco non magno sententiæ discrimine poni possit, esse ubi fut. exact. indicet, rem celeriter peractum iri, quod non innuit fut. simplex, esse denique, ubi urbanitatem quamdam prodit futuri exacti usus. Præter ea permulta in quibus ita ponitur *videro*, cf. Cicero. Tusc. I, 30, 74: « quum vero causam justam deus ipse dederit, næ ille mediis fidius . . . lætus ex his tenebris in lucem illam excesberit, nec tamen illa vincula carceris ruperit ». Ma. — Apud Macrobius de diff. et soc. gr. et lat. verb. cap. de cœ. mod. locus hic citabatur e I de Rep. corruptus sic: « libenter tibi,

audissem, speciem ipsam non sum tanto opere admiratus; erat enim illa venustior et nobilior in vulgus, quam ab eodem Archimede factam⁷ posuerat in templo Virtutis⁸ Marcellus idem. Sed posteaquam | cœpit rationem hujus operis scientissime Gallus exponere, plus in illo Siculo⁹ ingenii, quam videretur natura humana ferre potuisse¹⁰, judicabam fuisse. Dicebat enim Gallus, P. 41 sphaeræ illius alterius solidæ atque plenæ vetus esse inventum, et eam a Thalete Milesio primum esse tor-

Aristoteli; Brut. 7. 83, *Thucydidi*; Tusc. I, 41, *Ulyxi*; de Or. II, 22, 23, Brut. 15, 83, *Demostheni et Pericli*: unde etiam Persius, IV, 3, *magni pupille Pericli*. Leg. et Quintilianus, Inst. 1, 5. Sic loquitur etiam Fronto. A. M.

7. *Archimede factam*. Habemus igitur duas, vacuum alteram, ut mox dicitur, alteram plenam, Archimedis sphaeræ; qui vir summus a quibusdam apud Plutarchum in Marcell. 19, traditur Syracusis interemptus miserabiliter dum ipsa instrumenta sua mathematica, inter quæ nominatim sphaeræ, ad Marcellum placandi ejus causa deferret. Sphaeræ figuram positam fuisse in summo Archimedis sepulchro, quod Cicero detexit (Tusc. lib. V, c. 23), nemo est, qui nesciat. [Cuidam amico meo una videbatur sphaera Archimedis, non dux. A. M. in Emm.]

8. *Templo Virtutis*. De eo vid. Creuz. ad Cic. de N. D. II, 23, p. 297 sq. Wyttenb. ad eand. locum, pag. 752. Add. I. P. Tomasini de Donariis ac Tabellis votivis, p. 25, in primis vero accurate de ea re disserentem J. de Rhoer. in Otio Daventr. s. selectis de Templis Romm. cap. 30, p. 226—231. Ma. — Vulgo id dicitur templum Honoris atque Virtutis,

quod unicum fabricare cepit Marcellus; verum impediens pontificibus, duplex effecit: Plutarch. in Marcell. 28; Val. M. I, 1, 8. Sphaera igitur posita fuit in sede propria Virtutis. *Edes istas* Vespasianus Augustus reparavit, Cornelius Pinus et Accius Priscus pinxerunt. Plin. XXXV, 10, fin. A. M.

9. *In illo Siculo ingenii, quam videretur*, etc. Magis ex consuetudine Ciceronis esset: « plus in illo homine Siculo, etc. » Ita dixit Epist. ad Att. X, 8: « et regnum non modo romano homini, sed ne Persæ quidem cuiquam tolerabile ». Plura exempla exhibet Hadrian. Cardin. de Serm. Lat. pag. 217, sq. ed. Nor. 1681. Adde de Or. I, 11, 47: « Verbi enim controversia jam diu torquet Græculos homines, contentiones cupidiores, quam veritatis ». Ma.

10. *Natura humana ferre potuisse, jud. fuisse*. Sic Lucretius Empedoclem pari doctrina fulgentem laudans I, 734: « Ut vix humana videatur stirpe creatus ». Lucretianam igitur locutionem imitatus videtur Cicoero, qui tamen etiam de N. D. II, 35, ait: « Archimedes arbitratur plus valuisse in imitandis sphaeræ conversionibus, quam naturam in efficiendis ». A. M.

natam¹¹; post autem ab Eudoxo¹² Cnidio discipulo, ut ferebat, Platonis eandem illam astris cælo inhærentibus || se descriptam¹³; cujus omnem ornatum et descriptionem, sumptam ab Eudoxo, multis annis post, non astrologiæ scientia, sed poetica quadam facultate versibus Aratum extulisse¹⁴. Hoc autem sphaeræ genus, in quo solis et lunæ motus inessent, et earum quinque stellarum, quæ errantes et quasi vagæ nominarentur, in illa sphaera solida non potuisse¹⁵ finiri.

11. *Tornatam*. Ita cod. sec. manu; at pr. *ornatam*. Cicero in Arateis, 304: « Tam tornare cate contortos possiet orbes ». A. M. — Quem probat Moser.

12. *Eudoxo*. Cicero de Divin. II, 42: « Eudoxus, Platonis auditor, in astrologia iudicio doctissimorum hominum facile princeps ». Eudoxum cum Platone tredecim annos in Ægypto esse versatum dicit Strabo, XVII, pag. 1159, unde idem reversus anni rationem Græcos docuit; quam deinde Julius Cæsar emendatiorem Romanis tradidit; ex quo illa ejusdem gloriatio apud Lucanum, X, 187: « Nec meus Eudoxi vincetur fastibus annus ». Confer et Servium Æn. V, 49, qui tamen Æn. III, 326, frustra criminatur Lucani flexionem grammaticam *fastibus* pro *fastis*, quod jamdiu critici docuerunt. A. M.

13. *Astris . . . esse descriptam*. De lectionis hujus probitate si quis dubitet, habet, quo dubitationem excuset. Offendit enim locutio *sphaeram astris describere*, pro *sphaera astra inscribere*, vel *sphaeram astris inscribere*, ut est in or. pro Domo sua, 37, 10: « non monumentum urbis, sed sepulchrum inimico nomine inscriptum »: quam tamen orationem spuriam esse demonstravit F. A. Wolfius: vel, ut Tibullus dixit, I, 3, 54: « Fac lapis

his scriptus stet super ossa notis »: ubi Muretus legebat: « Fac lapis inscriptus, etc. » I. H. Vosius autem dedit: « At lapis inscriptus, etc. » q. v. p. 183. Sed quum ipse Noster statim delineationem istam (sit venia verbo Tertulliani) recte *descriptionem* appellet, ipsum quasi delineandi actum, quamquam constructione paullo insolentiore, non incommode verbo *describere* significare videtur. De sideribus Cicero loquens *descriptionis* vocabulo (sed eo sensu, ut sit i. q. distributio, ordo) utitur de N. D. II, 44, 115: « Hæc omnis descriptio siderum atque hic tantus cæli ornatu ex corporibus huc et illuc cursitantibus potuisse effici, cuiquam sano videri potest? » Ma.

14. *Aratum extulisse*. Conf. infr. I, 36, et Cic. de Legg. II, 3, fin. pag. 173 sq. ed. Mos. et nostr. ibique annot. Ca. — Sic etism de Or. I, 16. Cicero: « constat inter doctos, hominem ignarum astrologiæ ornatissimis atque optimis versibus Aratum de cælo stellisque dixisse ». Porro autem hujus poematis exstat partim Ciceronis ipsius interpretatio satis mediocribus versibus. A. M.

15. *Non potuisse finiri*. Recepit Lehnnerus A. Maii emendationem *finiri*, ut sit i. q. perfici. Sed et hoc modo

Atque in ea admirandum esse inventum | Archimedi¹⁶, P. 66
 quod excogitasset, quemadmodum in dissimillimis motibus inæquabiles et varios cursus servaret una conversio¹⁷. Hanc sphaeram Gallus quum moveret, fiebat, ut soli luna totidem conversionibus in ære illo, quot diebus in ipso cælo, succederet; ex quo¹⁸ et in cælo sphaera

esse, quod offendat, fatetur. Et certe non commode dicitur: « Hoc sphaeræ genus ... in illa sphaera non potuit fieri ». Negligentius igitur hoc dictum esse existimat pro: « Id autem, quod in hoc sphaeræ genere fieret, in quo solis et lunæ motus inessent, in illa sphaera solida non potuisse fieri ». Sed singularis mihi videtur emendandi ratio, qua in librum summa cura elaboratum negligentia emendando inferitur. Si loquendi ratio minus consneta Ciceroni conceditur, quidni seramus, quod in codice est, *finiri*, quod item potest intelligi *perfici*, *absolvi*. Et tulerunt Heinr. Sch. et Steinack. Sed Heinrichii nobis cum Cens. Lips. l. c. p. 92, recipienda visa est emendatio *in eo* pro *in ea*, ut sequens *quod* non ad *inventum* referatur, quasi sit relativum, sed ad verba *in eo*, ut sit conjunctio. Ma. — *Dicebat enim Gallus ... quum sol e regione*, etc. In his verborum complexionibus Wolffius, pag. 21, plura sibi videri ait corrupta. Durum primum et ineptum hoc loquendi genus existimat: « hoc sphaeræ genus, in quo ... inessent, in illa sphaera solida non potuisse finiri », quamquam explicari quodammodo possit. Coniecit igitur Ciceronem scripsisse: « ex illa solida non potuisse fieri ». [Vide supra nostr. annot.] Magis necessariam eam emendationem existimat, ut *in eo* scribatur pro *in ea*: [quod nos quoque correximus]. Verba denique « ex quo et in cælo sphaera solis fieret eadem illa defectio =

omni sano sensu destituta esse ait. Ad A. Maii emendationes [q. v. p. 65 sq.] monet, *ex quo* ad totam antecedentem enuntiationem esse referendum, et hunc sibi sensum esse videri: Si soli lune in aenea illa sphaera commovenda totidem conversionibus succederet, quot diebus eadem in cælo succedit, in illo aeneo globo concavo solis defectio ita observari potuit, quemadmodum in cælo eadem certis temporibus observari potest. Itaque legendum esse coniecit: « ex quo ut in cælo ita in sphaera (sc. aenea concava) solis fieret eadem illa defectio ». — Ceterum non improbo Wolffii rationem: *mean simpliciorum existimo. Ma. in Add.*

16. *Archimedi*. Contava ergo erat hæc, de qua nunc sermo fit, sphaera Archimedis. Sphaeras vero Egyptiacas atque Chaldaicas, in quibus non tam motus caelestes quam fato hominum et nativitates superstitiosa curiositate expressæ erant, vidiisse se sit Proculus in comm. ad Platonica Reipubl. librum X. A. M.

17. *Conversio*. Confirmat Cicero, Tusc. I, 25: « quum Archimedes lunas, solis, quinque errantium motus in sphaeram illigavit, effecit, ut dissimillimos motus una regeret conversio ». Archimedis sphaera, in qua sol decurreret, meminit etiam Castodorus Var. I, 45. A. M.

18. *Ex quo et in ea sphaera*. Ed. pr. ex eod. pro *ea* habet *cælo*. Quid A. Maius de hoc loco sentiat, in no-

solis fieret eadem illa defectio, et incideret luna tum in eam metam¹⁹, quæ esset umbra terræ, quum sol P. 43 e regione²⁰ ||

tala exposuit. Sed quid dicam de ejus emendatione? Utraque ratione nihil videtur minus sensui et loco accommodatum. Priorem sequens si deleveris *sphæra*, sensus hic exit mirus: *ex quo*, i. e. ex hac sphaeræ Eudoxi conversione, *faret*, i. e. efficeretur « eadem illa defectio in cælo ». Posteriori si adoptaveris, scribendo in *cæli sphaera* primum idem sensus exiret, plane singularis, quasi aliquid in cælo fiat per illam sphaeram ab Eudoxo excogitatum et a Gallo motam: si *cæli sphaera* diceretur pro cælo ipso. Deinde si de Eudoxi machina ea verba intelligi vult, incommodè ita dicitur hoc loco, postquam de ea sæpius loquutus est Cic. neque prius eam ita appellavit. Igitur vel temere repetitum esse credo *cælo* ex linea antecedente ejiciendamque, ut fecit Heinr. vel scribendum, ut nos fecimus, et in *ea sphaera* [ut est apud Cic. de Legg. II, 23, 58, p. 340: « Ad eam quum lamina esset inventa et in ea scriptum lamina, etc. »] ut sit sensus: ex quo in illa Eudoxi sphaera eadem illa, quæ in cælo, fieret solis defectio. Schützius pro sano habere videtur locum: nam nihil plane monet. Lehnerus scripsit: « ex quo, et in cælo, sphaera solis, etc. » Quod, si sensum commodum habere velis, certe scribendum fuit « ex quo, ut in cælo, in sphaera solis, etc. » quæ scriptio mihi ipsa haud parum placeret. Sed in annotatione conjicit: « et quæ et in cælo, in sphaera; » ubi et pro *etiam* positum non satis ex more Ciceronis est. Steinack. correxit: « ex quo et in cælo et in sphaera »: non absone: sed magis tamen placeret quod supra posui *ex quo*,

ut in *cælo*, in *sphaera*, etc. Ma.

19. In *eam metam*. Cic. de Divin. II, 6 ex. « Vident ex constantissimo motu lunæ, quando illa, e regione solis facta, incurrat in umbram terræ, quæ est meta noctis, ut eam obscurari necesse sit »: ubi vid. quæ laudant Davianus et Hottingerus ad locutionem hanc singularem Veterum loca, in primis Ammian. Marcellin. XX, 3, et Plin. H. N. II, 10, ubi est: « ... nihil aliud esse noctem, quam terræ umbram: figuram autem umbræ, similem metæ ac turbini inverso » Ma.

20. E regione. ... Monet Censor Lips. l. c. p. 51, in hac decem paginarum lacuna sine dubio comprehensam fuisse Philii explicationem parelli, ad quam decimi septimi capituli principio respiciatur: inde vero sumpsisse Ammianum Marcellinum ea, quæ narraverit lib. XX, c. 3. — Ad rem conf. etiam Ovid. Fast. VI, 277 sq. Ma. — Lacuna incidit in rem notissimam; et quidem veterem et satis congruentem doctrinam tradit etiam Hieronymus comm. in Is. lib. XVIII, cap. 66, vers. 23: « Luna ab ea semper orbis parte completur et fulget, a qua soli vicinior est, nec umbra terræ obscuratur ». Supplementa quædam lacunæ (nempe de siderum in illa sphaera cursu) videtur dare ex ipso Tullio, quem sæpe explat, Lactantius, Inst. II, 5: « Archimedes Siculus concavo ære similitudinem mundi ac figuram potuit machinari; in quo ita solem ac lunam composuit, ut inæquales motus et cælestibus similes conversionibus, singulis quasi diebus efficerent: et non modo accessus solis et

XV..... fuit, quod et ipse hominem diligebam¹, et P. 5;
 in primis patri meo Paulo probatum et carum fuisse
 cognoveram. Memini, me admodum adolescentulo,
 quum pater in Macedonia consul esset, et essemus in
 castris², perturbari exercitum nostrum religione et
 metu, quod serena nocte subito candens et plena luna
 P. 44 defecisset. Tum ille, quum legatus noster esset anno P. 6
 fere an | te, quam consul est declaratus³, haud dubitavit
 postridie palam in castris docere, nullum esse prodi-
 gium⁴; idque et tum factum esse, et certis temporibus
 semper futurum, quum sol ita locatus fuisset, ut lu-
 nam suo lumine non posset attingere.—Ain' tandem?
 inquit Tubero; docere hoc poterat ille homines pæne
 agrestes, et apud imperitos audebat hæc dicere? —
 Scip. Ille vero, et magna quidem cum⁵ ||
 P. 71 solens ostentatio, neque oratio abhorrens P. 4

recessus, vel incrementa diminutiones-
 que lunæ, verum etiam stellarum, vel
 inerrantium, vel vagarum, dispares
 cursus orbis ille, dum vertitur, exhi-
 beret = A. M.

XV. 1. *Diligebam.* Loquitur Scipio
 de C. Sulpicio Gallo, de quo ipso
 antea loquebatur Philus. Porro ut
 C. Sulpicium dilexit Scipio, sic idem
 P. Sulpicium, ejusdem fortasse fra-
 trem, delicatum hominem, probrosa
 admodum oratione insectatus est, teste
 Gellio, VII, 12. A. M.

2. *Essemus in castris.* Quippe Sci-
 pio annos natus xvii versabatur in Ma-
 cedonico patris exercitu, quod ait
 Livius, XLIV, 44. A. M. — Deside-
 rantur sexti hujus quaternionis pagi-
 næ decem. Ex his hic quidem deesse
 videntur paginæ octo.

3. *Consul est declaratus.* *Declarare
 consulem* in hac re proprium est:
 vid. de Leg. Agr. II, 2, 4; pro Mu-
 ren. 1, 2: sed eadem actio ibid. 1, 1,

dicitur *renuntiare consulem*. Ma. —
 Bellum Macedonicum debellatum est
 ann. 586; Sulpicius autem consul
 fuit anno 588, sed designatus de more
 anno priore. A. M.

4. *Nullum esse prodigium.* Solis et
 lunæ defectiones Plinius, II, 10, ap-
 pellabat = rem in tota contemplatione
 naturæ maxime miram et ostento si-
 milem =. Et quidem omni fere vel eru-
 ditissima ætate populum ea re commo-
 veri solitum novimus. A. M.

5. *Et magna quidem cum.* Deside-
 rantur paginæ saltem duæ. A. M. —
 Videtur statim supplendum *exercitus
 nostri salute*; reliqua oratio que fue-
 rit, docent historici. Plinius in primis,
 II, 12: = et rationem quidem defe-
 ctus utriusque primus romani gene-
 ris in vulgus extulit Sulpicius Gallus,
 qui consul cum Marcello fuit: sed
 tum tribunus militum, sollicitudine
 exercitu liberato, pridie quam Perseus
 rex superatus a Paulo est, in concio-

a persona hominis gravissimi⁶ : rem enim maguam assequutus⁷, quod hominibus perturbatis inanem religionem timoremque dejecerat⁸.

XVI. Atque ejusmodi quiddam etiam bello illo maximo, quod Athenienses et Lacedæmonii summa inter se contentione gesserunt : Pericles ille¹, et auctoritate, et eloquentia, et consilio princeps civitatis suæ, quum obscurato | sole² tenebræ factæ essent repente, Atheniensiumque animos summus timor occu-

nem ab imperatore productus ad prædicendam eclipsim, mox et composito volumine ». Rem narrat etiam Polybius apud Suidam voc. πολλὰ χεῖν, et Livius, XLIV, 37, a quo item Gallus dicitur fuisse tribunus militum. Rursus rem habes apud Frontinum Strat. I, 12, Valerium M. VIII, 11, 1, qui Gallum dicit legatum Paulli, ut Cicero : necnon apud Plutarchum in Æmil. 17, qui tamen totam illam eclipsios prudentiam atque doctrinam perperam tribuit ipsi Æmilio Paulo. Contra Christ. Columbus lunæ defectu prudenter abusus est ad terrendos animos Americanorum. Robertsonus, Hist. Americ. lib. II, fin. Porro astronomiam esse utilem rei militari confirmat Plato Reip. VII, p. 527, D. A. M.

6. *Gravissimi*. Adhuc Scipio defendit Sulpicium contra Tiberonis exceptionem. Itaque lacuna hæc brevis admodum fuisse videtur, nempe paginarum duarum; major vero illa anterior, paginarum scilicet octo, præsertim quum in illa priore mutetur interlocutoris persona. A. M.

7. *Rem enim maguam assequutus*. Heiar. dedit : « rem enim erat maguam assequutus » : neque commode caret locus eo verbo. Nolimus tamen aliquid addere, quia lacuna est ita propinqua, ut, utrum ita sit scriben-

dum, an, omissa enim, reponendum « rem erat maguam assequutus », certo decerni non possit. Ma.

8. *Quod... dejecerat*. Simili modo loquutus est Noëter, Tuscul. II, 5, 14 : « Videas igitur, quantum breviter admonitus, de doloris terrore dejeceris? » et in Verr. act. II, lib. V, 49, 130 : « Hunc ego si metum Siciliæ, damnatione istius, per vestram fidem et severitatem dejecero ». Ma.

XVI. 1. *Pericles ille*. Politici perfectissimi exemplar Pericles, sub quo Thucydides, II, 65, observat verbo Athenas fuisse liberas, reapse vero principem et moderatorem civitatis ipsum exstitisse. Idem eximio testimonio orator πάντων ταλειάταος dicitur a Platone Phædr. p. 269, E. A. M.

2. *Obscurato sole*. Conferre nos jubet Censor Lips. (1824, 6, p. 46) Valerium Max. VIII, 11, ext. 1, ubi est : « quum obscurato repente sole inusitatis perfusse tenebris Athenæ sollicitudine agerentur, interitum sibi celesti denunciatione portendi credentes, Pericles processit in medium, et, quæ a præceptore suo Anaxagora pertinentia ad solis et lunæ cursum acceperat, disseruit : nec ulterius trepidare cives suos vano metu passus est ». Ubi manifesto Ciceronis manum agnoscis. Ma.

pavisset, docuisse cives suos dicitur id, quod ipse ab Anaxagora, cujus auditor fuerat³, acceperat, certo^{P. 46} illud tempore fieri, et necessario, quum tota se luna sub orbem solis subjecisset; itaque, etsi non omni intermenstruo, tamen id fieri non posse, nisi certo intermenstruo tempore⁴. Quod quum disputando ratio || nibusque docuisset, populum liberavit metu⁵: erat enim tunc hæc nova et ignota ratio, solem lunæ oppositum solere deficere⁶; quod Thaletem Milesium^{P. 47} primum vidisse dicunt. Id autem postea ne nostrum quidem Ennium fugit, qui ut scribit⁷, anno quin-

3. *Cujus auditor fuerat.* Pericli ab Anaxagora ait Plutarchus in illius vita, cap. 7, detractam fuisse superstitionem; qua tamen egregie idem Pericles non sine politico astu usus est, quum objecta militibus Ditis patris falsa imagine, victoriam illam prædicendam sibi curavit, quam reapse consequutus est. Lege Frontinum Strat. I, 11. A. M.

4. *Intermenstruo tempore.* Lege Thucydidem, II, 28; Plinium, I, 13; Ammianum, XX, 3; Augustinum C. D., III, 15, ibidemque Coquæum et Vivesium; deque eadem hac re disserentem Petavium Doctr. Temp. I, 8, II, 11. A. M.

5. *Populum liberavit metu.* Plutarchus in Pericle, 35, ait, classe Atheniensium ob solem deficientem territa, Periclem navarcho chlamydem præ oculis obtendisse, ac porro rogavisse num id ei prodigium videretur? quo negante, Atqui, inquit Pericles, cur hoc ab illo differt, nisi quis illud, quod tenebras orbi offudit, majus chlamyde est? Eodem astus genere terrorem fulminis sustulit Pericles. Suid. voc. Περικλῆς. Sapienter vero observat Polybius, IX, 19, Nicias contra, qui hæc ignoraret, lunæ defectu terri-

tum, se copiasque suas in Sicilia interneccioni obtulisse; quam rem habes apud Thucydidem, VII, 50 seq. et apud Plinium, II, 12. Eadem de Gallo, Pericle, et Nicia refert Quintilianus Inst. I, 10, qui præterea notat, Dionem illum Platonis discipulum et familiarem quum ad destruendam Dionysii tyrannidem venit, non esse pari casu deterritum. A. M.

6. *Solem lunæ oppositum solere deficere.* Quid sit sol lunæ oppositus, nemo dixerit, nisi si accipiat pro e regione lunæ oppositus, terra nimirum interposita. Atqui hoc non ad solis, sed ad lunæ defectionem pertinet: quumque hoc loco solaris defectionis mentio et explicatio requiratur, una litera expuncta, legendum: « solem lunæ oppositu solere deficere » i. e. ἐπιπροσθῆσι, quam doctrinam attigi ad Cleomedem pag. 353 ». J. B. I. c. pag. 155 sq. Ma. in Add.

7. *Fugit, qui ut scribit, anno.* Ut forte irrepssiase in alienum locum putat J. V. Leclerc. Mains autem præponendum ait Ennii versui: « Ut nonis juniis soli lunæ obstitit et nox ». Sic enim versus integer fiet. — Ita distinguimus cum Heinr. et Lehn. quum A. Mains et Sch. distinctionem posterior-

quagesimo⁸ ccc fere post Romam conditam, non. juniis, « Soli luna obstitit, et nox⁹ ». Atque hac in re
 P. 180 tanta inest ratio atque solertia, | ut ex hoc die, quem
 apud Ennium et in maximis annalibus¹⁰ consignatum
 videmus, superiores solis defectiones reputatæ sint,
 usque ad illam, quæ nonis quintilibus fuit regnante P. 48
 Romulo¹¹; quibus quidem Romulum tenebris etiamsi

rem omiserint. Recte monet Lehm. verba qui ut scribit esse i. q. *apud quem, ut scribit*, i. e. « apud quem, ut ejus verbis utar ». Steinackerus in ed. edidit *qui adscribit anno*, etc. sed postea in libello, quem ad Nieböhrium refellendum scripsit, p. 15, ad Heinrichii rationem se applicuit. Ma.

8. *Trecentesimo et quinquagesimo*. A. Maius, quum numerum CCC supra lineam positum reperisset, scripsit *quinquagesimo CCC*. Nos cum Heinar. numeros transponendos esse duximus, quod, quum major numerus in cod. a prima manu omisus fuerit, eo magis facere licebat. Ma.

9. *Non. juniis, Soli luna obstitit, et nox*. Sic legit Moser: « nonis juniis soli luna obstitit et nox ». Habes, una syllaba deficientis, Ennii hexametrum, ut ediderunt Steinackerus et Lehnerus. Reliqui cum A. Maio versus fragmentum a verbo *soli* incipiunt. Heinar. scripsit *Juniis*, quod nos item fecissemus, nisi eam vocem versus adscribendam crederemus.

10. *Maximis annalibus*. De iis vid. Turneb. ad Cic. de Legg. I, 2, 6, pag. 533, et nos pag. 16, ibidemque. Ca. — « Maximi annales appellabantur non magnitudine, sed quod eos pontifex maximus consecrasset », ut ait Paulus voc. *maximi*. Horum annalium naturam perspicue docent Tullius de Or. II, 12, et Servius Æn. I, 373. Præter res gestas singulorum an-

norum, observationes quoque celestium $\varphi\alpha\iota\nu\omega\mu\acute{\epsilon}\nu\omega\nu$ ibidem fuisse scriptas testatur apud Gellium, II, 28, Cato. Defectum solis et lunæ canonicas supputationes, quæ literis essent mandatæ, memorat etiam Augustinus, ep. LV, 7, deque eisdem ait, C. D. III, 15, loquantum fuisse in Hortensio Tullium. Profecto eclipsium notatio percommoda historiæ est: eam igitur diligenter scripserunt in utroque chronologici operis corpore ante et post Christum natum gallici auctores. Utrum vero Urbis anno CCCL nonis solaris Romæ eclipsis contingere poterit, id videlicet astronomi dispiciunt. Nobiliores quidem solis defectiones, quæ Romæ visæ sunt ab anno 1804, III id. febr. retro usque ad Romulum, recensuerunt Cl. dumviri Josephus Calandrellus et Andreas Comes, romanæ astronomiæ moderatores. A. M.

11. *Romulo*. Non de nihilo est, quod Cicero solis defectum in Romulo tantum obitu memorat, non item in ejusdem conceptu, qui videtur quibusdam error Diouysii, Hist. II, 56, traditioni prisæ fidentis. Astronomi autem nonnulli negant Romæ accidere potuisse solis defectionem anno, quo Romulus ex vulgari sententia procreatus fuit: vel certe annus, quo Urbem is condidit, transferendus est. Nonis quintilibus obiisse Romulum solemque defecisse sit etiam Plutarchus in Rom. 27. A. M.

natura ad humanum exitum abripuit, virtus tamen in cælum dicitur sustulisse.

XVII. Tum Tubero: Videsne, Africane, quod paullo ante secus tibi videbatur¹, doc || P. 131
²lis quæ videant ceteri. Quid porro³ aut præclarum putet in rebus humanis, qui hæc deorum regna perspexerit? aut diuturnum, qui cognoverit, quid sit æternum? aut gloriosum, qui viderit, quam parva sit terra⁴, primum universa, deinde ea pars ejus, quam homines incolant; quamque nos⁵ in exigua ejus parte affixi, plurimis ignotissimi gentibus, speremus tamen nostrum nomen volitare et vagari⁶ | latissime? agros

XVII. 1. *Tibi videbatur, doc.* Quid lateat in sequente lacuna, haud difficili conjectura adsequemur. Quum enim superius, cap. 10, se ægre adsentiri astronomorum affirmationibus dixisset Scipio, jam eam dubitationem Tubero dicit præsentī confabulatione fuisse sublatam. Scipio autem, qui nunc loquitur, e cælestium consideratione occasionem capiendam ait contemnendi terrestrium parvitatem. [In hac lacuna optime collocabitur locus ex incerto Tullii opere ab Augustino prolatus de Vita beata, § 22: «An vero (quod ait Tullius) multorum in terris prædiorum dominos divites appellamus; omnium virtutum possessores pauperes nominamus? » (Sane ibi Augustinus, § 23, consentit cum Cic. de Rep. I, 12: ait enim sibi et sodalibus « placuisse ut in pratulo considerent »). Sententia tamen haud fere absimilis est apud Cic. Parad. 6. A. M. in Emm.]

2. *Desiderantur paginæ duæ.*

3. *Quid porro ... perspexerit?* Seneca, Quæst. Nat. I, præf. «juvat inter sidera ipsa vagantem divitum pavimenta ridere, et totam cum auro

suo terram ». Lege cetera hujusmodi, quæ ibidem dicuntur magnifice, multoque magis in Consol. ad Helviam, cap. 9. A. M.

4. *Quam parva sit terra.* Ad rem facit notissima illa de Socrate Alcibiadis fastum perstringentis narratio, quam servavit Ælianus, Var. Hist. III, 28. Mn.

5. *Quamque nos, etc.* Hæc structura quum paullo sit impeditior, ne cui emendandi ansam præbeat vel libidinem excitet [qualem mihi is non probavit qui me scribere jussit: *quamque*, i. e. quātopere, «nos ... plurimis ignoti simus gentibus, sperantes tamen »], ne igitur ita, vel simili modo, aliquis offendant, verbo mox eo jungenda esse: «qui viderit, in quam exigua ejus parte affixi ... nihilo minus speremus, etc.» Superlativo *ignotissimus* Noster usus est or. pro Flacco, 17, 40: «dubitatis, iudices, quin ab hoc ignotissimo Phryge nobilissimum civem vindicetis?» Mn.

6. *Volitare et vagari.* Poëtice hoc dictum est ad imitationem Ennii, cujus hi versus exstant apud Nostram

vero⁷, et ædificia, et pecudes, et immensum argenti pondus atque auri, qui bona nec putare, nec appellare soleat, quod earum rerum videatur ei levis fructus, exiguus usus, incertus dominatus, sæpe etiam teterimorum hominum immensa possessio⁸? Quam est hic fortunatus putandus, cui soli vere liceat omnia, non Quiritium⁹, sed sapientium jure, pro suis vindicari P. 139
 P. 50 ca || re, nec civili nexo¹⁰, sed communi lege naturæ, quæ vetat ullam rem esse cujusquam, nisi ejus, qui tractare

de Sen. 20, 72. Tusc. I, 49 et 15 : - Nemo me lacrimis decoret, nec funera fletu Faxit. Quæ? volito vivo per ora virum -, Ma.

7. *Latissime... vero.* Hæc dicuntur a Scipione copiosius in Somnio. Scipionis in gloria modestiam animi et moderationem confirmat ex ejus dicto Cicero Off. I, 26. A. M.

8. *Immensa possessio?* Immo Plato Leg. V, pag. 742, ait : κλουσίους δ' αὖ σφόδρα καὶ ἀγαθούς, ἀδύνατον. Aptè autem sic loquitur Scipio, qui, tantis rebus gestis, patrimonio satis mediocri contentus fuit. Cic. Or. 70, parad. 6. Sed Scipionis abstinentiam pecuniæque contemptum nemo certius prædicat quam ocularis testis Polybius, XXXII, 12. Rursus Cicero Off. II, 22 [ubi vid. quos laudat Beier. p. 148. Ma.]; de Am. 3, parad. 6 [cap. 2, 48, ib. Gernhard. p. 237 sq. Ma.] Diodorus excerpt. de virt. et vit. ed. Wessel. p. 686, sqq. denique Aur. Victor. de Vir. ill. cap. 58, ibique interpr. A. M.

9. *Non Quiritium.* Formula ex jure Quiritium notissima in jure, sive de dominio sermo sit, sive de acquisitione, sive de aliis quibusdam rei familiaris negotiationibus. De nudo jure Quiritium tollendo exstat lex Justiniani cod. VII, 25, 1. [De jure Qui-

ritium vid. Car. Sigonius de Ant. jur. civ. Rom. p. 45 et 50; de Ant. Jur. Ital. pag. 130 ed. Wechel. 1593. Lexicon Juridicum ex Briasson. Hotom. et Pratej. p. 977. Ma.

10. *Nec civili nexo.* Nexum vel nexus est obligatio quædam civilis, quæ fiebat adhibitis testibus, civibus romanis, idque per aes et libram, i. e. ære nummove aliquo percussa libra : quo facto solutio repræsentabatur : sicque non minus corpus, quam bona, obligabatur, ut pignus; præsertim si quis pro pecunia, quam debebat, operam suam corpusque servituti subjecerat. Plura vide apud Ern. in Clav. Cic. apud Sigonium de Ant. Jure Civ. Rom. lib. I, c. 11, 12, p. 45, sq. et 49, ed. Wechel. et in Lexico Jurid. ex Briasson. Hotom. Pratej. et Cujac. pag. 759. (Genev. 1615, in-8.) Ceterum, quamquam nexum dixit Cicero et nexus, eum tamen ejus usum observasse mihi video, ut genitivo casu plerumque dicat *nexi*, casu ablativo *nexu*, utrumque ambiguitatis vitandæ causa : v. c. de Har. Resp. 7, 14 : « multæ sunt domus... jure mancipi, jure nexi ». [Quamquam hæc oratio in spuris habetur, nihil tamen impedit, quo minus hoc exemplo utar.] Paradox. V, 1, 35 : « quæ sunt... facta nexu, aut aliquo jure civili ». Ma.

et uti sciat; qui imperia consulatusque nostros in necessariis, non in expetendis rebus, muneris fungendi gratia subeundos, non præmiorum aut gloriæ causa appetendos putet¹¹; qui denique, ut Africanum avum
 P. 140 meum scribit Cato solitum esse dicere, possit idem de se prædicare, numquam | se plus agere, quam nihil quum ageret; numquam minus solum esse, quam quum solus esset¹²! Quis enim putare vere potest, plus egisse Dionysium tum, quum omnia moliendo eripuerit civibus suis libertatem, quam ejus civem Archimedem, quum istam ipsam sphæram, nihil quum agere videretur, de qua modo dicebatur¹³, effecerit?
 P. 141 Quis autem non magis || gis solos esse, qui in foro turba- P. 51 que, quicum colloqui libeat, non habeant¹⁴, quam qui nullo arbitro vel secum ipsi loquantur, vel, quasi doctissimorum hominum in concilio adsint, cum eorum inventis scriptisque se oblectent? Quis vero divitiorem¹⁵ quemquam putet, quam eum, cui nihil desit,

11. *Causa appetendos putet.* Plato Reip. I, p. 347: οὔτε χρημάτων ἕνεκα ἐθέλουσιν ἄρχειν οἱ ἀγαθοὶ οὔτε τιμῆς· οὐ γὰρ εἰσι φιλότιμοι· δεῖ δὲ αὐτοῖς ἀνάγκην προσεῖναι καὶ ζημίαν εἰ μὴ ἔλλουσιν ἐθέλειν ἄρχειν. Cicero, Off. II, 22: « habere quæstui remp. non modo turpe est, sed accleratum etiam et nefarium ». Hinc et Maximus (inter Aug. serm. suppos. 82, 1): « nec remp. gerere criminosum est; sed ideo agere remp. ut rem familiarem potius augeas, videtur esse damnabile ». Denique ad gloriam quod attinet Augustinus, C. D. XIX, 19, ait: « locus superior, sine quo regi populus non potest, etsi ita tenetur atque administratur, ut decet, tamen indecenter appetitur ». Confer eundem Aug. C. D. V, 3, et ep. CCXXXI. A. M.

12. *Quam quum solus esset.* Id di-

ctum repetit Cicero Off. III, 1. De otio clarorum virorum atque magnorum vide sis, quæ docte collegit Pareus in electis Symmachianis, p. 81. A. M. [coll. p. 91, sq. Ma.]

13. *De qua modo dicebatur.* Has proposit. sic transposuit Moser. « Sphæram, de qua modo dicebatur, nihil quum agere videretur, effecerit? »

14. *Non habeant.* Cicero ad Att. I, 18: « quam ad forum stipati gregibus amicorum descendimus, reperire ex magna turba neminem possumus, quocum aut joculari libere, aut suspirare familiariter possumus ». A. M.

15. *Divitiorem.* De hac comparativi forma vid. Gerbard. ad Cic. Parad. VI, 3, 49 et 50, p. 239 sq. De superlativo *divitissimus* vid. V. Stevoren ad Corn. Nep. Phocion. I, 2, p. 63 ed. Bard. et ad Alcib. II, 1, p. 225,

quod quidem natura desideret¹⁶? aut potentio-
 rem, quam illum, qui omnia, quæ expe-
 tat, consequatur? P. 14
 aut beatiorem, quam qui sit omni perturbatione animi
 liberatus? aut firmiore fortuna, quam qui ea possi-
 deat, quæ secum, ut aiunt, vel e naufragio possit
 efferre¹⁷? Quod autem imperium, qui magistratus,
 quod regnum potest esse præstantius, quam despi-
 cientem omnia humana¹⁸, et inferiora sapientia du-
 centem¹⁹, nihil umquam nisi sempiternum et divinum
 P. 127 animo || volutare? cui persuasum sit, appellari ceteros P. 53
 homines, esse solos eos²⁰, qui essent politi propriis

et Beier. ad Cic. de Off. II, 17, 58, pag. 113. Ma.

16. *Quod quidem natura desideret?* Spretis iis, ut Laer. I, 457: = quorum... Adventu manet incolomis natura abituque = A. M.

17. *Fortuna, quam... e naufragio possit efferre?* In hanc sententiam dictum est illud Biantis philosophi, qui interrogatus, cur nihil ex suis bonis secum ferret, Ego vero, inquit, bona mea mecum porto. Valer. Max. VII, 2, ext. 3. Conf. Cic. Parad. I, 2, 8, sq. qui melius Valerio sensum sententiæ illius perspexit. Ma.

18. *Despicientem omnia humana.* Explicat hæc ipse Cic. de Fin. III, 8, 29: =... eum, qui magno sit animo atque forti, omnia, quæ cadere in hominem possint, despiciere ac pro nihilo putare = Ita verba sequentia: = et inferiora sapientia ducentem = confertur cum Cic. de Amic. II, 7: = Hanc esse in te sapientiam existimant, ut omnia tua in te posita dnoas, humanosque casus virtute inferiores putes = Add. de Offic. I, 20, 66: = Fortis animos... eornitur... in rerum exterminarum despicientia =: et ib. 18, 61: = animo magno elatoque, humanas res despicienter =, ubi vide Beier.

pag. 141 et 152, ibique laudd. Ma.

19. *Ducentem.* Scipionis nostri ceteroqui ambitiosiorum animum dicit Cicero Off. I, 30 [ibique Beier. p. 232]: = in C. Lælio multa hilaritas, in ejus familiari Scipione ambitio major, vita tristior =. Et sane hominum ambitiosorum tristissimos sæpe vultus videmus. Multi autem omni ætate fuerunt, qui Curios simularunt. *Leges* ais de rerum humanarum despicientia Epicureos vel vita, vel secta homines v. gr. Lucretium, II, 7, V, 1116 [ibique Creech.]; Virgilium Georg. II, 458; Horatium, Sallustium et Senecam passim. Ciceronis etiam sextam paradoxon in hoc argumento versatur. A. M. [Universe de hac re et copiose disputat Petr. Gassendus in Philosophiæ Epicuri Syntagmate, Part. III, in primis capp. 4, 18—23. Ma.]

20. *Appellari ceteros homines, esse solos eos, qui,* etc. I. e. si quid videat, = ceteros quidem hominum nomen gerere, revera autem homines esse solos eos, qui, etc. = Quæ quamquam sunt satis perspicua, Henrichius tamen post eos asteriscum, sive lacunæ, sive depravationis signum, posuit, et duo viri eruditi, quorum nomina

humanitatis artibus²¹. Ut mihi Platonis illud, seu quis dixit alius²², perelegans esse videatur; quem quum ex alto ignotas ad terras tempestas, et in desertum littus detulisset, timentibus ceteris propter ignorationem locorum, animadvertisse dicunt, in arena
 P. 128 geometricas formas quasdam esse descriptas; | quas ut vidisset, exclamavisse²³, ut bono essent animo; videre
 P. 53 enim se hominum vestigia: quæ videlicet ille non ex agri consitura, quam cernebat, sed ex doctrinæ indiciiis interpretabatur. Quamobrem, Tubero, semper mihi et doctrina, et eruditi homines, et tua ista studia placuerunt²⁴.

silentio premere præstat, conjecturis tentarunt locum, alter scribere me jubens: « appellari veros homines posse solos eos, qui, etc. » alter: « appellari ceteros homines esse solitos eos, qui, etc. » quibus ego conjecturis, posteriore præsertim, nihil vidi infelicius. — Quomodo h. l. dicit « homines politos humanitatis artibus », ita dicit de Or. II, 37, 154: *humanitate politos*. Ma.

21. *Artibus*. Hinc illa Diogenis arrogantia, qui, quum in publico clamavisset, heus homines, compluresque convenissent, baculo eos abegit dicens, se homines non sterquilinia advocasse. Laert. VI, 2, 6. A. M.

22. *Seu quis dixit alius*. Nempe Aristippus. Profecto Laertius, II, 8, 4, aliud item dictum refert Aristippi, quod quidam Platoni tribuere malebant. A. M.

23. *Exclamavisse, ut, I. e. exclamantem monuisse, ut, etc.* Neque vero hic locus in iis est ponendus, ubi post verba dicendi ponitur *ut* pro accusativo cum infinitivo, qua de constructione loquitur Gœrens. ad Cic. de Fin. II, 33, 108, p. 284, sq. et, quem laudat, Gesnerus ad

Quintil. VII, 1, 35, idemque in Thesouro L. L. voc. *ut*. Ma. — *Fidere enim se hominum vestigia*. Vocabulum *exclamavisse* superadditum est in codice, quamquam egre admodum legitur. Alioqui supplementum loci petivissem e proœmio Vitruviani libri sexti, cujus initium est: « Aristippus, philosophus Socraticus, naufragio quum ejectus ad Rhodiensium litus animadvertisset geometrica schemata descripta, exclamavisse ad comites ita dicitur: bene speremus, hominum enim vestigia video ». De hoc Aristippi naufragio loqui puto Augustinum, C. D. IX, 4. Geometriæ scientiam non solum humane naturæ diserte propriam voluerunt philosophi, verum etiam divinæ. Cassiodorus de Art. cap. 4: « geometriam philosophi ut præconiis celeberrimis efferrent, Jovem suam in operibus propriis geometram fuisse testantur ». A. M.

24. *Et tua ista studia placuerunt*. Dignum principe reipi dictum! Hoc pertinet Constantii et Juliani lex eod. Theod. XIV, 1, 1: « ne literaturæ, quæ omnium virtutum maxima est, præmia denegentur, cum, qui studiis

XVIII. Tum Lælius, Non audeo quidem¹, inquit, ad ista, Scipio, dicere; neque tam te², aut Philum, aut Manilium³ ||

P. 285 . . . in ipsius paterno genere⁴ fuit noster ille amicus, p. 54 dignus huic⁵ ad imitandum,

Egrege cordatus homo Catus⁶ Æliu' Sextus 7;

et eloquio dignus primo loco videbitur, honestiorem faciet nostra provisio. Alii tamen legunt *virtutum magistra*, quibuscum consentiunt Augustinus, C. D. XIX, 3, qui ait virtutem a doctrina inseri velut artem vendi. Et quidem Isocrates (Or. de permut.) magnopere jubet, ut magistri non sine virtute doctrinam alumnos doceant. Pleni vero omnes sunt libri, plene sapientium voces, plena exemplorum vetustas (liceat verbis Tullianis loqui), ut minime dubitemus, cum, qui præcipuis reip. fungatur muneribus, debere literarum ornamentis florere. Duos interim imperii jam ruentis aut lapsi summos homines consulere sufficit; nempe Symmachum, ep. I, 21, X, 21; Cassiodorium, V, 4, VIII, 12, IX, 7, X, 3, 6, 7, XI, 1, 13. A. M.

XVIII. 1. *Non audeo quidem*. Possis conjicere: « non audeo quidquam . . . ad ista . . . dicere »: ut *dicere* habeat suum accusativum. Sed item sine accusativo idem verbum ponit Noster, Philipp. V, 19, 53: « dixi ad ea omnia, consules, de quibus retulisti ». Ma:

2. *Neque tam te*. Sapienter Lælius satagit, quominus Scipioni, Philo, et Manilio, tantis viris ac senibus, adversari videatur. Totam vero reprehensionem in lacuna convertisse eum puto contra Tuberonem adolescentem, qui caelestia illa de Scipione quaesierat et plus æquo philosophis vacabat:

quod non modo ex his de Rep. libris constat, verum etiam de Or. III, 23: « dies et noctes virum summa virtute et prudentia videbamus, philosophiæ quum operam daret, Q. Tuberonem; at ejus avunculum vix intelligeres id agere, quum ageret tamen, Africanum ». Scilicet Africanus, secus ac Tubero, « retinuit (ut cum Tacito, Agr. 4, loquar), quod est difficillimum, ex sapientia modum ». A. M.

3. *Manilium*. Desiderantur paginae duæ.

4. *Paterno genere*. De Scipionis gente ait Cic. in Bruto, 58, 212: « Etenim Scipionis genus est ex ipsius sapientiae stirpe generatum ». Ma.

5. *Huic*. Q. Ælio Tuberoni præsentis. A. M.

6. *Homo Catus*. De hoc vocabulo sic Varro, L. L. VI, 3: « cata, acutus; hoc enim verbo Sabini dicunt: quare catus Ælius Sextus, non, ut aiunt, sapiens, sed acutus ». Consentit Augustinus, C. D. IV, 21, *catos*, id est, *acutos*. Quare haud scio an recte Plutarchus in Cat. majore, cap. 1, doceat, Catoni factum esse nomen a voce latina *cato*, quæ ipsi est ἔμπατος. Ca.

7. *Æliu' Sextus*. Superest hic versus ex annali Ennii decimo, legiturque apud Tullium etiam, Tusc. I, 9, et de Or. I, 45. De hoc Ælio Sexto, qui fuit in majoribus Q. Tuberonis, lege sis etiam de Orat. III, 33; ad Fam. VII, 22, et Valer. Maxim. IV, 3, 7. A. M.

qui egregie cordatus et catus fuit, et ab Ennio dictus est, non quod ea quærebat, quæ numquam inveniret, sed quod ea respondebat, quæ eos, qui quæsissent, et cura et negotio solverent; cuique contra Galli studia disputanti, in ore semper erat ille | de Iphigenia⁸ P. 31 Achilles⁹:

Astrologorum signa in cælo quærit¹⁰; observat, Jovis P. 51
 Quum Capra, aut Nepa, aut exoritur nomen aliquod belluarum;
 Quod est ante pedes, nemo spectat; cæli scrutantur plagas¹¹.

P. 30 Atque idem (multum enim illum audiebam, et libenter) Zethum illum Pacuvii nimis inimicum doctrinæ esse dicebat; magis eum delectabat Neoptolemus Ennii,

8. *Iphigenia*. Iphigeniam tragœdiam scripserunt Ennius et Nævius. Et sane in Ennianæ Iphigeniæ fragmentis editis mentio stellarum fit: quia scilicet Agamemnon, filiæ immolandæ horam exspectans, sidera contemplantur. Confer Euripid. Iph. in Aul. 6 et 717. Sed et Achilles tragœdia Accii itemque Ennii memoratur a Festo et Nonio. Hic tamen de Iphigenia tragœdia cogitandum omnino est, ita ut hi versus verba sint Achillis, qui Iphigeniæ adversus Agamemnonis crudelem superstitionem suppetias ferebat. Res satis constat ex Euripide. Neque tamen caret suspicione corruptionis hic locus. Versus certe scribuntur in codice continui; neque eos ego sine quadam animi perplexitate sive a Ciceronis verbis, sive ipsos inter se dispesco. Venit enim mihi in mentem Æmilii Portus, qui Menandri historici prosaicum locum (apud Suidam voc. αἰσιος) comici esse putavit, atque ex eo versus iambicos facere nisus est: necnon contrarius error Herveti, qui comici nescio cujus versiculos, Sexti Empirici verba pu-

tavit lib. VI, 35. Rem igitur criticis versandam permitto. A. M.

9. *In ore semper erat ille de Iphigenia Achilles*. Hab. cod. *Ille . . . Achilles*, legit autem Mos. *Ille . . . Achilles*, suspicans in *Achilles* vestigia scriptionis antiquæ *Achillei* exstare.

10. *Quærit*. Ita [*quid sit*] cod. Sine dubio corrigendum *quærit*: *observat*. Sic enim loquitur ipse Cicero, p. 57. A. M.

11. *Cæli scrutantur plagas*. Postremum hunc versum recitat Cicero etiam de Divin. II, 13. Plagium ludicrum Senecæ licet agnoscere, qui verba *cæli scrutatur plaga* e poeta tragico sumpsit, et salse ad Claudium irridentium transtulit in ἀποκολοκυντώσι. Sed enim de astrologia honorificentius Achille iudicat Ulyxes apud Homerum notante Polybio, IX, 16. Lege et Virg. G. II, 477. A. M. — Hos versus aliter legit Mos. nempe distinctionem post *observat* delet; dat *belluæ* pro *belluarum*, quod est pro quod est. Et sic hab. cod. ubi reperias quoque *observationis* pro *observat Jovis*, quod facere susus est Matius.

Q. VII qui se ait philosophari || velle, sed paucis; nam omnino, P. 181 haud placere¹². Quod si studia Græcorum vos tanto opere delectant, sunt alia liberiora et transfusa¹³ latius, quæ vel ad usum vitæ, vel etiam ad ipsam rempublicam conferre possumus. Istæ quidem artes, si modo aliquid, valent, ut paullum acuunt et tamquam irritent ingenia puerorum, quo facilius possint majora discere¹⁴.

P. 182 XIX. Tum Tubero, | Non dissentio a te, Læli; sed quæro, quæ tu esse majora intelligas. — LÆL. Dicam P. 57 mehercule, et contemnar a te fortasse, quum tu ista cælestia de Scipione quæsieris; ego autem hæc, quæ videntur ante oculos, esse magis¹ putem quæ-

12. *Haud placere*. Sic Cicero de Or. II, 37 : « miror cur philosophiæ, sicut Zethus ille Pacuvianus, prope bellem indixeris. Minime, inquit Antonius; ac sic decrevi philosophari potius, ut Neoptolemus apud Enniam, paucis; nam omnino haud placet ». Tum Tusc. II, 1 : « Neoptolemus apud Enniam philosophari sibi ait necesse esse, sed paucis; nam omnino haud placere ». Apud Propertium, III, 15, 29, dicitur *durus Zethus*; apud Horatium, Ep. I, 18, 42, *severus*. A. M.

13. *Et transfusa latius*. Verbum *transfundere* eo sensu, ut ait *lere* i. q. *diffundere*, alibi non facile reperias. M. n.

14. *Quo facilius possint majora discere*. Imitari ac prope exscribere videtur Cicero dilecti sibi Isocratis orationem de permutatione, quæ paucos ante annos Mediolani primum integra edita est. Sic autem ibi p. 117 : Οἱ πλείστοι τῶν ἀνθρώπων ὑπειλήφασιν ἀδολοσχίαν καὶ μικρολογίαν εἶναι τὰ τοιαῦτα τῶν μαθημάτων, κ. τ. λ. παρὶ τῆν περιπτολογίαν καὶ ἀκριβείαν τῆς

ἀστρολογίας καὶ γεωμετρίας διατρίβοντες καὶ δυσκαταμαθήτοις πράγμασιν ἀναγκαζόμενοι προσχεῖν τὸν νοῦν. κ. τ. λ. ἐν τούτοις γυμνασθέντες καὶ παροξυνθέντες, ῥᾶον καὶ θάττον τὰ σπουδαιότερα καὶ πλείονος ἀξία τῶν πραγμάτων ἀποδέχισθαι καὶ μανθάνειν δύνασθαι. Sed enim geometriam in primis commendabat imperatorio viro Polybius, IX, 20, 31 : quæ omnia nostris temporibus extra controversiam sunt. A. M.

XIX. 1. *Ante oculos, esse magis*. Malim distinctionem ita positam: *ante oculos esse, magis*, etc. Cr. — Rarior videlicet est usus verbi *videri* propria, id est, passiva significatione, ut est Acadd. II, 25, 81 : « Dicet me acrius videre, quam illos pisces fortasse, qui neque videntur a nobis, et nunc quidem sub oculis sunt, neque ipsi nos suspicere possunt ». Sed talis locutio non tam infrequens, quam ea, quæ in contextu est, si servas A. Maii distinctionem, nimirum ad dicatur, « *videri ante oculos* », quod vix alibi apud Ciceronem inventum iri existimo. Nam quod est Orat. 29, 101, « quam nullib, nisi mentis oculis videre possumus » :

renda. Quid enim mihi² L. Paulli nepos³, hoc avunculo⁴, nobilissima in familia⁵, atque in hac tam clara republica natus⁶, quærit, quomodo duo soles⁷ visi sint; non quærit, cur in una republica duo senatus, P. 213 et duo pæne jam populi⁸ sint? Nam, ut vi || detis, mors Tib. Gracchi⁹, et jam ante tota illius ratio tribunatus P. 5 divisit populum unum in duas partes¹⁰; obtractatores autem et invidi Scipionis, initiis factis a P. Crasso¹¹ et

hoc non fulcit singulare illud dictum. Mn.

2. *Quid enim mihi L. Paulli nepos... quærit.* Eodem modo tibi ponitur ad Fam. IX, 2: «At tibi repente paucis post diebus, quum minime expectabam, venit ad me Caninius». Ita mihi Paradox. V, 2, 36: «An ille mihi liber, cui mulier imperat?» Ad quem locum Wyttenbachius in Dictatis ad Cic. Parad. quæ ad manum habeo et aliquando editurus sum, hæc: «Est dativus Atticus, qui significat admirationem, item *meo iudicio*, veluti h. l. an illum ego liberum iudicem?» Mn.

3. *L. Paulli nepos.* Natus ex Emilia, Paulli filia, sorore Africani. A. M.

4. *Hoc avunculo.* Scipione Emilianus presente. A. M.

5. *Nobil. in familia.* Elia. A. M.

6. *In hac tam clara republica natus.* Eleganter Cicero facit Lælium hæc verba dicentem, similia partium iis, quæ sunt in oratione ipsius Lælii in funere Africani dicta; cujus orationis, quam recitavit Q. Maximus frater ipsius Africani (Cicero pro Muræna, cap. 36), nobilem particulam e palimpsesto Tulliani interpretis Vaticano nos posthac excitabimus. A. M.

7. *Duo soles... duo senatus.* Alio modo, sed item egregio illud de duobus solibus portentum ad rempublicam applicat Noster in libris de Nat.

Deor. II, 5, «sole geminato... quo quidem anno P. Africanus, sol alter, extinctus est». Cn.

8. *Et duo pæne jam populi sint?* Senatus auctoritatem et ordinum concordiam dicit Cicero ad Attic. lib. I, ep. 18, duo firmamenta reipubl. a se constituta. A. M.

9. *Mors Tib. Gracchi.* Augustinus, Civit. Dei, lib. II, cap. 21, ait: «Eo quippe tempore disputatur (de rep.), quo jam unus Gracchorum occisus fuit, a quo scribit seditiones graves coepisse Sallustius: nam mortis ejus fit in eisdem libris commemoratio». A. M.

10. *Divisit populum unum in duas partes.* Neque enim plebs cuncta romana Græcho savebat, sed intactam perniciosis illis consiliis partem tradit Velleius, lib. II, cap. 3. Apte huic loco Aristoteles, Reip. V, 9, queritur, a plebeis demagogis, qui locupletes in politia libera oppugnant, scindi in duas partes remp. solere. A. M.

11. *Initiis factis a P. Crasso.* Est græca loquendi ratio q. d. ἀρχαίμενοι ἀπὸ Π. Κράσσου: de qua v. Matthiæ Gr. Gr. § 557, pag. 811; Buttm. ad Platon. Alcib. I, p. 115 Sturz. Lex. Xenoph. I, p. 427. De P. Crasso ad locum Cic. ab A. Maio laudatum (Academ. II, 5, 13, p. 29 ed. Gærenz.), vide Davia. et Gronov. Observ. II, 6, p. 198, ibique laud. cum locum et Cic. de Orat. I, 37, 170. Adde

App. Claudio¹², tenent nihilo minus illis¹³ mortuis senatus alteram partem dissidentem a vobis, auctore P.⁵⁹ Metello¹⁴ et P. Mucio; neque hunc¹⁵, qui unus potest, concitatis sociis et nomine Latino¹⁶, foederibus viola-

Jac. Perizonii Animadvers. Historr. cap. 9. Est P. Crassus *Mucianus*, nimiram P. Mucii Scaevolæ frater, adoptatus a P. Licinio Crasso Divite. Cf. etiam Ernesti Clav. Cicer. in voc. P. Crassus. Ca.

12. *Appio Claudio*. Tib. Graccho ferenti legem agrariam adfuerunt consularii Appius Claudius princeps senatus, socer ejusdem, necnon P. Crassus *Mucianus*, et P. Mucius Crassi frater. Plutarchus in Gracch. 9. De postremis testis quoque Cicero, Acad. IV, 5: «Dnos sapientissimos et clarissimos fratres P. Crassum et P. (Mucium) Scaevolam aiunt Tib. Graccho auctores legum fuisse; alterum quidem, ut videmus, palam, alterum, ut suspicamur, obscurius». Appius Claudius fuit præterea Scipionis nostri competitor in censura, quem etiam convicio appetiit. Plutarch. in *Æmil.* cap. 38. Inimicitiam inter Africanum et Appium Claudium innuit etiam Cicero in fragmentis orat. pro Scauro. A. M. [Cap. 7, ubi tamen consulendi Cramer. et Heinr.] Ca.

13. *Tenant nihilo minus illis mortuis*. Appianus ante Tuditani consulatum, id est, ante hunc de rep. dialogum, vita excessisse docet Appianus, *Bell. Civ. I*, 18, 19. Crassum autem biennio ante perisse in prælio adversus Aristonicum aiunt Livius, *Epit. LXX*; Velleius, *lib. II*, cap. 4; Orosius, *V*, 20, aliique passim historici. Crassi hujus laudes eximias legimus apud Val. Max. VIII, 7, 6; Gell. I, 13; Cic. in *Brut.* 26. A. M.

14. *Metello*. De eo vide Ern. Clav.

Cic. s. v. Q. Metellus, Q. fil. L. nep. Macedonicus; et in ind. legum v. Leges Sempronie. Ad v. *qui unus potest* vide quæ disputavit Gœrenz. ad Cic. de *Fin. I*, 13, 44, p. 61. Ca. — Inter Africanum et Metellum (Macedonicum) sine acerbitate disensionem existisse docet Cicero, *Off. I*, 25. Item Horatius, *Sat. II*, 1, 65: «num Lælius, et qui Duxit ab oppressa meritum Carthagine nomen, Ingenio offensus, aut læso doluere Metello?» [Vide ad h. l. interpretes Horatii, Heindorfium et, qui nuperrime suam Horatii editionem absolvit, Doeringium, itemque Bothium. Ma.] Idem Metellus et Africani mortem ægre tulit, suosque filios feretro portando ambire jussit, deque mortuo perhonorifice loquutus est. Plutarch. *Apophth. VI*, p. 761; Plin. *H. N. lib. VII*, cap. 44; Valer. Max. *lib. IV*, cap. 1, 12. A. M.

15. *Neque hunc*. Scipionem, qui creandus erat dictator reipubl. constituendus, nisi violento obitu fulisset oppressus. *Leges Somnium*. A. M.

16. *Concitatis sociis et nomine Latino*. Confer inferius de *Rep.* *lib. III*, sub Læliani sermonis fine. Socii Italici patrocini Scipionis invocavesant contra triumviros, qui possessores agris exturbabant, et omnia per Italiam susdeque miscebant. Appianus, *Bell. Civ. lib. I*, cap. 19. Ab his sociis Italici et a Latinis Scipio e senatu domum perhonorifice deductus est pridie quam excessit e vita. Cicero de *Amic. 3*. Sed enim quod hic Cicero ait, concitatos fuisse socios et nomen Latinum, fortasse intelligit apem

tis, triumvi | ris¹⁷ seditiosissimis aliquid quotidie novi P. 21.
 moventibus¹⁸, bonis viris locupletibus perturbatis, his
 tam periculosis rebus subvenire patiuntur¹⁹. Quam-
 P. 60 obrem, si me audietis, adolescentes, solem alterum
 ne metueritis : aut enim nullus esse potest; aut sit
 sane, ut visus est, modo ne sit molestus; aut scire
 istarum rerum nihil²⁰; aut, etiamsi maxime sciemus,
 nec meliores ob eam scientiam, nec beatiores esse
 possumus : sena || tum vero, et populum ut unum ha- P. 27
 beamus, et fieri potest, et permolestum est, nisi fit;
 et secus esse scimus; et videmus, si id effectum sit,
 et melius nos esse victuros, et beatius.

XX. Tum Mucius, Quid esse igitur censes, Læli,
 discendum nobis, ut istud efficere possimus ipsum,
 quod postulas? — LÆL. Eas artes, quæ efficiant, ut
 P. 216 usui civitati simus : id enim esse præclarissimum sa-
 pientiæ munus, maximumque virtutis | vel documen-
 tum¹, vel officium puto. Quamobrem ut hæ feriæ
 nobis ad utilissimos reipublicæ sermones potissimum

civitatis romanæ, quam illi Gracchani
 obtulerant contra sententiam senatus.
 Appianus, Bell. Civ. lib. I, cap. 21,
 23. A. M.

17. *Triumviris*. C. Graccho, Papi-
 rio Carbone, et Fulvio Flacco agro di-
 videndo triumviris. Appian. Bell. Civ.
 lib. I, cap. 18. Mendose autem apud
 Aurel. Victorem, cap. 65, pro *C. Carbo*
 scribitur *C. Crassus*. A. M.

18. *Movementibus*. Suspicitur Mos. a
 Ciceronis manu scriptum fuisse *mo-*
lientibus, cui nempe in tali re verbum
mohiri proprium est.

19. *His tam periculosis rebus subve-*
nire patiuntur. Pervulgata sententia
 est, unius in summo discrimine aucto-
 ritati esse parendum. Sic Cic. de Nat.
 Deor. lib. I, cap. 4 : « Quam is esset

reipubl. status, ut eam unius consilio
 atque cura gubernari necesse esset ».
 Quin etiam Tacitus, Annal. I, 9, ait,
 « non aliud interdum discordantis pa-
 tris remedium esse, quam ut ab uno
 regatur ». A. M.

20. *Aut scire istarum rerum nihil*.
 Nempe *possumus*, quod verbum paul-
 lo post sequitur; nisi mavis subintel-
 ligere *interest*. A. M. — Negat autem
 Mos. posse subintelligi *interest*.

XX. 1. *Virtutis vel documentum, vel*
officium. *Virtus* h. l. est præstantia
 virorum : cf. de Finibus V, 13, et Liu-
 demann. ad Plant. Captiv. II, 2, 74.
 Possis etiam de perfecta ratione cogi-
 tare, ut Noster de Legg. lib. I, cap. 15,
 ubi vid. nott. p. 110 ed. Mos. et nostr.
 Ca. — *Documentum virtutis* appellat

conferantur, Scipionem rogemus, ut explicet, quem existimet esse optimum statum civitatis. Deinde alia P. 61
quæremus : quibus cognitis, spero nos ad hæc ipsa
via^a perventuros; earumque rerum rationem, quæ
nunc instant, explicaturos³.

XXI. Quum id et Philus, et Manilius, et Mummius
admodum approba^r ||

P. Rutilium in orat. pro Rabirio, 10,
27. Ma.

2. *Spero nos ad hæc ipsa via perventuros.* Dubius hærere potes, utrum jungas ad hæc ipsa, i. e. quæ volumus, cogitamus, videlicet eum, qui nunc est reipublicæ statum, et quidem via, i. e. quod vulgo dicitur *methodice* : ut est de Nat. Deor. lib. II, cap. 22, 57 : «Zeno igitur ita naturam definit, ut eam dicat ignem esse artificiosum, ad gignendum progredientem via», ubi vide notam Creuzeri in ed. maj. p. 291, et Davisii ibid. nostram in ed. min. p. 112; an excidisse credas hæc post hæc propter similitudinem vocum, ut legendum sit; = nos ad hæc hac ipsa via perventuros», videlicet quam significavi: denique an eam Steinackerus jungas ipsa via, ut sit ad hæc i. q. ad nostræ reipublicæ statum, et quidem ipsa via, i. e. ipso disputationis progressu, vel sermonis itinere, ut dixit Noster de Legg. lib. I, cap. 13, 37, pag. 92 : «sed iter hujus sermonis quod sit, vides»: quæ tamen lectio dubia est. Villem. omisit via in versione gallica, in contextu scripsit, ut Steinackerus, ipsa via. Nos rem in medio relinquimus. Ma.

3. *Explicaturos.* Notanda est hic rursus propositio operis. Nam revera primo et altero libro disputabit Scipio, quinam sit optimus civitatis status. In reliquis aliis quærentur; nimi-

rum in tertio de justitia quæstio erit inter Lælium (qui nunc opus proponit) et Philum; quartus erit de moribus. In quinto autem aut sexto fortasse attigerat inter cetera Scipio, vel quivis alius, paullo accuratius res Gracchanas, quæ nunc instabant, quia sermo fuit in iis libris de optimo reip. principe (cujusmodi Scipio erat, quem propterea contra illos tumultus duces boni expetebant) et de cavendis reip. commutationibus. A. M.

XXI. 1. *Approbavissent.* Cod. pr. manu *adprova...* secunda *adproba...* Lacunam sic fere explere ausim : «adprobavissent; tum Scipio, partes quidem de rep. disputandi sic ad me defertis, quasi alius assimilare remp. aut melius non possit, aut omnino non possit, veluti Lælius noster et me major natu et regendæ reipubl. peritissimus, et qui mihi perpetuo a consiliis fuit. Sane, inquit Lælius, sermonem hunc de rep. sic ornare possum, ut valde sperem me vobis etiam super futurum. Hæc tamen præcipuæ partes, Scipio, tuæ sunt. Quare, si placet, deduc orationem tuam de cælo ad hæc citius. Quum enim te ad hunc sermonem hortatus sum id quidem non solum ob eam causam, etc.» *Leges* sic Cic. de Orat. lib. I, cap. 48; Plut. au seni ger. resp. tom. IX, p. 183; Vell. Pat. lib. II, cap. 127. A. M. in Add. -- Desiderantur paginae duæ.

Quasi alius assimilare rempublicam²..... *Diomedes, lib. I.*

Quare, si placet, deduc orationem tuam de cælo ad P. 6: hæc citima³. *Nonius, II, 126; IV, 143.*

..... non solum ob eam causam fieri volui⁴, quod erat P. 293 æquum de republica potissimum principem reipublicæ dicere⁵; sed etiam quod memineram, persæpe te cum

2. *Quasi alius assimilare rempublicam.* Editum jamdiu fragmentum hic insero. Verba « nullum est exemplum » sunt quidem in Putschiana Diomedis editione, p. 362, sed absunt a codice Diomedis Vaticano, et a tribus antiquioribus, quas consului, editionibus. In Putschiana tamen pro *quasi* est *quam*, cui mendo contradicunt prædictæ auctoritates, quæ habent *quasi*. Citat autem Diomedes Cicero-nem de Rep. incerto libro. Jam verba « nullum est exemplum » (nisi forte obtrusa immerito sunt) videntur Scipionis negantis exemplum nescio quod a Lælio, vel a quovis interlocutore sibi propositum, suadendi causa ut de republ. disputaret. Patricius legebat breviorē hunc locum, ut diximus haberi reapse in codicibus et in antiquis editionibus, putabatque recte verba esse Scipionis recusantis provinciam de republ. disputandi, ut sit sensus: « Sic mihi hoc a vobis de rep. disacerendi onus imponitur quasi alius assimilare remp. aut melius non possit, aut omnino non possit ». (*Assimilare remp.* ut Horatius, *simulare cupressum.*) Verbarum autem totum id Patricii glossema pessimo instituto exhibuit in editione sua tamquam textum Tullianum inter fragmenta de Republ. p. 3938. A. M.

3. *Ad hæc citima.* Locum e lib. I de Rep. laudat Nonius cum varietate, nempè *deducere* et *deduc*: *de eo loco et de cælo*; *citima citiora* et *exte-*

riora. Patricius vero legebat, « deduc, oro, rationem tuam, etc. » quæ lectio improbabilis est. Mihi hæc item verba sunt hic collocanda, ita ut Lælius Scipionem hortetur ad omittendum de rebus cælestibus sermonem (quod de Socrate dicitur superius cap. 10), atque ad agendum de terrestribus seu civilibus negotiis. Sic Cicero de Nat. Deor. lib. II, cap. 47: « Age ut a cælestibus rebus ad terrestres veniamus ». Locum de Rep. videtur imitari politicus Græcus Vaticanus (de quo in præfatione loquutus sum) in quinti libri fragmentis: *Τούτων δὴ τοι θαυμάτων θεωριῶν ἐπόπτης ὁ νοῦς γινόμενος, κἀταίσι διὰ τῶν αὐτῶν, δι' ὧν ἀνῆλθαι, κ. τ. λ. A. M.*

4. *Non solum ob eam causam fieri volui.* Quid in hac brevi lacuna perierit, haud absurda conjectura is adsequetur, qui ad locum similem de Or. I, 21, respiciet, in quo Crassus, ut dicat de Oratore, rogatur. Ergo sententia hujus loci fuisse videtur: nempè quum seniores ad sententiam Lælii de rogando Scipione accessissent, adolescentes autem, qui aderant, valde idem optare præ se tulissent, tum Lælius Scipionem impensius hortari cœpit, ut ne de rep. dicere gravaretur. De modesta et brevi detractione Scipionis, quæ in hac lacuna delitescat, locus a Diomede citatus facit, ut merito suspicemur. A. M.

5. *De republica . . . dicere.* Similia persuadendi momenta amicis suis erga

Panætio disserere solitum coram Polybio⁶, duobus Græcis vel⁷ peritissimis rerum civilium⁸, multaue colli-

se ipsam tribuit Cicero, quibus, ut historiam romanam conscribat utque de legibus disputet, excitatur, de Legg. I, 2-4. Adv. *potissimum* tenendum, eam non jungendam esse cum præcedentibus *de republica*, quo facto is exiret sensus ineptus: sequum esse, principem reipublicæ non de aliis rebus, sed de republica potissimum loqui. Sed *potissimum* ad sequentia trahendum, ut dicat: « principem potissimum reipublicæ, neque vero alium, de republica loqui debere ». Postponitur ea vox plerumque ei, cum qua jungenda est: ut pro Murena, 5, 11: « quum sedere in equis triumphantium prætextati potissimum filii soleant ». M. A.

6. *Polybio*. Ut Scipio se in disciplinam familiaritatemque Polybii adulescens admodum, nempe annos natus xviii, tradiderit, narrat ipse Polybius, XXXII, 9 sqq. nec non Diodorus Excerpt. de virt. et vit. ed. Wessel. pag. 585. Lege etiam *Ælianum Tact.* cap. 1; Suidam voc. Παναίτιος δ' υἱοῦ. A. M.

7. *Græcis vel*. Cod. *vel Græcis*; sed vox *vel* fortasse expuncta est. A. M. — *Videlicet Græcis peritissimis*. Velim A. Mains in notula critica nos edocuisse, utrum *vel Græcis*, *vel scriptum* fuerit in cod. an ipse vocem *vel*, semel scriptam, post *Græcis* transposuerit. Dedit enim *Græcis vel peritissimis*. Utut sit, locum corruptum esse manifestum est. Sive enim semel scriptum fuisset *vel ante Græcis*, sive repetitum post *Græcis*; utrumque est vitiosum. Ego igitur credo antiquius scriptum fuisse, ut edidi, ita ut *videlicet* compendio scripta, legente librario imperito, abierit in *vel*. Quod

autem *vel* ante superlativum nonnumquam significat *adeo, etiam*, nonnumquam etiam *quam*, id cadere in nostrum locum non videtur. Tale quid tamen cogitavisse videntur A. Mains et Lehn. qui dederunt ut dixi, itemque Sch. qui nonnisi distinctione addita scripsit « duobus Græcis, vel peritissimis, etc. » M. A. — *Vel Græcis peritissimis*. Possis alia quoque conjectare; v. c. ut scriptum fuerit *velli*, i. e. *belli*, quod ex margine in textum irrepserit. Sed fortasse nihil mutandum, si ita accipias, duobus peritissimis rerum civilium, « licet vel maxime Græci fuerint ». In rebus enim publicis administrandis se præstare ceteris populis, Græcis etiam, persuasum erat Romanis. Tu conf. Virg. *Æneid.* VI, 852, sqq. « Tu regere imperio populos, Romane, memento; Hæc tibi erunt artes; pacisque imponere morem, Parcere subjectis et debellare superbos ». Ca.

8. *Civilium*. Panætium scripsisse de statu civili docet Cicero de Leg. III, 6. Panætii (seniorisne an junioris?) dictum de Platonicæ Reip. exordio memoravimus in præfatione. Polybii autem, præter quam quod universa historia pragmatica est, liber quidem sextus in explicanda ratione civili ac militari reip. præsertim romanæ versabatur. (Ceterum in Polybii historiam antirrheticam scripsit Scylax, teste Suida.) Memorabile est, quod narrat Pausanias, VIII, 30, nempe fama proditum esse, Scipionem, quotiens Polybio audiens fuerit, totiens rem bene gessisse; secus vero in iis offendisse, quæ dehortante illo fecisset. Confer et Ammianum Marcellinum, XXIV, 2. Docet item prædicto loco

gere, ac docere, optimum longe statum civitatis esse eum, quem majores nostri nobis reliquissent⁹. Qua in
 P. 64 disputatione quoniam tu | paratior es, seceris, ut etiam P. 294
 pro his dicam, si de republica quid sentias explicaris, nobis gratum omnibus.

XXII. Tum ille, Non possum equidem dicere, me ulla in cogitatione acrius aut diligentius solere versari, quam in ista ipsa, quæ mihi, Læli, a te proponitur. Etenim quum in suo quemque opere artificem, qui quidem excellat, nihil aliud cogitare, meditari, curare videam, nisi quo sit in illo gene || re melior, ego, quum P. 221
 mihi sit unum opus hoc a parentibus majoribusque meis relictum, procuratio atque administratio reipublicæ, non me inertio^r esse confitear, quam opi-

Pausanias, Polybium in Achaicis urbibus rogatu civium respUBLICIS constituisse legesque tulisse. Præter Panætium atque Polybium (quorum politica opera se expilare fatetur hic oblique Cicero) Scipionis facit familiarem et comitem etiam Posidonium Stoicum Athenæus, XII, 12, et XIV, 21; verum immerito, quippe Scipionis ætate juniorem, ut demonstrat Vossius de Hist. Gr. I, 24. A. M.

9. *Reliquissent.* A Polybio hæc sunt, qui in historia demonstrandum sibi sumpserat, quo politiæ genere Romani in tantam venissent fortunam, quantam suo tempore adepti erant, Perseo, Achæis, Pœnisque deletis. Polyb. in præmio historiæ, necnon in clausula a me edenda libri XXXIX. A. M.

XXII. 1. *Inertio^r.* Quum a pr. manu scriptum sit *inri^orem*, et Cicero in his, ut in libris de Legibus, archaismos, quos dicunt, amare videatur, illa prior scriptio vera videri potest, ut *inri^orem* sit i. q. magis

irritum; *irritus* sæpiusculè dicitur pro « inutilis, nequam, qui frustra, sine effectu agit ». Cato apud Gellium, N. A. lib. XI, cap. 2. Senec. de Benef. VI, 11 : « Domum non minus lassus, quam irritus rediit » : i. e. sine effectu rei. Conf. etiam Tacit. Annal. XV, 25; Virg. Æn. V, 442; Tibull. II, 3, 22; ut proinde sit h. l. quod græcum ἀδραστος et usitatius hac sententia ἀδρανής, quod cum ἀσθενής jungit Proclus in Alcib. I, 58; ubi vid. not. p. 164. Ca. — *Inertio^r.* Ego ut in hac scriptione acquiescam, facit et comparativus *irritior* plane inauditus, et usus Ciceronis, cui vox *iners* hoc sensu, qui manifestus est nostro loco, sæpius usurpatur : v. c. in Verr. act. II, lib. II, 78, 192 : « At homo inertior, ignavior . . . proferri non potest » : de Leg. Agrar. II, 33, 91 : « inertissimum et desidiosissimum otium ». Quare etiam abjeci, quod prius tentaveram, *imperitio^r*, quo comparativo usus est Noster orat. pro Sexto Roscio Amerino,

ficem quemquam, si minus in maxima arte, quam illi in minimis, operæ consumpserim? Sed neque his contentus sum, quæ de ista consultatione² scripta P. 65 nobis summi ex Græcia sapientissimique homines³ reliquerunt, neque | ea, quæ mihi videntur, anteferre P. 222 illis audeo. Quamobrem peto a vobis, ut me sic audiatis, neque ut omnino expertem græcarum rerum, neque ut eas nostris in hoc præsertim genere anteponentem; sed ut unum e togatis⁴, patris diligentia non illiberaliter institutum⁵, studioque discendi a pueritia

46, 135 : = ne quis imperitior existimet. Ma.

2. *De ista consultatione.* I. e. quod vulgo dicunt, de ista quæstione theoretica : quo fere sensu est de Off. III, 7, 33, = ad quas ipsas consultationes ex superioribus libris satis multa præcepta sunt. De quæstionibus practiciis utitur eadem voce de Legg. I, 5, 17 : = quemadmodum caveamus in jure, aut quid de quaque consultatione respondeamus : ad quem locum vid. Turneb. p. 534, sq. ed. nostr. et Cr. Ma.

3. *Summi ex Græcia sapientissimique homines.* Partem horum enumerat Cicero de Legg. III, 5 et 6, nempe Theophrastum, Dionem Stoicum, Diæcarohum, Panætium, Platonem, Aristotelem, Heraclidem Ponticum. Sed nos multo plures in præfatione collegimus. A. M. — [De iis, quorum mentio fit loco Ciceronis de Legg. laudato, vid. ed. nost. et Cr. p. 403—406, 715, seq. Ma.]

4. *Ut unum e togatis.* Ita Cic. de Orat. I, 24, 111 : = petamne has meas ineptias offeratis : quamquam moderabor ipse, ne, ut quidam magister atque artifex, sed quasi unus e togatorum numero atque ex forensi usu homo mediocris, neque omnino radis vi-

dear. Ca. — Ad v. *togatis* tenendum, eam significare b. l. hominem romanum, oppositum græcis philosophis, doctrinam sapientiamque profitentibus, atque in literis vitæ quasi domicilium collocantibus. Alias vocis *togatus* significationes explicat Herzog. ad Cæs. de B. G. VIII, 24, pag. 562. Ma.

5. *Patris diligentia non illiberaliter institutum.* Paulli Æmilii in instituendis liberis diligentia constat e Plinio, XXXV, 11 : = quum L. Paullus, devicto Perseo, petisset ab Atheniensibus, ut sibi quam probatissimum philosophum mitterent ad erudiendos liberos, itemque pictorem ad triumphum excolendum; Athenienses Metrodorom elegerunt, professi eundem in utroque desiderio præstantissimum; quod ita Paullus quoque judicavit. Isidorus, Orig. VI, 5, et Petrus diaconus, proœm. de not. jur. aiunt, Romam primum librorum copiam advexisse Æmilium Paullum Perseo devicto. Revera et Plutarchus in Æmilio, cap. 28, ait, hunc ex omni Persei gaza nihil concessisse filiis (Maximo et Scipioni) eruditionis studiosis, præter regios libros, μόνα τὰ βιβλία τοῦ βασιλέως φιλογραμματοῦσι τοῖς υἱαῖσι παρέπεψεν ἐπιλέσθαι. A. M.

incensum⁶, usu tamen et domesticis⁷ præceptis multo P. 66
magis eruditum, quam literis.

P. 223 XXIII. Hic Philus, Non || hercule, inquit, Scipio,
dubito, quin tibi ingenio præstiterit nemo, usu quidem
in republica rerum maximarum¹ facile omnes viceris;
quibus autem studiis² semper fueris, tenemus³. Quam-

6. *Incensum*. Amicitiam ipsam Scipionis adolescentuli cum Polybio, quæ tanta incrementa cepit et omnium gentium sermonibus claruit, ex commodato librorum aliquot usu initium habuisse exploratum est. Cf. Polyb. XXXII, 9. A. M.

7. *Domesticis*. Utriusque domus, Cornelie et Æmilie. A. M.

XXIII. 1. *Usu quidem in republica rerum maximarum*. Offendatur fortasse aliquis, quod Cicero dicit *usus rerum in re*, credatque verba *in republica* esse spuria, quum *res maxima* satis rempublicam ejusque negotia significent, ideoque scribendum esse «usu quidem rerum maximarum», ut scripsit de Orat. II, 50, 204: «Docuit enim jam nos longa vita ususque rerum maximarum, ut, quibus rebus animi homini moventur, teneremus». Neque plane de nihilo est hæc suspicio. Ferri tamen potest codicis lectio, si reputes, verba *res publica* in unam quasi vocem coaluisse, neque Ciceronem, qui *usus rerum in re* nunquam dicturus fuisset, ideo abstinere debuisse a locutione «rerum in republica maximarum usus», i. e. experientia in rebus, quæ ad rempublicam pertinent, maximis. Paulo inferius, c. 24, dicit: «et in maxima republica versatos». Ma.

2. *Quibus autem studiis semper fueris, tenemus*. Non esse nimis in subodorandis vitiis videri debet, si quis hac locutione offenditur. Solet enim Noster dicere *versari in studiis*, vel

esse in studiis. Ad locum igitur de Or. I, 3, 11: «qui in harum artium studiis liberalissimis sint doctrinisque versati», ita reflectum velit nostrum: «in quibus autem studiis semper fueris versatus»; vel leviori medela, videlicet ut nonnisi post *autem* exciderit *in*, quod ab ultima præcedentis vocis litera *n* facile potuit absorberi, corrigat: «quibus autem in studiis semper fueris, tenemus»: ut est or. pro Sex. Rosc. Am. 47, 137, «neque in eo studio . . . fuisse confiteor». Sed tamen a corrigendo manum cohibui motus locis, qualis hic est ad Fam. VI, 4, «quanto fuerim dolore, meministi»: quamquam etiam, græco videlicet more, dixit de Fin. I, 19, 62: «semper est in voluptate». Quibus de rebus vid. Gœrenx. ad l. l. de Fin. eundem ad de Legg. II, 2, 5, pag. 111; Heusing. ad Cio. de Off. III, 21, p. 732, ibique laudd. Ma.

3. *Tenemus*. Philo nimis in commemorandis Scipionis studiis brevitatem compensat nobis Velleius, I, 15: «Scipio tam elegans liberalium studiorum omnisque doctrinæ et auctor et admirator fuit, ut Polybium Panætiumque præcellentes ingenio viros, domi militiæque secum haberit. Neque enim quisquam hoc Scipione elegantius intervalla negotiorum otio dispensavit, semperque aut belli, aut pacis servit artibus: semper inter arma ac studia versatus, aut corpus periculis, aut animum disciplinis exercuit». A. M.

obrem si, ut dicis, animum quoque contulisti in istam rationem et quasi artem, habeo maximam gratiam Lælio : spero enim multo uberiora fore, quæ a te dicentur, quam illa, quæ a Græcis nobis⁴ scripta sunt omnia⁵. — Tum ille, Permagnam tu quidem expecta-
 tionem, quod onus est ei, qui magnis de rebus dicturus
 est, gravissimum, imponis orationi meæ⁶. — Et Philus,
 Quamvis sit magna, tamen eam vinces, ut soles : ne-

4. *Nobis*. Pro *nobis* Mos. admisit *nobilissimis*; qui sic ad h. l. Ita scripai ex sententia Crenzeri, quam prodidit in Annall. Heidelberg. 1823, 4, p. 54, merito lectionem cod. *nobis* languere dicens. Illud *nobis* certe melius convenit loco cap. præced. = quæ scripta nobis summi ex Græcia sapientissimique homines reliquerunt; ubi *nobis* jungendum est cum *reliquerunt*, neque cum voce *scripta*. Potuit etiam compendio scripta vox literis majusculis corruptioni ansam dedisse vel male lecta esse, si erat *NOBIS*. Denique græcos philosophos *nobilissimos* dicit de Or. II, 37, 155 : « nobilissimos philosophos . . . Carneadem et Critolaum et Diogenem ». Probavit etiam Crenzeri conjecturam Lehnerus.

5. *Scripta sunt omnia*. Hæc et sequentia in auctoris et operis commendationem a Cicerone dici nemo non videt : cujus operis quum pars tanta nobis adhuc desit, palmam Tullio præcopiosissimis Græcis, Platone videlicet et Aristotele, deferre non licet. Quin adeo de Fin. I, 5, ausus est Cicero latinam quoque linguam dicere locupletio-rem, quam græcam, qua de re sæpe se disseruisse confirmat. Sed contradicant merito primum ipse Cicero, Tus. II, 15, et apud Augustinum contra Acad. II, 26; tum Lucetius, lib. I, vs. 140, 831; Fron-

to apud Gellium, Noct. Att. lib. II, cap. 26. A. M.

6. *Expectationem, quod onus est . . . gravissimum, imponis orationi meæ*. Nihil minus concinit quam juncta verba *expectationem imponere*; junguntur verba « expectationem movere, commovere, afferre, facere »; junguntur item « imponere necessitatem, laborem, partes, onus ». Atque hoc, quod ultimo loco posui, *onus*, peperit nobis ζεύγμα minime sollicitandum. De zeugmate vid. Ruddmann. Inst. Gr. Lat. III, p. 362—364, ibique Stallbaum. et laudd. Videlicet manifestus esset et modo usitatio-riore positum zeugma, si scripsisset « expectationem et onus imponis orationi meæ, quod est . . . gravissimum », videlicet ut sit ejusmodi, quale illud est Cic. ad Att. X, 4 : « fortunam, qua illi florentissima, nos duriore conflictati videmur ». Sed scripsit *quod onus pro onus, quod*, ut de Legg. III, 2, 4 : « regibus paruerunt; quod genus imperii primum ad homines justissimos . . . deferebatur ». Ut igitur illo loco ad Att. ad *florentissima*, cui non convenit *conflictati*, subaudiendum est *usi videntur v. sunt*; ita nostro ad *expectationem*, cui non convenit *imponis*, subaudi *commoves*, quasi scripserit : « expectationem commoves, coque onus imponis orationi meæ ». M.

que enim est periculum, ne te de republica disserentem deficiat oratio.

XXIV. Hic Scipio, Faciam quod vultis, ut potero, et ingrediar in disputationem ea lege, qua credo omnibus in rebus disserendis utendum esse, si erro || rem P. 196 velis tollere: ut ejus rei, de qua quæretur¹, si, nomen quod sit, conveniat², explicetur, quid declaretur eo nomine. Quod si convenerit, tum demum decebit ingredi in sermonem: numquam enim quale sit illud, de quo disputabitur, intelligi poterit, nisi, quod³ sit, fuerit intellectum prius⁴. Quare quoniam de republica quærimus, hoc primum videamus, quid sit id ipsum, P. 63 P. 196 quod quærimus. — Quum approbavisset Lælius: Nec vero, inquit Africanus; ita disseram de re tam illustri tamque nota, ut ad illa elementa revolvar⁵, quibus uti docti homines his in rebus solent, ut a prima con-

XXIV. 1. *Quæretur*. Ita cod. sec. mann; at pr. *quæritur*. A. M. — *De qua quæritur*. Restitui cum Heinr. et Steinack. probante Cr. primæ manus lectionem, pro qua A. Maius, Schützius et Lehnerus cum correctore scripserunt *quæretur*, moti, credo, eo, quod paulo post scribitur, *de quo disputabitur*. Ibi vero id postulat temporum ratio et justa consecutio; nostro loco *quæritur ἀορίστως* ponitur, videlicet ut intelligas *quandocumque sit*. Ma.

2. *Si, nomen quod sit, conveniat*. A. Maius nonnisi post *conveniat* distinxit; Schützius ita: « si nomen, quod sit conveniat »; Steinackerus: « si nomen, quod sit, conveniat ». Heinr. et Lehn. cum A. Maio faciunt. Ma.

3. *Quod*. Ita cod. non *quid*. A. M. — Attamen *quid* aptius Mos. visum est.

4. *Intellectum prius*. Præponendi

quæstionibus definitionem præceptum Epicuri est, teste Sexto Emp. contra gramm. I, 3: οὐτε ζητεῖν οὐτε ἀπορρεῖν ἴσθι κατὰ τὸν σοφῶν Ἐπικούρου ἀνευ προλήψεως. Sic Cicero, Off. I, 2, ante quam de officiis dicat, præscribendam esse definitionem decernit; vituperatque Panætium, qui in simili opere neglexit definitionem. Sed enim nescio quo pacto in ipso Tullii de Officiis opere desiderari definitio officii videtur. Num ibi lacunam suspicari licet? [eamque supplere ex ejus pedissequo Ambrosio de Off. I, 8, § 26? A. M. in Add.] Cf. Plato de Rep. II, p. 369, p. 68 sqq. Bekker. Ca.

5. *Revolvar*. Ita loquutus est Noster de Or. II, 30, 130: « Nec, quoties causa dicenda est, toties ad ejus causæ seposita argumenta revolvi nos oportet ». *Docti homines sunt philosophi*, quod Nostro tam frequens est, ut exempla afferre putidum sit. Ma.

gressione⁶ maris et feminæ, deinde a progenie et cognatione⁷ ordiar⁸; verbisque, quid sit, et quot modis quidque dicatur, definiam sæpius: apud prudentes enim homines, et in maxima republica sum || ma cum Q. VIII gloria belli domique versatos quum loquar, non com- P. 61 mittam, ut sit illustrior illa ipsa res, de qua disputem, quam oratio mea⁹. Nec enim hoc suscepi, ut tamquam P. 69 magister¹⁰ persequerer omnia; neque hoc polliceor

6. *Congressio.* *Congressio* verè eundem dicitur pro *concupitu*. Cic. Topic. 15, 59: « ut amori congressio causam attulerit, amor flagitio », ubi etiam de conventu intelligi potest, sed apud Lactant. Instit. VI, 20, 25, p. 188 Bünem. est: « ut se ab uxoris congressione contineat ». Ma.

7. *Cognatione.* Conf. Wyttentb. ad Cic. de Legg. I, 7, p. 59 ed. Mos. et nostr. libique a me laudd. Cujacii Obs. lib. XXVII, cap. 6; Chladen. de Gentil. p. 11, et Niebuhr. R. G. I, 219 sqq. adde Gaii Instt. lib. I, § 156. Ca.

8. *Ordinar.* Ab his elementis videlicet exordiantur remp. Aristoteles Reip. I, 2, VII, 16; et Polybins, VI, 6. Confer etiam Dionysium Halic. II, 24, et Augustinum de bono conjug. cap. 1. A. M. [Conf. Plato de Rep. II, pag. 369 Steph. pag. 78 Bekk. et sqq. Ca.]

9. *Quam oratio mea.* His verbis hand equidem laudat vel Scipionis elocutionem (quam tamen fuisse ornatam et purissimam dicunt Cic. de Or. I, 49, et Gell. II, 20), vel suam Cicero; sed tantummodo sit, curæ sibi fore, ut de rep. re nempe notissima, planissimo dicendi genere disputet, secus ac philosophi quidam fecerant. Atque hos inter Varronem fortasse sugillat, qui de rep. docte quidem, sed de stylo, ut puto, hor-

ridiore scriperat. Id est enim Augustini, C. D. VI, 2, iudicium de Varronis eloquio. A. M.

10. *Tamquam magister.* Conf. infra III, 4, init. et præcipue de Legg. III, 6, init. « nam Veteres verbo tenus, acute illi quidem, sed non ad hunc usum popularem atque civilem de republica diserebant »: h. e. non ad ipsius rei actionisque usum, sed ad scholæ disputationem, ὅς ἐν λόγους, ut est apud Plutarch. de Repugnant. Stoicor. tom. V, pag. 210 Wyttentb. Significantur autem ibi Stoici Zeno, Chrysippus, Cleanthes, qui de republica scriperant: conf. Diog. Laert. VII, § 4 et § 175 et 88. Hinc intelligitur, quid h. l. sit *tamquam magister*. Scriperant autem de rebus politicis Græci et permulti et nobilissimi: Heraclitus (in libris περὶ φύσεως), Pythagorei, Plato, Aristoteles (πολιτικῆς ἀρχαίας, πολιτικά, περὶ νομίμων, περὶ νόμων, κτίσεις, δικαιώματα πολέμων), Theophrastus (τὰ πρὸς τοὺς κειρώς. Cf. Meursii Theophrastus, pag. 40 ed. Elzevir. 1611), Critias (Casaub. ad Athen. IX, 3, pag. 463), Dicaearchus (πολιτικά, βίος Ἑλλάδος. Vid. Meletemm. nostr. P. II), Heraclides Ponticus (ed. Koehler. Halæ 1804, ed. Corray. Paris. 1805), Nicolaus Damascenus (ed. Orelli. Lips. 1804), Zeno, Chrysippus (v. Baguet de Chrysippo,

me effecturum, ut ne qua particula in hoc sermone prætermissa sit¹¹.—Tum Lælius, Ego vero istuc ipsum genus orationis, quod polliceris, exspecto.

- P. 62 XXV. Est igitur, inquit Africanus, respública, | res populi¹; populus autem non omnis hominum² cœtus quoquo modo congregatus, sed cœtus multitudinis juris P. 70 consensu³ et utilitatis communione sociatus. Ejus au-

in-4, Lovan. 1822), Cleanthes, Posidonius (vid. Posidonii reliquiæ ed. Jan. Bake. in-8. L. B. 1810), Nymphodorus, Theodectes, de quibus omnibus vide Jonsium de Scriptt. Hist. Philosophicæ, in-4, Jen. 1716; Jos. a Wover de Polymathia, cap. 9. Ca. — Opponitur natura magistro in or. pro Murea, 29, 61: « Ea sunt omnia non a natura, sed a magistro ». Ma.

11. *Prætermissa sit.* Attente sunt hæc notanda, quo genus politici hujusce tractatus probe exploratum habeamus. Nempe Cicero, sicut de Oratore liberaliter et sine scholastica subtilitate scripsit, ita politicis hisce libris posteriora tam lati argumenti et splendida fere capita complexus videtur; ita tamen, ut nihil omiserit necessarium, quod ait ipse superius, cap. 8. A. M.

XXV. 1. *Respublica, res populi.* Villem. vertit: *la chose publique est la chose du peuple.* Laudare etiam et poterat et debebat A. Maius Augustin. de C. D. XIX, 23 extr. ubi est: « Ubi ergo non est ista justitia, profecto non est cœtus hominum, juris consensu et utilitatis communione sociatus »: nam hæc sunt Ciceronis, ut vides. Ego vero inde conjiciebam legendum esse: « populus autem non omnis multitudinis cœtus, quoquo modo congregatus, sed cœtus hominum, juris consensu et utilitatis communione sociatus ». Neque vero eam

verborum transpositionem plane necessariam existimo. Ad rem conf. etiam quod dicit infra, VI, 13 (Somn. Scip. 3): « nihil est enim illi principi deo . . . acceptius, quam concilia cœtusque hominum jure sociati, quæ civitates appellantur »: ad quem locum vid. Macrob. (in Somn. Scip.) lib. I, cap. 8, extr. Ma.—Augustinus, C. D. V, 18, Ciceronem imitans dicit « respúblicam, id est, rem populi, rem patriæ, rem communem ». Confer eandem, C. D. XIX, 21 et 24. Sed multo copiosius auctor anonymus etymologiarum in Vaticano codice definit « rempublicam (sic), id est, rem populi; res enim publica dicitur apud Romanos, quam nos rem patriam. Id enim rem populi esse negare non possumus. Populum autem non omnem cœtum multitudinis dicunt, sed cœtum juris consensu et utilitatis communione sociatum ». In codice autem alio Vaticano [vid. A. Maii præf. § 5], quidam scholiastes eam definitionem tribuit Varroni: « respública est, ut Varrè breviter, definit, res populi ». Num igitur hanc definitionem Cicero e Varrone arcepsavit? A. M.

2. *Omnis hominum cœtus.* Possis etiam conjicere *omnis omnino cœtus.* Cic. de Amicit. 21, med. *omnino omnium vitiorum.* Sed nihil tento, et ad *multitudinis* potest rursus cogitari *hominum.* Ca.

3. *Consensu.* Locum libere exprimit

tem prima causa coeundi est non tam⁴ imbecillitas, quam naturalis quædam hominum quasi congregatio⁵: non est enim singulare, nec solivagum genus hoc, sed ita generatum, ut ne in omnium quidem rerum affluen⁶ ||

..... Brevi multitudo, dispersa atque vaga, con-

Augustinus, C. D. XIX, 24: « populus est cœtus multitudinis rationalis, rerum, quas diligit, concordii communione sociatus ». Augustinum vel ipsam Tullium exprimit Isidorus, Orig. IX, 4. Confer etiam Livium, I, 8. A. M.

4. *Non tam imbecillitas.* Aliter sentiebat Hugo Grotius, qui de Jure B. et P. I, 4, 7, p. 283: « Sed sponte, sit, adductos (homines) experimento infirmitatis ... adversus violentiam in societatem civilem coïssæ »: aliter item J. J. Rousseau, *Discours sur l'inégalité parmi les hommes*. Ca.

5. *Congregatio.* Consonat sibi Cicero Off. I, 44; de Am. 8, 9, 13. Sic Epicurus apud Arrianum ad Epict. I, 23. Sed contrariam sententiam præ se fert Plato, Reip. II, p. 369, qui causam societatis ac civitatis necessitatem esse ait. Polybio autem, VI, 3, et Lactantio de Opif. D. cap. 4, causa societatis videtur esse singulorum imbecillitas. Platoni adversatur Aristoteles, Reip. III, 9, qui non tam necessitatis, quam boni honestique causa copulatam hominum societatem putat; idemque a Ciceronis sententia abhorret; negat enim civilem societatem convictus ipsius causa esse comparatam. Denique ipse Plato, Leg. III, p. 678, cum Cicerone conspirat; namque ait, naturalem esse hominum congregationem solitudinis odio; Lactantius autem, Inst. VI, 10, humanitatis ipsius gratia, prorsus ut Cicero. Vegetius, proœm. libri VI, nomen reipu-

blicæ communi utilitate partum esse arbitratur. Sed confer infra Cic. de Rep. IV, 2. A. M.

6. *Ut ne in omnium quidem rerum affluentia.* Perrexit sine dubio Cicero vel hoc vel simili modo: « societate sui generis carere velit ». Simili modo loquutus est Noster de Lege Agr. contra Rullum or. II, 35, 95: « Ex hac copia atque omnium rerum affluentia primum illa nata sunt »: ad rem de Finib. IV, 2, 4, « natos (nos) esse ad congregationem hominum et ad societatem communitatemque generis humani »: et ib. III, 20, 65: « facile intelligitur, nos ad conjunctionem congregationemque hominum et ad naturalem communitatem esse natos ». Mx. — Desiderantur paginæ duæ. — In hiatu latet paullo prolixior expositio causæ, ob quam humani cœtus instituti fuerunt. [In hac lacuna utrum verba Augustini retinenda sint, nescio; immo potius amota velim. Sed nullus certe dubitat, quin Lactantii locus, Inst. VI, 10, sit hic inserendus de civitatis causis, depromptus omnino e Tullio de Rep. cum interpolationibus: « Urbis condendæ originem atque causam non unam intulerunt; sed alii eos homines, qui sint ex terra primitus nati, quum per silvas et campos erraticam degerent vitam, nec ullo inter se sermonis aut juris vinculo cohærent; sed frondes et herbam pro cubilibus, speluncas et antra pro domibus habent, bestias et fortioribus animalibus prædæ fuisse

cordia civitas facta erat? *Augustinus, Epistola CXXXVIII, 10.*

P. 71 XXVI.... *quædam quasi semina*¹; neque reliqua- P. 211

rum virtutum, nec ipsius reipublicæ reperiatur ulla institutio². Hi coetus igitur hac, de qua exposui, causa instituti sedem primum certo loco domiciliorum causa constituerunt; quam quum locis manumque³ sepsissent⁴, ejusmodi conjunctionem tectorum oppidum,

commemorant. Tum eos qui aut laniati effugerant, aut laniari proximos viderant, admonitos periculi sui, ad alios homines decurrisse; præsidium implorasse et primo nutibus voluntatem suam significasse; deinde sermonis initia temptasse ac singulis quibusque rebus nomina imponendo, paulatim loquendi perfecti rationem. Quum autem nec multitudinem ipsam viderent contra bestias esse tutam; oppida etiam cœpisse munire, vel ut quietem noctis tutam sibi facerent, vel ut incursiones atque impetus bestiarum non pugnando, sed objectis aggeribus arcerent. Hæc alia delira visa sunt, dixeruntque, non ferarum laniatus causam fuisse coeundi, sed ipsam potius humanitatem: itaque inter se congregatos, quod natura hominum, solitudinis fugiens et communionis ac societatis appetens esset. Conferendus Cicero de Am. 23; de Fin. V, 23, de Off. III, 5.] [In ed. Sch. hoc Lactantii loco pro *laniati effugerant* scribitur *laniati estus erant*, et conferre jubemur Cic. de Amic. T. III.] A. M.

7. *Dispersa atque vaga, concordia civitas facta erat.* Videbatur mihi Augustinus respicere ad hunc libri I de Rep. locum. Itaque id fragmētum hic inserere ausus sum. A. M. — Omisit hunc Augustini locum Lehnerus, qui, quos addit A. M. cap. 21, recepit, ædēps: Equidem

purgandum Ciceronis contextum non sine causa censui. Ma.

XXVI. 1. *Quædam quasi semina.* Ait Cicero naturale esse hominibus honestæ societatis desiderium, cujus semina quædam insita habeant; haud secus ac naturalis est virtus. Quare reipublicæ frustra quæri cogitatam aliquam institutionem. A. M.

2. *Ulla institutio.* Reliquit Mos. instituta, dicens: Steinackerus, nihil monens, edidit *ulla institutio*. Fieri potest, ut recte correxerit; sed ego in loco lacunoso ejusmodi nihil tentare ausim.

3. *Locis manumque.* Sigonius ad h. l. hæc: His verbis docuit Scipio, quid inter urbem interesset, et civitatem, auctore Nonio, atque urbem ædificia esse, civitatem civium multitudinem statuit. Aristoteles quidem etiam, lib. III Politicorum, civitatem scribit non ex mœnibus æstimandam, atque omnino definit τὴν πόλιν πλῆθος τῶν πολιτῶν, τὴν πολιτείαν τᾶξιν τῆς πόλεως. Quo spectasse, quum hæc dicit, etiam Cicero videtur. Ma.

4. *Sepsissent.* Cod. hab. *sæpsissent*, quod servavit Mos. dicens: Servavimus scriptionem cod. *sæpsissent*, pro qua Heinr. et Sch. ediderunt *sepsissent*. Sed vid. Cellarii Orthog. lat. ed. Harles. tom. I, pag. 346 sq. in primis tom. II, pag. 284—286. Adde Vossium in Etymolog. L. L. p. 442, qui ex Joviano Pontano hunc locum ad-

vel urbem⁵ appellaverunt, delubris distinctam, spatiisque communibus. Omnis ergo populus, qui est talis coetus multitudinis, qualem | exposui⁶; omnis ci- P. 212
vitas, quæ est constitutio populi⁷; omnis respublica, quæ, ut dixi, populi res est, consilio quodam⁸ regenda est, ut diuturna sit. Id autem consilium primum semper ad eam causam referendum est, quæ causa genuit P. 72 civitatem⁹. Deinde aut uni tribuendum est, aut de-

scripsit: « Jam primum palam (v. h. v.) sæpe, e vestigio, rusticorum quidem sunt inventa hominum. Nam quod sæpes spissa esset et densa, dixerunt sæpe pro dense et sæpissus pro spissus ». Quamquam illi homini neque in voce sæpes, neque in vv. palam et spissus assentit Vossius. Conf. etiam Grotefend. Orthogr. § 130. Ma.

5. *Oppidam, vel urbem.* Festus pag. 308 Dac. p. 140 ed. Scal. « Oppidorum originem [optime] refert Cicero libro primo de Gloria, eaque appellationem usurpatione appellatam esse existimat, quod opem darent, adiciens, ut imitetur ineptias Stoicorum » [ad q. l. Antonius Augustinus in ed. Scal. p. 32, laudat Varron. de L. L. IV, 32, pergit Festus: « Oppidum dictum est, quod opem præbet. Oppidum dictum, quod ibi homines opes esse conferunt. Oppidam dicitur et locus in circo, unde quadrigæ emittuntur ». Ma.]: Cicero voces *urbis* et *oppidum* de Divin. I, 25, promiscue usurpat: « Phæras ... quæ erat urbs in Thessalia ... in eo igitur oppido, etc. » Sed alibi et h. l. *urbis* majus quid, quam *oppidum*. *Urbis* (*πόλις*, i. e. castellum et *ἄστυ*. Hemsterh. ad Aristoph. Plat. 772, p. 260 sq.) vel ab *urbe*, vel ab *urvum* (quæ pars aratri est), Varro l. l. Serv. ad *Æneid.* I, 26, V, 755; Isidor. Orig. XV, 2; Pomp. Digest. lib. ult. tit.

V. Cic. pars tertia.

pæult. leg. 239; cf. Symbolik II, p. 1003, ibique laud. Niebuhr. R. G. I, p. 157. Ca.

6. *Qualem exposui.* Recole superiorum populi definitionem. A. M.

7. *Quæ est constitutio populi.* Locus exstat apud Nonium voc. *urbis a civitate*: verum paullo aliter sub extremo, nempe sic « qualem exposui, civitas est; omnisque civitas est constitutio populi ». Sed purior textus est eodice nostri Vaticani. In editis de Rep. fragmentis apud Verburgium locus plus quam in Nonio interpolatus exhibetur; nimirum, « omnis ergo populus, qui est talis coetus multitudinis, qualem exposui, civitas est; omnisque civitas, quæ est constitutio populi, respublica ». A. M.

8. *Consilio quodam.* *Consilium* est quod Græci dicunt τὸ ἡγεμονικόν. Villem. vertit *autorité intelligente*. Hobbes contra in libro de Cive potius timore regi vult homines. Ad rem conf. etiam Cic. de Offic. I, 25, 88. Ca.

9. *Civitatem.* Valer. Maxim. lib. V, cap. 3, 3, de Athenis et Theseo: « Siquidem ille vicatim dispersos cives suos in unam urbem contraxit, separatimque et agresti more viventi populo amplissimæ civitatis formam atque imaginem imposuit ». Cf. de Leg. lib. II, cap. 2, pag. 166 ed. Moa. et nostr. « quæ (patria) reipublicæ nomine univèrsa civitas est ». Ca. — Ad

lectis¹⁰ quibusdam; aut suscipiendum est multitudini atque omnibus. Quare quum penes unum est omnium
 P. 95 summa rerum, regem illum || unum vocamus, et regnum, ejus reipublicæ statum. Quum autem est penes delectos, tum illa civitas optimatum arbitrio regi dicitur. Illa autem est civitas popularis (sic enim appellant), in qua in populo sunt omnia. Atque horum trium generum quodvis, si teneat illud vinculum, quod primum homines inter se reipublicæ societate devinxit, non perfectum illud quidem, neque mea
 P. 73 sententia optimum, sed tolerabile | tamen¹¹, et aliud alio P. 9 possit esse præstantius. Nam vel rex æquus ac sapiens; vel delecti ac principes cives; vel ipse populus, quamquam id est minime probandum¹², tamen, nullis in-

v. *delectis* conf. orat. pro Planc. 25, 62: « Populus romanus deligit magistratus, quasi reipublicæ villicos ». M. — Nempe ad concordiam, felicitatem mutuamque utilitatem. Legatur Aristoteles, Reipubl. lib. I, cap. 1, 2; lib. III, cap. 9; lib. IV, cap. 4. Cic. Offic. lib. I, cap. 25, ipsum Platonem præcipientem inducit, ut, qui reipubl. præfuturi sunt, utilitatem civium sic tueantur, ut, quæcumque agunt, ad eam referant obliiti commodorum suorum. Joannes Saresberiensis, Polycr. VI, 21, Ciceronis hunc locum fortasse præ oculis habuit, quum ea verba scripsit, quæ in testimoniis laudavi. A. M.

10. *Aut delectis*. Cod. habet *adjectis* pro *aut delectis*; quamquam emendationis indicia in membranis apparent. Et quidem paullo post codex habet *delectos*, non *adjectos*. A. M.

11. *Sed tolerabile tamen*. De his sollemnibus reip. generibus tribus legantur Plato, Reip. VIII, et Leg. III, pag. 680, 681; Aristoteles, Reipubl.

III, 7 sqq. Cicero, Leg. III, 7; Tacitus, Annal. IV, 33, aliique passim veteres recentisque politici. A. M. — *Sed tolerabile est, ita tamen, ut aliud*. Ita refixi locum ad mentem Creuzeri, quum pro lectione codicis, «sed tolerabile tamen, et aliud», quam tolerabilem non existimabam, prins conjecissem «sed tolerabile tamen est; ita tamen, ut aliud», quo facto facilius etiam corruptionis et causam et rationem intelligeremus. Sed merito male aliquem habeat continuo iteratum *tamen*. Heinrichus correxit ad nostrum sensum, sed omissio *est, ita, sed tolerabile, ita tamen, ut aliud*. Reliqui locum silentio transierunt, ut sanum, quem sanum ego credere neque primo adpectu potui, neque nunc possum. M. A.

12. *Quamquam id est minime probandum*. Ita Atticus apud Ciceronem de Legg. III, 17, 37, pag. 452 seq. « Mibi vero nihil umquam populare placuit: eamque optimam rempublicam esse dico, quam hic consul con-

terjectis iniquitatibus¹³ aut cupiditatibus, posse videtur aliquo esse non incerto statu¹⁴.

XXVII. Sed et in regnis nimis expertes sunt ceteri communis juris et consilii; et in optimatum¹ dominatu P. 74 vix particeps libertatis potest esse || multitudo², quum P. 105 omni consilio communi, ac potestate careat; et quum

stimerat, quæ sit in potestatem optimorum: ubi vide Turneb. ed. nostr. et Cr. p. 734. Ma. — Apte id dicitur a persona Scipionis, quem Gracchanis, id est, popularibus partibus valde adversarium fuisse, ideoque et a C. Graccho in concione tyrannum appellatum, comperimus. Plutarch. reg. Apophth. tom. VI, p. 760. Quamquam idem Plutarchus in Æmil. cap. 37 (adde et Ciceronem, Acad. IV, 5), Scipionem populi studiosiorem dicit, quum Æmilium pater fuisset nobilitatis æque et plebis adentator. Sed enim et ipse Cicero, cujus sententiam præcipuam tuetur hoc in opere Scipio, optimatibus semper favisse videtur. Lege sis ad Fam. I, 9, VIII, 16 (ep. Cœl.); ad Attic. I, 18, 20, II, 3, 5, 15, VIII, 3, X, 9 (ep. Cœl.); ad Q. frat. I, 1. Tum pro Sextio, 9: «Omnes boni semper nobilitati favemus, quia utile est reip. etc.» Sed instar omnium sit Quinti locus de petitione consulatus ad fratrem, cap. 1: «Persuadendum est iis, nos semper cum optimatibus de rep. sensitisse, minime populares fuisse». Tum ipse Marcus, Acad. IV, 40: «Semper, ut scitis, studiosus nobilitati sui». Idem Cicero ad Attic. II, 3, ait, multa se poetico quodam in opere scripsisse ἀριστοκρατουῶς. A. M.

13. Nullis interjectis iniquitatibus. Ita alibi non loquutus est Noster: neque vero ideo lectioni aliquid litis movendum. Tacitus, Annal. I, 23,

extr. dixit: «Ni miles... preces et... minas interjecisset». Ma.

14. *Posse videtur aliquo esse non incerto statu.* Ad argumentum vide Platon. Politic. pag. 301 seq. Steph. p. 341-344 Bekker. et p. 291 seq. Steph. p. 321 seqq. Bekk. Tacit. Annal. IV, 33: «Nam cunctas nationes et urbes populus, aut primores, aut singuli regunt: delecta ex his et consociata reipublicæ forma laudari facilius, quam evenire, vel, si evenit, haud diuturna esse potest, etc.» Cf. ibid. III, 27. Ca. — Pleraque omnia, quæ apud Veteres de his rebus scripta reperiuntur, collegit Bodinus in opere, minus hodie, quam par est, lecto, de Republica, lib. II, quod opus bonæ frugis plenissimum dixit Jo. Müllerus, harum rerum, si quis alius, arbiter intelligentissimus. Ma.

XXVII. 1. *Et in optimatum dominatu.* Vocabulum invidiosum, quis, qui sub dominatu sunt, et sunt et habentur servi. Eo usus est in simili re Cic. de Off. II, 1, 2, «quum autem dominatu unius omnia tenerentur». Ad seqq. faciunt, quæ dixit de Legg. III, 17, 38, p. 453 ed. nostr. et Cr. «tamen istam libertatem ita largior populo, ut auctoritate et valeant et utantur boni:» ubi vide nostram annotationem. Ma.

2. *Multitudo.* Namque, ut ait Tacitus, Annal. lib. VI, cap. 42, «Paucorum dominatio regis libidini propior est». A. M.

omnia per populum geruntur, quamvis justum atque moderatum, tamen ipsa æquabilitas³ est iniqua, quum habet nullos gradus dignitatis⁴. Itaque si Cyrus ille Perses⁵ justissimus fuit sapientissimusque rex⁶, tamen mihi populi res (ea enim est, ut dixi antea, publica) non maxime expetenda fuisse illa videtur, quum re-
 P. 106 geretur unius nutu. Ac | modo si Massilienses nostri clientes⁷, per delectos et principes cives summa justitia reguntur⁸, inest tamen in ea conditione populi si- P. 75

3. *Æquabilitas*. Cf. Ernesti Clav. Cic. h. v. Ruhnken. Opuscul. vol. II; Cic. de Natur. Deor. lib. II, cap. 5, p. 232 ed. nostr. et Mos. *æquabilitatem motus*. De Offic. lib. I, cap. 26, 90, est i. q. animus æquus, et opponitur levitati; de Orat. lib. I, cap. 42, est jus æquum: nostro vero loco recte vertit Villem. *égalité*. Cr.—Infra cap. 34 legitur: «Eaque, quæ appellatur, æquabilitas iniquissima est». Ma.

4. *Quum habeat nullos gradus dignitatis*. Ita, pro *habet*, scripsi ex mente Creuzeri, ut dederunt Heinrichus et Steinackerus, quorum posterior in Addendis recte monet, causæ inservire *quum* hoc in loco, ut supra in verbis «quum omni consilio careat»: iisdem vero pæne verbis infra cap. 34, recte dici: «quum enim par habetur honos summis atque infimis, ipsa sequitur iniquissima sit» [ubi correxi *fit*, quod nunc etiam a Schützio factum video]. Ma.

5. *Perses*. Nominativus hujus nominis gentilis alibi non legitur apud Ciceronem: nam quod est de Divinat. lib. I, cap. 46, *Persa* id canis nomen est. Græca autem nominativi forma in simili vocabulo utitur, Tuscul. V, 32, 90, «Scythes Anacharsis». *Perseus* etiam Macedoniæ rex a Cicerone constanter *Perses* dicitur, qua de re accurate et egregie egit C. L. Schneiderus

in Gramm. Lat. II (Formenl.) lib. I, p. 315-321. Ma.

6. *Sapientissimusque rex*. Apte Scipio Cyri exemplo utitur; Xenophonem enim Cyri historiam summus hic imperator de manibus ponere non solebat, ut ait Cicero ad Quint. frat. I, 1, 8, qui ibidem moderationem illius dominationis admiratur. Platoni Leg. III, p. 694, Persæ sub Cyro videbantur quodammodo liberi propter ejus regis moderatum imperium. A. M.

7. *Nostris clientes*. De clientela arbitrium et provinciarum vide Creuzer. *Abriss d. Röm. Antiqq.* pag. 92 seq. Rosini Ant. Romm. p. 70 seq. (cum notis Dempsteri cur. Schrevel. Amstelod. 1685, 4). Postero tempore Massilienses erant in clientela Pompeii et Caesaris. Ma. — Massiliensium cum Romanis amicitiam jam inde a Massilia condita per Phocenses memorat Justinus, XLIII, 3 et 5 (quamquam bella potius Massiliensium cum Pœnis videntur in causa fuisse, cur Romanis studerent; vide eundem Justinum prædicto loco). Massilienses a Valer. Maxim. lib. II, cap. 6, 7, dicuntur «charitate populi romani præcipue conspicui». Lege etiam Cic. Offic. II, 8, pro Font. 1, pro Corn. Balb. 9, præsertim vero pro Flac. 26. Conf. item Lucanum, III, 301 seqq. A. M.

8. *Justitia reguntur*. Optimum

militudo quædam servitutis; si Athenienses quibusdam temporibus, sublato areopago⁹, nihil nisi populi scitis ac decretis¹⁰ agebant, quoniam distinctos dignitatis gradus non habebant¹¹, non tenebat ornatum suum civitas.

XXVIII. Atque hoc loquor de tribus his generibus P. 25 rerumpublicarum non turbatis atque permixtis, sed P. 76 suum statum tenentibus¹. Quæ genera primum sunt in

potestas videtur diutissime Massiliæ obtinuisse: commemorat enim eam Aristoteles, *Resp.* V, 6; VI, 7; tum Cicero pro Flacco, cap. 26, eandem urbem sua ædificata optumatum consilio administrari dicit, Massiliensis resp. diligenter describitur a Strabone, lib. IV, p. 271 seq. Regebatur nimirum sexcentorum optumatum auctoritate, qui dignitatem retinebant, quoad vita maneret, dicebanturque *ῥεμύχοι*. Ex his sexcentis præerant quidecim, qui quotidiana negotia expediebant: rursus inter hos quidecim supremam potestatem tres habebant. De hac quoque republica nominatim scripserat Aristoteles, teste Athenæo, lib. XIII, cap. 5. De Massiliis Græciæ legibus et litteratura, triplicique lingua, græca scilicet, latina et gallica, lege Varronem apud Isid. *Orig.* XV, 1, 63; et apud Hieronymum, *Prolog.* lib. II *Comment.* ad Gal. Confer etiam Cæsarem, *Bell. Civ.* II; Tacitum *Agricol.* 4; Siliam, XV, 169. Homeri editio seu recensio Massiliensis laudatur inter nobiles in scholiis Venetæ. A. M.

9. *Sublato areopago.* Conf. Bergmannum ad Isocratam, p. 48 seqq. (Leidæ 1819). Ad Ciceroianum autem loci sententiam intelligendam facit locus Aristotelis *Politiconum* (II, 12) II, 9, pag. 83 ed. Schneid. Σελων... οφονται... ἄλλοι γρηχίαν... καταλύσαι λίαν ἀκρατον οὐ-

σαν... μίκαντα καλῶς τὴν πολιτείαν. Εἶναι γὰρ τὴν ἐν Ἀρείῳ πάγῳ βουλῆς ἀλιγαρχικόν... ἔοικε δὲ Σελων εὐαίμα μὲν ὑπάρχοντα πρότερον οὐ καταλύσαι, τὴν τε βουλὴν καὶ τὴν τῶν ἀρχῶν αἰρεσιν τὸν δὲ δῆμον καταστῆσαι, τὰ δὲ διασπῆρια ποιήσας ἐκ πάντων. M. A. — Areopagum, ein minus sublatum, certa debilitatum, quærentur auctoritates prisce apud Menæsim in lib. de Areopag. cap. 9. Sed de hac re conferre suffocent Isocratæ Areopagiticam orationem, præsertim cap. 19. A. M. — Ad quæ conf. Bergmann. p. 52 seqq. et p. 149 seq. Cap.

10. *Ac decretis.* Admodum aridet Cr. conjectura: *ac D decretis*, id est, quingentorum. Decreta enim quamvis *senatorum*, non *populi*, non magis quam *leges decerni* recte dici monet; laudatur de hoc vitio interpr. ad Ciceroem, pro Domo, cap. 9, 24, p. 162 ed. Wolfii. Ad verba conf. Cic. de Opt. gen. Or. 7, 19: «Quam esset lex Athenis, ne quis populi scitum faceret, ut, etc.» M. A.

11. *Habebant.* Mr. edidit *habebat*, præserte Heinar. et probante censore ejus Lipsiensis.

XXVIII. 1. *Sed suum statum tenentibus.* Cicerois precedentem locum vix dubito, quin præ oculis habuerit Ampelius, qui capite ultimo sic ait: «Rerumpublicarum tria genera sunt: regium, optumatum, populare... Aut enim sub regum sunt potestate, ut

iis singula vitiiis², quæ ante dixi; deinde habent pernicioſa alia vitia: nullum est enim genus illarum rerum-publicarum, quod non habeat iter ad finitimum quoddam malum præceps ac lubricum³. Nam illi regi, ut eum potissimum nominem, tolerabili, aut si vultis, etiam amabili Cyro, subest ad immutandi animi⁴ licentiam

ſelencia Parthorum: aut ſenatus, ut Maſſilia Gallorum: aut ſe ipſi regunt, ut Athenienſes ſolebant. Eſt et quartum genus quod Romani commenti ſunt, ut ex tribus unum efficerent: nam regiam poteſtatem conſules habent, et plebs habet ſuffragiorum poteſtatem». A. M.

2. *In iis ſingula vitiiis.* Ad v. ſunt in iis... vitiiis conf. variatam conſtructionem, Tuſc. IV, 31, 66, « eodem enim vitio eſt effuſio animi in lætitiâ: ubi Ernest. corrigebat *enim in vitio*: neque vero obſequentem habuit Wolfium: opinor, ne orationis concinnitas turbetur, quum ſtatim ſubſequatur: « eademque levitate cupiditas eſt in appetendo»: ubi nihil monuit de corrigendo *in levitate* Ernestus. Et eſt in Epist. ad Fam. VI, *quanto fuerim dolore*, ſupra vero cap. 23, « quibus autem ſtudiis ſemper fueris, tenemus»: ubi vid. noſtr. annot. Ma.

3. *Lubricum.* Hæc veterum recentiorumque politicorum concursus obſervatio eſt. Lege, ſi vacat, inter recentiores Græcos Theophylactum, Inſtit. Reg. II, 6; inter vetuſtiores Platonem, Leg. III, p. 693. A. M.

4. *Subest ad immutandi animi licentiam.* Id eſt, inſtat, ſequitur, ut in fine captis dicitur *ſinitimus eſt*, veſtigia premit: conf. Salluſt. in Miſthridat. epistol. « illi ſuberat regnum Ariobarzanis»: coll. Cic. Epist. Fam. X, 21. Verba « ad immutandi animi licentiam» in verſione gallica omiſit Villem. videlicet ut obſcuriora. De

voc. ad vide Schütſium in Lex. Cic. Ca. — *Subesse* eo ſenſu, ut ſit inſtare, propinquum eſſe, dixit etiam Cicero: pro Milone, 16, 42, « quum... dies comitiorum ſubſeſet ». Epist. ad Fam. X, 21. Planens ad Ciceronem ſcribit: « putabam poſſe me... ſubesse propinquis locis ». Ma. — *Subest ad immutandi animi licentiam.* Steinackerus non mutavit loci lectionem, ſed in nota addit: hæc aut ſatis perſpicua non poſſe, aut ita ſaltem tenenda eſſe, bono quoque et amabili regi morum in deterius mutandorum veniam et impunitatem oſtendi, propoſito Phalaridis exemplo: que longe expreſſa fore concinnius ait, ſi ſcripiſſe M. Tullium « ad invitandam animi licentiam » Godofr. Hermannii conjectura putemus, cuius hæc eſt interpreta-tio: Etiamſi quis rex non modo tolerabilis, ſed amabilis eſt, tamen ſubest ei latetque recondita in ejus pectore tyranni indoles, quæ animi licentiam provocet, ut unius dominatus proclivi curſu et facile delabatur in ſimilitudinem Phalaridis. Ad quæ Richſtadius in Comment. III de Lygdami carminibus, quæ nuper appellata ſunt (Ienæ 1824, fol. p. 10 ſeq.): Steinackerus de morum in deterius mutandorum « venia et impunitate » cogitans, vereor, ne ea in locum inferat, quæ abhorrent ab ſententia Ciceronis. Propius verum accedit Hermannus, hac propoſita conjectura: « ad invitandam animi licentiam ». Ego vero cum Cens. Lips. 1024, 8, p. 58, vulgatam ferri poſſe

P. 136 crudelissimus il | le Phalaris⁵, cujus in similitudinem dominatus unius proclivi cursu et facili⁶ delabitur. Illi P. 77 autem Massiliensium paucorum et principum administrationi civitatis finitimus est, qui fuit quodam tempore apud Athenienses triginta consensus⁷ et factio.

existimo eo sensu, ut sit i. q. latet fortasse in eo aliquid indolis Phalaridis simile, quod erumpere potest, quum animi immutandi plenam habeat potestatem. Eodem vero modo, ut nostro loco, *ad ponti sit Cens. Lips. in or. pro Sex. Rosc. A. 30, 85*, ubi vide A. Matthiae: idem ad orat. pro Lege Manil. I, 1, et Catil. I, 5, 12: *Ad licentiam est: ut licere sibi credat, ut licentiam sibiumat.* Certe, si corrigas, Ciceronem, non librariorum, corrigas. Ma.

5. *Ille Phalaris.* De Phalaride conf. infra lib. III, cap. 3 r. inib. ibique not. Ca. — Non piget de Phalaride locum politicum hic deponere, qui est in Vaticano magnae molis palimpsesto, quem his annis detexi, excerptorum Porphyrogeniti plerumque ineditorum, et sine dubio a me haud longa mora interposita vulgandorum. Is locus occurrit sub titulo *περί γνωμῶν, de sententiis*, mentioque in eo fit etiam alius excerptorum tituli *de regum successione*. Ὅτι ὁ Φάλαρις ἰδὼν περισσῶν κλέβους ὑφ' ἐνὸς ἰερακοῦ διακόμενον, ἔφη ὄρατε, ὃ ἄνδρες, τοσοῦτο κλέβος, ὑφ' ἐνὸς διακόμενον διὰ δευλίαν ἑπί τοι γε, εἰ τολμήσειαν ἐπιστρέψαι, ἔραδιως τοῦ διακόντος ἂν περιγένοιτο. Καὶ ἐκ τούτου τοῦ λόγου ἀπεβάλετο τὴν δυναστείαν, ὡς γέγραπται ἐν τῷ περὶ διαδοχῆς βασιλέων. «Phalaris observato columbarum globo, quem annus accipiter persequatur, videte, viri, inquit, quanta multitudo timiditatis suae causa ab uno vim patitur; quom, si illa converso agmine adversari au-

deret, persequentem facile opprimeret. Hoc dicto Phalaris dominatum suam evertit, uti scripsimus in titulo de regum successione». Constat autem Phalarim impetu universae Agrigentinarum multitudinis fuisse oppressum. Cicero, Offic. lib. II, cap. 7. Et nota verbum *περιγίνομαι* pro *νικῶ*, ut saepe in Phalaridis epistolis 13, 14, 20, 32, 48, 97. A. M. — *Ille regi... ille Phalaris.* Diverso plane sensu pronomen *ille* his duobus locis usurpari facile intelligis: nimirum priori loco *illi* esse i. q. *quem dixi*, posteriore i. q. *famosus*. Ca.

6. *Proclivi cursu et facili.* Ita dedimus cum Heinr. pro *facile*, quamquam Steinackerus illud huic praefendum esse negat. Neque ego nego mihi magis placitum fuisse «facili proclivique cursu», sed alibi quoque haec duo adjectiva conjunxit, velut Partit. Or. 27, 92, «*facilia, proclivia, jucunda*»; igitur nostro quoque loco adverbio adjectivum praetuli, quamvis ordo verborum inversus mihi, ut dixi, magis probaretur. Ma.

7. *Triginta consensus.* Sed stare non posse *triginta* casu genitivo sine nomine vidit A. M. ideoque addidit *virorum*, quod receperunt Heinr. Sch. et Lehn. Lehnerus vero quasi defensurus nude positum numerum *triginta* laudat Cicero, Parad. I, 1, ubi est: *qui numeratur in septem*, omisso *sapientibus*. Sed hoc loco nomen omisum ferri potest facile, nostro non item. A. M. si quum adderet *virorum*, respexit locum operis nostri III,

Jam Atheniensium populi potestatem omnium rerum ipsi⁸, ne alios requiramus, ad furorem multitudinis licentiamque conversam pesti ||

P. 75 XXIX. teterrimus, et ex hac, vel optimatum¹ vel factiosa tyrannica illa², vel regia, vel etiam persæpe popularis; itemque ex ea genus aliquod efflo- P. 78 rescere³ ex illis, quæ ante dixi, solet; mirique sunt

32: «Quæ enim fuit tum Atheniensium res, quam post magnum illud Peloponnesiacum bellum triginta viri urbi injustissime præfuerunt? » Et recte quidem hoc loco additur *viri*; ne *illi*, quod ad *urbi* est referendum, referatur ad *triginta*. Possis etiam scribere *tyrannorum*, ut utatur voce invidiosa in re, cui vitium inesse ait, videlicet optimatum dominatu. Sic est Tuscull. I, 40, 96, «conjectus in carcerem triginta jussu tyrannorum». De Legg. I, 15, 42: «Etiamne, si quæ leges sint tyrannorum? Si triginta illi Athenis leges imponere voluissent, etc.» Ma.

8. *Potestatem omnium rerum ipsi*. Vel de se videtur Scipio loqui, vel de Romanis. Si de se loquitur, suspicor eum velle attingere popularem Gracchorum licentiam, v. gr. sic: «Pestilentissimis Tiberii Gracchi consiliis Romæ nuper expressam vidimus». Sin generatim de Romanis, haud scio an comparationem velit instituire tyrannidis triginta virorum cum illa decem virorum Romæ. Atque hæc fere in hiato, qui sequitur, demersa esse videntur. A. M. — In ed. romana hæc ad h. l. est A. Maii nota, quæ non comparat in edd. Londin. Paris. et Stuttg. «Si vocabulo *ipsi* intelligit Romanos Scipio, supplendum videtur: *Pestilentissimis Tiberii Gracchi consiliis Romæ nuper expressam vidimus*. Sin potius eo vocabulo *ipsi* intelligit Athenienses (quod valde arbitror), sup-

plendum est *pestilentem fatentur*. Porro in hiato nihil fere latet aliud, quam descriptio vitiorum, quæ singulis rerum publicarum generibus insunt». Ma.—Desiderantur paginæ dæ.

XXIX. 1. *Teterrimus, et ex hac*, etc. — Ex his, quæ sequuntur, hoc apparet, actum esse de multiplicibus vicissitudinibus rerum publicarum, ita ut non necessario singulis singula genera cohæreant in quæ mutantur, sed et in multas formas, et, velut circuitu facto, eodem redeant genera civitatum. Itaque primam illam vocem, *teterrimus*, ad regni commutationes pertinere puto: reliqua sic legam: «et ex hac optimatum, vel factio tyrannica illa, vel regia, vel etiam persæpe popularis (scil. potestas) itemque ex ea genus quodque efflorescere, etc.» J. B. l. c. p. 149. Ma. in Addit. — Desiderantur paginæ dæ. A. M.

2. *Tyrannica illa*. Videtur corrigendum *tyrannis*; vel certe supplendum substantivum *civitas*. A. M. in Emm. [Schützio placet A. Maii suspicio, legendum esse *tyrannis*: Heinr. post illa asteriscum posuit: Lehnerus credit mendam non esse sublatam A. Maii conjectura, et fortasse ad sanandum conferre, cap. 44, *Postremo . . . tyrannorum*. Ego in lacunæ vicinia a conjectando abstinco. Ma.]

3. *Efflorescere*. In cod. est *eflorescere*. Vide Varr. Lectt. in Cic. de Divinat. lib. I, ap. 20, ubi in Ennii

orbis et quasi circuitus in rebuspublicis commutationum et vicissitudinum : quos quum cognosse sapientis est, tum vero prospicere⁴ impendentes, in gubernanda republica moderantem cursum, atque in | sua potestate P. 76 retinentem⁵, magni cujusdam civis⁶ et divini pæne est viri⁷. Itaque quartum quoddam genus reipublicæ maxime probandum esse sentio⁸, quod est

carmine aliquot libri *ecfatus* : confer Non. Marcell. cap. 4, num. 196, et Gærenz. ad Cic. de Legg. III, 9, 22, p. 245. Ca.

4. *Prospicere*. Thucydides de Themistocle, lib. I; cap. 138 : Τὼν τι παρρηχῆμα δ' Ἐλαχίστης βουλῆς κρείτιστος γνῶμων καὶ τῶν μολλόντων ἐπι πλείστον τοῦ γενησομένου ἀριστος εἰσαστῆς. Cf. Nepot. Themistocl. cap. 1; Thucydid. lib. II, cap. 65, ubi Periclis laudatur ἡ πρόνοια, ἣ ἐς τὸν πόλεμον. Infra II, 3, *vir excellenti providentia*. Ca. — Post *impendentes* distinxit Steinacker. nos cum Heinr. post *republica*. Ma.

5. *Moderantem... retinentem*. Hæc fortasse alio sunt transferenda. Ca. in Ann. Heidelb. p. 55. — Mihi suo loco stare videntur, et ita jungenda, quasi scriptum sit : « ita ut moderetur cursum eumque in sua potestate retineat, ita videlicet prospicere illa, magni cujusdam civis et divini pæne est viri ». Verbum *moderare* idem vult quod Græcorum εὐθύνω. Ma.

6. *Magni cujusdam civis*. Ut h. l. voc. *quidam* ad augendam vim adjectivi *magni* additur, cui respondet mox *divini pæne*, ita aliis locis Noster ipsam vocem *divinus* illo pronomine intendit : v. c. ad Quint. Fratr. I, 1, 11 : « Hic te ita versari... divinæ cujusdam virtutis esse videtur » : orat. (spuria) ad Quirit. post. Red. 3, 7 : « C. Pisonis... divina quædam et inaudita... virtus ». Ma.

7. *Divini pæne est viri*. Ita prorsus Aristoteles, Reip. lib. V, cap. 8, quo loco agit de rerumpublicarum commutationibus : Τὸ ἐν ἀρχῇ γιγνόμενου κακὸν γνῶναι, οὐ τοῦ τυχόντος, ἀλλὰ πολιτικοῦ ἀνδρός. A. M.

8. *Maxime probandum esse sentio, quod est ex his, quæ, etc.* Edidit Mos. *censeo*. Qui sic ad h. l. Cod. et edd. *sentio*; solus Heinr. *meum facit*. Ego vero dudum antequam ad manus veniret ejus editio, hæc ad h. l. adnotaveram : Nihil videtur magis probabile, quam verbum, quo aliqua *sententiam* suam eloqui dicatur, esse *sentire*. Accedunt haud pauca loca, quibus ita positum videtur : v. c. Cic. ad Fam. lib. I, cap. 7, p. 11 seq. Ed. Ern. min. « Nos quidem hoc sentimus : si exploratum tibi sit, posse te illius regni potiri; non esse cunctandum ». Cicero, de Amicitia, 10 : « Sed hoc primum sentio, nisi in bonis, amicitiam esse non posse ». Sed tamen, ut dicam, quod sentio, equidem *censeo* nostro loco melius convenire *censeo*. Est enim Scipio loquutus inter amicos serio in re seria, quasi in senatu de re gravissima sententiam diceret, in qua, quid eligendum, quid rejiciendum videretur, si, quæ animo sentirent, verbis afferrent, dicebant *censeo*. Ita Cato ille Censorius sapissime in senatu illud suum repetebat : « Ego autem *censeo* Carthaginem esse delendam ». Ma.

ex his, quæ prima dixi, moderatum et permixtum tribus⁹.

XXX. Hic Lælius, Scio tibi ita placere, Africane; P. 79 sæpe enim ex te audiui; sed tamen, nisi molestum est, ex tribus istis modis rerumpublicarum velim scire quod optimum¹ iudices². Nam vel profuerit aliquid ad cog³ || Q. II

9. *Moderatum et permixtum tribus.* Hæc est definita Polybii sententia, lib. VI, cap. 3, quam eleganter Cicero a Scipione recitandam curat Polybii familiari et discipulo. Mixtum reip. genus fuit in Creta, Sparta, Carthagine, et sub Solone Athenis. Lege Aristotelem, lib. II, cap. 9, 10, 11, 12: qui et id genus ceteris præferre videtur, lib. II, cap. 6, 9; lib. IV, cap. 9; uti etiam Archytas apud Stobæum, Serm. XLI ed. Canteri, pag. 226: at Plato (itemque Polyb. VI, 4) tria illa genera in sex dividit Politic. p. 302: tum septimum quoddam (id est, Ciceronis quartum) præfert tamquam Deum hominibus. Romæ vel sub regibus mixtum quoddam fuit reip. genus, de quo recte Dionysius, lib. VIII, cap. 5: Ῥωμαίους τὸ μὲν ἐξ ἀρχῆς πολιτεύμα ἦν ἐκ τῆ βασιλείας καὶ ἀριστοκρατίας· ἔπειτα ὁ τελευταῖος βασιλεὺς Ταρκόντιος τυραννίδα τὴν ἀρχὴν ἤξιόν ποιῆν. Romuleam regnum cum aristocratiâ mixtum describitur a Dionysio, II, 8. Generatim vero priscorum regum dominatum negat Dionysius fuisse sui affatim juris cap. 12. Indefinitam regis potestatem improbat Aristoteles, Reip. lib. III, cap. 17. A. M.

XXX. 1. *Quod optimum.* Multos fore credo, qui desiderent *quem*; multos item, qui cum Steinackero rescriptum velint *quid*, ut in interrogatione. Prioribus respondeo, Ciceronem, quamquam scripserit *modis*, cogitasse *generibus*; similiter vero loquutus est

Noster ad Famil. lib. XVI, cap. 4: «Sumptu ne parcas in ulla re, quod ad validitatem opus sit». Plane vero ita est apud Sallustium, Jugurth. 41 init. «Otio et abundantia earum rerum, quæ prima mortales ducunt». Posterioribus repono, *quod* poni pro *qualenam* vel *quodnam*, ut est Acad. II, 11, 35, ubi vide Gœrens. pag. 68 seq. Ma.

2. *Judices.* Hæc interrogatio inferior recurrit; eademque fit apud Platonem, Leg. IV, p. 712, ubi de nova instituenda agitur civitate. Super hac controversia miræ sunt ob temporum antiquitatem orationes tres apud Herodotum, lib. III, cap. 80-82, Persarum Otanis, Megabyzi et Darii, qui Magos nuper interfecerant: prælata est autem Darii sententia de regio statu retinendo. Mira item oratio de triplici politiæ genere, quam Romulo affingit Dionysius, lib. II, cap. 3, cui plebs romana regium imperium, ut optimum et a majoribus traditum, confirmare voluit. Legendæ sunt etiam apud Dionem, lib. LII, Agrippæ et Mæcenatis contrariæ orationes valde prolixæ de populari deque unius dominatu: expugnavit autem Octaviani animum Mæcenatis sententia pro monarchia. Tiberius quoque supremum sibi imperium senatus suasionibus confirmari passus est. Tacit. Annal. I, 11 seqq. A. M.

3. *Aliquid ad cog.* Desiderantur pag. duæ.

P. 80 XXXI. ¹ . . . et talis est ² quæque respublica, qualis P. 51
 ejus aut natura, aut voluntas, qui illam regit. Itaque
 nulla alia in civitate, nisi in qua populi potestas summa
 est, ullum domicilium libertas habet : qua quidem
 certe nihil potest esse dulcius ; et quæ, si æqua non
 est, ne libertas quidem est. Qui autem æqua potest
 esse ³ ? omitto dicere in regno, ubi ne obscura quidem
 est, aut dubia servitus ; sed in istis civitatibus, in qui-
 bus verbo sunt li | beri omnes ; ferunt enim suffragia, P. 52
 P. 81 mandant imperia, magistratus ambiuntur ⁴, rogantur ;

XXXI. 1. Urgente Lælio, ut Scipio de tribus reipubl. generibus judicium suum interponat, videtur hic exordiri a statu populari ; ita tamen ut ante sapienter moneat, fortunam cujuslibet reip. magistratum natura et moribus contineri. Hæc fere in lacuna fuisse arbitror. Porro hæc de statibus reip. questio in tertio libro reviviscit, atque ibi demum concluditur. A. M.

2. *Et talis est quæque respublica, qualis ejus*, etc. Monet Villem. ad h. l. manifesto hic quidem loqui Scipionem, neque vero suam sententiam exponere : sed enarrare, quæ contra moneant ii, qui populare imperium velint (si dicere licet) absolutissimum. Ad argumentum confert Hellerus l. c. p. 15. Pind. Pyth. lib. II, p. 157 sqq. ἐν πάντα δὲ νόμον εὐθύγλωστος ἀνὴρ προφέρει, παρὰ τυραννίδι, χεῖρόταν δὲ λάβρος στρατός, χεῖραν πόλιν εἰ σοφοὶ τριώντι. Ma.

3. *Qui autem æqua potest esse*, etc. Loca paulo impeditior propter interruptam non semel structuram, elegantiam quidem ad formam verborum facta mutatione. Planius ita fluere oratio : — Qui autem æqua potest esse (omitto dicere in regno, ubi ne obscura quidem est aut dubia servitus :) in istis civitatibus, in quibus verbo

quidem sunt liberi omnes (ferunt enim suffragia . . . rogantur) : sed re vera ea potius dant, quæ danda sint, etiam si nolint, et a quibus alii petunt, quæ ipsi (qui dant) non habent : videlicet imperia, etc. quorum ipsi quidem (id est, populus, qui ea dat) expertes sunt, quia in eos conferenda sunt, qui familiarum vetustate et pecunia plus valent ceteris omnibus. Ita si explices locum, neque opus erit scribere cum Heinr. unde alii petant : constructio enim hæc est : « qui potest esse æqua potestas in iis civitatibus, in quibus a civium multitudine alii (videlicet cives nobiliores et opulentiores) petunt, quæ ipsi (videlicet cives suffragium quidem ferentes, sed honorum expertes) non habent : » neque adhibenda erit medicina, quam facere voluit huic loco Zachariæ in libro, quem laudavimus, p. 92 : « et quæ ipsi non habent, qui habent, ab iis petunt ». Schützins post *potest esse* posuit interrogandi signum, nos cum Heinr. et Lehn. post *omnes*. A. Maius et Stehackerus interrogandi signum plane omiserunt, improbante censore Lips. l. c. p. 48. Ma.

4. *Mandant imperia, magistratus ambiuntur, rogantur*. Aliter distinxit Mos. qui sic ad hunc locum : Ceteri

sed ea dant magis, quæ, etiamsi nolint, danda sint, et quæ ipsi non habent, unde alii petunt : sunt enim expertes imperii, consilii publici⁵, iudicii delectorum iudicum ; quæ familiarum vetustatibus, aut pecuniis ponderantur. In libero autem populo, ut Rhodi⁶, ut Athenis⁷, nemo est civium, qui⁸ ||

editores cum A. Mæio « magistratus ambiuntur » conjungunt. Quamquam vero Noster orat. pro Plancio, cap. 4, 9 : « Cedit precibus (populus) : facit eos, a quibus est maxime ambitus » : et ad Attic. I, 13 : « Primum igitur scito... me non esse rogatum sententiam » : non tamen existimo inde sequi, Ciceronem etiam finite verbo utentem dicere : « ego ambior magistratus ». Ceterum de constructione passivi cum accusativo et hac et alia græcissante vide Vechneri Hellenolox. p. 348-350 ed. Hensing. Sanctii Minerv. lib. III, cap. 3, 10 ; G. J. Vossium, de Construct. cap. 41, p. 141-144 ; Ruddimann. Inst. Gramm. Lat. II, p. 219, et nuperrime C. F. Stadelmannum in Program. de indole et usu medii Græcorum verbi in diligentiori Latinarum liter. interpretatione haud negligendo, 4 Dessav. 1824, pag. 16, ubi magnus ex scriptoribus græcis et latinis exemplorum congestus est numerus.— *Ambiuntur* ad imperia pertinet, *rogantur* ad suffragia. Ma.

5. *Expertes... consilii publici, etc.* Alio plane sensu *expertem consilii* dixit Cicero, or. pro Sextio, 21, 47 : « tam eram rudia... tam experta consilii aut ingenii ? » Sed eodem fere, quo nostro loco, sensu ad Att. VIII, 8 : « Omnes nos ἀπροσφώνητους, expertes sui tanti, tam inusitati consilii, relinquebat ». « Familiarum vetustatibus aut pecuniis ponderari » paullo insolenter dictum est. Similiter tamen dixit Tullius pro Muræna, 8, 17 « ex

familia veteri et illustri » : et in Platon. 41, 98, « non eventis, sed factis cuiusque fortunam ponderari ». Ma. — Paria fere de Cretensibus narrat Aristoteles, Reipubl. lib. II, cap. 20 ; de Atheniensibus item cap. 12 ; nisi quod Atheniensis populus iudicia exercebat. De Syracusanis lege Diodorum, lib. XI, cap. 72. Pars populi Atheniensis pauperrima nullum magistratum obire poterat (nempe ante bellum Persicum) ; vide Pollucem, VIII, 10, 130. Sed enim Atheniensium potentia plurimas vices passa est. A. M.

6. *Ut Rhodi.* Liberi eo tempore Rhodii ; alio tamen tempore sub paucorum dominatu fuerunt. Lege Athenæum, lib. X, cap. 13, et Strabonem, lib. XIV, pag. 965. De Rhodiis quid hic dixerit Cicero, licet conjectare e libro de Rep. III, sub finem. Reliqua para lacunæ obscurior mihi est. A. M.

7. *Ut Athenis.* Athenis diu viguisse optimorum dominatum insigni testimonio Plato docet, Menex. p. 238 : Ἡ αὐτὴ πολιτεία καὶ τότε ἦν καὶ νῦν ἀριστοκρατία· καλεῖ δὲ ὁ μὲν αὐτὴν δημοκρατίαν, ὁ δὲ ἄλλο, ᾧ ἂν χαίρη· ἴσται δὲ τῇ ἀληθείᾳ μετ' εὐδοξίας πλείθους ἀριστοκρατία. Pergit porro ibidem confirmare Plato, neminem Athenis, qui virtute claresceret, in honoribus tuliasse repulsam propter generis vel pecuniæ defectum : quæ oratio pugnae videtur cum Aristotele et aliisque scriptoribus. A. M.

8. *Nemo est civium, qui...* Haud

P. 175 XXXII. 1. . . . populo aliquis unus², pluresque divi- P. 82
 tiores opulentioresque³ exstitissent, tum ex eorum
 fastidio et superbia nata⁴ esse commemorant, ceden-
 tibus ignavis et imbecillis, et arrogantiae divitum suc-
 cumbentibus. Si vero jus suum populi teneant, negant
 quidquam esse praestantius, liberius, beatius: quippe
 qui domini sint legum, judiciorum, belli, pacis, fœ-
 derum, capitum uniuscujusque, pecuniae. Hanc unam | P. 176
 rite rempublicam, id est, rem populi, appellari putant.
 Itaque et a regum, et a patrum dominatione solere
 in libertatem rem populi vindicari, non ex liberis po-
 pulis reges requiri, aut potestatem atque opes opti-
 matium⁵. Et vero negant oportere indomiti populi P. 83

incommodè perges in sententia Platonis, quam subiunxit A. Maius huic loco, ita: « Nemo est civium (Athenis), qui quidem virtute clarescat, qui in honoribus ferat repulsam propter generis vel pecuniae defectum ». Ma.

XXXII. 1. Desiderantur paginae duae.

2. *Populo aliquis unus*, etc. Heinr. supplet *quum in populo* . . . tum verba *superbia nata* mutat in *superbiam natam*, deleto *et*. Displicebat ei sine dubio Mæii conjectura post *nata* addentis *jura vel nomina nobilitatis*. Possis etiam conjicere « nata esse regna commemorant », quo ducunt, quae mox de regnis et regibus dicuntur. Jungit autem Noster « *superbiam, fastidium et arrogantiam* » de Offic. I, 26, 90. Quod Heinr. volebat, *ex fastidio nimiam natam esse superbiam*, hujus contrarium dicit Cicero de Lege Agr. contr. Rull. lib. I, cap. 7, 20: « *Superbia . . . nata . . . esse ex . . . fastidio videtur* ». De Fin. lib. I, cap. 3, 10, dicit *insolens fastidium*. Alia plane est sententia loci de Off. lib. II, cap. 12, 41: « *Mihi quidem non apud Medos*

solum, ut ait Herodotus, sed etiam apud majores nostros, justitiae fruendae causa, videntur olim bene morati reges constituti. Nam quum premeretur inops multitudo ab iis, qui majores opes habebant, ad unum aliquem confugiebant, virtute praestantem »: ubi vide Beier. et ad sententiam et ad verba *unum aliquem*, quae defendit contra Schellerum, vel potius recte explicat. Locis ab eo laudatis adde nostrum et orat. in Verr. act. II, lib. II, c. 52, 129: « *Est consuetudo Siculorum . . . ut nonnumquam . . . eximent unum aliquem diem . . . ex mense* ». Ma.

3. *Opulentioresque*. Quid differant *dives, opulentus, beatus* vide apud Fronton. de Different. vocab. top. II, p. 473 ed. pr. A. Maii. Cr.

4. *Nata*. Num *jura vel nomina nobilitatis*? A. M.

5. *Aut potestatem atque opes optimatum*. Sic loquitur etiam Agrippa apud Dionem, lib. LII, cap. 9, in oratione ad Octavianum pro libertate restituenda. Vix autem dubito, quin Dio in utraque oratione, Agrippae ac Mæcenatis, concinnanda prae oculis

vito genus hoc totum liberi populi repudiari; concordia populo, et omnia referenti ad incolunitatem et
 P. 169 ad libertatem suam, nihil esse || immutabilius, nihil fir-
 mius. Facillimam autem in ea republica esse concor-
 diam, in qua idem conducat omnibus⁶; ex utilitatis
 varietatibus, quum aliis aliud expediat, nasci discor-
 dias. Itaque quum patres rerum potirentur, numquam
 constitisse civitatis statum; multo jam id in regnis
 minus, quoniam⁷, ut ait Ennius,

Nulla regni sancta societas, nec fides est.

habuerit Ciceronis hanc politicam dis-
 putationem; id quod comparatione
 locorum cognoscere possumus. For-
 tasse igitur pars etiam aliqua amissa-
 rum Tullii super hac re sententiarum
 in Dione superest. Profecto idem Dio
 novam quamdam Philippicam e Tul-
 lianis Philippicis carptim delibatam
 recitat, lib. XLV, cap. 18 seqq. ne
 quid dicam de alia, lib. XLIV, cap. 23
 seqq. Alienis sane scriptis copiose uti
 videmus Dionem, ita ut integram quo-
 que Philisci ad Tullium consolationem
 adsciscere non dubitaverit, XXXVIII,
 19 seqq. A. M.

6. *Conducat omnibus.* Citat hunc
 locum Nonius voc. *conducere*, sed pro
esse legebat *esse posse*. A. M.

7. *Quoniam.* Cod. habet *quorum*.
 Ceterum vel *quoniam* scribendum vi-
 detur, vel in sequenti versu omittenda
 vox *regni*. A. M. [Est enim in cod.
 « nulla regni sancta societas, nec fides
 est ». Mn.]—*Quorum*.....*nulla s. so-
 cietas nec fides est.* Delevimus *regni*,
 monentibus Cr. et censoribus Lips.
 1824, 8, pag. 59, et 12, pag. 91;
 Gotting. 1824, 84, præsentibusque
 Heinr. et Lehn. Schützius maluit præ-
 ferre A. Maii conjecturam *quoniam*,
 ut verum scilicet servaret « nulla re-
 gni sancta societas nec fides est », vel

potius versus monarum. Vide Beier.
 ad Cic. de Offic. lib. I, cap. 8, p. 59
 et pag. 356, et ad versum et ad ejus
 sensum. Sed jam non curamus versum.
 Gravius illud est, quod nostro loco
 hæc Ennii quæ dicitur esse sententia
 plane non convenit. Videmur enim ex
 loco de Offic. laudato, ea id signifi-
 care, regnum inter duos divisum re-
 ges numquam esse concors, neque so-
 cietatem duorum regum unius regni
 esse fidelem. Eundem sensum habet
 locus Livii, lib. I, c. 14, quem laudat
 A. Maius, itemque Lucani, cujus locum
 plenius adscribam: « Nulla fides
 regni sociis, omnisque potestas Impa-
 tiens consortis erit »: quos Ennii sen-
 tentiam et verba imitatos esse ait
 A. Maius. Quod si verum est, et nos
 negare nolumus: qui, quæso, conve-
 nit hic sensus loco nostro, in quo po-
 tius illud significare vult Noster, quod
 dixit de Offic. lib. III, cap. 6, 32:
 « Nulla... nobis societas cum tyran-
 nis, sed potius summa distractio est »;
 quem locum item, ut cum Ennii ver-
 bis convenientem, laudavit A. Maius?
 Certe hoc velle debet Noster: libertate
 populi et jurum æquitate sublata male
 contineri rempublicam, et semper
 mutnam esse inter regem et subditos
 aliquam diffidentiam. Quare vel Cice-

2. 170 Quare quum lex sit civilis societatis vincu | lum⁸, jus
autem legis æquale⁹, quo jure societas civium teneri
potest, quum par non sit conditio civium? Si enim
pecunias æquari non placet; si ingenia omnium paria p. 84
esse non possunt: jura certe paria debent esse eorum
inter se, qui sunt cives in eadem republica. Quid èt
enim civitas¹⁰, nisi juris societas¹¹? ||

XXXIII. . . . Ceteras vero respublicas ne appellan- p. 53
das quidem putant iis nominibus, quibus illæ sese ap-
pellari velint. Cur enim regem appellem, Jovis optimi
nomine¹, hominem dominandi cupidum, aut imperii

ronem Ennii verba sive consulto, sive imprudentem in aliam detorsisse sententiam existimo, vel locum nescio quomodo seu corruptum, seu interpolatum. Steinackerus servavit scriptiorem codicis - in regnis... quorum... nulla regni sancta, etc. » nescio quid hand ingratè negligentiae subodorans. Ma.

8. *Civilis societatis vinculum.* Notemus moralem legis definitionem. [Cicero, de Legg. lib. I, cap. 6, 18: « Lex est ratio summa, insita in natura, quæ jubet ea, quæ faciendæ sunt, prohibetque contraria, a lege ducendum est juris exordium, etc. » Vide ed. Mos. et nostr. p. 46, ibid. annot. Mos. Ca.] Item *vinculum*, quam alibi sit *vinculum*. A. M.

9. *Jus autem legis æquale.* Distinxit Cr. post *autem*, subaudiens *sit*. Ad v. *jus hæc Vill. et le principe de la loi étant l'égalité*, quasi *vis* pro *jus* legisset, neque tamen vel verbo movit. Sed *jus* retinendum est. Ca.

10. *Quid est enim civitas, nisi juris societas?* Eodem fere modo civitatem definit infra lib. VI, c. 13 (Somn. Scip. 3): « Concilia, cœtasque hominum, jure societati, quæ civitates

appellantur ». Conf. etiam quæ supra posuimus ad principium cap. 25. Ma.

11. Desiderantur paginæ duæ. — In amissis paginis dnabus pergebat, ut reor, auctor dicere de statu populari, qui sit naturæ maxime consentaneus, et cui probe uni convenire videatur nomen resp. ac societatis. Certe hunc Tullii hiatus egregie explere videtur Dio, lib. LII, cap. 4: Ἡ μὲν ἰσονομία τό τε πρόσρημα εὐώνυμον, καὶ τὸ ἔργον δικαιοτάτων ἔχει τὴν τε γὰρ φύσιν τὴν αὐτὴν τινὰς εὐληχότας, καὶ ἑμοφύλους ἀλλήλοισι βντας, κ. τ. λ. quo Dionis capite vix paullo plus materiæ continetur, quam huic lacunæ congrueret. Item in hac lacuna haud fortasse inepte collocarentur Lactantii verba de æquitate, qua quis se cum ceteris in rep. consequat, quæ scribemus in tertio libro. A. M.

XXXIII. 1. *Jovis optimi nomine.* Ubi cumque Jovis nomen legitur, vel simpliciter scriptum invenies *Jupiter*, vel *Jupiter optimus maximus*, vel apud poetas *Jupiter summus*: Virgil. *Æneid.* VI, vers. 123, *Jupiter maximus*; Horat. *Serm.* I, 2, 17, *Jupiter supremus*; Horat. *Od.* I, 32, 15 seq. nusquam *Jupiter optimus*, nisi quod

singularis, populo oppresso dominantem², non tyrannum potius? Tam enim esse clemens tyrannus, quam rex importunus potest: ut hoc populorum intersit, P. 8
 P. 54 quidem, fieri non potest³. Quo autem modo assequi poterat Lacedæmon illa tum, quum præstare putabatur disciplina reipublicæ, ut bonis uteretur justisque regibus, quum esset habendus rex, quicumque genere regio natus esset⁴? Nam optimates quidem quis

in explicatione nominis *Jovis optimi maximi* de Natur. Deor. II, 25, 64, separatur utrumque ἐπίστρον, scribiturque: «Et quidem ante optimus, id est, beneficentissimus, quam maximus, quia majus est, ceteraque gratias, prodesse omnibus, quam opes magnas habere». Sed tamen ibi quoque præcedunt ἐπίστρον eadem conjuncta: «a majoribus autem nostris (dictus est) optimus maximus». Vide ibid. Davis. et Creuz. in ed. Cr. et nostr. p. 305 seq. add. Creuz. Symb. et Mythol. II, p. 546. Habet igitur, qui suspicatur scribendum esse nostro quoque loco «*Jovis optimi maximi nomine*», quo teneatur emendationem: præsertim quum *optimi* ortum esse possit ex compendio amborum vocabulorum OPT. ML At contra suadem res ipsa et Cicero. Respicitur enim hoc loco non potentia regis et majestas, sed beneficentia. Hanc igitur tantummodo *Jovis* virtutem apponere attinebat. Sed etiam in ipsis his libris et in eadem fere re Cicero plane ita, ut nostro loco loquutus est, videlicet lib. III, cap. 14: «Sunt enim omnes, qui in populam vitam necisque potestatem habent, tyranni, sed se *Jovis optimi* nomine malunt reges vocari». Ubi quod nostro loco faciendum fuit, scriptioem *Jovis optimi* eo ipso defendit Angelus Mainus, quod una

respicatur regis beneficentia. Ma.

2. *Hominem dominandi cupidum...*
populo oppresso dominantem. Non admodum placet hæc ejusdem verbi repetitio, ideoque suspicor aut delenda esse verba «*hominem dominandi cupidum aut imperii singularis*» [ego certe pro voce *hominem* intercesserim. Ma.], vel «*populo oppresso dominantem*»; aut scribendum: «*hominem cupidum imperii singularis populo oppresso dominantem*». Ca.

3. *Quin serviant, quidem fieri non potest.* Cod. «*quin serviant quidem fieri non potest*». Steinacker. et Lehn. tacite distinctionem minorem posuerunt post *quidem*, nos maluimus cum Heiur. distinguere post *serviant*, et addere *id*, quod inter finem prioris et principium alterius paginae facile potuit excidere. Quod ad loci structuram simile est illud, quod legitur de Fin. lib. I, cap. 8, 27: «*Fieri . . . nullo pacto potest, ut non dicas, quid non probes*». Orat. 70, 233: «*Abesse non potest, quin ejusdem hominis sit, probos improbare, qui improbos probet*». Ma.

4. *Quicumque genere regio natus esset?* Laconicam reipubl. studiose vituperat Aristoteles, Reip. lib. II, cap. 9; contra in caelum tollit Xenophon libro, quem de ejusdem institutis conscripsit. Isocrates varius est, mo-

ferat, qui non populi concessu, sed suis comitiis hoc sibi nomen arrogaverunt? Qui enim judicatur iste optimus⁵ doctrina, artibus, studiis⁶? || Audio; P. 86 quando⁷.....

XXXIV.....¹ si fortuito id faciet, tam cito even- P. 179
tetur, quam navis, si e vectoribus sorte ductus ad

do enim laudat, modo secus. Regnum certe hereditarium tolli Lacedæmone, eligique optimum regem volebat auctor libri ejus, qui deprehensus ab Agesilao fuit domi Lysandri mortui; quem librum ephori prudenter aboleverunt. Lege Plutarchum, Apophth. Lac. tom. VI, p. 856. Huc pertinent illa oratoria Plinii Panegy. cap. 7: «Summæ potestatis heredem tantum intra domum tuam quæras? non per totam civitatem circumferas oculos? imperatoris omnibus eligi debet ex omnibus». A. M.

5. *Iste optimus.* Car. Sigonius ad h. l. ita: Ego legendum existimo *optimas*, ut etiam in Sextiana, Paulli Manutii commentario non erudite minus, quam eloquenter, explicata. Qui ita se gerebant, ut sua consilia optimo cuique probarentur, *optimates* habebantur. Quis est ergo *optimas* ille? Expositis autem memorabilibus omnibus reip. romanæ institutis, credo tandem Scipionem, ut æquatia plebis et patriciorum opibus resp. constituta ac temperata sit, docuisse: tum vero civem ejus etiam reip. quem vere optimatem, quod optimam tractet remp. possumus appellare, quodammodo depinxisse, atque eum a populari separasse. Ex qua descriptione hæc sunt, ut opinor, quibus ait optimatem et doctrinam, artibus et studiis judicari. Præclare scribit etiam Aristoteles ἀριστοκρατὸν εἶναι τὸν ἀριστοκράτην, cui proposita sit legum et veteris disciplinæ tutela. Ma.

V. Cic. pars tertia.

6. *Artibus, studiis?* Huc usque pagina codicis. Sequentia duo verba supplet Nonius, qui hunc locum e lib. I de Rep. citat vocab. *æmulus*: quamquam Tullianus locus apud ipsum quoque Nonium mutilationem passus est, quandoquidem desideratur in eo vox *æmulus*, quæ propter exempli necessitatem abesse non debuit. Itaque et editor Parisiacus asterisco locum notavit; Antverpiensis vero in margine monuit desiderari hic partem sententiæ. Codices Nonii, qui multi sunt, Vaticanis nullam huic vulnere medicinam faciunt; neque enim editionum textui quidquam adjiungunt. Videtur autem Tollius æmulationem commemorasse civium in libero populo virtute inter se certantium; cujus certaminis is esset finis, ut optimus quisque ad honores eveheretur populi suffragiis; quæ est vera natura reipubl. ab optimatibus administratæ. Tullii locum vel exprimit, vel certe illustrat Dion, LII, 9. A. M.

7. *Quando.* Videtur supplendum: «audio; quando ab æmulis ceteris præstare judicatur». Locum imitator Lactant. Inst. lib. VII, cap. 3, § 13. — Agit jam Cicero de vero optimato, viro scilicet prædito doctrinarum bonarumque artium ornatibus; cui jus æque antiquum ac novum nobilitatis honores tribuit. Quid lateat in lacuna partim certe divinare licet. A. M.

XXXIV. 1. Desiderantur pagine duæ.

gubernacula accesserit ². Quod si liber populus, deliget; quibus se committat; deligetque, si modo sal-
 P. 87 vus esse vult, optimum quemque ³: certe in optimorum consiliis posita est civitatum ⁴ salus; præsertim quum hoc natura tulerit, non solum ut summi virtute et animo præessent imbecillioribus, sed ut hi etiam
 P. 180 parere summis velint ⁵. Verum hunc op | timum sta-

2. *Ad gubernacula accesserit.* Hæc ipsa imagine sententiaque utitur Philo Judæus in opusculo politico περί καταστάσεως ἄρχοντος. Jam cosmos in Creta, ephoros Spartæ fortuito fere nō eligi solitos criminatur Aristoteles, Reip. lib. II, cap. 9, 10. Itaque et de his fortasse loquutus est Cicero in laena; præsertim quom ante illam reprehensio fiat regni hereditarii Lacœnum. A. M.

3. *Optimum quemque.* Quidam tibi-œon, ut Varro auctor est (apud Augustinum de Quant. Anim. lib. XIX, cap. 33), ita populum delectavit, ut rex fieret. Ergo is saltem populus salvus esse volebat. Ceterum de optimo quoque ad imperium evchendo legatur Aristoteles, lib. III, cap. 17. Jus electionum populo concessit Solon (Aristot. Reip. lib. II, cap. 12); genusque electile imperii placet Philoni in opere prædicto. A. M.

4. *Civitatum.* Cod. habet *civitatium*. Nihil impedit, quo minus gen. plur. substantivi *civitas* scribatur *civitatium*, quamquam Cicero hac forma non videtur esse usus; vide modo Schneiderrum, Gr. Lat. (Formenl.) I, p. 253. Illud moneo, non convenire huic loco, si antecedentia spectes, genitivum pluralis numeri, neque eum a Cicero profectum videri, sed ortum ex duarum lectionum conjunctione, quæ fortasse jam in antiquissimis codicibus locum habuerunt. A Cicero enim

profectum esse potest, vel *civium* vel *civitatis*. Utramque fortasse scriptio-

nem aliquis ita conjunxerat: *civitatis*, unde religiosus quidam scriptor fecit *civitatium*. Equidem credo Ciceronem scripsisse «posita est civitatis salus», eo sensu, quo est in Somn. Scip. III (de Rep. VI, 13): «Cœtusque hominum, jure sociati, quæ civitates appellantur». Nostro loco quum aliquis explicandi causa recte superscripsisset *civium*, et lectionis varietas et corruptio, quam in contextis habemus, orta esse videtur. Veri autem similem esse nostram conjecturam, arguunt etiam, quæ sequuntur: «Præsertim quum hoc natura tulerit, non solum ut summi virtute et animi præessent imbecillioribus, sed ut hi etiam parere summis velint»: ubi nisi ex superioribus intellexeris *cives*, scribendum erit: *summi virtute et animo viri*. M. A.

5. *Parere summis velint.* Notabilis hæc sententia aliquot auctorum locis confirmanda est. Dionysius quidem in historiæ præcæmio ait: φύσεως δὲ νόμος ἅπανι κοινός, ὃν οὐδεὶς καταλύσει χρόνος, ἄρχεται δὲ τῶν ἡττοτέρων τοῦ κρείττονος, «equidem naturæ lex est apud omnes recepta, quam nulla ætas delectabit, nempe ut meliores deterioribus imperent». Tum Sallustius, Catil. 2: «Imperium semper ad optimum quemque a minus bono transfertur». Item optimus orator apud auctorem rei mi-

tum pravis hominum opinionibus eversum esse dicunt, qui ignoratione virtutis, quæ quum in paucis est, tum in paucis judicatur et cernitur, opulentos homines et copiosos, tum genere nobili natos, esse P. 88 optimos putant⁶. Hoc errore vulgi quum rempublicam opes paucorum, non virtutes, tenere cœperunt, nomen illi principes optimatum mordicus tenent, re autem carent eo nomine. Nam divitiæ, || nomen, P. 117 opes vacuæ consilio, et vivendi atque aliis imperandi modo⁷, dedecoris plenæ sunt et insolentis superbiæ; nec ulla deformior species⁸ est civitatis, quam illa, in qua opulentissimi optimi putantur⁹. Virtute vero gubernante rempublicam, quid potest esse præclarior? quum is, qui imperat aliis, servit ipse nulli cupiditati¹⁰; quum, quas ad res cives instituit et vocat,

litaris (ed. Plantin. p. 83), ait: « Ad illam major pars hominum decurrit, quem ingenio natura donaverit ». Cf. et Platonem, *Leg.* III, p. 690. A. M.

6. *Esse optimos putant.* Contra Juvenalis præceptum, S. VIII, 20: « nobilitas sola est atque unica virtus ». Laudabili autem temperatione Germani (apud Tacitum de *Mor. German.* 7), « régés ex nobilitate, duces ex virtute sumebant ». A. M.

7. *Vacuæ . . . vivendi . . . modo.* Non diffiteor, non satis placere mihi hanc dictionem: *vacuæ consilio* intelligo: « vacuæ vivendi et imperandi modo » vix concoquo, nisi scribas « vacuæ justo vivendi atque aliis imperandi modo ». Similis est nostro loco de *Div.* lib. I, cap. 29, 60, « visa, a mente et ratione vacua ». Ma.

8. *Deformior species.* Ad v. *deformior species* conferri meretur *Epist. ad Familiares*, lib. X, 6: « In istis amplissimis nominibus honorum non

modo dignitas nulla erit, sed erit summa deformitas ». Ma.

9. *Opulentissimi optimi putantur.* *Virtute vero*, etc. Atqui Romæ jam inde a Servii Tullii ætate comitia fuerunt in locupletium potestate. Dionys. lib. IV, cap. 19 seqq. Huc fere pertinent poetarum justæ querelæ politicis audiendæ. Ovid. *Fast.* I, 217: « dat census honores, Censuræ amicitias; pauper ubique jacet ». Tum Juvenalis, I, 112; Horatius, *Sat.* II, 3, 95. Quin ipsum Jovem *pecuniam* appellatum tradit Augustinus, *Civ. Dei* lib. VIII, cap. 12. Adde et Junonem atque Apollinem *monetam*, Lactant. *Inst.* lib. II, cap. 7, et in nummis Commodi apud Eckh. *tow.* VII, p. 122. Immo deam discrete *pecuniam* Augustin. *Civ. Dei*, IV, 21, 24. A. M.

10. *Servit ipse nulli cupiditati.* Arduum et tamen necessarium præceptum! Sic Cicero jubet, *Leg.* III, 3: « magistratum ordo vitio vacato, ee-

P. 118 eas omnes complexus est | ipse; nec leges imponit populo, quibus ipse non pareat¹¹; sed suam vitam, P. 89 ut legem, præfert suis civibus. Qui si unus satis omnia consequi posset, nihil opus esset pluribus; si universi videre optimum, et in eo consentire possent, nemo delectos principes quæreret. Difficultas ineundi consilii rem¹² a rege ad plures; error et temeritas populorum a multitudine ad paucos transtulit¹³. Sic inter infirmitatem¹⁴ uni || us, temeritatemque P. 233 multorum, medium optimates possederunt locum, quo nihil potest esse moderatius: quibus rempublicam tuentibus, beatissimos esse populos necesse est, vacuos omni cura et cogitatione¹⁵, aliis permissio otio

teris specimen esto». Theodoricus rex apud Cassiod. Var. lib. I, cap. 12, ad quemdam magistratum: «Esto innocentie templum, temperantiae sacrarium, ara justitiae». Confer eundem, lib. III, cap. 11, 13: nec non Platonem, Leg. IV, p. 708. A. M.

11. *Quibus ipse non pareat.* Hinc Cæsar optimus Alexander, et hujus Tulliani de Rep. operis lector assiduus (vide testimonium Lampridii), scripsit cod. Just. VI, 23, 3: «Licet lex imperii solemnibus jris imperatorem solverit, nihil tamen magis proprium imperii est, quam legibus vivere». Conf. ceteroqui Plinium, Panegy. cap. 65. Eandem Tacitus laudem maximo Romanorum regi tribuit, Annal. III, 26: «Præcipuus Servius Tullius sanctorum legum fuit, quis etiam reges obtemperarent». Justinus, lib. III, cap. 2, ait: «Lycurgum nihil lege ulla in alios auxisse, cujus non ipse primus in se documenta daret». Cassiodorius, Var. lib. V, cap. 18: «Nulli gravis est jussio quæ constringit et principem». Cf. eundem, I, 12; IX, 18. A. M.

12. *Rem.* Rem pro rerum summa poni manifestum est. Ma.

13. *Ad paucos transtulit.* De his copiose disputat Aristoteles, Reipubl. III, 14, 15, 16. A. M.

14. *Sic inter infirmitatem unius.* *Infirmitatem* referendam est ad «difficultatem ineundi consilii» et ad verba, quæ paullo superius legantur: «si unus satis omnia consequi posset». Quæ nisi essent satis manifesta, ego non adversaturus essem, si quis diceret *infirmitatem* esse glossam, eamque pravam, antiquæ scriptionis *impotentiam* (pro animi effrenatione) a Cicerone profectæ, quia illud potissimum in imperio unius periculum esse sentit Scipio, ne dominandi cupiditate adripiatur, neque sibi ipsi temperare possit. Sed manum absteino. Ma.

15. *Vacuos omni cura et cogitatione.* Hæc quom legissem, vix me continui, quo minus cum Cicerone expostularem. Tene, dixi, istorum hominum similem esse, qui *ultra* hominum captum sibi sapere videntur, sed, ne alii ratione sua utantur, et

suo, quibus id tuendum est, neque committendum, ut sua commoda populus negligi a principibus putet. P. 90
 Nam æquabilitas quidem juris, quam amplexantur liberi populi, neque servari potest¹⁶: ipsi enim | po- P. 234
 puli, quamvis soluti effrenatique sint, præcipue multis multa tribuunt, et est in ipsis magnus delectus hominum et dignitatum; eaque, quæ appellatur æqua-

cogitent homines se esse juraque secum nata, omni ope cavere student? Sed mox in concordiam cum eo rediit, reputans, verbis iisdem fere alio quoque loco nostram esse usum, neque de ea re cogitasse quam ego suspicabar. Ita enim de Or. lib. II, cap. 44, 186: «Omni mente in ea cogitatione caraque versor, ut odoror, quam sagacissime possim, quid sentiam». Attamen animadvertens, aliam hujus, quam nostri, loci esse rationem, rediit ad dubia, quæ prima loci lectione subierant animum: *cogitatione* si scripisset Cicero, nihil aliud diceret, quam quod modo dixit voce *cura*, quam non dicat «de quam re cogitent populi», quos nunc «cogitatione vacuos» fore ait. Id vero vult, ea ratione eos beatissimos fore, si et curis liberentur, neque seditionum turbis altro citroque agantur. Conjeci igitur: «vacuos omni cura et agitatione». Neque facilius duo invicem permittantur vocabula, quam *cogitatio* et *agitatio*. Ita jungit Noster de Div. II, 62, 128: «animus... agitatione et motu vacuus». Ma. — Inest levis ironia in hoc loco, nec oblivisendum, Scipionem h. l. ex persona ejus loqui, qui optimatibus favet. Vide fin. cap. «Hæc fere... disputari solent». Ca.

16. *Neque servari potest*. Ita cod. pro *ne servari quidem*, vel pro *servari non*. — Nam æquabilitas... iniquis-

sima est. Duo hoc loco sunt monenda, quorum anam dant A. Maii annotationes criticæ. Prima est ad v. *servari potest*: «Ita cod. pro *ne servari quidem*, vel pro *servari non*». Quo nihil est minus verum et accurate dictum. An Ciceronem scripsisse vult, ut scripsit Columella, lib. III, cap. 21, p. 150 Bip. «quo vitis neque folium notabile gerit», pro «ne folium quidem?» an *neque* pro *non* dicitur, ut in formulis, «nec vero, neque autem, nec obediens, nec opinatus?» an librarius erravit, corrigendumque alterutro modo proposito? Nihil horum: sed erravit Maius, qui non vidit, verba «ipsi enim populi... et dignitatum» quasi in parenthesi esse posita, jungendaque hæc: «Nam æquabilitas... neque servari potest... eaque, quæ appellatur æquabilitas, iniquissima est». Ita Noster de Div. lib. II, cap. 43: «Hi nec totidem annos viderunt (anno enim Procli vita brevior fuit); multumque is fratri rerum gestarum gloria præstitit». Quæ constructio nostræ planè est gemina. Alterum illud est, quod ad v. *dilectus* scripsit A. Maius: ita cod. pro *delectus*: et in Add. sic var. lect. Cicer. Leg. I, 6, 19. Quasi vero vel idem sit, utrum hoc an illud scribas, vel *dilectus* scribere præset! Utrumque vocabulum auctores habet probos scriptores; neque tamen idem est, utrum *delectus* scribas an *dilectus*.

bilitas, iniquissima est¹⁷. Quum enim par habetur honos summis et infimis, qui sint in omni populo, necesse est ipsa æquitas iniquissima sit: quod in iis civitatibus, quæ ab optimis reguntur, accidere non potest. Hæc fere, Læli, et quædam ejusdem generis ab iis, qui eam formam reipublicæ maxime laudant, disputari solent.

XXXV. Tum Lælius, Quid? | tu, inquit, Scipio, e tribus istis¹, quid maxime probas? — SCIP. Recte quæris, quid maxime e tribus; quoniam eorum nul- P. 91
lum ipsum per se separatim² probo; anteponoque singulis illud, quod conflatum fuerit ex omnibus. Sed si unum ac simplex probandum³... regium ...bem

Delectum enim est, quod sumis vel unum, vel plura ex multis, separando quod delegisti; *dilectum*, quod, distinctis potioribus a minus bonis, præfers, his rejectis. Illo vero apud Ciceronem de Legg. loco Davisii, Grærenzii nostrique libri omnes constanter servant *delectus*. Ma.

17. *Iniquissima est. Iniquissima sit* est in cod. quod nos correximus. Ma.

XXX. 1. *Tum Lælius, Quid, tu, inquit, Scipio, e tribus istis, quid maxime probas?* Ita distinximus cum Heinrich. et Lehnro, quamvis Cens. Lips. loc. cit. pag. 90, præferat Steinæckeri modum, qui scripsit: «quid tu? inquit, Scipio; e tribus, etc.» Schützius, «Quid? tu, inquit, Scipio e tribus, etc.» Villebr. «Quid tu, inquit, Scipio, e tribus istis, quid, etc.» A. Maius pessime omnium: «Quid? tu inquit, Scipio, e tribus istis, quid, etc.» Ad rem conf. supra cap. 30. Ma.

2. *Per se separatim probo. Legit separatim* Mos. hæc addens: Ita scribendum duxi cum Heinrich. ut est in

cod. a prima manu, quam scriptionem corrector in pejus mutasse mihi videtur: non enim vult Scipio, «se nullum genus separato modo probare», sed: «nullum, si plane separatur a reliquis et seorsim spectetur». Neque aliquis mihi opponat loca, cujusmodi est de Nat. Deor. lib. II, cap. 66, 165, «et earum urbium separatim ab universis singulos diligunt»: ut dictum sit pro: «singulos ab universis separatos». Jun-genda sunt *separatim diligunt*, id est, præter ceteros. Quod non cadere in nostrum locum vidit etiam Cens. Lips. l. c. p. 91, qui probat Heinrichii lectionem. Ma.

3. *Simplex probandum. Lacera pagella*, cujus verba obliterata sic Maius restituit: «sit, regium probem, atque in primis laudem. In primo autem, quod h. l.» Et post: «et eos conservantis studiosius, quam redigentis in servitatem: ut sane utilius sit facultatibus et mente exiguos». — [Non credo, Ciceronem junxisse umquam hæc verba, *mente exiguos*, et hoc certe loco, si minus in alijs, bariolatam

..... pri... .. Int.. | hoc loco appellatur, oc- P. 236
 currit nomen quasi patrium regis, ut ex se natis ita
 consulentis suis civibus, et eos conservantis stu...sius,
 quamgentistem ustibus

...guos sustentari unius optimi et summi viri dili-
 gentia⁴. Adsunt optimates⁵, qui se melius hoc idem
 facere profiteantur; plusque fore dicant in pluribus

P. 131 consilii, quam in uno, et eam || dem tamen æquitatem P. 92

et fidem. Ecce autem maxima voce clamat populus,
 neque se uni, neque paucis velle parere; libertate ne
 feris quidem quidquam esse dulcius; hac omnes ca-
 rere, sive regi, sive optimatibus serviant. Ita caritate
 nos capiunt reges, consilio optimates, libertate po-
 puli⁶: ut in comparando difficile ad eligendum sit,

esse A. Maium. Est quidem apud Clau-
 dianum in Entrop. lib. II, cap. 381,
exiguus animi: sed hoc nihil ad no-
 strum locum et scriptorem. Ego vero,
 ne ipse hariolari videar, manum a cor-
 rigendo abstineo. Ma.] — Hæc Maius
 addit: Exin pagellæ angulus lacer
 est, ita ut in obliquo vulnere sex
 fere verba perierint, quæ ego sup-
 putatis litterarum spatiis restinere
 conatus sum; neque tamen mea pro
 Tullianis haberi volo. — Heinr. omnes
 omnino voces et literas, quas A. Maius
 supplendo loco addidit, omisit: Sch,
 omnes recepit, neque vero in nota
 accurate, quid in cod. scriptum fue-
 rit, indicavit; neque in contextu ad-
 ditamenta typorum varietate distinxit.
 Steinsackerus omisit verba *utque . . .*
quod, et ut sane usque ad literas *exig-*
quia ei A. Maii supplementa non mul-
 tum probabililitatis habere visa sunt.
 Lehn. recepit omnia ut Schütz. uterque
 vero non plane, ut volebat A. Maius.
 Schützius enim pro *autem genere* de-
 dit *genere tamen*, non inspectis Ad-

dendis editionis romanæ: Lehnerus
 vero omisit *genere*, quod noluisse credo
 omissum A. Maium. Ma.

4. *Optimi et summi viri diligentia.*
 Boni regis officium verissime scribit
 Polybius, V, 11: βασιλείως ἔργον ἐστὶ
 τὸ πάντας εὖ ποιοῦντα, διὰ τὴν εὐεργε-
 σίαν καὶ φιλανθρωπίαν ἀγαπώμενον,
 ἐκόντων ἡγεῖσθαι καὶ προστατεῖν: «re-
 gis officium est, bene de omnibus me-
 rendo, hunc beneficiorum suorum at-
 que humanitatis fructum referre, ut
 volentibus imperio præsit ac modeste-
 tur». Brevius Cassiodorus, ep. IX, 9:
 «Disciplina imperandi est, amare,
 quod multis expedit». A. M.

5. *Adsunt optimates.* Prosopopœia,
 quæ est in verbis, *Adsunt optimates*,
 etc. indicat, quam difficulter pronun-
 tiat Scipio, quale genus optimum ju-
 dicet. Ca.

6. *Ita caritate . . . populi.* Paullo
 longior est ad h. l. Vilemanii annota-
 tio, cujus hæc est sententia: Videri
 potest Scipio non admodum favere
 libertati populi, quum ita dubius hæ-

quid maxime velis⁷. — LÆL. Credo, inquit; sed expediti, | quæ restant, vix poterunt, si hoc inchoatum P. 13: reliqueris.

XXXVI. SCIP. Imitemur¹ ergo Aratum², qui magnis de rebus dicere exordiens, a Jove incipiendum putat. — LÆL. Quo³ Jove? aut quid habet illius carminis simile hæc oratio? — SCIP. Tantum, inquit, ut rite P. 93 ab eo dicendi principia capiamus, quem unum omnium deorum et hominum regem esse omnes docti

ret in eligendo. Sed Cicero, cujus vera hæc est sententia, alibi quoque non probari sibi populi nimiam potestatem haud obscure significavit, v. c. de Legg. lib. III, cap. 17, 37, ubi Atticus ex mente Tullii, « Mihi vero, ait, nihil umquam populare placuit. Prætereà Scipio Æmilianus, quamquam minime cupidus patriæ libertatis extinguendæ, et honoribus et vita peracta sublimis quasi erat et elatus supra vulgus, et sua et aliorum opinione, oderatque turbulenta populi conciones, et tribunorum in ipsum quoque jactata probra: imperio assuetus militari, fori libertatem, vel licentiam potius, impatienter ferebat. Accedebat philosophorum græcorum assidua lectio, qua factum est, ut displicerent ei conventus qualescumque, in quibus, pro ratione, sæpissime libido et ira studiumque dominabantur. Neque idem umquam Xenophontis Cyropædiam de manibus deponerat, qua e regis potissimum probi imperio reipublicæ salutem prodire docetur. Ma.

7. *Quid maxime velis.* Hanc controversiam ventilat Aristoteles, Reip. lib. III, cum quo Cicero valde conspirat; sed tamen ille Græcus reu copiosius illustrat. A. M.

XXXVI. 1. *Imitemur.* Cod. secunda manu; at prima, *imitabor*, quæ lectio

item probabilis est. A. M. — *Servat Mos. imitabor.*

2. *Aratum.* Aratus, Phænom. v. 1, ἐκ Διὸς ἀρχαίμεθα; quod Arati initium dicitur mirabile a Suida voc. Ἄρατος Σολεύς. Hæc phænomena latinis versibus Cicero interpretatus erat, ipsumque exordium exstat de Legg. II, 3; isque locus huic politico valde similis est. « Q. ordire igitur. — M. A Jove musarum primordis, sicut in Aratio carmine orsi sumus. — Q. Quorsum istuc? — M. Quia nunc itidem ab eodem, et a ceteris diis sunt nobis agenda capienda primordia ». Sic Plato, quem Cicero studiose sectatur, leges ordiens (lib. IV, p. 712), θεὸν δὲ πρὸς τὴν τῆς πόλεως κατασκευὴν ἐπικαλώμεθα. Hunc invocandi sub dicendi initiis morem tenebant Cato et Græchus, Scipionis æquales, teste Servio ad Æn. VII, 259, XI, 301. A. M.

3. *Quo Jove?* Mira sane hæc est quæstio: aliter enim intelligi nequit, quam *quonam Jove*, vel *quanam ratione cum spectans?* Fortasse scripsit Cicero *Qui Jove?* Ca. — Admodum arripet hæc suspicio. Idem cogitasse videntur Villem. et Kobbius, ut ex eorum versionibus aspicari licet. Ego vero pleniorum etiam locutionem desidero: *Qui a Jove?* vel *Quid a Jove?* Ma.

expolitique⁴ uno ore consentiunt. — Quid? inquit Lælius. — Et ille, Quid censes, nisi quod est || ante P. 165 oculos? Sive hæc ad utilitatem vitæ constituta sint⁵ a principibus rerūpublicarum, ut rex putaretur unus esse in cælo, qui nutu, ut ait Homerus, totum Olympum converteret⁶; idemque et rex, et pater haberetur omnium: magna auctoritas est, multique testes P. 94 (siquidem omnes multos appellari placet), ita consensisse gentes, decretis videlicet principum, nihil

4. *Expolitique*. Cod. prius manu, « omnes doctique expoliri »; tum factum « docti indoctique expoliri ». Jam *expoliri* vel convertendum est, ut me sapiens vir monuit, in hæc verba uno ore; vel est scribendum « omnes indocti expolitique ». [Corr. « docti expolitique consentiunt »; sic Cicero de Orat. lib. I, cap. 22, « doctus atque eruditus ». A. M. in Emm.] — *Omnes doctrina expoliti consentiunt*. Ita ponderatis rationibus omnibus rescribendum duxi, eoque si minus Ciceronis manum restituisse, tamen ad eam proxime accessisse mihi videor. A. Maius dedit « omnes docti indoctique uno ore consentiunt »: qua lectione nemo facile aliquid aptius esse iudicet. Sed eam non nisi conjecturæ, sapientis quidem viri, debere videmus ex A. Maii notis criticis, qui in Add. quasi viro isto sapienti jam sapientior, *docti expolitique* nos scribere iubet, exemplo allato ad rem propositam parum faciente. Ego igitur ex vestigiis codicis a prima manu relictis *doctique expoliri* haud difficulter et minima mutatione elici posse putabam *doctrina expoliti*. Illud *indocti* est correctoris, qui recordabatur versus Horatiani Epp. II, 1, 117, « Scribimus indocti doctique poemata passim ». Sed noster, opinor, vult, omnes *doctrina expolitos* in eo

consentire, quippe qui a poetis potissimum « Jovem deorum hominumque regem » appellare didicerint. Favet nostræ scriptioni ipse Cicero de Orat. lib. III, cap. 34, 139, « quis Dionem Syracusium doctrinis omnibus expolitavit? » Heinr. ad versus Horatianum, quem laudavimus, accommodata lectione, scripsit « omnes indocti doctique consentiunt ». Sch. recepit A. Maii correctionem ex Addendis: ad quam recte monet Steinackerus: « ut credentem, adducerem, si *doctos* diceret *expolitos* Cicero, qui *studii, artibus, doctrina expolitos* solet ». Vides eum haud procul a nostra emendatione abfuisse. Maluit tamen ejicere *expoliri*, quam corrigere, scripsitque *docti indoctique*, quod item fecit Lehn. Ma.

5. *Sive hæc . . . constituta sunt . . . sive hæc . . . didicimus*. Ita rescribendum visum est, ut Cicero secum ipse in concordiam redeat. In cod. et edd. omnibus est *sint*. Vide quæ annotavimus in nostra editione ad cap. 35 circa finem. Idem faciendum esse monet etiam Cr. in schedis mecum communicatis. Ma.

6. *Ut ait Homerus, totum Olympum converteret*. Ita cum Villem. Heinr. et Steinack. scripsi, quum in cod. et rell. edd. sit: « ut ait totum Olympum Homerus, converteret », vocabulorum

P. 166 esse rege melius, quo | niam deos omnes censent unius regi numine. Sive hæc in errore imperitorum posita esse, et fabularum similia didicimus; audiamus communes quasi doctores eruditorum hominum, qui tamquam oculis illa viderunt, quæ nos vix audiendo cognoscimus. — Quinam, inquit Lælius, isti sunt? Et ille, Qui natura omnium rerum⁷ pervestiganda senserunt, omnem hunc mundum mente⁸ ||

transpositione non a Cicerone, sed a librario orta. Ma.

7. *Natura omnium rerum pervestiganda.* Ad eundem modum scripsit Cicero de Orat. lib. I, cap. 3, 9: - qui omnia... vel scientiæ pervestigazione, vel disserendi ratione comprehenderint. Verbum, quod sequitur, *senserunt*, cur jugulaverit, vel certe omiserit, Schützius, nulla apparet causa idonea, nisi quod ita placuerit operis. Commodè finivit hæc periodum Vill. scribens: - *que ce monde tout entier est mû par une ame universelle* -. Ad rem facit Cic. de Nat. Deor. I, 15, 39. Ma.

8. *Omnem hunc mundum mente.* Quid hujus hiatus causa desideremus, certis prope indicis cognoscimus. Quippe auctor ut unius dominatum suadeat, transit ad imaginem mundi, quem ex sententia Timæi Platonici et unum esse sit, et mente seu anima præditum, a qua idem ceu monarcha quodam et domino regitur. Sic Cicero Timæi interpres, cap. 5: - primum ut mundus animans; deinde ut unus esset -. Hæc opinio utitur etiam Virgilius, *Æu.* VI, 724, quo loco legendus est Servius. Lege etiam Sextum Emp. lib. contr. Physic. cap. 95. Obscura gravisque videbatur hæc quæstio Augustino de Consensu Evangel. I, 35. Sed merito contra eps, qui cælum esse

animal aiebant, librum scripsit Diodorus ὁ μὲν λέων, quarti sæculi homo, ut ait Suidas. Nunc vero has opiniones infra mortuos amandavimus. Multo pestilentior fuit illa sententia, quæ deum non solum esse animam mundi statuebat, ut aiunt theologi ethnici apud Macrobiū ad Somb. I, 17, sed hunc ipsum mundum esse deum; quem nunc in scholis Spinozismum [egregie ed. Lond. *spinosissimum*] vocamus; quo errore Plinium quoque Hist. II, 1, laboravisse dolendum est, generatimque Stoicos, teste Epiphaniō ep. ad Acacium, cap. 3. Porro utrum Cicero in lacuna sententiam Stoicorum posuerit, ignoramus. De re autem legere licet Virgilium, Georg. IV, 221; Senecam, Quæst. Nat. Præfat. lib. I; Varronem apud Augustinum, Civit. Dei, IV, 31, VII, 5, 6. Refutatur sententia ab eodem Augustino de vera Relig. cap. 2; et de Civ. Dei, IV, 11, 12, a Lactantio, VII, 3, et ab Epiphaniō, Hær. V. A. M. — Hiatus explendus est verbis Lactantii, qui Tullium de Republ. expressisse videtur Epit. cap. 4: - Plato monarchiam adserit, unum deum dicens, a quo sit mundus instructus et mirabili ratione perfectus. Aristoteles auditor ejus unam esse mentem, quæ mundo præsideat, confitetur. Antisthenes unum esse dixit naturalem deum, totius sum-

P.95 XXXVII. . . .¹ Sed si vis, Læli, dabo tibi testes nec P.99
nimis antiquos, nec nullo modo barbaros². — LÆL. Istos, inquit, volo. — SCIP. Videsne igitur minus quadringentorum annorum esse hanc urbem, ut sine regibus sit³? — LÆL. Vero minus. — SCIP. Quid ergo? P.96
hæc quadringentorum annorum ætas, ut urbis et civitatis, num valde longa est? — LÆL. Ista vero, inquit,

mæ gubernatorem. Longum est recensere, quæ de summo deo vel Thales, vel Pythagoras et Anaximenes antea, vel postmodum Stoici Cleanthes et Chrysippus et Zenon, et ipse Tullius prædicaverint; quum hi omnes, a deo solo regi mundum adfirmaverint. Hermes, qui ob virtutem multarumque artium scientiam Trismegistus meruit nominari, qui et doctrinæ vetustate philosophos antecessit, quique apud Ægyptios ut deus colitur, majestatem dei singularis infinitis auferens laudibus, dominum et patrem nuncupat, etc. = Eadem fusiis dicit Laetantius, Inst. I, 2, 3, 5. Confer eundem de Ira D. XI; necnon Salviastum de G. D. I, 1, 4. A. M. in Emm.

XXXVII. 1. Desiderantur pagine quatuor.

2. *Nec nullo modo barbaros.* Haud scio an intelligendi sint sacerdotes Ægyptii (de quibus fortasse [? Ca.] in lacuna loquutus erat Cicero), quos de mundo disputantes audiit Solo, uti narrat Plato in Timæo; immo quos ipse Plato audiit, teste Cicerone de Fin. V, 29, quique ab eo [et a Valer. Maximo. VIII, 7, ext. 3 (ubi de Platone Ægyptum lustrante) A. M. in Emm.] diserte *barbari* appellantur. Sed certe hinc cognoscimus Scipionis præcedentibus paginis disputationem in eo fuisse versatam, ut confirmaret, hominibus prius et barbaris placuisse genus reipubl. regium. Fortasse autem

Cicero respicit Euripidem, Iphig. in Aulid. 1402, et Aristotelem, Reipubl. I, 2, III, 14, apud quos, *barbari* dicuntur natura servi. Ægyptii numquam sine rege esse potuerunt, ut Eusebii Chronicon docet. [Immo Eusebius, Chron. I, 20, aliique auctores tradunt deos in Ægypto regnum antiquitus tenuisse. De his igitur fortasse loquutus est in lacuna Scipio, qui nuper Ægyptum adierat. A. M. in Emm.] Græcia item antiquissima sub regibus tota fuit. Dionys. v. 74. Immo orbis universus, uti observat Justinus, lib. I, cap. 2. Ipse Cicero, Leg. III, 2 (quo loco libros suos de Rep. memorat), ait: « Omnes antiquæ gentes regibus quondam paruerunt ». A. M.

3. *Videsne igitur . . . ut sine regibus sit?* Similis circumlocutio per verbum substantivum atque ut legitur de Div. lib. I, cap. 56, § 128: « Non est igitur, ut mirandum sit ». A. M. in Emm. — Hoc loco in margine codicis literis antiquis, sed inclinatis et valde inferioribus scribuntur verba EXCLUSO TARQUINIO. Revera Tarquinius exclusus fuit desinente Olympiade LXXVII, vel initio sequentis, nempe circa annum Urb. conditæ 244; disputabatur autem de Rep. an. 625. A. M. — *Vid. igitur . . . ut sine regibus sit?* Wolfius, pag. 26: « Ut . . . sit non pleonasmus est, ut Niebuhrus; vir illustrissimus, in indice latinis ait, sed ut idem, quod quum s. ex quo tempore hic si-

adulta vix. — SCIP. Ergo his annis quadringentis ⁴ Romæ rex erat. — LÆL. Et superbus quidem. — SCIP. Quid P. 11 supra? — LÆL. Justissimus; et deinceps retro usque ad Romulum, qui ab hoc tempore ⁵ anno sexcentesimo rex erat. — SCIP. Ergo ne iste quidem pervetus. — LÆL. Minime, ac prope senescente jam Græcia ⁶. — P. 91 SCIP. Cedo, num [Scipio⁷] barbarorum Romulus rex

gnificat. Vide Brut. 5. Schützius dedit *fuit pro sit*. Subjunctivus autem ob accusativum cum infinitivo hic apte locum habere potest. Recte: v. nos ad h. l. Mn. in Add.

4. *Ergo his annis quadringentis Romæ rex erat.* Id est, ergo intra hos annos 400, vel: ergo nondum plane sunt 400 anni? Est i. q. dixit paullo ante: « minus quadringentorum annorum esse hanc urbem ut sine regibus sit ». Schützius post *quadringentis* addidit *ante*, quod sensum aperte postulare contendit. Poterat etiam scribere « sed annis abhinc quadringentis »: at nihil opus est mutatione, ut recte monuerunt censores, Gotting. 1824, 84, et Lips. 1824, 7, quorum posterior ipsum Schützius in Cat. maj. 14, c. fin. in verbis « qui his paucis diebus pontifex maximus factus est », nihil novasse dicit. Idem interrogandi signum, quod nos cum Heintz. posuimus post *erat*, miro consilio post *quidem* rejecit. Ad nostrum locum facit etiam Cicero, Philipp. II, 1, « nemo his annis viginti reipublicæ fuit hostis ». Vide universe de ablativis temporis Ruddimann. Inst. Gr. Lat. II, p. 289 seqq. Mn.

5. *Ab hoc tempore*, etc. Cum hac constructione convenit aliqua ex parte de Senect. VI, 19, « cujus a morte hic quintus et tricesimus est annus ». Mn.

6. *Minime, ac prope senescente jam Græcia.* Id ope chronici Eusebiani sic

breviter demonstrator. Reges Sicyonii deiverunt anno Abrahami 888, postquam annis circiter 957 regnaverant. Romulus anno Abrahami 1264 imperare cœpit; ergo ante Romulum anni excurrerant saltem 1333, ex quo ceptum fuerat regnari in græca urbe Sicyone. Igitur nascente Romulo jam Græcia senescebat. Lege sis etiam Augustinum, Civ. Dei lib. XVIII, qui res Græciæ plurimas ante Romam conditam narrat. A. M.

7. *Cedo, num [Scipio] barbarorum Romulus rex fuit?* Vox *Scipio* (nominativo, ut arbitror, casu) interposita fuit secunda manu, videturque glossa quædam. [Immo vox *Scipio* videtur ipsius auctoris. A. M. in Emm.] — *Cedo, num [Scipio] barbarorum Romulus rex fuit?* Ad *Scipio* subaudi *inquit*, ut sit nominandi casus. Quod quum viderit A. Maius in Emm. vel non vidit Schützius, vel non credidit, ideoque delevit vocem *Scipio*, quod item fecit Lehnerus. Abjecit idem nomen *Villero*. et miro sane modo ita scripsit: « Cedo, num, barbarorum Romulus rex fuit? » Similes nostro loco sunt de Rep. II, 42: « Huic scilicet, Africanus, uni pæne »: III, 32: « Præclare quidem dicis, Lælius: etenim video, etc. » et eodem cap. « Minime vero, Lælius; quoniam, etc. » Universe de hujus vocis (*inquit*) positione, vel omissione disputat Gœrenz. ad Cic. de Fin. IV, 1, 2, p. 421. Mn.

fuit? — LÆL. Si⁸, ut Græci dicunt, omnes aut Graios esse, aut barbaros, vereor, ne barbarorum rex fuerit⁹; sin id nomen moribus dandum est, non linguis, non Græcos minus || barbaros, quam Romanos, puto¹⁰. — Et P. 153 Scipio, Atqui ad hoc, de quo agitur, non quærimus gentem, ingenia quærimus. Si enim et prudentes homines, et non veteres, reges habere voluerunt, utor neque perantiquis, neque inhumanis ac feris testibus.

P. 98 XXXVIII. Tum Lælius, Video te, Scipio, testimoniis satis instructum: sed apud me, ut apud bonum iudicem, argumenta plus quam testes¹ valent. — Tum P. 154 Scipio, utere igitur argumento, Læli, tute ipse sensus tui. — Cujus, inquit ille, sensus? — SCIP. Si quando, si forte² tibi visus es irasci alicui. — LÆL. Ego vero

8. Si, ut Græci dicunt, omnes aut Graios esse, aut barbaros, vereor. Posita post si distinctione, Creuz. ait: Quum primum legerem hunc locum, suspicabar excidisse post esse verba necesse est; nunc distinctionibus additis, quæ apud A. Maium plane absunt, loco consultum existimo, ita, ut si elliptice positum sit, pro si ita est, vel ut ex propositione opposita (sin id nomen) subaudiatur: « si id nomen ita dandum est, ut Græci dicunt, videlicet omnes aut Graios esse, etc. » Heinr. pro Si ut scripsit Sicut, positia distinctionibus post dicunt et barbaros. A. M.

9. Ne barbarorum rex fuerit. Ita, grammatica ratione postulante, scripsit cum editoribus, qui quidem non plane A. Maii contextum repetiverunt, omnibus: M. — Cod. habet fuit pro fuerit. A. M.

10. Non Græcos minus barbaros, quam Romanos, puto. Romanos priscos contra Græcorum calumnias negat fuisse barbaros Dionysius, lib. I,

cap. 4, 5, 90, IV, 26, VII, 70, 72. Lege etiam Catonem apud Plinium, lib. XXIX, cap. 1. Græcos Cicero pro Flacco, cap. 11, baud minore severitate damnat. A. M.

XXXVIII. 1. Argumenta plus, quam testes. Conferri potest cum h. l. de Orat. lib. I, cap. 19, 88, ubi opponuntur argumenta exemplis. M.

2. Si quando, si forte tibi visus es irasci alicui. Ita in codice repetitur si. Num dicendum sequando forte? A. M. — Si quando (si forte) tibi visus es irasci alicui. Proclive est ejicere alterutrum, vel si quando, vel si forte. Posterius eiecit Steinack. ego prius abjectum malebam vel deletum alterum si. Nunc nihil muto. Sentio enim cum Cr. qui humanitatis vel urbanitatis esse me monuit additum illud si forte. Lælius enim quum propter animi continentiam et moderationem Sapiens fuerit cognominatus, ita eum interrogat Scipio, ut ipse memor illius continentie esse videatur: « Si quando tibi visus es irasci alicui: quod an unquam

sæpius, quam vellem. — SCIP. Quid? tum, quum tu es iratus, permittis illi iracundiæ dominatum animi tui³? — LÆL. Non mehercule, inquit; sed imitor Archytam illum Tarentinum, qui quum ad villam venisset, et omnia aliter offendisset⁴, ac jusserat, Te, te infelicem⁵, in || quitvillico, quem necassem jam verberibus, nisi iratus essem. — Optime, inquit Scipio. Ergo Archytas iracundiam, videlicet dissidentem a ratione, seditionem quamdam animi movere⁶ ducebat, eam consilio sedari volebat. Adde avaritiam, adde imperii, adde gloriæ cupiditatem, adde libidines; et illud vide,

factum sit, ipse noveris: sed si forte factum est, quæro ex te, etc. » Igitur parentheses signis, non uncinis, coercui illas voces, quas eodem fere modo intellexerunt Censor, quem laudavi; Ienensis 1823, 34, et Lehnerus. In seqq. cur post *iratus* Schützius posuerit semicolon, non assequor. M. A.

3. *Dominatum animi tui?* Locum citat e lib. I de Republ. Nonius voc. *dominatio et dominatus*. A. M.

4. *Offendisset*. Locum citat Nonius voc. *offendere* e lib. II de Republ. Occurrit autem id mendum lib. II pro lib. I in codicibus etiam Nonii Vaticania. A. M. — De hoc usu verbi *offendere* cf. Ruddimanni Inst. Gramm. Lat. II, p. 133 ed. Stallbaum. Ca.

5. *Te, te infelicem*. Alterum *te* additum fuit secunda manu: auget autem minarum emphasisim. [Cf. infra ad lib. I, cap. 47 init. Ca.] Prima manus scripserat *a te*. Ambrosius habet *o te infelicem*. Lactant. *miserum te*. Differt autem a Tullio Ambros. in posterioribus, Lactant. in prioribus. Lactant. certe et Hierou. videntur ipsum Tullii politicum locum exscribere. A. M.

6. *Seditionem quamdam animi movere ducebat*. A. Maius *movere* pro

vere; ego autem ad voc. *seditionem*, neque vero ad *ducebat*, respiciens, conjiciebam *commovere*, ut est ad Atticam, lib. II, ep. 1, p. 588 ed. Ern. mia. « sæpe item *seditione commota*. Heinr. plane abiecit illud artificiose conglutinatum *movere*. Ego vero a Reiaigii partibus stare malui, qui ita in editione horum fragmentorum et rell. a Maio repertorum Halensii, pag. 361: « Maii ratio duobus offendit generibus. Primum enim illo pacto nihil est præcipui in sententiis, quæ tamen tamquam singularis Archytæ nominatim tribuitur. Deinde locutio corrupta: neque enim latine dicitur *hanc rem veram esse duco*, sed *hanc rem veram duco*; [servarunt tamen Martyni-Laguna et Schützius in Epp. ad Famil. lib. IV, 7, scriptionem: « et non aliena esse ducere a dignitate ». Dedit idem Görenz. ep. Cic. de Fin. lib. I, 21, 71: « quod nullam eruditionem esse duxit »; et Bardili in Cornel. Nepot. cap. 13, 4, « patriæque sanctiora jura . . . esse duxit ». Eadem constructio infra ter in eodem capite redit lib. III, cap. 9. M. A.] « quoniam *duco* non asciscit infinitivum: quo quidem in genere identidem

si in animis hominum regale imperium sit⁷, unius fore dominatum, consilii scilicet : ea est enim animi pars op | tima ; consilio autem dominante, nullum esse libidinibus, nullum iræ, nullum temeritati locum. — P. 266

LÆL. Sic, inquit, est. — SCIP. Probas igitur animum ita affectum? — LÆL. Nihil vero, inquit, magis. — SCIP. Ergo non profecto probares, si, consilio pulso, libidines, quæ sunt innumerabiles, iracundiæ tene-
rent omnia. — LÆL. Ego vero nihil isto animo, nihil ita animato homine miserius ducerem⁸. — SCIP. Sub regno igitur tibi esse placet omnes animi partes⁹, et eas regi consilio. — LÆL. Mihi vero sic placet. — SCIP. Cur igitur dubitas, quid de republica sentias? in qua, si in plures translata res sit, intelligi jam licet, nullum fore, quod præsit, imperium; quod quidem, nisi unum sit, esse nullum potest¹⁰. P. 267

est peccatum et aliis etiam in locis menda corrigenda sunt. Quam ob rem statuendum est Maium perperam composuisse veteris scripturæ reliquias, veramque rationem hanc esse, ut mi correctio mendosæ *mo* syllabæ [in animo, ut est a prima manu] habeatur atque oratio restituatur hæc : « iracundiam . . . seditionem quamdam animi vere ducebat ». Itaque etiam sententia Archytæ insignior redditur et exquisitior ». Noli vero patrocinari voci, quam A. Maius concinnavit, scribendo : « iracundiam . . . seditionem . . . movere (v. commovere) dicebat », ut ego apud Ciceronem de Legg. I, 17, 47, scripsi *facta esse dicimus*, ubi Victor. Sturm. Dav. Ernest. Wagn. et Schütz. dederant *facta esse ducimus*; sententia enim tam ea esset : « commovet iracundia seditionem animi ». Neque enim commovet seditionem iracundia, sed ipsa iracundia est seditio animi. Ma.

7. *Et illud vide, si . . . regale imperium sit.* A. Maius ediderat : « et illud videre sit, in animis hominum regale si imperium est » : sed ipse in Ad-dit. monet scribendum esse, ut nos edidimus. Lehnerus, servato altero *si*, scripsit : « et illud vide, in animis, etc. » Cr. et Cens. Gotting. 1824, 84, conjiciunt, « et illud vides in animis hominum regale si, etc. » Quod mihi admodum probatur : et est infra cap. 40, *ergo etiam illud vides*. Accedit, quod sonus suadet ponere *si* post *regale. Ma.*

8. *Ego vero nihil isto animo . . . miserius ducerem.* Locum e lib. I de Rep. citat Nonius voc. *anima*. A. M.

9. *Animi partes.* Sunt animi *vires*, quo sensu Græci etiam dicunt τὰ τῆς ψυχῆς μέρη. Ca.

10. *Quod quidem, nisi unum sit, esse nullum potest.* His locis Cicero imitatur pressum illud genus Socraticorum apud Platonem et Xenophon-

XXXIX. Tum Lælius, Quid, quæso, interest inter unum et plures, si justitia est in pluribus¹? — Et P. 268 Scipio, | Quoniam testibus meis² intellexi, Læli, te non valde moveri, non desinam te uti teste, ut hoc, quod dico, probem.—Me, inquit ille, quonam modo? — SCIP. Quia animum adverti nuper, quum essemus P. 1 in Formiano³, te familiæ valde interdicere, ut⁴ uni dicto audiens esset. — LÆL. Quippe villico. — SCIP. Quid domi? pluresne præsumt negotiis tuis? — LÆL.

tem dialogorum. Socrates enim interrogando veritatem solebat elicere, et inductione et arguta conclusionem plurimum uti, observante Tullio, Top. 10, et Lactantio, Inst. VI, 17. A. M.

XXXIX. 1. *Si justitia est in pluribus?* Quum in cod. a prima manu fuerit « si justitia est omnium in pluribus », conjiciat aliquis, scriptum fuisse a Cicero: « si justitia est omnino in pluribus », ut omnino sit i. q. utique. Schützianus post *pluribus* distinctionem majorem posuit. Ma. — Imitatur auctor Platonem, Reip. lib. IV, in fine, quo loco parum reip. et legum interesse dicitur, utrum plures an unus dominetur, dummodo is legibus justis imbutus sit. Commemorato autem justitiæ nomine, videtur Cicero jam occupari occasione scribendi libri tertii, in quo Lælius pro justitia disputaturus est. A. M.

2. *Quoniam testibus meis.* Id est, « quando quidem testimoniis meis ». Docent grammatici, ablativum instrumenti in hominibus poni non solere, non igitur dici, « dominus servo extinctus est », sed vel *a servo*, vel *fraude servi*. Attamen quamvis sit rarior iste ablativus, non quidem omnino exemplis destituitur, v. c. apud Nostrum de Offic. I, 39, 139, « nec domino dominus, sed domino domus

honestanda est »: ubi sine dubio oppositionis elegantioris causa ita loquitur. Ma.

3. *In Formiano.* Ciceronis *Formianum* vide Ep. ad Attic. lib. I, 4; ad Famil. lib. XVI, 10; Dolabellæ *Formianum* Epp. ad Attic. lib. XV, 13. Ca. — Nota Lælii *Formianum*. A. M.

4. *Valde interdicere, ut uni dicto audiens esset.* Nihil moment editores; sed tamen hæc constructio ita singularis est, ut viro cuidam docto de vitio etiam suspecta fuerit. Quum enim et sententia, et ratio grammatica postulare ei videretur: « interdicere, ut ne cui nisi uni dicto audiens esset »: investigavit loca, quibus post interdicere positum esset *ut*. Unum reperit in Or. pro Cæcina, 8, 23: « His rebus ita gestis... prætor interdixit, ut est consuetudo, de vi, hominibus armatis, sine ulla exceptione, tantum, ut, unde dejecisset, restitueret ». Sed facile apparet *ut* pendere a *tantum* quod dicitur pro *nisi ea addita*. Alteram apud Cæsarem de Bell. Gall. V, 58, 4: « Præcipit atque interdicit... unum omnes petant Induciomarum; neu quis quem prius vulneret, quam illum interfectum viderit ». Hoc vero loco dici potest a *præcipit* pendere *petant*, ab *interdici* autem *neu* (i. e. neve) *vul-*

Immo vero unus, inquit. — SCIP. Quid? totam domum num quis alter, præter te, regit. — LÆL. Minime vero. — SCIP. Quin tu igitur con || cedis idem in republi- P. 159
ca, singulorum dominatus, si modo justi sint, esse optimos? — LÆL. Adducor, inquit⁵, et propemodum assentior⁶.

XL. Et Scipio, Tum magis assentiare¹, Læli, si, ut omittam similitudines, uni gubernatori², uni medico, si digni modo sint iis artibus, rectius esse alteri navem committere, ægrum alteri, quam multis, ad majora pervenero. — LÆL. Quænam ista sunt? — SCIP. P. 102
P. 160 Quid? tu non vides, unius importunitate et superbia Tarquinii, nomen³ huic populo in odium venisse re-

neret. Neque tamen de lectionis veritate dubitandum, nam plane eadem, qua nostro loco, constructione usus est Cicero in orat. pro Cæcina, 28, 80: « Prætor, inquit, interdixit, ut, unde dejectus esset, ea restitueretur: ubi *interdixit* idem significat, quod *edixit*. Ad uni intelligendum: *neque vero pluribus*. Ma. — *Interdicere*. Ego intelligo *vetare*, et, propter illud *valde*, locum per ἀντίρροπον accipiendum puto. Est facetum genus loquendi. Ca.

5. *Inquit*. Cod. *igitur*. Sed supra jam *inquit* in *igitur* mutaverat librarius. J. V. L.

6. *Et propemodum assentior*. Hinc illud venustum Lycurgi dictum ad garulum, qui, ut democraticam faceret Spartam, snadebat; tu vero prior, inquit Lycurgus, democraticam domitæ esse jubeto. A. M. — Haud dubie, ait Wolf, lectio ita emendanda: « Adducor igitur, ut propemodum assentiar ». Particulas *et atque ut sæpe* inter se permutari, notum est. Quod autem Maivs et Schütz, *igitur* in *in-*

quit mutatam volunt, hoc non plane necessarium videtur, quum *igitur* in interrogatione positum, apte in responsione repeti possit. Ma. in Add.

XL. 1. *Assentiare*. Cod. *adsentiar*. Malet fortasse aliquis *adsentiere*. A. M. — A. Maivs edidit *assentiare*, quem sequenti sunt editores reliqui. Ma. — *Assentiare* scripsi ex sententia Cr. in schedis. Solet enim Noater jungere futurum exactum futuro vel precedenti, vel subsequenti. V. c. de Senect. 6, 18, « de qua (Carthagine) vereri non ante desinam, quam illam excisam esse cognovero »: de Orat. lib. II, cap. 65, 261: « Ut sementem feceris, ita metes ». Ma.

2. *Uni gubernatori, uni medico*. Gubernatoris medicique similitudinibus varie multumque utitur Plato in Politico, in Rep. et in Leg. Sic et Horatius, Ep. lib. II, epist. 1, 114; Symmachus, Ep. lib. IV, epist. 7, lib. X, epist. 2. A. M.

3. *Nomen . . . regium*. Fortasse legendum *regum*: conf. infra cap. 42, ubi est *regum* a prima manu, a sec.

gium? — LÆL. Video vero, inquit. — SCRIP. Ergo etiam illud vides, de quo progrediente oratione futura⁴ me dicturum puto, Tarquinio exacto, mira quadam exsultasse populum insolentia⁵ libertatis: tum exacti⁶ in exsilium innocentes, tum bona direpta multorum, tum annui consules, tum demissi

regium. Cæ. — Ad rem conf. de Fin. lib. III, cap. 22, 75: « Rectius enim appellabitur rex, quam Tarquinius; qui nec se, nec suos regere potuit ». Mæ.—Cicero de Legg. lib. III, cap. 7: « Regale civitatis genus, probatum quondam, postea non tam regni quam regis vitii repudiatum est ». Confer tamen nosmet infr. A. M.

4. De quo progrediente oratione futura me dicturum puto. Sic cod. aut ventura. Malim ego plura. J. V. L. — Hæc stare non posse viderunt, quotquot hunc locum attigerunt viri docti. Minime placet A. Maii suspicio, futura. Quid enim sibi vult progrediens oratio futura? Ciceronem certe talis elegantia non redolet. Zachariæ l. c. p. 263, coniecit: « de quo progr. or. satis me dicturum puto ». Censor Jen. 1823, 34, vult: « de quo progr. or. iterum me dicturum puto ». Cr. in schedis pro venturæ coniecit vel multa, vel plura, vel ultro, vel ultra, id est, porro. Postremum ideo etiam, quia infra II, 11, consimili errore est aditum pro adultum. Ultra dicit, i. e. in lib. II, ubi hæc uberius exponit Scipio. Mæ. — Edidit autem Mæ. quo progrediente oratione venturum me puto, his adnotatis: Ita mihi propius ad Ciceronis manum accessisse videor, deletis verbis de et dicturum, quæ adscripta videntur fuisse ad explicandam lectionem quo . . . venturum. Illa autem glossa, recepta ab homine religiosiore quam doctiore, turbas fecit.

Quam sæpe autem Cicero progrediente oratione dicat: *venio nunc*, etc. non est, quod exemplis allatis doceam. Ita dixit in Epp. ad Fam. lib. III, cap. 5: « Veni in eum sermonem, ut dicerem, etc. » [conf. etiam Cic. pro Roscio Am. 30, 83, *Venio nunc eo*. Cæ.] Vocabulum *de post vides* etiam ita ortum esse potest, ut aliquis, qui in-

de

perativum mallet, scriberet *vides*. Mæ.

5. Mira quadam . . . insolentia libertatis. Si insolentia est i. q. *desuetudo*, ut est apud Ciceronem de Inv. I, 2, 2, « primo propter insolentiam reclamantes »: de Or. I, 22, 99, « sed . . . istius disputationis insolentia, atque earum rerum . . . incitia »: si, inquam, est i. q. *insuetudo* (ut Spartiani vocabulo utar), adjectivum *mira* ei non admodum accommodatum est. Quid enim minus mirum, quam populum, qui semper sub regibus fuerit, insuetum esse libertatis? Desidero igitur: «mira quadam exsultasse populum licentia, insolentia libertatis», id est, ob libertatis insuetudinem. Si *insolentiam* dices esse i. q. *arrogantiam* et *superbiam*, tum conveniet *mira*. Sed præstare videtur prior explicatio. Ad rem conf. Ciceronem de Legg. lib. III, cap. 7, 15, p. 408 ed. nostr. et Cr. Mæ.

6. Tum exacti in exsilium. Heibr. correxit *ejecti*, nimirum quia modo præcessit *Tarquinio exacto*, ne idem vocabulum statim recurreret. Et solet Noster de exilio uti verbo illo, v. c.

P. 101 populo fasces⁷, tum provocationes omni || um rerum,
 tum secessio⁸ plebei⁹, tum prorsus ita acta pleraque,
 P. 103 ut in populo essent omnia. — LÆL. Est, inquit, ut
 dicis. — Est vero, inquit Scipio, in pace et otio :
 licet enim lascivire, dum nihil metuas, ut in navi, ac
 sæpe etiam in morbo levi. Sed ut ille, qui navigat,
 quum subito mare cœpit horrescere¹⁰, et ille æger,
 ingravescente morbo, unius opem implorat : sic no-
 ster populus in pace et domi imperat¹¹, et ipsis mu-

de Orat. lib. III, cap. 3, 11 : « C. Cotta... ejectus est e civitate » : in Catil. orat. II, cap. 6, 12 : « Sunt... qui dicant, a me in exilium ejectum esse Catilinam ». Sed nolui violentius agere. Ma.

7. *Tum demissi populo fasces.* Locum e lib. I de Republ. citat Nonius voc. *demittere*, quo loco male editiones habent *dimissi*; in Plantiniano autem exemplari meo viri docti manu corrigitur *demissi*. Sed tamen mendum *dimissi* retinent constanter Nonii codices Vaticani. A. M. — [Liv. II, 7 : « Consul (P. Valerius, an. U. C. 245) ... vocato ad concionem populo, submissis fascibus in concionem descendit. Gratum id multitudini spectaculum fuit; submissa sibi esse imperii insignia: confessionemque factam, populi, quam consulis, majestatem vimque majorem esse ». Ma.]

8. *Secessio.* Quum a prima manu scriptum fuerit *secessionem*, a Cicerone profectum videri potest *secessiones*. Fuerunt enim tres, temporibus non nimium distantes; neque etiam Noster de brevi temporis spatio se loqui significat. Primam secessionem fuisse constat ann. U. C. 260, alteram U. C. 303, tertiam an. U. 466, de qua vide Freinsheimii Supplem. Liv. in lo-

cum lib. XI, cap. 26, ibiq. laud. De omnibus vide Car. Sigonii Fastos consulares et in eos Comment. pag. 39, 60, 166 ed. Henr. Steph. 1568. Ma.

9. *Plebei.* Cod. *plebie*, mox factum *plebi*; erat autem illa metathesis pro *plebei*. A. M. — A. Maius edidit *plebei*, quod tulissen in formula *tribunus plebei*: in sermone Ciceronis continuo et polito servandum non fuit: præsertim quum *plebie*, ut scriptum est a prima manu, ortum esse possit ex *plebis* æque ac ex *plebei*. Ma.

10. *Horrescere.* Locum e lib. I de Rep. citat Nonius voc. *horrendum et horridum*. A. M.

11. *Imperat, et ipsis magistratibus.* Aliter distinxit Mos. cujus hæc est ad h. l. annotatio. Ita distinxit cum Steinackero, quamquam hic et h. l. et post singula quatuor verba sequentia semicola posuit. Reliqui editores junxerunt *magistratibus minatur*; nobis concinnius loqui videbatur Noster, dicens, « populus... et ipsis magistratibus imperat, quibus parere deberet ». Noli vero offendi verbis *et ipsis*, nimirum quod *et* pro *etiam* a Ciceronis loquendi more abhorreat. Vide modo quæ monimus ad Ciceron. de Nat. Deor. p. 810 ed. maj. et ibid. (lib. I, c. 5) p. 12 ed. nostr. min. Ma.

gistratibus | minatur, recusat, appellat¹², provocat; in bello sic paret, ut regi¹³: valet enim salus plus quam libido. Gravioribus vero bellis etiam sine collega omne imperium¹⁴ nostri penes singulos esse voluerunt, quorum ipsum nomen vim suæ potestatis indicat. Nam dictator quidem ab eo appellatur, quia dicitur¹⁵; sed in nostris libris¹⁶ vides eum, Lælii, magistrum populi appellari¹⁷. — LÆL. Video, inquit. — Et Scipio, Sapienter igitur illi vete ||¹⁸

12. *Appellat*. Hoc quoque sensu hoc verbum plerumque cum accusandi casu jungitur, si significat *confugere*, *invocare*. Rarius est, quamvis hodie usitatius, quod legitur in edd. vet. in orat. pro Quintil. 20, 64, «cujus procurator a prætore ad tribunos appellare ausus sit»: ubi nunc pleræque ad omittunt. De sensu juridico verborum *appellandi* et *provocandi* vide quod supra laudavimus, Lexicon Juridicæ ex Brisson. Hotman. Pratej. Cujac. (Gen. 1615) p. 122 et 943. Ma.

13. *In bello sic paret, ut regi*. Jus Romanum Quintil. decl. CCCXLVIII profert: «Imperator in bello summam habeat potestatem». Conf. Sallustium, Catilin. 29; Livium, lib. III, cap. 4; Cæsarem, Bell. Civil. lib. I, cap. 4. Eandem obedientiam fuisse Athenis in belli Persici terrore docet Plato, Leg. III, p. 698 seqq. generatimque Atheniensium morem parendi rectoribus in periculo, resistendi eisdem in securitate notat Polybius, lib. VI, cap. 44. Lege etiam Augustinum, Civit. Dei, V, 12. A. M.

14. *Omne imperium*. Vide quos laudavimus ad hanc rem in Ant. Romm. compendio, p. 225. De dictatore ib. p. 171 seqq. Ca.

15. *Quia dicitur*. Sic apud Longum, p. 2234: «Oriens consul magistrum

populi dicat». Haud recte autem Eusebius, Chron. lib. I, cap. 47 (an potius interpres Armenius?) vocem *dictator* explicat *eloquens*. Sed recte Plutarchus in Marcellum, 24, Varro, de Ling. Lat. lib. IV, cap. 14, Suetonius, Julius, 77, a *dicendo* repetunt. Paullus *magisterare* docet esse *imperare*. De nomine dictatoris sapienter more suo disputat Dionysius, lib. V, cap. 73. Fallitur sane Isidorus, Orig. lib. IX, cap. 3, dum ei magistratu tribuit quinquennalem potestatem, quæ non fuit nisi semestris. Eleganter denique Juvenalis, X, 109, Julium Cæsarem dictatorem, seu populi magistrum, circumlocutione petita e ludo definit: «ad sua qui domitos deduxit flagra Quirites». A. M.

16. *In nostris libris*. Nempe *auguralibus*, teste Seneca, ep. CVIII, qui hunc locum Ciceronis legebat. Dicit autem Scipio *nostris*, quia tum ipse, tum Lælius in collegio augurum fuerunt. [Conf. supra testimonia, p. 52 seqq. A. M.]

17. *Magistrum populi appellari*. Sic Cicero ait etiam Leg. III, 3; Fin. III, 22. Ergo propinquius videtur accersi vox *dictator* a *dictando*, quod facit *magister*, quam a *dicitur*. A. M.

18. *Sapienter igitur illi vete*.
Leg. veteres. Desiderantur pag. dum.

XII. justo quidem rege¹ quum est populus P. 149
orbatus,

Pectora dia² tenet desiderium,

sicut ait Ennius, post optimi regis obitum;

simul inter

P. 105

Sese sic memorant, O Romule, Romule die³,

Qualem te patriæ custodem di genuerunt!

O pater! o genitor! o sanguen⁴ dis oriundum!

A. M. — In hac, quæ sequitur, lacuna operis nostri hæc perisæ videtur sententia: animum populi numquam a regio imperio plane fuisse abalienatum, ejusque rei, præter alia, indicium illud fuisse, quod vel libera publica ia, qui summi magistratus (eo forte extincto) vices gereret, et novo vel creando, vel dicendo præcæset, *interrex* appellaretur. Ca.

XII. 1. *Justo quidem rege.* Haud scio, an revertatur Scipio ad veterum populorum nominatimque Romanorum testimonium, qui unius imperium præoptaverunt. Sane, ut est apud Dionysium, lib. II, cap. 3 seqq. quum Romulus populum rogavisset, regno-ne an libera rep. uti vellet, populus regi parere maluit. Rursus, ut dicitur in lib. II de Rep. erepto e vivis Romulo, idem populus non patrum, sed regis auspiciis gubernari se voluit. Itaque in hac brevi lacuna videtur sermo fuisse de præstantia regii dominatus, quo illa simplicitas vetustiorum hominum carere noluerit; cujus rei desiderium in obitu præsertim principis palam sebet. *Lege* ex. gr. de desiderio populorum in obitu Theodorici regis Cassiodorum, Var. VIII. A. M.

2. *Pectora dia.* Pro *dia* Mos. admittit *dura*, cujus hæc est annotatio. *Dura* scripsimus cum Steinackerò, ut *dudum* in schedis nostris correxeramus,

his verbis additis: *dia*, ait A. Maius, recte a poeta dicitur. At quomodo recte dictum esse potest, quod ne explicari et intelligi quidem potest? *Dia pectora* quomodo populi romani pectora recte appellantur, non video. Melius certe conveniret hominibus Romuli ætate viventibus: «Pectora dura tenet desiderium». Videlicet ut a Virgilio, *Æneid.* IX, 463, vocantur *Æneadae duri*, i. e. minime molles: et a Porcio Licinio Romani *Romuli gens fera* vocantur. Vide Gell. N. A. lib. XVII, cap. 21, ib. Gron. p. 799 seq. Et loquuntur hi versus de Romanis tempore belli Punici secundi: «Punico bello secundo musa pinnato grada Intulit se bellicosam in Romuli gentem feram». Ma.

3. *Romule die.* Hellenus in Progr. laud. p. 11, Animatam, ait, dei effigiem regem dixit vetus ille, quisquis fuit, gnomicus poeta: εὐκὼν δὲ βασιλεύς ἴστιν ἔμψυχος θεοῦ (ed. Brunckio Schæfer. pag. 304): nomen deorum ad reges translatum fuisse refert Cicero de Rep. lib. I, cap. 41, quod cave cum servili iata sequioris ætatis adulatione confundas: cogitandum potius de antiquissima Indigetum Larumque veneratione, cujus dilucidum habemus exemplum *Æneam*, post mortem *Indigetis* nomine cultam. Ma.

4. *O sanguen.* Vide Ruddimann. I,

Non heros⁵, nec dominos appellabant eos, quibus juste paruerunt, denique ne reges quidem; sed patriæ custodes, sed patres et deos⁶. Nec sine causa. Quid enim adjungunt?

Tu produxisti nos intra luminis oras.

P. 15

Vitam, honorem, decus sibi datum esse justitia regis existimant⁷. Mansisset eadem voluntas in eorum posteris, si regum similitudo permansisset; sed vides unius P. 106 injustitia concidisse genus illud totum reipublicæ⁸. —
LÆL. Video vero, inquit, et studeo cursus istos mutationum⁹ || non magis in nostra, quam in omni publica noscere.

XLII. Et Scipio, Est omnino, quum de illo genere reipublicæ, quod maxime probo, quæ sentio, dixero, accuratius mihi¹ dicendum de commutationibus re-

pag. 17; Prisciani Institut. Gramm. VI, 12, 66, p. 262; Krehl. ib. laud. Cic. in Hortensio; Gœrez. ad Cic. de Fin. V, 11, 31, p. 567 seq. Cic. de Orat. lib. III, cap. 59, 218; ibiq. Harles. p. 622. Ceterum *regius sanguis* de Europa Horatius, Od. III, 27, 65; *sanguis Pompilius*, idem de A. P. 292; = clarus Anchisæ Venerisque sanguis, idem in carm. secul. 50. Ca.

5. *Non heros*. Ita scripsi pro *eros* cum Villem. et rell. edd. Sed A. Mainus scripsit *eros*, ut Bentleius in sna Terentii editione. Ma.

6. *Patres et deos*. De vetustissimo regum jure et honoribus lege sis Aristotelem, Reip. I, 2, III, 14. A. M.

7. *Existimant*. Mos. *existimabant*, his adnotatis: Lectionem *existimant*, quæ est in cod. a pr. manu, nihil offensionis habere existimat Lehnerus. Ego vero offenderer illa lectione, quia in eadem constructione de eadem re paulo superius dixit *appellabant*. Quod

si vero ait proxime antecedere *adjungunt*; respondeo illud respondere verbo, quod est in versibus sup. *inter sese sic memorant*. Ma.

8. *Reipublicæ*. Contradicit Orosius, lib. II, cap. 4: = Romani quanta mala per ducentos quadraginta et tres annos continua illa regum dominatione pertulerint, etc. Si unius tantum superbia fuisset in culpa, ipsum solum oportuisset expelli, servata regia dignitate melioribus. A. M.

9. *Cursus istos mutationum*. Ita supra lib. I, cap. 29: = Mirique sunt orbis et quasi circuitus in rebus publicis commutationum et vicissitudinum. . . moderantem cursum. Vide initium cap. proximi. Ca.

XLII. 1. *Mihi dicendum*. Cod. pr. manu *tibi*; quæ lectio deinde expuncta est, scriptumque videtur *miki*. Posteriolem lectionem retineo, quæ docetur Scipionem, non Lælium, in his libris disputavisse de rerum publ. com-

rumpublicarum²; etsi minime facile eas in ea republica futuras puto. Sed hujus regiae prima et certissima est illa mutatio. Quum rex injustus esse coeperit³, perit illud illico genus, et est idem ille tyrannus, deterrimum | genus, et finitimum optimo: quem si optimates oppresserunt, quod ferme evenit, habet statum republica de tribus secundarium; est enim P. 148 quasi regium, id est, patrium consilium populo bene consulentium principum. Sin per se populus interfecit, aut ejecit tyrannum, est moderatior, quoad sentit et sapit, et sua re gesta laetatur, tuerique vult per se constitutam rempublicam. Si quando aut regi justo vim populus || attulit⁴, regnove eum spoliavit; aut etiam, id quod evenit saepius, optimatum sanguinem gustavit⁵, ac totam rempublicam substravit libidini suae⁶ (cave putes autem⁷ mare ullum aut flam-

mutationibus. [Villem. a Laelio in tertio libro de his expositum putat. Ca.] Codicis enim emendatorem, qui integro opere utebatur, haud temere scripsisse mihi pro tibi puto. [Servavit tamen tibi A. M. in edit. Roman. sed in Emms. corrigi jussit mihi. Ma.]

2. *Rerumpublicarum.* Disputationis hae pars desideratur in mutilo codice Vaticano. Videtur autem eam auctor absolvisse in sexto, cujus vide Fragm. cap. 1. A. M.

3. *Coepit.* Edidit Mos. *coepit*, his ad lectionem suam allatis. Cod. et edd. omnes *coeperit*. Mihi vero nihil vero est similis, quam ortum esse hoc futurum exactum ex vocabulo statim subsequente *perit*. Perfectum autem indicativi sensus non patitur tantum, sed flagitat. Ita Noster ad Attic. VII, 7: «Nemini est... exploratum, quum ad arma ventum est, quid futurum sit». Brat. 4, 16: «Ager... quum

multos annos quievit, uberiores efferre fruges solet». Ma.

4. *Attulit.* Cod. *attulerit*. Ego vero constructionem secum in concordiam redigendam duxi, quia sequitur *spoliavit... gustavit... substravit*. Heinrichus servavit *attulerit*, et tum corripit *spoliavit*. A. M.

5. *Gustavit.* Villem. ad hunc locum ita: «*Gustabi* [vult, credo, *gustabit*] forte legendum est [dicere debuit: legendum videtur] optimo dicendi more [?], quo saepe scribitur, *si fortuna dubitabit* et alia ejusdem modi». Qua ratione hoc dixerit, ipse viderit. Ma.

6. *Substravit libidini suae.* Rem tragice canit Lucretius, lib. V, v. 1140, ubi de politicis commutationibus: «regibus occisis, subversa jacebat Pristina majestas... Sub pedibus volgi, magnum Ingebat honorem». A. M.

7. *Autem.* Aut pro autem, auctore

mam esse tantam, quam non facilius sit sedare, quam effrenatam insolentia multitudinem):

XLIII. Tum fit illud, quod apud Platonem est luculente dictum, si modo id exprimere latine potuero; P. 108 nam difficile factu | est¹: sed conabor tamen. « Quum P. 244 enim, inquit, inexplebiles populi fauces exaruerunt² libertatis siti, malisque usus ille ministris, non modice temperatam, sed nimis meracam³ libertatem sitiens hauserit⁴; tum magistratus et principes, nisi valde lenes et remissi sint, et large sibi libertatem

Heinrichio, in textu admisit Moser.

XLIII. 1. *Nam difficile factu est.* Notabile Tullii dictum de interpretando Platone; quamquam de Legg. II, 7, ait, genus orationis Platonice imitari difficile, sententias interpretari perfacile. Jam totum hunc locum Tullius mira brevitate ac libertate latinum facit, prorsus ut in aliorum librorum interpretationibus solitus fuit, observante Hieronymo, ep. LVII, 5, et ad Os. Prolog. lib. III. Profecto suam libertatem ipse Cicero fatetur in fine opusculi de genere oratorum, eademque et in topicorum interpretatione utitur. — Verbo defendendus est Cicero contra A. Maium, qui eum sibi non satis constare existimat, quum de Legg. II, 7, dicat: « genus orationis Platonice imitari difficile esse, sententias interpretari perfacile ». Atqui optime sibi constat Tullius, utroque enim loco idem dicit, videlicet *imitari*, i. e. « exprimere Platonice orationis elegantiam difficile esse ». Sed in errore abduxit virum doctissimum verbum *exprimere*, quod in loco libb. de Legg. laudato explicari credebat verbo *interpretari*, quum sit h. l. i. q. similitudinem alicujus rei reddere. Cujus usus apud Nostrum

tot exstant exempla, ut centum etiam et amplius haud difficulter exprimere possis, quale illud est de Orat. II, 22, 90: « Tum accedat exeroitatio, qua illum, quem ante delegerit, imitando effingat atque ita exprimat ». Infra in fine hujus versionis, cap. 44, pr. laudat Lælius Scipionem, quod Platonis verba non interpretatus modo sit, sed prorsus expresserit. Ma.

2. *Exaruerunt... hauserit.* Ad h. l. Lehnerus: « hauserit, etai præcessit *exaruerunt*. Vide cap. 42 ». Ibi videlicet temporum σύγχυσιν, quam nos sustulimus, hoc loco excusatam existimabat. Ego vero, ut non tuli illam σύγχυσιν, ita nostro loco tempora sequata nolim. Vult enim: *quando exaruerunt* populi fauces libertatis siti, et *si forte*, illud quum acciderit, libertatem nimis meracam sitiens hauserit, tum, etc. Ma.

3. *Meracam.* Verbum *meracus* semel tantum, et comparativo gradu, in reliquis Ciceronis libris legitur, de Nat. Deor. III, 31, 78: « ut, si medicus sciat eum ægrotum, qui jussus sit vinum sumere, meracius sumpturum... magna sit in culpa ». Ma.

4. *Libertatem sitiens hauserit.* Merito sic loquitur summus imperator

ministrent⁵, insequitur, insimulat, arguit; præpotentes⁶, reges, tyrannos vocat». Puto enim tibi hæc esse nota.—LÆL. Vero mihi⁷, in || quit ille, notissima. P. 151

— SCIP. Ergo illa sequuntur: «Eos, qui pareant principibus, agitari ab eo populo, et servos⁸ voluntarios appellari; eos autem, qui in magistratu privatorum similes esse velint; eosque privatos, qui efficiant, ne quid inter privatum et magistratum differat, ferunt laudibus et mactant honoribus⁹: ut necesse sit in

Scipio; namque, ut ait Tacitus, Hist. lib. IV, cap. 8: «imperatoribus egregius modus libertatis placet». Sic Quintus (Liv. lib. XXXIV, cap. 49) ad Græcos: «libertate modice utantur: temperatam eam, salubrem et singulis et civitatibus esse; nimiam, et alia gravem, et ipsis, qui habeant, effrenatam et præcipitem esse». Locutionem Tullii imitatur Augustinus, Civ. Dei, I, 30, dum ait: «Populo romano inesse meraciorem dominandi libidinem». A. M.

5. *Libertatem ministrent. Ministrandi* verbo quomodo alibi Noster non nisi proprie utatur, tenendum est eum in verbis e græco sermone locis nonnumquam sibi aliquid indulisse, ut ad exemplum proxime accederet, quod ex sua persona loquens sibi non indulisset; quod etiam de verbis «meracam libertatem sitiens hauserit», et «populi fauces exaruerunt» intelligi volo. Ma.

6. *Præpotentes.* Vide satis liberam esse h. l. Ciceronis versionem. Sed sensum Platonis commode reddit. Ipsum illud esse præpotentem homini romano in vitio ponebatur. Quam in rem est locus de Fin. II, 18, 57: «Sed finge non solum callidum eum, qui aliquid improbe faciat, verum etiam præpotentem: ut M. Crassus fuit; qui tu-

men solebat uti suo bono: ut hodie noster Pompeius, cui recte facienti gratia est habenda: esse enim quamvis vellet justus, iniquus poterat impune». Videlicet id ipsum, ut aliquis posset esse impune iniustus, invisum erat. Ma.

7. *Vero, mihi, inquit ille, notissima.* Lehnerus, obsequutus censori Jenensi (1823, 34), dicenti *vero mihi* latinum non esse, inverso ordine dedit *Mihi vero*. Quod, si in codice repertum esset, lubens reciperem; nunc non plane necessarium puto. Distinxi post *vero*, ut hæc vox simpliciter affirmet, ut est supra, c. 37: *Vero, minus*: et de Legg. I, 24, extr. «Vero: facis et merito»: conf. annott. nostras ad utrumque locum. Ma.

8. *Et servos voluntarios.* Hinc illud Coclitis ad proceres Etruscos Liv. II, 10: «servitii regum superbiorum, suæ libertatis immemores». A. M.

9. *Ferunt laudibus et mactant honoribus.* Hæc, quæ dudum ex Nonio nota sunt verba, plerumque ad librum sextum esse relata monet Sch. laudatque editionem suam, t. XVI, P. II, p. 91. Neque vero hoc factum est in ed. Victoriana Roberti Stephani neque a Carolo Stephano, qui recte ea in fragmentis incertæ sedis colloca-

ejusmodi republica plena libertatis esse omnia; ut et
 P. 152 privata domus omnis vacet domina | tione; et hoc ma-
 lum usque ad bestias perveniat; denique ut pater
 filium metuat; filius patrem negligat; absit omnis
 pudor, ut plane liberi sint; nihil intersit, civis sit, an
 P. 110 peregrinus¹⁰; magister ut discipulos metuat, et iis
 blandiatur, spernantque discipuli magistros; adoles-
 centes ut senum sibi pondus assument, senes autem
 ad ludum adolescentium descendant, ne sint iis odiosi
 et graves. Ex quo fit, ut etiam servi se liberius || ge- P. 1
 rant; uxores eodem jure sint, quo viri; quin tanta
 libertate canes etiam, et equi, et aselli denique li-
 beri sint, sic incurrant, ut iis de via decedendum
 sit¹¹. Ergo ex hac infinita, inquit, licentia hæc summa
 cogitur; ut ita fastidiosæ mollesque mentes evadant P. 1
 civium, ut, si¹² minima vis adhibeatur imperii, ira-

verunt. Illud primi fecerunt Lambinus et A. Patricius. Ma. — Verba hæc e Cicrone de Rep. sed sine libri nota, atque ommissa copula et citat Nonius voc. *mactare*. Locum exprimit, tacito Ciceronis nomine, etiam Lactantius, Inst. V, 9: « eos laudant et honoribus mactant ». (Item Inst. I, 15, ubi legendum *mactare pro jactare*). Tum Arnobius, lib. V, pag. 160, et VI, pag. 21, *mactare honoribus*. Sane et Arnobius dici videtur abs Hieronymo, ep. LXX, 5, dialogorum Ciceronis imitator. [Fuit certe Arnobius Lactantii, qui toties Ciceronem expilat, magister. A. M. in Add.]

10. *An peregrinus*. Quam gravibus pœnis excluderentur peregrini a civium jure et negotiis, docet Libanius in oratione Hyperidis pro Demosthene. Confer eundem in Archidami et in ducis apologiis. A. M.

11. *Ut iis de via decedendum sit*.

Similiter loquutus est Tullius in Or. pro Cluent. 59, 163: « sic hominem accipiemus, ut moleste ferat, se de via decessisse »: et pro Cœlio, 16, 38: « se nulla cupiditate ductum de via decessisse »: nusquam vero plane ut nostro loco. At ita dixit Plautus, Trinumm. II, 4, 80 (v. 480): « decedam ego illi de via, de semita »: ante Bentleium erat etiam apud Terent. Heautont. Prolog. 31: « servo currenti in via decesse [pro *decessisse*] populum ». Ille vero rescripsit *dixisse*. Plautus in Amphitr. III, 4, 1 et 4 habet: « omnes de via decedite... ni decedat mihi »; et 7: « mi magis par est via decedere ». Ma. — Locum (omisso verbo *is*) citat Fronto exempl. eloc. voc. *decedo* e Cicrone de Rep. sed sine libri nota. A. M.

12. *Ut, si minima vis*. Conjectat fortasse aliquis « si vel minima vis adhibeatur »: ut est de Off. I, 41,

scantur, et perferre nequeant : ex quo leges quoque incipiunt negligere, ut plane sine ullo domino sint ».

2. 162 XLIV. Tum Lælius, | Prorsus, inquit, expressa sunt a te, quæ dicta sunt ab illo. — Scrip. Atque ut jam ad sermonis mei morem revertar : ex hac nimia licentia, quam illi solam libertatem putarent, ait ille, ut e stirpe quadam, existere et quasi nasci tyrannum. Nam ut, ex nimia potentia principum, oritur interitus principum, sic hunc nimis liberum populum libertas ipsa servitute afficit¹. Sic omnia nimia, quum vel in tempesta || te, vel in agris, vel in corporibus læ- P. 257
2. 112 meque² in rebuspublicis evenit; nimiaque illa libertas et populis et privatis in nimiam servitutum³ cedit.

pre. « musicorum aures vel minima sentiunt » : præsertim quum vox *vel* facillime obliterari potuerit. Vid. modo Gærenz. ad Cic. de Fin. V, 24, 71, p. 622. Sed eodem, quo nostro loco, loquutus est modo Cic. de N. D. I, 10, 24, ut *vel* subaudiendum sit : « quodque in nostro corpore, si minima ex parte significetur, molestum sit » : ubi vid. Wyttenbachii explicationem ed. Cr. et nostr. maj. p. 725, ed. min. p. 20, ubi perperam verba *si significetur* vel spuria, vel corrupta censebat esse Davisius. Ma.

XLIV. 1. *Servitute afficit*. « Servitute afficere aliquem » alibi quidem Cicerō non dixit, neque, quod sciam, scriptores alii. Neque vero de ejus dictionis probitate dubitandum est. Qui enim dicit « valitudine, desperatione affici », is etiam, præsertim in versione, dicere potuit *servitute afficere*. Quod vero est de Or. III, 18, 68 : « Q. Metellum... jam affectum senectute », huc non pertinet : ibi enim

affectum est i. quod *debilitatum*. Ma.

2. *Maximeque*. Videtur excidisse *id. A. M.* [Quod nos addidimus. Ma.]

3. *Servitutum cedit*. Cod. evidenter *cadit*; nisi est mendum pro *cedit*. Tacitus, Annal. I, 1 : « Pompeii potentia in Cæsarem cessit ». A. M. [Tacit. Hist. I, 70 : « Noricos in cetera victoriæ præmia cessuros ». Ma.]— Singularis certe est loquendi ratio « cadit mihi libertas in servitutum » : quare suspecta fuit A. Maio et Niebuhrio : Schützius vero A. Maïi conjecturam *cedit* in contexta recepit. Neque vero nos idem faciendum censuimus. Quamvis enim legatur etiam apud Livium, I, 52, 2 : « quo ab Tullo rea omnis Albana in Romanum cesserit imperium » : bene tamen monuerunt Lehn. et Cens. Lips. 1824, 7, nihil esse mutandum, Steinack. autem, vocabulum *cedit* abhorrere ab hac sententia sit. *Cedere* enim in *aliquem* esse ita in aliquem cadere, ut is ejus rei particeps fiat atque ea potiat : de-

Itaque ex hac maxima libertate tyrannus⁴ gignitur, et illa injustissima et durissima servitus. Ex hoc enim populo indomito, vel potius immani, deligitur aliqui⁵ plerumque dux contra illos principes, af | fictos P. 25 jam et depulsos loco, audax, impurus, consecrans proterve bene sæpe de republica meritos, populo⁶ gratificans et aliena, et sua : cui quia privato sunt oppositi timores⁷, dantur imperia, et ea continuantur⁸;

fendi etiam posse lectionem *eadit* consilium auctoritate locorum : v. c. ad Att. VIII, 3 : « cadendum est in unius potestatem ». Dativum habet idem verbum in eadem epistola paullo inferius : « quoquo modo ea res huic quidem cecidit ». Sed fateamur, quod verum est : insolentiorum esse nostri loci structuram, sed eam tamen, quam in versione facilius ferat. Ma.

4. *Maxima libertate tyrannus*. Cod. habet *tyrannus*, neque editorum aliquis quidquam movit : moti, opinor, capitis nostri principio, ubi est : « ex hac nimia licentia... ut ex stirpe quadam, existere et quasi nasci tyrannum ». Quod ibi probe optimeque dictum est, nostro loco minime convenit. Primum enim ap. Plat. legitur h. l. οὐκ ἐξ ἄλλης πολιτείας τυραννίς καθίσταται... ἐκ τῆς ἀκροτάτης ἐλευθερίας δουλεία πλείστη τε καὶ ἀγριωτάτη. Opponuntur igitur τυραννίς et δουλεία, neque vero τύραννος et δουλεία. Tum vero nemo facile credat, quod Plato concinne dixerit, a Cicerone inconcinne esse redditum. Neque vero mihi aliquis opponat, mox in loco Platónico sequi : ἔταν περ φύνται τύραννος. Hæc enim non reddidit Cicero, certe non accurate; sed continentur quodammodo in sequentibus. In eodem vocabulo controversa est scriptio ad Att. VII, 5 : « Ex victoria quum

multa mala, tum certe tyrannis existet ». Ita est ex edd. quæ nobis ad manum sunt, in edd. Gratand. Car. Steph. Boulierii, Lamb. Sylburg. Godofr. Gryph. Græv. Verburg. Sed in edd. Victor. (Rob. Steph.) Ern. Bip. Schütz. scribitur *tyrannus*. Quæ lectio, etiamsi vera est, ad initium capitis nostri, neque vero ad hunc, quem correxi, locum facit. Ma.

5. *Aliqui plerumque*. Obliterant priscam formam Villem. Heiner. Steinack. scribentes *aliquis*, illam tamen Steinack. in Add. restitui jussit Laudans infra, III, 16, *aliqui scrupus*, de Off. III, 7, 33, ubi vid. Beier. p. 236; Add. Gœrenz. ad Acad. II, 7, 19, p. 41, sq. II, 26, 86; Tusc. V, 21, 62, «aliqui terror», pag. 254 ed. Wolf. Ma.

6. *Populo*, etc. Locum e lib. I de Rep. citat Fronto exemp. eloc. voc. *grauifcor*. A. M.

7. *Sunt oppositi timores*. Cic. pro Quint. 14, 47 : « minæ jactentur, pericula intendantur, formidines opponantur ». *Opponantur* jungitur etiam cum *officere*: vid. Rubnken. ad Rutil. Lupum, I, 19, p. 165 ej. Opusc. II, p. 720. Ca.

8. *Continuantur*. Augustin. C. D. I, 31, de Romanis optimatibus loquens, et huc fortasse respiciens, ait, « donec continuatis honoribus ad po-

præsidiis etiam, ut Athenis Pisistratus⁹, sæpiuntur; postremo, a quibus producti sunt, existunt eorum P. 113 ipsorum tyranni: quos si boni oppresserunt, ut sæpe fit, recreatur civitas; sin audaces, fit il | la factio¹⁰, genus aliud tyrannorum; eademque oritur etiam ex illo sæpe optimatum præclaro statu, quum ipsos principes aliqua pravitas de via deflexit. Sic tamquam pilam rapiunt inter se reipublicæ statum, tyranni ab regibus; ab iis autem¹¹ principes, aut populi; a quibus aut factiones, aut tyranni: nec diutius umquam tenetur idem reipublicæ modus¹².

XLV. Quod ita quum sit¹, tribus primis generibus

testatem regiam pervenirent. A. M. — [Cogitabat autem de Cæsare Cicero, cui paullo ante prorogatum fuerat imperium. A. M. in Add.]

9. *Ut Athenis Pisistratus.* Sic de Pisistrato narrat Plutarchus in Solone, cap. 30. Ita Syracusia habuit custodes Dionysias nondum tyrannus, ut ait Aristoteles, Reip. III, 15; denique Corinthi Periander, quem memorat Heraclides Ponticus in Politia. A. M. — [Cf. Herodot. I, 59. Ca.]

10. *Fit illa factio.* Quæ in bonis amicitia est, eam esse inter malos factionem, apophthegma Sallustii est in Jug. 31. Sed enim id esse effatum non solum Sallustii, verum etiam Ciceronis scribit Jo. Saresberiensis, Polycr. III, 12. A. M.

11. *Ab iis autem principes; aut populi.* Quum in cod. a pr. manu sit aut, a sec. autem, suspiceris Ciceronem scripsisse - ab iis autem aut principes, aut populi -. Voces autem et aut sese excipientes, et simillimis sæpe compendiis scriptæ, sese invicem extrusisse videri possunt. Sæpiissime vero aut post autem neglectam deprehendi monuit Gœrenz. ad Cic. de

Fin. III, 21, 69, ubi idem factum est in duobus codd. in verbis: « commoda autem aut incommoda, etc. » Ma.

12. *Idem reipublicæ modus.* Hinc similem disputationem de trinm reip. generum commutationibus habet Polybius, VI, 3, 7. Loquitur autem hic apud Tulliam Scipio Polybii auditor. Plato vero, Reip. VIII, p. 545 sqq. quatuor vitiosa genera politicæ scribit, τυραννίαν, ἀλιτάρχειαν, δημοκρατίαν, τυραννίδα, « ambitiosorum, paucorum, plebis effrenatæ, tyranni ». A. M. — [Τυραννίδαν malim interpretari *dominatum locupletium* potius quam *ambitosorum*: quamquam hoc postremum habet vulgata Platonis interpretatio. A. M. in Emm.] [Vid. Ast. ad Platon. Remp. VIII, 1, in Commentariis, p. 579. Ca.]

XLV. 1. *Quod ita quum sit, tribus.* Ita cod. sine præpositione *ex* vel *e*. A. M. — Mos. vero præpositionem *ex* addi vult, et sic sententiam suam confirmat: Ita cum Heinr. scripsi ex mente Cr. Neque enim satisfacere potest, quod ait Lebnerus *tribus primis* esse i. q. in tribus primis. Ita enim non facile aliquis intelligat, si

P. 114 longe præstat, mea sententia, regium²; | regio autem p. ipsi præstabit id, quod erit æquatum et temperatum ex tribus optimis rerumpublicarum modis. Placet enim esse quiddam in republica præstans et regale; esse aliud auctoritate³ principum partum ac tributum; esse quasdam res servatas⁴ iudicio voluntati-

dicatur « tribus primis generibus præstat regium », fiet potius, quod accidit interpreti gallico Villem. qui vertit: *préférable aux trois autres formes*. Ma.

2. *Mea sententia, regium*. Homeri notissimum illud Οὐκ ἀγαθὸν πολυκοιρανίην, εἰς κοίρανος ἕστω. Sic disertè censet Plato (ut hujus unicum locum laudem) in Politico, p. 302, non sine tamen optimis legibus μοναρχία ζευχθεῖσα μὲν ἐν γράμμασιν ἀγαθοῖς, εὐς νόμους λέγομεν, ἀρίστη πασῶν. Apud Isocratem quoque in Nicocle monarchia ceteris politicis generibus studiosè præfertur; itemque apud Plutarchum in brevi scripto de unius in rep. dominatione. De monarchiæ præstantia totus est Stobæi sermo XLV. Sed cumulare de tam celebri re scriptorum testimonia, abutentis otio est. A. M.

3. Forte *auctoritati*, J. V. *Lederc*. Ad hanc voc. sic Mos. *Auctoritati principum partum* [cod. *partium*]. Ita dudum conieceram, antequam allorum de h. l. sententiam vidi. In eandem abeunt Sch. Lehn. Zach. et Birgerus Thorlacius in Progr. Solenn. Acad. ad celebrandum Regis Fr. VI natalem, Havn. 1824, f. m. qui *principum* voce *optimum* explicat. Heinr. dedit, ut A. M. ex cod. *auctoritate*, sed post *tributum* asteriscum, utpote corruptionis vel læcæne signum, apposuit. Steinackerus correxit suffragante G. Hermanno: « auctoritate principum partium

ac tributum », l. e. ait, *divisum ac distributum*, videlicet in aliis rebus principes debent habere imperii quamdam partem suam. Idque placet etiam Cr. in schedis, qui laudat Cic. Brut. 40, Orat. 4, Ern. Cl. Cic. v. *tribuere*; in primis autem de Orat. III, 30, ubi est « Eadem sunt membra in utrisque distributionibus, sed paullo secus a me partita ac distributa ». Accedit Steinackeri sententiæ censor Lips. 1824, in-8, p. 57; sed desiderat præterea *auctoritati*. Mihi quidem non admodum placet A. Maii *partum* pro traditum, permixtum, concessum: neque vero magis placet *partitum*, sive scribas *auctoritate*, sive *auctoritati*. Illud si teneas, interrogo, quid tandem *divisum* ac *distributum* in republica dici possit auctoritate principum? hoc si præfers, quæro, an dici possit dividi aliquid aut distribui auctoritati principum? Quare non possum quin apponam meam qualemcumque conjecturam posteriorem, cui nec plus, nec minus tribuo, quam valet: « esse aliud auctoritati principum partium attributum ». Similiter junxit Noster or. pro Fonteii. 6, 12: « aut cupido auctoritas attributa videatur »: ad cajns normam loci noster ita fingi posset: « esse aliquid auctoritatis principum partibus attributum ». Ma.

4. *Esse quasdam res servatas iudicio. . . multitudinis*. Legendum fortasse « esse quasdam res reservatas, etc. »

que multitudinis. Hæc constitutio primum habet æqualitatem⁵ quamdam magnam, qua carere diutius vix possunt libe || ri; deinde firmitudinem⁶; quod et P. 163 illa prima facile in contraria vitia convertuntur, ut
 115 existat ex rege dominus, ex optimatibus factio, ex populo turba et confusio; quodque ipsa genera generibus sæpe commutantur novis : hoc in hac juncta moderateque permixta conformatione⁷ reipublicæ non ferme sine magnis principum vitiis evenit. Non est
 164 enim causa conversionis⁸, ubi in suo | quisque est gradu firmiter collocatus, et non subest, quo præcipitet ac decidat.

XLVI. Sed vereor, Læli, vosque homines amicissimi ac prudentissimi, ne, si diutius in hoc genere verser, quasi præcipientis¹ cujusdam et docentis, et non vobiscum simul considerantis esse videatur oratio mea. Quamobrem ingrediar in ea, quæ nota sunt omnibus, quæsita autem a nobis jamdiu². Sic enim Q. XIII
 decerno, sic || sentio, sic affirmo, nullam omnium re- P. 177

Cic. pro Muren. 21 : « ejusmodi candidatorum amici . . . suam operam et gratiam judicio et accusationi reservant ». Conf. Schütz. Lex. Cic. in voc. Ca. — Conf. etiam Cic. Orat. 48, 160, ubi est : « usum loquendi populo concessi, scientiam mihi reservavi ». Ma.

5. *Habet æqualitatem.* Omne jus atque omnem legum latorum conatum in eo versari, ut æqualitas commoditatum inter homines constet, utque infirmi mortales a potentiorum ditiorumque injuriis tuti sint, pulchre docet Arthesæus, XII, 12. A. M.

6. *Deinde firmitudinem.* Locum e I de Rep. citat Nomins voc. *firmitudo*. Sed enim Tacito, Ann. IV, 33, mixta reip. forma laudari facilius, quam

evenire, vel si evenerit, haud diuturna esse posse videtur. A. M. [Ad v. *firmitudo* v. Schütz. in Lex. Cic. ibiq. Att. X, 10, XI, 14. Ca.]

7. *Conformatione.* Cod. *commutatione*, quod prorsus mendum videbatur. A. M.

8. *Conversionis.* Quod vulgo dicunt *revolutionem reip.* Noster item *conversionem* dicit de Divin. II, 2, 6 : « naturales esse quasdam conversiones rerumpublicarum ». Ma.

XLVI. 1. *Quasi præcipientis.* Ita prorsus loquitur Cicero etiam in illa politica ad fratrem epistola, I, 1, 6. A. M. in Add.

2. *Quæsita autem a nobis jamdiu.* Recole cap. 21, ubi Lælius ait, Scipioni visum esse optimum statum

rumpublicarum, aut constitutione, aut descriptione, aut disciplina³ conferendam esse cum ea, quam patres nostri nobis acceptam jam inde a majoribus reliquerunt⁴. Quam, si placet, quoniam ea, quæ tenebatis ipsi, etiam ex me audire voluistis, simul et qualis sit⁵, et optimam esse, ostendam; expositaque ad exemplum nostra republica⁶, accommo | dabo ad eam, si potuero, omnem illam orationem, quæ est mihi habenda de optimo civitatis statu⁷. Quod si tenere et consequi potuero, cumulate munus hoc, cui me Lælius præposuit⁸, ut opinio mea fert, effecero.

XLVII. Tum Lælius, Tuum vero inquit, Scipio, ac tuum quidem¹ munus. Quis enim te potius aut

civitatis enim quem romani veteres suis posteris reliquissent. A. M.

3. *Descriptione, aut disciplina.* *Descriptio* spectat ad distributionem partium cuique in republica tuendarum: *disciplina* ad mores. Ca. — Pravam codicis scriptionem *discriptione* post A. Maium male servavit Sch. Quod enim Faernus in Terentium (Phorm. V, 8, 30) induxit verbum *discripsi*, ejus significatio hic locum non habet. Ma.

4. *A majoribus reliquerunt.* Ejusmodi laudem romanæ reip. institutis largiuntur duo quoque præstantissimi inter Græcos historici, Polybius VI, 4; et Dionysius passim, præsertim vero II, 7. Hunc autem politicum locum suum commemorat Cicero ipse de Leg. II, 10. A. M.

5. *Quam... qualis sit.* De hac constructione et similibus vid. Ruddimanni Inat. Gr. Lat. II, p. 18 sq. Stallb. Ma.

6. *Cod. nostræ reip.* Sed ablativum casum scribendum esse censebat vir

exquisite doctus; cujus egregio iudicio suffragari video, quæ dicuntur a Scipione in secundo libro ante finem quaternionis XXIII. Itaque hanc scripturam, invito licet codice Vaticano et ipso Nonio, recipere haud dubitavi. A. M.

7. *De optimo civitatis statu.* Citat locum Nonius voc. *accommodatum*; sed cum varietate, nempe *expositamque* pro *expositaque*; *eam* pro *ad eam*; *potero* pro *potuero*. Codices Nonii Vaticani ab editionibus non discrepant. Sed tamen rō *ad eam* scribitur manu viri docti in meo Nonii exemplari Plantiniano, quam emendationem nunc Vaticanus de Rep. codex confirmat. A. M. [Præter Non. citat hunc locum etiam Fronto exempl. cloc. voc. *accommodo*. A. M. in Emm.]

8. *Lælius præposuit.* Recole cap. 21. A. M.

XLVII. 1. *Tuum quidem munus.* Unius addidi ex Heinrichii emendatione, quod facile potuit excidere ante

de majorum dixerit institutis? quum sis clarissimis
 P. 117 ipse majoribus²; aut de optimo statu civitatis? quem
 si habemus, etsi ne nunc quidem³, tum vero quis te P. 155
 possit esse florentior? aut de consiliis⁴ in posterum
 providendis⁵? quum tu, duobus hujus urbis terrori-
 bus depulsis⁶, in omne tempus⁷ prospexeris⁸.

Fragmenta incertæ sedis.

P. 118 XLVIII. Sed quoniam plurima¹ beneficia conti-
 net patria, et est antiquior parens, quam is, qui

vocem diasimilem quidem sensu, sed
 literarum ductibus simillimam. A. M.

2. *Majoribus.* Seneca, Controv. II, 9: «*Emiliorum et Scipionum familias adoptio miscuit*». Utramque familiam copiose laudat Propert. IV, 12. A. M.

3. *Nunc quidem.* Subintellige *habemus*. Negat autem hac veluti parenthesi Lælius suo tempore statum esse optimum civitatis romanæ, præsertim ob turbas Gracchanas. A. M.

4. *De consiliis... providendis?* *Consilia providere* alibi non videtur dixisse Cicero, sed *consiliis providere* dixit ad Fam. VI, 10, extr. «*Quæ sunt in fortuna... consiliis nostris providebuntur*». Sæpius etiam «*consilio providere*»: semel etiam, Catil. II, 12, 26, «*mibi... consultum ac provisum est*». Ma.

5. *Providendis.* Subintellige *dixerit*. A. M.

6. *Depulsis.* Carthagine et Numantia. Jam eadem prope verba dicit de Scipione Cicero pro Mur. 28; in Cat. IV, 10; de Am. III (ubi loquitur idem, qui hic, Lælius); tum etiam Velleius, II, 4; Augustinus, C. D. I, 30, III, 21. A. M.—Supra etiam, initio lib. I, est ap. Nostram *terrore Carthaginis*. Ma.

7. *Omne tempus.* Edidit Mos. «*in omne tempus ei prospexeris*» auctore

Steinakero, laudatque similem locum in Catil. IV, 2, 3, «*quare, P. C. consulite vobis, prospicite patriæ*». Steinackerus ex corrupto *esse expiscatus est ei*, quod recipere non dubitavit Moser.

8. *Prospexeris.* Liber explicit, relicto in pagina puro laterculo, in quo tamen exstant evanida (præter literam M. prænomen Tullii, quæ litera est in codice paullo evidentior) vestigia tituli, quem veteres calci librorum subdere solebant. Is autem titulus similis esse debuit titulo secundi libri qui perspicuus exstat in ejusdem libri calce. Hic fuit igitur subscriptus titulus M. TULLI CICERONIS DE REPUBLICA EXPLICIT LIBER I. Constat hic liber quaternionibus XIII, et præterea paginis tribus. Summa ergo paginarum CCXI. Desunt autem, ut suis locis notavimus, paginæ LXXXI; quarum tamen duas reparant hujus libri fragmenta incertæ sedis apud Nonium et Lactantium exstantia. Ergo hujus primi libri tertiam omnino partem desideramus. A. M.—Villem. nulla addita ratione, ad finem primi libri aliquid deesse videri ait. Ma.

XLVIII. 1. *Sed quoniam plurima.* Scribit Mos. *plura*, quia et alius comparativus et *quam* sequitur.

creaverit²; major ei profecto, quam parenti, debetur gratia³. *Nonius*⁴, V, 17.

Nec tantum Carthago habuisset opum sexcentos fere annos sine consiliis et disciplina⁵. *Id.* XII, 30.

Cognoscere⁶ me hercle, inquit, consuetudinem istam et studium sermonis⁷. *Id.* IV, 109.

Profecto omnis istorum disputatio⁸, quamquam P. III
uberrimos fontes virtutis et scientiæ contineat; tamen collata cum horum actis perfectisque rebus, vereor ne non tantum videatur attulisse negotiis hominum

2. *Qui creaverit.* Ita Heinr. pro « si qui curaverit », ut est apud Nonium Marcellum. Ma.

3. *Debetur gratia.* Quam sæpe de caritate patriæ loquatur Cicero, ipse patriæ amantissimus, non est quod doceam. Quod ad sensum proxime accedunt loca, qualia sunt de Off. I, 17, 57; de Or. I, 44, 196; Catil. I, 7, 17; ad Att. IX, 9, p. 818 ed. Ern. min. de Off. III, 23, 90; ad Fam. X, 5; Philippic. V, 2, 6. Ma.

4. *Nonius.* Videtur fragmentum pertinere ad operis proœmium, in quo multa dicuntur de patriæ caritate. Variat autem locus in Nonii editionibus, nempe *plura pro plurima; si qui creavit* pro « si quis, ut aiunt, curaverit ». Nos codicum lectionem constantem sequuti sumus. A. M.

5. *Disciplina.* Hic quoque locus fortasse pertinet ad proœmium, et quidem ad primam codicis lacunam, ubi commendaverat auctor rationem ac disciplinam civilem. A. M.

6. *Cognoscere me hercle.* Patricius ad h. l. Alias legitur *cognosce*. Quid? si *cognoscite*, ut sint hæc Scipionis ad eos, qui audiebant. Ma.

7. *Sermonis.* Ita *sermonis* habent Nonii codices Vaticani sine varietate;

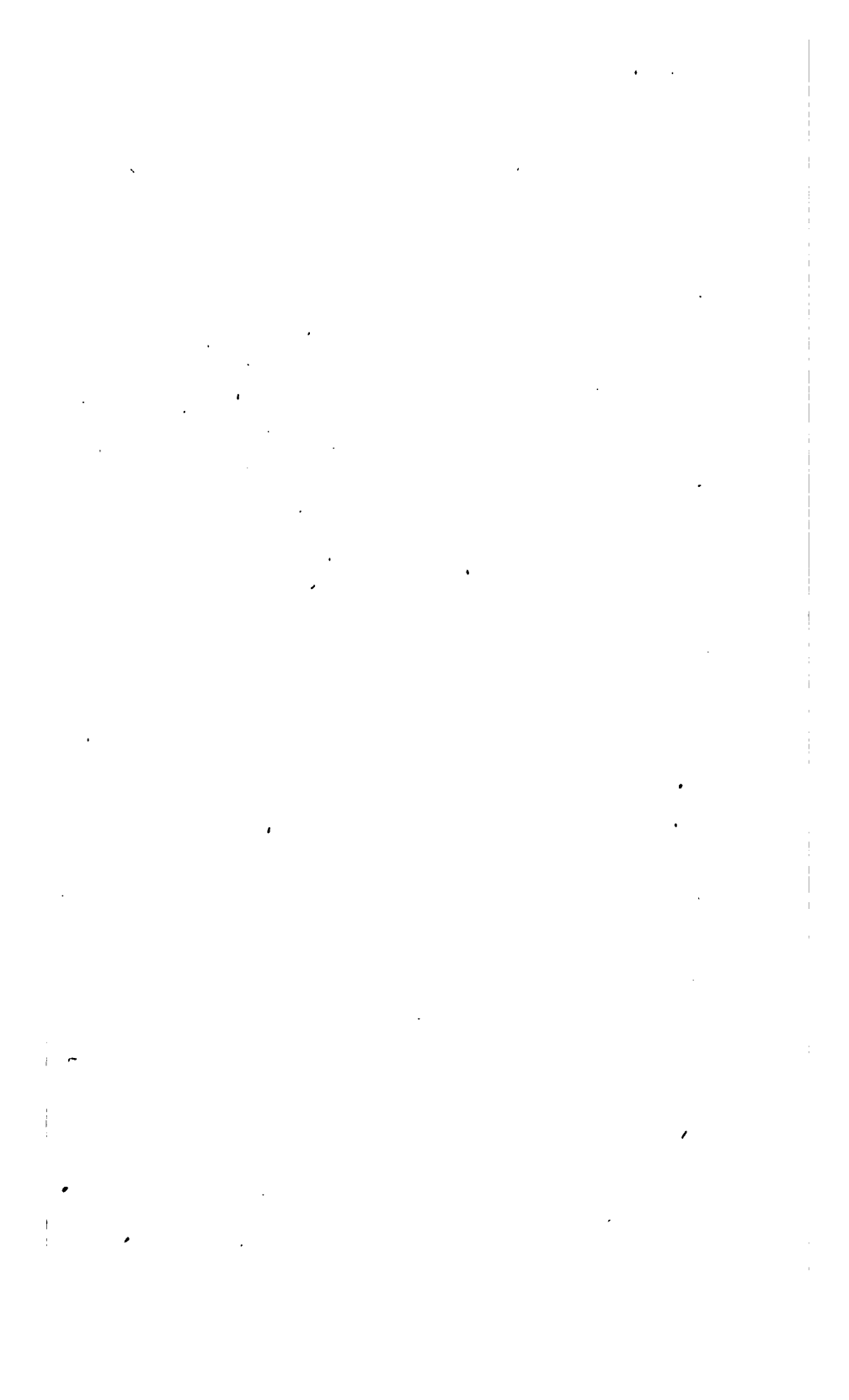
at editiones dant *sermonemque*. A. M.

8. *Pr. omnis ist. disputatio, etc.* In Bünemanniana Lactantii editione hæ præcipuæ proferuntur loci hujus varietates: *ipsorum pro istorum; ne tantum pro ne non tantum; ne nisi pro ne non; quantam pro quantum; otiiis pro otii.* Item omittuntur voces *utilitatis* et *quandam* in quibusdam exemplaribus. Confer etiam Patricii notas ad Tullii Hortensium. A. M. [Omisit hoc fragmentum hoc loco Heinr. sed reposuit idem ad calcem libri tertii post fragmentum ex Augustino contra Julianum Pelag. lib. IV, § 60. Ma.] — Nos ex Lactantii editione Bünemanniana reliquas, quas omisit A. Maius, lectiones variantes exhibebimus. In edd. Junt. Ald. Crat. Gryph. et Thomas. est *justorum pro istorum; pro perfectisque* Isæus (Venet. 1521) habet *perfidisque*. Complures libri habent « negotiis hominum quandam oblectationem otii ». Priora ista sunt nihili; posteriore descriptionem, quamquam eam non probaverim, adnotandam tamen censui, quum ex iis, quæ adfert A. Maius, conjicias legi in libris MSS quibusdam: « negotiis hominum quantam oblectationem otii ». Ma.

utilitatis, quantum oblectationem quamdam otii.
Lactantius, III, 16⁹.

9. *Lactantius*, III, 16. Tullii hunc locum videtur mihi *Lactantius* sumpsisse vel ab proemio primi libri de Republica, et quidem ex parte deperdita ante nostrum primum fragmentum; vel certe ex proemio libri de Rep. tertii. Conjecturis his utor: 1^o quod *Lactantius* recitat hunc locum statim post alium proemii lib. I, de Rep. (quæ verba retuli in notis ad cap. 1, p. 8); 2^o quod fit manifesta con-

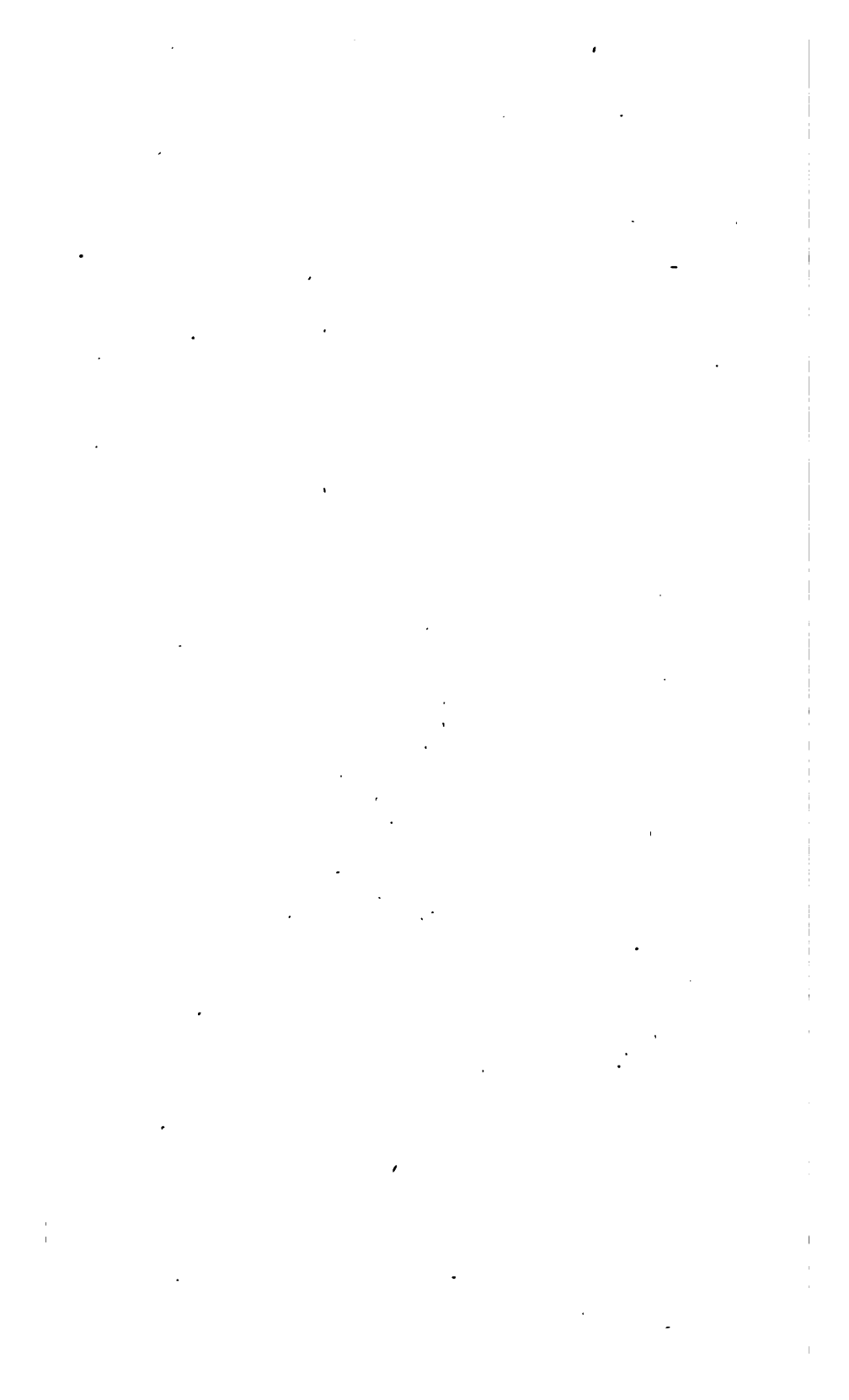
tentio philosophorum cum viris politicis, ut in prædictis utrisque proemiis. Credo igitur erravisse *Patricium*, qui verba hæc *Lactantii* conjecturaliter posuit in *Tulliani Hortensii* fragmentis, quum antea incerti operis fuisse fateatur. Ego tamen id frustum sic huic operi politico vindico, ut a nullo *Tulliani Hortensii* fragmentorum sarcinatore accusari repetendarum aliquando velim. A. M.



M. T. CICERONIS
DE REPUBLICA
LIBER SECUNDUS

MONITUM.

P. 130 Initio secundi libri relictum fuit in codice spatium ad scribenda illuminatoris manu auro vel minio verba; vacui sunt nimirum versus tres, quorum fere quisque nec minus novem capere solet, nec plus undecim literis. Ego itaque ita supplevi, quum inferius, cap. 13, occurrat phrasis « studiis ut vidit incensus ». Particulam autem *igitur* tertia membri sede video capp. 2 et 11. Sed enim liceret quoque scribere: « Quum ergo omnes essent incensi cupi- »; vel « Quem quum omnes intuerentur incensi cupi- » (conf. Acad. IV, 19); vel paullo aliter, ut Ciceronis multæ ad novum librum transitiones monebunt; v. gr. de Finibus, II: « Hic quum uterque me intueretur, seseque ad audiendum significarent paratos ». Et IV: « Quæ quum dixisset, finem ille; ego autem ». Et Nat. Deor. II: « Quæ quum Cotta dixisset, tum Velleius ». Et III: « Quæ quum Balbus dixisset, tum arridens Cotta ». Et de Or. III, 5: « Quum placuisset idem ceteris, in silvam venit, et ibi magna cum audiendi expectatione considitur. Tum Crassus ». Neque abhorret ab hoc more Virgilianum illud: « Conticuere omnes, intentique ora tenebant; Tum pater Æneas ». Jam ejusmodi spatia, quibus initia librorum vel capita fuissent scribenda, sæpe occurrunt in codicibus priscis. Sic in Ambrosianis palimpsestis desunt initia orationum de ære alieno Milonis, pro Archia, et Symmachi laudum in Gratianum: sic in membranæ Palatinæ initium pro Roscio; sic item in Veronensi Caii codice. Lege etiam L. Aretinum, ep. II, 10. Quin adeo defectum eundem in codicibus quoque XV et XVI sæculi sæpe numero videre est. Tantus fuit olim literis ornatoribus auspicandi fibros amor! quod ubi factum est, tum alia labes eisdem sæpe principiis accidit, furuncolorum nimirum aut ineptorum hominum stulta aviditas, qui, præcis iis literis vel icunculis, scripturam simul posticam comminuerunt; quam rem quum multi codices docent, tum in primis nobilissimi duo, Vaticanus nempe Virgilius et Homerus Ambrosianus. Sed tamen fieri potest, ut hujus libri initium minio quidem vel succo quovis colorato scriptum olim fuerit (quod membranæ sulci quidam mihi persuadent); id autem omne tincturæ genus evanuerit, quum codex ob rescribendum elatus est. Quippe unum fere atramentum contra vim abluitionis utcumque manet incolume. Cujus rei certa exempla deinceps alibi prolaturus sum.



FRAGMENTA

EX LIBRIS DE REPUBLICA.

EX M. T. C. DE REPUBLICA LIBRO II.

.....¹ ditate audiendi, ingressus est sic loqui Scipio: P. 275
 Catonis hoc senis² est, quem, ut scitis, unice dilexi,
 maximeque sum admiratus, cuique vel patris utrius-
 que³ iudicio, vel etiam meo studio, me totum ab
 adolescentia dedidi⁴; cuius me numquam satiare po-

1. *Ut omnes igitur vidit incensos capi.* Hoc A. Maïi supplementum recepit Villem. quasi essent verba Ciceronis; receperunt item Sch. et Lehn. Abjecit ea Steinack, Heinr. autem eorum loco scripsit iisdem literis, quibus contextum Ciceronis, « Hic quum omnes flagrarent cupiditate audiendi ». Respexit fortasse de Orat. I, 30, 134: « vos... flagrare intelligo cupiditate », ubi ex totius loci sententia subaudiendum est *audiendi*. In mesam partem dicitur *cupiditate flagrare* in Verr. Act. II, lib. IV, 34, 75. Censor Lipsiensis (1824, 12, p. 90, sq.) hoc supplementum, quod ipse paullo longius esse fatetur, excogitavit: « Quum igitur omnium oculos in se videret coniectos avi-) ditate audiendi »: coll. de Orat. II, 4, 16, ubi est: « Tum Cæsar, Equidem, inquit, Crasse, ita sum cupidus te in illa longiore ac perpetua

oratione audiendi »: et II, 7, 28: « Tum omnes oculos in Antonium coniecerunt ». Poterat addere or. pro Cluent. 19, 54, et Epp. ad Brut. 9. Ad v. « ingressus est sic loqui » vid. que annotavimus ad I, 46, post præ. Add. de Div. II, 1, 3: « de divinatione ingressi sumus his libris scribere ». Miro consilio Sch. post *Scipio* interrogandi signum posuit. Ma.

2. *Hoc senis.* Cato cum epitheto *senex* etiam pro Archis, 7; pro Sylla, 7; de Off. I, 29. A. M.

3. *Patris utriusque.* Paulli qui genuit, et Scipionis Africano superiore geniti, qui adoptavit. Namque ipsi Scipioni superiori infensus fuit Cato, ut ait Liv. XXXVIII, 54; quem locum citat Quintilianus, Inst. VIII, 6, confirmantque Plinius in præf. et Nepos. A. M.

4. *Adolescentia dedidi.* Hinc Cicero de Invent. I, 4 Scipionem dicit Cato-

- tuit oratio : tantus erat in homine usus reipublicæ , P. 176
 quam et domi et militiæ quum optime, tum etiam |
 diutissime gesserat; et modus in dicendo, et gravi-
 tate mixtus lepos⁵, et summum ve| discendi studium,
 P. 123 vel docendi⁶, et orationi vita admodum congruens⁷.
 Is dicere solebat⁸, ob hanc causam præstare nostræ
 civitatis statum ceteris civitatibus, quod in illis sin-
 guli fuissent fere⁹, qui suam quisque¹⁰ rempublicam
 P. 277 constituissent legibus atque institutis || suis; ut Cretum
 Minos; Lacedæmoniorum Lycurgus; Atheniensium,

nis discipulum. Vicissim Cato quanti Scipionem faceret declaravit Homericō versu (Plut. in Cat. fin.) cujus interpretatio hæc est in Livii epitome, lib. XLVIII: « reliquos qui in Africa militarent, umbras militare; Scipionem vigere ». A. M. — [Versus Homericus est Odys. K, 495: Τὸ καὶ τὸ θνήσκει νόον πρὸς Περσέφοντα, Οἷον κερύδαλι τοὶ δὲ σκυλὶ ἀίσουσι. M.]

5. *Gravitate mixtus lepos.* Multos Catonis sales scribit in ejusdem vita Plutarchus. Adi et Macrobiū, Sat. II, 1, 2, nec non Augustinum de doct. ch. II, 31. Catonis liber jocosorum ἀποφθγγμάτων memoratur a Tullio, Off. I, 29. Quare mendosus creditur Hieronymi locus ep. CXXX, 13, ubi ait Catonem, non secus ac illam Cræsum, semel in vita risisse. Catonem imitatus videtur Selpio, cujus lepida dicta aliquot leguntur apud strategematum auctores, et Cic. de Or. 2; eaque collegisse videtur Polybius. Vide Suidam voc. κερύδαλις. [Scipionis lepida dicta colligit Pighius ad an. DCXI. A. M. in Add.]

6. *Vel doce adi.* Namque opera Catonis didascalica fuerunt « de rhetorica, de medicina, de moribus, de liberia eduoendis, de re militari, de

agricultura ». Plin. XIV, 3, ait a Catone præcepta data omnium rerum expetendarum. Apud eundem, XXV, 2, omnium honorum artium magister dicitur Cato. A. M.

7. *Admodum congruens.* Sed enim Plinius, VII, 27, Scipionem Æmilianum in cunctis Catoni præponere non dubitat; quod judicium sequitur Solinus, cap. 7. Catonem et Scipionem exæquat Seneca, ep. LXXXVII: « Catonem tam reip. profuit nasci, quam Scipionem; alter enim cum hostibus nostris bellum, alter cum moribus gessit ». Licet autem mirari tantam Scipionis cum Catone necessitudinem, quum ille optimas, hic populum studiosissime tueretur. A. M.

8. *Is dicere solebat.* Mortuus quippe Cato erat anno fere vigesimo ante hunc dialogum de rep. Disputatur enim anno 625; capta fuit Carthago anno Varroniano 608; Cato a Velleio, I, 13, dicitur mortem obtinere ante triennium, quam Carthago deleteretur. A. M.

9. *Singuli fuissent fere.* Cod. sec. manu quorum hab. at pr. qui. [Videntur retinenda scriptura primæ manus qui. A. M. in Emm.]

10. *Qui suam quisque rempublicam*

quæ persæpe commutata esset, tum Theseus, tum Draco, tum Solo¹¹, tum Clisthenes¹², tum multi alii; postremo exsanguem jam et jacentem doctus vir Phalereus sustentasset Demetrius¹³: nostra autem respublica non unius esset ingenio, sed multorum, nec una hominis vita, sed aliquot constituta
 178 sæculis et ætatibus. Nam | neque ullum ingenium tan-
 174 tum existitisse dicebat, ut, quem res nulla fugeret, quisquam aliquando fuisset; neque cuncta ingenia collata in unum tantum posse uno tempore providere, ut omnia complecterentur sine rerum usu ac vetustate. Quamobrem, ut ille solebat, ita nunc mea repetet oratio populi originem¹⁴; libenter enim etiam verbo utor Catonis. Facilius autem, quod est propositum, || consequar, si nostram rempublicam vobis et P. 187 nascentem, et crescentem, et adultam, et jam firmam atque robustam ostendero¹⁵, quam si mihi aliquam, ut apud Platonem Socrates; ipse finxero.

constituissent. Ita jubente A. Mazio in Add. et ratione spæ, præcursibusque Heibr. Socinæk. et Lehn. rescriptissimis. Constante sætém hie est Ciceronis usus, ut scribitur Epp. ad Fam. I, 9, prope fin. «Ego, quid ad te quisque tuorum... scribat, nescio»; qui lætus ad Nostri normam scribendus esset: «qui quid ad te quisque de suis rebus scribant, nescio», neque vero «quorum quid ad te quisque de suis rebus scribant, nescio». Ma.

11. *Tum Solo.* Solonis nomen hoc suo loco in Ciceronis, qui nunc extant, libris nominandi casu legitur. Hanc vero ejus formam Ciceronis natus esse, neque vero *Solon*, recte suspicatus est K. L. Schneider. Gr. Lat. (Formal. I, p. 276) laudans J. F. Gronov. ad Senec. Agamem. v. 514, p. 58; ed. Schröder. et Jacob. Gron.

ad Tacit. Ann. III, 26, p. 292 Oberl. Ma.

12. *Clisthenes.* De Clisthene loquuntur Plutarch. in Aristide et Pericle, Herodot. lib. V. Conf. Cœl. Rhodigin. Lectt. Ant. XXI, 44, p. 1211 ed. Freof. 1676, f. m. Ma.

13. *Phalereus sustentasset Demetrius.* De resp. Atheniensis magistratibus et varietatibus, virique predictis Pollax libro octavo; Suidas voc. ἑρπετιώτα; Polybius, VI, 44; Gellius, XI, 16; Plinius, VII, 56; Pausanias, I, 3; Laertius in Demetrio; præsertimque Corsinus, fact. Ant. disert. I; et Meursius in antiquitatibus Asiaticis, A. M.

14. *Populi originem.* Significat Catonis Originem. A. M.

15. *Robustam ostendero.* Ciceronis exemplo, qui hoc in opere romanam historiam a primordiis contexuit, tan-

II. Hoc quum omnes approbavissent : Quod habemus igitur institutæ reipublicæ tam clarum, ac tam omnibus notum exordium¹, quam hujus urbis condendæ principium profectum a Romulo² qui patre P. 288 Marte natus (con | cedamus enim famæ³ hominum, præsertim non inveteratæ solum, sed etiam sapienter P. a majoribus proditæ³, bene meriti de rebus communibus ut genere etiam putarentur, non solum esse ingenio divino⁴), is igitur, ut natus sit⁵ cum Remo

pulsam se dicit Atticus (Brut. 5) ad annales suos conscribendos : « nam ut illos de republica libros edidisti, nihil a te sane postea accepimus; eisque nosmet ipsi ad veterum annalium memoriam comprehendendam impulsus atque incensi sumus ». Desiderat autem Atticus in ipso hujus operis de Rep. natali anno; siquidem Tullius docet (Orat. XXXIV) Atticum annorum septingentorum memoriam suo libro colligavisse. A. M.

II. 1. *Tam clarum, ac tam omnibus notum exordium.* Ad rem conf. Livium in præfatione, et nostras Antt. Romm. p. 11. Ca.

2. *Famæ hominum.* Quod dicit *famam hominum* circa finem capituli dicit *fabulas*. Eodem sensu dixit *hominum fama* de Off. III, 5, 25. Commode laudat Villem. Livium in Præf. 7 : « si cui populo licere oportet, consecrare origines suas, et ad deos referre auctores, ea belli gloria est populo romano, ut, quum suum conditorisque sui parentem Martem potissimum ferat, tam et hoc gentes humane patientur æquo animo, quam imperium patiuntur ». Ma.

3. *A majoribus proditus.* *Prodere* proprium est Nostro est rebus, que fama vel usu, vel scriptis ad posteros traduntur : cujus usus quum multa sint

exempla, unum apponere sufficit ex Or. pro Mil. 30, 83 : « Majorum nostrorum sapientia, qui sacra, qui cærimonias, qui auspicia... nobis, suis posteris prodiderunt ». Ma.

4. *Esse ingenio divino.* Servius ad Æn. VI, 322 : « multi ad gloriæ generis simulant se nominum filios; ut Romulus ex Marte, Alexander ex Jove Hammone ». Confer et Livii præmium. Hanc autem famam Romuli Remique Marte sen genio naturam docte ventilat Dionysius, I, 77. Varro item apud Augustinum, C. D. III, 4, disserit, ntile esse, ut se homines diis genitos mentiantur. Id tamen jure meritoque pie respiciunt aures. A. M.

5. *Is igitur, ut natus sit cum Remo fratre, dicitur.* Ut pro ubi, postquam positum satis frequens est; v. c. Brut. 5, 19 : « Nam ut illos de republica libros edidisti, nihil a te sane postea accepimus ». Quod vero præcipiant Grammatici (Ruddimann. Inst. Gr. Lat. II, p: 314), tale ut indicativum petere, id ita verum est, nisi sit oratio obliqua, ut hoc loco : « is, ut natus sit... dicitur... jussus esse » : plane ut est Epp. ad Fam. V, 2 : « Ilud dico, me, ut primum in concione provinciam deposuerim, statim... cogitare corpise ». Et mox : « perhi-

fratre⁶, dicitur ab Amulio rege Albano, ob labefactandi regni timorem, ad Tiberim exponi jussus esse: quo in loco quum esset silvestris belluæ sustentatus⁷, pastoresque eum || sustulissent, et in agresti P. 126 cultu laboreque aluissent; perhibetur, ut adoleverit, et corporis viribus et animi ferocitate⁸ tantum ceteris præstitisse⁹, ut omnes, qui tum eos agros, ubi hodie est hæc urbs, incolebant, æquo animo illi libenterque parent¹⁰. Quorum copiis quum se ducem præbuisset, ut jam¹¹ a fabulis ad facta veniamus, op-

betur, ut adoleverit... præstitisse. Ma.

6. *Cum Remo fratre.* Altum deinde apud Ciceronem de Remo silentium est, sive ne cogatur divum Romulum criminari de fraterna cæde, sive ob ejus rei controversiam. Nam de obitu Remi multiplex sententia legitur, super qua disserit Augustinus, C. D. III, 6. Alii quippe a Romulo vel ejus jussu cæsum aiunt; alii a Celere, sed inscio Romulo; alii ob muros despectos; alii in acie. Liv. I, 7; Dionys. I, 87; Ovid. Fast. IV, 843, V, 471; Propert. III, 9, 50; Tibull. II, 5, 24; Aur. Vict. Vir. ill. I; Strabo, lib. V, p. 352; Lactant. Inst. I, 15; Lydus de Magg. Romm. I, 5; Plut. in Romulo; Digest. I, 8, 11; Serv. ad Æn. VI, 780, et XI, 603; Ang. C. D. XV, 5, et de consens. Ev. I, 19. Egnatius autem historicus apud Aur. Victorem orig. Rom. narrat Remum non modo non esse occisum, sed etiam ulterius a Romulo vixisse. Servio Virgilius, æque ac mihi Cicero, videtur eadem reticentia studiosè usus. Namque ad Æn. I, 276: « Romulus mavortia condet mœnia », adnotat Servius: « bene Romulum solum ait, dissimulans de paricidio ». [Cicero ta-

men de Off. III, 10, Romulum paricidii accusat. A. M. in Add.]

7. *Sustentatus uberibus.* Locutionem imitari videtur Propertius, III, 9, 51: « Eductosque pares silvestri ex ubere reges ». A. M.

8. *Animi ferocitate.* « Animi ferocitate præstare » alibi Noster, ut existimq, non dixit, quum et *ferocitatem* soleat in vitiiis ponere, et *præstare* nonnisi fere de virtutibus dicat. Sed egregie h. l. junguntur hæc verba, quum ipsa ferocitas regalis casusdam animi quasi signum et indicium esset. Ma.

9. *Ceteris præstitisse.* Hoc politici homines primum aiunt et antiquissimum dominandi jus, præcellentem scilicet corporis et animi vim. Dionys. I, 5. Victor autem Orig. Rom. 21: « Romulum a virium magnitudine appellatum; nam græca lingua ῥώμην virtutem dici, certum est ». A. M.

10. *Libenterque parent.* Ovid. Fast. III, 61: « Omnibus agricolis armentorumque magistris Iliadæ fratres jurâ petita dabant ». A. M.

11. *Ut jam a fabulis.* In cod. est *ut et jam*, ut dedit A. Maius et post eum Sch. quamquam nusquam dixit Cic. *et jam pro etiam jam*, et neque sic intellectum illud et locum habet.

pressisse Longam Albam, validam urbem¹² et potentem¹³ || temporibus illis, Amuliumque regem interemisse fertur.

III. Qua gloria parta, urbem auspicato condere, et firmare dicitur primum¹ cogitavisse rempublicam. Urbi autem locum², quod est ei, qui diuturnam rempublicam serere³ conatur, diligentissime providendum, incredibili opportunitate⁴ delegit. Neque enim

Lehnerus conjunctim scripsit *etiam*, quod otiosum est. Sine dubio *διούρατοι* A. Maïi *ῥορονίδας* erant *σφοδραταί*, dicentia: immo et delere præstaret. Et deleverunt ante nos Heinr. et Steinack. Plane geminus est Nostro locus de N. D. I, 14, 36: « Zeno autem, ut jam ad vestros, Balbe, veniam, naturalem legem divinam esse censet ». Ma. — De hoc vocabulo (*fabulis*) ejusque significationibus disputavit Wyttenbachius in Philomath. t. III, p. 302, sq. Infra cap. 10, dixit Noster: « antiquitas accepit fabulas, fictas etiam nonnumquam incondite ». Quod dicit *ad facta*, indicat, ipsum historiam romanam, qualis sub regibus fuisse traditur, veram esse credidisse vel certe pro instituti sui ratione, ut de vera historia, de iis rebus loqui. Ad v. *validam urbem* conf. Div. I, 15. Ca.

12. *Validam urbem et potentem temporibus illis*. Conf. Liv. I, 15. Ca.

13. *Potentem temporibus illis*. Cod. *vel*; sed deinde videtur factum *et*. — *Et potentem*. Quum in cod. scriptum fuerit *vel potentem*, suspiceris utrumque vocabulum glossam esse v. *validam*, ideoque ejiciendum. Utrumque si servaveris, *validam* de urbe intelliges loco operibusque munita. Fieri etiam potest, ut scriptum fuerit « ut temporibus illis », i. e. pro temporum illorum ratione. Cr.

III. 1. *Dicitur primum*. Non erat, quod omitteret hanc vocem Villem. in versione: significat enim, eum de hoc potissimum et primum post Amulium interfectum cogitavisse, neque de expeditionibus bellicis aliisque de rebus gerendis. Ca.

2. *Urbi autem locum*. Vid. Crenz. Antt. Romm. p. 14. Ma.

3. *Rempublicam serere*. Facit huc locus de Legg. I, 6, 20: « Serendi etiam mores »; ad quem locum vide, quæ annotavimus in ed. nostr. et Cr. p. 51. Ma.

4. *Incredibili opportunitate*. Uberatam certe, quam in primis urbano situi decernit Aristoteles, Reip. VII, 5, negatam prope romano solo aiunt quidam apud Tullium in Rul. II, 35, et apud Dionys. VIII, 8. Contra tamen, et vere, Plutarchus, Romul. cap. 1, agri romani bonitatem experimento cognitam ait. Nostra etiam setate nusquam hic ager adversus cultores ingratus est. Sed enim Tullii hunc de rep. locum videtur Strabo, lib. V, p. 351, studiosè refutare, dum ait situm urbi condendæ non delectu sed necessitate fuisse captum (quod fatebitur ipse Cicero, cap. 11); quippe qui neque natura munitus esset, neque aliis tunc uteretur commoditatibus: *πίστοι τὴν Ῥώμην ἐν τόποις οὐ πρὸς αἰρῆσιν μάλλον, ἢ πρὸς*

ad mare admovit, quod ei fuit illa manu copiisque P. 127
 157 facillimum⁵, ut in agrum Rutulorum Aboriginumve ||
 procederet; aut in ostio Tiberino, quem in locum
 multis post annis rex Ancus coloniam deduxit⁶, ur-
 bem ipse conderet: sed hoc vir excellenti providen-
 tia sensit ac vidit, non esse opportunissimos situs
 128 maritimos⁷ urbibus eis, quæ ad spem diuturnitatis
 conderentur atque imperii. Primum quod essent ur-
 bes maritimæ non solum multis periculis oppositæ,
 158 sed etiam | cæcis⁸. Nam terra continens adventus ho-
 stium non modo expectatos, sed etiam repentinos,
 multis indiciis, et quasi fragore⁹ quodam, et sonitu

ἀνάγκην ἐπιτηδείους· οὗτοι γὰρ ἐρωμὸν
 τὸ Ἰθαφός, κ. τ. λ. Idem nihilominus
 Strabo, p. 358 sqq. late narrat innumeras
 commoditates, quæ romanæ urbi paulatim
 accesserunt a vicinis regionibus et ab
 industria potentiaque civium, ita ut in
 orbe nihil esset Roma melius aut felicius.
 Qua in sententia potissimum licuit quoque
 Propertio de Roma canere, III, 29, 18: «
 Natura hic possit quidquid ubique fuit».
 A. M.

5. *Copiisque facillimum.* Locum e
 Π de Rep. citat Fronto exem. eloc. voc.
admovit, omittis tamen verbis *illa manu
 copiisque* tam in codice Mediolanensi,
 quam in quatuor Vaticanis. A. M.

6. *Ancus coloniam deduxit.* Liv. I, 33:
 «*Silva Mæsia Veientibus adempta æque
 ad mare imperium prolatum, et in ore
 Tiberis Ostia urbs condita.*». Conf. Meo-
 sala Corvin. de Progen. Aug. p. 6 (in
 Scriptt. Hist. Rom. ed. Hauriis); Flor. I, 4,
 ibiq. Beger. p. 54; Aurel. Vict. de viris
 illustr. 5; Eutrop. I, 4. Ma.

7. *Situs maritimos.* Utrum urbs, quæ
 conditur, ad mare sit admovenda,

necne; deque maris utilitatibus ac detri-
 mentis, dubitanter scribit Aristoteles, Reip.
 VII, 5, 6. Minime dubius est Plato, qui,
 Leg. IV, civitatem a mari submovet
 stadiis octoginta, deque situs mediter-
 raneis commoditatibus, maritimique
 damnis discedit; quam Platonis sententiam
 præ oculis Tulliam habuisse vix dubito.
 Distant autem a mari Roma stadiis circiter
 CXX. A. M.

8. *Sed etiam cæcis.* Ita etiam passim
 utuntur Græci verbo τυφλός. Cic. de
 Lege agr. II, 14: «*Cur hoc tam
 est obscurum atque cæcum?*». de Or.
 II, 87, 357: «*Res cæcas et ab ad-
 spectu iudicio remotas.*». Ca. — *Cæca
 perisula* alibi non dixit Cicero: sed
 Propert. II, 27, 6, habet: «*Et maris
 et terræ cæca pericula visæ.*». Apud
 Plut. in Pyrrho, 15, est θάλασσα
 κείουσα πρὸς χωρία δύσορμα καὶ τυφλά.
 Ma.

9. *Et quasi fragore.* Substantivum
fragor, quo, ut poetice magis, quam
 pedestri orationi conveniente (quam-
 quam eo usi sunt Quintilianus etiam
 et Plinius in Epistolis), alibi non usus
 esse videtur Cicero, excusat addito

ipso ante denuntiat; neque vero quisquam potest hostis advolare terra, quin eum non modo esse, sed etiam quis, et unde sit, scire possimus. Maritimus vero ille¹⁰ et navalis hostis ante adesse potest, quam quisquam venturum esse suspicari queat; nec vero quum venit, præ se || fert, aut qui¹¹ sit, aut unde p. veniat, aut etiam quid velit; denique ne nota quidem illa, pacatus an hostis sit, discerni ac judicari potest.

IV. Est autem maritimis urbibus etiam quædam corruptela ac mutatio¹ morum: admiscentur enim novis sermonibus² ac disciplinis, et importantur non p.

quasi. Eo semel, et non nisi in exemplum exornationis, quæ fit quasi imitatione soni, usus est Auct. ad Herenn. IV, 31, 42: « Postquam iste in rempublicam fecit impetum, fragor civitatis in primis est auditus ». Ma.

10. *Maritimus vero ille.* Noli licet movere verbo *ille*, quia de *maritimo hoste* nondum sermo fuerit; unde aliquis fortasse conjiciat « *maritimus vero idem* », ut intelligas: *idem vero hostis*, (qui terra continenti adveniens facile potest animadverti, ideoque non ita periculosus est), si mari et navibus advenit, formidolosior est, quia ante adesse potest, quam quisquam venturum esse suspicari queat. Neque etiam *ille* delendam. Est elegans dictio, et locus ita intelligendus: si vero alius hostis non terra, sed mari navibusque appropinquat, ante adesse potest, etc. vel: si vero is, qui hostis urbem adiri vult, *maritimus* est et *navalis*, ante adesse potest, etc. Ca.

11. *Aut qui sit.* Heinr. et Steinack. primæ manus lectionem, *quis*, restituerunt; videlicet (ita certe opinor) ut Cicero secum in concordiam redeat, qui paullo superius scripsit « *quis et*

unde sit ». Sed salva res est: et supra *quis* scripsit, quia requiritur pronomen interrogativum, neque fuit causa scribendi *qui*: hoc loco *qui* interrogative posuit pro *quis*, ut sæpius fecit ante *s*, ut vitetur concursus litteræ sibilis aurbus ingratus. Ita dixit Epist. ad Fam. V, 12 (Mart. Lagun. 13): « Neque enim tu is es, qui, qui sis, nescias »: ad Att. III, 10: « Non possum . . . non sentire qui sim »: in Qu. Cæcil. Divin. 6, 20: « Te non novimus, nescimus, qui sis ». Quæ de re dudum præcepit Curtius ad Sallust. Catil. 44, 5, p. 266, brevius Drakenborch. ad Liv. I, 7, 9, p. 80 ed. Stuttg. Ma.

IV. 1. *Mutatio morum.* Mos. anteponebat *demutatio*, qui sic ad h. l. Non dubitavi restituere post Heinr. Stein. et Lehnerum hanc primæ manuscriptionem, ut sit mutatio in pejus. Et eodem sensu verbo *demutandi* utitur Plaut. Triumm. 74 (I, 2, 36): « Aut si demutant mores ingenium tuum, neque eos antiquos servas, aut captas novos »: ib. 1113 (IV, 5, 19): « neque demutavit animum de firma fide ». Ma.

2. *Sermonibus.* Qui admiscetur no-

merces solum adventitiæ; sed etiam mores, ut nihil
 168 possit in patriis institutis manere in | tegrum. Jam qui
 incolunt eas urbes, non hærent in suis sedibus, sed
 volucris semper spe et cogitatione rapiuntur a domo
 longius; atque etiam quum manent corpore, animo
 tamen excurrunt et vagantur, Nec vero ulla res magis
 labefactatam diu et Carthaginem et Corinthum per-
 vertit aliquando, quam hic error ac dissipatio³ civium,
 XIV quod, mercandi cupiditate et navi || gandi, et agrorum P. 130
 127 et armorum cultum reliquerant⁴. Multa etiam ad luxu-
 riam invitamenta pernicioso civitatibus suppeditantur
 mari, quæ vel capiuntur, vel importantur; atque ha-

vis sermonibus, eum mores sæpe suos
 corrumpere putant philosophi, gram-
 matici autem etiam linguam. Atqui
 mixtio cum extraneis sermonibus non
 corruptelam sed proprietatem fecisse
 Atticæ linguæ videbatur Xenophonti,
 reip. Ath. cap. 2, cujus verba propter
 controversias in Italia renatas de lin-
 guæ patriæ puritate atque originibus,
 audire par est. Loquitur autem Xeno-
 phon de utilitatibus quas Athenienses
 e commercio cum omni populorum
 varietate capiebant, inter quas linguæ
 patriæ perfectionem recenset: *ἔπειτα
 φωνὴν τὴν πάσαν ἀκούοντες, ἐξελέξαντο
 τοῦτο μὲν ἐκ τῆς, τοῦτο δὲ ἐκ τῆς· καὶ
 οἱ μὲν Ἕλληνες ἰδίᾳ μᾶλλον καὶ φωνῆ καὶ
 διαίτη καὶ σχήματι χρῶνται, Ἀθηναῖοι
 δὲ κευραμένη ἐξ ἀπάντων τῶν Ἑλλήνων
 καὶ βαρβάρων.* Quamquam reapse Xeno-
 phon toto illo opusculo Athenienses
 irridet: quare et de atticam præstan-
 tia ironice loqui videtur. Romanorum
 item lingua videbatur Dionysio, I, 90,
 propter commercia et commigrations
 multum adscivisse præsertim ex Æoli-
 ca dialecto. A. M.

3. *Error ac dissipatio.* Singularem
 hæc verba sensu et alibi non obvio

ponuntur a Nostro, ita tamen, ut recte
 ita dici dubium esse non debeat. Simili
 sensu dixit *erratio* de Univ. 6, et *dissipa-
 tum* sensu consimili *oratore* in
 Bruto, 59, 216. M. — Idcirco Lycar-
 gus Lacedæmonis mari interdixerat,
 ut ait Plutarchus in institutis Laconicis,
 t. VI, p. 890. Isocrates autem or. soc.
 c. 33, Lacedæmonios maris imperio ita
 esse corruptos docet, ut ob id terras
 quoque imperium amiserint. A. M.

4. *Agror. et armorum cultum reli-
 querant.* Armorum, ait, cultum reli-
 querant, quia mercenariis copiis ute-
 bantur. Ca. — Corinthiorum præ reli-
 quis Græcis studium navigandi anti-
 quissimum, primamque adeo trirremem
 ab iisdem ædificatam, observat Thu-
 cydides, I, 13. De Carthaginensibus
 autem sic Afer Augustinus in ps. XLVII,
 6: — manifestum est, quod primordia
 regni Carthaginis navibus floruerunt,
 et ita floruerunt, ut inter ceteras gentes
 excellenter negotiationibus et naviga-
 tionibus. A. M. — Sch. correxit *cultu-
 ram*, nihil monens, sed motus, opi-
 nor, eo, quod Cic. plerumque de *agro-
 rum cultura* loquitur. Sed qui potuisset
 Noster jungere *culturam armorum*?

bet jam⁵ amœnitas ipsa vel sumptuosas, vel desidiosas⁶ illecebras multas cupiditatum⁷. Et quod de Corintho dixi, id haud scio an liceat de cuncta Græcia verissime dicere. Nam et ipsa Peloponnesus fere tota in mari P. 131 est⁸; | nec præter Philiuntios⁹ ulli sunt, quorum agri P. 13 non contingant mare: et extra Peloponnesum Ænienes., et Dores, et Dolopes soli absunt a mari. Quid dicam insulas Græciæ? quæ, fluctibus cinctæ, natant pæne ipsæ simul cum civitatum institutis et moribus. Atque hæc quidem, ut supra dixi, veteris sunt Græciæ, Coloniarum vero, quæ est deducta a Graiis in P. 132 Asiam, Thraciam, Italiam, Siciliam, Africam, præter

5. Jam. Sic MS Vatican. Maius e conjectura dedit etiam.

6. *Vel sumptuosas, vel desidiosas.* Quid sibi volunt *illecebræ desidiosæ*? nomme agitant et stimulant potius, neque quiescere sinunt, neque ipsæ quiescant? Ita mihi aliquis persuadere atdebatur, ut rescriberem: « vel sumptuosas, vel deteriores etiam ». Sed quamquam hoc non displiceret, si esset in codice, tamen nihil violentius agendum. Patrocinium loci suscipit Auct. ad Herenn. IV, 32, 43: « aut si, quod facit, ab eo (nominetur), quod sit, ut, quum desidiosam artem dicemus, quia desidiosos facit: et frigus pigrum, quia pigros facit ». Ma. — Adde Cic. Agrar. II, 32: « inertissimum et desidiosissimum otium ». Varro, proœm. R. R. II, 1, p. 211 Schneideri: « Viri magni nostri majores... qui in oppido sederent, quam qui rura colerent, desidiosiores putabant »: ubi alii libri *desidiores*. Ca.

7. *Cupiditatum.* Intellige præsertim ambubajarum Corinthiarum famosum collegium, de quo Strabo, VIII, p. 581, alique auctores. A. M.

8. *In mari est.* Cicero ad Att. VI,

2: « Peloponnesias civitates omnes maritimas esse, Dicæarchi tabulis credidi. Is multis quidem nominibus Græcos in eo reprehendit, quod mare tam sequenti sunt ». En unde Cicero disputationis hujus materiam sumpsit, teste ipso ibidem: « atque istum ego locum totidem verbis a Dicæarcho transtuli ». Negaverat autem Atticus Arcadas mare contingere; quod secus tamen aliquando fuit, quum Triphylia potiebantur regionis maritimæ. A. M.

9. *Philiuntios.* Cod. mendose *Philiuntios*. Immo vero scribi debuit *Phliasios*; sic enim emendavit suam hanc lectionem librorum de Rep. Cicero ipse ad Atticum scribens, VI, 2: « Phliasios dici sciebam; et ita fac habes, nos quidem sic habemus. Sed primo me ἀναλογία deceperat, Φλιούς, Όποιός, Σιπούς; quod Όποιόντιοι, Σιπούντιοι. Sed hoc continuo correxi ». In codice tamen Vaticano manet prior Tullii scriptura (præter vitiosam metathesim); quod nobile documentum est Tullii libros politicos statim omnibus vignisse (ut ait Cælius, ep. VIII, 1), ideoque distractis exemplaribus, ne ipsius quidem auctoris emen-

unam Magnesianam¹⁰, quam unda non alluat? Ita barbarorum agris quasi attexta || quaedam videtur ora esse P. 229 Græciæ. Nam e barbaris quidem ipsis nulli erant antea maritimi, præter Etruscos¹¹ et Pœnos; alteri mercandi causa, latrocinandi¹² alteri. Quæ causa perspicua est malorum commutationumque Græciæ, propter ea vitia maritimarum urbium, quæ ante paullo¹³ perbreviter attigi. Sed tamen in his vitiis

dationes potuisse recipi. Ceteroquæ gentile Φλαίοντιος est apud Stephanum Byz. qui addit et Φλαίσιος atque Φλαίσιος. Phlasius scribit ipse Cicero, Tus. V, 3; et sic græci vulgo auctores habent. A. M.

10. *Magnesianam.* Ad Mæandrum. Vid. Liv. XXXVII, 45, init. coll. XXXVI, 43; Corn. Nep. Themistocl. c. 10. Ca.

11. *Etruscos et Pœnos.* Quod si A. Mains recte explicuit hunc locum, acerbis et fere dixerim injustis de Etruscia Noster iudicat. Opes enim Etruscorum et imperium maritimum non prædonum tantum speciem referunt. Vide modo Herodot. I, 166; Euseb. Chron. p. 36; in primis Liv. I, 2, V, 31. Sed de toto loco res nondum ad liquidum perducta est, etiam quod ad Pœnos attinet, qua voce etiam Phœnices significari arbitratur A. Mains. Ca. — Fuisse tamen eam, quam dicit A. Mains, re vera Ciceronis sententiam, patet ex loco Servii, quem laudat, quemque nos h. l. adscribimus: « Mæoniæ provinciæ brevitatem duos fratres, Lydum et Tyrrhenum ferre non posset, ex sorte Tyrrhenus cum ingenti multitudine profectus, partem Italiæ tennit et Tyrrheniam appellavit. Hi diu piraticam exerceverunt, ut etiam Cicero in Hortensio docet, quum captivos novis pœnis affligerent; occisorum eos religantes

cadaveribus: quod Virgilius dat Mezentio, sciens lectum esse de gente Tyrrhenorum ». Quod vero ad Etruscorum historiam attinet, collecta reperies pleræque omnia ex veteribus scriptoribus in tertio volumine addendorum ad Historiam universalem (quæ germanice prodiit Halis Saxonum undecotoginta voll.), p. 43-180. Inde etiam patet Ciceronis iudicium justo acerbius esse. Sed iniquius iudicare solitos esse Romanos de Etrusciis æque ac de Carthaginiensibus, notum est. Est vero h. l. chiasmi genus, quum verbum *mercandi* ad *Pœnos*, *latrocinandi* ad *Etruscos* trahendum sit. Similis est ap. Sallust. Catil. 14: « quos manus atque lingua perjurio aut sanguine civili alebat »: ubi *manus* referendum ad *sanguine*, *lingua* ad *perjurio*: ubi vid. Cort. p. 96, sq. Ma.

12. *Latrocinandi.* Latrones intelligit Etruscos; nam Pœnorum navigationes supra dixit auctor. Quin adeo voce *Pœnos* etiam *Phœnices* significari a Tullio arbitror. Etruscos seu Tyrrhenos diu piraticam exercuisse docuerat in Hortensio Cicero, teste Servio ad Æn. VIII, 479, qui locus ex Augustino inter operis fragmenta translatus est. Eorundem piraticam commemorat etiam Strabo, V, p. 354, τῆ θαλάττης κατὰ ληστείας ἐπέδεντο. A. M.

13. *Ante paullo.* Solet alibi Cicero dicere, ut alii scriptores, *paullo ante*,

inest illa magna commoditas, et, quod ubique gentium | est, ut eam urbem, quam incolas, possit¹⁴ ad- P. 11
P. 133 nare; et rursus, ut id, quod agri efferant sui, quas-
cumque velint in terras portare possint ac mittere.

V. Qui potuit igitur divinitus¹ et utilitates com-
plecti maritimas Romulus, et vitia vitare? quam quod
urbem perennis amnis, et æquabilis, et in mare late
influentis posuit in ripa², quo posset urbs et accipere
ex mari, quo egeret, et reddere, quo redundaret; || P. 11
eodemque ut flumine res ad victum cultumque maxime
necessarias non solum mari absorberet³, sed etiam in-

sed similiter ut nostro loco dixit de Senect. 2, 6: « si... ante multo a te didicerimna ». Ma.

14. *Possit*. Locum e II de Rep. citat Fronto exem. eloc. voc. *adnare*. At in editis fragmentis citatur e I perperam. Editiones item habent *possit* pro *possit*; quæ etsi lectio videri poterat probabilis, tamen a Frontonis codicibus cunctis exploditur, tum, quod magis interest, a Ciceronis de Rep. codice Vaticano. Codicum Frontonis varietates sunt, 1° « ut ad eam urbem, ad quam incola possit adnare »; 2° in alio codice *tò possit* corrigitur in margine *possit*, quæ conjectura deinceps ab editoribus fragmentorum recepta fuit. A. M.

V. 1. *Divinitus* anteposuit Mos. qui sic ad h. v. Ita primo statim adspecta corrigendum esse existimavi, idemque fecisse postea deprehendi Schützius, Steinack. et Zachar. in libro, quem laudavimus, p. 140, qui laudat Cic. Parad. I, 4 (quos numeros operarum errore ita positos existimo), ubi Cicero adjectivi *divinitus* comparativo usus sit. Eo usque est de Finn. V, 11, 33: « major aliqua causa atque diviniior »: sed alio plane sensu. Ad nostrum

proxime accedit de Divin. I, 28, 58: « Quid hoc somnio dici divinitus potest? » Hunc sensum (videlicet *divinandi*) huic vocabulo nostro loco inesse patet etiam ex eo, quod mox dicit: « ut mihi jam tum divinasse videntur ». Ma.

2. *Posuit in ripa*. De hoc Tallii loco loquitur Servius ad G. II, 157: « Fluminaque antiquos subterlabentis muros, quod laudat etiam Cicero in libris de Republica ». De commoditate Tiberis portusque Ostiensis legatur Cassiodorus, Var. VII, 9. Contrarium fecit Dionysius in editione mea Mediolanensi, XII, 21, dum Veiorum nitum eo nomine laudat, quod is a flumine abesset unde aura rigidior matutina valitudini noxia ferri posset, οὐτε πρῶτα μὲν τινας κλησίων ὄντος ψυχράς ἔσθαι ἀνέμους αὔρας. Sed etiam Aristoteles, Reip. VII, 11, cupiditatem præ fert, ut condenda urbis situs maris æque ac terræ, si fieri potest, commoditatibus fratur. A. M.

3. *Absorberet*. Ita [*absorbere*] evidenter codex, sine ulla emendatione. Ut corrigam a mari *subvoheret* moneor; meliore equidem et plane verisimili locutione, indice etiam Rutilio Numa-

P. 134 vectas acciperet ex terra : ut mihi jam tum divinasse ille videatur, hanc urbem sedem aliquando et domum summo esse imperio præbituram ; nam hanc rerum tantam potentiam non ferme facilius alia⁴ in parte Italiæ posita urbs tenere potuisset⁵.

VI. Urbis autem ipsius nativa præsidia, quis | est P. 232
tam negligens, qui non habeat animo notata planeque cognita? cujus is est tractatus¹ ductusque muri, quum Romuli, tum etiam reliquorum regum sapien-

tiano, I, 153, qui Tullii hanc sententiam exprimere videtur de navigatione Tiberis loquens : « placidis commerciis ripis . . . debebat hinc ruris subvehat inde maris ». Attamen ego miror, qui fieri possit, ut amanensis tantam invenit varietatem, nempe *absorberet* pro *subveheret*. [*Absorberet* videtur quedam vitiosa metathesis ex *subveheret*. A. M. in Em.] — *Mari accesserit*. Recipere ausus sum meam qualemcumque emendationem, quum Niebuhr, viri ill. correctionem multo (fortasse justo) audaciorum receperint Heinr. (scribens *ab mari subveheret*), Sch. (*a mari subveheret*) et Lohm. (*mari subveheret*). Qui omnes certe in eo verum viderunt, in scriptore, proprietatis ita studioso, quique a verborum timore ita est alienus, *absorberet* ferri non posse. Sed ne latine quidem dicitur *aliquid mari absorbere*. Ex poetis (Rutilii) autem versus pentametro, qui versus verborum liberum delectum valde coeret, prosæ orationis scriptorem non correxerim. Ego, dum melius aliquis afferat, meum iudicium sequutus sum, motus lococipius Ciceronis ad Fam. VII, 23 : « Sed tamen . . . certiorum velim me facias, ubi sint, quando accesserunt, quo genere vectura ». Ma.

4. *Facilius alia*. Cod. *ulla*; sed for-

tasse emendatum *alia*. Conseo scribendum *alia ulla*. A. M.

5. *Tenere potuisset*. Nunc primum deprehendimus ingens Livii plagiam [monet censor Gottingensis (1824, 44), non statim plagii arguendum fuisse Livium, quum ipse Noster initio cap. 6, dicat : « quis est tam negligens, qui non habeat animo notata planeque cognita? » Ma.], qui Tullianam hanc urbani situs descriptionem tacite sibi quodammodo vindicavit in oratione quam a Camillo dictam confinxit lib. V, 54 : « non sine causa dii hominesque huic urbi condendæ locum elegerunt, saluberrimos colles, flumen opportunum, quo ex mediterraneis locis fruges debebantur, quo maritimi commestus accipiantur; mare vicinum ad commoditates, nec expositum nimis propinquitate ad pericula classium externarum : regionem Italiæ medium, ad incrementum urbis natam unice locum ». Jam vero quæ Cicero dicit de Romæ comodo situ ad retinendum summum imperium, eadem observat Strabo, VI, p. 438, de ipsius Italiæ situ ad orbis regimen apto. A. M.

VI. 1. *Cujus is est tractatus*. Cod. sine ulla litura *tractatus* pro *tractus*. — Quod ait A. Mains in notula critica *tractatus esse positum pro tractus*, inde aliquis conjiciat eum utrumque

P. 135 tia definitus ex omni parte arduis præruptisque montibus, ut unus aditus qui esset inter Esquilinum Quirinalemque montem², maximo aggere³ objecto, fossa cingeretur vastissima⁴; atque ut ita munita arx
 P. 261 circumjectu arduo et qua || si circumciso saxo nitetur⁵, ut etiam in illa tempestate horribili Gallici ad- P. 136
 ventus incolumis atque intacta permanserit. Locum-

probum existimasse, quum tamen non nisi tractus stare possit. Illud servarunt Villem. et Lehn. Hic vero addit: Equidem mutare quidem nolui, persussum vero habeo, non diu locum suum retenturum esse hoc vocabulum, cujus significatio h. l. necessaria cur substantivo frequentativo tribueretur, nulla sane ratio, nulla excusatio fuit. Quod Niebuhrus in Ind. Lat. ait: « querendum tamen potius, quam immutandam esse censeo »: id eo valet, ut ne quid temere agatur: sed re cogita iudicium ferendum et exsequendum est. *Tractus* nusquam eo sensu ponitur, quem h. l. habere debet, sed *tractus* et alibi et apud Livium, III, 28, 1: « Contemplatusque, qui tractus castrorum, quæque forma esset ». *Legitur arborum tractus* apud Corn. Nep. Milit. 5, 3. Cicero de Or. II, 13, 54, de *tractu orationis* loquitur. *Ductus macularum* est apud Plinium, Hist. Nat. lib. XXXVII, cap. 12, p. 795 Hard. Ma.

2. *Quirinalemque montem*. En aggeris uterque terminus. Videtur ergo falli Nardinius de Roma vetere, lib. I, 7, qui aggerem ultra Esquilium producit. Jam hoc uno orientali latere Romam perviam dicit etiam Dionysius, IV, 54, ceteroqui tutam et imperviam. A. M.

3. *Maximo aggere objecto*. Nempe aggere Servii Tullii, cujus reliquias tractusque adhuc videntur; quique

olim in deliciis fuisse videtur Horatio poetæ ad inambulandum: Sat. I, 8, 15. Opus Servio respæ regi tribuitur a Livio, I, 44, et a Strabone, V, p. 358. Plinius tamen, III, 5, Tarquinium Superbum facere videtur auctorem aggeris; cujus auctoritati minime adherent antiquarii; sartumque potius existimant aut altius exaggeratum id munimentum a Tarquinio, quam conditum. *Medis* huic sententiæ favet Dionysius IV, 54. Consule Cl. Antonii Nibbi tractatum perutilem *de mœnibus Urbis*. Maximus autem iure dicitur a Cicerone prædictus agger; sit enim Dionysius, IX, 68, longum fuisse stadia septem, crassum pedes quinquaginta. Muros præterea turresque superpositas fuisse aggeri docet Strabo loco citato. Denique cis Tiberim nihil sublimius esse Servii Tullii aggere demonstravit Johannes Brocchus, nobilissimus physicus, proposita urbanarum altitudinum tabula, p. 211, numero in opere de natura soli romæ urbis. A. M.

4. *Vastissima*. Lata nimirum pedes plus centum, alta triginta. Dionys. IX, 68. A. M.

5. *Saxo nitetur*. Peracute observat Aristoteles, Resp. VII, 11, acropolim convenire monarchiæ et oligarchiæ; solum æquum democratæ; neutram horum aristocratiæ, sed locum firmum atque munitum. Item Pollux, IX, 5, 40, acropolim appellat βασιλειῶν ἡρώων. A. M.

que delegit et fontibus⁶ abundantem, et in regione
 P. 137 pestilenti⁷ salubrem: colles enim sunt, qui quum per-
 flantur ipsi, tum afferunt umbram vallibus⁸.

VII. Atque hæc quidem perçeleriter confecit: nam
 et urbem constituit, quam e suo nomine Romam
 P. 162 jussit nominari; et ad firman | dam novam civitatem
 novum quoddam et subagreste consilium, sed ad mu-
 niendas opes regni ac populi sui magni hominis, et P. 138
 jam tum longe providentis, sequutus est, quum Sabi-
 nas honesto ortas loco virgines, quæ Romam ludorum
 gratia venissent, quos tum primum anniversarios in
 circo facere instituisset, Consualibus¹ rapi jussit,

6. *Et fontibus.* - Totaque nativo
 memia fonte sonant - ait Rutilius in
 magnifica illa Romæ laudatione, I, 104.
 Fontium Romanorum salubritatem
 cultumque iis adhibuit commemorant
 Frontinus squæd. I, et Varro LL.
 V, 3. Fontes hi fere fuerunt: *musco-*
sus apud teroplum Fortunæ, Plut. de
 fort. R. t. VII, p. 279. *Ad Janum*
geminum sive Tarpeius, Varr. LL. IV,
 32, et Ovid. Metam. XIV, 786. *Ca-*
manarum seu Egeriæ, Symmach. ep.
 I, 21; Liv. I, 21; Plut. Num. 13.
Mercurii, Ovid. Fast. V, 673. *Esqui-*
linus, Prop. IV, 8, 1. *Palatinus*, Prop.
 IV, 10, 25. *Vaticanus*, Prudent.
 hymn. in SS. Petr. et Paul. *Silvani*,
 descript. reg. XXI. *Pici et Fauni*, reg.
 XIII. *Lollianus*, reg. XII. *Scipionum*,
 reg. IX. Fuit et *nympharum Janicu-*
lensis teste quadam inscriptione. A. M.

7. *Et in regione pestilenti.* De ro-
 mano aere, qui semper gravis mor-
 bosusque habitus fuit, multi exstant
 tractatus, quos inter excellit eruditio-
 nis copia Francisci Cancellarii liber,
 viri nostra ætate doctissimi. Et quidem
 plerasque soli hujus pestilentias nihil
 aliud fere fuisse quam febres, verissime

deceit vir arte medica simul ceteraque
 doctrina valde conspicuus, amicus
 meus, Josephus de Matthæis in præ-
 claro commentario de febre Romano-
 rum dea: cui nihil profecto addiderim,
 nisi quod Augustinus, C. D. III, 12, ait,
 febrem esse deam civem romanam.
 Febris dea Romanam Cæsarem Clau-
 dium, quicum tot annos vixerat, in
 ætæ comitata est sano suo relicto,
 ut ludibundus ait Seneca in *trozo-*
locuvræost. A. M.

8. *Vallibus.* Cicero tamen in Rul-
 liana, II, 35, paullo aliter de urbani
 soli commoditatibus et specie loquitur.
 Ad nimbæ urbanæ salubritatem quod
 attinet legatur Tacitus, Annal. XV,
 44. A. M.

VII. 1. *Consualibus.* Cod. *consali-*
bus sine ulla emendatione. Sed mendam
 apertissimum est vel dormitantis vel
 inerediti librarii. Eum siquidem rap-
 tum contigisse fortis Consualibus
 plerique omnes auctores tradunt. Con-
 sus est *Neptunus* Dionysio, II, 31;
 at Cæc. Cypriano de idolor. vanitate,
 II, 5, est « deus frandis seu consailo-
 rum ». Utramque sententiam refert
 Servius ad Æn. VIII, 636, nec non

- P. 27¹ easque in familiarum amplissimarum || matrimoniis collocavit. Qua ex causa quum bellum Romanis Sabini intulissent, praeliique certamen varium atque anceps fuisset, cum T. Tatio rege Sabinorum foedus icit, ma-
- P. 139 tronis ipsis, quæ raptæ erant, orantibus²: quo foedere et Sabinos in civitatem adscivit, sacris communicatis³, et regnum suum cum illorum rege sociavit⁴.

Tertullianus de Spect. cap. 5. A. M. — *Rapi justit.* Sabinas raptas mense post Urbem conditam quarto ait Fabius apud Plutarchum in Romulo, 14; sed enim peccare Fabium satis coarguit Dionysius, II, 31, scribendumque demonstrat non mense sed anno quarto; idque eruitur ex rebus etiam apud Livium narratis, et disertè adfirmat Entropius miscellus. Martio autem mense raptas Sabinas putat Servius ad Æn. VIII, 636, quoniam eo mense fiebant Consualia. Tertullianus sacrum ad Consi aram fieri solitum narrat mensibus julio et septembri. In calendario Capranicorum, mense augusto; in Amiternino, mense decembri fit id sacrificium. A. M.

2. *Orantibus.* Non recte ceperunt hunc locum, qui *orantibus* idem esse censuerunt, quod *rogantibus*, *deprecantibus*, quod fecerunt interpretes gallicus, et uterque germanicus: videlicet quia plerumque narratur, matronas illas in mediam utriusque populi se conjecisse et objecisse aciem, precandoque effecisse, ut pugnantes a certamine desisterent et pacem inirent: ut narrat Livius, I, 13; Flor. I, 1, ubi vides in ed. Begeri (itemque in Hauriaii Scriptt. Hist. Rom. tom. II, p. 12) nummum maximi moduli, in quo iste mulierum interventus conspicitur. *Orantibus* id vult, eas collo-

quili et conciliationis utriusque populi, oratione habita ab Hersilia, causam fuisse; quod item conspici poterat ex seq. v. *oratrices pacis.* Mn. — Ennii locus ex illius deperdito opere, quod *Sabinæ* inscribatur, hic apud me est: « Ut Sabinis Ennius dixit: quum spolia generi detraxeritis, quam inscriptionem dabitis? » quæ videntur Sabinarum orantium verba. Certe hæc particula titulum Enniani operis Macrobi. Sat. VI, 5 (qui aliud citat fragmentum), cognitum, sed mox abs H. Columna (Ennii ed. Hessel. p. 188) temere abolitum, sine ulla dubitatione confirmat. A. M.

3. *Sacris communicatis.* Quos deos Romanis constituerit Romulus, quos Tatio addiderit, narrat Augustinus, C. D. IV, 23. A. M.

4. *Cum illorum rege sociavit.* — Hæc tamen lege recepti in urbem Sabini sunt, post Sabinarum raptum, et factum inter Romulum et T. Tatium foedus, ut in omnibus essent cives romani, excepta suffragii latio: nam magistratus non creabant. Servius ad Æn. VII, 709. Fides sit penes auctorem. Rom aliam mentione dignam Romæ in Tatii regno peragi ceptam scribit Symmachus, ep. X, 35, nempe *strenarum usum*, qui adhuc laudabiliter in urbe viget ad indigentis plebis semestrate solatium. A. M.

VIII. Post interitum autem Tatii quum ad eum potentatus¹ omnis recidisset, | quamquam cum Tatio P. 172
in regium consilium delegerat principes, qui appellati sunt propter caritatem patres; populumque et suo, et Tatii nomine, et Lucumonis², qui Romuli P. 140
socius in Sabino prælio occiderat, in tribus tres, curiasque triginta descriperat, quas curias earum nominibus nuncupavit, quæ ex Sabinis virgines raptæ, postea fuerant oratrices³ pacis et fœderis: sed quamquam ea Tatio sic erant || descripta vivo, tamen, eo P. 137
interfecto, multo etiam magis Romulus patrum auctoritate consilioque regnavit.

14 IX. Quo facto primum vidit iudicavitque idem, quod Spartæ Lycurgus paullo ante viderat¹, singulari

VIII. 1. *Ad eum potentatus*. Ita Cod. pr. manu; tum sec. reffectum est *dominatus*; levo, ut censeo, consilio et nimia castigandi libidine: nam *potentatus* generosior vox est, eaque præter alios utitur Lactantius, Inst. VI, 17, Ciceronis pedisequus: eandemque revocari vult in usum Vorstius de lat. negl. IV, 1. A. M.

2. *Lucumonis*. « Rhamnenses ab Romulo, ab Tito Tatio Titienses appellati; Lucerum nominis et originis causa incerta est ». Ita Livius, I, 13. [Cf. Imfr. II, 20. Ca.]. Rei memor Horat. A. P. 342, vigilantî verbo Romanos designavit: « celsi prætereunt austerâ poemata Rhamnes ». Sed enim Loores a Lucumone appellatos sine dubitatione aiunt hic Cicero; tum Varro, LL. IV, 9; Propertius, IV, 1, 29; Victor in Romulo; ne alios auctores frustra nominem. Festus tamen nomen trahit a Lucero Ardeæ rege. A. M.

3. *Oratrices. Oratores* quid significet, vid. sp. Festum h. v. Quod vero

alibi voce *oratrix* Noster non utitur, ideo ea non suspecta esse debet, nam est in scriptore ante Ciceronem, Plauto, Mil. Glor. IV, 2, 80, et apud Quintilianum, qui Ciceronem unice amplectebatur (Inst. Or. II, 14). Ma. — Sabinæ priore capite *orantes*, nunc *oratrices*; quæ duo vocabula fortasse synonyma sunt. Etsi autem plerique historici preces Sabinarum tumultuarias fuisse tradunt, tamen Appianus de reb. Ital. cap. 5, legationem Sabinarum ad Tatium non secus ac Veteris ad Coriolanum videtur innuere. Ita fere loquitur etiam Dionysius, III, 1. Feminarum oratricium exemplum aliud suppeditat Pausanias, V, 16, nimirum apud Eleos publica auctoritate lectarum, quæ pacem inter populos dissidentes sanxerunt. A. M.

IX. 1. *Ante viderat*. Nempe ante annos circiter quadraginta, ut est apud Eusebium, Chron. lib. II; ubi tamen videsis, quæ in editione Mediolanensi ad Abrahami annum 1221 adiutantur. A. M.

- imperio et potestate regia tum melius gubernaari et regi civitates, si esset optimi cuiusque ad illam vim dominationis adjuncta auctoritas. Itaque hoc consilio
- P. 238 et quasi senatu² fultus | et munitus, et bella cum finitimis felicissime multa gessit; et quum ipse nihil ex præda domum suam reportaret, locupletare cives non
- P. 142 destitit. Tum, id quod retinemus hodie magna cum salute reipublicæ³, auspiciis plurimum obsequutus est Romulus⁴. Nam et ipse, quod principium reipublicæ fuit, urbem condidit auspiciato, et omnibus publicis rebus instituendis, qui sibi essent in auspiciis, ex
- P. 239 singulis tribubus singu || los cooptavit augures⁵: et habuit plebem in clientelas principum descriptam; quod quantæ fuerit utilitati⁶, post videro: multæque

2. *Quasi senatu.* Cur quasi senatu? An quia nonnulli, ut est apud Servium ad Æn. I, 426, *senatus nomen* a Bruto coepisse aiunt? Lactantius, Inst. II, 6, imitatur ea, que dicit Cicero de Romuli senatu. A. M.

3. *Salute reipublicæ.* De lege Ælia et Fufia a Clodio sublata cogitabat sine dubio Cicero hæc scribens. Multus autem honor auguriis tribuitur; nam et Scipio et Lælius et Scævola interlocutores, et ipse Cicero suctor operis in augurum collegio fuerunt. De prioribus recole prosopographiam in præfatione, de postremo Plutarchum in Ciceroe, cap. 36. Curiosam apud Romanos auspiciorum observationem docent Plutarchus in Marcell. 4, 5; Strabo, XVII, p. 1168; Plinius, X, 21, alique auctores. Omnes magistratus fieri auspiciato jubet lex apud Cic. Leg. III, 3. Ceterum auguria valde irridet Plin. XXVIII, 2, Insuper docet Dionys. II, 6; neglecta denique Arnob. II, p. 91; sed adhuc observata Salvian. de G. D. VI, 2. A. M.

4. *Obsequutus est Romulus.* Sive animi superstitione, sive astu politico. Sic Lycurgus Lacedæmonis non ante leges tulit, quam eas fore utiles, Delphico oraculo confirmatam est. Xenoph. reip. Lac. c. 8; Plut. Lyc. 29; Dionys. II, 61. Ad v. seq. *auspiciato* sic loquitur Cicero etiam de Divin. I, 2: « Principio hujus urbis parens Romulus, non solum auspiciato urbem condidit, sed ipse etiam optimus augur fuisse traditur ». A. M.

5. *Cooptavit augures.* Proprium in hæc re est *cooptandi* verbum: vid. Philippi. 13; 5, 12: « anguratus locum, in quem ego eum... cooptabo ». Ma. — Livius, X, 6: « inter augures constat, imparem numerum debere esse, ut tres antique tribus suam quæque angurem habeant ». Kalso autem dici videtur apud eundem Livium, IV, 4, augures Romulo regnante nullos fuisse. Confer tamen Lydam m. R. I, 45, A. M.

6. *Fuerit utilitati.* Ita Cod. sec. manu; at pr. « quante fuerit utilitate ». A. M.

143 dictione⁷ ovium et boum⁸ (quod tum erat res in pecore et locorum possessionibus, ex quo pecuniosi et locupletes vocabantur⁹), non vi et suppliciis coercabatur¹⁰.

X. Ac Romulus quum septem et triginta regnavisset annos¹, et hæc egregia duo firmamenta reipublicæ peperisset, | auspicia et senatum, tantum est
140 consequutus, ut quum subito sole obscurato² non comparuisset, deorum in numero collocatus putaretur: quam opinionem nemo umquam mortalis assequi potuit sine eximia virtutis gloriâ³. Atque hoc eo magis est in Romulo admirandum, quod ceteri, qui dii ex hominibus facti esse dicuntur, minus eruditis ho-

7. *Multaque dictione.* Villem. scripsit *multaque*; sed nos servavimus codicis descriptionem, quam habent membræ veteres et lapides fere omnes. Conf. Cellar. Orthogr. Lat. tom. I, p. 292 ed. Harles. Grotensend. l. c. § 144. Add. Hess. ad Taciti Germ. 12, 4, p. 56. Ma.

8. *Ovium et boum.* Haud sine causa verborum ordinem servat Cicero. Quippe ait Plinius, XVIII, 3, « cautum est, ne bovem prius quam ovem nominaret, qui iudicaret multam ». Ibidem Plinius Tullianum hunc locum illustrat: « locupletes dicebant loci, hoc est, agri plenos. Pecunia a pecore appellabatur. Multatio quoque non nisi ovium boumque impendio dicebatur ». Confer Ovidium, Fast. V, 181. A. M.

9. *Locupletes vocabantur.* Locum hunc ex Tullio nominatim, sed libere, citat Hieronymus, comm. ad. Eccles. cap. 5: « Tullius pecuniosos primitus eos dictos refert, qui plura habuissent pecunia, id est, pecora; ita enim antiquius appellabant ». Verba vero Hieronymi exscribit Isidorus, Orig. X, 210. A. M.

10. *Suppliciis coercabatur.* Aliter Plutarchus, Romul. 26, 27, qui Romulum extremo tempore tyrannum fastaque et ferocitate elatum describit; contradicente tamen Appiano apud Photium, cod. LVII. A. M.

X. 1. *Regnavisset annos.* Sic passim historici scribunt XXXVII, et ipse Plutarchus in Numa, cap. 2; qui tamen in Romulo. scribit XXXVIII. Romulus ergo aæbæ ætatis LV, vel ut ait Plut. Lrv, obiit; siquidem is vobgo dicitur Romanus simul regnavitque suum occæpiasse annos natus xviii, qua sæper re. nullam esse historicorum disensionem ait Dionysius, II, 36. A. M.

2. *Sole obscurato.* Solis hunc defectum legebat in libris de Rep. Senec. ep. CVIII. A. M.

3. *Verba tantum... gloria.* In libris de Rep. legebat Augustinus, C. D. III, 15. Huc idem Augustinus accipit etiam XVIII, 24. Consonat sibi Tullius, in Cat. III, 1: « illum,

minum sæculis fuerunt, ut fin || gendi proclivis esset P. 1 ratio, quum imperiti facile ad credendum impellerentur; Romuli autem ætatem, minus his sexcentis annis 4, jam iu veteratis literis atque doctrinis, omnique illo antiquo ex inculta hominum vita errore sublato, fuisse cernimus 5. Nam si, id quod Græcorum inve- P. 1 stigatur annalibus, Roma condita est secundo anno Olympiadis septimæ, in id sæculum Romuli cecidit ætas, quum | jam plena Græcia poetarum et musico- P. 1 rum esset; minorque fabulis, nisi de veteribus rebus, haberetur fides. Nam centum et octo annis, postquam Lycurgus leges scribere instituit, prima posita P. 146 est olympias; quam quidam nominis errore ab eodem Lycurgo 6 constitutam putant. Homerum autem, qui minimum dicunt, Lycurgi ætati triginta annis ante- Q. XV ponunt fere 7. Ex quo intelligi potest, permultis annis P. 301 an || te Homerum fuisse, quam Romulum: ut jam do-

qui hanc urbem condidit, Romulum ad deos immortales benivolentia famæque sustulimus. Hanc fuisse complurium deorum apud ethnicos originem sapienter observat Augustinus, serm. CCLXXIII, 3, et C. D. II, 5, 15; tum Lactantius, de ira Dei cap. 11, et Inst. Div. I, 15 (ubi nominatim citat libros Tullii de Rep.), et VII, 14. A. M.

4. *Minus his sexcentis annis.* I. e. ante hos sexcentos annos, non plenos illos; nam erant aliquanto minus annis sexcentis, videlicet inde ab anno, quo habiti fiuntur hi sermones de republica, qui est 625 a. U. C. retro numerati ad mortem Romuli erant 588. Conf. quæ ad similem structuram monuimus ad I, 37, «his annis quadringentis», qui locus nostro ita geminus est, ut noster non nisi addito *minus* differat, quod in-

telligendum est, quasi in parenthesi additum sit numero, iusto majori. Ma.

5. Locum hunc ex voce *magis*, usque ad v. *cernimus*, citat Augustinus, C. D. XXII, 6, sine ulla varietate. A. M.

6. *Ab eodem Lycurgo.* De Lycurgo juniore laudat Kobbius Marabami canon. chronic. (ed. 1696, 4), p. 450. Adde Simsonii Chronic. tom. III, p. 40 ed. Oxon. 1651. Ma. — Hoc in errore versatus est Aristoteles, teste Plutarcho Lycurg. cap. 1, quo loco hæc controversia ventilatur. De Lycurgo autem juniore, qui primam agonem cum Iphito instituit, legatur Euseb. Chron. I, 32. A. M.

7. *Anteponni fere.* Intelligit Apollodorum. Complures ac varias de Homeri ætate sententias Veterum acervaverunt Sidas voc. Ὀμηρος, et Eusebius, Chron. II, ad Abrahami annum 915.

ctis hominibus, ac temporibus ipsis eruditus, ad fin- P. 147
gendum vix cuiquam esset locus⁸. Antiquitas enim
recepit fabulas fictas etiam nonnumquam incondite;
hæc ætas autem jam exulta, præsertim eludens
omne, quod fieri non potest, respuit⁹..... P. 302

P. 67 immor || talitate creditum, P. 148

quum jam inveterata vita hominum, ac tractata esset,
et cognita. Sed profecto tanta fuit in eo vis ingenii

Apud Gellium, XVII, 21; Nepos Ho-
merum vixisse dicit ante Romam con-
ditam annis circiter centum et sexa-
ginta; quo fit, ut is prorsus congruat
cum Cicerone, siquidem Olympiadis
septimæ annus secundus Romæ nata-
lis fuit. Namque ab Homero ad Lyc.
anni 30; ab hoc ad I Ol. anni 108;
ab Ol. I ad septimam dimidiam anni
26; ærgo 164. Conferatur Cicero etiam
Tusc. I, 1. Item Heynius ad Apollodori
fragmenta, pag. 1086. A. M.

8. *Cuiquam esset locus.* Hoc est co-
dicis folium postremum, cujus non-
nisi frustum intimum superest lacera
membranae. Quam autem cujusque
paginae sint duo latercula, folii vero
latercula quatuor; hoc quidem in folio
nihil reliquum est præter primi quar-
tisque laterculi partes dimidiatas a
vertice ad imum. Sed enim prior folii
pagina feræ tota suppletur felioiter
ab Augustino locum citante, C. D.
XVIII, 24, XXII, 6, quo postremo
capite, ne interpolationem aliquam
suspiciemus, ait Augustinus se verba
Ciceronis prout scripta sunt inserere.
Desideramus itaque particulam later-
culi secundi, laterculum tertium, et
quarti dimidiam; supputatis autem
spatiis constat ereptas nobis esse li-
teras circiter CCXXX. En autem hia-
tum codicis. P. 301, latere. 1, = te
Ho... fuisse... Romu... ut jam...

homi... ac tem... ipsis er... ad
fin... vix cui... esset lo... anti-
qu... nim r... fabula... etiam n...
numqu... » P. 302, latere. 2, = us
ne... etc. » ut scribimus in textu.
Jam vero paginae 301 supplementa
Augustiniana, quia certissima sunt,
eodem genere literarum excudo; sup-
plementa autem paginae 302 literis
inclinatis exaro, quia sunt conjectu-
ralia, etsi vix dubia. A. M. [Legit M.
= quidquam esset loci ».]

9. *Respuit.* Hic MS Vaticanus hæc
tantum comparent reliquæ: « us...
ne... us ut di... nt quidam .x
filia quo... ille mor... odem...
..no na... ..moni... ..ympia...
..xta et quin... esima... ..acilius
....legipos... ..m de Ro... li, = et
quæ sequuntur. Quibus sic a Maio et
Niebhrio suppletum est: «... eodem
nomine alius nepos eius, ut dixerunt
quidam, ex filia, quoniam ille mor-
tuus eodem est anno; natus Simonides
Olympiade sexta et quinquagesima:
quo facilius intelligi possit tum de Ro-
muli». Hæc addit Maius ad v. *Sim-
onides*. Quum ego hanc lacunam ill.
Niebhrio considerandam obtulissem,
is e superstitibus elementis *moni* ex-
sculpit *Simonides*; quo supplemento
nihil ego vidi verius aut doctius. A. M.
[Desiderantur literæ pl. m. 230: i. e.
huj. ed. versus prope septem. A. M.]

atque virtutis, ut id de Romulo Proculo Julio ¹⁰, homini agresti ¹¹, crederetur, quod multis jam ante sæculis nullo alio de mortali homines credidissent: qui impulsu patrum, quo illi a se invidiam interitus Romuli pellerent, in concione dixisse fertur, a se visum esse in eo colle | Romulum, qui nunc Quirinalis vocatur; eum sibi mandasse, ut populum rogaret, ut sibi eo in colle delubrum fieret; se deum esse, et Quirinum ¹² vocari.

XI. Videtisne igitur unius viri consilio non solum ortum novum populum, neque ut in cunabulis vagientem relictum, sed adultum jam et pæne puberem? — Tum Lælius, Nos vero videmus; et te quidem ingressum ratione ad disputandum nova, quæ || nusquam

10. *Proculo Julio*. Villem, ad h. l. adnotat, Ciceronem in libris de Legg. [videlicet I, 1] irridere hanc de Proculo Julio narrationem eamque conferre cum fabula ista de Orithyia a Borea rapta. Memorabile vero illud potissimum videri, quod hoc loco Italiz populos jam multo cultiores contendat Cicero temporibus istis, quam plerumque credantur fuisse. Historiarum quidem libros favere opinioni communi: sed magnifica illa et immense molis ædificia et opera, quæ manifesto antiquiora sint romana republica, temporibus adscribenda videri, quibus minime impotens et inculta fuisse potuerit ea gens, cui originem debeant. Ma.

11. *Homini agresti*. Aliter rem narrat Plutarchus in Romulo, c. 28. Juliam videlicet Proculum fuisse unum ex iis, qui Alba Romam commigraverint, virum inter patricios primæ nobilitatis, moribus probatissimis, Romuloque ipsi fide et familiaritate conjunctissimum: eum in concionem pro-

diisse et ad religiosissima sacra jure jurando concepto speciem sibi in via oblatam enarravisse. Sed operæ pretium est totum conferre Plutarchi locum. Ma.

12. *Quirinum*. Sive a *curi* hasta, sive a *χοῖρανος*, sive a *κῦριος*. Postremam originem tætur Lydus m. R. I, 5, qui testibus confirmat, Romulum et ejus æquales haud ignaros fuisse linguæ *Æolicæ*. Erudite Lactantius, Inst. I, 21: = Solent mortuis consecratis nomina immutari, credo ne quis putet eos homines fuisse. Nam et Romulus post mortem Quirinus dictus est. [Vide Symbolicam, II, p. 843, sq. Ca.]

XI. 1. *Pæne puberem*. Contra Seneca in opere, quod videtur historicum, apud Lactantium, VII, 15, ait: = populi romani infantiam fuisse sub Romulo: pueritiam sub ceteris regibus, etc. = Senecam hunc alii philosophum intelligunt, alii Annæum Florum. Lege Bünnemannum ad Lactantium. A. M.

est in Græcorum libris. Nam princeps ille², quo nemo in scribendo præstantior fuit, aream sibi sumpsit, in qua civitatem exstrueret arbitrato suo; præclaram ille quidem fortasse, sed a vita hominum abhorrentem et a moribus³. Reliqui disseruerunt, sine ullo certo exemplari formaque reipublicæ, de generibus et de rationibus civitatum⁴. Tu mihi videris utrumque facturus: es | enim ita ingressus, ut, quæ ipse reperias, tribuere aliis malis, quam, ut facit apud Platonem Socrates, ipse fingere; et illa de urbis situ revoces ad rationem, quæ a Romulo casu aut necessitate facta sunt⁵; et disputes non vaganti oratione, sed defixa P. 151 in una republica. Quare perge, ut instituisti: prospicere enim jam videor te reliquos reges persequentem⁶, quasi perfectam rempublicam.

2. *Nam princeps ille.* Plato scilicet, quem quod admiratione commotus sæpius fortasse laudet, excusari se petit Cicero, Leg. III, 1. Confer Cic. Orat. 19; Quintil. X, 1, 367; Gell. II, 5; Val. M. VIII, 7, ext. 3. A. M.

3. *Et a moribus.* Cod. pr. manu a majoribus; sec. moribus, sine præp. quam ego retineo. Nam sic eam retinet Cicero hac de re loquens iisdem prope verbis de Or. I, 52, 224: « a vitæ consuetudine et a civitatum moribus ebbarrhente. — Plato remp. suam, tamquam picturam, sibi ad oculorum veluti oblectationem confinxit. Athen. XI, 15. Pergit ibidem Athenæus dicere Platonis remp. et leges vel eo maxime nomine parum videri laudabiles, quod iis nulla gens apud se locum concesserit. Sic de Platonica rep. loquitur etiam Polybius, VI, 47. Plotinus remp. Platonis in Campania instituire frustra meditatus est, ut narrat in ejus vita. Porphyrius. A. M. [Cap. 12, p. 114, in Fabr.

B. Gr. vol. IV. Nimirum Ἰδαίων πόλιν condere voluit. Ca.]

4. *Rationibus civitatum.* Sic facit Aristoteles, cujus opus politicum per omnia rerump. genera late vagatur. Hunc præcipue puto intelligi a Cicrone. A. M.

5. *Necessitate facta sunt.* Recole dicta cap. 3. Cicero enim ibi dixit situm urbis sapienter a Romulo sponteque electum; haud equidem veritatem sequutus, sed ne omitteret occasionem tradendi præcepta politica de situ urbi novæ captando. Quare et hanc objectionem auctore irrefutatam, tamquam foveam, prætergreditur; astu scilicet oratorio, ne malam causam temendo faciat pejorem. A. M.

6. *Reliquos reges persequentem.* Mos. distinctionem ponit post *videor*, et conjicit *persequente* pro *persequentem*, quod hab. cod. Heinr. et Stein. sola distinctione minore posita post *persequentem* nihil mutarunt. Sch. ut A. Maius plane non distinxit.

XII. Ergo, inquit Scipio, quum ille || Romuli sena- P. 21
 tus, qui constabat ex optimatibus, quibus ipse rex
 tantum tribuisset, ut eos patres vellet nominari, pa-
 triciosque eorum liberos, tentaret post Romuli ex-
 cessum, ut ipse gereret¹ sine rege rempublicam, po-
 pulus id non tulit; desiderioque Romuli postea regem
 flagitare non destitit: quum prudenter illi principes
 novam et inauditam ceteris gentibus interregni
 P. 28, ineundi² rationem excogi || taverunt, ut, quoad certus
 rex declaratus esset, nec sine rege civitas, nec diu-
 turno rege esset uno, nec committeretur, ut quis-
 quam inveterata potestate aut ad deponendum impe- P. 11
 rium tardior esset, aut ad obtinendum munitior. Quo
 quidem tempore novus ille populus vidit tamen id,
 quod fugit Lacedæmonium Lycurgum, qui regem non
 deligendum duxit (si modo hoc in Lycurgi potestate || P. 21
 potuit esse), sed habendum, qualiscumque is foret,
 qui modo esset Herculis stirpe generatus: nostri illi
 etiam tum agrestes viderunt, virtutem et sapientiam
 regalem, non progeniem, quæri oportere³.

XIII Quibus quum esse præstantem Numam Pom-
 pilium¹ fama ferret, prætermisissis suis civibus, regem

Lehn. coniecit *video* pro *videor*, ut
 (ait) hoc sit τὸ ἐπέζη: « video enim,
 te jam prospicere reliquos reges, quasi
 persequentem (i. e. persequendo) per-
 fectam rempublicam ». Quæ ratio ali-
 quanto videtur contortior. Ma.

XII. 1. *Ut ipse gereret*. Ita Cod.
 sec. manu; at pr. fecit *regeret*, quam
 emendationem haud recipio: prior
 enim scriptura et latino sermoni satis
 congruit, et elegantior est quam « re-
 geret sine rege ». Eandem tamen scrip-
 turæ varietatem apud Augustinum
 observabimus in hujus libri fine. A. M.
 — Ita sine ullo verbo. De re confer

Cic. de Or. I, 9, et Tusc. IV, 1. A. M.

2. *Interregni ineundi*. Vid. Liv.
 VI, 1: « interregnum initum »: ad
 quem locum vid. interpr. in ed. Dra-
 kenb. Stuttg. tom. III, P. II, p. 17,
 sq. Conf. Liv. V, 17: « ut... auspici-
 a de integro repeterentur et inter-
 regnum iniretur ». Vid. Cr. Ant.
 Romm. p. 177, sq. Mr.

3. *Quæri oportere*. Sic de Roma-
 nis apud Livium, IV, 3, loquitur Ca-
 nuleius tribunus, et sic Rutilius in
 Itiner. I, 14. A. M. [Sed vide tamen
 infra, c. 17, pr. notam A. Mæli. Ca.]

XIII. 1. *Numam Pompilium*. Si

1.84 alienigenam, patribus auctoribus, sibi ipse populus adscivit; eumque ad regnandum, | Sabinum hominem, Romam Curibus accivit². Qui ut huc venit, quamquam populus curiatis eum comitiis³ regem esse jus- P. 153 serat, tamen ipse de suo imperio curiatam legem tulit; hominesque romanos instituto Romuli bellicis studiis ut vidit incensos, existimavit, eos paullum ab illa consuetudine esse revocandos.

XIV. Ac primum¹ agros, quos bello Romulus ceperat, divisit viritim civibus², || docuitque sine depo- P. 87 pulatione atque præda posse eos, colendis agris, abundare commodis omnibus; amoremque eis otii et pacis iniecit, quibus facillime justitia et fides convalescit, et quorum patrocínio maxime cultus agrorum perceptioque frugum defenditur³. Idemque Pompilius et auspiciis majoribus inventis⁴, ad pristinum P. 154 numerum duo augures addidit⁵, et sacris e principum

Servium andias ad *Æn.* VI, 809, proprium nomen fuit *Pómpilius*, cui postea accessit agnomen *Numa áπò τῶν νόμων*, ab inventione et constitutione legum. De virtute Numæ satis hic Tullius; ad sapientiam quod attinet, Tullius idem, *Or.* III, 51, eum vocat *doctissimum*. A. M.

2. *Romam Curibus accivit.* Præter Numæ virtutem, illæ quoque causæ eum ad regnam vocaverunt, quod Sabinis, jam inde ab Tatío Romæ incolis, Sabinus rex erat concedendus; quodque Numæ Tatii filiam habebat in matrimonio. *Plot.* Num. 2. Quin progenie formæque regia erat. *Dionys.* II, 58. Anno ætatis xl regnum adiit, natus scilicet cum ipsa Roma. *Dionys.* ibidem; *Dio*, *Frag.* XX; *Plut.* Num. 3. A. M.

3. *Curiatís eum comitiis.* *Conf.* *Cr. Antt. Romm.* p. 111, sq. 120, et de

V. *Cic. pars tertia.*

lege curiata *ib.* p. 112, *ibiq.* laudd. *Ma.*

XIV. 1. *Ac primum.* Nonius, qui hunc locum e *II* de *Rep.* citat voc. *viritim*, habet *primus*. A. M.

2. *Divisit viritim civibus.* Nimirum egenis illis et novitiis, qui nihil a Romulo acceperant. *Dionys.* II, 62. A. M.

3. *Frugum defenditur.* Hac de causa Numæ *Termino et Fidei* fana et sacra constituit, *Plutarch.* Num. 16; *Dionys.* II, 74, 75. Fides in Capitolio vicina Jovis erat. *Cic. Off.* III, 29. A. M.

4. *Majoribus inventis.* Puta ad fulminum curationem; qua super re vide *Plutarchum*, Num. 15; *Livium*, I, 20. Tum morem romanum dandi operam, ut priora auguria posterioribus confirmarentur, attingit *Servius* ad *Æn.* II, 691. A. M.

5. *Augures addidit.* Quinque ni-

numero pontifices quin | que præfecit⁶; et animos pro- P. 8
 positis legibus his, quas in monumentis⁷ habemus,
 ardentes consuetudine et cupiditate bellandi religio-
 num cærimoniis mitigavit; adjunxitque præterea fla-
 mines⁸, salios⁹, virginesque vestales¹⁰; omnesque
 partes religionis statuit sanctissime. Sacrorum autem
 ipsorum diligentiam difficilem¹¹, apparatus perfaci-
 lem esse voluit. Nam quæ perdiscenda, quæque ob- P. 155
 servanda es || sent, multa constituit, sed ea sine impensa: P. 6
 sic religionibus colendis operam addidit, sumptum re-
 movit¹². Idemque mercatus, ludos, omnesque conve-

mirum evaserunt sugeres, servato
 numero impari. Recole cap. 9. A. M.

6. *Pontifices quinque præfecit.* Si
 Livium consulas, X, 6, quatuor tan-
 tum fuisse videbuntur veteres illi
 Numæ pontifices; quorum numerus
 duplicatus est Valerio et Apuleio cos.
 adsumptis de plebe totidem. Sylla de-
 mum pontificum augurumque colle-
 gium ampliavit, ut essent quindecim.
 Liv. epit. LXXXIX. Lydas, I, 45,
 quatuor scribit pontifices a plebe
 creatos. A. M.

7. *Monumentis habemus.* Numæ
 leges commemorantur infra, lib. V,
 2. Insuper a Gellio, IV, 3; Servio
 ad Æn. VI, 860; Festo voc. *pellices*;
 Aurelio Vict. in Numa; Augustino,
 C. D. lib. II, cap. 16. Eæ leges fue-
 runt in jure civili Papiriano. Dig. I,
 2, 2. A. M.

8. *Præterea flamines.* De tribus
 a Numa institutis flaminibus vid. quæ
 collecta sunt in Rosini Corp. Antt.
 Romm. p. 209, sqq. Sed plures etiam
 ibidem enumerantur flamines, p. 212,
 v. c: = Volcanalis, Voltornalis, Fu-
 rinalis, Floralis, Falacer, Pomonalis,
 Virbialis, Carmentalis, rell. Ma. —
 Flamines tres, Dialectem, Martialem,

et Quirinalem. Augustin. Civit. D.
 II, 15. A. M.

9. *Salios.* Salios Martis sacerdotes
 duodecim, Aur. Vict. in Numa. Quin
 Salias quoque virgines commemorat
 Festus; saliare autem Numæ carmen
 Horatius, Epist. II, 1, 86. A. M.

10. *Virginesque vestales.* De Vesta
 et Vestalibus exstat singularis Justi
 Lipsii liber, qui est in Vessalianæ ope-
 rum ejus editione, tom. III, p. 1069-
 1116, in Plantiniana, tom. III, Part.
 II. Fusius item et docte disputatur
 de eadem re in Hofmanni Lexico
 universali, tom. IV, p. 613—615;
 apud Rosinum l. c. p. 216, sq. nunc
 vero in primis Creuz. Symb. et Myth.
 II, p. 622—639, ibiq. laud. Ma.
 — Quatuor fuisse institutas a Numa
 Vestales, quibus postea duæ accesser-
 rint, nempe a Prisco rege, ait Dio-
 nysius, II, 67, et III, 67. A. M.

11. *Diligentiam difficilem.* Tertul-
 lianus, Apol. cap. 21: = Numa Roma-
 nos operosissimis superstitionibus oner-
 avit. A. M.

12. *Sumptum removit.* Cic. Leg. II,
 8, ex duodecim tabulis: = ad divos
 adeunto caste, pietatem adhibento.
 opes amovento; quam doctrinam

niundi causas¹³ et celebritates invenit¹⁴; quibus re- p. 156
 bus institutis, ad humanitatem atque mansuetudinem
 revocavit animos hominum studiis bellandi jam¹⁵ im-
 manes ac feros. Sic ille quum undequadraginta an-
 nos¹⁶ sum | ma in pace concordiaque regnavisset (se- p. 70
 quamur enim potissimum Polybium¹⁷ nostrum, quo
 nemo fuit in exquirendis temporibus diligentior),
 excessit e vita, duabus præclarissimis ad diuturnita-
 tem reipublicæ rebus confirmatis, religione atque
 clementia¹⁸.

pergit idem Cicero sapienter explicare
 cap. 10 et 16. Rei meminit etiam
 Parad. I, 3. Ad præterea Tertullia-
 num, Apol. cap. 25. Unam excipit Ci-
 cero stipem ad Matris magnæ cultum;
 verum Dionysius, II, 19, observat
 hanc ipsam non a civibus, sed a Phry-
 gibus colligi Romæ solitam. Cur su-
 tem ea stipa quæreretur, docet Ovi-
 dius, Fast. IV, 350. Quia tamen sine
 sumptu sacra curari nequeunt, Ro-
 mulus ante Numam ex ærario publico
 pecuniam ad id conferri iusserat, ut
 ait Dionysius, II, 23. Numæ Postu-
 mia lex erat = vino rogum ne resper-
 gito =, Plin. XIV, 12, id quod ab eo
 statutum propter parsimoniam est.
 A. M.

13. *Mercurus ... causas.* Nundina-
 rum auctorem, non Numam, sed alii
 Romulum, alii Servium Tullium fa-
 ciunt apud Macrobius, Sat. I, 16.
 Apud Servium ad G. I, 275, = Varro
 dicit antiquos nundinas feriatis diebus
 agere instituisse, quo facilius commer-
 cii causa ad urbem rustici commea-
 rent =. A. M.

14. *Celebritates invenit.* Cur anti-
 qui legumatores voluptates in festis
 contulerint, sapientem causam tradit
 Athenæus, Noct. Att. lib. VIII, cap.
 16, nempe ut modeste et pudice

homines genio indulgerent. A. M.

15. *Studiis bell. jam.* Ita Cod. sec.
 manu; at pr. tam. A. M. — Restituit
 Steinack. lect. primæ manus tam, sine
 dubio existimans velle nostrum signi-
 ficare Numam homines tam immanes
 et feros, quales eos fuisse sciamus,
 ad humanitatem et mansuetudinem re-
 vocasse. Sed ego ab hac sententia re-
 cessi, admonitus a Cr. exeunte cap.
 12, dici: = hominesque romanos in-
 stitutis Romuli bellicis studiis ut vidit
 incensos =. Ad rem cf. Liv. I, 29. Ma.

16. *Undequadraginta annos.* Dio-
 nysius, I, 75, et II, 76; Livius, I,
 21; Solinus, cap. 2; Eutropius, I,
 2; Rufus, cap. 2, regnantis Numæ
 annos scribunt tres supra quadraginta.
 Verum Eusebins et Cassiodorius in
 chronicis et historia miscella duos de-
 trahunt, Polybius autem quatuor; cu-
 jus postremæ sententiæ, annorum
 nempe XXXIX, meminit Augustinus,
 C. D. III, 9, Ciceronis locum, ut
 puto, respiciens. A. M.

17. *Potissimum Polybium.* Regum
 romanorum historiam videtur Poly-
 bius sexto libro prælibavisse, si certe
 vera est inscriptio *sexti libri* in Vale-
 sianis excerptis, ubi Tarquinii Prisci
 res attinguntur. A. M.

18. *Religiosus atque clementia.* Cod.

XV. Quæ quum Scipio dixisset, Verene, inquit
 P. 157 Manilius, hoc memoriæ proditum est, Africane, re-
 gem istum Numam Pythagoræ ipsius discipulum, au-
 P. 195 certe Pythagoreum fuisse? || Sæpe enim hoc de majo-
 ribus natu audivimus, et ita intelligimus vulgo existi-
 mari: neque vero satis id annalium publicorum
 auctoritate declaratum videmus. — Tum Scipio, Fal-
 sum est enim², Manili, inquit, id totum; neque so-
 lum fictum, sed etiam imperite absurdeque fictum³:
 P. 158 ea sunt enim demum non ferenda in mendacio, quæ
 non solum facta⁴ esse, sed ne fieri quidem potuisse
 cernimus. Nam⁵ quartum | jam annum regnante Lucio
 Tarquinio Superbo, Sybarim, et Crotonem, et in eas
 Italiæ partes Pythagoras venisse reperitur. Olympias
 enim secunda et sexagesima eadem Superbi regni ini-
 tium, et Pythagoræ declarat adventum. Ex quo in-
 telligi, regiiis annis dinumeratis, potest, anno fere
 centesimo et quadragesimo post mortem Numæ pri-

- religionem atque clementiam». A. M.

XV. 1. *Pythagoreum fuisse*. Quare Manilius Æmilianum de Pythagora rogitat? idcirco fortasse, quia nonnulli existimabant (Plat. Num. 8, et Fest. voc. *Æmiliam*) gentem Æmiliam a Mamercio, cognomine Æmilio, Pythagoræ filio, genus ducere. A. M.

2. *Falsum est enim*. Hic superponitur in codice *enim* posteriore manu [quod recipiendum est. A. M. in Emm.]

3. *Absurdeque fictum*. Fabulam non hic solum, verum etiam de Or. II, 37; Tusc. I, 16, IV, 1, refutat Cicero, et præterea Dionysius, II, 59; Livius, I, 18, et XL, 29; Plutarchus, Num. 7; Gellius, XVII, 21. Erroris fontes fuerunt, 1° quia Numa suscepit imperium Olympiade, qua vicit Pythagoras Iaco: quam autem Olympio-

nica in Græcia essent eponymi, ut Romæ consules, quumque nomen congreret, famosior philosophus Olympionice ætatem occupavit. Quid quod Samius quoque Pythagoras quidam inter celebriores Olympionicas ponitur apud Eusebium Olympiade XLVIII? 2° Quia Pythagoras Italiam, ubi regnavit Numa, incoluit. 3° Quia Pythagoræ Numæque leges atque sapientia inter se conspirare visæ sunt. A. M.

4. *Quæ non solum facta*. Ita Cod. pr. manu; at *sec. falsa*. Scilicet emendator ignorabat, recte et eleganter dici « non solum sed », omisso *non*; quam particulam Cicero et Cæsar fere non ponunt. A. M.

5. *Nam*. Nullus dubito, quin ea, quæ sequuntur, a Polybio sint, quem auctorem sequitur Cicero in rebus romanorum regum scribendis. A. M.

XVI^m Italiam Pythagoram || attigisse : neque hoc inter
 P. 39 eos, qui diligentissime persecuti sunt temporum an-
 nales, ulla est umquam in dubitatione versatum. —
 Dii immortales! inquit Manilius, quantus iste est P. 159
 hominum, et quam inveteratus error⁶! Ac tamen fa-
 cile patior, non esse nos transmarinis, nec importa-
 tis artibus eruditos, sed genuinis⁷ domesticisque vir-
 tutibus⁸.

XVI. Atqui multo id facilius cognosces, inquit
 Africanus, si | progredientem rempublicam, atque in P. 40
 optimum statum naturali quodam itinere et cursu
 venientem videris; quin hoc ipso sapientiam majo-
 rum natu^r esse laudandam, quod multa intelliges
 etiam aliunde sumpta, meliora apud nos multo esse

6. *Inveteratus error!* Antiquissimus sine dubio error; namque apud Eusebium, Chron. I, 5, 9, eum sequitur Polyhistor cum Beroso nec non Abydenus, apud quos Pythagoras floruit sub Senecherimo et Ezechia regibus, id est, Numæ ætate. Errorem (quamvis meliora, ut puto, edoctus) poetica licentia retinet Ovidius, Fast. III, 153, nec non Metam. XV, ut Numam scilicet Pythagoræ præceptis imbutum canere possit. Eandem opinionem sequi videtur Hieronymus contra Jovin. II, 38, cujus loci sententia frustra torquet Vallarsianus. Neque abluat Augustinus, ep. CII, 13. Sed contra Clemens, Strom. I. Rursus idem Augustinus, ep. CXXXVII, 12, a veritate recedit, quam ait: « Pherocydes Assyrius [1. Syrius, ex insula Syro. Cic. Tusc. I, 16, 38. Ma.] Pythagoram Samium ex athleta in philosophum vertit ». Eruditi enim ab hoc etiam Samio Olympionica philosophum discernunt. A. M.

7. *Sed genuinis.* Videlicet voce ge-

nuius alibi non ita usus est, ut sit i. q. γνήσιος vel proprius, patrius, sed modo dixerat dentes genuini, quos Græci χραντήρας et σαρραστήρας appellant: quæ de re diximus in Indice ad Cr. nostramque ed. Cic. de Nat. Deorr. majorem, p. 823, et accuratius etiam in ed. min. ad II, 54, 134, p. 160. Ma.

8. *Domesticisque virtutibus.* Hæc sententia Catonis senioris est, apud Plutarch. in ejus vita, 22, 23. A. M.

XVI. 1. *Sapientiam majorum natu.* Conjecit J. V. L. natus. Natu, quod hab. Cod. respuit Mos. dicens: Si h. l. majores natu ponuntur pro majoribus, exemplum admodum singulare est, neque Ciceronianum: deinde illo etiam loco possunt majores natu ii intelligi, qui cum Iphicrate vixerunt quidem, neque vero ætatis ejusdem, sed ætate proveci essent. Ego vero loco supervacaneæ illius vocis (natu) desidero vocem, quam Noster verbo majorum alibi apponere solet, videlicet nostrorum, quæ si forte aliquando

facta, quam ibi fuissent, unde huc translata essent, atque ubi primum exstitissent; intelligesque, non p. 1. fortuito populum romanum, sed consilio et disciplina confirma || tum esse, nec² tamen adversante fortuna. P. 1.

XVII. Mortuo rege Pompilio, Tullum¹ Hostilium populus regem, interrege rogante, comitiis curiatis P. 161 creavit; isque de imperio suo, exemplo Pompilii, populum consuluit curiatim. Cujus excellens in re militari gloria, magnæque exstiterunt res bellicæ. Fe-

compendio fuit scripta NORU v. NORU, facile transire potuit in NATU v. NATU, quod tam sæpe voci *majores* additum legerat librarins. Noæter, Parad. I, 1: « In quo equidem . . . majorum nostrorum sæpe requiro prudentiam »: et alia est eorum locorum ratio, quibus *majores*, non addito possessivo, univæse ponitur, v. c. de Off. I, 33, 121. A. M.

2. *Sed consilio et disciplina confirmatum esse, nec*, etc. Haud incommode laudat ad h. l. Villem. locum Bossuetii ex libro qui inscribitur, *Discours sur l'histoire universelle*, cujus nos verba hîc repetemus: « De tous les peuples du monde le plus fier et le plus hardi, mais tout ensemble le plus réglé dans ses conseils, le plus constant dans ses maximes, le plus avisé, le plus laborieux, et enfin le plus patient a été le peuple romain. De tout cela s'est formée la meilleure milice et la politique la plus prévoyante, la plus ferme et la plus suivie, qui fût jamais ». Mn.

XVII. 1. *Tullum Hostilium*. Cur Tullus sit rex creatus, causam silet Cicero aliique vulgo auctores, seu veteres seu recentiores. Sed tamen egregia Dionysii varia lectio Tullum, ni fallor, de-

clarat Romuli nepotem, natum scilicet e filia Hersilia (quæ quidem Hersilia Romuli uxor existimatur fuisse). Nimirum apud Dionys. III, 1, ubi vulgatus textus matrem Tulli dicit *Hersilii filiam*, vel ut quædam exemplaria *Servilii*, prisci interpretes Lopus atque Gelenius legebant *Hersilia filiam*, eamque diserte lectionem tuetur in notis Portus, citato alio Dionysii loco, I, 45, ubi Hersilia venisse Romam cum filia dicitur. Si ergo Hersilia fuit Romuli uxor, utique hujus filia Romuli saltem privigna fuit, si ea forte ante nuptias matris cum Romulo nata erat: ergo Tullus ex hac natus, Romuli nepos appellandus est. Pater autem Tulli Hostilius fuit, avus paternus ille Hostus a Romulo corona donatus, ut ait Plin. XVI, 4. En itaque quo jure Tullus romanum sceptrum adeptus est. Profecto, etsi romani reges suffragiis legebantur, nihilominus plerumque rationem cognationis in iis creandis habitam esse videmus (præter quam in Prisco Tarquinio, qui parvulis Anci liberis regnum præripuit). Numa quidem maritus Tatius ex rege Tatius genitus. Tullus, ut dixi, Romuli nepos. Ancus natus e Numæ filia. Servius Prisci gener. Denique

citque idem et sepsit de manubiis² comitium et curiam³; constituitque jus, quo bella indicerentur; quod per se justissime inventum sanxit | fetiali religione⁴, ut omne bellum, quod denuntiatum indictumque non esset, id injustum esse atque impium judicaretur. Et ut advertatis animum, quam sapienter jam reges hoc nostri viderint, tribuenda quædam esse populo (multa enim nobis de eo genere dicenda sunt), ne insignibus quidem regiis Tullus, nisi jussu populi, est ausus uti. Nam ut sibi duodecim lictores cum fascibus anteire⁵ liceret⁶ || 7

Superbus socii Servii regnum invasit. A. M.

2. *Sepsit de manubiis.* Cod. pro *manubiis*. Ob has fortasse Tullus dicitur *dives* apud Hor. Od. IV, 7, 15. A. M.

3. *Comitium et curiam.* Eam scilicet, quæ dicta est *curia Hostilia*. A. M. [Conf. Crenz. Antt. Romm. p. 19. Ma.]

4. *Fetiali religione.* Consentit Livius, I, 24. Verum Servius ad *Æn.* X, 14, jus fetiale institutum Romæ ab Anco Martio dicit, qui id a gente *Æquicalana* recessiverat. Confer eundem Servium etiam, *Æn.* VII, 695. Cum Servio Aurelius Victor, cap. 5, conspirat. Dionysius autem, II, 72, collegii fetialium institutionem repetit a Numa. A. M.

5. *Fascibus anteire.* Macrobius, Sat. I, 6: = Tullus Hostilius, debellatis Etruscis, sellam crulem lictoresque et togam pictam atque prætextam, quæ insignia magistratuum Etruscorum erant, primus ut Romæ haberentur instituit. Confer Plinium, IX, 39, et Diodorum, V, 40. Sed Dionysius, III, 61, 62, lictores cum fascibus primum præisse Tarquinio

Priso scribit de senatus populique, quem rex consulnerat, sententia: quamquam eum morem antiquiorem, et quidem ab ipso Romulo usurpatum, a quibusdam (quos inter est Livius, I, 8) credi fatetur Dionysius. A. M.

6. Desiderantur paginæ duæ. Cetera, quæ in lacuna perierunt, de his imperii ornatibus facile sarcit Dionysius loco prædicto. Atque oppido pauca brevi hoc in hiato amisimus, præsertim si in eum incidant verba ab Augustino servata. Hoc igitur spatium nihil fere dicere auctor potuit, nisi Tulli regis insignia ejusque interitum: quibus peroratis, alius nescio quis (num Lælius? Confer finem capituli 11) interloquitur, Scipionis sermoni plaudens, ut in proximo folio videre est. A. M.

7. Hic mihi videbatur collocandum fragmentum ab Augustino, C. D. III, 15, servatum, cui sic præfatur: = de Tullio quippe etiam Hostilio, qui tertius a Romulo rex fuit, qui et ipse fulmine absumptus est, dicit in eisdem (de Rep.) libris Cicero: *propterea et istum*, etc. = Ceterum hic Ciceronis locus videtur aliquantum ab ipso Au-

- P. 162 Propterea⁸ et istum non creditum inter deos receptum tali morte, quia fortasse, quod erat in Romulo probatum, Romani vulgare noluerunt, si hoc et alteri facile tribueretur. *Augustinus, de Civ. Dei*, III, 15.
- P. 171 XVIII. . . .¹ enim serpit, sed volat in optimum statum instituta tuo sermone respublica. — SCIP. Post eum Numæ Pompilii nepos ex filia² rex a populo est Ancus Marcius constitutus: itemque de imperio suo legem curiatam tulit. Qui quum Latinos bello devicisset, advocavit eos in civitatem. Atque idem Aventinum et Cœlium montem adjunxit urbi³; quosque P. 219 agros ceperat, divisit; et silvas maritimas omnes pu-

gustino interpolatus, saltem quod adinet ad flexiones grammaticas. Jam vero prædicto genere mortis periisse Tullum sicut Livius, I, 31; Plinius, II, 53, XXVIII, 2; Victor; Eutropius; Valerius M. IX, 12, 1; Appianus apud Photium, Cod. LVII. Dionysius autem, III, 35, more suo varias ejus interitus famas narrat. A. M.

8. *Propterea*, etc. Omiserunt hoc fragmentum pro suo consilio Heinr. et St. Schützius id laudasse satis habuit: Lehnerus recepit, bene hic ab A. Maio collocatum esse judicans. Cujus nos sententiæ accedimus. Ma.

XVIII. 1. Mains supplet *neque*. J. V. L.

2. *Post eum Numæ Pompilii nepos ex filia*. Numæ filia, quæ peperit Ancum regem, memoratur a Plutarcho in Numa, cap. 21; a Dionysio, II, 76, III, 35; a Livio, I, 32, et abs Hieronymo in Chron. Anci origini Sabine favet apud Probum ed. Gotof. p. 1398, Varro, qui *Ancum* prænomen a Sabinis translata putat. [Sanctus præcipuus Sabinorum deus. La-

ctant. Inst. I, 15. A. M. in Add.]. — Hunc autem Ciceronis locum legebat Seneca, ep. CVIII. A. M.

3. *Adjunxit urbi*. De Aventino consentiunt Dionysius, III, 43, et Livius, I, 33. Victor autem et Eutropius non solum Aventinum, verum etiam Janiculum urbi adjectum ab Anco aiunt. Sed enim Cœlium Dionysius, III, 1, et Eutropius, a Tullo adjunctum narrant, quod apparet etiam ex Livio, I, 33. Unus Strabo, lib. V, p. 358, Cœlium ab Anco adjectum dixerat, uti nunc demum confirmat Cicero. Ceterum in his grandis est dubitatio, siquidem nonnulli apud Servium, Æn. VI, 784, septem colles ab ipso Romulo inclasos muro dictitant; quod tamen est incredibile et absurdum: quamquam gravissimus auctor Varro apud eundem Servium, Æn. VII, 657, Aventinum certe traditum Sabinis a Romulo susceptis ait. Cœlius mons, non collis, constanter appellatus videtur a scriptoribus, quos inter est M. Aurelius, epist. ad Front. II, 1. A. M.

blicavit⁴, | quas ceperat ; et ad ostium Tiberis⁵ urbem P. 172
condidit, colonisque firmavit. Atque ita quum tres
et viginti regnavisset annos⁶, est mortuus. — Tum
Laelius, Laudandus etiam iste rex ; sed obscura est P. 164
historia romana ; siquidem istius regis matrem habe-
mus, ignoramus patrem⁷. — SCIP. Ita est, inquit ; sed
temporum illorum tantum fere regum illustrata sunt
nomina.

XIX. Sed hoc loco primum videtur insitiva qua-
dam || disciplina doctior facta esse civitas. Influxit^r enim P. 173
165 non tenuis quidam e Græcia rivulus in hanc urbem,

4. *Mariâmas omnes publicavit.*

Victor de Anco : « silvas ad usum
navium publicavit ». Quod autem Ci-
cero ait *mariâmas*, id probat, silvam
Mæsiam, de qua Livius, I, 33, non
fuisse in mediterraneis, ut Cluverius
putavit, sed propius mare circa ostia
Tiberis, ut rectius in annot. geogr.
affirmavit Holstenius. A. M.

5. *Tiberis urbem.* Ostiam scilicet,
quæ fuit iustar navalis Romanorum,
ut ait Dionysius, III, 43 ; quale
nonnullas mediterraneas Græciæ urbes
percommodum habuisse observat Ari-
stoteles, Reip. VII, 6. Fossis etiam
circumdatam ab Anco Ostiam ait
Festus voc. *Quiritium*. A. M.

6. *Viginti regnavisset annos.* Cice-
ronis sententiam, qui Ancum regna-
visse dicit annos tres et viginti, con-
firmat Eusebius, Chron. lib. II, cum
Samuele Aniensi, Chron. lib. I, 6. Jam
quod idem Eusebius, Chron. I, 46,
scribit annos xxxiiii, id mendum eodictis
Armenii est, a quo decusim merito
demas. Dionysius autem, I, 75, III,
45 ; Livius, I, 35, atque Entropius
annos scribunt xxiv. A. M.

7. *Ignoramus patrem.* Hæc in li-
bris de Rep. legebat Seneca, ep. CVIII.

A. M. — Plutarchum in Numa si se-
quaris (XXI, 2, 3) hæc efficitur
progenies :

Marcus, homo Sabinus, Numæ
fautor, Hostilii in regno
capessendo rivalis, Ro-
mæ senator.

Marcus, ejus filius et ipse Ro-
mæ habitans — *Pompilia*, Nu-
mæ filia,
uxor.

Ancus Marcus, rex Rom.
Cæ.

XIX. 1. *Influxit enim*, etc. Monet
ad h. l. Villein. illud ipsum, quod fa-
tentur romani historici, quintum Ro-
mæ regem fuisse hominem græcum,
favere opinioni eorum, qui recepti
tempore Romæ coloniam græcam
esse contenderint. Nihil tamen ea sen-
tentia profici, quum Roma jam ante
hunc regem Corinthium habuerit opera
magnifice exstructa, quæ artium cul-
turam hand mediocrem prodere vi-
deantur. Ancum Marcium, constat in-
ter omnes, aquæ ductum illum, ab
ipsius nomine appellatum, exstrui
jussisse, qui per complura sæcula Ro-
mam advexerit aquam perennem cam-
que abundantem, Tiberis multo lim-

sed abundantissimus annis illarum disciplinarum et artium². Fuisse enim quemdam ferunt Demaratum Corinthium et honore, et auctoritate, et fortunis facile civitatis suæ principem; qui quum Corinthiorum tyrannum Cypselum ferre non potuisset, fugisse cum P. 174 mag | na pecunia dicitur, ac se contulisse Tarquinos³ in urbem Etruriæ florentissimam. Quumque audiret dominationem Cypseli confirmari⁴, defugit patriam vir liber ac fortis, et adscitus est civis a Tarquiniensibus, atque in ea civitate domicilium et sedes collocavit. Ubi quum de matrefamilias Tarquiniensi duo filios procreavisset, omnibus eos artibus ad Græcorum disciplinam eru⁵. ||

P. 219 XX...¹ facile in civitatem receptus esset; propter P. 11

pidiorem et salubriorem: qua de re exstat Plinii testimonium, Hist. Nat. XXXI, 24. Ma.

2. *Disciplinarum et artium.* Notanda est hæc artium et disciplinarum græcarum apud Romanos origo; quamquam infra de Rep. III, 3, docuimus, græcam sapientiam ante Scipionem et Lælium vix Romæ esse gustatam. [De græcis artificibus, qui cum Demarato Tarquinos venerunt, lege Plinium, H. N. XXXV, 3 et 12. A. M. in Add.]

3. *Tarquinos.* Hodie *Corneto*. Vid. *Micali, Italia avanti il dominio del Romani*, ibiq. Tab. LI. Ca. — Ipsa Tarquiniolorum rudera hodieque a Cornetanis dici *la Tarquinia* dicit L. Holstenius, a rusticis *la Turchina*. Dionysio Halic. dicitur hæc urbs οὐ Ταρκύνιοι, Straboni et Stephano Byz. (ubi vid. Holst.) ἡ Ταρκύνια, Ptolemæo Ταρκύνια, ubi sunt, qui legant Ταρκύνιοι, quia Romanorum plerumque sequitur scriptionem Ptolemæus. Mianus bene, ut videtur, Heinr. in seqq.

post *florentissimam et collocavit sustulit distinctionem majorem. Ma.*

4. *Cypseli confirmari.* Tyrannidem quippe Cypselum annis xxx tenuisse docet Aristoteles, Reip. V, 12; annis autem xxviii Eusebins, Chron. lib. II. A. M. [Herod. V, 92, cum interpr. Larcher. Chron. p. 604, qui xxx annos ponit. Heynii Opuscul. Acad. V, p. 351; *Quatremère de Quincy, le Jupiter Olympien*, II, § 9. Ca.]

5. *Desiderantur paginæ duæ. A. M. — Idem supplet erudit.*

XX. 1. Hoc loco Ciceronis quidem verba amisimus, hand tamen Tarquinii historiam, quam abunde supplet Dionysius, III, 46-48, et Livius, I, 34; nempe quod Demarati uterque filius, Aruns et Lucumo, uxores duxerint nobiles feminas Tarquinienses; quodque pater itemque major natu filius obierint, totumque patrimonium ad minorem natu Lucumonem deveniret; qui, quam ab indigenis nullo satis digno pro tantis opibus honore adficeretur, Tanaquilla uxore hortante,

humanitatem atque doctrinam Anco regi familiaris est factus, usque eo, ut consiliorum omnium particeps, et socius pæne regni putaretur. Erat in eo præterea summa comitas, summa in omnes cives opis, auxilii, defensionis, largiendi etiam, benignitas². Itaque, mortuo Marcio, cunctis populi suffragiis rex est creatus L. Tarquinius: sic enim | suum nomen ex P. 220

P. 167 græco nomine³ inflexerat, ut in omni genere hujus populi consuetudinem videretur imitatus. Isque ut de suo imperio legem tulit, principio duplicavit illum pristinum patrum numerum; et antiquos patres majorum gentium appellavit; quos priores sententiam rogabat; a se adscitos, minorum⁴. Deinde P. 37 equitatum ad hunc inorem constituit, qui us || que adhuc est retentus: nec potuit Titiensium⁵, et Rhamuensium, et Lucerum mutare, quum cuperet, nomina, quod auctor ei summa augur gloria Attus Na-

Romam cum ingenti comitatu grandique re bona commigravit, non sine auspice regni aquila, quæ Tarquinio apicem imposuit; quod ceteroqui prodigium irridet Cicero, Leg. I, 1, et indignum historia existimat. Tanaquillam seu Caiam Cæciliam utrum laudaverit Cicero, incertum est; quæ certe optimæ uxoris apud Romanos exemplum habita fuit. Lege Probum de nom. imp. ed. Gotof. p. 1400; necnon Hieronymum contr. Jovin. I, 49, a quo Tanaquilla dicitur notior marito suo. A. M.

2. *Benignitas.* Quem laudat A. Maius Polybium, 10, p. 455 Schwgh. eum potissimum h. l. sequitur Tullius. Ad Livii I, 34, quod laudat A. Maius: adde c. 35, ubi, quibus artibus Ancii filios regno privavit Tarquinius, narratur. Regni autem ejus initium cadit in Olymp. XL, 2, U. C. 139, ante Chr.

n. 615: Larcheri Chronol. p. 609. Ca.

3. *Ex græco nomine.* Dionys. Halic. III, 48, p. 542 Reisk. ἑρομειοῦσθαι καὶ κατὰ τοῦτο αὐτοῖς βουλόμενος Δεῦκιον μὲν ἀντὶ Δουκόμωνος τίθεται τὸ κοινὸν ὄνομα, Ταρκύνιον δὲ τὸ συγγενικόν, ἐπὶ τῆς πόλεως, ἐν ᾗ γενεσιῶς τε καὶ τρέφῃς ἔτυχεν. Ca.

4. *Minorum.* Hic quoque magna controversia est; nam Tacitus, Annal. XI, 25, familias majorum gentium a Romulo, minorum a Bruto appellatas existimat. P. Victor region. II minorum gentium institutionem conferre videtur in Tullum Hostilium; Servius ad Æn. I, 426, in Servium Tullium. Sed cum Cicerone satis consentiunt Dionysius, III, 67; Livius, I, 35; Aur. Victor denique, cap. 6, qui hunc Ciceronis locum præse imitatur. A. M.

5. *Titiensium.* De re conf. supra, II, 8. Ca.

vius⁶ non erat. Atque etiam Corinthios video publicis
 P. 168 tributis, fuisse quondam diligentes⁷. Sed tamen, prio-
 ribus equitum partibus, secundis additis, & ac cc fe.
 cit | equites; numerumque duplicavit, postquam bello P. 34
 subegit⁸ Æquorum magnam gentem, et ferocem, et
 rebus populi romani imminentem. Idemque Sabinos
 quum a mœnibus urbis repulisset, equitatu fudit, P. 16
 belloque devicit⁹. Atque eundem primum ludos maxi-
 mos, qui Romani dicti sunt¹⁰, fecisse accepimus;
 ædemque in Capitolio Jovi optimo maximo, bello Sa-

6. *Navius*. Nevii, seu Navii gloriam prædicat Dionysius, III, 70. A. M.

7. *Fuisse quondam diligentes*. Aptè mentionem Corinthi in Tarquinii institutionibus facit Cicero; indidem quippe fuit Tarquinii pater, unde et instituta deportavisse credendus est. Non est autem, cur miremur Corinthiorum in orphanos viduæque duritiæ; nam et Dionysium Siculum narrat pseudo-Aristoteles, *Œcon*. II, ed. Casaub. p. 286, reditus orphanorum, donec tutela exiissent, sibi vindicavisse; et Livius, I, 34, lege Servii Tullii ait ad equos alendos viduas fuisse adtributas, quæ bina millia æris in annos singulos penderent. Sed enim orphanorum viduarumque tributum clementior Publicola remisit. Plut. in ejus vita, cap. 12. A. M.

8. *Postquam bello subegit*. Mirum est, quod apud alios rerum romanarum scriptores nihil de hoc Tarquinii Prisci bello cum Æquis, quos bello hic subactos ab eo ait Cicero, relatam legimus. Sed quum Æqui potuerint Sabinis adnumerari (vid. *Allg. Weltgesch.* X, p. 23) quod hic de Æquis narratur, ad Sabinos non semel ab illo rege victos (ut est apud Dionys. Halic.) potest referri, quamquam hic ab iis distingui

videntur. Ma.—*A. Poirson, Hist. Rom.* t. I, p. 49, conj. *Etruscorum*. J. V. L.

9. *Belloque devicit*. Tuscie præterea populos a Prisco devictos narrat Flor. I, 5, et Oros. II, 4: veteres Latinos Livius, I, 38, et Victor, cap. 6. A. M.

10. *Lud. maximos, qui Romani dicti sunt*. Ascon. Peditan. ad Cic. or. in Verr. Act. I, 10, 31, *Romani*, ait, *ludi sub regibus instituti sunt, magnique* appellati. quod magnis impensis dati sunt: tunc enim primum ludis impensa sunt ducenta millia nummum. Alii ideo *magnos ludos* dictos putant, quod *Conso*, consiliorum secretorum deo, id est, Neptuno, Larium regi et rerum conditarum, et diis *magnis*, id est, Laribus urbis Romæ, dati sunt: quibus aiunt raptas Sabinas esse, ut videatur propter hoc dicere Virgilius: *magnis Circensibus actis*: nam et magni et Circenses iidem sunt. Sed plura de his ludis vide apud Rosinum, l. c. p. 34 r ed. Amstel. 1685. Ma.—De his Tarquinii ludis Livius, I, 35: - *solemnes deinde anni mansere ludi, Romani magnique varie appellati*-. Hi fiebant mense septembri, teste Aminterno kal. apud Foggium. A. M.

bino, in ipsa pugna vovisse faciem || dam¹¹, mortuum-Q.XVII que esse, quum duodequadraginta regnavisset annos. P. 31

XXI. Tum Lælius, Nunc fit illud Catonis certius, nec temporis unius, nec hominis esse constitutionem reipublicæ: perspicuum est enim, quanta in singulos reges rerum bonarum et utilium fiat accessio. Sed sequitur is, qui mihi videtur ex omnibus in republica vidisse plurimum¹. — Ita est, inquit Scipio. Nam post eum Servius Sul | picius² primus injussu P. 3a populi regnavisse traditur: quem ferunt ex serva P. 170 Tarquiniensi natum³, quum esset ex quodam regis cliente conceptus⁴. Qui quum famulorum numero

11. *Edemque... vovisse faciendam.* Cap. 24, legimus, ejus demum filium votum patris Capitolii ædificatione persolvisse: ipse non nisi Tarpeiz rupis verticem æquavit, locumque templo extruendo assignavit. Conf. Dionys. Halic. III, 92. Ma. — Jacta etiam a Prisco Capitolii fundamenta aiant Livius, I, 38; Tacitus, Hist. III, 72. A. M.

XXI. 1. *In republica vidisse plurimum.* Servii Tullii laudes magnificas habes apud Plutarchum de fort. R. t. VII, p. 278. Hic rex tanti Romæ fuit, quanti fere postea Sixtus V. P. M. si tam remota tempora et mores inter se contendere licet. A. M.

2. *Sulpicius codex; quamquam secundo manu expunctis literis videtur factum Tullus.* Prænomini certe varietas explorata est; namque ab Eusebio, Chron. I, 46-47, et in tabulis, itemque in scholio Sigonii ad Livium, X, 46, dicitur *Servilius*, quæ est derivatio a *Servio*. Sane et *Servius Sulpicius Galba* imp. dicitur *Servilius Sulpicius Galba* a Zonara, XI, 13. Utrum vero apud aliquem auctorem rex hic non *Tullus* seu *Tullius* audiat, sed *Sulpicius*, non-

dum equidem novi; factum tamen puto, quandoquidem in Coquæi annotationibus ad Augustinum, C. D. XVIII, 37, video diserte hunc regem dici *Servium Sulpitium*. — *Servius Tullius*. Ita cum Heiner. et Sch. necessario rescribendum fuit; quod vidit etiam Lehnerus. Nam quod in cod. est *Sulpicius*, id facile in calamum venire potuit homini, qui in historia romana toties *Servii Sulpicii* nomen legisset, quum plures ejusdem nominis variis temporibus fuerint viri celebres, a. U. C. 254, 397, 604, 710, 785. Ma.

3. *Tarquiniensi natum.* Locum in libris de Rep. legebat Seneca, ep. CVIII A. M.

4. *Regis cliente conceptus.* Opiniones de Servii patre varias perpendunt Dionysius, IV, 1, 2, et Livius, I, 39. Lege etiam Festum voc. *nothum*; Arnobium, V, p. 169. Diem Servii natalem, idus nempe Augusti, prodit Festus voc. *servorum dies*, et Plutarchus, Quæst. Rom. t. VII, p. 157. Verum Macrobius, Sat. I, 13, ait, Servium natum nonis, incerto mense. Valerius M. lib. X sic arguitur: « *Servius*, qui mortua matre in utero

educatus ad epulas regis adsisteret, non latuit scintilla ingenii⁵, quæ jam tum elucebat in puero : sic erat in omni vel officio, vel sermone solers. Itaque P. 291 Tarquinius, qui admodum parvos tum ha || beret liberos⁶, sic Servium diligebat, ut is ejus vulgo haberetur filius : atque eum summo studio omnibus iis artibus, quas ipse didicerat, ad exquisitissimam consuetudinem Græcorum erudiit⁷. Sed quum Tarquinius insidiis Anci filiorum interisset, Serviusque, ut ante dixi, regnare cœpisset non jussu, sed voluntate atque concessu civium; quod, quum Tarquinius ex vulnere æ | ger fuisse, et vivere falso diceretur⁸, ille P. 291 regio ornatu jus dixisset, obæratosque pecunia sua liberavisset; multaque comitate jussu Tarquini se jus dicere probavisset : non commisit se⁹ patribus, sed, Tarquinio sepulto, populum de se ipse consuluit; jussusque regnare, legem de imperio suo¹⁰ curiatam

servatus est; Tullius prænominatus est ominis gratia, quasi tollendus, o litera in s conversa ». A. M.

5. *Non latuit scintilla ingenii.* Alludit Cicero ad fabulam flammæ quæ e capite dormientis pueri exarsit. A. M.

6. *Tum haberet liberos.* Immo vero Dionysius, III, 65, masculini sexus liberos Tarquinio non fuisse ait; qui tamen sibi contradiceret, IV, 1, ubi Tarquinium decessisse ait relictis duobus infantibus vici; (quæ lectio confirmatur a Vaticanis codicibus); nisi ipse veram suam lectionem esse *υλευόυς nepotes* ostenderet IV, 4, 6, 7, sqq. ubi contra Fabium aliosque historicos disputat, qui omnes (Pisone excepto) filios masculos Tarquinio Prisco concesserant; quibus cum historicis conspirat Cicero, nec non Livius, I, 46, et Strabo, V, p. 336. Quamquam horum omnium auctoritas haud satis in-

firmat rationes, quas Dionysius pro sua sententia protulit. Mm.

7. *Græcorum erudiit.* Confer Livium, I, 39. Adolescentis Servii Tullii strategema narrat Frontinus, II, 8. A. M.

8. *Et vivere falso diceretur.* Dionysius, IV, 4, 5; Livius, I, 41. A. M.

9. *Non commisit se patribus.* Patres infensos Servio fuisse, quum aliunde, tum etiam ex Paulo liquet : « patricius vicus Romæ dictus eo, quod ibi patricii habitaverunt, jubente Servio Tullio, ut, si quid molirentur adversus ipsum, ex locis superioribus opprimerentur ». A. M.

10. *Legem de imperio suo curiatam tulit.* Copiose scribuntur hæc a Dionysio, IV, 8, 40. Sed contra omnino Livius, I, 41 : « Servius primus injussu populi, voluntate patrum, regnavit ». Idem tamen Livius, I, 46, narrat Servium, postquam usu haud

172 tulit. Et primum Etruscorum injurias bello est ultus; ex quo quum ma || ¹¹.....

107 XXII¹.... duodeviginti censu maximo². Deinde equitum magno numero ex omni populi summa separato, reliquum populum distribuit in quinque classes³, senioresque a junioribus⁴ divisit; eosque ita disparavit⁵, ut suffragia non in multitudinis, sed in locupletium potestate essent; curavitque, quod sem-

dubium possederat regnum, et plebem agro donato illexerat, tulisse demum ad populum, vellent jubereantne se regnare? omniumque consensu regem esse declaratum. A. M.

11. Desiderantur paginæ duæ. — Ex Dionysio, IV, 29, supplendum videtur - ex quo quum magnam [scribe *maximum agrum*; neque enim *magnum* divideretur, nisi post *g*. Confer p. 165, n. b. Quare *τὸ μα* non licet explere *magnum* aut *magnam*. A. M. in Emm.] agri partem Cæretanis, Tarquiniensibus Veientibusque adeptam nactus easet, eam inter cives novissime adscriptos divisit. Namque ipsum bellum Etruscum, etsi Dionysius in extremos, Livius tamen, I, 42, in primos Servii annos confert. Immo vero Victor ait, Etruscos sæpe ab eo fuisse domitos. Agri ceteroqui publici inter cives divisi a Servio regnum adveniente meminist ipse Dionysius, IV, 13. Reliqua pars lacunæ occupatur initio describendi census ordinumque civilium. A. M.

XXII 1. Supplet Mainus, *scripsit centurias equitum*.

2. *Duodeviginti censu maximo. Deinde equitum*. Ad h. l. Franckius in libro De Tribuum, Curiarum atque Centuriarum ratione, p. 25 sq. hæc coniecit: - Ego universam Ciceronis sententiarum seriem ita fere esse resti-

tuendam, certo affirmare ausim: - Universum populum non jam ut Romulus secundum gentes, sed, quoniam earum discrimen jam pæne abolitum videbatur, e locis in tribus descripsit duodeviginti. Censu maximo deinde equitum magno numero separato, etc. - Quæ quidem probabiliter videntur disputata. Quod vero, ut probaret, *deinde* tertio loco stare posse, laudavit Liv. III, 55. *Per interregem deinde*, etc. poterat laudare Ciceronem ipsum ad Qu. Fr. III, 8: - Quas ad te deinde literas mittemus. Ma.

3. *In quinque classes*. Non contradicunt sibi invicem Livius, I, 43; Dionysius, IV, 16-18, p. 676-682, VII, 59, p. 1449-1452, qui *sex classes* esse institutas civium narrant, et Cicero h. l. Sallust. de ord. Rep. II, 8, ipse Livius, III, 30, aliique, qui *quinque* tantum nominant. Extrema enim classis ab his est omissa, quum neque tributa penderet, neque militaret, et una tantum centuria contineretur. Ma.

4. *A junioribus divisit*. Juniores appellavit Servius ab anno xvvi usque ad xvi; supraque eum annum *seniores*, ut ait Tubero apud Gellium, X, 28. A. M.

5. *Disparavit*. Est græcum *δυσωξίς*, i. q. distinxit, sejunxit. Cæsar, B. G. VII, 28; Plaut. Rud. Prolog. V, 10.

per in republica tenendum est, ne plurimum valeant P. 1
 P. 108 plurimi. Quæ | descriptio, si esset ignota vobis, ex-
 plicaretur a me : nunc rationem videtis esse⁶ talem,
 ut equitum centuriæ cum sex suffragiis, et prima
 classis, addita centuria, quæ ad summum usum ur-
 bis fabris tignariis est data, LXXXIX centurias habeat;
 quibus ex cent. quatuor centuriis⁷ (tot enim reliquæ
 sunt) octo solæ si accesserunt, confecta est vis po-
 puli universa : reliquaque multo major multitudo
 P. 174 sex et nonaginta centuriarum⁸ || neque excluderetur P. 9

Ca. — Non legitur hoc verbum fini-
 tum in reliquis Ciceronis libris : semel
 autem *disparatus*, adjectivi vi, de In-
 vent. I, 28, 42. Ma.

6. *Nunc rationem videtis esse talem.*
 De hoc loco, pæne desperato, litem
 ortam esse inter Niebuhrium et Stei-
 nackerum, eique liti se plures etiam
 viri doctos immiscuisse, nemo est,
 omnium, quibus quidem hæ literæ
 curæ cordique sint, qui nesciat. Nos
 vero, quum de ea re loqui longum sit,
 disputationem de hoc loco in Excursum
 rejecimus, ad calcem operis ap-
 positum, in contextu vero servavimus
 lectionem sec. manus, quam exhibet A.
 Maius : non quod eam præ ceteris pro-
 baremus, sed quod nullam adhuc ra-
 tionem excogitatam esse existimamus,
 quæ nihil haberet dubitationis. Ma.

7. *Cent. quatuor centuriis.* Cod.
 sec. manu, *cent. quattuor centuriis*; at
 pr. manu = VIII centurias; tot enim
 reliquæ sunt, sine illis verbis = ha-
 beat quibus ex cent. quattuor centu-
 riis. Totum hunc vexatissimum locum
 Ill. Niebuhrius sic esse persanandum
 docte arbitratur : = ut equitum cen-
 turie cum sex suffragiis, et prima
 classis, addita centuria, quæ ad sum-
 mum usum urbis fabris *tignariis* est

data, LXXXVII centurias habeant : qui-
 bus XII centuriæ, tot enim reliquæ
 sunt equitum, solæ si accesserunt, etc.
 Scilicet erant tunc IC centuriæ, oppo-
 sitæ reliquæ multitudini xcvi centa-
 riarum. Ma.

8. *Major multitudo sex et nonaginta
 centuriarum.* Quo pacto 96? videtur
 Cicero dare secundæ classi centurias
 20; tertie rursum 20; quartæ item 20;
 quintæ 30; quarum summa 90 : quibus
 addit 6, nempe accensorum, velato-
 rum, liticinum, cornicinum, proleta-
 riorum, et ni quis scivit; de qua po-
 strema locum Festi mox proferemus.
 Apud Dionysium, lib. IV, 16-18, sic:

II. classis	cent. 20
fabrum	cent. 3
III. classis	cent. 20
IV. classis	cent. 20
tubicium et corni- cinnum	cent. 3
V. classis	cent. 30
VI. classis	cent. 1
	<hr/>
	95
I. classis	cent. 80
equitum	cent. 18
	<hr/>
	193

Igitur quinque priorum classium cen-
 turie fuerunt 192, quarum dimidia
 pars 96 : quamobrem ad obtinenda

suffragiis, ne superbum esset, nec valeret nimis, ne esset periculosum. In quo etiam verbis ac nominibus ipsis fuit diligens, qui quum locupletes assiduos appellasset ab ære dando; eos, qui aut non plus mille quingentum æris, aut omnino nihil in suum censum, præter caput, attulissent, proletarios⁹ nominavit; ut ex iis quasi proles, id est, quasi progenies civitatis | P. 175
 expectari videretur. Illarum autem sex et nonaginta centuriarum in una centuria tum quidem plures censebantur, quam pæne in prima classe tota¹⁰. Ita nec prohibebatur quisquam jure suffragii; et is valebat in suffragio plurimum, cujus plurimum intererat esse in optimo statu civitatem. Quin etiam accensis, velatis, liticinibus, cornicinibus, proletariis¹¹ ||

comitia opus erat centuriis 97. Itaque si prima classis centuriarum 98 conspirasset, res erat confecta: alioqui oportebat e sequentibus classibus tantum sumere donec centuriæ 97 conspirarent. Quod si forte utrimque par numerus, nempe 96 consistentent; addebatur alterutri parti classis ultima sive sexta, quæ lancem inclinabat. A. M.

9. *Proletarios nominavit.* Accuratius Paullus apud Gell. XVI, 10: « qui in plebe romana non amplius quam mille quingentum æris in censum deferebant, proletarii appellati sunt: qui nullo, aut perquam parvo ære censebantur, capite censi vocabantur. Proletariorum ordo honestior aliquanto et reet nomine, quam capite censorum fuit ». A. M.

10. *Quam pæne in prima classe tota.* Quia nimirum in omni populo multo pauciores divites sunt egentibus aut tenuibus. A. M.

11. *Quin etiam accensis, velatis, liticinibus, cornicinibus, proletariis.* Niebuhrus suspicatur accensos et ve-

latos ex proletariorum numero fuisse sumptos. In inscriptionibus, idem monet, ex imperatorum temporibus *accensus velatus* sine distinctione ut titulus vel centuriæ nomen legitur. Steinack. autem (*Replik*, etc. p. 14) dicit se distinctionem inter utrumque vocabulum sublatam voluisse, id vero a correctore fuisse neglectum. Omnia loca, quibus *accensi* nominantur, qui erant in exercitu, quique item nominibus *Optionum, Adoptatorum, Adscriptivorum, Ferentiariorum* appellantur, collegit Burchardus l. c. p. 60, sq. Cens. Jen. l. c. p. 322, contra Steinack. recte monet, non debuisse eum irasci correctori, quod distinctionem non sustulerit, quæ si absit seriore tempore, id factum esse ut in tritu illa senatus allocutione *Patres conscripti. Accensos* idem monet Livio teste ex quinta classe fuisse sumptos. De *accensis* vid. Creuz. Antt. Romm. p. 95. De *velatis* Festus in *velati et adscriptitii*, velatos esse dictos ait, quia vestiti inermes exercitum sequebantur. Ma.

XXIII. Statu esse optimo constitutam rempubli- P. 177
cam, quæ ex tribus generibus illis, regali, et optimati¹,
et populari confusa modice, nec puniendo irritet ani-
mum immanem ac ferum². *Nonius*, IV, 292.

. . . .³ sexaginta annis antiquior⁴ quod erat⁵ xxxix P. 45
ante primam olympiadem condita. Et antiquissimus
P. 177 ille Lycurgus eadem vidit fere. Itaque ista æquabili-
tas, atque hoc triplex rerumpublicarum genus vide-

— Desiderantur paginæ quatuor.
— In lacuna perit reliqua census de-
scriptio : tum aliæ fortasse res a Servio
gestæ, et apud historicos celebratæ ;
nempe quod urbis moenia pomerium-
que protulerit, aggerem fossamque
fecerit, Quirinalem, Viminalem et
Æquilinum incluserit, Dianæ sedem
celebrem in Aventino struxerit (sedem
item Fortunæ, Liv. X, 46), res primus
romanorum regum signaverit, men-
suras et pondera constituerit. Quibus
narratis videtur Cicero instituisse com-
parationem romanæ reip. cum Lacedæ-
monia et cum Carthaginiensi. A. M.

XXIII. 1. *Optimati*. Neutro genere
hoc adjectivum alibi non legi videtur :
semel feminino, sed plurali numero
(ut plerumque de viris usurpatur, qui
sunt proceres civitatis) in loco Ennii,
quem laudat Noster, Epp. ad Fam.
VII, 6 : « arcem altam habebant ma-
tronæ opulentæ, optimates ». Ma.

2. *Immanem ac ferum*. Locum a
Nonio sumo, qui voc. *modicum* citat
eum e lib. II de Rep. Videtur autem
ad hanc sedem quadrare, in qua sermo
est de triplici politiæ genere. Quam-
quam et alibi non absurde poni posse
videtur. De laudabili principis clem-
entia Cassiodorus, Var. I, 30. A. M.

3. Quoniam hic sine dubio com-
paratur Carthaginiæ ætas cum Romæ
ætate, diciturque Carthago antiquior

quam Roma, ausus sum addere *quin-
que ad sexaginta*. Quum enim supra
Cicero dixerit Romam conditam anno
secundo Olympiadis septimæ, id est,
anno sexto et vigesimo post cœptas
Olympiadas; hic autem dicat Cartha-
ginem conditam anno nono et trigesimo
ante primam Olympiadem; sequi-
tur, ut Carthago quinque et sexaginta
annis sit Roma antiquior. Utor autem
locuplete sententiæ auctore Velleio, I,
6 : « ante annos quinque et sexaginta
quam urbs romana conderetur, ab
Elissa Tyria, quam quidam Dido au-
tumant, Carthago conditur ». Neque
fere nisi paucis fortasse annis ab hac
sententia recedant prisci sculptores.
Horum sententiæ eo fere recidunt, ut
Carthago annos prope 700 vixerit. A. M.

4. *Antiquior*. Nimirum condita
Carthago secundum Velleii rationem
Olymp. Iphiti XVII, 2, ante Chr.
n. 819. Vid. Larcheri Chronol. p. 592,
qui et ipse Velleii locum laudat. Ca.

5. *Quod erat XXXIX*. Apud Dio-
nysium, I, 74, Timæus Romam con-
ditam dicit eodem tempore, quo
Carthago, nempe anno, ut ipse putat,
xxxviii ante primam Olympiadem,
ἐγδὲ καὶ τριακοστῶ πρότερον ἔτι τῆς
πρώτης Ὀλυμπιάδος. Id vero notare
non fuit inutile, propterea quod Ci-
cero scribit xxxix, et aliter sentit de
duarum urbium ætate. A. M.

tur mihi commune nobis cum illis populis fuisse⁶. Sed quod proprium sit in nostra republica, quo nihil possit esse præclarius, id persequar, si potero, subtilius, quod erit ejus | modi, nihil ut tale ulla in republica reperiatur. Hæc enim, quæ adhuc exposui, ita mixta fuerunt et in hac civitate, et in Lacedæmoniorum, et in Carthaginensium, ut temperata nullo fuerint modo⁷. Nam in qua republica est unus aliquis perpetua potestate⁸, præsertim regia, quamvis in ea sit et senatus, ut tum fuit Romæ, quum erant reges; ut Spartæ, Lycurgi legibus; et ut sit aliquod etiam populi || jus, ut fuit apud nostros reges: tamen illud excellit regium nomen; neque potest ejusmodi respubli- P. 145
ca non regnum et esse, et vocari⁹. Ea autem forma P. 178

6. *Populis fuisse.* Spartæ statum civilem rege gemino, delectis proceribus, et potestate populari fuisse mixtum, nemo ignorat. Ad Pœnos quod attinet, Cato apud Servium, *Æn.* IV, 682, ait: « de tribus partibus politis, populi, optimatum, regis potestatis, ordinatam fuisse Carthaginem ». Ad confirmandam romanæ reip. et Carthaginensis similitudinem valet etiam, quod Aristoteles, *Reip.* II, 11, Laconica instituta cum Punicis conspirare ait: quum autem constet romana Laconicis sæpe fuisse similia, sequitur, ut æque fere ad Punicam accesserint. A. M.

7. *Ut temperata nullo fuerint modo.* En subtilis, sed verissima, quam Cicero facit, distinctio reip. mixtæ a temperata. Suum hunc de *Rep.* locum memorat Cicero, *Leg.* III, 5. Eximia vero laude romanam remp. mactat auctor, dum eam Laconicæ Punicæque contendendo præfert, quas duas ait omnium præstantissimas Isocrates in *Nicocle*, p. 39. Quin Varro apud Servium, *Æn.* VII, 176, docet, mores

partim habuisse Romanos etiam a Cretensium republica, quam Aristoteles, *Reip.* II, 9, 10, et Plato in *fine Minois*, valde extollunt, et cum Laconica consentire demonstrant. A. M.

8. *Aliquis perpetua potestate.* Pergit sensim Cicero ad dicendum de Romanorum rep. libera: nam libertatis prope fundamentum est, ne magistratus aliquis perpetua potestate sit, sed ut invicem imperent atque obediant, ut ait Aristotel. *Reip.* VI, 2: *ἄνευ ἐξουσίας ἢ μὴν, τὸ ἐν μέτρῳ ἀρχοῦναι καὶ ἀρχῆν.* Questionem versat idem, lib. IV, 15. A. M.

9. *Et vocari.* Stobæus tamen, *Serm.* XII, p. 267, docet, Laconicam quoque remp. satis fuisse temperatam: regibus enim erant oppositi ephori; his senatores; medii autem erant illi, qui hippagretæ et cori dicebantur, quique in quamlibet partem imperium vergeret, ad contrariam sese adjuungebant. [De rei Spartanorum publicis forma vid. Platon. de *Legg.* III, 691, sq. p. 309, sq. Bekk. et præcipue IV, 712, pag.

civitas mutabilis maxime est hanc ob causam, quod unius vitio præcipitata in perniciosissimam partem facillime decedit. Nam ipsum regale genus civitatis non modo non est reprehendum, sed haud scio an
 P. 146 reliquis | simplicibus longe anteponendum; si ullum P. 17
 probarem simplex reipublicæ genus. Sed ita, quoad statum suum retinet: is est autem status, ut unius perpetua potestate, et justitia, omnique sapientia regatur salus, et æquabilitas, et otium civium. Desunt omnino ei populo multa, qui sub rege est, in primisque libertas; quæ non in eo est, ut justo utamur domino, sed ut nullo¹⁰ ||

XXIV.... ferebant. Etenim illi injusto domino at- P. 15
 que acerbo aliquandiu in rebus gerundis prospere fortuna comitata est. Nam et omne Latium bello devicit, et Suessam Pometiam, urbem opulentam refertamque, cepit; et maxima auri argentique præda locupletatus, votum patris¹ Capitolii ædificatione P. 18
 persolvit²; et colonias deduxit³; et institutis⁴ eorum,
 P. 16 a quibus ortus erat, | dona magna, quasi libamenta prædarum, Delphos ad Apollinem misit.

347, sq. Bekk. quem locum hic Tullius fortasse ante oculos habuit. Conf. etiam Isocratem in Areop. cap. 24, p. 150 Corayi, qui orator, contra atque Cic. in δημοκρατίας numerat. Ca.]

10. Desiderantur pagine duæ. — Utrum ad superiorem, an ad præsentem, pertineat lacunam Servii cædes, haud liquido constat: malim tamen id facinus in præsentem collocare, quoniam huicque sermo fuit de civitatis institutis variisque politis; quod argumentum apte connectitur cum Servii prædicto censu et descriptione civili. In hac ergo breviori lacuna transitum romanæ civitatis narravit Cicero a justo

rege ad Tarquinium tyrannum. A. M.

XXIV. 1. *Votum patris.* Sive potius avi. Recole cap. 21. A. M.

2. *Ædificatione persolvit.* Tacitus, Hist. III, 72, aliique passim historici. A. M.

3. *Et colonias deduxit.* Signiam et Circeios. Dionysius, IV, 63; Livius, I, 56. A. M.

4. *Institutis eorum.* I. e. ad consuetudinem, ex more eorum. Dixit Brut. 59, 213, *patrio instituto.* Vocem *libamenta* excusat addito *quasi*, quia ea improprie, ut dicunt, utitur. Proprie ea semel usus est de Legg. II, 12, 29: « ut sacrificiorum libamenta serven-

XXV. Hic ille jam vertetur orbis, cujus naturalem motum atque circuitum¹ a primo discite agnoscere. Id enim est caput civilis prudentiæ, in qua omnis hæc nostra versatur oratio, videre itinera flexusque rerumpublicarum, ut quum sciatis, quo quæque res inclinet, retinere, aut ante possitis || occurrere. Nam P. 255
 P. 181 rex ille, de quo loquor, primum optimi regis cæde maculatus, integra mente² non erat; et quum metueret ipse pœnam sceleris sui summam, metui se volebat³. Deinde victoriis divitiisque subnixus exultabat insolentia, neque suos mores regere poterat⁴, neque suorum libidines. Itaque quum major ejus filius⁵ Lucretiæ, Tricipitini filiæ, Collatini uxori, vim attulisset, mulierque pudens et nobilis ob illam injuriam P. 256
 sese ipsa morte multavisset; tum vir ingenio et virtute præstans, L. Brutus depulit a civibus suis injustum illud duræ servitutis jugum: qui quum privatus esset, totam rempublicam sustinuit; primusque in hac civitate docuit, in conservanda civium libertate

tur: ubi vid. Turneb. ed. nostr. et Cr. p. 644. Ma.

XXV. 1. *Motum atque circuitum.* Naturalem quamdam esse rerumpublicarum conversionem atque periodum contendit Plato, Reip. VIII, pag. 546, a quo se hanc sententiam mutuari fatetur Tullius, de Divin. II, 2: « a Platone philosophiæque didiceram, naturales esse quasdam conversiones rerumpublicarum, ut eæ tum a principibus tenerentur, tum a populo, aliquando a singulis ». Verumtamen ea sententia Platonis minime placet Aristoteli, Reip. V, 12, qui et universam Platonis remp. legesque graviter accusat, Reip. II, 1, 2; nec non politicus Græcus Vaticanus. Sed enim Ciceronis quoque resp. vituperata fuit

a Didymo, contra quem scripsit pro Cicerone Suetonius, ut diximus in præfatione. A. M.

2. *Integra mento.* Alio sensu dixit de Sen. 20, 72: « integra mente ceterisque sensibus »: ut Horat. Od. I, 31, 18; simili nostro or. pro Sulla, 31, 86: « vos, dii... testor, integro me animo... P. Sullæ causam defendere ». Ma.

3. *Metui se volebat.* Legit Dionysium, IV, 41, et Eusebium, Chron. lib. II. A. M.

4. *Mores regere poterat.* Imparos Superbi mores narrat Theophilus ad Autolyc. III, 27. A. M.

5. *Itaque quum major ejus filius.* Ita etiam Dionysius, IV, 64: Σέλιος ὁ πρῶτος τῶν Ταρκυνίου παίδων.

P. 182 esse privatum neminem⁶. Quo auctore et principe, P. 24
 concitata civitas⁷ et hac⁶ recenti que || rela Lucretiæ
 patris ac propinquorum, et recollectione superbiæ
 Tarquinii, multarumque injuriarum et ipsius et filio-
 rum, exulem et regem ipsum, et liberos ejus, et
 gentem Tarquiniorum esse jussit.

XXVI. Videtisne igitur, ut de rege dominus¹ exsti- P. 181
 terit, uniusque vitio genus reipublicæ ex bono in
 deterrimum conversum sit? Hic est enim dominus
 P. 246 populi, quem Græci tyran- | num vocant: nam regem
 illum volunt esse, qui consulit ut parens populo, con-
 servatque eos, quibus est præpositus, quam optima
 in conditione vivendi. Sane bonum, ut dixi, reipu-
 blicæ genus, sed tamen inclinatum et quasi pronum
 ad perniciosissimum statum. Simul atque enim se in-
 flexit hic rex in dominatum injustiorem, fit continuo
 tyrannus, quo neque tetrius, neque fœdius, nec diis
 hominibus || que invisius animal ullum cogitari potest: P. 29
 qui, quamquam figura est hominis, morum tamen
 P. 184 immanitate vastissimas vincit belluas. Quis enim hunc
 hominem rite dixerit, qui sibi cum suis civibus, qui
 denique cum omni hominum genere nullam juris

Vix ergo audiendus Ovidius, Fast. II, 691, a quo dicitur trium filiorum minimas. Ovidium tamen sequitur Entropius, I, 7. A. M.

6. *Privatum neminem*. Cicero ad Fam. XI, 7, juniori Bruto, qui Caesarem percussit, scribens, rursus hanc immanem injustamque sententiam præ se fert: « nullo publico, inquit, consilio remp. liberasti; quo etiam est res illa major et clarior ». Confer etiam de Off. III, 4, 19. Tum Tusc. IV, 23, de Nasica loquens, qui Gracchum sine publica auctoritate interemit, ait, « numquam privatum esse sapientem »;

stoico id quidem Cicero, vel potius quia memor fortasse erat priscae legis Publicolæ, qua cautum fuerat, ut, qui tyrannidem affectaret, is indicta causa a quovis necaretur. Plat. in Public. 12. Ceterum ipse Cicero conjurationis in Caesarem non fuit particeps. A. M.

7. *Concitata civitas*. Locum citat Nonius voc. *arbs a civitate*. A. M.

XXVI. 1. *Ut de r. dominus*. Hinc Plinius Trajanum laudans, cap. 2: « non de tyranno, sed de cive, non de domino, sed de parente loquimur ». Tum cap. 45: « sunt diversæ natura

communione, nullam humanitatis societatem velit? Sed erit hoc de genere nobis alius aptior dicendi locus, quum res ipsa admonu | erit, ut in eos P. 30 dicamus, qui etiam liberata jam civitate dominationes appetiverunt³.

XXVII. Habetis igitur primum ortum tyranni: nam hoc nomen Græci regis injusti esse voluerunt; nostri quidem omnes reges vocitaverunt, qui soli in populos perpetuam potestatem haberent¹. Itaque et Spurius Cassius, et M. Manlius, et Spurius² Mælius regnum occupare voluisse dicti sunt; et modo³ || ..

dominatio et principatus. Sed tamen optimi Cæsares Trajanus, Pius et Marcus *domini* nomen sine publica invidia admisserunt, ut patet e Plinii ac Frontonis epistolis. A. M.

2. *Societatem velit.* Tyranno, ait Tacitus, Annal. II, 42, æqua nedum infima insolita sunt. Tyranni vitam, commemorato ipso Tarquinio, graphicè pingit Cicero de Am. 15. A. M. [Non est in loco Taciti *tyranno*, sed *regibus*. Ca.]

3. *Dominationes appetiverunt.* Plurali *dominationes* alibi non usus esse videtur Cicero: neque vero ideo scribendum *dominationem*. Pluralem habet Tacit. Annal. III, 26: = postquam... pro modestia ac pudore ambitio et vis incedebat, provenere *dominationes*: et alibi. Ma.

XXVII. 1. *Potestatem habent.* Græci quoque, saltem antiquiores, regum nomine tyrannos vocitaverunt, vicissimque dixerunt tyrannos eos, qui iuste imperabant. Lege Soidam voc. *τύραννος* et *βασιλεύς*. A. M.

2. *Et Spurius Mælius.* De *Spurio Cassio* regnum (a. U. C. 267) affectante vid. Liv. II, 41; conf. Car. Sigonii Comm. in Fastos et Triumph. Rom.

p. 43 ed. Steph. De *Sp. Mælio* (a. U. C. 316) Liv. IV, 14, C. Sigon. l. c. p. 67, sq. De *M. Manlio* (a. U. C. 371) Liv. VI, 20, C. Sigon. l. c. p. 98. De his tribus sermo est in or. pro domo, 38, 101: = *Sp. Mælii regnum appetentis domus est complanata. Equid aliud? æquum accidisse Mælio populus romanus iudicavit... Sp. Cassii domus ob eandem causam eversa... M. Manlius... regnum appetisse est iudicatus: ergo ejus domum eversam duobus lucis convestitam videtis*. Ad quem locum operæ pretium est legere annot. Marklandi, Gesneri et F. A. Wolfii, cujus. ed. vid. p. 245 — 247. Ma.

3. *Et modo.* Desiderantur pag. dnm. Post *modo* A. Maini adjecit *Ti. Gracchus*. De quo additamento commentatores ipsos audiamus. Sine dubia sermo auctoris deflectebat ad *Ti. Gracchum*, qui turbulenta potentia regnare visus est, et cui objectum tyrannidis affectatæ crimen ait Plutarchus in *Gracch.* cap. 14, 17, 19. Atque in hac lacuna, non minus, quam apud Velleium, II, 4, dixit, ut puto, Scipio *Ti. Gracchum*, si is occupandæ reip. animum habuisset,

P. 185 XXVIII. ¹ Lacedæmone appellavit, nimis P. 18
 is quidem paucos, xxviii², quos penes summam consilii voluit esse, quum imperii summam rex teneret : ex quo nostri idem illud sequuti atque interpretati, quos senes ille appellavit, nominaverunt senatum³; ut etiam Romulum patribus lectis fecisse diximus : P. 18
 tamen excellit atque eminent vis, potestas, nomenque P. 136
 regium. Imperti etiam populo potestatis | aliquid, ut et Lycurgus, et Romulus; non satiaris eum libertate, sed incenderis cupiditate libertatis, quum tantummodo potestatem gustandi feceris. Ille quidem semper impendebit timor, ne rex, quod plerumque evenit, existat injustus⁴. Est igitur fragilis ea fortuna populi, quæ posita est in unius, ut dixi antea⁵, voluntate, vel moribus.

XXIX. Quare prima sit hæc forma, et species, et

jure cæsum. Post Gracchi commemorationem videtur auctor in reliqua lacuna persequutus ceptum jam argumentum, academico scilicet more non definitivo; nempe quod libertas sen populi jus in regno sit adeo intutum, ut nullum perpetua potestate magistratum fieri expediat; siquidem nec senatus præsidium contra vim regiam satis validum esse videatur. A. M. [Supple b. l. ex conj. regnavit paucos menses, aut certe opprimendæ reipublicæ animum habuit; quare et jure cæsum videtur. Cic. de Am. 12; Vell. Pat. II, 4. A. M. in Emm.]

XXVIII. 1. Videtur Maio ex conjectura supplendum : *concede consilium delectis viris, ut Lycurgus illis quos ῥίπονας* Lacedæmone appellavit.

2. XXVIII. Cod. pr. manu xxxviii; mox prior nota x fuit expuncta. Profecto Spartæ senatores viginti octo

fuerunt; cujus rei testes habemus Platonem, Leg. III, p. 693; Aristotelem et Sphærum apud Plutarchum, L. cap. 5; Pausaniam, III, 5. A. M.

3. *Nominaverunt senatum.* Γερουσία græce dicendum esse romanum senatum, ejusque ordinis naturam Romanos a Lacedæmoniis condidicisse ait Dionysius, II, 12, 14. A. M.

4. *Existat injustus.* Consonat Plato in Politico, p. 301, eaque sola de causa legem scriptam regis auctoritati prælatam inter homines observat. A. M.

5. *Ut dixi antea.* Cap. 23, ut arbitrator, vel in lacuna. — Ad hæc non tantum conferendum, quod l. 1. d. A. Maius, caput 23, sed etiam I, 41, 42. In fine hujus capituli Cobbius puncta posuit, ut lacunam significaret. Utinam vero per hos libros omnia tam bene cohererent, quam hæc cum sequentibus! Ma.

origo ty | ranni, inventa nobis in ea republica, quam Q. XIX
 auspicato Romulus condiderit; non in illa, quam, ut P. 189
 perscripsit Plato, sibi ipse Socrates peripatetico illo
 187 in sermone depinxerit¹: ut, quemadmodum Tarqui-
 nius non novam potestatem nactus, sed, quam habe-
 bat², usus injuste, totum genus hoc regiae civitatis
 190 everterit; sit huic oppositus alter, bonus, et | sapiens,
 et peritus utilitatis dignitatisque civilis, quasi tutor
 et procurator reipublicae; sic enim appelletur, qui-
 cumque erit rector et gubernator civitatis³. Quem
 virum facite ut agnoscatis: est enim, qui consilio et
 opera civitatem tueri potest. Quod quoniam nomen
 188 minus est adhuc tritum sermone nostro, saepiusque
 genus ejus hominis erit in reliqua nobis oratione
 trac || *tandum*⁴...

XXIX. 1. *Illo in sermone depin-*
zerit. Idoneus Ciceronis locus ad de-
 finiendam historiae philosophicae quam-
 dam controversiam. Peripateticorum
 nomen ortum traxisse a Platone ante
 Aristotelem perspicue docet Ammonius
 comm. ad Porphyr. isagoges locum
 tertium; cujus verba quia prolixiora
 sunt, hic scribere nequeo: quamquam
 idem Ammonius rem brevius tradit
 etiam ad Arist. categ. non procul
 initio. Ammonio gravis nunc testis
 accedit Cicero, qui Socratis seu Pla-
 tonis sermonem appellat Peripateti-
 cum. Cur ergo Bruckerus, Hist. phil.
 t. I, p. 788, testimonium Ammonii,
 quod nempe Academicis quoque dicti
 sint Peripatetici, fundamento carere
 ait? Cur Ionsius de scr. phil. hist. I,
 8, 1, ludere conatur Suidae auctori-
 tatem, qui seniores Aristotele Antisthe-
 nem appellat Peripateticum? A. M.

2. *Sed, quam habebat, usus injuste.*
 Malis certe ea usus injuste. Sed potest

ad excusandam hanc negligentiam in
 subsidium vocari Philipp. II, 34, 87:
 «Caesari... Antonium... regnum de-
 tulisse, Caesarem uti noluisse»; ibi
 vero non debet dici, *regnum* trahen-
 dum esse ad utrumque verbum, vel ex
 voce *regnum* subaudiri debere *regno*:
 sed debet ex verbo *detulisse* intelligi
delato. Ma.

3. *Gubernator civitatis.* Sapienter
 in his libris atque eleganter regia
 potestas (lib. I, 35, 41) cum patria,
 cujusmodi romano jure erat, tutoris
 autem cum ejus civis comparatur, qui
 liberae reip. praest. Etenim tutori in
 caput pupilli nihil licebat, ac judicio
 tenebatur infami, si fraudem commi-
 sisset; pater, quaecumque crudeliter
 aut avare fecisset, impunis fuit. A. M.

4. *Desiderantur paginae duodecim.*
 — Certe cap. 40 et 42 de hoc liberae
 reip. tutore ac rectore seu custode
 sermo erit; libro autem quinto potis-
 simum. Suspiciari etiam licet, Tullium

XXX. . . . 'sas requisivit; civitatemque optandam P. magis, quam sperandam², quam minimam³ posuit; P. non quæ possit esse, sed in qua ratio rerum civilium perspicui posset, effecit⁴. Ego autem, si quo modo consequi potuero, rationibus eisdem, quas ille vidit, non in umbra et imagine civitatis, sed in amplissima

in hac ampla lacuna de consule dixisse, qui regi Romæ successit. Et sanè consulis descriptionem alicubi in his libris ab auctore luculenter fuisse exornatam vel eo nomine arbitror, quod ipse sibi perfecti consulis gloriam semper vindicavit. Interim haud absimiles locutiones de consule notare licet in Tullio, v. gr. de Or. III, 1; ad Quir. p. red. cap. 5; pro Sext. 19; in Pis. 10. De consulis nomine lege Dionysium, IV, 76; Cic. de Or. II, 39; Varr. apud Non. voc. *consules*, et L. L. IV, 14; Flor. I, 9; Hieronym. ad Isai. cap. 3, voc. *consiliarius*; Isidor. Orig. IX, 3; Lydam m. R. I, 30. Magistratum certe romanæ reip. præcipuorum descriptionem his libris exhibuerat Cicero, ut ipse ait Leg. III, 5, hac de re loquens: « atqui pleraque sunt dicta in illis libris, quæ de optima republica quaeretur ». Nunc ea descriptio in mutilo codice Vaticano, paucis exceptis vestigiis, desideratur; supplendaque est ope prædicti libri tertii de Legibus. A. M.

XXX. 1. Supplet Maius: « Plato regionem sedesque civium æquis apprime partibus divisas requisivit ». Quod quidem additam, sic excusat: Plato libro Legum quinto civitatem vel novam constituens, vel veterem et corruptam reparans, primum purgat eam civibus improbis; deinde agrum et sedes inter cives æquo jure et humaniter dividit; tum definit civium numerum. Horum ego memor locum

Tullii hiantem sarcire aliquatenus ausus sum. In codicis ergo hiatu post expressam tutoris reip. formam, videtur auctor perrexisse ad novam romanæ civitatis jam a regibus liberæ genus effingendum. Revera hinc alius rerum nascitur ordo. Ad Platonicam purgationem quod attinet, etai in Tullio vestigia rei nulla aspersione, vix tamen dubito, quin ejus meminerit, propter nuper purgatam tyranno Tarquinio Romam. Sic enim is fere loquitur de Cæsare interfecto ad Fam. XII, 1: « odium illud hominis impuri et servitutis dolor depulsus est ».

2. *Optandam magis, quam sperandam.* Vere monet Lehn. ne ipsum quidem Platonem sperasse, talem republicam aliquando constitutum iri. Ma.

3. *Quam minimam posuit.* Plato, Legum libro quinto, p. 737, civitatem e quinque millibus colonorum et præterea quadraginta constituit (propter quamdam ejus numeri rationem, p. 746, 771); eandemque civitatem augeri non vult, p. 740. Sed mirabilior est Aristoteles, qui Nicom. X, 10, civitatem ait neque ex decem hominibus, neque ex centum millibus posse constare. In Rep. autem, VII, 4, sic disserit, ut haud magnam civitatem condere videatur. Apud eundem Aristotelem, Reip. II, 8, Hippodamus politicus civitatem habere jubet decem hominum millia. A. M.

4. *Effecit.* Ipse Plato, Leg. V, pag. 636 et 739, civitatem se verbis potius

republica enitar, ut cujusque et boni publici, et mali
 188 causam tamquam virgula⁵ videar attingere. | His enim
 regis quadraginta annis et ducentis paulo cum inter-
 regnis⁶ fere amplius præteritis⁷, expulsoque Tarqui-
 nio, tantum odium populum romanum regalis nomi-
 nis tenuit, quantum tenuerat post obitum, vel potius
 190 excessum Romuli, desiderium. Itaque ut tum carere
 rege, sic, pulso Tarquinio, nomen regis audire non
 poterat⁸. Hic facultatem cum⁹ || ...

Q. XX

XXXI. . . . Itaque illa præclara constitutio Romuli
 quum ducentos annos et quadraginta fere firma man-
 sisset¹. . . . *Nonius*, XII, 30.

et phantasia, quam re vel spe, condere
 fitetur. A. M.

5. *Quasi virgula*. Noli cogitare h. l. de illa *virgula divina*, quæ est apud Nostrum de Off. I, 44, 158, qua, quæcumque aliquis cupiat, ei suppedi-
 tentur, qui eam tenet. Est potius virga vel baculus, qua uti solent, qui picturæ alicujus majoris singulas partes spectantibus accurate monstrare et explicare volunt. Quod vertit Villem. *marquer du doigt, pour ainsi dire*. M. A.

6. *Cum interregnis*. Verba cum *interregnis* ex margine, ab interprete nimis accurato adscripta, in orationis seriem præter necessitatem recepta esse suspicor. Quod enim dicit hujus libri c. 31, extr. « Neque ego hæc nunc siue causa tam vetera vobis et tam obsoleta decanto; sed illustribus in personis temporibusque exempla hominum rerumque definitio, ad quam oratio dirigitur mea: id non eo valet, ut addidisse eum credamus quod et nimiam redolet diligentiam, et plane non est necessarium. Nam etiam sine interregnis sunt paulo amplius quadraginta annis et ducentis, si, quod est in historiarum libris, Romulus

regnavit annis XXXVII, Numa XLIII, Tullus XXXII, Ancus XXIV, Tarquinius Priscus XXXVIII, Servius XLIV, Tarquinius Superbus XXIV. M. A.

7. *Fere amplius præteritis*. Nempe annis CXXIV, uti aiunt Dionysius, IV, 85, et V, 1; Livius, I, 60; Eusebius, Chron. I, 46: vel uno minus, uti scribunt Augustinus, C. D. III, 15; Orosius, II, 4. A. M.

8. *Nomen regis audire non poterat*. Num incipit auctor partim dicere de causis mutationum reip. ceu paulo ante innuit se facturum, promiseratque jamdiu lib. I, 42? De monarchiarum interitu copiose, more suo, disputat Aristoteles, Reip. libro quinto, quo ab fonte omnia fere recentiorum super hac re præcepta manavisse videntur. In hoc igitur ingenti sexdecim paginarum hiata videtur Cicero causas aperuisse altius, ob quas Romæ politia mutata est. Exin Bruti laudes et Collatini, et cetera quæ ad exordium libertatis pertinent subjunxisse Tullium puto. A. M.

9. *Desideratur quaternio vigesimus primus seu paginæ sexdecim*. A. M.

XXXI. 1. *Firma mansisset*. Frusti

P. 35 . . . lex illa tota sublata est². Hac mente tum nostri majores et Collatinum innocentem suspicionem cognationis expulerunt, et reliquos Tarquinius offensione nominis³. Eademque mente P. Valerius et fasces primus demitti jussit, quum dicere in concione cœpisset, et ædes suas detulit sub Veliam, posteaquam, quod in excelsiore loco Velia cœpisset ædificare, eo ipso, ubi rex | Tullus habitaverat⁴, suspicionem populi sensit moveri⁵. Idemque, in quo fuit Publicola maxime, legem ad populum tulit eam, quæ centuriatis comitiis prima lata est, ne quis magistratus civem romanum adversus provocationem necaret, neve verberaret. Provocationem autem etiam a regibus fuisse, declarant pontificii libri, significant nostri etiam⁵ augu-

hujus, quod Nonius profert e II de Rep. videtur sedes hæc; quamquam et prioribus lacunis haud fortasse immerito insereretur. Ex hac item sede fortasse deprompta sunt illa Augustini verba, C. D. V, 12, ut iis certe videbitur qui de his rebus judicare possunt. Neque spernendum indicium est, quod auctor ante lacunam nomen ipsum regale ait evasisse invisum. Sic ergo Augustinus: « Romani regalem dominationem non ferentes, annua imperia binosque imperatores sibi fecerunt, qui consules appellati sunt a consulendo, non reges aut domini a reguando atque dominando ». [Locus Augustini videtur in ipso textu collocandus post Nonii verba. Et quidem conferatur Cicero pro Sextio, 65. A. M. in Emm.]

2. *Lex illa tota sublata est.* An loquitur Cicero de rebus Græcorum, et quidem de ostracismi lege, quæ Athenis post ejectionem Hyperbolium sublata est? An potius (quod vix puto) de Romanis? et quidem de illa liberi

populi lege, ut bona redderentur Tarquinii, quæ sublata est, postquam regem moliri reditum in urbem apparuit? Dionys. lib. V, cap. 6, 13; Liv. lib. II, cap. 5. A. M.

3. *Offensione nominis.* Id magno opere reprehenditur ab Augustino, C. D. II, 17, III, 16. A. M.

4. *Ubi rex Tullus habitaverat.* Tullii Hostilii domum in Velia fuisse, ibidemque postea habitavisse Valerium, concurs auctorum sententia est. Sed cur Servius, Æn. IV, 410, Valerium in Esquilis domum illam habuisse dicit altissimam, quum tamen Velia cacumen quoddam Palatii fuerit? Nimirum quia Velia, ut quibusdam placuit, fuit etiam urbis ea regio, per quam via sacra ad forum descendit, ubi postea templum Pacis ædificatum est: ideoque facile intelligitur, quomodo Servius Veliam Esquilis adijungere poterit, a quo monte vix regio prædicta discriminetur, immo potius cum eo continuatur. A. M.

5. *Significant nostri etiam augurales.*

rales; || itemque ab omni iudicio poenaeque provocari P. 192
 licere, indicant XII Tabulae compluribus legibus⁶: ut,
 quod proditum memoriae est, X viros, qui leges scri-
 pserint, sine provocatione creatos, satis ostenderit,
 reliquos sine provocatione magistratus non fuisse;
 Luciique Valerii Potiti et M. Horatii Barbatii, hominum
 concordiae causa sapienter popularium⁷, consularis
 lex sanxit, | ne qui⁸ magistratus sine provocatione P. 120
 crearetur⁹. Neque vero leges Porciae, quae tres sunt
 trium Porciorum¹⁰, ut scitis, quidquam praeter sanc-
 tionem attulerunt novi. Itaque Publicola, lege illa
 de provocatione lata, statim secures de fascibus demi-
 jussit; postridieque sibi collegam Sp. Lucretium sub-
 rogavit; suosque ad eum, quod erat major natu, li-

Ita loquitur Scipio, qui in collegio
 augurum erat. A. M.

6. *Compluribus legibus.* Cic. Leg.
 III, 3. A. M.

7. *Sapienter popularium.* Hi consul-
 tatum gesserunt anno Urbis cccv,
 quo decemviratus, non sine eorumdem
 opera, fuit abrogatus. Dionysio, XI,
 45, dicuntur δημοτικοὶ τὰς ψήφους ὄντες,
 καὶ παρὰ τὸν προγόνον ταύτην διαδι-
 δρυμένοι τὴν πολιτείαν. Namque, ut ait
 Livius, III, 39: «Valerii et Horatii
 duobus pulsati reges fuerant». A. M.

8. *Ne qui magistratus.* Pro consuetu-
 ne quis. De simili formula *si qui et si*
 quis nuper disputavit Herzog. ad Cae-
 sar. de B. G. VI, 13, p. 319. Ma.

9. *Sine provocatione crearetur.* Rem
 narrat Livius, III, 55. Denique anno
 Urbis cccclv M. Valerius consul le-
 gem de provocatione tulit diligentius
 sanctam; atque ita tertio ea lex post
 reges exacta lata est, semper a familia
 eadem. Liv. X, 9. A. M.

10. *Quae tres sunt trium Porciorum.*

Ante hunc detectum Ciceronis locum
 nemo, ut puto, dixerat tres fuisse
 trium Porciorum leges de provoca-
 tione. Porciam generatim definit Li-
 vivius, X, 9: «Porcia lex sola pro
 tergo civium lata videtur; quod gravi
 poena, si quis verberasset necassetve
 civem romanum, sanxit. Valeria lex,
 quam eum, qui provocasset, virgis
 caedi, securique necari vetuisset, si
 quis adversus ea fecisset, nihil ultra,
 quam improbe factum, adjecit». Legis
 Porciae meminerunt Sallustius, Cat.
 51; Cicero in Verr. V, 63, et pro
 Rabir. 3 et 4. Jam e tribus Porciis de
 provocatione legem ferentibus unum
 certe tenemus cognomento Laecam,
 tribunum pl. anno Urbis dlviii, in in-
 signi denario cum inscriptione *PROVOCO*
 apud Eckhelium, num. vet. t. V, p.
 286, quem jam antea memoraverat
 in Annalibus Pighius, t. II, p. 256.
 qui de Porcia lege verba multa facit.
 De viris Porcia variis legatur Gellius,
 XIII, 19. A. M.

P. 185 ctores transire jus || sit; instituitque primus¹¹, ut singulis consulibus alternis mensibus lictores præirent, ne plura insignia essent imperii in libero populo, quam in regno fuissent. Haud mediocris hic, ut ego quidem intelligo, vir fuit, qui, modica libertate populo data, facilius tenuit auctoritatem principum¹².
 P. 194 Neque ego hæc nunc sine causa tam vetera vobis et tam obsoleta decanto¹³; | sed illustribus in personis temporibusque exempla hominum rerumque definio, ad quæ reliqua oratio dirigatur mea.

XXXII. Tenuit igitur hoc in statu senatus rempublicam temporibus illis, ut in populo liberò pauca per populum, pleraque senatus auctoritate¹, et instituto, ac more gererentur; atque uti consules potestatem haberent tempore dumtaxat annuam, || genere ipso ac jure regiam². Quodque erat ad obtinendam potentiam nobilium vel maximum, vehementer id retinebatur, populi comitia ne essent rata, nisi ea patrum approbavisset auctoritas³. Atque his ipsis

11 *Instituitque primus*. Dionysius, V, 2, et Livius, II, 1, hanc institutionem haud uni Publicolæ, sed Bruto simul tribuunt. Verum suos auctores, ut alibi, sequitur Cicero. Dionysius, V, 19, peculiare Publicolæ institutum refert demendi ex fascibus in urbe secures, retinendi vero tantummodo extra illam. A. M.

12 *Auctoritatem principum*. Publicolæ moderationem suspicit Plutarchus in comparatione ejusdem cum Solone; nec non Symmachus ep. X, 24. A. M.

13 *Obsoleta decanto*. *Decantandi verbo usus* est eodem, quo h. l. sensu de Or. II, 18, 75: «Nec mihi opus est græco aliquo doctore, qui mihi pervulgata præcepta decantet». M.

XXXII. 1. *Pleraque senatus aucto-*

ritate. Sic prorsus de statu illo Komæ post ejectos reges loquitur Dionysius, V, 1, ἀπειρησπαρίας δὲ γυναικῶν. A. M.

2. *Genere ipso ac jure regiam*. Cicero de Leg. III, 3: «regio imperio duo sunt; militie summum jus habent; nemini parento; ollis aulis populi suprema lex esto». Consulom potestatem *regiam* appellant demonstrantque Livius, II, 1, IV, 3; Dionysius, V, 1; Polybius, VI, 11; Ampelius, cap. ult. Ca.

3. *Approbavisset auctoritas*. De hoc jure romano legatur Livius, I, 17, 22, IV, 3, 49, VI, 42; Dionysius, II, 14, qui tamen ibidem ait, sua ætate fieri contrarium, neque, utrum sit melius, definit. Eam juris mutationem testatur aperte etiam Cicero pro Plancio, 3,

temporibus dictator etiam est institutus, decem fere P. 195
 annis post primos consules, T. Larcus⁴; novumque
 id genus imperii visum est, et proximum similitu-
 dini regiae. | Sed tamen omnia summa cum auctoritate P. 6
 a principibus, cedente populo, tenebantur; magnæque
 res temporibus illis a fortissimis viris summo imperio
 præditis, dictatoribus atque consulibus, belli⁵ gere-
 bantur.

XXXIII. Sed id quod fieri natura rerum ipsa co-
 gebat, ut plusculum sibi juris populus adscisceret
 liberatus a regibus; non longo intervallo, sexto de-
 cimo fere anno¹, Postumo Co || minio, Sp. Cassio con- P. 196
 sulibus², consequutus est: in quo defuit fortasse ra-
 tio, sed tamen vincit ipsa rerumpublicarum natura

nec non Sallustius, Hist. 3, in Macri oratione. A. M.

4. *T. Larcus*. Ita cod. evidentissime *Larcus*. Jamque harum membranarum auctoritate corrigatur denique mendam *Lartius* apud Livium, II, 18 et 21, ubi tanta tamque vana criticorum lis est. *Larcus* habet etiam Florentinas Livii codex multo nobilissimus. Dionysius quoque et alii Græci scribant Λάρκιος. A. M.

5. *Belli*. Adjecit Mos. *domi*que, qui sic ad h. l. In cod. est novis *belli gerebantur*, quod corruptum esse apparet, quamquam de emendatione potest ambigi. Erat, qui mihi suaderet, ut reponerem *belli* post *summo*; erat, quum *belli* mihi videretur esse glossa ad imperio, alieno loco contextis intrusa; erat denique quum conjicerem *bello*. Nunc mihi illud remedium adhibendum visum est, quod adhibui, quamquam *domi bellique* magis foret Ciceronianum, et fere ita est apud Nostrum in his libris infra lib. IV, 10, et Augustino, II, 9, *domi et belli*;

de Off. II, 24, 85, est *vel belli vel domi*, quod proxime accedit ad nostram emendationem, quum item præmittatur *belli*.

XXXIII. 1. *Sexto decimo fere anno*. Ad amussim Entropius, I, 12: *sexto decimo anno*, et ita ipse Tullius in Corneliana, quo loco commentatur Asconius: = numerum quidem annorum post reges exactos, quo id factum est, diligenter posuit, qui fuit A. Verginio Tricosto, L. Veturio Cicarino cosa. = Consentit itaque in annorum numero Asconius, sed variat in consulibus, qui anno ante Cominium et Cassium magistratu functi sunt. Lydus, m. R. I, 38, scribit *anno decimo septimo*. A. M.

2. *Cassio consulibus*. Hoc ordine ponit hos consules etiam Dionysius, VI, 49, a quo perversum fuisse ordinem putabat Almeloveenus, quia scilicet Livius, II, 33, priorem consulem scribit Cassium. Atqui nunc Dionysianæ scripturæ suffragatur Tulliana. A. M.

sæpe rationem. Id enim tenetote³, quod initio dixi⁴, nisi æquabilis hac in civitate compensatio sit et juris, et officii, et muneris, ut et potestatis satis in magistratibus, et auctoritatis in principum consilio, et libertatis in populo sit, non posse hunc incommu-
 p. 8 tabilem reipublicæ conservari statum. Nam quum esset
 ære alieno commota civitas⁵, plebs montem⁶ Sacrum
 P. 197 prius, deinde Aventinum occupavit⁷. Ac ne Lycurgi
 quidem disciplina tenuit illos in hominibus græcis
 frenos⁸: nam etiam Spartæ, regnante⁹ Theopompo,
 sunt item quinque, quos illi Ephoros appellant; in
 Creta autem decem, qui Cosmi¹⁰ vocantur¹¹; ut

3. *Id enim tenetote.* Ita cod. sec. manu; at pr. *idem teneto.* A. M.

4. *Quod initio dixi.* Confer lib. I, 27 et 45. A. M.

5. *Commota civitas.* Seditiones commutationesque rerump. propter æris alieni et fœnoris magnitudinem recitat Plato, Reip. VIII, p. 555, sqq. A. M.

6. *Plebs montem Sacrum.* Ita appellatur *πολιτικῶς*; nam Festus voc. *sacer* montem illum sic vocitatum putat, quod eum plebs, creatis ibi tribunis, discedens Jovi consecravit. Ipse Tullius pro Cornel. [in Fragum. Orr. p. 1120, ed. Ern. min.] dicit: «montem illum trans Anionem, qui hodie mons Sacer appellatur». [Vid. Creuz. Antiquitt. Romann. pag. 151, not.] A. M.

7. *Deinde Aventinum occupavit.* Sacrum tantummodo montem memorant occupatum Dionysius, VI, 45; Livius, II, 32; Ovidius Fast. III, 664; Florus, I, 23; Orosius, II, 5. Sed enim Livius causam aperit, cur Cicero Aventinum quoque dicat: «ea frequentior fama est (de Sacro monte), quam cujus Piso auctor est, in Aventinum secessionem factam esse». Sed apertius eum

Cicerone sentit Sallustius Historiarum libro primo apud Augustinum, C. D. II, 18, III, 17, et apud Servium ad Æn. VIII, 479: [in Fragg. Histor. I, 8, p. 213, sq. ed. Gerlach. Ca.] = fœnore oppressa plebs montem Sacrum atque Aventinum inedit. Cicero pro Corn. [in Fragg. I, ed. Ern. min. t. IV, 2, p. 1120. Ma.] sibi consonans de iis, qui in montem Sacrum secesserant, ait: «Romam armati reverterunt, in Aventino consererunt [p. 1048, ed. Ern. maj.] = Nimirum plebs Romam e monte Sacro reverterat et in Aventino consererat. Ca.

8. *Græcis frenos.* Locutio Platonica, ut observat Plutarchus in Lycurgo, cap. 7. A. M.

9. *Regnante Theopompo.* Anno circiter centesimo et trigesimo post Lycurgum, ut docet Plutarchus prædicto loco; nempe Olympiade quinta, ut scribit Eusebius, adeoque ante Romæ natales. A. M.

10. *Cosmi.* Cod. veteri more scribendi, *Cosmoe.* A. M.

11. *Vocantur.* De ephoris atque coomis lege, si vacat, Aristotelem Reip. II, 9, 10, et Strabonem, lib. X, pag.

contra consulare imperium¹² tribuni pl. sic illi contra
 191 vim || regiam, constituti.

XXXIV. Fuerat fortasse aliqua ratio majoribus no-
 198 stris in illo ære alieno medendi¹, quæ neque Solo-
 nem Atheniensem non longis temporibus ante fuge-
 rat²; neque post aliquanto nostrum senatum, quum
 sunt propter unius libidinem omnia nexa civium li-
 berata, nectierque postea desitum³: semperque huic

738. A. M. [Adde J. Meursii Cretam, lib. III, c. 9, p. 167-169. Ma.]

12. *Consulare imperium*. Cod. pr. manu, «cosmoe vocantur ut contra consularem constituti». Intermedia vero addita sunt posteriore manu, quæ nos ægre quidem, sed tamen certissime, legimus. Jam quod pr. manus scripserat *consularem*, ea videtur corruptio pro *consularem vim*. *Vim* autem magis prope hic probem quam *imperium*; illi enim iustias quam huic resistimus. A. M. — Nemo audivit A. M. ex primæ manus¹ descriptione *consularem* conjicientem contra *consularem vim*. Et merito: nam et variat orationem *imperium*, et optime convenit consulibus *imperium*, quod, quum solum in bello, neque atrequam in comitiis centuriatis lex de eorum imperio esset lata, haberent, domi quoque nonnumquam et in rebus civilibus exercere volebant eoque sæpe invidia erant. Ma.

XXXIV. 1. *In illo ære alieno medendi*. Notemus syntaxim *mederi in re aliqua*; nisi malumus dicere *in illo ære alieno medendo* contra codicis evidentiam. A. M. — Sed locum ita construendum puto: «In illo ære alieno (ex quo commotus esse dixi civitatem) fuerat (i. e. fuisset) fortasse majoribus nostris aliqua medendi ratio (jam interponuntur ea, quæ sequuntur usque ad *medicina quæ sita est*: tum pergit): quo

tum consilio prætermissa causa populo nata est, etc.» Simili vel potius eodem modo intellexisse video locum Steinackerum et Lehnerum. Ma.

2. *Temporibus ante fugerat*. Dicit non longis temporibus, quia Gellius, XVII, 21, ait: «Solonem accepimus leges scripsisse Atheniensium, Tarquizio Prisco Romæ regnante, anno regni ejus tricesimo tertio.» [Cf. Corsini Fasti Attici, III, 76; Larcheri, Chronolog. Herodot. ad Olymp. XLVI, 3, sive ad ann. ant. Chr. n. 594, et F. A. Wolfii Prolegg. Homerice. p. 69. Ca.] Inruit autem hic Cicero invectam a Solone *αὐαχέθειαι*, nempe æria alieni sublevationem, cui Solon ipse exemplo prævit septem talenta, quæ sibi debebantur, omittens. De hac re lege Laertium in Solone; Plutarchum item in Solone et in reip. ger. præceptis; Heraclidem in Politis. Quin adeo Dionysius, V, 64, orationem recitat Valerii, qui fuit Publicolæ frater, suadentis, ut plebi romanæ æs alienum remitteretur, hoc ipso Solonis exemplo proposito: quamquam frustra fuit, contradicente Appio. A. M.

3. *Nectierque postea desitum*. Munet Lehn. forma *nectier*-usum esse Ciceronem, ut aliquam legis antiquæ retineret similitudinem. Poterat addere, etiam in sermone familiari ita loqui consuetos esse homines, ut est v. c. ad Fam.

P. 192 generi quum plebes publica calamitate impendiis debilitata deficeret, salutis omnium causa aliqua suble-
 P. 129 vatio et medicina quæsita est. Quo tum consilio præ-
 termisso, causa populo nata est, duobus tribunis
 plebis per seditionem creatis⁴, ut potentia senatus
 atque auctoritas minueretur⁵: quæ tamen gravis et
 magna remanebat, sapientissimis et fortissimis et ar-
 mis et consilio civitatem tuentibus; quorum au-
 || cto-
 ritas maxime florebat, quod quum honore longe an-
 tecellerent ceteris, voluptatibus erant inferiores, nec
 pecuniis ferme superiores⁶: eoque erat cujusque
 gratior in republica virtus, quod in rebus privatis
 diligentissime singulos cives opera, consilio, re tue-
 bantur.

XXXV. Quo in statu reipublicæ Sp. Cassium de
 occupando regno molientem, summa apud populum
 gratia florentem, quæstor accusavit; eumque, ut au- P. 1

V, 9: « qui pro se causam dicere vult ». Sed accurate de verbis, quæ hac quidem forma apud Plautum, Terentium, Lucretium, Horatium, alios reperiuntur, præcepit Ruddimannus, Inst. Gr. Lat. t. I, p. 284, sq. et ibidem laudavit forsan læ toties a Cicero usurpatam (*inter bonos bene agere*) loca. M. A.

— *Postea desitum*. Intelligit ea, quæ acciderunt Veturio seu Publio adolescenti, et quorum causa jus romanum mutatum est. Rem habes apud Valerium M. VI, 1, 9; Livium, VIII, 28; Dionysium in fragm. XVI. 9. A. M.

4. *Seditionem creatis*. Duos tribunos creatos dicit Cicero etiam in Cornelia; quo loco sic commentatur Asconius: « quidam non duos tribunos pl. ut Cicero dicit, sed quinque tradunt creatos esse, singulos ex singulis classibus. Sunt tamen, qui eandem illum duorum numerum, quem Cicero,

ponant: inter quos Tuditannus et Pomponius Atticus, Liviusque Noster. Idem hic et Tuditannus adjiciunt, tres præterea ab illis duobus collegas creatos esse ». His, qui duos tribunos dixerunt, addatur Lydos, m. R. I, 38, 44. In iis, qui quinque dixerunt, est Dionysius, VI, 89. A. M.

5. *Auctoritas minueretur*. Hac de re disputat Cicero, Leg. III, 7. A. M.

6. *Nec pecuniis ferme superiores*. Consentit Sallustius, Cat. 7. Virtutem Romanorum ejus ætatis copiose laudat Augustinus, C. D. V, 12. Consonat Cassiodori, Var. I, 16, nobilis sententia: « acquirit nobiles thesauros fame, neglecta vilitate pecuniarum ». A. M.

XXXV. 1. *Quæstor accusavit; eumque . . . morte mactavit*. Hæc esse jungenda, neque vero eum sensum loco inesse, quem vult A. Maius, ut pater ipse Cassium morte mactaverit, facile

distis, quum pater in ea culpa esse comperisse se dixisset, cedente populo, morte mactavit. Gratamque etiam illam rem², quarto circiter et quinquagesimo P. 100. anno post primos consules, de multæ³ sacramento Sp. Tarpeius et A. Aternius consules comitiis centuriatis tulerunt⁴. Annis postea xx, ex eo, quod L. Papirius, P. Pinarius censo || res⁵ multis dicendis vim ar-

est videre; neque tamen vidit Villem. et, qui nihil sine eo vidit, Pierr. Neque vero, quod monet Cr. in censura horum librorum (Heidelb. Jahrb. 1823, 4, p. 59), sine libris corrigendum videtur - eamque pater, ut audistis, quum dixisset, etc. - ut Cicero idem fere narret, quod ceteri. Ma.

2. *Gratamque etiam illam rem, . . . tulerunt.* Scribe *legem*, ait A. Maius. Neque ego, si ita esset in cod. vel minimum molirer. Sed nunc patrocinandum videtur lectioni codicis. Primum illud mihi largietur A. M. bene dici - *ferre ad populum de aliqua re* -, ita enim est Epp. ad famm. XI, 2: « quod de commodis eorum mense julio laturus esses ». Or. pro Milone, 6, 15: « Tulit enim de cæde ». Dicit vero etiam *rem ferre* apparet ex Livio, II, 56, 3: « haud parva res sub titulo prima specie minime atroci ferebatur ». Nostrum igitur locum ita intellexerim: « quarto circiter et quinquagesimo anno post primos consules de multæ sacramento Sp. Tarpeius et A. Aternius cons. comitiis centuriatis tulerunt, rem non minus gratam populo », i. e. « quæ res non minus grata fuit populo ». Ma.

3. *De multa sacramento.* *Sacramento agere* erat formula solennis in causis privatis (in *legis actionibus*, vid. Gaius, Inst. Comm. IV, § 12-15); et mireris, primo adpectu eam adhiberi ubi de *irroganda multa* sermo est. Sed a senioribus pariter ac veteribus scri-

ptoribus *multa* dicitur nonnunquam sensu latiore, ad significandam *litis aestimationem* condemnationi adjunctam, si quis *peculatus* vel similis *criminis* esset convictus; Cic. in Bruto, c. 34: sicuti etiam nonnunquam vice versa *pecunia aestimata* ponitur pro *ære multatio*: Festus, voc. *aestimata pecunia*. Jam vero in *litis aestimatione* et *multæ dictione* (in hac quidem, ubi non statim a principio in causa publica certa quædam multa esset rogata) poterat fieri, quod fiebat in causis privatis (videlicet quod dicitur *sacramento agere* et *judicium recuperatorium*). Ma.

4. *Centuriatis tulerunt.* Dionysius, X, 50, perspicue horum consulum legem edisserit; scilicet quod multandi potestatem magistratibus cunctis fecerint, quum antea id consulibus tantum liceret. A. M.

5. *Quod L. Papirius, P. Pinarius censores multis dicendis.* Notandum hoc censorum collegium hactenus, ut opinio mea fert, incognitum. Primi quidem censores fuerunt anno 311, L. Papirius et L. Sempronius; secundi C. Furius Pacilus et Geganus anno 316; tertii scribantur nunc L. Papirius iterum et P. Pinarius anno 321. Quominus enim Papirius fieret censor iterum, nihil obstabat: lex quippe Marcia id deum vetuit permultis annis post, lata a Marcio, quem populus censorem iterum creaverat. A. M.

mentoribus a privatis in publicum averterant, levis æstimatio pecudum in multa lege C. Julii, P. Papirii consulibus constituta est⁶.

P. 1

XXXVI. Sed aliquot ante annis, quum summa esset auctoritas in senatu, populo patiente atque parente, inita ratio est, ut et consules et tribuni pl. magistratu se abdicarent¹, atque ut x viri maxima potestate sine provocatio | ne crearentur, qui et summum imperium p. 1 haberent, et leges scriberent. Qui quum x Tabulas summa legum æquitate prudentiaque² conscripsissent, in annum posterum decemviros alios subrogaverunt, quorum non similiter fides, nec justitia laudata³. Quo p. 1

6. *Constituta est. Festus voc. peculatus* consules Menenium Lanatum et Sestium Capitolinum dicit ejus legis auctores. Gellius, XI, 1, ait, lege Aternia eam æstimationem esse factam. Erat autem gravissima multa - duo boves et oves triginta -, uti ait Dionysius, X, 50; seu contra - duas oves et boves triginta -, ut Fest. et Gell. At Plutarchus, Poplic. cap. 11, ait a Publicola præfinitam esse multam quinque boves duasque oves valentem. Denique non abs re moneo, apud Gellium, VII, 11, exstare fragmentum orationis de multa ad populum recitata a Scipione nostro in censura. A. M.

XXXVI. 1. *Se abdicarent.* Dionysius X, 19, eum morem a Cincinnato consule inventum narrat; isque adhuc manebat ætate Frontonis, cujus vide ep. ad M. Cæs. II, 5; et ulterius servatum novimus. A. M.

2. *Prudentiaque conscripsissent.* Circa Urbis annum 300, ut vulgo historici tradunt. Nullam tamen facit Cicero mentionem romanorum in Græciam legatorum ad Solonis leges petendas: cujus rei altum silentium

est in aliis quoque Tullii scriptis. Immo is de Or. I, 44, leges romanas aperte anteponit inconditis et ridiculis, ut ait, Lyeurgi, Draconis Solonisque legibus, quod facere vix debuit, si generatim jus romanum et græco haustum putavisset. Præterea Tusc. V, 36, commemorato illo Hermodoro [de eo vid. Strab. XIV, p. 95r, pag. 542 ed. Tzsch. Plin. H. N. XXXIV, 11, 5; Pompon. de Orig. Jur. 4; Niebuhr. R. G. II, pag. 109 seqq. Ca.], quem quidam sicut interpretandis apud decemviros Solonis legibus præfuisse, ne γὰρ quidem ea de re Cicero. Profecto duorum jurum natura mirum quantum diversa est. Itaque docti aliquot, præsertim Vicius Italus, Bonamicus Gallus, Gibbonius Anglus, et Germani quidam nuperissimi, legationem illam negare ausi sunt, contradicente licet prolixè Terrassonio Gallo et nonnullis Italia. Supplementa quædam tabularum ab Æquis, Italiae populo, missis ad eos decemviris, accepisse Romanos narrat Servius. Æn. VII, 695. A. M.

3. *Nec justitia laudata. Lege Dionysium, X, 59 seqq. A. M.*

tamen e collegio laus est illa eximia C. Julii⁴, qui ho-
 XXII minem nobilem L. Sestium, cujus in cu || biculo effos-
 137 sum esse, se præsente, mortuum diceret, quum ipse
 potestatem summam haberet, quod decemvir⁵ sine
 provocatione esset, vades tamen poposcit⁶: quod se
 legem illam præclaram neglecturum negaret, quæ de
 capite civis romani, nisi comitiis centuriatis, statui
 vetaret⁷.

XXXVII. Tertius est annus decemviralis consequu-
 tus, quum iidem essent, nec alios subrogare voluis-
 138 sent¹. | In hoc statu reipublicæ, quem dixi jam sæpe
 non posse esse diuturnum², quod non esset in omnes
 1363 ordines civitatis æquabilis; erat penes principes tota
 respublica, præpositis x viris nobilissimis, non op-
 positis tribunis pl. nullis aliis adjunctis magistratibus,
 non provocatione ad populum contra necem et ver-
 bera relicta. Ergo horum ex injustitia subito exorta
 est maxima pertur || batio, et totius commutatio reipu- P. 183
 blicæ: qui duabus Tabulis³ iniquarum legum additis,
 quibus, etiam quæ disjunctis populis tribui solent,
 connubia, hæc illi ut ne plebi et patribus essent,

4. *Laus est illa eximia C. Julii.* Monet Lehn. C. Julium a Livio, III, 33, in decemviris primum creatis numerari. Ma.

5. *Quod decemvir.* Cod. *decemvirum*, nisi forte aliqua ibi litura est. A. M.

6. *Sestium . . . vades tamen poposcit.* Cum duplici accusativo his posuit Noster hoc verbum in Verrinis, act. II, lib. I, 3, 7: « qui . . . parentes pretium pro sepultura liberum posceret ». Ibid. I, 17, 44: « In Achaia magistratum Sicyonium numos poposcit ». Omnia quæ hanc constructionem admittunt verba collegit Ruidi-

mannus, l. c. II, p. 176: eaque adposuit, quæ perperam nonnulli huc tulerunt. Ma.

7. *Statui vetaret.* Rem habes apud Livium, III, 33. A. M.

XXXVII. 1. *Voluissent.* Dionysius XI, 1 seqq. Orosius, II, 13. A. M.

2. *Diuturnum.* Lib. I, 41 [*potius* cap. 45]; II, 33. A. M.

3. *Qui duabus Tabulis.* Voluit sine dubio Noster jungere *qui . . . lege sanxerunt*; sed quum ad *tabulis . . . additis* explicatio eorum, quæ continerentur his tabulis, propositione relativa addenda esset, scripsit *quibus*, junxitque verbum, quod priori relativo

inhumanissima lege sanxerunt⁴; quæ postea plebeiscito Canuleio abrogata est⁵: libidinoſeque omni imperio, et acerbe, et avare populo præfuerunt. Nota P. 184 scilicet illa res, et celebrata monumen | tis plurimis literarum, quum Decimus⁶ quidam Virginius virginem filiam propter unius ex illis x viris intemperiem in P. 20 foro sua manu interemisset, ac mœrens ad exercitum, qui tum erat in Algido, confugisset; milites bellum illud, quod erat in manibus, reliquisse; et primum montem Sacrum, sicut erat in simili causa antea factum, deinde Aventinum⁷ ar || *matos insedissee*. . . .⁸

debeatur, posteriori. Quæ nisi valde mihi viderentur veri similia, delerem facillima medela ipsam illud *qui*, quod verbo suo orbatum non habet, quo nitatur. Ma.

4. *Legē sanxerunt.* Auctore præcipuo Appio decemviro, singularis superbis homine. Dionys. X, 60. A. M.

5. *Canuleio abrogata est.* Legatur Livius, IV. 1 sqq. Hunc vero Canuleii tumultum in monte Janiculo exarsisse aiunt Florus, I, 25, et Ampelius, cap. de secessionibus. A. M.

6. *Quum Decimus.* Ita cod. *Decimus*, literis explicatis sine ulla emendatione. Verumtamen hujus viri prænomen *Lucius* scribitur a Cicerone, de Fin. II, 20; Dionys. XI, 28; Liv. III, 44; Ascen. ad Cornelianam; ne alios auctores otiose consulam. *Decimi* quoque Bruti Gallæci prænomen versum fuit in *Aulum* ab iis, qui Velleium, II, 5, exscripserunt. Quod si codicis nostri de Rep. scripturæ confidere licet, *Decimus* prænomen tenendum est; locus autem ille de Fin. corruptus existimandus. A. M.

7. *Primum montem Sacrum. . . . deinde Aventinum.* Vide annot. nostra ad lib. II, cap. 33. Quod sequitur ex

Philargyrio fragmentum præter Lehnerum abjecerunt edd. omnes. Ma. — *Armatos insedissee.* Ita suppleto verba duo ex Livio, III, 50; quamquam Tullius, cap. 33, utitur verbo *occupare*, in Corneliana autem verbo *considerare*. Ipse Livius prædicto loco semel dicit *insidere*, sæmel *obsidere*. A. M.

8. Desiderantur pagine octo. In hoc haud mediocri hiatu periisse videmus decemvirorum abrogationem et poenam; item res aliquot postea gestas, bella v. gr. cum finitimis; sed certe tribunos militares pro consulibus lectos; Sp. Mælii consilium tyrannicum, ejusdemque supplicium jussu Cincinnati dictatoris; censuræ initium; quæ omnia sunt in tertio quartoque Livii volumine, pertinguntque usque ad Varronianum Urbis annum 315. His et præterea paucis fortasse adjectis, videtur Scipio in eo conclusisse sermonem, ut diceret, optimum esse habendum mixtum illud temperatumque reip. genus, quod Romani veteres et probavissent maxime et retinissent sapientissime; quam rem superiore libro, cap. 14, ostensurum se receperat. A. M.

Dictatore L. Quintio dicto. *Philargyrius, ad Georg. III, 1259.*

1.305 *majores nostros et probavisse maxime, et re-* P. 193
tinuisse sapientissime judico.

XXXVIII. Quum ea Scipio dixisset, silentioque omnium reliqua ejus expectaretur oratio; tum Tubero, Quoniam nihil ex te, Africane, hi majores natu requirunt, ex me audies, quid in oratione tua desiderem. — Sane, inquit Scipio, et libenter quidem. — Tum ille, Laudavisse mihi videris nostram rempublicam, quum ex te non de | nostra, sed de omni republi- 194
ca quæsisset Lælius. Nec tamen didici ex oratione tua istam ipsam rempublicam, quam laudas, qua disciplina, quibus moribus aut legibus constituere, vel conservare possimus¹.

1.306 XXXIX. Hic Africanus, Puto nobis mox de instituendis et conservandis civitatibus aptiorem, Tubero, fore disserundi locum¹. De optimo autem statu equidem arbitrabar me satis respon || disse ad id, quod P. 143
quæsierat Lælius. Primum enim numero definieram

9. Hac in sede conjecturaliter colloco fragmentum quod Philargyrius ex opere de Rep. sed tacito libri numero profert. Ista enim L. Quintii dictatura paucis annis post sublatum decemviratum gesta fuit. Servius non secus ac Philargyrius, incerto indicio, hanc Tullii auctoritatem laudat, verum ridicule ab indoctis amanuensibus distortam: = sic de accusatore lege quinta dicta =. A. M.

XXXVIII. 1. *Vel conservare possimus.* Mores et leges fundamenta duo conjunctis reip. statuit esse Polybius, VI, 47. De disciplina et de moribus quarto in libro tractabitur. De legibus vel in quinto actum est, vel id caput peculiariter operi Tullius reservavit, cu-

jus pars exstat in tribus de Legibus. Valde tamen suspicor, quinto in libro actum fuisse de constitutione conservationeque civitatis (quod facit Plato, Reip. tertio et quarto), quoniam Tullius multa dixit in quinto de civitatis moderatore, qui Platoni in prædictis libris est φύλαξ, ut et Ciceroni, lib. I, 41, *custos*. Sed certe Platonici libri copiosissimi de Rep. et de Legibus satis nos docent, quanta pars Tullianorum scriptorum argumenti ejusdem desideretur. A. M.

XXXIX. 1. *Fore disserundi locum.* Confer libri sexti fragmenta sub initio. A. M. — Ita (*disserundi*) cod. prima manu: at secunda *disserendi*. A. M. in Emmend.

genera civitatum tria probabilia; pernicioſa autem tribus illis totidem contraria; nullumque ex eis unum eſſe optimum; ſed id præſtare ſingulis, quod e tribus primis eſſet modice temperatum². Quod | autem P. 10 exemplo noſtræ civitatis uſus ſum, non ad definiendum optimum ſtatum valuit (nam id fieri potuit ſine exemplo), ſed ut a civitate³ maxima reape cerneretur, quale eſſet id, quod ratio, oratioque⁴ describeret. Sin autem ſine ullius populi exemplo genus ipſum exquiris optimi ſtatus, naturæ imagine utendum eſt nobis; quoniam tu hanc imaginem urbis et populi,

Q. XXIII ni⁵ || . . .

P. 19 XL. . . . *quem* jamdudum quæro, et ad quem cu- P. 10 pio pervenire. — LÆL. Prudentem fortasse quæris? SCIP. — Tum ille, Iſtum ipſum. — LÆL. Eſt tibi ex

2. *Temperatum.* Iſta omnia in primo libro ſunt. Quod ſi cui hæc pagina panllo brevior ceteris eſſe videtur, iſ ſciat, amanuensem verba aliquot oſcitanter repetiviſſe, quod et alibi accidit. A. M.

3. *Sed ut a civitate maxima reape cerneretur.* Præpoſitio *a* ſuperaddita fuit. A. M.—Præpoſitionem rejicit Moſ. hoc allato exemplo: ſine præpoſ. verbum *cernere* ablativo jungitur, Topic. 21, 80: «cauſa certis perſonis, locis, temporibus . . . cernitur».

4. *Quod ratio, oratioque describeret.* Alio plane ſenſu junguntur hæc ſubſtantiva de Off. I, 16, 50, «ſocietatis . . . vinculum eſt ratio et oratio». Quod mox dicit «ſine exemplo genus ipſum» id hodie plerumque barbare dicunt «in abstracto non in concreto». Ma.

5. *Et populi, ni.* Exin ad uſque libri II finem ſupersunt in codice pagine tantum sex. — Incidimus in ingentem

lacunam. Sine dubio autem nunc adgreditur Cicero ad commovendum illum de juſtitia ſermonem, quem Auguſtinus, C. D. II, 21, ait ſecundo libro cæptum totoque tertio protractum. Quum enim romanæ reip. exemplo formam optimam civitatis finxiſſet Scipio, Tubero tamen prædictam «imagine[m] urbis et populi nimis circumſcriptam eſſe judicaret» (ſic enim hic continnare licet ſententiam auctoris) ad juſ univerſæ naturæ, ſeu generatim ſocietatis humanæ, demonſtrandum accedit idem Scipio: ſicuti ſuperiore libro, cap. 36, ut unus dominatum ſuaderet, naturæ univerſæ teſtimonium invocaverat, quam phyſici ab una mente regi ſentiebant. Eſt autem præclara tranſitio a peculiari Romæ jure ad generale naturæ, quoniam, ut ſcribit Gravina, «nihil eſt aliud juſ civile, niſi naturalis ad romanæ reip. inſtitutionem relata, romanique moribus et literis explicata ratio». A. M.

P. 208 eis ipsis, qui adsunt, bella copia¹, vel ut a te ipso ordiare². — Tum Scipio, Atque utinam ex omni senatu pro rata parte esset! Sed tamen est ille prudens, qui, ut sæpe in Africa vidimus, immani et vastæ insidens belluæ, coercet et regit belluam; quocumque P. 20 vult, levi admonitu, non ac | tu, inflectit illam feram. — LÆL. Novi, et tibi quum essem legatus³, sæpe vidi. — SCIP. Ergo ille Indus aut Pœnus⁴ unam coercet belluam, et eam docilem, et humanis moribus assuetam⁵: at vero ea quæ latet in animis hominum, quæque pars animi mens⁶ vocatur, non unam aut facilem ad subigendum frenat et domat; si quando id efficit, quod perraro potest. Namque et illa tenenda P. 209 est ferox⁷ ||

XL. 1. *Bella copia*. Recte monet Lehn. intelligendum esse *prudentum hominum*. Ma.

2. *Vel ut a te ipso ordiare*. Singularis consilii laudem tribuit Scipioni Emiliano Cicero in Verr. V, 10; et præsertim de Or. I, 48: «hunc reip. rectorem et consilii publici auctorem esse habendum definirem; prædicarentque P. Africanum et C. Lælium, etc.» Sic etiam Plutarchus an sen. sit ger. resp. t. IX, p 183. Immo Philus de Rep. III, 18, dicit sibi consuli fuisse in consilio hos ipsos, qui nunc loquuntur de rep. homines. A. M.

3. *Et tibi quum essem legatus*. Bello tertio Punico legatus in exercitu apud Carthaginem Lælius Scipioni fuit. Apian. Pan. 126. A. M.

4. *Ergo ille Indus aut Pœnus, etc.* Indi elephantorum rectores in Pyrrhi exercitu ap. Dionys. Halic. Fragg. lib. XIX, cap. 14, pag. 154 ed. Mediolan. Ca.

5. *Moribus assuetam*. Sic loquitur de elephanto Cicero ad Fam. VII, 1.

Elephanti intelligentiam prædicat Casiodorus, Var. X, 80; acutissimos sensus Cicero, N. D. II, 60. A. M.

6. *Quæque pars animi mens*. De mente prolixiora dicentur initio libri tertii. A. M.

7. Desiderantur paginae neque plus octo, neque minus quatuor. Est enim hoc vel secundum, vel tertium quaternionis incerti folium. A. M.— Coeperat hoc loco dicere Scipio de animi perturbationibus, quibus mens politici viri debet invicte imperare. Videtur autem initium fecisse ab iracundia, tum perrexisse ad cupiditatem, ad libidinem, ad anxietudinem, etc. quibus qui apte moderari nequit, is videlicet tamquam auriga inductus e curru trahitur et male mulctatur. His ego conjecturis utens, locos Nonii quinque e secundo libro de Rep. ab eo citatos hac in sede collocaudos esse putavi. Paulo tamen ægrius mihi persuasi, tot auctoritates e paucis Tullij paginis a grammatico fuisse depromptas. A. M.

XLI. . . . Quæ sanguine alitur, quæ in omni crudelitate sic exsultat, ut vix hominum acerbis funeribus satiatur¹. *Nonius*, IV, 178.

. . . . Cupido autem, et expetenti, et libidinoso, et volutabundo in voluptatibus. *Idem*, VIII, 64.

Quartaque anxitudo² prona ad luctum, et mœrens, semperque ipsa se sollicitans. *Idem*, II, 32.

Esse autem angores, si miseria afflictas, atque abjectas timiditate et ignavia. . . . *Idem*, III, 246. P. 210

Ut auriga indoctus³ e curru trahitur, operitur, eliditur, laniatur. . . . *Idem*, IV, 154⁴.

XLI. 1. *Funeribus satiatur*. Iracundiam a politico viro abesse vult Cicero, *Tusc.* IV, 22; profertque exemplum Scipionis nostri, quem inflammatum fuisse iracundia ne tum quidem credit, quam hostem manu sua interimeret. Addit et proprium exemplum Cicero, quæ fortiter in rep. fecisset, numquam se iratum fecisse. Sed enim nusquam vehementius Cicero iracundiam a magistratu removet, quam in illa proliza ad fratrem Asiæ prætorem epistola (I, 1), quæ politici tractatus instar est. Denique hunc locum politicum vel exprimit, vel simulatur Lactantius, *Inst.* I, 9, ubi postquam eleganter et, ut puto, Tulliane, dixit: «Herculem quasi Africanum inter deos haberi», pergit loqui de frangendis cupiditatibus, de superanda iracundia ceu fera in homine inclusa, de libidine vincenda, etc. A. M.

2. *Quartaque anxitudo*. Lactantius, *Inst.* VI, 19: «Tres sunt adfectus, qui homines in omnia facinora præcipites agunt, ira, cupiditas, libido. Ira ultionem desiderat, cupiditas opes, libido voluptates». Quartum adfectum, anxitudinem, omittit Lactantius. A. M.

[Lactantii locum satis est ponere in textu ipso. Tum conferendus idem Lactantius de ira D.V, XV, epit. 61, 62; nec non Augustinus in ps. XCVI, 6. A. M. in Emm.]

3. *Ut auriga indoctus*, etc. Car. Sigonius ad h. l. hæc annotavit: Nescio an hæc similitudo eo adhibita sit, ut rationem, quæ est inter appetitum et animum, demonstraret, atque an mentem, sensibus obedientem, cum rudi atque indocto auriga, qui se trahi ab equis patitur, compararit. Quod si ita est, Platonem certe sequutus est, qui in Phædro de duobus equis, bono et malo, et eorum auriga, ratione, dissernit. Ma.

4. Hic interpolat Maius hunc Lactantii locum: «Concitationes animorum juncto curru similes sunt, in quo recte moderando summum rectoris officium est, ut viam moveat; quam si tenebit, quamlibet concitate irit, non offendet: si autem aberraverit, licet placide ac leniter eat, aut per confragosa vexabitur, aut per præcipitia labetur, aut certe, quoniam non est opus, deferetur». Lactantius, *Inst.* VI, 17. — Locum hunc a Lactantio vel sumi, vel potius interpolari

XLII. . . . dici possit. Tum Lælius, Video jam illum, P. 25 quem exspectabam, virum cui præficias officio et munereri. — Huic scilicet, Africanus, uni pæne (nam in hoc fere uno sunt cetera), ut numquam a se ipso instituendo contemplanandoque discedat; ut ad imitationem sui vocet alios; ut sese splendore animi¹ et vitæ suæ sicut speculum præbeat civibus. Ut enim in fidi-
P. 26 bus aut | tibiis, atque ut in cantu ipso ac vocibus, concentus est quidam tenendus ex distinctis sonis, P. 211 quem immutatum aut discrepantem aures eruditæ ferre non possunt; isque concentus ex dissimillarum vocum moderatione concors tamen efficitur et congruens: sic ex summis, et infimis, et mediis et interjectis ordinibus, ut sonis, moderata ratione civitas con || sensu² dissimillarum concinit; et quæ harmonia a musicis dicitur in cantu, ea est in civitate concordia, arctissimum atque optimum in omni republica vinculum incolumitatis; eaque sine justitia nullo pacto esse potest.

Ac deinde quum aliquanto latius et uberius disse-ruisset (Scipio), quantum prodesset³ justitia civitati, quantumque obsesset, si abfuisset; suscepit deinde Philus, unus eorum, qui disputationi aderant, et poposcit⁴, ut hæc ipsa quæstio diligentius tractaretur,

ex Tullio, docuit me præcedens Noni auctoritas. A. M.

XLII. 1. *Ut sese splendore animi.* De animo excolendo scribit copiose Plato quinto Legum libro. A. M.

2. *Civitas con || sensu.* Huc usque codex cum Augustino consentiens; reliqua prosequitur Augustinus. A. M.

3. *Quant. prodesset. . . si abfuisset.* Hæc sunt a Platone, ep. VII, pag. 335: *ὅχι ἂν ποτε γένοιτο εὐδαιμονία ὅτι πόλις οὐτ' ἀνὴρ οὐδέτις, ὅς ἂν μὴ*

μετὰ φρονήσεως ὑπὸ δικαιοσύνης διαγάγη τὸν βίον. A. M.

4. *Poposcit, ut hæc ipsa quæstio plura dicerentur.* Id quoque a Platone est, apud quem Socrates sub primi de Rep. libri finem, etsi multa de justitia dicta fuerant, poscit nihilominus, ut ea res accuratius et pro dignitate consideretur; id quod secundo libro fit. Porro haud scio, an Lactantius, Inst. VI, 2, ex hæc Cicero- nis disputatione, et quidem fortasse e

ac de justitia plura dicerentur, propter illud, quod jam vulgo ferebatur, rempublicam geri sine injuria non posse.

- P. 212 XLIII. plenam esse justitiæ. Tum Scipio, As- P. 9
sentior vero; renuntioque vobis nihil esse, quod ad-
huc de republica dictum putemus, aut quo possimus
longius progredi, nisi erit confirmatum, non modo
falsum illud esse, sine injuria non posse; sed hoc
verissimum esse, sine summa justitia rempublicam
P. 10 geri nullo modo posse. Sed, si placet, | in hunc diem
hactenus: reliqua (satis enim multa restant) differa-
mus in crastinum. Quum ita placuisset, finis dispu-
tandi in eum diem ¹ factus est. ²

tertii libri initiis, mutuetur illa verba :
- nihil tam præclarum hominiquè con-
veniens potest esse, quam erudire ho-
mines ad justitiam -. A. M.

XLIII. 1. *In eum diem factus est.*
Hanc secundi libri clausulam histo-
ricè refert Augustinus loco superius
citato, C. D. II, 21 : - hanc proinde
quæstionem (de justitia) discutiend-
am et enodandam esse assensus est
Scipio, responditque nihil esse, quod
adhuc de republica dictum putaret,
et quo possent longius progredi, nisi

esset confirmatum, non modo falsum
esse illud, sine injuria non posse; sed
hoc verissimum esse, sine summa
justitia rempublicam geri non posse.
Cujus quæstionis explicatio quum in
diem consequentem dilata esset, etc. -
[Cf. A. M. Præfat. § 3. Unde efficit,
hos sex libros triduo recitados fingi,
ut in singulos dies bini libri referren-
tur. Cr.]

2. M. TULLI CICERONIS DE REPUB-
BLICA LIBER II EXPLICIT. INCIPIT LI-
BER III.

M. T. CICERONIS
DE REPUBLICA
LIBER TERTIUS



EPITOME'

LIBRI TERTII DE REPUBLICA.

2. 273 In tertio libro magna conflictatione res acta est. Suscepit enim Philus ipse disputationem eorum, qui sentirent, sine injustitia regi non posse rempublicam; purgans se præcipue, ne hoc ipse sentire crederetur: egitque sedulo pro injustitia contra justitiam, ut hanc esse utilem reipublicæ, illam vero inutilem, veri similibus rationibus et exemplis velut conaretur ostendere. Tum Lælius, rogantibus omnibus, justitiam defendere aggressus est, asseruitque, quantum potuit, nihil tam inimicum, quam injustitiam, civitati; nec omnino, nisi magna justitia, geri aut stare posse rempublicam. Qua quæstione quantum satis visum est pertractata, Scipio ad intermissa revertitur; recoliturque suam atque commendat brevem reipublicæ definitionem, qua dixerat, eam esse rem populi: populum autem non omnem coetum multitudinis, sed coetum juris consensu et utilitatis communionem sociatum esse determinat. Docet deinde, quanta sit in disputando definitionis utilitas: atque ex illis suis definitionibus colligit, tunc esse rempublicam, id est, rem populi, quum bene ac juste geritur, sive ab uno rege, sive a paucis optimatibus, sive ab universo populo. Quum vero injustus est rex, quem tyrannum, more græco, appellavit; aut injusti optimates, quorum consensum dixit esse factionem; aut injustus ipse populus, cui nomen usitatum non reperit, nisi ut etiam ipsum tyrannum vocaret; non jam vitiosam, sicut pridie fuerat disputatum, sed, sicut ratio ex illis definitionibus connexa docuisset, omnino nullam esse rempublicam: quoniam non esset res populi, quum tyrannus eam factione capesseret; nec ipse populus jam populus esset, si esset injustus, quoniam non esset multitudo juris consensu et utilitatis communionem sociata, sicut populus fuerat definitus.

P. 274

1. Ex Augustino, de Civ. Dei, lib. II, 21.



M. T. CICERONIS

FRAGMENTA

EX LIBRIS DE REPUBLICA.

EX M. T. C. DE REPUBLICA LIBRO III.

P. 117 I. . . . **H**OMO non ut a matre, sed ut a noverca natura editus in vitam, corpore nudo, et fragili, et infirmo¹; animo autem anxio ad molestias, humili ad timores, molli ad labores, prono ad libidines: in quo tamen inesset tamquam obrutus quidam divinus ignis ingenii et mentis. *Augustinus contra Julianum Pelag.* IV, 60².

I. 1. *Corpore... fragili, et infirmo.* Solet Noster corpus hominis appellare *fragile et caducum*, v. c. de Legg. I, 8, 24; de Fin. II, 27, 86. « Caducum et infirmum dicit corpus » de N. D. I, 35, 98. Quem laudat A. Maius Ciceronis ex Tusc. V, 1, locum, hic est: « mecum . . . incipio . . . interdum . . . humani generis imbecillitatem fragilitatemque extimescere. Vereor enim, ne natura, quum corpora nobis infirma dedisset, iisque et morbos insanabiles et dolores intolerabiles adjunxisset, animos quoque dederit et corporum doloribus congruentes, et separatim suis angoribus et molestiis implicatos. Sed . . . virtus . . . omnia, quæ cadere in hominem possunt, subter se habet ». Ad Augustini locum conf. de Opif. Dei, III, § 1 et 2 :

V. *Cic. pars tertia.*

« Queruntur, hominem nimis imbecillum aut fragilem nasci . . . Itaque naturam non matrem esse . . . sed novercam ». Conf. Senec. de Benef. II, 29, qui contra has criminationes defendit providentiam divinam. Ma.

2. Post hoc fragmentum, aliud Lactantii, Inst. III, 16, inseruit Mos. præeunte Heinr. « Homo quum fragilis imbecillisque nascatur, tamen et a multis omnibus tutus est, et ea omnia, quæ firmiora nascuntur, etiam vim cæli fortiter patitur, ab homine tamen tuta esse non possunt. Ita fit, ut plus homini conferat ratio, quam natura mutis; quoniam in illis nec magnitudo virium, neque firmitas corporis efficere potest, quo minus aut opprimantur a nobis, aut nostre subiecta sint potestati, etc. Plato naturæ

P. 3 Et vehiculis tarditati : eademque quum accepisset homines inconditis vocibus inchoatum quiddam et confusum sonantes, incidit has, et distinxit in partes; et ut signa quædam, sic verba rebus impressit³; hominesque antea dissociatos jucundissimo inter se sermonis vinculo colligavit. A simili etiam P. 219 mente, vocis qui videbantur infiniti soni, paucis notis inventis, | sunt omnes signati et expressi; quibus P. 4 et colloquia cum absentibus, et indicia voluntatum⁴, et monumenta rerum præteritarum tenerentur. Accessit⁵ eo numerus, res quum ad vitam necessaria, tum una immutabilis et æterna⁶; quæ prima impulit etiam, ut suspiceremus in cælum, nec frustra⁷ siderum

gratias egit, quod homo natus esset, etc.— Lactantius, de Opif. Dei c. 3.— Sic autem A. Mainus de hoc Lactantii fragmento : Lactantius et præcedente et hoc ipso sui operis capite sine dubio compilat Tullii hoc proœmium, et quidem servatum illud ab Augustino fragmentum, ut in scholio docui. Quid ni igitur Tulliana reliqua compilare credendus est in his consequentibus, quæ lacunam commode explere videntur? Quatenus tamen id faciat Lactantius primis operis sui quatuor capitibus, id aliorum esto iudicium; mihi interim brevem particulam huc intulisse sat est.

3. *Impressit.* Loquelam non inventam, sed innatam esse hominibus, contendit jure optimo Lact. Inst. VI, 10, contra Tullium, et contra Lucret. V, 1027; Hor. Sat. I, 3, 103. Est autem quæstio hæc celeberrima. A. M. [Qui de hoc argumento conscripti sunt libri, laudantur ab Erschio (Lit. d. Phil. Lips. 1822), pag. 1 seq. et Krebsio (Handb. d. Philol. Bücherkunde. Brem. 1823), t. II, p. 1—6. Ma.]

4. *Voluntatum.* Augustinus de ord. II, 35, Tullium imitans : « sed audiri absentium verba non poterant : ergo illa ratio peperit literas, notatis omnibus oris ac linguæ sonis atque discretis ». Addit Augustinus similiter numerorum inventionem, sicuti prius narrat sermonis originem, prorsus cum Tullii et sententia, et locutione consentiens. Generatim ipse Cicero imitatur Platonis Timæum, pag. 44, sqq. A. M.

5. *Accessit. . . ut suspiceremus in cælum.* Conf. Cic. de N. D. II, 61. Universe autem ex Balbi (in lib. II de N. D.) oratione complures sententiæ conferri possunt cum his tertii libri fragmentis. Ca.

6. *Immutabilis et æterna.* Vix dubito, quin Cicero imitetur Platonis Epinomidem, præsertim ob astrorum, noctium, et dierum commemorationem, quæ sequitur. A. M.

7. *Nec frustra siderum motus intueremur.* Lactantius, Inst. II § 1, 2, universo hoc loco utitur, et quidem diserte ait : « spectare nos cælum deus

motus intueremur, dinumerationibusque noctium
 P. 207 ac die⁸ ||

II. . . . quorum animi altius se extulerunt, et ali-
 P. 220 quid dignum dono, ut ante dixi¹, deorum aut effi-
 cere, aut excogitare potuerunt. Quare sint nobis isti,
 qui de ratione vivendi disserunt, magni homines, ut
 sunt²; sint eruditi; sint veritatis et virtutis magistri:
 dummodo sit hæc quædam, sive a viris in rerumpu-
 blicarum varietate versatis inventa, sive etiam in isto-
 rum otio ac literis tractata res, sicut est, minime | qui- P. 208
 dem contemnenda, ratio civilis et disciplina populo-
 rum; quæ perficit in bonis ingeniis, id quod jam per-
 sæpe perfecit, ut incredibilis quædam et divina virtus
 exsisteret. Quod si quis ad ea instrumenta³ animi,
 quæ natura, quæque civilibus institutis habuit, ad-
 jungendam sibi etiam doctrinam, et uberio rem rerum
 cognitionem putavit, ut ii ipsi, qui in horum libro-
 P. 207 rum disputatione versantur, nemo est, quin eos || an- P. 221
 teferre omnibus debeat. Quid enim potest esse præ-

voluit, utique non frustra. Pergit Lactantius queri, quod homines oculos suos ad alto dejiciunt, soloque defigunt. Revera statim Cicero subdit, sapientium animos præ vulgo infimo altius se extulisse. A. M.

8. *Noctium ac die.* Supplet Maius *dierum*; sic ipse ad h. l. Cicero, N. D. II, 61: « Hominum ratio in cælum usque penetravit: nos astrorum ortus, obitus, cursusque cognovimus: ab hominum genere finitus est dies, mensis, etc. quæ contuens animus accedit ad cognitionem deorum; ex qua oritur pietas, cui conjuncta justitia est. Hæc fere docent, quid hoc codicis loco desideremus, atque ut Cicero ad

dicendum de justitia aditum sibi potest fecerit.

II. 1. *Ut ante dixi.* Perit id dictum; vel potius a Lactantio, Inst. III, 14, servatum est: « Ille idem perfectus orator, idem summus philosophus (Tullius) ipsam sapientiam, quam alias donum, alias inventum deorum vocat, poetice figuratam laudat in faciem ». A. M.

2. *Magni homines, ut sunt.* Intelligit philosophos. Sententia hujus Tulliani loci aperte utitur Lactantius Institutionum initio; locutionem ipse Tullius refricat, Leg. I, 5: « sit ista res magna, sicut est ». A. M.

3. *Instrumenta animi.* Singulariter

clarius, quam quum rerum magnarum tractatio atque usus cum illarum artium studiis et cognitione jungitur? Aut quid P. Scipione, quid C. Lælio, quid L. Philo perfectius cogitari potest? qui, ne quid prætermitterent, quod ad summam laudem clarorum virorum pertineret, ad domesticorum⁴ majorumque morem etiam hanc a Socrate adventitiam doctrinam^{P. 202} adhibuerunt⁵. Quare qui utrumque voluit et potuit, id est, ut quum majorum institutis, tum doctrina se instrueret, ad laudem hunc omnia consequutum puto.

P. 222 Sin alterutra⁶ sit via prudentiæ deligenda, tamen etiamsi cui videbitur illa in optimis studiis et artibus quieta vitæ ratio beatior, hæc civilis laudabilior est

dictam est pro eo, quo aliquis ingenio et vita publica excultus valet. Similia sunt aliquantum loca de *Legg.* I, 22, 59: « quanta instrumenta habeat ad obtinendam adipiscendamque sapientiam ». *Brut.* 77, 268: « quidquid habuit. . . illud totum habuit ex disciplina: instrumenta naturæ deerant ». *Ma.*

4. *Ad domesticorum.* Mavult *Mos domesticum*; qui sic ad h. l. In cod. est *domesticorum*. Sed primo statim loci ad aspecta ego hæc in schedas conieci: quis h. l. *morem domesticorum* concoquat? Opponitur *adventitia doctrina* mori majorum et patrio, i. e. *domestico*, neque vero eorum hominum mori, qui erant Scipioni, Lælio et Philo *domestici*, cives et familiares. Laudat A. Maius *Tusc.* IV, 3, ubi est « sapientiæ studium vetus id quidem, etc. » eoque loco sibi consonare Tullium ait. Immo vero, ut re vera sibi consonet Tullius, scribe nostro loco: « ad domesticam majorumque morem ». Ita dixit eodem sensu de *Offic.* II, 8, 26: « Externa libentius in tali

re, quam domestica, recorder »: ubi *externa* opponuntur *domesticis*, ut nostro loco doctrina *adventitia* mori *domestico*. Quod h. l. dicit *morem domesticum*, or. pro *Rosc. Amer.* 6, 15, similiter dixit « domesticus usus et consuetudo ». Nunc *Heinrichium* in eadem, qua ego, esse sententia, certe eodem, quo ego, modo correxisse locum video.

5. *Morem etiam hanc a Socrate adv. doctrinam adhibuerunt.* Consonat sibi Tullius, *Tuscul.* IV, 3: « Sapientiæ studium vetus id quidem in nostris, sed tamen ante Lælii ætatem et Scipionis non reperio, quos appellare possim nominatim ». Profecto et ipsi Catoni, qui Lælio et Scipione paullo fuit senior, doctrina transmarina atque adventitia deficit. *Cic. Or.* III, 33. A. M.

6. *Sin alterutra sit via prudentiæ deligenda.* [Cod. *aliter sit utra.* Et ita ed. pro.] Num est tmesis pro *alterutra sit*? An simul est metathesis pro *alterutra sit*? In codice fit pausa post *sin.* A. M.

certe, et illustrior : ex qua vita sic summi viri ornantur⁷, ut vel M'. Curius⁸,

Quem nemo ferro potuit superare, nec auro 9;

vel¹⁰ ||

7. *Ornantur*. Sic Maius. Ego malim *oriuntur*. J. V. L.

8. *M'. Curius*. Cod. mendose *M.* id est *Marcus*, pro *M'*, id est *Manius*. A. M.

9. *Quem nemo ferro potuit superare, nec auro*. Videtur e deperditis *Ennii* versibus. Sane hunc olim versus legebat imitaturque *Claudianus*, *Bell. Get.* 131: « pectora *Fabricii* donis invicta vel armis ». *Curii* fortitudo et abstinentia satis notæ sunt. Confer saltem *Cicer.* de *Senect.* 13. Quin adeo legendus est etiam *Salvianus*, de *G. D.* I, 2, qui non aliena a *Tullio* scribit. A. M.

10. *Fel.* . . . *Desiderari* videntur pagine sex. — *Sequentibus* amissis paginis videtur *Cicero* persequens, partim saltem, laudes Romanorum bello togæ præstantium. Et quidem quum in suprascriptis fiat mentio *Curii*, et mox sine dubio in lacuna *Fabricii* atque *Coruncanii*, belli *Epirensis* heroum, videbatur hujus folii materia valde coherere cum illa, quæ prima est in meo volumine, ubi scilicet laudantur viri primo bello *Punico* illustres: bellum enim *Epirense* consequuta est dimicatio cum *Carthaginensibus*. Itaque his iudiciis commotus dixi in notis, fore ut alio loco de ista lacuna loquerer. Illud etiam accedebat nexus iudicium, quod *Cicero* persæpe heroes belli *Epirensis* conjunctim celebrat cum illis *Punici* belli, ut pro *Plancio*, 25; *Tusc.* I, 46; *N. D.* II, 66; *Parad.* I; de *Senect.* cap. 13. Sed tamen ne ibi hoc folium

collocarem, id me in primis deterruit, quod inter mentionem *Curii* et illam *Duellii* majus justo spatium intercederet: quippe illud folium est quaternionis tertii secundum, hoc autem necessario fuisset secundi intimum; ex quo consequeretur, ut paginis octo abesset a *Duelio* *Curius*, quod prorsus improbabile est ob ætatis viciniam. Præterea libri primi folia in superiore margine inscriptam habent libri ipsius notam; tertii contra libri folia omnia libri nota carent; hoc autem folium respæ nota libri destituitur. Adde quod tertius liber videtur ex alio exemplari ab eodem amanuense descriptus; variat enim interdum orthographia ab illa librorum priorum; cuius rei exemplum hoc ipso in folio vidimus, nempe *qum* pro *cum*. Laus quoque illa *Scipionis*, *Lælii* et *Phili* scribitur rectius in tertii libri præmio, notis jam dialogi personis, quam in operis exordio, nondum cognitis. Et quidem hi tres præcipue tertio in libro disputant. Denique hoc folium haud absurde inseri poterat in id, quod hic mox sequitur, ita ut esset intimum quaternionis xxviii; quominus tamen id facerem, obstabat quod quatuor exiguæ, quæ fuissent reliquæ, pagine minime sufficere videbantur ei sermoni, qui *Phili* orationem præcedere debebat: nam et explendum erat præminum, et dicendum de secundi diei initio, et *Fannius* cum probabili causa a conventu submovendus: tum sermo personarum reintegrandus, tum rogandus *Philus*,

P. 223 III. . . . fuisse sapientiam¹ : tamen hoc in ratione P. 23
 utriusque generis interfuit, quod illi verbis et artibus²
 aluerunt naturæ principia, hi autem institutis et legi-
 bus. Plures vero hæc tulit una civitas, si minus sa-
 pientes, quoniam id nomen illi tam restricte tenent³; P. 224
 at certe summa laude dignos, quoniam sapientium
 præcepta et inventa coluerunt. Atque etiam, quod et
 P. 24 sunt laudandæ civitates, et fuerunt; quo | niam id est
 in rerum natura longe maximi consilii, constituere
 eam rempublicam, quæ possit esse diuturna : si singu-
 los numeremus in singulas, quanta jam reperiatur vi-
 rorum excellentium multitudo⁴? Quod si aut Italiæ
 Latium, aut ejusdem Sabinam aut Volscam gentem,
 si Samnium, si Etruriam, si magnam illam Græciam
 collustrare animo voluerimus; si deinde Assyrios, si
 Persas, si Pœnos, si hæc⁵ |

ut contra justitiam dissereret, qui
 respse codicis p. 21 eam spartam or-
 nandam suscipit. Hæc omnia in tam
 exiguo spatio membranarum concludi
 vix poterant. Itaque hoc folium præ-
 vertendum esse videbatur, ut feci.
 A. M.

III. 1. *Fuisse sapientiam.* Loquutus
 fuerat Cicero in lacuna de illa exquisi-
 tiore et abstrusa sapientia, quam phi-
 losophi quidam jactabant. En vero,
 ut sibi ipsi supplementa dat auctor
 Lælii ore, de Am. cap. 5 : « Eam sa-
 pientiam interpretantur, quam adhuc
 mortalis nemo est consequutus; nos
 autem ea, quæ sunt in usu vitæque
 communi, non ea, quæ finguntur aut
 optantur, spectare debemus. Num-
 quam ego dicam C. Fabricium, M. Cu-
 rium, etc. ad istorum normam fuisse
 sapientes, etc. » Eadem dicit Cicero,
 de Offic. III, 4, concluditque, nemi-
 nem exquisite sapientem fuisse, nec

ipsum Catonem aut Lælium. Conspi-
 rat cum Tullio Lactantius, Inst. III,
 14; VI, 6; Epit. XXX, XL; de Op.
 D. cap. 1. A. M.

2. *Artibus.* Ars est, quam vulgo ho-
 die minus latine *theoriam* dicunt. Sed
 ipse Noster illud vocabulum optime
 explicat de Orat. II, 7, 30 : « Ars . . .
 earum rerum est, quæ sciuntur »; de
 Finn. III, 15, 49 : « Artes ex cogni-
 tionibus comprehensionibusque re-
 rum effici » dicit. Academ. II, 7, 22 :
 « ars . . . ex multis animi perceptioni-
 bus constat ». Hoc etiam sensu jungit
 « artem et præcepta » de Orat. II, 11,
 44. Ma.

3. *Restrictè tenent.* Hanc paucita-
 tem irridet etiam Lactantius, Inst. IV,
 1. A. M.

4. *Multitudo.* *Legesis Augustinum,*
 C. D. lib. XVIII. A. M.

5. *Si hæc . . .* Desiderantur pagine
 duodecim. — In lacuna enumeraverat

IV..... Quoniam sumus ab ipsa calce ejus interpellatione revocati. *Seneca, Epist.* 108¹.

.....cati. — Et Philus : Præclaram vero causam ad P. 21
me defertis, quum me improbitatis patrociniū sus-
P. 25 cipere vultis. — Atqui id tibi, inquit Lælius, verendum
est, si ea dixeris, quæ contra justitiam dici solent, ne
sic etiam sentire videare, quum et ipse sis quasi uni-
cum exemplum antiquæ probitatis et fidei²; neque sit
ignota consuetudo tua contrarias in partes disserendi,
quod ita facillime verum inveniri putes. — Et Phi-
P. 22 lus : Eia vero, inquit, geram | morem vobis, et me
oblinam³ sciens; quod quoniam, qui aurum quæ-
runt, non putant sibi recusandum, nos quum justitiam
quæramus, rem multo omni auro cariorem⁴, nullam
profecto molestiam fugere debemus. Atque utinam,
quemadmodum oratione sum usus aliena, sic mihi
ore uti liceret alieno! Nunc ea dicenda sunt L. Furio
Philo, quæ Carneades⁵, græcus homo, et consuetus, P. 276

Cicero politicorum, præsertim Romanorum, copiam; cui codicis defectui medetur quodammodo ipse auctor de Or. I, 2, 48; III, 33; præsertim vero Nat. D. II, 66; quos locos qui leget, magnam hujus lacunæ solamen inveniet. Est autem hæc quoque Platonis imitatio, apud quem Reip. II, p. 366, mos Socratis aliorumque philosophorum fuisse dicitur, ut justitiæ laudationem a priscis heroibus exordirentur. A. M.

IV. 1. Aptissimū huic loco fragmentum id, quod Mains prætermisit. J. V. L.

2. *Exemplum antiquæ probitatis et fidei.* Imitatio rursus Platonis est Reip. II, p. 368. Philus inter viros bonos apud Cic. de Am. 6. Is, fidei causa, Mancinum dedit Numantinis. A. M.

3. *Et me oblinam.* More eorum, qui aurum in fluviis quærun, aut metalla tellure effodiunt. Confer Silium, I, 231, et Statium, Silvar. IV, 7, 15. A. M.

4. *Rem multo omni auro cariorem.* A Platone hæc sunt Reip. I, p. 336 : εἰ μὲν χρυσίον ἔζητούμεν... διαμοιρόμεθα δὲ ζητούμεντας, πρᾶγμα πολλῶν χρυσίων τιμιώτερον. A. M.

5. *Carneades.* Notissima est illa Carneadis Academicæ, Critolai Peripatetici et Diogenis Babylonii Stoici legatio, ann. 157 a. C. n. Athenis Romanam missa, qua = Græcia (armis) capta ferum victorem cepit (doctrina). Qua in legatione Carneadis potissimum ars dialecticæ ita emicuit, ut M. Cato in senatu diceret : ab hoc viro cavendum esse, qui ob elo-

quod commodum esset, verbis⁶ || Q.

P. 227 ut Carneadi respondeatis, qui sæpe optimas^{XXI} II
causas ingenii calumnia ludificari solet. *Nonius*,
IV, 71⁷.

quentiam et disserendi facultatem facile, quæcumque vellet, impetrare posset. Quare etiam senatus curavit, ut ii homines legatione functi, impetrata, quam petebant pro Atheniensibus, venia, domum abirent. De Carneade contra justitiam coram Catone censorio disputante vid. Quintil. XII, pag. 1053, ed. Burmann. Ma. — Sequentem orationem contra justitiam totam a Carneade sumptisæ Tullium ait libere Lactantius, Inst. V, 17 : « Adeone justitiam, o Furi, vel potius o Carneade, cujus est illa omnis oratio, etc. » Sed tamen inferius quædam sunt, quæ a Carneade dici non potuerunt. Carneadis mora refertur ab Apollodoro apud Laertium, IV, 9, 7, ad annum quartum Olympiad. CLXII, quo fere ipso anno de rep. disputabatur. Eiusdem eloquentiam laudaverunt in suis historiis Polybius et Rutilius, teste Gellio, VII, 14, quorum historicorum scripta non ignoravit Cicero. Denique Philii copiosam disputationem contra justitiam legebat Seneca, *Epist. CVIII. A. M.*

6. Desiderari videntur paginæ quatuor. Sententiam sic fere continuare licet : « Apte comprehendere, quum copiosissime dissereret, tamen nostris hominibus, viris bonis, probare minime potuit. Meminisse enim vos credo, eum, quum legatus ab Atheniensibus Romam missus esset, P. Cornelio, M. Marcello coas. audiente Galba et Catone, vobis quoque mecum, Scipio et Laeli, presentibus, disputare de justitia, etc. » *Cic. de Or. II, 37; Tuscul. IV, 3. A. M.*

7. Hic fragmentum Lactantii Maius interpolavit, quod est : « Carneades, Academicæ sectæ philosophus, cujus in disserendo quæ vis fuerit, quæ eloquentia, quod acumen, qui nescit, is ex prædicatione Ciceronis intelliget aut Lucilii, apud quem disserens Neptunus de re difficillima, ostendit, non posse id explicari, nec si Carneadem ipsum orcus remittat. Is quum legatus ab Atheniensibus Romam missus esset, disputavit de justitia copiose, audiente Galba et Catone censorio, maximis tunc oratoribus. Sed idem disputationem suam postridie contraria disputatione subvertit, et justitiam, quam pridie laudaverat, sustulit; non quidem philosophi gravitate, cujus firma et stabilis debet esse sententia; sed quasi oratorio exercitii genere in utramque partem disserendi. Quod ille facere solebat, ut alios quilibet asserentes posset refutare. Eam disputationem, qua justitia evertitur, apud Ciceronem L. Furina recordatur: credo, quoniam de republica dissererat, ut defensionem laudationemque ejus induceret, sine qua putabat regi non posse rempublicam. Carneades autem, ut Aristotelem referret ac Platonem, justitiæ patronos, prima illa disputatione collegit ea omnia, quæ pro justitia dicebantur, ut posset illa, sicut fecit, evertere. Lactantius, Inst. V, 14. — « Plurimi quidem philosophorum, sed maxime Plato et Aristoteles, de justitia multa dixerunt, asserentes et extollentes eam summa laude virtutem, quod suum cuique tribuat, quod æquitatem in

Justitia foras spectat, et projecta tota est, atque eminet⁸. *Id.* IV, 374.

Quæ virtus, præter ceteras, tota se ad alienas utilitates porrigit atque explicat. *Id.* IV, 174. P. 230

2. 205 V. . . . et reperiret, et tueretur; alter autem de ipsa justitia quatuor implevit sane grandes libros¹. Nam ab Chrysippo nihil magnum nec magnificum desideravi, qui suo quodam more loquitur, ut omnia ver-

omnibus servet, et quæ ceteræ virtutes quasi tacitæ sint et intus inclusæ, solam esse justitiam, quæ nec sibi tantum conciliata sit, nec occulta, sed foras tota promineat, et ad bene faciendum prona sit, ut quam plurimis proisit. Quasi vero in judiciis solis atque in potestate aliqua constitutis justitia esse debeat, et non in omnibus. Atqui nullus est hominum, ne infimorum quidem ac mendicorum, in quem justitia cadere non possit. Sed quia ignorabant, quid esset, unde proficeret, quid operis haberet, summam illam virtutem, id est, commune omnium bonum, paucis tribuerunt, eamque nullas utilitates proprias aucupari, sed alienis tantum commodis studere dixerant. Nec immerito existit Carneades, homo summo ingenio et acumine, qui refelleret istorum orationem, et justitiam, quæ fundamentum stabile non habebat, everteret; non quia vituperandam esse justitiam sentiebat, sed ut illos defensores ejus ostenderet nihil certi, nihil firmi de justitia disputare. Lactantius, *Epit.* cap. 55. — Hæc autem Maius addit: Audacter hoc frustum tertio in libro collocavi, quamquam tres, quas inspexi, Nonii editiones id secundo libro dant; e novem autem Vaticanis Nonii codicibus quinque idem secundo æque libro dant; nam quatuor re-

liqui eo carent. Sed enim grammaticos, præsertim in numeralibus notis, esse corruptissimos et sæpe docui, et mox de Nonio iterum ipso, et deinceps de Gellio confirmabo. Certe vix verisimile videtur, Carneadis mentionem fieri ante tertium librum. — Neque Tullium, neque opus de *Rep.* appellat Lactantius; sed tamen duo, quos subjungo, ex Nonio loci evidenter me admonuerunt, Tullium hic exscribi a Lactantio, et quidem copiosius, quam a Nonio, cujus dux auctoritates in Lactantii oratione continentur. Jam ipsam Lactantium non e secundo, sed e tertio de *Rep.* haurire quis dubitet, quum mentio fiat operum de justitia tum Platonis, tum etiam Aristotelis, quæ scripta mox ipse Cicero cap. 8 appellat? A. M.

8. *Justitia*, etc. Nonius voc. *projectum*. Hoc Nonii fragmentum Sch. capitis sexti, et quod sequitur *Quæ virtus præter*, etc. capitis septimi loco posuit. A. M.

V. 1. *Quatuor implevit sane grandes libros*. Sermo est de Platone et de Aristotele, ut cognoscimus e prædictis Lactantii locis, prætereaque ex eodem Lactantio, *Inst.* V, 17. Plato quanta scripserit de justitia videmus; Aristotelis autem libri de justitia quatuor noti sunt ex Laertio V, 12, aliisque auctoribus. A. M.

borum momentis, non rerum ponderibus, examinet.

P. 231 Illorum fuit heroum², eam virtutem³, quæ est una, si modo est, maxime munifica et liberalis, et quæ omnes magis, quam se ipsa diligit, aliis nata potius, | quam sibi, excitare jacentem, et in illo divino solio, P. 20 non longe a sapientia, collocare. Nec vero illis aut voluntas defuit; quæ enim iis scribendi alia causa, aut quod omnino consilium fuit? aut ingenium, quo omnibus præstiterunt. Sed eorum et voluntatem et copiam causa vicit. Jus enim, de quo quærimus, civile est aliquod, naturale nullum⁴: nam si esset; ut calida et frigida, et amara et dulcia, sic essent justa P. 17 et in || justa eadem omnibus⁵. P. 23

VI. Nunc autem si quis, illo Pacuviano¹ invehens alitum² anguim curru³, multas et varias gentes et urbes despiciere, et oculis collustrare possit: videat primum in illa incorrupta maxime gente Ægyptiorum, quæ plurimorum sæculorum et eventorum memoriam literis continet, bovem quemdam putari

2. *Illorum fuit heroum.* Platonis et Aristotelis. A. M.

3. *Eam virtutem.* Scilicet justitiam, quam Plato, Reip. I, p. 351, sapientiæ et virtutis ipsius nomine appellat. Lactantius, epit. LV, justitiam a sapientia non distinguit. A. M.

4. *Naturale nullum.* Confer Hieronymum in Jovin. II, 17; immo vero potius Lactantium, Inst. VI, 9, qui huic iniquæ sententiæ contradicit: « Cur per omnes populos diversa et varia jura sunt condita, nisi quod unaquæque gens id sibi sanxit, quod putavit rebus suis utile? » A. M.

5. *Et in j. eadem omnibus.* Eadem est observatio Platonis in Minoe, p. 315; nec non Horatii, Sat. I, 3, 113. Sed verius ab Augustino in ps. IC, 5, di-

citur sicut oculus album et nigrum, ita homo æquitatem iniquitatemque discernere. A. M.

VI. 1. *Illo Pacuviano.* Cod. sec. manu *pacuviano*; at pr. *paculano*. Sane mendose *l* pro *i*; ceteram unam *u* pro *duabus* nummi veteres exhibent, nempe *Paquius* pro *Pacuvius*. A. M.

2. *Alitum anguim.* Est etiam *ales* adjectivum in versu Ciceroniano ex Arateis, de N. D. II, 44, 112: « Inde est ales avis lato sub tegmine cæli ». Mn.

3. *Curru.* Videtur locus e Pacuvii Mædo. Nunc autem hand dubio indicio ad Pacuvium referendus est *senarius* ille; qui ex incerto poeta fertur a Cic. de Invent. I, 19: « angues ingentes alites juncti iugo »; quem

deum, quem Apim Ægyptii nominent; multaue alia portenta apud eosdem, et cujusque generis | belluas P. 18 numero consecratas deorum⁴. Deinde Græciæ, sicut apud nos, delubra magna humanis consecrata simulacris, quæ Persæ nefaria putaverunt: eamque unam ob causam Xerxes inflammari Atheniensium fana jussisse dicitur, quod deos, quorum domus esset omnis hic mundus, inclusos parietibus contineri nefas esse duceret⁵. Post autem cum Persis et Philippus qui cogitavit⁶, et Alexander qui gessit, hanc belli⁷ landi causam infe || rebat, quod vellet Græciæ fana pœnire⁷: quæ ne reficienda quidem Graii putaverunt; ut esset posteris ante os⁸ documentum Persarum P. 34 sceleris sempiternum. Quam multi, ut Tauri in Axino⁹,

versum spectat Philus hæc loquens. Fabula Medæ est apud Hyginum, xxvii, ubi Medea curru junctis draconibus supervenit. A. M.

4. *Et cujus generis belluas numero consecratas deorum.* Rem apud veteres auctores exploratissimam confirmant magnopere pictæ tot papyri, quas docti peregrinatores in Europam ex Ægyptiorum sepulchris sanisve devehunt, aut in suis ephemeridibus expriment. Genus id Ægyptiacorum studiorum nos ipsi posthinc cumulari somus, edendis Vaticanis, quas lithographico prelo paramus, papyris cum idonea notitia. De origine belluini cultus in Ægypto, Lact. Inst. II, 13; Cic. N. D. I, 36. A. M.

5. *Nefas esse duceret.* Rem narrat Cicero etiam Leg. II, 10. Sententiam vero copiose versat Arnobius, lib. VI; prætereaque Lact. Inst. II; Cyprianus, de Idol. van. Varro et Seneca apud Augustinum, C. D. IV, 9, 31, VI, 10; Macrob. Somn. I, 2; Tacit. de Mor. Germ. 9, et Hist. V, 5; Plutarch. in

Num. 8. Insula ceteroqui Xerxis illa sententia fuit. A. M.

6. Forte *bellum*. J. V. L.

7. *Pœnire*. Ita cod. Et notemus orthographiam, simulque vim τοῦ *pœnire* pro *ulisci*. A. M. [De descriptione *pœnire* vid. nunc etiam Amed. Peyr. ad Fragm. Oratt. Cic. p. 299, ed. Stgt. 1624. Ma.]

8. *Ut esset posteris ante os.* Putat Mos. scribendum *oculos*. Sic ipse ad h. v. Ita scripsi, quamquam A. Maius ex cod. edidit *ante os*, et in eo acquieverant editores omnes. Sed neque Cicero, neque alius quisquam bonæ notæ scriptor dixit « est mihi aliquid ante os ». Scio equidem *ante ora* dicere potestas, v. c. Virgil. *Æn.* I, 95, ipsumque Nostrum non semel dixisse « in ore atque oculis omnium », v. c. or. in Verr. II, 33, 81. Quid multa? *OS* est compendium scribendi pro *oculos*, quod Ciceroni fuit reddendum. A. M.

9. *Axino*. Ezinius ab antiquis dictus fuit *Azenus* (ἄζηνος ionice) teste

ut rex Ægypti Busiris, ut Galli, ut Poeni¹⁰, homines immolare et pium, et diis immortalibus gratissimum esse duxerunt! Vitæ vero instituta sic distant, ut Cretes et Ætoli¹¹ latrocinari honestum putent; Lacedæmonii suos omnes agros esse dictitarint, | quos spiculis possent attingere. Athenienses jurare etiam publice solebant, omnem suam esse terram, quæ oleam, frugesve ferret¹². Galli turpe esse ducunt, frumentum P. 11 manu quærere; itaque armati alienos agros demunt. Nos vero justissimi homines, qui transalpinae gentes oleam et vitem serere non sinimus¹³, quo pluris sint nostra oliveta nostræque vineæ: quod quum faciamus, prudenter facere dici || mur, juste non dici- P. 12 mur; ut intelligatis, discrepare ab æquitate sapientiam¹⁴. Lycurgus autem ille legum optimarum et

Strabone VII, p. 458 et 460, nec non Ovidio, Trist. IV, 4, 56. Hic autem scribitur *Axinnus*. Sic illa civilis sententia apud Aristotelem, Nicom. IX, 10: μήτε πολῶξετινος μήτ' ἄξινοσ. A. M.

10. *Ut Pœni*. Universe de sacrificiis humanis vid. Historiam Acad. regiz bon. art. Paris. (cujus mihi nonnisi versio Germanica ad manum est), t. I, p. 49-57, et tom. IX, p. 247-252, ubi sunt excerpta commentationum super hac re Boissyi, Morini et Frereti. Ma.

11. *Ut Cretes et Ætoli*. Ætolorum legem prædandi firmissimam recitat Polybius, XVII, 4, IV, 3. Idem ait, VI, 46, apud Cretenses nullum turpe putari lucrum. Generatim hanc iniquam prædandi sententiam tribuit prisca hominibus scholiastes Ambrosianus a me editus ad Hom. Odys. III, 73, XIV, 230. A. M.

12. *Frugesve ferret*. Pars hæc erat jurisjurandi ephæborum: ἔρος χρησθεσθαί τῆς ἄττικῆς, πυροῖς, κριθαῖς, ἀμ-

πλοῖς, δαΐαις. Hanc vero particulam sapienter animadvertit Petrus in Plutarcho, Alcib. 15, addiditque reliquæ formulæ, quæ exstabant apud Poltucem atque Stobæum. Rem modo confirmat Cicero. A. M.

13. *Et vitem serere non sinimus*. Notanda hæc Romanorum severitas, quæ tamen diutius non videtur perseveravisse. Utique multo post Domitianus in provinciis extra Italiam multum vinetorum succidi jussit. Sueton. in eo, cap. 7; quam legem sustulit Probus. Vopisc. in eo, cap. xviii. Vim legum ejusmodi gentes aliquot novi orbis nuperius passæ sunt. Sævitia Romanos Pœni excesserunt, dum omni cultu ac satione Sardiniz interdixerunt, ut ait Aristoteles, Mir. aud. p. 708. A. M.

14. *Discrepare ab æquitate sapientiam*. Rem explicat Lactantius, Inst. V, 14, et epist. LVIII. Contradicit Cicero, Offic. II, 3, 9, III, 15; et Socrates apud Xenoph. Memor. III, 9, 5. Plato

æquissimi juris inventor, agros locupletium plebi, ut servitio, colendos dedit¹⁵.

VII. Genera vero si velim juris, institutorum, morum consuetudinumque describere, non modo in tot gentibus varia, sed in una urbe, vel in hac ipsa, millies mutata demonstrem : ut hic juris noster interpres alia nunc Manilius jura dicat esse de mulierum legatis et hereditatibus, alia solitus sit adolescens dicere, nondum Voconia lege lata¹; quæ quidem ipsa lex, utilitatis virorum gratia rogata, in mulieres plena est injuriæ². Cur enim pecuniam non habeat mulier? cur virgini Vestali sit heres³, non sit matri suæ? Cur autem, si pecuniæ modus statuendus fuit feminis, P. Crassi filia posset habere, si unica patri esset, æris millies⁴, salva lege; mea tricies non posset⁵? ||

quidem apud Cic. Off. I, 19 scientiam a justitia remotam, calliditatem potius quam sapientiam, ait esse appellandam. A. M.

15. *Colendos dedit.* Helotis scilicet. A. M.

VII. 1. *Nondum Voconia lege lata.* Lata est Voconia lex anno urbis 585, id est, quadragesimo ante hunc de rep. dialogum, Manilio tum adolescente. [Conf. Præfat.] A. M.

2. *In mulieres plena est injuriæ.* Lege Voconia nihil iniquius diœi aut cogitari posse putat Augustinus, C. D. III, 21. Quod autem idem ait, ea lege « nec unicam filiam » heredem fieri licuisse, error videtur pro « nisi unicam filiam »; docet enim in hoc opere Tullius, a filia unica potuisse hereditatem capi. Augustini tamen codices Vaticani, quotquot consului, etiam valde veteres, constanter tuentur editionem nec; itemque editiones non recentiores solum, verum etiam antiquis-

simæ anni 1467 et 1470, nec non vetus operis interpretes Italus. A. M.

3. *Cur virgini Vestali heres.* Ipse Numa, ut ait in ejus vita, cap. 10, Plutarchus, Vestalibus, vivente etiamnum patre, testamentum condere concessit. Adde Caium, I, 145. A. M.

4. *Millies... tricies.* Vide de hujus pecuniæ summa cum nostra comparata Eisenachmidium de Podd. et Mensurr. p. 191; Wurm. de Podd. Numm. Mensurr. rationibus ap. Rom. et Gr. 24. Ma.

5. *Mea tricies non posset.* Ergo filia Crassi, quod unica esset, potuit hereditatem vel maximam adire; contra Phili, qui alios heredes suos haberet, filia: ne multo quidem minorem cernere licuit. Adde Cic. in Verr. I, 41: « P. Asellus quum haberet unicam filiam, neque census esset; quod eum natura hortabatur, lex nulla prohibebat, fecit, ut filiam bonis suis heredem institueret. Heres erat, filia; faciebant

- P. 337 VIII. . . . sanxisset jura nobis¹, et omnes iisdem, P. 11
 et iisdem non alias aliis uterentur. Quæro autem; si
 justi hominis, et si boni est viri parere legibus; qui-
 bus? an quæcumque erunt²? At nec inconstantiam
 virtus recipit, nec varietatem natura patitur; legesque
 pœna, non justitia nostra, comprobantur. Nihil habet
 igitur naturale jus : ex quo illud efficitur, ne justos
 quidem esse natura. An vero in legibus varietatem
 esse dicunt, natura autem viros bonos eam justitiam
 P. 14 | sequi, quæ sit; non eam, quæ putetur³? esse enim
 hoc boni viri et justi, tribuere id cuique, quod sit
 quoque dignum. Ecquid ergo primum mutis tribue-
 mus belluis? non enim mediocres viri, sed maximi et
 docti, Pythagoras et Empedocles⁴, unam omnium ani- P. 13

omnia cum pupilla, legis æquitas, vo-
 luntas patris, edicta prætorum, con-
 sætudo juris ejus, quod erat tum,
 quum Asellus est mortuus, etc. » Ope-
 raræ autem pretium erit cognoscere,
 quæ ibidem Asconius de censu dicit,
 nec non ipse Cicero in eadem oratione
 cap. 43, et Dio, LVI, 10. Kursus aliam
 controversiam de filiæ hereditate juxta
 legem Voconiam exponit Cic. Fin. II,
 17. A. M. — Desiderari videntur pa-
 gin. duæ. A. M.

VIII. 1. *Sanxisset jura nobis.* Nisi
 plura desunt ad hæc periodum sup-
 plendam, addi vè præmitti potest :
 « Quod si natura sanxisset, etc. »
 Ca. — Acephala sententia refertur
 ad prædictos populorum varios mo-
 res, mutatasque pro temporibus le-
 ges. A. M.

2. *An quæcumque erunt.* Ita vide-
 tur Cod. sec. manu; at pr. erant. A. M.

3. *Quæ putetur.* Hæc uberius dispu-
 tat Cicero, Leg. I, 15, sqq. ubi natu-
 rale jus magnopere adserit. A. M.

4. *Et Empedocles.* Pythagoram co-

piose declamantem contra cædem
 esumque animalium facit Ovidius, Me-
 tam. XV, 75, sqq. Adi et Juven. XV,
 173; Servium, Æn. X, 564. Empe-
 doclis eadem de re carmina refert
 Sextus Emp. IX, 129; quia scilicet
 ille metempsychoseos opinioni adha-
 rebat, ut ait Proclus a me sæpe lau-
 datus. A. M. — *Scelus est igitur
 nocere bestiæ.* A Pythagorica sen-
 tentia longe abest Cicero, Legg. I, 8 :
 « Perspicuum est, pecudes partim
 esse ad usum hominum, partim ad
 fructum, partim ad vescendum pro-
 creatas ». Sane inter Veteres contro-
 versia hæc fuit famigerata. Confer Se-
 necam ep. 108, Plutarch. περί σαρκος.
 Porphyr. de esu anim. Hier. in Jo-
 vin. II, 7, ep. CVII, 8, et in suppo-
 sita monachorum. regula, cap. 12; Au-
 gust. de Mor. Manich. II, 28, 36,
 sqq. et de hæres. 46. Quætionem inter
 recentiores copiose tractavit Puffen-
 dorffius de Jur. nat. et gent. IV, 3. So-
 lutio vero præcipua est, quod inter
 homines et bruta nullum jus interce-

mantium conditionem juris esse denuntiant; clamantque, inexpiables pœnas impendere iis, a quibus violatum sit animal. Scelus est igitur nocere bestiae; quod scelus qui velit ||

IX. Nam quum¹ quæreretur ex eo, quo scelere^{Q.} impulsus mare haberet infestum uno myoparone; ^{xxl, III} Eodem, inquit, quo tu orbem² terræ. *Nonius*, IV, 226; XIII, 6.

P. 47³ omnibus. tote⁴. Sapiaentia jubet augere P. 239 opes, amplificare divitias, proferre fines. Unde enim

dit, ut jamdiu observavit Sextus Emp. contra phys. IX, 130, frustra admodum reclamante Porphyrio. A. M. — *Quod scelus qui velit.* Exin supersunt duo tantum folia seu paginas octo usque ad initium quaternionis quadragesimi. A. M.

IX. 1. *Nam quum*, etc. Hunc locum Heindr. ad calcem libri rejecit, St. abjecit, Sch. caput totum 12 inde conficit, Villem. partem capitis undecimi, Ma.

2. *Quo tu orbem terræ.* Nonii fragmentum hic collocavi; quia sermo est de Alexandro Macedone, cuius, si bene codicem lego, meminit in proxime sequentibus Cicero. Jam vero hoc dictum archipiratæ adversus Alexandrum fuisse ejaculatum, percommodè nos docet Augustinus, C. D. IV, 4: « Eleganter et veraciter Alexandro illi magno quidam comprehensus pirata respondit. Nam quum idem rex hominem interrogasset, quid ei videretur, ut mare haberet infestum; ille libera contumacia, quod tibi, inquit, ut orbem terrarum: sed quia ego exiguo navigio facio, latro vocor; quia tu magna classe, imperator ». A. M.

3. Locum hunc mutilatum sic restituere Maius conatus est: « Omnibus

quæritote. Unde enim potuisset Alexander summus ille imperator qui in Asia olim armis fines imperii. » A. M.

4. *Omnibus quæritote.* Non est nobis prætereunda disputatio Censorii Lipsiensis, 1824, 6, de hoc loco et cap. 14, qui, postquam admodum feliciter plerumque divinasse Angel. Maium dixit horum fragmentorum seriem, contendit eas paginas, quæ margini adscriptum habent numeros 67 et 58, cap. 14, ponendas fuisse ante pag. 47 et 48, cap. 12. Finiri enim ait cap. 12, interrogatione et disquisitione, de legitima rerum possessione vel abrumpi potius, ita ut verba in fine capitis « justitia an sapientia est e minimo omnium. . . » supplenda videantur « potentissimus factus »? Quod si sententiam ex Lactantio continuamus, qui eam cum deperditis ita contraxit, Inst. V, 16: « Omnibus populis, qui florerent imperio, et Romanis quoque ipsis, qui totius orbis potirentur, si justii velint esse, hoc est, si aliena restituant, ad casas esse redeundum et in egestate ac miseris jacendum»: hæc manifesto cohererent cum iis, quæ nunc collocata sunt cap. 15, extr. pag. 1: « Præter Arcadas et Athenien-

posset⁵ [Alexander] summus . . . imperator, . . . in [armis] fines imperii propagavit, nisi aliquid de alieno accessisset, imperare, quam plurimis frui voluptatibus, pollere, regnare, dominari? Justitia autem praecipit parcere omnibus, consulere generi hominum, suum cuique reddere; sacra, publica, [aliena] non [tangere⁶]. Quid igitur efficitur? Si sapientiae pa- P. 4
reas, divitiarum, potestates, opes, honores, imperia, re- P. 240
gna, vel privatis, vel populis⁷. Sed quoniam de republica loquimur, sunt illustriora, quae publice fiunt; quoniamque eadem est ratio juris in utroque, de populi sapientia dicendum puto. Et jam omittam alios. Noster hic populus, quem Africanus hesterno sermone a stirpe repetivit, cujus imperio jam orbis terrarum tenetur⁸, justitia an sapientia est e minimo omnium⁹. ||¹⁰

ses, qui, credo, timentes hoc interdictum justitiae ne quando existeret, commenti sunt se de terra, tamquam hos ex arvis musculos, exstitisse. Confirmatur etiam haec locorum dispositio a Lactantio enarrata tota contra jus et justitiam disputatione. — Quae omnia mihi admodum probabiliter et acute disputata videntur. Ma.

5. *Posset*. In MS superest tantum set, unde Maius leg. *potuisset*. Ipse autem fatetur spatium non sufficere huic verbo. Post uncis includimus quidquid dubium est. J. V. L.

6. *Sacra, publica, [aliena] non [tangere]*. Fortasse legendum « sacra, publica, priva (v. privata), profana non tangere ». Conf. Platon. de Republ. I, pag. 334, 36, Bekkeri: ἢ οὐ κατὰ σμικρὸν τὰλλότρια καὶ λάθρα καὶ βία ἀφαιρεῖται καὶ ἱερά καὶ θεία καὶ ἴδια καὶ δημοσία, ἀλλὰ ἐπιλήθδην, κ.τ.λ. Plaut. Trin. II, 2, 10 sq. « Tur-

bant, miscent mores, malus rapax, avarus, invidus; sacrum, profanum, publicum, privatum habent ». Ca.

7. *Vel populis. Nempae efficiuntur*. A. M.

8. *Terrarum tenetur*. Africani scilicet, Paulo geniti, aetate, victo Perseo, deletis Corintho et Carthagine, Hispania domita, tot aliis provinciis occupatis, ut observat Polybius hist. praef. A. M.

9. *Omnium*. Desiderantur paginae neque plus octo, neque minus quatuor. A. M.

10. Hic inseruit A. Maius fragmentum Lactantii: « Quantum a justitia recedat utilitas, populus ipse romanus docet, qui per faciales bella indicendo, et legitime injurias faciendo, semperque aliena cupiendo atque rapiendo, possessionem sibi totius orbis comparavit ». Lactantius, Inst. VI, 9. — « Quae sunt patriae commoda, nisi alterius civitatis aut gentis incommoda?

X..... Sunt enim omnes, qui in populum vitæ ne-
 cisque potestatem habent, tyranni; sed se Jovis optimi
 nomine malunt reges vocari. Quum autem certi propter
 divitias, aut genus, aut aliquas¹ opes rempublicam
 teneant, est factio; sed vocantur illi optimates. Si vero
 populus plurimum potest, omniaque ejus arbitrio re-
 guntur, dicitur illa libertas; est vero licentia. Sed quum
 P. 58 tum, quia sibi nemo confidit, quasi pactio fit | inter
 populum et potentes²: ex quo existit id, quod Scipio
 laudabat, conjunctum civitatis genus. Etenim³ justitiæ
 non natura, nec voluntas, sed imbecillitas mater est.
 Nam quum de tribus unum esset optandum, aut facere
 injuriam, nec accipere; aut et facere, et accipere; aut
 neutrum: optimum est facere impune⁴, si possis;
 P. 243 secundum, neq̄ facere, nec pati; miserrimum, digla-
 diari⁵ semper, tum faciendis, tum accipiendis injuriis⁶.

id est, fines propagare aliis violenter ereptos, augere imperium, vectigalia facere meliora, etc. Itaque hæc bona quisquis patriæ adquisierit, hoc est, eversis civitatibus gentibusque deletis ærarium pecunia refererit, agros ceperit, cives suos locupletiores fecerit, hic laudibus fertur in cælum, in hoc putatur summa et perfecta esse virtus: qui error non modo populi et imperitorum, sed etiam philosophorum est, qui præcepta quoque dant ad injustitiam. Lactantius, Inst. VI, 6.

X. 1. *Aliquas.* Maius legat libentius alias. J. V. L.

2. *Et potentes.* Lactantius, epitom. cap. 59: «leges sibi homines condiderunt pro utilitate communi, ut se interim tutos ab injuriis facerent». Legantur reliqua in eo Lactantii articulo, quæ fortasse Tulliana sunt. A. M.

3. *Etenim justitiæ,* etc. Conf. quod ad sententiam colloquium legatorum Atheniensium cum Meliis apud Thucyd. V, 85, in primis c. 89, ubi illi in eandem, in quam Carneades, sententiam disputant, ut fere Meno apud Xenophontem, Anabas. II, 6, 13. Ca.

4. Sic distinxit Mos. *optimum est facere, impune si possis.*

5. *Digladiari.* Hoc verbo alibi tui solet Noster de philosophorum contentionibus; semel de armis: vid. de Legg. III, 9, 20, ed. nostr. et Cr. p. 421. Ceterum hæc vox Ciceroni videtur propria, neque ab aliis scriptoribus usurpata. Ma.

6. *Tum accipiendis injuriis.* Exscribitur prope Plato, Reip. II, pag. 358. Sic Epicurus apud Lactantium, Inst. III, 17: «sapientis est male facere, si et utile sit et tutum». A. M.

Ita qui primum illud assequi⁷ ||⁸

P. 1 præter Arcades⁹ et Athenienses; qui, credo, timentes hoc interdictum justitiæ¹⁰ ne quando existeret, commenti sunt se de terra, tamquam hos ex arvis musculos¹¹, exstitisse.

XI. Ad hæc illa dici solent, primum ab iis, qui minime sunt in disserendo mali; qui in hac causa eo plus auctoritatis habent, quia, quum de viro bono P. 244 quæritur, quem apertum et simplicem¹ volumus esse,

7. *Assequi.* Merito acute A. Maium hunc locum supplevisse ait Sch. iis additis, quæ in annotatione e Platonis sermone addenda esse suspicatus est. Ma. — E Platonis sermone, quem postremo loco iudicavi, videtur Cicero sic fere continuandus: = itaque qui primum illud assequi nequiverit, in secundo ei consistendum est, videlicet ut neque faciat injuriam, neque patiat^r. A. M.

8. Hic inseruit Maius fragmentum hoc Lactantii.

9. *Arcades.* De Arcadibus, qui se ipsos προσελήνους appellabant, vid. Creuz. *Symb. u. Mythol.* IV, pag. 79 sq. Epitom. nostr. p. 740. De Atheniensibus αὐτόχθονας se dicentibus vid. annott. ad Creuz. Orationem de civitate Athenarum omnia humanitatis parente (Lugd. Bat. 1809), pag. 66; add. Argum. 3, Avium Aristoph. init. et interpr. ad Lucian. de Gymn. 18, p. 897, I, 40, ed. Hemst. Ma.

10. *Interdictum justitiæ.* Verba interdicti ex Caio, IV, 55, cognoscuntur hæc: = uti possidetis, quæ neque vi, neque clam, neque precario alter ab altero possidetis. Id si publice populis interdiceretur, cedendum esset de possessione omnibus, qui alienam regionem invaserunt. Itaque soli Aborigines in possessione manerent. Hinc

Arcades et Athenienses semet αὐτόχθονας appellaverunt; quam scilicet horum populorum prærogativam memorant Ovidius, *Fast.* II, 289; Statius, *Theb.* IV, 275; Servius, *G.* II, 342; Censorinus, cap. 4; Suidas voc. Ἀθην. et voc. Φερικ. Ἀθ. Confer etiam Pausaniam, V, 1. Aliter Livius, I, 8: = veteri consilio condentium urbes, qui, obscuram atque humilem conciendo ad se multitudinem, natam e terra sibi prolem ementiebantur. Hinc illa locutio *terra filius*. Aliter idem Censorinus de Arcadibus, cap. 19. A. M.

11. *Ex arvis musculos.* Disputatur scilicet in prato (lib. I, 12), ubi muscoli conspici poterant; sicuti a disputantibus Acad. IV, 25, spectatur e litore navis. Hic vero loquitur Cicero ex eorum physicorum sententia, qui musculos terra genitos putabant, e quibus est Sextus Emp. I, ff. 41; quo loco Fabricius post τὰ δ' ἐκ τῆς egregie supplet ὡς μύς, quam conjecturam nunc mire confirmat Cicero. Opinionem rejicit Lactantius, *Inst.* II, 8, ff. 37. Homines in omnibus terris et agris tamquam vermiculos aut fungos esse generatos, stulta Stoicorum et nominatim Democriti apud Lactantium, VII, 4 et 7, sententia est. A. M.

XI. 1. *Quem apertum et simplicem.* Ἄνδρα ἀπλῶν καὶ γνησίων, ut loquitur

non sunt in disputando vafri, non veteratores, non malitiosi. Negant enim, sapientem id | circo virum bonum esse, quod eum sua sponte ac per se bonitas et justitia delectet; sed quod vacua metu, cura, sollicitudine, periculo vita bonorum virorum sit²; contra autem improbis semper aliquis scrupus in animis hæreat, semper iis ante oculos judicia et supplicia versentur; nullum autem emolumentum esse, nullum injustitia partum præmium tantum, semper ut timeas, semper ut adesse, semper ut impendere aliquam pœnam putes, damna³ ||

XII. Quæro¹, si duo sint, quorum alter optimus vir, æquissimus, summa justitia, singulari fide; alter insigni scelere, et audacia; et si in eo sit errore civitas, ut bonum illum virum, sceleratum, facinorosum, nefarium putet; contra autem, qui sit improbissimus, existimet² esse summa probitate ac fide, proque hac opinione omnium civium, bonus ille vir vexetur³, ra-

Plato, Reip. II, p. 361, quicum Cicero consentit etiam in sequentibus. Confer super hac definitione Lactantium, Inst. VI, 12; Cic. Off. III, 13. Epicureos viros bonos appellat Cicero, Leg. I, 7. A. M.

2. *Virorum sit.* Conf. Cic. Leg. I, 14. Sine debio autem hic Cicero loquitur de Epicureis, qui, ut ait Servius, Ecl. VI, 41, in rebus etiam seriis semper inserebant voluptates; quippe isti idcirco virtutem colebant, ut vel voluptatem ex ea caperent, vel certe molestiarum causas vitarent. Quare et Cicero, Fin. II, 21, de iisdem loquens pingit voluptatem in solfo, cui præsto essent virtutes, ut ancillulæ, dicentes, se quidem sic natas esse, ut illi servirent, aliud negotiū nihil haberent. Lege etiam Augustinum, C. D. V, 20, XIX, 1, et serm. CL

de verbis Act. apost. Argumentum copiose versat Plato, Leg. II, pag. 662 sqq. Cyrenaici (sati scilicet voluptario Aristippo) conspirabant cum Epicureis, teste Lactantio, Inst. III, 8: « aiunt Cyrenaici, virtutem ipsam ex eo esse laudandam, quod sit efficiens voluptatis ». A. M.

3. *Damna.* Desiderantur paginæ neque plus octo, neque minus quatuor. A. M.

XII. 1. *Quæro.* Verba, *Quæro ... malit*, jam nota erant e Lactantio, V, 12. Cod. palimpsestus hic incipit a literis, *netur egeat.* J. V. L.

2. *Existimet.* Hæc verior codicum lectio videtur; sed vulgo legitur *existimetur.* A. M.

3. *Bonus ille vir vexetur,* etc. Hugo Grotius de Verit. Relig. Christ. IV, 12, pag. 289 sq. Kocheri. Hal.

piatur, manus ei denique auferantur, effodiantur oculi, damnentur, vinciantur, uratur, exterminetur || netur⁴, egeat, P. 11 postremo jure etiam optimo omnibus miserimus esse videatur; contra autem ille improbus laudetur, colatur, ab omnibus diligatur; omnes ad eum honores, omnia imperia, omnes opes, omnes undique copiarum conferantur; vir denique optimus omnium existimatione, et dignissimus omni fortuna optima judicetur: quis tandem P. 14 erit tam demens, qui dubitet, utrum se esse malit⁵?

XIII. Quod in singulis, id est in populis: nulla est P. 12 tam stulta civitas, | quæ non injuste imperare malit, quam servire juste. Nec vero longius abibo. Consul ego quæsi, quum vos mihi essetis in consilio, de Numantino foedere¹. Quis ignorabat Q. Pompeium

1734 [ed. J. Clerici, Amst. 1709]: « Plato de Republica, II, pag. 594, quasi præcius, ait, ut vere justus exhibeatur, opus esse, ut virtus ejus ornamentis spoliatur, ita ut ille habeatur ab aliis pro scelesto, illudatur, suspendatur denique ». Et in annot. « Græca sic habent: Μακροψόστραι, σπερδωσάστραι, δήσαστραι, ἀκακωδύσαστραι τὸ ὄφθαλμῶ: τάλειτῶν, πάντα κατὰ παθὼν ἀνασχινδύλοσθαστραι. [Ed. Bekker, pag. 66. Conf. de postremo vocabulo Scholia, pag. 398 Bekk. et Ruhnk. ad Tim. p. 32 sq. Ma.] Unde Cicero illud sumpsit, et in tertium de Republica librum retulit: *Bonus ille vir*, etc. Lactantius, Instit. lib. VI, cap. 17, hunc nobis locum Senecæ servavit: « Hic est ille homo honestus, qui, sive toto corpore tormenta patiendæ sunt, sive flamma ore recipienda est, sive extendenda per patibulum manus, non quærit, quid patiat, sed quam bene ». Notum autem est, multos illum Platonis de Republica locum cum his comparasse, quæ

de Christo patiente narratur. Ca.

4. *Exterminetur*. Apud eundem Lactantium, Inst. V, 18, idem fragmentum cum hac varietate reperitur: « si (ut Furius dicebat) rapiator, vexetur, exterminetur, egeat, auferantur ei manus, effodiantur oculi, damnetur, vinciantur, uratur, miseris etiam modis necetur ». A. M.

5. *Utrum se esse malit?* Hæc Ciceronis postrema verba Lactantius explicans ait, hoc sensisse Furium, « malle sapientem malum esse cum bona existimatione, quam bonum cum mala ». Totum hunc locum pressim imitatur Augustinus, C. D. IV, 3; ipse autem Cicero pæne exseribit Platonem, Reip. II, p. 361: μηδὲν ἀδικῶν, δεῖξαι ἑγὼ τὴν μεγίστην ἀδυσίαν, x. r. λ. A. M.

XIII. 1. *De Numantino foedere*. Consul Philus anno Urbis 618, quo Mancinus Numantinis deditus fuit. Consulis consilium memorant Cicero, Brut. 22, et Plutarchus, Cat. Min. 48. Commodè autem curat Cicero, ut Phi-

fecisse foedus, eadem in causa esse Mancinum? Alter, vir optimus, etiam suasit rogationem², me ex senatusconsulto ferente; alter acerrime se defendit³. Si pudor quaeritur, si probitas, si fides, Mancinus haec attulit; si ratio, consilium, prudentia⁴, Pompeius autistat⁵. Utrum⁶ ||

147 XIV. Bonus vir si habeat servum fugitivum, vel domum insalubrem ac pestilentem¹, qua vitia solus sciat, et ideo proscribat², ut vendat, utrumne profitebitur fugitivum servum, vel pestilentem domum se

les contra iustitiam disserat, quippe qui puillo ante fuerat auctor violandi foederis Numantini, qua re nihil iniustus fieri potuit, Floro in primis teste, II, 18. A. M.

2. *Alter, vir optimus, etiam suasit rogationem.* Ita narrat Noster de Off. III, 30, 109 : « Quod idem multis annis post C. Mancinum : qui, ut Numantinis, quibuscum sine senatus auctoritate foedus fecerat, dederetur, rogationem suasit eam, quam P. Furius, S. Atilius ex senatusconsulto ferebant : qua accepta est hostibus deditus. Honestus hic, quam Q. Pompeius, quo, quum in eadem causa esset, deprecante, accepta lex non est. Hic ea, quae videbatur utilitas, plus valuit, quam honestas; apud superiores utilitatis species falsa ab honestatis auctoritate superata est ». Ubi vid. annott. Beieri. M. A.

3. *Alter acerrime se defendit.* Defendit se Pompeius Romae in iudicium postulatus a Numantinis de foedere, quod ille se fecisse falso negabat. Appian. Hisp. cap. 79. A. M.

4. *Prudentia.* Cic. Fin. II, 17 : « non de improbo, sed de callide improbo quaerimus, qualis Q. Pompeius in foedere Numantino iustitiam fuit ». A. M.

5. *Pompeius autistat.* Verbum *antestare* (*corporum viribus*) est apud Nostrum de Invent. II, 1, a. *Forma antestare* in ejus libris, qui exstant, non reperitur, sed apud Corn. Nepot. Aristid. I, 3, « quanto antestaret eloquentia innocentiae ». Ita videlicet Lamb. In indice Rosii ad h. v. (pag. 470 ed. Bardili) adscriptum est : « Verbum elegans, inquit Barthius, sed non adeo usu tritum, quin apud paucos reperiat. Vide eum Advers. 34, 6, et Lud. Carrion. antiq. lect. II, 19; Savar. ad Sidon. 7, ep. 14 ». M. A.

6. *Utrum.* Desideratur incertus paginarum numerus. A. M.

XIV. 1. *Pestilentem.* Eodem exemplo utitur Cicero, Off. III, 13. A. M.

2. *Et ideo proscribat.* Proba hac et plurimorum optimorumque librorum constante lectione subjecta Sch. reduxit *proscribat*, quamquam jam Bünem. ad h. l. dixit : « *proscribat* optime : nam *proscribere* Ciceroni etiamque est *venale proponere*. Exempla dedit Grævius ad Cic. lib. VII, Famil. ep. 29, p. 428, et ad lib. I, in Verr. cap. 45, p. 525. Item Manut. ad Cic. I, 4; Att. ep. 2, « Tusculanum proscripsi ». Add. de Off. III, 13, 53 : « ille, quod non placebat; *proscripsit* » : ubi vid. Beier. p. 277. M. A.

vendere, an celabit emptorem? Si profitebitur, bonus quidem, quia non fallet; sed tamen stultus iudicabitur, quia vel parvo vendet, vel omnino non vendet. Si celaverit, erit quidem sapiens, quia rei consullet; sed idem malus, quia fallet. Rursus, si reperiat aliquem, qui aurichalcum se putet vendere, quum sit illud aurum; aut plumbum, quum sit argentum³: tacebitne, ut id parvo emat, an indicabit, ut magno? Stultum plane videtur malle magno. *Lactantius*, V, 17.

XV..... Nempe justitia est hominem non occidere, alienum prorsus non attingere. Quid ergo justus faciet, si forte naufragium fecerit, et aliquis imbecillior P. 248 viribus tabulam ceperit¹? nonne illum tabula deturbabit, ut ipse conscendat, eaque nixus evadat, maxime quum sit nullus medio mari testis? Si sapiens est, faciet; ipsi enim pereundum est, nisi fecerit. Si autem mori maluerit, quam manus inferre alteri, jam vero justus ille, sed stultus est, qui vitæ suæ non parcat, dum parcat alienæ. Item, si, acie suorum fusa², hostes insequi cœperint, et justus ille nactus fuerit aliquem saucium equo insidentem; eum parcat, ut ipse occidatur; an dejiciet ex equo, ut ipse possit hostem effugere? Quod si fecerit, sapiens, sed idem malus; si non fecerit, justus, sed idem stultus sit necesse est. *Idem.*³

3. *Argentum*. Addit epitome cap. 56: = atque id emere necessitas cogat =. A. M.

XV. 1. *Tabulam ceperit*? Idem exemplum usurpat Cicero, *Off.* III, 23, et Ambrosius, *Off.* III, 4, § 27. A. M.

2. *Si, acie suorum fusa*, etc. *Lactant.* *Epit.* XVI: = Potest hoc evenire, ut . . . victo exercitu fugiens reperiat aliquem vulneratum equo insidentem, utrumque . . . hunc equo de-

turbabit, ut ipse possit evadere? Si volet justus esse, non faciet; sed idem stultus iudicabitur, qui, dum alterius vitæ parcat, suam prodet. Si faciet, sapiens quidem videbitur, quia sibi consullet, sed idem malus, quia nocet =. A. M.

3. Subjungit ibidem *Lactantius*: = Ita ergo justitiam quum in duas partes divisisset, alteram civilem esse dicens, alteram naturalem; utramque

XVI.... 'Non gravarer², Læli, nisi et hos velle putarem, et ipse cuperem, te quoque aliquam partem hujus nostri sermonis attingere³: præsertim quum heri ipse dixeris, te nobis etiam superfuturum. Verum si⁴ id quidem fieri non potest; ne desis, omnes te rogamus. *Gellius*, I, 22.

..... Sed juventuti nostræ minime audiendus: quippe si ita sensit, ut loquitur, est homo impurus; sin aliter, quod malo, oratio est tamen⁵ immanis. *Nonius*, IV, 236, 240.

subvertit; quod illa civilis sapientia sit quidem, sed iustitia non sit; naturalis autem illa, iustitia sit quidem, sed non sit sapientia. Lactantius, Inst. V, 16. A. M.

XVI. 1. Disputatio laudata Lælii pro iustitia contra accuratam orationem Philii (ut loquitur Cicero de Am. 7) tota desideratur in codice mutilo Vaticano, præter ejus clausulam, ut infra patebit. Supersunt tamen insignes, etsi aliquoties interpolatæ, reliquæ apud Lactantium, Augustinum alioque auctores, quas hic exhibemus; præposita particula ex Gellio, in qua Scipio Lælium hortatur ad suscipiendum iustitiæ patrocinium. A. M.

2. *Non gravarer*. His verbis Villem. præponit nomen *Scipionis*, et proximo fragmento ex Nonio nomen *Lælii*. Ad v. *gravarer* Lehn. bene subaudiendum esse monet: iustitiæ partes sermone tueri. Ad verba conuenit, præter locum ab A. Maio laudatum, Cic. de Orat. I, 23, 107: «Ego vero... non gravabor.... quid quaque de re sentiam, dicere». Verbum *attingere* de sermone ponens eidem addit *perstringere* de Orat. II, 49, 201. M. n.

3. *Sermonis attingere*. Partes dialogorum horum præcipuas Cicero con-

tulit, ut nunc cognoscimus, in Scipionem, Furium Philum, et Læliam, tres, qui per idem tempus, ut ait Porcius (Donat. vit. Terent.), agitabant nobiles. A. M.

4. *Verum si*. Editiones aliquot *si id*. Sed tamen *si* abest a Palatino et a Vaticanis codicibus, et etiam a Venetis editionibus an. 1472 et 1496. Male vero prædictæ Venetæ editiones habent *te nobis non etiam*; quæ vitiosa lectio sententiam subvertit. A. M.

5. *Oratio est tamen immanis*. Hæc esse Lælii verba suspicor, exordientis de Carneade loqui, qui causa exercitationis iustitiæ oppugnauerat. Et quidem Carneades apud loquentis dicitur a Cicerone ad Att. VII, 2; a Quintiliano tamen, Inst. XII, 1, haud iniustus vir fuisse existimatur, licet contra iustitiæ perorauerit, quam pridie defenderat. Quod autem ait auctor, minime audiendum iuventuti romanæ Carneadem, id exemplo Catonis fit, qui hanc ipsam quam primum Roma censuit dimittendum. Plin. VII, 30. Sed tamen superius, cap. 8, de Chrysippo quoque sermo fuit, contra quem haud scio an hæc verba dici potuerint. Turpis enim in suis politicis scripsisse Chrysippum ait Sextus Empir. III, 205, 246; XI, 193, nec

XVII. ¹ Est quidem vera lex, recta ratio, naturæ P. 55
congruens, diffusa in omnes, constans, sempiterna;
quæ vocet ad officium iubendo, vetando a fraude de-
terreat; quæ tamen neque probos frustra jubet aut
vetat, nec improbos iubendo aut vetando movet. Huic
legi nec obrogari² fas est, neque derogari ex hac ali-
quid licet, neque tota abrogari potest; nec vero aut
per senatum, aut per populum solvi hac lege possu-
mus; neque est quærendus explanator, aut interpres
ejus alius; nec erit alia lex Romæ, alia Athenis; alia
nunc, alia posthac: sed et omnes gentes et omni tem-
pore una lex, et sempiterna, et immutabilis continebit;
unusque erit communis quasi magister et imperator
omnium Deus, ille legis hujus inventor, disceptator,
lator; cui qui non parebit, ipse se fugiet, ac naturam
hominis aspernatus³, hoc ipso luet maximas pœnas,
etiam si cetera supplicia, quæ putantur, effugerit. P. 55
Lactantius, VI, 8. ⁴

non Plutarchus de Stoic. Repugn.
tum. X, pag. 318. A. M. [Fieri potest
etiam, ut Cicero de Epicuro loquatur.
Confer Lactantium, Inst. III, 17. A. M.
in Add.]

XVII. 1. Post rejectam Carneadis,
ut videtur, auctoritatem, quoniam
modo magnificam suam pro justitiâ
orationem exoratus sit Lælius, donec
ad hanc legis definitionem veniret,
vix conjecturis divinare possumus aut
ne vix quidem. Re tamen verè Lactan-
tius tertium Institutionum librum eo
modo exorditur, quo Lælitum in cau-
sam ingredi æquum fuisset. Num ergo
Lactantius hac quoque in parte pe-
dissequens Tullii fuit? Ipsum vero
justitiæ patrociniū Lactantius orare
incipit, Inst. V, 5, repetita alte velut
historia justitiæ, quæ offensa vitiiis
hominum e terra in cælum migravisset;

qua remota, malorum cohors orbi in-
cubuit. Hæc oratio, itemque illa in
epitome, cap. 59, utrum partim Læ-
lianus sit, non perinde liquet. A. M.

2. *Obrogari*. Contra caput pri-
mum disputationis Carneadeæ de juris
inconstantia. Justitiæ legem esse eter-
nam et universalem Platonica senten-
tia est. A. M.

3. *Aspernatus*. Al. *aspernatur*, vel
aspernabitur. J. V. L.

4. Lactantius dicto loco: « Dei lex,
quam Marcus Tullius in libro de Rep.
tertiò pœne divisa voce depinxit;
ejus ego ne plura dicerem verba
subjeci. Est quidem vera lex, etc. »
Confer eundem Lactantium, VI, 24,
ff. 29, cum Tullio, Leg. I, 6, II, 4.
A. M. [Conf. Cic. pro Milone, cap. 4,
ibique laudata Hotomanno et Abra-
mo ad verba Tullii: « Est igitur, ju-

XVIII....¹ Sed his poenis, quas etiam stultissimi sentiunt, egestate, exsilio, vinculis, verberibus, elabuntur sæpe privati, oblata mortis celeritate; civitatibus autem mors ipsa poena est, quæ videtur a poena singulos vindicare. Debet enim constituta sic esse civitas, ut æterna sit. Itaque nullus interitus est rei publicæ naturalis, ut hominis; in quo mors non modo necessaria est, verum etiam optanda persæpe. Civitas autem quum tollitur, deletur, exstinguitur, simile est quodam modo, ut magnis parva conferamus, ac si omnis hic mundus intereat et concidat. *Augustinus, de Civit. Dei, XXII, 6.*

1,453 Illa injusta bella sunt, quæ sunt sine causa suscepta.... Nullum bellum justum habetur, nisi denuntiatum, nisi indictum, nisi de repetitis rebus². *Isidorus, Orig. XVIII, 1.*

Noster autem populus³ sociis defendendis terrarum jam omnium potitus est. *Nonius, IX, 6.*

dices, non scripta, sed nata lex, etc. » Ad Ciceronis sententiam disputarunt etiam e recentioribus nonnulli, qui de jure naturæ et gentium exposuerunt, Cumberland. de Legg. Nat. cap. 1; Puffendorf. Jur. nat. et gent. lib. II, cap. 3, § 20; Boehmer. Jur. publ. univers. pag. 18, alii, quos citavit C. L. de Haller in *Restauration der Staatswissenschaft*. tom. I, pag. 383—391. Cr.]

XVIII. 1. Nimirum Lælius romanorum bellorum justitiam nisus erat defendere, ut infra patebit. Ad jus belli quod attinet, quatuor alii sunt Augustini luculenti loci, quos magno opere suspicor e Læliana Tullii oratione fuisse interpolatos; quamquam eos hic ponere non sum ausus, ne librum meum suspæctis adeo copiis locuple-

tarem. Sunt autem C. D. IV, 4 : « remota justitia, quid sunt regna, nisi magna atrocinita, etc. » Item XVIII, 2 : « societas igitur usquequaque mortalium, etc. » Præterea XIX, 7 : « opera data est, ut imperiosa civitas, etc. » Maxime demum IV, 15 : « videant ergo, ne forte non pertineat ad viros honos, gaudere de regni latitudine, etc. » (Sic fere Lycurgus apud Plut. vit. cap. 31) quæ esset apta Lælii responsio contra Philii sermonem, cap. 12 et 13. A. M.

2. *Nisi de repetitis rebus.* Ex hoc certe additamento videmus Isidorum non ab Augustino, sed ab ipso Tullio, locum baurire. A. M.

3. *Noster autem populus sociis defendendis terrarum jam,* etc. Idem dicit, ait Lehn. J. B. Vico, p. 16,

XIX..... An non cernimus optimo cuique dominatum ab ipsa natura cum summa utilitate infimorum datum? Cur igitur Deus homini, animus imperat corpori¹, ratio libidini, iracundiæque, et ceteris vitiosis ejusdem animi partibus?... Sed et imperandi, et serviendi sunt dissimilitudines cognoscendæ². Nam ut p. 25 animus corpori dicitur imperare, dicitur etiam libidini: sed corpori, ut rex civibus suis, aut parens liberis; libidini autem, ut servis dominus, quod eam coercet et frangit. Sic regum, sic imperatorum, sic magistratum, sic patrum, sic populorum imperia

vera. Germ. Sigonius ad h. l. hæc: Hoc idem comprobatur locus ille, qui est in Manliana: « Quare si propter socios nulla ipsi injuria accessit majores vestri cum Antiocho, cum Philippo, cum Ætolis, cum Pœnis bella gesserant, quanto vos studio convenit, injuriis provocatos, sociorum salutem una cum imperii vestri dignitate defendere? » Recte: etenim cum Antiocho et Ætolis pro Græcia liberanda pugnarunt, cum Philippo pro salute Atheniensium: cum Pœnis pro Mamertinis, Saguntinis et Massanissa, Numidiæ rege, bellum susceperunt; Mitridati vero, Ponti regi, quod Asiam invasisset, postremo etiam arma intulerunt, atque ejus belli occasione longius imperium protulerunt. Mn.—Hæc ex Augustino desumpta hic interpolavit Mains: « Disputatur certe acerrime atque fortissime in eisdem ipsis de Republica libris adversus injustitiam pro injustia. Et quoniam, quum prius ageretur pro injustitiæ partibus contra justitiam, et diceretur, nisi per injustitiam rempublicam stare auferique non posse, hoc veluti validissimum positum erat, injustum esse, ut homines hominibus dominantibus serviant; quam tamen injustitiam nisi

sequatur imperiosa civitas, cujus est magna respublica, non eam posse provinciis imperare: responsum est a parte justitiæ, ideo justum esse, quod talibus hominibus sit utilis servitus, et pro utilitate eorum fieri, quum recte fit, id est, quum improbis auferatur injuriarum licentia, et domiti se melius habebunt, quia indomiti deterius se habuerunt: subditumque est, ut ista ratio firmaretur, veluti a natura sumptum nobile exemplum, atque dictum est: Cur igitur Deus homini, animus imperat corpori, ratio libidini ceterisque vitiosis animi partibus? » Augustinus, C. D. XIX, 21. A. M.

XIX. 1. *Animus imperat corpori.* Confer Aristotelem, Reip. I, 5; Dionysium, V, 67; Sallustium, Cat. 1, Jug. 1; Lactantium de ira D. X, ff. 43; Hieronymum, comm. ad Gal. III, 5, v. 15, et in Jovin. II, 10. Hiuc Tullium Augustinus spectans, C. D. XIX, 4, 4, ait, ut animus imperet corpori, proprium esse justitiæ. A. M.

2. *Cognoscendæ.* De his legatur Aristoteles, Reip. I, 7, VII, 2, 3. Idem III, 6, ait, se varios imperandi modos tradidisse in libris exotericis. Confer etiam Platonem, Leg. III, pag. 690. A. M.

civibus sociisque præsunt, ut corporibus animus; domini autem servos ita fatigant, ut optima pars animi, id est, sapientia, ejusdem animi vitiosas imbecillasque partes, ut libidines, ut iracundias, ut perturbationes ceteras³, *Augustinus, contra Julian. pelag.* IV, 61.

Est enim genus injustæ servitutis, quum hi sunt alterius, qui sui possunt esse; quum autem hi famulantur⁴..... *Nonius*, II, 313.

In quibus assentior⁵, sollicitam et periculosam justitiam non esse sapientis⁶. *Priscianus*, VIII, p. 801.

3. *Ut perturbationes ceteras.* Eadem repetit Augustinus, C. D. XIV, 23, cujus verba hic ponenda sunt: « nonne Cicero in libris de Republica, quum de imperiorum differentia disputaret, et hujus rei similitudinem ex natura hominis adsumeret, ut filiis dixit imperari corporis membris propter obediendi facilitatem; vitiosas vero animi partes, ut servos, asperiore imperio coeroeri? Et utique ordine naturali animus anteponitur corpori; et tamen ipse animus imperat corpori facilius, quam sibi ». A. M.

4. *Quum autem hi famulantur.* Supplet Maius: « qui sibi moderari nequeunt, nulla injuria est ».

5. Hic Maius varia hæc fragmenta interpolavit, ex ipso Cic. desumpta: « Si scieris, inquit Carneades, aspidem occulte latere uspiam, et velle aliquem imprudentem super eam assidere, cujus mors tibi emolumentum factura sit; improbe feceris, nisi monueris, ne assideat; sed impune tamen; scisse enim te quis coarguere possit? Sed nimis multa. Perspicuum est enim, nisi æquitas, fides, justitia proficiantur a natura, et si omnia hæc ad utilitatem referantur, virum bonum non posse reperiri. Deque his rebus satis multa

in nostris de Republica libris sunt dicta a Lælio ». Cicero de Fin. II, 18. « Si, ut nos a te admonemur, recte in libris diximus, nihil esse bonum, nisi quod honestum; nihil malum, nisi quod turpe ». Cicero ad Att. X, 4. « Lætor probari tibi, φυσικῆν esse τὴν πρὸς τὰ τίμια: etenim si hæc non est, nulla potest homini esse ad hominem naturæ adjunctio; qua sublata, vitæ societas tollitur. Bene eveniat! inquit Carneades. Spurge: sed tamen prudentius, quam Lucius noster et Patro; qui quum omnis ad se referant, nec quidquam alterius causa fieri putent, et quum ea re bonam virum oportere esse dicant, ne malum habeat, non quo id natura rectum sit, non intelligunt, se de callido homine loqui, non de hono viro. Sed hæc opinor sunt in iis libris, quos tu laudando animos mihi addidisti ». Cicero ad Att. VII, 2. A. M.

6. *Non esse sapientis.* Hæc videtur esse contra caput postremum orationis Carneadeæ, quod justitia sit utenti molesta et periculosa. Etsi autem Priscianus citat tantummodo Ciceronem de Rep. sine libri nota, tamen, quin ad tertium librum hæc verba pertineant, nemo dubitabit. A. M.

P. 257 XX. ¹ Vult plane virtus honorem²; nec est virtutis ulla alia merces; quam tamen illa accipit facile, exigit non acerbe..... Huic tu viro quas divitias objicies? quæ imperia? quæ regna? qui ista putat humana, sua bona divina judicat. Sed si aut ingrati universi, aut invidi multi, aut inimici potentes, suis virtutem præmiis spoliant; næ illa se multis solatiis oblectat, maximeque suo decore se ipsa sustentat. *Lactantius*, V, 18, 22.

³ Quorum non corpora sunt in cælum elata; neque enim natura pateretur, ut id, quod esset e terra, nisi in terra maneret⁴. *Augustinus*, *de Civit. Dei*, XXII, 4.

Numquam viri fortissimi fortitudinis, impigritatis, patientiæ⁵..... *Nonius*, II, 434.

..... Pyrrhi⁶ ridetur largitas a consule, aut Samnitium copiæ Curio defuerunt. *Id.* II, 488. P. 251

XX. 1. Lactantius sic: = Apud Cic. idem ille justitiae defensor Lælius, Vult, inquit, plane, etc. = J. V. L.

2. *Vult plane virtus honorem.* Recte hoc ex Romanorum ingenio existimandum esse monet Lehn. apud quos etiam Honor cum Virtute contigua æde colebantur. Vid. Cic. de N. D. II, 23; ib. Cr. ed. Cr. et nost. p. 297 sq. Wyttenb. ib. p. 752; Cic. de Legg. II, 23, 58, pag. 339 sq. II, 11, 28, ibique annot. nostr. ed. nostr. et Cr. p. 243 sq. Ma.

3. Sic Augustinus: = In tertio de Republ. libro Cicero quum Herculem et Romulum ex hominibus deos esse factos adseveraret, Quorum, etc. = A. M.

4. *Nisi in terra maneret.* Locum hunc legebat in libris de Rep. etiam Lactantius, Inst. I, 15; eundemque locum præ oculis habuisse videtur Plutarchus in Romul. cap. 28, ubi Romuli aliorumque aliquot hominum,

non corpora, sed animos in cælum ivisse confirmat physicis argumentis. Item Ovidius, *Metam.* XIV, 824, de Romuli obitu: = corpus mortale per anras Dilapsam tennes. Legendus est de hac re Cicero, *Tusc.* I, 12, IV, 22; de *Off.* III, 5; in *Cat.* III, 1. A. M.

5. Supplet Mains: *fructu carnerunt.*

6. *Pyrrhi*, etc. Ad hoc fragmentum C. Sigonius: Quamquam in his verbis mendæ est aliquid, tamen apparet, quid Cicero velit; nimirum, et Pyrrhi liberalitatem a consulibus Fabricio et Emilio esse repudiatam, neque Samnitium opes Curio defuisse. Ut autem Pyrrhus rex consules donis tentaret, Samnites Curium muneribus amplissimis onerare voluerint, liquet ex *Annalibus*. Unde illa sunt Ciceronis in *Paradoxis*: = Utrum plurius æstimabimus pecuniam Pyrrhi, quam Fabricio dabat, an continentiam Fabri-

Cujus etiam focum Cato ille noster, quum venerat ad⁷ se in Sabinos, ut ex ipso audiebamus, visere solebat; apud quem ille sedens Samnitium, quondam hostium, tum jam clientium suorum, dona relegaverat. *Id.* II, 1; XII, 19.

P. 249 XXI.... Asia Tib. Gracchus¹; perseveravit in civibus, sociorum nominisque Latini jura neglexit, ac foedera. Quæ si consuetudo ac licentia manare cœperit P. 259 latius, imperiumque nostrum ad vim a jure traduxerit, ut, qui adhuc voluntate nobis obediunt, terrore teneantur²: etsi nobis, qui id ætatis sumus, evigilatum fere est³; tamen de posteris nostris, et de illa immortalitate

cii, qui illam pecuniam repudiabat? Utrum anrum Samnitium, an responsum M'. Carii? • Lambinus autem ad eundem locum, Videtur, ait, sic potius legendum: « Pyrrhi videlicet largitas consullibus, aut Samnitium copix Curio defuerunt ». Immo vero sic prorsus legendum esse censeo. Est enim ironia: qua significat, neque Fabricium Pyrrhi liberalitatem et munera, neque Curium Samnitium anrum desiderasse. *Ma.* — *Consule.* Fabricio. Hoc autem et sequente loco laudari videtur magistratum abstinentia, quam se re vera in libris de Rep. laudavisse, manifeste declarat Cicero ad Att. VI, 1, 2, 3. Sed enim de parsimonia sermo in quarto fuit. A. M.

7. *Quum venerat ad se.* Caril villam non longe a se/abfuisse ait ipse Cato apud Cic. de Sen. 16, nec non Plutarchus in Cat. cap. 2. Locutionem apud se usurpat Cicero etiam apud Macrobius, Sat. II, 12, de Scipione nostro loquens: « nam quum esset apud se ad Lavernium Scipio ». A. M.

XXI. 1. *Asia Tib. Gracchus.* « Jam Gracchus locabat Aziam », inquit

Fronto ad Ver. II, 4. Attali quoque pecuniam populo concedendam Gracchus decrevit. Atque hæc fortasse consilia ejus videntur justa fuisse. Perseveravit justitiam Gracchus erga cives, dum agrum contra legem Liciniam a divitibus possessum plebi divideret. Iniquus vero fuit in socios et in Latinos, quibus agrum ad divisionem eripiebat, juste ab iis possessum, quippe quem bello acquisitum populus romanus imposito vectigali iis reddiderat. Ipse Lælius, ut ait Plutarchus in Tib. Gr. 8, agrum, quem invaserant divites, plebi dividere temptasset; a quo tamen constu destitit majoris damni metu, unde et sapientis ob hanc prudentiam dictus fuit. A. M.

2. *Terrore teneantur.* Laudem civilem huic vitio contrariam tribuunt Romanis, Propertius III, 221, 2, et Rutilius, I, 69 sqq. A. M.

3. *Nobis ... evigilatum fere est.* Villem. t. II, pag. 47: nous pouvons peut-être de notre temps écarter le péril. A. M. — Sic autem J. V. L. sans doute, à l'âge où nous sommes arrivés, nous quitterons bientôt le poste où nous a placés la patrie.

reipublicæ sollicitor; quæ poterat esse perpetua⁴, si pa | triis viveretur institutis et moribus⁵.

P. 250

P. 260 XXII. Quæ quum dixisset Lælius, etsi omnes, qui aderant, significabant ab eo se esse admodum delectatos¹; tamen præter ceteros Scipio, quasi quodam gaudio elatus: Multas tu quidem, inquit, Læli, sæpe causas ita defendisti, ut ego non modo tecum Servium Galbam, collegam nostrum², quem tu, quoad vixit, omnibus anteponebas, verum ne atticorum quidem oratorum quemquam aut sua³ |

Duas sibi res, quoniam in vulgus⁴ et in foro diceret, confidentiam et vocem, defuisse. *Nonius*, IV, 71.

P. 251 XXIII..... reportare¹. Ergo illam rem populi, id est, P. 261

4. *Quæ poterat esse perpetua*. Contradicant huic æternitati Hieronymus in *Ezech.* prol. lib. III; Augustinus, *serm.* CV, 10; Lactantius, *Inst.* VII, 14. A. M.

5. *Institutis et moribus*. Numerosa et gravis conclusio! quæ scopum quoque declarat politici hujus operis, nempe ut cives romani = ad mores prietinos revocarentur = (conf. *Præfat.* § 2, pag. 8); qui fuit item titulus orationis, quam ipse Scipio in censura recitavit. *Gell.* IV, 20; V, 19. Confer libri quinti proœmium. Augustinus, C. D. II, 21, ait: = induxit Cicero hanc de rep. disputationem, quando presentiebatur ea corruptione, etc. jam jamque peritura =. *Lege Velleium*, II, 1; *Plinium*, XXXIII, 11; eundemque Augustinum, C. D. I, 30; II, 18. Hoc cecinit vaticinium noster ipse Africanus, ut ait *Suidas* voc. *Ξατίων* et *χρημαός*. Quin adeo Lælius apud *Cic.* de *Am.* 12, cum genero utroque loquens ait: = eo loco, Fanni et Scævola, locati sumus, ut nos longe prospicere oporteat futuros casus reip. deflexit enim jam aliquantulum

de spatio curriculoque consuetudo majorum =. A. M.

XXII. 1. *Delectatos*. Auctoris hic plausus satis commendat splendorem Læliani sermonis de justitia, quem alibi dilaudat idem Cicero de *Am.* 7. Cur ergo Lactantius, *Inst.* V, 17, criminatur Lælium, ceu parum plene Furio responderit? eadem scilicet libertate, qua op. D. cap. 1, acturus de animæ corporisque ratione, valde elevat, quidquid ea super re non semel Cicero scripsit. A. M.

2. *Collegam nostrum*. Puta in augurato. A. M.

3. *Supplet Maius suavitate*: desiderantur pag. duodecim.

4. *Vulgus*. Al. *vulgo*. A. M.

XXIII. 1. *Reportare*. Videtur Scipio loqui de Phalaridis tyrannide; nam paullo post mentio fiet Agrigenti inter alias urbes tyrannide oppressæ. (Recole item de *Rep.* I, 28.) Ad hanc veri simillimam conjecturam adducor præcipue illo verbo *reportare*, in quo cessat lacuna. Narrat enim Diodorus, XIII, 90, Phalaridis taurum æneum, qui se scribente supererat, quem olim

republicam, quis diceret tum, quum crudelitate unius oppressi essent universi, neque esset unum vinculum juris, nec consensus ac societas cœtus, quod est populus²? Atque hoc idem Syracusis. Urbs illa præclara, quam ait Timæus³ græcarum maximam, omnium autem esse pulcherrimam, arx visenda, portus usque in sinus oppidis⁴ et ad urbis crepidines infusi, viæ latæ, porticus, | templa, muri, nihilo magis efficiebant, Dionysio tenente, ut esset illa respublica⁵:

Hamilcar Carthaginem transtulerat, Scipioni nostro, qui hic loquitur, post victoriam Punicam placuisse Agrigentum reportare. Immo rei luculentior testis est Cicero in Verr. IV, 33: - in iis, quæ sunt reddita Agrigentinis, fuit etiam ille nobilis taurus, quem crudelissimus omnium tyrannorum Phalaris habuisse dicitur, quo vivos supplicii causa demittere homines et subicere flammam solebat. Quem taurum Scipio quum redderet Agrigentinis, dixisse dicitur: æquum esse illud cogitare, utrum esset Siculis utilius, suisve servire an populo romano obtemperare; quum idem monumentum et domesticæ crudelitatis et nostræ mansuetudinis haberent. Hæc verba lacunam fortasse aliquatenus explent; et certe cum Lælianæ orationis clausula valde conspirant. Taurum illum numquam Agrigenti exstitisse sententia Timæi fuit, quem historicum acerbè refutat Polybius, XII, 27. Hujus item controversiæ mentionem aliquam fuisse in lacuna suspicor; præsertim quum mox Timæus nominetur, et hic loquatur Scipio, cujus gloriæ intererat, sententiam Polybii sui tueri. Universi vero in lacuna demersi sermonis seriem licet cognoscere ex Augustini summario a verbis qua questione, etc. usque ad aut injusti optimates. A. M.

2. *Quod est populus?* Non sine causa Africanus in politicis rebus Agrigentorum diutius versatur; quippe Africanus [minore an potius major?] horum rep. constituerat. Certe leges Scipionis de æquitate in cooptando Agrigentorum senatu profert Cicero in Verr. II, 50. Id ipsum in lacuna commemoratum fuisse existimo. Quin adeo ante politicam Agrigenti descriptionem, species ipsa urbis (nti mox Syracusarum et Athenarum) laudata fuit, ut reor, ex Polybio videlicet, IX, 27; quum præsertim ipse Scipio urbem exornavisset. Cic. in Verr. II, 2, IV, 33. A. M.

3. *Præclara, quam ait Timæus.* Adde hunc locum Timæi fragmentis apud Gœllerum de Situ et Origine Syracusarum, pag. 14 sqq. p. 272 sqq. Ca. — De Syracusarum urbe ejusque magnificentia vid. quæ collecta sunt in tomo VI Historiæ Universalis (Allg. Weltgesch. VI, p. 287-507), ejusque operis Additamentis, tom. III, p. 293—398. Ma.

4. *Portus usque in sinus oppidis.* Constabant scilicet Syracusæ pluribus oppidis, quorum in sinus mare infundebatur. A. M.

5. *Ut esset illa respublica.* Corruptam Dionysii tyrannide pulchram Syracusarum speciem ait etiam Seneca, Cons. ad Marc. cap. 17; de qua urbe

nihil enim populi, et unius erat populus ipse. Ergo ubi tyrannus est, ibi non vitiosam, ut heri⁶ dicebam, sed, ut nunc ratio cogit, dicendum est plane nullam esse rempublicam.

XXIV. Præclare quidem dicis, Lælius; etenim video jam, quo pergat oratio. — SCIP. Vides igitur, ne illam quidem, quæ tota sit in factionis potestate, posse vere dici rempublicam. — LÆL. Sic plane judico. — SCIP. Et || rectissime quidem iudicas: quæ enim fuit tum Atheniensium res, quum post magnum illud Peloponnesiacum bellum triginta viri illi urbi injustissime præfuerunt¹? Num aut vetus gloria civitatis, aut species præclara oppidi, aut theatrum, gymnasia, porticus, aut propylæa nobilia, aut arx, aut admiranda opera Phidiæ, aut Piræus ille magnificus rempublicam efficiebat²? — Minime vero, Lælius; quoniam quidem populi | res non erat.—SCIP. Quid, quum decemviri Romæ sine provocatione fuerunt, tertio illo anno, quum vindicias amisisset ipsa libertas³?—LÆL. Populi nulla res erat; immo vero id populus egit, ut rem suam recuperaret.

Q. LX
P. 109

P. 263

P. 110

lege, si vacat, Tullium in Verr. IV, 52, 53, V, 27; Florum, II, 6. Confer etiam Aristotelem, Reip. V, 3, 4; Plutarchum in Timoleonte. A. M.

6. *Ut heri dicebam.* Recole de Rep. I, 11. A. M.

XXIV. 1. *Urbi injustissime præfuerunt?* Confer Senecam similiter loquentem, de tranq. cap. 3. A. M.

2. *Rempublicam efficiebat.* De his Athenarum ædificiis Pausanias, I, 8, 14, 22; Plutarchus in Pericle; Dio Chrysa. Or. περι τυραννίδος; Cicero, Off. II, 17. De arce Athenarum opus scripserat Polemo, teste Athenæo, VI, 11, XIII, 6; item Heliodorus Periegeta, teste Suida voc. ἄστυς.

Immo idem Suidas voc. προπύλαια verba Heliodori refert dicentis, propylæa illa absoluta fuisse quinquennio, impensis in opus talentis his mille duodecim, portis quinque ad arcem patefactis. A. M.

3. *Quum vindicias amisisset ipsa libertas?* Et rem et locutionem explicat Livius, III, 44: = Advocati puellæ, quum Virginium reipublicæ causam dixissent abesse, biduo adfuturum, si nuntiatum ei sit; iniquum esse, absentem de liberis dimicare; postulant, ut rem integram in patriis adventum differat (Appius Claudius); lege ab ipso lata vindicias det secundum libertatem =; ubi vid. interpr. ed. Dra-

XXV. *Scip.* Venio nunc ad tertium genus illud, in quo esse videbantur fortasse angustiae. Quum per populum agi dicuntur, et esse in populi potestate omnia; quum de quocumque volt, supplicium sumit multitudo; quum || agunt, rapiunt¹, tenent, dissipant, quæ volunt: potesne tum, Læli, negare rem esse illam publicam, quum populi sint omnia, quoniam quidem populi esse rem volumus rempublicam? — Tum Lælius, Ac nullam quidem citius² nega. rempublicam, tota. nobis non placebat Syracusis fuisse rempublicam, neque Agrigenti, neque Athenis, quum essent tyranni; neque hic, quum decemviri: nec | video, qui magis in P. 300 multitudinis dominatu reipublicæ nomen appareat: quia primum mihi populus non est, ut tu optime definiisti, Scipio, nisi qui consensu juris continetur; sed est tam tyrannus iste conventus, quam si esset unus; hoc etiam tetrior, quia nihil ista, quæ populi speciem et nomen imitatur, immanius bellua est. Nec vero convenit, quum furiosorum bona legibus in agnatorum potestate sint³, quod eorum jam⁴ ||

kenb. p. 370, Stuttg. Quem locum laudavit Dirksen. Ma.

XXV. 1. *Quum agunt, rapiunt.* Quod sit A. Maius in annotatione critica, exprimit Ciceronem græcam locutionem ἀγῶν καὶ ράπῃν, id ab hoc loco alienum est. Rerum scriptores romani (Livius potissimum et Tacitus) græcam illam locutionem reddunt verbis *agere et ferre*, de vi præsertim hostium, qui *agunt*, i. e. secum abigunt, viventia, reliqua *ferunt*, i. e. auferunt: et hac locutione Cicero usus est nusquam in iis certe libris, qui exstant. Ma.

2. *Ac nullam quidem citius.* Obli- terata admodum pagina, Maius e con-

jectura percommode supplet, « negaverim esse r. p. quam que tota sit in multitudinis potestate: plane ut n. n. pl. » J. V. L.

3. *In agnatorum potestate sint.* Legem XII tabularum habemus apud auctorem operis ad Helldonium, I, 13, et apud Cic. de Invent. II, 15: « si furiosus est, agnatorum gentiliamque in se pecuniamque ejus potestas esto ». Confer tamen Digest. I, 4, 20. A. M. [Ubi est: « Qui furere cepit, et statim et dignitatem, in qua fuit, et magistratum et potestatem videtur retinere: sicut rei. sive dominium retinet ». Ulpian. l. 1, § 8, ad Sabinum. Ma.]

4. *Desiderantur pagine octo,*

P. 297 XXVI. . . . dici possint, cur illa sit respublica, res- P. 24
que populi, quæ sunt dicta de regno? — Et multo
etiam magis, inquit Mummius : nam in regem potius
cadit domini similitudo, quod est unus; plures¹ vero
boni in qua respublica rerum potentur, nihil poterit
esse illa beatus. Sed tamen vel regnum malo, quam
liberum populum; id enim tibi restat genus vitiosis-
simæ reipublicæ tertium².

XXVII. Hic Scipio, Agnosco, inquit, tuum morem
istum, Spuri, aver | sum a ratione populari: et quam- P. 24
quam potest id lenius ferri, quam tu soles ferre, ta-
men assentior, nullum esse de tribus his generibus,
quod sit probandum minus. Illud tamen non assentior
tibi, præstare regi optimates : si enim sapientia est,
quæ gubernet rempublicam, quid tandem interest hæc
in unone sit, an in pluribus? Sed errore quodam fal-
limur ita disputando. Quum enim optimates¹ appel-
P. 115 lantur, nihil potest vi | deri præstabilius; quid enim P. 24
optimo melius cogitari potest? Quum autem regis est
facta mentio, occurrit animis rex etiam injustus : nos
autem de injusto rege nihil loquimur nunc, quum
de ipsa regali respublica quærimus. Quare cogitatio
Romulum, aut Pompilium, aut Tullum² regem;

XXVI. 1. *Plures*. Pagina est ad-
modum oblitterata; duo igitur hæc
vocabula *πῶς* et *plures* paullo incoer-
tiora sunt. A. M.

2. *Reipublicos tertium*. Liberior po-
puli dominium, quod græce dicitur
δημοκρατία, et veteribus politicis pas-
sim improbatür. Instat omnium sit
Polybius, VI, 7, 57 : τῶν μὲν ὀνο-
μάτων τὸ καλλίστον ἢ πολιτεία μεταλή-
φεται, τὴν εὐνοσίβια καὶ δημοκρατίαν
τῶν δὲ πραγμάτων τὸ χερίστον, τὴν
δημοκρατίαν. Xenophon quoque in
Ath. πολιτεία passim abominatur et sub-

annet popularem potestatem. A. M.

XXVII. 1. *Quum enim optimates*.
Cod. *optumatis*, quæ terminatio pri-
mi casus esse nequit. Optimatem au-
tem (*ἀριστον*) ait dici Aristoteles, Reip.
III, 7, vel quia optimus sit, vel quia
optime reip. consulat. A. M.

2. *Aut Tullum*. Cod. *autallum*,
extrema ob concursum altera t. [Quo-
niam hic non tam *Tullus*, quam *Ser-
vius Tullius* intelligendus videtur, ma-
lim scribere *Tullium* : et quidem ho-
rum nominum confusionem non semel
ap. auctores videre est. A. M. in Emm.]

forsan³ non tam illius te reipublicæ pœnitebit.—MUM. Quam igitur relinquis populari reipublicæ laudem?—SCIP. Tum ille, Quid? tibi tandem, Spuri, Rhodiorum, apud quos nuper fui | mus una⁴, nullane videtur esse P. 116
respublica? — MUM. Mihi vero videtur, et minime quidem vituperanda.—SCIP. Recte dicis: sed si meministi, omnes erant iidem tum de plebe, tum senatores, vicissitudinesque habebant, quibus mensibus populari munere fungerentur, quibus senatorio; utrobique
67 autem conventitium⁵ accipiebant; et in theatro et in curia res capitales et reliquas omnes iudicabant iidem;
III tantum poterat, tantique erat, quanti multitudo⁶ || .

3. *Forsan*, etc. Cod. *fortan* perspicue. Est autem vocabulum omnino Tullianum, et in lexica referendum eam *forsitan* et *fortassean* et *forsan*. A. M.

4. *Apud quos nuper fuimus una*. Loquitur Scipio de sua legatione ad inspicienda sociorum regna, in quam ivit anno ante obitum, nempe Urbis 624, de quo tempore lege adnotata a Reiskio ad auctores græcos, t. II, pag. 477, ex Simsonio scilicet; cui frustra adversatur Schweighæuserus ad Polyb. t. V, pag. 15. Jam Sp. Mummius fuisse Scipioni comes dicitur quoque a Justino, XXXVIII, 8, qui et Metellum adjungit. At Victor, cap. 58, dat Scipioni comitem Læliam; Plutarchus Panætium. Eadem discordia auctorum est in attribuendis Scipioni eo in itinere servis: nam Victor dat duos, Plutarchus et Athenæus quinque, Valerius, IV, 3, 13, septem. Pighius vero, Plutarchi verbo ῥήτορ (Apophth. tom. VI, pag. 756) sapienter innixus, tres fuisse legationes Scipionis existimat: qua in sententia facile est discordiam scriptorum con-

ciliare. Confer, quæ scribimus lib. VI, cap. 11, ad Somnium Scipionis. A. M.

5. *Conventitium*. Vocis hujus incognitæ adhuc explicationem vid. in Niebuhrii Indice Latinit. Formata est vox plane ut *nutritia* quæ supra, I, 4, singulari modo appellantur *alimenta*. Noveramus adhuc nonnisi adjectivum *conventitius* (pater) apud Plantam, Cistellar. I, 1, 42, ad quem locum vid. Taubmann. in Comm. pag. 436, ed. Gruter. Parei Lex. Plantin. s. v. Ma. — Vocem hanc J. V. L. vertit: *droit de présence*.

6. *Quantum multitudo*. Hanc Rhodiæ reip. descriptionem, accuratam oppido neque alibi obviam, studiosi politici cum fructu notabant. Oligarchiam aliis temporibus fuisse Rhodiæ diximus, lib. I, 31, pag. 81, n. 3. Sed tamen Dio Chrysostomus in Rhodiæ oratione adhuc eam urbem ut populari statu utentem alloquitur; nec non Aristides in secunda Rhodiæ, præsertim pag. 385 ed. Canteri, t. II. [Post *multitudo* supplere licet *senatus*. A. M. in Add.]

Fragmenta incertæ sedis.

XXVIII. Cui nemo civi', neque hostis
 Quivit pro factis reddere opræ pretium ¹.

Seneca, Epist. 108.

P. 268 Est igitur quiddam turbulentum in hominibus singulis, quod vel exsultat voluptate, vel molestia frangitur. *Nonius, IV, 178.*

Sed ut ipsi seu animum periclitantur, seu vident, quid se putent esse facturos..... *Id. IV, 351.*

Phœnices² primi mercaturis et mercibus suis avaritiam, et magnificentiam, et inexplebiles cupiditates omnium rerum exportaverunt in Græciam. *Id. V, 35.*

Sardanapalus ille vitiiis multo, quam nomine ipso deformior³. *Scholiastes Juvenalis, ad Sat. X, 36a.*

XXVIII. 1. *Quivit pro factis reddere opræ pretium.* Neglexit Maius hoc Ennium. Seneca tamen in libris de Rep. legerat. Adde ex Leg. II, 22 : « Hic est ille situs ». J. V. L.

2. *Phœnices.* Recte monet Lahn. quod est in cod. Vat. *Pione v. Pario*, corruptum esse ex *Pæni*. C. Sigonius ad h. l. hæc : Exemplum hoc de Phœnicibus quo spectaverit, plane divinare non possum. Accepit autem hunc locum Cicero ex quarto libro Reip. Platonis, ubi ille docet, Phœnices a natura factos ad pecaniam coacervandam et mercaturam excoendandam, quam ostendere vellet mores totius civitatis sæpe privatorum moribus commutari. Verba Platonis sunt hæc : ἡ τὸ φιλοχρημάτων ἢ παρὶ τῶς τι Φοίνικας εἶναι καὶ τοὺς κατ' Αἴγυπτον φαίνε τις ἀνὸς ἄριστος. Locus hic est p. 436 Steph. 195 Bekkeri. M. A.

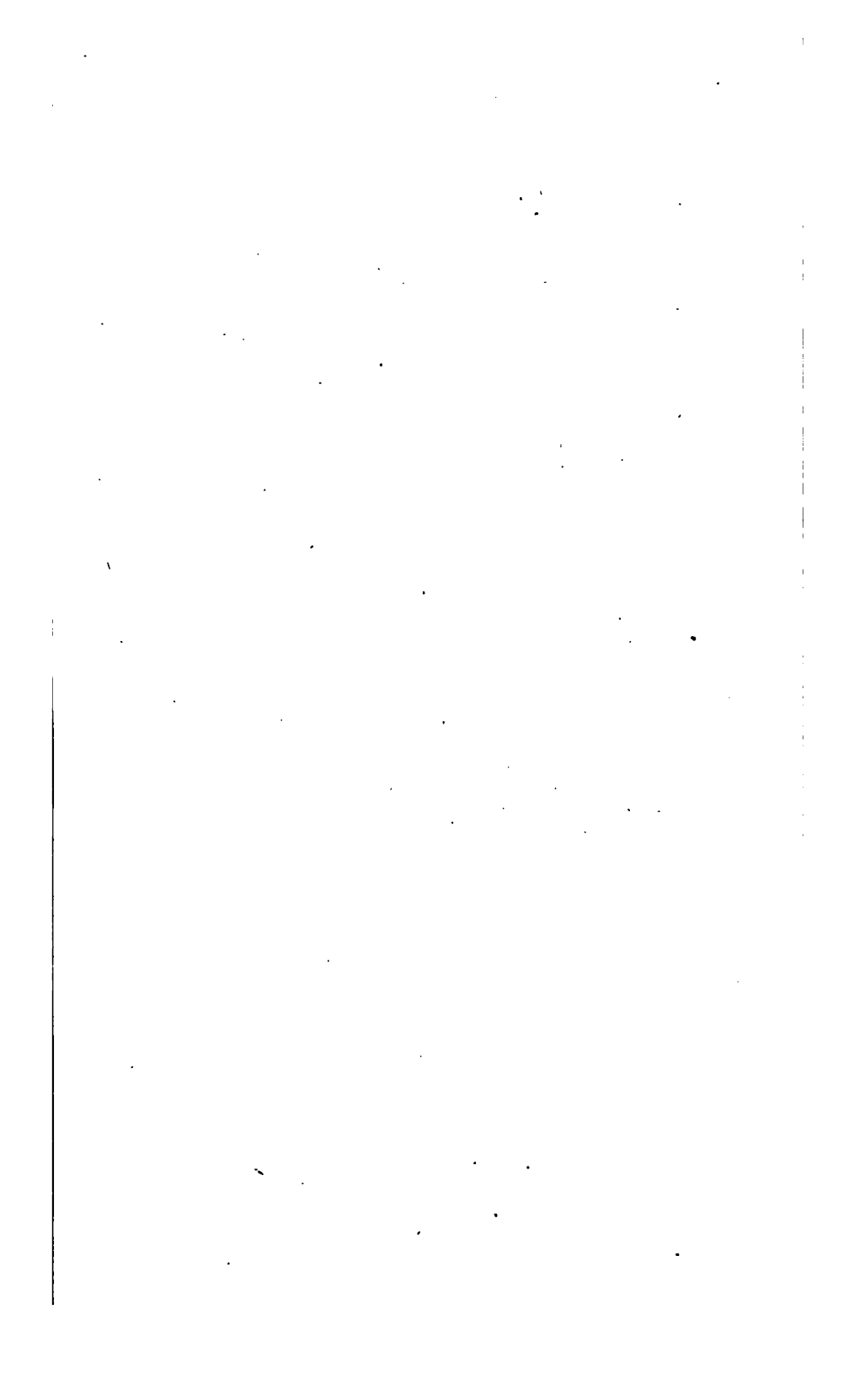
3. *Quam nomine ipso deformior.* In primis observo, locum hunc Ciceronis lectum fuisse etiam ab Hiero-

nymo, prolog. ad lib. II in Abacuc, ubi ait : « Sardanapalus insueturior vitiiis, quam nomine ». Tum haud scio an locus ponendus sit in Scipionis sermone ante cap. 31, ubi de tyranno sermo fuit. Jam de Sardanapali etymologia satis loquitur Scaliger ad Eusebii chronicon. ed. Amstel. p. 63, 64, citato hoc ipso Ciceronis loco. Denique Augustinus, C. D. II, 20, corruptissimæ Epicureæ reip. formam graphice copioseque describit, cujus pietatæ colores magnopere aspicio desumptos esse vel e Philii, vel e Lælii oratione, id est, ex hoc tertio de Rep. libro. Sic enim sermonem concludit Augustinus : « quis hanc rempublicam sensus, non dicam romano imperio, sed domui Sardanapali comparaverit ? etc. quem regem isti si haberent sibi in talibus indulgentem, nec in eis eniquam ulla severitate adversantem, huic libentius, quam Romani veteres Romulo, templum et flaminem consecrarent. A. M.

Quid ergo illa sibi vult absurda exceptio, nisi quis P. 269
Athonem pro monumento vult funditus efficere? Quis
enim est Athos, aut Olympus tantus? *Priscianus*,
VI, p. 710⁴.

4. Hic adjanxit Maius fragmenta Augustini quæ sequuntur, sic præfatus: « Sequentes Augustini locos idcirco in serie non posui, quia in his solus loquitur Augustinus. Eisdem tamen hic attexere juvat, quia habent interstincta Ciceronis de Rep. fragmenta, cursumque illius orationis demonstrant, quæ Scipio tertium librum concludit. — « Enitar suo loco, ut ostendam secundum definitiones ipsius Ciceronis, quibus, quid sit respublica, et quid sit populus, loquente Scipione, breviter posuit, attestantibus etiam multis, sive ipsius, sive eorum, quos loqui fecit in eadem disputatione, sententiis: numquam illam fuisse rempublicam, quia numquam in ea fuit vera iustitia. Secundum probabiliores autem definitiones pro suo more quædam respublica fuit, et melius ab antiquioribus Romanis, quam a posterioribus administrata est. Augustinus, C. D. II, 21. — « Nunc est locus, ut, quam potero breviter ac dilucide, expediam, quod in secundo hujus operis libro me demonstraturum esse promisi, secundum definitiones, quibus apud Ciceronem utitur Scipio in libris de Republica, numquam rempublicam fuisse romanam. Breviter enim rempublicam definit esse rem

populi, etc. populum esse cœtum multitudinis, juris consensu et utilitatis communione sociatum. Quid autem dicatur juris consensum, disputando explicat, per hoc ostendens, geri sine iustitia non posse rempublicam. Ubi ergo iustitia vera non est, nec jus potest esse. Quod enim iure fit, profecto iuste fit; quod autem fit iniuste, nec iure fieri potest. Non enim iura dicenda sunt vel putanda iniqua hominum constituta: quum illud etiam ipsi jus esse dicant, quod de iustitiæ fonte manaverit, falsumque esse, quod a quibusdam non recte sentientibus dici solet, id esse jus, quod ei, qui plus potest, utile est. Quocirca, ubi non est vera iustitia, juris consensu sociatus cœtus hominum non potest esse, et ideo nec populus, juxta illam Scipionis vel Ciceronis definitionem; et si non populus, nec res populi, sed qualiscumque multitudinis, quæ populi nomine digna non est. Ac per hoc, si respublica res populi est, et populus non est, qui consensu non sociatus est juris, non est autem jus, ubi nulla iustitia non est; procul dubio colligitur, ubi iustitia non est, non esse rempublicam. Iustitia porro ea virtus est, quæ sua cuique distribuit. Augustinus. C. D. XIX, 21.



M. T. CICERONIS
DE REPUBLICA
LIBER QUARTUS



SCHOLION

DE QUARTI LIBRI FRAGMENTIS.

⁷¹ Lactantium duplici et vera laude ornat Hieronymus (ep. 58 et 70), quod nempe quasi quidam fluvius eloquentiæ Tullianæ fuerit, et quod dialogorum Ciceronis epitomen fecerit. Conf. Præfat. § 5. Dialogorum autem Tullianorum nomine libros fere de Republica abs Hieronymo aliisque auctoribus κατ' ἑξῆς significari, sapiens Patricii et A. Schotti observatio est; quia scilicet nulla disputatio majore sit contentione habita, aut inter plures. Jam quantum e superioribus de Rep. libris Lactantius decerpserit, liber meus late demonstrat; etsi nondum cumulate: puto enim esse alias apud hunc auctorem (necnon apud Augustinum) civiles Tullii reliquias, quas deinceps, ut auguror, doctorum virorum acumen deteget, et in sedes quamque suas quasi postliminio revocabit. Nunc ego quartum de Rep. librum adumbraturus, cujus minimum in Vaticano codice fragmentum superest, pauca alia apud quosdam veteres; ad Lactantium denuo respicio: in hujus quippe operibus imaginem mihi quamdam prædicti libri deprehendere videor.

Mores et disciplinam reip. informavisse hoc libro Tullium, in confesso est: cunctæ enim eo spectant reliquiæ. Porro Lactantius sive in Institutionibus, VI, 20-24, sive etiam in epitome, cap. 62, 63, de moribus ita disserit, ut Tulliana fragmenta ad ejus orationem facile accommodentur. Scribit enim Lactantius contra quinque sensuum voluptates. Et in voluptate quidem oculorum spectacula vituperat circi et scenæ: in aurium voluptate musicam, necnon carminum ac suavioris orationis illecebras: in voluptatibus saporis et odoris satis habet dicere, turpe esse sapienti ac bono, si ventri et gulæ serviat, si unguentis oblitus ac floribus coronatus incedat: in tactus voluptate libidinem gravi et multa oratione castigat. Generatim vero parcimoniam, continentiam, simplicitatemque vitæ commendat. Quibus peroratis, ait cap. 24: « hæc est illa lex Dei, ut a Cicerone dictum est, præclara et divina, semper quæ recta et honesta jubet.....cujus legis pauca equidem capita posui.....si quis volet

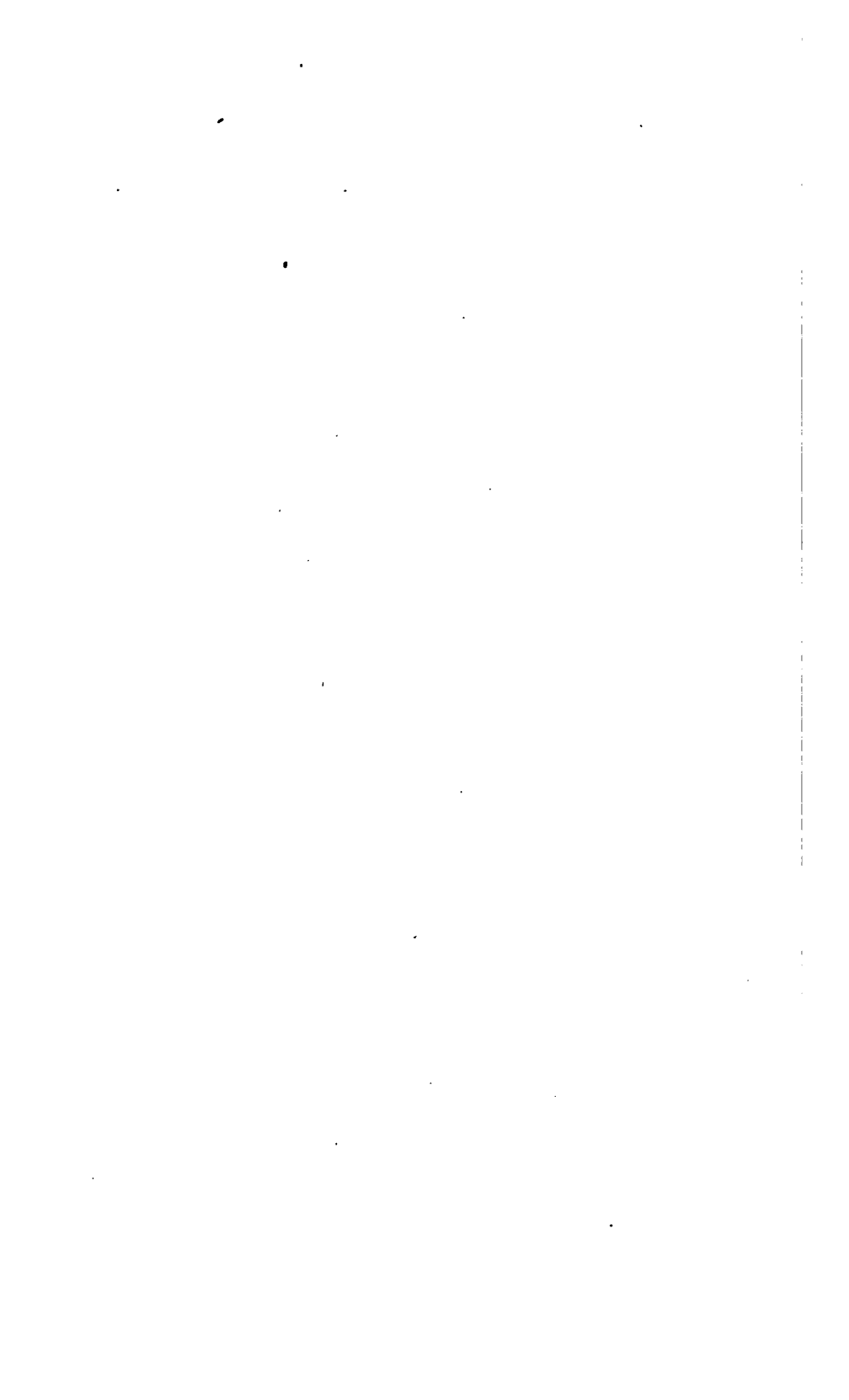
cetera omnia comprehendere, ex fonte ipso petat, unde ad nos rivus iste manavit ». Illam quoque imitationem esse constat, quod tam in Tullio, quam apud Lactantium, disputationem de justitia sequitur hæc doctrina de moribus. Sed enim ordinem Tulliani libri utrum Lactantius in tanta, qua utitur, libertate servaverit, incertum est: immo ab eo sæpe desertum arbitrator. Quamobrem ego has reliquias etsi quædam in capita conglobavi, sedem tamen earum primitivam et veram divinare non queo. Nam et prisca fragmentorum de Rep. sarcinatores, Siginus atque Patricius, quantopere a vera serie, nulla ipsorum fraude, aberraverint, nunc demum editione mea patefactum est.

Jam quod Lactantius, de Opif. D. c. 1, ait, Tullium temptavisse in quarto de Rep. libro rationem animi et corporis explicare, id quidem ad libri initium pertinere videtur: nam qui de P. 2 moribus dicturus erat, recte admodum isto pacto præfatus foret: atque ita Cicero ingreditur in moralem legum tractatum, præposita (Leg. I, 7 et 8) corporis terrestri, animi vero divina origine. Morum quippe solus homo capax est: facta autem humani corporis et animi descriptione, sequitur ea conclusio, ut potior hominis pars esse animus dicatur, in quo reapse sunt mores: quare et homo definitur « animans moralis ». Atque hæc est doctrina Varronis apud Augustinum, C. D. XIX, 3; immo potius Antiochi, qui, teste eodem Augustino, magister Varronis et Ciceronis fuit. Valde igitur suspicor, Tullium hoc loco et præceptoris Antiochi et Varronis amici doctissimi orationem usurpavisse. Summum bonum in philosophia Varro quærit « non pecudis, sed hominis ». Cicero item, ut mox videbimus, « idem esse non putabat arietis et P. Africani bonum »: quæ videntur verba interloquentis cujuspiam, Lælii fortasse, qui librum quartum exorsus sit. Varro sentit, « in hominis natura duo esse quædam, corpus et animam; et horum quidem duorum melius esse animam longeque præstabilius non dubitat ». Cic. quoque, Lactantio et Petro Blesensi testibus, « plurius esse animam præstabilioremque corpore affirmavit ». Porro hæc omnia quam recte ad disputationem de moribus ducant, nemo non videt. Lactantius rursus, Inst. III, 8, Tulliane loqui videtur: namque hominis bonum statuit esse diversum a ceterorum animantium bono: exin Tullii sententiam memorat, qui virtutem summum

hominis bonum putavit. Et Lactantius quidem jure decernit, hominem colendi Dei gratia esse natum; addit tamen, servire Deo, nihil aliud esse, quam bonis operibus tueri et conservare justitiam: de qua scilicet virtute in præcedente civili Tullii libro sermo fuit. Denique sententiam, quam alibi Tullianam dicit, hic quoque inculcat Lactantius, « pluris videlicet esse animam, quam corpus ». Atque his indiciis haud satis scio, utrum illam de corpore et animo non longam disputationem, quam in Ciceronis quarto de Rep. Lactantius legebat, partim saltem cognoscere liceat.

Denique inter eos, qui Ciceronis de Rep. opus legerunt, vix dubito, quin martyr Cyprianus numerandus sit. Rhetor quippe fuit gloriosissimus, ejusque eloquentiam eximiis meritisque laudibus a Lactant. Inst. V, 1, atque abs Hieronymo de Vir. ill. et epist. 58 et 70 elatam videmus. Is autem in aureo ad Donatum opusculo sic circi, scenæ, privatarum domuum, et deinde fori flagitia describit, ut cum fragmentis quarti de Rep. libri non rebus solum, verum etiam quadam serie valde congruere videatur. Rursus, quæ ibidem Cyprianus graphice addit de ambitionis et de luxus ac superbæ potentiæ malis, ea pariter et cum his fragmentis non pugnant, et cum Scipionis verbis consonant, quæ is in primo de Rep. libro, cap. 17, dicit de rerum humanarum despicientia. [Ex iis, quæ de argumento libri hujus vel scimus, vel suspicari possumus, Villem. concinnavit disputationem admodum probabilem paginarum fere 60, quæ, ne in nimiam molem excrescat hæc editio, huc transferri non potuit. Ma.]





M. T. CICERONIS

FRAGMENTA

EX LIBRIS DE REPUBLICA.

EX M. T. C. DE REPUBLICA LIBRO IV.

I. **ATQUE** ipsa mens¹, quæ futura videt, præterita meminit..... *Nonius*, IX, 8.

Etenim si nemo est, quin emori malit, quam converti in aliquam figuram bestię, quamvis hominis mentem sit habiturus; quanto est miserius, in hominis figura, animo esse efferato? Mihi quidem tanto videtur, quanto præstabilior est animus corpore². *Lactantius*, *Div. Inst.* V, 11.

..... non idem esse arietis, et P. Africani³ bonum. P. 275
Augustinus, *contra Julian.* IV, 60.

..... Eademque objectu suo umbram noctemque efficiat, quum ad numerum dierum aptam, tum ad laborum quietem. *Nonius*, IV, 3.

I. 1. Neglexit Maius hoc Ennium. Seneca tamen in libris de Rep. legerat. Adde ex Leg. II, 22: *Hic est ille situs*. J. V. L.

2. *Quanto præstabilior est animus corpore*. Petrus Blesensis epist. 85 ait: «Cicero et Apuleius et, quod majus est, Augustinus et Hieronymus testantur, plus esse animam, quam corpus». Adde et Lactantium, *Inst.* III, 9, ff. 16. Floruit sæculo post Christum duodecimo Petrus; qui utram Ciceronis libros de Rep. legerit nec ne,

merito ambigendum est. A. M. [Ad Blesensis locum quod adinet, conferratur Cicero, *Fin.* V, 31; et *Off.* II, 13. A. M. in *Add.*]

3. *Et P. Africani bonum*. Hunc locum magnopere existimo e libris de Rep. fuisse pettum, tam propter Africani mentionem, tam quia ibidem Augustinus non semel expilat politicum Ciceronis opus. Conferendus est idem Augustinus in ps. XCIX, 5; præsertimque Lactantius, *Inst.* III, 8, et epitom. 33. A. M.

Quumque autumno terras ad concipiendas fruges patefecerit; hieme ad conficiendas relaxarit; æstiva maturitate alia mitigaverit, alia torruerit⁴.... *Nonius*, IV, 293.

... Quum adhibent in pecuda pastores. *Id.* II, 691⁵.

P. 276 II. ...¹ gratiam. Quam commode ordines descripti, P. 11 ætates, classes, equitatus², in quo suffragia sunt etiam senatus: nimis multis jam stulte hanc utilitatem tolli cupientibus, qui novam largitionem quærent aliquo plebiscito reddendorum equorum³.

4. *Alia torruerit.* Hæc pertinent ad illam hominis descriptionem, cujus causa mundum esse factum ait cum Stoicis Lactantius, de Ira D. 13: = Sol irrequietis curis et spatii inæqualibus orbes annuos conficit, et aut oriens diem promit ad laborem, aut occidens noctem superducit ad requiem, et tum abscessu longius ad meridiem, tum accessu propius ad septemtrionem hiemis et æstatis vicissitudines facit; ut et hibernis humoribus ac proinis in ubertatem terra pinguescat; et æstivis caloribus vel herbidæ fruges maturitate durentur, vel, quæ sunt in humidis, incocta et fervefacta mitescant. Luna, etc. = Confer eundem Lactantium, Inst. II, 11; Ambros. Off. I, 14; Cic. Leg. I, 8, ac præsertim de Sen. 15. A. M.

5. Addit post Maius: = Cicero in quarto de Republica, Armentum, et ab eo armentarius. Priscianus super XII vers. Virg. p. 1220. Adde etiam Prisciano, ib. *Armillæ*. J. V. L.

II. 1. *Gratiam.* Folium unicum in Vaticano codice superest cum inscripto titulo quarti libri. Etsi autem hæc quatuor pagellæ valde exiguum particulam habeat, nihilominus id confirmant, quod edita fragmenta innuebant, nempe quarto libro actum fuisse de

disciplina resp. deque moribus instituendis; quod ut fieret, postulavit a Scipione Tubero, lib. II; 38. Rursus ex hac particula constat, quanta severitate Cicero diffidentes civium mores castigandos atque intra pudoris septa coercendos putaverit: cujus perfectæ doctrinæ laude nemo prope ex antiquis philosophis par Ciceroni est. Lege præsertim de Senectute, et Tusc. IV. Porro hanc partem politicorum librorum de educatione et de disciplina eo magis periisse dolendum est, quod eadem de re dissertatio, quam Cicero in Legibus, III, 13 (quod opus posterius ætate est), exornaturum se promittit, nulla est in superstite illius operis parte, latetque adhuc in amissis Legum post tertium libris. A. M.

2. *Equitatus.* Hunc locum suum imitatur ipse auctor, Tusc. IV, 1; subdit autem se de moribus institutisque majorum et disciplina ac temperatione civitatis accurrate loquutum esse maxime in sex libris de Rep. A. M.

3. *Reddendorum equorum.* Quamquam Gracchi legibus suis patrimonium publicum dispensarent, et ærarium exhaurirent, Off. II, 21, nihilominus patronos se ærarii in orationibus ostentabant, Cic. Tusc. III, 20. Itaque et hanc technam cum fautoribus suis

III. Considerate nunc cetera quam sint provisae sapienter ad illam civium beate et honeste vivendi societatem: ea est enim | prima causa coeundi, et id hominibus effici ex republica debet, partim institutis, alia legibus. Principio disciplinam puerilem¹ ingenuis (de qua Græci multum frustra laborarunt, et in qua una Polybius, noster hospes, nostrorum institutorum negligentiam accusat²) nullam certam aut destinatam legibus, aut publice expositam, aut unam³ omnium

excogitavisse videntur, jubendi scilicet equites reddere equum, qui publica impensa duorum millium assium ex ordinatione Servii Tullii alebatur. Ejus autem plebisciti speciosa causa fortasse erat, quod multo plures, ut sit, equum impetravissent, quam qui stidentia mererent. A. M.

III. 1. *Principio disciplinam puerilem ingenuis.* Græcorum disciplinam puerilem mox reprehendet Cicero. Sed tamen græci philosophi magnam ejus rei curam præ se tulerunt. Leges Isocratem ad Demonicam; Xenoph. Cyrop. Platonem, Leg. I, p. 643, II, 664, VII, p. 813, et Reip. lib. IV; tum Aristotelem, Reip. V, 9, qui præterea de institutione puerili totum scribit librum octavam; denique Plutarchum περὶ παιδῶν ἀγωγῆς, quem cetero qui libellum graviter accusat *viduac*; Wyttenbachius, Opusc. t. I, p. 463 sqq. Equidem haud dubito, quin Cicero Latinos quoque auctores, quos inter æqualem suum Varronem, expilaverit, cujus opus Cato, vel de Liberia educandis citatur a Nonio, et, secundum emendatas lectiones, a Gellio, IV, 19, atque Macrobio Sat. III, 6. Catonis quoque exstiterunt præcepta ad filium de moribus. Ego vero magnopere hortor adolescentes ut illa etiam inspiciant nobilissima præcepta

vivendi, quæ eorum ætati tradit Aug. de Ord. II, ff. 25; inter quæ illud est, alibi a me jam memoratum, ut « remp. nolint administrare nisi perfecti ». Jam illo se loco Augustinus non auctorem, sed exscriptorem (Tulliane an alius?) ipse fatetur ff. 28: « Hæc præcepta vivendi, quamvis hic meis verbis pro tempore expressa sint, non tamen a me inventa. His enim magnorum hominum et pæne divinarum libri plenissimi sunt ». Porro Augustinum prædicto in opere valde imitari Ciceronem de Rep. demonstravi superius, p. 215, et p. 219, n. 1. Idem Augustinus contra Acad. III, ff. 35, ait adolescentium vitæ educandæ atque instituendæ omnes literas Ciceronis vigilavisse. A. M.

2. *Nostrorum institutorum negligentiam accusat.* Fortasse libro Historiarum sexto, in quo Romanorum politiam accurate Polybius scripserat. A. M.

3. *Aut unam omnium esse voluerunt.* Omni tamen ævo videntur convenisse Romæ in ludum literariam pueri et puellæ, ut Virginie exemplum demonstrat. Controversiam ventilat Quintilianus, Inst. I, 2, utrum nempe utilius domi, an in scholarum frequentia, erudiantur pueri. Sed enim de institutione tantum literaria ibi sermo est;

esse voluerunt. Nam⁴ ||

P. 278 Ad militiam euntibus dari solitos esse custodes, a quibus primo anno regantur. *Servius, ad Æn. V, 546.*

P. 113 IV....ri, nudari¹ puberem. Ita sunt alte repetita quasi fundamenta quædam verecundiæ. Juventutis vero exercitatio quam absurda in gymnasiis² ! quam levis

Cicero autem universam disciplinam puerilem attingit, prorsusque videtur commendavisse morem romanum, ut pueri pro parentum arbitrio instituerentur. Quare et vix dubito, quin idem hoc libro loquutus fuerit de patria quoque potestate, quam summam apud Romanos, minimam apud Græcos, fuisse observat Dionysius, II, 26. Item Varro libro de Liberis educandis hanc quæstionem haud præterlit, quod satis indicat ejus locus apud Nonium voc. *reiculas* his verbis : « Et ut in grege opilio oves minus idoneas removere solet, quas reiculas appellat; sæpe enim unus puer petulans atque impurus inquinat gregem puerorum ». A. M.

4. *Nam.* Desiderantur paginæ neque plus octo, neque minus quatuor. A. M.

IV. 1. *Nudari puberem.* Vocabulum *nudari* superadditur in codice inter *ri* et *puberem*. Id nisi vocabulum fuisset superadditum, haud erat absurdum hiatus finem ita fere sarcire : « more romano cum patre filiam non solere lavari puberem » ; quam rem testantur Cic. Off. I, 35 ; de Or. II, 55 ; Plut. in Cat. cens. 20, et quæst. R. t. VII, p. 109 ; Ambros. Off. I, 18. Ad locutionem *nudari puberem* num illud quoque referendum est, quod egressi pueritia primo anno jubebantur *brachium toga cohîbere* ? scilicet ne rejecta toga corpus juvenile nudaretur, quum

prisco more toga sine tunica uterentur, campestri cincti. Pronum autem mihi creditum est, hac fere lacuna laudavisse Tullium Ennii illum versum, ut Tusc. IV, 33 : « flagitii principium est nudare inter civis corpora ». De pudicitia Romanorum lege Dionysium, VII, 42. Citatur a Servio, Æn. IV, 45, Varronis de pudicitia liber, quem Cicero inspexisse credendus est. A. M. — Conferre nos jubet censor, quem ad hujus libri proœmium laudavimus, Lipsiensis, Valerium Max. II, 1, 7, ubi nostri loci vestigia impressa apparere dicit : « Hujusmodi inter conjuges verecundia. Quid ? inter ceteras necessitudines nonne apparet consentanea ? Nam ut minimo indicio maximam vim ejus significant, aliquandiu nec pater cum filio pubere, nec socer cum genere lavabatur. Manifestum igitur est, tantum religionis sanguini et affinitati, quantum ipsis diis immortalibus tributum : quia inter ista tam sancta vincula *non magis*, quam in aliquo sacro loco nudare se nefas esse credebatur » : ubi, quidquid dicant interpretes in ed. Torrenii, Leid. 1726, in-4, p. 125, sq. legendum est *non minus. Mn.*

2. *In gymnasiis!* Huc faciant, quæ ex II Cic. de Legg. libro laudat Lactantius, Div. Inst. I, 20 : « Græcia... Cupidinum et Amorum simulacra in gymnasiis consecravit » : qui locus est

epheborum illa militia³! quam contrectationes⁴ et amores soluti et liberi! Mitto apud Eleos⁵ et Thebanos, apud quos in amore ingenuorum libido etiam permis- sam habet et solutam licentiam. Lacedæmonii ipsi quum | omnia concedunt in amore juvenum, præter P. 114 stuprum⁶, tenui sane muro dissepiunt id, quod exci- piunt⁷; complexus enim, concubitusque permittunt: pallas inter pecus⁸. — Hic Lælius, Præclare intelligo, Scipio⁹, te in his Græciæ disciplinis, quas reprehendis, P. 280

in ed. nostr. et Cr. p. 477, ubi vid. annott. p. 477, sq. Ma. — Intelligit γυμνοπαίδειαν, quam ne apud Græcos quidem priscam fuisse ait Diony- sius, VII, 72; et, quum primum insti- tuta est, vituperatam tradit Plato, Reip. V, p. 452. Insanum esset, hac de re congerere flagitia Græcorum; quæ nimis multa scribunt Athenæus, I. XII et XIII; Plutarchus in Lyc. et Apoph. Lac. Xenoph. de Rep. Lac. Prop. III, 14; alique poetæ. A. M.

3. *Quam levis epheborum illa mili- tia.* Scilicet dum essent περίπολοι; quæ super re legatur Corvinus, Fast. Att. diis. XI, 5. Conferendus præterea Plato, Legg. VII, p. 796. Nota est Thebanorum amantium legio. Plut. in Pelop. 18, et Athen. XIII, 2. A. M.

4. *Quam contrectationes.* Obscæno etiam (neque alio usquam) sensu utitur hoc substantivo de N. Deor. I, 27, 77, « cur non gestiret taurus equæ contrectatione, equus vaccæ? » Ma.

5. *Mitto apud Eleos et Thebanos.* Respicit Platon. in Symposio, p. 182, a. b. p. 388, ed. Bekker. et plura etiam ex Pausaniæ oratione in eodem dialogo. Ca.

6. *Præter stuprum.* Xenoph. de Rep. Lac. II, 14, 15; Plut. Inst. Lac. initio. A. M.

7. *Quod excipiunt.* Id discrimen,

ut nugatorium, merito irridet Cicero, Tusc. IV, 33. A. M.

8. *Pallas inter pecus.* Ita lego pro- sùs in codice; et notemus adagium. Pallas seu velis dissepiabantur olim conclavia, ut illa Antigoni regis apud Senecam de Ira, III, 22, observante Forcellino: « quum inter dicentes et audientem palla interesset ». Sic etiam Theodorici regis palatio prætenduntur pallæ in musivo Ravennatensi; et sunt pro foribus in Vaticani Virgiliti ne- non Terentii picturis. Vis autem pro- verbii est: « Si pallas inter homines obtendas, eas ob reverentiam, nisi data licentia, tollere non audebunt; pecus (lascivientes nimirum juvenes) si quis ita dissepere velit, insanus videatur ». Confer Silentiarium, Anthol. III, 91, 63. Generatim vero hanc in Græcos invectionem videtur Cicero accersere a scriptis Catonis. Lege Plat. in Cat. cens. 23. A. M.

9. *Scipio.* Ergo hactenus loquutus erat Scipio. Bene autem habet, quod Scipio de moribus disciplinaque dispu- tat: fuit enim anno Urbis 612 censor, et quidem valde severus, ut declarant ejus notæ censoriæ, quas Pighius col- legit in annalibus. Ejusdem oratio, quam in censura habuit, diserte « de moribus ad populum », sen « quum ad majorum mores populum hortaretur »,

cum populis nobilissimis malle, quam cum tuo Platone luctari, quem ne attingis quidem, præsertim quum¹⁰

V... opprobrio fuisse adolescentibus, si amatores non haberent¹. *Servius, ad Æn. X, 325.*

... Non modo ut Spartæ, rapere ubi pueri et clepere discunt². *Nonius, I, 72.*

P. 281 Et noster Plato magis etiam quam Lycurgus, omnia qui prorsus jubet esse communia³, ne quis civis pro-

landatur a Gellio, IV, 20, V, 19. Quin ejusmodi fere videntur fuisse etiam aliæ ejus orationes a Gellio item laudatæ, II, 20, VII, 11, 12; necnon ab Isidoru, Orig. II, 21. Ergo Cicero ex his Africani scriptis nonnulla certe hausisse videtur, quæ belle ab ipso auctore in politicis his sermonibus recitanda curavit. Item Catonis et Lælii eadem de re orationes compilavit hoc libro Tullius, utens quidem illorum coloribus, sed tamen penicillo suo, ut loquitur ad Q. Fr. II, 15. A. M.

10. *Præsertim quum.* Sequebatur, ut arbitror, Lælii invectione adversus ea, quæ Plato flagitiosæ de puerorum amoribus in convivio scribit atque in Phædro; quibus tamen medicinam facit idem, Leg. I, p. 636. [Et præcipue lib. VIII, p. 836, sq. p. 90, sqq. Bekkeri, ubi etiam de Cretensium et Lacedæmoniorum hac in re institutis moribusque conqueritur philosophus. Ca.] Exin notavisse videtur Lælius, quæ circa puerorum juvenamque institutionem in rep. viro romano, sanioribus adueto, partim flagitiosa, partim absurda videri debebant. Sane ipse Cicero, Tusc. IV, 34, licet Platonis reverentissimus, fatetur nihilominus, hunc non injuria fuisse accusatum, qui amoris auctoritatem tribuerit. A. M.

V. 1. *Si amatores non haberent.* Nampe de Cretensibus Spartanisque

sermo est. Strabo, X, p. 740, et Servius citato loco. A. M.

2. *Rapere ubi pueri et clepere discunt.* Lehn. nulla addita ratione omisit *pueri*, ut operarum incuria id vocabulum excidisse videatur. Ad rem, quæ huc pertinent, collegit Craginus de Rep. Laced. III, Inst. XII, p. 181-183. Quibus addenda hæc Sigonii: Hoc ad eam partem pertinere videtur, in qua de liberis educandis et ad studia et labores instituendis docuit. Quæ ratio ab eo, qui temp. informat, nullo modo prætermittenda est, quippe quum sit diligentissime a Platone VII libro de Legibus, et ab Aristotele VIII libro Politicorum tractata. Quod autem ait « Spartæ pueros rapere et clepere didiciisse » id ipsum invenio etiam apud Heraclidem in libello de Rebus publicis, ubi hoc Laced. institutum exponit his verbis: τρέφουσι δὲ τὰ τέκνα, ὥστε μηδέποτε πληροῦν, ἵνα ἐθίζωνται δύνασθαι πεινῆν ἐθίζουσι δὲ αὐτοὺς καὶ κλέπειν καὶ τὸν ἀλόγῃτα κολάζουσι πληγῆς, ἐν ἑκ τούτου ποιεῖν καὶ ἀγρυπνεῖν δύνωνται ἐν τοῖς πολέμοις [ed. Crag. p. 12]. De studio autem Laconum in pueris ad laborem exercendis meminit etiam Aristoteles in VIII Politicorum, et Justinus, ubi leges Lycurgi enumerat [Legg. III, 2 et 3]. Ma.

3. *Omnia qui prorsus jubet esse communia.* Lycurgus rei tantummodo

priam aut suam rem ullam queat dicere. *Nonius*, IV, 346.

Ego vero eodem, quo ille Homerum-redimitum cononis, et delibutum unguentis, emittit ex ea urbe, quam sibi ipse fingit⁴..... *Id.* IV, 201.

^{1.382} VI. Censoris iudicium nihil fere damnato, nisi ruborem affert. Itaque ut omnis ea iudicatio versatur tantummodo in nomine, animadversio illa ignominia dicta est¹. *Id.* I, 93.

familiaris communionem Spartz esse voluit; Plato etiam uxorem, *Reip.* V; ob quod flagitium tanta infamia laborat. Verba Platonis seu Socratis, latine exstant apud *Salvianum*, de G. D. VII, 23, quæ utrum habeant *Tullianam* elegantiam, in medio relinquo. (Elmit tamen maculam illam *Plato*, *Leg.* IV, p. 721.) *Lactantium* minime præmittam qui, *Epit.* cap. 38, *Tullium* quodammodo supplere videtur. Sic ergo *Lactantius*: « *Plato* in multis ita lapsus est, ut nemo deterius erraverit, in primis, quod in libris civilibus omnia omnibus voluit esse communia. De patrimonio tolerabile est, licet sit iniustum: nec enim aut obesse cuiquam debet, si sua industria plus habet, aut prodesse, si sua culpa minus. Sed, ut dixi, potest aliquo modo ferri. Etiamne conjuges, etiamne liberi communes erant? Non erit sanguinis ulla distinctio, nec genus certum, nec familie, nec cognationes, nec adfinitates, sed, sicut in gregibus pecudum confusa et indiscreta omnia, nulla erit in viris continentia, nulla in feminis pudicitia. Quis esse in utrisque amor conjugalis potest, in quibus non est certus aut proprius adfectus? Quis erit in patrem pius, ignorans unde sit natus? Quis filium diligit, quem putabit alienum? Quin etiam feminis curiam

reservavit, militiam et magistratus et imperia permisit. Quanta erit infelicitas urbis illius, in qua virorum officia mulieres occupabunt? [In eadem sententia videmus esse *Lipsium* ad *Taciti Germ.* 8, qui ad verba: « nec consilia earum adapernantur », hæc adscripsit: « Hoccine supererat? heu ipsos parum firma mente, qui eam quesivere apud amentem sexum! »] Sed hæc alias latius. Eandem reapse *Platonis* refutationem latius ornat idem *Lactantius*, *Inst.* III, 21, sqq. A. M.

4. *Quam sibi ipse fingit.* *Lælius*, ut suspicior, dicit videri sibi *Platonem*, ob prædictam doctrinam labem, æque civitate ejiciendum, atque ille *Homerum* (*Reip.* III, p. 398) in eadem esse non patitur. (Nisi forte generatim sermo est de philosophis turpibus.) Ceterum pro *Homero* adversus *Platonem* libros quatuor, qui jam non exstant, scripsit, teste *Suida*, *Dio Chrys.* acerrimus aliqui *Homeri* vituperator. Tulit vero statem luolenta *Homeri* defensio, *Proclo* auctore. Item *Sarapion Alex.* librum scripserat, utrum *Homerum* *Plato* a rep. merito ablegaverit, *Suid.* Denique idem *Suidas* memorat opus *Telephi* grammatici περί τῆς Ὀμήρου καὶ Πλάτωνος συμφορίας. A. M.

VI. 1. *Ignominia dicta est.* Scilicet nota censoria. A. M.

Horum enim severitatem dicitur inhorruisse primum civitas². *Nonius*, V, 7.

Nec vero mulieribus præfectus præponatur, qui apud Græcos creari solet³; sed sit censor, qui viros doceat moderari uxoribus⁴. *Id.* IX, 7.

Ita magnam habet vim disciplina verecundiæ: carent temeto omnes mulieres⁵. *Id.* I, 14.

Atque etiam si qua erat famosa⁶, ei cognati osculum non ferebant. *Id.* IV, 193.

2. *Severitatem dicitur inhorruisse primum civitas.* Adhuc de censoribus sermo esse videtur, quorum potestatis propria est *severitas*. Gell. IV, 20; Val. M. II, 9. A. M.

3. *Qui apud Græcos creari solet.* Præfecti mulieribus (γυναικονόμου) inter Græcos mentio est apud Aristot. Reip. IV, 15. A. M.

4. *Qui viros doceat moderari uxoribus.* Si respicias ad Gellium, X, 23, locus videbitur sic continendus Catonis verbis: « viri autem mulieribus judices pro censere sint: imperium, quod videtur, habeant: si quid perverse tetroque factum est a mulieribus, multentur; si vinum biberunt, etc. » — Sic Dionysius, II, 24, 25, commemorato illo græco, qui muliebri pudicitie præerat, magistratu, ait melius constuluisse nuptiis Romanos, qui uxorem in potestate mariti esse voluissent. Sic apud Dionem, LIV, 16, Augustus maritos jubet uxori quemque suæ moderari, vitisque ejus obviam ire. Sed tamen Tertullianus de pudicitia suadet, ut censura aliqua pudicitie mulierum consulatur. A. M.

5. *Carent temeto omnes mulieres.* De famigerata romanarum mulierum abstinentia a vino, jam inde a Romulæ ætate, conferre juvabit Plinium, XIV, 13; Valerium M. II, 1, 5, VI, 3, 9;

Servium, Æn. I, 737; Plutarchum, Comp. Lyc. cum Nums; Dionys. II, 25; Polyb. lib. VI; apud Athen. X, 11; Tertullianum, Apol. c. 6; Arnobium, I, p. 20; Lactantium, Inst. I, 22; Augustinum, Confess. IX, ff. 18, et append. t. III, part. I, p. 121, G. Omni prope vini usu interdicitur universim apud Plat. Leg. II, fin. De mulierum veterum victu et moribus sermo fuit in quadam oratione Catonis apud superscriptum Gellium, X, 23. Ego igitur magnopere arbitror, Tullium, quæ hoc libro dixit de mulierum moribus, hausisse præsertim e Catone; necnon e sexto Polybii libro, qui fuit de disciplina Romanorum. Namque horum duumvirum verbis mire decuit uti Scipionem. Sed festivum est, quod narrat Hieronymus (si lectio sana est) contra Jovin. I, 48, Catoni scilicet censorio fuisse uxorem vinolentam. Adversus luxum muliebrem, sive pro lege Oppia, exstat Catonis oratio apud Livium, XXXIV, 2, sqq. De pudicitia muliebri affatim Hieronymus in prædicto opere. A. M.

6. *Atque etiam si qua erat famosa.* Patricius ad h. l. hæc: *Famosam* intelligo, ut exponit ibi Nonius *infamem*, sed propter vinum proprie. Nam illud, quod est apud eundem Ciceronem, lib. II de Orat. « Nam me ad

Itaque a petendo petulantia; a procando, id est poscendo, procacitas nominata est. *Nonius*, I, 89.

VII. Nolo enim eundem populum imperatorem et portitorem esse terrarum¹. Optimum autem et in privatis familijs et in republica vectigal duco esse, parcimoniam². *Id.* I, 65; *Jo. Saresberiensis, Polycrat.* III, 12.

famosas vetuit mater accedere, alio pertinere arbitror. Hic autem *famosam, vinosam*, et, ut appellat Terentius, *temulentiam* intelligo. Nam *temetum* olim *vinum* appellabant, ut scribit Plinius, lib. XIV, c. 13. A. M.

— *Ei cognati osculum*. Præter Plinii locum allegatum, vide Valerium de Instit. Antiquis et Festum in dict. *Osculina pagna*, quamquam verbis mutilatis et manca sententia. Vide etiam Plutarch. in Problematis; Arnobium lib. II Disputat. contra Gent. Tertull. in Apolog. Gellius, lib. II, cap. 13, ex Cæcilio comico hæc adducit: « Qui mihi, ubi domum adveni ac sedi, extemplo suavius dat jejuna anima ». Verba autem sunt mariti de uxore, quæ exstant etiam apud Nonium dictione *anima*. Certe Athenæus scribit lib. I apud Rom. inquit: Οὐτα οὐτέτης οἶνον ἐπιπινε οὐτα γυνή δαυτέρα, οὐτα τῶν δαυτέρων. οἱ ἰσθητοὶ μέχρι τριάκοντα ἐτῶν. Quamquam *Ælianus* usque ad quinque et triginta annos extendit, uti adnotavit Sigonius. M. A.

7. *Procacitas nominata est*. Sext. Pompei. Festus, p. 179, ed. Scalig. « Procari, poscere; unde procaces meretrices ab assidue poscendo: et proci uxorem poscentes in matrimonium. Procari, poscere est, unde et proci et meretrices procaces, et verbum procas, id est, poscis. Procac dicebant pro poscis ». Cic. or. pro

Coel. cap. 20, 49, « ut non solum meretrix, sed etiam proeas videatur ». M. A.

VII. 1. *Et portitorem esse terrarum*. Eadem sententia est Tullii in frag. orat. de rege Alex. III, 1. Quamquam hic fortasse agitur de locatione censoria terrarum. Namque, ut ait Symmachus, ep. I, 12, « censorum notio fuit, spectare opera, quæ locassent ». A. M.

2. *Parcimoniam*. Sic discrete ait Mæcenas in politica oratione ad Augustum apud Dionem, LII, 35. Laudes parcimonie, quas hoc loco scripsit late Cicero, a Veterum scriptis derivasse credendas est. Nam Catonis adversus luxum noti sunt sonitus. Lælii declamatio in luxum constat et Lucilianis versibus apud Cic. Fin. II, 8. Leges Romanorum sumptuarie recensentur a Macrobio, Sat. II, 13. Athenæus, VI, 21, memorat inter eos, quæ legem Fanniam sumptuariam studiosè observaverunt, Scævola, Tuberonem, et Rutilium, hujus dialogi personas. Quare hæc scio, an Cicero unum vel plures ex his fecerit hoc in libro de parcimonia disputare. Ibidem Athenæus Romanorum parcimoniam laudat Posidonii verbis. Apud Plutarchum, de san. tuend. t. VI, p. 478, seditionum non minimam causam esse luxum nimiosque sumptus docet Crates. A. M.

Fides enim nomen ipsum³ mihi videtur habere, quum fit, quod dicitur. *Nonius*, I, 94.

... In cive excelso atque homine nobili blanditiam, ostentationem, ambitionem, notam esse levitatis. *Id.* III, 27.

... Nullus est patriæ consulendi modus, aut finis bonis⁴. *Augustinus*, *Epist.* XCI, 3.

VIII. Admiror, nec rerum solum, sed verborum P. 385 etiam elegantiam. Si JURGANT¹, inquit². Benivolorum

3. *Fides enim nomen ipsum.* De Off. I, 7, 23, est: « Credamusque, quia fit, quod dictum est, appellatam fidem »: et ad Fam. XVI, 10: « Nostra ad diem dictam fiet. Docui enim te, quod *ἴσχυον* haberet ». Hoc vero est *docere!* Meliora attulit Beierus ad l. l. de Officiis, videlicet verbi *fides* radicem esse *πίθω*: quod præter Salmasium de Usuris, quem laudat B. docent etiam J. G. Vossius, Etymol. L. L. p. 214; Lennep. Etymol. L. Gr. p. 905; Becmannus, Manud. ad L. Lat. p. 850; Martin. Lex. Philol. s. v. *Fides*. Monendum autem etiam, verbum *fito* comparandum esse cum græco *πίθω*, unde latinum *fito*, quod restat in illis Virgilii: *Tros Rutalusve fuat*. Vide Vossium l. o. p. 215; Beerman. l. o. p. 472; Martini Lex. Philol. v. *fito*. Ceterum post ipsum vocem inde excidisse apud Nonium suspicaris. Ma.

4. *Nullus est patriæ consulendi modus aut finis bonis.* Dat Maius locum Augustini integrum: « Cetne, quantis ibi laudibus frugalitas et continentia prædicetur, et erga conjugale vinculum fides, castique, honesti ac probi mores ». Augustinus, *epist.* XCI, 3. Post ipse addit: « Ita legebat in Cicero etiam Nectarinus ad Aug. ep. 90. Generatim Augustinus nos docet laudes frugalitatis et continentiae, quæ

in politicis libris recitatæ fuerunt: sed enim quid specialiter dictum fuerit, vix dubito, quin tradat Cicero, Off. II, 22, ubi dilaudat Africani, patriæque Pauli, abstinentiam in tot tantisque victoriis; itemque Mummi Achaici, fratris ejus, qui his dialogis interest. A. M.

VIII. 1. *Si jurgant.* Plenius adscribemus locum Nonii, ut a Dirkænio editus est in libro sæpius laudato: *Uebersicht*, etc. (p. 475-481) p. 476: « Jurgium et lis hanc habent distantiam, quod jurgium levior res est; siquidem inter benivolos aut propinquos dissensio vel concertatio jurgium dicitur; inter inimicos dissensio lis appellatur. M. Tullius de Republ. lib. IV: *Admiror, nec rerum solum, sed verborum etiam elegantiam: Si jurgant, inquit. Benivolorum concertatio non lis, (ut) inimicorum, (sed) jurgium dicitur.* Et in sequenti: *Jurgare igitur Lex putat inter se vicinos, non litigare* ». Videlicet nostro loco habemus nonnisi duo priora legis verba, quæ in ed. Bip. Cic. t. XI, p. 444, ex restitutione Funccii ita se habet: « Sei. jourcant. ad fines. finibus. recondeis. pretor. arbitros. tris. adiecitod. » Vide nostrum Excursum ad Cic. de Legg. I, 21, 55, p. 480-483. — Lex XII tabularum. A. M.

2. *Inquit.* Hanc et sequentem par-

concertatio, non lis inimicorum, jurgium dicitur....
Jurgare igitur lex putat inter se vicinos, non litigare.
Nonius, V, 34.

... Eosdem terminos hominum curæ, atque vitæ:
sic pontificio jure sanctitudo sepulturæ..... *Id.* II, 805.

... Quod insepultos reliquissent eos, quos e mari
propter vim tempestatis excipere non potuissent, in-
nocentes necaverint³. *Id.* IV, 158.

Nec in hac dissensione suscepi populi causam, sed
bonorum. *Id.* XII, 4.

ticulam de sepultura seu de jure ma-
nium hic colloco, quoniam Dionysius
in Ambrosianis fragmentis, XX, 3,
docet nos, hanc etiam curam fuisse
romani censoris, ne quis inferiarum
traditas a majoribus caerimonias dese-
reret. Quenam autem hujus mutili
loci sententia est? Utique Cic. Tusc. I,
12, excessu vitæ non deleri homi-
nem, e pontificio jure et caerimoniis
sepulchrorum intelligi ait. Sane is
Tulliolæ suæ miris modis parentavit.
Funebrem autem laudationem quam-
dam ab iis præteriri miror, qui Cice-
ronis scripta enumerant, de qua ipse
auctor ad Q. fr. III, 8: « Serrani Do-
mestici filii funus perluctuosum fuit
a. d. ix kal. decemb. laudavit pater
scripto meo ». Quam quidem lauda-
tionem hoc ipso anno, quo scribebat
de rep. Tullius, habitam cognosces,
si epistolarum chronologiam apud
Wielandum aut Schützium consulueris.
A. M. [Confert ad nostrum locum Si-
gonius Cic. de Amic. IV, 15: « Plus
apud me antiquorum auctoritas valet,
vel nostrorum majorum, qui mortuis
tam religiose jura tribuerunt: quod
non fecissent profecto, si nihil ad eos
pertinere arbitrarentur: i. e. ait S.
« si idem esset terminus hominum curæ
atque vitæ ». Cf. Tusc. I, 12, 27. Ma.]

3. *Innocentes necaverint.* Dicit
Athenienses duces crudeliter necatos,
propterea quod post prælium ad Argi-
nussas non excepissent naufragorum
cadavera. Xenoph. Hist. I. Inferiarum
autem politici prope omnes præ se
curam tulerunt. Namque legum de fu-
neribus mentio apud Liv. I, 20. Tab-
ulam decimam habuisse jura sepul-
turæ, e fragmentis cognoscimus. Po-
lybius, VI, 6, ff. 53, sqq. inter bona
reip. rom. instituta ponit funerum
pompa et mortuorum laudationes;
quæ scilicet laudationes utrum a Publi-
cola inceperint, dubitat Dionysius, V,
17. Ejusmodi pietatem vulgo poetæ
suadent. Solonis jura funebria sunt
apud Plut. in Sol. 12; Lycurgi, apud
eundem Plut. in Lyc. 27. Apud Læ-
tium, III, 48, Plato tria genera justitiæ
statuit erga deos, homines et manes.
Leges eandem Platonem, Reip. II,
p. 366; Leg. I, p. 632, IV, p. 717,
XII, p. 947, 958, sqq. Xenoph. Mem.
Soc. II, 2. Inter Christianos lege
Lactantium, Inst. VI, 12, et Augustinum
de Cura ger. pro mortuis. Porro quod
adinet ad inferiarum utilitatem Plato
in primo prædictorum locorum (Reip.
II, p. 366) prorsus conspirat cum
divina (?) auctoritate libri II, 12, 46
Macchabæorum. A. M.

Non enim facile valenti populo resistitur, si aut nihil impertias juris, aut parum⁴. *Priscianus*, XV, p. 1014.

Cui quidem utinam vere fideliter abunde ante⁵ auguraverim! *Nonius*, VII, 7.

IX. Ad quos quum accessit clamor et approbatio populi, quasi magni cujusdam et sapientis magistri, quas illi obducunt tenebras? quos invehunt metus? quas inflammant cupiditates? *Augustinus*, *de Civ.*

4. *Aut parum*. Locus hic tertio in libro satis apte concluderetur, nisi eum Priscianus disertè e quarto libro laudaret tam in editionibus, quam in vetere, quem inspexi, codice Vaticano. A. M.

5. *Cui quidem utinam vere fideliter abunde ante*. Ita fit conjectura in margine Plantinianæ; namque editione aliæ habent *abundante*, aliæ *abundante*. In codicibus, quantum vidi, desideratur hic Ciceronis locus. A. M.

IX. 1. *Quas inflammant cupiditates?* Hactenus Augustinus. Jam etiam in vectio in poetas est apud Ciceronem, N. D. I, 16, III, 31; Tusc. II, 11, IV, 31; et quidem III, 2, partim similis huic loco; nihilo minus videntur mihi Sigonius et Vivesius jure hanc particulam posuisse in fragmentis librorum de Rep. tum propter verborum discrepantiam, tum propter incrementa sententiarum. Imitatur autem hanc reprehensionem poetarum Lactantius, I, 15. Ea scilicet Platonica est, ut observat etiam Augustinus, C. D. VIII, 13. Legasit ipsum Platonem, Reip. III, p. 391; Leg. IV, pag. 719; rursus Reip. X; nisi quod pag. 607 excipit hymnos in deos, laudationesque poeticas illustrium virorum. Hic autem oboritur haud absurda quæstio [cf. Præfat. § VI, pag. 18], utrum Jo. Saresberiensis, qui Polic. VII, 9, locum hunc continuat, Ci-

ceronis opus de Rep. viderit, an potius usque huc quidem Augustinum interpolaverit, reliqua autem de suo addiderit. Sic igitur Saresberiensis: «Cicero quum de poetis ageret, ut diligentius audiat, exclamat: clamor et adprobatio populi, quasi magni cujusdam et sapientis magistri, et qui ad commendationem sufficit plausus suo, quos vult, facit authenticos. At illi, qui tantis laudibus efferruntur, quantas obducunt tenebras! quos invehunt metus! quas inflammant cupiditates! Hi stupra adulteriasque conciliant; prosequitur alia ejusmodi. Tum e Terentio (Eunuch. II, 2), qui, ut ait, *præ ceteris placet*, exemplum illud profert adolescentis, qui in tabula spectans Jovem lascivientem, malo exemplo abutitur. Atqui ut ego credam Terentii sermonem super illa Jovis pictura reapse in quarto de Rep. exstitisse, illo maxime indicio uter, quod Augustinus, C. D. II, 12, postquam repetit locum illum Ciceronis, quem cap. 10, pag. 291, n. 2. posuit, Scipionem mox alloquens, ait: «et dignum fuit, ut Terentius vester flagitio Jovis optimi maximi adolescentium nequitiam concitaret?» Idem Augustinus, C. D. II, 7, ait: «quanto satius erat ad erudiendam ad justitiam [A. M. dedit *ad erudiendum justitiam*] juventutem, publice recitari leges deorum, quam laudari inaniter

leges atque instituta majorum! — Quis haud videt intelligi ab Augustino Tullium, qui ob erudiendam juventutem toto quarto libro laudavit leges atque instituta majorum? Atqui Augustinus ibi statim subdit historiam Terentiani juvenis: « hinc apud Terentium flagitiosus adolescens spectat tabulam quamdam pictam, etc. » Et quidem Augustinus passim eo secundo de C. D. libro resp. Ciceronis expilat. (Legesis etiam Confess. I, 16.) Jam quantum Terentius Scipionum, Læliorum, immo et Furiorum domibus jucundus fuerit ac familiaris, docet duplex Terentii vita, altera, quæ Donati creditur, altera item vetus et perbrevis, a me nuper edita Mediolani. Præter quam quod ipse Lælius apud Cic. de Am. 24 dicit Terentiam familiarem suam. Quod vero ait Saresberiensis comicus, qui præ ceteris placet, id commode a Scipione æque ac Lælio dictum fuerit, quia scilicet Terentii fabulæ ab utroque prædictorum putabantur scribi. Cic. ad Att. VIII, 3; Quintil. Inst. X, 1; Donat. vit. Ter. Quin adeo ipse Terentius valde nobis auctor est, ut illa verba comicus, qui præ ceteris placet a Scipione aut a Lælio apud Lælium dicta credamus. Sic enim prolog. Adolph. — Nam quod isti dicunt malevoli, homines nobiles eam adjuvare, adsidueque una scribere: Quod illi maledictam vehementer esse existimant, eam laudem hic ducit maximam, quam ILLIS PLACET, Qui vobis universis et populo placent, etc. — Sane *hominas illi nobiles* Scipio et Lælius et Furius sunt, teste Donato in commentario ad prologum, quibus se placere gaudet comicus (namque in Donato pro *Furiam Pium* scribere debemus *Furium Pium*): apud Saresberianam autem

ipsi illi fortasse nobiles comicum sibi placere aiunt. Denique anget suspicionem meam, quod illa mentio Terentiani juvenis (a Saresberienſi citata) in quarto de Rep. exstiterit, locus alius Augustini, ep. XCI, 4: « illi doctissimi viri, qui temp. civitanemque terrenam, qualis eis esse debere videbatur, magis domesticis disputationibus requirebant, vel etiam describebant, quam publicis actionibus instituebant atque formabant, egregios atque laudabiles quos putabant homines, potius quam deos suos imitandos proponebant erudiendæ indoli juventutis. Et revera Terentianus ille adolescens, qui spectans tabulam pictam, etc. » Et statim post: « lege vel recole in eisdem libris (de Rep. ut nominatim appellantur priore epistolæ parte), quam prudenter disseratur, nullo modo potuisse scriptiones et actiones recipi comædiarum, nisi mores recipientium consonarent. Ita clarissimorum virorum in rep. excellentium et de rep. disputantium auctoritate firmatur, etc. » Fieri tamen potest, ut Saresberiensis ex hac ipsa Augustini epistola occasionem ceperit connectendi Terentianum juvenem cum his, quæ apud eum præcedunt. Denique quæ mox sequitur in eodem Saresberienſi commendatio poetarum, quæque dicitur e Cicerone derivari; ea quidem apte in quarto de Rep. libro ab aliquo poetarum defensore recitata fuisset; sed enim haud scio, an pronius creditu sit, eam temere tribui Ciceroni a Saresberienſi. Certe ego totum tractum Angli auctoris, qui post Augustinianam auctoritatem porrigitur, a meo libro exulare malui, quam committere, ut duodecimi sæculi sordes cum auro Tulliano miscere viderer. Quod si forte quædam interpo-

P. 289 X..... Quum artem ludicram scenamque totam probro ducerent, genus id hominum non modo honore civium reliquorum carere, sed etiam tribu moveri notatione censoria voluerunt¹. *Augustinus, de Civ. Dei*, II, 13.

P. 290 Numquam comœdiæ, nisi consuetudo vitæ pateret, probare sua theatris flagitia potuissent². Et Græci

latio est, quis vera a spuris satis tuto separet? Nonne enim eruditi adhuc laborant in excernendis Tullianorum de gloria librorum reliquis, si quæ sunt apud Alcyonium? A. M. [Vid. annot. notr. ad A. M. Præfat. Ma.] — Hic collocat Maius verba Senecæ, epist. XLIX: « Negat Cicero, si duplicetur sibi ætas, habiturum se tempus, quo legat lyricos ».

X. 1. *Sed etiam tribu moveri notatione censoria voluerunt.* De artis scenicæ initiis apud Romanos insignis copiosusque est Livii locus, VII, 2, ubi recte distinguit histriones ab actoribus Atellanarum; hosque postremos negat tribu moveri solitos: ex quo consequitur, ut tribu moverentur histriones, quod hic sit Cicero. De scenicis originibus librum Varronis memorant Servius, G. I, 19, et Censorinus, cap. 17, eoque, dum opus politicum componeret, fortasse usus est Cicero, ut colligo ex ep. ad Att. IV, 14. Frustra autem negat Macrobius, Sat. II, 10, histrioniam Romæ turpem fuisse. Idem nihilominus contra saltandi meditationem, nobilibus quibusdam familiarem, profert Scipionis nostri lautam particulam orationis, itemque breviorum Catonis: quas orationes sine dubio expilavit Cicero in hac invectione scribenda, præsertim quum eam recitet Scipio, Catonis discipulus. Sane recens erat Nasica Scipionis exemplum, qui lapideum

theatrum fieri vetuerat. Confer Liv. epit. XLVIII; Vell. I, 15; Appian. B. C. I, 28; Valer. M. II, 4, 2; Augustin. C. D. I, 31; Oros. IV, 21. Profecto decuit Tullium in politico opere verba de theatro facere, cujus semper plurimam curam principes rerump. gesserunt. Conf. cod. Theod. XV, 7, de scenicis; Cassiod. Var. I, 20, III, 51, IV, 51, V, 42, VI, 4, VII, 10; Symm. ep. X, 4, 26, 28, etc. Bene vero est, quod Cicero theatri insaniam vituperat, quam Christianæ quoque ecclesiæ Patres tantis clamoribus ac veluti effusis totius ingenii fontibus deplorant, quos inter Augustinus in libris de C. D. Tertullianus, de Spectaculis; Arnobius, IV et VII; Salvianus, de G. D. VI, 2, 3, 11, seqq. A. M.

2. *Probare sua theatris potuissent.* Locum hunc rursus memorat Augustinus, ep. XCI, 4, ad Nectarium: *lege vel recole in eisdem (de Rep.) libris*, etc. ut scripsimus pag. 288, in nota. Quartum de Rep. librum fortasse respicit Tertullianus, de Spect. 18: « sæculari literatura lusoriam vel agonisticam scenam dispunt; quod sint tragœdiæ et comœdiæ scele- rum et libidinum autrices, cruentæ et lascivæ, impiæ et prodigæ, etc. » Consonat autem sibi Cicero, Tusc. IV, 32: « de comœdia loquor, quæ, si hæc flagitia non probarem, nulla esset omnino ». Universim vero Cicero,

quidem antiquiores³ vitiosæ suæ opinionis quamdam convenientiam servaverunt, apud quos fuit etiam lege concessum⁴, ut, quod vellet, comœdia, de quo vellet, nominatim diceret⁵..... Itaque quem illa non attigit? vel potius quem non vexavit? cui pepercit? Esto, populares homines improbos in republica, seditiosos, Cleonem, Cleophontem, Hyperbolum læsit⁶. Patiamur; etsi ejusmodi cives a censore melius est, quam a poeta notari: sed Periclem, quum jam suæ civitati maxima auctoritate plurimos annos domi et belli præfuisset, violari versibus, et eos agi in scena, non plus decuit, quam si Plautus noster voluisset, aut Nævius P. 291 Publio et Cnæo Scipioni⁷, aut Cæcilius Marco Catoni maledicere..... Nostræ contra duodecim Tabulæ quum perpaucas res capite sanxissent, in his hanc quoque sancendam putaverunt, si quis occentavisset, sive carmen condidisset, quod infamiam faceret flagitiumve alteri⁸. Præclare; judiciis enim, ac magistra-

summus philosophus et politicus egregius, romanos ludos, licet magnificos, pedibus trahit ac stomachatur ad Mariam scribens (ad Fam. VII, 1), Crasso et Pompeio cosa. nempe anno ante quam hanc in politicis libris vituperationem theatri recitandam curaret. A. M.

3. *Et Græci quidem antiquiores.* Recte dicit *antiquiores*; nam postea comœdorum licentia cohibita est. A. M.

4. *Apud quos fuit etiam lege concessum.* Hujus concessionis meminit Xenophon, Reip. Ath. cap. 2, 18, ita tamen, ut ne quis actor populo generatim malediceret. Maledicos illos poetas nominat Horat. Sat. I, 4, 1. Sed Plato sapientior theatrales fabulas magistratum censuræ ante subjici jubet (Leg. VII, pag. 817) quam publice

edantur; quæ prudens consuetudo nostrorum temporum est. Tum Leg. XI, pag. 935, vetat, addita pœna, ne quis poeta vel musicus nomini cujusvis civis detrahat. A. M.

5. *Nominatim diceret.* Tractus a verbis et Græci huc usque utrum sit Tullianus an potius Augustinianus, ambigo. A. M. [Equidem cum Lehn. existimo, Ciceronis sermonem esse ab Augustino in brevius contractum. Mx.]

6. *Hyperbolum læsit.* Hi videlicet homines exagitantur in Aristophanis comœdiis. A. M.

7. *Publio et Cnæo Scipioni.* Illis, qui in Hispania perierunt. A. M.

8. *Infamiam faceret flagitiumve alteri.* Carmina famosa decemviralibus scitis fuisse vindicata, itemque adversus petulantiora convicia de atrocibus formulas constitutas injuriis ait

tuum disceptationibus legitimis propositam vitam, non poetarum ingeniis, habere debemus; nec probrum audire, nisi ea lege, ut respondere liceat, et iudicio defendere..... Veteribus displicuisse Romanis vel laudari quemquam in scena vivum hominem, vel vituperari⁹. *Augustinus, de Civ. Dei*, II, 9.⁹

XI. Comœdia, imitatio vitæ, speculum consuetudinis, imago veritatis. *Donatus, de Comœd. et Tragœd.*¹

P. 292 Et Æschines Atheniensis, vir eloquentissimus, quum adolescens tragœdias actitavisset², rempublicam capessivit; et Aristodemum, tragicum item actorem, maximis de rebus pacis et belli legatum ad Philippum Athenienses sæpe miserunt³. *Augustinus, de Civ. Dei*, II, 10⁴.

Arnobius, IV, pag. 151; itemque Casiodorus, Var. I, 31, sane prudentius et æquius quam I, 27, ubi theatris paullo liberiores conviciandi licentiam concedit. A. M.

9. Locum hunc ipsum exhibet brevium idem Augustinus, C. D. II, 12 : = Romani, sicut in illa de republica disputatione Scipio gloriatur, probris et injuriis poetarum subjectam vitam famamque habere noluerunt, capite etiam plectendum saucientes, tale carmen condere si quis auderet. A. M.

XI. 1. Silet Donatus, quoniam in opere hæc Tullius dixerit : quæ tamen dici ab aliquo videntur, qui poetas in quarto de Rep. libro defenderit; et quidem fortasse a Lælio, qui præcipuus auctor fabularum Terentianarum vulgo creditus est, et paterna suaque amicitia Terentio junctus fuit. Cic. ad Att. VII, 3; de Am. 24. Jam quod

ait Plutarchus an sen. ger. resp. et reip. ger. præcept. t. IX, p. 183 et 214 dictum fuisse Σκίπιωνα ὑποκριτῆν τῶν πράξεων, ποιητὴν δὲ Λαίλιον τὸν Ἰταίρον, id quidem ad Lælii consilia, quibus Scipio morem gerebat, refertur; verumtamen ex eadem fama Lælii poetantis manat. A. M.

2. *Adolescens tragœdias actitavisset.* De Æschine et de sequente Aristodemo lege Plutarchum, vit. Beth. X, cap. 6. A. M.

3. *Sæpe miserunt.* Hæc dici videntur in dialogo a persona defendente artem scenicam adversus Scipionem. Quod si hunc locum ipse Scipio recitat, vituperari ab eo Græcos puto, qui scenicæ arti honorem tribuerint. A. M.

4. Addit locum Maines ex Aristidis Quintiliani lib. II de Musica, sed longius recessitum, et in ipso textu vix ferendum. J. V. L.

M. T. CICERONIS
DE REPUBLICA
LIBER QUINTUS



EPITOME

LIBRI QUINTI.

Conatus est, nec frustra, Villemanius noster immensos hiatus libri quinti complere (vide *la République de Cicéron*, t. II, p. 135, Paris, 1813), neque modo varias quibus hunc conflare suspicatur partes delineavit ac connexuit, verum etiam unamquamque partem, prout autumavit explicatam a Tullio, explicavit ipse, ac de singulis tam docte tamque præclare disseruit, ut amissi libri quinti nobis pæne tollatur desiderium. Quam ad luculentam dissertationem hortamur, ut recurrant quilibet Tullianos de Republica libros ad plenum nosse velint. Quæ quum nos longius abripiant, satis erit ostendere quæ sint præcipua libri quinti lineamenta, et quo ordine partes ejus dispositæ sint, ni fragmentorum adhuc exstantium indicibus fallamur.

Ineunte libro, ut ipse testatur Augustinus, luget Cicero mores priscorum Romanorum in pejus ruentes ac prope omnino perditos. Unde merito conjicitur Nostrum hic antiquas virtutes firmaque illa instituta depinxisse quæ Scipionis ætate nondum desueta, contra ingruentem morum corruptelam adhuc obnitebantur; tum ostendisse virtutes illas ex communi fonte ortas nempe e simplici vitæ cultu ac rerum rusticarum studio, unde non modo publicas opes, verum etiam temperantiam, fortitudinem et patriæ amorem derivare antiqui existimabant. Ita enim sentiebat P. Cato, qui sic initio operis de Re rustica: « Est interdum præstare mercaturis rem quærere ni tam periculosum scit; et item fœnerari, si tam honestum scit. Majores enim nostri hoc sic habuerunt, et ita in legibus posuerunt; furem dupli condemnari, fœneratorem quadrupli. Quanto pejorem civem existimarint fœneratorem quam furem hinc licet existimari: et virum bonum quum laudabant, ita laudabant, bonum agricolam bonumque colonum. Amplissime laudari existimabatur, qui ita laudabatur. Mercatorem autem strenuum studiosumque rei quærendæ existimo; verum (ut supra dixi), periculosum et calamitosum. At ex agricolis et viri fortissimi et milites strenuissimi gignuntur; maximeque pius quæstus stabilissimusque consequi-

tur, minimeque invidiosus : minimeque male cogitantes sunt, qui in eo studio occupati sunt ».

Laudatis autem, ac pæne conclamatis antiquis virtutibus, per quas ad tantum laudis fastigium nomen romanum emererat, vocatisque pereuntium in auxilium legibus, Cicero de reipublicæ institutis disseruit, neque ita tamen, ut omnia quæ ad leges pertinent excuteret, id nempe in peculiari de Legibus opere exsequutus est; verum quidquid ad juris administrationem et ad judicariam potestatem attinebat, in eo de Republica opere prætermitti noluit, ut satis constat ex novis fragmentis ab A. Maio repertis. Remeat Noster ad paternam illam priscorum regum administrationem, qui judicia per se ipsi exercebant. Quum autem Lælium et Scipionem colloquentes adduceret, non potuit omittere cœvi Gracchi legem qua ex senatorio ordine ad equestrem translata fuerat exercendi iudicii potestas, enixe obstantibus Lælio et Scipione, quos firmissimos umquam habuit assertores senatoria auctoritas. Hanc quidem ibi descriptam ac defensam esse a Tullio verisimile est, quam tantis laudibus extollebat, quamque per vitam omnem tam vehementi tamque pertinaci studio prosequutus est. Tum e medio illo clarorum virorum cœtu exurgentem haud dubie ostendit civem illum prudentia et eloquentia supereminentem omnes, principem senatus et patriæ, virtutibusque ac sapientia dignum qui rempublicam regeret ac tueretur. Hinc adductus est, ut quæ sint in Rep. oratoris partes exponeret. Verba enim a grammaticis servata ad disputationem ejusmodi tantummodo referri possunt. Ex his autem apparet hic Scipionem in rhetores invectum fuisse, eaque adhibuisse in captiosam damnosamque eloquentiam, quæ in Gorgia Platonis leguntur argumenta. Denique ex ultimo fragmento conjicitur Platonica illa sophismata, in modum ludi tantum adhibita, confutata esse, ingentesque tributas veræ eloquentiæ laudes.

M. T. CICERONIS

FRAGMENTA

EX LIBRIS DE REPUBLICA.

EX M. T. C. DE REPUBLICA LIBRO V.

I.¹

Moribus antiquis res stat romana virisque ²:

quem quidem ille versum vel brevitate, vel veritate, tamquam ex oraculo mihi quodam esse effatus videntur. Nam neque viri, nisi ita morata civitas fuisset, neque mores, nisi hi viri præfuissent, aut fundare, aut tamdiu tenere potuissent tantam, et tam juste lateque imperantem rempublicam. Itaque ante nostram memoriam, et mos ipse patrius præstantes viros adhibebat, et veterem morem ac majorum instituta retinebant excellentes viri. Nostra vero ætas quum rempublicam sicut picturam accepisset egregiam, sed jam evanescentem vetustate³, non modo eam coloribus P. 296

I. 1. Hic ipsa Augustini verba præposuit Maius, quæ sunt: « Quando respublica romana non jam pessima ac flagitiosissima, sed omnino nulla erat, secundum istam rationem, quam disputatio de Republica inter magnos ejus tunc principes habita patefecit; sicut etiam ipse Tullius, non Scipionis, nec cujusquam alterius, sed suo sermone loquens, in principio quinti libri demonstravit, commemorato prius Ennii poetæ versu, quo dixerat, etc. A. M.

2. *Moribus antiquis res stat romana virisque.* Idem hic versus exstat in epistola M. Aurelii imp. apud Vultatium in Cassii vita, cap. 5. A. M.

3. *Sed jam evanescentem vetustate.* Locum a verbis *nostra vero ætas* usque huc cit. a quinto de Rep. etiam Nonius voc. *vanum*; sed mendose ut *nostra*; nam ut particulam recte prætermittit Augustinus. Additur tamen *jam ante evanescentem* apud Nonium, quæ particula in Augustino desideratur. A. M.

V. *Cic. pars tertia.*

iisdem, quibus fuerat, renovare neglexit, sed ne id quidem curavit, ut formam saltem ejus, et extrema tamquam lineamenta servaret⁴. Quid enim manet ex antiquis moribus, quibus ille dixit rem stare romanam? quos ita oblivione obsoletos videmus, ut non modo non colantur, sed etiam ignorentur. Nam de viris quid dicam? Mores enim ipsi interierunt virorum penuria: cujus tanti mali non modo reddenda ratio nobis, sed etiam tamquam capitis quodam modo dicenda causa est. Nostris enim vitiis, non casu aliquo, rempublicam verbo retinemus, re ipsa vero⁵ jam pridem p. 4 amissimus⁶. *Augustinus, de Civ. Dei, II, 21.*

P. 247 II. . . . regale¹, quam explanationem æquitatis²; in

4. *Et extrema tamquam lineamenta servaret.* Cicero hoc ipso anno, quo de Rep. opus componebat, ad Atticum, IV, 16, scribens, qua in epistola de politicis ipsis libris loquitur, ait: « amissimus, mi Pomponi, non omnem modo succum ac sanguinem, sed etiam colorem ac speciem pristinam civitatis: nulla est resp. quæ delectet, in qua acquiescam ». Quæ verba tam similia huic proœmio quinti libri sunt, ut ab illo, quod iis forte diebus scribebatur, in epistolam, aut contra ab epistola in proœmium transfusa videantur. Mores Romanorum perditos, qui ansam civilibus bellis dederunt, poetica facundia narrat Lucanus, I, 158 sqq. A. M.

5. *Re ipsa vero.* Sch. scripsit cum edd. *Fragm. Cic. reapse vero*, ut est de Finu. V, 10, 27; de Divin. I, 37, 81. Idem cum Villem. omisit extrema loci Augustiniani verba inde ab: *Hæc Cicero.* (Vide not. seq.) Ma.

6. *Jam pridem amissimus.* Addit Augustinus: « Hæc Cicero fatebatur longe quidem post mortem Africani, quem in suis libris fecit de republica

disputare ». Augustinus, C. D. II, 21. Confer etiam II, 25, 2. A. M. — *Amissimus.* Augustinus, C. D. II, 16: « mala morum ita magna sunt, ut his doctissimi Romanorum viri, etiam stantibus urbibus, Resp. perire confirmant ». Quis non sentit, ab Augustino spectari Ciceronis hunc locum? Frustra igitur Maurini editores, dum ad Coqum Vivesiumque Augustini interpretes respiciunt, in margine citant locum quemdam Plantinæ Peræ (IV, 4, 6 sqq.), quasi Augustinus de Plauto cogitaverit. Rerumpublicarum fortunam e morum inclinationibus pendere docet etiam Plato, VIII, p. 544. Sane et Carthaginiæ, quo tempore a barbaris eversa est, mores horribiles et probe belluinos ardentibus eloquentiæ suæ coloribus deformat Salvianus, G. D. VIII, 16, sqq. tum romani imperii corruptelas diu exsecratus, eique exitium in fine libri ominatus, *sola nos*, ait, *morum nostrorum vitia vicerunt.* A. M.

II. 1. *Supplet Mains nihil esse tam.*

2. *Quam explanationem æquitatis.* Verba facit auctor de priscis re-

qua juris erat interpretatio : quod jus privati petere solebant a regibus; ob easque causas agri, arvi, et arbusti, et pascui, lati atque uberes³ definiebantur, qui essent regii⁴, colerenturque⁵ sine regum opera et labore, ut eos nulla privati negotii cura a populorum rebus abduceret. Nec vero quisquam privatus erat disceptator, aut arbiter litis : sed omnia con- | ficie- P. 248
bantur judiciis regiiis⁶. Et mihi quidem videtur Numa

gibus, qui judicia per se ipsi exercebant. Loquitur autem, ut credo, Manilius, cujus si ullæ fuerunt partes, qua de re dubitari nequit, eas fuisse defendendi laudandique juris necesse est; idque se facturum Manilius ipse innuit, de Rep. I, 13. A. M.

3. *Agri, arvi, et arbusti, et pascui, lati atque uberes.* Vid. Niebuhr. in Ind. Lat. v. *arvus*. Contra quem Steinach. ad h. l. ita disputat, postquam correxit *arvis et arbustis et pascuis*: « Scriptio codicis etsi aliquo modo ferri potest, minime tamen concinna est. Ferri autem illa tum demum aliquo modo possunt, si *arvi, arbusti, pascui* altero casu dici putamus; non ut adjectiva sint : quæ Niebuhrii sententia ut plurimum insolentia habet, ita nullis similium locorum auctoritatibus confirmari potest. Præstat vero maxime tertio casu, quem restitui *arvis, arbustis, pascuis*; cujus structurae ignoratio imbecillam librarii mentem, simul in ejus, quod præcessit, *agri*, et casu, et terminatione defixam transversam egit ». Quem contra monet Nieb. in libello, quem inscripsit *Duplik*, etc. pag. 17, *arvus* et *arbustus* esse adjectiva, et utrumque esse in Forcellini Lexico. Ad vocem *arvus* laudat etiam Varr. de L. L. IV, 4, ubi est in cod. Flor. « a novando novalis. Ager *arvus*, et arationes, ab arando ». Utrumque adj. habet etiam Gesn. in

Theo. qui ad v. *arvus* laudat Plant. Truc. I, 2, 47, « non *arvus* hic, sed *pascuus* est ager ». Censor. Jenens. (Ergbl. 1824, 41, p. 325. C. R. Th.) dicit, probavisse quidem Niebuhrium, adjectiva esse illa verba, sed nostro tamen loco ea durius posita esse neque ad morem Ciceronis. Quæ nobis quamquam vera videntur, nolimus tamen a scriptione codicis recedere, quum in re ad prisca tempora spectante uti etiam potuerit verborum forma paulo insolentioribus. Ad rem conf. Niebuhr. R. G. I, pag. 258 sqq. II, p. 350, sqq. Ma.

4. *Qui essent regii.* Cod. *regi*; sed nos cum Heinr. rescripsimus *regii*, quod præstare dativo neminem non concessurum existimo. Et solet scriptor codicis simplex *i* ponere pro duplici v. c. III, 35, extr. *idem* pro *idem*. Ma. — Reditus nimirum *gratia*; namque, ut observat Plinius, XVIII, 3, apud Romanos diu hoc solum vectigal fuit. Utitur autem hoc loco Cicero formulis atque appellationibus, ut pato, censoris. Sane de his agri nominibus conferre licet Varro-nem, L. L. IV, 4; Isidor. Orig. XV, 13. A. M.

5. Cod. hab. *qui colerenturque*. Vult Maius *quique colerentur*.

6. *Judiciis regiiis.* Scilicet a regibus ante Servium Tullium, qui primus, servatis sibi criminibus contra temp.

noster maxime tenuisse hunc morem veterem Græciæ regum⁷. Nam ceteri, etsi hoc quoque munere fungebantur, magnam tamen partem bella gesserunt, et eorum jura coluerunt. Illa autem diuturna pax Numæ mater huic urbi juris et religionis fuit : qui legum etiam scriptor fuisset⁸, quas scitis exstare⁹ : quod quidem hujus civis proprium, de quo agimus ||

III. Sed tamen ut bono patrifamilias colendi, ædificandi, ratiocinandi quidam usus opus est¹
Nonius, IX, 5.

P. 253 SCIP. *radicum seminumque cognoscere, num te offendet*²? — *MANIL.* Nihil, si modo opus exstabit. — *SCIP.* Num id studium censes esse villici³? —

cetera judicia per minores magistratus exerceri voluit. Dionys. IV, 25. A. M.

7. *Et mihi quidem . . . morem veterem Græciæ regum.* Cr. in censura hujus operis (Annal. Heidelberg. 1823, 5, p. 67) scripsit *veterem*, laudatque ad rem locum Diotogenis Pythagorei de regno apud Stobæum, Sermon. XLVI, p. 329, sq. et Aristotelis Polit. III, 14 [c. 9, p. 125, Schneider.]: οἱ βασιλεῖς . . . τὰς δίκας ἐπιτρον, κ. τ. λ. Ma.

8. *Cur fuisset?* J. V. L.

9. *Quas scitis exstare.* Recole de Rep. II, 14, p. 154, n. 3. A. M.

III. 1. Fragmentum hoc a Nonio e quinto de Rep. citatum vel hic collocandum est, vel inter tertium quartumque libri caput. A. M.

2. *Num te offendet?* Videtur plena sententia fuisse: « si villicus studeat naturas radicum seminumque cognoscere, num te offendet? » Hic vero necnon in Noniano præcedente fragmento loquitur, ut censeo, Scipio eam Manilio; quorum postremus quam rectorem reip. juberet prudentissimum juris fieri, in eoque pluri-

nam operam ponere, respondet Scipio, id eatenus esse faciendum, quantum vir politicus a procuranda reip. non impediatur. Quod confirmat villici et dispensatoris exemplo, quorum neutrum impedit, quominus muneri sui fines paulo liberius egrediatur, ita tamen, ut eos a quotidiana interim villicandi et dispensandi opera cessare vetet. Ad hunc Scipionis sermonem de jure pertinent illa, quæ se de hac re scripsisse in libro de Rep. ait Cicero ad Att. VI, 1, quæ scilicet nos retulimus in testimoniis. A. M.

3. *Num id studium censes esse villici?* Aptis utitur auctor similitudinibus. Nam et pro Plancio, 25: « populus romanus deligit magistratus quasi reip. villicos ». Cetera ibidem cum hoc politico loco satis consentiunt. Nonnullis præterea scientia œconomica, id est, dispensatoris, videtur congruere cum politica, qua super re disputat Philodemus in opere de vitibus ac virtutibus, col. 7—8, citato Theophrasti œconomico, quod opus hactenus Aristoteli inscribimus. Platoni quoque, Politic. p. 259, paterfamilias videtur

P. 199 MANIL. Minime; quippe quum agri cultura sæpissime opera deficiat. — SCIP. Ergo ut villicus naturam agri novit, dispensator literas scit⁴; uterque autem se a scientiæ delectatione ad efficiendi utilitatem refert: sic noster hic rector studuerit sane juri et legibus cognoscendis; fontes quidem earum utique per | spexerit; sed se responsitando⁵, et lectitando, et scriptitando ne impediatur, ut quasi dispensare rempublicam, et in ea quodam modo villicare possit: summi⁶ juris peritissimus, sine quo justus esse nemo potest; civilis non imperitus; sed ita, ut astrorum gubernator, physicorum medicus: uterque enim illis ad artem utitur, sed se a suo munere non impedit⁷. Illud autem videbit hic vir ||

P. 199 IV. . . . civitatibus, in quibus expetunt laudem P. 300 optimi et decus, ignominiam fugiunt ac dedecus. Nec vero tam metu poenae terrentur, quæ est constituta legibus, quam verecundia; quam natura homini dedit, quasi quemdam vituperationis non injustæ timorem. Hanc ille rector rerumpublicarum auxit opinionibus, perfecitque institutis et disciplinis, ut pudor cives non minus a delictis arceret, quam metus. Atque hæc | quidem ad laudem pertinent, quæ dici latius uberiusque potuerunt¹.

similis politico homini aut regnanti.
A. M.

4. *Dispensator literas scit.* Idcirco Celso apud Columellam, I, 8, villicus illiteratus placet, et qui aspinus nummos domino, quam librum, affert.

5. *Sed se responsitando.* Vocabulum proprium respondentium de jure.
A. M.

6. *Summi juris.* Quoniam pacto summum jus hic a civili distinguatur, quaerent docti legalei. Summo quidem jure agimus, quum litem e legum

formula, non ex arbitri aequitate, definiri postulamus. Cf. de Leg. I, 6.

7. *Sed se a suo munere non impedit.* Ita se gessisse Africanum nostrum diximus de Rep. I, 18, pag. 54, in notis. Sic autem jubet Polybius in præceptis artis imperatoris, IX, 20, necnon Strabo, I, p. 24. Aptè vero ad hunc Tullii locum Celsus in proœmio ait: « nec agricolam, nec gubernatorem disputatione, sed usu, fieri ». A. M.

IV. 1. *Quæ dici latius uberiusque*

V. Ad vitam autem usumque vivendi ea descripta ratio est justis nuptiis, legitimis liberis, sanctis Penatium deorum Larumque familiarium² sedibus, ut omnes et communibus commodis, et suis^a uterentur; nec bene vivi sine bona republica posset, nec esse quidquam civitate bene constituta beatius. Quocirca permirum mihi videri solet, quæ sit tanta doc || . . .

VI. Ut enim gubernatori cursus secundus, medico P. 301
salus, imperatori victoria¹; sic huic moderatori rei-publicæ beata civium vita proposita est; ut opibus firma, copiis locuples, gloria ampla, virtute honesta sit. Hujus enim operis, maximi inter homines atque optimi, illum esse perfectorem volo. *Cicero ad Att. VIII, 11.*

poterunt. Hinc vides auctorem varias scripsisse politicæ scientiæ technas, quibus rector reip. uti debet. A. M.

V. r. *Larumque familiarium.* - Cod. ait A. Maius, *Larumque familiarum*: nisi *maius familiarium* -. Posterius necessarium est, ideoque receptum ab Heiar. Ech. St. et Lehn. Solebat enim Cicero dicere *Lar familiaris, Lares familiares*, numquam *Lar familia*: vid. or. pro Quint. 27, 85; in Verr. III, 11, 27; pro Dom. 41, 108. De descriptione *Larum*, quam nunc quidem præferendam existimo, vid. quæ monui ad Cic. de Legg. II, 11, 27, pag. 237, ibique in primis Schneider. Lat. Formenl. I, p. 256: de descriptione Penatium eundem, p. 252. Ad rem v. Creuz. Antt. Romm. p. 69, qui item scribi vult *familiarium*. Obiter moneo, *sanctis* esse i. q. *sanctis*, neque vero adjectivum. Ma.

2. *Et suis uterentur.* Id nimirum aspicienter contra Platonem, qui com-moda omnia fecerat communia, urget Aristoteles, Reip. II, 5, evidenter ostendens, ea partim debere esse com-

munia, partim privata; nec ullam propemodum esse civitatem; sicuti nullus concertus erit, siquis symphoniam eò redigat, ut sit unius vocis sonus; aut sermones numerosam, ut sit pes unus. A. M.

VI. 1. *Imperatori victoria.* Sic Diotogenes Pythagoricus in libro de regno, cujus amplum fragmentum est apud Stobæum, lib. XLVI, p. 330: κυβερνήτα μὲν γὰρ ἔργον ἐντὶ τῶν ναῦν οὐκ ἐν ἀνίσχῃ δὲ τὸ ἄρμα· ἱατρῶ δὲ τὸς νοσούντας· βασιλεὺς δὲ καὶ τῶ στρατηγῶ τὸς ἐν πολέμῳ κινδυνεύοντας. Tanta eadem similitudo est reliqui ejus fragmenti cum hoc Tulliano, ut lectum arbitrer a Cicero Diotogenem. Iactantius quoque, Inst. VII, 3, imitator de morte Tullii: « tanquam dominus domum, navium gubernator, auriga currum, regit ». Utiliter legeris, quæ de gubernatore ait Socrates apud Xenoph. Memor. III, 6. Magis tamen crediderim, a Tullio rectorem satum exnotum fuisse ad eam formam, quam Plato in suo politico exhibet, quem virum ipse φύλακα passim appellat.

... Et ubi est, quod et vestrae literae illum laudant patriae rectorem, qui populi utilitati magis consulat, quam voluntati? *Augustinus, Ep. CIV, 7.*

P. 302 ... Alendus est gloria... princeps civitatis... *Augustinus, de Civ. Dei, V, 13; Jo. Saresberiensis, Policr. VIII, 5; Petrus Pictaviensis, Epist. ad calumn. Bibl. PP. Lugd. t. XXII, p. 824.*

Tum virtute, labore, industria quaereretur summi viri indoles; nisi nimis animose ferox natura illum nescio quo..... *Nonius, IV, 2.*

Quae virtus fortitudo vocatur; in qua est magnitudo animi, mortis dolorisque magna contemptio. *Id. III, 70.*

VII. Marcellus¹ ut acer et pugnax; Maximus ut consideratus et lentus..... *Id. IV, 281.*

Qui comperit² ejus vim, et effrenatam illam ferociam..... *Id. VIII, 55.*

Quod non modo singulis hominibus, sed potentissimis populis saepe contingit. *Id. IV, 90.*

P. 303

Confer etiam, quae de magistratu dicit libro Legum sexto. A. M.

2. *Quam voluntati?* Non est dubitandum, quin hoc loco Augustinus intelligat Tulliani quinti libri virum politicum. Respondet enim illa epistola Nectario ethalco, cujus literae ad Augustinum mentionem habent manifestam operis de Rep. A. M.

VII. 1. *Marcellus*, etc. Ad h. l. C. Sigonius: Diversas principum virtutes inter se comparat, atque ambas utiles esse reip. videtur innuere, ferocitatem nimirum et lenitudinem. Id quod M. Marcelli et Qu. Maximi exemplo confirmat: quorum Punico bello periculosissimo alter audacia, alter cunctatione, unde etiam Cunctatoris nomen invenit, plurimum oppressam reip. profuit. Itaque de Marcello in Bruto dixit Cicero post Cannensem

illam calamitatem primum Marcellum ad Nolam praedio populum se romanum erexisse: in Catone vero, Maximum Annibalem juveniliter exultantem patientia sua molliviasse. Ma.

2. *Qui comperit*, etc. Patricius ad h. l. ita: Sic Salogæ liber et aliorum. Sigonius pro *comperit*, *compercit*, et pro *illam ferociam*, *illius ferociam*. Ego hand scio an legendum sit potius *compercit* pro *comperit*, intelligendum autem vel de P. Mucio Scaevola coe. qui Ti. Graccho, trib. plebis, scriber tum in senatu, tum in concione restitit: vel potius de P. Cornelio Nasica, qui privatus ejusdem Gracchi ferocitatem manu compercit, eumque occidit. Nam de Gracchi morte in his de Rep. libris fuisse mentionem testatur lib. II, cap. 21 Civit. Dei. Ma.

... Orbi³ terrarum comprehensos. *Carisius*, I, 112.

... Quod molestias senectutis suæ vestris familiis impertire posset. *Nonius*, I, 170.

VIII. Ut Menelao Laconi quædam fuit suaviloquens jucunditas.... *Seneca apud Aulum Gellium*, XII, 2.

Breviloquentiam in dicendo colat¹. *Ibid.*

Quumque nihil tam incorruptum esse debeat in republica, quam suffragium, quam sententia; non intelligo cur, qui ea pecunia corruperit, poena dignus sit; qui eloquentia, laudem etiam ferat. Mihi quidem hoc plus mali facere videtur, qui oratione, quam qui pretio judicem corrumpit; quod pecunia corrumpere prudentem nemo potest, dicendo potest². *Ammianus Marcellinus*, XXX, 4.

P. 304 Quæ quum Scipio dixisset, admodum probans
Mummius (erat enim nimis odio quodam rhetorum
P. 305 imbutus)..... *Nonius*, XII, 13.

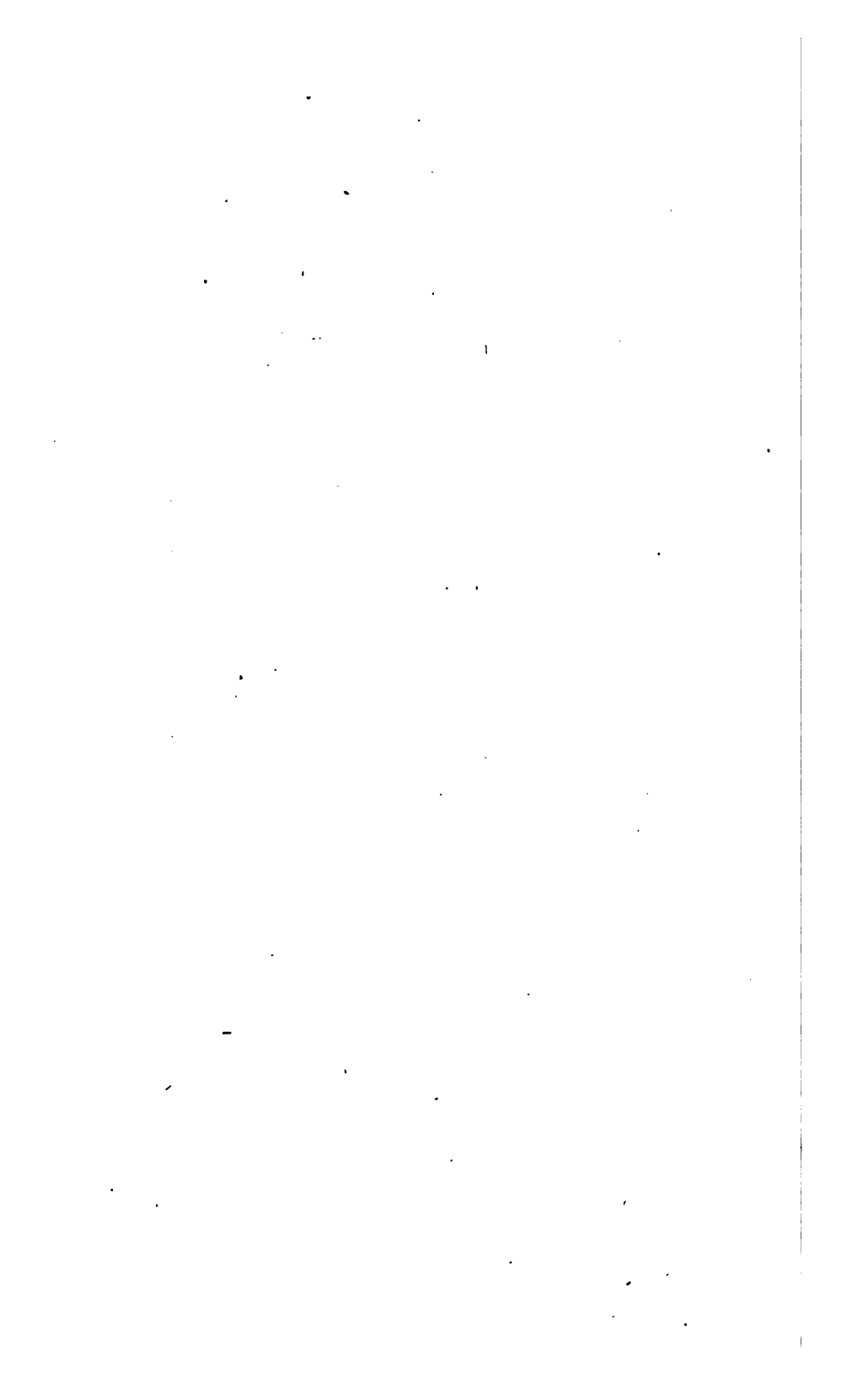
3. Orbi in sexto casu pro orbe scribit Rutilius apud Charisium ibidem. Num ergo apud Ciceronem quoque loquitur hic Rutilius, cujus idcirco sermonem belle imitatur auctor? A. M. — Orbi terrarum comprehensos. De ablativo orbi vid. C. L. Schneider. Lat. Formel. I, pag. 230. Hoc fragmentum posuit Sch. post sequens: tertium autem ab hoc ex Seneca apud Gellium omisit, quia est in fragmentis dudum editis. Mn.

VIII. 1. Breviloquentiam in dicendo colat. Hi loci a Seneca laudati collocantur in quinto libro propter illud fragmentum quod Nonius citat e quinto, quodque a nobis postremum ponitur, in quo fragmento sermo esse videtur de rhetoribus. De Menelai eloquentia Homerus, *Iliad.* Γ, 213; Gellius, VII, 14; Cicero, *Brut.* 13. Eloquentia principibus maxime ornamento est (Cic. *Fin.* IV, 22); quare princeps reip. ea debet instrui. A. M.

2. Dicendo potest. Contra rabulas,

qui captiosa eloquentia iudicibus illudant, causasque iniquas tventur, graves poenas decernit Plato in fine libri *Legum* undecimi; quem emulari hoc loco Tullius videtur. De captiosa damnosaque eloquentia legatur Plato in *Gorgia*, cum Cic. de *Or.* II, 7, et de *Invent.* I, 1; *Sext. Emp.* contra rhet. seu lib. II; *Dion.* LII, 15; *Pollux*, IV, 4, 2. Denique Quintilianus declam. CCLXVIII Tullii politicam invectionem contra eloquentiam imitari videtur aut exscribere: « civitatum status scimus ab oratoribus esse conversos: sive illam Atheniensium civitatem quondam late principem iutueri placeat, accisas ejus vires animadvertemus vitio concionantium: sive populi romani statum excutere voluerimus, nonne gravissimas seditiones, nonne turbidissimas conciones eloquentissimus quisque habuit? Nonne illi Gæcchi ad evertendam remp. his veluti armis succincti accesserunt? etc. » A. M.

M. T. CICERONIS
DE REPUBLICA
LIBER SEXTUS



SCHOLION

LIBRI SEXTI.

Platonem, Stoicæ quidem sectæ principem, sex libros constituisse, qui de Republica inscribuntur, scripsit Macrobius. (Cf. Macrobi Comment. in Somn. Scip. lib. I, c. 1.) Constat etiam, Ciceronem totidem de Republica volumina confecisse. Perspicuum autem est, in hoc inter se utrumque interesse. Ille enim, quemadmodum respublica gubernanda sit, præcepta tradidit. Hic vero qualiter a majoribus esset instituta, disseruit. Inter se nimirum hæc est servata imitationis similitudo. In suorum namque operum extremo de animæ immortalitate, de cælestibus circulis, orbibus et globis uterque disputavit, sed Plato quemdam natione, Pamphilum, cui nomen Er fuerat, hac ut de re loqueretur, introduxit. Is enim, ut disertissimi Macrobi (conf. l. I. pag. 4 ed. Gronov.) plana sententia est, tot in prælio, dum pro patria pugnaret, accepit vulnera, quod cunctis exstinctus esse videbatur. Post autem duodecimum diem, dum cum aliis, una secum occisis, ultimo esset honorandus igne, ipsum de animarum æternitate, de siderum stellarumque cursu, de globorum situ, et denique de præmiis bene de republica meritis in cælo destinatis narrantem vitæ restituit Platonica persuasio.

Cicero vero, quum hoc etiam idem declaraturus esset, e somno dormientem excitari, quam vita privatam reviviscere maluit. Publium namque Scipionem assumpsit, et hæc omnia, quum Carthaginem petens ad quartam legionem tribunus a Manilio tum consule destinatus apud Masinissam regem, hospitatus esset, quum a patre suo Paulo Emilio, tum abavo, majore Africano, se per quietem habuisse simulavit. Postremi igitur libri Ciceronis de Republica pars hoc opus est; potestque iis, quæ antecedentia sunt, hoc pacto subnecti. Quum Lælius, P. Scipio, Fylus, Manilius et alii plures eos, qui de republica bene meriti fuerant, simul commemorarent, in Nasicæ denique mentionem inciderunt, conquerebaturque Lælius, nullas ei statuas in publico in interfecti tyranni remunerationem locatas,

atque respondit Scipio post alia multa hæc verba : « sed quamquam sapientibus conscientia factorum egregiorum amplissimum virtutis est præmium, tamen illa divina virtus, non statuas plumbo inhærentes, nec triumphos arecentibus lauris, sed stabiliora quædam et viridiora præmiorum genera desiderat. Quæ tandem ista sunt, inquit Lælius. Tum Scipio, Patimini me, quum jam tertium diem feriatum sumus. Tandem Lælii verbis victus Scipio sic exorsus est : Quum in Africam venissem ».

M. T. CICERONIS
FRAGMENTA
EX LIBRIS DE REPUBLICA.

EX M. T. C. DE REPUBLICA LIBRO VI.

307 I.... **T**OTAM igitur expectas prudentiam¹ hujus rectoris, quæ ipsum nomen hoc nacta est ex providendo. *Nonius*, I, 198.

Quamobrem se comparet hic civis ita necesse est, ut sit contra hæc, quæ statum civitatis permovent, semper armatus². *Id.* IV, 64.

Eaque dissensio civium, quod seorsum eunt alii ad alios³, seditio dicitur. *Id.* I, 96; *Servius ad Æn.* I, 149.

Et vero in dissensione civili, quum boni plus quam multi valent, expendendos cives, non numerandos puto. *Nonius*, XII, 4.

Graves enim⁴ dominæ cogitationum libidines infi-

I. 1. *Totam igitur expectas prudentiam.* Victorinus proem. ad Cic. rhet. ait: -virtus in Rhetoricis a Cicero dicitur, quæ sapientia, in libris vero de Rep. illa virtus dicitur, quæ prudentia. Respicit igitur Victorinus vel hunc locum, vel lib. II, 40. Augustinus autem, C. D. XIX, 4, 4, hunc ipsum locum tacite spectans, scribit, quæ prudentia dicitur. A. M.

2. *Semper armatus.* De commutationibus rerump. dioturnum se Cicero promisit, I, 40, itemque de conservanda civitatibus, II, 39. Idem Cic.

Fin. V, 4, ait, Aristotelem et Theophrastum docuisse, qualem in rep. principem esse conveniret; hoc amplius Theophrastum, quæ essent in rep. inclinationes rerum, etc. En quibus exemplaribus ipse Cicero usus est. A. M.

3. *Quod seorsum eunt alii ad alios.* Forto ab alii. J. V. L.

4. *Graves enim,* etc. Ad hoc fragmentum C. Sigonius hæc adnotavit: -Libidines prudentiæ, immo vero omni virtuti atque officio, inimicas, frændas, videtur significare. Hanc etiam

III..... Sed quamquam sapientibus conscientia ipsa

etatis suae quinquagesimo ac sexto anno, duobus in se coeuntibus numeris, absolutam caelo animam, unde acceperat, redditurum, etc. - Favonius Eulogius comm. ad somn. Scip. - Nonnulli nostri, propter quoddam praeciarissimum loquendi genus, et propter nonnulla, quae veraciter sensit, amantes Platonem, dicunt, eum aliquid simile nobis etiam de mortuorum resurrectione sensit. Quod quidem sic tangit in libris de Republica Tullius, ut eum iussisse potius, quam id, quod verum esset, affirmet dicere voluisse. Inducit enim hominem revivisse, et narrasse quaedam, quae Platonicis disputationibus congruebant. - Augustinus, C. D. XXII, a8 : - In hoc vel maxime operis similitudinem servavit imitatio, quod, quum Plato in voluminis (de Rep.) conclusionem a quodam vitae reddito, quam reliquiae videbatur, indicari faciat, qui sit ex utraque corporibus status animarum, adjecta quaedam sphaerarum vel siderum non otiosa descriptione, rerum facies non dissimilia significans a Tulliano Scipione per quietem sibi ingesta narratur. - Macrobius in Somn. Scip. I, 1 : - Hunc ordinem Tullius non minore iudicio reservans, quam ingenio, repertus est. Postquam in omni reip. otio ac negotio palmam iustitiae disputando dedit, sacras immortalium animarum sedes, et caelestium arcana regionum in ipso consummati operis fastigio locavit, indicans, quo his perveniendum, vel potius revertendum sit, qui rempublicam cum prudentia, iustitia, fortitudine ac moderatione tractaverint. Sed ille Platonius secretorum relator Er quidam nomine fuit, natione Pamphylius, miles officio; qui, quum, vulnerebus in praelio acceptis vitam effin-

dise visus, duodecimo die demum inter ceteros una precepto ultimo esset honorandus igne, subito seu recepta anima, seu retenta, quidquid emensis inter utramque vitam diebus egerat videratque, tanquam publicum professus indicium, humano generi enuntiavit. Hanc fabulam Cicero licet ab indoctis, quasi ipse veri conscius, doleat irrisam, exemplum tamen stolidae reprehensionis vitans, excitari narratum, quam reviviscere, maluit. - Id. ib. - Ac priusquam somnii verba consolamur, enodandam nobis est, a quo genere hominum Tullius memoret vel irrisam Platonis fabulam, vel, ne sibi idem eveniat, non vereri. Nec enim his verbis vult imperitum vulgus intelligi, sed genus hominum veri ignarum, sub peritiae ostentatione philosophum: quippe quos et legisse talia, et ad reprehendendum animatos constaret. Dicemus igitur et quos in tantum philosophum referat quaedam censura exercuisse levitatem, quibus eorum etiam scriptam reliquerit accusationem, etc. Epicureorum toto factio, aequo semper errore a vero devia, et illa existimans rideanda quae nesciat, sacrum volumen et augustissima irrisit naturae seria. Colotes vero inter Epicuri auditores famosior et loquacitate notabilior, etiam in librum retulit, quae de hoc amarius reprehendit. Sed cetera, quae injuria notavit, si quidem ad somnium, de quo hic procedit sermo, non attinent, hoc loco nobis omittenda sunt: illam calumniam persequemur, quae, nisi supplodatur, manebit Ciceroni cum Platone communis. Ait, a philosopho fabulam non oportuisse confingi: quoniam nullum figmenti genus veri professoribus conveniret. Cur enim, inquit, si rerum caelestium notionem, si habi-

factorum egregiorum amplissimum virtutis est præmium¹; tamen illa divina virtus non statuas plumbo inhærentes², nec triumphos arescentibus laureis, sed stabiliora quædam et viridiora præmiorum genera desiderat³. — Quæ tandem ista sunt? inquit Lælius⁴. — Tum Scipio, Patimini me, inquit, quoniam tertium diem jam feriatum sumus⁵. . . . *Macrobius, in Somn. Scip. I, 4.*

tum nos animarum docere voluisti, non simplici et absolute hoc insinuatione curatum est, sed quæsitæ peroratoris casusque excogitata novitas, et composita advocati scena figmenti, ipsam querendi veri januam mendacio polluerunt? Hæc quoniam, quum de Platonico Ere jactantur, etiam quietem Africani nostri somniantis incusant, resistamus urgenti, et frustra arguens refellatur, etc. — Idem, cap. 2. — Scipionem hæc occasio ad narrandum somnium provocavit, quod longo tempore se testatus est silentio condidisse. Quum enim quereretur, nullas Nasicæ statuas in publico in interfecti tyranni remunerationem locatas, respondit Scipio post alia in hæc verba: . . . Sed quamquam sapientibus conscientia ipsa factorum egregiorum amplissimum virtutis est præmium; tamen illa divina virtus non statuas plumbo inhærentes, nec triumphos arescentibus laureis, sed stabiliora quædam et viridiora præmiorum genera desiderat. Quæ tandem ista sunt; inquit Lælius? Tum Scipio, Patimini me, inquit, quoniam tertium diem jam feriatum sumus. . . et cetera, quibus ad narrationem somnii venit, docens, illa esse stabiliora et viridiora præmiorum genera, quæ ipse vidisset in cælo bonis rerumpublicarum servata rectoribus. Idem, cap. 4.

III. 1. *Virtutis est præmium.* Conf.

V. *Cic. pars tertia.*

Platonem, Reip. X, p. 608; Servium, Æn. I, 604. A. M.

2. *Non statuas plumbo inhærentes.* Catoniana sententia hæc est. Noluit enim Cato sibi statuum poni, quod diceret, malle se jam queri, cur non, quam cur sibi statua esset posita; Plut. Reip. ger. pr. t. IX, p. 263, et Apophth. t. VI, p. 750. In eandem fere sententiam loquitur etiam Mæcenas ad Augustum apud Dionem, LII, 35. Confer Catonis dictum apud Frontonem de ser. als. II. Cur statuas poni debeant bene meritis de rep. viris exponit Symmachus, ep. X, 32. A. M.

3. *Et viridiora præmiorum genera desiderat.* Intelligit immortalem bonorum vitam. Jam ad hæc perpetuam, quam ipse hoc in libro tuitus erat, bonorum vitam respicit Cicero ad Att. X, 8, quum ait: — tempus est, nos de illa perpetua jam, non de hac exigua, vita cogitare. Præterea quod Lactantius dicit, Inst. III, 12, de immortalitate, nempe ipsam solam summum esse bonum, id fortasse ex hoc sexto libro sumitur. A. M.

4. *Inquit Lælius.* Platonica admiratio sive interrogatio, quæ fit Reip. X, p. 608, a Glaucone, ante quam Socrates disputationem ingrediatur de immortalitate animorum. A. M.

5. *Quoniam tertium diem feriatum sumus.* Feriis nimirum Latiis; itaque proprie loquitur. A. M.

IV. Quum in Africam venissem, M'. Manilio consuli ad quartam legionem tribunus, ut scitis, militum; nihil mihi potius fuit, quam ut Masinissam convenirem, regem familiæ nostræ justis de causis amicissimum¹. Ad quem ut veni, complexus me senex collacrymavit, aliquantoque post suspexit in cælum; et, P. 316 « Grates, inquit, tibi ago, summe sol, vobisque, reliqui cælites², quod, antequam ex hac vita migro, conspicio in meo regno et his tectis P. Cornelium Scipionem, cujus ego nomine ipso recreor: ita numquam ex animo meo discedit³ illius optimi atque invictissimi viri memoria». Deinde ego illum de suo regno, ille me de nostra republica percunctatus est; multisque verbis ultro citroque habitis, ille nobis consumptus est dies. Post autem regio apparatus accepti, sermonem in multam noctem produximus⁴, quum senex nihil nisi de Afri-

IV. 1. *De causis amicissimum*. Quia scilicet Masinissa ab Africano superiore in regnum fuerat restitutus, adjecta partim ditione Syphacia, App. Pun. 32. Ter autem ad Masinissam ivisse Scipio videtur; primum missus a Lucullo, cujus erat in Celtiberia legatus, ad petendos elephantos et auxilia, App. Pun. 71, et Val. M. V, 2, ext. 4. Iterum, ut hic in somnio dicitur. Tertio, moriente jam Masinissa, ad ejus regnum inter filios dividendum; quamquam fata Masinissæ videntur Scipionis adventum præcepavisse, Valer. Max. loco prædicto. Malim tamen credere unum esse secundum tertiumque adventum; Ciceronis autem Valeriusque narrationes paullulum variare. Ma.

2. *Reliqui cælites*. Ad v. *reliqui cælites*, i. e. stellæ, planetæ in primis, conferri potest Lactant. II, 5: « Sed quid mirum, si aut barbari, aut imperiti homines errant, quum etiam ipsi

philosophi Stoici in eadem sint opinione, ut omnia cælestia, quæ moventur, in deorum numero habenda esse censeant; siquidem Lucilius Stoicus apud Ciceronem sic loquitur [de N. D. II, 21, 54]: Hanc igitur in stellis constantiam, banc tantam variis cursibus in omni æternitate convenientiam temporum non possum intelligere sine mente, ratione, consilio. Quæ quum in sideribus inesse videsmus, non possumus ea ipsa non in deorum numero reponere ». A. M.

3. *Ex animo meo discedit*. Ed. Asc. 1, et, ut annotavit Verb. codd. nonnulli *discessit*. Pith. *recedit*. Quod ait A. M. lectionem Grævianam *descendit* habere quodammodo patrocinium Virgilianum, Ecl. I, 64, de eo patrocinio ipse viderit: nobis certe nullum plane videtur. Ma.

4. *In multam noctem produximus*. Locum citat Fronto exempl. eloq. voc. in noctem. A. M.

cano loqueretur, omniaque ejus non facta solum, sed etiam dicta meminisset.

V. Deinde, ut cubitum dicessimus, me et de¹ via, et qui ad multam noctem vigilassem, arctior, quam solebat, somnus complexus est. Hic mihi (credo equidem ex hoc, quod eramus loquuti: fit enim fere, ut cogitationes² sermonesque nostri pariant aliquid in somno tale, quale de Homero scribit Ennius³, de quo videlicet sæpissime vigilans solebat cogitare et loqui) Africanus se ostendit illa forma, quæ mihi ex imagine ejus, quam ex ipso, erat notior⁴: quem ut agnovi, equidem cohorrui⁵; sed ille, « Ades, inquit, animo⁶, P, 317 et omitte timorem, Scipio, et quæ dicam⁷, trade memoriæ.

V. 1. *Me et de via.* Quod post et interposuit A. Maius post alios *fessum*, id abeat et ab aliis codd. et a nostris, itemque ab edd. Asc. 1 (ubi etiam omittitur *et*), Ven. Grut. Verb. Ern. Heinr. Goetz. Sch. eamque vocem jam abesse volebat Lamb. Ad eam defendendam laudant Acadd. I, 1: « nisi de via fessus esset ». Hotting. recte monet *de via esse i. q. propter viam.* Ma.

2. *Ut cogitationes*, etc. Ad rem convenit Cic. de Divin. II, 62: « Animus... quum languore corporis nec membris uti, nec sensibus potest, incidit in visa varia et incerta, ex reliquiis, ut ait Aristoteles, in hærentibus earum rerum, quas vigilans gesserit aut cogitarit ». Ed. Ald. habet *cogitatione.* Ma.

3. *Quale de Homero scribit Ennius.* Narrat hoc Cic. Acadd. IV, 16, ex Ennio laudans versus partem « visus Homerus adesse poeta », quem versum integrum ex principio Annalium Ennii laudat vetus scholista ad Horat. Epist. II, 1, 52: « In somnis mihi visus Homerus adesse poeta ». Vocem *vide-*

licet omittunt codd. Cr. et Uff. itemque ed. Ven. Ma.

4. *Erat notior.* Africanus minor natus creditur eodem anno, quo superior mortuus est. De anno illo loquitur Cato coram Scipione minore apud Tullium de Sen. 6; controversiam autem versat Pighius ad ann. U. 568 (Varr. 569). Sane, minor Africanus natus erat ipso anno Varr. 569, si quidem is mortuus est anno 625, anno ætatis suæ LVII. A. M.

5. *Equidem cohorrui.* Africanum commoveri solitum imaginibus majorum visis ait Sallustius, Jug. cap. 4. Ceterum hic agit de viso. A. M.

6. *Animo.* Ad v. *ades... animo* laudat Ochan. l. c. Or. pro Milon. 2: « Quam ob rem adeste animis, iudices, et timorem, si quem habetis, deponite ». Ma.

7. *Et quæ dicam.* Quoniam pacto animæ corporibus exutæ loquantur, curiose edisserit Proclus, cujus proluxa verba hic quidem prætermittere necesse est; ceterum ea neque ingrata, neque inutilia forent scholasticis theo-

VI. Videsne illam urbem, quæ parere populo romano coacta per me, renovat pristina bella, nec potest quiescere (ostendebat autem Carthaginem de excelso, et pleno stellarum, illustri et claro quodam loco¹), ad quam tu oppugnandam nunc venis pæne² miles? Hanc hoc biennio consul³ evertes, eritque cognomen id tibi per te partum, quod habes adhuc a nobis hereditarium. Quum autem Carthaginem deleveris, triumphum cgeris, censorque fueris, et obieris⁴ legatus Ægyptum, Syriam, Asiam, Græciam⁵ deligere iterum

logis, qui caelestem conversationem ac veluti colloquium animarum edisserere laborant. A. M.

VI. 1. *Et claro quodam loco.* Intelligendum esse circulum lacteum, ex quo loquitur Africanus, monet P. Rasmus. Ma.

2. *Pæne miles* dicit, quia in militia primus honoris gradus erat tribunatus militum. Ma.

3. *Hanc hoc biennio consul.* *Consulem*, ait Sigonius, accipio pro eo, qui consulare imperium habeat. Nam Scipio consul fuit biennio post ille quidem, sed non biennio post Carthaginem evertit, verum triennio, et quidem pro consule, ut in commentariis festorum demonstratum est [p. 356, sqq. ed. H. Steph.]. Ma.

4. *Et obieris legatus.* Ad h. l. Car. Sigonius: Satis constat, P. Scipionem legatum cum Sp. Mummius et L. Metello ad regem et civitatum et gentium animos perspicandos esse missum, ut scriptum reliquit Justin. lib. XXXVIII. Obisse autem hanc eum legationem ante censuram, duabus rationibus adducor, ut credam; primum Ciceronis ipsius auctoritate, qui in Lucullo ait: « P. Africanus historię loquuntur in legatione illa nobili, quam ante censuram obiit, Paucitium unum omnino

comitem fuisse »; deinde verisimili conjectura. Non enim L. Metellum, virum consularem, ei adjunxissent, quum moris esset, uni consulari legato duos non consulares adjungere. At si post censuram misissent, L. Metellum, jam consularem, non addidissent. Hoc autem idcirco dico, ne quis temere Valerio assentiatur, qui lib. IV, cap. 3, Scipionem scribit post duos consulatus et duos triumphos hoc legationis officio esse functum. Nam quod hoc in loco Ciceronis censuram legationi præferat, id orationis commoditas videtur vel defendere posse, vel excusare. Ochan. ad h. l. ait, sive Cic. in hac divinatione præpostera ab ordine temporum aliquantum recessisse, sive eum loqui de posteriore quadam legatione, neque de ea, cujus mentio fit Acad. II, 2, videlicet a. U. c. 610, quum censor fuerit a. U. c. 612. De tertia legatione loqui Plutarchum Apophth. reg. et duc. p. 200, E; et de legatione post duos consulatus totidemque triumphos Valerium M. IV, 3, 13. Ma.

5. *Græciam.* Atqui Cic. Acad. IV, 2, Scipionem obivisse nobilem illam legationem ante censuram scribit; quod ejus *μνημονικὸν ἀμάρτημα* jam diu coarguisse sibi videtur A. Beudri-

cos.⁶ absens, bellumque maximum conficies, Numantiam excindes. Sed quum eris curru Capitolium in-
 vectus, offendes rempublicam perturbatam consilii
 nepotis mei. Hic tu, Africane, ostendas oportebit pa-
 triae lumen animi, ingenii, consiliique tui. Sed ejus
 temporis ancipitem video quasi fatorum viam. Nam
 quum aetas tua septenos octies solis anfractus reditus-
 P. 318 que⁷ converterit, duoque hi numeri, quorum uterque
 plenus, alter altera de causa, habetur⁸, circuitu natu-

nellius ad Africani vitam loc. Controv. 14, quia ceteri historici eundem temporum sequuntur ordinem, quem nunc Cicero in Somnio. Sed en rursus alia erroris refutatio, quod nempe Scipio in hoc opere, lib. III, 35, nuper (ergo post censuram) se fuisse Rhodi cum Mummio dicit; quod dictum mire congruit cum Simsonii sententia [vid. ej. Chronicon tom. VI, p. 24 ed. Oxon.], qui Scipionis legationem in annum 624 conjicit. Recurrit ergo Pighii opinio, quam supra, III, 35, laudavimus de triplici Scipionis legatione. A. M.

6. *Deligere iterum consul absens.* Edd. Asc. 2, Crat. Herw. Car. Steph. Ald. Yen. Tig. Lamb. Plant. Boul. Sylb. Sturm. Lugd. Wolf. Gothofr. Bern. habent *absens consul*. Expone, ait Sig. *absentem*, i. e. *non petentem*. Sic enim saepe Dionysium et Livium loquentum esse ostendi in Scholiis Livianis. Qui enim dici potest Scipio tum abfuisse, quum certum sit ex Valerii lib. VIII, c. 20, quaestorii comitiis, quum Quirini fratris filium in campum deduxisset, consulem eum esse factum? Laelius quidem etiam apud Ciceronem in dialogo de Amicitia, cap. 3, Scipionem numquam petiisse consulatum confirmat. Conf. Liv. Epitom. lib. LVI, Ernest. Cl. Cic. Delectus fuit videlicet

consul ad conficiendum bellum Numantinum. Vid. Appian. Hisp. 76-78; Flor. II, 18, ib. intt. Videlicet hoc factam est quarto decimo post delectam Carthaginem anno. Ma.

7. *Solis anfractus reditusque.* Solis anfractum, ait Vinetus, et reditum annum vocat; *anfractum* propter zodiaci obliqui circuli ambitum, quem sol 365 diebus cum quadrante conficit, quod tempus annum vocant: reditum vero, ait Macrobius, quia eadem signa per annos singulos certa lege sol metitur. Sed de universo loco consulendus Macrobius in Somn. Scip. I, 5, sq. Cic. de N. D. II, 40: «Sol... modo accedens, tum autem recedens binas in singulis annis reversiones ab extremo contrarias facit». Ma.

8. *Habetur.* Septenarius dicitur plenus ob ejus praestantiam apud Veteres celebratam; octonarius, quia par. A. M. — *Quorum uterque plenus.* Cod. Uff. «quorum uterque alter altera de causa plenus habetur». Longa est et contorta hujus loci apud Macrobius l. c. explicatio. Nos nonnisi duo Platonis loca ex Timaeo adscribemus, nam Platonicus est locus, p. 39 Steph. p. 39 Bekk. ἔστι δ' ὁμοῦς οὐδὲν ἦπτεν κατανοῆσαι δυνατόν, ὡς δ' γὰρ τέλεις ἀριθμὸς χρόνου τὸν τέλειον ἐνιαυτὸν πληροῖ τότε, ὅταν ἀπασῶν τῶν ὀκτώ περιό-

VI. Videsne illam urbem, quæ parere populo romano coacta per me, renovat pristina bella, nec potest quiescere (ostendebat autem Carthaginem de excelso, et pleno stellarum, illustri et claro quodam loco¹), ad quam tu oppugnandam nunc venis pæne² miles? Hanc hoc biennio consul³ evertes, eritque cognomen id tibi per te partum, quod habes adhuc a nobis hereditarium. Quum autem Carthaginem deleveris, triumphum egeris, censorque fueris, et obieris⁴ legatus Ægyptum, Syriam, Asiam, Græciam⁵ deligere iterum

logis, qui caelestem conversationem ac veluti colloquium animarum edisserere laborant. A. M.

VI. 1. *Et claro quodam loco.* Intelligendum esse circum lacteum, ex quo loquitur Africanus, monet P. Ramus. Ma.

2. *Pæne miles dicit*, quia in militia primus honoris gradus erat tribunatus militum. Ma.

3. *Hanc hoc biennio consul.* *Consulem*, ait Sigonius, accipio pro eo, qui consulare imperium habeat. Nam Scipio consul fuit biennio post ille quidem, sed non biennio post Carthaginem evertit, verum triennio, et quidem pro consule, ut in commentariis fastorum demonstratum est [p. 356, sqq. ed. H. Steph.]. Ma.

4. *Et obieris legatus.* Ad h. l. Car. Sigonius: Satis constat, P. Scipionem legatum cum Sp. Mummius et L. Metello ad regum et civitatum et gentium animos perspicandos esse missum, ut scriptum reliquit Justin. lib. XXXVIII. Obiisse autem hanc eum legationem ante censuram, duabus rationibus adducor, ut credam; primum Ciceronis ipsius auctoritate, qui in Lucullo ait: « P. Africani historiae loquuntur in legatione illa nobili, quam ante censuram obtulit, Panætium unum omnino

comitem fuisse »; deinde verisimili conjectura. Non enim L. Metellum, virum consularem, ei adjuvissent, quum moris esset, uni consulari legato duos non consulares adjungere. At si post censuram misissent, L. Metellum, jam consularem, non addidissent. Hoc autem idcirco dico, ne quis temere Valerio assentiatur, qui lib. IV, cap. 3, Scipionem scribit post duos consulatus et duos triumphos hoc legationis officio esse functum. Nam quod hoc in loco Ciceronis censurata legationi præferat, id orationis commoditas videtur vel defendere posse, vel excusare. Ochs. ad h. l. ait, sive Cic. in hac divinatione præpostera ab ordine temporum aliquantum recessisse, sive eum loqui de posteriore quadam legatione, neque de ea, cujus mentio fit Acad. II, 2, videlicet a. U. c. 610, quum censor fuerit a. U. c. 612. De tertia legatione loqui Plutarchum Apophth. reg. et duc. p. 200, E; et de legatione post duos consulatus totidemque triumphos Valerium M. IV, 3, 13. Ma.

5. *Græciam.* Atqui Cic. Acad. IV, 2, Scipionem obivisse nobilem illam legationem ante censuram scribit; quod ejus *μημονικὸν ἀμάρτημα* jam diu coarguisse sibi videtur A. Bendi-

cos.⁶ absens, bellumque maximum conficies, Numantiam excindes. Sed quum eris curru Capitolium in-
 vectus, offendes rempublicam perturbatam consilii
 nepotis mei. Hic tu, Africane, ostendas oportebit pa-
 triæ lumen animi, ingenij, consiliique tui. Sed ejus
 temporis ancipitem video quasi fatorum viam. Nam
 quum ætas tua septenos octies solis anfractus reditus-
 P. 318 que⁷ converterit, duoque hi numeri, quorum uterque
 plenus, alter altera de causa, habetur⁸, circuitu natu-

nellius ad Africani vitam loc. Con-
 trov. 14, quia ceteri historici eundem
 temporum sequuntur ordinem, quem
 nunc Cicero in Somnio. Sed en rursus
 alia erroris refutatio, quod nempe
 Scipio in hoc opere, lib. III, 35, nun-
 per (ergo post censuram) se fuisse
 Rhodi cum Mummio dicit; quod dic-
 tum mire congruit cum Simsonii sen-
 tentia [vid. ej. Chronicon tom. VI,
 p. 24 ed. Oxon.], qui Scipionis lega-
 tionem in annum 624 conjicit. Re-
 currit ergo Pighii opinio, quam su-
 pra, III, 35, laudavimus de triplici
 Scipionis legatione. A. M.

6. *Deligere iterum consul absens.*
 Edd. Asc. 2, Crat. Herw. Car. Steph.
 Ald. Ven. Tig. Lamb. Plant. Boul.
 Sylb. Sturm. Lagd. Wolf. Gothofr.
 Bern. habent *absens consul*. Expone,
 ait Sig. *absentem*, i. e. *non petentem*.
 Sic enim sæpe Dionysium et Livium
 loquentum esse ostendi in Scholiis Li-
 vianis. Qui enim dici potest Scipio tum
 abfuisse, quum certum sit ex Valerii
 lib. VIII, c. 20, quaestoriis comitiis,
 quum Quirini fratris filium in campum
 deduxisset, consulem eum esse factum?
 Lælius quidem etiam apud Ciceronem
 in dialogo de Amicitia, cap. 3, Scipio-
 nem numquam petiisse consulatum
 confirmat. Conf. Liv. Epitom. lib. LVI,
 Ernest. Cl. Cic. Delectus fuit videlicet

consul ad conficiendum bellum Nu-
 mantinum. Vid. Appian. Hisp. 76-78;
 Flor. II, 18, ib. intt. Videlicet hoc
 factum est quarto decimo post dele-
 tam Carthaginem anno. Ma.

7. *Solis anfractus reditusque.* Solis
 anfractum, sit Vinetus, et reditum
 annum vocat; *anfractum* propter zo-
 diaci obliqui circuli ambitum, quem
 sol 365 diebus cum quadrante consti-
 cit, quod tempus annum vocant;
 reditum vero, ait Macrobius, quia
 eadem signa per annos singulos certa
 lege sol metitur. Sed de universo loco
 consulendus Macrobius in Somn. Scip.
 I, 5, sq. Cic. de N. D. II, 40: «Sol...
 modo accedens, tum autem recedens
 binas in singulis annis reversiones ab
 extremo contrarias facit». Ma.

8. *Habetur.* Septenarius dicitur plu-
 nus ob ejus præstantiam apud Veteres
 celebratam; octonarius, quia par.
 A. M. — *Quorum uterque plenus.*
 Cod. Uff. «quorum uterque alter altera
 de causa plenus habetur». Longa est et
 contorta hujus loci apud Macrobi-
 um l. c. explicatio. Nos non nisi dno Pla-
 tonis loca ex Timæo adscribemus, nam
 Platonius est locus, p. 39 Steph.
 p. 39 Bekk. ἔστι δ' ἕμως οὐδ' ἐν ἡττεν
 κατανοῆσαι δυνατόν, ὡς δ' ἡ τέλεις
 ἀριθμὸς χρόνου τὸν τέλειον ἐνιαυτὸν πλη-
 ρῶι τότε, ὅταν ἀπασῶν τῶν ἰσότη περιό-

rali summam tibi fatalem confecerint; in te unum atque in tuum nomen se tota convertet civitas: te senatus, te omnes boni, te socii, te Latini intuebuntur; tu eris unus, in quo nitatur civitatis salus; ac ne multa, dictator rempublicam constituas oportet⁹, si impias propinquorum manus effugeris».

Hic quum exclamasset Lælius, ingemuissentque ceteri vehementius; leniter arridens Scipio, — Quæso, inquit, ne me e somno excitetis, et parum rebus¹⁰; audite cetera.

δωντὰ πρὸς ἄλλα ἔμπαρὰ θέντα τάχα σχῆ κεφαλῆν τῷ τοῦ ταύτου καὶ ὁμοίως ἰόντος ἀναμετρήθεντα κύκλῳ. Et paullo superius: μαις δὲ ἐπειδὴν σελήνη περιλάουσα τὸν ἑαυτῆς κύκλον ἦλιον ἐπικαταλάσθῃ. Videlicet septenarium plenum dicit ambitu lunæ, quæ sit quater septenis fere diebus, ut octonarium perfecto orbium motu, vel quis absolvit numerum cælorum, qui moventur, qui octo sunt, quia absolutus perfectusque annus tunc denique completur, quum se octo illi ambitus confectis suis cursibus ad idem caput retulerunt. Ma.

9. Dictator Rempublicam constituas oportet. Scipionis ambitionem notat Cicero, Off. I, 30. A. M.

10. Admisit Mos. conjecturam et rumpatis visum, qui hæc ad h. l. et rumpatis visum. Audite cetera. Hanc ego Heinrichii amplexus sum conjecturam, quamquam non satis intelligo, quomodo, si ita scripsit Cicero, oriri potuerit lectio codd. antiquorum et parum rebus, vel recentiorum et pax sit rebus. Priorem habent ex nostris libris cod. Mon. edd. Lamb. Plant. Verb. Wolf. Ern. Sch. Reliqui habent posteriorem, nisi quod Goetz. suam conjecturam: et pares sitis rebus, parum illam probabilem, in contexta re-

cepit, Lehnertus vero Baherii conjecturam, quam A. Maius Niebuhrii esse ait, et parumper audite cetera, ut est Tusc. V, 24, « isque animo parumper et cogitatione fingatur». Lamb. existimabat parum rebus esse: parum rebus temporis tribuite: qua ellipsi nihil esset durius. Hieron. Wolf. pax sit rebus explicat: pacati estote et missam facite sollicitudinem vestram: vel: quidquid erit, bene vertat, vel, εὐφροσύνη ἔστω. Neque vero ei satisfacit lectio. Gronovius conjecit: « et, per avum, de his audite cetera». Grutero placebat pax sit rebus, quod legit etiam Th. Gaza, ut videmus ex versione ejus græca. Sed recte monet Goetz. illam scriptionem bibliorum versioni vulgatæ, neque vero Cicero. convenire. Grævius conjecit: «...excitetis: pax!...verum audite cetera»: quod comœdiæ potius conveniret, et est apud Plautum, Mil. Glor. III, 1, et Terent. Heaut. IV, 3. Clericus neminem assentientem habuit conciciens, de arte Crit. II, p. 340, « ne me e somno excitetis his pavoribus»: neque magis Heumannus, corrigens: his clamoribus. Sch. ait: « mihi dubium non est, quin vera lectio sit: pax sit rebus, h. e. omittite res ipsas, nisi forte malis: parcite rebus, ut dicitur parce

VII. « Sed quo sis, Africane, alacrior ad tutandam rempublicam, sic habeto: omnibus, qui patriam conseruarint, adiuuerint, auxerint, certum esse in cælo ac definitum locum, ubi beati æuo sempiterno fruuntur. Nihil est enim illi principi Deo, qui omnem hunc mundum regit, quod quidem in terris fiat, acceptius, quam concilia cœtusque hominum iure sociati, quæ civitates appellantur. Harum rectores et conseruatores hinc profecti¹, huc reuertuntur² ».

Hic ego, etsi eram perterritus non tam metu mortis, P. 319 quam insidiarum a meis, quæsivi tamen, viveretne ipse, et Paullus pater, et alii, quos nos extinctos arbitraremur. « Immo vero, inquit, ii vivunt, qui ex corporum vinculis, tamquam e carcere, evolaverunt³;

verbis ». Nobis illud valde dubium est, hoc non malumas. *Rumpere somnos* dixit Læcanus, III, 25; quidni Cicero in extrema hac operis parte, quæ habet colorem poeticum, poetice loqui poterit dicens *rumpere visum*? Quid? quod ipse color poeticus sive correctioni, sive corruptioni ansam dare potuit? Ma.

VII. 1. *Hinc profecti*. Ad rem hæc adnotavit Gerh. Voessius: Cicero cum Platone sentiens dicit omnes eos, qui rebus publicis bene præfuerint, post suum ex hac vita discessum, recta in cælum, veluti domicilium germanamque suam patriam, redire, ex qua in hoc orbis theatrum, tamquam in exilium, missi sunt. Est siquidem animorum origo cælestis (secundum illos) non ex terra, quos procreator ille mundi (ut dicit Cicero) e sua mente et divinitate genuit. Hoc ipsum et Tusc. Quæst. V sensisse videtur, dum ait, 13-38: « Humanus... animus deceptus ex mente divina, cum alio nullo, nisi cum ipso deo, si hoc fa-

est dictu, comparari potest, etc. » Ma.

2. *Huc reuertuntur*. Hunc locum legebat Nectarius, uti constat ex ejus epistola inter Augustinianas 103, quæ in epistola non semel Ciceronem de rep. exprimit. Sic igitur Nectarius: « De patria bene meritis viris doctissimi homines ferunt, post obitum corporis in cælo domicilium præparari, ut promotio quædam ad supernam patriam præstetur his hominibus, qui bene de genitalibus urbibus meruerunt: et hi magis cum Deo habitent, qui salutem dedisse aut consiliis, aut operibus patriæ doceantur ». A. M.

3. *Evolaverunt*. Ad rem faciunt quæ ad h. l. annotaverunt Olivarius et Vinnetus: quorum ille: Hæc sunt plane Socratica. Ipse Socrates in Phædone Platonis, bibiturus cicutam, inter alia, quæ de anima disputavit, illud adduxit, corpus animi esse carcerem: agere in eo animum dixit non sponte, sed vi quadam: non esse locum illum animi naturalem, sed puriorem, videlicet cælum; mortem solutionem esse

vestra vero quæ dicitur vita, mors est⁴: quin tu adspicias ad te venientem⁵ Paullum patrem.» Quem ubi vidi, equidem vim lacrymarum profudi; ille autem me complexus, atque osculans, flere prohibebat.

VIII. Atque ego ut primum, fletu represso, loqui posse cœpi, « Quæso, inquam, pater sanctissime atque optime, quoniam hæc est vita, ut Africanum audio dicere, quid moror in terris, quin hinc ad vos venire propero¹? » — « Non est ita, inquit ille: nisi Deus is,

a corpore et reditum ad caelestia. [Sed Platonis de anima sententiam omnium optime explicavit Wyttenbachius in disput. de vet. philos. sentt. de vita et statu animorum post mort. corp. p. 44-58, vel in ej. ed. Phædonis, p. 15-48.] Hic: Seneca ad Helv. — Corpusculum hoc, custodia et vinculum animi, huc atque illuc jactatur. Cicero autem hæc hausit ex Socrate Platonico, cui corpus δέμα appellatur et δισμωτήριον. Sunt vero, qui putent, δέμας (corpus) ex eo esse dictam, quod sit δισμός, i. e. vinculum animi, corporique quod sit συνδαμμένη ψυχή. Neque multum abit etymologia, cujus meminit Eustathius ad II. VII, δέμας δώμα quoddam esse animi. Quod autem corpus Græcis dicitur σῶμα id Socrates in Cratylo et Gorgia dictum putat, quasi animi σῆμα, i. e. monumentum atque sepulchrum. Alii ibidem σῶμα dictum aiunt ἀπὸ τοῦ σώσεισθαι, quod servetur (custodiatur) animus in corpore, sicut maleficus in carcere et vinculis, donec debitas pœnas persolverit. Inde ab h. l. usque fere ad finem capitis interruptitur cod. Cr. nam excidit folium unum. Pro *evolaverunt* ed. Ven. habet *evolaverunt*. M. — Consentit cum de Sen. cap. 21, sqq.

4. *Mors est.* His verbis libere utitur

Augustinus, C. D. XII, 20, XIII, 10. Rem, juxta erroneam quorundam sententiam explicat Macrobius ad Somn. I, 10. Conferatur Cicero apud Augustinum, lib. V, ff. 78, contra Jul. Pelag. Item de Sen. 21. Tm Plutarchus consol. ad Ap. t. VI, p. 437, sqq. denique Lactantius, Inst. III, 18. A. M.

5. *Quin tu adspicias ad te venientem.* Quo pacto venientem? Proclus cum Porphyrio lucem ait esse vehiculum animarum. A. M.

VIII. 1. *Quin hinc ad vos venire propero?* Notissima est Stoicorum sententia, qua statuebant sapientem aliquando, εὐλόγω ἐκπαγοῦν e vita posse decedere, immo debere. Vid. Lips. *Manuduct. ad Stoic. Philos.* III, 22, p. 808-813, ed. Opp. Vesal. t. IV. Ad verba convenit Horat. Od. II, 17, 6: « Ah! te meæ si partem animæ rapit Maturior vis, quid moror altera? » Ad rem conf. quæ præter Lipsium congressit Gatak. ad Anton. III, 1, p. 62, sq. ed. Traj. 1697, f. m. M. — Quamlibet animam flagrare cupiditate conscendendi ad illa superiora, ait apud Proclum oraculi cujusdam auctoritas: Πάσας μὲν γὰρ ἔχει γλυκερὸς πόθος, ὥσπερ Ὀλυμπον Ἀθανάτοιαι θεοῖσι συνέμπερον αἶν ἐγῶσιν. Οὐ πάσας δὲ θίμας ἐπιθέμεναι τῶνδε μελέθρων, κ. τ. λ. A. M.

320 cujus hoc templum est omne, quod conspicis², istis te corporis custodiis liberaverit, huc tibi aditus patere non potest³. Homines enim sunt hac lege generati, qui tuerentur illum globum, quem in hoc templo medium⁴ vides, quæ terra dicitur: hisque animus datus est ex illis sempiternis ignibus, quæ sidera et stellas vocatis; quæ globosæ et rotundæ⁵, divinis animatæ mentibus, circos suos orbesque conficiunt celeritate mirabili. Quare et tibi, Publi, et piis omnibus retinendus est animus in custodia corporis; nec injussu ejus, a quo ille est vobis datus, ex hominum vita migrandum est, ne munus humanum⁶ assignatum a Deo defugisse videamini. Sed sic, Scipio, ut avus hic tuus, ut ego, qui te genui, justitiam cole, et pietatem;

2. *Quod conspicis, istis te corporis*, etc. Confer de Rep. lib. I, 13; III, 9. Lege Macrobius ad Somn. I, 14. A. M.

3. *Huc tibi aditus patere non potest.* Contra eos qui mortem sibi consciscant invehitur Servius, Æn. XII, 603, cum Virgilio, pontificalibus libris, Cassio Hemina et Varrone; Macrobius autem ad Somn. I, 13, cum Platone atque Plotino. Lege etiam M. Aurelius de vita sua, III, 5, et Lactant. Inst. III, 18. A. M.

4. *Quem in hoc templo medium.* Ed. Rob. Steph. « in hoc templo medio ». Ven. « in medio hoc templo ». Idem aliis verbis dixit Tusc. I, 28: « globum terræ eminentem e mari, fixum in medio mundi universi loco ». Infra c. 18, est: « terra... complexa medium mundi locum ». A. M.

5. *Quæ globosæ et rotundæ.* Ed. Asc. 1, *rotundæ et globosæ.* Ad rem P. Ramus hæc: Stellas globosas esse Aristoteles existimat, tum quia nusquam progrediantur, nec aliam idcirco

formam requirant: tum quia veri simile sit, lunæ reliquas stellas forma similes esse. Stoici eadem ratione tributam sideribus istam formam crediderunt, ut II de N. D. Cicero, qua mundo universo: quia nil sit ea figura pulchrius, quæ sola omnes alias figuras complexa continet, quæque nil asperitatis habeat, nil offensionis, nil incisum angulis, nil anfractibus, nil eminens, nil lacunosum, c. 18-47. De stellarum divinitate, quas h. l. *divinis animatas mentibus* dicit, vid. Cic. de N. D. II, 15, ib. interprt. Ma.

6. *Ne munus humanum.* Cic. de Sen. 21: « Nam dum sumus in his inclusi compagibus corporis, munere quodam necessitatis et gravi opere perfungimur ». Fragm. Hortens. Ed. Ern. min. p. 1182, Sch. p. 111: « magna spes est... si hoc, quod sentimus et sapimus, mortale et caducum est, jucundam nobis, perfectis muneribus humanis, occasum, neque molestam extinctionem et quasi quietem vitæ fore ». Ma.

quæ quum sit magna in parentibus et propinquis, tum in patria maxima est: ea vita via est in cælum, et in hunc cœtum⁷ eorum, qui jam vixerunt⁸, et corpore laxati illum incolunt locum, quem vides⁹.

IX. Erat autem is splendidissimo candore iuter flammæ circus elucens¹, quem vos, ut a Graiis accepistis, orbem lacteum nuncupatis²: ex quo omnia mihi contemplanti, præclara cetera et mirabilia videbantur. Erant autem eæ stellæ, quas numquam ex hoc loco vidimus; et eæ magnitudines omnium, quas esse numquam suspicati sumus: ex quibus erat illa minima, quæ ultima cælo, citima terris, luce lucebat aliena. Stellarum autem globi terræ magnitudinem facile vincebant. Jam ipsa terra ita mihi parva visa est, ut me imperii nostri, quo quasi punctum ejus attingimus, pœniteret³.

X. Quam quum magis intuerer, « Quæso, inquit Africanus, quousque humi defixa tua mens erit? nonne

7. *Et in hunc cœtum.* De animarum cœtu seu panegyri Proclus: τίς ὄν πανήγυρις ἐν ταύταις; ἡ πανήγυρις τὰς ἐκ τοῦ παντός αὐτῶν φοιτήσεις, εἰς τὴν κοινὴν χώραν τὴν ἰστίαν τῆς γενήσεως παρίσθησιν. Tum multis interjectis disputat de mutua animarum agnitione et visa. A. M.

8. *Qui jam vixerunt.* Formula Romana de iis, qui extincti sunt. Lege Plutarchum in Cicerone, c. 22. A. M.

IX. 1. *Inter flammæ circus elucens.* Flammæ sunt sidera. Ad rem faciunt, quæ Manilius, I, 756 sqq. de via lactea canit: « An fortes animas, dignataque nomina cælo Corporibus resoluta suis terræque remissa Huc migrant ex orbe, summq; habitantia cælum Æthereos vivunt annos, mundoque frunntur? » M.

2. *Orbem lacteum nuncupatis.*

« Sciendum est (inquit Macrobius ad Somn. I, 4) quod locus, in quo sibi esse videtur Scipio per quietem, lacteus circus est, qui galaxias vocatur ». Quid ita? quia scilicet Veteres putabant somnia habitare in galaxia. Præclaram de hac re doctrinam tradit Proclus: ὁμηρον δὲ ὀνείρων, ὡς φησὶ ἐκείνος (Homerus), τὸν γαλαξίαν· καὶ γὰρ τὸν Πυθαγόραν δι' ἀποβήρων ἔβδαν τὸν γαλαξίαν καὶ τόπον ψυχῶν ἀποκαλεῖν, ὡς ἐκεῖ συνονομαζέων· διὸ παρά τισιν ἔθνεσι γάλα σπένδασθαι τοῖς θεοῖς τοῖς τῶν ψυχῶν καθαρταῖς· καὶ τῶν πεσοῦσων εἰς γένεσιν εἶναι γάλα τὴν πρώτην τροφήν. Cum Proclo conspirat partim Macrobius ad Somn. I, 12. A. M.

3. *Pœniteret.* Hoc sensu, ut sit i. q. pœneret, usus est hoc verbo Noster et alibi et Philippic. I, 13-33: « Num hujusce...te...gloria pœniterat? »

adspicis, quæ in templa veneris? Novem tibi¹ orbibus, vel potius globis connexa sunt omnia : quorum unus est cælestis, extimus², qui reliquos omnes complectitur, summus ipse deus³, arcens et continens ceteros; in quo infixi sunt illi, qui volvuntur, stellarum cursus sempiterni; cui subjecti sunt septem⁴, qui versantur retro, contrario motu, atque cælum. Ex quibus unum globum possidet illa, quam in terris Saturniam nominant; deinde est hominum generi prosperus et salutaris⁵ ille fulgor, qui dicitur Jovis; tum rutilus horribilisque terris, quem Martium dicitis; deinde subter

X. 1. *Novem tibi orbibus.* Facile quidem careat oratio dativo *tibi*. Ponitur autem, ut *mihî* in Parad. V, 2: « an ille mihî liber, cui mulier imperat? » Qua de re vide præcipientem Ruddimann. Inst. Gr. Lat. II, p. 127 et 370. Quos intelligat novem orbis graphice (sit venia verbo) depictos vide in Macrobbii editione Ripontina, t. I, ad p. 106; conf. Cic. de N. D. I, 13-34. Pro *connexa* in aliis est *convexa*. Ma.

2. *Cælestis, extimus.* Cic. de Divin. II, 43-91: « Docet enim ratio mathematicorum, quanta humilitate Luna feratur, Terram pene contingens, quantum absit a proxima Mercurii stella, multo autem longius a Veneris, deinde alio intervallo distet a Sole, cujus lumine collustrari putatur. Reliqua vero tria intervalla, infinita et immensa, a Sole ad Martis, inde ad Jovis, ab eo ad Saturni stellam, inde ad cælum ipsum, quod extremum atque ultimum mundi est ». Ma.

3. *Summus ipse deus.* Laudant ad h. l. Hotting. et Ochs. Ciceronem de N. D. II, 25; II, 22; II, 40; Acad. IV, 41; de Divin. I, 11; Herodot. I, 81. Adde de N. D. I, 13-

34: « Unum, qui ex omnibus sideribus, quæ infixæ cælo sunt, ex dispersis quasi membris simplex sit putandus deus; » ib. 14-37, « Cleanthes autem... tum ipsum mundum deum dicit esse, tum totius naturæ menti atque animo tribuit hoc nomen, tum ultimum et altissimum, atque undique circumfatum, et extremum omnia cingentem atque complexum ardorem, qui æther nominetur, certissimum deum judicat ». Quod autem Cicero novem orbis dicit, quam octo plerumque apud Veteres esse dicantur, ideo dicere potuit, quod addidit *globis*, eorumque nonum Terram intelligit. Ma.

4. *Cui subjecti sunt septem.* Ad rem conferri potest Ovid. Metamorph. II, 70, sqq. « Adde, quod assidua rapitur vertigine cælum, Sideraque alta trahit celerique volumine torquet. Nititur adversum: nec me, qui cetera, vincit Impetus: et rapido contrarius evehor orbi ». Ma.

5. *Prosperus et salutaris.* Locum e sexto de Rep. citat Priscianus, lib. VI, p. 693. Cur autem salutaris Jupiter in ethnicorum theologia? quia lucis videlicet auctor, unde ei nomen Diespiter. Lege Macrobbium, Sat. I, 15, et ad Somn. I, 19. A. M.

mediam fere regionem sol obtinet⁶, dux et princeps et moderatoꝛ luminum reliquorum, mens mundi et temperatio, tanta magnitudine, ut cuncta sua luce illustret⁷ et compleat. Hunc ut comites consequuntur, alter Veneris⁸, alter Mercurii cursus; in infimoque orbe luna⁹, radiis solis accensa, convertitur. Infra autem jam nihil est, nisi mortale et caducum, præter animos generi hominum munere deorum datos; supra lunam sunt æterna omnia: nam ea, quæ est media et nona tellus, neque movetur¹⁰, et infima est, et in eam feruntur omnia suo nutu pondera».

XI. Quæ quum intuerer stupens, ut me recepi, « Quid? hic, inquam, quis est, qui complet aures

6. *Regionem sol obtinet.* Proclus: Καίτοι γε εἶδα καὶ αὐτὸς ὅτι καὶ τοῖς μέσσοι τῶν ἐπὶ τὸν ἥλιον εἰποῦσιν ἀστρονόμοις, οὐ πάνυ δι' ἀναγκαίων τοῦτο δίδασκται λεημάτων· ὅπως δὲ ὁμοῦ ἐπεχείρησαν, εἰπομέν ἐν τοῖς ἐς Τιμαίων ἰκανῶς. (Dissentit quippe Cicero a Platone in stellarum ordine, uti loquitur Macrobius ad Somn. I, 19.) Pergit Proclus dicere, priori sententiæ favere Chaldaeos librosque theurgos et divina oracula, cum Platone autem consentire Aristotelem et Calippum astronomum. A. M.

7. *Ut cuncta sua luce illustret.* Mos. conj. *collustret*, qui hæc ad h. 1. Ita dedi cum Heinr. ex conjectura Lambini. Dicit enim Cic. de N. D. II, 36-92: « Sol, omnia clarissima luce collustrans, multis partibus major atque amplior quam terra universa »: de Divin. II, 43-91: « ... Luna... distet a Sole, cujus lumine collustrari putatur »: de Divin. I, 11-17: « Jupiter... totum collustrat lumine mundum ». Codd. nostri et edd. veteres cum Bern. habent *lustret*, reliquæ inde a Gruteriana *illustret*, quod etiam Lamb.

in eod. vet. reperit. In ed. Asc. 1, et *compleat et lustret.* Ma.

8. *Ater Veneris.* De Veneris magnitudine errorem memorat Proclus cum historico Carpo τόν γε τῆς Ἄρροδίτης τινὲς μίξεντα φασὶν εἶναι τῆς γῆς, ὡς ἰστέρησεν ὁ Κάππος. A. M.

9. *In infimoque orbe luna.* Lunam fontem naturæ omnis dicit Proclus: εἰ δὲ καὶ προεστώσας εἰς τὴν σεληνιακὴν ἀνήρηται σφαίραν, ἐν ᾗ τῆς γενέσεως αἰτίαι πάσης. A. M.

10. *Neque movetur, et infima est, et in eam,* etc. Memorabilis est Ciceronis locus, Acadd. II, 39, quem jam laudavit Vinetus, tempore Copernici: « Nicetas Syracusius, ut ait Theophrastus, cælum, solem, lunam, stellas, supraque denique omnia stare censet, neque, præter terram, rem ullam in mundo moveri: quæ quum circa axem summa se celeritate convertat et torqueat, eadem effici omnia, quæ, si, stante terra, cælum moveretur. Atque hoc etiam Platonem in Timæo dicere quidam arbitrantur, sed panno obscurius ». Pro *est media* cod. *Uff. media est.* Ma.

meas, tantus, et tam dulcis sonus¹?» — «Hic est, inquit ille, qui intervallis conjunctus imparibus, sed tamen pro rata portione² distinctis, impulsu et motu ipsorum orbium³ conficitur; qui acuta cum gravibus temperans, varios æquabiliter concentus efficit. Nec enim silentio tanti motus incitari possunt; et natura fert, ut extrema ex altera parte graviter, ex altera autem acute sonent. Quam ob causam summus ille cæli

XI. 1. *Et tam dulcis sonus.* Hæc sunt a Platone, Reip. X, p. 617, qui in sphaeris Sirenas collocat concentes, itemque Parcas illarum concentui respondentes. Proclus toto cælo Musas cantantes exhibet, Μωσῶν δὲ τὸν δλον οὐρανὸν συνεχουσῶν, συμφωνίαν εἶναι τῶν ἐναντίων κινήσεως, καὶ ὁμολογεῖν τῇ ἰσότητι τὴν ἰσότητα. Hinc Apollo, sive sol medio cælo situs, merito Musagetes appellatus est. Significat autem hæc harmonia concordiam politicam, quod et Proclus innuit, et noster Cicero, lib. II, 42, eodem exemplo utitur. De siderum musica ratione Pythagoras apud Plinium, II, 22; apud Censorinum, cap. 13, et denique apud Casiodorum, de Art. liberal. cap. 5. — Conf. Cic. de Nat. D. II, 46, 119: «Quarum (stellarum) tantus est concentus ex dissimillimis motibus, etc.» Macrobius pro *conjunctus* legebat *disjunctus*. Ed. Asc. 1 habet *conjunctis*. Ma.

2. *Sed tamen pro rata portione.* Mos. = pro rata parte, ratione dist. = qui hæc ad h. l. Ita dedimus cum Heinr. ex Macrobio, codd. Cr. Uff. (nisi quod in hoc est *rara*) Mon. (nisi quod hic habet *partium*) edd. Venet. Asc. 1. Bip. Ernest. Sch. Sed Sturn. et Goetz. ut cod. Mon. = pro rata partium ratione = : in reliquis est = pro rata portione dist. = Ad nostram lectionem monet Ern. = Hoc sine dubio

vitiosum est : in corrigendo non consentiunt viri docti : mihi videtur exoidisse et. Pro *rata parte* idem est ac pro portione, ut Tusc. I, 39; sed idem est *ratione rata* : itaque legendum : « pro rata parte et ratione ». Lehnero quoque ea lectio, quam nos recepimus, vitiosa vis est. Utrique respondeat Gronovius : Quid, quaeso, inquit, in his verbis potest agnoscī corruptum? Mihi quidem hæc lectio contigit in omnibus codicibus, non modo in hoc somnio, sed etiam in Macrobio (in Somn. Scip. II, 1) videre. An non egregie dicit, esse quidem hæc intervalla imparia, sed non indigeste et incondite sic variata, verum distincta = pro rata parte =, neque id quoque sic obvenisse temere, sed *ratione*, certe illas ratas partes separatas tam accurate, ut ratio et res exigeret? — C. Lang. in cod. vet. reperit = pro partium ratione distincti =, idque probat. Ma.

3. *Impulsu et motu ipsorum orbium.* Vinetus ad hunc locum ita : Plato X. de Rep. singulis orbibus singulas Sirenas insidere dixit, quæ cum suis orbibus simul verterentur et cantant. Alii Sirenas istas non audiverunt, neque volunt orbium esse istum sonitum, sed astrorum ipsorum, quæ in orbibus infixæ convertantur. Vide Arist. II de Cælo, cap. 9; Plin. Hist. Nat. II, 3. Ma.

stellifer cursus, cujus conversio est concitator, acuto et excitato movetur sono; gravissimo autem hic lunaris atque infimus. Nam terra, nona, immobilis manens, ima sede semper hæret, complexa medium mundi locum⁴. Illi autem octo cursus, in quibus eadem vis est duorum⁵, septem efficiunt distinctos intervallis sonos: qui numerus rerum omnium fere nodus est⁶. Quod docti homines nervis imitati atque

4. *Mundi locum*. Locum hunc e sexto de Rep. citat Boethius de musica, I, 27. M.

5. *Vis est duorum*. Erasmus. Rot. ad h. l. hæc: Qui addiderunt *Mercurii et Veneris*, videntur terræ quoque dedisse suam sonum. Quamquam totum hoc de concentu orbium commentum dictu jucundius est, quam vero similis. De terra certe non sensit Cicero, quam unam facit immobilem, docens reliquorum orbium sonos ex agitatione motuque cieri. Hoc isti parum animadvertentes, ne sint soni novem, eandem vocem tribuerunt *Veneri* et *Mercurio*, quod in organis musicis aliquoties fit, ut dum chordæ reddant eundem sonum. Jam quod Cicero loquitur de septenario, quum orbis sint octo, bifariam potest explicari. Primum ut summa acuta et ima gravis accipiantur pro eadem, propter summam consonantiam, veluti fit in Magade [instrumento musico viginti chordarum. Vid. Schn. Lex. Gr. v. μάγαις]. Deinde ut in Ciceronis sermone septem referamus non ad sonos, sed ad intervalla, efficiunt sonos distinctos septem intervallis. Siquidem in δὲ πέντε octo quidem voces sunt, sed intervalla non nisi septem. Porro, quod M. Tullius ait eandem esse vim *modorum* in illis octo, non sentit, omnes idem sonare, sed ad harmoniam

absolvendam pariter agere. In quo differunt omnes a terra, cui talis vis non adest. Quid autem sequuntur Theodorus verterit δὲ τῆς, non satis queo divinare, nisi forte sensit de duplici motu sphaerarum, non de sonis. Quamquam in his quid attinet torqueri, quum ipse sermo græcus non satis cohæreat. Et fieri potest, ut Theodorus aliud scripserit, quam legimus. Si tollantur ea verba, quæ satis apparet ab erudito quopiam addita, demonstravimus nihil esse scrupuli. Hæc Erasmus. Lehnerus item abesse mavult verba *M. et V.* dicens malle se cum Grævio ad *duorum* intelligere «sonorum, acuti et gravis». Græterus autem recepit illa nomina, obsequans sum, dicens, Palatino sic habenti. Ejiciunt alii *Mercurii et Veneris*, quæ et aliquot MSS nostris abeunt. Sed non video cur haberi debeant pro glossa. Sine eis enim locus omnibus est obscurissimus, nisi astronomis. Recentius vulgati præferunt «duorum *Mercurii et Veneris* modorum», sed ea postrema vox abest et nostris, et Gulielmianis omnibus. Eum ego cum Ochsio sequendum esse existimavi. Ma.

6. *Omnium fere nodus est*. In edd. nonnullis legitur *modus est*. Lectionem *nodus* planissime confirmat locus Macrobbii in Somn. Scip. I, 6: «Hæc eo

cantibus⁷, aperuere sibi reditum in hunc locum: sicut alii, qui præstantibus ingeniis in vita humana divina studia coluerunt. Hoc sonitu oppletæ aures hominum obsurduerunt; nec est ullus hebetior sensus in vobis: sicut ubi Nilus ad illa⁸, quæ Catadupa no-

dicta sunt, ut aperta ratione constaret, neque planitiem sine tribus, neque soliditatem sine quatuor posse vinciri. Ergo septenarius numerus geminam vim obtinet vincendi, quia ambæ partes ejus vincula primæ sortitæ sunt, ternarius cum una medietate, quaternarius cum duabus. Hinc in alio loco ejusdem sonni Cicero de septenario dicit: qui numerus rerum omnium fere nodus est. Ma. — Locum hunc, vel in præcedentibus similem, se legisse demonstrat Hieronymus, ep. XLVIII, 19, ubi ait: « An forsitan Pythagoram et Archytam Tarentinum, et Publium Scipionem in sexto de Rep. de impari numero proferam disputantes? » A. M.

7. *Quod docti homines nervis imitati atque cantibus.* Cod. Uff. *imitati nervis.* Orpheum et Amphionem h. l. intelligi recte monet Hotting. ad h. l. ad quem Vinetus hæc annotavit: Quintil. I, 10: « Claros nomine sapientiæ viros nemo dubitaverit studiosos musices fuisse, quum Pythagoras atque eum sequuti acceptam sine dubio antiquitus opinionem vulgaverint, mundum ipsum ejus ratione esse compositum, quam postea sit lyra imitata. » A septem chordarum numero ἑπτάχορδον Græci dixerint instrumentum musicum, cujus inventor videsis an sit Mercurius apud Lucianum, an Apollo apud Macrobius, Saturn. I, an Terpander apud Severinum l. de music. Veteres hoc heptachordo usi sunt, ut video, et animadvertent Argivi ac Lacones in eos, qui alios

nervos addiderunt. Ob id enim Lacones Timotheum musicum exegerunt, teste Severino et Plutarcho de Musica et Lacon. Apophth. [Conf. Cic. de Legg. II, 15, 39, ib. ann. p. 279, 658, ed. nostr. et Cr.] Macrobius et Severinus putant isto septenario chordarum numero septem planetarum motus intellexisse prisca. Africanus septem sonos octo orbium accipit. Ma.

8. *Sicut ubi Nilus ad illa.* Ad rem facit, quem laudat Hotting. Seneca, Nat. Quæst. IV, 2, ubi est: « Nilus... Æthiopiam arenasque, per quas iter ad commercia Indici maris est, prælabitur. Excipiunt eum Cataractæ, nobilis insigni spectaculo locis. Ibi per arduas excisasque pluribus locis rupes Nilus insurgit et vires suas concitat... Tandemque eluctatus obstantia in vastam altitudinem subito destitutus cadit cum ingenti circumjacentiam regionum strepitu. Quem perferre gens ibi a Persis collocata non potuit, obtusis assiduo fragore auribus, et ob hoc sedibus ad quietiora translatis. » Add. Ammian. Marcellin. XXII, 34, 36; Plin. Histor. Nat. V, 9; Vitruv. VIII, 2; Herod. II, 17. Ma. — Ante oculos habuit hunc locum Poggius Florentinus in Epistola de balneis prope Thuregnm, fol. 69, edit. Argent. 1510, ubi de cataracta Rheni prope Scaphusiam loquens, Tam mihi, ait, venit in mentem eorum, quæ feruntur de Nili descensu tam præcipiti. Nec mirum accolis circum vicinos propter illius strepitum ac fragorem fieri surdos putari, etc. Ca.

minantur, præcipitat ex altissimis montibus, ea gens, quæ illum locum accolit, propter magnitudinem sonitus, sensu audiendi caret. Hic vero tantus est totius mundi incitatissima conversione sonitus, ut eum aures hominum capere non possint, sicut intueri solem aduersum nequitis, ejusque radiis acies vestra sensusque vincitur». Hæc ego admirans, referebam tamen oculos ad terram identidem.

XII. Tum Africanus, « Sentio, inquit, te sedem etiam nunc hominum ac domum contemplari: quæ si P. 3. tibi parva, ut est, ita videtur¹, hæc cælestia semper spectato; illa humana contemnito. Tu enim quam cælebritatem sermonis hominum², aut quam expetendam gloriam consequi potes? Vides habitari in terra. raris et angustis in locis³; et in ipsis quasi maculis, ubi

XII. 1. *Quæ si tibi parva, ut est, ita videtur.* In hanc sententiam disputat Plinius, *Histor. Natur. II, 68, pag. 107 Hard.* ubi postquam dixit, terram cæli punctum esse, ita pergit: « Hæc est materia gloriæ nostræ, hæc sedes: hic honores gerimus, hic exercemus imperia, hic opes cupimus, hic tumultuamur humanum genus, hic instauramus bella etiam civilia, mutisque cædibus laxiorem facimus terram. Et, ut publicos gentium furores transcam, hæc, in qua conterminos pellimus, furtoque vicini cespitem nostro solo adfodimus; ut qui latissime rura metatus fuerit, utraque fines exegerit accolat, quota terrarum parte gaudeat? vel quousque ad mensuram avaritiæ suæ propagaverit, quam tandem ejus portionem defunctus obtineat? » In cod. Uff. est: « parva ita ut est videtur ». Mr.

2. *Tu enim quam cælebritatem sermonis hominum.* Ad h. l. Patricius, *Vereor*, inquit, de mendo. Legendum

fortassis, primum: « Ibi enim quam cælebritatem ». Deinde: « sermonibus hominum ». Nisi forte totum sic legendum est: « Quam enim tu cælebritatem sermonibus hominum, etc. » Sed his non opus est mutationibus. Ad seqq. « quam exp. gloriam » Lambinus: Nihil muto, neque quidquam immutatum est in cod. Memmiano, cum tribus cod. antiquis comparato, quamvis Langius ediderit *quam expetendo*. Ego *quam* cum accentu lego, pro *quam valde seu quantopere*. Vinetus autem sic explicat locum: « Quam, o Æmiliane, potes consequi gloriam, quæ digna sit, quæ expetatur? » Tum *quod. Mon. habet consequi gloriam.* Ad sententiam conf. *Acadd. IV, 41, 127*: « cogitantes. . . supera atque cælestia, hæc nostra, ut exigua et minima, contemnimus ». Mr.

3. *Et angustis in locis.* Confer *Senecam, Quæst. Natur. præf. ubi est*: « nec potest ante contemnere porticus et lacunaria ebore fulgentia et tonsiles

habitatur, vastas solitudines interjectas : hosque , qui incolunt terram; non modo interruptos ita esse, ut nihil inter ipsos ab aliis ad alios manare possit, sed partim obliquos, partim aversos, partim etiam adversos⁴ stare vobis; a quibus expectare gloriam certe nullam potestis.

XIII. Cernis autem eandem terram quasi quibusdam redimitam et circumdatam cingulis; e quibus duos¹ maxime inter se diversos², et cæli verticibus ipsis ex utraque parte subnixos, obriguisse pruina vides; medium autem illum, et maximum, solis ardore torreri. Duo sunt habitabiles : quorum australis ille, in quo qui insistunt, adversa vobis urgent vestigia, nihil ad vestrum genus; hic autem alter subiectus aquiloni, quem incolitis, cerne, quam tenui vos parte contingat. Omnis enim terra, quæ colitur a vobis, angusta verticibus, lateribus latior³, parva quædam insula est⁴, circumfusa illo mari, quod Atlanticum,

silvas et derivata in domos flumina, quam totum circumeat mundum, et terrarum orbem superne despiciens, angustum, et magna ex parte opertum mari, etiam qua exstat, late squalidam et aut ustum, aut rigentem, etc. - A. M.

4. *Obliquos... aversos... adversos.* Pro *aversos* est *transversos* in codd. nostris, et edd. Venet. Asc. 1, Marg. Tig. Plant. Syll. Marg. Boul. Wolf. *Fersos* scribitur in edd. Asc. 2, Crat. Herw. Sturm. Lagd. *traversos* edidit Lamb. *Transversos* reperit etiam Car. Steph. in cod. veter. Gruterus ait in uso Palatino non esse verba *partim aversos*. Ma.

XIII. 1. *E quibus duos.* Frigidas intelligit zonas. De zona frigida et terrida, utraque a Veteribus inhabitabili credita, vid. interpr. ad Horat.

V. *Cic. pars tertia.*

1, 22, 17-12, et ad Virg. Georg. I, 233. Ma.

2. *Inter se diversos.* *Diversus* Cicero sæpius est i. q. *oppositus* vel *contrarius* : veluti de Lege Agr. II, 32, 87 : « Corinthus... duo maria, maxime navigationi diversa... conjungebat ». Or. pro lege Manil. 4, 9. Ma.

3. *Angusta verticibus, lateribus latior.* *Ferticibus* ad longitudinem, quam dicimus, *lateribus* ad latitudinem terrarum spectat; illam quidem ab æquatore polum versus, hanc ab oriente ad occidentem et v. v. intelligit. Ma.

4. *Insula est.* Ad hunc vocis *insula* usum conf. Cicero de N. D. II, 86 : « Si autem his consulnat (dii), qui quasi magnam quamdam insulam incolunt, quam nos orbem terræ voca-

quod Magnum, quem Oceanum appellatis in terris : qui tamen tanto nomine quam sit parvus, vides. Ex his ipsis cultis notisque terris, num aut tuum, aut cuiusquam nostrum nomen vel Caucasum hunc, quem cernis, transcendere potuit, vel illum Gangem transnatare? quis in reliquis orientis aut obeuntis solis, ultimis aut aquilonis austrive partibus, tuum nomen audiet? quibus amputatis, cernis profecto⁵, quantis in angustiis vestra gloria se dilatari velit. Ipsi autem, qui de vobis loquuntur, quam loquentur diu?

XIV. Quin etiam, si cupiat proles illa futurorum hominum deinceps laudes uniuscujusque nostrum a patribus accepta posteris proderere, tamen propter eluviones exustionesque¹ terrarum, quas accidere tempore certo necesse est², non modo æternam³, sed ne diuturnam quidem gloriam assequi possumus. Quid

mus : etiam illis consulunt, qui partes ejus insulæ tenent, Europam, Asiam, Africam ». Ma.

5. *Cernis profecto.* Commodè laudat Ochs. ad b. l. Sen. Epist. XCI, 17 : « Alexander Macedonum rex discere geometriam, infelix ! cœperat, sciturus, quam pusilla terra caset, ex qua minimum occupaverat. Ita dico, infelix, ob hoc, quod intelligere debebat, falsum se gerere nomen. Quis enim esse magnus in pusillo potest? » Ma.

XIV. 1. *Tamen propter eluviones exustionesque.* Ad vv. « eluviones exustionesque » Hotting. laudat Senecam, de Consol. ad Marc. cap. 26, et Ochsnerus, Cic. de N. D. II, 46; Ovid. Met. I, 256 sqq. Tu vero conf. instar omnium Jac. Thomasi Exercitationem de Stoica mundi exustione, p. 1-22, præmissam ejusdem Dissert. ad Histor. Stoicæ Philosophiæ. Lips. 1682, in-4. De κατακλυσῶν et ἐκπυρώσεως ex Stoicorum sententiâ vide

etiam disputantem J. Lipsium Physiolog. Stoic. II, Diss. XXI-XXIII, pag. 953-992, ed. Opp. Lipsii Vesal. tom. IV. In primis hic conferrî potest Polyb. VI, 5, 5 : ὅταν ἢ διὰ κατακλυσµοῦς, ἢ διὰ λοιµικῆς περιγύσεως, ἢ δι' ἀφορίας καρπῶν, ἢ δι' ἄλλας τοιαύτας αἰτίας φθορὰ γίνηται τῶν ἀνθρώπων γένους... εἰς ἣδη γεγονέναι παρελήφαµεν, καὶ πάλιν πολλὰκις εἶσθαι ὁ λόγος αἰρεῖ. Quem locum laudavit Lehn. Cod. Uff. habet « tanto tempore necesse est ». Ma.

2. *Necesse est.* Hæc item sunt a Platone. Conf. Euseb. præfat. ad I Chron. A. M.

3. *Non modo æternam, sed ne diuturnam quidem,* etc. Ita ex omnibus libris nostris nonnulli cod. Mon. edd. Grut. Verb. Ernest. Sch. A. Mai. Lehn. Heinr. Reliqui omnes et scripti et editi non modo non. Qua de re accuratius præcepimus supra ad lib. II, 15. Ma.

autem interest, ab iis, qui postea nascentur, sermone fore de te, quum ab iis nullus fuerit, qui ante nati sint? qui nec pauciores, et certe meliores fuerunt viri.

XV. Quum præsertim apud eos ipsos, a quibus audiri nomen nostrum potest, nemo unius anni¹ memoriam consequi possit. Homines enim² populariter annum tantummodo solis, id est, unius astri reditu metiuntur: quum autem ad idem³, unde semel profecta sunt, cuncta astra redierint, eandemque totius cæli descriptionem longis intervallis retulerint, tum ille

XV. 1. *Nemo unius anni.* Sch. ad h. l. recte monet, intelligendam esse « magni illius anni » memoriam, quem paulo post ait « vere vertentem annum » appellari posse, in quo vix dicere audeat, quam multa sæcula hominum teneantur. Huc vero pertinet locus Ciceronis ex Hortensio, p. 1176, edit. Ern. min. p. 104. Ed. Sch. « annum magnum esse voluerunt omnibus planetis in eundem recurrentibus locum, quod fit post XII milia nongentos quinquaginta quatuor annos ». Ma.

2. *Homines enim populariter.* In ed. Asc. 1 est *Homines autem* omissio *populariter*: in cod. Uff. scribitur, « Homines enim loquuntur annum, etc. » Tarnebas coniecit *joculariter*, quod receptum est in edd. Lambin. Plant. Wolf. In nonnullis libris est *loquulariter*, quod defendere studebat Gruterus. Cui Sch. obloquens, « Quid quid, ait, dicat Gruterus, lectio *loquulariter* prorsus inepta est, et *populariter* unice verum, quod idem est ac « communi hominum usu », quibus verbis de eadem re utitur Macrobius in Somn. Scip. II, 11, ubi h. l. tractat: q. v. « Lectionem *joculariter* equi-

dem non ineptam dixerim, sed aptam nequaquam. Cic. de Legg. I, 6, 19: « quoniam in populari ratione... nostra versatur oratio, populariter interdum loqui necesse erit »: de Finib. II, 6, 17: « rhetoricam... necesse est, quum populariter loquatur, esse interdum paulo hebetiorem ». Ma.

3. *Quum autem ad idem.* Vinetus ad h. l. ita: *ad idem* est sic τὸ αὐτὸ Græcorum, significatque ad eandem partem, locum, punctum [caput, principium, signum O]. Hujus autem alterius anni multi meminerunt, quem magnum vocant, Macrobius mundanum. Stoicis apud Cicer. II de Natur. Deor. [20, 51]: « Quarum ex [pessimo operarum errore in mea edit. min. p. 110, expressum est *est*] disparibus motionibus magnum annum mathematici nominaverunt, qui tum efficitur, quum solis et lunæ, et quinque errantium ad eandem inter se comparisonem confectis omnium spatii est facta conversio. Quæ quam longa sit, magna est questio ». Tacitus in dialogo de Oratoribus, cap. 16; Serv. ad Æn. I, v. 273, ad Æn. III, vers. 284; Censorin. de Die natali, cap. 18. Ma.

vere vertens annus⁴ appellari potest; in quo, vix dicere audeo, quam multa sæcula hominum teneantur. Namque ut olim deficere sol hominibus exstinguique visus est, quum Romuli animus hæc ipsa in templa penetravit, ita quandoque eadem parte sol, eodemque tempore iterum defecerit, tum signis omnibus ad idem principium stellisque revocatis, expletum annum habeto: hujus quidem anni nondum vigesimam partem scito esse conversam⁵.

P. 326 XVI. Quocirca si reditum in hunc locum desperaveris¹, in quo omnia sunt magnis et præstantibus

4. *Tum ille vere vertens annus.* Vocem *vere* omittunt codd. Cr. et Uff. et ed. Ven. Vinetus ad h. l. hæc: *Vertens annus* Censorino est annus solis dierum 365, et sex fere horarum, ut et Cioer. de N. D. II, [20] - anno fere vertens signiferum lustrat orbem -, de stella Mercurii. Et in literis Marci Antonii, Philipp. 13: - Apparuisse nomen deorum intra finem anni vertentis -. Qui ideo *vertens annus* dictus est, eodem Censorino et Macrobio auctore. quod id sit temporis spatium, quod peragitur, dum sol ad id signum denuo vertit, ex quo digressus est. Verum non solum *annus*, sed et *mensis vertens* dicebatur. Plautus, *Persa*: - nunquam hercle hunc mensem vertentem, credo, servibit tibi -. Vitsuv. IX: - Sol autem signi spatium, quod est duodecima pars mundi, mense vertente vadens, transit. Ita duodecim signorum intervalla pervagando, quam redit ad id signum unde experit, perficit spatium vertentis anni -. Sed dies quoque, qui perpetuo revertantur, vertentes appellavit Ausonius de nominibus dierum: - Nomina que septem vertentibus apta diebus Annus habet, totidem er-

rantæ fecere planetæ -. Africanus vero censet, annum magnum dici rectius annum vertentem, tamquam verum et plenum, quam qui annus vulgo appellatur. unius astri reditus: quum hic omnium astrorum cursus sit perfectus. Ma.

5. *Scito esse conversam.* Annus mundanus complectitur popularium annorum quindecim millia, ut physici aiunt apud Macrobius ad Somn. II, 11. Is nunc incipere fingitur a Romuli obitu, a quo ad somnium Scipionis sunt anni quingenti et septuaginta tres; que nondum est pars vigesima prædicti anni mundani. A. M.

XVI. 1. *Si reditum in hunc locum desperaveris.* Servavi lectionem librorum tantum non omnium (nam nonnisi edd. Herw. et Goth. habent *esperaveris*), quamquam eam probare nullo modo possum. Supra dixit, eos te vera vivere, qui ex corporis vinculis in cælum, quasi patriam suam, evolverint: neque quidquam dubitans Scipio minor responderat: - quid moror in terris? - Enn nos nunc credamus a Scipione majore ita existimari immutatam, ut desperet reditum in locum eum cælestem? Sed *esperaveris*

viris : quanti tandem est ista hominum gloria, quæ pertinere vix ad unius anni partem exiguam potest? Igitur alte spectare si voles, atque hanc sedem et æternam domum contueri : neque te sermonibus vulgi dederis, nec in præmiis humanis spem posueris rerum tuarum ; suis te oportet illecebris ipsa virtus trahat ad verum decus. Quid de te alii loquantur, ipsi videant ; sed loquentur tamen. Sermo autem omnis ille et angustiis cingitur iis regionum, quas vides ; nec umquam de ullo perennis fuit ; et obruitur hominum interitu ; et oblivione posteritatis exstinguitur ».

XVII. Quæ quum dixisset, « Ego vero, inquam, o Africane, si quidem bene meritis de patria quasi limes ad cæli aditum patet, quamquam a pueritia vestigiis ingressus patriis, et tuis, decori vestro non defui ; nunc tamen, tanto præmio proposito, enitar multo vigilantius ». — Et ille, « Tu vero enitere, et sic habeto, non esse te mortalem, sed corpus hoc¹ : nec enim tu es, quem forma ista declarat ; sed mens cujusque, is

non correxerim, nam inde vix, si hoc fuisset a Cicerone scriptum, corruptio orta fuisset. Proclive item est corrigere non desperaveris : sed si non Ciceronis esset, cur vel ultima ejus vestigia evanuisent in libris veteribus? Equidem suspicor scriptum fuisse TVTESPERAVERIS (tute speraveris). Quod si aliquando casu exoidit tu, facillime et necessario, ut videri poterat, ex desperaveris fieri potuit desperaveris : cujus quidem lectionis explanationes varias, contortas fere omnes, quum neque ad sensum, neque ad linguæ leges satisfacere videntur, omittere satius est visum. Noster vero non semel tute scripsit pro tu : v. c. de Orat. I, 22, 99 : « ut tute paullo ante dixisti » : Epp. ad Atticum, XIV,

17 : « quemadmodum tute scribas ». Ma.

2. *Ipsi videant.* Hac constructione sæpius usus est Noster ; bis in eadem periodo de Orat. I, 58, 246 : « Nam quod inertiam accusas adolescentium, qui istam sentem, primum facillimam, non ediscant ; quæ quam sit facilis, illi viderint, qui ejus artis arrogantia, quasi difficillima sit, ita subnixi ambulat ; deinde etiam tu ipse videris, qui eam artem facilem esse dicis, etc. » Ma.

XVII. 1. *Sic habeto, non esse te mortalem, sed corpus hoc.* Ad sententiam comparat Ochs. Tuscc. I, 22 : « neque nos corpora sumus : neque ego tibi hæc dicens, corpori tuo dico ». Ma.

est quisque²; non ea figura, quæ digito demonstrari potest. Deum te igitur scito esse³: si quidem deus est, qui viget, qui sentit, qui meminit, qui providet, qui tam regit, et moderatur, et movet id corpus, cui præpositus est, quam hunc mundum ille princeps Deus: et ut mundum ex quadam parte mortalem ipse Deus æternus, sic fragile corpus animus sempiternus movet.

XVIII. Nam quod semper movetur¹, æternum est². Quod autem motum affert alicui, quodque ipsum agitur aliunde³, quando finem habet motus, vi-

2. *Sed mens cujusque, is est quisque.* Vinetus ad h. l. hæc: Socrates apud Platonem Alcibiadi suo probat, hominem neque solum corpus esse, nec simul corpus cum mente, sed solum mentem. Idem in Atiocho postquam, inquit, soluta semel compage, mens in propriam suam sedem restituta fuerit, relictum corpus, quod terrenum est, et rationis expertum, non est, quod dicitur, homo: ἡμῖς μὲν γὰρ ἴσμεν ψυχὰς, ζῶν ἀθάνατον, ἐν θνητῷ καθεστῆσθαι φρούριον. Arnobius adv. Gentes, II, dictam Ciceroni animam mentem appellans: « Porro autem, inquit, conspicimus homines, id est, animas ipsas (quid enim sapius homines, nisi animas corporibus illigatæ?) etc. » Lactantius ejus, ut audio, discipulus, Inst. Div. II: « Hoc enim, quod oculis subjectum est, non homo, sed hominis receptaculum est. Nam ipse homo neque tangi, neque aspici, neque comprehendere potest, quia latet intra hoc, quod videtur ». M. autem Varro apud Augustinum, de Civ. Dei, XIX, cap. 3, nec animam solum, nec solum corpus hominem esse arbitrabatur. Ma.

3. *Deum te igitur scito esse.* Conf. Ciceronem, Tusc. I, 23, 25. Sunt autem eo, quæ sequuntur, de animi im-

mortalitate e Platonis Phædro, ut docet ipse Cicero, Tusc. I, 22, quem locum ego posui in testimoniis n° 16.

XVIII. 1. *Nam quod semper movetur,* etc. De hoc loco, ex Phædro Platonis, pag. 245 Steph. p. 28 sq. Bekk. expresso, accurate egit Muretus, Varr. Lectt. VIII, 3, pag. 174—176, tom. II opp. ed. Ruhnken. quod caput ad calcem hujus operis describi curavimus. Totum autem hunc Platonis locum repetiit Cic. in Tusc. I, 23, 53—55, pancissimis vel nullis potius factis mutationibus; quare et hæc loca sibi invicem ad emendandum inservire possunt, et, qui in Tusculanas scripserunt commentarios, iidem nostro loco et corrigendo, et interpretando adhibendi. Primum autem huc esse positum locum, ipse eo loco testatur Cicero dicens: « ex quo illa ratio nata est Platonis, quæ a Soerate est in Phædro explicata, a me autem posita est in sexto libro de Republica ». Mox cod. Gr. habet *aufert* pro *affert*. Ma.

2. *Æternum est.* Exprimit hunc locum Lactantius, Inst. VII, 8, et de Op. dei, 17. A. M.

3. *Quodque ipsum agitur aliunde.* Commodè adhibet Ochan. locum de N. D. II, 12, 32, ubi est: « Audia-

vendi finem habeat necesse est. Solum igitur, quod sese movet, quia numquam deseritur a se⁴, numquam ne moveri quidem desinit; quin etiam ceteris, quæ moventur, hic fons, hoc principium est movendi⁵. Principio autem nulla est origo: nam ex principio oriuntur omnia; ipsum autem nulla ex re alia nasci potest: nec enim id esset principium, quod gigneretur aliunde. Quod si numquam oritur, ne occidit quidem umquam: nam principium extinctum, nec ipsum ab alio renascetur, nec ex se aliud creabit; si quidem necesse est a principio oriri omnia. Ita fit, ut motus principium ex eo sit, quod ipsum a se movetur: id autem nec nasci potest, nec mori; vel concidat omne cælum, omnisque natura⁶ consi-

mus enim Platonem, quasi quendam deum philosophorum: cui duo placet esse motus, unum suum, alterum externum: esse autem divinius, quod ipsum ex se sua sponte moveatur, quam quod pulsus agitur alieno. Hunc autem motum in solis animis esse ponit, ab hisque principium motus esse ductum putat ». Ma.

4. *Quia numquam deseritur a se.* Ita dixit de Senecot. 21, 78, p. 149, ed. Gerub. q. v. = quumque semper agitur animus, nec principium motus habeat, quia se ipse movet; ne finem quidem habiturum esse motus, quia numquam se ipse sit relicturus ». Ma.

5. *Principium est movendi.* Gerundium passive positum rarioris est natus, neque vero reprobandum. Laudant Hott. et Ochs. Justinum, XVII, 3; Sallust. Jug. cap. 62, ib. Cort. Ruhken. ad Vellei. Patere. II, 15; Corn. Nep. Att. 9, 2, *spes restituendi*: ubi vid. Stav. p. 261, ed. Bardil. His adde ex Cicerone de Sen. 23, 34: « Commorandi natura deversoriam

nobis, non habitandi locum dedit ». Aead. II, 31, 101: « multa . . . non . . . habere insignem illum et propriam percipiendi notam ». Ma.

6. *Omnisque natura consistat necesse est.* Codd. Cr. et Mon. *natura et consistat*, et ita exhibent edd. Ven. Wolf. Verb. Ern. Bfp. Goes. Sch. In ed. Plant. est *omnique terra et consistat nec. est.* Idem locus in Tuscc. a F. A. Wolfio editus est *omnisque terra consistat n. e.* a Davisio *omnisque terra et cons. nec. est*, a Verb. et Cameræ. *omnisque natura cons. nec. est.* Videlicet si legis apud Platonem *πᾶσιν τε γῆν* scribendum erit *terra*: si cum Bekkero ex multis codd. legis *γῆσιν*, scribes, quod est in optimis antiquissimisque libris et legit etiam Gaza, *natura*. Quod autem dedit Rekk. ex codd. id jam dudum corrigendam esse conjecerat Vinetus in annot. ad h. l. Vid. etiam h. l. annot. Davisii in Tuscc. l. c. In cod. Mon. verbo *necesse* superscriptum est *principium*. Ma.

stat necesse est, nec vim ullam nanciscatur, quæ a primo impulsa⁷ moveatur. Quum pateat igitur, æternum id esse, quod a se ipso moveatur, quis est, qui hanc naturam animis esse tributam neget? Inanimum est enim omne, quod pulsu agitur externo; quod autem animal est, id motu cietur interiore, et suo :
 P. 328 nam hæc est natura propria animi⁸, atque vis. Quæ si est una ex omnibus, quæ se ipsa semper moveat, neque nata certe est, et æterna est.

XIX. Hanc tu exerce in optimis rebus: sunt autem optimæ curæ, de salute patriæ; quibus agitatus et exercitatus animus, velocius in hanc sedem et domum suam pervolabit¹: idque ocius faciet, si jam tum, quum erit inclusus in corpore, eminebit foras², et ea; quæ extra erunt, contemplans, quam maxime se a corpore abstrahet. Nam eorum animi, qui se cor-

7. *Impulsa*. Dedit *impulsu* Moser.

8. *Nam hæc est natura propria animi*. Tusco. habent *propria natura*, et ita cod. Mon. In ed. Herw. est *proprie*. Habent *propria natura* etiam edd. Wolf. et Plant. Tum plurimi libri pro *animi* contra usum Ciceronis habent *animæ*; Cic. enim non solet ponere *animam* pro *animo*. Habent autem probam lectionem Tusco. et codd. nostri, itemque edd. Ven. Ern. Rip. Goetz. Sch. A. Mai. Heiar. Lehn. Verum jam Vinetus vidit, qui ita ad h. l. *Animi non animæ* antiqui codices, etiam ii, in quibus *anima* pro *animal* scriptum fuerat. [Eo loco Ursinus ex MS præferebat *animans*.] Quum enim *animam* vulgo dicimus, quaerunt sermonis latini studiosi, an aliter appellavit Cicero, quam *mentem* et *animum* secunda inflexione. Quæ autem sequuntur feminina vocabula, quæ, una, nata, æterna, est vis;

quæ illis genere concordet, neque inepte, puto, natura et vis animi æterna dicta fuerit, pro ipso animo æterno. Ma.

XIX. 1. *Velocius in hanc sedem et domum suam pervolabit*. Ad rem facit locus ex Hortensio Ciceronis, quem servavit Augustinus, lib. XIV, cap. ult. Trin. ed. Schütz. p. 111, ed. Ern. min. pag. 1182: « aut si, ut antiquis philosophis, hisque maximis lingue clarissimis placuit, æternos animos ac divinos habemus: sic existimandum est, quo magis hi fuerint semper in cursu, id est, in ratione et investigandi cupiditate, et quo minus se admiscuerint atque implicuerint hominum vitii atque erroribus, hoc illis facillimum ascensum et reditum in cælum fore ». Ma.

2. *Eminebit foras*. Ita supra III, 7: « Justitia foras spectat et projecta tota est atque aminet ». Ma.

poris voluptatibus dediderunt, earumque se quasi ministros præbuerunt, impulsuque libidinum voluptatibus obedientium, deorum et hominum jura violaverunt, corporibus elapsi circum terram ipsam volutantur³; nec hunc in locum, nisi multis exagitati sæculis⁴, revertuntur⁵. »

3. *Corporibus elapsi circum terram ipsi volutantur.* Nescio quomodo me male habet hoc *circum terram volutari*. Equidem nihil muto in omnium librorum consensu; sed ut fatear, quod est, velim reperiri in aliquo libro *volitant* et *vagantur*, quæ junxit Auctor ad Herenn. IV, 39, 51. Neque aliud quid suadet locus Lactantii, quem laudat Ochs. Inst. II, 2, 6: « Vulgus existimat, animas circa tumulos et corporum suorum reliquias oberrare ». Sed manum inhibet Plato, ab eodem laudatus, in Phædone, p. 81, c. ἡ τοιαύτη ψυχὴ . . . περὶ τὰ μνηματὰ τε καὶ τοὺς τάφους κωλινδουμένη: ubi vid. Fischer. p. 340; Heindorf. p. 110, et in primis Wyttenbach. pag. 209 sq. qui legit *κωλινδουμένη*. Ma.

4. *Exagitati sæculis.* Commodè adhibet Ochs. Tuscc. I, 30: « iis devium quoddam iter esse, seclusum a concilio deorum ». Ed. Ven. habet *exagitatis*. In ed. Asc. 1 scribitur *sæculis*, pro quo cod. Mon. a sec. m. egregie habet *periculis*. De animarum reditu et universe de earum migratione vid. Crenzeri Synb. et Myth. tom. III, p. 424 sqq. Epitom. nostr. p. 670 sqq. Ma.

5. *Revertuntur.* Locum hunc respicit, seu potius emendat, Lactantius, Inst. VIII, 10 et 20. Proclus, seu Plato, animas honorum in caelis vagari facit, malorum autem in terris, vel sub terris, mille annis donec iterum (qui est sollemnis error *παλιγγ-*

νίσιως) ad nativitatis *λιμῶνα* revoentur, de quo Empedocles apud eundem Proclum *ἔθνα κῆτος τε φόνος τε καὶ ἄλλων ἔθνα κλήρων*. [Ita scripsit A. Mains. Sed Sturzius in Empedocleis: *ἔθνα φόνος τε κῆτος τε καὶ ἄλλων ἔθνα κλήρων*. Vid. p. 515, v. 19, et annotatt. p. 542 sq. Ma.] De millenario temporis spatio sic Proclus, *ἔωκεν ἡ χιλιάς χρόνος εἶναι τις περιοδικὸς ἀπὸ γενέσιως ἐπὶ γένεσιν ἄγων τὰς ψυχὰς, οὐχ ἀπλῶς, ἀλλὰ πρὸ τῆς τελείας ἀποκαταστάσεως*, κ. τ. λ. A. M. — *Ego somno solutus sum*. Post somnium narratum, statim fere dialogum absolutum fuisse arbitror, paucis verbis adjectis. Sic enim et Plato post Eris fabulam confestim opus concludit. A. M. — *Ego somno solutus sum*. Totum hoc *Somnium Scipionis*, quo per tot sæculorum decursum innumeri viri docti animam mentemque, ut vero Ciceronis fragmento, exhilararunt et paverunt, nuper fuisse impugnatum ab Henr. Kunhardto, Lubecensi (in Seebodii libro *menstruc*, qui inscribitur: *Kritische Bibliothek für das Schul- und -Unterrichtswesen* 1820, p. 474—482, 558—565, 649—653, 1000—1007), sciunt, ut opinor, ii, quibus tales res caræ cordique sunt. Sed nondum, quod equidem sciam, exstitit, qui illius viri rationes sive probaret, sive reproberet publice. Alterutrum ego meum munus esse existimans jam proposueram animo, Excursum addere, eumque longioreni, quo, quæ ille posuisset, exa-

Ille discessit; ego somno solutus sum.

mini subjicerem. Sed mox abjeci hoc consilium, quum viderem, in illam scriptionem ne id quidem cadere, quod de alia quadam dixit aliquando Wyttenbachius: « dum lego, assentio; quum librum de manibus depono, nescio quomodo tota illa assensio dilabitur ». Quamquam enim inscripsit libellum suum: « De Somnio Scipionis aut subjecto, aut Cicerone indigno », probatumque ivit, « aut nullam, aut certe minimam hujus opusculi partem, Ciceronis calamo esse exaratam, sed rhetorem aliquem non optimæ indolis, quam in fragmentorum sine deprehenderit lacunam, pro sui ingenii modulo explese », quamquam denique eos tantum defensores libellum existimare videtur, « qui vel obstinato animo veritati repugnant, vel ad sentiendam elegantioris orationis venustatem paullo sint hebetiores »: ego tamen dicere audeo, rationibus talibus, quales attulit, eodem jure cujusvis veteris scriptoris libros impugnari posse. Quæ enim dicit absurda, partim ipsi tantummodo, neque aliis hominibus absurda videbuntur (veluti cap. 3, init.), partim non recte intellexit (v. c. cap. 2): quæ vix latina, vel plane non latina esse dicit, ea vel proba sunt, vel, si paullo insolentiora, tamen non sine exemplo, vel excusantur stylo paullo sublimiori, vel denique facilissima emendatione integritati restituuntur. Et si qua sunt, quæ vel probari, vel excusari nequeant, quæ vel nulla,

vel paucissima esse contendo; ea non sunt ejusmodi, ut Ciceronis esse non possint. Quis quæso unquam illos de Natura deorum libros Ciceroni abjudicare ausus est? Et insunt tamen, quæ eodem jure vituperare possis, quo K. vituperavit haud pauca. Veluti, quæ inest in libro II, operosa mundi et naturæ, et corporum humanorum descriptio, nonne nimis longa, tædiosa et a librorum istorum proposito aliena videri potest? Sed nemo inde jure hæc non Ciceronis esse dixerit. In iis, quæ parum sibi intellecta vituperat K. in primis est caput 5, et idem fere de capite 6, dixerim. Quia enim parum perspectas habet veterum de sphaerarum, quam dicunt, harmonia et de zonis sententias, de quarum veritate jam non quærimus, absurda vel contorta dicit ea, quæ Cicero disputat. Denique (tædet enim singula pertractare) quod ad sermonem attinet, per singulas commentarii nostri partes, non nominato adversario, satis, ut opinor, demonstravi, eum optime eum reliquorum Ciceronis librorum sermone convenire. Quid? quod ipse K. totum fere caput primum, itemque octavum nonnumque intacta reliquit, videlicet quæ colorem habeant satis Ciceronianum. Sed missum faciamus, hoc criticæ, quam dicunt, superioris specimen, cujus infirmitatem utinam mox repertus plenior horum librorum codex manu scriptus illius scriptionis auctori melius, quam omnia argumenta, demonstret! Ma.

FRAGMENTA.

..... A qua isti avocant¹..... *Fronto, voc. avocat.*

Vitam lugeo. *Id. voc. doleo.*

Idque ipsa natura non invitaret solum, sed etiam cogeret². *Nonius, IV, 232.*

Nitito. *Diomedes, I, p. 330.*

Excellunt. *Idem, ibid. p. 371.*

.....Nec doctissimis;
M'. Persium hæc legere nolo, Junium Congrum volo.

Plin. N. H. Præf.

Et quamquam optatissimum est, perpetuo fortunam quam florentissimam permanere; illa tamen æquabilitas vitæ non tantum habet sensum, quantum quum ex sævis et perditis rebus ad meliorem statum fortuna revocatur. *Ammianus Marc. XV, 5.*³

1. *A qua isti avocant.* Puta: « a qua rep. administranda isti Epicurei viros sapientes avocant ». Ideoque fragmentum videtur pertinere ad operis exordium. A. M.

2. *Sed etiam cogeret.* Num pertinet ad primam operis lacunam, ubi auctor loquutus fuerat de laboribus, quos resp. causa clari homines pertulerunt usque ad decessum senectutem,

quamvis natura ad quietem non invitaret solum, sed etiam cogeret? A. M.

3. Hunc locum a Tullio se sumere diserte ait Ammianus; opus tamen silet, unde haurit. Videtur autem id frustum aptissime quadrare ad secundam primi de Rep. libri lacunam ante cap. 1, in qua Tullius de suo calamitoso exilio deque felici reditu in patriam loquutus fuerat. Et quidem

P.330 Aliud civitas non est, quam concors hominum multitudo⁴. *Augustinus, de Civ. Dei, I, 15.*

Hercules, qui ob virtutem clarissimus, et quasi Africanus inter deos habetur.....⁵ *Lactantius, Inst. I, 9.*

Si fas endo plagas caelestum escendere cuiquam,
Mi soli caeli maxima porta patet.

Est vero, inquit, Africane; nam et Herculi eadem ipsa porta patuit. *Seneca, Epist. 108; Lactantius, I, 18.*⁶

.....*Coedifragos Afros*⁷. *Interpres Cruquianus ad Horatium, Od. IV, 8, 17.*

locus haud valde absimilis, aliis licet verbis, exstat apud Ciceronem [nimirum in orationibus spuris. Ma.] post red. ad Quir. 1, et ad Pontif. 3a. Verumtamen Ammianus videtur omnino Ciceronem exscribere ad verbum. Ammiano autem innotuisse opus de Rep. constat e testimoniis. A. M.

4. *Quam concors hominum multitudo.* Num haec verba pertinent ad laenam libri I, post caput 25? Num potius sunt verba Augustini? A. M.

5. *Ob virtutem clarissimus, et quasi Africanus inter deos habetur.* De Hercule in caelum recepto recole omnino Ciceronis fragmentum politicum apud Lactantium, Inst. I, 18, a me in testimoniis positum, n. 30. Commoda autem est Servii observatio ad G. I, 34, nempe Scorpium signum credi supra Romam positum, Herculemque ivisse ad deos per signum Scorpium. Ergo eadem via Africanus et Hercules (ut ait loco citato Cicero) iverunt in caelum; quamquam Africanus quidem minor Romae, sed major in Campania existit-

ctus est. Cicero etiam, Tusc. IV, 22, commemorato Africano, addit Herculem sublatum fuisse sua fortitudine in caelum. A. M. — Collocandum est hoc frustum in libro III, 28, ante locum de Herculis et Romuli apothecosi. Videntur enim Laeli verba Scipioni amico blandientis. Certe ea melius huic dialogo de Rep. quam Lactantii orationi conveniunt, apud quem mihi sane videtur tropus audacior, si forte ab eo proceditur. A. M.

6. Haec a versibus Ennii bucusque omisit Maius. J. V. L.

7. *Coedifragos Afros.* Dialogorum Tullianorum nomine libros fere de Rep. intelligi, saepe a me dictum est. Et quidem Horatius atque ejus interpres ibi loquuntur de Carthaginis eversore Scipione. Etiam autem Cicero Off. I, 12, dicit *Pavos coedifragos*, opus quidem de Officiis caret dialogo. tam varietas est *Pavos* pro *Afros*: quare vel locus alius videtur, vel certe, quod valde suspicor, pro *in dialogis* interpres dicere debuit *in officiis*. A. M.

Fanni, causa difficilis laudare puerum : non enim p. 331
res laudanda, sed spes est⁸. *Servius ad Æn. VI, 877.*

8. *Sed spes est.* Hunc locum citant, præter Servium, etiam Hieronymus, epp. CX XVIII, CX XX, et Quintilianus, Inst. IX, 3, ff. 319 : sed ille quidem libere, hic autem perverse et brevius, « non enim tam spes laudanda, quam res est ». Locum vero pertinere ad libros de Rep. qui κατ' ἔοικη dialogi dicuntur, probabiliter demonstrat Schottus nod. Cic. III, 5, consentiuntque Vallarsius ad Hieronymum, et Bormannus ad Quintilianum. Quod autem Schottus verba hæc pertinuisse putat ad eam operis partem, in qua de educatione actum fuit, id mihi secus videtur, præsertim quia diei secundi dialogo Fannius non interfuit. Meam igitur mihi liceat conjecturam exponere. Videntur mihi ver-

ba hæc Scævola colloquentis cum Fannio laudantisque indolem Crassi, qui fuit ipsius Scævola gener (Cic. de Or. I, 7), quique tantus orator evasit. Id autem fieri non potuit nisi fere in quinto libro, tertio die, quum artis oratoriae mentio fuit. Jam, si recta conjectura est, imitatio Platonis fit, qui quasi in extrema pagina Phædri laudandum a Socrate adolescentem Liocratem curat, cujus rei ipse Cicero meminit, Or. cap. 13, et de Opt. Gen. Or. 6. Quin adeo idem Cicero in fine dialogorum de Oratore dat operam, ut Hortensii indoles, tum adhuc adolescentis et spe magis, quam re, oratoris, laudetur a Catulo ejusdem socero, necnon a Crasso oratore sena. A. M.

EXCURSUS

AD CIC. DE REPUB. VI, 18.

Collatio loci cujusdam e Phædro Platonis cum ejusdem loci interpretatione Ciceroniana.

Nobilem illum Platonis è Phædro locum, ubi animorum immortalitas necessaria ratione probari creditur; Cicero, ut notum est, in libris de Rep. et in primo Tusculanarum Disputationum interpretatus est. Mihi autem hoc loco decretum est, cum Platonis verbis, Ciceronis interpretationem, quam diligentissime potero, contendere; puto enim, quum apud utrumque nonnulla haud satis emendate legantur, ex hac collatione aliquid emersurum. Plato: Πᾶσα ψυχὴ ἀθάνατος. τὸ γὰρ αἰκίμητον, ἀθάνατον. Cicero, omissa propositione, « Nam quod semper movetur, æternum est ». In quo illud observatione dignum puto, quod ἀθάνατον vertit « æternum ». Quamvis enim Plato animos non immortales modo faciebat, verum etiam æternos; neque quidquam apud philosophos immortale sit, quod non sit etiam æternum: tamen hæc vocabula vulgo distingui solent, quum Cicero plane pro eodem accipiat. Plato: τὸ δ' ἄλλο κινεῖν, καὶ ἕπ' ἄλλου κινούμενον, παῦλαν ἔχον κινήσεως, παῦλαν ἔχει ζωῆς. Cicero: « Quod autem motum affert alicui, quodque ipsum agitur aliunde, quando finem habet motus, vivendi quoque finem habeat necesse est ». Præclare omnino reddita hæc pars videtur. Quum autem illa ejusdem verbi repetitio, quæ in græca oratione nihil habet insuavitatis, in latino sermone parum elegans, neque satis dilucida fore videretur, varietate vitavit hoc incommodi: « motum afferre » dicens pro movere, et « agitari » pro moveri. Sed et illud ἔχον, in quo colligendi vis inest, ita expressum est, ut nihil melius optari queat. Plato: μόνον δὲ τὸ αὐτὸ κινεῖν, ἀτε οὐκ ἀπολείπον ἑαυτὸ, ὅποτε λήγει κινούμενον, ἀλλὰ καὶ τοῖς ἄλλοις, ὅσα κινεῖται, τοῦτο πηγὴ καὶ ἀρχὴ κινήσεως. Cicero: « Solum igitur, quod sese movet, quia numquam deseritur

a se, numquam ne moveri quidem desinit. Quin etiam ceteris, quæ moventur, hic fons, hoc principium est movendi». In quibus illa præcipue annotanda duco : ἀτι, commode verti, « quia », et κινήσεως, « movendi ». Plato : ἀρχὴ δὲ ἀγόντων Cicero : « Principii autem nulla est origo ». Eleganter : neque enim poterat una voce dicere ἀγόντων, quum « ingenium » sit ἔμφυτον. Plato : ἐξ ἀρχῆς γὰρ ἀνάγκη πᾶν τὸ γιγνόμενον γίνεσθαι, αὐτὴν δὲ μηδ' ἐξ ἑνός. Cicero : « Nam ex principio oriuntur omnia ; ipsum autem nulla ex re alia nasci potest ». Ἀνάγκη γίνεσθαι dixit simpliciter « oriuntur », et illud τὸ γιγνόμενον omisit. Plato : εἰ γὰρ ἐκ τοῦ ἀρχῆ γίγνοιτο, οὐκ ἂν ἐξ ἀρχῆς γίγνοιτο. Cicero : « Nec enim esset id principium, quod gigneretur aliunde ». Videtur ergo apud Platonem legisse : εἰ γὰρ ἐκ τοῦ ἀρχῆ γίγνοιτο, οὐκ ἂν ἀρχῆ γένοιτο. Quod mihi, ne quid dissimulem, verius videtur. Aristoteles quoque principiorum tres proprietates esse voluit, ut ne gignerentur ex aliis, ut ne ex se invicem, et ut ex ipsis cetera gignerentur. Plato : ἰσχυρὰ δὲ ἀγόντων ἴσται, καὶ ἀδιάφθορον αὐτὸ ἀνάγκη εἶναι. ἀρχῆς γὰρ δὴ ἀπολομένης, οὕτε αὐτὴ ποτε ἐκ τοῦ, οὕτε ἄλλο ἐξ ἑαυτῆς γενήσεται, εἴπαρ ἐξ ἀρχῆς δὲ τὰ πάντα γίνεσθαι Cicero : « Quodsi numquam oritur, ne occidit quidem umquam. Nam principium extinctum, nec ipsum ab alio renascetur : nec ex se aliud creabit (in quibusdam libris legitur *recreabit*) : si quidem necesse est, a principio oriri omnia ». Plato : Ὅστω δὴ κινήσεως μὲν ἀρχῆ, τὸ αὐτὸ κινουῦν. Cicero aliquanto liberius : « Ita fit, ut motus principium ex eo sit, quod ipsum a se movetur ». Plato : τοῦτο δὲ οὐτ' ἀπόλλυσθαι οὕτε γίνεσθαι δυνατόν. Cicero : « Id autem nec nasci potest, nec mori ». Legit igitur apud Platonem, οὕτε γίνεσθαι, οὐτ' ἀπόλλυσθαι. Et sane is ordo melior, et magis naturæ consentaneus videtur. Plato : ἢ πάντα τε οὐρανὸν πᾶσάν τε γῆν (Bekk. γένεσιν ex codd.) συμπεσοῦσαν στῆναι, καὶ μήποτε αἰθῆς ἔχειν στῆναι (Bekk. delet στῆναι repetitum) ὅθεν κινηθέντα γενήσεται. Cicero : « Vel concidat omne cælum, omnisque natura, et consistat necesse est : nec vim ullam nanciscatur, qua, ut a primo, impulsam moveatur ». Qua in parte id primum animadvertendum est, voculam *et* quæ in vulgatis Ciceronis

libris non est, in veteribus legi: et necessariam videri. Deinde quum Plato dicat *πάσαν τε γῆν*, non est, ut opinor, dubitandum, quin apud Ciceronem legendum sit non «*omnisque natura*», sed «*omnisque terra*». In verbis autem Platonis delendum videtur illud secundum *σπῆναι*, quod neque Cicero agnoscit, et sententia repudiat. Postremo quum in quibusdam Ciceronis libris ultima pars ita legatur, «*Qua primo impulsu moveatur*», testificor, veterem scripturam a me representatam esse: neque dubitare me, quin ea vera sit. Αἰθίς autem reddidit Cicero, «*ut a primo*». Plato: ἀθάνατον δὲ παρασμένου τοῦ ὑπ' αὐτοῦ κινουμένου, ψυχῆς οὐσίαν τι καὶ λόγον τοῦτο αὐτό (Bekk. τοῦτον αὐτὸν ex codd.) τις λέγων, οὐκ αἰσχυνῆται. Cicero: «*Quum pateat igitur, æternum id esse, quod a se ipso moveatur (in aliis libris quod se ipsum moveat) quis est, qui hanc naturam animis esse tributam neget?*» Cujus periodi posteriorem partem si Cicero ita legit, ut hodie legitur (neque aliter legisse puto), næ ille mirificus in ea convertenda fuit. Hoc enim dicit Plato: si quis ita definiat animum, ut dicat, animum esse id, quod se ipsum movet, eam definitionem numquam auctori suo incussuram pudorem. Nam οὐσίαν et λόγον, et paullo post φύσιν vocat id, quod Aristoteles τὸ τί ἦν εἶναι. Ea vero sententia quomodo e Ciceronis verbis efficiatur, deus aliquis viderit. Plato: πᾶν γὰρ σῶμα, ᾧ μὲν ἔξωθεν τὸ κινεῖσθαι, εἴψυχον· ᾧ δὲ ἐνδοθεν αὐτὸ (B. αὐτῷ ex codd.) ἐξ αὐτοῦ, εἴψυχον. ὡς ταύτης ὁμοίως φύσεως ψυχῆς: ubi non dubito, quin legendum sit αὐτῷ ἐξ αὐτοῦ. Cicero: «*Inanimum est enim omne, quod pulsu agitur externo: quod autem animal est (in quibusdam libris quod autem est animatum), ut motu cietur interiore et suo: nam hæc est propria natura animæ (in quibusdam libris animi) atque vis*». Invertisse videtur Cicero ordinem τῶν προτάσεων, id est, fecisse ἐξ ὑποκειμένου κατηγορούμενον, καὶ ἀνάπαλιν. Plato: εἰ δὲ ἴσθι (B. δ' ἴσθι) τοῦτο ὁμοίως ἔχον, μὴ ἄλλο τι εἶναι τὸ αὐτὸ αὐτὸ κινεῖν, ἢ ψυχῆν, ἐξ ἀνάγκης ἀγέννητόν τι καὶ ἀθάνατον ψυχῆ δὲ εἶναι. Cicero: «*Quæ si est una ex omnibus, quæ sese moveat; neque nata certe est, et æterna est*». (EX MURETI VARR. LECTT. LIB. VIII, CAP. 3.)

MONITUM

DE GRÆCA SOMNII SCIPIONIS VERSIONE.

QUUM præter sequentem Somnii Scipionis versionem, quæ Theodoro Gazæ vulgo tribuitur, nonnulli putarent alteram exstare quam monacho Maximo Planudi assignabant; Mose-
rus unam eandemque esse versionem sub duobus diversis nominibus suspicatus est. Quam opinionem sic defendit in *Indice adjumentorum*, etc. suæ librorum de Republica editioni præposito, pag. xv, xvi sqq.

Sunt qui dicant, præter Theodori Gazæ versionem (1) Somnii Scipionis græcam exstare etiam versionem Maximi Planudis, servarique eam in bibliotheca Regia Parisiensi, aliisque, veluti in Vaticana: eamque esse ἀνέκδοτον. Vide modo Fabr. B. Gr. X, pag. 533, ed. pr. Idem vero in B. L. tom. II, p. 148, ait: « etiam a Planude versum græce Somnium Scipionis *suspiciatur*. Lambecius, V, pag. 153, ubi in græco quodam cod. MS Juliani cardinalis S. Angeli citatur ὁ δειπνος τοῦ Σκιπίωνος ». Hanc ego *suspicionem* quum veram esse magnopere optarem, eaque versione editionem hanc exornare cuperem, adii per Cruzerum meum Hasium V. Clar. bibliothecæ Reg. Par. præfectum, rogans, ut describi meum in usum illud κειμήλιον curaret. Hæc dum quum maxime agito, ecce incido in annotationem quamdam Gronovii ad vexatissimum illum Somnii Scipionis locum: « et. parum rebus » (cap. 2 extr.), ubi est: « Si Manutius in duobus invenit *pax sit rebus* vel *pax rebus*, erunt illi tales, qui ætate ipsius aut paullo ante fuerunt scripti; quale genus exemplar fuit etiam, unde Maximus Planudes (hoc enim nomen, non Theodor. Gazam præfererat liber Mediceus) hæc interpretabatur: ἀλλ' εἰρήνη ἦτο τοῖς πράγμασιν, ὡς ἀκούσαι καὶ τὰ λοιπὰ ». Quæ ego quum ad verbum fere. (nisi quod in versione Gazæ

(1) Scorsim edita est Basileæ 1528, in-4; addita item editioni Aldinæ 1523, in-8. Neutram vidi.

nomine edita scribitur *ἑταῖο* pro *ἡταῖο* (1)) convenire viderem cum versione græca dudum nota, suspicari cœpi, unam eandemque versionem ab his Planudi, ab aliis Gazæ adscribi, rogavique Hasium virum Cl. ut inspectis codicibus utrum vere an secus suspicatus sim, me edoceret. Cui ille optato, quæ est ejus viri insignis humanitas, in literis ad Creuzerum datis ita cumulate satisfacit, ut, quæ de hac re scripsit, latine a me reddita, cum lectoribus communicanda esse videantur. Ita igitur Hasius : « ... Quod vero ad Somnii Scipionis versionem græcam Planudeam, quam quæris, spectat, equidem persuasum habeo, eam vel omnino non discrepare ab ea, quæ Theodori Gazæ nomine fertur, vel certe in bibliothecæ nostræ codicibus non differre Planudeam ab edita, quæ inscribitur *ἑρμῆνια Θεοδώρου*. Illam vero Planudeam in his, quos infra notavi, Regiæ bibliothecæ codd. inesse reperio :

• 1. Cod. Reg. 969. Inscribitur fol. 320 verso : Ὀνειρος τοῦ στυπῖωνος [sic]. Incipit : Ἡνῖκα παρὶ τὴν ἀφρικὴν ἀρκεσίμην, ἀντίου μαλίου [sic] ὑπατεύοντος ἐπὶ τὸ τρίτον τάγμα δῆμαρχος. In fine fol. 327 verso : ὅτι μὴ πολλοῖς αἰῶσι διακείσθαι εἰσπραχθεῖσαι ἐπανακάμπτουσι· καὶ ὁ μὲν ἀνεχώρησεν· ἐγὼ δὲ τοῦ ὕπνου εὐθὺς ἀπέλυθην. Plane igitur convenit cum versione græca, quæ Gazæ tribuitur in editione, quæ ad manum est, Parisiensi 1528, in-8, apud Simonem Collinæum, fol. 32, verso, ad calcem versionis libelli de Senectute, quæ ejusdem Gazæ nomine inscripta est. Ego autem quum passim contulissem codicem MS cum ed. utramque eandem esse reperi, nisi quod illius scriptor vel casu vel calami errore aliquoties lapsus est.

• 2. Cod. Reg. 1603, sæculo XVI ineunte scriptus. Insc. fol. 379 recto : Στυπῖωνος ὄνειρος συγγραφὴς μὲν παρὰ μάρκου τοῦ ἀλλίου καίρωνος τοῦ ῥήτορος· ἐξηγηθεὶς δὲ παρὰ μακροβίου εἰς (deesse videtur hic δὲ et distinctio ante εἰς) ἀλλὰ γὰρ ἄλλα [sic]· μετενεχθεὶς παρὰ μαξιμίου τοῦ πλανούδου. Incipit : Ἡνῖκα ἐπὶ τὴν ἀφρικὴν ἀρκεσίμην. In fine fol. 385, verso : καὶ ὁ μὲν ἀνεχώρησεν· ἐγὼ δὲ τοῦ ὕπνου εὐθὺς ἀπέλυθην.

(1) De forma *ἡταῖο* vid. Matthiæ Gr. Gr. maj. pag. 279; Buttmann. Gr. Gr. maj. pag. 550.

3. Cod. Reg. 1772, sæculi XVI. Inscr. fol. 178 recto : Σκιπίωνος ὄνειρος, συγγραφαίς [sic] μὲν παρὰ μάρκου τουλλίου τοῦ ῥήτορος, ἔξηγηθεὶς [sic] δὲ παρὰ μακροβίου ἀμβροσίου· εἰς τὴν ἑλλάδα δὲ γλύττων μετὰνεχθεὶς [sic] παρὰ μαζίμου τοῦ πλανούδη. Incipit : Ἦνίκα ἐπὶ τὴν ἀφρικὴν ἀφικόμεθα. In fine fol. 184, verso : ἐγὼ δὲ τοῦ ὄνειρου εὐδὲς ἀπελάθην. Sequitur Macrobbii commentarius græce versus, cuius hoc initium est : μεταξὺ τῶν τοῦ πλάτωνος καὶ ἀκρίωνος βιβλίων, [perperam Harlesius Bibl. græc. vol. XI, p. 682, μεταξὺ τῶν τοῦ] usque ad fol. 302. rect. Uterque liber ab homine italo, certe non græco, exaratus esse videtur.

4. Cod. Reg. 1868, sæculi XV. Inscr. fol. 143 recto : Σκιπίωνος ὄνειρος, συγγραφαίς μὲν παρὰ μάρκου τουλλίου κικέρωνος τοῦ ῥήτορος· ἔξηγηθεὶς δὲ παρὰ μακροβίου ἀμβροσίου· εἰς τὴν ἑλλάδα δὲ γλύττων μετὰνεχθεὶς· παρὰ μαζίμου τοῦ πλανούδη. Sequuntur item duo Macrobbii libri eadem manu scripti : est vero hic liber horum, quos adhuc excussi, quatuor codicum emendatissimus, ab homine græco haud indocto descriptus, qui nunquam fere itacismo, quem dicunt, in errorem abreptus est.

5. Cod. Reg. 2070, sæcul. XVI. Inscr. fol. 1 recto : Σκιπίωνος ὄνειρος, συγγραφαίς παρὰ μάρκου τουλλίου κικέρωνος [deest τοῦ] ῥήτορος· ἔξηγηθεὶς δὲ παρὰ μακροβίου ἀμβροσίου· εἰς δὲ τὴν ἑλλάδα γλύττωσαν [sic] μετὰνεχθεὶς [sic] παρὰ μαζίμου μεθαγῶ τοῦ πλανούδη. Incipit : Ἦνίκα ἐπὶ τὴν ἀφρικὴν. In fine fol. 8 recto : ἐγὼ δὲ τοῦ ὄνειρου εὐδὲς ἀπελάθην. Adduntur item duo Macrobbii libri.

6. Cod. Reg. 1000, sæcul. XIV, quem ideo reliquis postposui, quia Somnium Scipionis, uliūmque foliis a seriore manu, nec plenum illud, adscriptum reperio. Manu prima in hoc cod. est scripta proverbiorum græcorum collectio, quæ imperfecta desinit, tum fol. 268 recto incipit, ἢ σκιπίωνος ἰαscriptum, Somnium a verbis ἢ ἑλλ' ἰν' ἰσθμύματερος εἰς ἀφρικὴν τῆς πολιτείας ἐπιμαρτυρεῖται (conf. fol. 34 recto, lin 7, ed. Colinæi). Desinit hoc fragmentum fol. 274 recto in verbis : αὐτὴ [ed. fol. 36, lin. 4, αὐτῆ] γὰρ ἢ ἐννάτη καὶ μέση γῆ οὕτε κινεῖται καὶ κατετάτω ἰστί : [sic] καὶ πρὸς αὐτὴν φέρεται πάντα τῆ οἰκίᾳ ῥοπή τὰ βάρα. Sequuntur in fine ejusdem folii et fol. 275, quod est codicis ultimum, observationes aliquot astronomicæ. 26.

• 7. Cod. Coislin. 355, sæc. XV exeunte vel ineunte XVI. Inscr. fol. 2 verso : Σκηπίου [sic] ὄνυχο· συγγραφαί μὲν παρὰ μαίκευ τωλλίου κισέρου· τοῦ φάτορος· ἐξηγηταί δὲ παρὰ μακροβίου ἀμβροσίου· εἰς δὲ τὴν θλάδα [sic] γλῶτταν μετανεχθεὶς ἐκ τῆς λατίνων φωνῆς παρὰ τοῦ σοφωτάτου καὶ λογιστάτου κυροῦ μαξίμου μοναχοῦ, τοῦ κλανούδα. Incipit : νίκα ἐπὶ τὴν ἀρκυὴν ἀρκώμην. Litera *H* a rubricatore non est adscripta. In fine fol. 11 recto : ἐγὼ δὲ τοῦ ἐπεὶ εἰδὼς ἀπαλόθην. Sequitur Macrobbii commentarius παρὰ τοῦ αὐτοῦ κυροῦ μαξίμου græce versus. Omnia eadem manu satis eleganter scripta sunt.

Habes codicum notitiam. Unde primum illud patere videtur non aliam esse versionem Planudeam, aliam Theodori. Utrius sit opus, discernere non audeo. Planudem produnt codicum inscriptiones, nostrorum certe. Accedit, quod folia codicis regii 1000, in fine, quamvis reliqua codicis parte recentiora, anno 1430 videntur superiora; is autem est annus, quo Theod. Gaza, mortuus 1478, primum in Italiam venit. Huic ego versionem nostram plane abjudicarem, nisi, quo sæpius eam inspicio, non Attica quidem, sed grammatici hominis esse videretur, qui usu scribendi stylum excoluerit, qualem ego a Gaza viro doctissimo eodemque eloquentissimo; neque vero a Maximo Planude expectaverim. Planudis ego accurate potissimum perlegi *Metamorphoseon* versionem; nostra longe inferiorem. Quamquam ego huic rationi non nimium tribuerim. Sæpe enim unius ejusdemque scriptoris libri, præsertim si vitam per multorum annorum seriem produxerit, ita inter se differunt, ut vix eos ab eodem homine profectos credas. Fieri potest, ut Planudes ætate provector sæpe stylum vertendo ad meliorem frugem redierit, Gaza vero eam descripserit indeque ejus auctor habitus fuerit; prouti idem eandem ob causam habetur paraphraseos *Iliadis* auctor, cujus nos partem habemus in bibliotheca Regia in codd. sæculo XIII conscriptis. Gazam vero per longum tempus describendis codicibus græcis vitam sustentasse constat, antequam 1451 Romam vocaretur. Sed judicium esto penes idoneos harum rerum iudices.

ΜΑΡΚΟΥ ΤΥΛΛΙΟΥ ΚΙΚΕΡΩΝΟΣ
ΟΝΕΙΡΟΣ ΤΟΥ ΣΚΙΠΙΩΝΟΣ.

ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΘΕΟΔΩΡΟΥ.



ΣΚΙΠΙΩΝ.

I. **Η**νίκα περί τὴν Ἀφρικὴν ἀφικόμεν, Ἀνιτίου Μανλίου ὑπατεύοντος, ἐπὶ τὸ τέταρτον τάγμα, δήμαρχος, ὡς ἴστε, τῆς στρατιᾶς, οὐδὲν μοι γέγονε προὔργου μᾶλλον, ἢ Μασπινίσσα τῷ βασιλεῖ συνελθεῖν, τῆς ἡμετέρας οἰκίας ἐξ αἰτιῶν δικαίων φίλων μάλιστα πάντων τυγχάνοντι.

Πρὸς ὃν ἐλθόντα με περιβαλὼν ὁ γέρον αὐτὸς οὗτος ἐδάκρυσε, καὶ μεθ' ὅσον ἀναβλέψας εἰς οὐρανὸν, Χάριτάς σοι, φησὶν, ὕψιστε Ἥλιε, ἔχω, καὶ ὑμῖν τοῖς ἄλλοις θεοῖς, ὅτι πρὶν ἢ τοῦδε τοῦ βίου μεταστῆναι, ὄρω ἐπὶ τῆς ἐμαυτοῦ βασιλείας καὶ τῶν οἰκημάτων τούτων Παῦλον Κορνήλιον τὸν Σκιπίωνα, οὐ αὐτὸς ἐγὼ τῷ ὀνόματι ἀναζωπυροῦμαι, οὕτως οὐκ ἔστιν ὅτε μοῦ τῆς διανοίας ἀποκεχώρηκεν ἢ τοῦ ἀρίστου ἐκείνου καὶ πρασιτάτου ἀνδρὸς μνήμη. Ἐντεῦθεν ἐγὼ μὲν ἐκείνον περὶ τῆς αὐτοῦ βασιλείας, ἐμὲ δὲ ἐκείνος περὶ τῆς ἡμετέρας πολιτείας ἀνήρετο· πολλοὺς δὲ λόγους δεῦρο κάκεισε κατ' ἐκείνην ἡμῖν αὐτοῖς τὴν ἡμέραν δεδαπανήκαμεν. Μετὰ δὲ ταῦτα βασιλικῇ ὑποδεχθέντες παρασκευῇ, τὴν ὀμιλίαν πόρρω τῆς νυκτὸς προηγάγομεν, τοῦ γέροντος μηδὲν ὅτι περὶ τοῦ Ἀφρικανοῦ [τούμου πάππου] ἀνεξερύνητον καταλιπόντος, ἀλλὰ πάντα τάκεινου οὐ μόνον ἔργα, ἀλλὰ καὶ ῥήματα διαμνημονεύοντος. Ἐκ δὲ δὴ τούτου, ὡς ἐπὶ κοίτην ἀπεχωρήσαμεν, ἐκ δὴ τῆς τροφῆς καὶ ὅτι δὴ πρὸς νύκτα πολλὴν διηγρύπνησα, βαθυτέρῳ τοῦ εἰωθότος ἐλήφθην ὕπνῳ.

Ἐνταῦθά μοι (πέπεισμαι ἐξ ὧν ὠμιλήσαμεν· γίγνεται γὰρ πολλάκις τίττειν τι τοιοῦτον τοὺς ἡμῶν διαλογισμοὺς τε καὶ λόγους ἐν ὕπνοις, ὅποιον περὶ Ὀμήρου Ἔννιος γράφει, περὶ ὃν δὴ συνεχέστατα ἀγρυπνῶν εἰώθει μελετᾶν τε καὶ διαλέγεσθαι) ὁ Ἀφρικανὸς ἑαυτὸν ἐνεφάνισε ταύτῃ τῇ μορφῇ, ἢ μοι ἐκ τῆς εἰκόνης αὐτοῦ μᾶλλον ἢ ἐξ αὐτοῦ ἐκείνου γνώριμος ἦν. Ὁν αὐτὸς μὲν ἐπιγνοὺς ἐφριξα. Ὁ δὲ, τῷ νοῖ, φησὶ, πάρει, Σκιπίων, καὶ δὴ τὸ δέος ἀπόθου, καὶ ἄττα σοι ἐρῶ, τῇ μνήμῃ παράθου.

II. Ὁρᾶς ἐκείνην τὴν πόλιν, ἥτις ὑπακούειν τοῖς Ῥωμαίων πράγμασι δι' ἐμοῦ καταναγκασθεῖσα τοὺς παλαιοὺς πολέμους

άνανεοῖ, καὶ οὐχ ὅσα τε ἐστὶν ἡσυχάζειν (εἰδείκνυε δέ μοι τὴν Καρχηδόνα, ἐκ μετεώρου καὶ πλήρους ἄστρον καὶ αἰθρίου καὶ λαμπροῦ τινος τόπου); πρὸς ἣν αὐτὸς πολεμήσων νῦν ἦκεις, σχεδὸν στρατιώτης, αὐτῇ τῇ διατεία ὑπατος ἀναστρέφεις, καὶ σοι ἐσται τόδε τὸ ἐπώνυμον διὰ σαυτοῦ περιποιθὲν, ὃ κατὰ κληρονομίαν ἐξ ἡμῶν κατιὸν ἔχεις.

Ἦνίκα δ' ἂν ἐκπολιορκήσης τὴν Καρχηδόνα, θρίαμβον θήσεις, καὶ τιμητῆς γενήσῃ, καὶ πρεσβευτῆς ἐπ' Αἴγυπτον καὶ Συρίαν ἀφίξῃ, καὶ Ἀσίαν, καὶ τὴν Ἑλλάδα, αἰρεθήσῃ τε αὐτὸς ὑπατος καὶ ἀποδημῶν, καὶ πόλεμον μέγιστον συγκροτήσεις, καὶ τὴν Νουμαντίαν ἐκκόψεις.

Ἐπειδὴν δὲ δίφρω πρὸς τὸ Καπιτώλιον ἐνεχθῆς, προσκρούσεις τῇ πολιτείᾳ ταῖς τοῦ ἐγγόνου μου βουλαῖς ταραχθεῖση. Ἐνταῦθά σε, Ἀφρικανέ, δεῖξαι δεήσει τῇ πατρίδι τὸ φῶς τοῦ τε νοός σου, καὶ τῆς εὐβουλίας.

Ἄλλὰ τὴν ἐκείνου τοῦ χρόνου ὀξυτάτην ὀρῶ ὥσανεὶ μοιρῶν ὀδύν. Καὶ γὰρ τῆς ἡλικίας σοι ἐπτάδα καὶ ὀκτάκις τοῦ ἡλίου περιόδους καὶ ἐπανόδους ἀμειψάσης (δύο δ' οὗτοι ἀριθμοὶ, ὧν ἑκάτερος πλήρης ἐκ διαφοροῦ ἐστὶν αἰτίας, περίοδῳ φυσικῇ τὸ πεπρωμένον σοι τέλος συμπράξουσι), καὶ πρὸς σέ μόνον καὶ τὸ σὸν ὄνομα ἢ πόλις ἑαυτὴν ἐπιστρέψει· σέ δὴ γερουσία, σέ πάντες οἱ χρηστοὶ, σέ οἱ ἑταῖροι, σέ οἱ Λατῖνοι περιβλέφονται· σὺ μόνος ἔση, πρὸς ὃν ἢ τῆς πόλεως ἐρείδοιτο σωτηρία· καὶ ἵνα μὴ πολλὰ λέγω, σέ μόνον ἄρξαντα τὴν πολιτείαν καταστῆσαι δεήσει, εἰ τὰς ἀλιτηρίους τῶν ἔγγιστα τοῦ γένους ἐκφύγοις χεῖρας.

Ἐν τούτοις ἀνακεκραγὸς Παιλίου καὶ οἰμωξάντων τῶν ἄλλων σφοδρότερον, ἡπίως προσμειδῶν ὁ Σκιπίων, Δέομαι, φησὶ, μὴ τοῦτον τοῦ ὑπνου διαναστήσετε, ἀλλ' εἰρήνην ἔστω τοῖς πράγμασιν, ὡς ἀκοῦσαι καὶ τὰ λοιπά.

III. Ἄλλ' ἵν' εὐθυμότερος εἴης, Ἀφρικανέ, τῆς πολιτείας ἐπιμελεῖσθαι, οὕτως ἔχειν σε χρὴ καὶ πιστεῦειν, Πᾶσι τοῖς τὴν πατρίδα φυλάξαι, βοηθήσασιν, αὐξήσασιν, ἀποδεδειγμένον τυγχάνειν οὐρανῶ τόπον καὶ ὠρισμένον, ἔνθα περ οἱ μακάριοι ἀτελευτήτου αἰῶνος καταπολαύουσιν. Οὐδὲν γάρ ἐστιν, ὅπερ ἐκείνῳ τῷ ἄρχοντι θεῷ καὶ πάντα διοικοῦντι τὸν κόσμον ἀσμενέστερον γέ-

νοιτο, ἢ συνέθρια καὶ στίφη ἀνδρῶν, νόμοις συναγελαζόμενα, ἃ πόλεις προσαγορεύονται· τούτων οἱ διοικηταὶ τε καὶ φυλακας ἐνθένδε προελθόντες, δεῦρο ἐπανίστασιν αὐθις.

Ἐνταῦθα δὲ ἐγὼ, καὶ εἰ τὰ μάλιστα κατεπεπλήγμην, τοῦτο μὲν τῷ τοῦ θανάτου φόβῳ, τοῦτο δὲ ταῖς παρὰ τῶν ἡμετέρων ἐπιβουλαῖς, ἠρόμην μὲν τοι, εἰ ἄρα αὐτός τε ζῆ, καὶ ὁ πατήρ Παῦλος, καὶ οἱ ἄλλοι, οὓς ἡμεῖς ἀπεσθηκότας εἶναι οἰόμεθα;

Καὶ μάλᾳ, φησὶν, οὗτοι ζῶσι, τῶν τοῦ σώματος δεσμῶν ὥσανεὶ δεσμοτηρίου ἐκπτάντες· ἡ δ' ὑμέτερα λεγομένη ζωὴ θάνατός ἐστι. Τί γὰρ μὴ βλέπεις ἐρχόμενον πρὸς σὲ Παῦλον τὸν πατέρα σου;

Ὅν αὐτίκα τε εἶδον, καὶ πλῆθος δακρύων ἀνέδωκα· ὁ δὲ με περιπλεζάμενος καὶ καταφιλῶν, κλαίειν ἐκίωλεν. Ἐγὼ δ', ὡς τακρῶτα, τὸν θρῆνον πιάσας, τοῦ λέγειν ῥώμην ἀνέλαβον, Δέομαι, ἔφη, πάτερ ἀγιώτατέ μοι καὶ ἄριστε, ἐπεὶ περ ἦδε ἐστὶν ἡ ζωὴ, καθάπερ ἀκούω τοῦ Ἀφρικανοῦ λέγοντος, τί ποτε διατρίβω ἐπὶ γῆς, καὶ μὴ δεῦρο πρὸς ὑμᾶς σπεύδω παραγενέσθαι;

Οὐχ οὕτως ἐστίν, ἡ δ' ὅς· εἰ μὴ γὰρ θεός, οὐ νεώς ἐστι τόδε τὸ πᾶν, ὃ βλέπεις, ταύτης σε τῆς τοῦ σώματος ἐλευθερώσει φρουρᾶς, δεῦρό σοι πάροδον ἀνοιχθῆναι οὐχ οἴον τε. Οἱ γὰρ ἄνθρωποι τῷδε τῷ κόσμῳ γεγένηται, οἱ τηροῦντες τὴν σφαῖραν ἐκείνην, ἣν ἐν τῷδε τῷ ναῷ βλέπεις, ἡ γῆ προσηγόρευται· καὶ τούτοις ὁ νοῦς δέδοται ἐξ ἐκείνων τῶν αἰδίων πυρῶν, ἅπερ ἄστρα καὶ ἀστέρας καλεῖται, οἱ περιφερεῖς καὶ σφαιρικοὶ καθεστῶτες, καὶ θείοις νόοις, ὡς εἰπεῖν, νοωθέντες, τοὺς οἰκείους κύκλους τε καὶ τὰς σφαίρας θαυμαστῶ διεξίασι τάχει. Ὅθεν σοι δῆτα, Πούπλιε, καὶ τοῖς εὐσεβέσι πᾶσι, καθεκτέον ἐστὶ τὴν ψυχὴν ἐν τῇ τοῦ σώματος φυλακῇ· καὶ μὴ δίχα πράγματος τούτου, παρ' οὐ ἡμῖν αὕτη δέδοται, ἐκ τῆς τῶν ἀνθρώπων ζωῆς μεταστατέον, ὡς ἂν μὴ τὸ τοῖς ἀνθρώποις ἐσφραγισμένον ἐκ θεοῦ δῶρον δόξητε πεφευγέναι. Ἀλλ' οὕτως, Σκιπίων, ὥσπερ ὅδε σοι ὁ πάππος, καὶ ὁ γεννησάμενός σε ἐγὼ, τὴν δικαιοσύνην τίμα καὶ τὴν εὐσέβειαν, ἡ μεγάλη περί τε τοὺς γονεῖς καὶ τοὺς καθ' αἷμα προσήκοντας οὖσα, μεγίστη περί τὴν πατρίδα καθίσταται. Ἦδε κατὰ τὸν οὐρανόν ἐστιν ἡ ζωὴ, καὶ τοῦτο τὸ σύστημα τῶν

ἤδη βεβιωκότων, οἱ, τοῦ σώματος ἀφεμμένοι, ὃν βλέπεις, οἰκοῦσι χώρον ἐκεῖνον.

Ἦν δ' οὗτος λαμπροτάτου λευκόματος, μεταξύ τῶν σελαγούντων πυρῶν, κύκλος, ὃν ὑμεῖς, ὡς παρελάβετε παρὰ τῶν Ἑλλήνων, κύκλον ὀνομάζετε γαλαξίαν· ἐξ οὗ κατανοοῦντι, πάντα θαυμάσια τὰλλα καὶ λαμπρά μοι ἐδόκει. Ἦσαν δ' οὗτοι ἀστέρες, οὓς οὐκ ἔστιν ὅτε ἐκ τοῦδε τοῦ τόπου ἐθεασάμεθα· καὶ ταῦτα τὰ μεγέθη, οἷα πάντων εἶναι οὐδέποτε ὑπωπτεύσαμεν· ὧν ἤδε ἦν ἐλαχίστη, ἣτις ἐσχάτη μὲν ἐξ οὐρανοῦ, ἐγγυτάτω δὲ τῆς γῆς, φωτὶ διελαμπεν ἀλλοτρίῳ· τὸ δὲ τῶν ἀστέρων σφαίρωμα τοῦ τῆς γῆς μεγέθους εὐχερῶς ὑπερεῖχε· καὶ γὰρ αὕτη μοι ἡ γῆ οὕτω μικρὰ ἔδοξεν εἶναι, ὥστε καὶ τῇ ἡμετέρᾳ ἀρχῇ αἰσχύνεσθαι, δι' ἧς οἰονεῖ τινη στιγμῇ τῆς γῆς ἐφαπτόμεθα.

IV. Ταύτην ἐπὶ μᾶλλον σκοποῦντί μοι, Δέομαι, ἦδ' ὅς ὁ Ἀφρικανός, μέχρι τίνος ὁ νοῦς ἐπὶ γῆς σοὶ προσέξεται; ἢ οὐχ ὄρας εἰς τίνα ποτὲ τὸν νεῶν ἐηλυθας; Ἐννεὰ κύκλοις, ἢ μᾶλλον σφαιραῖς, τὰ πάντα συμπλέκεται; ὧν εἰς ὁ ἐξωτάτω ἐστὶν ὁ οὐράνιος, ὁ τοὺς λοιποὺς περιελιφῶς ἅπαντας, κορυφαῖος αὐτὸς θεός, συνέχων τε καὶ περιέχων τοὺς ἄλλους· ἐν ᾧπερ ἐκεῖνοι πεπήγασιν οἱ περιελιττόμενοι τῶν ἀστέρων αἰθιοὶ δρόμοι· τούτῳ δ' ἐπὶ τὰ σφαῖραι ὑπόκεινται, αἱ, εἰς τοῦπίσω στρεφόμεναι, τὴν ἐναντίαν κινοῦνται τῷ οὐρανῷ κίνησιν· ὧν μίαν ἐκεῖνος ὁ ἀστὴρ κέκτηται, ὃν ἐπὶ γῆς Κρόνον προσαγορεύουσιν· ἐντεῦθεν δὲ τῷ τῶν ἀνθρώπων γένει σωτήριον σελας ἐκεῖνος ὁ Ζεὺς ὀνομάζεται· εἶτα δ' ὁ πυρόεις, καὶ φοβερός τοῖς ἐν γῇ, ὃν Ἄρη φατέ· μετὰ δ' ἐκεῖνον τὴν μέσσην σχεδὸν Ἥλιος χώραν ἐπέχει, ἡγεμῶν καὶ ἀρχῶν καὶ οἰκονόμος τῶν ἄλλων φωτῶν, νοῦς τοῦ κόσμου, καὶ εὐκρασία, τοσοῦτου μεγέθους ἄν, ὡς πάντα τοῦ οἰκείου φωτὸς πληροῦν καὶ λαμπρύνειν. Τούτῳ δ' ὡσπερ εἰς τινες ὀπαδοὶ, ἕτερος μὲν ὁ τῆς Ἀφροδίτης, ἕτερος δὲ τοῦ Ἑρμοῦ δρόμος ἔπεται· ἐν τῇ ταπεινοτάτῃ δὲ σφαῖρα ἡ Σελήνη στρέφεται ταῖς ἀκτίσι τοῦ ἡλίου ἀναπτομένη. Ἐπὶ δὲ τῆς γῆς οὐδέν ἐστιν, ὃ τι μὴ θνητὸν καὶ ἐπίκρον, πλὴν τῶν ψυχῶν, αἱ τῇ χάριτι τῶν θεῶν τῷ τῶν ἀνθρώπων ἐδωρήθησαν γένει· τὰ δὲ ὑπὲρ τὴν σελήνην πάντα αἰθια. Αὕτη γὰρ ἡ ἐνάτη ἐστὶ, καὶ πρὸς αὐτὴν φέρεται πάντα τῇ οἰκειᾷ ῥοπῇ τὰ βάρη.

V. Ταῦτ' ἐγὼ οὖν ἐκπλήξει σκοπῶν, ὡς ἑμαυτὸν ἐπαναλαβὼν, Τί τοῦτ', ἔφην, τίς ὁ πληρῶν μοι τὰς ἀκοάς, οὕτως ἡδὺς καὶ τοσοῦτος ἦχος; Οὗτος ἐκεῖνος, εἶπεν, ὅς διαστήμασι περιττοῖς συνημέμενος, ὁμοῦ μέντοι τῇ συμφώνῳ τῶν μερῶν ἀναλογία διωρισμένοις, ὑπὸ τῆς ὠθήσεως καὶ κινήσεως τῶνδε τῶν σφαιρῶν γίγνεται, καὶ τὰ ὀξεία συγκρινῶν τοῖς βαρέσι, ποικίλους ἁμαλῶς τοὺς τόνους ἀποτελεῖ. Οὐδὲ γὰρ ἡσύχως αἱ τοσαῦται κινήσεις φέρεσθαι δύνανται, καὶ ἡ φύσις δὲ δίδωσιν, ὥστε τὰ ἄκρα ἐκ μὲν θατέρου μέρους βαρέως, ἐκ δὲ θατέρου ὀξείως ἡχεῖν· δι' ἣν αἰτίαν ὁ κορυφαῖος ἐκεῖνος καὶ ἀστροφόρος τοῦ οὐρανοῦ δρόμος, οὐκ ἢ στροφή ὀξυτάτη, καὶ ὀξυτάτῳ κινεῖται ἦχῳ, βαρυτάτῳ δ' οὗτος ὁ σελήναος καὶ κατώτατος. Ἡ γῆ γὰρ ἐνκάτη καὶ ἀκίνητος μένουσα, ἐν ἔδρᾳ μιᾷ δι' αἰῶνος ἐστήρικται, κειληφῶϊα τὸν μέσον τοῦ κόσμου τόπον. Ἐκεῖνοί γε μὴν οἱ ἄκτῳ δρόμοι, ὧν διττὴ αὐτοῖς πρόσσει δύναμις, ἐπὶ τὰ διωρισμένους τοῖς διαστήμασιν ἦχους ἀποτελοῦσιν, ὅστις δῆτα ἀριθμὸς σύνδεσμος ἀντικρυς τῶν ὄντων ἐστίν· ὅπερ οἱ πεπαιδευμένοι τῶν ἀνθρώπων νευραῖς μιμησάμενοι καὶ ὠδαῖς, ἠνέφξαν ἑαυτοῖς εἰς τὸν δεῦρο χῶρον ἐπάνοδον· ὥσπερ οὖν ἕτεροι, ταῖς φύσεσιν ὑπερέχοντες, ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ βιοτῇ τὰ θεῖα ἐσοῦσάσασαν.

Τούτου δὲ τοῦ ἦχου πληρωθέντα τὰ τῶν ἀνθρώπων ὦτα ἐκκεκῶφηται, οὐδ' ἐστὶν ἐν ἡμῖν ἀμβλυτέρα τις αἰσθησις ἑτέρα· ὥσπερ καὶ τοῦ Νείλου παρὰ τοῖς λεγομένοις Καταδούτοις· ἐξ ὑψηλῶν ὀρῶν καταράττοντος, τὸ παροικοῦν ἐκεῖνον τὸν τόπον ἔθνος τῷ τοῦ ἦχου μεγέθει τῆς αἰσθήσεως στέρεται. Οὗτος τοσοῦτός ἐστιν ὁ τοῦ κόσμου τοῦ παντὸς ἦχος, καὶ οὕτως ὀξυτάτης ῥύμης, ὡς μηδαμῶς τὰς τῶν ἀνθρώπων ἀκοάς χωρῆσαι τοῦτον δυνατῶς ἔχειν· καθάπερ δὲ καὶ τῷ ἡλίῳ ἀνοφθαλμῶν ἀμηχάνως ἔχετε, καὶ τῶν ἀκτίνων ἐκείνου τὸ ὑμέτερον ὀξυδερκέως ἡττηται.

VI. Ταῦτ' ἐγὼ θαυμάζων, μετέφερον μὲν τοὺς ὀφθαλμοὺς ἐπὶ γῆς αὐθις καὶ αὐθις. Τότε τοίνυν ὁ Ἀφρικανός, Αἰσθάνομαί σου, φησὶ, τὴν ἔδραν τῶν ἀνθρώπων καὶ ἐστὶαν καταμανθάνοντος, ἥτις εἶπερ σοὶ μικρὰ, ὥσπερ δῆτα καὶ ἐστὶ, δοκῆ, ταυτὶ τὰ οὐράνια δῆτα διὰ παντὸς ἐλπίζε, τῶν δ' ἀνθρωπίνων ὑπερο-

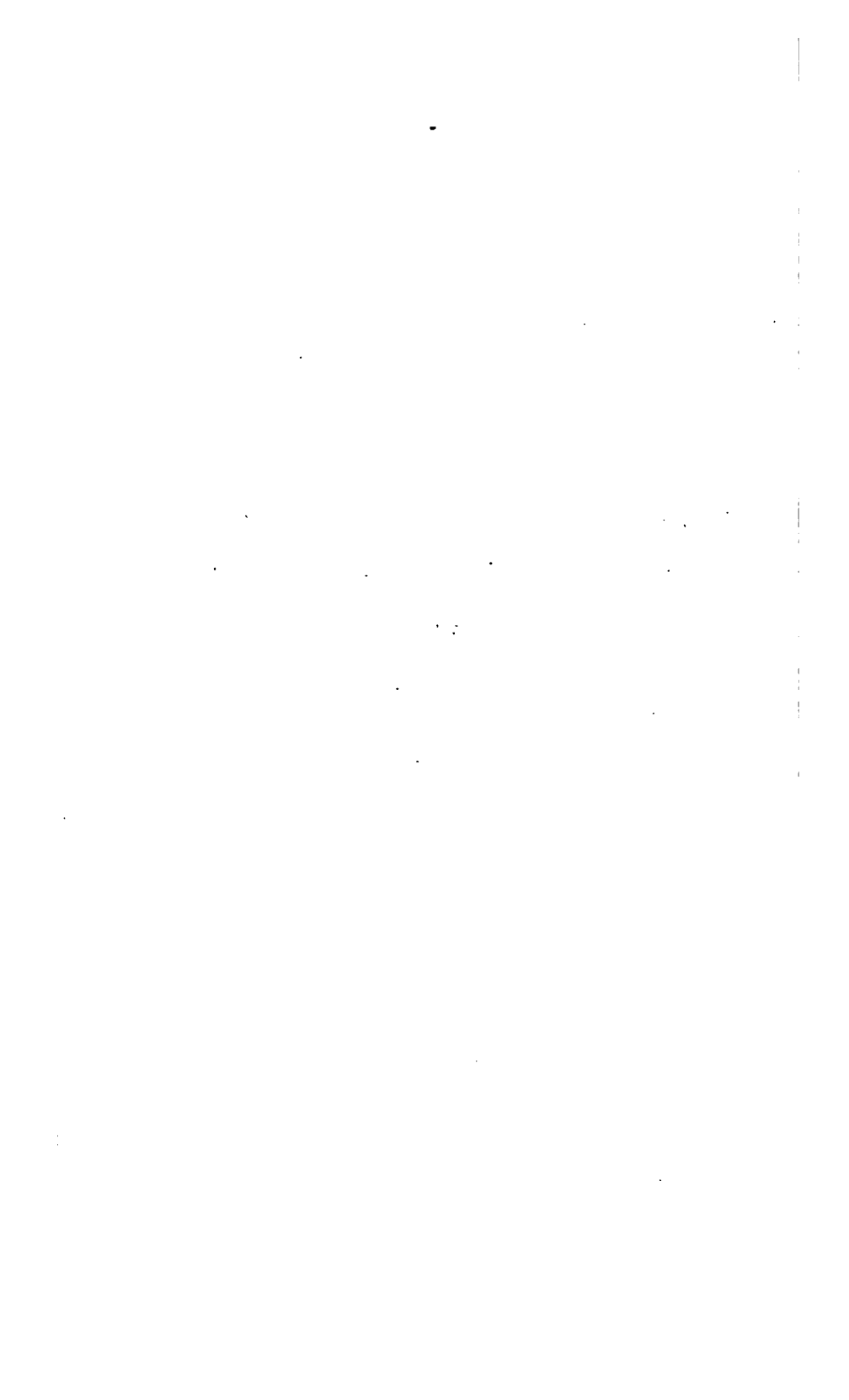
πτικῶς ἔχει. Τίνος γὰρ σὺ τῆς εὐκλείας ἐκ τῆς τῶν ἀνθρώπων φήμης, ἢ τίνος ἐπεράστου τυχεῖν δόξης δυνήσῃ; Ὅρας πάντως τὴν γῆν σποράδην καὶ στενοῖς οἰκουμένην χωρίοις, καὶ ἐν αὐτοῖς τοῖς οἰοῖσι στίγμασιν, ἐνθαπερ οἰκεῖται, μεγάλας ἐρημίας ἐμβεβλημένας· καὶ τούτους δὴ τοὺς τὴν γῆν οἰκούντας αἰ μόνον ἀπ' ἀλλήλων οὕτως ἀπερρώγοτας, ὡς μηδὲν ἐν αὐτοῖς ἀφ' ἐτέρων μετοχγετεύεσθαι πρὸς ἀλλήλους οἶόν τε εἶναι, ἀλλὰ καὶ ποῦ μὲν πλαγίους, ποῦ δ' ἀντεστραμμένους, ποῦ δ' ἀντικειμένους ἡμῖν ἰσταμένους, ἐξ ὧν προσδοκᾶν δόξαν ὡς ἀληθῶς οὐδ' ἠντιοῦν ἔχετε. Ὅρας δὲ τὴν αὐτὴν οἰοῖσι ταινιουμένην καὶ περιλαμβανομένην ζώνας τισῖν, ὧν δύο μὲν τὸ μέγιστον ἀφροστώσας, καὶ ὑπ' αὐτοὺς τοὺς οὐρανοῦ πόλους ἐνθεν καὶ ἐνθεν ὑποκειμένας, καὶ πεφρικυίας τοῖς πάγοις βλέπει· τὴν μέσσην δὲ καὶ μεγίστην ἐκείνην τῇ θέρμῃ τοῦ ἡλίου ἐκκαυμένην. Δύο δὲ εἰσὶν οἰκῆσιμοι, ὧν νοτιὰ μὲν ἦδε ἐστίν, ἐφ' ἧς οἱ βαδίζοντες ἐναντία ἡμῖν τὰ ἔχνη ἐρείδουσιν, οὐδὲν αὐτοῖς πρὸς τὸ ἡμέτερον γένος· αὕτη δὲ ἡ ἑτέρα, ἡ τῷ βορρᾷ ὑποκειμένη, ἣν νέμεσθε, καθ' ἣν ἄθρει πόσον τι στενῆς μερίδος ὑμῖν μέτεστι. Πᾶσα γὰρ ἡ ὑφ' ὑμῶν οἰκουμένη γῆ, στενὴ μὲν κατὰ τὰς τῶν πόλων κορυφάς, πλατυτέρα δὲ κατὰ τὰς πλευράς, μικρά τις νῆσος ἐστὶ περικλυζομένη τῇ θαλάττῃ ἐκείνῃ, ἣν ἀτλαντικὴν, ἣν μεγάλην, ἣν ὠκεανὸν ἐπὶ γῆς ὀνομάζετε· καὶ οὗτος μὲν τοι ὁ τοσοῦτου τυγχάνων ὀνόματος, ὀπόσον βραχύς ἐστὶ, βλέπει. Ἐκ δὲ τούτων αὐτῶν τῶν γνωρίμων καὶ οἰκουμένων τόπων, ἄρα ἢ τὸ σὸν, ἢ τῶν ἡμετέρων τινὸς ὄνομα, ἢ τὸν Καύκασον τοῦτον, ὃν ὄρας, ὑπερβῆναι δεδύνηται, ἢ τὸν Γάγγην ἐκείνον διαπλεῦσαι; ἢ τίς ἐν τοῖς ἐπιλοίοις τῆς ἀνατολῆς, ἢ ἐν τοῖς τοῦ ἡλίου δυομένου ἐσχάτοις, ἢ τοῦ βορρᾷ, ἢ τοῦ νότου τοῖς μέρεσι, τὸ σὸν ἂν ἀκούσειεν ὄνομα; ὧν παραφαιρουμένων, παντάπασι θεωρεῖς, ἐν πάσῃ στενοχωρίᾳ ἡ ἡμετέρα δόξα ἑαυτὴν θέλει πλατύνειν.

VII. Καὶ αὐτοὶ δὲ οἱ περὶ ὑμῶν λέγοντες, μέχρι πόσου δὴ λέξουσιν; ὅποτε, καὶ εἰ τὰ μάλιστα προθυμοῖτο ἡ τῶν μεθ' ὑμᾶς ἀνθρώπων γενεά, ἄνωθεν καὶ ἐξ ἀρχῆς τοὺς ἐπαίνους ἡμῶν ἐκαστου πρὸς τῶν πατέρων παραλαμβάνοντες, τοῖς μεταγενεστέροις μεταδιδόναι; διὰ μὲν τοὺς κατακλυσμούς, καὶ τὰς ἐκπυρώ-

σεις τῆς γῆς, ἅς συμβαίνειν καθ' ὄρισμένον χρόνον ἀνάγκη, οὐ μόνον οὐκ αἰδίων, ἀλλ' οὐδὲ μακρόβιον λαχεῖν δοῦσαν δυνάμεια.

Τίς δὲ ὄντησι, ἐκ τῶν ἐπιγενησομένων ἀνθρώπων εἶναι τινα περὶ σοῦ λόγον, ὅποτε μηδεὶς ἐκ τῶν σοῦ προγενεστέρων γεγενῆσεται, οἵπερ οὐτ' ἐλάττους, καὶ, ὡς ἀληθῶς εἶπειν, κρείττους γεγόνασιν ἄνδρες· καὶ μάλιστα ὅποτε παρ' αὐτοῖς τούτοις, ἀφ' ὧν θρολλεῖσθαι τὸ ὑμέτερον ὄνομα δύναται, οὐδὲ εἰς ἐνὸς ἐνιαυτοῦ παρακολουθῆσαι μνήμη δυνατὸς ἔχει; Οἱ γὰρ ἄνθρωποι τῇ συνηθείᾳ ἐνιαυτὸν μόνον τὴν τοῦ ἡλίου, τοῦτο δὲ ἐστὶν ἐνὸς ἀστέρας, ἀποκατάστασιν συμμετροῦσιν· ἀλλ' ἤνικα ἂν πρὸς τὸ αὐτὸ, ὄσεν καθάπαξ ἐκινήθησαν, πάντες ἐπανεέλθωσιν οἱ ἀστέρες, καὶ τὴν αὐτὴν τοῦ παντὸς οὐρανοῦ διαβάσιν μακροῖς διαστήμασιν ἐπινακομίσωσι, τότε ἐκεῖνος ἀληθῶς στρέφων ἐνιαυτὸς ὀνομαζέσθαι δύναται, ἐν ᾧ μόνον, τολμῶ λέγειν, πολλοὶ ἀνθρώπων πᾶσις ἂν περιέχονται. Καὶ γὰρ ὡς ἐμπροσθεν ἐκλιπεῖν ὁ ἥλιος πᾶσιν ἀνθρώποις ἔδοξε καὶ σβεσθῆναι, ἤνικα ἡ Ῥωμύλου ψυχὴ εἰς τοῦτον εἰσέδου τὸν νεῶν, ὅπνικα ἂν πάλιν ἐκ τοῦ αὐτοῦ μέρους τοῦ οὐρανοῦ κατὰ τὸν αὐτὸν καιρὸν ὁ αὐτὸς ἐκλίπη, τῆνικαυτὰ καὶ τῶν ζῳδίων ἀπάντων καὶ τῶν ἀστέρων πρὸς τὴν αὐτὴν ἀρχὴν ἐπαναδραμόντων, τέλειον τοῦτον ἐνιαυτὸν ἔχει· τούτου γε μὴν τοῦ ἐνιαυτοῦ μῆπω τὸ εἰκοστὸν μέρος ἐξεληλυθὸς ἴαθε, περὶ ὃ φημι ὡς εἰ τὴν εἰς τουτονὶ τὸν χῶρον ἐπάνωθον ἀπεπείρασας, ἐν ᾧ πάντα ἐστὶ τοῖς μεγάλοις ἀνδράσι καὶ ὑπερέχουσιν, πόσου ἂν τιμήσασο ταύτην τὴν ἐξ ἀνθρώπων δοῦσαν; ἢ μάλις πρὸς ἐνὸς ἐνιαυτοῦ μέρος ὀλίγον δύναται ἀφικέσθαι;

Τοιγαρῶν ἂν εἰς τὸ ὕψος ἀφορᾶν ἐβελήσης, καὶ ταυτησι τῆς λάξεως, καὶ αἰδέου κατοικίας ἐπιλαβέσθαι, μήτε σεαυτὸν τοῖς τοῦ δήμου θρύλλοις ἐκδῶς, μήτε ἐν ἀνθρωπεῖσις ἐπάθλοισι τὴν ἐλαΐδα τῶν σεαυτοῦ θῆς πραγμάτων, ταῖς παρ' ἑαυτῆς ἡδοναῖς τὴν ἀρετὴν αὐτὴν δεῖ πρὸς τὴν ἀληθινὴν σε τιμὴν ἀνεκκύσαι. Τί δὲ περὶ σοῦ θρύλλησαιεν ἂν, αὐτοὶ γε ὄφονται, θρυλλήσασαι μὲνοι. Πᾶς γὰρ ὁ ἐκεῖνων λόγος καὶ στενοχωρίαῖς περιλαμβάνεται ταύταις, αἷς βλέπεις, καὶ οὐκ ἐστὶν ὅτε παρὶ τίνος αἰδῖος γέγονεν, ἀλλὰ συγκαλύπτεται καὶ σβέννυται.



BIBLIOTHECA

CLASSICA LATINA

SIVE

COLLECTIO

AUCTORUM CLASSICORUM LATINORUM

CUM NOTIS ET INDICIBUS

On souscrit, à Paris,

- CHEZ N. E. LEMAIRE**, Éditeur, rue des Quatre Fils, n° 16, au Marais.
DEBURE frères, libraires du Roi, rue Serpente, n° 7.
TREUTTEL et WURTZ, libraires, rue de Bourbon, n° 17.
A. F. DIDOT, imprimeur de l'Institut, rue Jacob, n° 24.
DONDEY-DUPRÉ, impr.-lib. rue de Richelieu, n° 47 bis.
BRUNOT-LABBE, libraire, quai des Augustins, n° 33.
JUL. RENOARD, libraire, rue de Tournon, n° 6.
H. VERDIÈRE, libraire, quai des Augustins, n° 25.
ARTHUS-BERTRAND, libraire, rue Hautefeuille, n° 23.
LECOINTE, quai des Augustins, n° 49.

Et chez tous les libraires de France et des pays étrangers.

M. T. CÍCERONIS

QUE EXSTANT

OMNIA OPERA

CUM

DEPERDITORUM FRAGMENTIS

IN QUATUOR PARTES DIVISA

ITEM

INDICES QUINQUE

NOVI ET ABSOLUTISSIMI

**EXCUDEBAT A. FIRMINUS DIDOT,
GALLICARUM ACADEMIARUM TYPOGRAPHUS.**

M. T. CICERONIS
PARS TERTIA
SIVE
OPERA PHILOSOPHICA
AD OPTIMOS CODICES
ET EDITIONEM J. VICT. LECLERC

RECONSITA

CUM SELECTIS VETERUM AC RECENTIORUM NOTIS

CURANTE ET EMENDANTE

M. N. BOUILLET

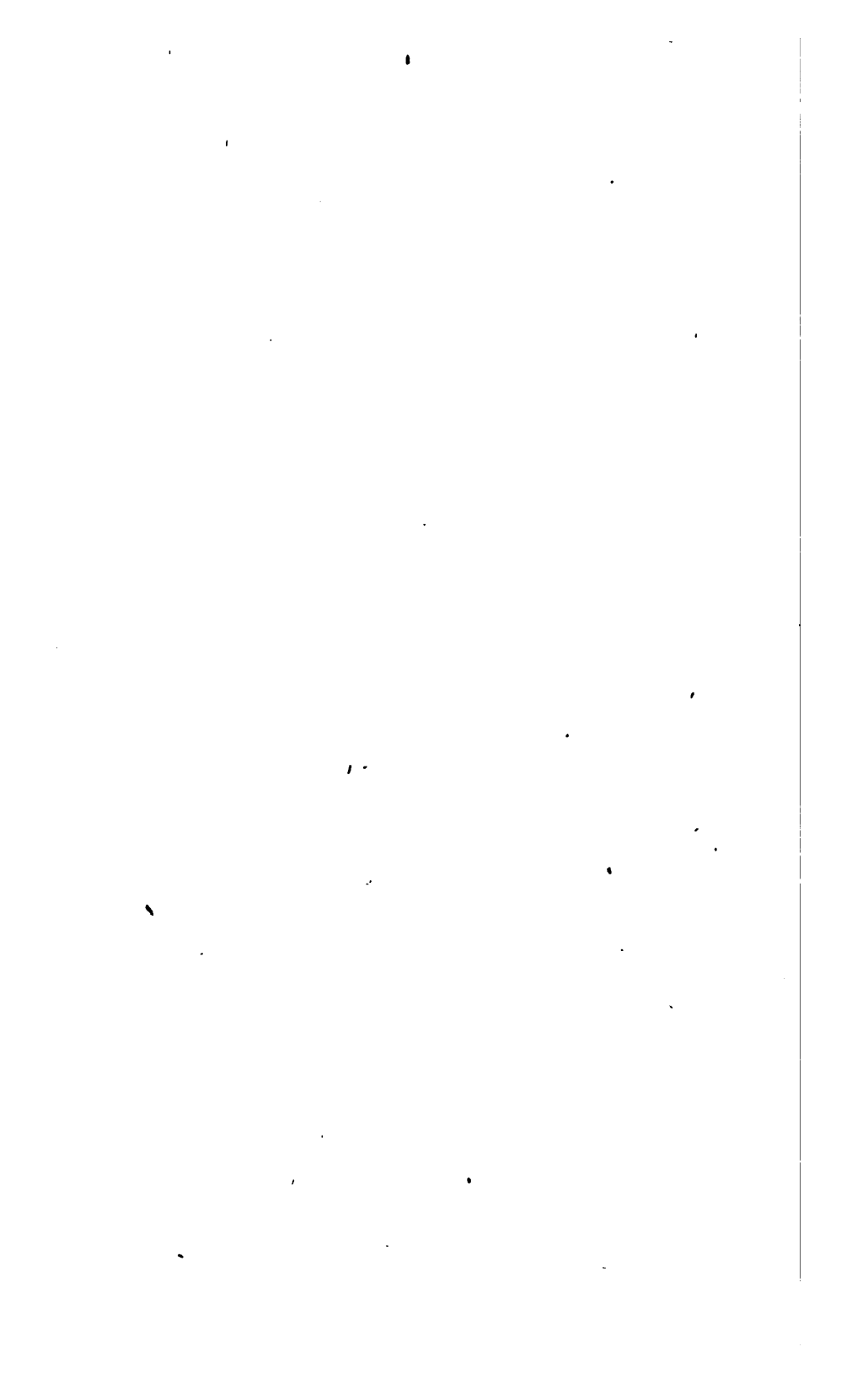
IN CAROLI MAGNI COLLEGIO PHILOSOPHIAE PROFESSORE

VOLUMEN QUINTUM
PARS ALTERA



PARISIIS
COLLIGEBAT NICOLAUS ELIGIUS LEMAIRE
FOROSORUS LATINAE PROFESSOR

MDCCCXXXI



JOANNIS DAVISII

PRÆFATIO.

TIBI, lector, in manus trado Ciceronis libros de Legibus ad exemplarium MSS fidem diligenter recensitos: licet enim eos mutilos et hiatibus deformes habeamus; tanti tamen pretii reliquiæ sunt, ut operæ in iis emendandis collocatæ me nullo modo pœniteat.

Non liquido sane constat, quot hujus argumenti libros scripserit Noster; at eorum nonnullos intercidisse satis patet: nam Macrobius librum quintum diserte laudat; adeo ut duobus ad minimum libris nos privaverit edax vetustas. Plures vero mihi videntur periisse; quamobremque sic statuam attendas rogo. Huic disputationi diem æstivum consecravit Cicero (1). At quum librum quintum ingressus esset (nam fragmentum, quod servavit Macrobius (2), ex illius proœmio sumptum crediderim, quia libri secundi simile prorsus est exordium) *sol paullulum tantum a meridie deveexus* erat. Eapropter *diei longitudo* facile patiebatur, ut quatuor prioribus libris alios quatuor adjiceret. Igitur, nisi me fallit conjectura, libros octo de Legibus emiserat Tullius.

De Victorii, Camerarii, Lambini, Ursinique notis non est cur verba faciam; sat enim viris doctis innotuerunt. At observationes Paulli Manutii descriptæ sunt ex editione, quam Venetiis curavit Aldus nepos; nam in ea multo meliores et uberiores leguntur, quam vulgo typis edi solent.

Antonii Goveani commentarium, qui prodiisse fertur Lutetiæ ann. D. 1552, numquam vidi; nec, quod mirari subit, ejus omnino meminerunt interpretes. Multos pariter

(1) Vide I, 4, 5; II, 27, et III, 13.

(2) Saturn. VI, 4.

horum librorum locos in Lectionibus suis Academicis tetigit Joannes Schefferus. Illas tamen oculis ipse non usurpavi, nec in iis quærendis multam curam posui : nam vehemens earum desiderium non suscitavit excerpta, quæ nuper in sua Ciceronis editione Cl. Verburgius exhibuit. Tradit etiam fama, Parisiis exemplar servari, cui suas conjecturas adscripsit Franciscus Guyetus; sed apographum mihi comparare non potui.

Quid ipse præstiterim, tu, lector, judicabis. Mihi sane præsto fuerunt codices, quibus opem ferentibus, Tullio nonnihilo, quemadmodum puto, contuli. Nam vir nobilissimus Eduardus Harleius, comes Oxoniensis, mecum duos MSS, quos Harleianos voco, communicavit, et animi parum grati notam merito subirem, nisi propter insignem, quam sæpius expertus sum, humanitatem ei gratias agerem haberemque maximas. Quin et optime de me meriti sunt hac in parte viri præstantissimi Richardus Bentleius, Richardus Medus, et Joannes Walkerus, quorum singulis me devinctissimum esse lubens agnosco. Si tamen aberrasse nonnumquam videar, haud equidem mirabor; quum, prout ille dixit (1), «quid putem, non quid contendam», posuerim. Iis sane, qui se gerunt tamquam sint ἀναμάτητοι, πιθανὸν εὐρύντρα pingas oportet.

Hadriani Turnebi commentarius ex ipsius officina Parisiis ann. D. 1552 exiit (2): dein eum ann. D. 1557 tertia parte reor, auctiorem formulis excudit Gulielmus Morelius, in eadem urbe typographus regius et linguæ græcæ professor (3), idemque vir doctissimus et diligentissimus, si Joan. Mercero fides (4). Postremam editionem hic exprimentam censui: nam parum recte fecit Hieronymus Commelinus, qui

(1) Varro ex Xenophane apud Augustinum, C. D. VII, 17.

(2) Vide infra (pag. 531) Moserum de prima hujus Comment. edit. Ed.

(3) Eum professorem G. L. fuisse negat Menagius Anti-Bailletii p. 1, § 68, tom. XIV des Jugements des Savants.

(4) Præf. ad Horapollinem edit. secunda.

ann. D. 1596 primam, eamque longe jejuniorem, sequutus est (1).

Ceterum Turnebus, pravo sæculi quo vixit more, locos ita laudavit, ut nusquam fere caput, sæpe vero ne librum quidem indicarit. Sic passim Cicero, Seneca, Plutarchus, Columella, Plinius, aliique magnorum voluminum scriptores nudis nominibus appellantur. Huic malo remedium nos attulimus : nam tantum non omnes locos ab eo citatos quæsivimus, et ubi reperiri possent, accurate notavimus. Maximum mihi tædium creavit, ut dicam quod res est, hic labor; eum tamen tibi, lector, demerendo non invitus pertuli.

Edidit etiam Turnebus apologiam contra calumnias, quibus ejus commentarios ad librum primum de Legibus nonnulli petierunt. Sed eam denuo typis mandare nolui : nam præterquam quod nihil sit ullius momenti, quod iteratæ commentarii sui editioni non inseruit; rixarum et contumeliarum memoriam haud equidem renovare, sed oblitescere potius in votis habeo. Vale.

Dabam ex Museo nostro a. d. X kal. apriles 1727.

SYLLABUS MANUSCRIPTORUM

QUIBUS USUS EST JO. DAVISIUS.

Paris. denotat MS qui servatur in Jesuitarum Parisinorum bibliotheca. Is sexcentorum circiter annorum fert ætatem, prout censet vir doctissimus Joan. Walkerus, cujus humanitati variantes lectiones debeo.

Reg. MS quem custodit serenissimi Britanniarum regis bibliotheca Jacobea. Mutilus est, nec ultra mediam partem libri secundi progreditur. Ejus usum mihi concessit vir

(1) Illud egregium Commentarium integrum nos servare non potuimus, sed maximi momenti notas suo quasque loco reposuimus. Ed.

summus Richardus Bentleius. Est annorum, ut arbitror, 400.

Harleian. pr. sec. notant duos MSS quibus uti licuit benignitate nobilissimi Eduardi, comitis Oxoniensis. Is, quem sec. nominavi, nonnihil vetustior est altero, qui circa typographiæ initia videtur exaratus.

Med. codicem quem perhumane mecum communicavit celeberrimus Polyhistor Richardus Medus, primarius inter Londinenses medicus. Est, ut opinor, annorum 300.

Eliens. varias lectiones significat, quas ex MS quodam vir doctus editioni Roberti Stephani ann. D. 1539 adlevit. Iste codex, quantum judicare datur, non magnam præ se tulit vetustatem. Idem de collegii Balliolensis apud Oxonienses MS dicendum.

EX

GOERENZII PRÆFATIONE.

.....

ANTE omnia supellectilem criticam, quantum possemus, amplissimam nobis comparandam putavimus, sine qua, in his maxime de Legibus libris, parum rem nostram processuram esse videbamus. Atque contigit sane, ut VIII vel codicibus ipsis, vel eorum collationibus nobis uti liceret: quorum quinque in præcipue probandis poni merentur. Horum autem primo loco jure numeramus

1. *Bruzianum*, membranaceum, quaterna forma, minusculis literis, eoque caractere romano, qui XII sæculo adscribitur. Glossis distinguitur interlinearibus, sed rarioribus. Insignitur ille numero XIX, et præter libros de Legibus,

eos etiam de Natura Deorum complectitur : sed hos diversa, recentiorique manu scriptos, neque pari probitate commendabiles. Præbet ille ubique *ammirari*, etc. utitur in mediis vocibus comp. et, ipsis vocibus sæpe multum sine intervallo scriptis; caret etiam distinctionibus fere omnibus.

Huic proximum numeramus

2. *Viennensem*, cujus collationem accuratissimam beati Alteri beneficio, ante hos 14 annos ad nos transmissam, acceptam referimus. Additur XIV sæculo. Numerus huic adscriptus est 121.

Sequitur dignitate fere par,

3. *Gudianus* II, membr. Corruptissimus ille quidem est, sed bonis lectionibus frequens. Accuratius descriptum vide in editione Officiorum Cicer. quam Heusingeri curarunt, præf. p. 16 seqq. ubi primus Guelph. audit. Ex archetypo ille manavit haud dubie antiquissimo : nam sæpius, pro *cujus*, *quojus*, fere semper *idem* pro *iidem*, etc. exhibet. Ceteram rectius eum sæculo XIII exeunti, quam in-eunti, addixeris, quum crebriores lineolæ supra *i*, pluraque compendia in eo reperiantur, quam solent in paullo vetustioribus.

4. *Dresdensis* II, membr. forma quadra, solos hos libros comprehendens, caractere romano magis, quam gothico. Ætatem ad XV sæculi initium retulerim, membrana vetustiore mentiente; quale sæpius animadvertere licet : sed ex antiquo haud dubie exemplari descriptus est. Aliquoties enim præbet *quojus* pro *cujus*, haud ita raro *quom* pro *cum*; ubique fere, cum præcedentibus, *Gajus* pro *Caius*, etc. Scribendi notis utitur rarioribus. Bonæ notæ liber, numero dignoscitur 151.

5. *Casselanus*. Hoc nomine collationem intelligimus, ad Victorianam ed. adscriptam, et a beato Zeunio olim nobiscum communicatam. Sollicitam illa curam prodit : nam vel aperta vitia exsignata sunt; quod eo magis mirandum, quum eam 1560 institutam collator ad marginem librorum

de Legg. scripserit, his, si recte enotavi, verbis : «Contulit cum Casselano 1560, mense maio ». Plures illud exemplar collationes habet, quas nunc quidem in usus meos non contulisse, vehementer doleo. Inter eas b. Zeunium maxime eam laudare memini, quæ ad Epistolarum ad Atticum libros adnotata erat. Quo hoc exemplar delatum sit, nescio : in libris id certe, qui post obitum hujus viri, ut de græcis literis, ita de me, optime meriti, sub hasta venierunt, frustra quæsi.

6. *Gud. I*, membran. quadrata forma et numero 22, 6 notatus. Contulit eum Ernestius, *Guelf.* nomine : sed minus accurate ; sic ut plures ei lectiones falso tribuantur. Complectitur idem libros Cic. de Divinatione, qui et spatio, et meliori scriptura hos de Legibus antecedunt : in quibus nihil cum *Gud. II* commune habet, nisi vitiositatem. In nonnullis tamen contemnendus non est. Ætas ejus ad sæc. XIV finem referenda videtur.

7. *Dresdensis I*, membr. forma est maxima ; nitidissime scriptus, caractere romano. Philosophica Ciceronis omnia complectitur. Scribendi notis utitur rarissimis : sed recens est ; quippe qui sæculum XVI vix antecedit. Numerum sæpius facit, melioribus sese adjungens, ipse quum numerus non sit. Primo libro fere cum *Gud. I* facit. Probatiorem in aliis librisprehendimus. Numero est 50.

8. *Uffenbacensis*. Melioris notæ codex, sed in his libris tam male lacerus, ita evanidis literis, ut in admodum paucis usum nobis aliquem præbere posset (1). Plura philosophicorum Ciceronis continet.

Horum scriptorum ope, ut complura loca in rectius mutavimus, ita maxime intelleximus, omnes, qui ad hos libros usquam adhibiti sunt codices, duplici familia distingui : quod magno nobis usui fuit. Quum enim alterius partis

(1) Eandem jam notavit in præf. ad *Academica*, illum *Uffenbachianum* ibi appellans. Vide infra *Indic. Appar. crit.* p. 526, init. Ed.

codd. semper fere meliora docerent; illi vero ex altera, in plerisque deteriora sequerentur; paucique modo huc illuc fluctuarent: vel ex utriusque partis vitis veram scripturam haud ita raro assequi licuit. Accurate hanc familiarum diversitatem intelliges ex tabella sequenti.

**CODICUM SCRIPTORUM LIBRORUM CIC. DE
LEGIBUS DUPLEX FAMILIA.**

Familia potior:

Bruxianus,
Viennensis,
Gudianus II,
Dresdensis II,
Uffenbachianus.

Hinc fere Victorii et Turnebi scripti, quantum innotuerunt, et e Gruterianis S. Victoris, ac Palatinis 4 e Davisianis, Harleianis, Eliensis et Medianis referendi.

Familia deterior:

Casselanus,
Gudianus I,
Dresdensis I, et tres codd. ad ed. Oxonn. 1793 collati,
Bodleianus nota E,
Lincolniensis — U,
Balliolensis — ψ, quo ipso Davisius usus est.

His fere adscribendi sunt Lambiniani, reliqui Gruteriani, ceteri Davisii, Parisiensis, Regius (quibus ille nimum tribuit), Harleianus 2 et Balkof.

Huc illuc prae ceteris vagantur, Dresd. 2, Cassel. Palat. 4, Paris. Harl. 2, et Bodlei. E. Gora.

EX

FR. CREUZERI PRÆFATIONE.

QUANDOQUIDEM Moserus, cui potissimum hæc editio debetur, hoc tamen præfandi munus ad me rejecit : facere non possum, quin lectoribus exponam, quid sequuti simus in his libris edendis, et quibus copiis instructi quomodo negotii partes inter nosmet distribuimus.

Spectavimus autem, ut hinc ordiar, non minus juris civilis studiosos, qui quidem a Savignyi, Thibautii aliorumque, qui hodieque in eo genere clarent, disciplina profecti horum librorum vim præstantiamque usu cognoverint, quam prodesse voluimus iis, qui, bonis literis operantes, et ipsi aliquo legum romanarum odore retinerentur, et ad integri sermonis sanæque eloquentiæ exempla orationem suam componere cuperent. Ac, quod utrosque attinet, sæpenumero me audire memini orationem eorum, qui, quidquid ad hos gravissimi argumenti libros a summis criticis quum in textu emendando, tum in aperienda sententia varias per editiones aliaque scripta dispersum sit, uno in volumine, haud ita magno parabili, collectum apteque dispositum in promptu habere vellent. Quibus, quoad ejus fieri maxime potuit, hac nostra editione facere studuimus satis. Neque enim ea solum repeti jussimus, quæ Davisiana habet, sed adjecimus etiam alia, in his Adriani Turnebi Commentarium ejusque Apologiam, quæ, ut multa bona offert, ita hodie rarescere cœpit (1).

Ab hujus autem critici ætate ad nostram usque succrevit deinceps locuples materia emendationum et notationum varii generis, de sexcentis libris jureconsultorum aliisque

(1) Hæc omnia servare nos non potuimus, quippe quæ voluminis hujusce molem ultra omnem modum auxissent. Ed.

conquirenda. Qua in re tam multiplici et plena laboris tædiique quidquid studii diligentæque collocatum est nobis, id boni, credo, consulent lectores æqui et faciles : si quid omissum est, quod haud exiguum esse suspicor, propterea non gravabuntur, neque enim aliter in ejusmodi opera fieri potest, verum, quo doctiores erunt, eo lubentius et uberius pro se quisque explebunt.

Quod ex Scholis Wyttenbachianis paullo plura annotationi suæ interposuit Moserus, quæ, utpote tironum in usum dictata, eruditioribus protrita videri possent : demisit se hic vir clementer ad commoda juvenum, qui mature impertiri cuperent subtilitate cogitandi scribendique elegantia. Etenim nec in his schedulis desunt vestigia rationis viæque, quam præire Wyttenbachius solebat alumnis suis ; nec desunt Veneres, quarum pulchritudine vel subitaria ejusdem opuscula nitent. Itaque fastidiant has scholas licet novitii quidam philologi, qui sibi soli sapere videntur, ubi sermonem suum fæce hauriunt, nimirum rebus, ut aiunt, non verbis intenti, qui sibi ipsi placent, quum in literatorum circulis balbutiunt, et criticam factitant horridam casamque leporibus. Equidem malle me fateor philologiam mutam, quam balbutientem : unice tamen probare disertam, facundam ; neque vere philologorum numero habendos esse, nisi eos, qui, quum græca calleant, jure etiam Latii utantur.

Ne vero a critico etiam munere indotata prodiret hæc nostra editio, circumspicere cœperam bibliothecarum pluteos, si forte quid novi præsidii inde ad hos libros emendandos conferri posset. Qua in re et fortuna consiliorum meorum fautrix fuit, et vero doctorum hominum haud mediocris benivolentia. De codice manuscripto Uffenbachiano, qui dudum est in libris meis, alibi diximus (1) ; nuper autem Wyttenbachii vidua, præclaris ingenii dotibus orna-

(1) Vide infra Indicem Appar. crit. p. 526, init.

tissima matrona, insigni in me officio effectum reddidit, ut alter codex membranaceus e mariti sui bibliotheca in meam transiret. Hasii porro, viri doctissimi et humanissimi, procuratione mecum communicatæ sunt Parisinæ lectiones, Muenteri, viri reverendi, Havnienses, Krabingeri et Spengelii VV. DD. Monacenses, et insuper copię Victorianæ; Heidelbergæ denique nostra Grævianam nobis annotationem exhibuit. Atque quum veteres editiones, quæ multæ sunt, non usquequaque, prouti fieri debebat, cum vulgata comparatas vidissemus, harum quoque lectiones accuratius consignandas duxit Moserus. Itaque factum est, ut idem *novam recensionem* condere posset.

Scribam Heidelbergæ idibus juliis 1823.

INDEX

APPARATUS CRITICI,

eorumque adjumentorum, quibus in hac editione
adornanda usi sumus.

Cod. Cr. Codex Creuzerianus, olim *Uffenbachianus*, de cujus præstantia loquuti sumus in Indice Apparatus critici ad editionem Ciceronis de Natura Deorum (1), laudavimusque Bibl. Uffenb. MStæ P. IV, Halse Hermund. 1720, f. m. p. 222. Nostri de Legibus libri sunt in principio codicis, in iisque interiores paginarum partes pleræque scripturam habent temporum injuria sæpe admodum pallidam et evanidam, ita tamen, ut accuratius inspicienti literarum ductus fere omnes appareant. Ego ipse hunc librum per totum commentarii conscribendi tempus ad manum habui,

(1) Vide super. volum. p. xviii, - Cod. G. Olim Uffenb. etc. - Ed.

et ne unum quidem verbulum non inspecto hoc codice præstantissimo transmisi.

Cod. W. Wytttenbachianus, nunc Creuzeri, ad quem ex bibliotheca τοῦ μακαρίτου transiit. Emerat eum Wytttenbachius anno 1806 in auctione H. Hana. Vide bibliothecam Wytttenbach. p. 145. Continet hic liber, eleganter et accurate, sæculo, ut videtur, XV, exaratus, præter hos de Legibus libros, etiam Ciceronis Timæum, de Fato librum; tum ab alia, eaque elegantiori etiam, manu orationes pro lege Manilia et pro T. Annio Milone. In præstantibus quoque hic liber habendus, qui sæpissime cum optimis conspirat, atque ad emendanda quædam loca ansam præbuit. Eodem ego hunc codicem modo, quo Creuzerianum, accuratissime contuli.

Cod. M. Monacensis, a L. Spengelio, Lycei Monacensis, alumno summa cura collatus. Quo ego libro nihil umquam vidi corruptius, ita quidem, ut, si hic horum librorum unicus superesset codex, de iis legendis, nedum restituendis, plane foret desperandum. Neque vero est, quod nos hunc librum consuluisse et adhibuisse pœniteat. Qui enim erat insignis stupor scriptoris, nobis fidem facit, eum ingenio non indulsisse, sed ex veteri libro, cujus literarum ductus sæpe fuisse videntur evanidi, fideliter, quæ legere posset, descripsisse. Sæpissime autem cum optimis libris conspirat, neque raro solus optimorum Gœrenzii codicum lectionem firmat. Sæculi est, ut videtur Spengelio, decimi quarti exeuntis, forma quarta, membranaceus, elegantissime scriptus, plenus scribendi compendiis; veteris scripturæ multa habet vestigia: literæ *i* numquam punctum est superscriptum, scribitur *e* pro *æ*, *omnis* pro *omnes*, *quoius* et *quoi* pro *cujus* et *cui*. Salisburgo adlatus est Monachium. Est foliorum 180, incipitque in medio libri Cic. de Amicitia; sequuntur de Senectute, Paradoxa, de Creatione, de Fato, de Oratore, Brutus, Orator, Oratt. contra Catilinam, de Laudibus Philosophiæ, de Legibus.

Cod. H. Havniensis. Ita brevitatis causa vocavimus varias

lectiones, quas usque ad medium fere librum secundum exemplo suo e cod. mscr. adscripsit J. A. Fabricius. Liber asservatur in bibliotheca Regia Havniensi. Lectiones nostra gratia excerptis vir eruditus Muenterus jun. Friderici Muenteri Seelandiæ Episcopi V. S. R. filius.

Copp. Victt. a. Copiæ Victorianæ primæ, sunt variæ lectiones, ab ipso Victorio ad marginem editionis suæ ex cod. MS enotatæ; quæ confirmant multas virorum doctorum conjecturas, quamquam non ultra centum per hos tres libros loca attingunt. Ad marginem ejusdem editionis Victorius loca ex scriptoribus græcis nostros libros illustrantia adscripsit, quæ, si non erant a Turnebo et Davasio occupata, suis locis inseruimus.

Copp. Victt. b. Copiæ Victorianæ secundæ. Magnus per omnes tres libros lectionum numerus ab eodem Victorio ad marginem editionis Ascensianæ 1521, ex codice vetusto annotatæ, bonæ frugis plenissimæ. Has Copias Victorianas acceptas referimus item L. Spengellii, quem laudavimus, diligentia. Valde multisque in locis Copp. Victt. b. cum cod. H. conveniunt. Maximam autem fuisse Victorii in conferendis codicibus suis antiquis diligentiam, eumque ne minimum quidem notatu indignum censuisse, multis exemplis testatum habeo.

Cod. Par. A. B. C. Codices Parisienses Regii tres, numeris 6361, 2906, 6597 insigniti, quorum partem libri primi Parisiis contulit Baehrius, professor Heidelbergensis, nobis conjunctissimus.

Codd. Par. Va. Vi. Pa. Codices Parisienses, quorum primus est Valeriensis (*de la Vallière*), sæculi decimi quarti; alter S. Victoris, sæculo XV exaratus; tertius Regius 2906, idem videlicet, quem in prioribus ut Par. B. insignivimus. Ex his tribus libris nonnisi octo capita, difficiliora videlicet ceteris, nuper admodum collata accepimus procurante Hasio, professore Parisiensi. Quare, quum jam absoluti essent nostri in hos libros commentarii, lectiones istas Turnebi

Commentario adjecimus, æque documento sunt, si eo forte res indigeat, parum admodum subsidii in libris scriptis inesse ad antiqua illa vulnera resarcienda.

Grævii notas MSSas partim ex antiquo codice excerptas, deprompsimus ex margine editionis Commelinianæ, quæ in bibliotheca Heidelbergensi asservatur.

Wytenbachii notas ex scholiis ejus uberrimis, quæ Leidæ dictavit, excerptimus, omissis, quæ vel ab aliis commentatoribus essent occupata, vel minus viderentur necessaria. Adhibuimus quoque ejusdem

Wytenbachii notulas, margini editionis Gœrenzianæ minoris, quam in scholis ad manum habebat, adscriptas, et duobus quidem inter se diversis exemplaribus, quæ auctionis lege venerunt in manus Creuzeri.

Dirksenio quoque nostro, professori Regiomontano, haud pauca in locis de jure XII tabularum gravioribus debent lectores, quæ, nominato auctoris nomine, suis locis inseruimus.

Savigny denique, V. Cl. præter ea, quæ egregia attulit ad hos libros illustrandos in altera parte libri: *Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft*, debemus nonnulla, quæ in epistola ad Creuzerum data (a. d. xx jul. 1822) contulit.

Creuzeri notas MSSas ejus nomine addito (Cr.) insignivimus.

Libris autem typis descriptis usi sumus his:

Ed. Asc. 1. Ascensiana prima; in ædibus Ascens. form. max. a. 1511 impressa.

Asc. 2. Ascensiana secunda, quæ eadem forma, sed elegantius etiam, expressa, prodiit Lutetiæ Parisiorum ann. 1521 (IV voll. f. m.) Utraque editio est præstantissima. Sed differt haud paucis locis posterior a priore, quod non animadverterunt ii, qui hos libros ante nos seorsim ediderunt, non enim distinguere solent utramque, quod jam fecit Ernest. in præf. Opp. p. 18 ed. min. ubi in secunda Ascensiana Aldinam esse recensionem repetitam narrat.

Crat. Andree Cratandri editio f. m. quæ a. 1527, III voll. Basileæ prodiit, ad quam adornandam haud pauca Cratandro antiquorum librorum virorumque doctorum animadversionum adjumenta præsto fuere. Ea editio in multis cum sequenti convenit, ita tamen, ut ab hac haud rarius, quam Ascensiana secunda a prima, discedat. Vid. Ernest. l. c. pag. 19.

Herv. Est Herwagiana, quæ item prodiit Basileæ ann. 1524; de cujus præstantia quum monuerimus ad Cic. de N. D. (1), non est, quod hic plura addamus. (IV voll. f. m.) Vid. Ern. l. c. p. 19.

Paris. Est editio optimæ notæ, quam, quum a prioribus editoribus non fuerit adhibita, paullo accuratius describimus. « Inscribitur M. T. Ciceronis de Legibus libri III. Parisiis apud Joannem Lodoicum Tiletanum, via ad D. Hilarium sub D. V. Maria 1537 ». Ad calcem libri, forma 4 impressi, annexa sunt : « In M. T. Ciceronis de Legibus libri III. Scholia et castigationes. Paris. ib. eod. » non addito auctoris nomine. Hæc autem Scholia esse primum Adriani Turnebi commentarium mox animadverti, quum et multas notas in eo inesse viderem, quæ sunt in commentarii ejusdem editione tertia, quam nos ad calcem nostræ editionis excudi curavimus, et pagina tituli aversa hoc poemation ἀποστέλλων scholiis illis adjectum legerem :

Leodegarius a Quercu harum lucubrationum scholiastæ :

Apte et vere equidem satis, solere
 Dici perpopulariter videmus,
 Rem nullam melius placere posse
 Illa, quæ omnibus utilis futura est,
 Ac nullis nocitura. Quare apud me
 Nequaquam dubium diu fuit, quin
 Omnes mirifice probent, amentque
 Tam docta hæc scholia : unde quisque fructum
 Optatum referat : relato, opime
 Utatur. Sed id interim precari

(1) Vid. vol. superius, p. xx, « Ed. Bas. Compar. etc. » Ed.

Restat per studia optima optimorum,
 Ne non dextimus æstimator usquam
 Exurgat, male consulens bonam rem.
 Bis nimirum ea grata debet esse,
 Vel quod sit data tam cito illa, vel quod
 Sit (nulla stipe) gratuita prorsus.

Quantum autem differat hic primus commentarius a secunda et tertia ejus editione, in commentario nostro non semel monuimus: quod ideo fuit faciendum, quia auctor nonnumquam etiam, quæ merito placerent, postea silentio pressit. Ita v. c. in hac prima Commentarii editione proœmium v. exordium horum librorum adesse vidit, quod postea ei deesse visum est. Alteram Commentarii Turnebiani editionem ad manum habuimus in editione.

Comm. i. e. Commeliniana, quæ prodiit apud Hieron. Commelinum 1596, quæ proxime accedit ad tertiam (a Guil. Morello jam 1557 excusam), quam nos ex ed. Davisiana exhibemus, neque vero tam plena est. Ex hac editione exhibemus, quæ a multis, ut speramus, grato accipietur animo, «Adriani Turnebi Apologiam adversus quorundam calumnias ad librum primum de Legibus», neglectam immerito a Davisio et Rathio, bonæque frugis plenissimam (1).

Adhibuimus præterea editionem

Car. Steph. (Caroli Stephani) splendidissimam, quamque, ut non semel monuimus, minoris, quam meretur, æstimavit Ernestus. Prodiit quatuor voluminibus f. m. Lutetiæ 1554, habetque annexas varr. lectt. codicis antiqui.

Sturm. a. et b. (Sturmianæ), ann. 1541 et 1574, f. 8, quæ multa habent, quibus se commendent. Plerumque consentiunt; quod ubi non factum est, locis gravioribus monuimus.

(1) Ad hæc, quæ diximus de Commentariis Turnebianis, corrigenda sunt ea, quæ Davisius dixit in præfatione. Primum ergo illum commentarium edidit Turnebus xxvi annos natus: mortuus enim est an. 1565, anno ætatis lxxx. Vid. Scævolæ Sammarthani Elogia Gallorum Sæculo XVI, doctrina illustratum ed. C. A. Heumann. p. 85.

Ald. Aldina cum scholiis et conjecturis Paulli Manutii. Corrigente Paulo Manutio, Aldi filio. 1552, f. 8.

Brut. Ed. Gryphiana, Lugd. 1571, cum I. M. Bruti animadversionibus, f. 12.

Lamb. Lambiniana, cum ej. commentariis; sed lectionibus Lambini ex contextu in marginem rejectis. Argentorati 1581 (IX voll. f. 8).

Gothofr. Edit. D. Gothofredi cum ejusdem notis, variisque lectionibus et ed. Lamb. et aliis. Genevæ 1646, f. 4.

Verb. Verburgiana. Amstelædami 1724, f. 8, XI voll. de qua quum multi, iniquius nonnumquam, sint loquuti, non est, quod plura addam.

Morab. Videlicet: *Traité des lois de Cicéron, traduit par M. Morabin, à Paris, 1719, f. 8.* Latine et gallice. In contextu constituendo nullam plane curam adhibuit; ad explicationem rerum nonnihil contulit.

Ad manus fuerunt præter has editio Ernesti, Bipontina, Gœrenziana minor (Lips. 1796), Wagneriana (Gotting. 1804), cum Commentariis, ad interpretationem multa, ad crisin nonnihil, conferentibus; Rathiana (Hal. Sax. 1809), Gœrenziana major (Lips. 1809), de cujus laudibus, quum sit omnium, quæ adhuc prodierunt, præstantissima, non est, quod doctores edoceam; Schütziiana (Lips. 1815, in Opp. t. XV), cui egregiæ nonnullæ insunt animadversiones, in qua vero, quid reprehendendum sit (videlicet infinita festinationis vestigia), subinde indicavimus (1); Hülsemanni versio Germanica (Lips. 1802) cum notis criticis, plerisque admodum jejunis et exilibus; quamquam ceteroquin hujus viri opera, quam Ciceroni impendit, suis laudibus non destituitur. Denique usus sum J. Schefferi notis ad Cic. de Legibus (insertis ej. Lectionibus Academicis. Hamb. 1575, f. 8), quæ plura habent haud contemnenda; Wopkensis Lectionibus Tullianis (Amst. 1730, f. 8); Engelbronneri Disput. de loco

(1) Præsertim in Præfat. ad libros de Rep. vid. sup. p. 2, fin. et p. 6. Ed.

Ciceronis, qui est de Legibus, præside H. C. Cras. Amstelod. ap. P. den Hengst, 1802, pp. 104, form. 4, maj. et novissima Oliveti Eclogarum Cic. editione, quam post Hottingerum curavit J. J. Ochsner (Zurich. 1820), quibus nonnulla nostrorum librorum capita continentur et aliquot eorum loca commode illustrantur (1).

G. H. MOSER.

(1) Præter has editiones, aliam a Jano Bakio, e Lugduno Batavorum, paratam Moserus memorat in præfatione suæ librorum de Republ. ed. p. VIII; de qua sic loquitur: « Nuper exortus est novus editionis Creuzeri nostræque librorum de Legibus adversarius, Janus Bakius, in Bibliotheca critica nova, Lugduno-Batava, qui per quatuor pagellas id sibi potissimum negotii sumpsit, ut de nostra existimatione, quoad ejus fieri posset, detraheret, nosque levitatis, immodestis, ambitionisque crimine notaret, seque in editione librorum de Legibus ab ipso parari instituta horum criminum rationem redditurum sive pollicetur, sive minatur. Primum enim totum editionis consilium improbat, deinde nobis nimiam sedulitatem exprobrat, tum, postquam plurima a nobis recte esse administrata concessit, statim nos sæpiissime vel errore lapsos esse, vel intacta vulnera reliquiasse contendit. Interserit laudes admodum ambiguas, easque, in quibus facile agnoscas, tolli nos in altum, ut lapsu graviore ruamus. Ad hæc omnia nihil plane habemus, quod respondeamus, habitari fortasse, quando censor acerrimus, quæ nunc fastidiose spernit, rationibus prolati impugnaverit. Operis nostri institutum quod attinet, id non nobis tantum, sed multis etiam viris, supercilioso isto judice haud parum gravioribus, probatum esse scimus: cui improbatnr, ei non irascimur, modo in æquo animo ferat, fieri aliquid, cujus ipse non fuisset auctor, si in consilium fuisset adhibitus. Levitatis, immodestis, ambitionisque crimen ab eo nobis viro inuri videmus, qui aliis etiam nominibus a nobis notari posset, si par pari reddere vellemus. Errore denique nos lapsos esse, intacta nos vulnera reliquiasse, libenter concedimus: nihil facilius est in opere paullo longiore, quam reperire commissa quædam et omissa, cujus generis nos ipsi, ex quo exiit liber, haud pauca reperimus et in usum futurum in schedis habemus condita. Non enim nos ii sumus, qui opera nostra absolutum jam omnem in istis libris laborem esse nobis persuadeamus; sed ii, qui sciamus, multa loca a nobis rectius et scripta et explicata esse, quam factum est ante nos; sed ii, qui probe sciamus, invidiosius quam verius esse a censore nostro judicatum, cujus rei causas reperire ut facile est, ita silentio premere præstat ».

MOSERI INTRODUCTIO

IN CICERONIS DE LEGIBUS LIBROS.

QUI ante nos hos Ciceronis libros singulari ediderunt opera, disputandi de iis labore non facile supersedere se posse existimarunt. Est enim horum librorum ea facies, quæ a reliquorum ejusdem librorum facie haud parum sit diversa; est ea eorumdem difficultas, quæ multorum studia requirat, antequam ad liquidum perducere possint pleraque omnia; est ea vel temporum injuria, vel interpretum nonnullorum inepta argutia corruptio, quam optimorum etiam medicorum ingenia manusque nondum persanaverint; est denique eorum tam mutila conditio, ut multis quætionibus ansam præbeant, faciliusque alios errasse demonstras, quam ipse aliquid proferas, quod in dubium vocari nequeat.

Disputatum est autem primum de *auctore* horum librorum, deinde de *tempore* quo fuerint *scripti*, deque eo, quo *sermones* hi *habiti* fingantur; tum de *numero* librorum de Legibus, de *inscriptione*, de eo, utrum *ab ipso Cicerone* sint *editi* habeantque *justum præmium*, denique quam in iis conscribendis sequutus fuerit *philosophandi rationem* quod ad *rem* et quod ad *dialogi formam*, quodque fuerit *universæ* horum librorum componendorum *consilium*.

Ac de *auctore* quidem quærere si quis velit, id eo tantum excusare poterit, quod ipse Cicero nusquam eorum diserte meminit. Qui vero ex eorumdem conditione mutila vellet efficere, quod Hülsemannus (1), scripsisse quidem Cicero

(1) *Ueber die Prinzipien und den Geist der Gesetze im nächsten Bezug auf die alten Gesetze der Römer. Aus dem Lateinischen des M. T. Cicero nach einem berichtigten Texte übersetzt; nebst einer kritischen Einleitung und histo-*

nem libros de Legibus, eos autem, qui exstant, esse epitomen, et exilem sæpe jejunamque, operis majoris, quam confecerit fortasse unus ex serioribus ecclesiæ patribus: næ ille nihil aliud proderet, quam se, quid Ciceronianum sit, quid exile et jejunum, tam parum callere, quam hujus commenti auctorem. Quamquam ipse tam parum sibi constat, ut alio loco hanc, quam somniat, epitomen ab ipso Cicerone profectam esse posse concedat, alio etiam hos, qui exstant, libros esse partem operis Ciceroniani inchoati et imperfecti, libros recensionis postea amplificatæ, vel denique eos esse fragmenta tertii, quarti et quinti de Republica libri. Priora refutare si quis vellet, nimium tribueret commentis omni ratione destitutis. Ubique enim, ait Gœrenzius, agnoscitur Ciceronis manus, nulla commissura, quæ resecantis conjungentisque manum prodat. Quæ ultimo loco posuit, satis explosa sunt illorum de Republica librorum parte reperta. Accedit, quod (ut recte monuit Gœrenzius), neque alibi apud Veteres utrumque argumentum, de Legibus videlicet et de Republica, conjunctum et commixtum reperias. Quod vero Noster hos libros nusquam commemorat, neque eo adeo loco, quo reliquos de rebus ad philosophiam pertinentibus libros recenset (de Div. II, 1), id inde factum puta, quia ab ipso Cicerone pars tantum horum librorum ad unguem perfecta est, pars affecta modo et adumbrata. Aliquando enim in libro aliquo componendo rebus aut negotiis quibuscumque interruptus, non facile ad absolvendum commovebatur. «Ego, ipse ait de Legg. I, 3, animi pendere soleo, quum, semel quid orsus, traducor alio; neque tam facile interrupta contexo, quam

risch-philosophischen Anmerkungen; von Fr. Hülsemann. Leipz. Schwickert. 1802, in-8. — Longe infra Ciceronis ætatem rejiciendos esse libros de Legibus, nuperrime, sed nulla addita ratione, contendit censor quidam pseudonymus (Φεοσόφος) in libro menstruo, qui inscribitur: Neue krit. Bibl. f. d. Schul- und Unterrichtswesen, in-8. Hildesh. 1823, I, pag. 125, ubi item cum Astio Leges Platoni adjudicat.

absolvo instituta ». Quare etiamsi, quum de Divinatione scriberet, nostros jam instituisset et inchoasset libros, ut nunc sunt, eorum non fecisse mentionem existimari potest, quia dubitaret, an umquam esset eos absoluturus. Non absolutos fuisse hos libros inde quoque colligit Corradus in Quæstura, pag. 265, quia, si absolvisset eos Cic. non dixisset Quintilianus, Inst. Orat. XII, 3 : « M. Tullius . . . componere aliqua de jure cœperat ». Ergo, ait Rathius, cœpit scribere de Legibus, neque vero librum ad exitum perduxit, quia fortasse ipsi rei tractatio displicuerat, cœperatque cõsilium retractandi (ut libros de Republica et Academica), a quo laboribus forensibus fuerit impeditus (ad Fam. VII, 2), aut iter in Ciliciam intervenit. Quamquam nuper etiam Censor editionis Schützianæ Gottingensis (G. A. 1822, 20, qui est C. O. M.) rationes, quibus hos libros non esse absolutos a Cicerone demonstrare voluerit Gœrenzius, nondum ab omni parte esse firmas certasque contendit.

De *tempore*, quo scripti fuerint hi libri, quoque sermones hi habiti fingantur, minus etiam convenit inter viros doctos. De eo quidem nemo facile dubitaverit, scripsisse eos Ciceronem absolutis de Republica libris et eo quidem tempore, quo aliqua certe ei esset reipublicæ restituendæ spes, quoque his libris conscribendis ipsi reipublicæ se prodesse posse speraret. Turnebi sententiam vides in argumento Commentariis præmisso. Corradus in Quæstura, pag. 265 : Quo tempore, ait, libros de Legibus scripserit Cicero, potest dubitari, quum de libris illis ipse nusquam, quod ego viderim, meminerit. Nisi forte credimus, eum, quum in Cilicia proconsul esset, et hos et libros Augurales scripsisse : alteros, ut cum libris de Republica conjungeret : alteros ut Appium, qui libros septem Augurales ad eum scripserat, remuneraretur. Chapmannus (in Dissert. Chronolog. de ætate lib. coll. Fabric. B. L. ed. Ern. tom. I, p. 188) ex silentio de his libris in Epp. ad Att. aliisque rationibus colligit, scriptos fuisse a. U. 709, sub autumnum, paullo ante

Tullii mortem, absolutis jam de Divinatione et de Fato libris. Pateferi existimat inde, cur auctor ipse de nostris libris nusquam loquatur; quod autem dicat de Divin. II, 35, 75, de dissensione inter Marcellum et Appium Claudium augures, addens: « sed de hoc plura in aliis »: id factum esse in libro de Legg. II, 13, 32, ubi dissensionis illius ratio exponitur. Ceterum meminisse ait de his libris Ciceronem Rathius de Orat. I, 42, ubi sub Crassi persona hæc dicit: « si aut mihi facere licuerit, quod jam diu cogito, aut alius quispiam, aut me impedito occuparit, aut mortuo effecerit, ut primum omne jus civile in genera digerat, quæ perpauca sunt (conf. de Legg. I, 5), deinde eorum generum quasi quædam membra dispertiat; tum propriam cujusque vim definitione declarat: perfectam artem juris civilis habebitis »: de eodemque libro Gellium quoque loqui contendit (I, 22), « M. Cicero, dicentem, in libro qui inscriptus est de jure civili in artem redigendo verba hæc posuit, etc. » Engelbronnero autem Quintilianus et Gellius ll. cc. de aliis, quam de nostris libris, loqui videntur; isque nihil addit de tempore, nisi libros de Legibus scriptos fuisse post Clodii mortem, Clodio videlicet paullo ante occiso. (II, 17). Quo nihil est verius. Sed plura etiam exstant in libris Ciceronis vestigia temporis. Videlicet intelligitur ex lib. III, 13, eos scriptos esse post obitum Luculli, qui obiit Cicerone exsulante, i. e. paullo ante bellum civile inter Cæsarem et Pompeium, septem fere annis ante Ciceronis obitum. Scriptos inde existimat Wytttenbächius libros de Legibus circa a. Urb. 703 (47 a. C.) post Ciceronis e Cilicia reditum. Sed omnibus probe ponderatis non possumus, quin statuamus, annum fuisse U. c. 701, a. C. 48, ætatis LVI, quo Cicero hos libros scripserit (1), idque factum esse paullo post Clodii mortem et causam Milonianam, Cicerone recens augure

(1) Cf. F. Schœll, *Histoire abrégée de la littérature romaine*, Paris. 1815, tom. II, p. 162, sqq.

facto (lib. II, 13, III, 19), antequam in Ciliciam provinciam profectus esset. Patet enim ex lib. II, 17 antecessisse Clodii necem; ex III, 18, Catonem Uticensem adhuc in vivis fuisse; ex I, 20, libros de Finibus tum temporis a nostro nondum fuisse scriptos, quos in a. Urb. 708 incidere constat (vid. Gœrenz. Introd. in libb. de Finibus, pag. 12 sq.); ex II, 13, Marcellum et Appium augures vixisse quum nostros libros scriberet, qui de Divin. II, 35, mortui dicuntur; libros autem de Divinatione anno ætatis LXXIII cum amicis communicavit. In his etiam loquitur, II, 9, de Pompeio trucidato; in nostris de Pompeio vivo et florente, I, 3, III, 9, III, 11. Plures etiam annos inter libros de Legibus et de Divinatione scriptos intercessisse inde patet, quod in illis de occupata opera loquitur, I, 3, I, 4; in his, II, 2, quod omnibus muneribus orbatus sit queritur; in illis, II, 13, plane aliter de Divinatione sentit, quam in his, II, 33, II, 38, II, 72, et alibi passim: sententiam enim suam mutaverat, neque vero (quod existimabat Wesele-Scholten (1)) in libris de Legibus ad publicam utilitatem, in libris de Divinatione ad philosophicam veritatem loquutus est. Accedit (id quod animadvertit Gœrenzius), quod nonnulla loca valde commoto animo sunt scripta, v. c. II, 16, 41—43; III, 3, 9, 21, 22, quibus petitur Clodius cum iis, qui huic in consilio, Ciceronem e patria ejiciendi, adjutores fuerunt; quod vulnus refricuit Miloniana causa, in qua Milonem de cæde Clodii reum Cicero, sed parum constanter, defendendum suscepit. Inde etiam in Pompeium occultata quidem, sed non obscura admodum, indignatio (v. ll. cc.). Denique, quod primum est, non potest scripsisse hos libros ante annum 701, quia a. Urb. 699 scripsit libros de Republica, de quibus ut jam absolutis loquitur (I, 9, II, 10, III, 2), neque ante annum

(1) In eo Dissert. de Philosophiæ Ciceroniæ loco, qui est de divina natura, pag. 59.

701 augur factus est, quum Grassus, cui successit, mense junio anni 700 ceciderit, causa autem Miloniana mense aprili anni 701 acta fuerit, eodemque Noster anno occupatum se dicere poterat in causis agendis, quod in annum 702 non cadit. Eo enim anno in provinciam ire coactus est; et, quum rediisset ex provincia a. Urb. 703, bellum civile exarsit, in quo (neque magis a. Urb. 704), ei otioso esse non licuit. Pompeium enim sequutus post pugnam Pharsalicam, a. Urb. 705, Brundisium venit, inde a. Urb. 706 Tusculum et Romam rediit. Quamquam autem inde ab a. Urb. 707 haud pauca scripsit et rhetorici et philosophici generis; fieri tamen non potuit, ut hos quoque nunc demum libros conscriberet, de quibus scribendis, quum de republica plane desperavisset, ne cogitare quidem potuit. Neque aliquis mihi objiciat, fuisse tamen Ciceroni aliquam, brevem quidem, in mediis his turbis reipublicæ restituendæ spem. Eo enim ipso tempore ita occupatus fuit, ut otio et quieti nullum plane diem dare potuerit. Quod vero ait Chapmannus (l. c.), fingi his omnibus sermonis habiti tempus, neque libros nostros scriptos esse ante annum Urb. c. 709, quia de Divin. l. c. et in Epistolis ad Atticum de iis non loquatur Noster; id bene refutavit Gær. dicens, fortiores esse rationes psychologicas, quibus ductus eodem anno, quo habitus fingatur sermo, scriptum etiam esse librum dixerit, in quo graviter et recens commoti animi manifesta insint vestigia. Tacuit autem illo loco de his libris, quia affecti quidem, neque vero absoluti erant atque perpoliti; cujus rei non desunt vestigia in libro primo, manifesta sunt in libro secundo et tertio.

Numerum si quæris, nihil certius est, quam plures fuisse tribus. Sex fuisse libros mihi cum Gær. et Schütz. videtur (1) veri simillimum, in qua etiam sententia fuit Morabinus. Commodè adhibuit Gær. locum, III, 20, 48, indeque recte

(1) Cf. etiam Schœll, l. c. p. 166.

efficit, *quartum* egisse de potestate, *quintum* de jure publico, *sextum* de jure civili; ut hi dimidiatum librorum Platonis de *Legibus* numerum efficiant. Quum quintum librum laudet Macrobius (Saturnal. VI, 4), quinque fuisse libros existimabat Fabricius in Bibl. Lat. l. c. quorum *primi* argumentum fuerit de fonte legum omnium jureque naturæ; *secundi* leges de religione; *tertii* de magistratibus; *quartus* egerit de potestate magistratuum; *quintus* de jure populi romani. Quod item Wagnero placebat, qui laudat ad hoc probandum lib. I, cap. 5. Quum *octo* placuisset fuisse libros Davisio (q. v. in præf.), ei adstipulans Hülsemannus hæc eorum argumenta fuisse existimabat: *primi* de religionibus, s. de rebus divinis; *secundi* de magistratibus; *tertii* de responsis prudentum; *quarti* de jure militari; *quinti* de judiciis; *sexti* de stipulationibus et contractibus; *septimi* de testamentis; *octavi* argumentum fuisse credebat principia juris. Hoc vero est hariolari.

Ad *inscriptionem* quod attinet, eam nos justam esse credimus, quæ dudum recepta invaluit, atque in omnibus fere libris manu scriptis legitur, *de Legibus*, quam sine dubio, ut librorum ipsorum formam, ad normam Platonici operis Νόμοι, ἢ περὶ νομοθεσίας effinxit. Quid quod etiam Chrysippus, quem in philosophica horum librorum parte in primis sequutus est Noster, librum περὶ νόμων scripserat (1)? In uno tamen cod. MS quum Turnebus invenerit inscriptionem, *De jure civili et legibus*, Rathius ex I, 4, 5, 6, 10, 12, 21; II, 1, 18, colligit, posse hos libros inscribi vel ita, vel ut plerumque inscribuntur, vel *de jure civili*, vel denique *de jure et legibus*. Nobis recepta eademque simplicissima ratio optima videtur.

Ciceronem si concedis non absolvisse hos libros, concedas etiam oportet eos ab ipso auctore non esse *editos*, sed post obitum ejus demum lucem vidisse. Qua in sententia

(1) Cf. Baguet de Chrysippo, § CXXV, p. 333, coll. § CXXVI, p. 334.

plerosque omnes eorum interpretes et fuisse et esse video. Neque alia est causa, unde clarius intelligatur, cur ipse Noster nusquam hujus operis meminerit, neque eo loco, ubi id potissimum expectes (de Div. II, 1); itemque cur ne Ciceronis quidem æqualium aliquis ejus mentionem fecerit (1).

Illud autem mireris, quod inter viros doctos non constat, utrum *Proœmium* habeant hi libri, an non habeant; quum id primo obtutu in oculos incurrere debeat. Factum tamen est, ut Turnebus in primo commentario justum horum librorum esse proœmium prima libri primi capita diceret; in eo, quem nos ad calcem hujus editionis addidimus, exordium periisse contenderet. Proœmium deesse statuunt item Rathius et Schützius, qui inde potissimum colligunt, hos libros a Cicerone non esse absolutos, nedum editos. Nobis cum Fabricio, Gørenzio, A. Maio in Præf. ad Cic. de Rep. p. 11, aliisque non deesse videtur Proœmium. Quæ enim in principio libri primi ponuntur quæstiones de poesi Ciceronis et de historia ab eo conscribenda, justi proœmii instar possunt haberi: quod vero subito inducuntur dialogi personæ colloquentes, in hoc ipso plane Platonem expressit Noster, quod in his cum maxime libris se facere voluisse testatur, ita, ut manifesto Platoniarum Legum exordium ante oculos habuisse Noster appareat. Quare etiam non moramur Hülsemannum, qui philosophiæ laudem, quæ est in fine libri primi, esse proœmium verum nostrorum librorum, ab epitomatore in finem reiectum, contendit.

Denique, ut a rebus externis ad interiora, eaque extremo loco consideranda, transeamus, disquirendum est de argumento ipso, quod ad *materiam* et ad *formam*. Et for-

(1) Quod in Epistolis ad Atticum nulla librorum de Legibus mentio fit, id inde factum recte existimat Schützius, quod annorum 700 et 701 nullæ exstant epistolæ ad Atticum scriptæ, qui fortasse eo tempore cum Cicerone in urbe fuit. Quod ipsum firmare ait opinionem, hos libros scriptos esse a. U. 701.

mam quidem librorum Platoniam esse (quantum videlicet oratorium Ciceronis ingenium ad eam posset accedere), nemo facile infitias iverit. Materiam de jure ac lege naturali sumpsit a Stoicis, a Chrysippo potissimum (1), in cujus libro *πρὸς νόμου* est fere totum libri nostri primi argumentum. Quod vero Noster Chrysippum nusquam fere, nisi reprehendendi causa nominat, id inde factum existimamus cum Gœrenzio, quia ejus formam, quippe minus probam, quum probare non posset, imitari noluit. Idem vir doctus accuratius de Ciceronis cum Chrysippo convenientia exposuit, quod neque repetere volumus, et unusquisque nunc facilius etiam cognoscere potest, Chrysippi fragmentis in libro, quem modo laudavimus, collectis. Illud solum monemus, Stoicis notiones Dei, naturæ et legis fuisse quasi synonymas; quod item reperimus esse Nostro (2). Leges autem ipsas Noster in libro secundo et tertio petivit e cognitione rerumpublicarum quum aliarum, tum potissimum romanæ. Persuasum enim ei erat, non quidem omnibus numeris esse absolutam eam, quæ antiquitus obtinuerit, reipublicæ romanæ formam; sed fieri tamen posse, ut ex tanta rerum omnium perturbatione hoc, quo in his libris demonstratum ibat modo, respublica emergat. Qua in re si quis forte reprehendat Ciceronem, quod romana instituta, eaque fere obsoleta, quasi optime constitutæ reipublicæ exemplar proposuerit, quæ a civitate, qualem philosophus sibi fingere possit, tam longe absint: is primum meminerit, Ciceronem Romanum esse, qui quibus aucta fuerat respublica, patrum moribus disciplina et institutis neglectis, eandem collabentem videret; romanum dico hominem, quibus ea potissimum placerent probarenturque, quæ ad vitæ usum

(1) Conf. Pancirollus in Thesouro Varr. Lectt. lib. II, cap. 3; Heinecc. in Jure Rom. et Att. tom. II, p. 1115; Plutarch. de Stoicorr. Repugn. p. 1035, tom. V, p. 218 Wytt. Bagnet de Chrysippo, p. 26, 112, 333.

(2) Cf. Middleton. Vit. Cic. (German. a Seidelio, Danz. 1793), tom. IV, pag. 357, sqq. ib. Cic. de Rep. III [cap. 22, p. 251 ed. A. Mai.]

converti, et re factisque effici possent; eum denique, qui, quum ad Platonicam subtilitatem adscendere neque posset, neque vellet, ne id quidem spectaret, quod ipse reapse ut perfectionis quasi finem agnosceret, sed ea monuisse satis haberet, quæ reipublicæ jamjam vacillanti et collabenti subvenire posse viderentur.

Exposuimus breviter, quæ nobis de his libris præmonenda visa sunt, rationibus, quibus ducti sive cum aliis sentiamus, sive ab iis recedamus, adumbratis potius, quam copiose explicatis: ita tamen, ut jam judicare possit unusquisque perlectis his Ciceronis libris, quatenus Engelbronnerus verum viderit, qui contendit, primum non magis Stoicam esse primi libri materiam, quam Socraticam, deinde ipsa Stoica a Nostro non simpliciter, sed ut ab Academico esse recepta, denique materiam horum librorum æque ac ipsam libri formam, Platonicam potius, vel vere Ciceronianam eique propriam esse.

G. H. M.

In optima Introductione, quam Gerenzius horum de Legibus librorum editioni præposuit, præterquam supra memoratas quæstiones de auctore, tempore, etc. agitavit, quæsivit quoque de veteribus auctoribus quos Noster imitatus fuerit. Quem locum exscribere operæ pretium est:

«Sed properamus ad ultimum locum, de quo, quærendum esse, diximus: «quos Veterum maxime auctor his in libris imitando sequutus sit». Non autem jam de illa satis acri lite agimus, quæ olim inter Turnebum aliosque disceptata est. Facile vicit et ipsa rei veritas, et accurata illius defensio, clareque intellectum est, «in rebus auctorem Stoicos sequi, in verbis autem, et reliquo horum librorum habitu, Platonem»: ut nunc quidem ille se ad deridendum propinarit, qui eorundem auctorem unius Platonis exemplum in rebus etiam sequutum esse statuat. Ipsa enim hunc auctoris verba convincent, quibus ita Quintum loqui fecit,

II, 7, 17: « in hoc admodum delector, quod in aliis rebus, aliisque sententiis versaris, atque ille (Plato): nihil enim tam dissimile, quam vel ea, quæ ante dixisti, vel hoc ipsum legis exordium. Unum illud mihi videris imitari, orationis genus ». Quod igitur quum pro certo et concesso ponimus, hoc nobis docendum relinquitur: « qua ratione ille Platonis exemplo utatur; quemque potissimum Stoicorum, et quo modo, sequatur ».

• Nullo autem alio libro tam quasi alienus a se Cicero videtur, quam in his nostris. In dialogi enim scena, dispositione, et reliquo apparatu, ita Platonis vestigia legit, ut in hoc uno sibi placuisse videatur. Tres utrinque collocutores, per spatia silvestria ambulantes, interdum residentes, uno æstivo die totam de legibus quæstionem sic absolvunt, ut primo de lege et jure in universum, tum de singulis legibus, præmio et laude legis ubique adjecta, disserant. Neque auctor in his quasi extremis imitationis lineis acquiescit; sed coloribus etiam Platonis ea exornat, in quibus suus esse dici possit. Conf. I, 1, 3; II, 3, 6, etc. Taceo denique tot loca ex ipso vel versa, vel brevius indicata, vel tacite accommodata; aliaque, quæ huc trahi possint, unde pressior ubique hujus imitatio appareat. Nihilo tamen minus ea ipsa tam facilis et nihil coacta, tam ingeniosa solersque reperitur, ut illa Platonis auctor prorsus sua fecerit, incertusque hæreas, exemplum, an formam ab exemplo expressam, magis mireris. Ipsa vero verba, et totus sermonis tenor, ita Platonis sunt, ut in his pæne continua serie Platonica dicendi ratio, quod in paucis modo fecimus, doceri possit. Quid? auctor ipse veritus est, ne ista nimia viderentur; ideoque se in tertii libri initio excusari inde voluit.

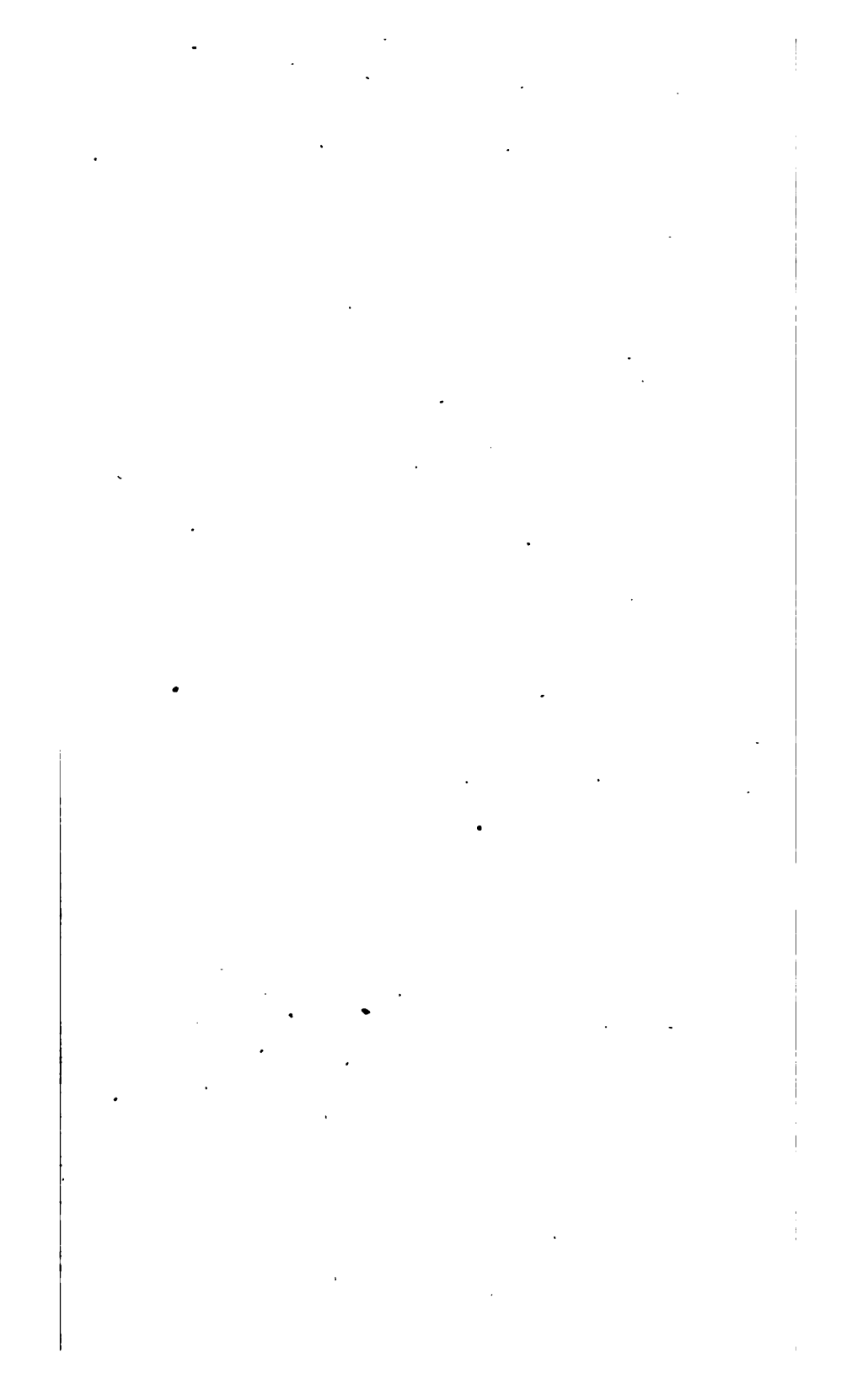
• Sed quum Cicero in externa horum librorum quasi facie et forma Platonis ubique vestigiis insistat, totus tamen in rebus, quas tractat, diversus est: in his enim Stoicum agit; ut fere in omnibus solet, quæ ad morum doctrinam refe-

rantur. Quem vero Stoicorum principem in his ille maxime sequatur, hucusque parum quæsitum est, quamvis ista res quæstione haud indigna videatur, Stoicis ipsis plus minus inter se discrepantibus. Chrysippum putamus; et rationes, cur ita putemus, haud improbables, hæc sunt. Scripserat primo hic ipse librum *περι νόμου*, cujus initium, quod servatum est, proxime huc pertinet. Conf. Digest. I, tit. 3, leg. 2. Chrysippus sic incipit libro, quem fecit, *περι νόμου*. ὁ νόμος ἐστὶ πάντων βασιλεὺς θεῶν τε καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων. Δεῖ δὲ αὐτὸν προστάτην τ' εἶναι τῶν καλῶν καὶ τῶν αἰσχυρῶν, καὶ ἀρχοντα καὶ ἡγεμόνα, καὶ κατὰ ταῦτα κανόνα τε εἶναι δικαίων καὶ ἀδίκων, καὶ τῶν φύσει πολιτικῶν ζώων· προστακτικὸν μὲν τῶν ποιητέων, ἀπαγορευτικὸν δὲ τῶν οὐ ποιητέων. En tibi his in Chrysippi verbis fere totum libri primi argumentum! Maxime vero cf. II, 4, 8, 9, 10; quippe quæ pæne ex his fluxisse et interpretata esse videantur. Quibuscum si alia Chrysippi loca contuleris, idem etiam magis. Vid. Plutarch. de Stoicc. Repp. p. 1011, C, ex illius tertio *περι θεῶν*. Οὐ γὰρ ἐστὶν εὐρεῖν τῆς δικαιοσύνης ἄλλην ἀρχήν, οὐδὲ ἄλλη γένεσιν, ἢ τὴν ἐκ τοῦ Διὸς, καὶ τὴν ἐκ κοινῆς φύσεως. Idem Plutarchus *ibid.* ex Chrysippi φυσικαῖς θέσεσι. Οὐ γὰρ ἐστὶν ἄλλως, οὐδὲ οὐκ αἰσιώτατον ἐπιβεβαῖν ἐπὶ τὸν τῶν ἀγαθῶν καὶ κακῶν λόγον, οὐδ' ἐπὶ τὰς ἀρετὰς, οὐδ' ἐπὶ εὐδαιμονίαν, καὶ ἢ (COFF. ἢ καὶ) ἀπὸ τῆς κοινῆς φύσεως, καὶ ἀπὸ τῆς τοῦ κόσμου διοικήσεως. (Ex his, ut alia, ita hoc etiam intelliges, cur Cicero a deo, hujusque rerum omnium gubernatione omnem disputationem ordiatur. Conf. I, 7, 21, 22, 23). Idem, *ibid.* pag. 1038, D, ex tertio Chrysipp. *περι δικαιοσύνης*. Δικαιοσύνην ἀναιροῦσιν οἱ τῆς ἐπιθυμίας ὑποτιθέμενοι τὴν ἡδονήν· εἰ δὲ μόνον ἀγαθὸν εἶναι λέγοντες οὐκ ἀναιροῦσιν (conf. I, 13, 37, 38, 39). Diog. X, 66, cll. Plutarch. *ibid.* 1038, D. Chrysipp. in libro *περι καλοῦ*. φύσει τε τὸ δίκαιον εἶναι, καὶ μὴ θέσει (Cic. *natura, non opinione*), ὡς καὶ τὸν μόνον, καὶ τὸν ὀρθὸν λόγον (conf. I, 14, 15, 16). Hæc, et talia, Chrysippum quoque in illo de lege libro tractasse, maxime verisimile est, quum inter se cognata sint, et quodam communi vinculo cohæreant. Eadem igitur quum in primo Ciceronis de Legg. libro, secundique initio tractata

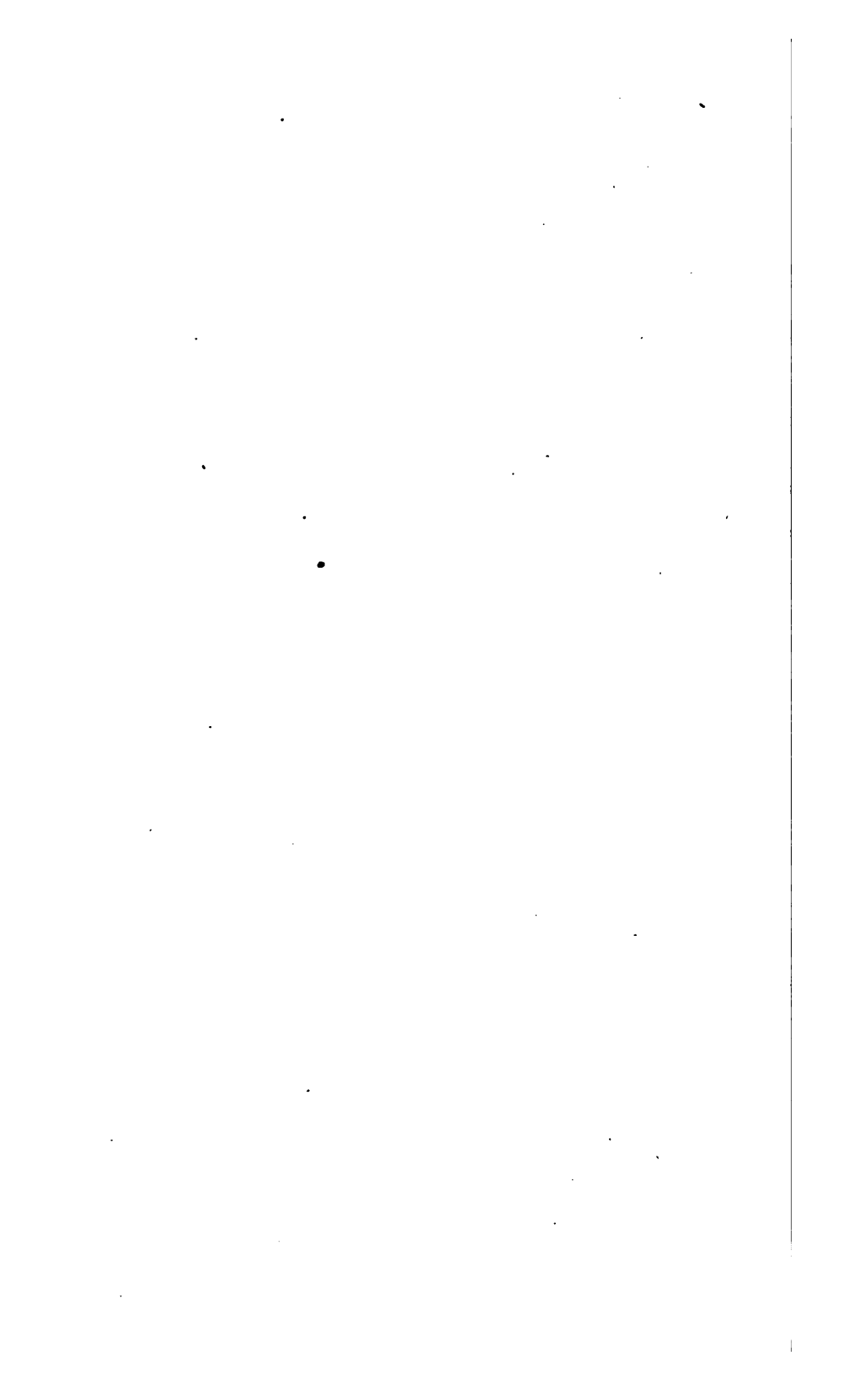
videamus : hunc ex illo hausisse haud sane improbabile videbitur. Adde his, Chrysippum, præter ceteros Stoicos, *περὸν* in veritatis criteriis posuisse (conf. Suidas h. v. et Tiedemanni Systema philosophiæ Stoicæ, tom. I, p. 127); quum reliqui fere *κατὰ* eo loco ponerent. Cicero vero cum eodem facere videtur, quippe qui « primas intelligentias, quasi fundamenta quædam scientiæ », et « principia rerum omnium », dicat, conf. I, 9, 26, et quæ ibi notavimus. Denique (ne omniâ rimemur), hoc Chrysippi proprium fuit, ut supremum Stoicorum *Δία* vocaret, vid. I de Natura Deor. 15, 40 : « Idemque (Chrysippus) etiam legis perpetuæ et æternæ vim, quæ quasi dux viæ et magistra officii fit, Jovem dicit esse ». Conf. loca Chrysippi supra laudata. Atque eodem modo idem etiam in loco appellatur, qui ad illum Chrysippeï libri, *περὶ νόμων*, locum, supra excitatum, effectus videatur. II, 4, 10 : « quomobrem lex illa vera atque princeps, apta ad jubendum, et ad vetandum, ratio est recta summi Jovis ». Quibus omnibus si postremo loco addideris, Ciceronem eodem modo Chrysippum in tertio de Finibus, primo de Divinatione, alibique sequi (quod suo ubique loco docebimus), licet eum nusquam fere, nisi reprehendendi causa nominet: vix dubitari licebit, quin eundem etiam his in libris sequutus sit. Ceterum vel hoc ipsum auctorem ad Platonis imitationem applicare potuit, quod in Chrysippi dictione nihil erat, quo valde ea commendaretur. Negligentior enim et minus casta audiebat. Hinc, ut alios prætermittam, de ipso Diogen. VII, 180, τὴν λέξιν οὐ κατὰρθωσαν.

« Pauca ultimo loco de ratione addimus, qua his in libris hæc Stoica tractantur. Plura videntur ex his pressius ad græcum exemplar scripta : nihil tamen sic, ut verbum de verbo expressum dici possit; uti in reliquis a Cicerone philosophicis scriptis sæpius animadvertitur. Huc referendas maxime conclusiones illas per brevina incisa, mere Stoicas, puto, conf. I, 7 23; 12, 33; 16, 44-47, etc. etc. Ceterum

sedulo sibi auctor cavet, ne ea admisceat, quæ ad interiora hujus disciplinæ spectant, quibusque, in his tractandis, supersedere facile possis. Atque si quo loco ea admittit, quasi a se aliena proponit, conf. I, 8, 24, etc. In rerum denique ipsarum ordine et serie, parum in his libris mutatum esse, existimamus. Quum enim Stoica disciplina tam arcte in sese colligata et quasi rotundata sit, ut ejus decretorum pleraque necessario quodam vinculo coaptata videantur, quo laxato, eorum ipsorum vis frangatur et debilitetur; idque maxime in his, quæ de lege in universum præcipiuntur, locum habere videatur: non sine jure, sic statui debere, putamus. At enim vero auctor ipse longe secus de se prædicare videtur II, 7, 17: «sententias interpretari perfacile est. Quod quidem ego facerem, nisi plane esse vellem meus. Quid enim negotii est, eadem, prope verbis iisdem conversa, dicere?» Sed eadem ista testatur ille de sese in libris philosophice scriptis omnibus, licet alibi Græcos philosophos multo pressius sequatur, velut in libris de Finibus, et de Natura Deorum (in Lælio, seu de Amicitia, ubi Cicero præ ceteris suis esse videatur, tot imitata et expressa ex Theophrasti libro *περί φιλίας* deprehenduntur, quot ex hoc fragmenta supersunt): magisque hæc ad verba pertinere, et dicendi rationem, quam ad rerum tractandarum compositionem et ordinem, videntur. Sed jam ista finiamus, quæ paullo latius exposita, a justis harum rerum existimatoribus non in superflue præmissis positum iri speramus. »



M. T. CICERONIS
DE LEGIBUS
LIBER PRIMUS



ARGUMENTUM

LIBRI PRIMI DE LEGIBUS.

Proœmium primo de poetica fide agit, a fide historica bene dignoscenda. Occasionem præbet mentio Marii, carminis ab auctore olim scripti, injecta, atque ab loco repetita, in quo hæc inter Marcum et Quintum Cicerones, et Pomponium Atticum, disputata finguntur. Quo in carmine, quum vulgo plura, ad consilium apte ficta, ad veritatis historicæ trutinam examinarentur, auctor ex consilio diverso, quod poësis et historia sequatur, docet, a poeta veritatem non severe exigendam esse, quippe qui maxime delectationem sectandam habeat, § 1-5. Historiæ facta commemoratione, occasionem Atticus arripit, ut ad hanc scribendam Marcum excitet, quæ adhuc a latinis literis absit, et oratoris facultatem præ ceteris desideret. Enumeratis deinde præcipuis hoc in genere scriptoribus, parum illi satisfaciens, quæstioneque agitata, a quibus temporibus in ea scribenda egrediendum sit, in eo conveniunt, ut ipse suæ ætatis memoriam complectatur, § 5-8. Neque sane ille se alienum ab hoc consilio præbet; modo si tempus ipsi a forensi labore liberum concedatur: ad historiam enim præparato otio, et multo tempore opus esse. In ætatis vacationem hanc spem rejicienti, auctor est Atticus, ut, quum in causis agendis jam maxime versetur, de jure civili otiosis sibi accuratius præcipiat; quæ deinde scriptis mandet, § 8-13. Conditione hac ita accepta, ut ipsi alio, quam jurisconsultorum more de jure disserere liceat, § 14-16; quippe cujus et natura, et disciplina ex intima philosophia repetenda sit, § 17, 18, munito hac via ad rei quæstionem aditu, ipsam auctor deinceps ingreditur.

Sic autem eam totam tractat, ut primo in fontes inquiret, unde vere hæc juris disciplina hauriatur, § 18-40; deinde, jus, et ipsum honestum, in natura positum esse, demonstrat, § 40-48; tum ex his concludat: jus, et omne honestum, per se expectandum esse, § 48-52. Adduntur denique, velut corollarii loco, quæ ad philosophiam morum universam spectant, ut

superius disputata magis vel explicentur, vel confirmentur, § 52-63.

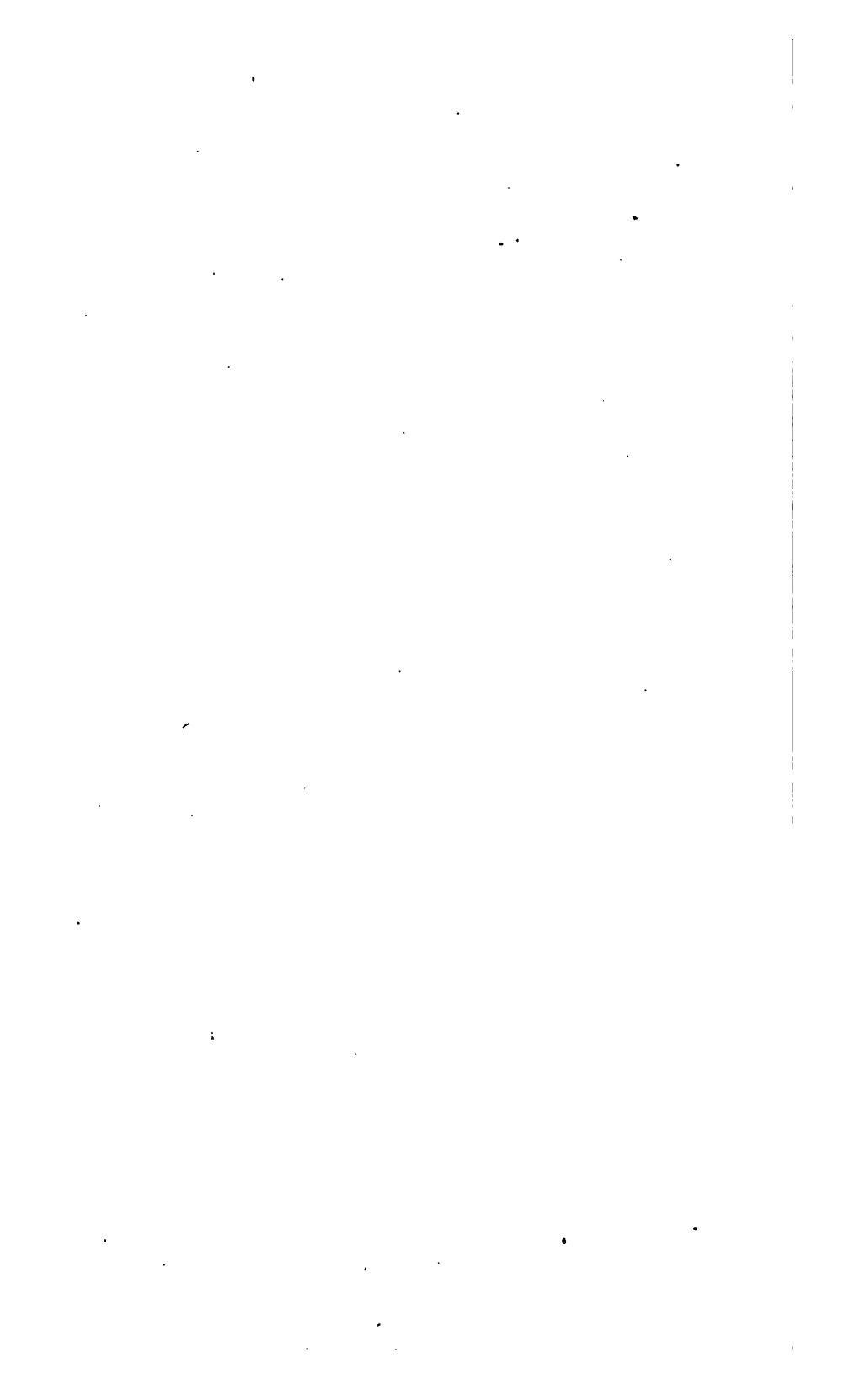
In juris fontibus investigandis auctor ita versatur, ut, legis definitione præmissa, § 18, 19, primo loco hominum cum supremo Deo, qui ultimus juris fons sit, affinitatis conjunctionem similitudinemque doceat; eamque partim in communione rationis, atque inde juris etiam, et velut civitatis, § 22, 23; partim in communi stirpe, et orta hinc quasi consanguinitate, § 23, 24; tum in virtutis consortio, et denique in summis, quæ homini a Deo data sint, beneficiis ponat, § 25-27. Fons alter ex ipsa hominis natura proxime deducitur, § 28. Summam enim hominum inter ipsos esse similitudinem, qua omnes una definitione comprehendantur, § 29; eamque cerni in pari non solum rationis usu, et virtutis exercendæ facultate, § 30, 31; sed etiam in eodem prava appetendi sectandique studio, § 31, 32. Inde denique colligitur, homines ad societatis communionem, atque adeo ad jus colendum esse natos: idque sua sponte servaturi essent omnes, nisi malæ consuetudinis corruptela occuparentur, § 34. Quod jus cum benivolentia in omnes exercendum, si sapiens in unum aliquem, pari secum virtute præditum, contulerit, tum nasci amicitiam, in qua cuncta prorsus paria esse debeant, § 34.

His ita præmissis, jam amplius comprobatur, jus, § 34-44, et omne honestum, § 44-47, in natura esse positum. Jus autem natura esse, argumentis ex interiori sectæ philosophia articulatum demonstrare auctor connititur, ne in re tanta principia, minus diligenter explorata, posuisse videatur: licet non speret, hæc probatum iri ab omnibus, § 36-39. Jus igitur in natura positum esse, intelligi primo, ex vera Dei colendi ratione, § 40 (sed hic locus maximam partem intercidit): ex scelerum deinde conscientia, quæ et ipsa improbos vexet, et ad commissa facinora excusanda eos provocet, § 40: tum ex usu loquendi, quo injustus ab incauto; callidi a bonis diversi dicuntur: quod secus foret, si utilitate, non natura, jus æstimaretur, § 41. Denique idem ex oppositorum pugna docet, quum absurdum sit, si ex populorum jussis et principum decretis jura constitui putes. Legem enim bonam a mala, nonnisi ex naturæ norma distingui, § 41-42. Eodem modo etiam omne omnino ho-

nestum ex natura judicandum esse. Communem enim intelligentiam ita notiones nobis formasse, ut honesta in virtute, turpia in vitiis ponenda sint, § 44; et ne arboris quidem virtutem, aut equi, licet sic per abusum dicatur, in natura non inesse: neque non prudentiam, veri falsique judicium, aliunde repetendam. Ipsa ingenia natura judicari debere; atque ita omne honestum, § 45, 46. Ipsum deinde bonum quum ex ipsius modo natura laudari mereatur, et a malo hac sola discerni sejungique possit, in eoque principia naturæ (πρῶτα φύσεως) insint: honestum sane pari fere ratione ex natura esse judicandum. Sed opinionum varietatem in causa esse, quo minus hoc ab omnibus concedatur. Sensus enim quum certi putentur, et quum boni imitatrix, voluptas, illecebris suis mentes corrumpat, verum hac in re non accurate cerni, § 46, 47.

Hoc probato, jus una cum omni honesto, in natura esse, concluditur, et jus et ipsum honestum per se esse expetendum. Id quidem ex boni viri notione patere, cujus sit, ut jus ipsum amet; atque inde etiam justitiam, liberalitatem, beneficentiam, amicitiam per se amet, expetat, colat, nulla utilitate commotus, § 48, 49. Idemque valere de virtutibus, quæ ad σωφροσύνην referuntur, omnibus, § 50, 51. Ut autem corporis pravitates offendant; ita maxime animi deformitatem; quæ ex ipsis vitiis cernatur, quorum turpitudine in avaritia, libidine, timiditate, tarditate, stultitia, perspiciatur, quibus præditi ex hoc ipso vere miseri dicantur, § 51. Denique, si non propter se virtus expetatur, dari aliquid, quod ea melius sit, necesse esse: tale autem nihil plane reperiri, § 52.

Additur his, unde maxime iste tractatarum rerum complexus repetendus sit: atque ita fit, ut disputatio ad quæestionem de fine bonorum delabatur; in qua auctori termini illi, quos Socrates stiterit, placent, § 52-56. Deinde idem, ni fallor (nam hæc fere lacuna hausit), ostendit, hanc disputandi rationem, quam ipse sequutus sit, potiorē esse ea, qua ipsæ legislatorum principum leges inter se conferantur, ut optima inde legum ferendarum ratio intelligatur. Respondet enim Quintus, se, his ita expositis, neque horum legislatorum, nec aliorum, leges desiderare, § 57. Atque hac demum ratione accuratius apparet, cur libri finis in philosophiæ, sapientiæque laude occupetur, § 58-62.



M. T. CICERONIS DE LEGIBUS*

LIBER PRIMUS.

I. **ATTICUS.** Lucus quidem¹ ille, et hæc Arpinatium², quercus agnoscitur, sæpe a me lectus in Mario³. Si manet illa quercus, hæc est profecto: etenim est sane vetus.—**QUINTUS.** Manet vero, Attice noster, et semper manebit: sata est enim ingenio; nullius autem agricolæ cultu stirps tam dinturna, quam poetæ versu

* *De Legibus.* Libros de Legibus dici non potest quam laceros et corruptos habeamus: nec tamen desisti, veteribus quibusdam codicibus comparatis, videre, an possem aliquibus illorum vulneribus meo labore et diligentia mederi. Quid præstiterim, eruditiores judicabunt: non enim mihi videor penitus omnem operam perdidisse; neque etiam multum (ut verum fatear) perfecisse. Quaedam eorum, quæ mihi visus sum correxisse, nunc recensebo; nonnulla ut certa et plana omittam. *VICTOR.* — De jactura partis et horum librorum et de Republica conqueritur etiam Angelus Mains ad Cic. de Rep. II, 38. Sup. p. 279.

I. 1. *Lucus quidem.* Proœmium deesse censet Turnebus aliique nonnulli. Me vero non habent adsentientem; nam quatuor prima capita quinqueque pars susceptæ disputationi præmissa sunt, adeoque proœmii vicem supplent. *DAY.* — *Lucus quidem.* Cf.

Platonis Phædram, quem in his ante oculos habuit Tullius, ubi et alia et hæc p. 229, p. 6 Bekkeri: Ὅραξ ὄν ἐσείναι τὴν βήλοτάτην πλάτανον. Cf. infra lib. II, c. 3, § 7. Ca.

2. *Arpinatium.* E. φ, Dresd. 1 et 2, Brux. aliique referunt *Arpinatum*: perpetua quidem varietate, sed h. l. inutili, ut dudum accurate docuit Hessing. ad Off. I, 7, 3. Ejus causa in eo querenda est, quod scribæ genuit. in *ium* et *um* communi signo notant. G.

3. *Lectus in Mario.* *Lectus*, i. e. de quo sæpe legi; cf. de Legg. II, 3, 16, 21, III, 5, 15, quos locos laudavit Rathius. *Marius* fuit Ciceronis poëta, memoratum de Divin. I, 47, ubi particula ejus exhibetur. Composuit hoc carmen Cicero de C. Mario, septies consule, Cimbrorum ac Tentorum victore, Sullæ adversario, cive Arpinate. De Arpino cf. Plutarch. in Mario, cap. 3. Ma.

seminari potest. — ATT. Quo tandem modo, Quinte? aut quale est istuc, quod poetæ serunt? Mihi enim videris, fratrem laudando, suffragari⁴ tibi. —

2 QUINT. Sit ita sane⁵. Verumtamen, dum latine loquentur literæ⁶, quercus huic loco non deerit, quæ Mariana dicitur; eaque, ut ait Scævola⁷ de fratris mei Mario,

Canescet sæclis innumerabilibus.

Nisi forte Athenæ tuæ sempiternam in arce⁸ oleam tenere potuerunt, aut, quod Homericus Ulysses⁹ Deli

4. *Suffragari tibi.* Qu. Cicero ipse quoque erat poeta; itaque laudans fratris poema et facultatem poeticam, sibi ipse suffragabatur, i. e. sibi ipse, ut poeta, aliquam hujus laudis partem tribuebat. De Qu. Cicerone vide Corradum in Quæstura p. 278—299 ed. Ern. Ma.

5. *Sit ita sane. Verumtamen.* Omnes MSS *sit ita sane verum. Verumtamen. Lege sit ita sane* velim. *Verumtamen*, etc. Quasi dicat Quintus: Utinam laudando fratrem mihi suffragarer; nam tum demum me poetica gloria decorari fatereris. Et sane Quintus egregius fuit poeta. Vide Ciceronem, lib. II ad Quintum fratrem, epist. 16, et lib. III, spp. I, 4, 5, 6. DAV. — Davisii ratio neminem, credo, suffragantem habebit, qui et rem et Ciceronis loquendi morem cogitaverit. Ma.

6. *Latine loquentur literæ.* Merito Schützius post Wagnerum et Gœrenzium abiecit Davisii Ernestique lectionem *latine*, quæ est etiam in Cop. Vict. *Latine* est in codd. nostris Cr. Par. A. B. C. cod. Hafn. et ex editionibus, quæ ad manum sunt, in Parisina 1538, Verburg. Bip. Sensus est: Quamdiu literæ, doctrinæ et artes, literarum monumentis conscriptæ,

latina lingua loquentur. Rath. coniecit: *latina legentur literæ.* Male. Ma.

7. *Scævola.* Pro Mario in cod. Par. C. scribitur *Marii*, in cod. M. *Mari.* Pro *sæclis* Par. A. *sæculis*, codd. W. et Cr. *sæclis.* Par. C. *sæculis.* Ad formulam *nisi forte* ironicam, vid. Creuzer. ad Cicer. de Natura Deor. III, 18, pag. 567, Wytt. pag. 775. Rath. ex tripode nos jubet scribere *sic certe*, pejus etiam, si quid video, quam *Davisii si forte.* Ma.

8. *Sempiternam in arce oleam.* Oleam illam intelligit, quam in certamine Pallas edidit, ut Athenis nomen imponeret. Notum est in vulgus, Palladem eam Neptuno de Athenarum principatu certasse. Quam litem Jupiter sic diremit, ut is potiretur loco, qui de civibus optime mereretur. Urhem portu ac navalibus Neptunus instruxit: Minerva oleam in arce edidit: ea re vicisse Palladem pronuntiatum est. Geopon. IX, 1, pag. 218 sq. Ma.

9. *Aut, quod Homericus Ulysses.* Lego « aut, quam Homericus Ulysses Deli se proceram et teneram palmam vidisse dixit, hodie monstrant eandem »; quo modo legi posse monuit etiam Turnebus. DAV.

se proceram et teneram palmam¹⁰ vidisse dixit, hodie monstrant eamdem; multaque alia multis locis diutius commemoratione manent, quam natura stare potuerunt. Quare «glandifera illa quercus», ex qua olim evolavit

Nuntia fulva Jovis, miranda visa figura¹¹,

nunc sit hæc: sed quum eam tempestas¹² vetustasve consumpserit, tamen erit his in locis quercus, quam Marianam quercum vocent¹³. — ATT. Non dubito id³ quidem; sed hoc jam non ex te, Quinte, quæro, verum ex ipso poeta, tuine versus hanc quercum severint, an ita factum de Mario, ut scribis, acceperis. — MARCUS. Respondebo tibi equidem, sed non ante, quam mihi tu ipse responderis, Attice: certene¹⁴ non

10. *Teneram palmam vidisse dixit.* Respice ad Odys. 2, 162. Porro de nonnullarum arborum longævitate multa, sed pleraque non credibilia, congressit Plinius, H. N. lib. XVI, § 85, sqq. Tacitus, Annal. III, 61: «Ephesii adiere, memorantes . . . lucum Ortygiam, ubi Latonam partu gravidam, et oleæ, quæ tum etiam maneat, adnisam edidisse ea Numina». Idem XIII, 58. DAVIS.

11. *Miranda visa figura.* Finxerat Cicero, ex alta quercu in Arpino, prætereunte Mario, evolasse aquilam, indeque Marium sanctum augurium suscepisse. Hæc autem aquila Jovi sacra dicitur *fulva*, ut distinguatur ab *aquilis fuscis et nigris*, quibus generibus illad generosius habebatur. MA.

12. *Tempestas vetustasve.* Non contemnenda est lectio *necessitas tempestasve*, quam Oxon. U. Brux. aliique, sed reliqui transverso ordine, referunt; quippe non ex librorum ingenio nata videatur. Nam *necessitate*

fieri dicantur, quæ necessaria naturæ lege eveniunt; bene igitur ei *tempestas* opponitur. In Vien. est, Altero teste, *tempestasve vetustasve*: ut verbum *vetustas* pro glossa haberi possit, quæ veram lectionem extraxerit. G.

13. *Quam Marianam quercum vocent.* In libro MS deest vox *quercum*, quæ mihi abundare omnino videtur. URSTIUS.

14. *Certene non longe.* In tanta et lectionum et conjecturarum varietate amplexi sumus Grævii notam MS in margine ed. Commelin. 1596, cujus nobis usum bibliotheca Heidelbergensis concessit, ubi ille vir: «in editione vetere certe nam; omnino legendum: certo ne non longe». [Idem etiam coniecit video Patricium ad Cic. Fragm. libr. de Republ. pag. 3952 ed. Verburg.] Ut enim concedam Gorenzio, male Wagnerum Camerarii lectionem, Ernestum non melius lectionem editionis Cratandriæ malam nam (omisso certe) longe,

longe a tuis ædibus¹⁵ inambulans, post excessum suum, Romulus Proculo Julio dixerit, se deum esse, et Quirinum vocari, templumque sibi dedicari in eo loco jusserit; et Athenis, non longe item a tua illa antiqua domo¹⁶, Orithyiam Aquilo sustulerit: sic enim est traditum. — ATT. Quorsum tandem, aut cur ista quæris? — MARC. Nihil sane, nisi ne nimis diligenter inquiras in ea¹⁷, quæ isto modo memoriæ sint prodita. — ATT. Atqui multa quærentur in Mario, fictane, an vera sint; et a nonnullis¹⁸, quod et in recenti memoria, et in Arpinati homine, vel severitas¹⁹ a te postu-

quæ in margine est, interposito *non* amplexum esse, itemque interrogationem in totius loci sono se prodere; attamen in longiore hac questione interrogandi particula, ex multorum librorum vestigiis addita, sensum, primum legenti, minus dubium facit, impeditque, quo minus lector recitans æro errorem toni animadvertat. Credo etiam, Wyittenbachium, qui in scholis Ernesti rationem ideo tantum probavit, quia interrogandi particulam desiderabat, Grævii lectionem, propius ad libros accedentem, simul ac eam conspexisset, probaturum fuisse. Ma.

15. *Tuis ædibus. Pamphiliensis*, a conditore puta, dictis et in colle Quirinali, cui ab ista Quirisi, Proculo oblata, specie (ut certe Varro de Lat. L. IV, p. 13, conjicit), nomen manserat, positus. Cf. Nepos, Att. c. 13. G.

16. *Tua illa antiqua domo.* De Orithyia locus classicus est ap. Plat. Phædr. pag. 280 Bip. ex quo etiam conjicere licet, alteram Attici domum Athenis in Ceramicò fuisse querendam. G.

17. *Inquiras in ea.* Habent quidem codd. nonnulli *inquiras*, sed admodum pauci, iidemque incertæ fidei:

quum contra Davisiani, Oxonn. mi-que omnes *inquiras* servant, recteque cum Davis. dubitari possit, an usquam vere *inquirere* in aliquem dicatur. Nam Off. II, 13, 3, nihil huc valet, quum eum locum intt. dudum recte correxerint, et in Heusingeriana modo operæ non paruerint. G.

18. *Et a nonnullis.* Codd. Par. B. 8. Cr. omittunt *et post quod*, cod. W. voculam *in.* Turneb. in commentario primo ad h. l. hæc adscriperat: *Et a nonnullis*, etc. Sensus constabit, si particulam *et* expungas, hoc modo: atqui multa quærentur in Mario, fictane an vera sint, a nonnullis: quod et in recenti memoria et in Arpinati homine (subandi: queritur), non in re veteri. Ma.

19. *In Arpinati homine, vel severitas a te postulat.* Ita præstantissimi codices. In aliis est *sed veritas. Severitas* tamen, etsi renitatur Gruterus, ad rem nihil omnino facit. Lambinus itaque recripsit *in Arpinati homine, vel re veritas a te postulat.* Ipse legerim *in Arpinati homine veritas a te postulat.* Duplex, ut arbitror, olim fuit lectio; et *veritas* quidem verba Ciceronis obtinebat, quum *vel severitas* ad oram vel inter linesas poneretur.

latur. — MARC. Et mehercule, ego me cupio²⁰ non mendacem putari : sed tamen nonnulli isti²¹, Tite, faciunt imperite, qui in isto periculo²² non ut a poeta, sed ut a teste, veritatem exigant. Nec dubito, quin iidem, et cum Egeria colloquutum Numam, et ab aquila Tarquinio apicem impositum²³ putent. — QUINT. Intelligo, te, frater, alias in historia leges²⁴ observandas putare, alias in poemate. MARC. Quippe quum in illa

Dei processu temporis illa prorsus exulabat, hæc integra recipiebatur. Nam *veritas* orationi prorsus est necessaria ; quemadmodum patet ex response Marci, qui subjicit, « Et mehercule ego me cupio non mendacem putari ». *Arpinatem* vero hominem videntur isti memorasse, quod Noster, non minus quam Marius, Arpinas fuerit. DAV.

20. *Et mehercule, ego me cupio.* Me adest in Dresd. 2, Gud. utroque et Vien. et recte adest. Nam, quod in aliis exulabat, inde factum est, quod olim *me hercule* divisio vocibus legabatur. Sed pronomen, sic usquam positum, non memini : immo semper, *ego me, tu te*, etc. Absentia vero rei me tunc demum ferri posset, si et h. l. pro *adeo* accipi liceret. G.

21. *Nonnulli isti, Tite, faciunt imperite.* Isti litem temere movet Ursinus ; et in Car. Stephani libro perperam deest *nonnulli*. Certe Victorinus et Turnebus edidere : « Nonnulli isti, Tite noster, faciunt imperite ». Eandem, credo, scripturam repererunt in suis, ac nos in Paris. Reg. Harleian. sec. et Ven. 1471, in quibus est *Tite nostri*. Habens equidem reposuerim : *nonnulli isti, Tite, vestri faciunt imperite*. Quam crebro confusi sint *nostri* et *vestri*, probe sciunt qui MSS tractaverunt. Vide, si

nescis, Cl. Drakenborchiam ad Sillii Italici XI, 117. DAV.

22. *Qui in isto periculo.* Sic omnes libri veteres habent : *in isto periculo* (inquam) non in *isto opusculo* : et ita legendum. *Periculum* autem hoc loco significat id quod fit ab artifice tantum experiendi et periclitandi ingenii gratia, seu quod primo ab artifice excogitatur et efficitur, ut postea expoliatur et accuratius absolvatur, seu indicem. Exstat titulus libro VII codicis Justin. « de sententiis ex periculo recitandis » : ubi vulgo legitur *ex breviculo*, plane mendose. LAMB.

23. *Ab aquila Tarquinio apicem impositum.* Wyt. ad h. l. ita : Tarquinus Priscus, natus Demarato, patre Corinthio, exsule regis gentis Heracleidarum, ex urbe Etruriz, Tarquinis, unde ei cognomen est, Romam migrans, hoc omine ad bonam spem future dignitatis inductus est. Rem narrat Liv. XXXIV, pro *apice* dicens *pileum*, quod est species pro genere; græce *apex* dicitur *ἀπὸ*, unde latine est *apex* et notat summitatem, cacamen, h. l. tegumentum capitis, quod exposuit Jos. Scaliger ad Varron. p. 124. — Cod. H. pro *impositum* exhibet *imposito*. MA.

24. *Leges observandas.* Dresd. 1 et 2, item Cassel. *servandas*. Est utrumque ex Cic. usa. Cf. Off. II, 11, 10, Epp. II, 17. G.

ad veritatem quæque²⁵ referantur, in hoc ad delectationem pleraque. Quamquam et apud Herodotum, patrem historiæ, et apud Theopompum sunt innumera-biles fabulæ²⁶.

II. ATT. Teneo, quam optabam, occasionem, neque omittam. — MARC. Quam tandem, Tite? — ATT. Postulatur a te jam diu¹, vel flagitatur potius historia. Sic enim putant, te illam tractante, effici posse, ut in hoc etiam genere Græciæ nihil cedamus. Atque, ut audias, quid ego ipse sentiam, non solum mihi videris eorum

25. *Ad veritatem quæque.* Neque librorum nostrorum MSS fere omnium consensus, neque veterum haud paucarum editionum auctoritas, neque Gœrenzii rationes Ernestique dubia mihi persuadere poterunt, ut lectionem *Quinte* ut veram reciperem et a Cicerone profectam. Verborum ordinem Ciceronianum agnoscerem, si legeretur: « quippe quum in illa ad veritatem, *Quinte*, in hoc ad delectationem pleraque referantur » vel « referantur omnia ». Accedit, quod recte monuit Schützius, illud, ut, nisi *quæque* hic adderetur, non fuisset opus dicere: « Quamquam et apud Herodotum fabulæ ». Neque vero destituitur auctoritatibus lectio *quæque*. Eam habet cod. noster H. habent edd. præstantissimæ Ascens. 2, Cratand. et Herwag. — Ern. quum vel nostram lectionem esse recipiendam, vel retento *Quinte* addendam censeret omnia, in hoc Wagnerum nimis obedientem nactus est. Wyt. in scholis in nostram partem inclinat, dicens requiri vocabulum, quod opponatur sequenti *pleraque*, sed hæret inter omnia, quod auctoritatibus plane destituitur, et *quæque*. In hac lectione Engelbronnerum quoque nobiscum consentien-

tem habemus. Ipse Gœrenzius in editione sua minore (1796) lectionem *quæque* prætulit. Ma.

26. *Fabulæ.* Herodotum quoque falsi et mendacii insimulat Plutarchus, qui in ejus etiam improbitatem librum edidit. Desiderat et in Herodoto fidem Lucianus. Theopompum scriptis Epitomen Herodoti, Philippi patris Alexandri, et Græcorum res. In eo etiam desideratur fides. Accusat eum ut nimis acrem hominum reprehensorem Lucianus, quum in historia accusationem quamdam factitasse et exercuisse videatur, ut ejus liber non tam historia, quam accusatio esse censeretur. Hinc illud Ciceronis ad Atticum, lib. II, Epist. 6: « Theopompino genere, aut etiam asperiore multo pangentur ». Discipulus Isocratis fuit, ut et ephorus. TURANUS.

II. 1. *Postulatur a te jam diu.* Wyt. in scholis: *Rogamus* id, quod jure postulare non possumus. *Postulamus* id, quod nobis debetur. *Flagitamus*, si ita rogamus, ut orationi nostræ eas rationes et eam assiduitatem adhibeamus, ut rogatus quasi verberetur, flagelletur, et precibus tamquam *flagris* agatur; inde *flagitium* dicitur factus *flagris* dignus. Ma.

studiis, qui literis delectantur², sed etiam patriæ debere hoc munus; ut ea, quæ salva per te est, per te eundem sit ornata. Abest enim historia³ a literis nostris, ut et ipse intelligo, et ex te persæpe audio. Potes autem tu profecto satisfacere in ea, quippe quum sit opus, ut tibi quidem videri solet, unum hoc oratorium maxime⁴. Quamobrem aggredere, quæsumus, et sume ad hanc rem tempus, quæ est a nostris hominibus adhuc aut ignorata, aut relicta. Nam post annales pontificum maximorum⁵, quibus nihil potest esse ju-

2. *Eorum studiis, qui literis delectantur.* Ita rescripsimus cum Ern. Wagnero, Gørenzio et Schützio, quum Dav. et qui eum insequuti sunt editores, omnes edidissent « eorum literis, qui studiis delectantur ». *Literæ* enim, ut recte monuit Gøer. h. l. sunt id quod nos lectionem (*Lecture*) vocamus. In eo vero fallitur, quod probam lectionem in omnibus fere libris inesse credidit. Ipse enim duos Gudianos inversum ordinem exhibere dicit, et eundem exhibent nostri Par. B. et cod. Cr. Edd. vero aliquot veteres, quod nemo notavit, habent « eorum studiis, qui tuis literis delectantur ». Ita est in Paris. 1538, et Commel. et Copp. Vict. b. Wyu. ad h. l. ita : *Literarum et studiorum* nomina sæpe quidem promiscue ponuntur; at hoc loco quum coniunguntur, unice valet : « eorum studiis, qui literis delectantur ». Nam ut recte et frequentissime dicitur *studia literarum*, ita dici nequit *literæ studiorum*. Nam *studia* notant voluntatem et industriam, *literæ* autem ipsam rem, cui studetur. Ma.

3. *Abest enim historia.* In Oxonn. meisque, præter Brux. et Gud. 2, omnibus legitur *adest*, solemniter scriptum errore. Idoneis autem exemplis Davis. *abest*, pro *deest* positum,

contra Lamb. defendit, qui hoc reponi volebat. Sic ἀρτίως Plato et Xenoph. sæpius. G.

4. *Unum hoc oratorium maxime.* Wytt. id est : nam hoc unum opus, historiæ conscriptio, in primis maxime est oratorium, i. e. maxime convenit eloquentiæ. Itaque præstantissimi historici iidem eloquentissimi fuerunt. — De hac verborum constructione vid. Ernesti Cl. Cic. v. *unus*, ibique Brut. 6, ad Divers. XIII, 53. Cod. M. habet *imum pro unum*, et ante *tibi* omittit *ut*. Ma.

5. *Pontificum maximorum.* Annales maximos intelligit, qui a pontificibus præscribebantur. Cicero, de Orat. lib. III, cap. 12 : « Erat enim historiis nihil nisi annalium confectio : cujus rei memoriæque publicæ retinendæ causa, ab initio rerum romanarum usque ad P. Mutium pontificem maximum, res omnes singulorum annorum mandabat literis P. Max. efferebatque in album, et proponebat tabulam domi, potestas ut esset populo cognoscendi : lique etiam nunc annales maximi nominantur ». Nam, ut ait Macrobius, Saturn. lib. III, cap. 12 : « Pontificibus erat permissa potestas memoriarum rerum gestarum in tabulas conferendi, et hos annales

cundius⁶, si aut ad Fabium⁷, aut ad eum, qui tibi semper in ore est, Catonem⁸, aut ad Pisonem⁹, aut ad Fannium¹⁰, aut ad Vennonium¹¹ venias; quamquam ex his alius alio plus habet virium, tamen quid tam

appellabant maximos, quasi a pontificibus max. factos. Jam hic *jucundius* in libro scripto habetur, ac jucunditas in puritate sermonis, absque ornatu etiam oratorio in cognitione antiquitatis esse potest. Tale quiddam de XII Tab. et pontificum libris scribit Cicero in Dialogo de Oratore, lib. I, cap. 43, his verbis: « Mira quaedam in cognoscendo susvitas et delectatio: nam si quem aliena studia delectent, plurima est in omni jure civili, et in pontificum libris, et in XII Tab. antiquitatis effigies, quod et verborum prisca vetustas cognoscitur et actionum, et quaedam genera majorum consuetudinem vitamque declarant ». Horatius, lib. II, Epist. I, 26: « Pontificum libros, annosa volumina vetum, Dicitur Albano Muses in monte loquutas ». TURNER.

6. *Quibus nihil potest esse jucundius*. Ferri quidem hæc lectio potest; nec eam improbat Adr. Turnebus: et eam reperi in libris veteribus expressam. Sed tamen malim legi *juncidius*, seu *ejuncidius*: quo vocabulo sæpe utitur Varro in libris de Re rustica. Est autem *ejuncidum*, exile, gracile, tenne. Nonnulli legunt hic *nudius*: sed nimis ab antiqua scriptura remotum est. *Ejuncidius* autem et *jucundius* valde sunt inter se affinia. Omnino sic legendum est, ut edidimus, et ita Simeoni Bosio videbatur. Varro de Re Rust. lib. I, cap. 31: « Ejuncidum enim sarmentum propter infirmitatem sterile, neque ex se potest ejicere vitem: quam vocant minorem, flagellum, majorem etiam, unde uvæ

nascuntur, palmam ». Licet etiam legere *juncidius*, ut dixi; quod malo: tum quia propius accedit ad scripturam antiquam, eandemque vulgatam, *jucundius*; tum quod apud Varronem utroque modq legitur *ejuncidum* et *juncidum*. LAMBE.

7. *Fabium*. Fabius Pictor, historicus latinus, cujus hodie nescio quid exstare dicitur. Ejus meminit Cicero in Bruto. Refert etiam Dionysius, lib. I, Quintum Fabium annales græcos scripsisse: sed et Cicero his verbis, de Divin. I, 21: « Hisque adjungatur etiam Enææ somnium, quod in Numerii Fabii Pictoris græcis annalibus ejusmodi est ». An autem alius sit, an idem græce et latine scripserit, querendum relinquo. Fabium, qui annales latinos scripsit, vocat Dionysius Maximum. TURN.

8. *Catonem*. Qui libros Originum scripserat: nec tamen titulum operis, ut ait Festus, implebat. Eum plurimum laudare Cicero solebat, ut ex Bruto apparet. TURN.

9. *Pisonem*. L. Calpurnius Piso Frugi consul fuit cum P. Mucio anno Romæ conditæ 620, edidit annales quos Cic. dicit *exiliter scriptos*. Brut. 27. J. V. L.

10. *Fannium*. Hic scriptor annalium fuit: cujus Cicero in Bruto meminit. Ejus Annales Brutus in Epitome redegit. TURN.

11. *Vennonium*. Hic quoque historiam latine condidit. Cic. lib. XII ad Atticum, E p. 3: « At moleste fero Vennonii historiam me non habere ». TURN.

exile, quam isti omnes? Fannii¹² autem ætate conjunctus Antipater¹³ paullo inflavit vehementius¹⁴, habuitque vires agrestes ille quidem atque horridas, sine nitore ac palæstra¹⁵; sed tamen admonere reliquos potuit, ut accuratius scriberent. Ecce autem successere huic Gellii¹⁶, Clodius¹⁷, Asellio: nihil ad Cœlium, sed

12. *Fannii autem ætate conjunctus.* Ita vulgo dant. In editione vero Turnebiana legitur *Fannio*, quod quidem melius est: sed rescribendum *Fannii autem ætati conjunctus*; sic enim loqui solet Noster. In Bruto, cap. 47: *Horum ætati prope conjunctus L. Gellius*. Et cap. 63: *Conjunctus igitur Salpicii ætati P. Antistius*. Quapropter meam conjecturam recipere non sum veritus. De Fannii vero historia mitius judicium fert ejusdem libri cap. 26. DAV.

13. *Antipater.* Coslius Antipater, historicus latinus, Crassi familiaris, vires et sonam historicæ addidit, verborum tamen collatione tractaque orationis æquabili, qui propius historicæ est, caruit. Cicero in Bruto et in libro de Orat. ejus meminit. Brutus Antipatri historiam in epitomen redegit: Coslius autem Punicum bellum scripserat. TURX.

14. *Paullo inflavit vehementius.* A tibicinibus aliisve, qui pneumaticis organis utuntur, ducta metaphora. Symmachus, lib. I, epist. 4: *Ad prime calles Epicam disciplinam, non minus pedestrem lituum doctus inflare*. Amm. Marcellinus, XIX, 12: *Ad vicem bellorum civiltum inflant litui quædam colorata læsæ crimina majestatis*. Ac XXXI, 13: *Litnosque Bellona luctuosos inflaret*. Quintilianus, II, 5: *Quibus viribus inspiret, qua jucunditate permisceat*. Seneca, Controv. lib. II, Procem. pag. 145: *Quotiens inci-*

debat aliqua materia quæ convicium sæculi reciperet, *inspirabat* magno magis quam acri animo. Vide sis Antomedontis epigramma, lib. I, cap. 44. DAV. — *Paullo inflavit vehementius.* Wyt. in scholis ita: *Est autem verbum inflare, h. l. cavillatorium i. e. ad irridendum positum. In scriptore laudatur sublimis spiritus, et ventus reprehenditur, item ventositas. Ma.*

15. *Sine nitore ac palæstra.* Wyt. Elegantissima comparatio. *Palæstra* est locus et schola, ubi lucta exercetur. Dicitur etiam de omnibus exercitiis corporis eorumque scholis, ut item vox *Gymnasium*. Et quia in gymniciis exercitiis oleo inungebantur corpora, ad nitorem et ad decorum habitum, incessum, gestum, motum formabantur. Utraque vox ad orationis stylicæ concinnam compositionem ac munditiem translata est. Sic Cicero de Orat. I, 18, 81: *Nitidum quoddam genus est verborum et lætum, sed palæstræ magis et olei, quam hujus civilis turbæ ac fori*. In Oratore, c. 56: *Quasi quamdam palæstram et extrema lineamenta orationi attulit*. Ma.

16. *Successere huic Gellii, Clodius, Asellio.* MSS dant *belli vel bello*; unde Passeratius emendabat *successere huic Gellius, Clodius, Asellio*, quemadmodum testatur Mercerus ad Nonium in *bubo*. Sed hæc in parte felicior erat Gulielmius, qui reponebat *Successere huic Gellii*. Sextus enim et Cn. Gellius historiarum scriptores fuere. Vide

potius ad antiquorum languorem atque¹⁸ inscitiam
 7 Nam quid Macrum numerem¹⁹? cujus loquacitas habet aliquid argutiarum; nec id tamen ex illa erudi Græcorum copia, sed ex librariolis²⁰ Latinis; in or

G. J. Vossium, de Hist. Lat. I, 8. Similiter *Gellios* in Historicis, quibus usus est, memorat Dionysius Halicarnassensis, I, 7. Imprudenter ergo se gessit Anna Dacera, quæ ad Victoriam, de Orig. Gent. Rom. cap. 16, Cn. Gellium in Sexti Gellii locum sufficit, quasi Sexti nemo alius meminerat. = *Gellii*, Cn. et Sext. Cicero de Div. I, 26, historici languidi et insciti». Ern. Cl. Cic. h. v. Dav.

17. *Clodius*. Clodius Quadrigarius, et Sempronius Asellio, annalium scriptores, quorum non raro Gellius meminit. Asellio autem sub P. Scipione, ut ait Gellius, II, 13, trib. militum ad Numantiam fuerat, easque res quibus interfuerat literis mandarat. Hos historicos negat esse cum Cælio comparandos: «Ejus etsi vires habet, et fortis est oratio, tamen artem luctandi præ se non fert, id est, per translationem, nullam ostendit peritiam et artem faciendæ orationis. TURNER.

18. *Languorem atque inscitiam*. Wytt. ad h. l. Est figura, quam vulgo vocant abstractum pro concreto, i. e. potius ad antiquos illos, languidos atque inscitos. *Inscitia* vero non est inscientia seu igrerantia, sed illud vitium, quo quis dicitur inscitus, i. e. inficetus, inurbans, ab elegantia remotus. Qua de re est doctus excursus Gernhardi in editione Cic. de Senect. p. 293—302. Ma.

19. *Nam quid Acrum memorem?* Sigonius in scholiis, quibus fragmenta Ciceronis ab ipso diligentissime collecta illustravit, pro *Acrum* legendum

existimat *Macrum*; ut sit C. Licinius Macer, cujus in historia Livii mentio creberrima. Quæ me ratio, et quia *Acrum* in *Macrum* facillime mutati facile persuasit, ut assentiret doctissimo viro, cujus auctoritas, vel si ulla ratione, plurimi est apud me perderis. P. MAURITIUS. — *Quid Macrum numerem?* Vulgo *Atium*. Permulti veteres codices, in his Pal. tert. Parisiensis, Eliensis, Harleian. pr. Med. Balliol. Re. et Ven. 1471, exhibent *Acrum*. Unde *Macrum* legendum verissime conjecit Car. Sigonius, eamque conjecturam suis calculis dudum probarunt eruditi Historiarum sane conditor, cui nomen *Acro*, nullus fuit. Nec *Attio* vel *Acco* datur locus, licet in Annales eviderit versibus enim scripsit; at Noster eorum solorum meminit, qui soluta oratione sunt usi. Vide G. J. Vossium de Hist. Lat. I, 10. Harleian. vero se habet *memorem*, non *numerem*, ne aliter Lambinus. Sed reseruntur optime MSS. Dav. — *Quid Macrum numerem?* *Acrum* est in nostris codd. C. W. H. Paris. A. et B. sed in cod. Paris. C. est *Actium*; *Accium* vero in edd. veteribus, quæ ad manum sunt omnibus. Sed unice huic loco conveniit Sigonii emendatio. Fuit enim C. Licinius Macer historiæ scriptor romanæ, ætate Ciceronis, tamen multis annis eo major, de quo vid. Vossius de Histor. Lat. I, c. 10. Ma.

20. *Sed ex librariolis*. Ad vocem *librariolis* W. ita: Librorum descriprores et mercatores opponuntur hoc loco bibliothecis amplis ac doctrinæ Græcorum. Literæ enim latinæ tum

sonibus²¹ autem multus et ineptus²², ad summam
impudentiam²³. Sisenna²⁴, ejus amicus²⁵, omnes adhuc
nostros scriptores, nisi qui²⁶ forte nondum edide-

huc raræ erant, ac paucis libris
continebantur. Ma.

21. In orationibus. Orationes illas
intelliguntur, quas historici in historiis
his interponere solebant, prouti fece-
runt omnes veteres. Ma.

22. Et ineptus. In hujusmodi igitur
orationibus Macer est multus, nimius,
famis frequens; ineptus, i. e. intempe-
rivus, nullam decorei et verisimilitudinis
rationem habens; ad summam impu-
dentiam, i. e. usque ad summam impu-
dentiam; quæ in eo cernitur, quod
Macer lectores suos quasi per impu-
dentiam contemneret, ut iis persuaderi
posse putaret, has orationes veri simi-
les esse. Ma.

23. Ad summam impudentiam.
Sic plerique omnes ediderunt, dupli-
cem lectionem sequenti. Scripti enim
nonnulli cum Dresd. utroque exhibent,
« multas et ineptas, datio summa
impudentia (vel imprudentia) » :
alii vero, sique et plures et potiores,
quibus accedit Brux. Cassel. Gud. 1
et 2 : « multas ineptias datio summam
impudentiam (vel imprudentiam) » ;
ex quibus paucissimi v. datio, utpote
sensu carentem, omittunt et ejus loco
ad ponunt. Sed, ut taceam, in ejus-
modi diversarum lectionum consarci-
natione vagi semper aliquid incertique
inesse, in recepta etiam hæc duo of-
fendant. Primo sunt contra Cic. mo-
rem desideratur: deinde imprudentiam
scribendum erat, quum ineptus ex im-
prudentia agat et, si impudens abierit,
degeneret, cf. Orat. II, 4, 7. Nos
vero, si, ut par est, depravati loci
vestigia sequamur, rei cardinem in
affecta voce datio verti facile compre-
hendemus. Hanc autem ex corrupta

ad profectam esse, parum sane pro-
babilitatis habet (nam eorum sententia,
qui in voce affecta historicis alicujus
nomen desiderant, probabilitatis nihil
habet): longe propius a vero abesse
videtur, si elatio legendum statuas;
quæ vox de orationis sublimitate di-
citur, cf. Brnt. 17, 66. Atque ita sane
optimi codd. S. Victoris et Brux.
itemque Victorius, qui haud dubie
libros suos sequutus est. Quod si pro-
baveris, locus omnino, ad potiores li-
bros expressus, sine omni mutatione
stare poterit in orationibus autem
multas ineptias: elatio summam im-
pudentiam ». G.

24. Sisenna. Lucius Sisenna bellum
Marsicum scripserat. Prætorius fuit,
ut e Corneliana et Asconio intelligen-
tur. Sæpe ejus historia citatur a Nonio.
Varro librum quemdam ejus nomine,
Sisennam vel de historia inscripserat,
ut est a Gellio relatum. Decessit in
Creta quum illic præisset exercitui.
Miror autem a Cicerone omissum Va-
lerium Antiatem, Licinium Macrum,
Ælium Tuberonem, Gellium. Etiam
Lucius Cincius romanam historiam
civis romanus græce scripserat: sed
hic in Græcis numerandus est. TURAN.

25. Ejus amicus. Seb. Corrado placuit
Sisenna meus amicus; quod Atticus
in Ciceronis Bruto, c. 75, Sisen-
nam suum vocat familiarem. Sed re-
fragantur codices, et per ætatem Macro,
vel, si mavis, Accio, potuit amicus
esse Sisenna. DAV.

26. Nisi qui forte nondum. Cassel.
nisi si qui f. Atque sane non solum
toties si post nisi excidit, sed Cic.
etiam hac in ipsa forma sic scribit.
Orat. II, 58, 237 : « miseros illud

runt²⁷, de quibus existimare non possumus, facile superavit. Is tamen neque orator in numero vestro umquam est habitus, et in historia puerile quiddam consecratur: ut unum Clitarchum²⁸, neque præterea quemquam, de Græcis legisse videatur; eum tamen velle²⁹ dumtaxat imitari, quem si assequi posset, aliquantum ab optimo tamen abesset. Quare tuum est munus; hoc a te exspectatur: nisi quid Quinto videtur secus.

- 8 III. QUINT. Mihi vero nihil; et sæpe de isto colloquuti sumus. Sed est quædam inter nos parva dissensio. — ATT. Quæ tandem? — QUINT. A quibus temporibus scribendi capiat exordium¹. Ego enim ab ultimis censeo, quoniam illa² sic scripta sunt, ut ne legantur quidem; ipse autem æqualem ætatis suæ memoriam³ deposcit,

nolunt, nisi si se forte jactant. Neque forsitan deerunt, qui id probent. Enimvero quam h. l. certi quidam innuuntur, ut pridem VV. DD. Luceium et Sallustium recte intellexerunt, si additum minus probarim, licet etiam bene sciam, si qui pro quicumque a Cic. Atticorum more dici. G.

27. Ediderunt. Nondum ediderat Sallustius, nondum Luceius, a quo res suas celebrari cupiebat. TURX.

28. Clitarchum. Clitarchus rerum Alexandri scriptor, et expeditionum comes fuit. Hujus fidem infamari, ingenium probari scribit Quintilianus. TURX.

29. Eum tamen velle. Imitari, ait W. ita jungendum est cum dumtaxat et velle. ut hic sit sensus: vult quidem imitari Clitarchum, sed vult dumtaxat, tantum conatur, nec potest. Ca.

III. 1. Capiat exordium. Est ab nostris omnibus, neque aliter Victorii editio: aliæ, capiatur. GAUT. — Ca-

piat exordium. Pro capiat minus bene capiatur legitur in nostris codd. Cr. et W. in edd. Ascens. 1 et 2, Paris. Cratand. Herweg. Gothofr. Car. Steph. all. Ma.

2. Quoniam illa. Ad vocem illa Wyt. ita: = Illa h. l. rariore usu dicitur pro hæc, scilicet hæc tempora, de quibus modo diximus, sive ultima, quæ continent initium rerum romanarum. Ceterum hic usus pronominis illa hoc loco ita potest accipi, ut dicatur de rebus tempore remotis. Ma.

3. Ætatis suæ memoriam. Cod. Par. C. ætati, cod. Par. B, et Cr. suæ ætatis uti ex tribus suis edidit Ger. Ad h. l. W. ita: Attendendum est ad elegantem usum duorum nominum: æqualis, quod dicitur de rebus tempore et ætate conjunctis, vulgo barbare coætaneus. Memoria autem hic ponitur pro historia, s. materia historiarum, prouti supra tempora ponuntur pro historia illorum temporum. Ma.

ut ea complectatur, quibus ipse interfuit⁴. — ATT. Ego vero huic potius assentior. Sunt enim maximæ res in hac memoria, atque ætate nostra. Tum autem hominis amicissimi, Cn. Pompeii⁵, laudes illustrabit; incurret etiam⁶ in illummet memorabilem annum suum; quæ ab isto malo prædicari, quam ut aiunt de Remo⁷ et Romulo. — MARC. Intelligo equidem a me istum laborem jamdiu postulari, Attice: quem non recusarem, si mihi ullum tribueretur vacuum tempus⁸ et liberum. Neque enim occupata⁹ opera, neque impedito animo,

4. *Quibus ipse interfuit.* Pro *interfuit* præter necessitatem Rath. conjecit *interferit*. MA.

5. *Cn. Pompeii.* Atqui Cicero libram quemdam, quem tamen non edidit et in Pompeium et alios optimates scripserat. Ejus meminit lib. II ad Atticum, epist. 6: « Itaque ἀνίχθοντα, quæ tibi uni legamus, Theopompino genere, aut etiam asperiore pangentur ». Atque id Calenus objicit ei apud Dionem, lib. XLVI, pag. 298, his verbis: Τὰ τῆς συγγραμματα ἔκαστα τῶν φίλων συγγραφαίς, ἐφ' οἷς οὕτως αὐτῶ ἀδικοῦντι σύνιστοσα, ὥστε μηδὲ δημοσεύειν αὐτὰ τολεῖν. Id est: « Et quos in amicos libros conscribis, quo nomine tuæ tibi conscius culpæ, ne eos quidem publicare audes ». TURAN.

6. *Incurret etiam.* De suo consulatu Cicero commentarium græce jam scripserat, quem librum ait, ad Attic. lib. II, ep. 1: « Totum Isocratis μωροθικίων atque omnes discipulorum ejus arculas, ac nonnihil etiam Aristotelica pigmenta consumpsisse ». Sed aliud est historiam, aliud commentarium scribere et tamquam breviarium conficere. TURAN.

7. *De Remo.* Quam de rebus obsoletis ac prisicis et vetustatem ultimæ originis habentibus, et a nostra me-

moria remotissimis, istum non tam scribere quam vaticinari: istudque verbi speciem habere videtur. TURAN.

8. *Vacuum tempus.* Vacuum tempus est, quum occupati non sumus: liberum, quum nec occupati sumus, nec cura aliqua impediti. TURAN.

9. *Neque enim occupata.* Ita quidem editi scriptique libri: nec iis tamen credo, quum non intelligam quid sibi velit, *occupata opera*. Lego « neque enim occupato opera, neque impedito animo ». Animum dicit opera occupatum Liv. III, 40: « neminem, majore cura occupatis animis, verum esse, præjudicium rei tantæ adferre ». Idem, V, 10: « Occupatos animos majorum rerum cura » dixit. Sic passim loquitur egregius ille scriptor. Sic et alii. Quintilianus, IV, 2, p. 245: « Faciliore sim animo ejus abusus occupato vel ira, vel miseratione ». Vide sis et Terentium, Phorm. act. III, sc. 2, 17. DAV. — *Neque occupata opera, neque impedito animo.* Videtur Davis, dixisse aliquid *occupato* suadens, quum, teste Altero, Vien. sic legat; sed videtur modo. Nam sic etiam *neque* posterius in *et* mutandum fuisset. Nunc autem rectissime diversa junguntur. *Occupata opera*, est *ante*, *præoccupata*, ut *occupata tempora*,

res tanta suscipi potest. Utrumque opus est, et cura vacare, et negotio. — ART. Quid? ad cetera (quæ scripsisti plura, quam quisquam e nostris) quod tibi tandem tempus vacuum fuit concessum? — MARC. Subseciva¹⁰ quædam tempora incurrunt, quæ ego perire non patior: ut si qui dies ad rusticandum¹¹ dati sint, ad eorum numerum¹² accommodentur, quæ scribimus. Historia vero nec institui potest, nisi præparato otio¹³, nec exiguo tempore absolvi: et ego

pro Planc. 27, 66, et *incitato furore*, Acad. II, 28, 89, quod idem ille tentat. *Impeditus autem animus* ad alius generis, quam quæ sunt negotiorum, curas pertinet. Eadem hæc, sed explicatius adduntur, « utrumque opus est, et cura vacare et negotio ». Quæ quidem verba, ut factum videmus, cave in glossa iudices, quum mos sit Cic. constans et fere perpetuus, sententiam, ad quam accuratius attendi velit, variatis verbis explicationem reponere: ut oratorem ex eo facile agnoscere queas. Ejus generis exempla assatim congesse Wopk. p. 55 et 256; Brem. ad lib. de Fato, c. 10, et ad Fin. I, 6, quorum tamen copiam facili opera quadruplo majorem feceris; cf. § 9. G.

10. *Subseciva*. Hæc vetus scriptura est. Ab assignationibus agrorum ductum, quum centuriis non implebatur: aut quum agri steriles erant, ut palustres et macri, qui assignari non possent, et relinquebantur, aut reddebantur veteribus possessoribus. Frontinus, de Limit. Agror. pag. 39: « Subsecivum est quod a subsecante linea nomen accepit. Subsecivorum duo genera, unum quod in extremis assignatorum finium centuriam explere non potuit: alterum quod in mediis assignationibus et integris centuriis

intervenit ». Varro etiam, R. R. lib. I, cap. 10, quum jugerum non impletur scribit, « Ab hoc principio mensores nonnumquam dicunt in subsecivum esse unciam agri ». Sic *subseciva tempora* quæ subsecantur et justis negotiis detrahuntur. TUAN.

11. *Ad rusticandum*. Ut quum exeundi Roma potestas est ludorum diebus, diebus festis, et rebus prolati. TUAN.

12. *Ad eorum numerum*. I. e. hoc ad ea, quæ scribimus, adhibeamus. Nam *eorum* non ad *si qui dies*, sed ad *quæ scribimus* referendam est. Sæpe vero *numerus* ex abundantia ponitur. Cf. de Div. II, 1, 3: « Cato noster in horum librorum numero ponitur, etc. » G. — Sic Gœrens. aliter vero censet Turnebus: Scriptio-nes institimus quas paucis diebus absolvamus, easque accommodamus ad dies rusticationis.

13. *Nisi præparato otio*. Cod. Par. « non parato otio », quod videtur esse correctoris, quem item agnosco in cod. Par. B. ubi voci *otio* (ita enim scripta est) supra inscriptum est *negotia*. Quod ad sensum utque bene. Sed si medela opus sit loco, faciliorem mihi reperisse videor, reponens *præparata*, ut sensus sit: nisi historia, i. e. materia historię ante per otium

animi pendere ¹⁴ soleo, quum semel quid orsus ¹⁵, traducor alio; neque tam facile interrupta contexo, quam absolvo instituta. — ATT. Legationem ¹⁶ aliquam nimirum oratio ista postulat ¹⁷, aut ejusmodi quampiam cessionem liberam atque otiosam. — MARC. Ego vero ætatis ¹⁸ potius vacationi ¹⁹ confidebam, quum præser-

fuerit comparata, collata eoque præparata. MA.

14. *Et ego animi pendere.* Exquisite huic verbo genitivus nominis additur pro ablativo. Dicitio notat: «solicitem anxiumque esse, nec scire, quid agas». Sic Cicero, Tusc. Disp. I, 40: «quod si exspectando pendemus animi, cruciamur, angimur»; ib. IV, 16; Epist. ad Att. VIII, 5; Terent. Heaut. IV, 4, 5; Liv. VII, 30; ubi hanc dictionem explicat I. F. Gronovius. Dicitur et simpliciter eodem sensu *pendere*, ut docuit idem Gronovius ad Senecam de Beneficiis, VI, 16. W.

15. *Quum semel quid orsus.* MSS summo consensu dant «quum semel quid orsus si traducor alio»: nec aliter editi veteres. Scripsit, uti puto, Noster, «quum semel quid orsus sim, si traducor alio». Duarum vocum similitudo fecit, ut earum altera prætermitteretur. DAV.

16. *Legationem.* Legationes nonnumquam senatores impetrabant, sine ullo munere et procuratore resp. ut persequerentur suas syngraphas in provinciis illicque negotiarentur: et ut libere abesse possent ab urbe. Earum legationum ante consulatum Ciceronis tempus erat infinitum, Cicero ad annum redegit: postea Cæsar quinquennium lege Julia indulxit. Itaque errant qui ante consulatum Ciceronis quinquennales fuisse scribunt. *Libera* autem *legatio* dicebatur, quod libere in quam

vellent provinciam, in quam vellent urbem proficiscerentur; ubi etiam, ante Ciceronis legem, quantum volebant libere manebant. Impetrabantur et *legationes votivæ*, quum vota quæ voverant, ut verbi gratia, si stetiasset respub. solvebant: tum autem sana et sacra loca circuibant. TUAN.

17. *Nimirum oratio ista postulat.* Pro *cessionem* codd. Cr. W. H. Par. A. B. *cessionem*, et ita quoque edd. Asc. 1 et 2, Car. Steph. Cratand. Herwag. et Brut. Ad vocem *cessionem* Wyt. ita: i. e. secessus aut peregrinatio, abitus ex urbe studiorum causa. Vox rarior hac significatione, omissa etiam in melioribus lexicis. In simili re *secessum* dixit Ovid. Trist. lib. I, El. 1, v. 41: «Carmina secessum scribentis et otia quærent». Rathiuis *cessionem*, quod et proprietatis Ciceronianæ esse, neque interpretatione egere ait, restitutum voluit. MA.

18. *Ego vero ætatis.* Oratores, ætate ingravescente, deposito causarum forensium onere, domi, quo suam etiam dignitatem tuerentur, jus respondere solebant. Sic de Orat. lib. I, cap. 45, sub Crassi persona, «Juris interpretationem, non solum ad usum forensem, sed etiam ad decus et ornamentum senectutis sibi comparasse» dicit. TUAN.

19. *Vacationi.* Quia senibus militiæ vacatio datur et aliorum munerum, ut in aliis rebus eodem modo usurpari debeat, ut in causis agendis. Sexage-

tim non recusarem, quo minus, more patrio sedens in solio²⁰, consulentibus responderem, senectutisque non inertis grato atque honesto fungerer munere. Sic enim mihi liceret et isti rei, quam desideras, et multis uberioribus atque majoribus, operæ, quantum vellem, dare.

11 IV. ATT. Atqui vereor, ne istam causam nemo noscat¹; tibi que semper dicendum sit, et eo magis, quod te ipse mutasti, et aliud dicendi instituisti genus: ut quemadmodum Roscius, familiaris tuus, in senectute numeros in cantu ceciderat², ipsasque tardiores fe-

naris autem a muneribus civilibus etatis vacatio dabatur: quinquagenariis a militaribus. Seneca de Brev. vitæ, cap. 20: «Lex a quinquagesimo anno militem non cogit, a sexagesimo senatorem non citat». Cornelius Nepos in Attico, cap. 7, 1: «Incidit Cæsarium civile bellum, quum haberet annos sexaginta. Usus est etatis vacatione, neque quoquam se movit ex urbe». Cicero autem quum hos libros scripsit, non longe a sexagenario aberat. TUAX.

20. *In solio.* Solium proprie est sella regalis. Dicitur etiam de sella excelsa, in qua juris consultus, domi sedens, consultum venientibus de jure respondebat. Vide Cic. de Oratore, III, 33. MA.

IV. 1. *C. noscat.* Excusationem. W. — Puto simplex esse pro composito agnoscat, ut sit: causam reputet veram ac bonam. SCHWY. — *Dicendum.* I. e. causæ agendæ sint in foro et iudicii. W. — *Ut quemadm.* Roscius. Cantica in prosœnio ab histrionibus ad tibiam canebantur, et saltabantur. Roscio comœdo, et Æsopo tragœdo operam ad formandum gestum distinguendamque varietate orationem Cic. dedit. Etiam librum Roscius edidit de comparatione histrionis et eloquen-

tiæ. Is autem jam senex, quum in scena canticum ad tibiam caneret, jubebat tibicinem, non ut antea, citatos et acutos incinere modos, sed tardos senectutisque gestui aptos, ac ipse remissiore voce utebatur. TUAX.

2. *In cantu ceciderat.* Veneti ceciderat, id est, lenierat vel minutiores reddiderat. Et mox non *concionibus*, sed *contentionibus* legendum. Videntur autem hæc ita accipienda esse quasi ab Attico pronuntiantur: et iis que mox sequuntur, *at mehercules ego*, etc. præscribatur persona Quinti. CAMER. — *Numeros et cantus remiserat*, etc. Sic videtur legendum, ex vestigiis veteris scripturæ: quamquam amicus quidam meus mavult legi, «numeros et cantus remissiores fecerat», etc. — quam lectionem, quum ab antiqua ne ipsa quidem valde longe absit, non rejicio: sed omnibus hanc antepono, «numeros in cantu reciderat». LAMB. — *Numeros in cantu ceciderat.* Est a Victorii et Turnebi editis, neque aliter nostram quinque. Aldus senior, *ceciderat*, quod plerique receperunt in contextum, litera secunda gestum mutata in æ. Lambinus hic, more suo, multa interjicit a scriptis aliis. CAUT. — *In senectute numeros in cantu cecine-*

cerat tibi; sic tu a contentionibus³, quibus summis uti solebas, quotidie relaxes aliquid, ut jam oratio tua non multum a philosophorum lenitate⁴ absit. Quod sustinere quum vel summa senectus posse videatur, nullam tibi a causis⁵ vacationem video dari. — QUINT. At mehercule ego arbitrabar posse id populo nostro¹² probari, si te ad jus respondendum⁶ dedisses. Quam-

rat. Hæc est omnium codicum lectio; quæ tamen mendo non caret, quum sensu careat. Legi possit in *senectute numerus in cantu remiserat*. Nam *numerus* in modulatione per ἀρσιν et θένον dividitur. Ἄρσις est elevatio, θένον autem remissio vocis. Vide Martianum Capellam, lib. IX, pagg. 327-328. Cicero de Orat. I, 60: « Solet Roscius dicere, se, quo plus sibi ætatis accederet, eo tardiores tibicinis modos et cantus remissiores esse facturum ». Adeundus Agellius, N. A. lib. I, c. 11. Aliquando cogitabam in senectute minus contente cecinerat ». Apul. Metam. lib. IV, pag. 112: « Atque inde contentissima voce clamitans, rogansque vicinos ». Idem Florid. IX, p. 775: « Ant ambulat, aut plerumque contentissime clamit ». Noster, Tusc. II, 24: « Genu mehercule M. Antonium vidi, quum contente pro se ipse lege Varia diceret, terram tangere ». Sed audacior videatur hæc conjectura; quapropter ei non nimium fido. DAV.

3. *Sic tu a contentionibus*. Cicero in prima juventute omnia sine remissione et varietate, vi summa vocis et totius corporis contentione dicebat, ut in Bruto scribit. Postea quum iterum operam dedisset Moloni, contentio nimia vocis eecidit, et quasi ejus deferebat oratio. Paolo ante bellum civile semper aliquid relaxabat: ac proinde de se sic in Bruto scribit, cap. 2: « Quod eo tempore ætas nostra

perfuncta rebus amplissimis, tanquam in portum confugere deberet, non inertie neque desidiæ, sed otii moderati atque honesti: quumque ipsa oratio jam nostra canesceret, haberetque suam quandam maturitatem et quasi senectatem, tum arma sunt ea sumpta, etc. » Ceterum contendere et relaxare contraria sunt. Translatio esse ducta videri potest a fidibus contentis et incontentis. TURAN.

4. *A philosophorum lenitate*. De lenitate orationis philosophorum ejusque ab eloquentia civili differentia vid. Cicero in Oratore, c. 19; et de Off. I, 1. DAV. — *Lenis* enim est et « mollis oratio philosophorum: nihil habet iratum, nihil atrox, nihil invidum, nihil mirabile: sermoque potius est quam oratio », ut scribitur in Oratore ad Brutum, cap. 19. TURAN.

5. *Nullam tibi a causis*. *A causis* idem est, quod « a causis dicendis, agendis ». *Dari* ponitur pro *datum iri*. W.—Cod. M. habet *tibi causis*. *Volebat* forte librarius: « nullam tibi jam a causis vacationem ». Hand incommode. DAV.

6. *Si te ad jus respondendum*. *Ad verba ad jus respondendum* W. ita: *Frequentius dicitur respondere de jure, rarius respondere jus*, nec tamen hujus usus exempla desunt. Vid. Ern. Clav. Cic. s. v. *Respondent jus*, ait Scheff. qui interrogantibus et consulentibus de eo jus indicant. DAV.

obrem, quum placebit, experiendum tibi censeo. — MARC. Id⁷, si quidem, Quinte, nullum esset in experiendo periculum. Sed vereor, ne, dum minuere velim laborem, augeam, atque ad illam⁸ causarum operam, ad quam ego numquam, nisi paratus et meditatatus, accedo, adjungatur hæc juris interpretatio, quæ non tam mihi molesta sit propter laborem, quam quod dicendi cogitationem⁹ auferat, sine qua ad nullam majorem umquam causam sum ausus accedere.—

13 ATT. Quin igitur ista ipsa explicas nobis his subsequis, ut ais, temporibus, et conscribis de jure civili subtilius, quam ceteri? Nam¹⁰ a primo tempore ætatis

7. *Id.* Suband. ita sane facerem. Gœrenz. verso interpunctionem rejicit. Interp. post *Id* interpangendo sibi ipsi crucem fixerunt: ita enim Cic. manum minime agnoveris. Quis enim umquam in hujus scriptis *id* nudum eo sensu legerit, ut « ita sane facerem, etc. » notet? Pejus etiam fecit Hülsemann, et prorsus contra orationis numerum, quum post *id* punctum transponi juberet. Potest autem locus in iis poni, in quibus, sat multis, auctor sermonem dialogorum negligentiore imitatus esse videatur. Construas: Si quidem id nullum e. i. e. p. Sæpenumero enim Cic. particulae *si* ea pronomina præmittere solet, quibus sententiæ vis inhæret (cf. Tursell. 777), ut *id* referatur ad *id* *experiri*, quod in voce *experiendum* latet. At vero, inquis, quale istud monstri est: « Si quidem *id* experiri nullum esset in experiendo periculum »? Et tamen exemplis nihil sollicitandis defenditur. Nat. Deor. II, 9, 25: « Eaque (terra) hieme siccior; ob eamque causam calorem insitum in terris contineat æctius ». Ad quem locum vid. Wopk. et Bremi ad Fin. I, 1: « non paranda

nobis solum ea (sapientia), sed fruenda etiam sapientia est ». Sed licet etiam ex synchysi construas: « Si quidem in experiendo *id* (ac. *id* ad jus respondere) nullum esset periculum »: quod equidem prætulerim. De Divin. II, 16, 36: « id quia non potuerit accidere, ut, etc. » pro quia non p. ac. *id*, ut, etc. Vide nos infra ad 12, 34. G.

8. *Atque ad illum causarum. Caesarum opera*, ait W. est labor et manus patrocinii causarum in foro agendarum; *juris vero interpretatio* est, quum domi consulentibus responderet jure consultus. Voces *et meditatatus* absunt a cod. Paris. G. Ma.

9. *Quod dicendi cogitationem*. I. e. præparationem et meditationem ad dicendam causam. W. Ma.

10. *Nam*. E. Vieu. et Brux. *nam et a prima*, idque, ut veram Cic. manum, reponendum esse judicavi. Quod enim sequitur, *neque unq.* *id illi et sic respondere dixeris*, ut sibi alias « non solum . . . sed etiam numquam » solent. Off. III, 3, 4: « ut et quidquid honestum esset, id utile esse censerent; nec utile quidquam, quod non honestum »: ubi quoque et »

juri studere te memini, quum ipse etiam ad Scævola¹¹ ventitarem¹²; neque umquam mihi visus es ita te ad dicendum dedisse, ut jus civile contemneres.—
MARC. In longum sermonem me vocas¹³, Attice: quem tamen, nisi Quintus aliud quid nos agere mavult, suscipiam; et, quoniam vacui sumus, dicam. — **QUINT.** Ego vero libenter audierim. Quid enim agam potius? aut in quo melius hunc consumam diem? — **MARC.** Quin igitur ad illa spatia¹⁴ nostra sedesque pergimus? 14

compluribus codd. abeat. Simillimus autem locus est Cat. III, 8, 32: «Itaque illorum (araspicum) responsis tunc et ludi decem per dies facti sunt, neque res ulla prætermissa est». Cf. Suart. ad Tursell. p. 232. Atque sane maxime probabile est; hoc et in pluribus codd. olim collatis exstitisse, sed a VV. DD. fuisse neglectum. G.

11. *Ad Scævola.* Cicero in Bruto, cap. 89: «Ego autem juris civilis studio multum operæ dabam Q. Scævola P. filio; qui quamquam nemini ad docendum se dabat, tamen consulentibus respondendo studiosos audiendi docebat». Erat autem hic Q. Mutius pontifex, non angur, ut quidam falso censent, P. Mutii pontificis filius. Ante etiam Q. Mutio auguri operam dederat, statim sumpta virili toga ad eam a patre deductus. Valde autem errant qui censent hujus fuisse filium Q. Mutiam, de quo modo loquebar. TUAN.

12. *Ventitarem.* Hic *ventitare* est quod græce dicitur πορεύω. Discipuli enim ad præceptorem *ventitare* hic dicantur. Sic *itære* usurpatur: ut in edicto Censorio: «Majores nostri quæ liberos suos discere, et quos in ludis *itære* vellent, instituerunt». TUAN.

13. *In longum sermonem me vocas.* Vix manam continui, quin vulgatam

olim, *revocas*, repeterem, quæ librorum est plerorumque optimorum, licet ab omnibus intt. damnatam rejectamque viderem. Sic etiam scribunt 5 meorum, modo Gud. uterque *vocas*, Cassel. *vocat* habent. Cum hac externa auctoritate etiam interior aliqua ejus probabilitas conjungitur. Vocat Marcum Atticum ad studium, quod ille olim tractaverat; recte igitur ille dicere poterat *me revocas*. Brut. 3, 11: «me ad pristina studia revocavi». Tusc. I, 1: «retuli me... ad ea studia, quæ... longo intervallo intermissa revocavi». Quod autem addit *in longum sermonem*, hoc ad dictionem contractionem retulerim, quæ plena sic foret, «rem, quæ longi sermonis est, recolendam me vocas». Sic dicitur *exponere sermonem habitum* Læl. 1, 1, i. e. ea, quæ in sermone disputata erant: sic *incidere in sermonem*, i. e. in rem sermone excutiendam. Neque negligendum est, quod facilius videas, cur hæc recentior lectio decurtata sit, quam ut doceas, quo casu prior illa nata fuerit. G.

14. *Quin igitur ad illa spatia.* Cod. W. male *Quid* pro *Quin*. Ad vocem *spatia* W. in scholis hæc: Idem est, quod ambulacrum, ambulatio, i. e. locus ad ambulandum factus, unde est verbum *spatiari*. Cicero in suis villis

ubi, quum satis erit ambulatum¹⁵, requiescemus. Nec profecto nobis delectatio deerit, aliud ex alio quærentibus¹⁶. — ATT. Nos vero: et, hac quidem adire sic placet¹⁷, per ripam et umbram. . . . Sed jam ordire explicare, quæso, de jure civili quid sentias. — MARC. Egone¹⁸?

habebat spatia, porticus, gymnasia, similesque locos ad similitudinem græcorum gymnasiorum, in quibus philosophi habitabant et scholas habebant. Sic est apud Ciceronem de Fin. V, 1: « Quum venissemus in Academia non sine causa nobilitata spatia, solitudo erat ea, quam volueramus ». Similiter loquutus est Propertius, III, 21, 25: « Illic vel stadiis animum emendare Platonis Incipiam, aut hortis, dux Epicure, tua ». Propertium spatium scripsisse judicabat Bronckhausius. M. A.

15. *Quum satis eris ambulatum*. Sic Paris. Reg. Eliens. ac editio Victoriana. Vulgo *deambulatum*. DAVIA. — *Quum satis erit deambulatum*. Merito Gær. et Sch. librorum et plurimorum et optimorum lectionem reduxerunt, quum Dav. contra Ciceronis morem verbum simplex recepisset. Compositum præstant nostri codd. Cr. W. Paris. A. Copp. Vict. b. et B. edd. Paris. Gothofr. Cratand. Herweg. Brut. Sturm. Verb. M. A.

16. *Aliud ex alio quærentibus*. Modo sedentibus, modo ambulantibus, ut grata vicissitudo est: vel modo hoc, modo illud disputantibus. Quod potius puto. TURAN.

17. *Sic placet*. Ita est in vett. libris; multo, ut videtur, rectius quam in vulgatis. URASIN. — *Et hac quidem adire, sic placet*. Paris. et Reg. omnis vocibus *si placet*, exhibent et hæc quidem adire. Reliqui receptam scripturam servant, nisi quod Harleian. sec. et editio pervetus dent et hanc

quidem ad rem si placet ». Corruptissime. Legerim « et hæc quidem (nempe spatia) adite, si placet, per ripam et umbram ». Ea certe lenior est medicina, quam si cum Lambino delectas adire. DAV. — *Et hæc quidem adire per ripam et umbram*. Vetus scriptura hæc est, i. e. ad spatia ire per ripam opacam: nec per ripam tantum opacam adibitur, verum etiam disputabitur mox in ripæ opacæ ambulatione: ut infra, « Inter has procerissimas populos in viridi opacæque ripa insambulantes, tum autem residentes quæramus ». Alii hæc adire, id est, hæc via ad spatia ire, quod etiam placet. Ripam autem fluminis Liris intelligit. TURAN.

18. *Egone?* Sic Pal. quart. S. Victoris et Pith. neque aliter Victorius aut Turnebus. Vulgata, *Ego meminisse summos*, etc. quam tnetur Michael Brutus tamquam altera potiorum. GAUT. — *Egone? Summos fuisse*. Sic Pal. quart. S. Victoris, Pithæcan. Paris. et Reg. At Eliens. Harleian. pr. sec. Med. et Balliol. habent *Ego meminisse summos fuisse*. Utraque lectione conjuncta rescripserim, *Egone? Meminisse summos fuisse*, etc. DAV. — *Egone? Sc. quid sentiam?* Ita recte explicat Gær. post Ratham. Præter necessitatem Schefferus, quum hanc constructionem non caperet, conjecit: « Nego nec summos fuisse, etc. » quæ si esset in libris lectio, in pessimis esset habenda. *Egone* absque *meminisse* est in codd. M. H. et Par. C. et in ed. Paris. Reliqui servant *meminisse* als-

summos¹⁹ fuisse in civitate nostra viros, qui id interpretari populo, et responsitare²⁰ soliti sint; sed eos magna professos, in parvis esse versatos. Quid enim est tantum, quantum jus civitatis²¹? quid autem tam exiguum, quam est munus hoc eorum, qui consuluntur,

que ne, quod si verum esset, scribendum fuisset esse pro fuisse. Post qui cod. Par. C. omittit id. Ma.

19. *Summos.* Pomponius scribit Romæ clarissimos et amplissimos viros jus responsitare solitos esse: et Romani, ut ait Cicero, clarissimorum virorum auctoritate leges et jura tecta esse voluerunt. Hoc tamen munus, ut ait Pomponius, Digg. lib. I, tit. II, 6, initio pontificum erat, et ex collegio pontificum constituebatur, qui quoque anno præesset privatis. Is autem jus respondebat, et actiones instituebat, suoque consilio homines instruebat: id enim intelligit Pomponius; quo etiam modo illud a Cicerone scriptum est, de Orat. lib. I, cap. 10: « Multisque præessem, qui aut interdicto tecum contenderent, aut te ex jure manu consertum vocarent ». Nobis enim præest qui non tantum rebus nostris interest, verum etiam qui auctoritate sua et consilio tanquam quid agamus imperat. Mox scribet, *Qui ei muneri præferunt.* TUAN.

20. *Et responsitare.* Ita quidem ex nostris Paris. et Reg. nam Balliol. Eliens. Harleian. pr. sec. Med. editio pervetus et Ven. 1471 dant *responsdere.* Frequentativum illud mihi venustius videtur. Plantus, Amphitr. act. I, sc. 1, 263: « Pterela rex qui potitare solitus est, patera aurea ». Idem Curcul. act. I, sc. 1, 76: « Anns hic solet cubitare custos, janitrix ». Et in Pseudol. act. IV, sc. 7, 81: « Tunc etiam cubitare solitus es in canis puer ».

Sic *solitos esitare* dixit Lactantius, Div. Inst. lib. I, cap. 13, 2; « solitum dicitare » Agellius, XVII, 19. Vide sis et lib. XX, cap. 8. DAV.

21. *Quantum jus civitatis.* Ad verba *jus civitatis* Wyt. in scholis ita: *Jus civitatis* latius patet, quam *jus civile*. Hominibus autem, e statu solitario et natali in societatem coenitibus, duplex continuo jus situm est, alterum *jus civitatis*, quod inter ejusdem civitatis homines intercedit, alterum *jus gentium*, quod est inter diversas societates. *Jus civitatis* duobus constat partibus, *jure privato*, quod officia tradit, quibus cives inter se continentur, et *jure publico*, quod officia complectitur, quæ civibus cum ipsa republica ac summis ejus imperantibus intercedit. Ex his partibus *jus privatum* proprie dicitur *jus civile*. Vid. Prolegg. nostra ad Præcepta philos. logicæ, pag. 3 (p. 7 ed. Maass, 1820), et Ern. in Clave Cic. vv. *jus et civilis*. Porro *jus civile* angustiore etiam significatione ab ipsis legibus distinguitur et continet « responsa juris consultorum ». V. Bach. Hist. Jur. ap. Rom. II, 2, 10. MA. — Vel hic unus Tullii locus redarguere potest Nitschii opinionem, qui in libro de Romanis Antiq. III, 3, § 51, p. 292, addubitavit, quin probatorum scriptorum quisquam jus civitatis usurpari pro civitate. Tu, ne plura congeram, cf. modo Velleium Paterculam, II, 15, 3, et II, 118, 2, ubi religiosæ Ruhnkenii aures nihil offendit hæc ipsa formula. CA.

quamquam²² est populo necessarium? Nec vero eos, qui ei muneri præfuerunt, universi juris expertes fuisse existimo; sed hoc civile quod vocant, eatenus exercuerunt, quoad populum præstare voluerunt²³. Id autem incognitum est²⁴, minusque in usu necessarium.

22. *Quamquam*. Debemus Cantero, quam codd. ad unum omnes, nostri etiam, *quam simplex* habeant. Eodem modo Bremi, Fin. III, 2, 5, pro *quam* recte *quamquam* rescripsit. Lineolam scilicet, quæ, ante sæculum XIII, perscripta, *quam* duplicabat, scribæ neglexerant, ut centies in codd. videre licet. Idem, eadem ex causa, solet etiam fieri in *quidquid*, etc. G. — Legendum pato, *qui consuluntur quam est populo necessarium*. TURAN.

23. *Quoad populum præstare voluerunt*. Quantum populo necessarium esse iudicaverunt. In scripto *populum præstare* legitur, quod melius est; id est, de quibus populum teneri et obligatum esse voluerunt. TURAN.—Hoc loco satis controverso, primum videamus libros. Codd. Cr. W. Par. A. et B. habent *populo*, et ita ed. Asc. 1, 2, Ald. Paris. Herweg. Cratand. Car. Steph. Brut. Sturm. Commelin. Sed codd. Paris. C. et M. *populum*, et cod. H. *populu*, supra scripto *o*. Edendum tamen cum Turnebo visum est *populum*, quam ipsam lectionem varie explicatam vides ab interpretibus. Schefferus, Turnebi interpretatione repudiata, hanc suam addit: Pato simpliciter *præstare populum* hic esse: multitudinem antecedere, meliorem, peritiorum ea esse. Ut sit sensus, nil quæsiuissæ ultra, quam ut plus aliquid scirent, quam populus in commune. Ern. in Clave v. *præstare* primum explicat: intell. tutum, a periculo in causis forensibus, consilium, formulas actionum dando,

cavendo, etc. Deinde locum, repudiata Davisii interpretatione itemque, quam Brutus amplexus erat, Turnebiana, conjicit: « quoad populo probare potuerunt ». Wyt. ad Ernesti partes inclinat. Sed recte nobis Gœr. locum explicasse videtur dicens: i. e. jus civile ea tantum ex parte excollerunt, qua populi i. e. eorum, quibus causarum patrono, etc. opus esset, partes causasque suscipere possent; tantum igitur (vid. § 15) quantum usus forensis desiderat. Proprie quidem *præstare aliquem* in re pecuniaria dicitur, sed deinde varimode (voluit: *multis modis s. multipliciter*) ad similia transfertur. Cf. Schütz. Lex. Cic. t. III, Part. II, p. 321, ib. Cic. ad Quint. Fr. III, 1; Fam. I, 4; de Oratore, I, 24; Muren. 2; Offic. III, 17, etc. Ma. — Adde Schwarzium de hoc verbo juris accurate exponentem ad Plinii Pannegyr. 83, pag. 425, sq. Ca.

24. *Id autem incognitum est*. Ita, probante Wyttenbachio, cum Gœr. et Schützio edidimus. In codd. Cr. W. Paris. A. B. C. est ea lectio, quam Gruterus vulgatam dicit, eamque præsentant edd. veteres fere omnes, nisi quod Paris. et Commelin. exhibent: « id autem incognitum est in usu necessarium ». Cod. autem H. habet: « id e tenni est in visu ». Volebat, credo, *id etenim*, etc. In cod. M. est: « minus quam invisum necem »; in Copp. Vict. b. « incogniti de tenni est ». Grævius ad marg. ed. Commelin. ita: « in cognitione est, in usu necessarium »: ita legendum putem ex

Quamobrem quo me vocas? aut quid hortaris? ut libellos conficiam de stillicidiorum²⁵ ac de parietum jure? aut ut stipulationum²⁶ et judiciorum²⁷ formulas componam? quæ et scripta sunt a multis diligenter, et sunt humiliora, quam illa, quæ a vobis²⁸ expectari puto.

veteres, quæ habet *incogniti est*. Ern. præter necessitatem legi vult *illud pro id*. Quam vero Gœr. ut suam emendationem proponit lectionem, quamque nos exhibuimus, eam fere Schæferus excogitavit dicens: « Varie tentant hunc locum. Ego non dubito, quin Cicero scripserit: *Id autem incognitum est minus, quam usu necessarium*. Sensus: Jus civile minus est incognitum, quam est necessarium usu. Poterat cum usu reipublicæ plus ignorari, quia nimia illa notitia facit litigiosos, ut mox (§ 18, c. 6) ait Quintus ». Ita fere, et bene quidem, Gœr. explicat: jus civile diligentius et subtilius excultum est, quam usus ipse desideret. Videtur autem Cic. his nimiam *ἀκριβείαν* jurisconsultorum tangere. Wagn. vocem *id* non ad propius pertinere, sed ad *jus civitatis* monet, ut sit positum pro *illud*. Sed, si locum, uti supra factum est, explicas, neque Ernesti emendatione, neque Wagneri explicatione opus esse recte ait Gœr. Ma.

25. *De stillicidiorum*. Hæc a jurisconsultis in servitutibus prædiorum tractantur. TUAN.

26. *Aut ut stipulationum*. « Stipulatio, inquit Pomponius, Digg. lib. XLV, tit. I, Leg. 5, est verborum conceptio, quibus is qui interrogatur, daturum facturumve se id quod interrogatus est, respondet ». Plantus in Pœnulo: « r. Roga me viginti minas, Ut me effecturum tibi quod præmii, scias: Roga, c. Obsecro herole.

r. Gestio promittere. c. Dabisne argenti mi hodie viginti minas? r. Dabo, molestus nunc jam tu ne sis mihi ». Stipulationum autem harum non pauciores erant formulæ fere quam res de quibus concipiebantur. Eas in venalibus vendendis diligenter Manilius jurisconsultus perscripserat. Varro, lib. II, de Re Rustica, cap. 2, stipulationis formulam ponit: « Emptor stipulatur prisca formula sic, Illasce oves, qua de re agitur, sanas recte esse, ut pecus ovillam quod recta sanam est, extra luscam, sardam, minam, id est, ventre glabro, neque de pecore morboaso esse, habereque recte licere: hæc sic recte fieri spondes? »

27. *Judiciorum formulas*. Certas intelligit actionum formulas, ex quarum præscripto experiendum erat. Pomponius, Digg. lib. I, tit. II, 6: « Deinde ex his legibus eodem fere tempore actiones compositæ sunt, quibus inter se homines disceptarent, quas actiones ne populus, prout vellet, institueret, et certas et solennes esse voluerunt: et appellatur hæc pars juris, legis actiones ». Eas Flavius Appii libertus publicavit. Quam autem varis essent stipulationum et judiciorum formulæ ex Topicis intelligi potest, ubi scribitur: « At si stipulationum et judiciorum formulas partiare, non est vitiosum in re infinita prætermittere aliquid ». TUAN.

28. *Quæ a vobis*. Recte Gœr. reduxit *vobis*, quia Cic. hæc de Attico et Quinto, neque de aliis, dici voluit.

15 V. ATT. Atqui, si quæres, ego quid exspectem: quoniam scriptum est a te de optimo reipublicæ¹ statu, consequens esse videtur, ut scribas tu idem de legibus. Sic enim fecisse video Platonem² illum tuum, quem tu admiraris, quem omnibus anteponis, quem maxime diligis. — MARC. Visne igitur, ut ille Crete cum Clinia et cum Lacedæmonio Megillo, æstivo, quemadmodum describit, die, in cupressetis Cnossiorum, et spatiis silvestribus³, crebro insistens, interdum acquiescens, de institutis rerumpublicarum⁴ ac de optimis legi-

Vobis est in codd. Paris. A. B. C. edd. Asc. 1, 2, Ald. Crat. Herw. Car. Steph. Brut. et Sturm. Idemque placebat Ernesto, quia statim Atticens de sua exspectatione dicit: « ego quid exspectem ». Eadem est de hujus loci lectione Engelbronneri sententia. Ma.

V. 1. *De optimo reipublicæ statu.* Non eo in universum optimo, quem *idealem* vocant, qualemque Plato in XII de *politia* libris effinxerat, sed romanæ reipublicæ forma ad illam optimi speciem adaptata et emendata. Eandem enim auctor in istis de Republica libris rationem sequutus erat, quam in his de Legibus videmus: id quod tum ex fragmentis illorum, quæ etiam nunc supersunt, tum ex his ipsis, quos explicamus, libris passim cernitur. Vide nos ad § 20. G.

2. *Platonem.* Platonem maxime admirabatur Cicero, adeo ut « quemdam philosophorum deum » quodam loco vocet, de Nat. Deor. II, 12. Atticus autem Epicureus erat. Ita nunc exemplo Platonis de Legibus Cicero scribit: quæ tamen de lege disseret, ea esse Stoica docebo paullo post multis clarisque argumentis. Intellego enim in maximo errore nonnullos versari, qui hanc de lege disputationem Pla-

tonicam esse censeant. TURAN. — Ad h. 1. Engelbronnerus ita: Platonem nullo jure reprehendit Athenæos, lib. VI, p. 508, quod leges scripserit hominibus, non quales sint, sed quales finxisset ipse. Verum, haud scio, an hoc faciant, quæ leguntur apud Ciceronem de Orat. III, 22: « semper quacumque de arte aut facultate quaeratur, de absoluta et perfecta quaeri solere ». Vis enim et natura rei, nisi perfecta ante oculos ponatur, qualis et quanta sit, intelligi non potest. Neque enim Arcadibus, Cyrenæis ac Thebanis, quamvis rogatus, leges ferre voluit Plato, qui bonas leges accipere recusarent. ELIAN. V. H. II, 42; Diogen. Laert. III, 23. Platonem quanti fecerit Cicero quam ex his (I, 4, III, princ.) tum ex reliquis philosophis libris et epistolis patet; v. ad Div. I, 9. Ma.

3. *Et spatiis silvestribus.* Spatia silvestria sunt loca arboribus consita, per quæ ambulantes vadebant, inulam adituri, quæ infra II, 1 describitur. Spatia enim sunt, quæ non cursui solum, sed etiam ambulationi patent. G.

4. *Institutis rerumpublicarum.* Ut Lacedæmoniorum, verbi gratia, et Cretum: non enim hic *reipubl.* sed *rerump.* dicit. De duabus autem illis

bus⁵ disputat : sic nos inter has procerissimas populos, in viridi opacaque ripa inambulantes, tum autem residentes, quæramus iisdem de rebus aliquid uberius, quam forensis usus desiderat? — ATT. Ego vero ista 16 audire cupio⁶. — MARC. Quid ait Quintus? — QUINT. Nulla de re magis. — MARC. Et recte quidem. Nam sic habetote, nullo in genere disputandi magis honeste pateferi⁷, quid sit homini tributum natura⁸; quantam vim rerum optimarum mens humana contineat; cujus muneris colendi efficiendique causa nati, et in lucem

rebuspubl. multa disserit. Disserit etiam de generibus rerumpublicarum, regni, dominationis, optimatum, paucorum, populi. TUAX.

5. *Ac de optimis legibus.* Quod monet GÆr. vocabulum *optimis* non ad *legibus* modo, sed etiam ad *institutiis* referendum esse, in eo arguitur, neque rationem grammaticam respexit. Hoc enim si voluit Cicero, dicere debuit : « institutiis rerumpublicarum ac legibus optimis ». Verba : « de institutiis rerumpublicarum » sive idem volunt, quam : « de instituenda republica », que id ipsum significatur, quod vir doctissimus turbata constructione effici voluit, sive, ut Turnebus explicat, « de rebuspublicis, uti re vera sunt institutæ », v. c. Lacedæmoniorum et Cretensium. MA.

6. *Ista audire cupio.* *Ista* nescit Paris. nec orationi necessarium videtur id verbum. DAV.

7. *Nullo in genere disputandi magis honeste pateferi.* A nonnullis libris abest *magis*; quapropter illorum ducto Turnebus eamque sequutus Lambinus reponant, *nullo in genere disputationis sic pateferi*, ac ita pro varia lectione dat Car. Stephani vetus. Quam tamen plurimi codd. eam vocem retineant, ac dent, « nullo in ge-

nerè disputandi (liber 8. Victoris et Victorius *disputando*) magis honeste, vel honesta, pateferi »; legerim, « nam sic habetote : nullo in genere disputandi magis potest pateferi ». Mutatio quidem perexigua est, at sensui facit satis. DAV. — *Magis honeste pateferi.* Plerique libri et scripti et editi exhibent *honestæ*. Lectionem *honeste* præbent modo codd. Paris. A. et C. (in W. autem scriptum est *honestæ*). Bruto placet *honestæ*, Schefferus legi vult *honesto*. Ernest. ad h. l. ita : « *Honeste* quid h. l. sit, nemo dicat [dixit tamen GÆr. i. e. *honorifice*, in laudem hominis et honorem]; estque sine dubio vitiosum. DAV. coniecit *potest*; non satis placet : cur non potius *posse*? Sed nec hoc satisfacit. Mihi præ ceteris probatur Wyttenbachii conjectura, cui item mendosus videtur locus. Forte, ait, transponendum est, ut ita legatur : « nullo in genere disputandi illud honestum magis pateferi, quod sit homini tributum natura ». Illud etiam tenendum est, *honestum* idem esse, quod *pulchrum morale*, quod quasi fontem omnis juris continet. MA.

8. *Natura.* In hoc et sequentibus argumentum est omnium libb. de *Leg.* etiam eorum qui amissi sunt. TUAX.

editi simus; quæ sit conjunctio hominum, quæ naturalis societas inter ipsos. His enim explicatis, fons legum et juris inveniri potest.—ATT. Non ergo a prætoris edicto⁹, ut plerique nunc, neque a XII Tabulis¹⁰, ut superiores, sed penitus ex intima philosophia hauriendam juris disciplinam putas. — MARC. Non enim id quærimus¹¹ hoc sermone, Pomponi, quemadmodum

9. *A prætoris edicto.* Engelbr. ad h. l. ita: prætorum edicta sunt juris honorarii, non civilis. Prætores, si Pomponio credamus in L. 2, π. de Or. Jur. creari cœperunt, quum consules, bellis finitimis, avocari cœpissent, neque esset in civitate, qui jus redderet, unde *prætores urbani* dicti sunt. Sed hæc vera causa non est, ac color tantum, quo nisi sunt patricii ad fallendum simplicia plebis ingenium. Itaque recte Bachius observat, Pomponium sæpe tantum prætextas, non veras, causas memorare. Prætura enim primum instituta est eo tempore, quo consulatus cum plebe communicabatur. Nam, ut Livinus observat, lib. VII, initio: « Præturam et ædilitatem patricii excogitarunt, novos in civitate romana honores, pro concessio plebi altero consulatu ». Cf. Bach. *Histor. Jur. II*, cap. 11, 3, 4, 5. Ex horum edictis, quum multa, moribus usque sequentium prætorum, vim juris certi atque perpetui obtinerent, inde suo jam tempore Atticus plerosque juris disciplinam haurire dixit, quum antea ex XII Tabb. juris disciplina peteretur. Postremo illud observemus, hic non in contemptum romani juris disputare Atticum, quum dicit ex prætorum edictis juris disciplinam hauriri se nolle; nam neque Charondæ, neque Zaleuci, neque Solonis leges, neque cujusquam gentis alius scita hoc sermone desiderantur; sed juris et le-

gum fontes aperiendi sunt, atque inde leges quum populis, tum singulis, accommodandæ, v. lib. I, cap. 19, et A. Goveanus in *Argum. libb. de Legg.* pag. 497, 498. Ad rem conf. etiam Heidelbergg. *Jährbb.* 1819, nr. 43. p. 678; cens. Dabelowii *Histor. Rom. civit. et jur.* § 117; *Cellar. Antiqq. Rom.* L. V. S. III, cap. 6. Pro *edicto* in cod. W. est *edictio*. Ma.

10. *Neque a XII Tabulis.* De iis vid. Liv. lib. III, cap. 31, et seqq. ib. *Intt.* Engelbr. l. c. p. 18: Et XII quidem Tabb. a primis inde temporibus quasi certatim commentariis illustrare solebant Romani. Hinc Sexti Ælii *Tripertita Juris Civilis* (v. L. 2, § 36, π. de O. J.) hinc L. Ælii scripta in XII Tabb. Ciceroni laudata de *Legg.* II, cap. 23. Luc. etiam Acilius commentarios in XII scripsisse ibidem nos docet Tullius; et Antistium Labeonem in hunc censum venire Gellius docet. *Noctt. Att. I*, 12. Tandem nobilissimus Jctus Gains libros sex ad legem XII Tabb. scripsisse dicitur e quibus multæ in *Digestis* sunt reliquæ. Vid. *Schubart. de Fat. Jurisprud.* Ex 1. p. 255. *Bach. l. c.* I, 4, 11, et III, 2, 14. Sed Gaii quidem scripta et laudes egregie nuper explicuit G. G. Clifford in *Diss. inaug. Leidæ* 1802. Ca.

11. *M. Non enim id quærimus.* Nomen Marci omisit cod. Par. A. Post enim cum Ernest. Wagn. *Ger. et Schütziö* reduximus *id*, quod imme-

caveamus in jure¹², aut quid de quaque consultatione¹³ respondeamus. Sit ista res magna, sicut est; quæ quondam a multis claris viris¹⁴, nunc ab uno summa auctoritate¹⁵, et scientia sustinetur: sed nobis

rito exulare jusserat Dav. Eam vocem exhibent omnes nostri libri MSS et edd. Pro *querimus* anteq. cod. Par. C. et edd. Sturm. et Commel. *queris*. Locum nostrum laudat Gœrenz. ad Acadd. l. c. eumque recte ita explicat, ut dictum sit pro: « Non: non enim id querimus, etc. » Ma.

12. *Quemadmodum caveamus in jure.* Cavere dicitur jure consultus, quum suo consilio, quod consultori dat, ei damnum avertit. Erat enim triplex jureconsultorum munus, *respondere, scribere, cavere*. Vid. Bach. l. c. cap. 2, § 8-11, et Jo. Tayl. in Elem. Leg. Civ. p. 220. W. — *Caveamus*. Demus operam ne consultores nostri apud prætorem ab adversariis fallantur capianturque; nam id jus hic significat: ut pro Muræna, « Quando ego te in jure conspicio ». Jus enim locus est ubi jus dicitur. Cavere est jurisconsultorum proprium. Cicero in Topicis, « Quum tu mihi meisque multa cavisses ». Cavet jurisconsultus in jure, quum præsto est clienti suo apud prætorem, eumque ne capiatur et fallatur ab adversario instruit. De consultationibus etiam domi aut in foro interrogatus, respondet. Atque hæc jurisconsultorum officia sunt. TUAN.

13. *Consultatione.* Questio est de qua consultitur jurisconsultus. Thesis hoc nomine explicat in partitionibus, ut hypothesin causam vocat, in consuetudinem Romanorum ista traducens, quum jurisconsulti jus expendant universum, oratores singulorum causas agant. TUAN.

V. *Cic. pars tertia.*

14. *A multis claris viris.* Supra *summos* vocavit, et ut pato, *Ælium Coruncanium*, qui primus jus civile palam docuit; v. L. 2, § 35-38, π. d. O. J. et P. Scævola aliosque Scævolas intelligit. ERG. — *Clarus vir* apud Romanos dicebatur, qui inclarissset summis honoribus gerendis, i. e. qui prætura et consulatu functus esset. W.

15. *Nunc ab uno summa auctoritate.* Post hæc *viro* addunt codd. A. et B. hic vero supra lineam. Idem vocabulum addunt edd. Asc. 1, 2, Crat. et Herw. Erat autem ille unus *Servius Sulpicius Rufus*, quem unum omnibus anteponeere Cicero solebat. Brut. 41; de quo viro facilius sit initium dicendi invenire, quam exitum. Nam quemquam ejus scripta, ad jus civile pertinentia, perierunt omnia (in Basilicis enim quæ sub ejus nomine feruntur fragmenta, in Digestis nostris *Alfeno Varo*, *Servii discipulo*, tribuantur), fuit tamen æqualibus suis universi juris studio præcipuus ad veram ejus intelligentiam dux et auctor. Ceterum in primis juris civilis intelligentia præstitit, cujus rei causam tradit *Pomponius in leg. 2, § 43, π. de O. J.* nimirum quod objurgata esset a *Q. Mucio Scævola* ignorantia ejus juris civilis; namque dixerat is, turpe esse patricio et nobili, et causas oranti, jus, in quo versaretur, ignorare: ex qua objurgatione effloruit summa *Servii* in jure scientia. Rem tamen in dubium vocat *Augustinus ad lib. de Nom. propr. Pandect. p. 20; cf. Otto præf. ad Thes. Jur. tom. I.* Scripta ejus multa fuerunt olim, inter

ita complectenda¹⁶ in hac disputatione tota causa universi juris est ac legum, ut hoc, civile quod dicimus, in parvum quendam, et angustum locum concludatur¹⁷ naturæ. Natura enim juris explicanda est nobis, eaque ab hominis repetenda natura; considerandæ leges, quibus civitates regi debeant; tum hæc tractanda, quæ composita sunt et descripta¹⁸, jura et jussa¹⁹ po-

quæ libri II ad edictum ad Brutum; v. leg. 2, § 44, π. de O. J. quorum primum laudari putat Bachius in Leg. 5, § 1, π. de Inst. Act. v. Bach. II, 2, 44. Quare non multum errare nos crediderim, si Servium præcipuum palcherrimæ jurisprudentiæ romanæ auctorem dicamus, cujus laudis gloriam plerumque Triboniano tribuere solemus, aut certe Gaio concedimus, quum verosimillimum sit, juris civilis in formam artis redigendi inventorem fuisse Sulpicium. Vid. Cic. in Bruto, cap. 41-45; Hugo Lehrb. d. Gesch. d. Röm. Rechts, pag. 294; Otto in libro singulari de Ser. Sulpic. qui exstat t. V Thes. Jur. J. Luzac. in Specim. Acad. cap. 3, § 13-15, et § 33. Ad ingenium ejus animumque noscendum, cf. Epp. ad Divers. IV, 5. Ewo. — De voce *auctoritas* operæ pretium est legere Ern. Clav. Cic. p. 345-350. Ma.

16. *Sed nobis ita complectenda.* Codices exhibent, = sed nobis ita complectenda = unde Lambinus rescriptum voluit, = sed non querimus ista = complectenda, etc. = Sed vera prorsus est ea ratio, quam Paulinus Manatius primus reperit, quamque nos exhibemus. Dav.

17. *Angustum locum concludatur.* Vocem *naturæ* codd. MSS nostri omnes itemque edd. excepta Sturmiana, exhibent. Eam vero post Davis, etiam reprobarant Gœrenz. et Sch. idemque fecit Wyt. et in scholis, et in

marg. edit. Gœr. min. Mordicus quidem eam vocem retinent post Ernest. Hülsemannus et Wagnerus, neque tamen firmis rationibus ducti. Recte locum Gœrenz. ita explicat: Equidem universum jus, etc. sic comprehendam, ut id jus, quod vulgo civile dicitur, exiguum modo partem universi illius complectatur. Quum igitur ne subaudiri quidem possit vocabulum illud, eiecimus cum Davis. et Sch. neque solum, ut Gœr. uncinis inclusimus. Wyt. ad h. l. ita: Egregia est hæc descriptio, ita accipienda: juris universi et naturalis, tanta est magnitudo et majestas, ut totam rerum naturam complectatur et nostrum jus civile, cum illo comparatum, non nisi parvum quendam et angustum obtineat locum. Ma. — Hic tamen vox *naturæ* sumi potest pro *juris naturalis*. Certe illam sic intellectam servavit interpres gallicus Carolus de Rémusat; proponunt alii *materiæ*.

18. *Composita sunt et descripta.* Hæc vulgo dicuntur *jura positiva*, quæ opponuntur *juri naturali*, quia conscripta et sancita sunt. *Jus* etymologicè oritur a verbo *jubere*, unde et h. l. *jura* et *jussa* conjunguntur. W.

19. *Jura et jussa.* Intexerat etiam multa de institutis aliarum civitatum: et extremo lib. III, se de jure populi romani dicturam pollicetur, quo jus civile, quod privatum est, etiam continetur. Turan. — Jo. Canneg. in Obs.

pulorum, in quibus ne nostri quidem populi latebunt, quæ vocantur, jura civilia.

VI. QUINT. Alte vero, et, ut oportet, a capite, fra- 18
ter, repetis quod quærimus; et qui aliter jus civile tradunt¹, non tam justitiæ, quam litigandi² tradunt vias. — MARC. Non est ita, Quinte, ac potius ignoratio juris litigiosa est, quam scientia. Sed hæc posterius: nunc juris principia videamus.

Igitur doctissimis viris³ proficisci placuit a lege: haud scio an recte, si modo⁴, ut iidem definiunt, lex⁵

Miscell. cap. 1, p. 371, hunc locum ad aperiendam vocabuli juris originem adhibens ita exponit: « Jura autem dicebant (vestustiores Romani), non jura, quoniam olim literam r non habebant, quam demum Appius Claudius invenit, uti est in leg. 2, § 36, D. Orig. Jur. Egregie Cornificius Rhetoric. ad Herennium, lib. II, cap. 13: « lege, inquit, jus est, id quod populi jussu sancitum est ». Livius, lib. VII, cap. 17: « quodcumque postremum populus jussisset, id jus ratumque esset: jussum populi et suffragia esse ». Adde eundem lib. IX, cap. 33 et 34. Tum idem laudat nostram locum et ex iisdem Tallii libris hos: I, 12 et 16, II, 4, III, 1, additque: « Jus itaque quum nihil aliud sit, quam jussus, voluntas ore aut stylo expressa, dubium non est, quin optimo jure ad testatorem possit transferri ». Quæ etiam propterea h. l. adposui, quia Jo. Bep. Vico, homo oeteroqui haud invenustus, de juris etymo mirifica excogitavit, quum conjectat jus antiquitus usurpatum esse de adipe hostiarum, quæ rite Jovi cæderentur; qui deus Jous appellatus sit; unde repetita fuerit et forma Jovis et vero etiam juris, quandoquidem ipsius jus primigenii pars potior in illis sa-

crificiis Jovi consecrandis constiterit. Ca.

VI. 1. Tradunt. Tradunt, ait W. est docent, ut accipere dicitur pro discere. Ma.

2. Litigandi. Via litigandi est methodus in foro procedendi apud judicem, et verbum litigare dicitur in bonam et malam partem. Ma.

3. Igitur doctissimis viris. Doctissimos viros, ait Engelbr. intelligit philosophos (græcos), ut de Or. lib. III, cap. 15. Similiter Græci, ante inventum philosophiæ nomen, sapientes vocabant λογίους, v. Herod. in Proëmio: οἱ λόγοι Πατριῶν. Cf. inf. I, 10, 28. Laudat in hanc rem W. Ciceronis locos Parad. II, 1, III, 17, ubi hunc usum notavit J. M. Hensinger. Plato philosophos etiam τοῖς ὀρθῶς φιλομαθεῖς vocat; quod item notavit Wytt. ad Plat. Phædon. p. 217. Ma.

4. Si modo. Si modo, ait Wytt. proprie est dubitantis, hoc loco est affirmantis, et quidem ironice. Ma.

5. Lex est ratio summa... prohibetque contraria. Noster, Philipp. XI, cap. 12: « Est enim lex nihil aliud nisi recta et a numine deorum tracta ratio imperans honesta, prohibens contraria ». Idem apud Lactantium, Divin. Inst. lib. VI, cap. 8, 7: « Est

est ratio summa, insita in natura⁶, quæ jubet ea, quæ
facienda sunt, prohibetque contraria. Eadem ratio
quum est in hominis mente confirmata⁷ et confecta,
19 lex est. Itaque arbitrantur, prudentiam esse⁸ legem,

quidem vera lex, recta ratio, naturæ
congruens, diffusa in omnes, constans,
sempiterna, quæ vocet ad officium
jubendo; vetando a fraude deterreat.
Eodem recidunt et ea quæ leguntur
ejusdem libri cap. 24, 29. Pari sensu
Stoici volunt νόμον σπουδαῖον εἶναι
λόγον ὀρθὸν εἶναι, προσαρκυῖον μὲν τῶν
ποιητέων, ἀπαγορευτικὸν δὲ τῶν οὐ
ποιητέων. Dav.

6. *Insita in natura.* Ad verba
« insita in natura » Wytt. in scholia:
Hæc lex dicitur esse in natura tam-
quam mens naturæ. Si quidem deus,
secundum veteres philosophos, est
anima mundi. Natura autem dicitur
tota universitas corporum et ingenio-
rum, ejusque vis animata. Taylorus
in *Elem. Leg. Civ.* p. 104, perperam
ita distinguit: « Lex est ratio; summa
insita in natura ». Alii, sit Turn. in
primo *Comm.* legunt *a natura*. Cod.
M. « summa in ista natura ». Ma. —
Insita in natura. In illa rerum pe-
tente natura universi gubernatrix,
atque adeo in summo et præpotente
Deo. Stoicis enim Deus et natura idem
sunt. Itaque, lib. II, in ejusdem legis
definitione in naturæ locum Deum
substitutet; sic scribens, cap. 4: « Ita
principem illam legem et ultimam,
mentem esse dicebant omnia ratione
aut cogentis, aut vetantis Dei ». Deni-
que Fatum, Natura, Deus, Providentia
Stoicis idem sunt. Cæ.

7. *In hominis mente confirmata.*
Guilielmus non recte placuit *confor-
mata*. Vide sis infra cap. 9, fin. et
lib. II, cap. 5. Dav. — *Confirmata et
confecta.* Ita edendum censuimus,

quamquam Engelbr. l. c. p. 27, not.
c. Guilielmi rationem præferat, lau-
dans Ern. Clav. *Civ. vv. confirmatio
et conformatio.* Or. pro Arch. poeta,
cap. 7, ubi Ern. cum Grævio *con-
formatio doctrinæ* edidit. Sed si verè
sunt Turnebi et Wyttensbachii inter-
pretationes hujus loci, sicut sunt, lo-
cum non habet ista emendatio, quam
cum Davio respicit Schüttaus in
Summario lib. de *Legg.* p. 27, advo-
cato eodem, quem Dav. laudat, loco,
ubi est: « natura... confirmat ipse per
se rationem et perficit ». Ma. — *Con-
firmata et confecta.* Ratio enim in
hominis inchoata est et infirma, recti-
que et iniqui in hominibus intelligen-
tia non satis est enodata, nec satis
firma et perfecta: sed confirmata est
et confecta in mente sapientis ratio
eque lex est. Nam inter deos et ho-
mines interest, quod in diis sponte
naturæ absoluta ratio est, in homini-
bus infirmior est: convalescit autem
doctrina, præceptione, institutione,
usu etiam sine præceptione. Infra
enim scribit: « ipsam per se naturam
longius progredi, quæ utinam nullo
docente profecta ab illis, quorum ex
prima inchoata intelligentia genera
cognovit, confirmat ipse per se per-
ficitque rationem ». Turn.

8. *Prudentiam esse legem.* Ad verba
prudentiam... legem Wytt. ita: Nam
ratio perfecta et confirmata in homine
est prudentia. Ex quatuor partibus, in
quas veteres virtutem universæ distri-
buebant, *prudentiam, justitiam, fer-
titudinem, temperantiam*, prudentia
latissime patet et est veluti fundameta-

cujus ea vis sit, ut recte facere jubeat, vetet delinquere : eamque rem illi græco putant nomine⁹, a suum cuique tribuendo, appellatam; ego nostro, a legendo¹⁰. Nam ut illi æquitatis, sic nos delectus vim in lege ponimus; et proprium tamen utrumque legis est. Quod si ita recte dicitur, ut mihi quidem plerumque¹¹ videri solet, a lege ducendum est juris exordium. Ea est¹² enim naturæ vis; ea mens, ratioque

tum ceterarum virtutum. Vid. Creuzeri Annot. ad Plotin. de Pulcrit. p. 276, 277, ibique laud. Wytt. ad Platon. Phæd. p. 171 sq. aliosque locos Veterum. Ma.

9. *Eamque rem illi græco putant nomine.* Lambinus edidit, *eamque νόμον illi*, etc. Erudite illi viro non accesserim, quum Cicero passim græcas voces non exprimat; licet in animo νόμον habuerit, qui ἀπὸ τοῦ νόμου deducitur. Dav.

10. *A legendo.* A deligendo, ut in lege insit delectas rerum agendarum. Alii putant quod legenda cognoscendaque populo proponeretur. Quomodo J. Bapt. Vico libro supra laudato, pag. 143, *legis* etymon item a *legere*, i. q. colligere, adeoque a silvestri vita victique antiquissimorum hominum ac proinde a *legendis* glandibus (leguminibus) repetere studeat, h. l. exponere et longum est nec necesse. Contra a verbo *legare* repeti mavult J. Canegieter, in Obs. miscell. cap. 1, pag. 373 sqq. laudans et Ulpiani tit. 24, § 1: « *Legatum* dicitur, quod legis modo, id est, imperativo testamento relinquitur ». Et addens: « Quid, si dicamus ipsam *legis* vocabulum inde descendere? vero namque simillimum esse videtur, in casu olim primo dictum fuisse *legis* vel *legis, duces* vel *ducis, reges* vel *regis*, quorum loco nunc dicimus

lex, dux, rex. » Stoicos quoque, aliosque philosophos parum sollicitos fuisse de vera vocum origine, multa declarant. Quare nec ipsam Ciceronem iniror, nec ipsum etiam Varro-nem, quantumvis Ciceronis iudicio Romanorum doctissimum: quorum ille de Legg. I, 6, *legem* a legendo ob id dictam scribit, quod in ea insit *vis delectus*; hic vero de L. L. lib. IV, p. 23, *legatos*, quod lecti publice, quorum opera consilioque uteretur peregre magistratus ». Omitto alios. Unice verum prodidit Wytt. v. *legem* a græco λέγω ducens. Mox scriptum malebam: « quæ sæctis omnibus ante nata est » quum oedicum aliquot nostrorum comnotus auctoritate, tum libri Vaticani de Republica et grammaticorum quos ibi adhibuit Ang. Maius ad III, 2, pag. 218, ed. Stuttgart et Tubing. Cf. ejusdem Indie. orthogr. p. 355 sq. Ca.

11. *Ut mihi quidem plerumque.* Ad v. *plerumque* Wytt. in scholis: i. e. non semper, sed maximam quidem partem; nam licet in hoc juris principio explicando Stoicos sequitur, tamen universe in tota philosophia Cicero sequebatur Academicos, quibus licebat pro rerum obscuritate modo hoc, modo aliud, statnere: quam rationem explicat Cic. de Off. III, 8. Ma.

12. *Ea est.* Verba « Ea est... regula »

prudētis¹³; ea juris atque injuriæ regula¹⁴. Sed quoniam in populari¹⁵ ratione omnis nostra versatur oratio, populariter interdum loqui necesse erit, et eam legem, quæ scripto sancit quod vult, aut jubendo, aut vetando, ut vulgus, appellare. Constituendi vero juris ab illa summa lege capiamus exordium, quæ sæculis omnibus ante nata est, quam scripta lex ulla, aut quam²⁰ omnino civitas constituta. — QUINT. Commodius vero, et ad rationem instituti sermonis sapientius¹⁶.

dicta sunt bifariam, *absolute et relate*. Et *absolute* quidem lex dicitur esse in deo vis naturæ, in homine mens ratioque prudentis; *relate* dicitur lex regula juris injuriæque. Est autem *regula* proprie norma, secundum quam corpora ad rectam lineam ordinantur. Est ab eadem origine verbum *regere*, nomina *regis* et *regni*, in quibus significatio habet notionem boni moralis et activi. Vocem quidem non habet edit. Asc. 2, cum nonnullis aliis. Ms.

13. *Ea mens ratioque prudentis*. Schefferus ad h. l. ita: Hoc *prudētis* mihi valde suspectum est. Nempe nihil usquam quidquam præcedit de *prudente*, sed *prudētia*. Puto plane scripsisse Nostrum, ut est in codice Palatino, *prudētiæ*. Cod. M. *prudētiæ*. Neque mihi vox *prudētis* ita substantive posita satis Ciceroniana videtur. Ceterum recte hic contulit Engelbronner. l. c. p. 26. Demosthenis locum in priorē or. contra Aristogit. (p. 492 ed. Wolf. p. 774 Reiak.) τοῦτο ἐστὶ νόμος, ὃ πάντας ἀνθρώπους προσίται πείθεσθαι διὰ πολλά, καὶ μάλιχα ὅτι πᾶς ἐστὶ νόμος εὐρημα μὲν καὶ δῶρον θεῶν, δόγμα δὲ ἀνθρώπων φρονιμῶν. Quæ observata fuisse Ciceroni cum Engelbronnero facile adducor ut credam. Ms.

14. *Ea juris atque injuriæ regula*. Seneca de Benefic. lib. IV, cap. 12: « Legem dicimus justī iniquitque regulam esse ». Sic νόμον κανόνα εἶναι δικαίων τι καὶ ἀδικίων dixit Chrysippus apud Martianum, Digg. lib. I, tit. 3, § 2. Dav.

15. *In populari*. Nos aliquando nomen legis de lege populari intelligemus et usurpabimus, a qua lege, qui non esset in philosophia versatus, juris primordium esse repetendum putasset. Τῶν.

16. *Et ad rationem instituti sermonis sapientius*. Quocumque demum nomine Lambinus eos fastidiat, qui Ciceronem sic scripserunt existiment, eorumdem tamen me ipsum esse profiteor. Nihil enim urgeo, quod codd. Oxonn. et octo mei omnes sic exhibent, atque Dav. dubitat, an in ullo libro scripto aptius legatur; quamquam etiam Victor. et Turneb. sic exhibent: Cic. ipse hoc adv. pro rei convenientius utitur II, ep. 7: « Nemo est qui tibi sapientius suadere possit, te ipso », sc. quo modo, Cario, te in tribunatu geras, conf. Brut. 42, 155. Accedit etiam, quod *sapientia*, si non ex schola, sed populari ratione loquaris, vel proprie de consilio rei convenienter tum inveniendo, tum exsequendo dicatur. G.

MARC. Visne ergo, ipsius juris ortum a fonte¹⁷ repetamus? quo invento, non erit dubium, quo sint hæc referenda¹⁸, quæ quærimus. — QUINT. Ego vero ita faciendum esse censeo. — ATT. Me quoque adscrito¹⁹ fratris sententiæ. — MARC. Quoniam igitur ejus reipublicæ²⁰, quam optimam esse docuit in illis sex libris Scipio, tenendus est nobis et servandus status, omnesque leges accommodandæ ad illud civitatis genus; serendi²¹ etiam mores, nec scriptis omnia san-

17. *A fonte.* Quod a capite ducere etiam dici solet: nam caput est fons: est etiam ostium fluminis. Cæsar, B. G. IV, 10: « Multisque capitibus in Oceanum influit ». Ad fontem autem illum et originem juris, jura et leges referenda erunt. TURAN.

18. *Quo sint hæc referenda.* I. e. ad quod genus, et ad quem usum sint convertenda. Est hæc, quæ vulgo dicitur, *applicatio legum.* W.

19. *Me quoque adscrito.* Rednimus *adscrito*, quam *adscribi* sit in libris nostris MSS et in edd. Asc. 1 et 2, et *adscrito* in edd. Ald. Crat. Herw. Car. Steph. Brut. Commelin. et Gothofr. vulgata vero satis fulciatur codice Brux. quem Gœrenz. adhibuit, ubi est *adscrito* cum glossa *adscito*. Schefferus ad h. l. ita: In senatu priusquam sententiæ forebantur in tabellis, dicere singuli solebant eam, quæ excipiebantur et annotabantur a scribis. Ergo qui in eadem cum alio erat sententia, suam adscribi alterius jubebat. Ma.

20. *Reipubl. quam opt. e. docuit.* *Romanæ* pnta, quam Scipio, qui in illis libris primas tenebat, ad illam justitiæ jurisque normam, quæ libro IV proposita fuerat, accommodarat. G.

21. *Serendi.* Non omnia legis imperia cavenda sunt, sed de virtute et

vitio in disputatione multa ponenda, et de disciplina, et de origine naturæque juris, quæ res bonos mores seret. TURAN. — *Serendi etiam...* *sancienda.* Duo sunt h. l. in quibus cum Gœrenzio facere nullo modo possum. Primum, quod verbum *serendi*, unde est *semen*, quia plerumque in deterioribus accipitur [sed v. locum a Davasio laudatum, sc. Tusc. I, 14], a *sero*, *serui*, quod *ordinare* est, derivari posse putat; quod huic loco minime convenit et plane a Ciceronis loquendi more alienum est. Alterum illud est quod ex uno cod. Vien. legi vult: « nec s. sint o. sancienda », qui tamen non nisi vocem *sint* præstat, cum reliquis autem *sec* exhibet. In quo vereor ut mentem Ciceronis sit assequutus. Non enim ideo serendos esse mores ait, ne scriptis omnia sanciri necesse sit; nam quæ scriptis sanciantur, id est, vel jubentur, vel vetantur legibus scriptis, non tam religiose servantur, quam quæ moribus cum natura quasi populi coaluerunt. Ergo non idem est utrum fiat, neque dicere potest legislator: perinde est, utrum moribus, an legibus scriptis aliquid sanciam: utrumcumque fecero, altero sine damno supersedere potero. Sed id vult Noster: mores etiam sunt serendi; sunt enim

cienda: repetam stirpem juris a natura, qua duce est nobis omnis disputatio explicanda. — ATT. Rectissime: et quidem ista duce²² errari nullo pacto potest.

21 VII. MARC. Dasne igitur hoc nobis¹, Pomponi (nam Quinti novi sententiam), deorum immortalium vi, natura², ratione, potestate, mente, numine³, sive quod est aliud verbum, quo planius significem quod volo, naturam omnem regi? nam si hoc non probas, ab eo⁴

quædam, quæ, si scriptis modo sancias legibus, non tam certo et religiose observantur. MA.

22. *Ista duce.* Quam alii philosophi omnes plurimum naturæ tribuunt, tum vero vel maxime Epicurei, quorum sententiam sequebatur Atticus. TURAN.

VII. 1. *Dasne igitur hoc nobis.* Ad verba: « Dasne igitur hoc nobis » W. ita: « Est hoc, quod vulgo dicunt, *postulatum*. Postulat enim sibi concedi ab Attico, omnem naturam, i. e. totum mundum regi et gubernari divina providentia. Nam Quintus frater, ut Stoicus, hac de re minime dubitabat ». MA.

2. *Deorum immortalium natura... naturam omnem regi.* Vulgō, « de deorum immortalium vi, natura ». Sed vocem penultimam nesciunt codices; primam vero respicit latini sermonis ratio, nec eam agnoscunt editi nonnulli. Ut verum tamen fatear, *natura* mihi nullo modo placet; nec, ut opinor, ita loquuntur auctores, quam de providentia deorum sit sermo. Hinc fit, ut Lambinus, *deleta natura*, legat « deorum immortalium vi, ratione, potestate, etc. » Forte melius reponas « deorum immortalium cura, ratione, etc. » Ovidius, *Metam.* I, 47: « Sic onus inclusum numero distinxit eodem Cura dei. Livius, IV, 43: « Rempubl. deorum providentia

curaque exceptam memorabat ». Tacit. AN. XIV, 12: « Quæ adeo sine cura deum eveniebant, ut multos post annos Nero imperium et scelera continuaverit ». Prosper de *Prov. Divin.* vers. 83: « Quæ si cura dei celsa spectaret ab arce ». Et vers. 329: « Anne aberat tum cura dei ». Sic etiam vsa. 415, 551, ac alibi. Vide sis et Agellium, II, 128. DAY.

3. *Numine.* Dicitur ea pars divinitatis, qua continetur efficientia voluntatis; quippe deorum potestas ita informabatur a Veteribus, non ut manibus aut alio instrumentorum genere, quod vellent, efficerent, sed solo nutu; unde illud est poetæ de Jove: « Annuit et totum nutu tremefecit Olympum ». W. — Pro « quod est aliud » in eod. Cr. legitur « quod aliud est ». MA.

4. *Ab eo.* Locus philosophiæ uberimus et pernecessarius de providentia nobis tractandus hic esset, si hoc nos concederes, qui tamen privatim suam propriamque scholam habet. In hac autem de lege disputatione providentia, ut aliis libris a philosophis probata, pro confessa ponitur. Scripserat enim verbi gratia Chrysippus ut de Legibus, ita quoque περί προνοίας, id est, *de providentia*. Hic autem a deo qui legunt, et a bonis libris recedant, et sententiam corrumpunt. TURAN. — *Ab eo nobis causa ord.* In Ozona.

nobis causa ordiēda est potissimum.—ATT. Do sane, si postulas: etenim propter hunc concentum avium, strepitumque fluminum⁵, non vereor condiscipulorum⁶ ne quis exaudiat. — MARC. Atqui cavendum est: solent enim, id quod virorum bonorum⁷ est, admodum irasci; nec vero ferent, si audierint, te primum caput libri optimi⁸ prodidisse; in quo scripsit⁹,

meisque omnibus, etiam Brux. a deo legitur, idemque Crat. aliaque edd. plures servant; ut vix dubium sit, quin hæc lectio in plerisque MSS quam adesset, neglecta relinqueretur. Est autem ea vera lectio, quamquam eandem Turnebus rejecit; haud dubie quod pluralis *deorum* præcesserat: sed Cicer. sic sæpiissime. Sensus enim est: quod nisi concesseris, ut Epicureus, a dei natura et providentia probanda est ordiendum: eo vero dato, statim ad hominem pergam. Vid. § 22. Edi igitur sic jussimus. G.

5. *Fluminum*. Liris et Fibreni, qui in asperis illis Arpinatum locis strepabant. TRUX.

6. *Ne quis condiscipulorum*. Secum Pomponius quosdam ex amicis et familiaribus eisdem sententiam sequentes adduxerat, ut Sausseum. T.

7. *Virorum bonorum*. Quod non reprehendo; nam bonorum animi sunt irritabiles. Itaque non damno quos irasci dico: sed et boni aliam in partem dicuntur Epicurei, scilicet simplices et minime mali. Cicero, Tuscul. III, cap. 21: « Et queruntur quidam Epicurei viri optimi (nam nullum genus est minus malitiosum) me studiose dicere contra Epicurum ». Et prima Tusculana, c. 3: « In quo magis est nobis elaborandum, quod multum esse libri latini dicuntur scripti inconsiderate, ab optimis illis quidem viris, sed non satis eruditis ». Itaque

jocus est ex ambiguo: eosque ostendit quum ratione non possint, iracundia pro secta propugnare solere. TRUX.

8. *Primum caput viri optimi...* in quo scripsit. Editur a plerisque omnibus *caput libri*, licet nullus liber scriptus sic expresse legat. Maxima eorum pars *capitali* exhibent, et qui variant, parum tamen discedunt. Sic etiam E. U. W. Gud. uterq. et Vient. *capitali*: sed Dresd. 1, *capituli*, 2 *capiti*, Cassel. *captivi*, Brux. *captivi optimo*. His ex varietatibus hoc satis clarum videtur, fuisse olim duplex compendium *capit*, ut, quod deinde, una serie, lineisque neglectis, scriptum, hæc lectionum monstra pepererit. Brux. qui integra vocum compendia, sed item coalita et sine lineis servavit, certo adject. tertio casui aptavit. Recte igitur Aldus et Pearceius *caput viri*: nam sic legendum est. Ita demum etiam verbum *scripsit* habet, quo referatur. *Capit* autem sic nude de decreto *καπίον δοξῶν* Epicuri positum plenissime defenditur ex Acad. II, 32, 101: « Ita, nobis tacentibus, ex uno Epicuri capite, altero vestro, perceptio et reprehensio tollitur ». G.

9. *In quo scripsit*. Epicurus librum quemdam *καπίας δόξας* inscripsit, cujus prima hæc est sententia, quam et Cicero in libro de Div. [N. D. I, 30], citat: « Quamquam video nonnullis videri Epicurum, ne in offensionem Atheniensium caderet, verbis. reli-

«Nihil curare deum, nec sui, nec alieni». — ATT.
 22 Perge, quæso; nam id, quod tibi concessi, quorsum
 pertineat, exspecto. — MARC. Non faciam longius;
 huc enim pertinet.

Animal hoc providum, sagax, multiplex¹⁰, acutum,
 memor, plenum rationis et consilii, quem¹¹ vocamus
 hominem, præclara quadam conditione generatum
 esse a supremo Deo. Solum est enim ex tot auiman-
 tium generibus atque naturis particeps rationis et co-
 gitationis¹², quum cetera sint omnia expertia. Quid

quissæ deos, re sustulisse. Itaque in
 illis selectis ejus brevibusque senti-
 tiis, quas appellatis *κρίσις δόξας*,
 hæc, ut opinor, prima sententia est.
 Quod beatum et immortale est, id
 nec habet, nec exhibet cuiquam ne-
 gotiam ». Id sic scripserat Epicurus:
 Τὸ μακρίον καὶ ἀθάρατον εἶναι αὐτὸ
 πρᾶγμα ἐστὶν, εἴτε ἄλλω παρέξει.
 Epicurum non nominavit, quod satis
 Attico notus esset auctor sententiæ:
 et quum inter se Epicurei dixit dice-
 bant, per excellentiam Epicurum in-
 telligebant. TUAN.

10. *Multiplex*. Callidus, varius,
 qui tam multa callet, ut simplex con-
 tra, incallidus, nec astutus. TUAN.

11. *Quem vocamus hominem*. Ex-
 quisitiore usu h. l. ponitur *quem*,
 quod referatur ad *hominem*, pro *quod*.
 Sic solent subinde optimi scriptores.
 TUAN. Quæst. IV, 10: « Ex perturba-
 tionibus autem primum morbi confi-
 ciuntur, quæ vocant illi νοσήματα ».
 Terent. Andr. III, 5, 1: « Ubi illie
 est scelus, qui me perdidit? » Cf. J. Fr.
 Gronovius et Drakenborchius ad Li-
 vium, XXIX, 12; item Curtius ad
 Cic. Epp. ad Div. I, 9, 34. W. — A
 Græcis manavit hæc ratio. Herodot.
 II, 125: τῶν εὐκρίματων, τὰς (i. e. ἀς)
 ἀκούετο θήσας. Cf. Matthiæ Gr. § 440,

7, et Stallbaum ad Platon. Phileb.
 p. 118. Ca. — De hæc constructione
 plura disputavimus ad ed. maj. Cic.
 de N. D. II, 55, p. 442; conf. edit.
 min. ib. p. 163. Ochsner. ad Oliveti
 Eclogg. Cic. p. 30 sq. Zumptii Gram-
 mat. Lat. p. 201, et meum indicem
 ad editionem maj. Ciceronis de Na-
 tura Deor. s. v. *qui*. Ma. — In proxi-
 mis: « præclara quadam conditione »
 illud *quadam* intendit; quasi dicat:
 quæ verbis declarari satis non potest;
 quam vim *quidam* sæpius habet cum
 adjectivis copulatum; cf. Orator. II,
 74, Att. VII, 16, de Rep. I, 8: « nec
 vero nostra *quadam* est inatitenda
nova et a nobis inventa ratio ». Astius,
 quum ad Platon. Remp. IV, p. 491
 sq. similem vim voculæ τὴς explicaret,
 de hoc Latinorum usu non videtur co-
 gitasse. Ma. — Consimilem disputandi
 rationem inisse videtur Cicero in quar-
 to de Republica, ut a corporis animi-
 que discrepante natura explicanda
 transiret ad vim legum explanandam;
 uti quidem arbitratur Ang. Mai. in
 Scholio ad ejus libri fragmenta, pag.
 272. Ca.

12. *Et cogitationis*. Cogitatio est
 quadam rerum in animo agitatio et
 comparatio. Ea autem rationis est, et
 lib. II [de Nat. Deor. III, 28], *ratio*

est autem, non dicam in homine, sed in omni cælo atque terra, ratione divinius? quæ quum adolevit atque perfecta est, nominatur rite¹³ sapientia. Est igitur, quoniam nihil est ratione melius, eaque et in homine, et in deo, prima homini cum deo rationis societas¹⁴. Inter quos autem ratio, inter eosdem etiam recta ratio¹⁵ communis est. Quæ quum sit lex, lege quoque consociati¹⁶ homines cum diis putandi sumus.

esse dicitur his verbis : = Quæ libido, quæ avaritia, quod facinus, aut suscipitur, nisi consilio capto, aut sine animi motu et cogitatione, id est, ratione perficitur? = Iterum II, 7 : = Illud autem quod vincit hæc omnia, rationem dico, et si placet pluribus verbis, mentem, consilium, prudentiam, cogitationem, ubi invenimus? Itaque ratio et cogitatio idem sunt. ΤΥΑΝ. — Possunt tamen duo hæc verba sensu diverso accipi. Ratio illud est naturale lumen quod in homine invenitur, et ei vel invito affulget. Cogitatio autem designare potest activam operationem mentis, cujus ope homo agit in suas cogitationes, seu veritatem quærat, seu vera inventa disponat atque ordinet. Cogitatio, mea sententia, idem sonat ac verb. gall. *réflexion*.

13. *Nominatur rite sapientia. Rite* non tantummodo est *recte, vere, juste*, sed etiam convenienter juri divino, unde *ritus* dicuntur cærimonie sacræ. W. — Pro seq. est in cod. M. legitur et. Ma.

14. *Rationis societas.* Idem in compendio sententiarum Stoicarum scribit Arius apud Euseb. Pr. Ev. XV, 15 : Κόσμου πόλιν εἶναι ἐκ θεῶν καὶ ἀνθρώπων συνιστώσαν· κοινωνίαν δ' ὑπάγειν πρὸς ἀλλήλους διὰ τὸ λόγου μετέχειν, ὃς ἐστὶ φύσει νόμος, quem locum supra converti. Id etiam Cicero,

de Nat. Deor. lib. II, cap. 31, declarat his verbis : = Sequitur ut eadem sit in iis quæ humano in genere ratio, eadem veritas utrobique sit, eadem lex, quæ est recti præceptio, pravi impulsio : ex quo intelligitur prudentiam quoque et mentem a diis ad homines pervenisse. Ad rem confer Baguet de Chrysisso, p. 173. Ma.

15. *Recta ratio.* Ratio duplex est Stoicis, ut ait Porphyrius περὶ ἀποχῆς, III, 2, λόγος προφορικός καὶ ἐνδύθιτος, id est, ratio quæ in pronuntiatione est et in cogitatione. Rursus est eodem auctore apud eos λόγος κατωρθωμένος καὶ ἡμαρτημένος, id est, ratio recta et vitiosa. Dicitur etiam λόγος ὀρθός, qua ex partitione contra Stoicos Porphyrius etiam argumentatur. Hæc qui repetunt e Gorgia Platonis, risum captant. ΤΥΑΝ.

16. *Lege quoque consociati.* Pal. quartus et Fabric. *conciliati*, quod Grutero non displicet. Sic etiam e nostris Paris. Reg. Harleian. sec. ab emendatrice manu, et Ven. 1471, nec eorum fidei non credendum puto. Accedit et Med. nisi quod is librarii vitio *conciliari* representet. Vid. lib. II Nat. Deor. cap. 31. DAV. — *Conciliati homines.* Ita cum Dav. Geor. et Schützio dedimus, quod etiam Beierus præfert, laudans nostrum locum ad Cic. de Offic. I, 41, 149, idemque exhibent edd. Asc. 1, 2, Crat. et Herw.

Inter quos porro est communio legis, inter eos communio juris est. Quibus autem hæc sunt inter eos communia¹⁷, et civitatis¹⁸ ejusdem habendi sunt. Si vero iisdem imperiis et potestatibus¹⁹ parent, multo

et cod. M. in quo tamen librarii ineptia peperit *consiliati*; posteriores vero in marg. reliquorum librorum lectionem *consociati* habent, in qua ego scriptione interpretis sive glossatoris manum agnosco. Ad rem confer quos laudat Beierus ad Cic. de Offic. I, 43, 153, pag. 303 seq. Pro porro cod. M. habet *priore*. Ma.

17. *Quibus...* [inter eos] *communio*. Uncinis inclinatissimis hæc vocabula, et parum abfuit, quin ea plane eijceremus. Dicant enim, quidquid velint, Gorenzius et Wagnerus, laudentque et Perizonium ad Sanct. Minerv. II, 12, 3, et Ciceronem ipsum de Orat. I, 54, 232, pro tatando hoc lectionis monstro; ego solœcismum non ferendum, et voces *inter eos* ex linea præcedente male repetitas esse a librariis existimo. Quare eijciendæ potius, quam cum Davasio corrigendæ videntur. Vulgatam ita defendit Hülsem. ut dicat, his libris a Cicerone ultimam manum non fuisse adnotam. Quasi vero Cicero, pueri instar, in iis, quæ subito funderet, pronominum rationem distinguere non potuerit! Idem etiam conjecit *inter ipsos*, ut Wagnerus *inter se*. Qualia si scripsisset Cic. non mutavissent librarii lectionem. Ma.

18. *Civitatis ejusdem habendi*. Hæc Stoica sunt, ut ex quarto lib. de Fin. cap. 3, intelligitur, ubi scribitur de Stoicis: « At quanta conantur? Mundum hunc omnem oppidum esse nostrum. Incendit igitur eos qui audiunt. Vides quantam rem agas? Ut Circeis qui habitat, hunc omnem mundum

saum municipiam esse putet ». Id vero multo clarius et illustrius de Nat. D. lib. II, cap. 31, Stoicus Baldus dicitur his verbis: « Atque necesse est quum dii sunt, ut profecto sunt, animantes esse, nec solum animantes, sed etiam rationis compotes, inter seque quasi civili conciliatione et societate conjunctos, unum mundum, et communem rempubl. atque urbes aliquam regentes ». Rursam cap. 62: « Est enim mundus quasi communis deorum atque hominum domus, aut urbs utrorumque ». Numquamne igitur isti expergiscentur qui hæc somniant esse Platonica? TURAN. — Ex Stoicorum decreto, ait Wytt. totum hunc mundum esse civitatem deorum et hominum, cujus sit princeps summus ille omnium rerum creator, Augustinus sibi et nomen et propositum sumpsit illius operis, quod est *de Civitate Dei*. Jam cf. Cic. de Rep. lib. I, cap. 13, pag. 37, edit. Tub. ubi est: « mundus hic totus, quod domicilium quamque patriam di nobis communes secum dederant ». Ma.

19. *Imperiis et potestatibus*. Deo summo tanquam magistratui, ejusque rationi et numini, nam ejus imperio et potestati, ut magistratui, obediunt. Imperia sunt, inquit Festus, quæ quis præest exercitui: potestates, quæ quis negotio a populo præficatur. Ulpiano potestas est merum imperium. Mitti etiam cum imperio et potestate in provincias atiqui dicebantur. Imperia et potestates sunt magistratus, quos penes ditio est summæ reipubl. Hic præpotens deus intelligitur et

etiam magis²⁰. Parent autem huic cælesti descriptioni²¹, mentique divinæ, et præpotenti deo : ut jam universus hic mundus, una civitas²² communis deorum atque hominum existimanda; et quod in civitatibus ratione quadam, de qua dicitur idoneo loco, agnationibus²³ familiarum distinguuntur status, id in rerum natura tanto est magnificentius, tantoque præ-

ejus summa ratio. Qua de re lib. II agemus. TUAN.—Jo. Canneg. in *Obsa. miscell.* c. 6, p. 397 sq. « Mixtum hoc imperium alio nomine *potestas* appellatur. Dico paucis : imperium est magistratuum majorum, potestas minorum. Imperium Romæ habebant consules, dictatores, prætores, interreges. Qui vero magistratus iis inferiores erant, potestatem habebant, ut ædiles curules, ædiles plebei, tribuni plebis, quæstores. — Atque hæc est causa, cur *imperium* et *potestatem* complures distinguant hoc modo, ut differentiam, quam dixi facile intelligas ». Tum laudat Cicer. Philipp. II, cap. 21, et nostrum locum itemque de Legg. II, 12, adjicitque : « In quibus tamen locis *imperium* et *potestas* illos designat, ut sæpe alias, qui imperium et potestatem habent, etc. » Ca.

20. *Si vero iisdem imperiis et potestatibus parent ii, multo etiam magis. Parent autem huic cælesti descriptioni.* Vulgo, « si vero iisdem imperiis et potestatibus parent : multo etiam magis parent huic cælesti descriptioni ». Ac ita dederunt Victorinus et Lambinus, licet hæc lectio commodum sensum non pariat. Nos vero ducta Paris. Reg. et Ven. 1471, hunc locum restitimus. Sic autem habent ii libri, « Si vero iisdem imperiis et potestatibus parent ei (Ven. et) multo etiam magis. Parent autem ut huic cælesti...

Deo jam universus, etc. » *Ut* scilicet loco non suo ponitur. DAV.—*Si vero iisdem imperiis*, etc. Quod ad sensum cum Davasio facimus, neque vero ejus vocalem *ii* sine libris admittendam duximus, neque quam Gœr. in edit. min. ante *multo* addidit *id.* Illud *multo etiam magis* respondet græco καὶ πολὺ γὰρ μᾶλλον; intellige : « cives ejusdem civitatis sunt ». Ma.

21. *Descriptioni.* Summæ et ultimæ legi ejus, id est, rationi et numini illius dei cui reliqui dîi et homines parent. Est autem hic *descriptio*, ut vulgo loquimur, ordinatio et constitutio. T.

22. *Una civitas.* Post *civitas* addidimus *sit*, quod vulgo abest, cum Gœr. et Sch. eamque vocem desiderabat etiam Wytt. In iis editionibus, qui eam habent, in fine periodi additur ; v. c. in edd. Paris. Comm. Lamb. ; Wagn. In ed. Asc. legitur eodem loco *est*, et recte quidem, quum pro. ut habeat *unde*. Fallitur igitur Gœr. credens in omnibus hucusque editionibus vocem *sit* fuisse desideratam, quod etiam crederet Wytt. Ma.

23. *Agnationibus familiarum.* Spiræ generis per personas virilis ætus : nam mulieres, etsi in agnatis sunt, non distinguunt familias, sed viri. Sic fit ut quidam patricii sint, quidam plebei. TUAN. — De agnatis adde Collat. Legg. Mos. et Romm. tit. XVI, § 3, 4, ibiq. Jo. Cannegister. et Gaii Instit. lib. I, § 156, ibiq. interpr. Ca.

clarius, ut homines deorum agnatione²⁴ et gente teneantur.

²⁴ VIII. Nam quum de natura omni quaeritur, disputari solet (et nimirum ita sunt, ut disputantur¹), perpetuis cursibus, conversionibus² caelestibus existi-

24. *Deorum agnatione.* Qui ut reliqui caelites, a summo deo generati sunt, eamque communem parentem habent, ut deorum fratres et consanguinei dici queant. Qui autem agnati sunt, etiam ejusdem sunt gentis. Agnatos Cicero in Timaeo quam dixit, fratres intellexit. Nam quod Plato scripsit, Ζεύς, ἦρα τὰ καὶ πάντας ἰσοῦς ἴσμεν πάντας ἀδελφεὺς λεγόμενους ἀπάντων ἔτι τὰ τοὺς τοῦτων ἄλλους ἰσχύοντες, vertit, - Deinceps Jovem atque Junonem, reliquosque quos fratres inter se et agnatos usurpari atque appellari videmus, et eorum, ut veteri verbo utar, proaspiciam. Nam *fratres et agnatos* pro eisdem posuit, ut *usurpari et appellari* pro eodem. Pomponius Mela agnatos appellavit nepotes et pronepotes, neptes et proneptes. Ejus haec verba sunt: - Tamen quia singulis aliquot simul conjuges et plures ob id liberi agnaticae sunt; nosquam pauci. Tria fuerunt antiquis cognationis genera, ut ait Budaeus, agnatio, gens, stirps: ac stirps quidem familia erat; sic lib. II, cap. 1, dicit se natum *stirpe antiquissima*. Gens multas familias continebat, ac, ut quidam volunt, inter nobiles erat qui capitis nullam erant diminutionem passi. Quos adjuvat Livius, qui patricios solos gentem dicit habere. Agnatio in virilis stirpis cognatione posita erat, ut dicunt: ea tamen etiam feminae continebantur. Proinde quum duae Claudiorum familiae essent: una patricia Pulchrorum, altera plebeia Marcello-

rum, ut Tranquillus in Tiber. cap. 4, scribit, agereturque ut de Orat. lib. I, cap. 30, relatum est, de hereditate Liberti inter eos, Marcelli bona ab Liberti filio ad se stirpe (nullum enim gentis jus habebant plebei): Claudii patricii ejusdem hominis hereditatem ad se gente rediisse dicebant. Gentiles autem deorum immortalium homines esse sic Cicero in Timaeo scribit, c. 11: - In quibus qui tales creantur, ut deorum immortalium quasi gentiles esse debeant, divini generis appellentur, teneantque omnium animalium principatum - : quod tamen Plato dixit καθ' ὅσον μὲν ἀπάντων εἶναι προεσθῆαι ἀδελφείας ὑμῶν, ad animam immortalem id referens. Epictetus apud Arrianum dicit nos esse συγγενεῖς θεῶν, id est, deo cognatos. ΤΥΧΑ.

VIII. 1. *Quum de natura omni quaeritur disputari... ista, sic disputantur.* Ita legendum ex veteribus libris. ΤΥΧΑ.

2. *Conversionibus caelestibus.* Hujus rei sic meminit Lactantius, lib. II, cap. 11: - Aliant certis conversionibus, et astrorum motibus, maturitatem quosdam existisse animalium serendorum: itaque terram novam semen genitale retinentem folliculos quosdam ex se in uterorum similitudinem protulisse: de quibus Lucretius, V, 806: - Crescebant uteri in terram radicibus apti: eosque quum maturassent, natura cogente, ruptos animalia tenera profudisse: deinde terram ipsam humore quodam, qui esset lacti similis, exuberasse, eoque stimento

tisse quamdam maturitatem serendi generis humani : quod sparsum in terras³ atque satum, divino⁴ auctum sit animorum munere. Quumque alia, quibus cohærent⁵ homines, e mortali genere sumpserint, quæ

animantes esse nutritos». Hujus etiam rei mentio est apud Diodorum et Eusebium de Præparatione Evangelica. Plato autem in Timæo, a minoribus diis fabricata corpora; animos vero a summo deo satus, scribit. Igitur ita se res habet, quum de rerum natura disserit ab iis philosophis, qui censent mundum ortum habuisse, ut a Stoicis, qui exustiones et eluviones longinquis temporibus evenire censent, de hominum ortu sic ut Cicero ait disputatur. « Zeno autem Cittiensis, ut Censorinus, cap. 4, ait, Stoicæ sectæ conditor, principium humano generi ex novo mundo constitutum putavit; primosque homines ex solo adminiculo divini ignis, id est, dei providentia genitos». Nam Stoicis ignis Jupiter est. « Aspice hoc sublime candens, quem invocant omnes Jovem », ex Ennio Cicero affert, ut ignem esse doceret. Longis autem temporum intervallis censent exustiones evenire, ac tum solum Jovem esse, omni rerum natura deleta, etiam aliis diis, ut Plutarchus scribit in libro de Orac. defectu. Hujus rei sic Seneca meminit, epist. 11: « Qualis est Jovis quum resoluta mundo et diis in unum confusis, paullisper cessante natura, acquiescit sibi cogitationibus suis traditus ». Ergo post illam exustionem redintegrato et instaurato mundo, tandem maturitas quædam existet serendi humani generis. Satum humani generis ad Stoicorum rationem respiciens sic attingit lib. I de Nat. Deorum, cap. 32: « Semina deorum decidisse de cælo putamus in terras, et sic homines patrum similes existisse? Vellem diceretis.

Deorum cognationem agnoscerem non invitus ». Quiddam etiam simile in libro de Senectute perstringit his verbis, cap. 21: « Sed credo deos immortales sparasse animos in corpora humana, ut essent qui terras tuerentur. Stoici quoque animam nostram etiam quoddam dei ἀπόκαταμα. id est, delibationem esse dicebant, quæ sententia etiam tribuitur Pythagoricis, ut in lib. de Senectute his verbis, « Audiebam Pythagoram Pythagoreosque, incolas pæne nostros, qui essent Italici philosophi quondam nominati, nunquam dubitasse quin ex universa mente divina delibatos animos haberemus ». Cicero de Div. lib. II, cap. 11: « Naturale quod animus arripere ut exciperet extrinsecus ex divinitate, unde omnes animos haustus, aut acceptos, aut libatos haberemus ». TURAN.

3. *Sparsum in terras.* Significare videtur cæli satu corpora generata, « deciduo inde rerum omnium semine », ut a Plinio scribitur, Hist. Nat. lib. II, § 3. Pro atque satum libri scripti atque factum habent. TURAN.

4. *Divino auctum.* Animum corpori mortali ingeneratum a deo esse. Sic « auctum a filiolo » scribit, sibi natum filium significans, Epist. ad Atticum, I, 2. Et « cautes nullis sensibus auctas » Catullus dicit, surda saxa et sensibus orbata. Simile est illud ejusdem, Carm. 68: « Teque bona Jupiter auctet ope ». TURAN.

5. *Quumque alia, quibus coherent homines, e mortali.* Sequutus sum editionem Turnebi, ut etiam fecit Aldus Nepos et Lambinus, qui ipsam alioquin semper arripit. Vulgata, « nam

fragilia essent et caduca; animum tamen esse ingeneratum a deo : ex quo vere vel agnatio nobis cum cælestibus, vel genus⁶, vel stirps⁷ appellari potest. Itaque ex tot⁸ generibus nullum est animal, præter hominem, quod habeat notitiam aliquam dei; ipsisque in hominibus nulla gens est neque tam immansueta⁹,

quod aliquibus coh. etc. sumserunt... animum esse ingeneratum». Victorinus et Sturm. exhibent, «quamquam alia quibus coher. etc.» ut vulgata. Pal. quart. accedit scripturæ communi. At quart. a manu prima solum agnoscit : «quamquam alia quibus cohererent homines et mortali genere et deo : ex quo, etc.» GAUR. — *Quamquam alia, quibus cohererent.* Ita ex libris nostris MSS Cr. et W. cum Gœr. scripsimus, quia imperfectum contextui magis convenit. Volebat idem dare Schützius, ut ex nota videmus; sed assissime in ejus editione leges in notis : ita correxi, neque tamen locum correctum reperies. DAV.

6. *Vel genus, vel stirps appellari potest.* Nobis quoque servanda visa est vox *genus*, quam *gens* non nisi in edd. Comm. et Par. nescio unde, compareat. Est sine dubio correctoria, qui *genus* eodem sensu dici non crederet. Pro *stirps* est *stirpis* in Copp. Vict. b. Ma. — Est h. l. dictionis *genus* exquisitum : nobis appellari potest agnatio - pro : est aliquid in nobis, quod vocari possit agnatio cum diis. Igitur Davisius perperam corrigere tentavit ita, ut pro *appellari* legatur *adrogari*, Conf. Wopkens. Lectt. Tull. p. 91. W. — De simili usu verbi *καλῶν* vide Wytténb. ad Platon. Phædon. p. 285, et ad Plutarch. lib. II, p. 901. Ca. — *Stirpis* pro *stirps* est in cod. H. Ad constructionem « nullum est... quod habeat » vide Gœrens. ad de Fin. I, 20, p. 99, in primis autem

ad Acadd. II, 22, 70; Heindorf. ad Cicer. de Nat. Deor. II, 32, p. 195; Benth. ad Hor. Sat. II, 11. Ma.

7. *Vel stirps.* Si tamquam una decuram et hominum familia sit ab uno auctore generis summo deo proseminata. Jus arctius est agnationis quam vel gentis, vel stirpis. Gens multas familias complectitur : stirps familia est : stirps propinquior est quam gens, quo etiam modo Pulchrorum et Marcello rum fortasse verius explicari controversia potest. T. — Cf. p. 494, n. 24.

8. *Itaque ex tot.* Sic et lib. I de Divin. [de Nat. Deor. cap. 16, de Epicuro] : «Solum enim vidit primum esse deos : quod in omnium animis eorum notionem impressisset ipsa natura. Quæ est enim gens, aut quod genus hominum, quod non habeat sine doctrina anticipationem quamdam decuram, quam appellat *πρόληψιν* Epicurus, id est, antceptam animo rei quamdam informationem : sine qua nec intelligi quidquam, nec sciri possit». Veteres autem philosophi simile simili cognosci consueverunt, ut quæm deum cognoscamus, illius naturæ dissimiles non simus. Sic, ut monuisti censent, ex dividua et individua natura Plato animum temperat, ut omnia cognoscat. TIAN.

9. *Nulla gens est neque tam mansueta.* Dedimus cum DAV. Gœrens. et Schütz. lectionem Lactantii, loco a Davisio laudato, neque vero ideo, quia duo ejusdem fere significationis vocabula verbo *neque* conjungi, vel

neque tam fera, quæ non, etiam si ignoret, qualem habere deum deceat, tamen habendum sciat. Ex quo ²⁵ efficitur illud, ut is agnoscat Deum, qui, unde ortus sit, quasi ¹⁰ recordetur, ac noscat. Jam vero virtus eadem ¹¹ in homine, ac Deo est, neque ullo alio ingenio ¹²

potius se jungi, non posse putemus, vel quia plane idem significare existimemus *immanusuetus* et *ferus*, quæ sunt rationes Gœrenzii; opponuntur enim admodum similia illo vocabulo, v. c. Parad. I, 1: « nec expletur unquam, nec satiatur »; Offic. III, 8, « nec tetrius, nec sædus »; de Univ. 3, « neque redargui, neque convinci »: quos locos laudavit Ochsnerus in nova Eclogarum Ciceronis, ab Oliveto quondam editarum, editione, pag. 18, ad defendendam nostro loco vulgatam; aliquid etiam gradationis esse inter *immanusuetus* et *ferus* cum eodem et Wagnero contra Gœrenzium contendimus. Sed illud potissimum nos movet, quod non tantum *neque* repetitur, ut in illis locis, sed etiam particula *tam*; unde patet, Ciceronem re vera hæc duo vocabula sibi invicem graviter, neque vero tantum gradatione quadam levi, opponere voluisse. Accedit, quod illud *in* facile ex litera præcedentis vocabuli *tam* oriri potuit, et quod ipse Cicero simili plane oppositione de Divin. I, 1, 2, usus est: « Gentem... nullam video, neque tam humanam atque doctam, neque tam immanem tamque barbaram, quæ, etc. » quem locum commode laudavit Gœrenz. Hülsem. lectionem *immanusuetus* veram esse existimabat cuius glossam *fera* Epitomator quem somniat, de suo addiderit. Ad rem adde Platonem de Legg. X, 3, pag. 886, A, Steph. unde sua hauserrunt Dio et Sextus Empiricus, quorum locos excitavit Davis. Conf. Ernesti

Init. doctr. solid. p. 238 sqq. quem librum, hodie a nostratibus fere neglectum, apud externos merito magni æstimari vidimus. In cod. M. legitur in seqq. « quæ non etiam aliquam de ipsis si ign. » Ma.

10. *Ut is agnoscat Deum, qui, unde ortus sit, quasi recordetur, ac noscat.* Offendit admodum *tò quasi*, neque quidquam extricant commentariis interpretum. *Quantus* constat et *quasi* vocabula una *q* litera fuisse scripta: emendo itaque: « qui unde ortus sit, quantus sit, recordetur, ac noscat, quantus sit Deus, unde originem traxit ». Ca.

11. *Virtus eadem.* Platonici hic Stoicos reprehendunt: multo enim omnia ista esse dicant in Deo absolutiora, ut speciei discrimen sit, in animi natura, in virtute aliisque omnibus; hæc enim in hominibus degenerare multoque summissiora esse censent: Stoici plane eadem. TURN.

12. *Ingenio.* Natura ulla, ulla alia animante. TURN. — *Neque alio ullo ingenio præterea.* Legendum monuimus ad Epit. Lactantianæ cap. 48, « neque ullo alio in genere præterea »; nec sententiam mutamus. Eodem modo Græci φίλον adhibent. Vide Xenophontem, Memor. lib. I, cap. 4, 13. DAV. — *Neque alio ullo ingenio.* Pro ullo alio scripsimus cum Gœrenz. ex Ciceronis more alio ullo, quod est in codd. W. H. et M. itemque in edd. Paris. et Commel. Idem volebat etiam Bathius. Davisi conjecturæ in genere pro ingenio calculum snum adiecit

præterea. Est autem virtus¹³ nihil aliud, quam in se perfecta et ad summum perducta natura. Est igitur homini cum Deo similitudo. Quod quum ita sit, quæ tandem potest esse propior certiorve cognatio? Itaque ad hominum¹⁴ commoditates et usus tantam rerum ubertatem natura largita est, ut ea, quæ gignuntur, donata consulto nobis, non fortuito nata videantur; nec solum ea, quæ frugibus atque baccis terræ foetu¹⁵ profunduntur, sed etiam pecudes:

Engelbr. l. c. p. 33, in quo nos quoque adsentientes habet, ita tamen, ut corrigere non audeam, verens, ne ipsum Ciceronem corrigam. Quæ vero Gærens. ad defendendam vulgatam descriptionem affert, *ingenium* dici de propria cujusque rei natura, v. c. - *ingenium* soli, loci, herbarum -; in eo non animadvertit, vocem illam hoc sensu non sine genitivo, vel addito, vel intellecto, poni solere, ut significet idem fere quod *natura*. Hülsem. et *ingento*, et *in genere* in glossis ponit, scribique vult « neque in ullo alio præterea ». Abjicere certe debuit distinctionem minorem. Davisii rationem commendat etiam repetitum *in. Ca.*

13. *Est autem virtus.* Hæc virtutis definitio Stoicorum est: aiunt enim igniculos nobis quosdam virtutum naturæ insitos esse, qui quum adulti sunt, perfectam virtutem efficiunt: hæc ergo temere virtutem « perfectam in se naturam » appellat, quum et ipsæ, et summum quoque bonum ab illis primigeniis seminibus proficiantur. In diis statim perfecta natura est, in hominibus non item, sed tandem confirmatur et perficitur. Proinde II de Nat. Deor. dicitur a Stoico Balbo, « Nec vero hominis natura perfecta est, et effloitur tamen in ea virtus ». Perfectio autem naturæ hic est ratio- nis absolutio. TURAN.

14. *Itaque ad hominum.* Propter illam cognationem et gentilitatem hominibus potissimum natura, id est, deus, consultum esse voluit, illisque omnis largita est. Ita ex tanta rerum ubertate hominibus consulto donata, argumentum cognationis sumitur. Tractatur hic de providentia locus lib. II de Nat. Deor. in quo ita scribitur. cap. 6a: « Principio ipsæ mundus deorum hominumque causa factus est, quæque in eo sunt, ea parata ad fructum hominum et inventa sunt ». Itaque, lib. I, cap. 9, Epicureus in Stoicam sic loquitur: « An hæc, fere ut dicitis, hominum causa constituta sunt? » Sed et lib. I de Offic. cap. 7, idem Cicero dicit, et Stoicis hæc adscribit, hujusque de justitia disputationis capita sic perstringit: « Atque ut placet Stoicis, quæ in terris gignuntur, ad usum hominum omnia creati: homines autem hominum causa esse generatos, ut ipsi inter se aliis aliis prodesse possent ». Hæc si Stoica non sunt, our Stoicis adjudicat, a Platone abjudicat quem non appellat? In Timæo apud Platonem, hominis causa non procreantur omnia. TURAN.

15. *Terræ factu.* Balbus Stoicus, lib. II de Nat. Deor. cap. 6a: « Terra vero facta frugibus, et vario leguminum genere, quæ cum maxima largitate fundit, ea ferarumne an homi-

quod perspicuum sit¹⁶, partim esse ad usum hominum, partim ad fructum, partim ad vescendum procreatas. Artes vero innumerabiles repertæ sunt, docente natura¹⁷: quam imitata ratio, res ad vitam necessarias solerter consequuta est.

IX. Ipsum autem hominem eadem natura non solum celeritate mentis ornavit, sed etiam sensus, tamquam satellites, attribuit, ac nuntios¹; et rerum plurimarum obscurarum necessarias intelligentias²

num causa gignere videtur? De pecudum genere, equis utimur, fruimur quibusdam, ut lac et lanam suppeditantibus, quibusdam etiam vescimur. Cicero, Tuscul. lib. I, cap. 28: «Tum multitudinem pecudum, partim ad vescendum, partim ad cultus agrorum, partim ad vehendum, partim ad corpora vestienda». Et lib. II de Natura Deorum, cap. 63: «Quid enim oves aliud afferunt, nisi ut earum villis confectis atque contextis homines vestiuntur?» TUAN.

16. *Quod perspicuum sit.* Hæc mihi non magis, quam Ernestio probantur, qui non tantum pro *quod* voluit *quo*, ut Gœrens. ait, sed etiam *fit* pro *sit*. Ita certe nescio offenderet. Ego quidem neque cum Wagn. *quod* pro *ita ut*, neque cum Gœrens. pro *ita ut hoc* dictum existimo, cujus quidem usus exempla exstare dixit, neque tamen vel unum protulit. Wagn. autem, qui ex Corn. Nep. Att. 18, adfert: «quod vix credendum sit», in ea re rationem grammaticam parum perspexit. Est enim ibi pronomen relativum, non ad unum quoddam vocabulum, sed ad totam enuntiationem pertinens, et accusativus græcus a. absolutus pro *qua in re*. Sed quum in cod. Cr. pro *quod* reperissem *quidam*, et cogitarem, nulla vocabula facilius inter se permutari sæpiusque, quam *sit* et *fit*, conjeci:

«quo quidem perspicuum sit». Rath. pro *quod* conjecit *quum*. Ad rem, sed in contrariam partem, cf. Cic. de Rep. III, 11, p. 237 sq. Ma.

17. *Docente natura.* Natura enim exordia quædam artium nobis ostendit, ut ædificationis in hirandinibus, texendorum retium in araneis. Igitur solers ejus imitatrix ratio res sine quibus salvi et incolumes esse non possumus consequuta est. Sed potius censeo insita esse artium semina dono naturæ, quæ rationis imitatione et rerum comparatione tandem artes pariant. Cicero, lib. II de Nat. Deor. cap. 59: «Quanta vero illa sunt, quæ vos Academicis infirmatis et tollitis, quod et sensibus et animo, ea quæ extra sunt, percipimus atque comprehendimus? Ex quibus collatis inter se et comparatis, artes quoque effecimus, partim ad usum vitæ, partim ad oblectationem necessarias». TUAN.

IX. 1. *Ac nuntios.* Cicero, de Nat. Deor. lib. II, cap. 56: «Sensus autem interpretes ac nuntii rerum, in capite tamquam in arce mirifice ad usum necessarios et facti, et collocati sunt, etc.» Satellites autem dicit tamquam ministros quosdam et apparitores. [Ad hanc rem conf. Bagnet de Chrysiippo, p. 62 sqq. Ma.]

2. *Nec satis intelligentias.* Intelligentias hic vocat notiones mente per-

enodavit³, quasi fundamenta quædam scientiæ; figu-

ceptas ex Stoicorum sententia, id est, conformationes insignitas in animo et impressas. Cicero in Topic. cap. 7, « notionem quoque Stoicos sequens appellat, quam Græci, ut ait, ἐννοίας et πρόληψιν dicunt: eamque ait esse insitam et ante perceptam cuiusque formæ cognitionem, enodationis indigentem ». Id enim est quod hic ait, « non satis enodatas esse primas intelligentias »: enodationis enim indigent. Magis enim enucleandæ sunt definitionibus, præceptis, usu vitæ ac cognitione philosophiæ. Itaque huc illud ex lib. III Offic. cap. 20, pertinet: « Explicata atque excute intelligentiam tuam, ut videas quæ sit in ea speciei formæ et notio viri boni ». Rursum cap. 19: « Si quis voluerit animi sui complicatam rationem evolvere ». Ergo illud in Top. cap. 2, hinc explicandum est, non satis intellectum, « Definitio adhibetur, quæ quasi involutam evolvit id de quo quæritur ». Nam ad complicatas et involutas illas notiones referendum est. Stoici autem communes intelligentias et insitas præceptiones, principia philosophiæ esse putaverunt: eas vocarunt κοινὰς ἐννοίας καὶ ἑμάρτους πρόληψεις. Exstat Plutarchi liber περὶ κοινῶν ἐννοιών, in quo contra Stoicos disserit, quod quum communes intelligentias principia philosophiæ profiteantur esse, eorum tamen philosophia communibus notionibus maxime repugnare refragarique videatur. Falso autem quidam affirmant πρόληψιν apud Platonem inveniri, cæjus vocabuli primus auctor Epicurus fuit. Recordatio autem illa Platonis in Phædone et Menone nihil ad hunc locum pertinet, præsertim quum nihil de animorum migratione in corpora hic disputatum sit. TURN.

3. Rerum plurimarum et obscura-

rum necessarias int. enodavit. Hæc est emendatio Wytenbachii, quam in tanta librorum et scriptorum, et editorum discordia, ut simplicissimam, amplexi sumus. In codd. Cr. et W. est: « rerum plurimarum obscura nec satis intelligenda »; in Copp. Victt. b. et cod. H. « r. pl. obscuras nec satis intelligendas »; in cod. M. « rer. plur. obscurarum necessitas ». Ed. Asc. 1, « rerum plurim. obscurarum necessarias intelligentias », uti volebat Dav. et dedit Ern. Ald. Asc. 2, Car. Steph. Crat. Herw. Gothofr. Brat. et Sturm. habent: « r. plur. obscuras et necessarias intelligentias », ut dedit Davis. voluitque, ut videtur, Wag. quamquam in contextu Ernestinam lectionem servavit. Edd. Paris. et Coman. habent « r. plur. obscuras nec satis intelligentias ». Schefferus locum pro desperato habet, quamquam se aliquando coniecisse dicat *nec status*. Pearceus, quocum consentit Rathius, correxit apud Olivetum, cumque sequentus est Allemannus: « et rerum plurimarum obscuras nec satis enodatas intelligentias, quasi fundamenta quædam scientiæ ». Goswenz. dedit: « et rerum plurimarum obscuras necessarias intelligentias »; in qua lectione vix Cicero manum suam agnosceret, neque, credo, Gær. disputatione sua et exemplis omisissæ particulæ et probavit, « obscuras necessarias intelligentias » latine dici posse. Idem (ex conjectura videlicet) in ed. sua minore scripsit: « et r. plur. obscuras, nec satis [claras] intelligentias », ubi Wytenb. margini adpinxit, *necessariasque*: Schützius vocem *necessarias* temere irrepsisse arbitratur ex versa illo superiore: « res ad vitam necessarias », deditque igitur: « et rerum plur. obscuras intelligentias »; conferens de

ramque corporis habilem, et aptam ingenio humano dedit. Nam quum ceteras animantes abjecisset⁴ ad pastum, solum hominem erexit⁵, ad cælique, quasi cognationis domiciliique pristini, conspectum excitavit: tum speciem ita formavit oris, ut in ea penitus reconditos mores effingeret. Nam et oculi nimis⁶ ar-

Legg. I, 22, 59: « principio homines rerum omnium quasi adumbratas quasdam intelligentias animo ac mente conceperunt ». Haud incommode. Novissime attingit locum Beierus ad Cic. de Off. lib. III, cap. 16, 76, p. 325, qui ita: « Natura rerum plurimarum obscuras [necessarias. In al. libris est nec satis, ut ex 22, 59, illustratas addi posse videatur] intelligentias ». Et habet hæc ratio, quo se commendat. In tanta scriptiois diversitate licet etiam meam qualemcumque conjecturam addere, cui nec plus, nec minus, quam par est, tribuo: « et rerum plurimarum obscura, nec affatim intelligenda, enodavit quasi fundamenta, etc. » Scripsi autem *enodavit* cum Gorenz. et aliis, quum jam dudum mihi suspectum fuisset illud ἀπαξ λεγόμενον *enodavit*, quod nunc jam Nizolio duplicuisse video. Quod ad sensum a Davasio et Turnebo locus satis videtur explicatus. In primo Turnebi commentario, editioni Parisiensi 1558 adjecto, plane eandem vides lectionem quam ex Wytt. scholis recepimus. Ita enim ille: « Legendum est, « rerum plurimarum et obscurarum necessarias intelligentias enodavit ». Intelligentias vocat notiones cujusque rei animo præsumptas et conformationes insinguitas et impressas. Cicero in Topicis notionem quoque appellat, quam Græci, ut ait, ἐννοίαν et πρόληψιν [ad illam πρόληψιν conf. præsertim Cic. de Nat. Deor. lib. I, cap. 16, pag. 73,

ibique Davis. et Cr. annott.] dicunt: eamque ait esse insitam et ante præceptam cujusque formæ cognitionem, enodationis indigentem. Græci etiam ἐπιβολὴν dicunt. Hoc porro totum Platonium est. *Enodavit* autem veteres codices habent ». Ms.

4. *Abjecisset ad pastum*. I. e. sic neglexisset, ut, capite in terram demisso ac prono, ad pastum modo natæ esse videantur. G.

5. *Solum hominem erexit*. Balbus, lib. II de Nat. Deor. de hominibus ita loquitur, cap. 56: « Qui primum eos humo excitatos, celso et erectos constituit, ut deorum cognitionem cælum intuentes capere possent ». Sic Anaxagoras quum ab eo quaereretur, « cuius rei causæ natus esset », respondit, « solis ac cæli videndi », quod irridet Lactantius, lib. III, cap. 9, 4. Summa in homine his quæ in mundo summa sunt respondent, in stirpibus summa respondent imis, pecora tamquam interjecta sunt, non satis erecta. Galeus autem non satis pie ex pisce οὐρανοκόπη hæc irridet. Tuam. — Sic ipse canit Ovidius in prim. lib. Metamorph. « Pronaque quum spectent animalia cetera terram, Os homini sublime dedit cælumque tueri Jussit, et erectos ad sidera tollere vultus ».

6. *Nam et oculi nimis arguti*. Nihil muto in omnium librorum consensu; sed fateor hanc lectionem mihi satis suspectam esse. Wyttenb. quidem in scholis ita: *nimis* h. l. idem est, quod

guti⁷, quemadmodum animo affecti simus⁸, loquuntur; et is, qui appellatur vultus, qui nullo in animante esse, præter hominem, potest, indicat mores: cujus vim Græci norunt, nomen omnino non⁹ habent.

vehementer. Valde argutum est id, quod arguit, i. e. ostendit, significat. Igitur hi sunt oculi valde significantes et aliquam voluntatem aut inclinationem animi exprimentes. Conf. Cic. de Orat. III, 59. Sed vereor, ut *nimis*, in hoc sermone teneti et sedato, poni possit pro *vehementer* et nostro *nur allsu sehr*. Toupins coniecit (Ezmond. in Suid. et Hesych. tom. IV, pag. 5) *limis arguti*, quod ne latinum quidem est. Sobūtzins (Gœr. enim nihil monet) coniecit *indices arguti*, quod ad sensum bene; neque vero facile aliquis dixerit, quo modo ex hac descriptione ea oriri potuerit, quæ omnes libros occupat. Ego primum conieceram: « nam et oculi, mimi sicuti »; sed desiderabam loca Veterum, quibus *voxi sicuti* secundo loco poneretur; neque enim satisfaciebat, quod est de Inv. II, 3, 8, *diversis sicuti familiis*. Excogitabam deinde hanc lectionem: « nam et oculi, mimi instar arguti », collato eodem, quem contulit Wytt. loco. Denique, quum rursus ad hunc locum accederem, in mentem venit legere: « nam et oculi nimirum arguti »; et nunc, quum parvæ editionis Gœr. exemplum, quod fuit Wyttensbachii, manibus tero, video plane ita virum summum aliquando coniecisse, nam ad vocem *nimis* in margine adscriptum reperio *nimirum*. Ma.

7. *Oculi arguti*. Nimis mobiles et agiles, ut digiti arguti. Totus autem iste locus egregie lib. I Commentar. Xenophont. tractatur, et lib. II de Nat. Deor. Trar.

8. *Affecti simus*. Plerique commen-

tat. *sumus* pro *simus* adducunt. Ad hæc verba ita Gœrens. *affecti sumus* ex libris scriptis omnibus, et nostris, et Davisianis, et forte etiam reliquis, sententiæ loci convenienter, pro *simus*, edidimus, ut dudum Davia. fecerat; Ernest. vulgatam rediit. Nam de re certa sermo est, hoc quidem sensu: produnt oculi, vel invitis nobis, quo vere affectu tenesamur. *Sumus* autem et *simus* ubique fere communi nota *s* in scriptis indicantur. Totius autem loci sententiæ brevissimis actor expressit, Orat. III, 59, 221: *Imago animi vultus est, indices oculi*. Qui locus etiam in reliquis conferri meretur.

9. *Nomen omnino non habent*. Græcum quidem πρόσωπον *vultum* reddunt Latini. Vide Servium ad *Æneid.* XII, 666, et Gatakerum ad Antonini lib. I, § 8. Græcis tamen Cicero nomen esse negat, quo *vultus* exprimitur; quod πρόσωπον faciem proprie denotat, nec in se continet ullam voluntatis indicium. « At vultus et facies hoc distant. Vultus est voluntas, quæ pro motu animi in facie ostenditur: facies ipsa oris species »; ut ait Nonius, cap. 5. Isidorus, Orig. lib. XI, cap. 1: « Vultus dictus, eo quod per eam voluntas ostenditur animi: secundum voluntatem enim in vario motu mutatur. Unde et differunt sibi utraque: nam facies simpliciter accipitur de uniuscujusque naturali aspectu; vultus autem animorum qualitates significat ». Vide et Donatum ad Terentii Andr. act. I, scen. 1, 92, 93. Non tamen inficiss eo, quin τὸ ἴδιον

Omitto opportunitates, habilitatesque reliqui corporis, moderationem ¹⁰ vocis, orationis vim, quæ conciliatrix ¹¹ est humanæ maxime societatis. Neque enim omnia sunt hujus disputationis, ac temporis; et hunc locum satis, ut mihi videtur, in iis libris, quos legistis, expressit Scipio.

Nunc quoniam hominem, quod principium ¹² reliquarum rerum esse voluit, generavit et ornavit Deus, perspicuum sit illud ¹³ (ne omnia disserantur), ipsam per se naturam longius progredi: quæ etiam nullo docente profecta ab iis, quorum, ex prima et inchoata intelligentia, genera ¹⁴ cognovit, confirmat ipsa per se rationem, et perficit.

in hoc sensu dixerint Græci. Adi sis la. Casaubonum ad Theophrasti Char. VIII, p. 76. Dav.

10. *Moderationem vocis.* Quam nostro arbitrato regimus et moderamur et flectimus. Eam enim vario vel intendimus, vel remittimus, eaque vocis est moderatio. Sic Cicero de oculis in Oratore, cap. 18: «Tum oculorum est magna moderatio: nam ut imago ipsius animi vultus, sic indices oculi». TUM.

11. *Conciliatrix.* Ex oratione quoque Aristoteles argumentatur homines ad cœtus et societates colendas esse natos. Balbus, lib. II de Nat. Deor. cap. 59, de oratione dicit: «Hæc nos juris, legum, urbium societate devinxit: hæc a vita immani et fera segregavit». Ad hunc locum non pertinet quod nonnulli afferunt «flexanimitatem esse, et omnium reginam rerum orationem», nam hic in genere de sermone et oratione agitur, qua inter nos colloquimur, non de eloquentia. TUM.

12. *Quod principium.* Quod enim præclara quadam conditione generatus a Deo sit, quod mentis celeritate

suctus, quod humilis et interpretibus sensibus donatus, quod tanta corporis habilitate præditus et ad cæli conspectum excitatus, ex eo ortu hominis et ornatu tamquam principio reliqua duci voluit. Hoc enim est primum caput et principium hujus disputationis: alia, ut ad justitiam, verbi causa, colendam nos esse natos, sequuntur. Illa enim societas rationis et communio cum diis immortalibus fons est et origo hujus de lege disputationis.

Inepti sunt qui principium ad hominem referunt, et principium finem interpretantur, et reliquas res accipiunt ea quæ sunt hominis causa creata, quam principium ad generavit et ornavit referendum sit hoc modo: «Nunc quoniam hominem generavit et ornavit Deus, quod principium reliquarum rerum esse voluit»; id est, reliquarum rerum quas in sequenti oratione complectar. TUM.

13. *Perspicuum sit illud.* Pro perspicuo notoque ponatur, quod alio loco disseretur. TUM.

14. *Genera cognovit.* Species et formas rerum cognovit ex præcepta no-

28 X. ATT. Dii immortales, quam tu longe juris principia repetis! atque ita, ut ego non modo ad illa non properem, quæ expectabam a te de jure civili, sed facile patiar te hunc diem vel totum in isto sermone consumere. Sunt enim hæc majora, quæ aliorum causa fortasse complecteris¹, quam ipsa illa, quorum hæc causa præparantur².

MARC. Sunt hæc quidem magna, quæ nunc breviter attinguntur; sed omnium, quæ in hominum doctorum³ disputatione versantur, nihil est profecto præstabilius, quam plane intelligi, nos ad justitiam esse natos, neque opinione⁴, sed natura constitutum esse

tione, quam imbecillam confirmat et inchoatam absolvit: quæ quidem est confirmatio et perfectio rationis in homine atque naturæ in homine. Deus enim hominibus rationem donavit, quæ inchoata est, postea confirmatur et perficitur. *Inchoatam intelligentiam* in Partitionibus, cap. 36, vocat *inchoatam præceptionem*. « Et uter, inquit, ad communem verbi vim, et ad eam præceptionem quam inchoatam habebunt in animis ii qui audient, magis et propius accesserit, is vincat necesse est. TURAN. — *Per se rationem, et perficit*. Sensus totius loci hic est: Ex iis, quæ exposuimus, hoc jam facile patet (ne in singulis quibusque moremur), quam deus hominem inde, quod aliquem esse vellet, qui rerum creatarum principatum gereret, tantis naturæ dotibus exornarit: naturam (hominis) ipsam suis ac viribus magis magisque excolere valere; quippe quæ etiam suaspe vi (*nullo docente*) iis notionibus communibus (*genera* dixit ex græco *σῆν*) quæ initio sola abstrahendi vi sibi comparaverat (vide nos supra ad cap. 8, 26), fundamenti loco positæ (*profecta ab*), magis ma-

gisque ex sese ipsa rationis perspicentiam augeat, et ad perfectionem, quæ in hominem cadit, perducat. Atque ita demum eam accurate cernere, quid in rebus ubique verum inest, quid bonum, quid denique justum. Vide nos ad c. 6, 18. Ceterum Dresd. 1, Gad. 2, et Cassel. cum aliis confirmavit . . . perfecit ». Sed natum h. est ex præced. *cognovit*. Reliqui mei, iique potiores, vulgatam tenentur. G.

X. 1. *Complecteris*. *Complecti* h. l. idem est, quod mox dicitur *breviter attingere*. MA.

2. *Præparantur*. Pro *preparantur* cod. M. habet *properantur*. MA.

3. *Hominum doctorum*. Philosophorum, ut supra: « Igitur doctissimis viris proficiaci placuit a lege: non enim tales jurisconsultos existimat. TURAN.

4. *N. opinione*. A philosophis disputabatur a naturane an ab opinione jus esset profectum: hinc in *Topicæ* cap. 21, Cicero scribit, « Ut si queratur a naturane jus profectum sit, an ab aliqua quasi conditione hominum et pactione ». Atque adeo idem de toto genere virtutis quærebatur,

jus. Id jam patebit, si hominum inter ipsos societatem conjunctionemque⁵ perspexeris. Nihil est enim ⁹⁹ unum uni tam simile, tam par, quam omnes inter nosmet ipsos sumus. Quod si depravatio⁶ consuetudinum, si opinionum varietas⁷ non imbecillitatem ani-

ut in Topicis, cap. 21 : « Equidnam honestum sit, equid æquum revera, an hæc tantum opinione sint ». Ista ab utilitate, ac proinde ab opinione, profecta Epicurei censebant, in quos disputabit. Hæc ad Platonem referenda censent nonnulli, quod in libris de Republ. Plato disserat, justitiam hominis naturæ congruere : verum Cicero non carptim hinc et inde sumit, sed perpetuum quemdam ordinem disputationis texit, novorum philosophorum more, ut postea scribet, nihil hic de Platone cogitans : rationesque, ut docebo, quibus nos ad justitiam esse natos probat; Stoicæ sunt. ΤΥΑΧ.

5. *Societatem conjunctionemque.* Nam in societate hominum tuenda, tribuendoque suum cuique, justitia posita est. Stoici autem a conjunctione et conciliatione principium justitiæ duci dicebant. Porphyrius, de Abatinent. III, 19 : Τὴν δὲ οὐκείωσιν ἀρχὴν τῆσιν εἰ δίκαιοσύνης εἰ ἀπὸ Ζήνωνος. Id est, « Conjunctionem autem principium justitiæ esse statuunt Zenonis sectatores ». Id M. Tullius disserit initio Offic. de ortu justitiæ sic loquens, « Eademque natura vi rationis hominem conciliat homini, et ad orationis et ad vitæ societatem. At nulla nobis intercedit conjunctio cum bestiis ». Plutarchus de Stoicorum sententia, Οὐδὲν γὰρ ἡμῖν πρὸς τὰ ἀλογα δίκαιον. Id est, « Nullum nobis cum belluis intercedit jus ». Nulla enim cum eis nobis est conjunctio, eisque vesci sine injuria possumus. Cicero de Fin. lib. III, cap. 20 : « Et quomodo

hominum inter homines juris vincula esse putant, sic homini nihil joris esse cum bestiis. Præclare enim Chrysaippus, cetera esse nata causa hominum et deorum : eos autem communitatis suæ : ut bestiis homines uti ad utilitatem suam possint sine injuria ». ΤΥΑΧ.

6. *Quod si depravatio.* Docet unde dissimilitudo inter homines esse videatur, alioqui simillimos : eam ex consuetudine et opinione esse, non ex natura scribit. Sed in tertia Tuscul. e fontibus Stoicorum hauriens de eadem re ita disserit, cap. 1 : « Quod si tales nos natura genuisset, ut eam ipsam intueri et perspicere, eademque duce vitæ cursum conficere possemus, hæc erat sane quod quisquam rationem et doctrinam requireret : nunc parvulos nobis dedit igniculos, quos celeriter malis moribus opinionibusque depravatis sic restinguimus, ut nusquam naturæ lumen appareat. Sunt enim ingenii nostris semina innata virtutum, quæ si adolescere liceret, ipsa nos ad beatam vitam natura perduceret. Nunc autem simul atque in lucem editi et suscepti sumus, in omni continuo pravitare et summa opinionum perversitate versamur, ut pæne cum lacte nutricis errorem suxisse videamur, etc. » ΤΥΑΧ.

7. *Si opinionum varietas.* Valgo vanitas. At lectionem, quam recepimus, præstat Harleian. pr. Quin et sic edidere Victorius et Turnebus ; ac ita legendum εὐστόργως conjecit vir præstantissimus Joan. Clericus. Infra cap. 17 : « Sed perturbat nos opinionum

morum torqueret et flecteret, quocumque cœpisset⁸; sui nemo ipse tam similis esset, quam omnes sunt omnium⁹. Itaque quæcumque est hominis definitio¹⁰, una in omnes valet. Quod argumenti satis est, nul-
 30 lam dissimilitudinem esse in genere: quæ si esset, non una omnes definitio contineret. Etenim ratio, qua una præstamus belluis, per quam conjectura va-
 lemus, argumentamur, refellimus, disserimus, conficimus aliquid¹¹, concludimus, certe est communis, doctrina differens¹², discendi quidem facultate par.

varietas hominumque dissensio. Res est manifesta. DAV. — *Si opinionum vanitas*. Restituimus Ciceroni lectionem *vanitas*, quæ, ut recte monet Gœrens, optime convenit verbo torquendi. Neque Ernest. aliquid mutandum duxit, itemque Wagn. Omnes nostri libri, tam scripti, quam editi, excepta ed. Comm. in lectione *vanitas* conspirant. MA.

8. *Quocumque cœpisset*. Lego *quocumque cupisset*. Sic = opinio[n]um varietate hominumque dissensione animos flecti, ut voluit, dixit infra cap. 17. DAV. — *Quocumque cœpisset*. Cod. H. *quoquunque*. Servavimus cum Ernest. Wagn. Gœrens. et Sch. lectionem *cœpisset*, quod de conatu dicitur sæpissime. Et lubet sane mirari Davissii incuriam et emendandi libidinem, qui si illum, quem pro sua conjectura landat, locum accurate inspexisset, de nostro loco emendando ne cogitare quidem potuisset. Sequens *ipse* abest a cod. M. MA.

9. *Quam omnes sunt omnium*. Penultimam vocem prætermittit Lambinus; nec ea sane latinitati congruit. Mutanda tamen est, non delenda; nam legendum, « quam omnes essent omnium », ut Petr. etiam Ramus suspi-

catus est. Hoc facile viderant eruditi, si syllabarum repetitarum alteram sæpius a librariis omissam fuisse secum reputaverant. DAV.

10. *Homines definitio*. Est hoc Stoicum decretum, homines esse inter se pares et similes, quia omnes homines una definitio complectatur. Qua de re diximus in nostris Animadvv. ad Plutarchum de defectu oraculorum, pag. 384. WYTT.

11. *Conficimus aliquid, concludimus*. Crat. « conf. ac concludimus »; sed minus bene: tum enim *conficimus* nimis vagum fuerit, et vix suo loco positum. Dicitur autem h. l. ut alias, *conficere summam, rationem*, id est, singula numerando in unum caput redigere. Itaque disserimus, quæque disserimus, colligimus, atque ex his demique collectis concludimus. Fallitur igitur, si quis *concludimus* in glossa iudicavit. Conf. Natur. Deor. II, 59, 147. G.

12. *Doctrina differens*. Homines ad percipiendum et discendum vis ac facultas ingenii par eademque concessa est, doctrina tamen excolitur et augetur ratio. Hinc facultas ingenii eruditorum et idiotarum differre videtur. TURB.

Nam et sensibus¹³ eadem omnia comprehenduntur; et ea, quæ movent sensus, itidem movent omnium; quæque in animis imprimuntur, de quibus ante dixi, inchoatæ intelligentiæ, similiter in omnibus imprimuntur; interpresque est mentis oratio, verbis discrepans, sententiis congruens. Nec est quisquam generis³¹ ullius, qui ducem naturam nactus¹⁴, ad virtutem pervenire non possit.

XI. Nec solum in rectis, sed etiam in pravitatibus¹, insignis est humani generis similitudo. Nam et voluptate capiuntur omnes; quæ etsi illecebra turpitudi-

13. *Nam et sensibus eadem omnia comprehenduntur.* Instrumenta duo cognoscendi et judicandi, quæ κριτήρια dicuntur. Chrysippo, ut Laetius prodit, erant sensus et anticipatio, id est, πρόληψις, quæ hic attingit Cicero. Hinc autem probat rationem in hominibus esse eandem et similem: proficiens enim ὁ ἐνδιάθετος λόγος, id est, interior ratio, aut a sensu, aut a præceptione. Sed et ὁ προφορικός, qui in oratione est, idem est, sed verbis discrepat, quod alia lingua Galli, alia Græci dicuntur. Τῶν αὐτῶν.

14. *Qui ducem naturam nactus.* Davasio v. nactus displicet, quum omnes naturam ducem habeamus, sed ei non omnes obtemperamus. At hoc ipsum, quod addit V. D. ei mentem Cic. aperire debuisset. Iis enim modo natura dux adest, qui ipsam sequi velint: qui vero ab ea discedant, iis se abnegat ducem. *Nanciscimur* igitur eandem tunc demum ducem, quum ejus ductu uti velimus. Quid? ponit etiam alibi Cicero hoc verbum paulo latiori sensu, v. c. ad Q. Fr. II, ep. 14, «cujus rei nonnullam consuetudinem nactus sum, etc.» ut igitur causa propterea nulla sit, cur aut ex

Lambin. codice sequutus, quæ hujus glossa est, aut imitatus, quod Davis. suadet, prælatum velimus, aut, ut Turnebus fecit, v. naturam omitamus; quem Olivet. et Oxon. sequuntur. G.

XI. 1. *Nec solum in rectis, sed etiam in pravitatibus.* Ita dedimus cum Ernest. Wagn. Gœr. et Schütz. quum *pravis actibus*, quod plerosque libros occupat, sensui, qui huic loco inesse debet, non satis conveniat. Quamquam, ut fatear quod est, nondum plane sanitati restitutus videatur locus. Nam ut *pravitates*, græce ἀββρωτήματα, id est, pravæ et perversæ animi adfectiones, bene se habeat, et commendetur etiam simili loco nostrorum librorum, I, 19, 51, «an corporis pravitates, si erunt perinsignes, habebunt aliquid offensionis?» nondum tamen satisfacit illud *rectis*, substantive positum, oppositumque *pravitatibus*. Hanc lectionem habet cod. Guelf. apud Ernest. ex nostris codd. unns cod. M. et Copp. Victt. b. sed habent edd. Car. Steph. Lamb. Paris. et Commel. In ed. Sturm. est *pravis actionibus*, quod latinitati magis conveniret, quam sensui. Ma.

nis, tamen habet quiddam simile naturalis² boni: lenitate enim et suavitate³ delectans, sic ab errore mentis, tamquam salutare aliquid, adsciscitur: similitique inscitia⁴ mors fugitur, quasi dissolutio naturæ;

2. *Nat. boni. Naturali bono* quod edi iussimus (vulgo genitt. leguntur), inde factum est, quod codd. plerisque omnes, in quibus vox *simile* exstat, et plures etiam, a quibus abest, dativos hos servare vidimus, quippe ex quo, post elapsam demum vocem eos mutatos esse, probabile redderetur. Quos eo facilius admittimus, quum ista similitudo non recte interna dici possit. G.

3. *Lenitatis est enim suavitate delectans: sic.* Ita rationibus satis idoneis edendum iudicavimus. Si enim codicum, quorum certa lectio constat, vestigia sequimur, via aperitur una et simplex, qua summas eorum turbas conciliare liceat. Verba priora, *lenitatis est enim*, constanti pæne consensu scripti omnes servant, modo quod duo apud Davia. Gud. uterque (male Ernesti: *Guelf. lævitate*) Oxon. E. et U. *levitatis* præbent, et pauci, iique corruptiores, *est*, vel omittunt, vel certe hoc ipsum corrupte *es* scriptum, serius ponunt. Ita quidem verba *lenitatis* (vel *lævitatis*) *est enim*, velut fundamentum constituendæ lectionis reliquæ, collocare recte licebit. Quæ in reliquis scripti turbant, ea extricari facile possunt, si glossam turbaram causam statuunt. Scribebatur enim olim, ut edidimus, « lenitatis est enim suavitate delectans », vocem autem *lenitatis* superscripta glossa explicabat *suavitatis*. Translata hæc cum copula a torpente scriba in textu sic est, ut, quum eam post *lenitatis* ponere voluisset, eandem scriptis jam vocibus, *est enim*, poneret, et post eam eandem ex textus ordine repete-

ret. Sic monstrum lectionis, « lenitatis est enim et suavitate est enim et suavitate, etc. » Atque ita prorsus Brux. Gud. uterq. Paris. Reg. modo quod Brux. posterius *est* atque et non habet, reliqui prius *est* omittunt, et loco alterius *es* ponunt. Cassel. *et suavitatis ut suavitate*, Vien. *et suavitatis et suavitate*, Dresd. uterq. *et suavitatis delectans*, Oxon. E. *levitatis et suavitate del.* In Cass. loco ut haud dubie vel ex compendio legebatur, quo ubique in scriptis duplex lectio indicatur; reliqui tres lectionis monstrum in breve contraxerunt. Ceteri codd. inutili varietate partim his, partim illis propius accedunt. VV. DD. locum pro suo captu refinxerunt. In priori ante Turneb. vulgata: « lenitatis est enim et suavitatis: id enim ut suavitate del. » statim patet, quid novatum sit. Turneb. dedit: « lenitatis est enim et suavitate delect. » quæ ab Ernestio ita mutata sunt, ut, *est* ejecto, *lævitate* corrigeret. Sed si Cicero *lævitate* scripsisset, haud dubie *quadam* addidisset; et, *est*, haud recte aberit, nisi part. *sic*, quæ sequitur, ex vitio iudicetur. *Sic* autem h. l. ex præmissis colligit, ut infra 18, 48, coll. Offic. III, 10, 42, etc. majorique distinctione insignienda erat, ut fecimus. *Lenitas* est autem hoc loco (ut vini; in quo æque *asperitas* opponitur), quam molli sensu corpus mulcet, atque ita idem *suaviter* afficit. Hanc *lenitatis suavitatem* infra auctor odiosiori voce *scabiem* vocat, 17, 47. G.

4. *Similitique inscitia.* Mutato verbo scripsit pro, *simili errore mentis*, ut sæpe solet. In voce autem *inscitia*

vita expetitur, quia nos, in quo nati sumus, continet; dolor in maximis malis ducitur, tum sua asperitate, tum quod naturæ interitus videtur sequi: propterque honestatis⁵ et gloriæ similitudinem, beati, qui honorati sunt, videntur; miseri autem, qui inglorii. Molestiæ, lætitiæ, cupiditates, timores⁶, similiter omnium mentes pervagantur; nec, si opiniones aliæ sunt apud alios, idcirco, qui canem et felem⁷, ut deos, colunt, non eadem superstitione, qua ceteræ gentes, conflictantur. Quæ autem natio non comitatem⁸, non

semper inconsulti quid inest, sive ingenii, sive morum vitio. In proximis verba, in quo nati sumus, notant conditionem, cui a teneris adæuevimus, et quam intime amplectuntur. G. — *Mors fugitur.* Mortem non esse timendam stoicoe discribit prima Tusc. Stoici enim nihil in rebus fugiendis præter turpitudinem numerant, nec mortem fugiendam censent, sed rejiciendam. Non sunt igitur hæc Platonica. TURN.

5. *Propterque honestatis et gloriæ similitudinem.* Plurimi codices, « propter quam honestatis », Paris. et Reg. « propterque ad honestatis ». Rescribendum crediderim « propterque quamdam honestatis et gloriæ similitudinem ». DAV. — *Propterque honestatis et gloriæ similitudinem.* Bene se habet hæc lectio, neque Davisi additamento opus est; quod quum receptum vellet Wagner, operas, ut æpissime, inobedientes habuit. Quatuor referuntur vitia; primum est: *mors fugitur*; alterum, *vita expetitur*; tertium, *dolor in malis ducitur*; quartum jam sequitur. *Propterque* est in edd. Ascc. Car. Steph. et Commelin. probatum jam a M. Bruto. Ed. Sturm. habet nonnisi *propter*, minus bene. Reliqui libri *propter quam*. MA.

6. *Molestiæ, lætitiæ, cupiditates, timores.* Et sententia et oratio Platonica est: Αἰσῆται, ἡδοναί, ἐπιθυμίαι, φόβοι similiter in plurali junguntur. Vid. Phædon. p. 69, A, Phileb. p. 36 de Legg. V, p. 732, E. Indidem sumpsit Plotinus, I, i. i. Ca.

7. *Qui canem et felem.* Ægyptii absurda pleraque pro numinibus venerabantur: sed et belluas ex quibus utilitatem aliquam caperent consecrabant, ut felem, canem, ibim, ichneumonem. Vide Diodorum et Herodotum, lib. II. Hinc Juvenalis scripsit, Sat. XV, 1: « Quis nescit, Volusi Bithynice, qualia demens Ægyptus portenta colat? » TURN.

8. *Comitatem*, etc. Hæc virtutes ad conciliandos hominum animos maxime valent, et ad retinendos, quæ causa fuit cur earum meminerit. Nam et apparent maxime, et omnium statim approbationem merentur. Comitatus est facilitas et humanitas, cui aliquando gravitatem et severitatem, hic superbiam opponit: benignitatem, liberalitatem et beneficentiam dicit, cui opponit maleficos et crudeles. Gratum animum vocat, quam quum latine non loquimur, *gratitudinem* dicimus: ut ingratum animum vocat, quam *ingrati-tudinem* barbare dicimus. Respondet

benignitatem, non gratum animum et beneficii memorem diligit? quæ superbos, quæ maleficos, quæ crudeles, quæ ingratos, non aspernatur, non odit? Quibus ex rebus quum omne genus hominum sociatum inter se esse intelligatur, illud extremum est, quod recte vivendi ratio meliores efficit⁹. Quæ si approbatis, pergam ad reliqua; sin quid requiritis, id

autem liberalitati gratus animum in referenda gratia. TURN.

9. *Illud . . . efficit.* Aliis displicet *extremum*, aliis *ratio*, aliis *meliores*. Nihil est quod mutatum velim, præter verborum ordinem; ita enim malim: «illud extremum est, quod meliores efficit, recte vivendi ratio»; id est, quibus ex rebus efficitur, ut illud unum tibi propositum esse debeat, quod meliorem te efficit, recte vivendi ratio. Ita Rathius. Sed ille nobis balbutientem facit Ciceronem. Wagnero in voce *extremum* difficultas latere videtur. Si enim sumatur pro «extremo loco dictum sit», solacismum in *quod* vix defendi posse. *Extremum* igitur eo sensu esse accipiendum, quem de Fin. I, 9, III, 7; Amic. 6; Epp. ad Attic. XIV, 13, habet, ut sit id, quo reliqua referri oportet. Ego, quamquam in Ciceronii sententia acquiesco, *quod* dici pro *quod attinet ad id, quod*, et verbis *illud extremum est* græcum hoc τὸ ἄρθε δὲ τελευταῖόν ἐστι plane exprimi h. e. «illud . . . postremo loco sequitur», et construendum esse: «illud, quod recte vivendi ratio meliores efficit, extremum est»: igitur quamquam hoc verum censeam, *facere* tamen non possum, quin addam ingeniosam Wyttenbachii conjecturam. Fortasse, ait vir summus, Cicero ita scripsit: «quibus ex rebus quum illud intelligatur, genus hominum inter se sociatum esse,

quod extremum est, recte vivendi ratio meliores efficit». Illa verba, *quod extremum est*, respondent antecedentibus in fine cap. 9: «quod principium reliquarum rerum esse voluit». In his, quæ postremo loco dixit, me non consentientem habet W. Scheffero Gœrenz. ita respondet, ut dicat: ex verbis *genere hominum*, quæ præcedunt, cogitandos esse *homines* ad *meliores*, idque ex negligentia quorundam optimis scriptoribus communi. Ad rem conf. Aristotel. in Ethic. ad Nicom. lib. I, cap. 8, 9, 10 et seqq. In cod. M. hic locus ita legitur: «Extremum id est. . . . efficit, quas approbantes pergam ad reliqua ut quidem req. . . primus». Ma. — *Extremum est.* Ex hominum conjunctione et similitudine nos ad justitiam esse natos disputavit, quod est, animis nostris insitam esse justitiam: sed ea naturæ impulsio illi-que justitiæ igniculi exiles sunt, nisi excitentur accendanturque institutione et præceptione, ut philosophiæ doctrina. Cicero, Tusc. III, 1: «Quod si tales nos natura genuisset, ut eam ipsam intueri et perspicere, eademque doce vitæ cursum conficere possemus, haud erat sane quod quisquam rationem et doctrinam requireret». Igitur ut bene dicendi ratio est rhetorica, ita recte vivendi ratio est philosophia. Sensum non vident qui hic *rationem* legem interpretantur. TURN.

explicemus prius. — ATT. Nos vero nihil : ut pro utroque respondeam.

XII. MARC. Sequitur igitur, ad participandum¹ alium³³ ab alio, communicandumque² inter omnes, justos natura nos esse factos (atque hoc in omni hac disputatione sic intelligi volo, quod dicam naturam³ esse); tantam autem esse corruptelam malæ consuetudinis, ut ab ea tamquam igniculi⁴ exstinguantur a natura dati, exorianturque et confirmentur vitia contraria. Quod si, quo modo est natura, sic iudicio⁵ homines, « humani, ut ait poeta, nihil a se alienum putarent », coleretur jus æque ab omnibus. Quibus enim ratio a natura data est, iisdem etiam recta ratio data est; ergo et lex, quæ est recta ratio in iubendo et vetando; si lex, jus quoque : at omnibus ratio; jus igitur,

XII. 1. *Participandum*. Prisca vox ab aliis subinde, a Cicerone non nisi hoc loco usurpata. W.

2. *Communicandumque*. Ut inter omnes sit quædam communicatio et societas utilitatum, quæ res societatem civilem conciliat et tuetur. Cicero de Finibus, lib. V, cap. 23 : « Nihil est quod latius pateat quam conjunctio inter homines hominum, et quasi quædam societas et communicatio utilitatum ». Ex ista autem participatione et communicatione sumus apti natura ad coetus et civitates. TURAN.

3. *Naturam esse*. Id quod dico, natura est, non corruptela nec consuetudo, id est, de natura loquor, non consuetudine, nec de vitiis quæ successerunt. Itaque hic *natura* est quod natura in situ est nobis et quod naturale est. Eodem fere modo loquutus est lib. III de Finibus, « Jus autem quod ita dici appellarique possit, id esse naturam ». Si *natura esse* legeretur, attingeretur illa locutio Græcorum,

ἔτι τὸ δίκαιόν ἐστι φύσι. TURAN.

4. *Igniculi*. Igniculos vocat scintillas quasdam. Sic vertit quod græce dicitur σπινθήρ, ζώπυρον, ἔνασμα. Cicero in Tusc. III, 1 : « Nunc parvulos nobis dedit igniculos, quos celeriter malis moribus opinionibusque depravatis sic restinguimus, ut nusquam naturæ lumen appareat ». TURAN.

5. *Quo modo est natura, sic iudicio, etc. Iudicium* h. l. certa est persusio, qua id, quod natura jubet, sic amplectimur, ut jus ubique exercemus, suam cuique tribuendo; nihilque a nobis alienum putemus, quo aliorum commodis consulere possimus. Id ipsam est, quod Terentii verbis intelligitur; conf. Heautont. I, 1, 26, coll. Offic. I, 9, 7. Nihil igitur egit Davis. quum loco est, jubet conjiceret. In superioribus Cassel. ait poeta ut, priori ut omisso. Ex quo facile videas, unde duplex ut in Davisianos aliquosque nostros immigravit. G.

tur datum est omnibus. Recteque Socrates⁶ execrari eum solebat, qui primus utilitatem a natura sejunxisset: id enim querebatur caput esse exitiorum omnium. Unde est⁷ illa Pythagorea vox, ΤΑ ΤΩΝ ΦΙΛΩΝ

6. *Recteque Socrates execrari eum solebat, qui primus utilitatem a natura sejunxisset.* Lambinus rescribendum conjecit « utilitatem ab honestate sejunxisset ». Ei favet Cicero, Off. III, 3: « Dubitandum non est, inquit, quin nunquam possit utilitas cum honestate contendere. Itaque accepimus Socratem execrari solitum eos, qui primum hæc natura coherentis opinionis distraxissent ». Ea tamen emendatio nimium quantum a receptæ lectionis vestigiis recedit, et alio ducunt MSS. Nam Balliol. Eliens. Harleian. pr. sec. Med. Ven. 1461, et editio pervetus exhibent, « utilitatem naturæ sejunxisset ». Apud Xenophontem, ait W. aut Platonem hoc Socratis dictum his ipsis verbis non exstat. Cicero habuit vel a Panætio, vel a Cleanthe, Stoicis, quorum dicta memorat Clem. Alexand. loco a Davis. citato. Eandem Socratis sententiam refert Plutarchus in Quæst. Symposiacc. IV, p. 66a, Quæst. I, cap. 3, p. 164, tom. IX ed. Hutten. qui nostri quoque loci memor fuit. Ma.

7. *Unde est.* Loco est Görrens. adducit etiam. Hæc autem de verbis græcis sequentibus adjecit: Quæ verba græca sequuntur, ea non a Cicerone sunt, sed ab Aldo seniore; satis tamen bene loco aptata, et vere Pythagorea: unde iis uncinatis locum non invidiamus. Græca autem verba excidisse, vel inde certum est, quod in libris scriptis omnibus eorum loco, *de amicitia locus*, scribitur. Ita male nimirum græca verba per successionem magis magisque depravata erant, ut ex iis

denique scribæ nil amplius comparere possent, quam, quo ipsa fuerint argumento, et sic desperata relinquerent. Non enim omnino ideo scribæ græca verba omittebant, quod ipsi græcarum literarum rudes fuerint. Fuerunt id quidem, sed depixerunt ea quomodocumque possent. Unde nihil mirum, si denique monstra inde enascerentur, quæ, quum demum scribæ aliquis, illarum non plane ignarus, accessisset, non poterat non, quin siglas istas, sensu cassas, abjiceret, loco notato ubi græcis quid simile offendisset. Hæc verissima esse deprehendit, si quis maxime Prisciani scripta cum vetustis membranis coauterit. In Cratand. verba modo priora, τὰ τῶν φίλων κοινὰ, adsunt, reliquis haud dæbie consulto omisiss. Quod non probō. Nam Off. I, 16, 51, hæc curtatam sententiam Cic. simpliciter in Græcorum proverbii ponit. Ceterum valde dubito locum istum vere esse, quem Cicero scripserat. Nam alio loco his simillimo aliud Pythagoræ dictum laudatur. Off. I, 17, 57: « In quibus enim eadem studia sunt, eadem voluntates (h. l. cuncta paria): in his fit, ut æque quisque altero delectetur, ac se ipso (h. l. nihil se plus; quam alterum diligit); efficiturque id, quod Pythagoras vult in amicitia, ut unus fiat ex pluribus ». Quo loco cum hoc nostro comparato verisimile maxime videtur, in eandem notionum societate eodem etiam Pythagoræ dicto utroque loco Cic. esse usum. Affert quidem Auct. de poeti Homer. p. 226 Ern. Samium hunc philos. rogatum, quem amicium

KOINA, καὶ ΦΙΛΙΑΝ ΙΣΟΤΗΤΑ. Ex quo perspicitur, quum hanc benivolentiam⁸ tam late longeque⁹ diffusam vir sapiens in aliquem pari virtute præditum contulerit, tum illud effici, quod quibusdam incredibile videatur, sit autem necessarium, ut nihilo sese plus¹⁰, quam alterum diligit. Quid enim est, quod differat, quum sint cuncta paria? quod si interesse quippiam tantulummodo potuerit, jam amicitiae nomen occiderit: cujus est ea vis, ut, simul atque sibi aliquid, quam alteri, maluerit, nulla sit.

Quæ præmuniuntur omnia reliquo sermoni, disputationique nostræ, quo facilius, jus in natura esse positum, intelligi possit. De quo quum perpauca dixero, tum ad jus civile veniam, ex quo hæc omnis nata est oratio.

XIII. QUINT. Tu vero jam perpauca scilicet: ex iis enim, quæ dixisti, Attico¹ videtur, mihi quidem certe, ³⁵

diceret, respondiisse: ἄλλος ἐγώ. Sed si vel ejus rei vera fides sit, parum tamen in nostrum id usum fecerit. Ingenue igitur fateamur, nescire nos, quod græcum Pythagoræ dictum hoc loco exciderit.

8. *Hanc benivolentiam tam late longeque diffusam contulerit.* Vocem hanc refer ad dictum illud Terentianum, quod præcessit. Sæpe enim hic et iste, pro hic, quem dixi. Acad. I, 3, 11, «huic ætati hoc maxime aptum est», id est, huic, qua ego sum. Sensus totius loci est: Hæc benivolentia si viro sapienti in omnes omnino homines conferenda est, perspectu est facile, quanto hic majorem in eum contulerit, quem amicum, pari sapientia præditum, dilexerit. De hac verbi conferre potestate vide Ern. in Clavi h. v. G.

9. *Tam late longeque.* Qua omnes

V. Cic. pars tertia.

inter se homines conciliatione naturæ conjuncti sunt. TURAN.

10. *Ut nihilo sese plus.* Idem locus sic a Cicerone tractatur, Offic. lib. I, cap. 17: «Nihil autem est amabilius nec copulativius quam morum similitudo bonorum. In quibus enim eadem studia sunt, eadem voluntates, in iis fit ut æque quisque altero delectetur ac seipso, efficiturque id quod Pythagoras vult in amicitia, ut unus fiat ex pluribus». Hic inserunt nonnulli quædam verba græca. Stulte: noluit enim Cicero, ut reor, hic esse bilinguis. TURAN.

XIII. 1. *Ex his enim, quæ dixisti, Attico.* In vulgatis est, iis, sed scripti mei omnes cum Crat. aliisque edd. vett. his reponunt. Vide nos supra § 27. In verbis autem, quæ dixisti Attico, nihil corrigi debebat, sed virgula, quæ ante Attico erat, postposita, locus facillime expeditur. Quæ enim

ex natura ortum esse jus. — ATT. An mihi aliter videri possit, quum hæc jam perfecta sint : primum, quasi muneribus deorum nos esse instructos et ornatos; secundo autem, unam esse hominum inter ipsos vivendi parem communemque rationem; deinde omnes inter se naturali quadam indulgentia et benivolentia, tum etiam societate juris contineri²? Quæ quum vera esse, recte, ut arbitror, concesserimus, qui jam licet nobis a natura leges et jura sejungere?

36 — MARC. Recte dicis; et res sic se habet. Verum philosophorum more, non veterum³ quidem illorum,

a capite septimo inde auctor disseruerat, ea proxime ad Epicureos spectabant, quippe qui jus, non ex natura, sed ex hominum conventionione, ortum suum trahere statuerent. Hac etiam de causa in his 6 capitibus Atticus solus interfabatur, quum ad eum, Epicureus præsentem, directa esset oratio. Quod quum dubitationi minime patet, et *dicere alicui aliquid*, pro alicujus causa aliquid dic. sæpissime ponatur, v. o. = hæc tibi dicta volo, etc. = neque conjectaris VV. DD. opus erit; nec audies Ursinam, qui ex codicibus alicujus auctoritate post, *dixisti, nisi quid*, addi jubet, cui vero codd. rell. omnino nullus suffragatur. Correctionem potius puta ex cap. 2, 7, petitam: = nisi quid Quinto videtur secus =. Minus igitur etiam Wagner. probari poterit, qui Ursini lectionem recepit. G.

2. *Muneribus... contineri*. Summam repetit superioris disputationis. Munera deorum quibus instructi et ornati sumus, sunt ratio et cogitatio. *Parem* autem quum dicit *vivendi communemque rationem*, tractationem attingit illius loci in quo ex similitudine et conciliatione nos ad justitiam esse natos probabat. Quum autem indol-

gentia quadam et benivolentia homines inter se contineri scribit, attingit nos ad justitiam esse natos, ut alius ab alio participemus, et inter omnes communicemus. TUAN.

3. *Veterum*. Ineptum ait Thaletem, Democritum, Heraclitum, Anaxagoram intelligere, qui et Physici appellabantur, et de philosophia morali, cujus auctor et inventor Socrates fuit, non disputabant. Veteres igitur philosophos intelligo Academicos veteres et Peripateticos. Cicero, de Finibus. lib. V, cap. 8: = Aut prima nature, ut antiquis, quos eosdem Academicos et Peripateticos nominamus =. Iterum cap. 9: = Ergo instituto Veterum, quo etiam Stoici utuntur, hinc capiamus exordium =. Hic perspicue a veteribus, id est, ab Academicis et Peripateticis Stoicos, ut novos distinguit. Rarsus hoc libro, de Legg. I, 20: = Quippe quum antiqui omnes, quod secundum naturam esset quo juremur in vita =. Iterum de Zenone, cap. 21: = Nunc vero quum decus quod antiqui summum bonum esse dixerant =, id est, Academici veteres et Peripatetici. Novi autem philosophi erant Academici novi et Stoici, qui superioribus sectis succreverant.

sed eorum⁴, qui quasi officinas⁵ instruxerunt sapientiae, quae fuse olim disputabantur ac libere⁶, ea nunc

Stoicos autem hic imitatur, atque hic locus nos in viam deducit ne erremus. Quorum enim e fontibus haec hauriat, ex hoc loco cognoscimus. TURAN.

4. *Sed eorum.* Jam haec profligata quaestio est et ad exitum perducta, quum a natura jus ortum esse Atticus et Quintus fateantur. Verumtamen quum Stoici quos imitatur, hanc de Legibus scholam certis capitibus complecti soleant: quorum postremum est, quod tamen ex superioribus satis effici videtur, jus natura esse, illud quoque eorum instituto Cicero attexit. Veteribus autem philosophis satis erat qua de re agebatur probare: a reliquis, ut Stoicis, articulatum et distincte certis capitibus omnis de re quaeque disputatio comprehendebatur, quae tractanda erant omnia. Sic Balbus Stoicus, de Natur. Deor. lib. II, cap. 7, quaestionem de natura deorum et disputationem quatuor capitibus complectitur his verbis, « Omnino dividunt nostri totam istam de diis immortalibus quaestionem in partes quatuor: primum docent esse deos: deinde quales sint: tum mundum ab iis administrari: postremo consulere eos rebus humanis ». Hanc disputandi rationem intellexit quum ita scripsit de Orat. lib. II, cap. 16: « Hisce autem ipsis de rebus, ut ita loquatur, ut ii qui iura, qui leges, qui civitates constituerunt, loquuti sunt sine ulla serie disputationum. Naturae esse jus dicit, non opinionis, ubi legi fortasse etiam possit natura. TURAN.

5. *Qui quasi officinas instruxerunt sapientiae.* Schefferus ad h. l. ita: Credo alludere ad officinas artificum, in quibus omnia conficiantur cura singulari ac industria. Nam si de schola

quavis accipimus, non quadrabit antecedens, quum et veteres philosophi scholas habuerint. Wytt. vero melius: Veterum philosophorum nomine significat Socraticos, Platonem, Xenophontem, alios. Ab his distinguit eos philosophos, qui quasi officinas sapientiae instruxerunt, i. e. systemata condiderunt, quales fuerunt Aristoteles et in primis Stoici. Hi censent, non posse satisfieri huic loco, qui nunc est in manibus, i. e. huic quaestioni de Legibus, quam nunc tractamus, nisi separatim hoc ipsum disputarint, jus esse profectum a natura, non opinione. DAV.

6. *Quae fuse olim disputabantur ac libere.* Wytt. ad verba fuse... libere in marg. ed. Coer. min. adscripsit: *sparsim ac solute.* Huc etiam facit Engelbronneri nota l. c. pag. 22, b. Socrates et ab eo profecti Plato, veteris Academiae auctor, et Aristoteles, Peripateticorum princeps, libere et fuse disputabant, et praetermissis partiendi et distribuendi spinis, orationis vela pandere solebant. Stoici autem breviter adstringebant argumenta, eorumque perexigua oratio erat, qua hominum animis mederentur, sed in partiendo et distribuendo magnam partem occupati erant, et enucleatius ac subtilius omnia diserebant, quae idcirco *Logica* appellabant. Ex his tamen, tamquam e scrupulosis cotibus, enavigat subinde Tullii oratio et liberam disputationis cursum tenet. Vid. Tusc. Disp. lib. III, cap. 6; lib. IV, cap. 4, 5 et 14; Topic. 1; de Finib. III, 2; Brut. 31. Rem quamque suo nomine appellari amabant Stoici, quod lepidissime ridet Cicero, Ep. ad Div. IX, 22. In omnia alla abijt Turnehus in

articulatim distincteque dicuntur. Nec enim satisfieri censent huic loco, qui nunc est in manibus, nisi separatim hoc ipsum, naturæ⁷ esse jus, disputarint. — ATT. Et scilicet⁸ tua libertas disserendi amissa est; aut tu is es, qui in disputando non tuum iudicium se-
 37 quare, sed auctoritati aliorum pareas? — MARC. Non semper, Tite⁹; sed iter hujus sermonis quod sit, vides: ad republicas firmandas, et ad stabiliendas vires, sanandos populos, omnis nostra pergit oratio¹⁰.

primo commentario, ubi h. l. hanc notam addidit: Peripateticos et Academicos intelligit, adeoque philosophos Socraticos. Nam a Socrate philosophorum familiæ proseminatæ sunt. Veteres autem his de rebus vage, errabunde, nullaque dicendi via disse- rebant: Socratici vero partite et enucleate et plena docendi ratione. Hoc eo adscripsimus, ut appareat, quantopere se ipse postea correxerit vir summus.

7. *Naturæ esse jus.* Malim *natura esse jus*, φύσις αἰσὶν τὸ δίκαιον, ac ita, Lambino teste, dant quidam MSS. DAV. — *Naturæ esse jus.* Nihil esse mutandum cum Gær. statuo in tanto librorum consensu, et quum Cicero consulto, ut videtur, variet sermonem, nunc *ius esse naturam*, nunc *ius esse natura*, nunc *ius esse naturæ* eodem fere sensu dicens. Vide supra ad cap. 12, § 33, 34. Ma.

8. *Et scilicet tua libertas disserendi.* Malim sic legi, « Aut scilicet tua libertas disserendi amissa est, aut tu is es, qui, etc. » sine interrogationis nota, ut sit σπρωστῆ. Hoc enim modo lectio erit, meo quidem iudicio, et concinnior, et venustior. LAMB. — *Et scilicet tua.* Tua quoque, ita explicat Scheff. non mea solum, qui supra tibi concedere sum coactus, contra sectæ meæ decreta, naturam omnem regi

numine. Hoc puto alludere nostrum joco et sic τὸ et accipiendum esse. — WYTT. Est hoc, ait, ironice dictum, et accipiendum contraria significatione. Nam Cicero, ut Academicus, habebat libertatem disserendi, poterat modo hanc, modo aliam sententiam sequi, de eadem re in utramque partem disputare, suum iudicium sequi, non aliorum auctoritati parere. Ma.

9. *Non semper, Tite.* Cod. Cr. Tite, codd. W. et H. Titi, ille tamen supra lineam habet Tite. Et hoc opines habent nostræ edd. vett. præter Commel. (et marg. Gothofr. et Lambin.) quæ Turnebi lectionem *non semper ita* repræsentat. Grævius ibi adscripsit: Tite v. c. WYTT. ad h. l. nonnumquam, ait, auctoritati aliorum pareo. Pertinet hoc in primis ad fidem et reverentiam, quam habebat Socrati, Platoni aliisque antiquis, quorum auctoritas etiam tum ei valebat, quum rationes nullas suæ sententiæ adderent. In cod. M. scribitur: « non, Tite, semper ». Ma.

10. *Ad republicas... oratio.* Gær. in ed. min. « ad resp. firmandas et stabiliendas jure, et sanandos populos, etc. » Sed in ed. maj. hanc lectionem recepit et longa adnotatione probatum ivit: « ad res suas firmandas, et ad stabiliendas vires, sanandos esse

Quôcirca vereor committere, ut non bene provisa et diligenter explorata principia¹¹ ponantur: nec tamen ut omnibus probentur (nam id fieri non potest); sed ut iis, qui omnia recta atque honesta per se expectanda duxerunt¹², et aut nihil omnino in bonis¹³ numerandum, nisi quod per se ipsum laudabile esset, aut certe nullum habendum magnum bonum, nisi quod vere laudari sua sponte posset. His omnibus (sive in academia vetere¹⁴ cum Speusippo, Xenocrate, Pole-

populos, omnis nostra pergit orat. - At vereor, ut in his Ciceronis mentem, nedum verba, restituerit. Schützius denique, fere ut Ursinus, edidit: « ad republ. firmandas, ad stabilienda jura, ad sociandos populos, omnis, etc. » Quæ magis mihi, quam aliorum omnium commenta, probantur. Sed, ut fatear, quod est, nondum mihi persuadere possum, ut credam *iter sermonis* a Cicerone esse profectum; quod in posteriora ætatis scriptore facile ferrem, apud Ciceronem hoc sensa non placet. In mentem igitur venit ad librorum vestigia legere: « Non semper, Tite. Sed interest hujus sermonis. Videlicet ad republicas firmandas, ad stabilienda jura, ad sociandos populos, omnis nostra pergit oratio ». Quod vero plurali numero *republicas* usus est, id eo factum esse existimandum, quia, ut ipse ait lib. II, 14, 35: « non populo romano, sed omnibus bonis firmisque populis leges dare voluit ». Ma.

11. *Principia*. Sic Brux. Vienn. Gud. 2, Dresd. uterq. Crat. alii, aliæque. Quare nihil est, cur Davis. in *principio* malit; quippe quæ lectio et recentiorum librorum sit (ad quos etiam Gud. 1, Cassel. et Oxonn. E. V. pertinent), et veram auctoris mentem obliheret. Intelligitur enim τὰς Stoi-

corum. Confer III, F. 7, 26 sqq. G.

12. *Per se expectanda duxerunt*. Vict. et Turn. edd. *dixerunt*, quomodo exemplar S. Victor. sed alii tamen libri faciunt pro vulgata. GAVR. — *Per se expectanda dixerunt*. Ita cum Geer. et Sch. restitimus ex cod. Cr. edd. Car. Stephan. Paris. Sturm. et Commelia. Reliquos occupat pejoris notæ lectio *duxerunt*. Illud de philosophorum placitis proprie dicitur. Cod. M. habet: « duxerit et ante nihil ». Pro *expectanda* cod. Cr. *expectanda*, cod. H. et Copp. Victa b. *expectanda*; pro et aut cod. Wytt. habet et ut. Tres hoc loco (ut iis qui... sponte posset) significantur philosophorum scholæ; primum Stoiici, deinde Academia prima, denique Peripatetici. Ma.

13. *Nihil omnino in bonis*. Ut Stoiici: nullum habendum, ut Academici et Peripatetici: hi autem omnes recta et honesta per se expectanda censent.

14. *Sive in academia vetere*. Platonis in Academia prima successores fuerunt Speusippus, Xenocrates, Polemo; nam secundæ Academicæ philosophi, quorum auctor fuit Arcesilas, et tertię, quorum auctor fuit Carneades, hi igitur de omnibus rebus dubitabant, quare eos excludit ex eorum numero, qui hanc disputationem probaturi sint. W.

mone manserunt; sive Aristotelem¹⁵ et Theophrastum, cum illis re congruentes, genere docendi paullum differentes, sequuti sunt; sive, ut Zenoni¹⁶ visum est, rebus non commutatis, immutaverunt¹⁷ vocabula; sive etiam Aristonis difficilem atque¹⁸ arduam, sed jam tamen fractam¹⁹ et convictam sectam sequuti sunt, ut, virtutibus exceptis atque vitiis, cetera in summa æqualitate ponerent), his omnibus hæc, quæ
39 dixi, probantur²⁰. Sibi autem indulgentes²¹, et cor-

15. *Aristotelem... Zenoni.* Ubique pæne Cicero hos, eorumque scholas, ab Academia veteri, vel parum, vel nihil, verbisque magis, quam rebus differre, constanter tradit: idque, quum in reliquis, conf. Fin. IV, 2, 3—13, tum etiam de finibus bonorum, vid. ibid. 6, 14—18. Hanc autem sententiam ille ab Antiocho Ascalonita, magistro, acceperat, qui etiam librum, qui Baldus inscribatur, ejusdem argumenti confecerat. Natur. Deor. I, 7, 16; Acad. I, 12, 43; adde infra 20, 53 sq. G.

16. *Zenoni.* Qui nihil bonum præter virtutem, nihil malum præter vitium censebat: reliqua quæ etiam bona Peripatetici dicunt et Academici, commoda vocabat: quæ mala incommoda. Hoc vocabula potius immutare est, quam rem, ut existimat Cicero. Nam quæ alii etiam bona putant ut Academici, hic commoda, non bona dicit: quum alii hæc etiam expetenda scribant, hic sumenda dicit, non expetenda. TURN.

17. *Rebus non commutatis, immutaverunt vocabula.* Eliens. Harleian. sec. et Med. exhibent, *rebus non commutatis, commutaverunt vocabula*; quod mihi quidem venustius videtur. DAV. — *Rebus non commutatis immutaverunt vocabula.* Jure hanc lectionem præfert Gœr. Davisianæ, nam immu-

tare est penitus mutare, quod fecit Zeno. Lectionem probam exhibet cod. H. cum edd. Asc. 1, 2, Paris. Ald. Crat. Herw. Gothofr. Brut. Sturm. et Comm. In cod. H. pro *commutatis est communicatis*, in cod. M. *immutaverint*, ut in edd. Asc. Copp. Vict. b. cum cod. H. hoc quoque loco conveniunt, exhibentes *communicatis*. Ms.

18. *Difficilem atque arduam.* *Difficilem* dicit atque arduam Aristonis sectam, quia in rebus, quas Zeno dicebat indifferentes (ita tamen, ut aliæ sumendæ, aliæ rejiciendæ essent), nullum omnino discrimen esse voluit, ut diceret, inter vitam et mortem, bonam et malam validitudinem, omnino nihil interesse. Quare ejus sententia non multos invenit patronos. DAV.

19. *Sed jam tamen fractam.* Cicero, de Finib. lib. II, cap. 13: « Quæ prima natura appetit Aristoni et Pyrrhoni visa sunt pro nihilo, ut inter optime valere et gravissime ægrotare, nihil dicerent interesse: contra quos recte jam diu desitum est disputari ». TURN.

20. *Probantur.* Non male fortasse probentur, quum præsertim pendere oratio videatur ex particula *ut*, quæ antecedit, *sed ut eis*. His autem philosophorum sectis probata esse cupit quæ principia posuit. TURN.

21. *Sibi autem indulgentes.* Epi-

pori deservientes, atque omnia, quæ sequantur in vita, quæque fugiant, voluptatibus et doloribus ponderantes, etiam si vera dicunt (nihil enim opus est hoc loco litibus²²), in hortulis suis jubeamus²³ dicere, atque etiam ab omni societate reipublicæ, cujus partem nec norunt ullam²⁴, nec usquam nosse voluerunt, paullisper facessant, rogemus. Perturbatricem autem harum omnium rerum academiam, hanc ab Arcesila²⁵ et Carneade recentem, exoremus, ut sileat.

cureos significat, quibus non laborat ut hæc probet. Eorum hæc placita sunt, ut Cicero ait, Sapientem omnia sua causa facere: Remp. capessere hominem bene sanum non oportere: Nihil esse præstabilius otiosa vita, et conferta et plena voluptatibus. Porro Epicurus Athenis in hortis suis philosophatus est, cujus exemplum sequenti sectatores, in hortulis, quos eis Epicurus testamento legarat, disputabant. Cicero, Nat. D. lib. 1, cap. 33: « Sed tamen Epicuri hortus tantum habuit licentiæ », id est, Epicuri secta. Iterum cap. 43: « Mihi quidem etiam Democritus vir magnus in primis, cujus fontibus Epicurus hortulos suos irrigavit, natæ videtur in natura deorum ». ΤΥΧΑ.

22. *Nihil enim opus est hoc loco litibus.* Ad verba « nihil enim opus est hoc loco litibus » tenendum, ea spectare ad Atticum, ut Epicureum, quocum nunc non vult disputare de hac quæstione. Quæ vero antecedunt « etiam si vera dicunt », habent quædam indulgentiam erga Epicureos, quasi dicant, etiamsi fortasse quibusdam in partibus de voluptate et dolore statuantes non errent. Ca.

23. *In hortulis suis jubeamus dicere.* Placet Petro Ciacono ut legatur *desidere pro dicere*: quomodo Teren-

tius in Hecyra loquutus est, « Frustra ubi totum desedi diem », act. V, sc. 3, 2. Uas.

24. *Norunt ullam.* Nec reip. partem ullam norunt Epicurei, nec eam capessunt: sed et Epicurus suos a repub. deterret. Cicero de Epicureorum decretis, « Rempubl. capessere hominem bene sanum non debere ». Plutarchus adv. Colot. pag. 1127: Ἐπίκουρος δὲ καὶ Μητρόδορος τοῦτο ποιοῦσι, τοῖς μὲν συνίθαι ἀποτρέποντες τοῦ τὰ κοινὰ πράττειν, τοῖς δὲ πράττουσιν ἀπευθάνομενοι. Id est, « Epicurus autem et Metrodorus id faciunt qui suos familiares a rep. gerenda deterrent, et eam administrantibus infesti sunt ». Epicuri verba sunt, Ὁ σοφὸς εὐ πολιτεύεται, id est, « Sapiens remp. non capesset ». Id non ait quis Epicurus rempubl. non administrarit, nec hoc tribuit Epicuri ignorantie, ut quidam putant. Jare autem Epicureos removel ab hac de Legibus quæstione, qui nec remp. norunt, nec nosse volunt. ΤΥΧΑ.

25. *Arcesila.* Socrates ad ea quæ quis dixisset diserebat, nihil affirmabat, quam postea rationem Arcesilas recentis Academie auctor renovavit. Is autem omne certamen sibi cum Zenone instituit, ut scribit Cicero in Academ. ad Varronem. Sollitam autem

Nam si invaserit in hæc, quæ satis scite nobis iuncta et composita videntur, nimias²⁶ edet ruinas. Quam quidem ego placare cupio, submovere non audeo.

*Desunt hic nonnulla*²⁷.

esse Carneadem contra ista disserere cognosci potest ex lib. I de Natur. Deorum, quo in loco et de Nat. Deor. lib. II, multæ attinguntur sententiæ Stoicorum hoc libro pluribus explicatæ. « Sunt autem, inquit Nat. Deor. lib. I, cap. 2, alii philosophi, et ii quidem magni atque nobiles, qui deorum mente et ratione omnem mundum administrari regique censeant. Neque vero id solum, sed etiam ab eisdem hominum vitæ consuli et providi. Nam et fruges et reliqua quæ terra pariat, et tempestates ac temporum varietates, cælique mutationes quibus omnia quæ terra gignat, maturata pubescant, a diis immortalibus tribui humano generi putant, multaque quæ dicentur in his libris colligunt, quæ talia sunt, ut ipsa dii immortales ad usum hominum fabricati pæne videantur. Contra quos Carneades ita multa disseruit, ut excitaret homines non socordes ad veri investigandi cupiditatem ». Sed et idem Porphyrius declarat. Quum enim posuisset Stoicorum disciplinæ placere, nostra et deorum causa nos esse generatos, reliqua autem omnia nostra causa, subjungit de Abstin. lib. III, § 20 : Ὅτῳ δὴ ταῦτα δοκᾷ τι τοῦ πιθανοῦ καὶ Θεῶν πρόποντος μετέχει σκοπεῖτω, τί πρὸς ἐκείνων ἐπὶ τὸν λόγον ἐν Καρυάδῃς εἴργειν, etc. Id est, « Cui ista probabile aliquid et Deo decorum habere videntur, is consideret quid ad eam dicet rationem quam Carneades afferbat ». Ita harum rerum perturbatricem Academiam sit, quæ Stoicorum decretis continentur. Nova autem

Academia nihil affirmabat. Sed rem propositam in utramque partem versabat semper dubitabunda et incerta: verisimilium consecratrix: aliorum rationes adversa subvertens argumentatione. Ideoque hanc ut sileat neque repugnet, exorare cupit. ΤΥΧΗ.

26. *Nimias*. « Nimias edet ruinas » servant reliqui nostri codd. MSS, sed edd. variant. In ed. Par. abest *nimias* et scribitur *dabit ruinam*, in edd. Car. Steph. Sturm. et Comm. « miras edet ruinas ». Ma.

27. *Desunt hic nonnulla*. Post *acdeo* in codd. nostris nullum est lacunæ signum; neque in edd. Asc. Crat. et Herw. In edd. Car. Steph. Ald. Paris. Brut. et Comm. asterisci positi sunt; in ed. Sturm. lacuna est, adscriptumque: *multa desunt*; in ed. Verb. et plerisque post eam interseruntur hæc verba: « Desunt hic fortasse nonnulla de peccati conscientia et scelerum poenis ». Turnebus in Comm. ad calcem ed. Par. de hoc loco ita: *Ullius* lego (pro *illius*). Quamquam et desertor, inquit, accusari possim, qui Academiam novam, cui sectæ addictus sum, nunc quadamtenus relinquam: sine tamen sufficientis, quibus Veteres in expiatione utebantur, piaculo, quum levis aut nulla sit culpa, liberor. Quum tamen ante multa desint, quo id referatur, non satis liquet. In ed. Gothofr. hæc interponuntur: « Desunt hic fortasse nonnulla de peccati conscientia et de scelerum poenis, quas improbi apud inferos luunt ». Et ita est etiam in ed. Lamb. Wagnerus vero argumentum eorum, quæ inter-

XIV. Nam et in iis¹ sine illius sufficientis expiati 40

ciderunt, simile fuisse existimat iis, quæ a Platone de Legg. IV, pag. 713 sqq. X, p. 906, Steph. a Porphyrio apud Stob. Serm. XXI, pag. 184, et similibus Veterum locis tractantur. Wytt. ad h. l. ita : Qui periiit locus, ut apparet, fuit de expiatione maleficiorum per cærimonias quasdam sacras. In his erant sufficientia, de quibus vid. Festus in voce *suffimenta*. Cf. Ovid. in Fastis, lib. VI, 73 ; Prop. IV, 8, 83. Conferendus autem est præsens locus cum simili Legum, lib. II, 10, et ad eandem sententiam revocandus. Engelbronnerus ad h. l. hæc p. 38 : Hujus disputatiunculæ principium interiit, in quo restituendo frustra elaborarunt eruditi ; nam consulto mutilatum videtur, atque adeo antiquam et inveteratam ejus depravationem esse. Pars illa, quæ in manibus est, satis ostendit, contra Epicureos maxime disputari, eosque omnes, qui justitiam nihil aliud esse statuerent, quam obtemperacionem scriptis legibus et institutis populorum (quod idem statuit Callicles sophista apud Platonem in Gorgia) quique, quæ sequerentur in vita aut fugerent, voluptatibus et doloribus ponderantes, utilitate omnia metienda lucebant, quibus nullam vitium vitandum censebatur, nisi judicio notatum, quosque pœnæ et supplicii metus, non ipsa turpitudine deterrebat ab injuriosa facinorosaque vita. Ma.

XIV. 1. Nam et in iis. Hoc capite argumentatur jus natura esse : facta tamen hic nonnulla labes est : nam principium deest. Quod ad hunc locum attinet, perdifficile est augurari, qua de re loquatur. Suspicio tamen fere eum de conscientia agere, cujus tacito judicio jus natura esse confirmatur, = quod se Judice nemo nocens

absolvitur, improba quamvis Gratia prætoris mendacis vicerit urnam ». Juvenalis, Satir. XIII, 2. Allusum autem est ad sacerdotes qui noxias et fraudes expiant, ut dicitur lib. II, c. 9 : « Sacrum commissum quod neque expiari poterit impie commissum est : quod expiari poterit, publici sacerdotes expiant ». Rursum, « Publicus autem sacerdos imprudentiam consilio expiatam metu liberet : audaciam in admittendis religionibus sedis damnet ». Suffimentis autem in expiationibus utebantur : sed et *suffimenta*, ut ait Festus, « dicebant Veteres quæ faciebant ex faba milioque molito, mulso sparso : ea diis eo tempore dabantur, quo uvæ calcatæ prælo premebantur ». A funere etiam redeuntes aqua aspersi supergrediebantur ignem, quod genus purgationis *suffitio* dicebatur. Alia memorantur a Juvenale sufficientia, Satir. II, 157 : « ... Cuperent lustrari si qua darentur Sulphura cum tædis, et si foret humida laurus ». Et a Propertio, lib. IV, Eleg. VIII, 83 : « Dein quemcumque locum externæ tetigere puellæ, Suffiit et pura limina tersit aqua ». Quum autem *illius sufficientia* dicit, Epicurum, ut opinor, intelligit, qui se prædicabat homines mortis et deorum metu tamquam expiasset, id est, liberasse : qui in re se nihil egere dicit ejus sufficientis, id est, monitis, quum meliora habeat. Sic enim scribit in Tusculanis, I, 21 : « Quæ quidem cogitans soleo sæpe mirari nonnullorum insolentiam philosophorum, qui naturæ cognitionem admirantur, ejusque inventori ac principi gratias agunt, eumque venerantur, ut Deum. Liberatos enim se per eum dicunt gravissimis dominis, terrore sempiterno, et diurno, et nocturno metu ». Eaque fortasse causa hujus loci mutilandi

sumus. At vero scelerum² in homines atque impietatum nulla expiatio est. Itaque poenas luunt, non tam iudiciis (quæ quondam nusquam erant³, hodie

fuit, quod nescio quid de inferis et religione audacius hic Cicero loquebatur. TURX.

2. *At vero scelerum, etc.* Inde ab hoc loco usque ad finem cap. 19, ait Wytt. exponuntur argumenta, quibus efficitur, jus esse a natura constitutum. *Primum* sumptum est a conscientia bene et male factorum; *secundum* sumptum est a contrario (*Quod si pœna... improbi*): si jus non est a natura constitutum, sequitur nullam esse improbitatem in criminibus, quæ puniuntur, sed tantummodo imprudentiam; *tertium* (§ 41): *Justitia* non utilitate constat, sed sua ipsius honestate. Hinc fit, ut bonus homo, si scelere utilitatem consequi possit, ita ut semper lateat, tamen non sit facturus; *quartum* (§ 42, *Ita fit...*): *Leges* non sunt, nisi quæ cum naturæ lege consentiant: si *leges* essent, quæ cum naturæ lege non consentirent, consequeretur, jus non esse a natura constitutum. Atqui jus est a natura constitutum, ergo sequitur, *leges* non esse, nisi quæ cum natura justæ consentiunt; *quintum* (§ 43): *Nisi justitia* a natura exstitit, omnes virtutes interibunt. Atqui virtutes non interibunt: ergo justitia a natura proficiscitur. Hujus argumenti connectarium est initio c. 16. Si verum esset, quod in antecedentibus confutatum est, bonum et malum constitui non natura, sed populorum jussis, etc. consequeretur, omnia vitia habenda esse pro virtutibus, certe pro factis cum lege consentientibus; *sextum* (§ 44): Si res morales ab hominibus mutari possunt, sequitur, etiam res physicas ab hominibus mutari posse: atqui res physiciæ mutari non

possunt, igitur neque morales; *septimum*: *Honestas* in virtute ponatur, in vitiis tarpia; quod in natura positum est; *octavum* (§ 45): *Ex habitu*, neque ex aliqua re externa, virtus iudicatur; *nonum* (c. 17): *Virtutes logicæ* et veritas iudicantur sua ipsæ natura, non opinione; ergo etiam virtutes morales et ipsa honestas natura non opinione iudicandæ sunt; *decimum* (§ 46, *nam ni ita...*) *Beatitudo* hominis per suam naturam iudicatur, non aliorum opinione. Ergo virtus quæ est effectrix beatitudinis, item per se iudicatur, non aliorum opinione; *undecimum* (§ 48): *Adversariorum* argumentum refutatur, homines in sensibus corporis consentire (§ 47), in iudicio de rebus moralibus dissentire, ergo sensus corporis esse veros, res morales esse fictas; *duodecimum* (ibid.) *Viri boni* ita iudicant: ergo verum est; *tertium decimum* (c. 19): *Virtutes omnes* recensentur, certe pleræque, et ostenditur eas per se, sine præmio, expetendas esse; *quartum decimum*: *Vitium* est turpe, etiam si non sequatur pœna; *quintum decimum*: *Virtus* propter alias res esset expetenda, si quid esset melius virtute. Atqui nihil est melius virtute, ergo virtus propter se expetenda est. In virtute autem jus. Jus igitur a natura constitutum est, quia in natura constituta est virtus. MN.

3. *Nusquam erant.* Olim in imperio romano prope iudicia publica exerceri non solebant: postea legibus latis de quæstionibus facta sunt. Quoddam autem aliquando Romæ tale tempus fuisse ex Bruto intelligi potest, ubi ita scribitur cap. 27: « Hic opti-

multifariam nulla sunt; ubi sunt tamen, persæpe falsa sunt), quam ut eos agitent⁴ insectenturque furia, non ardentibus tædis⁵, sicut in fabulis, sed angore conscientia fraudisque cruciatu⁶. Quod si homines ab injuria pœna, non natura, arcere deberet, quænam sollicitudo vexaret impios, sublato suppliciorum metu? quorum tamen nemo tam audax umquam fuit, quin aut abnueret a se commissum esse facinus, aut justii sui doloris causam aliquam fingeret⁷, defensionemque

mus illis temporibus est patronus habitus, eoque forum tenente plura fieri judicia cœperunt. Nam et quæstiones publicæ hoc adolescente constitutæ sunt, quæ antea nullæ fuerant. L. enim Piso trib. pl. legem primus de pecuniis repetendis Censorino et Manilio coss. tulit, etc. = *TUAN.*

4. *Quam ut eos agitent.* Haud aliter Aldus Nepos; sed in avi libris aliorumque non comparat *quam*, neque agnoscit ullum MS nostrum; nedum, ut præterea habeat Lambini, « quam conscientia, ut eos ag. » *GRUT.* — *Ut eos agitant insectanturque furia.* Sic optime reposuit Hadr. Turnebus: nam representant codices *agitant insectanturque.* Vide J. Fr. Gronovium, *Observ.* III, 6. *DAV.*

5. *Ardentibus tædis.* Sic vulgo creditum. Vetus poeta apud Nostrum, *Acad.* II, 28: « Cæruleæ incinctæ igni incedunt, Circumstant cum ardentibus tædis ». Seneca *Medæ* vers. 13: « Adeste, adeste, sceleris ultrices deæ Crinem solutis squallidæ serpentibus, Atram cruentis manibus amplexæ facem ». Livius, VII, 17: « Sacerdotes eorum (Faliscorum et Tarquinien-sium), facibus ardentibus anguibusque prælatis, incesso furiali, militem romanum insueta turbaverunt specie ». Idem narrat alii. Vide sis et Sucto-

nium Nerone, cap. 34; Frontinum, *Stratag.* lib. II, cap. 4, 18, 19, et Valerium Flaccum, *Argon.* IV, 412. De re ipsa fasius Noster pro Sexto Roscio, cap. 24. *DAV.* — *Furia non ardentibus.* Cicero pro Roscio, cap. 24: « Nolite putare, quemadmodum in fabulis sæpenumero videtur, eos qui aliquid impie scelerateque commiserint, agitari et perterreri furiarum tædis ardentibus: sua quemque fraus et suus terror vexat: suum quemque scelus agitat, amentiaque afficit: suæ malæ cogitationes conscientiaque animi terrent ». Et in Pisonem, cap. 20: « Nolite putare, P. C. ut in scena videtis, homines consceleratos impulsu deorum terri furiarum tædis ardentibus; sua quemque fraus, suum facinus, suum scelus, sua audacia de sanitate ac mente deturbat: hæ sunt impiorum furis, hæ flammæ, hæ faces ». *TUAN.*

6. *Fraudisque cruciatu.* Ita dicitur cruciatus, quem propter sceleris conscientiam proferunt noceutes. Sic « dolorem cruciatumque vulneris » dixit Agellius, V, 1. Adde et Hirtium, *Bell. Alex.* cap. 55. *DAV.*

7. *Aut justii sui doloris causam. . . fing.* Sensus totius loci hic esse debet, « aut negat impius factum, aut excusat ». Hæc autem ad excusationem pertinere, vel proximi membri copula

facinoris a natura jure aliquo quæreret. Quæ si appellare⁸ audent impii, quo tandem studio colentur a bonis? Quod si pœna, si metus supplicii, non ipsa turpitude, deterret ab injuriosa facinorosaque vita, nemo est injustus; at incauti⁹ potius habendi sunt
 41 improbi. Tum autem qui non ipso honesto movemur, ut boni viri simus, sed utilitate aliqua atque fructu, callidi sumus, non boni. Nam quid faciet is homo in tenebris, qui nihil timet, nisi testem et judicem? quid, in deserto loco nactus, quem multo auro spoliare possit, imbecillum atque solum? Noster quidem hic natura justus vir ac bonus, etiam colloquetur, ju-

que, qua idem ad eandem refertur, dubitare non patitur. Non igitur aliter me expedio, nisi vox *dolor* pro ira posita statuatur. Cf. interpp. ad Corn. Nep. Lys. 3, 1, et Regg. 1, 4. Jam sensus est: « aut aliquid præterxeret, quo ad facinus ex justa ira compulsus videatur ». *Causa* enim h. l. est, quod Francogallis *occasion*, nostris *Veranlassung* dicitur. Consulto autem Cic. non *justam causam* scripsit, loci ambiguitatem evitans. G.

8. *Appellare*. Verbi gratia, dicere solent, se jure interfecisse insidiatorem, se vim vi repulisse jure naturæ, se ab homine læsos fuisse. *Appellare* nominare est. Cicero de Finib. II, 16: « Istorum enim verborum amore quæ perraro appellantur ab Epicuro, sapientiæ, fortitudinis, justitiæ, temperantiæ, præstantissimis ingeniis homines se ad philosophiæ studium contulerunt ». *Appellare*, ad auxilium advocare, ut *appellare tribunos*, et hic. *TUM*. — *Quæ si appellare*. Sensus est: Si impii audent provocare ad jura naturæ, i. e. quærere defensionem facinoris ab aliquo jure naturæ, quo tandem studio hæc jura colentur

a bonis hominibus? W. — Ernesto magis placet Turnebi explicatio (propter sequens *colentur*). Mihi unice probatur Wyttenbachii ratio, quæ est etiam Hottingeri l. c. p. 74. Ma.

9. *Incauti*. Ut callidi sunt qui diligenter sua commoda emolumentaque consecantur: ita incauti erunt habendi, qui in contraria incommoda et detrimenta incurrent, postremo in legum pœnas: ita justitia calliditas fuerit, injuria et injustitia incauta imprudentia. Cicero, de Finib. lib. II, cap. 16, contra Epicureos: « Noq̄ oportet timidum, aut imbecillo animo fingi, non bonum illum virum, qui quidquid fecerit ipse se cruciet, omniaque formidet: sed omnia callide referentem ad utilitatem, acutum, versutum, veteratorem: facile ut excogitet, quomodo occulte sine teste, sine ullo conscio fallat ». Si vera est igitur Epicureorum sententia et justitia calliditas fuerit, et injustitia incauta quædam imprudentia. Nam qui ita sibi cavebit ne in pœnas incidat malumque habeat, justus erit: qui in pœnam incurret, incautus erit. *TUM*. — Proxime: « Tum... movemur, ut boni viri si-

vabit, in viam deducet; is vero, qui nihil alterius causa facit, et metitur suis commodis omnia, videtis, credo, quid sit acturus. Quod si negabit, se illi vitam erepturum, et aurum ablaturum; numquam ob eam causam negabit, quod id natura turpe judicet, sed quod metuat, ne emanet, id est, ne malum¹⁰ habeat. O rem dignam, in qua non modo docti, verum etiam agrestes erubescant!

XV. Jam vero illud¹ stultissimum, existimare omnia^{4a} justa esse, quæ scita sint in populorum institutis aut legibus. Etiamne, si quæ leges sint tyrannorum? si triginta illi Athenis² leges imponere voluissent, aut, si omnes Athenienses delectarentur tyrannicis legibus, num idcirco hæ leges justæ haberentur? Nihilo, credo, magis illa, quam interrex noster tulit³, ut

mons. Cf. Cic. de Republ. III, 16, p. 244 ed. Stuttg. ibiq. Ang. Mai. Ca.

10. *Nē malum habeat.* In Epistolis ad Atticum ludens in Epicureos idem disserit hanc in modum, Epist. 2, lib. VII: « Filiola tua te delectari lætor, et probari tibi φυσικῶν εἶναι τῆν πρός τὰ τίμια. Etenim si hæc non est, nulla potest homini esse ad hominem naturæ adjunctio: qua sublata vitæ societas tollitur. Bene eveniat, inquit Carneades spurce; sed tamen pudentius quam Lucius noster et Patron; qui quom omnia ad se referant, quidquam alterius causa fieri putent? Quom ea re bonum virum esse dicant ne malum habeat, non quod id natura certum sit; non intelligunt se de callido homine loqui, non de viro bono? » Veteres libri hic *simus* scriptum habent non *sumus*, et supra aut *incauti*, quæ etiam lectiones probari possunt. TURÆ.

XV. 1. *Jam vero illud.* Consentaneum est eis qui jus opinione niti, non

natura constare putant, quæ Epicureorum sententia est, ut omnia quæ sita sunt in populorum legibus, justa esse credant. In eos igitur hic disputat, qui jus nihil aliud esse censent, quam quod lege cautum est: ut hominum institutis, non natura constare videatur. Hic locus uberius a Platone in Minoe tractatur. TURÆ.

2. *Triginta illi Athenis.* Athenienses a Lacedæmoniis bello diuturno profligati, et ad extremum gravi obsidione ad deditionem compulsi, triginta rectores accipere coacti sunt: qui sese tandem tyrannos fecerunt, ac Atheniensium libertatem opresserunt. Sallustius, Catil. c. 51: « Lacedæmonii Atheniensibus devictis triginta viros imposuere, qui republ. eorum tractarent, etc. » Historia est etiam apud Xenophontem. TURÆ.

3. *Quam interrex noster tulit.* Hadr. Turnebus, Ant. Augustinus, et alii L. Valerium Flaccum censent intelligi; de quo sic Cicero in Rullum, Orat.

dictator⁴, quem vellet civium, indicta causa, impune posset occidere. Est enim unum jus, quo devincta est hominum societas, et quod lex constituit una⁵: quæ lex est recta ratio imperandi atque prohibendi; quam qui ignorat⁶, is est injustus, sive est illa scripta uspiam,

XVII, cap. 2 : « Omnium legum iniquissimam dissimillimamque legis esse arbitror eam, quam L. Flaccus interrex de Sulla tulit, ut omnia, quæcumque ille fecisset, essent rata ». Hinc tamen sententiæ meam non adscribo. Nam lex, quam Flaccus tulit, de re præterita fuit lata, Sullamque solum spectavit. Et sane πάντα, ὅσα διακροσὴν ὁ Σύλλας ὑπατεύων τι καὶ ἀνθυπατεύων, βέβαια καὶ ἀνεύθυνα ἐψηφίζοντο εἶναι, veluti testatur Appianus, B. C. lib. I, cap. 99, p. 684. At ea lex, cujus hoc in loco meminit Noster, dictatori, quemque demum futurus esset, enormem potestatem concessit. Mihi tamen latet, quem voluerit Cicero, nec, ut opinor, superest apud historicos rei memoria. DAV.

4. *Ut dictator.* Eam opinor legem intelligit, qua summum in cives imperium citra provocationem dictatori permittebatur; ut indicta etiam causa in eos animadverteret: nam quibus eorum creatus sit dictator, historici fere non prodant, ut tum interregnum fuisse videatur. Festus ut optima lege « in creando populi magistro, qui dictator est, solitum fuisse aliquando dici tradit, qua quam plenissimum jus significabatur. Posteaquam vero provocatio ab eo magistratu ad populum data est, quæ antea non erat, desitum esse dici ut optima lege, utpote imminuto jure magistrorum populi ». Vel eam potius intelligit (atque hoc verius puto) quam L. Flaccus interrex de Sulla tulit, etc. (Cf. not. prox. præced.) TURN. — Non debuit

Davis. dubitare de hac lege ejusque auctore. Cf. Ern. in Clavi legum, v. *Valeria*. Bach. Hist. Jurispr. rom. II, 2, 72. Cicero vero nostro loco illius legis verba invidiosius interpretatus est, eo quod non nominatim appellat dictatorem, quasi ad quemcumque ea lex pertinisset. MA. — Contraria videtur Tullius ponere de Republ. I, 2, ubi *Villemain* interpretationi gallicæ subjecit hæc: « La justice ne vient pas du législateur. Montesquieu a mieux dit: Avant qu'il y eût de lois faites, il y avait des rapports de justice possible. Dire qu'il n'y a rien de juste, ni d'injuste, que ce qu'ordonnent ou défendent les lois positives, c'est dire, qu'avant qu'on eût tracé de cercle, tous les rayons n'étaient pas égaux. Il faut donc avouer des rapports d'équité antérieurs à la loi positive qui les établit. Ubi Villemanius nostri loci admonere poterat lectores suos. Ceterum plane in contrariam sententiam disputat Furius Philus in iisdem de Republica libris, III, 11. CR.

5. *Et quod lex constituit una.* Hoc est, id, quod una lex constituit, unum illud jus est, quod re vera est jus, nempe lex rectæ rationis, absque qua lege nullum jus est: a quæcumque denique ac quantacumque auctoritate sancitur. SCHÆFF.

6. *Quam qui ignorat.* I. e. ita agit, ac si eam ignoret; nihil curat. Sic Top. I, 3: « Rhetor ille magnus hæc Aristotelica se ignorare respondit ». Ignorare enim, propria verbi vi,

sive nusquam. Quod si justitia est obtemperatio scriptis⁷ legibus, institutisque populorum, et si, ut iidem dicunt, utilitate omnia metienda sunt; negliget leges easque perrumpet⁸, si poterit, is, qui sibi eam rem fructuosam putabit fore. Ita fit, ut nulla sit omnino justitia, si neque natura est, et ea, quæ propter utilitatem constituitur, utilitate alia convellitur. Atqui si⁴³ natura confirmatum jus non erit, virtutes omnes tollentur. Ubi enim liberalitas⁹, ubi patriæ caritas, ubi pietas, ubi aut bene merendi de altero, aut referendæ gratiæ voluntas poterit existere? nam hæc nascuntur ex eo, quod natura propensi sumus ad diligendos homines; quod fundamentum juris est¹⁰. Neque solum in homines obsequia, sed etiam in deos cærimoniarum religionesque tollentur: quas non metu¹¹, sed ea con-

hanc legem nemo potest, nisi ratione destitutus, quippe quæ jam per communem intelligentiam cuique homini innotescat. Sed fateor equidem sensum his etiam alium subesse hunc posse: « qui eam legem non accurate cognitam tenet, is est injustus, etc. » ut auctor hoc dixerit, quod in Stoicorum paradoxis est: « solus sapiens justus, omnis stultus (non sapiens) injustus ». Utram harum sententiarum auctor his exprimere voluerit: equidem prætulerim priorem; nisi § 44, posteriorem efflagitare videatur. T.

7. *Justitia est obtemperatio scriptis legibus.* Hunc græcismum, quo nomina a verbis orta casum verbi sui regunt, ex Plauto notavit Pareus in *Mantissa*, *Lex. Plant. v. verbalia in io. W.*

8. *Leges... perrumpet.* Alluditur (ut *Off. III*, 8, 6), ad dictum illud, sive Anacbarididis, sive Zalenci (Plut. *Solon*. 81; *Stob. Serm.* 43, p. 304 *Gesn.*), quo leges araneorum telis

comparantur, quæ infirmiora quidem animalia alligata teneant, sed a valentioribus perrumpantur. G.

9. *Liberalitas.* Cicero, *Offic. lib. III*, cap. 33, contra Epicureos, « *Justitia vacillat, vel jacet potius, omnesque esse virtutes quæ in communitate cernuntur et in societate generis humani.* Nec enim bonitas, nec liberalitas, nec comitas esse potest, non plus quam amicitia, si hæc non per se expetantur, sed ad voluptatem utilitatemve referantur ». TURN.

10. *Quod fundamentum juris est.* Hæc eximie summis eloquentiæ copiis explicat Maximus Tyrius, *Diss. XII*, p. 132 ed. Markl. EWOKLAN.

11. *Quas non metu.* Ut vulgus, quod Deum veneratur, pacem ac veniam poscens metu potius quam pietate, et Epicurei metu legum, ne impietatis dent pœnas; sed pietate quæ conciliatur conjunctione ea quæ hominibus cum diis intercedit, quam utrique sint rationis participes et

junctione, quæ est homini cum Deo, conservandas puto.

XVI. Quod si populorum jussis¹, si principum decretis, si sententiis judicum, jura constituerentur, jus esset latrocinari; jus, adulterare; jus, testamenta falsa supponere, si hæc suffragiis aut scitis multitudinis² probarentur. Quæ si tanta potestas est stultorum³ sententiis atque jussis, ut eorum suffragiis rerum natura vertatur³: cur non sanciunt, ut, quæ mala perniciosaque sunt, habeantur pro bonis ac salutaribus? aut cur, quum jus ex injuria lex facere possit, bonum eadem facere non possit ex malo? Atqui nos legem bonam a mala, nulla alia, nisi naturæ norma⁴, dividere possumus. Nec solum jus et injuria a natura dijudicantur, sed omnino omnia honesta ac turpia. Nam et communis intelligentia nobis notas res efficit, easque⁵ in animis nostris inchoa-

nnius civitatis cives, ut Stoici censent. Cicero, de Natur. Deor. lib. I, c. 41, contra Epicureos ex opinione Stoicorum ita scribit, «Est enim pietas justitia adversum deos: cum quibus quid potest esse nobis juris, quum homini nulla sit cum Deo communitas?»

XVI. 1. *Populorum jussis*. Proprie. Nam populus jubere dicebatur, senatus decernere, quem nomine principum intelligit (ut in lib. de Orator. I, 7: «Quum igitur vehementius inveberetur in causam principum consul Philippus»), judices sententiam ferre.

2. *Stultorum*. Stoicorum more loquitur, qui stultos vocant omnes præter sapientem, nam et veram legem sapientis rationem dixit. *TRAX.*

3. *Vertatur*. Ut quod injustum est justum fiat. Jus autem duplex ponebat Epicurus: commune, quod omnibus unum et idem est, ab utilitate com-

muni profectum: proprium, quod quæque civitas legibus et institutis sibi constituit, et scripto sancit, et moribus recipit. Auctor hujus rei Laertius. Cicero in hac Epicuri sententiis disserit. *TRAX.*

4. *Norma*. Non possumus distinguere bonam legem a mala, opinione et instituto, ut Epicurei, sed sola natura: nam si naturæ consentanea est, bona est: sin secus, mala. *TRAX.*

5. *Easque in animis*. V. D. in Miscell. Obs. III, 1, p. 228, legi vult: «efficit eas, quæ in animis nostris inchoavit (sc. natura), ut honesta, etc. addens: «Origo idearum innatarum semper in hoc libro adscribitur naturæ, nunquam intelligentiæ, ideoque, quamvis ordinario verbum referatur ad ultimum nominativum casum, credo Ciceronem voluisse, ut vocem natura ex præcedenti sententia sup-

vit, ut honesta in virtute ponantur, in vitiis turpia. Hæc autem in opinione existimare, non in natura, 45
posita, dementis est. Nam nec arboris, nec equi virtus⁶, quæ dicitur (in quo abutimur nomine), in opinione sita est, sed in natura. Quod si ita est, honesta quoque et turpia natura dijudicanda sunt.

Nam si opinione universa virtus, eadem ejus etiam partes⁷ probarentur. Quis igitur prudentem, et, ut ita dicam, catum⁸, non ex ipsius habitu⁹, sed ex

pleremus, oca nominativam casum, qui hic regeter verbum inchoavit. Ibidem in nota subjecta alius V. D. ita: « Sed communis intelligentia, quam alii sensum communem appellant, est a natura, quæ nullo docente (et ideo communis) profecta ab iis, quorum ex prima et inchoata intelligentia genera cognovit, confirmat ipsa per se rationem et perficit. Ergo sive naturæ, sive intelligentiæ primæ describas idem illas innatas, eodem redit: nam illa nobis res notas efficit, et inchoatas perficit. Facile tamen patior eas, quas legi, ut clarior sit sententia et superioribus congruat. A. » Ca.

6. *Nec equi virtus.* Sic Plato de Rep. lib. I: *Βλαπτόμενοι δὲ ἵπποι, βελτίους ἢ χειρούς γίνονται; χειρούς. Ἄρα εἰς τὴν τῶν κυνῶν ἀρετὴν ἢ εἰς τὴν τῶν ἵππων;* Idem et Stoici dicebant. Laertius: *Ἄριστὴ δὲ ἢ μὲν τις κοινῶς παντὶ τελείωσις*, id est, « virtus quædam communiter dicitur ejusque absolutio ». Sic cujusque perfectio et absolutio ejus virtus censetur, ut in equo velocitas, aut vehendi sessoris habilitas, in arbore baccarum et fructuum copia honorum. Sed tum abutimur nomine, quia proprie virtus dicitur in iis in quibus est ratio, ut in homine et Deo. *Τῶν.*

7. *Partes.* Id est, species: nam

V. *Cic. pars tertia.*

formam generis, quo facilius intelligatur, Cicero in Topicis cap. 3, ait, se interdum *partem* solere appellare. Virtus autem universa, ipsum genus est, id est, generalis virtus. *Τῶν.*

8. *Catum.* *Catum* Varro, L. L. I. VI, pag. 74, acutum, non asipientem interpretatur; ut *cata signa* apud Eumenium, et « Egregie cordatus homo catus Ælii Sextus »: et apud Lucilium *Cata dicta*. Hic tamen est prudens, sapiens, peritus, contra quam Varroni videbatur. Plutarchus *καταρον* interpretatur, id est, *peritum*. Est autem Sabinum vocabulum. Utitur eo Plautus initio Pœnuli, « Quas tu sapienter, docte, cordate et cate ». *Τῶν.*—De hoc Sex. Ælio cf. Canege. in Obs. Miscell. cap. 14, pag. 435, qui ex nostro loco Gellium, IV, 1, emendatum it, pro Seio Ælio reponens « Sexto Ælio ». Ca.

9. *Non ex ipsius habitu.* Prudens dijudicator ex ipsius habitu, i. e. quia habet prudentiam, non judicatur ex aliqua re externa, i. e. quia ab aliis habetur pro prudenti. Hæc est significatio vocis *habitus*, Græcis *ἕξις*, de qua Aristoteles in Categorr. cap. 5 et 6, Metaphys. IV, 20 et 10. In habitibus etiam censentur scientia et virtutes. Hinc Cicero sua sumpsit de Invent. II, 9, 30; cf. ib. I, 24, 34.

aliqua re externa iudicet? Est enim virtus, perfecta ratio¹⁰: quod certe in natura est. Igitur omnis honestas eodem modo.

XVII. Nam ut vera et falsa, ut consequentia et contraria, sua sponte¹, non aliena, iudicantur: sic constans et perpetua² ratio vitæ, quæ est virtus, itemque inconstantia³, quod est vitium, sua natura⁴⁶ probatur. Nos ingenia juvenum non item? At ingenia natura; virtutes et vitia, quæ existunt ab ingeniis, aliter iudicabuntur? an ea non aliter? honesta, et turpia, non ad naturam referri necesse erit? Quod laudabile⁴, bonum est; in se habeat, quod laudetur, necesse est. Ipsum enim bonum non est opinionibus, sed natura: nam si ita esset, beati quoque opinione essent; quo quid dici potest stultius? Quare quum

10. *Perfecta ratio.* Zeno virtutes omnes in ratione ponebat. Cicero in *Academica* ad Varronem, cap. 11: « Quumque superiores non omnem virtutem in ratione esse dicerent, sed quasdam virtutes natura aut more perfectas, hic omnes in ratione ponebat ». Itaque supra quam definebat virtutem « in se perfectam et ad summam perductam naturam », naturam accipio et interpretor rationem. Ratio autem perfecta Deo imata est, et virtus, ut iidem philosophi sentiunt, non homini. Cicero, *Natur. Deor.* II, 13: « Quartus est gradus et altissimus eorum, qui natura boni, sapientesque gignuntur, quibus a principio innascitur ratio recta constansque, quæ supra homines putanda est, Deoque tribuenda ». TURAN.

XVII. 1. *Sua sponte.* Sua vi, suo nomine, per se. TURAN.

2. *Constans et perpetua ratio vitæ.* quæ est virtus, etc. Sic in *Tusc.* IV, cap. 15: « Virtutem animi

affectionem constantem et convenientem » definit: quæ definitio a constantia, id est, *εὐστάθεια* deducta est, cui inconstantia adversa est, et quæ, ut superior, Stoica. TURAN.

3. *Inconstantia.* Inconstantiam, ut in *Tusculanis*, hic vocat defectionem a recta mente, aversam a rationis prescriptione: quæ vitiorum et perturbationum origo est, ut constantia virtutum. TURAN.

4. *Quod laudabile.* Ut bonum natura iudicatur, ita laudabile bonum, quod honestum est, eadem natura iudicabitur: alioqui quum beatitudo a virtute proficiatur, opinione non natura beati homines essent. Stoicis autem omne bonum laudabile est. Cicero de *Finibus*, lib. III, cap. 8: « Quod est bonum, omne laudabile est: quod autem laudabile est, omne est honestum: bonum igitur quod est, honestum est ». Peripateticis et Academicis non omne bonum laudabile est. TURAN.

et bonum, et malum natura judicetur, et ea sint principia naturæ; certe honesta quoque et turpia similiratione dijudicanda, et ad naturam referenda sunt. Sed perturbat⁵ nos opinionum varietas, hominumque 47
dissensio; et quia non idem contingit in sensibus, hos natura certos putamus; illa, quæ aliis sic, aliis secus, nec iisdem semper uno modo videntur, ficta esse ducimus⁶. Quod est longe aliter: nam sensus nostros non parens, non nutrix, non magister, non poeta⁷, non scena depravat, non multitudinis consensus abducit a vero⁸: animis omnes tenduntur insidiæ, vel ab iis, quos modo enumeravi, qui teneros et rudes⁹ quum acceperunt, inficiunt et flectunt, ut volunt; vel ab ea, quæ penitus in omni sensu¹⁰

5. *Sed perturbat*, etc. Persequitur id fusius in proœmio III Tusculanæ. Epicurei certissimam sensuum esse fidem putant, et ex eorum delectatione et voluptate summum bonum interpretantur, quod sensus corrumpi non possint, ratio possit. Itaque quod honestum alii dicunt et iustum, id opinionione non natura prædicant esse: quod aliud aliis esse videatur, et ab eo desciscatur quod Stoici honestum esse natura dicant, et cuius censeant nobis inæta esse semina. Sed ea corruptela, ut Cicero ait, et depravatio non ex natura est, sed ex opinionum varietate. Quum autem voluptas ad sensum referatur, honestum ad rationem pertineat, dubium esse non potest, quin hæc pro Stoicis contra Epicureos dicantur; ut mirum esse mihi videatur, cur quidam secus sentiant.

6. *Ficta esse ducimus*. Vulgo dicimus; et ita quidem nostri codices. Sed lectio, quam nos ex editione Victoriana sumpsimus, aptiorem sententiam facit: nam supra dixerat, «hos

natura certos putamus». Vide sis infra cap. 23. DAV.

7. *Non poeta*. Id queritur dolentissime in proœmio tertie Tusculanæ, ab iis omnibus «ita variis nos imbui erroribus, ut vanitati veritas et opinionioni confirmata natura ipas cedat». Quod ex Stoicorum decretis sumpsit, attingiturque a Laertio in Zenone, lib. VII, § 89. TURX.

8. *Abducit a vero: animis omnes tenduntur insidiæ*. Victorinus et Turnebus publicaverunt, *abducit: at vero animis*, etc. et sic fere MSS nostri: nihil tamen muto. GAUR. — *Abducit a vero: animis omnes*. Ita libri nostri MSS et recte. Sed in edd. Asc. Paris. Sturm. et Comm. lectio Victoriana est, minus proba; reliquæ cum codd. MSS conspirant. MA.

9. *Rudes*. Teneri flectuntur, rudes inficiuntur. Rudeis enim lana, sincta nondum est. TURX.

10. *In omni sensu*. Nam ex omnibus sensibus voluptas percipitur: quod tamen Platoni non videtur in Timæo.

implicata insidet, imitatrix boni, voluptas, malorum autem mater omnium: cujus blanditiis corrupti, quæ natura bona sunt, quia dulcedine hac et scabie¹¹ carent, non cernimus satis.

48 XVIII. Sequitur (ut conclusa mihi jam hæc sit omnis ratio¹), id, quod ante oculos ex iis est, quæ dicta sunt, et jus, et omne honestum, sua sponte esse expetendum. Etenim omnes viri boni ipsam æquitatem et jus ipsum amant; nec est viri boni, errare², et diligere, quod per se non sit diligendum. Per se igitur jus est expetendum, et colendum. Quod si jus³, etiam justitia: sic in ea⁴ reliquæ quoque

11. *Scabie*. Titillatione et pruritu, cujusmodi scabiosis sese friantibus gignitur, unde a scabendo scabies nomen habet. Simile est illud Satyrici poetæ Juvenalis, Sat. II, 128: « Hæc tetigit Gradive tuos urtica nepotes ». TURAN.

XVIII. 1. *Ratio*. Scripsimus cum Dav. *oratio* pro *ratio* ex codd. nostris W. et H. et edd. Asc. Car. Steph. Paris. Crat. Herw. Gørenzius quidem perstringit Davisium dicens, male hoc esse factum, quum oratio demum in fine libri concludatur. Sed ipsum vocabulum *oratio* sæpe ponitur a nostro pro argumentatione et ratiocinatione.

2. *Errare*. Verba *viri boni* Scheff. explicat: Viri sapientis, cati. Recte contra Wagnerum Gær. verbum *errare* explicat: a natura aberrare, et *diligere*, etc. propensioem esse in ea, quæ sua natura non merentur. Quod vero idem cum verbo *diligere* Stoicum ἐπιθυμία ex Plut. de Stoicor. Respugn. p. 1039 (c. 13, extr. p. 233, t. V, Wyttentb.) comparavit, in eo verbor, ut rectum viderit. Verba « per se igitur jus est expetendum » absunt a cod. M. Ma.

3. *Quod si jus*. Vulgo: « quod si jus est, etiam justitia. Sic in ea reliquæ quoque virtutes »: quæ sensu carent. Paris. et Reg. « Quod si jus etiam justitia ait: in ea quoque reliquæ »: quo modo fere Victorius etiam dedit. At Eliens. Med. Harleian. pr. et Ascens. exhibent, « quod si jus, etiam justitia: sic et reliquæ quoque virtutes ». Non aliter Harleian. sec. et editio pervetus, nisi quod *justitiam* male representent. Hinc autem sua quasi sponte nascitur ea, quam sequor, lectio, *in ea*. Sed et Lamb. ita rescribendum esse tantum non conjecerat. Dav. — *Quod si jus*. Vocem supervacaneam et sensum etiam turbantem, *est*, ejecimus cum Ern. Wagn. Gær. et Sch. neque eam agnoscunt codd. Cr. W. et edd. Asc. 1, 2, Ald. Crat. Herw. (sed hæc duæ et Asc. 2 habent *et justitia*) Gothofr. Car. Steph. Lamb. et Brut. Ma.

4. *Sic in ea*. Nihil hæc sane scriptura videtur habere vitii: sed scriptura vetus alicujus suspicionem vitii commovere queat. Sic enim habent fere libri vet. « quod si jus, etiam justitia sit, in ea quoque reliquæ virtutes ».

virtutes per se colendæ sunt. Quid? liberalitas gratuita⁵ est, an mercenaria⁶? Si sine præmio⁷ benigna est, gratuita; si cum mercede, conducta: nec est dubium, quin is, qui liberalis benignusve dicitur, officium, non fructum, sequatur. Ergo item justitia nihil expetit⁸ præmii, nihil pretii. Per se igitur expetitur:

Nonnulli sic: « quod si jus, etiam justitia. Sic in ea quoque reliquæ virtutes ». Ex qua vitiosa scriptura fortasse ita legendum esse dicendum est: « Quod si jus, etiam justitia: si ea, reliquæ quoque virtutes, per se colendæ sunt ». Quod autem Turnebus ita vult legi: « Sic in ea reliquæ quoque virtutes, etc. » ferri non potest. LAMB. — *Si in ea.* Hæc vetus et honorum librorum scriptura est, estque hæc sententia plane Stoica: nam Stoici in una virtute etiam reliquas inesse cernique censent. Sunt enim virtutes ipsæ inter se colligatæ et implicatæ, et qui unam habet, reliquas habet. TURAN.

5. *Gratis est.* — Si virtutes utilitate expetuntur, non sua sponte, tolluntur omnes, in primis tamen quæ in societate hominum et communitate versantur, ut liberalitas, comitas, justitia; ut Offic. lib. III, a Cicerone, cap. 33, scribitur. Gratuita est liberalitas quæ tantum officii gratia benigne facit. Sic Sallustius, Fragm. Hist. lib. I, cap. 14: « Ubi malos præmiis sequatur, haud facile quisquam gratuito bonus est ». TURAN.

6. *An mercenaria?* Mercenaria est, quæ mercedem et præmium efflagitat, ut homines conducti, a quibus translatio ducta est. TURAN.

7. *Si sine præmio.* Citatur hic locus a Lactantio, lib. VI, cap. 11, ubi Ciceronem quoque carpit, qui hujus præcepti oblitus, in Officiis liberalitatem prope mercenariam faciat. Hunc

etiam locum aberrime tractat Seneca, lib. IV, de Beneficiis, ubi beneficium dare, et invicem gratiam referre, per se expetenda contra Epicureos confirmat. Præmium autem lucrum est et merces, ut hic, et in lib. de Senectute, *Ecquid erit præmii.* TURAN.

8. *Nihil expetit.* Vulgo nihil exprimit præmii, hoc est, extorquet: nec alio modo dant Pal. quartus, Fabric. Paris. Reg. et Balliol. Mihi tamen fidem non faciunt. Nam bene se habere nostram lectionem ex eo patet, quod subjungat: « Per se igitur expetitur ». Quin et eam præstant Eliens. Harleian. pr. sec. Med. editio pervetus, Ascens. et aliz. DAV. — *Ergo item justitia nihil expetit præmii.* In cod. H. male scribitur *idem pro item.* Car. Steph. in varr. lect. ex libro vetere habet *eadem.* Cod. M. « nihil exprimit justitia præmii ». In eod. cod. est *eadem pro item*, ut in edd. Sturm. et Paris. Servavimus autem scripturam *expetit* cum Dav. Goer. Ern. et Sch. quam præstant nostri codd. Cr. et W. et edd. Asc. Ald. Crat. Herw. Sturm. Goth. Car. Steph. Lamb. Brut. Et probat etiam hanc lectionem Wyt. Neque tamen non addam Schefferi notam, qui ita lectionem *exprimit* defendit: idem est, ait, quod *extorquet*, præmii scilicet causa. Non intellexerunt vulgo hoc vocabulum, itaque ex eo fecerunt *expetit*. Noster in orat. pro Quint. 14, 47: « Extorquendum est invito atque ingratis; quod non debet, eripiendum atque exprimentum est; de fortuna

eademque omnium virtutum causa atque sententia est⁹.

- 49 Atque etiam si emolumentis¹⁰, non sua sponte virtus expetitur¹¹, una erit virtus, quæ malitia¹² rectissime dicetur. Ut enim quisque maxime ad suum commodum refert¹³, quæcumque agit, ita minime est vir bonus: ut, qui virtutem præmio metiuntur, nullam virtutem, nisi malitiam putent. Ubi enim beneficus, si nemo alterius causa benigne facit? Ubi gratus, si non eum ipsum¹⁴ cernunt grati, cui referunt

omnibus P. Quintius deturbandus est ». Ma.

9. *Causa atque sententia est.* Eodem modo de aliis virtutibus iudicandum et sentiendum est. A causis est ductum, quas sententia solet sequi.

10. *Emolumentis.* Utilitatibus, fructibus commodis, ab emolendo. Emolumenta enim erant proprie quæ emolebantur, ut fruges. Hinc illud Persii, Satir. VI, 26: « et granaria (fas est) Emole ». TURX.

11. *Expetitur.* Vulgo *expeditur*; et ita quidem dedere Victorius ac Turnebus. Sed omnino repugnat ipsa res, et eam scripturam flagitat, quam nos ex Paris. Reg. Eliens. Harleian pr. sec. Balliol. Ven. 1471, aliisque reducendam curavimus. Præterea reticendum non est, in nostris omnibus legi *suapte pro sua sponte*. Nec aliter exhibebant Gruteriani quatuor. Hinc rescribi debet: « non suapte virtus expetitur ». *Suapte*, sponte. Vide sis Is. Vossian ad Catullum, p. 113. DAV.

12. *Quæ malitia.* Malitia vitii certi nomen est, nimirum doli, calliditatis ac versutis: vitiositas omnium vitiorum. Cicero, de Natura Deor. lib. III, cap. 30: « Est enim malitia, versuta et fallax nocendi ratio ». Sic supra in eadem sententiam, cap. 14: « Tum

antem qui non ipso honesto movemur ut boni viri simus, sed utilitate aliqua atque fructu, callidi simus non boni ». Ut autem probitati improbitas adversatur, virtuti vitium et vitiositas: sic bonitati malitia. Secus tamen videri nonnullis miror. Nam bonitas simplex quædam et ingenua probitas est, a fraude abhorrens, et vir bonus dicitur, qui non est fraudolentus, dolosus, fallax. TURX.

13. *Commodum refert.* Hoc teneo; licet Paris. Reg. et Bal. dent *referat*, eodemque modo representet Lactantius, Div. Inst. l. VI, c. 12, 10. DAV.

14. *Si non eum ipsum.* Codd. Cr. et W. = ubi gratus, si non eum, cui (*W. quui*) referunt gratiam, ipsi cernunt grati ». Et hunc ordinem servant edd. Asc. Crat. Herw. Ald. Paris. Car. Steph. Sturm. Gothofr. Brut. Sed in Asc. Ald. Crat. Herw. Car. Steph. Sturm. Gothofr. et Brut. post *eum* additur *ipsum*. Cod. H. et ed. Comm. habent: « eum ipsi cern. gr. cui r. gr. » et ita marg. Lamb. et Gothofr. itemque cod. M. sed ibi est *ipsum*. In cod. H. pro *cui* scribitur *quoi*. Ad vocem *cernunt* Schefferus: i. e. cernunt, respiciunt, considerant. Wyt. vero: i. e. spectant, huius rationem habent, i. e. qui gratiam refert, debet

gratiam? Ubi illa sancta amicitia¹⁵, si non ipse amicus per se amatur toto pectore, ut dicitur¹⁶? qui etiam deserendus et abjiciendus est, desperatis emolumentis et fructibus: quo quid potest dici immanius? Quod si amicitia per se colenda est, societas quoque hominum, et æqualitas¹⁷, et justitia, per se expetenda. Quod ni ita est, omnino justitia nulla est: id enim ⁵⁰ injustissimum ipsum est, justitiæ mercedem quærere.

XIX. Quid vero de modestia¹, quid de temperantia,

spectare eum ipsum, cui refert gratiam, non spectare aliam utilitatem, veluti novæ et speratæ gratiæ. Ma.

15. *Ubi illa sancta amicitia.* Amicitiam quoque in dialogo ejusdem nominis disserit in Epicureos non ab indigentia aut inopia natam esse, aut ad utilitates percipiendas, sed a natura profectam. Eam autem *sanctam* dicit, quam violare nefas sit. Cicero de Finibus, lib. II, hæc eadem pluribus in Epicureos disserit, quem librum qui legerit, in quos hic Cicero disputet, facile cognoscet. Eo in libro hæc de Amicitia scribuntur, cap. 24: « Amicitia vero locus ubi esse potest, aut quis amicus esse cuiquam, quem non ipsum amet propter ipsum? » Iterum, cap. 26: « At vero si fructibus et emolumentis, et utilitatibus amicitias colamus, si nulla charitas erit que faciat amicitiam ipsam sua sponte, vi sua, ex se et propter se expetendam, dubiam est quin fundos et insulas amicis anteponamus? » De Natura Deorum, lib. I, cap. 44, Cicero contra Epicureos disserit talem amicitiam « mercaturam esse utilitatum sanarum »: et Seneca, Epist. IV, p. 28, amicitiam quam Epicurei constituunt, *negotiationem* esse dicit. TUAN.

16. *Ut dicitur?* Hæc laudat, et proverbii locum tenere monet Servius

ad Virgilio *Æn.* IX, 276. Vide Senecam, Epist. 3; Auctorem de causis Corr. Eloq. capp. 3, 28; Nostrum Fam. lib. X, Epist. 10, ad Attic. XIII, 12, et præcipue Tusc. II, 23. Dav.—*Toto pectore, ut dicitur.* Vide de hac locutione proverbiali Erasmi et all. Adagia, p. 120, coll. p. 251, ed. Fref. 1656. Ma.

17. *Et æqualitas.* Cum equali jure vivitur ab omnibus nemoque alterum opprimit: alioqui jus et societas civilis etiam nulla fuerit, nisi leges omnibus irrogatæ sint æqualiter, et pari jure vivatur. Cicero, de Amicitia, cap. 5: « Qui ita se gerunt, ita vivant, ut eorum probetur fides, integritas, æqualitas, liberalitas, nec sit in eis ulla cupiditas, libido, audacia ». TUAN.

XIX. 1. *Quid vero de modestia.* « Per quam pudor honestus clarum et stabilem comparat auctoritatem », inquit Cicero de Inventione, lib. II, cap. 54. Cornificius ad Herennium, lib. III, cap. 2: « Modestia, inquit, est in animo continens moderatio cupiditatum ». Hic igitur virtus est que modum quemdam et moderationem conservat. Temperantia animi est in libidinem et alios non rectos impetus firma et moderata dominatio. Continentia, in victu est abstinentia. Cicero ad Q. fratrem, lib. I, epist. 1, cap. 2:

quid de continentia, quid de verecundia², pudore, pudicitiaque dicemus? Infamiae metu non esse petulantes³, an legum et iudiciorum? Innocentes⁴ ergo, et verecundi sunt, ut bene audiant? et ut rumorem bonum colligant, erubescunt⁵ pudici etiam loqui de

« Quem nulla conditio pecuniae ab summa integritate continentiaque deduxerit ». Haec enim virtus efficit, ne alieni appetentes et cupidi simus. In lib. II, cap. 54, de Inventione, definitur « virtus per quam cupiditas consilii gubernatione regitur »: illicque temperantia genus est, partes ejus, continentia, clementia, modestia. Verecundia, reverentia quaedam est adversus homines: cuius proprium est, neminem offendere; ut iustitiae, neminem violare. Pudor dedecoris et turpitudinis metus, ruborem asserens. Suntque haec omnia finitima et prope eadem virtutum genera, quae referuntur ad quartam virtutem moralem, quae temperantia fere vocatur. Temperantiam autem patroni et assertores voluptatis Epicurei retinere conabantur. Cicero, Offic. lib. III, cap. 23: « Etiam temperantiam inducunt, non facillime illi quidem, sed tamen quomodo possunt. Dicunt enim voluptatis magnitudinem doloris detractioe finiri ». Verumtamen patrocinio voluptatis temperantia evertitur. Cicero, Offic. III, 33: « Nam qui potest temperantiam laudare is qui ponat summum bonum in voluptate? Est enim temperantia libidinum inimica, libidines autem consecratrices voluptatis ». TURAN.

2. *Quid de verecundia.* Ad vocem *verecundia* Wyt. ita: dicitur a verbo *vereri*, veluti si veremur male facere, si veremur iudicium virorum honorum; sed pudor, pudicitia saepe junc-

guntur; haec magis ad corpus, illa ad animum refertur. MA.

3. *Non esse petulantes.* Superioribus omnibus petulantiam opponit, quae est hominum immodestorum, intemperantium, incontinentium, inverecundorum, impudentium, postremo impudicorum. Sic de Finibus, lib. II, cap. 22, hunc locum tractat: « Jam si pudor, si modestia, si pudicitia, si uno verbo temperantia, poenae aut infamiae metu coercerentur, non sanctitate sua se tuebuntur, quod adulterium, quod stuprum, quae libido se non proripiet ac projiciet, aut occultatione proposita, aut imponitate, aut licentia? » TURAN.

4. *Innocentes.* Modesti, temperantes, continentes, neminem laedunt, nemini nocent, alieno abstinent manus. Sallustius innocentiam, *abstinentiam* intellexit, quum ita scripsit, Catil. c. 54: « Sed cum strenuo virtute, cum modesto pudore, cum innocente *abstinentia* certabat ». TURAN.

5. *Erubescunt.* Quod pudoris est. Pudici autem sunt, qui florem aetatis fruendum abutendumque aliis non permittunt. Nam impudici sunt, qui moliebria patiuntur. Id ex illa Sallustii dictione intelligi potest, Catil. c. 14: « Scio fuisse nonnullos qui ita existimarent, juventutem quae domum Catilinae frequentabat, parum honeste pudicitiam habuisse ». Et mox: « Quid enim? possumus eos qui a stupro arcentur infamiae metu pudicos dicere? » Lex autem Scatinia in impudicos erat

pu­dicitia? Ac me nimis istorum philosophorum pudet, qui nullum⁶ vitium vitare, nisi iudicio ipso notatum, putant. Quid enim? possumus eos, qui a stupro ar-⁵¹centur infamiae metu, pudicos dicere, quum ipsa infamia propter rei turpitudinem⁷ consequatur? Nam

lata. In libro scripto sic legitur, « pudici etiam loqui de pudicitia ». Suspicor lacunam esse, locumque de pudicitia deesse, ut supra de Amicitia locus scribebatur. Ac fortasse hujus loci mutilandi causa fuit, quod aliquid obscenius hic Cicero dicebat. TURP. — *Erubescunt*. Pudici adeo sunt verecundi, ut ne loqui quidem de pudicitia possint, nisi rubore quodam suffusi, scilicet quod hoc fieri non poteat, nisi simul de impudicitia cogitetur. SCH. — Uti Sch. rem acu tetigisse arbitramur, ita omittere nolumus Cannegieteri discrepantem sententiam, quandoquidem nobis in hac editione illud propositum erat, ut, quoad ejus fieri potest, variorum varia iudicia colligeremus. Atque is in libro de Notis, p. 332, de hoc loco ita pronuntiat: « Quod in Coll. Leg. Mos. et Rom. tit. III, § 3, positum vidimus *pudicitiam* pro *impudicitiam*, idem hoc loco factum fuisse suspicor. Accipe stuprum infame, nefandum, quod plaribus exponere pudor vetat. Utrum autem diversam ac plane contrariam significationem hanc admittat vox, an potius scripturae levis error sit habendus, dubito ». Ceterum *Villemain* ad Cic. de Rep. I, 2, gemina ex Russavio adposuit: *Rousseau*, dans la lettre sur les spectacles, y (dans la pudeur) voit un instinct de la nature, une disposition native. Ca.

6. *Qui nullum*. Id est, neminem vitia vitare, nisi quae infamia aut poena notata sunt. Iudicium dicit, quia proxime de pudicitia verba fecerat,

quam qui parum honeste habebat, lege Scatinia in iudicium vocari poterat. Qui Thrasy-machum et Calliclem intelligunt, in philosophis numerant quos in philosophis numquam Cicero habuisset: nec attendunt eum prope contra praesentes dicere, quum se non illorum sed istorum philosophorum pudere scribit. Serum nimis erat in priscos declamare: tot autem Epicureos, qui Graeciam et Italiam referse-rant, praetermittere. TURP.

7. *Turpitudinem. Formidinem* habet cod. Cr. et Copp. Viett. b. *fortitudinem* cod. H. Duo apud Gœr. *torpidinem*. Hæc orta est ex scribendi compendio: sed quum aliquando unus in describendo ita lapsus esset, ut aliud agens scriberet *fortitudinem*; alius hoc sensum non habere animadvertens, sapienter nempe, contrarium fortitudinis ponendum esse censuit. Fluctuat in hoc vocabulo lectio apud Cio. de Nat. Deor. I, 1, 1, in verbis: « quid est enim temeritate turpius? » ubi in plerisque libris est *fortius*. Vide notas nostras in edd. maj. pag. 8, ed. min. p. 5. Schefferus ad h. l. hæc: Hæc obscura sunt. Quid enim vult *ipsu*? num ad *infamia* referri debet? Habebit ergo quamdam emphasin, quam hic difficulter intelligo. Mallem ego referre ad *stupra*. Sensus est: Non possunt evitari stupra propter infamiae metum, quia prius facta sunt stupra, ea deinde notata infamia. Notata ergo infamia, non quod ante, quam fierent, decretum quoddam ea notanda statuisset, sed quod propter naturæ sææ turpitu-

quid aut laudari rite, aut vituperari potest, si ab ejus natura recesseris, quod aut laudandum, aut vituperandum putes? An corporis pravitates, si erunt perinsignes, habebunt aliquid offensionis; animi deformitas non habebit? cujus turpitudine ex ipsis vitiis facillime percipi potest. Quid enim foedius avaritia, quid immanius libidine⁸, quid contemptius timiditate, quid abjectius tarditate et stultitia dici potest⁹? Quid ergo? eos, qui singulis vitiis excellunt¹⁰, aut etiam pluribus, propter damna, aut detrimenta, aut cruciatus aliquos, miseros esse dicimus, an propter vim turpitudinemque vitiorum? Quod item ad contrariam laudem in virtute dici potest.

- 5a Postremo, si propter alias res virtus expetitur, melius esse aliquid, quam virtutem, necesse est. Pecuniamne igitur? an honores? an formam? an valitudinem? quæ et, quum adsunt, perparva sunt; et, quam

dinem infamia sequeretur. — Quod ad sensum bene. Sed *ipsa* non ad *supra* referendum, sed ad *infamia*. Germanice reddas: *Da gerade die Inf.* — In marg. edd. Gothofr. et Lamb. scriptum est: = fort. cum ipsa infamia rei turp. cons. = Ma.

8. *Quid immanius libidine.* Placet quidem Ernesto et Wytt. Davisii correctio, sc. *infamius*, Wagneri autem defensio lectionis vulgatæ mihi cum Gœr. et Sch. ita probatur, ut lectionem librorum tantum non omnium restituendam censuerim. Recte enim ille, mirum, ait, videtur, Dav. et Ern. necessarium duxisse, ut legeretur: *infamius*; quum Cic. jam hoc agat, ut infamiam ex naturæ turpitudine et foeditate ortam confirmet. Quid igitur immanius et ineptius facere potuisset, quam, ut infamiam principii loco poneret, unde turpitudine oriretur, quum

contrariam potius vellet. *Immanius* est in codd. Cr. W. H. et edd. quæ ad manum sunt, omnibus. Wytt. in scholis sit, esse, qui corrigant *insanius*, cujus ego lectionis nullum animadverti vestigium. Dav.

9. *Stultitia dici potest.* Quatuor virtutibus totidem opponit vitia, avaritiam justitiæ, libidinem temperantiæ, fortitudini timiditatem, tarditatem et stultitiam prudentiæ. Tuxan.

10. *Vitiis excellunt.* Ad verba *vitiis excellunt* Wytt. hæc: = Est dictio rerior: ita tamen loquutus est. Nepos in Alcibiade, c. 1, dicit: *nihil eo fuisse excellentius vel in vitiis, vel in virtutibus* &c. — Et hoc quidem loco dici potest esse ζῆλον, quum virtutibus vitiisque adjungatur. Sed plane in malam partem sumitur *excellere* ab ipso Cicero in Pisonem, cap. 38, 94. Ma.

diu affutura sint, certum sciri nullo modo potest. An, quod turpissimum dictu est, voluptatem? at in ea quidem spernenda et repudianda virtus vel maxime cernitur.

Videtisne, quanta series¹¹ rerum sententiarumque sit, atque ut ex alio alia nectantur? quin labebar longius, nisi me retinuissem.

XX. QUINT. Quo tandem? libenter enim, frater, ad istam orationem tecum prolaberer.— MARC. Ad finem bonorum, quo referuntur, et cujus apiscendi causa sunt facienda omnia: controversam rem, et plenam dissensionis inter doctissimos, sed aliquando tamen judicandam².— ATT. Qui istuc fieri potest, L.³ Gellio⁵³ mortuo?— MARC. Quid tandem id ad rem?— ATT. Quia me Athenis audire ex Phædro³ meo memini,

11. *Quanta series.* Quam virtutem omnem propter se expetendam dixisset, aut si propter alias res virtus expeteretur, ea melius aliquid esse, deinceps sequebatur de finibus bonorum et malorum disputatio, in quam tacite sensimque prolabebatur, nisi se retinuisset. Stoici autem in philosophia sua solebant mirum in modum seriem rerum et sententiarum aptam et connexam prædicare, ut et hic Cicero eorum exemplo. Cicero, de Finibus, lib. III, cap. 22: « Quid non sic aliud ex alio nectitur, ut non, si unam litteram moveris, labent omnia? nec tamen quidquam est, quod moveri possit ». Et lib. IV, cap. 19: « Ut enim sit apud illos, id quod est a te laudatum, ordo rerum conservatus, et omnia inter se apta et connexa ». Sic nihil esse posse dicebant Stoici sua philosophia aptius, commentatius, compositius. Hic autem locus de Finibus bonorum non est hujus disputationis. Itaque errant qui censent esse septimum argumentum de fine bonorum.

Digressio enim quedam est, non propria hujus de lege scholæ. TUAN.

XX. 1. *Judicandam.* Id est, dijudicandam, quod in libris de Finibus fecit. Ex hoc loco colligimus hos libros ante libros de Finibus esse scriptos, et, ut opinor, ante bellum civile, absolutis jam libris de Repub. TUAN.

2. *L. Gellio.* L. Gellii Cicero in Bruto, cap. 47, meminit: quem « non vendibilem oratorem », multarum tamen rerum peritum fuisse dicit: eumque illic familiarem suum vocat. Meminit et hujus Plutarchus in Cicerone, quem ait Ciceroni, ob patefactam conjurationem, civicam coronam decrevisse. Sed et pro Sextio a Cicerone « vir clarissimus et fortissimus consul » dicitur. Consul autem fuerat ab anno Urbe condita 681, cum Q. Lentulo, cum quo etiam censor fuit, ut ab Asconio scribitur. TUAN.

3. *Phædro.* Phædrus philosophus Epicureus fuit, quem cum Attico Cicero audivit. Cicero de Finibus, lib. I, cap. 5: « Nisi tu Phædrum, inquam,

Gellium, familiarem tuum, quum pro consule⁴ ex prætura⁵ in Græciam venisset, Athenis philosophos, qui tum erant, in locum unum convocasse, ipsisque magnopere auctorem fuisse, ut aliquando controversiarum aliquem facerent modum: quod si essent eo animo, ut nollent ætatem in litibus conterere; posse rem convenire: et simul operam suam illis esse pollicitum, si posset inter eos aliquid convenire⁶. — MARC. Jocularè istuc quidem, Pomponi, et a multis sæpe derisum. Sed ego plane vellem me arbitrum inter antiquam academiam⁷ et Zenonem datum. — ATT. Quo

mentitum, aut Zenonem putas, quorum utrumque audiui, quum mihi nihil sane præter sedulitatem probarent, omnes mihi Epicuri sententiæ satis notæ sunt, atque eos, quos nominavi, cum Attico nostro frequenter audiui, quum miraretur ille quidem utrumque, Phædrum autem etiam amaret. — TUAN.

4. *Pro consule.* Missus enim in provinciam fuerat loco consulis: tametsi non ex consulatu. Cicero pro lege Manilia, cap. 21: « Quid tam inusitatum, quam ut quum duo consules clarissimi fortissimique essent, eques romanus ad bellum maximam formidolosissimumque pro consule mitteretur? Missus est: quo quidem tempore quum esset non nemo in senatu qui diceret non oportere mitti hominem privatum pro consule, L. Philippus dixisse dicitur non se illum sua sententia pro consule, sed pro consulibus mittere ». Proconsul autem et pro consule differunt, quod quidam ignosarunt, qui idem esse putaverunt, ut pro prætor et pro prætor. Nam proconsul tum erat qui consulatum gesserat, et ex consulatu provinciam obtinebat: et pro prætor qui ex prætura. Pro consule qui loco consulis, etiam si nec consula-

latum gessisset, et privatus esset. Sic privatus Pompeius pro consule mittitur, non proconsul: et L. Gellius ex prætura mittitur pro consule in consularem provinciam: nondum enim consulatum gesserat: et Piso apud Sallustium quæstor mittitur pro prætor in Hispaniam. Verba Sallustii sunt Catil. cap. 19: « Postea Piso in citeriorem Hispaniam quæstor pro prætor missus est, adjuvante Crasso ». L. autem Gellius quum hæc scriberentur mortuus erat. TUAN.

5. *Ex prætura.* Magistratus Romanum sui magistratus eo tempore fero agebant, quo exacto in provinciam ibant, atque id est ex prætura, aut ex consulatu in provinciam ire. TUAN.

6. *Aliquid convenire.* Si inter eos de arbitro conveniret, si compromissum in arbitrum aliquem facerent, aut arbitrum a magistratu peterent. Ridiculum hoc erat, quod putaret ut lites, sic controversiam de Finibus honoraria arbitri opera disceptari et componi posse. TUAN.

7. *Antiquam academiam.* Veteris Academicæ fuerunt Speusippus, Xenocrates, Polemo, Crantor: novæ, Arcesilas, Lacydes, Carneades. Cicero autem lib. IV de Finibus, contra Ca-

tandem istuc modo? — MARC. Quia de re una solum dissident, de ceteris mirifice congruunt. — ATT. Ain' tandem? una de re est solum dissensio? — MARC. Quæ 54 quidem ad rem pertineat, una : quippe quum antiqui omnes⁸, quod secundum naturam esset, quo juvaremur in vita, bonum esse decreverint; hic, nisi quod honestum esset, nihil putarit bonum. — ATT. Perparvam vero controversiam dicis, ac non eam, quæ dirimat omnia⁹. — MARC. Probe quidem sentis, si re, ac non verbis¹⁰ dissident.

tonem disserens, ostendit inter Zenonem et Peripateticos, qui profecto et Academici iidem sunt, nihil præter verborum novitatem interesse. TURX. — *Zenonem datum*. Prætor in iudicio finium regundorum dat arbitrum, qui fines regat. Eum arbitrum nos tamquam *commissarium* dicere solemus. Ad eum hic respexit Cicero. Sic Plinius, Hist. Nat. lib. V, c. 27 : *Tantum innumerarum gentium arbitrum dicit; significans ab eo fines gentium innumerarum finiri et terminari tamquam arbitro*. TURX. — Ad verba *arbitrum . . . datum* Wytt. hæc in scholis : *Est dictio juris, eaque festive adhibita: quia Gellius item controversias philosophorum ex ratione juris componere voluerat*. DAV.

9. *Antiqui omnes*. Antiqui Academici bonum, quod secundum naturam esset, posuerunt: et bene vivere, naturæ convenienter vivere. Zeno autem nihil bonum nisi honestum statuit. Cicero autem libro quarto de Finibus a Peripateticis, qui omnino in eadem in qua Academici hæresi sunt, Stoicos verbis non re dissensire ostendit. Et lib. II, de Finibus, cap. 11 : « Ergo nata est sententia veterum Academicorum et Peripateticorum, ut finem bonorum dicerent, secundum naturam

vivere, id est, virtute adhibita frui primis a natura datis. Et paullo post : « Aristippo simplex voluptas; Stoicis consentire naturæ : quod esse volunt e virtute, id est, honeste vivere : quod ita interpretantur, vivere cum intelligentia earum rerum, quæ naturæ convenirent, eligentem ea quæ essent secundum naturam rejicientemque contraria ». Et mox : « Una simplex, cuius Zeno auctor, posita in decore tota, id est, in honestate ». TURX.

9. *Quæ dirimat omnia*. Sic recte nostri MSS : nam qui de bonorum malorumque sine dissentiunt, in reliquis rebus parum convenienter necesse est. Noster, Acad. II, 43 : « Omnis ratio vitæ definitione summi boni continetur; de qua qui dissident, de omni vitæ ratione dissident ». Quum tamen liber S. Victoris exhiberet : « A noscam omnia quæ derivat omnia »; Gulielmius rescribendum coniecit, « ac non communia quæ diribat omnia ». Sed ludos facit vir ille doctus, dum ex vitiosissimo eodice non disparem fabricatur emendationem. DAV.

10. *Non verbis*. Ut quam commoda dicere malunt Stoici quam bona, incommoda quam mala : quum legenda et sumenda dicunt commoda fortunæ et corporis, non expetenda : quum in-

XXI. ATT. Ergo assentiris Antiocho¹ familiari meo (magistro enim non audeo dicere²), quocum vixi, et qui me ex nostris³ pæne convellit hortulis, deduxitque in Academiam perpauculis passibus. — MARC. Vir fuit ille quidem prudens⁴ et acutus, et in suo genere perfectus, mihi que, ut scis, familiaris: cui tamen ego assentiar in omnibus⁵, necne, mox videro; hoc dico, 55 controversiam totam istam posse sedari. — ATT. Qui istuc⁶ tandem vides? — MARC. Quia si, ut Chius Aristo dixit, solum bonum esse diceret⁷, quod honestum

commoda non sumenda, non autem fugienda. TUAN.

XXI. 1. *Antiocho*. Hic Philonis discipulus relicta nova Academia in veterem remigravit, ac librum de Peripateticorum et Stoicorum concordia edidit. Cicero, de Natura Deorum, lib. I, cap. 7: « Si, inquit, liber Antiochi, qui ab eo nuper ad hunc Balbum missus est, vera loquitur, nihil est quod Pisonem familiarem tuum desideres. Antiocho enim Stoici cum Peripateticis re consinere videntur, verbis discrepare ». Hujus auditor Pomponius, alioqui Epicureus, aliquando fuit: ac propemodum se ab eo ex Epicuri hortulis in Academia spatia pertractum ait. TUAN.

2. *Audeo dicere*. Propter condiscipulos Epicureos, qui istud acerbe ferrent, si eum magistrum agnosceret, et Epicuri sectam relinqueret, id dicit. TUAN.

3. *Ex nostris*. W. ad verba *ex nostris*, etc. hæc: i. e. ex schola Epicuri, quem in horto habebatur, me quasi arborem abstraxit propemodum, id enim significat v. *convellere*. Pro *nostris* est *prostris* in cod. H. Ma.

4. *Prudens*. Doctus et eruditus. Cornificius ad Herennium, lib. III, cap. 2: « Dicitur item prudentia scien-

tia cujusdam artificii ». Ita hominem in philosophia doctum *prudentem* hic mihi vocare videtur. Sic jurisprudentes nominantur. Antiochum etiam in Bruto *philosophum prudentissimum* vocat. TUAN.

5. *In omnibus*. Ut enim fortasse ei assentiat in fine bonorum multis tamen in rebus ab eo dissentit, quum Stoicus multo potius quam Academicus esset: « erat enim Antiochus, ut inquit Cicero in Luenello, cap. 43, si perpauca mutavisses, germanissimus Stoicus ». Quanquam ne in fine quidem cum Stoicis conveniebat Antiocho. Cicero ibidem: « Zeno in una virtute positam beatam vitam putat. Quid Antiochus? Etiam, inquit, beatam, sed non beatissimam ». Familiarem sibi fuisse dicit Antiochum Cicero, quia Athenis sex menses cum Antiocho in philosophia consumpsit, ut in Bruto scribit. TUAN.

6. *Qui istuc*. Cod. Va. *Quid istuc*. Cod. Pa. *Quin istuc*. Posterior cod. hæc Ciceroni tribuit, sequentia, *Quis si*, etc. Attico; et sic semper, immutato ordine personarum, ut, quæ in eod. Atticus dicat, in cod. Ciceroni tribuantur. MA.

7. *Solum bonum esse diceret*. Ultimam vocem nesciunt omnes MSS, tam

esset, malumque, quod turpe, ceteras res omnes plane pares, ac ne minimum quidem, utrum adessent, an abessent, interesse; valde a Xenocrate, et Aristotele, et ab illa⁸ Platonis familia discreparet, essetque inter eos de re maxima, et de omni vivendi ratione dissensio. Nunc vero quum decus⁹, quod¹⁰ antiqui

Gruteriani et Gulielmiani: nec in alia re distant a vulgatis, nisi quod eorum nonnulli dent, « solum bonum esset », et paullo post, « utrum adessent an abessent, interesset ». Forte sic constituendus est locus: « Quia si, ut Chius Aristo, diceret solum bonum esse, quod honestum esset, etc. » DAV. — *Quia si, ut Chius Aristo, dixit, solum bonum esse, quod.* Ita scribentes librorum MSS omnium, neque nostris exceptis, lectionem restitimus, quam nemo, credo, sollicitavisset, nisi vocem *dixit* cum nomine *Chius Aristo* conjunxissent fere omnes, a quo nomine distinctione minore sunt sejungenda, ut nos post Gœr. et Sch. fecimus. Abest etiam illud *diceret* post *bonum esse* ab edd. Asc. 1 et 2. Sed in priore verba ut. . . *dixit* minus bene in parenthesi ponuntur. Verum jam vidit Schefferus qui ita ad nostrum locum: Illud *diceret* abest a plerisque veteribus, in quibus legitur *esset* et mox *interesset*. (Plane ita cod. M.) Puto scripsisse nostrum: « Quia si, ut Chius Aristo, dixit solum bonum esse, quod honestum esset », et postremo: *abessent, interesset*. Vitium ex eo natum, quia *to dixit* referebant ad proximum Aristo; hinc mox alii ex *esse* fecerunt *esset*, alii adjecerunt *diceret*. *To dixit* non tam ad Aristonem, quam ad Zenonem referre debemus, de quo ab initio loquutus est. Gœr. in ed. min. scripserat: « Quia si, ut Chius Aristo, dixisset, etc. » — Pravum il-

lud *esset* et *interesset* in nullo ex libris nostris legitur; sed a cod. Cr. abest ne post *ac*, et in cod. H. scribitur, ut in Copp. Victt. b. *nimum* pro *minimum*. Verba et *Aristotele* cod. W. non nisi in margine habet. Ma.

8. *Et ab illa*. An igitur Xenocrates et Aristoteles e Platonis familia non fuere? Certe fuerunt. Vide sis Acad. I, 6, 9, Paris. ac Reg. exhibent et *ab illo Platonis familia*. Procul dubio reponendum, « et ab omni Platonis familia, etc. » DAV. — *Et ab illa Platonis familia*. Nihil mutandum esse et voce *illa* veterem Academiam significari, recte monuit Gœr. Pro *illa* codd. H. et M. habent *illo*; et pro *essetque* cod. Cr. *esseque*. *Illo* est etiam in Copp. Victt. b. Ma.

9. *Decus*. Id est, honestatem, cui summum locum inter tria bonorum genera tribuebant: sic eam summum bonum putabant Academici veteres et Peripatetici, id est, trium maximum. TUAN.

10. *Quod*. Ita scripsimus cum Gœr. et Sch. auctoritate duorum (neque veru *sex*, quos Sch. obiter inspecta Gœrenzii nota, enumerat) librorum MSS apud Gœr. moti, quamquam, præter eos, omnes fere edd. vulgatam servant: *quum decus, quod*. Nam, quod Gœr. ait, in plurimis edd. vett. deesse *quod* post *decus*, id nos in nulla factum deprehendimus. Mutavimus vero lectionem vulgatam, quia codd. MSS eam non agnoscunt. In codd. W. M.

summum bonum esse dixerunt, hic solum bonum dicat; item dedecus¹¹, quod illi summum malum, hic solum; divitias, valitudinem, pulchritudinem, commodas¹² res appellet, non bonas; paupertatem, debilitatem, dolorem, incommodas, non malas: sentit idem, quod Xenocrates, quod Aristoteles; loquitur alio modo. Ex hac autem non rerum, sed verborum discordia, controversia nata est de finibus: in qua quoniam usucapionem¹³ XII Tabulæ intra quinque pedes esse noluerunt¹⁴, depasci veterem possessionem

et H. et in Copp. Vict. b. legitur « quod decus, quod antiqui », in cod. Cr. « quod decus antiqui ». Unde quod ante decus ponendam, et quam excidisse iudices. Ma.

11. *Item dedecus.* Academici et Peripatetici turpitudinem et tribus mali generibus summum putant. *Turpitudinem* autem hic *dedecus* vocat. TURAN.

12. *Commodas.* Stoici nihil præter virtutem bonum, nihil præter vitium malum existimant: reliqua quæ corporis et fortunæ bona malaque dicimus, commoda et incommoda appellant: quæ Aristo Chius Zenonis discipulus, plane indifferentia ponebat, ac summum bonum statuerebat, in his rebus neutram in partem moveri. TURAN.

13. *Quoniam usucapionem.* Hunc locum Alciatus ita ex Aggeno Urbico et Julio Nypso declarat: « *Lege duodecim Tabul. cautum erat, ut inter vicinorum prædia constitutis finibus, quinque pedum spatium relinqueretur, qua ire, agere, uterque dominus posset, itemque ut circumverti aratrum posset.* Id spatium usucapi eadem lege prohibebatur: deinde post decemvros lata est lex Manilia, vel Mamilia, ut in libris scriptis reperio: quæ, quoties de his quinque pedibus controversia esset, eligi arbitrum agri-

mensorem aut finitorem iussit; qui fines eos regeret et constitueret. Ultra vero quinque pedes, quoniam lis non finalis, sed proprietatis est, prætor adendum erat. Jocus autem est ex ambiguo, de finibus agrorum et bonorum. TURAN.

14. *Noluerunt.* « Inter quinque pedes esse voluerunt », scripti libri habent: Alciatus *noluerunt* probat, legis auctoritate adductus, cujus hæc verba sunt de controversiis agrorum: « De rigore controversia est finitimæ conditionis, quoties inter duos pluresve terminos ordinatos, sive quæ aliis signa secundum legem Manilianam, vel Mamilianam, ut reperio, intra quinque pedes agitur ». Sed « intra quinque pedes » est controversia, quam de illis quinque finalibus pedibus lis est; « Inter quinque pedes », quum de possessione, prædio, agro, inter quinque pedes, id est, inter limites clauso, lis est. Nam nunc agitur de possessione et fundo Academicæ, quem Zeno usucapere conatur. Biennio enim lege duodecim Tab. fundus usucapiebatur: nullo tempore usucapiebantur limites quinque pedum: etiam si quis, verbi gratia, limitem viginti annis arasset et sevisset. Quod afferunt de Solonis lege, hunc locum non illustrat. *Inter*

Academiae¹⁵ ab hoc acuto homine non sinemus; nec Mamilia¹⁶ lege singuli, sed ex iis tres¹⁷ arbitri fines regemus. — QUINT. Quamnam igitur sententiam dicimus? — MARC. Requiritur placere terminos, quos Socrates¹⁸ pegerit, iisque parere.

et *voluerunt* si legas, id eodem sensu accipi poterit. TURAN.

15. *Academia*. Academiae agro velut usucapto frui Zenonem non sinemus. Nam plane sentit idem quod Academici veteres, eorumque sententiam usurpat, mutatis tantum vocabulis loquitur alio modo. Possessiones sunt agri late patentes vel publici, vel privati. Hic qui *depasci* absumi depascendo interpretantur, sensum non vident: qui enim agrum possidet, in agrum pecus suam immittere potest, in alienum agrum non potest: inde translatio ducta. TURAN.

16. *Mamilia*. Hanc legem, quae vulgo ad a. U. 589, ab Ern. vero in Cl. aliisque ad a. 642 refertur, gravis ille antiquitatis iudex Car. Saxe in dias. « ad legem Mamiliam finium regendorum », quae Lipsiae 1782 repetita est, C. Mamilio Turrino, consuli a. U. 514, ex denario aliquo, cujus imaginem Golsius, Fast. Magistratt. et Triumphorr. Romm. tabul. 97, descriptionem Pighius annal. II, p. 392 dedit, ita vindicavit, ut dubitatio nulla relinquatur. Cujus rationibus vel hoc addi potest, quod in controversia de finibus inter Nolanos et Neapolitanos orta, solus a senatu Q. Fab. Labeo, arbiter datus est, qui post binas repulsas a. 570, demum consul fuit; cf. Off. I, 10, 33. Quare jam tum XII Tabb. auctoritas *de tribus arbitris*, ex lege Mamilia sublata fuit. G. — *Mamilia lege*. Alii *Manilia*. Receptam vero lectionem tenent Paris. Reg. aliique nonnulli codices;

V. Cic. pars tertia.

eaque mihi certissima videtur, quum de terminis agrorum lex fuerit Mamilia. Vide Frontinum de Limit. Agror. p. 40, et Aggenum Urbicum, p. 53; P. quidem Merula de Legg. c. 11, § 2, et J. V. Gravina, p. 190, statuunt hanc legem a C. Mamilio, tribuno plebis, cujus meminit Sallustianus, B. J. cap. 44, latam, viro *Limitanei* cognomen indidiase. Revera tamen C. iste Mamilius, non *Limitaneus*, sed *Limetanus*, vocabatur; et ab antiquioribus, ut puto, temporibus huic familiaris *Limetani* cognomen erat tributum. DAV.

17. *Sed ex iis tres*. Sic vulgo; sed legendum esse primus, quod sciam, vidit Ranconetus. « Sed ex XII tres arbitri ». Antiqua haec, et vera scriptura a librariis, aut sciolis corrupta. Hanc emendationem lex ipsa XII Tabularum comprobatur, cujus sunt verba: « De confinio agrorum vicini ne iurganto: sed tres arbitri finis regunto ». LAMB. — *Ex iis. Legibus* quas nunc scribimus: vel recentiores intelligit leges de agrorum conditionibus, quales legi in veteri libro Rosciam, Peduceam, Alliensam, Fabiam. Superior sensus mihi magis probatur. Nam quod nonnulli scribunt legem Mamiliam Ciceronis aetate obsoletam nec observatam fuisse, falsum est, quum etiam aetate Frontini observaretur. Hic autem arbitri sunt, quos dicimus *commissarios*. TURAN. — Vid. Excurs. ad calc. huj. libri.

18. *Quos Socrates*. Componit litem de finibus, ut honorum fines sint,

Quint. Præfate, frater, jam nunc a te verba usurpantur civilis juris et legum: quo de genere exspecto disputationem¹⁹ tuam. Nam ista quidem magna dijudicatio est, ut ex te ipso sæpe cognovi. Sed certe res ita se habet, ut ex natura vivere summum bonum sit, id est, vita modica, et apta²⁰ virtute perfrui; aut naturam sequi, et ejus quasi lege vivere, id est, nihil, quantum in ipso sit, prætermittere, quo minus ea, quæ natura postulet, consequatur, quod inter hæc²¹ velit

quod Socrates moralis philosophiæ auctor posuit, vivere, ut opinor, secundum naturam. In controversia finium regendorum termini requiruntur. Præfatus: « Eos terminos, quantum ad domitii questionem attinet, observari oportet sanctorum, quos demonstravit, etc. » Termini quos Socrates pexit, possessionem Academicorum terminabunt, qui ab eo statim exorti sunt; ostendentque a Zenone aliorum verborum obtenta usurpata Academicorum possessionem. TULL. — *Pegite*. Sic libri veteres, id est, fixerit, a pingeb, quod, ut ait Præfatus, *pegi facit et pepigi*. Pacuvius, *Tonsillam pegi laevo in litore*. Qui a *paciscor* deducunt, et hinc origine, et a sententia aberrant: nam hic de pactio-
ne non agitur, sed de terminorum positione. TULL. — *Iisque parere*. *Requiri* est repetitis restitui: et huic accommodata scribendum erat *pareri*; quod ipsam Davis legendum commendat. Sed sine necessitate, quam sæpe passiva et activa sic insulte jungantur. Vid. Bruti de Fato, 20, ad verba: *disceptari... petere*; idem ad Fin. II, 7, « *hæri ut Angere aliquos* ». Adde in Pis. 37, 90: « *lex enim generi tui et decerni, et accipere verbat, etc.* » G.

19. *Exspecto disputationem*. Ex duobus Græteri et duobus suis codd. recepit Gar. *ambitionem*, quod est

etiam in cod. nostro M. In quo ei parere nolui. Non quod libe stare non posse contendam, sed quia nihil est cause, cur displicent vulgata, quam habent reliqui codd. MSS et edd. vet. ad usum omnes. Vulgatum autem proprium apud Ciceronem de hac re esse vocabulum, patet ut exemplis al-
latis probatur ire. M. A.

20. *Et apta*. Ad verba *apta virtute* (pro quibus in eod. Cr. W. M. H. et in ed. Paris. male est cum Copp. Vict. b. *aperta virt.*) Wyt. hæc: *l. e. vita, quæ apta est, continet, suspensa a virtute*. Ita Mætur = aptus ab aliquo. — Vid. Wyt. ad Cic. de N. D. p. 719, ed. Cr. et nostræ maj. — Mætur bene Schefferus conjungit = *vita honesta et apta*, i. e. conveniente, visibus videlicet necessitatibusque, non affluente nimis, neque humis tenui, ea igitur = *vita perfrui cum virtute*. Ma.

21. *Quod inter hæc*. Patillo longior ad h. l. est nota Rathii, neque vero indigna vim est, quam répetemus, quam rem ipsam et argumenti rationem spectet, cujus intelligentiorem nonnunquam se præbuit vir ille, quam sermonis Ciceroniani. Quod etiam ex ea, quam in sitis proposuit, conjectura apparet. Ita sitem ille: « *Lambinus e virtute vivere, ut supra ex natura esse, nec nego: nam mentem Tullii*

virtute tamquam lege vivere. Quapropter hoc dijudicari nescio an umquam²², sed hoc sermone certe non

non adsequor, ne scio quidem, quid sibi h. l. velit quod? quid inter hæc? Pearceus, quum mox qua propter non magis quadrare videatur, duo ista inter hæc, hic delet et ad sequentia trahens ita rescribit: quod velit virtute... vivere. Inter hæc dijudicari nescio, etc. et sic sententiam restituisse opinatur. Felicem hominem! Vix locus integer est. Capite vigesimo extremo Marcus vult arbitrum se inter antiquam Academiam et Zenonem istam, etque, controversiam totam istam posse sedari, modo terminis, quos Socrates pegerit, parere. Ad hæc Quintus, expectare se de jure potius civili disputationem, nam illam de finibus magnam esse. Id Marcus concedit, additque sicut de tota re sententiam his verbis: *Sed certe res ita se habet, ut ex natura vivere summum bonum sit.* Nam hæc verba cum Manutio et Lambino Marco danda sunt, non Quinto, ut ex orationis serie facile apparet. [Cæc. quoque Steph. Sturm. et Brut. ea verbo Marco adsignant.] Quæ post hæc sequuntur, *Quapropter hoc dijudicari*, etc. multo majori difficultate laborant. Nam vel *Marci* sunt, vel *Quinti*. Si *Marci*; sibi ipse repugnat: nam supra controversiam istam sedari posse ait, hic nescit, an numquam. Sin *Quinti*; non minor repugnantia est, si quidem proxime superiora: *Sed certe res ita se habet... lege vivere* eidem obstinate tribuere velis. Tertium itaque reliquum est, ut superiora Marco, et hæc Quinto adscribas. At ex *Marci* verbis non sequitur, causam istam vix posse dijudicari. Hinc colligo, ante hæc qua propter hoc, etc. exoidisse, quæ Quintus contra diceret, atque ad hæc ipsa referri qua propter. Equidem operam

in lacuna supplenda hæud ludam, satis fuerit indicasse. Totum autem locum sic scribi malim: *Q. Quamnam igitur sententiam dicemus? M. Requirit placet terminos... iisque pareri. Q. Præclare... ut ex te ipso scire cognovi. M. Sed certe res ita se habet... [quod inter hæc velit virtute tamquam lege vivere]. Q. *** Qua propter hoc dijudicari nescio an numquam possit. M. Hec sermone certe non potest... Att. At ego... invitus. M. Licetbit alias; nunc id agamus, quod capimus. Q. Quum præsertim, etc.* In his, quæ extremo loco ut a Quinto dicta ponuntur, nemo facile Ciceronis dialogorum rationem agnoscat. Neque tamen attentionem non merentur, quæ Rathius exposuit, dubia. — Faciliorem vero medicinam loco adhibet Wytttenbachius, qui hæc dictavit in scholis: *Inter hæc, sc. quæ natura postulat, vivere virtute, i. e. secundum virtutem, tamquam secundum leges. Sed hæc dicendi ratio requirit intra pro inter, ut Cicero scripsisse videatur: «intra hæc... vivere».* — Pro hæc legitur hoc in codd. Cr. et H. Verba «sed certe res» Hülsemannus quoque Marco attribuit, ut fecit Rathius. Mx.

22. *Nescio an numquam.* Codd. nostri Cr. W. et H. pravum illud *umquam* habent, quod etiam sine libris fuit corrigendum. Gœr. *numquam* invenit in duobus suis codd. MSS. *Numquam* legitur etiam in marg. ed. Gothofr. videlicet ex Lambino. Ad sensum explicandum Wytt. hæc: Credo numquam posse dijudicari sc. disputationem de finibus bonorum et malorum. Profecto hoc non potest dijudicari, siquidem disputationem de legibus quam suscepinus, perficere volumus.

potest, si quidem id, quod suscepimus, perfecturi simus²³.

XXII. ATT. At ego huc declinabam, nec invitus. —

57 QUINT. Licebit alias: nunc id agamus, quod cœpimus, quum præsertim ad id nihil pertineat¹ hæc de summo malo bonoque dissensio. — MARC. Prudentissime, Quinte, dicis. Nam quæ a me adhuc dicta sunt^{2***}.

QUINT. Nec Lycurgi leges, nec Solonis, neque³ Cha-

— Quæ explicatio si vera est, ut est, unum ex Rathii, quæ attulimus, duobus sublatum est. Ma.

23. *Perfecturi simus.* Legit Mr. cum Gæc. *sumus.*

XXII. 1. *Quum præsertim ad id nihil pertineat.* Ad verba *nihil pertineat* Wytt. hæc: i. e. Quæstio de fin. bon. et mal. non pertinet ad hæc, i. e. ad disputationem de legibus: omnes enim philosophi in doctrina de legibus, univæse quidem, consentiunt. Ma.

2. *Nam quæ a me adhuc dicta sunt.* In libris nostris MSS lacunæ signum non est, neque in edd. Asc. 1 et 2, Crat. et Herw. Ceterum in ed. Lamb. non modo verbis « e media philosophia ducta sunt » expletur lacuna, sed sequuntur hæc: « Tu autem aliqujus civitatis leges fortasse desideras ». Quæ certe non incommode excipiuntur a Quinti verbis, quæ apud eum ita adjuncta sunt: « Equidem nec Lycurgi, etc. » Vir doctus in Bibliot. Philol. l. c. « Non sufficiunt, ait, ad h. l. explendum, quæ Lamb. suggerit in ed. Davis. Plura deesse videntur, quibus Cic. hoc fortasse professus sit, quæ a se adhuc dicta sint, ad illud constituendum jam sufficere, a natura jus, etc. Verum ab hac disputatione omnino initium fuisse faciendum; siquidem non unius civitatis leges jussu populi constitutæ, sed eæ explicandæ

sint, quibus omnes omnino gentes obedire debeant ». Gœrenzians hæc lacunam eo Lactantii loco explendam censet, quem ad calcem horum librorum ex L. V, 8, primum in fragmentis posuimus. Wytt. ad hunc locum ita: *Pauca exciderunt. Quædam edd. addunt: « e media philosophia ducta sunt ».* Cicero potius tale quid scripsisse videtur: « Nam quæ adhuc a me dicta sunt, in optime constitutis civitatibus, apud sapientissimos legum latores, Lycurgum, Solonem, aliosque valuerunt et fere e media philosophia ducta sunt ». Quæ magis placent Gœrenzians ratione. Wagner. tale quid desiderat: « Recte dicis, ad hanc, quam agimus, causam illam de summo bono et malo dissensionem nihil pertinere: nam quæ a me adhuc dicta sunt, per se, omiſsa illa disputatione, ostendunt, jus esse in natura et ad omnes pariter pertinere, neque unius cujusdam legislatoris auctoritate demum sanciri ». Dav.

3. *Neque Charondæ.* Charondas. Thaletis Milesii discipulus (ut quidam censent, reprehendit Aristoteles), Catanensis, Catanensibus civibus suis et Chalcediciis Siciliæ et Italiæ civitatibus leges tulit. Eum Thurium a Thuriis, civitate Italiæ, Valerius appellat. lib. VI, cap. 5, 4, ext. Errant qui in Valerio pro Thurio Tyrium emendant. Hujus legibus etiam Masaceni

rondæ, neque Zaleuci⁴, nec nostras XII Tabulas, nec plebiscita⁵ desidero : sed te existimo quum populis, tum etiam singulis hodierno sermone leges vivendi et disciplinam daturum. — MARC. Est hujus vero dispu- 58
tationis, Quinte, proprium id, quod exspectas : atque utinam esset etiam facultatis meæ ! Sed profecto⁶ ita se res habet, ut, quoniam vitiorum emendatricem⁷ legem esse oportet, commendatricemque virtutum, ab ea vivendi doctrina ducatur. Ita fit, ut mater omnium bonarum artium sapientia sit ; a cujus amore græco verbo philosophia nomen invenit⁸, qua nihil a

usi sunt, ut ait Strabo, lib. XII, p. 813 ed. Amstel. TURÆ.

4. *Neque Zaleuci.* Zaleucus Locris Epizephyriis Italiæ populis leges scripsit. TURÆ.

5. *Plebiscita.* Quibus lege Horatia, quam Hortensius postea dictator rumulit, etiam patres teneri cœperunt. Livius, lib. III de lege Horatia, cap. 55 : « Omnium primum quum veluti in controverso jure esset, tenebantur patres plebiscitis, legem centuriatis comitiis tulere, ut quod tribuni plebis jussissent, populum teneret ». Plinius, Hist. Natur. lib. XVI, c. 15 : « Q. Hortensius dictator, quam plebs secessisset in Janiculum, legem in Esculeto tulit, ut quod ea jussisset, omnes Quirites teneret ». Quod factum est, ut ex Floro constat, paullo ante adventum Pyrrhi in Italiam. Itaque cavendus est eorum error qui censent collegam Valerii Hortensium fuisse, quum Horatius fuerit, qui multo ante Hortensium legem eam tulerat. TURÆ.

6. *Sed profecto.* Liber primus concluditur philosophiæ laude. Cave autem existimes hic disseri legem et philosophiam idem esse : et philosophiam naturalem esse, proinde et legem : longe alia Ciceronis mens est.

Nam quum omnia quæ disputavit a philosophia proficiscantur, merito hic eam ornavit. TURÆ.

7. *Emendatricem.* Hæc propria sunt et sua legis officia. Siquidem dæ res, ut ait Solon, remp. continent, præmium et pœna. Qua forsitan opinione ductus Democritus posuit deos, Pœnam et Beneficium. TURÆ.

8. *Philosophia nomen invenit.* Engelbr. loc. cit. p. 44 ad hunc loc. ita : Hujus inventorem nominis Pythagoram accepimus ; nam ante Pythagoram omnes, qui in rerum contemplatione studia ponebant, *sapientes* et habebantur, et nominabantur, idque eorum nomen usque ad Pythagoræ manavit setatem. Quem Phliintem, Peloponnesi urbem, venisse ferunt, et cum Leonte principi Phliasiarum, docte et copiose disseruisse quædam : cujus ingenium et eloquentiam quum admiratus esset Leon, quæsiavisse ex eo, qua maxime arte confideret : at Pythagoram artem quidem se scire nullam, sed esse philosophum : admiratum Leontem novitatem nominis quæsiavisse, quinam essent philosophi, et quid inter eos et reliquos interesset ? Pythagoram autem respondisse, hos se appellare sapientiæ studiosos. Vide

diis immortalibus uberius, nihil florentius, nihil præstabilius hominum vitæ datum est⁹. Hæc enim una nos quam ceteras res omnes, tum, quod est difficillimum, docuit, ut nosmet ipsos nosceremus¹⁰: cujus præcepti tanta vis, tanta sententia est; ut ea non homini cui-
 59 piam, sed Delphico deo¹¹ tribueretur. Nam qui se ipse norit, primum aliquid sentiet se habere divinum, ingeniumque in se solum¹², sicut simulacrum aliquod,

Ciceronem, Tuscul. Disput. V, 3, ib. Davia. et avott. a Dav. laudd. Ma.

9. *Qua n. a diis immortalibus uberius... datum est.* Imitatur Platonem in Timæo, p. 533, quod et alibi fecit. Augustinus, Civ. Dei lib. XXII, cap. 22: «Nec hominibus, inquit Tallius, ab his (diis) aut datum est donum melius, aut potuit ullam dari», nempe, quam philosophia. Vide nos ad Tusc. I, 26, et ad Acad. I, 2.

10. *Nosceremus.* Sapientum sententia Delphis in Apollinis templo seculpebantur, et tanquam oracula deo attribuebantur. Hæc enim Chilonis est Lacedæmonii. Plinius, Hist. Nat. lib. VII, cap. 34: «Rursus mortales oraculorum societatem dedere Chiloni Lacedæmonio, tria præcepta ejus Delphis consecrando, aureis literis, quæ sunt hæc, Nosse se quemque: et, Nihil nimium cupere: Comitemque seris alieni atque litis esse miseriam». Non desunt qui Delphici oraculi vocem dicant. Cuidam enim, quo ad beatitudinem itinere perveniret, consulenti, «Si te, respondit Deus, noveris»: quos sequi Cicero videtur. *Nosce autem te ipsum*; ita prima Tusculan. cap. 22, explicat: «Est illud quidem vel maximum, animo ipso enim videre: et nimirum hanc habet vim præceptum Apollinis, quo monet ut se quisque noscat. Non enim, credo, id præcipit ut mem-

bra nostra et staturam figuramve noscamos: neque nos corpora sumus, neque ego hæc dicens corpori tuo dico. Quum igitur, nosce te dicit; hoc dicit nosse animum tuum». Tusc. I.

11. *Delphico deo.* Cicero in prima Tusc. cap. 22: «Hunc igitur nosce, nisi divinum esset, non esset hoc acrioris cujusdam animi præceptum, sic ut Deo tributum sit, hoc est se ipsum posse cognoscere». Tusc. I. — *Delphico deo.* Ista sententia hæud dubie ideo huic deo tribuebatur, quod in foribus templi Delphici inscripta legebatur. Plato, Alcib. I, p. 41, Bip. Plat. de si foribus templi Delphici inscripto pag. 385 sqq. ex quo item patet, etiam alias ejusmodi sententias, ut $\mu\eta\delta\epsilon\iota\ \delta\epsilon\gamma\alpha\upsilon$, ibidem inscriptas fuisse. (Cf. Plat. Protag. p. 154, et Plin. VII, h. n. 32.) Ex aliorum auctoritate tribuitur (ut recte Wagner monuit), Chiloni. Adde Stob. p. 175. G.

12. *Ingeniumque in se solum.* Deleta syllaba Gulielmus tentabat *geniumque*, non male. Gruy. — *Ingeniumque in se solum.* Mericus quoque Casaub. hunc nostrum locum laudans ad Antonin. Philos. pag. 383 sq. ed. Gatak. (Traj. 1698, form. max.) ait: *genium*, fortasse, sed fortasse tantum, dico. Quodai *ingenium* cum Græc. uti debet, intelligas ut *ingenitam divinam vim*, optime se habet omnium librorum lectio. Ma. — *Ingeniumque.* Ani-

dedicatum putabit; tantoque munere deorum semper dignum aliquid et faciet, et sentiet; et, quum se ipse tentarit, totumque perspexerit, intelliget, quomodo a natura subornatus¹³ in vitam venerit, quantaque instrumenta habeat ad obtinendam adipiscendamque sapientiam: quoniam principio¹⁴ rerum omnium quasi adumbratas intelligentias¹⁵, animo ac

mum suum in corpore tamquam delubro signum consecratum. Nam animus nobis a Deo, ut supra disseruit, *ingeneratus est*. Sed et in Paradoxis ait, c. 1: «Tu quum tibi sive Deus, sive mater, ut ita dicam, rerum omnium natura dederit animum, quo nihil est præstantius neque divinius, sic te ipse abicies atque prosternes, ut nihil inter te et inter quadrupedem aliquam interesse putes». TURN. — De sententia: «ingeniumque... sicut simulacrum in se suum» vide quæ plura congressi ad Plotini de pulchritudine hæc: καὶ μὴ παύσῃ τικταίνων τὸ οὖν ἄγαλμα, p. 369 sqq. Ca.

13. *Subornatus*. Supra, «Nunc quoniam hominem quod principium reliquarum rerum esse voluit, generavit et ornavit Deus». Hoc in verbo inest tacitum nescio quid et clandestinum: id est, intus velut instruxit et quodam modo ornavit. Aliis in malam partem accipitur, ut quum *subornatos testes* dicimus. TURN. — *A natura subornatus*. Forte, *sua ornatus*, inquit Gullielmius, sed libri nihil variant, et bene explicat TURN. GAVY. — *A natura subornatus*. Sic Reg. aliique codices, nisi quod Paris. mendose representet, «a natura sub natura ornatus». Verum Jano Grutero placuit, «a natura sua ornatus». MSS lectionem videtur habuisse suspectam, quod *subornatus* de teste per fraudem submisso fere diceretur, nec in men-

tem esset alia vocis significatio. Verum enimvero simpliciter *instructus* bonia auctoribus *subornatus* vocatur, ut multis exemplis ostendit J. Fr. Gronovius ad Senecæ Ep. XXIV, quibus adde Frontinum, Stratag. lib. II, c. 4, 18. Alioquin ea, cujus memini, conjectura parum loco convenit; siquidem nemo a natura sua ornatus in vitam venit, sed dotes nostras ab omnium parente sive Deo singuli recipimus. DAVIS.

14. *Principio*. Scripsimus cum Ern. Gœr. Sch. ex cod. nostro M. *principia* et cum Gœrenz. et Sch. quod Rathio quoque placebat, *illustratis*, id est, incultis vel potius *enodatis*. Priorem emendationem Ern. dedit ex edd. Ven. 1494, Mediol. et Asc. ex prima videlicet, altera enim habet *principio*. Placet ea lectio etiam Ochsnero. *Illustratis* autem reperimus in cod. H. et ed. Comm. Ma.

15. *Adumbratas intelligentias*, etc. Verba *adumbratas intelligentias* Beier. ad Cic. de Off. III, 19, 76, p. 325, rectene Gœrenzius, de *ideis innatis* cogitandum esse, negarit, se dubitare ait propter illa Fin. V, 21, 59 ext. coll. Cic. de Off. III, 12, 52 (ubi v. Beierus, pag. 274), ubi prædicantur *principia naturæ*. E. Tusc. I, 24, 57, de Div. I, 57, 131, concludit, Stoicis probatam fuisse Platonis illam ἀνάμνησιν, de qua vid. Stallbaum, Prolegg. ad Phileb. pag. 26, 73. Est autem ille

mente ¹⁶ conceperit; quibus illustratus ¹⁷, sapientia duce, bonum virum, et ob eam ipsam causam cernat se beatum fore.

60 XXIII. Nam quum animus ¹, cognitio perceptisque virtutibus, a corporis obsequio indulgentiaque discesserit, voluptatemque, sicut labem aliquam ² decoris,

locus de Finib. hic: « Dedit (natura) talem mentem, quæ omnem virtutem accipere posset, ingenitque sine doctrina notitias parvas rerum maximarum, et quasi instituit docere et induxit in ea, quæ inerant, tamquam elementa virtutis. Sed virtutem ipsam inchoavit: nihil amplius ». Wyt. ita in scholis; Hæ sunt notiones illæ innatæ, quas Deus nostris mentibus indidit, quasque Stoici item ut Epicurei tuebantur, ortas tamen ex perceptionibus rerum externarum, per corporis sensus factis. At Platonis alie erant innatæ notiones, ex prioribus vitis in hanc vitam ab ipso nascenti homine allatæ. Græce dicuntur a Stoicis et Epicureis *ἐνοιαί* et *προλήψεις*, quorum prius notat interiorem cogitationem, alterum anticipationem. Has e Stoicorum ratione Cic. memorat cap. hujus libri 12, 16, et h. l. Acad. II, 10, de Fin. III, 10, V, 21. Ma.

16. *Animo ac mente*. Cicero hæc sæpe jungit, ut notet totum illud, quod *animam* dicimus: ac *mente* quidem significat rationem, facultatem cogitandi; *animo* impetum, voluntatem, facultatem appetendi. Ingenium seu animas cujuscumque hominis est ipsius Deus, et tamquam simulacrum Dei summi colendum. Nam præstantissima animæ pars, mens, habebatur decerpta esse ex divina natura, ejusque quasi particula, et ipse homo factus ad similitudinem Dei. Vid. infra I, 26, item nostra annot. ad Plutarch. Quæst. Platon.

prodita in Bibl. Crit. vol. III, P. 1, p. 13 sqq. W.—Cap. seq. initio cod. Cr. habet *corporibus* pro *corporis*, et pro *quum animus* in cod. W.—et H. est *quod animus*. Prior tamen in marg. habet *quom*, quod item est in cod. Cr. unde natus est error. Ma.

17. *Illustratus*. Quibus tamquam illuminatus ope sapientiæ: sunt enim alioqui, ut supra dictum est, obscuræ. Alias legitur *quibus illustratis*. Non est autem, ut quidam sentiant, idem *inchoata* intelligentia et *enodata*. Nam inchoata enodata non est. Cicero in Topic. de intelligentia, cap. 7: « Ea est, inquit, insita et ante percepta, cujusque formæ cognitio, enodationis indigens ». Sed hoc falsi sunt, quia supra pro *nec satis enodavit* legerunt *necessarias enodavit*. Nam non sunt absolute enodatæ illæ intelligentiæ, sed non satis enodatæ. TURX.

XXIII. 1. *Nam quum animus...* est appellata *Prudentia*. Quatuor virtutes significantur; *temperantia* inde ab his verbis: « a corporis obsequio... oppresserit »; *fortitudo* proximis verbis, « omnemque... timorem effugerit »; *justitia* his: societatemque... religionem susceperit ». Nam *justitia* est vel erga homines, vel erga deos: tali ratione perspectis rebus exaccutur ingenii acies ad bona eligenda et mala rejicienda, quæ virtus est prudentia. WYTT.

2. *Labem aliquam decoris*. Sic recte Victorius et Gruterus edidere: nam nostri codices, Ven. 1471, edidit.

oppresserit, omnemque mortis dolorisque timorem effugerit, societatemque caritatis coierit cum³ suis, omnesque natura conjunctos suos duxerit, cultumque deorum et puram religionem⁴ susceperit, et exacuerit illam, ut oculorum, sic ingenii aciem, ad bona deligenda⁵, et rejicienda contraria; quæ virtus ex providendo est appellata prudentia: quid eo dici, aut cogitari⁶ poterit beatius?

pervetus, Ascens. et Lambin. habent *labem aliquam dedecoris*. Perperam vero; nam *labes decoris* est vitium, quo corrumpitur et immittitur decus. DAV.—*Sicut labem aliquam dedecoris*. Non erat, quod sensui vel sententiæ loci timeret Davinius, contra librorum MSS omnium fidem scribens, ex Victorii videlicet corruptione, *decoris*, qui neminem, nisi Car. Stephanum, Verburgium, Ernestum et Wagnerum (qui firmare etiam eam conjecturam voluit), obsequentem nactus est. Habet tamen etiam *decoris* cod. M. omnium fere corruptissimus. MA.

3. *Societatem caritatis coierit cum suis*, etc. Non est istuc a conjectura Turnebi, ut autumat Mich. Brutus, sed a libris veteribus: neque aliter etiam Victorii editio, nisi quod ea, forte typhothæ errato, *conjecerit*; quomodo tamen exemplar S. Victoris. Pal. quart. habebat ad oram *caritatis tenuerit*. ГАУТКА. — *Societatemque caritatis coierit*. Ita Turnebum, Car. Stephanum Lambinumque sequutus edidit Gruterus. Nostri vero codices representant, « *societatemque carnis ejecerit* »; nisi quod in Harleian. pr. sit *objecerit*; in Paris. autem et Reg. pro varia lectione, *caritatis*. *Societas* tamen *carnis* est locutio mere Christiana, adeoque Ciceroni non adserenda, licet id ausus sit J. M. Brutus. At *societatem caritatis coire* latinissime

dicatur. Attamen quum liber 8. Victoris et editio Victoriana dent, « *societatemque caritatis conjecerit* »; Car. vero Stephani vetus, « *societatemque conjecerit charitatis* »; mihi reponendum videtur, « *societatemque caritatis confecerit* ». Eo ducant etiam reliqui MSS, quod agnosces, si teneas compendiarium scribendi rationem. DAV.

4. *Religionem*. Non superstitionem, sed puram veramque religionem. Est autem religio pars justitiæ. TURN.

5. *Ad bona eligenda*. Sic Paris. Reg. et Harleian. sec. Vulgo *deligenda*. DAV. — *Ad bona deligenda*. Hanc lectionem, immerito Dav. rejectam, quum Ciceroni in his rebus frequentissimum sint *deligendi* et *delectus* vocabula, firmant cod. noster Cr. edd. Crat. Herw. Paris. Car. Steph. Ald. Brut. Sturm. Lamb. et Comm. Vid. ad h. l. Ochsner. l. c. pag. 37, qui suam sententiam a nostra non sejunxit, laudavitque Hensingerum ad Corn. Nep. Ageil. 1, 3, qui, *deligitur*, inquit, qui ex pluribus, sed idoneis; *eligitur*, qui ex promiscua multitudine legitur. In ed. Gothofr. est *diligenda*; sed voluisse Gothofredum *deligenda* credo. MA.

6. *Aut cogitari*. Vulgo *aut excogitari*. Non ita bene. Nostram certe lectionem representant Paris. Reg. Harleian. sec. Med. et editio Victoriana. Dvv. — *Aut excogitari*. Reduximus

61. Idemque quum cœlum, terras⁷, maria, rerumque omnium naturam perspexerit⁸, eaque unde⁹ generata, quo recurrant, quando¹⁰, quo modo¹¹ obitura, quid in iis mortale et caducum, quid divinum æternumque¹² sit, viderit, ipsumque ea moderantem et regentem pæne prehenderit¹³, seseque non unius circumdatum mœnibus loci¹⁴, sed civem totius mundi, quasi unius

lectionem, quam et codices nonnulli servant, et multæ edd. vet. ex nostris Ald. Car. Steph. Lamh. Brut. Sturm. *Rogitari* est in cod. M. in eodẽm *potuerit. Cogitari* glossam esse, primus vidit Mathiæ ad Catil. II, 4, 7, idemque existimat Beier. ad Cloer. de Off. III, 8, 36, p. 243, qui *non excogitari*, ait, idem est ac si dicas: « non cogitari, ne si fingere quidem volueris ». Coll. Or. III, 45, 179. Ma.

7. *Cœlum, terras.* Quæ quidem sunt ipsa naturæ. His autem tribus partibus summam rerum et ipsam universitatem significabant, Terentius, Adelp. act. v, sc. 3, 4: « O cœlum, o terra, o maria Neptuni ». TURAN.

8. *Perspexerit.* Cognoverit, contemplatus erit. Alii *prospexerit* legunt, sed male, ut opinor. TURAN.

9. *Unde generata.* Ad deflagrationem respexit. Nam hæc omnia censent Stoici tandem aliquando exustum iri. Itaque non est hæc advocandus Aristoteles, qui cœlum, terram, mare, neque exordium habuisse, neque finem habitura credit. Ignis Stoicis principium est et semen omnium rerum, unde omnia generantur, et quo revertuntur. TURAN.

10. *Quando.* Rata quædam et definita censent exustionis tempora: non tamen sunt ea hominibus cognita. T.

11. *Quo modo.* Per exustionem scilicet in ignem abitura. TURAN.

12. *Æternum.* Stoicis æterna est

materia, et Deus, quem per materiam pervadere, et eam informare censent: atque adeo ignis ipse rerum semen. Animos etiam humanos æternos et immortales Cicero existimat: qua de re inter Stoicos est variatum: nam alii, ut ait Aristoteles, existimant, animos mortuorum manere, alii in animum mundi confundi, alii mortales esse, nec tamen statim quum e corpore excesserint interire, sed aliquamdiu superstites esse: sapientum autem animos ad exustionem usque vivaces esse: tum enim eos et reliquos deos præter præpotentem interire. TURAN. — Aristotelem cum Numenio confudit, ut puto, Noster: hic enim paria tradit apud Euseb. P. E. XV, 20, Vide nos ad Tusc. I, 31. DAV.

13. *Prenderit.* Ita scripsimus ex more antiquo, de qua re accuratius disputavit et grammaticorum præcepta attulit C. L. Schneiderus in Grammat. lat. Elementar. I, p. 187, seqq. Ex nostris codd. nonnisi Cr. habet *prehenderit. Sed prenderit* est in codd. W. H. et edd. Gær. et Sch. quorum ille eam scriptionem in sex codd. reperit. Ma. — Cf. Mai ad Rempubl. p. 356, edd. Stuttg. Ca.

14. *Seseque non unius circumdatum mœnibus loci.* Vulgo « seseque non unius circumdatum mœnibus, popularem alicujus definiti loci ». Sed *unius* est in codicibus; iisdemque *definiti* non agnoscitur. Reliquas vero sordes ne-

urbis, agnoverit : in hac ille magnificentia rerum, atque in hoc conspectu et cognitione naturæ, dii immortales! quam ipse se noscet? quod Apollo præcepit Pythius; quam contemnet, quam despiciet, quam pro nihilo putabit ea, quæ vulgo dicuntur¹⁵ amplissima? 62

Atque hæc omnia, quasi sepimento¹⁶ aliquo, valabit disserendi ratione, veri et falsi judicandi¹⁷ disci-

sciunt, planeque, sicut dedimus, exhibent Paris. et Reg. Seneca de Tranquill. cap. 3 : « Nos non unius urbis mœnibus clausimus, sed in totius orbis commercium emisimus, patriamque nobis mundum professi sumus ». De re ipsa vide nos ad Acad. lib. I, cap. 5. DAVIS. — *Seseque non unius circumdatum mœnibus loci.* Ex nostris quidem codd. MSS nullus hanc lectionem habet, sed post Davisium in tribus suis reperit Geer. eaque nobis quoque videtur certissima. Firmatur eadem nostro cod. M. nisi quod in hoc pro unius perperam scribitur *nimis*, quod, quam antiquitas litera *i* absque puncto scripta fuerit, ab incerto librario, quum totidem habeant hæc voces lineas rectas, facile potuit inferri. In Copp. Victt. b. est *non omnis*. Cod. Cr. « seseque non viris circumdatum mœnibus popularem alicujus loci ». Ita etiam cod. W. nisi quod *unis* habet pro *viris*. Cod. H. « seseque non omnis circumdatum mœnibus popularem alicujus definitio locis et (pro *sed*). » Vides inde, Davisium errasse, qui vocem *definiti* a codd. plane abesse existimaret, apparetque, pravam scriptioem in contextu inde ortam esse, quia aliquando aliquis ad marginem sui libri ad hunc locum adscripsit *definitio* (quales notulæ marginales infinitæ sunt in codice nostro Cr. nonnullæ in cod. W.); quo vocabulo ab incerto quodam homine

in seriem verborum recepto, et prudentiore, scilicet, correcto, vulgata lectio sensim prodiit. Vulgatam, quam profert Davis. in nota, habent edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Paris. Sturm. et Comm. Eandem, sed omisso vocabulo *definiti*, edd. Ald. Car. Stephau. Lamb. Gothofr. et Brut. Ma.

15. *Quæ vulgo ducuntur.* Vulgo dicuntur; et ita nostri quoque codices. Præstat tamen ea lectio quam nos editione Victoriana recepimus. Quin et ita Lambinus exhibuerat. Adi nos ad cap. 17. DAV. — *Dicuntur amplissima.* Non erat, quod Davis. contra codd. MSS fidem, Victorii conjecturam, quæ est in Copp. Victt. a. addita voce : *fort. sequutus, reciperet ducuntur*, quum *dicuntur* æque probum sit et eodem fere sensu, quo illud, usurpetur. Ex nostris libris nullus consentit cum Victorio præter edd. Ald. et Lamb. Ma.

16. *Sepimento.* Stoicorum more, qui philosophiam agro feraci comparabant, cujus sepem dialecticam esse dicebant : fructum, ethicen : terram aut arbores, physicen; auctore Lærtio, cujus hæc verba sunt, VII, 40 : Ἡ ἀγρῶ πικροφόρῳ, ὃς τὸν μὲν περιεβλημένον φραγμὸν εἶναι τὸ λογικόν, etc. Philo quoque dialecticam περιβολὸν quodam loco appellat. TURN.

17. *Veri et falsi judicandi scientia et arte quadam intelligendi*, etc. In libris MSS ita legitur, « veri et falsi

plina et scientia, et arte quadam intelligendi, quid quamque rem sequatur, et quid sit cuique contrarium: quumque se ad civilem societatem natum senserit, non solum illa subtili disputatione¹⁸ sibi utendum putabit, sed etiam fusa latius perpetua oratione¹⁹,

judicio, scientia et arte quadam intelligendi, etc. » UASIN. — *Veri et falsi iudicandi disciplina et scientia.* Vulgo « veri et falsi iudicio, scientia ». Sed quum Ascensius et Victorius dederint « veri et falsi iudicandi scientia »; Paris. autem, « veri et falsi iudicia dici et scientia »; Reg. denique, « veri et falsi iudicia disciplina et scientia »; nos veram lectionem non difficulter eruimus. Adiudit vero Noster ad logicæ definitionem, quæ Stoicis est *ἐπιστήμη ἀληθῶν καὶ ψευδῶν καὶ οὐδ' ἑτέρων*. Vide Diogenem Laertium, VII, 62. DAV. — *Judicandi.* Stoici nullam esse inveniendi artem putant, iudicandi vias diligenter persequebantur. Itaque inventionis nulla hic mentio est. TURAN.

18. *Illia subtili disputatione.* Dialecticorum oratione. Atque hæc distinctio Zenonis est Stoici. Cicero, de Fin. lib. II, cap. 6: « Rhetorice igitur, inquam, nos mavis quam dialectice disputare? Quasi vero, inquit, perpetua oratio rhetorum solum, non etiam philosophorum sit. Zenonis est, inquam, hoc Stoici, omnem vim loquendi, ut jam ante Aristoteles, in duas tributam esse partes dicere: rhetoricam palmæ, dialecticam pugno similem esse dicebat, quod latius loquerentur rhetores, dialectici autem compressius ». Disputationem perpetuæ orationi hic opponit. Propria enim est disputatio dialecticorum, ut perpetua oratio oratorum: et dialecticus disputator dici potest: *διαλεκτικὸς*, disputatio; *διαλεκτικῆ*, prudentia disputandi. Sed et dialogi eadem est origo, qui diale-

cticorum et philosophorum, ut Lucianus ait, proprius erat; veterumque illorum philosophorum, qui dialectici habitus sunt et appellati, oratio in interrogatione et responsione erat posita. Sic Diodorus, qui Dialecticus vocatus est, sic Stoici qui Dialectici appellati sunt, disputarunt. Eo genere disputandi sunt usi omnes qui umquam Dialectici vocati sunt: atque usum illum publicum et usitata exempla Aristoteles et Zeno sequuti sunt, quum iam dialecticam et rhetoricam distinxerunt. Oratores enim ut Demosthenes, Hyperides, Lysias, perpetua oratione utebantur: et ut ornatissima sit oratio Platonis, nemo tamen umquam eum *ῥήτορα* vocavit. Proinde Veteres dialecticam definiabant, « Artem disputandi, per quam confirmamus aliquid aut refellimus per interrogationem, et responsionem ejus quocum disserimus ». Quia quidem ex definitione proprium dialectices dialogum, non perpetuam orationem intelligimus. Itaque Zeno Eleates primus dialectices auctor, dialogorum etiam idem inventor fuit. TURAN.

19. *Perp. oratione.* Dictione oratorum, quæ perpetua est, i. e. quæ non est interrogatione et responsione, ut dialecticorum oratio, interpellata. T. — Canu. de Not. p. 333: « *Fusa latius perp. oratione.* Teste Diacono iisdem siglis exarata fuerunt olim *perpetua et proposita*. Ore funditur oratio, proponitur scripta in publicum edita. Quidni itaque dubitem a Cicero profectum fuisse: « fusa latius proposita oratio-

qua regat populos, qua stabiliat leges, qua castiget improbos, qua tueatur bonos, qua laudet claros²⁰ viros; qua præcepta salutis et laudis²¹ apte ad persuadendum edat suis civibus; qua hortari²² ad decus, revocare a flagitio, consolari possit afflictos, factaque et consulta fortium et sapientum, cum improborum ignominia, sempiternis monumentis prodere. Quæ quum tot res, tantæque sint, quæ inesse in homine perspiciantur ab iis, qui se ipsi velint nosse; earum parens est educatrixque sapientia.

ATT. Laudata²³ quidem a te graviter et vere. Sed

ne », id est, non inter amicos solum, aut pro concione etiam subtili disputatione persuadere velle, sed latins quoque publice propositæ sententiæ nostræ universis copiam facere, veritatemque rei sempiternis monumentis prodere, quæ verba mox sequuntur. Ego vereor, ne et hoc loco, et aliis haud paucis nimio isto notarum siglarumque aucupio a recta via se abduci passus sit Cannegieterus. Ca.

20. *Laudet claros.* Ad demonstrativum genus pertinet. Romæ clari viri mortui laudabantur, sed et laudabantur in judiciis, in senatu. TURX.

21. *Qua præcepta salutis et laudes apte ad persuadendum edat suis civibus.* Jam dixerat, « Qua laudet claros viros »; ut iterata *laudum* mentio supervacanea videatur. Lego, « qua præcepta salutis et voces apte ad persuadendum, etc. » DAV. — *Qua præcepta salutis et laudis.* Non magis intelligo, cur Dav. lectionis optimorum librorum ne mentionem quidem fecerit, quam cur Ern. in ea non acquieverit, quippe quam se recepisse dicit, dum melius quid inveniatur. Putidum sit docere, quam sæpe et apud optimos scriptores, et apud Nostrum *laus dica-*

tur pro re laudabili et virtute. Legitur autem *laudis* in codd. nostris W. H. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Ald. Par. Lamb. Sturm. Car. Steph. Gothofr. Brut. Comm. Morab. Ern. Wago. Bip. Quare non erat, quod Gær. et Sch. dicerent vulgo legi *laudes*, quam lectionem Rathius nonnisi apud Victor. et in ed. Ven. ego nonnisi in edit. Verb. reperi. Cod. Cr. habet *laydis*. Ma.

22. *Hortari.* Philosophia moralis aut in officio posita est, de quo ejus exstant præcepta; aut in motu animi sedando vel gignendo, ut in cohortationibus ad defendendam remp. ad gloriam, ad laudem: rursus in oratione iracundiam restinguente, metum eripiente, exsultantem lætitiâ comprimente, ægritudinem abstergente. Auctor Cicero in Topicis et Partitionibus. Hic cohortatio est ad laudem, et contraria dehortatio, præterea consolatio afflictorum, quæ est sedatio perturbationis. TURX.

23. *Laudata.* In Attici verbis, quod tam abrupte inferuntur semper nescio quid offensæ mihi se obtulit, quam minus sentirem, si scriptum esset: « Laudata ea quidem, etc. » Cod. M. omittit *graviter*. Ma.

63 quorsum hæc pertinent? — MARC. Primum ad ea, Pomponi, de quibus acturi jam sumus; quæ tanta esse volumus: non enim erunt, nisi ea fuerint, unde illa manant, amplissima. Deinde facio et libenter, et, ut spero, recte, quod eam, cujus studio teneor, quæque me eum, quicumque sum²⁴, effecit, non possum silentio præterire. — ATT. Vero²⁵ facis et merito et ipse; fuitque id, ut dicis, in hoc sermone faciendum.

24. *Quæque me eum, quicumque sum, effecit.* Sic recte Victorius exhibuit; eoque, quod etiam vidit Gulielmus, ducunt Pal. tert. liber S. Victoris, Reg. et Balliol. qui *mecum* representant. Vulgo *eum* prætermittunt. DAV. — *Quæque me eum, quicumque sum, effecit.* Cod. Cr. «quæque me quemcumque sum, effecit», codd. W. et H. «quæque me, quicumque sum, effecit», et ita ed. Asc. 2, Ald. Crat. Herw. Gar. Steph. Gothofr. Lambin. Comm. Nostram lectionem exhibent edd. Paris. et Storm. Copp. Viet. b. *efficit.* Cod. M. «mecum quicumque efficit». Wyt. ad h. l. hæc: Sæpe hoc proficitur Cicero, se, quidquid valeat in eloquentia aliisque disciplinis, debere philosophiæ; veluti in Oratore ab initio affirmat se totum ex Academia existisse (cap. 3, 12): ibi enim ita loquitur: «fateor me oratorem non ex rhetorum officinis, sed ex Academia spatilis existisse». Et pluribus locis Cic. ita disputat, ut affirmet, philosophiam esse fundamentum et procreatricem omnium artium, et doctrinarum. Ceterum egregia hæc est ac pæne divina sapientis virtus ac

beatitudo, ejusque secundum Stoicos et Platonicos præstantia continetur in illis scientiæ partibus, physica, ethica, dialectica; et similiter a Cicerone laudata est aliis locis, quos conferre operæ pretium est: Tuscul. Dispp. lib. V, cap. 24, et sq. de Fin. lib. III, cap. 21. Ma.

25. *Vero facis*, etc. Est a Victorian. ed. cui accedit cod. S. Victoria, etiam Pal. quart. nisi quod is Vere. Turnebus publicavit: «Enimvero facis, etc.» quod sequutus est Aldus Nepos: nam Lambinus antiquum obtinet; multa de suo interspargit. GAUT. — *Vero facis.* Merito philosophia laudatur, quæ omni laude digna est, a te vero justissima de causa, qui ejus studio teneris, et quæ te eum qui es effecit. TURN. — Canneg. l. l. «Vero facis, et merito, et ipse». Scriptum fuisse conjicio ipse, hoc est, *jure præcepti*, quemadmodum literas illas explicat Diaconus. Vera sunt quæ dicis, mereturque hanc laudem tuam sapientia, facis denique pro jure tuo præcipientis. Nimirum meliorem hujus loci interpunctionem ignoravit Cannegieterus. Ca.

EXCURSUS

Ad ea Ciceronis verba, de Legibus, lib. I, cap. 21, § 55:

In qua quoniam usucapionem XII Tabulæ intra quinque pedes esse noluerunt . . . tres arbitri fines regemus.

Turnebi notam vide in ejus commentario. Schefferus (cujus quamquam sententiam improbamus, annotationem tamen silentio premere noluimus), hic igitur ita: *Voluerunt*. Ita habent libri omnes, contra quos Victorius, Alciatus, alii, *noluerunt*. Puto *voluerunt* esse rectum. Nam si *noluerunt* illæ leges, quid ita sequitur, *depassi non sinemus*? An potuerunt sinere contra leges, aut alter depascere, legibus hoc prohibentibus? Puto ego, duplicem fuisse controversiam de agris, alteram attingentem solos fines, alteram, partem earum. Finium controversiam, quum quæreretur de spatio, quinque pedes non excedente latitudine sua: aliam, si de spatio majore. In hoc quinque pedum spatio usucapionem concessisse leges duodecim Tabularum, non in majori, ac propterea fuisse opus, ut, qui usucapione fines suos nollet amittere, per controversiam de finibus regendis jas suum tueretur. Hoc ita se habere colligo ex constitutione Constantini, quæ exstat in Codice Theodosiano his verbis: « cunctis motibus et machinis amputatis finalibus jurgis omnem modum, quem præscribimus, ac de eo tantum spatio, hoc est, pedum quinque, qui veteri jure præscripti sunt, sine observatione temporis arbitros jussimus judicare. Quod si loca in controversiam veniant, solenniter judicare cognoscas ». Ostendunt utique hæc verba, fuisse præscriptionem illorum quinque pedum *veteri jure*, quod ego accipio de legibus duodecim Tabularum, existimoque, postea jus illud immutatam per legem istam Constantini, quia nominatim dicit

arbitros debere judicare, *sine observatione temporis*, præscriptionem firmantis, quod nimirum ante faciebant, sequentes legem XII Tabularum. Mamiliam autem legem censeo permisisse arbitros in disceptatione de finibus, de quibus arbitris nil erat definitum lege veteri. Habet alia Goesius in notis ad Agrimensores, pag. 189; sed hæc verbis Ciceronis convenientissima videntur. D. Gothofredus in marg. ed. suæ ad nostrum locum hæc adnotavit: De quinque pedum præscriptione dixi ad leg. 5 Cod. finium regundorum, et ad leges XII Tabb. titulo finium regundorum. — Ad v. *Mamiliæ*: utraque lectio (*Mam. et Man.*) reperitur apud auctores limitum, Siculum Flaccum, Frontinum, Aggenum, Hygenum, et in libro variorum auctorum de limitibus.

Ernestus hæc: Vulg. *inter ... voluerunt*, quod est nihili. Sequutus sum Victorium et Davisium: nam ea lectio consentit rei. Leges XII Tabb. statuerunt, inter prædia esse fines quinque pedum, qui usu capi non possent. Post *depasci* dicit pro usu capi, quia limites depascendo usu capiuntur.

Wyttenbachius: *Usucapio* antiqua eaque in jure frequens est vox. Modestinus, Digest. leg. 41, tit. 3, § 3, eam definit: « Usucapio est adjectio dominii per continuationem possessionis, temporis lege definiti ». [De hujus legis lectione et universe de hac re vid. Lexicon, quod supra laudavimus, Juridicum ex Brisson. Hotom. Pratej. et Cujac. p. 1235 et 1274.] Lex hæc erat XII Tabularum, tabulæ 8, de jure prædiorum, quæ sanciret, ut inter vicinorum agros fundosque spatium quinque pedum relinqueretur, quo ire, agere, suasque res tractare uterque dominus posset, item ut esset locus circumvertendi aratri: et si lis orta esset de hoc quinque pedum intervallo, liti dirimendæ tres arbitri darentur. Postea anno Urbis 589 [male Wagnerus an. Urb. 662], C. Mamilius, tribunus plebis, legem tulit de finibus agrorum regundis, cujus legis hæc erat pars, ut lite orta inter vicinos de hoc quinque pedum intervallo, ei dirimendæ unus

eligeretur arbiter, agri mensor seu finitor : si esset ultra quinque pedes lis, tum prætor adiretur : quippe quæ lis jam non ad fines, sed ad possessionem pertineret. Hujus legis memoriam et partes servarunt Frontinus de limitibus agrorum, pag. 40, et Aggenus Urbicus in Comment. ad Frontinum, pag. 53; vid. Goesius in notis ad hos scriptores, item Ernestus in Clav. Cic. leg. pag. 30 [ubi ea lex ad an. U. 642 refertur, minus bene; rectius cum C. Saxio q. v. ap. Bachium, l. c. ad an. 514]; Bachius in Hist. Jur. Rom. lib. II, cap. 2, § 41. Perversa autem est lectio *inter ... voluerunt*, quæ est in ed. Gœr. minore; nostræ veritas ex re ipsa intelligitur. Ad verba *ex iis* intellige *XII Tabulis*, nos quasi arbitri simus. Neque opus est correctione Turnebi : *sed ex XII*, neque Ernesti conjicientis *sed ex illis*. — *Acutus homo est Zeno*, neque vero, quem Wagnerus existimabat, Antiochus.

Gœrenzius, bene explicato totius loci sensu et legis Mamilie tempore, malam adfert conjecturam ex uno cod. Cass. ubi est *inter XII Tabulas*, unde conjicit : « usucapionem inter (i. e. inter usucapionem, per anastrophem) XII Tabulæ quinque pedes esse voluerunt ». Merito igitur ejus rationem improbavit Beierus ad Cic. de Off. II, 18, 64, p. 125, q. v. — Pro *ex iis* Gœr. legit ex codd. MSS et edd. vett. plerisque *ex his*; quod quum nos quoque in nostris plerisque reperissemus, recepimus. Denique *finis* scribit pro *fines*, ut in vetere juris formula.

Engelbronner. l. c. pag. 43, not. b. hæc de nostro loco disputat : *Legebatur olim voluerunt*, sed primus recte correxit Victorius *noluerunt*, cui ipsa lex suffragatur. Vid. Aciatus de quinque pedum præscript. I. V. Gravinæ viri disertissimi et eruditi liber de Orig. Juris Cic. pag. 189, 190, Lex voluit, etc. (jam sequuntur, quæ aliunde notavimus). Vid. Hoffmann, Hist. Jur. ind. Legg. *Lege Mamilia*. Huc pertinet vexata lex 5 Cod. *Fin. regund.* ad quam vid. Gothofred. quamque, ut mihi quidem videtur, bene explicat I. A. Costa

ad § 31, *Instit. de R. D.* vid. H. Hugo, *Hist. Jur.* § 77, nota 4, qui perperam, spatium illud inter vicinorum agros vacuum relictum fuisse, negat. Ceterum ad d. leg. 5 Cod. cf. in primis Alciatus et Goesius locis laudd. et Bockelm. ad Pand. lib. X, tit. 1, p. 323. *Acutum hominem Zenonem* intelligit, cui nimium acumen sæpe objicit. Vid. de N. D. III, 7; Tusc. Disp. V, 5, et III, 7.

Quæ ultimo loco addimus, ea Dirksenio, professori Regiomontano, viro nobis amicissimo, accepta referimus. Ita vero ille: Ex iis, qui XII Tabularum fragmenta collegerunt solus Calcagninus (vid. ejus Collectanea vetustatis ex antiquis ritibus, ex XII Tabulis, etc. et in collectione Operum aliquot Cæli Calcagnini, Basil. 1544, form. max. p. 376, seqq.) lectionem MSS et editionum veterum vulgatam, *esse voluerunt*, servavit. Reliqui emendationem ab Andr. Alciato (vid. ej. liber singularis de V pedum præscriptione) commendatam, et a Manutio, Grutero, aliis probatam, *esse noluerunt*, sequuti sunt. Ad verba: « sed ex his tres arbitri fines regemus », tamquam lectio vetus vulgata laudatur, vel « sed nos tres arbitri, etc. » (v. c. a Cujacio, *Observation. Jur. Rom.* lib. V, c. 21) vel: « sed cum his te arbitro si vis regemus » [voluit sine dubio *agenus*, vide notam nostram contextui subjectam], (v. c. a Dion. Gothofredo, tit. IV, c. 9, in ej. *Epitome fragmentorum*, quæ nobis supersunt ex legib. XII Tabular. Genev. 1585, in-8, et in Appendice fere omnium editionum *Corporis Jur. Civ. a Gothofredo profectarum*). Neutra tamen lectione usi sunt ii, qui XII Tabb. fragmenta recensuerunt. Quod suasit Cujacius (l. c. coll. lib. XVIII, c. 11) et Ranconetus, ut pro *sed ex his* legatur *sed ex XII*, a Jacobo Gothofredo (in *Collectione Fragmentorum XII Tabb.* vid. ej. *Fontes quatuor jur. civ.*) et a Gravina (v. ej. *Origines jur. civ.* c. 38) probatum est; idem vero reprobativè Ever. Otto in præfatione ad tertium *Thesauri* volumen, p. 36. Qui ipsa XII Tabularum verba restituere conati sunt, ii vel utramque in Ciceronis relatione propo-

sitionem de usucapione finis et de iudicio finium regundorum in unum conjunxerunt, v. c. Ursinus (v. ej. notas ad Ant. Augustini librum de Legibus et SCtis, Rom. 1583, in-4, in Grævii Thesaur. A. Rom. tom. II, p. 1345, seqq.). « Sei vicini enter se jurgasint, entera V pedes usucapio nec esto. Prætor arbitros treis dato; eorum arbitrio finium controversias componito »; et Fr. Pithæus (v. ej. XII Tabular. Fragmenta, in Appendice editionis Codicis Theodosiani, quæ sub Cujacii nomine, Parisiis 1586, form. max. prodiit): « Ad finibus intra V pedes neus auctoritas ne esto: si jurgant, finibus regundis prætor arbitros tres dato ». Vel, utraque propositione separata, sive prioris tantum restitutio tentatur, ut v. c. a Justo Lipsio (v. ej. Leges regie et decemvirales, Opp. vol. II, p. 227, seqq.): « In finibus intra V pedes usucapio ne esto »; sive utraque propositio separatim ponitur, v. c. a Charonda (Leges XII Tabb. restituta, ad calcem editionis Zaaii, Catalog. legum antiquar. Paris. 1555, 1567, 1578, a Char. curata): § 77: « De confinio agrorum vicini ne jurganto, sed tres arbitri fineis regunto ». § 78: « In controversia de finibus V pedum usucapio nulla esto ». — Contius, pag. 269, c. 17 (v. ej. Brevis collectio veterum Legis XII Tabularum fragmentorum: in Opp. Neap. 1725, form. max.): « In finibus V pedum spatium relinquunt, Horum æterna auctoritas esto. Si jurgant inter se vicini de finibus; tres arbitri fines regunto ». — Hotomannus, c. 51 (v. ej. Tripartita Commentatio de Legib. XII Tabb. Lugd. 1564, in-8): « Ut vicini ne inter se jurgarent, eorum quisque in agri sui finibus V pedes relinquerent, quos usucapi jus non esset »; c. 52: « Ut, si vicini inter se jurgant, finibus regundis arbitros tres darent, eis que totius rei jus arbitriumque permetterent ». — Jac. Gothofredus: « Intra V pedes æterna auctoritas esto. Si jurgant adfines, finibus regundis prætor arbitros tres addicito ». — Ita scripsit etiam Bachius in Hist. Jur. Rom. pag. 60. Sed in ed. Ciceronis Bipontina, t. XI, p. 444, ex restitutione Funcii scriptum est: « Sei jourcant.

Ad fines finibus. recondeis. Pretor. arbitros. tris. adiectod. » Ma.

Mazocchi in Commentar. ad Tabull. Heracl. pag. 391, not. 8 : « Illud (*usucapionem XII Tabb. inter quinque pedes esse voluerunt*) non modica luce allinemus ex his Aggeni Urbici : *De Fine Lex Mamilia quinque pedum latitudinem præscribit, quoniam hanc latitudinem vel iter ad culturam accedentium occupat, vel circumactus aratri. Quod Usucapi non potest. Hæc Aggeni suadent, ut in Tullio sit legendum : Usucapi (non usucapionem) XII Tabulæ iter (non inter), quinque pedes (istud iter, quinque pedes appositio est) posse (non esse) noluerunt (male voluerunt). Lege ergo : Usucapi XII Tabulæ iter quinque pedes posse noluerunt. Gravi ulceri gravior medela. Hæc Tullii Aggenique ad utram (si duæ fuerint) Mamiliam pertineant, quis auguretur? » Hæc Mazocchius. Cujus conjecturæ adhibe Rigaltii Gloss. agrimensorr. p. 290 et p. 296 ed. Goes. et J. Dan. Ritteri, Dissert. de *itineris actus et viæ* differentia, ad calc. Theophili ed. Reitz. tom. II, p. 1226, 899. Cannegieter. in Obs. Miscell. cap. 17, pag. 455 : « Ciceronis verba de Legib. I, 21, in controversia de finibus *usucapionem XII Tabulæ inter quinque pedes esse voluerunt*, quæ scriptorum librorum est lectio, sic intelligo : usucapio competit ex jure antiquo, dummodo de spatio sit controversia, non angustiore quinque pedibus. Quinque etenim pedum spatium tam ex lege decemvirali, quam Mamilia, intercedere debuit inter fundos vicinos, neque usucapi poterat. Res hæc est difficillima, quam tetigi potius, quam pressi. Aliorum conjecturas vide bis ad l. Ciceronis c. » Ca.*

M. T. CICERONIS
DE LEGIBUS
LIBER SECUNDUS

PROCEEDINGS
OF THE
GENERAL ASSEMBLY
OF THE STATE OF TEXAS

ARGUMENTUM

LIBRI SECUNDI DE LEGIBUS.

Exordium de loco, quem ambulantes adibant, desumptum, § 1-3, occasionem dedit, tum de solii patrii, tum de communis civitatis, id est, de geminæ patriæ, amore disserendi, § 4-6. Ad locum ipsum, quo tendebant, quum pervenissent (erat autem insula in Fibreno, fluvio, sita, cujus amœnitas coloribus, ex Platonis Phædro repetitis, pingitur § 6), sedibus captis, argumentum primi libri resumitur, § 7; legisque illius summæ et principis definitione denuo proposita, § 8, hanc ipsam legem, sua natura valentem, divinam, æternam, solamque legis nomine dignam esse probatur, § 9-14. Quibus ex primi libri disputatione maximam partem repetitis, ad *Religionem*, lege constituendam et firmandam, transgreditur oratio, præmisso, ad Platonis, aliorumque imitationem, in legis hujus laudem, proœmio, quo opinionis, de diis, omnium rerum dominis ac moderatoribus, veritas et usus ostenditur, § 14-19.

Sequitur deinde de Religione lex ipsa, non plene illa absoluteque scripta, sed modo summas rerum et sententias complexa; et, quo major ei accederet auctoritas, verbis concepta paullo antiquioribus, § 19-23. Cujus quidem capita, quæ deinceps, pro cujusque rei natura, explicantur, ad hæc maxime redeunt. De sanctitate in diis colendis adhibenda; quique in deorum numero habendi sunt, quique minus, § 24-28. De feriis festisque diebus rei, temporique accommodate constituendis et celebrandis, § 29. De sacerdotum muneribus atque officiis, § 30-33. De sacris nocturnis, § 34-37. De ludis publicis, cantuque iis adhibendo, § 38, 39. De ritibus varimodi generis patrii, § 40-45. De rebus, quæ consecrandæ sint, quæque non sint, § 45. De sacris perpetuis, § 46-53. De jure manium, § 54, ad finem usque.

Quæ quidem sic exponuntur, ut alia breviter modo attingantur, alia, ut res ferebat, fusius tractentur, ubique tamen ser-

moni natus quidam color adsit. Ceterum hoc non potest non, quin quemque offendat, quod auctor in legibus ipsis explicandis ad principia illa, quæ libro primo proposuerat, atque hoc secundo denuo commendat, tam parum respiciat : ut hac via et ratione vix dispici possit, cur tam multa de jure et lege in universum disputata sint, quorum applicationem et usum ad leges ab auctore propositas, vel nullum videas, vel certe exiguum.

M. T. CICERONIS

DE LEGIBUS

LIBER SECUNDUS.

I. **ATTICUS.** Sed visne, quoniam et satis jam ambulatum est, et tibi aliud dicendi initium sumendum est, locum mutemus, et in insula, quæ est in Fibreno¹ (nam opinor² illi alteri flumini nomen esse),

I. 1. *In Fibreno.* Arpinatem, Ciceronis villam, duo fluvii alleebant, Fibrenna et Liris, eamque amœnissimam reddebant et saluberrimam. Meminit utriusque fluvii Silius, lib. VIII, vs. 400 : « Ac qui Fibreno miscentem flamina Lirim Sulphuream, tacitisque vadis ad litora lapsam Accolit Arpinas, accita pube Venafro ». Vetus liber partim *Fibrinum*, partim *Fibrenum* habet. Prior scriptura si vera esset, opinor a fibris duceretur : sic *fibrina lana* a fibris animalibus dicebatur : fibras autem et intras illis in locis fuisse ex Varrone intelligimus. *Fibrenum* tamen malo. T. — Fest. p. 148 Dacerii : « *Fiber* genus bestię quadrupes. Plautus : Sic me subes quotidie, quasi fiber salicem, quo nomine extremæ fluminis oræ appellatur. Unde et fibras jecinorum, et fimbrias vestimentorum dicimus ». Varro de L. L. IV, 13 : « *fiber* ab extrema ora fluminis dextra et sinistra maxime quod solet videri, etc. » Cui tamen obloquuntur Scalliger et Salmasius. Vid. Dacer. ad Festi locum laudatum. Ceterum hinc

etiam intelligitur, cur in Arpino, ut in aquoso loco, arundo pro jugis vinearum adhibebatur; uti est ap. Varro de R. R. I, 8, 2, p. 149, ed. Schneideri. Ca.

2. *Nam opinor.* Paris. et Reg. dant nomen est. *Lego*, « nam opinor, id illi alteri flumini nomen est ». Terentius, Andr. act. I, sc. 1, 58 : « Nam Andria illi id erat nomen ». Livius, VII, 26 : « Id enim illi deinde cognominis fuit ». Vide sis et VIII, 15. Dav. — *Nam Liri opinor illi alteri flumini.* Fort. « Nam opinor illi alteri flumini id nomen esse »; ut ad Fibrenum referatur. Vel : « illi alteri flumini Liri nomen esse ». Ca. — Ego cum Cr. posteriorem emendationem necessariam existimavi, sed nomen reposui cum Schützio post *nam*, ubi in cod. W. legitur *ut*, in quo aliquis fortasse nominis amissi vestigium agnoscat, nisi malit male sedulam glossatoris manum agnoscere, qui ad verbum *opino* addiderit *ut* vel supplendi loci, vel explicandi causa. Goer. item vocem *Liri* desiderans, eam poni volebat loco vocabuli *illi*. Ma.

sermoni reliquo demus operam sedentes? — MARCUS. Sane quidem : nam illo loco libentissime soleo uti, sive quid mecum ipse cogito, sive quid³ aut scribo, aut lego. — ATT. Equidem, qui nunc primum⁴ huc venerim, satiari non queo; magnificasque villas, et pavimenta⁵ marmorea, et laqueata⁶ tecta contemno. Ductus vero aquarum, quos isti Nilos et Euripos⁷ vo-

3. *Sive quid.* Est a Victorio : nam editi, *sive aliquid scribo*, quod in solo Pal. tert. quartus enim « sive aliud quid », S. Viet. « sive aut quid », quomodo et Fabr. Gaur. — *Sive quid aut scribo aut lego.* Ita dedit cum Ern. Bip. Wagn. et Sch. — Gœr. dedit ex novem codd. « sive aut quid », quæ verborum positionem librorum auctoritas melius, quam ejus de hac re disputatio, videtur defendere. In codd. Cr. H. et W. est « sive aliquid scribo », et ita edd. Crat. Herw. Asc. 1, 2, Paris. Ald. Car. Steph. Sturm. Lamb. Brut. Comm. Gôthofr. Unas Oxon. et nosæ M. habent : « sive aliud quid scribo ». Ma.

4. *Qui nunc primum.* Sic post Victorium Turnebumque dedit Græterus, eamdemque lectionem nostri codices representant. Ex re tamen ipsa patet Atticum nunquam prius Arpini fuisse; quapropter recepi scripturam *primum*, quam dudum admiserant Ascensius, Lambinus, Aldus nepos, alique. Dav. — *Nunc potissimum huc venerim.* Recte hanc lectionem defendit Gœr. dicens *nunc potissimum* poni pro « hoc lætissimo anni tempore »; quæ lectione recepta non impeditur, quo minus Atticus *primum* Arpini fuerit. *Potissimum* est in Copp. Viett. b. codd. Cr. W. H. M. edd. Paris. (In qua Turn. in annot. *primum* ex Ald. prætulit; in altero commentario nostram lectionem probavit) Comm. Verb.

Sch. Nobiscum facit etiam Engelbr. l. c. p. 46. Ma.

5. *Et pavimenta.* Pavimenta e tessellis vel crustis marmoreis, quorum magno studio Romæ tenebantur, ut non solum domi, sed etiam in villis haberent. C. etiam Cæsar in expeditionibus tessellata et sectilia pavimenta circumtulit. Turæ.

6. *Et laqueata.* Tectum est duplex, interius et exterius; h. l. interius significatur, quod in cubiculis, conclavibus, item in templis oppositum est pavimento et solo, græce ὀροφῆ. Vid. notæ nostræ ad Selecta princ. Histor. p. 356. *Lacunar* dicitur contracte *laquear*, quod est ejusmodi tectum e tighis vel trabibus ex intervallo juxta se invicem dispositis, quæ intervalla dicebantur *lacus* et *lacunæ*, atque varie ornabantur vel pingendo, vel inanrando, vel vellis ductilibus tegendo, omnino diversis modis ad mirificam magnificentiam instruebantur. Vid. Ennius apud Cic. Tusc. lib. I, c. 35, Seneca, epist. 90; Suetonius in Vit. Nerō. c. 31. Ex ejusmodi laquearibus noctu in conviviiis pendebant lychni. Vid. Virg. Æn. l. I, v. 726: *asta etiam videantur apud Ern. in Clavi Ciceroniana.* W.

7. *Nilos et Euripos.* Luxuriam quorundam, ut Lucullus, Hortensii, Philippi, notat et incessit, qui in villas aqueductus maximis impensis perduxerant. Nili autem et Euripi erant

cauit, quis non, quum hæc videat, irriserit? Itaque, ut tu, paullo ante de lege et jurè disserens, ad naturam referebas omnia : sic in his ipsis rebus, quæ ad requietem animi delectationemque quærentur, natura dominatur. Quare antea mirabar (nihil enim his in locis nisi saxa et montes cogitabam; idque ut facerem, et orationibus⁸ inducebar tuis, et versibus⁹), sed

aquæductus et alvei operis sumptuosi, qui aquam fluviorum in morem deductam conciperent : quodque fluviorum et freti angusti, quale Euboicum erat, similitudinem haberent, ideo delicati illi splendidis nominibus Nilos et Euripos vocarant. De Euripo sic Ansonius, de claris Urb. XIV, 20 : « Quid memorem Pario contextum marmore fontem, Euripi fervere fretto ? » Hesychius interpretatur Εὐρίπου δρυῶν ἕδραν. Circumdatus erat Euripus circo Romano. Tertulliana : « Frigebat Dæmonum concilium sine sua matre magna : ea itaque illic præsidet Euripo ». Cæsar, ut Tranquillus scribit, « spatii circi ab utraque parte producto in gyrum, Euripum addidit ». Euripi etiam meminit Plinius, lib. VIII, c. 40 : « Primus enim et quinque crocodilos Romæ sedilitatis suis ludis M. Scaurus temporario euripo ostendit ». Et Spartianus in Heliogabalo, cap. 23 : « Euripis vino plenis navales circenses exhibuit ». Et de Nilo Cicero in Ep. ad Q. Frætorem, III, 9, ita scribit : « De Arcano Cæsaris opus est, vel mehercule etiam elegantioris, alicujus : imagines enim sætæ et palæstræ, et piscina, et Nilus saltorum Philotimorum est, non Diphlorum ». Nilos igitur et Euripos negat Fibreno et Liri comparandos esse. Quidam pro Nilos Tubos scribunt, adversaribus veteribus libris, quum etiam aliqui tubi non sint aquædu-

ctus, sed aquæductuum formæ et canales : nec in tubis esset fluminis similitudo. Lucullus autem, Hortensius, et alii perfossis montibus et alveo terræ impresso, in piscinas suas flumina maritima induxerant, quæ nunc Nilos et Euripos Cicero vocat. TURN. — Tu adhibe quæ his de rebus docte exposuit Stieglitz. in libro laudato II, p. 280, sqq. Ca.

8. Et orationibus. Pro *orationibus* Gœr. in ed. min. edidit *rationibus*, in cuius margine Wytt. adscripsit leg. *orationibus*. Idem vero in scholis ad h. l. dictavit : « Cicero videtur scripsisse *narrationibus* ». Sed ut *oratio*, quod supra monuimus (et ad Cic. de N. D. I, 37, p. 167, ed. maj. III, 1, extr. p. 495, Wytt. ib. p. 803, ad III, 40, itemque nostræ ed. min. p. 66, in primis p. 182) a nostro haud raro usurpatur pro *ratio* quod hic locum vix habet; ita *orationem* etiam poni pro expositione quacunque eorum, quæ mente concepimus, haud difficile foret probatu, nisi vel Lexica exemplorum farraginem suppeditarent. Quare non erat quod de *orationibus*, in quibus Cicero patriæ regionis asperitatem memoraverit, ex deperditis iudicandis loqueretur Gœremius. De asperitate Arpini loquitur Cicero ad Atticum, Epist. II, 11, extr. Ma.

9. Et versibus. Ut Mario poemate tuo. TURN.

mirabar, ut dixi, te tam valde hoc loco delectari: nunc contra miror, te, quum Roma absis, usquam
 3 potius esse. — MARC. Ego vero, quum licet plures dies abesse, præsertim hoc tempore¹⁰ anni, et amœnitatem hanc, et salubritatem¹¹ sequor; raro autem licet. Sed nimirum me alia quoque causa delectat, quæ te non attingit ita¹². — ATT. Quæ tandem ista causa est? — MARC. Quia, si verum dicimus¹³, hæc est mea et hujus fratris mei germana¹⁴ patria: hinc enim

10. *Tempore anni.* Tempore scilicet æstivo.

11. *Et salubritatem.* Cicero in epistola ad Q. Fratrem, lib. III, epistolæ 1: « Ego ex magnis caloribus, non enim meminimus majores, in Arpinati summa cum amœnitate fluminis me refecit ludorum diebus ». TURAN.

12. *Quæ te non attingit ita.* Guilielmus reponerat, « quæ te non attingit, Tite ». Satis quidem ingeniose; nam vox ultima loco non videtur convenire. Eam tamen expungendam puto; quippe quæ, nisi fallor, ex finalibus literis vocabuli præcedentis, et initiali sequentis, duxit originem. DAV. — *Quæ te non attingit ita.* Rathius rescribi jussit: « quæ te non ita attingit ». Sed omnium librorum ordinem stare posse dubium non est. Sed moverunt virum Guilielmi et Davisii notæ, itemque Ernesti, qui *ua* ex syllaba finali verbi *attingit* et prima verbi sequentis natum esse existimabat. *Ita ego* non cum Gœr. pro *valde* positum dixerim, sed elliptice pro *ut me*. Nunc, lecta Handii censura editionis Gœrensianæ (in Ephemeridibus litt. Jenensibus, 1810, 72) admodum placet Handii suspicio, conjicientis: « Sed nimirum me... quæ te non attingit. ATT. Itane? quæ tandem ista (H. scripsit *illa*) causa est? » coll. Or. pro Cluent. 65, 182. MA.

13. *Si verum dicimus.* Municipia pro germanis Romanis non habebantur: itaque Sallustius Ciceronem *irreptitium civem* appellat, accitum et paulo ante inasitum urbi. Et de Arpicum responsis sic scribit Cicero, cap. 8: « Quia quum ab hoc eodem impurissimo parricida rogarer, cujus essem civitatis ». Et in Antonium: « Videte quam despiciamur omnes qui sumus e municipiis, id est, omnes plane: quotus enim quisque non est? » Et ex oratione pro Sulla, pro peregrinis prope habitos intelligimus. Ciceronis verba sunt: « Quum Tarquinium et Numam, et me tertium peregrinum regem esse dixisti, mitto jam de rege querere: illud quero, peregrinum cur me esse dixeris ». Rursum: « Hoc dico, inquit, te esse ex municipio. Fateor, et addo etiam ex eo municipio, unde iterum jam salus huic urbi imperioque missa est. Sed scire ex te pervelim, quemobrem qui ex municipiis veniant, peregrini tibi esse videantur ». Scribit autem Livius, lib. X, cap. 1, Genatio, Ser. Cornelio cos. Arpinatibus et Trebulanis civitates fuisse datam. Ideo Arpinatum *municipium* vocat Cicero, quum tamen prefecturam fuisse dicat Pompeius. TURAN.

14. *Germana.* Vera, in qua geniti sumus: nam Roma communis patria est municipium. Ita municipibus patria

orti stirpe antiquissima¹⁵ sumus; hic sacra¹⁶, hic genus, hic majorum multa vestigia. Quid plura? hanc vides villam, ut nunc quidem est, latius¹⁷ ædificatam patris nostri studio; qui, quum esset infirma valitudine, hic fere ætatem egit in literis. Sed hoc ipso in loco, quum avus viveret, et antiquo more parva esset villa, ut illa Curiana¹⁸ in Sabinis, me scito esse na-

est duplex, germana et communis. TURN.

15. *Orti stirpe antiquissima.* Ferunt Ciceronem Arpini natum matre Elvia, patre equestris ordinis, ex regio Volscorum genere. Nam in Volscis Tullius nobilissime regnarat: eum tamen Tullum Silius nominat, quum ait, l. VIII, 405: « Tullius æratas raptabat in agmina turmas Regia progenies et Tullo sanguis ab alto, Indole proh quanta juvenis, quantumque daturus Ausoniæ populis ventura in sæcula civem! Ille super Gangem, super exanditus et Indos Implebit terras voce, et furialia bella Fulmine compescet linguæ nec deinde relinquet Par decus eloquii cuiquam sperare nepotum ». TURN.

16. *Hic sacra.* Nam familiæ suæ privata sacra habebant. Cicero pro Domo, c. 13: « Quid sacra Clodiæ gentis, cur interent quod in te est? » TURN.

17. *Latius.* Vulgo *lautius*. Sed melior est lectio quam damus, eo quod statim subjiciat Tullius: « Antiquo more parva esset villa »; quemadmodum Turnebus etiam vidit. Macrobius, Saturn. lib. II, c. 11: « Hujus Hirrii villam, quamvis non amplam aut latam, constat propter vivaria quæ habuit quadragies sestertio venundatam ». Conf. Seneca ad Helviam, c. 9: « Quo latius vicos porrexerint. . . hoc plus erit quod illis cælum abscondat. In eam te regionem casus ejecit, in qua

latissimum receptaculum casa est ». Claudianus in Rufinum, l. 2, 14: « Turba salutantum latas tibi perstreptit ædes ». Minucius Felix, cap. 32: « Et quum homo latius maneam, intra unam ædiculam vim tantæ majestatis includam? Accedit quod nostram rationem disertæ firmant Pal. tert. Med. et Ven. 1471. DAV.

18. *Ut illa Curiana.* Curius Dentatus, ut ait Columella, Præf. p. 6: « Domitis Sabinis, accepta, quæ viritum dividebantur, captivi agri septem jugera, non minus industrie coluit, quam fortiter armis quæssiverat ». Et alio in loco, lib. I, c. 3: « Curium » prodit « prospero ductu parta victoria, ob eximiam virtutem deferente populo præmii nomine quinquaginta aoli jugera, supra triumphalem consularemque fortunam putavisse ». Plinius Novocomensis tamen, Aur. Victor. de V. I. cap. 33, hunc quaterna dena populo jugera divisisse, et totidem sibi constituisse scribit: deinde quingentis ob merita publice donatam fuisse. Ceteram hæc Curii villa, de qua loquitur, juxta Catonis agros fuit, quam sæpenumero Cato invisebat, et agelli modulum ædicularumque frugalitatem ac tenuitatem mirabatur, ut Plutarchus scribit: quod et Cicero declarat in lib. de Senect. cap. 16: « Ergo in hac vita M. Curius quum de Samnitibus, de Sabinis, de Pyrrho triumphasset, consumpsit extremum tempos

tum. Quare inest nescio quid, et lætet in animo ac sensu meo, quo me plus hic locus fortasse delectet: siquidem etiam ille sapientissimus vir¹⁹, Ithacam ut videret²⁰, immortalitatem scribitur repudiasse.

- 4 II. ATT. Ego vero tibi istam justam causam puto, cur huc libentius venias, atque hunc locum diligas. Quin ipse, vere dicam, sum illi villæ amicitior modo factus, atque huic omni solo, in quo tu ortus et procreatus es. Movemur¹ enim nescio quo pacto locis ipsis, in quibus eorum, quos diligimus aut admiramur, adsunt vestigia. Me quidem ipsæ illæ nostræ Athenæ non tam operibus magnificis exquisitisque² antiquorum artibus delectant, quam recordatione

stantiæ; cujus quidem villam ego contemplan (abest enim non longe a mea) admirari satis non possum vel hominis ipsius continentiam, vel temporam disciplinam ». TUAN.

19. *Ille sapientissimus vir.* Locis a TUAN. et Dav. laudatis adde Odyss. H. 219; 226. Ovid. ex Ponto I, 3, 33, sqq. « Non dubia est Ithaci prudentia: sed tamen optat Fumum de patris posse videre focis ». Cf. etiam Virg. Eclog. I, 83, et Æchylus in Agamemn. 548 (540). Ceterum observari debet comparationis elegantia alia etiam; scilicet, quemadmodum dulcis est Ciceroni germana patria, ut suam esse sibi que caram nunquam negaverit, ita totus hic tractus erat asperior, ut nihil in his locis nisi saxa et moentes cogitaret Atticus (vid. paullo superius); cf. Cic. ad Att. II, 11, in quo *rupes* [Engelbronneri est hoc vocabuli monstrum] Ithacam egregie simul referebat. Engelbr. l. c. p. 11.— Ceterum in uno cod. Cassel. post *vir* additur glossa *Ulixes. Ma.*

20. *Ithacam ut videret.* Cicero de Orat. lib. I, cap. 44: « Cujus rei tanta

vis ac natura est, ut Ithacam illem in asperis saxulis tamquam nidulum affixam sapientissimus vir immortalitati anteponebat ». Hom. Odyss. A, 56: *Αἰεὶ δὲ μαλακώϊσσι καὶ ἀμυλίωσσι λόγοισι Θῶγχι, ὅπως Ἰθάκας ἐπιλήσεται· αὐτὰρ Ὀδυσσεὺς ἱέμενος καὶ καρπὸν ἐπεθρόσσωρα νοῦσαι ἕς γαίης, θανέειν ἡμίσεται.* « Mollibus at semper dictis et lenibus ambit Demulcens, Ithaces sit ut immemor: ille sed usque Vel modo de patria salientem cernere terra Ut fumum possit, exoptat morte pacisci ». TUAN.

II. 1. *Movemur enim.* Cicero de Finibus, lib. V, cap. 1: « Naturam nobis hoc, inquit, datum dicam, ac errore quodam, ut quum ea loca videamus, in quibus memoria dignos viros acceperimus multum esse veratos, magis moveamur quam si eorum ipsorum aut facta audiamus, aut scriptum aliquod legamus? velut ego nunc moveor », et deinceps que sequuntur. TUAN.

2. *Exquisitisque.* Ut tabulis pictis, signis et statutis, que omnia prescribuntur diligentissime a Pausania. TUAN.

summorum virorum, ubi quisque habitare, ubi sedere, ubi disputare sit solitus; studioseque eorum etiam sepulcra contemplor. Quare istum, ubi tu es natus, plus amabo posthac locum. — MARC. Gaudeo igitur, me incunabula³ pæne mea tibi ostendisse. — ATT. Equidem me cognosse admodum gaudeo. Sed 5 illud tamen quale est, quod paullo ante dixisti? hunc locum (idem ego te accipio dicere Arpinum⁴) germa-

3. *Incunabula*. Per metaphoram dicuntur origines familie et gentis; proprie est lectulus, calcitra, pulvinar, in quibus ponitur infans, ipse fasciæ, quibus involvitur; at *cuna* sunt ipse vas ligneum, sive alterius materis, cui lectus cum infante imponitur. MA.

4. *Arpinum*. Omnes servant libri hanc lectionem, nisi quod a cod. M. abest *idem*. Neque vero virorum doctorum conjecturis intactus mansit locus. Primus eum agressus est Lamb. scribens « quem ego te, etc. » Schæfferus conjecit : « idem ego te accipio dicere ac Arpinum ». Wagnerus delectam volebat totam parenthesin, ut prorsus inutilem, quippe quum Atticus prope sciverit, hanc esse villam Arpinatium, eamque esse partem municipii Arpini. — Hoc dicere velle certe ineptum erat : sed alius est loci sensus, ut videbimus. Rathius, « hac lectione nihil, ait, ineptius videtur. Equidem scribo (et velim, ne fallar) hunc locum (eamdem ego te accipio dicere Romam) germanam patriam esse vestram. In v. eandem nomen anticipatur patriæ, ut cap. 3, in v. quem (quæ est lectio Davisii), *Thymis Epirotas* ». Nolo immorari huic commento confutando, in quo, quamquam « voluerit ne fallatur », lapsus est, sive sensum, sive rationem grammaticam spectes. Gœrenzius correxit, levi, ut ait, manu, *id enim, ut id ad*

sequens substantivum, ex græcismo, referatur; *enim*, ut sæpius, parvthesi inserviat. Quo facto hanc, credo, vult exire sententiam : « hunc locum germanam esse patriam vestram (*id, i. e. eam v. ita, ita, enim te accipio dicere Arpinum*) ». Mihi quidem ea emendatio non justo loco inferre videtur græcismum. Hærdio l. c. Gœrenzii emendatio recipienda videtur. Schützins dicit : « Non male. Sed tamen vulgatum defendi potest hoc sensu : *idem (nempe germanam patriam) audio te sæpius etiam dicere Arpinum esse, non solum hanc villam Arpinatam* ». Sed quum *germanam patriam* sequatur, non antecedit, in parenthesi ad ea verba respicere, vel potius prospicere, ratio grammatica vetat. Hoc vult Noster : Fundum Arpinatem esse quasi partem Arpini municipii, de quo, c. 1, ita loquitur : « hic sacra, hic genus (i. e. in hoc municipio habeo gentilitatem; quare cave corrigas *hinc*), hic majorum multa vestigia ». Ergo fundum Arpinatem ipsum, ut Arpini partem, Arpinum dicere solebat. Quare, si quid mutandum, ego malim : « quem item ego te accipio dicere Arpinum ». MA. — *Hunc locum*. Sensus est : quum ais hanc villam, quæ in agro Arpinati est, patriam esse tuam; scilicet municipium Arpinum, cujus est hic ager, tuam patriam fateris. Atqui non Arpinum patria est tibi, sed Roma. TUR.

nam patriam esse vestram? Numquid duas habetis patrias? an⁵ est una illa patria communis⁶? nisi forte sapienti illi Catoni⁷ fuit patria non Roma, sed Tusculum. — MARC. Ego mehercule et illi, et omnibus municipibus duas esse censeo patrias, unam naturæ, alteram civitatis⁸; ut ille Cato, quum esset Tusculi natus, in populi romani civitatem susceptus est. Itaque, quum ortu Tusculanus esset, civitate romanus, habuit alteram loci patriam, alteram juris. Ut vestri Attici, postquam Theseus eos⁹ demigrare ex agris, et in

5. *An est una.* Ita scripsimus cum Gœr. et Scb. post Ern. qui inalebat *an non*. Wytt. idem sentiebat ita scribens: « Excidit particula *non*; legendum *annon est illa una patria communis*? Significat ipsam urbem Romam, quasi dicat: an vero est illa Roma non una omnium patria communis? » Optime quod ad sensum. Sed *an* poni pro *aut*, *ñ*, quum respondeat præcedenti *numquid*, nuperrime monuit Reierus ad Cic. de Off. I, 15, 46, p. 117. Neque vero hic v. d. cum Gœr. et Heusingero facit, illo Officiorum et nostro loco *an* dici pro *an non*, sed *an non*, ut necessarium in Off. l. c. cum Ern. scripait. Codd. nostri eam firmant lectionem, quam nos exhibuimus, nisi quod in cod. Cr. deest *est*. Lectionem *una illa* pro *illa una* reperimus etiam in edd. Paris. et Coimm. habentque septem codd. Gœrenzii cum nostris Cr. W. et H. *An* habent veteres nostræ edd. omnes præter Paris. et Commel. *Una illa* est etiam in Copp. Viett. b. Ma.

6. *Communis.* Romam omnes municipes, qui in civitatem recepti erant et jus civitatis habebant, patriam communem vocabant. Modestinus, Digg. lib. L, tit. 1, leg. 33: « Roma communis patria nostra est ». Censorinus,

cap. 16: « A conditu urbis Romæ patriæ nostræ communis exordiar ». Comuni autem patriæ, quæ eadem patria civitatis et juris ab eo dicitur, opponitur patria germana, et patria naturæ, et patria loci. TURAN.

7. *Illi Catoni.* Hic est Cato major, cujus unus superest liber de re rustica, quem Cicero inducit loquentem in libro de Senectute, cujusque vitam et a Corn. Nepote et a Plutarcho conscriptam habemus. Hic natus in municipio Tusculo Romam venit, munera cepit, eamque quasi alteram patriam nactus est. Ma.

8. *Alteram civitatis.* Vide excursus II ad calcem hujus libri.

9. *Theseus eos.* Paullus Manutius legit, « postquam Theseus eos demigrare ex agris ». Et ad primæ voculæ mutationem quod attinet, cum eo facit Petr. Faber ad Acad. II, 36, posteriorem vero *δισπρωγειν* recepere Turnebus et Lambinus. Malim « postquam Theseus eos demum migrare ex agris ». Rem sic narrat Valerius Maximus, lib. V, c. 3, 3 ext. « Detrahe Atheniensibus Thesea; nullæ aut non tam claræ Athenæ erunt: siquidem ille vicatim dispersos cives suos in unam urbem contraxit, separatimque et agresti more viventi populo amplissi-

Astu, quod appellatur, omnes se conferre jussit, et Sunii¹⁰ erant iidem et Attici: sic nos et eam patriam dicimus¹¹, ubi nati, et illam, qua excepti sumus. Sed necesse est, caritate eam præstare, qua¹² reipublicæ

mæ civitatis formam atque imaginem imposuit. Ne plura Veterum loca culem facit Joan. Mearsius: is enim hoc, ut solet, accurate præstitit in Thesei sui cap. 17. Dav.

10. *Et Sunii.* Sunii vox duabus mihi de causis suspecta est; primum quod a Sunio Suniensis deduci debebat, non Sunius: deinde quod in omnibus veteribus libris *Symphradites*, licet mendose, pro *Sunii* scriptum reperitur. Quid si *Symphrator* legas? et ita exponas Tribules Athenis, priusquam Theseus, etc. quum ex ea tribu nomen habuisse in qua censebantur, tum Atticos etiam eosdem nominatos fuisse. Verbi gratia, Δημοσθένος Παιανιεύς Ὀλόρου. ὙΑΣΤΑ. — *Et Sunii erant iidem et Attici.* Sic a multis annis editur. Attamen ne minime quidem dubito quin vitiosa sit hæc lectio: nam, quod Ursinus etiam notavit, non *Sunii*, sed Σουνιεύς, erant dicendi. Stephanus: Σούνιον δῆμος Αἰωνίδος φυλῆς. . . ὁ Δημότης, Σουνιεύς. Ascensius repræsentavit *Symphratides ex Atticis*, nunde συμφράτιδας finxit, Joach. vero Camerarius συμφράτιδας vel συμφάτριδας. Paulus denique Manutius conjecit, συμφράτορας esse ex Atticis. At harum vocum nulla satis est græca, et *civis Atticus* Atheniensem denotat, ut ex comicis aliisque liquet. Vide Platonem de Legg. I, 1, p. 595, G. Harleian. pr. exhibet « et symphaantidem et acticis »: reliqui « et symphrantidem », vel « et sui phrantidem, ex Atticis ». Cogitabam « et sui vici », vel « pagi, erant iidem, et Attici »: nec a sensu forsitan aberrabam; licet quæ fuerit Tullii

manus, ἑπὶ τῶς dici non queat. Certe tradunt scriptores Atticam *vicatim* et κατὰ κόμμας ante Thesei tempora fuisse habitatam. Adi Valerium Maximum, lib. V, cap. 3, 3; et Isocratem in Helenæ Encom. pag. 311. Dav. — *Et Sunii erant iidem et Attici.* Est a Victoriana et Turnebiana; quam imitatur sunt quoque aliæ: prius erat, « et symphradas ex Atticis ». De qua lectione consulatur et Camerarius, et P. Manutius: nam MSS nostri mirifice variant, alludunt tamen admodum emendationi illi daumvirorum. Gaur. — Vide Excursum III ad calcem hujus libri.

11. *Dicimus.* Ita dedimus cum Gær. et Sch. post Ern. et Wagn. et ita codd. W. et M. omnes Gærenzii et edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Car. Steph. Paris. Ald. Lamb. Gothofr. Brut. Sturm. Comm. Bip. *Ducimus* post Victorinum dederunt Grut. Dav. Verb. Mn.

12. *Qua reipublica.* Palatinorum unus habuit: « quæ reip. nomen universæ civitatis adeptæ est ». Alius e Pall. Balliol. Paris. Reg. et Harleian. sec. dant, « quam R. P. nomen universæ civitatis est ». Lego « quæ populi romani est ». P. R. populum romanum, R. P. rempublicam denotat; unde factum ut hæc voces passim confundantur. At olim non « nomen universæ civitatis », sed « nomen immensæ civitatis » scriptum videtur, idque fuit glossa. In codicibus certe manu exaratis *universa immensi* locum sæpius tenet. Dav. — *Quæ reipublicæ nomine universa civitas est.* Sic scripsimus ex emendatione Wytt-

nomen universæ civitatis est; pro qua mori, et cui nos totos dedere, et in qua nostra omnia ponere et quasi consecrare¹³ debemus. Dulcis autem non multo secus est ea, quæ genuit, quam illa, quæ exceptit. Itaque ego hanc meam esse patriam prorsus nunquam negabo, dum illa sit major, et hæc in ea contineatur.

- 6 III. Arr. Recte igitur Magnus ille noster¹, me audiente, posuit in iudicio, quum pro Balbo² tecum simul diceret, rempublicam nostram justissimas huic

bachli, qui in Scholis addit: Eandem sententiam expressit Cic. de Offic. I, 17, præcipue § 57, 58: « Sed quum omnia rationi animoque lustraris, omnium societatum nulla est gravior, nulla carior, quam ea, quæ cum republica est unicuique nostram ». — Ubi cf. Beier. p. 136. Gœrenzius ab emendando manus abstinuit, quum infinita pæne corrigendi facultas præbeatur, nulla vero conjectura satisfaciat: cujusmodi sunt: « quæ reipubl. nomine universæ est; quæ reip. romanæ universæ civitas est ». Igitur ea verba in glossemate posuit, Schützius plane ejecit. Quod probat Handius in censura editionis Gœrenzianæ. Ern. se nullam, quæ satisfaceret, correctionem reperisse fatetur. Wagnerus Lambini correctionem in notis, nihil monens, amplexus est; in contextu nolens, ut videtur, vulgatam reliquit. Ma.

13. *Et quasi consecrare.* Sumptum ab illis, qui bona sua fortunasque Diis consecrabant, quod lege sua Cicero emendat: inq. ua cavet, ne quis agrum consecret, et ut auri, argenti, eboris sacrandi modus sit. Sic, ut apud Livium est, nonnullorum cum bonis caput etiam consecrabatur. Livius,

lib. III, cap. 55: « Caput ejus Jovi sacrum esset, familia ad eadem Cereria Liberi Liberæque vovumirent ». Tuam.

III. 1. *Magnus ille noster.* I. e. Cn. Pompeius Magnus, qui simul cum Cicero Lucium Cornelium Balbum in iudicio defendit. Ciceronis adhuc exstat oratio. W.

2. *Balbo.* Manutii fidem sequutus, sic edendum curavi; qui se ita scriptum reperisse in Maffæi libro testatur. Nam libri alii veteres habent partim « pro Ambio », partim « pro Avidio ». Unde Turnebus noster conjecturam fecit legendum *pro Gabinio*. Alii, « pro P. Oppio »: alii « pro Ampio » malunt legi. LAMB. — *Quum pro Avidio tecum.* Malui istud, quia placuit Victorio, quem scio usum libris edecumate antiquitatis; sicque exstat in membranis S. Victoris; nam Pall. servat vulgatum *Ambio*. Sunt, qui legant *Albio*, sunt, qui *Balbo*, quod hæcere in Maffæano asseveravit P. Manutius: nec deest, qui legat *Oppio*, aut *Ampio*, vel denique *Appio*. Turnebus divinabat *Gabinio*. GRUT. — *Quum pro Balbo.* Vulgo *pro Avidio*, quod firmat Car. Stephani MS. At nostri Græterianique *pro Ambio*. Quum autem Maffæi liber *pro Balbo* repræsentet, hanc equidem le-

municipio³ gratias agere posse, quod ex eo duo sui conservatores exstitissent: ut jam videar adduci, hanc quoque, quæ te procreavit, esse patriam tuam. — QUINT.⁴ Sed ventum in insulam est. Hac vero nihil est amœnius. Ut enim hoc quasi rostro⁵ finditur Fibrenus, et divisus æqualiter in duas partes latera hæc alluit, rapideque dilapsus cito in unum confluit, et tantum complectitur, quod satis sit⁶ modicæ⁷ palæstræ, loci! Quo effecto, tamquam id habuerit operis ac muneris, ut hanc nobis efficeret sedem ad disputandum, statim præcipitat in Lirem, et, quasi in familiam pa-

ctionem cum Mauntio Lambinoque lubens recipi: nam Pompeium pro Balbo dixisse patet ex Ciceronis orat. pro eodem, cap. 1. DAV.

3. *Huic municipio.* Ad v. *huic municipio* Wytt. hæc: « i. e. Arpino habendam esse gratiam, quod ex eo exstitissent duo reipublicæ romanæ conservatores, alter Caius Marius, qui Cimbrós et Teutones devicit; alter M. T. Cicero, qui rempublicam ex Catilinæ conjuratione liberavit ». MA.

4. *Quint.* Verba *Sed ventum*, etc. in cod. Cr. Maro adscribuntur, quæ verbis *Est vero ista* excipit Atticus. Non multo melius ab Ern. et Sch. hæc Quinto tribuantur, quia videlicet Ern. supra cap. 1, § 2, servavit primum pro potissimum. MA.

5. *Quasi rostro.* Pro *finditur*, quod unico verum est, cod. M. habet *scinditur*, et ita edd. Asc. 1, 2; ed. Comm. *fungitur*, ed. Verb. *funditur*. Ernestus et Goar. in ed. min. proberunt Davinii *etenim*, hic in orationis seriem recepit. Sed in ed. maj. recte vulgatam restituit, dicens *ut esse mirantis*, quod item vidit Rathius. MA.—Ad hanc metaphoram de fluminibus adhibe Eustathium in *Odyss.* XIII, vs. 408, p. 524.

Rostrum dicitur quod alibi *lingua*, *cervix*, docente J. Fr. Gronov. Distrib. in Statii Silv. p. 295 sq. ed. Handii. CA. — *Dilapsus cito in unum confluit.* *Dilabi recte* dicitur Fibrenus, quia bifariam labitur, id est, insula illa in medio relicta, duplici torrente præterfluit. W.

6. *Quod satis sit.* « Quod satis sit » dicitur pro « quantum satis sit ». Lamb. edidit *quoad s. s.* Sed ipse Noster, Tusc. V, 3a: « his apposuit tantum, quod satis esset nullo apparatu ». Alios *legere quantum* scribitur in marg. edd. Lamb. Gothofr. et Verb. sed recte monet Rathius, illud nusquam reperiri. MA.

7. *Modicæ palæstræ.* Græcorum more, palæstras in villis Romani Ciceronis ætate habere cœperant. Varro, lib. II R. R. cap. 1: « Nec putant se habere villam nisi multis vocabulis retineant græcis: quin vocantur particulatim loca, ἀροιστήνα, παλαίστραν, ἀποδυτήριον, περιστεριον, δροσιστήνα, κρηνοστάσιον ». Est autem hic palæstra, locus ambulationes habens, ut ubi se juvenus in Græcia exercebat et luctabatur. Palæstræ erant partibus circummedicatz. TONN.

triciam venerit⁸, amittit nomen obscurius⁹, Lirem-que multo gelidiorem facit. Nec enim ullum hoc frigidius flumen attigi, quum ad multa accesserim, ut vix pede tentare id possim; quod in Phædro Platonis⁷ facit Socrates¹⁰. — MARC. Est vero ita: sed tamen huic amœnitati, quem ex Quinto sæpe audio¹¹, Thya-

8. *Venerit*. Qui in adoptionem arrogabatur, familie prioris nomen relinquebat, et a patris naturalis potestate in adoptivi manum et nomen transibat; idque multo magis si ex obscura familia in nobilem transiret. Sic T. Pomponius Atticus a Cæcilio avunculo adoptatus, T. Cæcilius Pomponianus Atticus est vocatus. Sic qui donabantur libertate, patronorum nomen sumebant. Cicero ad Atticum, IV, 15: « De Eutychie gratum, qui vetere prænominis novo nomine T. erit Cæcilius ». Sed in claris tamen postea pristinum nomen plerumque rursus invalescebat. Sic T. Pomponius postea vocatus est, non T. Cæcilius. TURAN.

9. *Nomen obscurius*. Nam post confluentem non jam Fibrenus, sed Liris tantum dicitur. TURAN.—Conf. Cellarii Geogr. ant. p. 663 (p. 821, sq.) et Vib. Sequestr. p. 139, ed. Oberlin. Hodieque Fibreno nomen est *Fiumetto della Posta*, a pago cognomine: Liri, *Garrigliano*. Vide ichnographiam Arpini locorumque circumjacentium, quam exhibuit *Lelsall* in libro menstro *the classical Journal*, Nr. XLVI, ad p. 270: eam in hac pagina repetendam curavimus. Ca.

10. *Facit Socrates*. Socrates in Phædro Platonis, in fontem, qui juxta Illissum erat, pede immisso, frigus aque tactu explorat. TURAN.

11. *Quinto sæpe audio*. Quasi Marcus ex Quinto discendam putarit suorum prædiorum amœnitatem! Hanc,

ut opinor, ἀρονία, sensit P. Manutius; quaspropter legit: « quemadmodum ex Quinto sæpe audio »; Lambinusque simul ac Aldus nepos sic ediderunt. Sed a codicibus nimium quantum recedit ista conjectura. Quinetiam Hadr. Turnebo, Advers. XI, 16, et Pet. Giacconio placet *Thyamis Epirotes*. Thyamis autem est Epiri fluvius; et eleganter, ut putant, Thyamis Fibreno, amnis anni, comparatur. At non tam flumen cum flumine, quam fundas cum fundo confertur; iis igitur accedo quibus aridet *fundas Epirotes*, totumque locum ita rescribo: « Sed tamen huic amœnitati, quem ex Quinto sæpe audio fundus Epirotes tuus, Tite, nihil, opinor, concesserit ». De fundi potestate vide Digg. lib. I, tit. XVI, leg. 211. DAV.—Sed tamen huic amœnitati, quemadmodum, etc. Ita scripsimus cum Schützio, qui recte sequutus est Manutium et Lambinum. Quomodo enim opus sit, ut Marcus a Quinto amœnitatem Fibreni audiat, i. e. si Gærenzio credimus, *laudatam audiat*? Gær. enim nescio quam elegantiam in hac verbi *audire* significationeprehendit, que, quamvis adferat locum ex II Acad. 2, 4, non inest in verbo, sed in tota loci sententia. *Quemadmodum* pro *quam* scriperunt etiam Aldus nepos et Alemanus, probavitque Brutus; neque vero, si scribitur *quemadmodum*, verbum *opinar* otiosum est, ut existimabat Wægnerus. *Thyamis* recepimus post

mis¹² Epirotes tuus ille¹³ nihil, opinor, concesserit. — QUINT. Est ista, ut dicis : cave enim putes Attici nostri Amaltheo¹⁴, platanisque illis quidquam esse præclarius. Sed, si videtur, considamus hic in umbra, atque ad eam partem sermonis, ex qua egressi sumus, revertamur. — MARC. Præclare exigit, Quinte

Lamb. Wagn. Bip. Gœr. et Sch. probante Wyttenbachio in Scholis. Habebat enim Atticus multos in Epiro fundos, in iisque amœnissimam villam Amaltheum vel Amaltheam, per quam dilabebatur fluvius Thyamis. Aliam exprompsit sententiam Turnebus in primo ad hos libros commentario, ubi « Si nihil est mendi, ait, aut *Thebanus* fundi nomen est, qui in Epiro erat : aut, quod melius forte, nomen proprium est. Quamvis, si quid audendum est, libentius *Eros*, cujus in Epistolis ad Atticum sæpe mentio est : aut *Erotos*, ut in epistola quadam lib. XV ad Atticum, hic legerim. Vide num *fundus Epirotes* legendus sit ». Ern. se ad Davisi sententiam applicat, dicens : « Davisius malebat *quem... fundus E. i. t.* [Dav. tuus, Tite], cui aptius est *Epirotes*, quod non videtur flumini satis convenire, et, ut sequentia docent, magis fundus cum fundo, quam fluvius cum fluvio comparatur ». Rathiis totum locum ita refingit volebat : « Sed tamen huic amœnitate, quem ex Quinto sæpe audio, Thyamis Epirotes tuus ille, etc. » Primam emendationem cum Gœr. non necessariam dixerim, alteram, *quem*, non plane rejecerim. *Quem audio*, ait R. sic h. l. dicitur, ut I, 1 : « sæpe a me lectus ». — « Amœnitate » vult etiam Corradus in Quæstura, p. 350, ed. Ern. — *Thebanus* habent codd. nostri et edd. vet. omnes. Pro *Epirotes* in cod. W. scribitur *Epyrotes*, in cod. M. vel pro

nihil, ibid. mox « est enim ita... Attice noster ». Cod. W. *dicis* pro *dicis*, sed literis *er* puncta subscripta sunt. In cod. Cr. item legitur *Attice noster*. In toto hoc loco Hülsemannus violenter versatos esse viros doctos judicat, quippe qui, ut omnia intelligere viderentur, librorum MSS contentientes lectiones mutaverint. — Tale quid sæpe factum esse non nego. Sed in nominibus propriis quantum quotiesque a librariis omnibus peccatur, non opus est, credo, ut doceam. Ma.

12. *Thyamis*. Pro *Thyamis* Turneb. *Thebanus* admittit, dicens : *Thebanus* nomen erat fundi Attici in Epiro, in quo gymnasium erat Amaltheum. Vide notam 11.

13. *Ille*. Pro *ille*, Tite inducit Davisius. Vide notam 11.

14. *Amaltheo*. Sic in omnibus codicibus excusis, in scripto *Emathyro* : nec, ut arbitror, emendate : sed *Amalthea* aut *Amaltheo* legendum. Sic enim vocabatur amœnissimum in Pomponii villa gymnasium, ab Amalthea capra. Sic in Tusculano Ciceronis gymnasia duo erant, Lyceum et Academia. Cicero, lib. I ad Atticum, epist. 13 : « Ego enim te arbitror, cæsis apud Amaltheam tuam victimis, statim esse ad Sicyonem oppugnandum profectum ». Rursus in eodem lib. epist. 16 : « Epigrammatis tuis, quæ in Amaltheo posuisti, contenti erimus ». Et paullo post : « Velim ad me scribas,

(at ego effugisse arbitrabar), et tibi horum nihil deberi potest¹⁵. — QUINT. Ordire igitur: nam hunc tibi totum dicamus diem.

MARC. A Jove musarum primordia¹⁶,

sicut in Arateo¹⁷ carmine orsi sumus. — QUINT. Quorsum istuc? — MARC. Quia nunc itidem ab eodem, et a ceteris diis immortalibus sunt nobis agendi¹⁸ capienda primordia. — QUINT. Optime vero, frater; et fieri sic decet.

IV. MARC. Videamus igitur rursus, priusquam agrediamur ad leges singulas, vim naturamque legis, ne, quum referenda sint¹ ad eam nobis omnia, lab-

cujusmodi sit Ἀμάλθειον tuum, quo ornatu, qua τοιότησι, et quae poemata, quasque historias de Ἀμάλθεισι habes, ad me mittas ». TURAN.

15. *Nihil deberi potest.* Puto non longe a veritate abesse lectionem quam subjeci: « sed tibi nihil horum deberi potest ». Jocatur enim Cicero; ut dicat promissorum esse valde memorem fratrem et ea solere exigere, neque pati ut diutius debeantur. Sic etiam secundam Tusculanam elausit: « Cras ergo ad clepsydram (sic enim dicimus); sed tibi hoc video non posse deberi ». CAMBR.

16. *Musarum primordia.* Quod Virgilius, Eclog. III, 60, dixit: « Ab Jove principium Musæ ». Cicero autem Arati Solensis φαινόμενα in latinum transtulit: quorum principium est, Ἐκ Διὸς ἀρχώμεσθα, τὸν οὐδέποτε ἀνδρῶς ἰώμεν Ἀρχήτων. Id est: « Ab Jove incipiamus, quem numquam mittamus indictam et tacitum ». Veteres porro omnibus rebus agendis deos præfari solebant. TURAN.

17. *In Arateo carmine.* Cicero adolescens latino vertit carmen Arati,

quod hodieque græce totum exstat, latine ex versionibus Ciceronis et altera, postea facta, Germanici Caesaris partim: W. — Cf. nunc Cic. de Rep. I, 14. Ad rem vero consimilis est locus ibid. I, 36, p. 92 sq. « Imitemur ergo Aratum, qui, magnis de rebus dicere exordiens, a Jove incipiendum putat. L. Quo Jove? aut quid habet illius carminis simile hæc oratio? S. Tantum, inquit, ut rite ab eo dicendi principis cepimus, quem unum omnium deorum et hominum regem esse omnes docti indoctique uno ore consentiunt ». MA. — *Sicut in Arateo carmine.* Paris. et Reg. « sicut in narrationis carmine ». Lege: « sicut in Aratio nos carmine orsi sumus ». DAV.

18. *Agendi.* Agere dicit, quia qui leges et rogationes ferebant, cum populo agere dicebantur, ad quas actiones respexit. Quum enim leges ferre instituat, tamquam cum populo agere parat. TURAN.

IV. 1. *Ne, quum referenda sint.* Male cod. Cr. *quum ne.* Vocem referenda interpretatur Wytt. *accommodanda, dirigenda.* Pro *sint* Götters.

mur interdum errore sermonis², ignoremusque vim sermonis³ ejus, quo jura nobis definienda sint. — QUINT. Sane quidem, hercule; et est ista recta docendi via⁴. — MARC. Hanc igitur video sapientissimorum⁵ fuisse sententiam, legem neque hominum ingeniis excogitatam, nec scitum aliquod esse populorum, sed æternum quiddam, quod universum mundum regeret, imperandi prohibendique sapientia. Ita principem legem⁶ illam et ultimam, mentem esse

in duobus libris invenit sunt, quod hoc in contexta non esse dicit contemnendum. Quod si vero ea sunt contemnenda, quæ plane non sunt latina et grammaticæ legibus adversantur, illud sunt quam maxime est contemnendum, et vel in vitis libris esset corrigendum, si in Ciceronis hunc orationis contextum irrepasset. Una indicativi excusandi ratio esset, si Cærens. diceret *quum* h. l. idem esse, quod *quandoquidem*. Vid. Schelleri Grammat. Lat. major. pag. 650, et J. G. Vosium de Arte Gramm. lib. VII, pag. 226, qui laudat Cic. ad Fam. XIII, 24. Sed hoc ipsum, quod singularia quædam loca laudari debent, ut probetur, ita dici posse, satis est argumenti, ex uno libro MS ejusmodi locationem non esse commendandam. Ma.

2. *Labamur interdum errore sermonis, ignoremusque vim sermonis ejus.* = *Sermonis errore labimur*, Tuscul. V, 19. Ne quid aliud dicam, mihi parum credibile fit, Tullium ita balbutisse, ut vocem *sermonis* in tam paucis verbis repeteret. *Legæ*, supervacuo vocabulo deleta, = *labamur interdum errore, ignoremusque vim sermonis ejus*. Modestinus, Dig. lib. XXXIII, tit. II, Leg. 19: = *Si eo proposito fecit, ut alter nudam proprietatem haberet, errore labitur*. Valerius Ma-

ximus, lib. VII, cap. 1, 4: = *Quam præsertim non libidine, sed errore lapsus videri posset*. Pari modo *labi per errorem* dixit Noster ad Quintum fratrem, III, 9. Dav. — *Labamur interdum errore sermonis*. Uncinis liberavimus vocem *sermonis*, ut fecerunt Wagn. Ger. et Sch. quamvis Davidi rationem probaverit Ern. Ambiguitas enim oriretur; quæ major etiam fieret, si in sqq. pro *quo* reciperes Wagneri conjecturam *qua* (sc. *lege*). Nam nusquam hoc, quod recte monnit Ger. ad *vim* traheret. Repetitionem autem vocis *sermo* ne improbes, cf. Cic. de N. D. II, 30, ibid. Cr. p. 328. Wytt. hæc verba ita explicat: = *i. e. ne cum vulgo loquamur, et legem aut jus appellemus illud, quod vulgo sic appellatur, nec re vera est*. Ma.

3. *Sermonis*. Sch. legendum putat = *vim legis ejus, qua jura nobis definienda sint*. J. V. L.

4. *Recta docendi via*. Ut omnis institutio a definitione proficiatur. TURAN.

5. *Sapientissimorum*. Philosophorum, Stoicorum præsertim. Sic libro primo = *doctissimos homines* = dicebat. TURAN.

6. *Ita principem legem*. Cod. W. *Itaque*, cui nullus liber ad stipulatur. Cod. H. *dicebat* pro *dicebant*. Eva-

dicebant, omnia ratione aut cogentis, aut vetantis⁷ dei: ex qua illa lex, quam dii humano generi dederunt, recte est laudata⁸. Est enim ratio mensque sapientis, ad jubendum et ad deterrendum idonea. —

9 QUINT. Aliquoties jam iste locus a te tactus est: sed ante quam ad populares⁹ leges venias, vim istius cælestis legis explana, si placet, ne æstus¹⁰ nos consue-

nuerat videlicet lineola literæ a superscripta. Verba *ratione cogentis* quum Græc. ex usu formulæ *ratio cogit* (cujus plane alia est ratio) ita interpretatus esset: «Facientis, ut omnes, qui ratione sunt præditi, quæ sunt rationis, necessario probare et sequi teneantur», merito eam interpretationem improbavit Beierus ad Cic. de Off. III, 5, 23, p. 219: «Immo satis, dicens, sententiam suam ipse Tullius modo ante declaraverat: legem esse æternum quiddam, quod *universum mundum regeret* imperandi prohibendique sapientia. Intelligitur ergo *divina necessitas*, i. e. naturalis vis, ratione prædita, omnium rerum dominans. Vid. Lactant. I, 5, 20, seq. = Engelbronnerus qui l. c. p. 25, sine dubio ex memoria laudavit locum nostrum, scribens *jubentis pro cogentis*, quia in fine cap. scribitur: «apta ad jubendum et ad vetandum». Ceterum Stoicos de Deo magnifice omnia sensisse et dixisse, ex eorum reliquiis colligere licet et luculenter apparet ex illo eximio uno omnium maximeque sublimi Cleanthis hymno. Multa argute commentus est Mosheimius, in notis ad Cudworthi Syst. intellectuale, ut divinitatem ejus deprimeret. Sed dicere vix possum, quam frigidum mihi omne illud acumen acciderit, postquam animus ex lectione Cleanthis hymni incaluisset. Cf. etiam ad h. l. Cic. de Rep. III, 22. Ma.

7. *Vetantis*. Eadem fere in Antonium legis definitio posita est, et a legibus scriptis distinctio, his verbis, Philipp. XI, cap. 12: «Est enim lex nihil aliud, nisi recta, et a numine deorum tracta ratio, imperans honesta, prohibens contraria. Huic igitur legi paruit Cassius quum est in Syriam profectus, alienam provinciam, si homines legibus scriptis uterentur, si vero oppressis, suam, lege naturæ.»

8. *Laudata*. Quæ meritam comparat humanæ legi commendationem: nam legis humanæ laus ex divina redundat. At enim in Officiis, lib. III, cap. 5, eas commiscere et easdem putare videtur, quum ait: «Atque hoc multo magis exigit ipsa naturæ ratio, quæ est lex divina et humana: cui qui parere velit (omnes autem parebunt, qui secundam naturam vivere volent), nunquam committet ut alienum appetat: et id quod alteri detraxerit sibi assumat». Quod ideo fecit, quoniam eadem utriusque voluntas est, et eadem sententia, quum humana a divina proficiatur. T.

9. *Populares leges*. Interdum enim populariter loquetur, et legem eam appellabit ut vulgus, quæ scripto aliquid sancit jubeundo aut vetando: et quas leges edet, populares erant. Sententia igitur est, antequam venias ad tuarum legum editionem. Tuæ.

10. *Ne æstus*. Ut æsta nonnunquam in mari navigia absorbentur aut etiam

tudinis absorbeat, et ad sermonis morem usitati trahat. — MARC. A parvis¹¹ enim, Quinte, didicimus, SI IN JUS VOCAT, ATQUE EAT¹², ejusmodi alias leges nominare. Sed vero intelligi sic oportet, et hoc, et alia jussa ac vetita populorum, vim non habere ad recte facta vocandi, et a peccatis avocandi: quæ vis non modo senior est, quam ætas populorum et civitatum, sed æqualis illius cælum atque terras tuentis et regentis Dei¹³.

de recto cursu auferuntur. Inde enim translatum id est. Cicero, de Orat. lib. III, cap. 36: « Repente te quasi quidam gestus ingenii tui procul a terra abripuit, atque in altum a conspectu pene omnium abstraxit ». Id est igitur, ne consuetudo nos fallat popularium legum. TUAN.

11. *A parvis... Quinte.* Nam pueri olim Romæ duodecim tabulas discabant. Infra: « Discabamus enim pueri duodecim ut carmen necessarium, quas jam nemo discit ». TUAN.

12. *Si in jus vocat... leges nominare.* Sic edidit Gruterus. Codices autem fere dant, « si in jus vocat, atque eat », vel « ad ejusmodi leges alias vocare ». Unde Victorius MSS lectionem tantum non exhibens edidit, « Si in jus vocat atque eat, ejusmodi leges alias nominare ». Sic et Lambinus, nisi quod « ejusmodi alias leges » dederit. Jac. vero Cujacius, Observ. VII, 16, reponendum suspicatur, « si in jus vocat nei eat: ejusmodi, etc. » Ipse legerim « si in jus vocat, atque eat, ejusmodi alia, leges nominare ». Voces literis majusculis expressæ verba sunt legis decemviralis. Vide Jac. Rævardum ad XII tabb. cap. 5; Car. Sigonium de judiciis II, 18, et Joan. Vinc. Gravinam de Jure Nat. p. 227, 228. *Atque, quod Turnebus monuit, hoc in loco statim*

significat; et hanc illius particulam vim dudum notarant Agellius, X, 29; Servius ad Georg. I, 203, et Nonius. Adi sis etiam Casp. Scioppium, Susp. Lect. lib. III, epist. 8, et J. Fr. Gron. ad Livii XXVI, 39. DAV. — *Si in jus vocat*, etc. Vide ad h. loc. Excursus nostrum quartum ad calcem libri. — *Si in jus eat.* Versiculus est ex aliqua duodecim Tabularum lege. Id ex Rhetoricis ad Herennium intelligi potest, ubi sic scribitur lib. II, c. 13. « Lege jus est id quod populi jussu sancitum est, quod genus, ut in jus eas quum voceris ». Simile est item alterius duodecim Tabularum legis initium apud Gellium, XX, 1: « Si in jus vocat, si morbus ævitas vitium escit, qui in jus vocabit jumentum dato: si nolet, arceram ne sternito ». Jubet iste versiculus, ut qui in jus ab aliquo vocatur, statim sine cunctatione et recensatione est. Nam *atque* statim significat. Plautus: « Postquam hic id, quod volui, transegi, atque ego conspicio Navim ex Rhodo, qua est conductus heri filius ». Id est, illico, statim. Iterum, Bacchid. act. II, sc. 3, 45: « Dum circumspecto, atque ego tum lembum conspicio »; id est, statim. TUAN.

13. *Regentis Dei.* Quem summum Jovem Stoici appellant, solumque deorum omnium esse immortalem

10 Neque enim esse mens¹⁴ divina sine ratione potest, nec ratio divina non hanc vim in rectis pravisque sanciendis habere; nec, quia nusquam erat scriptum, ut contra omnes hostium copias in ponte unus assisteret, a tergoque pontem interscindi juberet, idcirco minus Coclitem illum rem gessisse tantam, fortitudinis¹⁵ lege atque imperio, putabimus; nec si, regnante Tarquinio, nulla erat Romæ scripta lex de stupris, idcirco non contra illam legem sempiternam Sext. Tarquinius vim Lucretiæ, Tricipitini filiæ, attulit. Erat enim ratio profecta a rerum natura¹⁶, et ad recte faciendum impellens, et a delicto avocans; quæ non tum denique incipit lex esse, quum scripta est,

putant, aliis omnibus in exstitione pereuntibus. Ejus autem mentem et rationem legem esse aiunt. TUAR.

14. *Neque enim esse mens, etc.* Recte monet Wagner. hanc de notionem inter Græcos inde a Socrate promulgari cepisse, laudans Morgensternii V. Cl. librum de Platonis Republica, p. 150—155. Wagnero altera vox *divina* suspecta visa est. Ma.

15. *Idcirco minus Coclitem illum rem g. tantam fortitudinis.* Videtur legendum « tantæ fortitudinis », ut est in MS. Uas.—Sic et Med. noster. At perperam. Lego vero, *Coclitem illam rem*, prout etiam Victorius edidit. DAVIS. — *Coclitem illum.* Horatii Coclitis factum a Cicerone etiam Parad. 1, 2, in exemplam memoratur. Scriptionem *illam* merito cum Gær. improbat Sch. Pro *Coclitem* in cod. M. ridicule legitur *codicem*, ibidem *regere* pro *rem*, denique *tantæ* pro *tantam*, quod item est in sex libris apud Gær. et Copp. Vict. b. neque tamen commendandum fuit ab Ursino. Ma. — Plerique commentatores, in-

terpunctione sublata, *fortitudinis* referunt ad *rem gessisse tantam*. Sed ut hoc loco dicitur « fortitudinis lege », ita græcos ἀνδρίας νόμον.

16. *Rerum natura.* Naturam omnium auctorem et parentem esse existimant. Ergo hic naturam vocat summi numinis rationem cui parent solis terrarum, cui reliqui obediunt cælites, et in quem, ut supra dixi de Chryssippi sententia et Cleanthis, consumuntur in exstitione pereuntes. Sic *naturam* lib. I, cap. 6, dixit : « Lex est summa ratio insita in natura ». Eam autem Stoicorum esse sententiam, naturamque eis Deum esse ex Platarcho et Cicerone agnosces licet. Nam quod de Deo Platarchus, id de natura Cicero scripsit. Platarchus de Plac. Philos. lib. I, cap. 7 : Οἱ Ἑστωικοὶ ἀνθρώπων θεὸν ἀποκαίνουσιν, καὶ τρυφῶν ἐστὶν βασιλεῦς. Cicero, de Natur. Deor. lib. II, c. 22, velut eorum verborum interpres : « Zeno igitur naturam, inquit, ita definit, ut eam dicat ignem esse artificiosum, ad gignendum progradientem via ». TUAR.

sed tum, quum orta est. Orta autem simul est¹⁷ cum mente divina. Quamobrem lex vera atque princeps, apta ad jubendum et ad vetandum, ratio est recta summi Jovis.

V. QUINT. Assentior, frater, ut, quod est rectum, verum¹ quoque sit, neque cum literis, quibus scita scribuntur, aut oriatur, aut occidat. — MARC. Ergo ut illa divina mens, summa lex est; item, quum in homine est, perfecta est in mente sapientis². Quæ sunt

17. *Orta autem est.* Ita scripsimus ex Copp. Victt. b. codd. W. et H. ut legitur etiam in edd. cod. Cr. edd. Car. Stephan. Ald. Lamb. Gothofr. Sturm. ponitur post *simul*, in reliquis nostris post *orta*. Gær. et Sch. quum abesse viderent voculam istam in duobus codd. MSS, plane abjecerunt eam. In quo vereor, ut aures usu Ciceroniano tritos potius, quam memoriam, quæ illius voculæ omisæ exempla suppedibat, consulnerint. Ad sententiam explicandam Wytt. hæc : « Hoc non ita accipiendum est, ac si mens divina et summus Deus aliquando orti fulsæ existimentur : sed dicitur per metaphoram, hanc legem æque æternam non magis ab initio ortam esse, quam ipsum Jovem. Hic enim solus ab omni æternitate fuit, et ad omnem æternitatem erit, mundumque creavit, qui est civitas deorum et hominum. Hoc est Stoicorum placitum ». Ca.

V. 1. *Ut, quod est rectum, verum quoque sit.* Mallet Davisius *æternum*; et eam sic refellit Mr. *Verum* pro certo et stabili dici, jam Wopkensius monuit Lectt. Tull. pag. 154. Ita *veritas* dicitur eodem sensu apud Cicer. de N. D. I, 15, p. 70, ed. maj. « simplerternam rerum futurarum veritatem ». Idem sentiunt Rath. Wagn. Hülsem.

Gær. et Sch. — Wytt. de h. l. ita : « *Rectum* et bonum refertur ad actiones : *verum* refertur ad cogitationes. Igitur *rectum*, i. e. juris, justî, æqui, officii, fontes positi sunt in vero, et ejusdem sunt necessitatis et æternitatis. *Honestum*, tamquam genus, continet tres partes, verum, pulchrum, bonum : et huic omnia, quatenus appetenda aut fugienda sunt, subjiciuntur. Vide Stoicorum decretum ap. Cic. de Fin. lib. III, cap. 8, item apud Senecam, Ep. 118, extr. In communi quoque sermone *verum* usurpant pro *recto* et *justo*. Vide interpretes Horatii, Epist. 7, lib. I, in fine, ad illud : « Metiri se quemque suo modulo ac pede, verum est ». Pro *verum quoque* codd. Cr. W. H. et M. habent *verumque*; sed edd. vet. recte in vulgata conspirant. In Copp. Victt. b. est *verum sit*. Ma.

2. *Item, quum in homine est, perfecta est in mente sapientis.* Locus hæud parum vexatus, quod vides ex notis Turnebi, Lambini, Gruteri et Davizii; nos plures etiam lectiones afferemus; sed prius videndum de libris. *Item* habent codd. nostri omnes, itemque edd. vet. Vocem in omittit cod. W. vocem est post *perfecta* non habet cod. H. In edd. Asc. 1, 2, hæc ita legantur, ut nos edidimus, sed

autem varie, et ad tempus descripta populis³, favore⁴ magis, quam re, legum nomen tenent. Omnem enim legem, quæ quidem recte lex appellari possit, esse laudabilem, quibusdam talibus argumentis docent⁵. Constat profecto ad salutem civium, civitatumque incolumitatem, vitamque hominum quietam et beatam,

nulla addita distinctione; edd. Crat. et Herw. nostram quoque distinctionem habent, quod item fecerunt Ern. Dav. Wagn. Gær. et Sch. Post *perfecta* posuerunt distinctionem minorem Car. Stephan. Ald. Sturm. Gothofr. Brut. Rath. Sed in ed. Paris. est: « item quod in homine est, perfectum est in mente sapientis ». Ibi quoque Turn. in commentario primo: « Legendum: Ita quod in homine est perfectum, est in mente sapientis; ut sit sensus: quemadmodum lex omnium præclarissima, divina, est in mente summi numinis: ita quoque humana in mente sapientis. In aliis legitur: *Ita quæ in homine est perfecta, est in mente sapientis*. Quæ lectio etiam placet ». In ed. Comm. legitur: « item quum in homine est perfectum in mente sapientis ». Lambini lectionem vides in ejus nota. Brutus, qui post perfecta distinguit, hæc addit: « Ego lectionem vulgatam retineo. Nihil enim verius esse videtur, quam eum hominem sapientem esse, in quo homine perfecta lex absolutaque est, quæ eadem est sapientia habenda ». Schefferus ait: « Sententia hæc est: sicut summa lex est in mente divina, ita eadem est in mente sapientis summa perfectaque, quando est in homine ». Verb. cum Grutero edidit: « item, quum in homine est perfectum, est in mente sapientis ». Rastius, Sturmii distinctionem (quam apud eum solam reperiri existimat) probans, ita sensum expli-

cat: « Summa hæc lex, si in homine non inchoata ponitur, sed perfecta, in mente sapientis est ». Idem Aldum exhibere ait: « item quod in homine est perfectum, est in mente sapientis ». Wagn. nostram lectionem ita explicat: « i. e. eodem modo, quum in homine lex est, ea perfecta reperitur in mente sapientis. Conf. supra lib. I, cap. 6 ». Quam ego explanationem verissimam puto. Ma.

3. *Populis*. *Populi* est in edd. Asc. 1 (sine dist.), 2, Crat. Herw. Ald. Sturm. Brut. Car. Steph. Lamb. Gothofr. In ed. Paris. est, ut nos edidimus, itemque in ed. Comm. nisi quod hæc habet *varie*. Gebbardus dedit: « quæ sunt autem varie et ad tempus descripta populi, si favore magis, etc. » et ita etiam Verb. Ern. Wagn. Gær. et Sch. cum Dav. faciunt « varie . . . descripta populis », servantes. Engelbronnérus l. c. p. 12, subtimide conjecit: « Quæ sunt . . . descripta populis jussa, favore, etc. » collato loco, § 11: « et injusta populis jussa descripserint ». Ma.

4. *Favore*. Suffragio et assensu, et opinione hominum. TURAN.

5. *Docent*. Philosophi, ut Stoici. Hic disputat legem numerandam in rebus bonis, quod proprium est virtutis; nam solam virtutem in rebus bonis numerant Stoici: ut quum assenunero populorum leges a virtute recedant, in legibus habende non sint. TURAN.

inventas⁶ esse leges; eosque, qui primum ejusmodi scita sanxerint, populis ostendisse, ea se scripturos atque laturos, quibus illi adscitis⁷ susceptisque, honeste beateque viverent: quæque ita composita sanctaque essent, eas leges videlicet nominarunt⁸. Ex quo intelligi par est, eos, qui perniciose et injusta populis jussa descripserint, quum contra fecerint, quam polliciti professique sint, quidvis potius tulisse, quam leges: ut perspicuum esse possit, in ipso nomine legis interpretando inesse vim et sententiam justam et juris legendi⁹. Quæro igitur a te, Quinte, sicut illi solent: Quo si civitas careat, ob eam ipsam causam, quod eo careat, pro nihilo habenda sit, id estne numerandum in bonis? — QUINT. Ac maximis quidem. — MARC. Lege autem carens civitas, an ob

6. *Inventas esse leges.* Restitutus *inventas* cum Ern. Wagn. Gœr. (ex tribus codd.) et Sch. quum Cicero nullo alio loco *condere leges* dixerit, quamquam ejus rei sæpe fuisset occasio. *Conditas* est in codd. Cr. W. et H. *initas* in cod. M. *Inventas* est in edd. Paris. Comm. Grut. Verb. Ceteræ edd. in voce *conditas* conspirant, quam cum Gœr. glossam esse, ex seriore loquendi usu receptam, existimamus. Ad rem conf. Cic. de Republica, IV, 3. Ma.

7. *Quibus illi adscitis susceptisque.* Lambinus reponit, « quibus illi ascitis » vel « acceptis, susceptisque ». Nec prior ejus conjectura displicet. Quum tamen Pall. Fabric. S. Victoris, Balliol. alique libri dent *illis ascriptis*, mihi potius legendam videtur « quibus illi subscriptis susceptisque », id est, ratas habitis, et assensu confirmatis; hæc enim est metaphorica *subscribendi* potestas. Columella, lib. I, c. 2: « Quod si voto fortuna subscripserit, agrum

habebimus salubri celo ». Valerius Maximus, lib. IV, cap. 3, 9: « Atque huic animi ejus judicio Q. Fabius Gurges, N. Fabius Pictor, Q. Ogulnius subscripserunt ». Vide, si placet, ejusdem libri cap. 7, 4; et lib. VIII, cap. 12, 6 ext. Dav. — *Adscitis.* Ita post Ern. Bip. Wagn. Gœr. (qui hanc lectionem in cod. Brux. reperit) et Sch. dedimus ex conjectura Lambini. Libri nostri in vulgata conspirant, nisi quod in cod. Cr. separatim legitur *ascriptis*. Ma.

8. *Videlicet nominarunt.* Paris. Reg. et Med. *nominarent*; ac ita Victorius edidit. Mihi sane perplacet recepta lectio, si modo reponas: « Ea leges videlicet nominarunt ». Dav.

9. *Juris legendi.* Si notationem verbi sequamur, intelligemus sententiam inesse juris legendi, id est, deligendi, ut in lege delectus, quemadmodum dixit libro primo, inquit. *Sententiam* dicit, sensum, argumentum, potestatem, significationem. Justum

et Apuleias² leges nullas putas? — QUINT. Ego vero ne Livias³ quidem. — MARC. Et recte, quæ præsertim uno versiculo⁴ senatus, puncto temporis, sublatae sint: lex autem illa, cujus vim explicavi, neque tolli, neque abrogari potest. — QUINT. Eas tu igitur leges rogabis videlicet, quæ nunquam abrogentur. — MARC. Certe, si modo acceptæ a vobis duobus erunt.

Sed, ut vir doctissimus fecit Plato, atque idem gravissimus philosophorum omnium, qui princeps⁵ de republica conscripsit, idemque separatim de legibus ejus, id mihi credo esse faciendum, ut priusquam

et Apuleias leges, etc. Sequuntur sum lectionem vulgastam; a qua nihil discrepat antiqua: non quod probem, sed quod nihil certi videam, in quo acquiescam. Malim tamen legi: « Tu igitur Sulpicias et Apuleias, etc. » vel, ut Pithæus, Advers. lib. II, cap. 2: « Igitur Turias et Apuleias ». LAMB. — Ergo tu Titias et Apuleias. Scriptura ista vera est; neque aliter codex S. Vict. et ii quos excussit P. Victorius; nisi quod in unita dictione *Tutias*. Male, rescribendum enim fuerat veteri ratione literarum, *tu Tias*, quod valeret *tu Titias*. Bis enim legendum illud *TI* majusculum; suppeditantque exempla Pandectæ Florentinorum. Cur tu arbitratus sim requiri, facit responsio Quinti: « Ego vero, etc. » Petr. Pithæus, lib. II, Advers. subsec. c. 2, inclinat reponere *Turias* aut *Tornas*. Videantur ibidem rationes ejus minime frivole. GAUR. — Igitur tu Titias et Apuleias leges. Emendatiores MSS. igitur *Tutias*; unde lectionem, quam retinemus, bonis, ut opinor, avibus extudit Ant. Augustina. Eam vide de Legg. pagg. 135, 145. DAV.

2. Et Apuleias. *Apuleia* sunt leges latæ a Lucio Apuleio Saturnino, tri-

buno plebis, item ad plebem adversus patres incitandam a. U. c. 652. Conf. Bachius in Hist. Jurisprud. Rom. I. II, c. 2, § 63. W.

3. *Ne Livias*. M. Livius Drusus, trib. pl. fautor primum senatus, socios et populos italicos ad senatus causam defendendam spe civitatis romanæ sollicitavit. Agrarias deinde leges per vim et contra auspicia, et frumentarias offenso senatu, ac postremo judiciale legem tulit. Itaque Philippus eos obtinuit a senatu, ut omnes ejus leges uno senatusconsulto tollerentur. Decretum est enim contra auspicia esse latas. TURAN.

4. *Versiculo*. Brevissimo senatus decreto. Quum pronuntiatum est contra auspicia referente Philippo eos latas. TURAN.

5. *Qui princeps*. I. e. Plato præcipuus est omnium, et inter primos et antiquissimos eorum, qui de republica scripserunt; non, ut omnium primus, nec ante eum quisquam, hoc fecerit. Ante Platonem Pythagoræi scripserunt de hoc argumento, veluti Hippodamus περί πολιτείας et Archytas περί νόμου, quorum libri citantur a Stobæo. W. — Fuit etiam operis Heracliti

ipsam legem recitem, de ejus legis laude dicam⁶. Quod idem et Zaleucum⁷, et Charondam fecisse video; quam quidem illi non studii et delectationis, sed reipublicæ causa leges civitatibus suis scripserunt. Quos imitatus Plato⁸ videlicet hoc quoque legis putavit esse, persuadere aliquid, non omnia vi ac minis cogere. — QUINT. Quid, quod Zaleucum istum negat ullum fuisse¹⁵ Timæus⁹? — MARC. At Theophrastus auctor haud deterior, mea quidem sententia; meliorem multi nominant¹⁰: commemorant vero ipsius cives, nostri

πρὶ φύσεως altera pars λόγος πολιτικός. Vid. Fabr. Bibl. Gr. t. I, p. 800, ed. 3. MA.

6. *Laude dicam.* Quot homines tot sententiæ. Zaleuco, Charondæ, Platoni, Posidonio, Ciceroni proœmia legum placebant, quæ Senecæ vehementer displicent. Ejus verba profertur: « In hac re dissentio a Posidonio, pro eo quod Platonis legibus adjecta principia sint; legem enim brevem esse oportet, quo facilius ab imperitiis teneatur. Velut emissa divinitus vox sit: jubeat, non disputet. Nihil videtur mihi frigidius, nihil ineptius, quam lex cum prologo. Mone, dic quid me velis fecisse: non disco, sed pareo ». TURAN.

7. *Zaleucum.* Qui Locris leges scripsit, ut Charondas Thuriis, quorum meminit Valerius Maximus, lib. VI, cap. 5, et Diodorus, Bibliothecæ lib. XII. TURAN.

8. *Quos imitatus Plato.* Plato fere omnibus legibus exordium, quo legis æquitatem suadet, præponit. Sic enim ipse Legem IV vocat. TURAN.

9. *Timæus.* Timæus historicus acerbissimus in omnes conviciator fuit. Aristotelem omni genere contumelie vexavit, eoque progressus vesaniae est maledicendo, ut pro Timæo, a repre-

hendendo, Epitimæus diceretur. Is acriter Theophrastum reprehenderat, quod Locrorum legislatorem Zaleucum fuisse scripsisset: quem nullam omnino fuisse contendebat. Cicero, lib. VI, ad Att. epist. 1: « Quis Zaleucum lege Locris conscripsisse non dixit? Num igitur jacet Theophrastus si id a Timæo tuo familiari reprehensum est? » Sed Theophrasti sententiam et auctoritatem Cicero plura quam Timæi facit. TURAN.

10. *Meliorem multi nominant.* Lipsius, Variar. lib. II, c. 11, labem hujus sententiæ auferre conatur, rescribendo: « sententia melior, eum multis commemorat ». Ingeniose. Turnebus monuit alios legere: « sententia melior, multi memorant ». GAUR. — *At Theophrastus. . . meliorem multi nominant.* Hæc est codicum lectio, quæ tamen parum sana videtur et sincera. Lipsius, Var. Lect. lib. II, cap. 11, emendat (vide initium notæ). Ipse malim: « At Theophrastus, auctor haud deterior, mea quidem sententia melior, eum et multi nominant ». Nam quod ait Noster Epist. ad Atticum, VI, 1: « Quis Zaleucum leges Locris scripsisse non dixit? Num igitur jacet Theophrastus, si id a Timæo tuo familiari reprehensum est? » De Zaleuco et Charonda

clientes, Locri. Sed sive fuit, sive non fuit, nihil ad rem; loquimur, quod traditum est.

VII. — « Sit igitur ¹ hoc a principio persuasum civibus, dominos esse omnium rerum ac moderatores deos, eaque, quæ gerantur, eorum geri vi, ditione ac numine², eosdemque optime de genere hominum mereri, et qualis quisque sit, quid agat, quid³ in

vide quas disputavit eruditissimus et acutissimus Bentleius, Diss. de Phalaride, pagg. 334, 362, seqq. Adi sis et virum summis encomiis dignissimum J. A. Fabricium, Bibl. Græc. lib. II, cap. 14. DAV.—*Multi nominant.* Multi Theophrastum meliorem auctorem et fide digniorem quam Timæum censent. TURN.—Canneg. de Notis, p. 334: « Corruptum hanc locum pronuntiare omnes, quotquot vidi, commentatores, misor vehementer; ellipsi vulgarissima sic expono: unquam existisse Zaleucum negat Timæus, at Theophrastus, auctor Timæo non postponendus, me quidem iudice, immo vero ex sententia multorum etiam melior, commemorat eum fuisse, commemorant denique Zaleuci cives. Sin hoc displiceat, per geminationem refer: commemorat: commemorant vero ipsius cives, etc. » CA.

VII. 1. *Sit igitur.* In eandem fere sententiam proœmium quoddam legum Zaleuci hodieque apud Stobæum, Serm. XLII, reperit: « Civibus urbis omnibus et regionis persuasum esse, Deos esse, in cælum suspicientibus et mundum, eorumque descriptionem et ordinem intuentibus ». Quando autem proœmiorum Charondæ meminit, apud Stobæum etiam proœmium ejus exstat, cujus sententia hæc facit: « Qui consulunt aliqua de re et qui aliquid agunt, a Diis principium ducere oportet. Optimum enim

est, ut proverbium ait, Deum horum omnium auctorem esse ». Quæ verba Stobæus sumpsit e lib. XII Bibliothecæ Diodori. TURN.

2. *Vi, dit. ac numine.* Est a Turnebiana: quippe Victoriana omisit illud vi, quod nec in Pal. quart. Vulgata, *judicio, numine.* GAUT.—*Geri ditione ac numine.* Vulgo « geri vi, ditione ac numine », prout etiam Turnebus edidit. At multi codices habent « geri iudicio ac numine ». Pal. autem quartus, Med. Victor, aliique nonnulli lectionem, quam damus, exhibent. DAV.—*Eorum geri iudicio ac numine.* Restituimus eum Geor. et Sch. lectionem liberorum MSS tantam non omnium (noster enim M. habet « geri ditione atque numine ») et edd. Car. Steph. Ald. Brut. Sturm. Lamb. Gothofr. Et optime se habet *judicio*; contra ea Turnebi lectio idoneis vel exemplis, vel rationibus firmari non potest. MA.—*Vi, ditione.* Id est, potestate. Sic lib. I, cap. 7: « Deorum immortalium vi, natura, ratione, potestate, mente, nomine, sive quod aliud verbum est, quo planius significem quod volo ». Vult civibus persuasum esse, non solum Deos esse, veram etiam eorum numine omnia geri: eosque hominibus consulere, quod providentiæ est. Hæc autem lib. I attingit. TURN.

3. *Quid in se admittat.* Deos non ignorare quid agamus, sed omnium nostrarum actionum testes et arbitros

se admittat, qua mente, qua pietate colat religiones, intueri, piorumque et impiorum habere rationem.

« His enim rebus imbutæ mentes, haud sane abhorrebunt ab utili, ac⁴ vera sententia. Quid est enim verius, quam neminem esse oportere tam stulte arrogantem, ut in se rationem et mentem putet inesse, in cælo mundoque⁵ non putet? aut ut ea, quæ vix summa ingenii ratione⁶ comprehendat, nulla ratione

esse. *Quid admittat* dicit, facinora, scelera, et maleficia intelligens, quæ admitti et committi dicuntur. TURAN.

4. *Ab utili, ac vera sententia.* PALL. — *Ab utili ac vera sent.* GAUR. — *Ab utili, ac vera sententia.* Vulgo = *ab utili et a vera sententia*. Nos Palatinis, Paris. et Med. morem gessimus. DAV. — *Et a vera sententia.* Hæc est lectio codd. MSS nostrorum et editionum veterum, quæ ad manum sunt, omnium, nisi quod Lamb. habet *et vera*. Recte ejectam præpositionem reduxerunt Gorr. et Sch. Ma.

5. *In cælo mundoque.* Probat Deum esse argumento Stoicorum. Nam si in homine inest ratio, multo magis in mundo: ratio autem illa et mens Deus est, eamque mentem Posidonius Stoicus per omnes mundi partes pervadere et pertinere existimabat. Stoicorum autem argumenta quibus Deum probant; et lib. II de Divinat. immo de N. D. Belbus apud Ciceronem copiose complexus est: et Cicero quoque breviter multa pro Milone, cap. 30, perstrinxit: « Nec vero, inquit, quisquam aliter arbitrari potest, nisi qui nullam vim cælestem existimat numenve divinum, quem neque imperii vestri magnitudo, neque sol ille, nec cæli et signorum motus, nec vicissitudines rerum atque ordines movent, neque

id quod maximum est, majorum sapientia, qui sacra, qui caerimonias, qui auspicia et ipsi sanctissime coluerunt, et nobis suis posteris prodiderunt. Est, est profecto illa vis, neque in his corporibus, neque in hac imbecillitate nostra inest quiddam quod vigeat et sentiat, et non inest in hoc tanto naturæ tam præclaro motu ». TURAN.

6. *Summa ingenii ratione.* Nescio quid sibi velit *ingenii ratio*. Lego = *summa ingenii contentione*. DAV. — *Summa ingenii ratione.* Wagnerus hæc ita explicat: i. e. quæ cogitandi vis ingenio a natura insita et arte ac meditatione subacta sit; laudatque Minuc. Fel. Octav. p. 130 [c. 17, § 8, p. 52, ed. Cellar.]: « intelligi sine summa solertia et ratione non possunt », quem ex Cicerone hausisse existimat. Rathius correxit: « summa ingenia... comprehendant », ex Plauto, ut ait, ubi Capt. I, 2, 62, est: « ut sæpe summa ingenia in occulto latent! » Quasi vero Plauto ad tale inventum opus sit! Ceterum mihi non magis, quam Davasio, probatur lectio vulgaris, et pro *ratione* malim vel *acie*, vel *intentione*. Quæ sequuntur: « comprehendat, nulla ratione » omittuntur in codd. Cr. et W. oculo scriptoris aberrante. Ma.

moveri putet? Quem vero astrorum ordines, quem dierum noctiumque vicissitudines, quem mensium temperatio⁷, quemque ea, quæ gignuntur nobis ad fruendum, non gratum esse cogant; hunc hominem omnino numerare qui decet⁸? Quumque omnia⁹, quæ rationem habent, præsentent iis, quæ sint¹⁰ rationis expertia, nefasque sit dicere, ullam rem præstare naturæ omnium rerum; rationem inesse in ea confitendum est. Utiles esse autem opiniones has, quis neget, quum intelligat, quam multa firmentur jurejurando¹¹. quantæ salutis¹² sint foederum religiones; quam mul-

7. *Quem mensium temperatio. Siderum descriptio.* His autem ex rebus et Deum esse intelligimus, et ejus ditioe, et providentia omnia geri, nobisque optime consuli. — *Vicissitudines.* Successiones; succedunt enim vicibus dies noctibus, et noctes diebus. — *Temperatio.* Moderatio, qualitas: quum alii frigidi sint, alii calidi, alii moderati. Temperationem enim hujusmodi qualitatem dicit. TURAN.

8. *Numerari qui decet.* Vulgo numerare. Victorii editio præ se fert « numerari neque decet ». Med. « numerarique decet ». At Eliens. recte dat « numerari qui decet? » quo modo Turnebus imprimendum curavit. DAV. — *Hunc hominem omnino numerari qui decet?* Codd. Cr. W. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Ald. Car. Steph. Brut. Lamb. Gothofr. Sturm. habent *numerare*, quod æque probum, ac *numerari*, existimat Wagn. Sed est tamen passivum loco nostro accommodatius, quod est in reliquis libris. In multis etiam probe lectio *qui* obliterata est voce *neque*. Est tamen *qui* in Copp. Vict. codd. Cr. W. (cod. M. habet *numerarique*) edd. Paris. Ald. marg. Crat. et Herw. Lamb. Gothofr. Brut. Car. Steph. Comm. Ma.

9. *Quumque omnia, etc.* Est argumentum Stoicorum: natura universi est omnibus rebus præstantissima: ergo habet præstantissimas facultates: præstantissima facultas est ratio et prudentia: ergo in natura universi est facultas rationis et prudentiæ. W.

10. *Præsentent iis, quæ sunt.* Ita dedimus Gær. monente et ratione grammatica postulante; idem dare volebat Schützius, sed conjunctivum *sint* in orationis serie reliquit, qui occupat libros omnes. In libris MSS hic locus valde turbatus est. Codd. Cr. et W. habent « præsentisque sint », cod. M. « præsentisque sint »; cod. H. ut vulgo editur: « præsentent iis, quæ sint ». Ma.

11. *Jurejurando.* Quod concipitur interposita Dei auctoritate et majestate. Jurejurando pacta multa et promissa firmanur. Cicero, Offic. III, cap. 31: « Nullum enim vinculum ad astringendam fidem jurejurando majoræ actius esse voluerunt ». TURAN.

12. *Quantæ salutis sint.* Est a MSS nostris quatuor, neque aliter Victorianus Turnebus, quos et sequutus Manutius nepos. GAVR. — *Quantæ salutis sint foederum religiones.* Vulgo *salutis*. et ita codices; hincque lectioni patrocinatur Turnebus. Editionem tamen

tos divini supplicii metus a scelere revocarit; quamque sancta sit societas civium inter ipsos, diis immortalibus interpositis tum iudicibus¹³, tum testibus? » — Habes legis proœmium¹⁴: sic enim hoc appellat Plato.

QUINT. Habeo vero, frater; et in hoc admodum¹⁷ delector, quod in aliis rebus, aliisque sententiis versaris, atque ille: nihil enim tam dissimile est¹⁵, quam vel ea, quæ ante dixisti, vel hoc ipsum legis exordium. Unum illud mihi videris imitari, orationis genus. — MARC. Vellem fortasse: quis enim id potest, aut umquam poterit imitari¹⁶? nam sententias inter-

Lambinianam sequor, quod aliter loqui non soleant auctores. Livius, V, 47: « Quæ res saluti fuit ». Id. XXXI, 37: « Saluti fuit eques, qui raptim ipse desiluit ». Curtius, lib. IV, cap. 4, 15: « Multis talem saluti fuere Sidonii ». Idem, lib. V, cap. 1, 5: « Id suis rebus tali in statu saluti fore ». Iterum lib. VII, cap. 9, 7: « Tormenta saluti fuerunt ». Vide sis et lib. VIII, cap. 1, 18. DAV. — *Quantæ salutis sint fœderum religiones.* Restituimus post Ern. Verb. Bip. Wagn. Gær. et Sch. antiquam scriptionem *salutis*; si enim *saluti* antiquitus scriptum fuisset, quod tot exemplis commendat Dav. et pluribus etiam commendare potuisset, nemo, certe non librarii ad nnum omnes, de emendando cogitassent. Vide modo, præter Turnebum, quæ adfert Drakenborch. ad Liv. XXXI, 12, 4. De Græcorum usu haud dissimili cf. Heindorf. ad Plat. Gorg. § 30, p. 39. Ma.

13. *Tum iudicibus.* Iudices sunt dii et fœderum, et aliarum rerum multarum ob interpositam verbi gratia executionem, in quibus qui peccant ab iis, ut iudicibus, supplicii et poenis

afficiuntur. In iurejurando autem fiunt testes. Plautus: « Id ut scias; Jovem supremum testem laudo, Hegio ». Cicero, Offic. III, cap. 29: « Quod autem affirmate quasi Deo teste promiseris, id tenendum est ». TURN.

14. *Habes legis proœmium.* Vide Excursum V ad calcem hujus libri.

15. *Tam dissimile est.* Ad verba « nihil enim tam dissimile » Wytt. hæc: « Atqui primum Platonis proœmium non quidem universis legibus, sed legi nuptiali præmittitur, lib. IV, p. 62, neque hoc dissimile est huic exordio Ciceronis. Similins etiam est Platonis exordium de cultu et religione, lib. IX, p. 664, unde apparet, Quantum fratrem hæc uberius, quam verius, dicere ». Eodem, ut h. l. modo loquutus est Noster in Brut. 56, 204: « Nihil enim tam dissimile, quam Cotta Sulpicio ». Ma.

16. *Aut umquam poterit imitari.* Eloquentiam Platonis summis laudibus extulere Veteres. Hinc εὐφρόντατος τῶν ὄντων dicitur Maximo Tyrio, Diss. 1. Cum quo faciunt Valerius Maximus, lib. I, cap. 6, 3, ext. Quintilianus, Inst. Orat. X, 1, p. 636; Æneas Ga-

pretari perfacile est. Quod quidem ego facerem, nisi plane esse vellem meus¹⁷: quid enim negotii est, eadem, prope verbis iisdem conversa, dicere? —

QUINT. Prorsus assentior. Verum, ut modo tute dixisti¹⁸, te esse malo tuum. Sed jam exprome, si placet, istas leges de religione.

¹⁸ MARC. Expromam equidem, ut potero; et, quoniam et locus, et sermo familiaris est, legum leges voce proponam¹⁹. — QUINT. Quidnam id est? — MARC.

zeus in Theophr. pag. 377, et Noster in Orat. cap. 19. Idem in Bruto, c. 31: « Quis enim uberior in dicendo Platone? Jovem aiunt philosophi, si græce loquatur, sic loqui ». Vide sis et Henr. Valesium ad Ann. Marcellini XXII, 16, p. 377. Dav.

17. *Esse vellem meus*. Ad verba « esse vellem meus » Wytt. ita: « Huic opponitur *alienum esse*, i. e. non suum et proprium sibi, sed alterius imitatorum: hinc imitatores dicuntur servi ab Horatio: *O imitatores, servum pecus* / Epp. I, 19, 19 ». Ma.

18. *Ut modo tute dixisti*. Equidem Quinti fratris, cui visum est, Nostrum non in iisdem rebus iisdemque sententiis versari atque Platonem, non accedo sententiæ; nam qui decimum Platonis de Legibus librum legit, quo pulcherrimum de providentia divina locum tractavit, non video, quo is argumento Platonica hæc esse neget. Et præfracte tamen negat Turnebus, quod miror in viro philosophiæ antiquæ peritissimo. Eng. l. c. p. 58. Dav.

19. *Legum leges voce proponam*. « Priora verba, et quoniam, ait Raths, quamquam rei repugnare videntur, nemo tamen sollicitavit. Leges verbis solemnibus fuisse expressas qui nascit, vel ex hoc loco discere poterit. Expectamus itaque, ut Tullius dicat,

quamquam sermo sit in villa, non in foro, cum familiaribus, non coram populo; attamen quum certa sint legum verba, placere sibi, ut morem hunc sequatur. Locum itaque, parva sane mutatione, ita lego: *sed quamquam et locus, et sermo, familiaris est; leges legum voce proponam*. Quæ ratio, quamquam non est inepta, necessaria tamen non videtur. Potest enim locus sic explicari: Nolo vero in legibus proponendis eo uti sermone, quo hoc loco et in colloquio familiari uti solemus; sed solemniori quodam sermone utar, quam quo adhuc usi sumus, ut gravitatis aliquid et dignitatis legibus proponendis jam a verbis et loquendi ratione accedat. — Pro et locus cod. M. habet *ut locus*. Ma. — *Legum leges voce proponam*. Goresio legis scribenti pro *leges* merito non obsequutus est Sch. Cur enim alibi semper *leges* scribamus, ut ipse v. c. fecit Gær. hujus libri § 14, illam autem formam hoc tantum loco, neque aliis, recipiamus? Equidem certe, si libri addicerent, ne ordinem quidem verborum ita contortam relinquerem. qui Ciceronem non sapit; rescriberet potius « *leges legum voce* » vel « *legum voce leges* ». Libri variant. Codd. Cr. W. et M. habent: « *et sermo familiaris est legum, legis vocem proponam* »:

Sunt certa legum verba, Quinte, neque ita prisca, ut in veteribus XII²⁰, sacratisque legibus; et tamen, quo plus auctoritatis habeant, paullo antiquiora, quam hic sermo est. Eum morem igitur cum brevitate, si potero, consequar. Leges autem a me edentur non perfectæ; nam esset infinitum: sed ipsæ summæ rerum, atque sententiæ²¹. — QUINT. Ita vero necesse¹⁹ est: quare audiamus verba legis.

et ita edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. (has dum in varr. lectt. « legum vocem », omisso *legis*). Posteriorem lect. sequuntur Ald. Car. Steph. Br. Lamb. Gothofr. Nostram habent edd. Par. St. Comm. Verb. *For* pro *dicendi genere* ponitur nostro ut sæpius, v. c. Brut. II, 6. Ma.

20. *Ut in veteribus XII.* Locus et scriptioe ambigua, et conjecturis virorum doctorum controversus. Codd. Cr. W. « ut in veteribus his sacratisque legibus »; cod. H. Copp. Vict. b. et cod. M. « ut in veteribus ex his sacratisque legibus ». Cum codd. Cr. et W. faciunt edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Ald. Car. Steph. Brut. Sturm. Gothofr. In edd. Paris. et Verb. est, ut in codd. H. et M. in ed. Comm. « in veteribus ex iis sacratis legibus ». Nos cum Ern. Wagn. Dav. Gœr. et Sch. Lambinum sequenti sumus et iureconsultos. Schefferus ad h. l. ita: « Alii hic aliter conieciunt. Coniacius *veteribus XII.* Guilielmus, *veteribus ex XII.* Pato ego scribendum esse, *in veteribus Scitis, sacratisque legibus.* Veteris senatusconsulta intelligit facta primis consulam temporibus. Illud *S* in senatusconsultis deletum videtur propter *S* præcedens in priore vocabulo ». Quem conjecturam Gœr. merito ingeniosam appellat. Wytt. in scholis hæc: « *in veteribus XII,* disjungendum comate a proximis; nam *duodecim* per se dicuntur, subaudiendo *Tabulis.* Sacra-

tæ autem leges dicuntur omnes leges, quibus sanctio addita est. Vid. Fest. pag. 469 [p. 232, ed. Scalig.] ». Gœrenzius de veritate lectionis dubitat, in primis quis leges sacratæ postponantur, quæ plusquam XI. annos ante ietas XII Tabularum scriptæ sint. Mavult (cum Turnebo): « veteribus regni sacratisque legibus », improbante Handio l. c. Beierus quoque ad Cic. de Off. III, 41, 111, p. 394, iisdem, quibus Gœr. rationibus motus coniecit: « in veteribus illis sacratisque legibus », ut *que* adjungat explicationem. Sed vide ipsam plura disputantem. Equidem fateor, me ipsum mirari, quomodo XII Tabulæ, quæ librariis non poterant esse incognitæ, ita plane obliterari potuerint, si a Cicerone profectus est numerus, ut in nullo codice vestigium ejus descriptionis appareat. Quamquam numerus XII facile haberi potuit pro verbis *ex iis*. Sed defendi etiam posse videtur lectio nunc recepta contra Gœrenzii rationes, si vel cum Gernhardo ad Cic. de Off. l. c. dicas, ideo præpositas esse XII Tabulas sacratis legibus, quod latine patet XII Tabularum vis: vel ut « sacratisque legibus » positum dicas pro « adeoque sacratis legibus » vel pro « et sacratis etiam legibus »; quo facto commode essent antiquiores leges secundo loco positæ. Ma.

21. *Atque sententiæ.* Sic Gruteria

VIII. MARC. « Ad divos adeunto caste : pietatem adhibento : opes amovento. Qui secus faxit, deus ipse vindex erit¹. — Separatim nemo habessit deos²; neve novos, sive advenas³, nisi publice adscitos, privatim

ni nostrique codices. At Victorius edidit « ipsæ summæ rerum sententiæ ». Et Lactantius quidem, licet diverso nonnihil sensu, dixit Inst. Div. lib. V, cap. 17, 9. Cujus (disciplinæ) « summa sententia est, Nihil percipi posse ». Ego tamen, ut verum fatear, ibi, deleta *sententia*, legerim « cuius summa est, nihil, etc. ». Ac apud nostrum, duabus vocibus expulsis, rescripserim « ipsæ summæ rerum. Q. Ita vero, etc. » Cicero de Orat. II, 31 : « Quæ pro reo dicentur, omnia necessario a tempore atque homine ad communes rerum ac generum summas revolventur ». Sic alibi passim. Vide J. Fr. Gronovium ad Senecæ Controv. XII, pag. 195. *Summa* et *sententia* passim confusæ sunt; adeoque, quum varia fuerit lectio, vox utraque Tullii verbis fuit illata. Adi nos ad lib. II, de Natura Deorum, cap. 4. DAV. — *Quare audiamus verba legis*. His vulgo *verba legis* adnectunt. Ac ita quidem edd. Ball. Ven. 1471, Asc. Lambin. aliæque plures. At quum duas voces ultimas nesciant Reg. Harleian. pr. editio pervetus, itemque Victorii et Turnebi; eas nos merito censuimus expungendas : nam glossema sunt, quod oræ codicis adscriptum Tullii verbis immiscuit nimia libreriorum diligentia. Quin et Harleian. sec. a prima manu *verba legis* haud agnoscit, et Paris. ea literis miniatis scripta representat. DAV. — *Quare audiamus*. Ad ditamentum illud : *verba legis* ex nostris libris habent nonnisi cod. M. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Car. Steph. Ald. Brut. Lamb. Gothofr. Verb. Quod autem ait Goer. Davianum primum abs-

teriasse illam scribarum maculam, in eo fallitur. Abest enim jam ab edd. Paris. Sturm. 1 et 2, et Comm. Nallum ejus vestigium est in codd. Cr. W. et H. et Copp. Victt. a. et b. Ma.

VIII. 1. *Pietatem adhibento... vindex erit*. Lactantius, Div. Inst. V, 20 : « Cicero in suis legibus, quam caste ad sacrificia præciperet accedere, Pietatem, inquit, adhibento; opes amovento; qui secus faxit, Deus ipse vindex erit. Recte hoc quidem: neque enim fas est desperare de Deo, quem ideo colas, quia potestatem potes. Nam quomodo vindicare injuriam colentis se potest, si suam non potest? » Ciceroni prævit Plato de Legg. lib. IV, p. 600, G. Θεῶν, inquit, ἐστὶν ἐπιτάξει Δίκην, τῶν ἀπολαττομένων τοῦ θεοῦ νόμου τιμὰρδς, etc. Vide Theodoretum, Therap. VI, pag. 89, et Cyrillum in Julian. lib. III, pag. 80. DAV.

2. *Separatim nemo habessit deos*. *Habessit* non dicitur pro *habuerit*, ut ait Tura. sed pro *habeat*. *Separatim*, i. e. deos, quos civitas non item habet. W. — Pro *habessit* est *habessit* (ubi e τῷ a superscriptum legitur) in cod. H.; in cod. M. sic *habens*, quod est ex glossa male intellecta, ubi in margine ad explicandam formam *habessit* scriptum erat *habens sit*, tum inverso ordine *sit habens*. In Copp. Victt. b. est *habessit deus*; in ed. Sturm. a. est *habebit*; in cod. Cr. *habes sic*, ubi idem factum est, quod in cod. M. Ma.

3. *Neve novos, sed ne advenas*. Veram lectionem puto *neve novas*, et *ne advenas*, parva admodum et

colunto. — Constructa a patribus⁴ delubra in urbibus habento⁵. Lucos⁶ in agris habento, et Larum sedes⁷.

prope nulla mutatione, siquidem *set* Veteres scribebant pro *sed*. Et sæpe hoc mendi genusprehendimus, ubi alicujus verbi prima litera ex ultima antecedentis sumpta et repetita est. Maffei liber habet, « Neve novos sive advenas ». Antiquitatem magis oleret, « neve novos, neve advenas ». P. MAJUTUS. — *Neve novos, sive advenas*. Ita scripsimus cum Ern. ex cod. Maffei, Guelf. ed. Ven. 1494, Med. Idem fecerunt Gær. et Sch. Nos lectionem *sive* reperimus in cod. M. edd. Asc. 1, 2. Wagnerus servavit *sed ne*, addens, hoc si verum sit, *ne* pro *ne* quidem positum dicendum esse, ut apud Petron. c. 47: « Hoc solum vetare ne Jovis potest ». — *Sive* prætulit etiam Hülsem. Handius, censor editionis Gærenzianæ Ienensis (1810, 71), aut *neve*, aut *seive* recipiendum censuit. — Rathius scribi volebat *neve novos, neve advenas*, dicens differre deos novos et advenas. Unde, ait, legitur c. 10, extremo: « suos quemque deos aut novos, aut alienigenas colere confusionem habet ». Sed *set*, ut distinguantur *novi* ab *alienigenis* diis: nonne ipsum illud *sive* idem etiam significat: « sive etiam sint advenæ? » Nonne item idem est, quod *vel si*, ut apud Terentium, Andr. I, 2, 19: « Dehinc postulo, sive æquum est, te oro ». Sufficit ergo *sive* ad distinguendum. Lamb. habet *sed nec*. Prius *neve* abest a cod. M. pro *novos* est *novus* in Copp. Victt. b. Ma. — Constructio est antiqua pro: « non modo non novos, sed ne advenas quidem »: *novi* sunt ficti ab ipso colente, numquam ab hominibus antea dii crediti: *advenæ* sunt peregrini, sed tamen publice recepti, vel

uti Romæ ex Ægypto recepta est Isis, e Phrygia mater Deorum, etc. W. — Ceterum cave colligas ex Wyttenbachii explicatione, eam restitutam velle lectionem *sed ne*. Probat enim lectionem ab Ern. receptam. Ma.

4. *Constructa a patribus*. Nefarium censet, quod quidam populi, ut Persæ, existimaverunt esse verissimum et religiosissimum, Deos, quorum mundus templum esset, delubris non esse includendos. Itaque templa a patribus constructa haberi præcipit. TUAN.

5. *In urbibus habento*. Vulgo desunt duæ primæ voces, nec a nostris codicibus agnoscuntur. Eas tamen ex editionibus Victorii Turnebique restituendas putavimus, quod infra, cap. 10, dixerit Noster, « Patrum delubra esse in urbibus censeo ». Sed et illas voces flagitat *agrorum* quæ sequitur mentio. DAV.

6. *Lucos*. Silvæ erant fere in conspectu villæ fraudique incædæ Diis consecratæ, quas ferro temerare nefas erat. Plin. H. N. de arboribus, lib. XII, c. 2: « Hæc fœne numinum templa, priscoque ritu simplicia rura etiam nunc Deo præcellentem arborem dicant: nec magis auro fulgentia atque ebore simulacra, quam lucos et in iis silentia ipsa adoramus ». Erant etiam in urbe luci, non tantum in agris. TUAN.

7. *Larum sedes*. Lares significat familiares et penates. Plantus: « Dii penates meum parentum, familiæ Lar pater ». Nam penates etiam erant civitatis et Lares. Lararium autem eorum sedes dicebatur: quum sedes hic sit ubi sedet signum statutuque est, ut hoc rursus libro, cap. 17: « Vexati

— Ritus familiæ patrumque servanto. — Divos, et eos, qui cælestes semper habiti, colunto, et ollos, quos endo⁸ cælo merita locaverunt⁹, Herculem, Liberum, Æsculapium, Castorem, Pollucem, Quirinum: ast olla¹⁰, propter quæ datur homini adscensus in cælum, Mentem, Virtutem, Pietatem, Fidem, earumque laudum¹¹ delubra sunt; nec ulla vitiorum sacra

nostri Lares familiares, in eorum sedibus exædificatum templum licentiæ. Lares, *Deos domesticos* interpretatur Tertullianus in Apologetico, cap. 13. Colebantur et in compitis Lares, sed et in conspectu villarum et fundorum: qua de religione hæc lex intelligitur. TURÆ. — *Lucos in agris habento, et Larum sedes.* De lucorum religionibus multa leguntur in marmoribus literatis. Vid. modo Marini in *Atti de' Fratelli Arvali*, p. 2, sq. p. 7, 9, 11, 264, 375, 678. Ca. — *De Laribus rusticis* vid. Broekhusius ad illud Tibulli I, 1, 19, sq. = Vos quoque felicis quondam, nunc pauperis agri Custodes, fertis munera vestra, Lares. W. — Dicitur *Larum* et *Larium*. Cf. Cic. de N. D. III, 25, p. 633, ibiq. annot. meas: coll. II, 27, p. 315, ibiq. annot. Ca.

8. *Endo cælo.* *Endo* pro in Veteres usurpabant: sic *endoitium* pro *initio*, et *endoploranto* pro *imploranto*, et *endo procinctu* pro in *procinctu* dicebant. TURÆ.

9. *Quos endo cælo merita vocaverunt.* Plerique MSSi dant *quos in cælum merita vocaverunt*: quorum ductu rescribi queat = quos endo cælum merita vocaverunt. At quum Lactantius, Div. Insitit. lib. I, cap. 15, 23, locum sic laudet, = quos in cælo merita locaverunt: = Donza filius ad Catullum, cap. 2, recte, puto, statuit Tullium scripsisse, = quos endo cælo

merita locaverunt. Lactantius, lib. I, cap. 7, 2: = Dum se honorari vult et in cælo collocari. Cicero, Offic. III, 5: = Herculem illum hominum fama beneficiorum memor in concilio cælestium collocavit. Pariter = virtutes in Deorum numero collocatas dixit idem ad Q. fratrem, lib. I, epist. 1, cap. 10. DAV. — *Et ollos, quos endo cælo merita locaverunt.* Vox et abest a cod. M. Edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. In iisdem scribitur illos pro *ollos*. Contra in ed. Comm. pro præcedente et eos item scribitur et *ollos*. Pro *endo cælo* est in *cælum* in oodd. Cr. W. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Car. Steph. Paris. Ald. Brut. Sturm. Lamb. Gothfr. Sed in cod. H. est *endo cælum* et in cod. M. nasciscendo *cælo*. Pro *locaverunt*, quod post Dav. receperunt edd. fere omnes, est *vocaverunt* in codd. W. M. et in edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. *vocaverint* est in reliquis. Ma.

10. *Ast olla*, etc. Pro *ast olla* scribitur *aut illa* in cod. M. et *illa* in edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Merito non audivit Ernestum Geer. jubentem scribere *atque*, quia *ast* non habeat conjungendi vim; quum tamen plane ita ponatur in lege regia: = sei puer parentis verberit, ast oloe plorasint, etc. = Ma.

11. *Earumque laudum*, ait Wyt. antiquè dictum est pro *earumque virtutum*. Cf. Cic. de N. D. II, 31, 79,

solemnia obeunto. — Feriis jurgia amovento¹²; easque in famulis¹³, operibus patris, habento. Itaque ut ita cadat¹⁴ in annuis amfractibus¹⁵, descriptum esto. Certasque fruges¹⁶, certasque baccas sacerdotes pu-

in primis II, 23, 61, p. 297, sq. ib. Ca.

12. *Feriis jurgia amovento.* Plato, lib. XII Legum [immo lib. XI, p. 684], quum dixisset: « nequis cui conviciam dicito », subdit: « Quas ob res proprus in templo nullus quidquam hujuscemodi umquam obloquatur, nec in publicis item sacris, nec rarsus in ludis, aut foro rerum venalium, aut jure, aut denique in publico cogventu ». Sed et Cicero ita se lib. I de Divinat. cap. 45, explicat, « Rebusque divinis, quæ publice fierent, ut faverent linguis, imperabatur: inque feriis imperandis, ut litibus et jurgiis se abstinerent »: quod ad omina pertinet. Et Ovidius, Fast. I, 71: « Prospera lux oritur, linguis animisque favete. Nunc dicenda bono sunt bona verba die. Lite vacent aures, insanaque protinus absint Jurgia, differ opus, livida turba, tuum ». TURN. — *Feriis jurgia amovento.* Cod. Va. *ferceris jurgia, mox in famulos.* Cod. Vi. *admovento.* Cod. P. *movento.* MA.

13. *Easque in famulis.* Familiam servorum feriari sinant absolutis operibus rusticis: ut Compitalibus, quum rem divinam in compito aut foco faciebant: ut Saturnalibus: ut quum daps polucebatur utraque semente: ut aliis denique feriis: nefas enim est tum familiam operosam habere. « Habet eas in famulis », qui famulis indulget ferias. Simile est dicendi genus « lessum funeris ergo habere ». TURN.

14. *Itaque ut ita cadat.* Restituius cum Goer. Sch. et Wagn. lectione codd. fere omnium et edd. vett. quarum ex nostris nulla habet *cadant*, quod in primo commentariò

conjecit Turn. postea silentio presit. Recte Goer. ait *cadere* sæpe impersonali forma poni. Quod jam sentiebat Schefferus, qui, quamquam assentiat Turnebo, tamen addit: « nisi velimus tò *cadat* absolute dictum esse pro *accidat* seu *eveniat*, ut ait sensus: debet ita esse descriptum in amfractibus seu periodis anni, ut hoc sic eveniat, ut familie ferias et otium suum habeant ». Ern. cum Dav. facit scripsitque *itaque ut cadant*, deletò altero *ita*; quod item volebat Vir quidam doctus in Miscell. Obs. IV, 3, p. 331. Certe sine MSS audacius id factum est. MA.

15. *Annuis amfractibus.* In anni curriculum et fastis. Sic in VI de Rep. « Nam quum ætas tua septenos octies solis amfractus reditusque converterit », id est, annos. TURN.

16. *Certasque fruges.* Antiqui certis frugibus in sacrificiis utebantur, ut fere adoreo farre, ex quo libum persæpe, struem, aut molam conficiebant: quæ etiam tamquam *προθύματα* in quibusdam sacris erant. Adde quod Plinius scribit, Hist. Nat. XVIII, 2: « Numam instituisse Deos fruge colere et mola salsa supplicare, atque far torrere, quoniam tostum cibo salubri esset: idque uno modo consequutum, statuendo non esse aptum ad rem divinam, nisi tostum: et eam Fornacalia instituisse farris torrendi ferias ». Quin Jovi prodigiali mola salsa ex farre et thure solum litabatur. Sed et Veteres quum peroeperant fruges, antequam eis vescerentur, Diis libare instituerant. Tibullus etiam scribit, lib. I, Eleg. I, 17: « Et quodcumque mihi

20 blice libanto : hoc certis sacrificiis ac diebus. Itemque alios ad dies¹⁷ ubertatem lactis feturæque¹⁸ servanto. — Idque ne committi possit, ad eam rem, rationem¹⁹, cursus annuos sacerdotes finiunt : quæ-

ponum novus educat annus, Libatum agricolæ ponitur ante Deum. Flava Ceres tibi sit nostro de rare corona Spicea, quæ templi pendeat ante fores ». Sacris etiam quibusdam pula fritilla adhibebatur et fabata : sed et faba refriva. Pro *libanto* veteres libri *liberanto* habent. *Libare* tamen prorsus legendum censo. TURN.

17. *Itemque alios ad dies*. Debetur editioni Turnebianæ, nam aliæ, ut et MSS nostri, *addes* nullo sensu. Steph. Pighius libro III Fastorum malebat adhuc vocula transposita, *alios dies ad*, quod loqui videatur de feriis conceptivis. GAUR. — *Alios ad dies ubertatem*. Gruteriani nostrique codices habent *alios addes ubertatem*, quæ quidem lectio nullum parit sensum. Ego sane cum Steph. Pighio rescripserim *alios dies ad ubertatem*, etc. DAV. — *Itemque alios dies ad ubertatem*, etc. Legendum est cum Davisio : « itemque alios dies ad ubertatem lactis feturæque servanto », i. e. alios festos dies observent, quibus libent diis primitias feturæ et lactis. Est autem fetura proventus ex partu pecudum. W.

18. *Ubertatem lactis feturæque*. Vulgo *fetisque*. Lectionem vero, quam restituimus, præstant vetus Car. Stephani, Paris. Reg. et Harleian. sec. Sic. etiam edidit Victorinus aliique nonnulli. Fetura *pecudum sobolem* denotat. Vide Lactantium ad Statii Theb. X, 229. Reponi tamen possit, « alios dies ad ubertatem lactis feturæque servanto » : nam fetura est proventus ipse, fetus vero quod nasci-

tur, si Servio fides ad Maronis Eclog. VII, 37. DAV.

19. *Ad eam rem, rationem*. Idem valet ac ob eam rem et rationem; hæc enim nonnumquam datur illi præpositioni vis, ut olim monuimus ad Hirtii Bell. Alex. cap. 16. Frustra vero prorsus est Turnebus qui reposuit *ad eam rem ratione cursus*, etc. *Rem* tamen omittit Mœd. DAV. — *Ad eam rem ratione cursus annuos sacerdotes finiunt*. Ita scripimus cum Turnebo, quidquid contradicant interpretes. Ern. nihil monet; Gruterus, *rationem* græco modo accusativo poni pro, quod ad rationem, contendens, non satisfacit, neque magis Wagneri Hendiadys, ut explicandum sit : ad ejus rei rationem et justam descriptionem. Gœr. in ed. min. vocem *rationem* uncinis inclusit, ut spuriam; simili modo ego aliquando *rem* ejiciendum esse conjeci, utpote ortum ex male lecto vel explicato scripturæ compendio, quod juxta probam lectionem in verborum seriem fuerit receptum. Sed nunc non satisfacit ea ratio; magis probanda videtur Gœr. ratio in ed. maj. suspicantis, scribendum esse *eam rerum rationem* (neque vero *earum rerum*, ut dixit Schüzins). Unice animum explet Wyttenbachii lectio et explicatio, qui ita ad hunc locum : « *Sacerdotes finiant annuos cursus ratione*, i. e. pontifices describant ac distribuunt annum in suas partes, menses, dies, ratione, i. e. *computatione* ». Idem etiam ad marg. ed. Gœr. min. adnotavit : *ratione legendum*, i. e. compnto. Codd. MSS

que quoique divo decoræ gratæque sint hostiæ²⁰, providendo. — Divisque aliis alii sacerdotes²¹, omnibus

nihil variant, sed edd. In edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Ald. Car. Steph. Brut. Lamb. Gothofr. Bip. est *rem et rationem*. Unus Sturm. omisit *rem*, una Comm. habet *ratione*; in edd. Paris. Verb. Ern. Wagn. Dav. Gœr. et Sch. servata est librorum MSS lectio, quod asyndeton stare posse salvo sensu salvaque ratione grammatica nemo mihi facile persuadebit, quamquam in proxime subsequentibus facile ferrem lectionem Victorianam « decoræ, gratæ sint » pro « decoræ gratæque sint ». Pro *finiunt* legitur *sumpto* in cod. M. Ma.

20. *Quæque quoique divo decoræ gratæque sint hostiæ*. Forsan antiquo sermone propius videatur asyndeton, « decoræ, gratæ sint hostiæ », quemadmodum Victorius edidit; ac ita dant Eliens. et Harleian. primus. Utcumque sit, « notatum ex aliena hostia Deos non placari », ut ait Plinius, H. N. lib. VIII, c. 70. Servius ad *Æn.* III, 118: « Ratio victimarum fit pro qualitate numinum: nam aut hæ immolantur quæ obsunt eorum muneribus, ut porcus Cereri, quia obest frugibus; hircus Libero, quia vitibus nocet: aut certe ad similitudinem, ut Inferis nigras pecudes, Superis albas immoleat; Tempestati atras, candidas Serenitati ». Pariter Ovidio teste, *Fast.* I, 385, 391: « Placat equo Persis radiis Hyperiona cinctum Ne detur celeri victima tarda Deo. Cæditur et rigido custodi ruris Asellus. Causa pudenda quidem est, huic tamen apta Deo ». Vide Macrobinum, *Saturn.* III, 10. Dav.

21. *Divisque aliis alii sacerdotes*. Ita scripsimus ex edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Ald. Car. Steph. Brut.

Lamb. Gothofr. Verb. cum Ern. Bip. Wagn. Gœr. et Sch. Vox *alii* abest a codd. nostris et edd. Paris. Comm. et Sturm. quod cum Dav. probabat Wytt. Sed infra, § 29, c. 12, dicitur « singuli singulorum sacerdotes ». Neque enim, ut bene vidit Wagn. recte opponuntur *alii... omnes... singuli*; nec sacerdotes speciem, sed genus constituunt. In cod. Cr. est *divisque*, in cod. M. *divinisque* et mox *flamines si sunt*. Ma. — *Ollis pro aliis* h. l. a Tullio scriptum arbitratur V. D. in Miscell. Obs. IV, 3, p. 331. [Hanc esse Turnebi conjecturam vide in ejus commentario. Eandem probavit Wagnerus. Ma.] Obloquitur ibidem alius vir doctus laudans Liv. II, 3: « Legati alii alia moliri », et P. Wesselingii Obs. II, 131, ubi elegans formula pluribus exemplis firmata sit [in eo certe frustra laboravit V. D. Nam qui ejectam volebant vocem *alii*, nequaquam de formulæ *aliis alii* elegantia dubitaverant. Ma.]: indicari autem h. l. Salios, qui Marti, Titios Sodales, Fratres Arvales, Virgines Vestales, Potitios et similes, qui diversis diis sacra curabant et differebant a Flaminibus, qui singuli singulorum deorum sacerdotes erant, alii aliorum deorum, sed plures simul, Pontifices vero omnium deorum. Recte. Ca. — Quem ille V. D. laudare voluerit Wesselingii locum, non assequor. In libris Obs. tale quid non legitur. An voluit Wess. Probab. p. 231? quamquam hoc quoque loco nihil probatur. Ma. — *Divisque aliis sacerdotes*. Nam Pontifex omnibus religionibus ac ærimoniis publicis privatisque, nec non sacris ac rebus omnino divinis præest. Flamen autem unius dei

pontifices, singulis flamines sunt. — Virgines Vestales in urbe custodiunt ignem foci²² publici sempiternum. — Quoque²³ hæc privatim et publice modo rituque fiant, discunt iguari a publicis sacerdotibus. Eorum autem duo genera sunt²⁴: unum, quod præsit cærimoniis et sacris; alterum, quod interpretetur fatidicorum et vatium effata incognita, quum senatus populusque adsciverit. Interpretes autem Jovis optimi maximi, publici augures, signis et auspiciis²⁵ vidento; disciplinam tenent. Sacerdo-

est sacerdos, ut Dialis, Vulcanalis, Quirinalis. Erant præterea alii sacerdotes nec Flamines, nec Pontifices, ut Salii, et alii. Sed et sacerdotes erant illis diis, quibus suis flamen. Tacitus, Ann. I, 10: « Quum se templis et effigie numinum per flamines et sacerdotes coli vellet ». Ordo autem is erat sacerdotum, ut omnium maximus rex esset, deinde Dialis, post hunc Martialis, mox Quirinalis, quinto loco Pontifex Max. qui iudex et arbiter habebatur rerum divinarum et humanarum. Hic ex interpretatione Ciceronis legendum videtur *Divisque ollis*. Sed et supra nonnulli legunt *Itemque ollas ad dies*. TURÆ.

22. *Ignem foci*. Focus domicilio-rum sacer est Vestæ, et in eo res divina Laribus plerumque fiebat. Eodem modo civitatem suam habere focum voluerunt, in quo perpetuus ignis a virginibus servaretur. Infra: « Quumque Vesta quasi focum urbis, ut græco nomine est appellata, quod nos prope idem græcum interpretatum nomen habemus, complexa sit ». Sex autem erant Vestales, quarum una dicebatur maxima, quæ et ætate, et dignitate præstabat. Valerius, lib. I, cap. 1, 7: « Maxime vero virginis Æmilie disciplinam, extincto igne, tutam ab omni

reprehensione Vestæ numen præstitit ». Suetonius in Julio, cap. 83: « Demandaverat virgini Vestali maxime ». TURÆ.

23. *Quoque hæc privatim et publice modo rituque fiant*. Valgo « quodque hæc... fiat ». Lectionem vero quam recepinus quamque res ipsa flagitat, præstant Paris. Reg. Eliens. Med. Harleian. pr. et Ven. 1471, eamque Ascensius, Victorius ac Turnebus in suis editionibus expresserunt. Vide Livium, VI, 1. DAV.

24. *Eorum autem duo genera sunt*. Alii sacerdotes placandis diis præstant, ut Pontifices: alii prædictionibus interpretandis, quas *effata* vocat, ut Decemviri, qui, quoties senatus decreverat, libros Sibyllinos adibant, et Sibyllæ effata interpretabantur. Sunt etiam *effata*, novissimæ preces Augurum, quas post fines auspiciarum effabantur. TURÆ.

25. *Signis et auspiciis postea vidento*. Servavi vulgatam scriptionem, quæ omnes libros occupat, quamquam non placeat. Sed si scripserit Cic. *postera*, quod placet, non video, quomodo hoc vocabulum tritissimum plane obliterari, et ex omnibus libris evanescere potuerit. Sed videamus virorum doctorum sententias. In marg.

tes²⁶ vineta virgetaque, et salutem populi auguranto;

edd. Lamb. et Gothofr. est: « L. postera vidento ». Neque vero Lambinum esse hujus conjecturæ auctorem, sed Turnebum, video ex ed. Paris. quæ ejus commentarium primum exhibet, ubi ad v. *postea* scripsit: *res futuras*, unde videmus eum voluisse *postera*. Plane alia scripsit in eo Comm. quem ad calcem horum librorum addi jussimus. Wagnerus vult *prodigia*, miscens, ut vere ait Gær. augures cum aruspiciibus. Wytt. ad h. l. ita: « *Interpretes*, etc. Hi sunt augures, interpretes non Apollinis et oraculorum, sed signorum et alitum a Jove O. M. missorum: hi signis et auspiciis vidento *postera* i. e. *res futuras*: ita enim Cic. scripsit, ut docent Lambinus et Davisius, non, ut editur, *postea* ». Sed, ait Gær. augures non tam *postera* curabant, quam modo agendis prospiciebant ». Hoc vero est arguari: cur enim in hoc sermone, quæ *agenda* sunt, dici non possint *postera*? Rathius adoptat *postera*: « sed, addit, aliud superesse videtur, quod consideres velim. Jumentur augures signis et auspiciis *postera* videre. Hoc si eorum munus fuit, sumitur, eos eam artem calluisse. Inepte itaque additum videri possit istud *disciplinam tenento* [sed v. Wytt. horum verborum interpretationem, quam subjecimus. Ma.]. Unde corrigo: *publici augures signis et auspiciis postera videndi disciplinam tenento* ». Quod certe magis placet Gærrenzii ratione, qui mavult *posita*, i. e. *restituta*, ad agendum proposita, quod præ scriptum fuerit *posta*, unde factum sit *postea*. Neque vero probavit *posita* sive unquam hoc sensu esse dictum, sive ita dictum intelligi posse. Verba *disciplinam te-*

nento Wytt. ita explicat: « debet esse certa ars et scientia, prodita e libris auguralibus, a Numa sancitis ». Neque vero prætereunda nobis est ingeniosa F. C. Frenzelii conjectura, qui in Bibl. Crit. Seebodii, 1821, 6, in hanc sententiam de loco nostro disputat: « Non satisfaciunt interpretum conjecturæ. Legendum videtur: *Augures signis et auspiciis populi salutem vidento, disciplinam tenento: Sacerdotesque vineta virgetaque auguranto*. Scriptum fuit fortasse compendio PO. SA. quod compendium quum librarius aliquis non intelligeret, correxit POSTEA. Illa ipsa autem verba *salutem populi* plane sunt supervacanea post *vineta virgetaque*. Fortasse aliquis illud scribendi compendium (*po. sa.*) in margine verbis *salutem populi* explicaverat, quam veram interpretationem ineptus quidam librarius alieno loco in verborum seriem recepit ». Libri nihil variant; nisi quod in cod. M. omnium, quos vidi, corruptissimo, scribitur *pulpiti* pro *publici*. Ma.

26. *Sacerdotes*. Sententia est, sacerdotes augurio capto divos exorent, ut novellæ et virgultæ, vitesque fauste succrescant, a deisque salutem augurio precibusque populo impetrent. Sic Cato, in lib. de Re Rustica, cap. 141: « Mars pater, te precor, uti tu morbos visos, invisosque, viduertatem, vastitudinemque, calamitates, intemperiasque, prohibebissis, defendas, averruncesque: utique tu fruges, frumenta, vineta, virgultaque grandire, beneque evenire sinas ». Virgetorum nomine arbores et frutices significantur, ut apud Maronem nomine virgultorum, Georg. II, 2: « Nunc te, Bacche, canam, necnon silvestria tecum Virgulta ». Salutis autem augurium erat

quique agent rem duelli, quique popularem, auspiciū præmonento²⁷, ollique obtemperanto : divorumque iras providento, iisque apparento²⁸: cælique fulgura²⁹

hujusmodi, ut si deus annueret, populo salutem peterent. Perinde ac si nefas esset, vel salutem petere, nisi explorata per auguria nūminis voluntate. Meminit in historiis Dio. Suetonius in Augusto, cap. 31: « Nonnulla etiam ex antiquis cærimoniis paulatim abolita restituit, ut Salutis augurium, Diale flaminium ». Festus: « Quia augurum decretum est, quod in Salutis augurio prætores majores et minores appellantur; non ad ætatem, sed ad vim imperii pertinere ». Cicero, de Divin. I, 47: « Tibi P. Claudius augur consuli nuntiavit, addubitato Salutis augurio, bellum domesticum triste ac turbulentum fore ». TURAN.

27. *Auspiciū pr.* Eos ante vere doceant Augures vel pullarii, qualia sint auspicia. Nam apud Livium, X, 40, a. U. C. 459: « Pullarius auspiciū mentiri ausus, tripudium solistimum consuli nuntiavit ». Satis autem erat ad rem gerendam *silentium* esse: nam aliud est sinistrum auspiciū, aliud silentium. Sinistrum auspiciū hortatur ad agendum, silentium vitio caret, et ad agendum non impedit. Silentioque surgere dicebatur, qui quo minus rem gereret non impediatur auspicio. Cicero, de Divin. lib. II, cap. 34: « Peritium autem esse necesse est eum, qui silentium quid sit intelligat: id enim silentium dicimus in auspiciis, quod omni vitio caret. Hoc intelligere perfecti auguris est ». Sacerdotes autem dixit, quia non per augures tantum, sed etiam per alios sacerdotes interdum ista administrantur. TURAN.

28. *Apparento.* Id est, parento, ut nihil geratur deo irato. Sic supra *asci-*

verit pro sciverit, more prisco. Interdum per exta voluntatem deorum ante res gerendas explorabant, idque res consulere et impetrare vocabant. Cicero, de Divin. I, 2: « Quumque magna vis videretur esse et in impetrandis consulendiisque rebus, et in Monstris interpretandis et procurandis ». Atque id *impetritum* appellabant. Valerius, lib. I, cap. 1, 1: « Quum inquirendum, vel extia, vel sortibus, impetrito ». Male in eo legitur *imperitio*. Cicero, de Divin. II, 15: « Sed tamen eo concessio, qui evenit ut is qui impetrire velit, convenientem hostiam rebus suis immolet? » Male in Cicerone legitur *imperitire*. Integra est in Plauto dictio. Asin. act. II, sc. 1, 11: « Anguratum est, impetritum est, quævis admittunt aves ». TURAN.

29. *Cælique fulgura.* Tuscorum literæ in sedecim partes cælum divisere, ex quibus octo ab exortu sinistras dixere; totidem e regione, dextras; ab illis prospera, ab his infasta fulgura mittuntur. Ad augures autem, de quibus hic agitur, id etiam pertinet. Cicero, lib. III de Leg. cap. 19, de augure: « Cælique partes sibi definitas esse traditas ». In templis etiam augurum partes sunt quatuor, sinistra ab oriente, dextra ab occasu, antica ad meridiem, postica ad septentrionem. In fulguribus autem ea aruspices et augures considerabant, quæ Lucretius attigit his versibus, lib. IV, 86: « Unde volans ignis pervenerit, aut in utram se Verterit hinc partem, quo pacto per loca septa Insinuarit, et hinc dominatus ut extulerit se ». TURAN.

regionibus ratis temperanto³⁰: urbemque³¹, et agros, et templa liberata et effata³² habento: quæque augur injusta³³, nefasta, vitiosa, dira defixerit³⁴, irrita infectaque³⁵ sunt; quique non paruerit, capital esto ».

30. *Temperanto.* Distinguunto. **TURR.**

31. *Urbanque, et agros.* Urbana auspicia definiuntur pomcerio: et ex arce in urbe sæpe augures augurium agebant. Iidem quinque agrorum genera ex auspiciis distinguebant, Romanum, Gabinum, Peregrinum, Hosticum, Incertum. Urbem igitur et agros eis ad auspicandum dat: præterea templa effata tribuit. Tempa autem quemadmodum auspicandi causa finire solebant, ita Varro scribit, L. L. lib. VI, pag. 67: « In arce enim sic, Tesca a me ita sunt, quoad ego ea velim, quum nuncupavero: olla terra, arbor, quisquis est, quam me sentio dixisse, templum tectum quavis esto in sinistrum ». Deinde subjicit, « In hoc templo faciundo arbores constitui fines apparet, et intra eas regiones, qua oculi conspiciant ». **TURR.**

32. *Templa liberata et effata.* Tempa regiones sunt aut agri, certo carmine ab augure lituo finiti et notati, unde in omnes cæli partes ad augurium captandum liber erat aspectus. « Liberata, inquit Festus, antiqui pro effata, id est, locuta, dixere ». Hic tantum pro liberis et parentibus accipi potest. Festus Pompeius item « minora templa esse, ait, quum ab anguribus loca aliqua tabulis aut linteis, ne uno amplius ostio pateant, certis verbis definita sunt ». In templis autem liber quoquoversum aspectus erat, ut interdum augures ea quorum altitudo auspiciis obsesset, demoliri juberent. Ideoque *summissiorem*

aliis ædem Honoris C. Marius fecit, ne si forte officeret publicis auspiciis, augures eam demoliri cogerent. De effatis sic Varro, L. L. lib. V, c. 7: « Hinc effata dicuntur, quod augures finem auspiciorum cælestium extra urbem agri sunt effati ». **TURR.** — *Urbanque et agros et templa liberata.* Codd. Va. Vi. Pa. « Urbanque et templa et agros liberata et affata habento ». **Ma.**

33. *Injusta.* Non jure nec rite facta. — *Nefasta.* Inauspicata: a nefastis diebus qui erant non solum contrarii fastis, verum etiam religiosi et omine aliquo infames. In quo tamen reprehendit consuetudinem Gellius. — *Vitiosa.* Quæ contra auspicia, in quo vitium ponitur. Cicero, de Divin. I, 16: « Classes magnas perdidit quod vitio navigassent ». Vitio autem *silentium* opponitur in auspiciis. — *Dira.* Detestanda, abominanda; a dirarum obnuntiatione ducto verbo, quibus nihil magis horrebant. **TURR.**

34. *Defixerit.* Verbum male ominosum diramque, quod, ut opinor, a sagis quibusdam ductum est, carmine et veneficio, vel nomina hominum, vel speciem defigenfibus ad noxam. Ovidius, Amor. lib. III, Eleg. VII, 29: « Sagaque Phœnicea defixit nomina cera, Et medium tenues in jecur urget acus ». Seneca, de Beneficiis, lib. VI, cap. 35: « Exsecraris enim illum, et caput sanctum dira imprecatione defigis ». Plinius, H. N. XXVIII, 2: « Defigi quidem diris deprecationibus nemo non metuit ». **TURR.**

35. *Irrita infectaque.* Vitiatur enim

IX. « Fœderum, pacis, belli, induciarum oratores, fetiales, iudices¹, duo sunt². Bella disceptant³. —

et tollitur quod contra auspiciis factum augur censuit. Libri scripti hic *infesta* non *infesta* habent. Infestum autem hic est non festum, infaustum, dirum; ut incestum, non castum. Itaque *infestum* quam *infestum* malim. — *Capital esto*. Vetuste. Aliter *Capitale*. Plautus, Menæch. act. I, sc. 1, 16: « Numquam edepol fugiet, tametia capital fecerit ». TURN.

IX. 1. *Fœderum, pacis, belli, induciarum oratores, fetiales, iudices*. Collegium fetialium his rebus quam lex memorat præerat, ut Livius et Dionysius expli- cant. Dionysius autem eos dici posse græce putat *σιπνοδῖνας*, et a Noma institutos dicit, sumpto ab Æquiculis exemplo, apud quos, ut Valerius in *Fragm. de Nominum ratione*, § 10, scribit, « prius Sertor Resius jus fetiale instituit ». Libri scripti *iudices* *non sunt*. Ut suspicer scribendum esse *duo sunt*, adducor auctoritate Livii, qui ita lib. IX, cap. 5, scribit, « Ubi si ex fœdere acta res esset, præterquam duorum fetialium nomina non exstarent ». Quam autem hic auctoritatem jusque tribuit fetialibus Cicero, olim fuerat, sed ejus ætate exoleverat. Varro apud Nonium in *Fetiales*: « Itaque bella et tarde, et nulla licentia suscipiebant, et quod bellum nullum nisi pium putabant geri oportere, priusquam iudicerent bellum iis, a quibus injurias factas sciebant, fetiales legatos res repetitum mittebant quatuor, quos oratores vocabant ». Hic tamen non ut in Livio duo fetiales, sed quatuor a Varrone adhibentur. Alio loco adhibet viginti. Ejus verba sunt apud Nonium in *Fetiales*: « Si cujus legati violati essent, qui id fecissent, quam-

vis nobiles essent, ut dederentur civitati statuerunt, fetialesque viginti, qui de his rebus cognoscerent, judicarent et statuerent, constituerunt ». Quo sane loco collegium fetialium intelligere videtur, quod XX sacerdotibus constabat. Ciceronis tempore tantum per eos fœdus fiebat. Varro, L. L. lib. IV, § 15: « Fetiales quod fidei publicæ inter populos præerant: nam per hos fiebat, ut justum conciperetur bellum, et inde desitum, et ut fœdere fides pacis constitueretur. Ex his mittebant antequam conciperetur, qui res repeterent, et per hos etiam nunc fit fœdus ». Hic Varro quod jam per fetiales res non repeterentur nec bellum indiceretur, desitum esse dicit bella pia et justa iudici. Probo etiam usitatam scripturam, *Judices sunt*. TURN.

2. *Judices, duo sunt*. Sic emendatum erat in codice Memmiano. Sic et Turnebus legendum censet. LAMB. — *Judices duo sunt*. Melius istud longe, quam quomodo olim vulgati, « iudices ne sunt »; aut MSS *non sunt*, qui error inde ortus quod virgula jaceret super binarium numerum. Videtur Turnebus. GAUTER. — *Oratores, fetiales, judicesve sunt*. Hanc recepi ex uno Goerenzii libro lectionem, cum Goerenz. et Schützio, non quod animum plane expleat, sed quia proxime ad librorum scriptiorem accedit et ferri potest. Sed videamus de lectione. Cod. Cr. « spirituales (in marg. *fec.*) iudices non sunt », cod. W. « speciales (supra scripto *fe*) ... non sunt », Cod. M. « speciales ... non sumpto ». Copp. Vict. b. « fetiales... ne sunt ». Edd. Asc. 1, 2, « specia-

Prodigia, portenta ad Etruscos et⁴ aruspices, si se-

les iudices ne sunt. Edd. Crat. et Herw. Strum. habent ut Copp. Viett. b. in edd. Ald. Car. Stephan. Brut. Comm. est « fœciales iudices sunt », in ed. Paris. « fœciales iudices dicitur sunt »; Turnebus ibi in Comm. primo: « In aliis: oratores fœciales iudices sunt. Quod constat. Hic iudices duo sunt legitur, quum ab initio fœtialium collegium longe plures habuerit. Duo ergo ejiciendum. Deinde *bella discipantur* lego ». Schefferus: « Non video quare illud duo debeat placere. Varro memorat quatuor ad hoc negotium, alii plures. In antiquis libris legitur, *iudices non sunt*, ex quo facio *iudices sunt* ». Neque vero *iudices* ante conjecit Schefferus, ut Wagn. et Rath. perperam contendunt, quia non Schefferi librum ipsum inspexerunt, sed editionem Verb. ubi ea nota perperam descripta est. Wagn. *iudices* ante *fœciales* reponi vult, dæbie servato *duo*, unde Rathus conjecit « oratores iudicesve, fœciales sunt », quod admodum placet, sed in vitis libris recipere nolui. Lectionem *duo* servavit cum Grutero Ernest. itemque ed. Bip. In ed. min. Gœrens. ediderat *iudices duo*. Handius l. c. in eo quoque aliquid difficultatis restare existimat, quod *iudices* postponitur. Neque igitur Wagneri suspitionem de nihilo fuisse existimat; ipse autem suspicatur, nomen generale *fœciales* alienæ manui deberi, quum genera eorum verbis *oratores* et *iudices* significentur, quorum prius erat *fœciales legati* s. *oratores*. Conf. Varro apud Non. 12, 43, ad *iudices*, ad *oratores*, i. e. *legatos* Non. 4, 43. Fest. s. v. *orare*. Ma.

3. *Bella discipantur*. Jus fœtialium esse ait Dionysius, etiam discipantur,

justone et pio bello res repeti possint. Turn.

4. *Ad Etruscos et aruspices*. Sic habent omnes libri vulgati, et nonnulli MSS: atque hanc lectionem tueretur Adr. Turnebus. Alii malunt legi « ad Etruscos aruspices »: in his Muretus. Lamb. — *Ad Etruscos aruspices*. Vulgo *ad Etruscos et aruspices*, cui scripturæ patrocinatur Turnebus. Sed omnino delenda est conjunctio copulans, quam nesciunt Eliens. Harleian. pr. et editio Victoriana. Vide nos ad Nat. Deor. II, 4. Hac de re jamdudum recte statuit etiam Muretus ad Catil. III, 8. Dav. — *Ad Etruscos aruspices*. Particulam et addunt etiam codd. Cr. W. M. Copp. Viett. b. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Paris. Ald. Sturm. Brut. Car. Stephan. Lambin. Gothofr. Comm. Omiserunt eam post Davis. nonnisi Gœrens. et Sch. Ceterum scribitur in cod. M. « ad carnosos et aruspices », in Copp. Viett. b. « ad Etruscos et aruspices ». Ma. — Quod ait Gœrens. Ciceronis locum de Div. I, 41, § 92, et Valer. Max. I, 1: « de principum filiis Etruriæ in disciplinam datis », de filiis nonnisi principum Etruscorum esse intelligendum, neque unquam inter aruspices, quotquot nominentur, romanum nomen deprehendi; ideoque particulam et esse delendam, ut fuerit delenda in libro II de Nat. Deor. 4, 10 (vid. nostr. ed. p. 222), quum omnes aruspices fuerint Etrusci: id accuratius etiam videtur investigandum. Vid. modo Niebuhr. Röm. Gesch. I, pag. 80 et 91; Symbolik II, p. 836 sq. not. et in primis Livium, IX, 36, de M. Fabio Cære educato, ubi addit: « Habeo anctores, vulgo tum romanos pueros,

natus jusserit⁵; deferunt : Etruriæque⁶ principes disciplinam docent. Quibus divis creverint⁷, procurant⁸; iidemque fulgura⁹ atque obstita pianto. — Nocturna mulierum sacrificia ne sunt, præter¹⁰ olla,

sicut nunc Græcis, ita Etruscis literis erudiri solitos »; et cf. verba Ciceronis de Div. I. l. Ca.

5. *Si senatus jussorit.* MSS nostri omnes *jussit*, sicque editi a Turnebo, antiqua scilicet scribendi ratione. Ga.

6. *Etruriaque principes disciplinam docent.* Vulgo *docent*. Nos editiones Victorii Turnebique sequimur, ut res ipsa jubet; hanc enim legem scivit Noster moribus romanis obtemperans. Cicero de Divin. I, 41: « Bene apud majores nostros senatus tum quum florebat imperium decrevit, ut de principum filiis sex singulis Etruriam populis in disciplinam traderentur, etc. » Ibi nos plura. DAVIS. — *Etruriamque principes disciplinam docent.* Restituimus lectionem librorum MSS tantum non omnium, quamquam, quod recte monet Gœr. Davisi quoque lectio ferri potest. In cod. Cr. est *Etrunque* (quod ortum est ex *Etruriamque*)... *docent*. A Davisi partibus stant edd. Paris, Lambin. Comm. eamque lectionem Brutus ita defendit: « Neque enim permagni populi rom. intererat, utrum Etrusci principes disciplinam sacerum, an ex plebe homines, modo illi sacerum et religionum periti, suos docerent ». Ma.

7. *Creverint.* Id est, decreverint, constituerint. Varro de Ling. Latina, l. VI, p. 81. « Apud Plantum, Quum ego antea te amavi, et mihi amicam esse crevi; valet constitui. Itaque heres, quam constituit se heredem esse, dicitur cernere, et quum id fecerit, crevisse. Apud eundem, Ita omnibus relictis mihi frequentem

operam dedisti: valet assiduum. Itaque qui adest, assiduum: ferre quem oportet, is frequens appellari solet. Itaque illud eundem mulierale dicunt, Isto quidem nos pretio Facile est tibi frequentare utileque habere, Ita lepide ac nitide in prandio accepti: Apparet dicere, facile est tibi curare ut adsimas, quum tam bene nos accipias ». Hæc omnia adscripsi ut Varro lacero et mutilo hic opem ferrem; in quo ex Cistellaria sic locum hunc restituendum existimo. TUAN.

8. *Procurant.* Sacrificium quod fit ad depulsionem et expiationem monstrorum et portentorum, procuratio dicitur: et ea gratia rem divinam facere est monstra procurare. TUAN.

9. *Fulgura.* Sic Arans Etruscus apud Lucanum, lib. I, vs. 606, fulmen colligit et componit, locumque consecrat, quod bidental dicitur: «... Arans, inquit, dispersos fulminis ignes Colligit, et terræ mœsto cum murmure condit, Datque locis nomen ». — *Obstita.* *Obstitum* Cloasius et Ælius Stilo esse aiunt violatum tactumque de cælo, quæ significatio hic convenit. Cincius eum qui deo desque obstiterit, id est, qui viderit quod videri nefas est. Est et *obstitum* obliquum et mendosum. Lucretius, IV, 519: « Omnia mendose fieri atque obstita necesse est ». TUAN.

10. *Præter olla.* Præter sacrificium Bonæ Dæe quod noctu pro populo fiebat. Cicero: « Credo enim te audivisse quum apud Cæsarem pro populo fieret, venisse eo muliebri vestita virum ». Hoc autem sacrum Damian

quæ pro populo rite fiant¹¹; neve quem initianto, nisi, ut assolet Cereri, Græco sacro¹². — Sacrum¹³ commissum¹³, quod neque expiari poterit¹⁴, impie commissum est; quod expiari poterit, publici sacerdotes expianto. — Ludis publicis¹⁵, quod sine cur-

dicebatur, ex contrario, quod minime esset *δημόσιον*, id est, publicum, et Bona Dea *Δαμία*, et ejus sacerdos *Δαμιάς*. Publica porro sacra pro populo, pagis, curiis fiunt: privata pro singulis hominibus, familiis, gentibus. Quidam scribunt etiam a Romulo pervigiliones nocturnas sublatas, lege lata, fuisse. *TUAN.*

11. *Rite fiant.* Cum Goer. et Sch. restituimus *fient* pro *fiant* ex codd. nostris Cr. W. (in hoc prius erat *fiant*, sed correctum est). Copp. Vict. b. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Paris. Ald. Car. Stephan. Brut. Lamb. Gothofr. Sturm. Comm. Neque contradicit cod. M. in quo est *sinet*. Ma.

12. *Græco sacro.* «Græca sacra, inquit Festus, Cereris festa sunt ex Græcia translata, quæ ob inventionem Proserpine matronæ colebant». Cicero pro Corn. Balbo, cap. 24: «Sacra Cereris, judices, summa majores nostri religione confici cærimoniaque volnerunt: quæ quum essent adsumpta de Græcis, et per græcas sunt semper curata sacerdotes, et græca omnia appellata». Rursus in Verrem, lib. IV, cap. 51: «Inque iis sacris, quæ majores nostri ab exteris nationibus adscita atque accersita coluerunt, quæ sacra ut erant re vera, sic appellari græca voluerunt». Varro, L. L. lib. VI, pag. 79: «Et nos dicimus decemvros græco ritu sacra, non romano facere». *TUAN.*

13. *Sacrum commissum.* Peccatur in sacra diesque festos, prudenter vel

imprudenter. Prudentia impia est nec expiari potest: contemptum enim habet religionis et scelus. Imprudentia expiatur. Varro, L. L. lib. V, p. 50: «Contrarii horum vocantur nefasti, per quos dies nefas fari prætorem, *do, dico, addico*. Itaque non potest agi, quod necesse est aliquo uti verbo quum lege quid peragitur. Quod si tum imprudens id verbum emisit, aut quem manumisit, ille nihilominus est liber, sed vitio ut magistratus. Prætor qui tum fatus est, si imprudens fecit, piaculari hostia facta piatur: si prudens dixit, Q. Mutinus ambigebat eum expiari ut impium non posse». Hunc enim locum sic apud Varronem lego. Macrobius, Saturn. lib. I, cap. 16: «Præter mulctam vero affirmabant eum qui talibus diebus imprudens aliquid egisset, porco piaculum dare debere: prudentem expiari non posse Scævola pontifex asseverabat». *TUAN.*

14. *Quod neque expiari poterit.* *Sequentia impie... poterit* omittuntur in codd. Va. et Pa. In cod. Vi. legitur *commissum est pro commissum esto*. Ma.

15. *Ludis publicis.* Id est, in ludis publicis theatralibus. Ludos autem publicos more romano circo et cavæ dividit: qua in re, extra curricula circensia et pugilationem luctationemque, quæ circi sunt approbat: in theatralibus et sceniciis ludicris, quæ sunt cavæ, moderationem adhibendam musicæ censet, ne illius corruptela animi effeminentur et deprava-

riculo et sine certatione corporum fiat¹⁶, popularem lætitiã in cantu et fidibus et tibiis moderantò, eamque cum divum honore junguntò. — Ex patriis ritibus optima coluntò. — Præter Idææ matris famulos¹⁷, eosque justis diebus, ne quis stipem cogito. — Sacrum, sacrove commendatum qui cleperit, rapsitque¹⁸, parricida esto¹⁹. — Perjurii²⁰ pœna divina,

ventur. Sic Græci dividunt ludos in gymnicos et musicos. In gymnycis est luctatio et pugilatio et curricula : in musicis comœdiæ et tragediæ, et alia. Legem autem hanc a Platone sumpsit. **TUAN.**

16. *Quod sine curriculo et sine certatione corporum fiat.* Locus mihi parum sanus videtur ; nam ludos Circenses, qui publici fuerunt, hac lege sublato noluit : at in iis curricula certationesque corporum nunquam non fiebant. Infra cap. 15 : « Jam ludi publici, quoniam sunt cavea circoque divisi, sint corporum certationes, cursu et pugilatione curricularisque equorum usque ad certam victoriam circo constitutis : cavea, cantu, voce, ac fidibus et tibiis, dummodo ea moderata sint ». Lego, « quum sine curriculo et sine certatione corporum flant ». Tum demum clara sunt omnia. **DAV.** — *Quod sine curriculo et sine certatione corp. fiat.* Servavimus lectionem librorum MSS et edd. vett. quod cum Wagnero explicantes esse i. q. *quantum v. quoad*, ut sensus exeat, quem Cœc. posuit : « quatenus in illis non cursu et pugilatu certatur » ; quod convenit cum cap. 15, § 38. **Ma.**

17. *Præter Idææ matris famulos, eosque justis, etc.* Sic appellabatur Mater magna, ab Ida monte. Lucretius, II, 611 : « Idæam vocitant matrem, Phrygiasque catervas Dant co-

mites ». Stipem lex summovet, quoniam superstitione animos implet et exhaurit domos. Olim namque Isidis sacerdotes, aliique divinatione quadam et carimonia non exiguum æs colligebant, et pravam religionem inducebant, quod genus homines Æræactores fere vocabant. In hujusmodi homines Plato X de Legibus animadvertit. Idæam autem matrem ex Pessinunte advectam Nasica hospitio excepit. Megalensibus ejus famuli Galli stipem cogebant. Hujus stipsis sic Varro meminit, L. L. lib. IV, p. 42 : « Id apparet, quod ut alius, tum institutum etiam nunc, diis cum thesauris asses dant, stipem dicunt ». Lucretius eadem de re, II, 626 : « Ære atque argento sternunt iter, omnia circum Largifica stipe ditantes ». Tertullianus in Apol. c. 42 : « Certe, inquit, templorum vectigalia quotidie decurrunt. Stipes quoties quisque jam jactat ? Non sufficimus et hominibus, et diis vestris mendicantibus opem ferre ». Ovidius, Fast. IV, 350 : « Dic, inquam, parva cur stipe quærat opus ? Contulit æs populus, de quo delubra Metellus Fecit, ait : dandæ mos stipsis inde manet ». **TUAN.**

18. *Qui clepserit rapsitque.* Turnebus clepsit rapsitque, veteri pronuntiatione ; etiamsi non neget in MS suo esse cleperit, quod ipsum probatur Scaligero ad Varronem. Fabr. sævet scripturam mediã, nam

exitium; humana, dedecus. — Incestum²¹ pontifices supremo supplicio sanciunt. — Impius ne audeto²² placare donis iram deorum. Caute vota reddant. Poena violati juris esto²³. Quocirca ne quis agrum²⁴

Pall. et S. Vict. = qui clepserit rapitque = GAUT.

19. *Parricida esto*. Festus in Parici Quaestores: = Parricida non utique is, qui parentem occidisset, dicebatur, sed qualemcumque hominem. Id autem fuisse iudicat lex Numa Pompilii regis his composita verbis: SI QUIS HOMINEM LIBERUM DOLO SCIENS MORTI DUIT, PARRICIDA ESTO =. Similiter Romulus in suis legibus πᾶσαν ἀνδρῶπιαν πατροκτοίαν προσέειπεν, ut observat Plutarchus in Rom. 52. Vult igitur Noster, ut is = qui sacrum sacrove commendatum oleperit rapitque = (vel ut Turnebus edidit, *clepsit rapitque*) pari poenae subiciatur ac si parricidii reus fuisset, parricida vero, seu, quod eodem redit, homicida, impune potuit occidi. Vide Barn. Brissonium, Form. lib. II, pag. 140. DAV. — *Parricida esto*. Plato etiam eosdem homicidii et sacrilegii iudices constituit de Legg. IX, p. 854, Steph. p. 119 sq. Bekker. t. III, 3. Ma.

20. *Perjuri*. Perjuri et exitium a diis immortalibus exspectare debent, et infamiam et ignominiam a magistratibus et civibus. Gellius, lib. VII, cap. 18, refert eos qui neglecto iurejurando, quo obligati erant, ad Annibalem reversi non fuerant, infames ignominiososque vulgo fuisse, denique a censoribus omnium notarum damnis et ignominia affectos. Sancto enim et inviolate iusjurandum Romani colebant. Et olim qui juratus falsum testimonium dixerat de saxo Tarpeio deiciebatur. TURAN.

21. *Incestum*. *Incestum* proprie est

matrimonium vel coitus cum muliere legibus moribusque repugnans. Vid. Brissonius de vocum significatione, in v. *incestum* [cf. Lex Jur. p. 553]. Dicitur etiam *incestus*; et hoc loco ponitur de incesto Vestalium virginum. Hoc enim præcipuum erat, quod a pontificibus supremo supplicio sanciebatur. W.

22. *Impius ne audeto*. Cod. Cr. *impius*; Copp. Vict. b. *impii* et mox *placari* pro *placare*. MA. — Hæc deinceps inter se nexa sunt hæc sententia: diis dona ferantur, ita tamen, ne impius ea det, nec patet, et per ea deorum vindictam effugere. Et si quis diis aliquid vovit, id caute solvat, i. e. diligenter et juste, nec alterius cujusquam jus violet, nec justam aliorum possessionem diis consecret. Conferenda est explicatio legum c. 16 et 17. W.

23. *Violati juris*. *Violatae religionis* poena sit: penis afficiatur, qui contra jura religionis fecerit. Sic infra interpretatur hunc locum. TURAN. — P. v. juris esto. Quocirca ne quis agrum consecrato =. Cannegieter. de Notis, p. 336: Quæro primum, quæ poena statuenda, dein quorsum, rogo te, *quocirca?* neque enim agri consecratio ad jus, ejusve violationem pertinet. A Tullii, credo, manu est: = Poena violati juris esto, q. e. r. e. (Probus explicat *quanti ea res erit*, quibus verbis poenæ nihil est frequentius in legibus atque edictis, unam vide L. 179, D. de V. S.) Ne quis agrum consecrato =. CA.

24. *Agrum*. Agri consecrati sunt

consecrato. Auri, argenti, eboris sacrandi modus esto. — Sacra privata perpetua manento. — Deorum manium²⁵ jura, sancta sunt. Hos leto datos, divos²⁶ habento: sumptum in ollos luctumque minuunto».

23 X. ATT. Conclusa quidem est a te tam magna lex, sane quam brevi¹: et, ut mihi quidem videtur, non multum discrepat ista constitutio religionum a legibus Numæ² nostrisque moribus. — MARC. An censes,

ant sacri, ut quæ hodie vocamus prædia ecclesiastica et sacra. Clodius domum Ciceronis consecravit. L. Ninnius omnia bona P. Clodii consecravit: imperatores sæpe agros captos consecrarunt, etiam urbes, ut Carthaginem Africanus. Interdum Cereri caput cum honis sacrabatur. Lex Papiria vetuit ne cuius sedes injussu populi consecrarentur. Nunè ne agri consecrarentur cavet Cicero, a Platone sumpta lege. TURN.

25. *Deorum manium.* Augustinus, de Civitate dei, lib. IX, cap. 11, Platonicos ait, «animos hominum dæmonas esse arbitrari, et ex hominibus fieri Lares, si meriti sunt boni: Lemures seu Larvas, si mali: Manes autem deos dici, quum incertum est honorum eos seu malorum esse meritum». Hic tamen deos Manes, animos humanos corpore liberatos appellat, ut sepulchris inscribatur D. M. Nam Veterum opinio mortuorum animos consecravit, eisque parentavit denicalibus feriis, quas nunc lex et sepulturae jura sancit. TURN.

26. *Hos leto datos, divos habento.* Manes, sive animas defunctorum familiarium, consanguineorum, eorum, qui veluti in mari perierunt, quibusque adeo justa a familia presentibus fieri non potuerunt, quorumque ossa terra obtegi ab iis nequiverunt, divos

tamen habento, atque in lavario ponunto, colanto. CÆSARE.

X. 1. *Conclusa quidem est a te tam magna lex.* Restituimus cum Goerenz. et Sch. voculam *tam*, quæ apte inservit oppositioni, quam facit vox *brevi*, videlicet *spatio vel oratione*. Ceterum haud parum variant nostri quoque libri. Legitur *est quidem* in edd. Ald. Lamb. Gothofr. Brut. Sturm. cum cod. Cr. qui pergit «altera tam magna»; cod. M. «est quidem altera in magna»; cod. W. «apte magna», cum Copp. Victr. b. In edd. Asc. 2, Crat. Herw. (hæc dnm in varr. lectt. habent a te) Ald. Brut. Gothofr. legitur «apte tam magna»; edd. Car. Steph. et Sturm. habent, ut nos edidimus post Grut. Ernest. Wagn. Ed. Asc. 1, «altera tam magna», edd. Lamb. Paria. et Comm. cum Davasio faciunt. — *Conclusa* idem est quod *comprehensa*. Particula *quam* post *sane* anget hujus vocabuli vim. Pro *brevi* est *breviter* in edd. Sturm. Par. et in marg. edd. Lamb. et Gothofr. *Brevis* est in edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Ald. Car. Steph. (qui dicit, se in veteribus libris *brevi* et *breviter* reperisse) Brut. et hanc lectionem, quamvis parum aptam, tenent nostri codd. MSS omnes, itemque quatuor Goerenzii. Ma.

2. *Legibus Numæ.* Numæ leges ho-

quum in illis de republica libris³ persuadere videatur Africanus, omnium rerumpublicarum nostram, veterem illam, fuisse optimam, non necesse esse optimæ reipublicæ leges dare consentaneas? — ATT. Immo prorsus ita censeo. — MART. Ergo adeo expectate⁴ leges, quæ genus illud optimum reipublicæ contineant : et, si quæ forte a me hodie rogabuntur, quæ non sint in nostra republica, nec fuerint, tamen erant fere in more majorum; qui tum, ut lex, valebat. — ATT. Suade⁵ igitur, si placet, istam ipsam 24

dieque quædam in auctoribus reperiuntur, ut « Pellex aram Junonis ne tangito : si tanget, Junoni crinibus demissis agnum feminam cædito ». Et « Si quis hominem liberum sciens dolo neci duit, parricida esto ». — *Numæ*. Qui religionem et caerimonias romanæ reip. constituerat. Populi tamen romani religio, ut Cicero scribit, quum in sacra et auspicia divisa esset, adjunctumque esset tertium, si quid prædictionis causa ex portentis et monstribus Sibyllæ interpretes aruspicesque monuissent, Romulus auspicia, Numa sacra constituerat. TURN.

3. *An censes, quum in illis de republica libris*. Voculam *in* omittunt codd. Cr. et W. — Laudant quidem Turn. et Wagn. locum Ciceronis ex libris de Republica, quem servavit Nonius (pag. 1316, 47, sqq.); et Wagnerus quidem admodum corrupte; sed nunc aptiorem posuimus laudare locum ex Cic. de Rep. I, 46, pag. 115, ed. Mai. ubi est : « Sic enim decerno, sic sentio, sic adfirmo, nullam omnium rerumpublicarum aut constitutione, aut descriptione, aut disciplina conferendam esse cum ea, quam patres nostri nobis acceptam jam inde a majoribus reliquerunt ». Ma.

4. *Ergo adeo expectate leges*. Reduxi veterem scripturam Aldi; nam Victorii, Turnebi, Camerarii, Sturmii, Bruti editiones, *expectata* : neque ausus fuissem mutare, nisi vidissem eam in Aldina ultima, pro qua tamen nimium nolim pugnare, immo ne rixari quidem. GAUR. — *Ergo adeo expectare leges*. Vulgo *expectate*; in aliis *expectata*. Sed vera prorsus est ea lectio, quam nos ex Med. Harleian. pr. sec. et editione pervetusta promulgamus. Hæc enim pendunt a prioribus illis, « an censes non necesse esse ». DAV. — *Ergo adeo, expectate leges*. Merito non audiverunt Davisium Ernest. et reliqui post eum editores : ita enim oratio fieret parum suavis. Vulgatam tuentur plerique Gærenzii, nostri codd. Cr. W. et Copp. Victt. a. in Copp. Victt. b. est *expectata*, quod occupat edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. (sed hæc duse in lectt. varr. habent « ad ea expectate ») Paris. Car. Steph. Brut. Sturm. Gothofr. Comm. In cod. M. est *spectare*. Nostram lectionem ex edd. vett. tuentur Lamb. et Ald. Ma.

5. *Suade igitur, etc.* Tota reliqua pars libri est *suasio* harum legum et *explicatio*. Nam magistratus, qui le-

legem, ut ego, UTEI TU ROGAS⁶, possim dicere⁷. — MARC. Ain' tandem, Attice, non es dicturus⁸ aliter? — ATT. Prorsus majorem quidem rem nullam sciscam aliter⁹: in minoribus, si voles, remittam¹⁰ hoc tibi. — QUINT. Atque hæc mea quidem sententia est. — MARC. At ne longum fiat, videte. — ATT. Utinam quidem! quid enim agere malumus?

MARC. Caste jubet lex adire ad deos, animo videlicet¹¹, in quo sunt omnia: nec tollit castimoniam

gem esset laturus, eam per trinundinum in publico proponebat, ut quivis eam cognoscere posset: tum concionem habebat, in qua hanc legem suaderet oratione: oratione finita rogabat concionem, an hanc legem sciscere vellent, id est, assumere, sancire. Si eam assumerent, respondebant: «uti rogas». W.

6. *Uti rogas.* Allusit ad Tabellas, in quibus scriptum erat, «uti rogas». Vide ad Atticum, lib. I, 14, et Liv. lib. XXXIII, 8. P. MAN. — *Utei tu rogas.* Vulgo «utei rogas». At quum codices habeant «ut et tu rogas»; ab iis quam minime recedendum putavi. Solemne fuit, ut, accepta rogatione, sic dicerent. Vide B. Brissonium, Form. lib. II, p. 133. DAV. — *Utei r. possim dicere.* Hæc erat formula, absque *tu*, quod reduxit Dav. quamquam sine dubio librariis originem debeat. Alibi *tu* non usurpari fatetur etiam Ern. neque tamen illam vocem ejicere ausus est. Servavit eandem Wagn. in cod. Cr. est «ut et tu rogas», in codd. W. M. et Copp. Victt. b. «ut et tu rogas». In Copp. Victt. a. «uti et tu rogas». Quam altero loco posuimus lectionem, habent edd. Ascens. 1, 2, Crat. Herw. Paris. Ald. Car. Steph. Sturm. Brut. Gothofr. «Uti rogas» est in edd.

Comm. et Lambin. «Utei rogas» scriperunt Verb. Gœr. et Sch. Conf. Corradi Quæstura, pag. 350 edit. Ern. Ma.

7. *Dicere. Edicere* legitur in codd. Cr. W. Copp. Victt. b. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Ald. Paris. Car. Steph. Sturm. Brut. Sed *dicere* recte dederunt Lamb. et Comm. et post Davis. omnes præter Gœr. in ed. min. Mn.

8. *Non es dicturus.* Probam lectionem *dicturus* habent etiam nostri codd. Cr. W. M. (in hoc est legitur pro *es*), itemque edd. Lamb. Comm. et reliquæ post Dav. Ceteros libros et scriptos, et editos occupat lectio *adicturus*, quam novem codicum auctoritate ejecit etiam Gœr. Ma.

9. *Aliter.* Vox *aliter* utrobique ponitur pro «alia conditione» sc. «quam si suaserim (suaseris) legem». Ma.

10. *Remittam hoc tibi.* Id est, non exigam a te, ut illa formula rogandi utaris, et ego tibi ea formula «uti rogas» respondere debeam». W.

11. *Caste jubet lex adire ad deos, animo videlicet.* Optime Tertullianus de Orat. cap. 13: «Quæ ratio est, manibus quidem ablatis, spiritu vero sordente, orationem obire? quando et ipais manibus spirituales munditiæ sint necessariæ, ut a falso, a cæde, a veneficiis, ab idololatris ceterisque ma-

corporis; sed hoc oportet intelligi, quum multum animus corpori præstet, observeturque, ut casta corpora adhibeantur¹², multo esse¹³ in animis id servandum magis. Nam illud vel aspersione aquæ¹⁴, vel dierum numero tollitur: animi labes nec diuturnitate evanescere¹⁵, nec annibus ullis elui potest.

culis, quæ spiritu conceptæ manuum opera transiguntur, puræ alleventur. Hæ sunt veræ manditiæ, non quas plerique superstitione curant, ad omnem orationem etiam cum lavacro totius corporis aquam sumentes. Ibi vide L. A. Muratorium, cui, si velis, addas Joan. Lomeierum de Lustrat. cap. 16. DAV.

12. *Ut casta corpora adhibeantur.* Sic e nostris Paris. Reg. Balliol. et Ven. 1471. Reliqui cum pluribus editis, « ut casto corpore adeatur ». At magis placet altera ratio; quum quod eam præstent meliores libri; tum quod ea quæ sequuntur pluralem numerum flagitare videantur. DAV. — *Ut casta corpora adhibeantur.* Scribitur « casto corpore adeatur » in codd. Cr. W. Copp. Victt. b. edd. Lamb. Gothofr. Car. Steph. Ald. Brut. et in varr. lectt. in edd. Crat. et Herw. In ed. Sturm. et in vetere Caroli Stephani est « casto corpore adhibeantur », mixta utraque lectione. Quatuor Gærenzii et noster cod. M. cum reliquis edd. vet. meliorem lectionem exhibent, quam post Gruterum receperant omnes. Ma.

13. *Multo esse.* Pro « multo esse » scribitur « multo est » in codd. Cr. W. et Copp. Victt. b. errore ex scribendi compendio nato. Ma.

14. *Aspersione aquæ.* Huc illud Peraii pertinet, Sat. II, 16: « Et noctem flumine purgas ». Et Tranquilli in Augusto, cap. 94: « Pauloque post

egressum, illam expergefactam quasi a concubitu mariti purificasse se ». Antiqui autem superis sacra facturi, ablutione corporis se purgabant: inferis vero, aspersione. Quin ut castius operarentur, aliquot ante diebus secubabant: et si ante libidine polluti erant, aliquot dierum castimonia, corporis labem elui credebant. Etiam tricenarias interdum caerimonias, ut supra dixi, interdum vicenarias observabant, et se cibis quibusdam abstinabant. TURAN.

15. *Diuturnitate evanescere.* Sic rescribendum coniecit Lambinus, ac ita dant Harleian. sec. et editio per vetus. Vulgo « diuturnitate vanescere », quod mihi non arridet. Quamvis enim *vanescere* dicant Lucanus, Tacitus, Claudianus, Quintilianus, Arnobius, Lactantius, alique plures; Cicero tamen alibi non ita loquitur, sed *evanescere* semper adhibet. DAV. — *Diuturnitate evanescere.* Non dubitavimus cum Dav. et reliquis post eum servare verbum compositum, quod Ciceroni etiam sine libris fuit restituendum, nunc, quum duorum librorum veterum auctoritas accedat, servandum est. Gær. quum absit a duobus libris hoc vocabulum, delatum illud malebat, ut verbum *elui* per zengma ad duo substantiva referatur. Quod quamquam factum nolim, minus tamen probo Gærenzii sententiam verbum *vanescere* posterioris ætatis esse contententis. Ma. — *Nec anni-*

- 25 Quod autem pietatem adhiberi, opes amoveri jubet, significat, probitatem¹⁶ gratam esse Deo, sumptum esse removendum. Quid est enim, quum paupertatem divitiis etiam inter homines esse æqualem velimus, cur eam, sumptu ad sacra addito¹⁷, deorum aditu arceamus? præsertim quum ipsi deo nihil minus gratum futurum sit, quam non omnibus patere ad se placandum et colendum viam. Quod autem non iudex¹⁸, sed deus ipse iudex constituitur, præsentis poenæ metu religio confirmari videtur.

bus ulla. Non dubitavi admittere id, quod sententia omnino requirebat. Vulgati *manibus*, quod quidem in Pal. tert. Veram quart. Fabr. S. Vict. discrete *amanibus*. GAUR.

16. *Significat pietatem gratam esse Deo.* Vulgo *probitatem*; quæ vera quidem est sententia; sed huic loco parum congrua: quum *probitas* homines, *pietas* vero Deum respiciat. Igitur amplectenda videbatur illa lectio, quam suppeditarunt Ven. 1471 et editio Victoriana. Eam quoque pro varia scriptura Med. exhibet. DAV.—*Significat, probitatem gratam esse Deo.* Revocavimus cum Gær. et Sch. lectionem codd. MSS, quæ est in nostris quoque, et in edd. vet. quæ ad manum sunt, plerisque, præter edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. (quæ tamen duæ posteriores in marg. habent *probitatem*), Paris. quæ exhibent *pietatem*, cujus et ingrata est repetitio et sensus minus probabilis: nam animi probitatem placere diis vult, neque vero sumptam in cultu externo. Ern. ad Davisii partes se applicavit. Ma.

17. *Ad sacra addito.* Habent et istud iidem libri editi scriptique, nisi quod Turnebiana stet pro vulgata, quæ *adhibito*. GAUR.—*Sumptu ad*

sacra addito. Tuentur probam hæc lectionem *addito* codd. quatuor Gær. et nostri W. M. Copp. Vict. b. edd. Asc. 1, 2, Paris. et marg. edit. Gothof. In seqq. in cod. M. his legitur « Deo nihil », ibidem « non minus omnibus parcere » pro « non omnibus patere ». Ma.

18. *Quod autem non iudex.* Fere non displicet scriptura Pall. et Fabr. « non homo iudex ». GAUR.—*Quod autem non homo iudex.* Vulgo deest *homo*; quam vocem nus ex Pall. et Balliol. adjecimus, eamque postulat ἀνθρώπου ratio. DAV.—*Quod autem non homo iudex.* Non potui, quis cum Davisio et Schützio facerem, qui merito ἀνθρώπου concinniozem existimant addito vocabulo *homo*, cuius vestigium servat cod. M. in quo est « non habet iudex », quamque habent duo Gærenzii, quamquam recentiores; ita tamen, ut, si quis illam vocem cum Ernesto non plane necessariam iudicet, non admodum adverser. Ceterum etiam Wyttenbachio placuit additum in ed. Gær. min. vocabulum *homo*. Pro *iudex* cod. M. habet « in judi... »; voluit fortasse « in iudicium »; quod tamen minime esset probandum. Ma.

Suosque¹⁹ deos, aut novos, aut alienigenas coli, confusionem habet religionum, et ignotas caerimonias non a sacerdotibus. Nam a patribus acceptos²⁰ deos, 26

19. *Suosque deos.* Id est, proprios, non communes totius civitatis, ut in tabula legum est: « separatim nemo habessit deos ». W. — Offenditur Wagnerus voce *suos*, quia nihil habeat, ad quod referatur. Sed recte monet Gær. *suus* semper opponi « rebus publicis », et Sch. locum ad sensum Wyttenbachii explicat. Ma.

20. *Nam a patribus acceptos.* Sequutus sum eam scripturam, quae mihi visa est probatissima: nam in quibusdam libris ita scriptum est, « et ignotas caerimonias non a sacerdotibus, non a patribus acceptas. Deos ita placet coli ». LAMB. — *Et ignotas c. sacerdotibus. Nam a patribus, etc.* Merito hanc Gærenzii ex duobus codd. emendationem palmariam esse iudicavit Handius l. c. p. 567, et recepit Sch. Satis controversam esse hujus loci lectionem docent notæ Ursini, Grut. Davisii. Alias mox addemus: jam de nostris libris videbimus. Cod. Cr. « ign. caerim. esse sacerdotibus: nam patribus acceptos, etc. » Cod. W. « ignot. caerimonias non (in marg. *nosse*) sacerdotibus: nam patr. acc. » Cod. M. « ign. caerim. nosse sacerdotibus: nam patrib. acc. » Ita etiam Copp. Victt. a. et b. In edd. Asc. b. Crat. Herw. est: « ign. caerim. non a sacerdotibus, non a patribus acceptas. Deos ita placet coli, etc. » et sic etiam margo ed. Gothofr. In ed. Asc. a. est: « ign. caerim. esse a sacerdotibus. Nam a patribus acceptos d. » Ed. Paris. « ign. caer. non a sacerdotibus, non a patribus acceptos deos ita, etc. » ibique in annotatione post *acceptos* majorem distinctionem

poni vult Turnebus, quod factum est in ed. Comm. In edd. Ald. Lamb. Gothofr. Brat. Car. Steph. est « ign. caer. etiam sacerdotibus: nam a patribus ». Denique in edit. Sturm. et in varr. lectt. edd. Crat. et Herw. legitur « ign. caer. esse sacerdotibus: nam a patr. » Hülsem. verba « nostris sacerdotibus » glossam esse censuit. Ma. — *Et ignotas, etc.* Veteres libri: « et ignotas caerimon. nosse sacerdotibus. Nam patribus acceptos, etc. » Quam quidem lectionem puto esse rectam. Duo ait habere cultum novorum deorum privatum: primum, confusionem religionum, deinde nosse caerimonias, ignotas sacerdotibus, id quod prorsus vult esse absurdum. Illud *nosse* græca consuetudine positum pro *notitia* videtur, ut ait sensus, videri hos, qui sacra celebrant hujusmodi, habere notitiam quarumdam caerimoniarum, quas caerimonias ignorent sacerdotes, quum tamen sacerdotes scire omnes caerimonias debeant, quum sui causa, quia sacerdotes sunt, tum publici [vult, credo, *reipublicæ*] causa, ne quid fiat, quod civitati sit exitiosum. SCHAEFF. — Correxì ex MSS, tum aliis apud Davisium, tum Guelf. et edd. primis, in quibus est, « nam a patribus », et in fine *paruerint*. Ex « non a sacerd. » feci « nostris sacerdotibus » ex lectione eorumdem librorum, qui habent « nosse sac. » Ita omnia sunt plana. EAM. — Wyttenbachio placet Ernesti ratio; Gærenzio frigere videtur additum *nostris*. Rathius conjecit: « et ignotas caerimonias non a sacerdotibus, non a patribus acceptas. Acceptos deos, etc. » In quibus non

ita placet coli, si huic legi paruerint²¹ ipsi. — Patrum delubra esse in urbibus censeo : nec sequor magos Persarum²², quibus auctoribus Xerxes inflammasse templa Græciæ dicitur, quod parietibus includerent deos, quibus omnia deberent esse patentia ac libera, quorumque hic mundus omnis templum esset et domus.

XI. Melius Græci, atque nostri : qui, ut auferent pietatem in deos, easdem illos, quas nos, urbes incolere voluerunt. Affert enim hæc opinio religionem utilem civitatibus : si quidem et illud bene dictum est a Pythagora¹, doctissimo viro, tum maxime et pietatem et religionem versari in animis, quum rebus divinis operam daremus; et quod Thales², qui sapien-

facile aliquis Ciceronis manum agnovit. Ma.

21. *Paruerint ipsi. Paruerunt*, ab Ernesto restitutum, habent sex codd. apud Gær. optimi, itemque nostri Cr. et M. Copp. Victt. b. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Paris. Car. Steph. Sturm. Comm. Reliqui *paruerunt*, ut dedit Dav. Ma. — *Paruerint ipsi. Sc. patres*, nec novos, nec alienigenas deos coluerint, sed ex receptis hunc istumve peculiariter coli in familia sua constituerint. Ita locum hunc intelligo, non ut eum explicavit Turnebus. SCHWÆB. — *Paruerint. Sc. cives legem meam probarint. TUAN.*

22. *Magos Persarum. Magi certe ζοάνων καταγίνωσκον. Vide Menagium ad Laertii Proem. § 6, et locis ab eo laudatis addatur Celsus apud Origenem, lib. VII, p. 373. Hinc Asconius ad lib. I in Verrem, cap. 18 : « Persæ more gentis suæ nulla diis in terris templa condenda esse credebant, præsertim quum uni Soli, quem venerarentur, vix mundus ipse sufficeret.*

Erant ergo et ædium sacrarum et simulacrorum eversores. Sane Persæ « inflammasse templa Græciæ » constat ex iis quæ collegit B. Brissonius de Regn. Pers. lib. II, § 31 seqq. At eruditissimus et diligentissimus ille vir Herodotum, VIII, 109, et Josephum in Apion. II, 37, testes citare prætermisit. Dav.

XI. 1. *A Pythagora. Hanc Pythagoræ sententiam Plutarchus in libello de Superstitione sic refert : « Omninoque Pythagoræ sententiam ineptam ostendit, censentia tum demum nos optimos esse quum rebus divinis operam daremus ». Et in libro de Defectu oraculorum : « Ut modis omnibus Pythagoras vincatur, qui pietatem in hominibus maxime versari dixit, quum ad deos accederent ». Seneca : « Pythagoras ait alium animum fieri intrantibus templum, deorumque simulacra ex vicino cernentibus, et alicujus oraculi operientibus vocem ».*

2. *Et quod Thales. Ad Pythagoræ sententiam consimilem laudat Aristot-*

tissimus in septem fuit, homines existimare oportere, omnia quæ³ cernerentur, deorum esse plena; fore enim omnes castiores, veluti qui in fanis essent maxi-

telis locum Senec. Quæst. Nat. VII, 30, § 1: «Egregie Aristoteles ait, nunquam nos verecundiores esse debere, quam quum de diis agitur. Si intramus templa compositi, si ad sacrificium accessuri vultum submittimus, togam adducimus, si in omne argumentum modestiæ fingimur: quanto hoc magis facere debemus, quam de sideribus, de stellis, de deorum natura disputamus, ne quid temere, ne quid imprudenter aut ignorantes affirmemus, aut scientiæ mentiamur». Ad *Thales* Ern. hæc: Intellige dixit e superioribus a *Pythagora* dictum est. Cujus generis et alia exempla sunt. Hoc melius est, quam quod *Davisionis* placet, mox legendum esse *existimarit*, ut id ad *Thales* referatur: nam deberet esse *existimavit*. *Rathius*, si *Lambini* lectio ex libris esset, pro: quod a *Thaleto* sc. dictum est, malle se: quod a *Thaleto* est. Neutrum necessarium: hoc minus etiam probandum. Ma.

3. Et quod *Thales*... homines existimare oportere, omnia quæ cernerentur, deorum esse plena. Sic edidit *Gruterus*; ac ita dat *Car. Stephani* vetus, nisi quod ille paullo melius omnia quæ cernerent. *Ascensius*, *Victorius* et *Lambinus* habent, « et quod *Thales*... homines existimare oportere, deos omnia cernere, deorum omnia esse plena ». At *Paris. Reg. Eliens. Harleian. pr. sec. Med. editio* pervetus et *Ven. 1471*, representant « et quod *Thales*... homines existimare (*Paris. et Reg. existimarit*) oportere omnia cernere deorum esse plena ». Non difficulter hinc erui

potest *Tullii* manus, is enim, prout censeo, scripsit « et quod *Thales*... homines existimarit oportere omnia credere deorum esse plena ». Certe *Thales* ὅλην πάντα πλήρη θεῶν εἶναι, ut refert *Aristoteles* de Anima, lib. I, cap. 5, pag. 386, F. Vide *Diogenem Laertium*, lib. I, c. 27. *DAV.* — *Homines existimare oportere*, etc. Nos quoque servavimus cum *Ern. Wagn. Gœrens.* et *Sch. Gruteri* lectionem, quamquam eam non plane probemus. Librorum nostrorum lectiones valde variant. *Cod. Cr.* ut octo *Gœrenzii*, « homines existimare oportere omnia cernere deorum esse plena », ita etiam *cod. W.* sed hic vocat omnia non nisi superscriptam habet inter oportere et cernere. *Cod. M. existimarit*, omisso omnia. *Copp. Viott. b.* ut *cod. Cr.* In edd. *Asc. 1, 2, Cr. Herw. Ald. Paris. Car. Steph.* (idem ex *cod. vet.* enotavit: « existimare oportere, omnia, quæ cernerent, deorum esse plena ») *Sturm. Brut. Gothofr. Lamb.* habent « existimare oportere deos omnia cernere, deorum omnia esse plena ». *Ed. Comm.* habet, ut *Caroli Stephani* vetus. *Gœrenzius* locum de glossemate suspectum et sic restitendum judicat: « homines oportere omnia, cernere, deorum esse plena », ita, ut aliquando verbo cernere glossema existimare superscriptum fuerit, posteaque in contextu receptum; vocem omnia verbo esse præmissam, ut gravior ejus sonus esset. Denique verbum cernere ita usurpari absolute pro intelligere a *Nostro*, *Acad. II, 5, 14*. Ego ad codicum vestigia propius accedentem dudum hanc lectionem in

me religiosis⁴. Est enim quadam opinione species
 17 deorum in oculis, non solum in mentibus. Eam-
 demque rationem luci habent in agris⁵. Neque ea,
 quæ a majoribus prodita est quum dominis, tum fam-
 ulis, posita in fundi villæque conspectu, religio
 Larum⁶, repudianda est.

Jam ritus familiæ⁷ patrumque servare, id est (quo-

Adversariis mihi probari scripsi: « et quod Thales... homines existimavit oportere omnia cernere deorum esse plena ». Neque vero Davisium conje-
 cisse existimavi, ut contendit Schüt-
 zius, vides ex ejus annotatione. Nunc video, neque Handio, editionis Gœrenzianæ censori, placuisse vulgatam, neque plane satisfacisse Gœrenzii con-
 jecturam; eumque in verbis « homines existimare oportere » latere credidisse Aristotelicum illud *ὁρῶν*, in libro de Anima, I, 5.— In sqq. Copp. Victt. b. exhibent *fere pro fore*. Ma.

4. *Veluti qui in fanis essent maxime religiosi*. Sic legendum esse cen-
 seo: nam vulgata scriptura, a qua non discrepat antiqua, « veluti quo infans esset maxime religiosus », ferri non potest. Turnebi autem conjectura, « velutique in fanis essent, maxime religiosos », non placet: nam hoc *maxime religiosos* ad homines relatum duriusculum est, quum religiosi dicantur fere a Latinis *εὐορχοί*, hoc est, qui iusjurandam servant. *Fanis religiosi* autem usitate et eleganter dictum est: nam fana, delubra, templa, *loca religiosa* dicuntur a Latinis, quæ hominibus religionem afferunt; seu, quæ homines, qui ea adeunt, religio-
 nis implent; seu quæ sua vi religio-
 nem quamdam continent, ut qui ea adeunt, non possint non religiose in eis versari. LAMB.

5. *Luci... in agris*. Conf. Plin.

Histor. Natur. XII, cap. 1, sect. 2, p. 654 Hard. ubi est: « Hæc facere numinum templa (*arbores* intelligit), priscoque ritu simplicia rura etiam nunc Deo præcellentem arborem dicant. Nec magis auro fulgentia atque ebore simulacra, quam lucos, et in iis silentia ipsa adoramus ». Ma.

6. *Religio Larum. Parum* in veteri, sed *Larum* ex lege emendavi, quum *patrum* vitiosæ in excensis legeretur. Compitalibus autem rem divinam Laribus faciebant, quibus tot pile quot capita servorum erant, et tot effigies quot essent liberi in familia, a patribus familias poni solebant. Cato de Villico, R. R. cap. 5: « Rem divinam, nisi compitalibus in compito, aut in foco ne faciat ». Servius autem Tullius, ut Plinius scribit Hist. Natur. lib. XXXVI, c. 70, primus compitalia et ludos Laribus instituit. Romæ autem compitalitios ludos facere solebant, ut Cicero scribit, magistri vicorum. TURN.

7. *Ritus familiæ*. In sacrificiis privati et compitalitiis, quo ritu et modo familia solita sit rem divinam facere atque adeo in omnibus sacris privatis. TURN.—*Jam ritus f. patrumque servare id est (quoniam antiquitas proxime accedit ad deos*, Cænegieter. l. 1. Divi enim sunt patres, id est, proavi, lares) a diis quasi traditam religionem tuari. Ego cum verbis: « quoniam... ad deos » confero Cæ.

niam antiquitas proxime accedit ad deos) a diis quasi traditam religionem tueri.

Quod autem ex hominum genere consecratos, sicut Herculem⁸, et ceteros, coli lex jubet, indicat omnium quidem animos immortales esse, sed fortium bonorumque⁹ divinos. Bene vero, quod¹⁰ Mens, Pietas, ²⁸ Virtus, Fides consecratur manu¹¹: quarum omnium Romæ dedicata publice templa sunt, ut illa qui habeant (habent autem omnes boni), deos ipsos in

Tusc. I, 12: « omni antiquitate, quæ, quo propius aberat ab ortu et divina progenie, hoc melius ea fortasse; quæ erant vera, cernebat ». Ca.

8. *Herculem*. Romulus sacra Herculis ab Evandro instituta suscepit, et Heronli ritu græco sacra fieri voluit, « factor immortalitatis virtute partæ, ad quam eum sua fata ducebant », ut ait Livius, I, 7. Athenienses autem, ut Aristides scribit tom. II, p. 120, primi omnium Herculem colere consecrareque ceperunt. TUXÆ.

9. *Fortium bonorumque*. Cicero de Natura Deor. lib. III: « Nonne mavis illud credere quod probari potest, animos præclarorum hominum, quales isti Tyndaridæ fuerunt, divinos esse et æternos? » Et de Republ. lib. VI: « Omnibus qui patriam conservarint, adjuverint, auxerint, certum esse in cælo ac definitum locum, ubi beati ævo perpetuo fruantur ». TUXÆ.

10. *Bene vero, quod*, etc. Cicero, de Nat. Deor. lib. II, cap. 23: « Tum autem res ipsa, in qua vis inest major aliqua sic appellatur, ut ea ipsa vis nominetur Deus, ut Fides, ut Mens; quas in Capitolio dedicatas videmus proxime a M. Emilio Scauro: ante autem ab Atilio Calatino erat Fides consecrata. Vides Virtutis templum, vides Honoris a M. Marcello renova-

tum, quod multis ante annis erat bello Ligustico a Q. Maximo dedicatum. Quid Opis? quid Salutis? quid Concordiæ? Libertatis? Victoriæ? quarum omnium rerum quia vis erat tanta, ut sine Deo regi non posset, ipsa res deorum nomen invenit ». Atilius autem Glabrio Pietati ædem construxit. TUXÆ.

11. *Consecratur manu*. Vel quod in consecratione templorum manu postis tenebatur. Livius, de dedicatione Capitolini templi, lib. II, cap. 8: « Postem jam tenenti consuli foedum inter precationem deum nuntium incutiunt ». Cicero pro domo, cap. 46: « Postem teneri oportere in dedicatione templi videor audiasse ». Vel quod templa manu, id est, opere manu facto, ponebantur: quod verius puto: cujusmodi illud Maronis est, Georg. II, 156: « Tot congesta manu præruptis oppida saxis ». TUXÆ.—Cann. de Not. p. 336: « Frigida videntur quæ in medium proferunt, qui manu vindicare student. Unam *M* positam fuisse suspicor, denotat autem litera hæc et *manum* et *memoriam*. Præferam ergo *memoria*, vel in *memoria*. Sacrosancta habetur in memoria hominum ». Quid alii tentaverint supra expositum est in annot. Ego h. l. laudo mihi Cærenzii modestiam. Ca.

animis suis collocatos putent. Nam illud vitiosum, Athenis quod, Cylonio¹² scelere expiato, Epimenide Crete suadente, fecerunt Contumeliæ fanum et Impudentiæ. Virtutes enim, non vitia consecrare decet. Araque vetus stat¹³ in Palatio, Febris; et altera Esqui-

12. *Cylonio scelere.* Historiam ita scribit Thucydides, lib. I: «Cylon quidam Atheniensis fuit Olympionices, vetusta nobilitate, magnaque potentia. Ipsi Delphi oraculum consulenti respondit Deus, uti maximis Jovis feris Athenarum arcem occuparet. Is postquam Olympia quæ in Peloponneso celebrantur advenire, arcem invasit. Quod ubi cognitum est, Athenienses ex agris populariter in eam ad opem urbi ferendam concurrerunt, ac sedentes juxta obsederunt. Ceterum qui cum Cylone obsessi erant, et ab annonâ et ab aqua misere conflictabantur. Cylon igitur ejusque frater clam fugam faciunt: reliqui ad aram, quæ in arce erat, supplices consistunt: quos sedibus extractos Atheniensium custodes, ut in sede jamjamque animam acturos viderunt, ne quid sceleris admitterent, extra abductos obruncarunt; sed et quosdam, qui ad Eumenidum aras conserderant, in transitu jugularunt. Inde piaculares deæque sacri ipsi posterique eorum vocati sunt. Igitur et Athenienses illos exegerunt, et Lacedæmonius postea Cleomenes cum Atheniensibus per seditionem; vivosque non solum pepulere, sed et sublata mortuorum ossa abjecere». Ceterum Epimenides Athenas scelere Cylonio expiavit XLIV Olympiade. Hujus rei meminit primo Leg. Plato, pag. 572: «Sic etenim forte inaudisti, Epimenidem, qui ex nostra familia fuit, virum fuisse divinum, eum vero decem ante res Persicas annis,

ad vos profectum, ex Dei oraculo sacra quædam obisse». Fuisse porro apud Athenienses Contumeliæ et Impudentiæ aras, Zenobius in proverbio *Dea Impudentia* sic declarat, Φασι Θεόπρασος ἐν τῷ περὶ νόμων, ἔρως καὶ ἀναιδίας κατὰ τοὺς Ἀθηναίους εἶναι βεβηλούς. Id est, «Theophrastus in libro de leg. apud Athenienses Contumeliæ et Impudentiæ aras esse prodit». Lastravit autem non solum Athenas, verum etiam alias multas urbes Epimenides, si Pausaniæ fides habenda est. TURAN.

13. *Araque vetus, etc.* Muretus ita legit, «Araque, quæ vetus stat in Palatio, Febris, et altera Esquilis Mææ Fortunæ, detestataque omnia ejusmodi, repudianda sunt». Vide de N. D. lib. III, cap. 25. P. MARI. — *Araque vetus stat in Palatio Febris.* Pal. quart. «araque vetustissima est Palatio Febris». GAVRUA. — *Araque vetus stat in Palatio.* Pal. quart. et Balliol. «araque vetustissima est Palatio». Paris. et Reg. «araque vetustina est Palatio». Lege «araque vetusta est in Palatio». DAV. — *Araque vetus.* Romani non virtutes solum, verum etiam vitia colebant, dum illa placata volunt. Plinius, lib. II, c. 5: «Ideoque etiam publice Febris fanum in Palatio dicatum est: Orbonæ (æ dea orbis liberis præest, ut Arnobius, lib. IV, pag. 131, ait) ad ædem Larium ara: et Mææ Fortunæ Esquilis». Cicero de Natur. Deor. lib. II, cap. 23: «Quo ex genere Cupidinis et Voluptatis, et Libertinæ Veneris

liis, Malæ Fortunæ, detestataque¹⁴ : quæ omnia ejusmodi repudianda sunt. Quod si fingenda nomina, Vicepotæ potius vincendi atque potiundi, Statæ standi, cognominaque Statoris et Invicti Jovis¹⁵; rerum-

vocabula consecrata sunt vitiosarum rerum, neque naturalium ». Idem de Nat. Deor. lib. III : « Febris enim sanum in Palatio ad ædem Larum, et ædem Malæ Fortunæ Esquiliis consecratam videmus ». TURAN. — *Ataque vetus*. Cann. l. I. « Contextus postulat: *ara quidem vetus* ». Alia et graviora hulcera latebant in h. l. de quibus vid. annott. Ca.

14. *Malæ Fortunæ, detestataque*: quæ omnia ejusmodi. Nihil adjuvant hic membranae nostræ. Nam Pal. tert. stat a vulgato; quartus vero legit, « detestataque hujusmodi repudianda sunt ». S. Vict. « detestataque omnia ejusmodi rep. » nec aliter Fabr. nisi quod is *detestataque*. Videatur Turnebus, lib. XIV, cap. 6. GAVT. — *Detestataque, quæ omnia ejusmodi repudianda sunt*. Aliorum conjecturas referant Manntius et Lambinus. Paris. Reg. et Fabr. habent « detestataque omnia ejusmodi ». Pal. quart. « detestataque hujusmodi ». Ex MS S. Victoris repono, « Malæ Fortunæ. Detestataque omnia ejusmodi, repudianda sunt »; prout etiam Turnebus aliquando legendum censuit. *Detestata* passive capias oportet; ut « bella matribus detestata » dixit Horatius, lib. I, Od. 1, 24. Vide sis et Apuleium, Apol. p. 489. DAV. — *Malæ Fortunæ: detestataque omnia ej. rep. sunt*. Hoc loco satis superque vexato, quæ ante Davianum a viris doctis dicta sunt, in annotationibus prioribus expositum est. Nos reliquorum sententias et librorum nostrorum lectiones addemus. Codd. Cr. et W. habent, ut Davianus

edidit, nisi quod in cod. Cr. scriptum est *repudiandi*. Erravit igitur Gœrens. qui vocem *quæ* in nullo scripto legi credebat; eod. M. habet « detestataque omnia ejusmodi repudianda (sic) sunt »; Copp. Vict. b. « detestatur, quæ omnia ejusmodi repudianda sunt ». Edd. Asc. 1, Crat. et Herw. (hæ in varr. lectt.) Ald. Car. Steph. Brut. Sturm. habent ut ed. Davis. edd. Asc. 2, et Paris. ut Copp. Vict. b. ed. Comm. « detestatur, omnia ejusmodi repudianda sunt ». Ern. vocem *quæ* a MS Guelf. abesse dicit, idque merito probat, quia *quæ*. . . *ejusmodi* durius dictum est. Idem censebat Wagn. sed ipse, *Fortuna detestata* bene se habet, ait. Sed tum, respondet Gær. Cicero possisset « quæ ejusmodi omnia ». Idem recte monet, ideo turbasse et scribas et viros doctos, quia participium deponentis passiva significatione non semel a Cicerone poni non cogitaverint. Hülsemannus sub voce *detestataque* nomen aliquod proprium latere existimabat; sed quum quaerit utrum fuerit fortasse detestationis dea, quæ diceretur *detestata*, an legendum sit : « Invidiæ, Injuriæ, Injustitiæ » : nihil sani protulisse in medium censendus est. Schützins eandem, quam nos post Gær. rationem sequitur. MA.

15. *Quod si fin. nom. Vicepotæ... Statoris et Invicti Jovis*. Paris. Reg. Eliens. Harleian. pr. et Med. exhibent « quod si fingenda nomina vice potæ et (Paris. et Reg. e) potius vincendi atque potiundi statasandi cognominaque (Paris. ac Reg. *cognomina quæ*) Statoris et Invicti Jovis ». Salebrosus

que expetendarum nomina, Salutis, Honoris, Opis, Victoriæ: quoniamque exspectatione rerum bonarum erigitur animus, recte etiam a Calatino Spes consecrata est: Fortunaque sit vel Hujusce diei¹⁶, nam valet

quidem est locus; conjecturam tamen proferre nihil vetat. Itaque lego, « quod si fingenda nomina, Vicapota esset potius vincendi », vel « esse possit vincendi, atque potiundi, Stata standi, cognominaque Statoris et Invicti: rerumque, etc. » De Vicapota videss. Just. Lipsium, Epist. Quæst. II, 11, et Nic. Fabrum ad Senecæ Apoc. p. 502; de Statore, Senecam de Benef. IV, 7; de Invicto, Ovidium, Fast. VI, 650; de Stata, Festum. *Stator* autem et *Invictus* Jovis fuere cognomina: quod docet etiam Augustinus, C. D. lib. VII, cap. 11. Dav. — Vide Excursum VI ad calcem hujus libri.

16. *Vel Hujusce diei.* « Fortuna Hujusce diei » colebatur a Romanis, ut scribit Plinius, lib. XXXIV, cap. 8. Primus autem Benedictus Ægius Spolietinus ex veteris lapidis Capitolini auctoritate, in quo est « Vico Fortunæ Hujusce diei », Ciceronis locum hunc, qui antea mendose legebatur, correxit, et Plinii testimonio, quod corruptum et ipsum erat, confirmavit. Quum autem Plutarchus in libro de Fortuna Romanorum scripserit Ἰδίας Τύχης ἱερὸν in Palatio fuisse, et P. Victor in Palatio item posnerit vicum Hujusque diei; videndum ne ad eandem uterque Fortunam respexerit; quam in Mario, Τύχης ἡμίρας ἐκείνης idem Plutarchus appellavit: et Ἐπιπροφάνην, quam infra, quod Opis templum respiceret et forum, *Respicentem* Cicero nominavit. URSIN. — *Fortunaque, sit vel Hujusce diei.* Subintelligendum « recte consecrata est: » sive sit Fortuna, cui cognomen est

Hujusce diei, sive Respicens, sive Fors: nam erat Romæ Fortuna Fors, unde proverbium est « forte fortuna hoc accidit ». Hæc Fortuna Fors significabat in certos casus magis, quam aliquam partem vitæ humanæ Fortuna gubernatum. Erat etiam *Fortuna Primigenia* a gignendo, item *Fortuna Comes*. De muneribus ac frequentibus templis et honoribus hujus numinis apud Romanos Plutarchus disseruit in libro de Fortuna romana, p. 318, et seqq. W. — Fortunæ *Hujus diei* sedem Catulus vocit Cimbrico bello, quo die cum Cimbris pugnavit. Universe de cultu *Fortunæ* apud Romanos disseruit et in primis de *Fortuna* et de *Fortuna Primigenia* agit de Rhoer. in Otio Daventriensi, cap. 17, p. 118—130. Schefferus ad h. l. hæc adnotavit: « Gruterus: *hujusce diei valet hujusque diei i. e. uniuscujusque diei.* Non assequor, quid velit. Brissonius profecto, ad quem nos relegat, distinguit inter *hujusce* et *hujusque*, immo hoc loco legi vult *hujusque*, quod Marius Victorinus τὸ *hujusque* explicet *uniuscujusque*. Sed quidquid sit de Victorini verbis, apud Ciceronem retinendum censeo *hujusce*. Sensus ille est: potest Fortuna coli sub cognomento *Hujusce diei*, idque propterea, quia hoc cognomentum valet non in certum tantum diem aliquem, sed in omnes dies. Unoquoque enim die coli poterit Fortuna ejus diei, sic ut qualibet die, postquam advenit et facta fuerit hodierna, dicatur coli « Fortuna hujusce diei ». Hunc puto loci hujus

in omnes dies; vel Respiciens¹⁷, ad opem ferendam; vel Fors¹⁸, in quo incerti casus significantur magis; vel Primigenia¹⁹ a gignendo, Comes²⁰. Tum... ***

Desunt pauca.

XII. Feriarum festorumque dierum ratio in liberis²⁹ requietem habet litium et jurgiorum; in servis, operum et laborum : quas compositor¹ anni conferre

esse sensum verissimum ». Vocem vel omiserunt codd. Cr. et W. in edd. Paris. et Sturm. legitur *Fortuna*, quæ. MA.

17. *Vel Respiciens.* Respicientis Fortunæ ædes Romæ fuit juxta templum Jovis Victoris. Respiciens dicitur, quæ nos respicit, ut opem ferat. Ad respicientem fortunam venuste sic in Captivis allusit Plautus, act. IV, sc. II, 54 : « NE. Respice. MA. Fortuna quod tibi nec facit, nec faciet, Hoc me jubet ». TURAN.

18. *Fors.* Fortis Fortunæ ædes fuit trans Tiberim, ut Donatus ait, ejusque diem festum colebant, qui sine arte vivebant. Et etiam grates agebant, quibus aliquid successerat. Terentius, Phorm. act. V, sc. VI, 1 : « O Fortuna, o Fors Fortuna ». Columella, lib. X, p. 352, ed. Gryph. « Et celebres Fortis Fortunæ dicite laudes ». Eo igitur vocabulo significatur magna vis fortunæ et incerti casus. TURAN.

19. *Primigenia.* Romæ in colle Quirinali ædem fuisse Primigeniæ Fortunæ relatam est. Plutarchus in Capitolio scribit Primigeniæ Fortunæ a Servio delubrum consecratum. T.

20. *A gignendo, Comes.* Quæ nos a primo ortu comitatur. Sic enim legendum puto ex veteri libro, et Plut. interpretatione. TURAN. — Cann. l. I. « Primigeniam a gignendo comes tum ». Restituo « Primigenia, a gignendo cognominata ». — Istiusmodi

medela eum locum majore vulnere hiantem perasari posse nego. Quid ipse tentaverim vid. in Annot. Ca. — *Vel Primigenia a gignendo, Comes*, etc. Gruterus : « a gignendo comes : tum » ; ita et Turn. qui exponit : « quæ nos a primo ortu comitatur ». Ego mallet legere divisim : « a gignendo. Comes, tum » : ut illud *Comes* quoque innuat cognomentum Fortunæ, sicut *Primigenia* et *Fors*, et cetera. Neque enim dubito, quin et sub Comitæ cognomento eam colerint. SCHRFF.

XII. 1. *Quas compositor anni.* Hic locus, non magna immutatione facta, partim ex conjectura, partim ex vestigiis antiquæ scripturæ restitutus est : nam libri veteres habent plane, « quas compositor anni », ut nonnulli vulgati, « quia compositio anni, etc. » præterea « ad perfectionem », non ut vulgo *perfectionem*. Per « anni compositorem » autem eum significat, qui annum componit, quique populam docet, qui sint dies festi, qui profesti : qui religiosi, qui profani : qui fasti, qui nefasti, quo tempore intercalatur, etc. — *Quas compositio anni.* Restituimus cum Gær. et Sch. lectionem librorum longe plurimorum *compositio*, quæ est in Gærænzii omnibus, nostrisque Cr. W. et Copp. Vict. b. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Paris. Ald. Car. Steph. Brut. Comin. Gothofr. idque tum ideo feci, quia facilius in-

debet² et ad perfectionem operum rusticorum. Quod tempus³, ut sacrificiorum libamenta serventur, fetus-

telligo, quomodo librarii abstractum, quod dicunt, in concretum mutare potuerint voluerintque, quam vice versa; tum quia ipsum abstractum, ut recte monet Gær. sæpissime ponitur pro concreto, et universe nomina in *io* non actionem solum, sed id etiam quod agendum est et agendi animum significant. In eod. M. est *compono*, ut diximus, in Copp. Viett. a. *compositior*, ubi utraque lectionem conjunctam vides. Ma.

2. *Conferre debet*. Quid est = conferre ferias ad perfectionem operum rusticorum? = Puto dare ac tribuere ita, ut nihil minus perfici possint opera rustica, prout ea requirit anni ratio, ut = conferre ferias ad perfectionem = idem sit, ac referre et in relatione ac respectu ad perfectionem istam dare et constitnere. SCHÆFF. — In componendo anno debet ratio haberi feriarum, ut rustici et servi habeant interdum aliquid otii, sed ita, ne res rustica inde incommodum capiat, nec opera rustica possint absolvi. EAM. — Ad v. *perfectio*, i. e. absolutio, laudat Wagn. Orat. pro Marcello, 8, 25. Ma. — *Quas compositor anni conferre debet ad perfectionem operum rusticorum. Quod tempus, ut sacrificiorum. Vulgo debet et ad perfectionem.* Nos conjunctionem fide MS Balhol. expansimus, nec eam Ascensius ut Turnebus agnoscent. Tam levi tamen opera locus haud est perpurgatus. Forsan rescribendum: = *Quas compositor anni conferre debet ad perfectionem operum rusticorum in commodum tempus*. Dein alterius legis sequitur explicatio: = *Ut sacrificiorum libamenta serventur, etc.* = DAV.

3. *Quod tempus*. Ern. se nescire ait,

quo referat hæc verba, et quomodo intelligat. Schefferus, nisi quod præter necessitatem emendare voluit locum, rem bene expedivit. Ita enim ille: Suspicio omnino legendum esse: = *Quo tempus et sacrificiorum libamenta serventur*. Sensus: diligenter observanda ratio intercalandi. Quare? quo servari possit tempus destinatum sacrificiis, servari quoque possint libamenta, in sacrificiis adhibenda, fetusque pecorum in iisdem. Puto enim præceptum fuisse, ut sacrificarent fruges novas, at intercalandi imperitia tempus illi rei destinatum incidisse in hiemem aut primum ver. Qui potuit institui id sacrificium ex ejus solennitate? — Recte monuit Rathius, esse h. l. accusativum absolutum, ac si dicatur: = *Quod ad tempus attinet, diligenter habenda ratio intercalandi est, ut sacrificiorum libamenta serventur*. — Ma. — *Quod tempus*. Diligenter habenda ratio intercalandi anni. Intercalatio etenim in sacris ad duo confert: tum ut ferie anniversario et suo tempore redeant, tum ut libamenta, quas feriis quibusque offerenda sunt, suo tempore habeantur. Nam per imperitiam intercalandi, et libidinem pontificum æstivæ interdum ferie, hiemales fiebant: et hybernæ, æstivæ: nec tum propria reperiri libamenta poterant. Qua de re consulto Macrobius, lib. I, capp. 13, 14. Anno autem nondum correcto a Julio Cæsare (hæc enim ante bellum civile scripta sunt post lib. de Rep.) alternis annis mensis intercalaris interponebatur, ut lunæ cursus qui mensis metiebatur, cum sole congrueret. Hic quidam = ad quod tempus = legunt, quod non perinde probō. TURN. — = *Quas (ferias) c. anni con-*

que pecorum, quæ dicta in lege sunt, diligenter habenda ratio intercalandi est: quod, institutum perite a Numa⁴, posteriorum pontificum negligentia⁵ dissolutum est.

Jam illud ex institutis pontificum et aruspicum, non mutandum est, quibus hostiis immolandum cuique deo, cui majoribus⁶, cui lactentibus, cui maribus⁷, cui feminis.

ferre debet et ad perfectionem operum rusticorum: quod tempus... Cannegieter. l. l. « *Et vel etiam* huc non convenit, adhaesisse perperam opinor ex præcedenti debet. Pro quod tempus malim in quod tempus, repetito in ex præcedentis rusticorum litera ultima. Ad id tempus vult ferias conferri, quo consummata sunt et perfecta opera rustica ». Ca.

4. *A Numa.* Nam Valerius Antias Numam primum auctorem intercalationis fuisse sacrorum causa ait; Junius Servium regem: Tuditanus decemviro. Adstipulatur Cicero Antiati, ut Livius, qui quidem ita scribit: « Atque omnium primam ad cursum lunæ in duodecim menses describit annum: quem, quia tricenos dies singulis mensibus luna non explet, desuntque dies solido anno, qui solstitiali circemagitur orbe, intercalares mensibus interponendo ita dispensavit, ut vigesimo quarto quoque anno ad metam eandem solis, unde orsi essent, plenis annorum omnium spatium dies congruerent. Numa etiam Janum geminum dedicarat, cuius effigies digitis ita compositis erat, ut 365 dierum notas haberet. TURAN.

5. *Pontificum negligentia.* Lenius agit Cicero quam reliqui scriptores, qui delictum non negligentia, sed fraudi tribuunt. Censorinus, cap. 20: « Quod delictum ut corrigeretur, Pon-

tificibus datum est negotium, eorumque arbitrio intercalandi ratio permissa. Sed horum plerique ob odium vel gratiam, quo quis magistratu citius abiret diutiusve fungeretur, aut publici redemptor ex anni magnitudine in lucro damnove esset, plus minusve ex libidine intercalando rem sibi ad corrigendum mandatam ultro depravarunt ». Similis est querela Solini, p. 5; Ann. Marcollini, lib. XXVI, p. 485, et Macrobbi Saturn. I, 14. DAV.

6. *Cui majoribus.* Ut Neptuno taurus major hostia immolatur: Robigo; lactens catellus (*Saovetaurilia* etiam *lactentia* apud Catonem, R. R. c. 141, sunt): Matri Deum, femina ut porca: Libero patri mas, ut hircus. Arnobius, lib. VII, pag. 282: « Quæ est enim causa (requiram ut eadem rursus) ut ille tauris Deus, hæc alius honoretur aut ovibus, hic lactentibus porculis, alter intonsis agnis, hic virginibus buculis, capris ille corautis, hic sterilibus vaculis, ut ille ingentibus scrophis, hic albensibus, ille atris, alter feminei generis, alter vero animantibus masculinis? » Major hostia lactenti opponitur, quæ adolevit, ut homines majores et minores ab ætate dici solent. TURAN.

7. *Cui maribus, cui feminis.* Arnobius, lib. VII, pag. 282, ait, maribus mares hostias, feminis feminas immolatas fuisse. TURAN.

Plures autem deorum omnium, singuli singulorum sacerdotes, et respondendi juris, et⁸ confitendarum religionum facultatem afferunt.

Quumque Vesta, quasi focus urbis, ut græco nomine est appellata (quod nos prope idem græcum interpretatum nomen tenemus), consepta sit⁹; ei colendæ virgines¹⁰ præsent, ut advigiletur facilius ad

8. *Et confitendarum.* Illa descriptio sacerdotum ad confessionem religionum impellet. *ТРАВ.—Canneg. de Notis, p. 337: «Plures autem deorum omnium, qui sunt quasi generales, universorum sacerdotum ministri, singuli singulorum deorum, speciales quasi, sacerdotes, et respondendi juris, hoc est, interpretandi fatidicorum, et vatum effata incognita, et conficiendarum (sic lego pro confitendarum, aut conferendarum, quæ sunt in aliis, adjunctus auctoritate libri veteris, qui habet confitendorum) religionum, id est, quo modo religiones, caerimonias, puta et sacra, conficere oportet, facultatem afferunt. Confer ipsam de his legem in cap. 8 præcedenti». In conficiendarum assentientem habet Wytttenbachium, alios, quos vide in annot. nostris. Et «justa confecta» legimus infra II, 25, 64. Scripturam quod attinet: similiter in marmoribus obvium contio pro concio. Vid. Grut. thes. p. 506, 507. Nec aliter cod. Vatic. de Republica, I, 4, init. «in catione», et contra idem ibid. cap. medio *condicionem*, ne plura congeram in re satis vulgata. Ca.*

9. *Consepta sit.* Focus est in libro MS. Et paullo infra «consecta sit» pro «complexa sit», ut videatur legendum «conspicua sit». *УАСИХ.—Quumque Vesta quasi focus urbis.* Cod. M. *Vestia*, quod proxime accedit ad græcum *Ἑστία*, quodque fortasse

aliquis ferri posse censeat, si scribatur: «Quumque *Ἑστία*, ut græco nomine est appellata, quasi focus urbis (quod nos prope idem græcum nomen tenemus), complexa sit». *Focam* habent libri nostri MSS omnes; et recte quidem; sed infra codd. Cr. W. et M. «consecta sit»: quod stare non potest. Idem tamen quum servatum vellent editores, supra scripserunt *focus*, ut edd. Ald. Brut. Sturm. Grat. Herw. Car. Steph. Gothofr. edd. Asc. 1 et 2, habent, ut codd. nostri; Copp. Vict. b. «focus...conspexa sit», ed. Paris. «focus...conspexa sit», Verb. «focus...consepita sit», quod neque nominativo, neque vocativo aptum esse reete judicat Ern. denique edd. Lamb. et Comm. ut nos edidimus, utque duo habent apud Gærenzium libri MSS. Ad rem cf. Livium, I, 20; Dionys. Halic. II, 65. In seqq. Lamb. dedit *advigilent* pro *advigiletur*. Ma. — *Quasi focus urbis complexa sit.* Ita editio Turnebi, et alludant aliquot MSS. Antiquiores tamen: «focus urbis conspexa», quomodo item exstat in Victoriana: nam lectio communis: «focus urbis conspexa sit». GAUR.

10. *Virgines.* Quatuor initio erant Vestales, postea sex. Inextinctum custodiebant ignem Romæ, ut æternus in Græcia prytæncis servabatur. Is tamen quotannis mense martio Romæ accendi solebat. Macrobius, Saturn.

custodiam ignis, et sentiant mulieres in natura feminarum omnem castitatem pati¹¹.

Quod sequitur vero, non solum ad religionem pertinet, sed etiam ad civitatis statum, ut sine iis, qui sacris publice præsint, religioni privatæ satisfacere non possint. Continet enim, reipublicæ¹² consilio et

lib. I, cap. 12 : « Hujus etiam die prima, ignem novum Vestæ aris accendebant, ut incipiente anno, cura denno servandi novati ignis inciperet ». TURAN.

11. *Castitatem pati*. Alii codices « omnium », vel « omnium deum, castitatem pati ». Paris. vero, Harl. sec. et editio pervetus lectionem dant, quam Victorio præeunte, Gruterus exhibuit. Lipsius de Vesta, cap. 5, ponit : « naturam feminarum omnem castitatem pati ». Lambino placet « a natura feminarum omnem castitatem peti ». Nec contemnenda videtur ea conjectura. Malim tamen « in natura feminarum omnem castitatem probari ». DAV. — *Naturam feminarum omnem castitatem pati*. Ita scripsi ex conjectura Lipsii, quam probavit Wagnerus et receperunt Gœr. et Sch. hoc sensu : « eam esse naturam mulierum ut exercere possint omnis generis castitatem ». Ita sensu *durandi* Columella de R. R. II, 10, dicit *ævum pati*. Hülsemanno placet Pearcii conjectura « a natura . . . peti », itemque Ernesto. Cuiusmodi vero Schefferi conjectura placere poterit scribenti : « in natura feminarum omnium (sc. esse), castitatem pati. . . ? » Quasi Cicero in tali sententia omittere possit *esse*, quod ne pessimus quidem scriptor faceret. Mira est lectio cod. Cr. ubi est : « in natura feminarum omnium de vi castitatem pati », in qua scribiline fortasse verior lectio latet. In cod. W. et Copp. Victt. b. est, ut vulgo editur; in cod.

M. « in natura feminarum omnium castitatem pati », et ita edd. Sturm. Car. Steph. Brut. Gothofr. Vulgatam servant Crat. Herw. Paris. Ald. Comm. Grut. Ern. Wagn. ed. Bip. habet : « in natura feminarum omnem castitatem peti ». Denique edd. Asc. 1 et 2 habent : « naturam feminarum omnium castitatem pati »; quæ Ascensianarum lectio certe multum præstat vulgatæ. Ceterum conf. Pitisci Lex. Antiqq. Rom. vol. III, p. 690. Ma.

12. *Continet enim, reipublicæ*. Vitiata dubio procul est hæc scriptura; nam *reip.* vox manifesto παρὰ δὲ. Si vero legas *remp.* uti quidem dant Paris. alique codices, abundare *populum* necesse est agnoscas. Reponas itaque, « continet enim, rempubl. consilio et auctoritate optimatum semper indigere » : supervacuo vocabulo deleto. DAV. — *Continet enim*. Dicitur exquisite; i. e. ille locus in tabula legum continet hanc sententiam, significat hoc. W. — Gœr. non explicat primum vocabulum, sed de sequentibus dicit « consilium reipublicæ » id ipsum esse, quod « auctoritas optimatum », i. e. senatus, qui reipublicæ consulit; *populum* vero cum Wagnero de privatis intelligit. Quæ explicationes trium virorum conjunctæ mihi quidem satis placent. Sed v. notam sequentem. Ceterum in cod. W. scribitur *res publica*. In edd. Asc. 1, 2, est « continet. . . optimatum »; posterius etiam est in reliquis edd. vett. præter Paris. ubi est *optimatum*. Ma.

auctoritate optimatum, semper populum indigere : descriptioque¹³ sacerdotum nullum justæ religionis genus prætermittit. Nam sunt ad placandos deos alii constituti, qui sacris præsent solemnibus; ad interpretanda alii prædicta vatium; neque multorum¹⁴, ne esset infinitum, neque ut ea ipsa, quæ suscepta publice essent, quisquam extra collegium nosset.

31. Maximum autem et præstantissimum in republica jus¹⁵ est augurum¹⁶, et cum auctoritate conjunctum. Neque vero hoc, quia sum ipse augur, ita sentio, sed quia sic existimare¹⁷ nos est necesse. Quid enim

13. *Descriptioque*. I. e. distributio, divisio sacerdotum in varia genera. — *Ad placandos deos*: hi sunt pontifices. — *Ad int. prædicta vatium*: hi sunt decemviri, qui libros Sibyllinos inspicere debebant. W.

14. *Neque multorum*. Multa sunt etenim vaticinandi genera, quæ nunquam pop. rom. probavit: ut Chironantia, Lecanomantia, Pyromantia, Geomantia, aliaque hujusmodi. Prædictiones autem vatium nemo extra collegium verbi grati decemvirum noverat. Sic extra collegium augurum nemo auspicia interpretatur. Cicero in Antonium: « Sed augur verecundus sine collegis de auspiciis non interpretatur ». TURAN. — *Neque multorum*. Scilicet « vatium prædictiones ». Vult, non omnes temere prædictiones vatium habitas pro talibus, ut exponi deberent, sed paucas tantum, ut Sibyllinas et id genus. Quæ hic assuit Lambinus, pretii nullius sunt. SCHNEFF. — *Intelligo*: « neque multorum vatium ». Nimirum pauci *vates* consuluntur: primum ut ne interpretatio infinita et contradictoria existat; deinde, ut ne interpretatio in vulgum fluat, Turnebo non assentio. HULSEM. — *Neque mult.* I. e. non multorum va-

tum, sed unius Sibyllæ, quorum oraculorum unicum exemplar erat, quod servabatur a collegio decemvirorum, nec a quoquam, præter eos cognoscebatur. W.

15. *Jus*. Potestas et munus augurum, qui initio tres fuere, ut tres antiquæ tribus, Rhannonæ, Titicensis, Luceres, suam quæque augurum haberent. Postea numero multiplicati sunt, ita tamen ut semper impares essent. TURAN.

16. *Est augurum*. Particulam copulantem nesciant codices. Præterea Paris. alique plures dant *cum auctoritati*. *Legō*: « Maximum et præstantissimum in rep. jus est augurum, summæ auctoritati conjunctum ». Livius, I, 36: « Auguriis certe sacerdotioque augurum tantus honos accessit, ut nihil belli domique postea, nisi auspiciato, gereretur: concilia populi, exercitus vocati, summa rerum, ubi aves non admisissent, dirimerentur ». DAV.

17. *Existimare*. *Goer.* et quem idem habere solet sæpe nimis obsequentem, Sch. ex sex codd. quibus accedit noster cod. M. ediderunt *existimari*, quia, vulgata si vera esset, Cicero scripsisset « existimare nos necesse est ». Sed, si quid aliud, hoc est arguati.

majus est, si de jure quærimus, quam posse a summis imperiis et summis potestatibus comitiatus¹⁸ et concilia¹⁹ vel instituta²⁰ dimittere, vel habita rescindere? quid gravius, quam rem susceptam dirimi, si unus augur ALIO DIE²¹ dixerit? quid magnificentius, quam posse decernere, ut magistratu se abdicent²² consu-

Neque Handium l. c. p. 568, Gœrensius adsentientem nactus est, quum sic ante existimare, ex usu linguæ lat. positum, vulgatam defendat. In cod. M. est vos pro nos. In seqq. pro posse a in Copp. Victt. b. est postea. Ma.

18. *Comitiatus*. Vulgo accipitur, quasi idem sit, quod *comitia*: et sic est infra lib. III, c. 12 et 19. Proprie differunt vi terminationis, ut *comitia* sint conventus populi ad aliquid sciendum: *comitiatus* autem tota actio comitiarum. Plerumque tamen promiscue dicuntur, veluti sic dixit Messala apud Gellium, lib. XIII, cap. 15, ubi vid. Gronov. p. 599. Ma.

19. *Concilia*. Lælius Felix apud Gellium, XV, 27, sic ait: « Is qui non universum populum, sed partem aliquam adesse jubet, non comitia, sed concilium edicere debet ». In omnibus autem conciliis et comitiis augur præsto erat magistratui, omniaque ista augurato fiebant. Varro, L. L. lib. V, § 9: « Augur consuli adeat tum quum exercitus imperatur, ac præsit quid eam oporteat dicere: consuli auguri imperare solet, ut inlicium voeet, non accenso aut præconi ». Sed et impediabat augur rem nuntiatione. TURAN.

20. *Instituta*. Incepta vel inchoata.

21. *Si unus augur alio die dixerit?* Ita dedimus cum Dav. Ern. Bip. Wagn. et Sch. probante Wyttenbachio, quamquam libri non addicant. Cod. enim Cr. habet *alter*, codd. W. M. edd. Ascens. 1, 2, Crat. Herw. Ald. Sturm. Brut. (qui vero nostram probavit le-

ctionem) Gothofr. *alter*; edd. Paris. Comm. et Verb. *alium*, Grævius ad marg. ed. Comm. adscriptis *leg. in alium*. Car. Steph. et Lamb ediderunt, ut nos scripsimus. Gœrensius, quum in uno libro reperisset *auguratio dixerit*, in altero *augurario dixit*. in tertio quodam *augurato*, eddidit *alio dixerit*, quod totidem literis scriptum exhibent Copp. Victt. b. Addit Gœrensius vocem *die* nec alibi huic formulæ solemni addi solere. Sed commode laudat Sch. ipsum Ciceronem, Philipp. II, 33, ubi scriptum est: « confitere te, quum alio die dixeris, sobriam non fuisse »: ubi immota et sine lectionis varietate stat illa formula. Quod vero vox *die* nostro loco in nullo libro legitur, inde factum puto, quia prima proximi vocabuli syllaba eam absorpsit; veræ autem lectionis vestigia optime in Copp. Victt. b. apparent. Mox cod. Cr. *discernere* pro *decernere*. Ad rem vide Ciceronem de Nat. Deor. II, 4, ib. Dav. p. 226 ed. Cr. et nostr. Ma.

22. *Se abdicent*. Cicero lib. II de Nat. Deor. de Tiberio Graccho, cap. 4: « Post autem e provincia literas ad collegium misit, se, quum legeret libros, recordatum esse vitio sibi capium tabernaculum fuisse in hortis Scipionis: quod quum pomerium postea intrasset habendi senatus causa, in redeando, quum idem pomerium transisset, auspicari esset oblitus. Itaque vitio creatos consules esse. Augures rem ad senatum: senatus ut

les? quid religiosius, quam cum populo²³, cum plebe agendi jus aut dare, aut non dare? quid legem, si non jure rogata est, tollere? ut Titiam²⁴ decreto collegii; ut Livias²⁵, consilio Philippi, consulis et auguris: nihil domi, nihil militiae²⁶, per magistratus gestum, sine eorum auctoritate, posse cuiquam probari?

32 XIII. ATT. Age, jam ista video fateorque esse magna: sed est in collegio vestro inter Marcellum et Appium¹, optimos augures, magna dissensio; nam

abdicaent eos. Abdicaverunt. Sic apud Liviam tribuni quidam vitio creati magistratu se abdicant. TURAN.

23. *Cum populo, cum plebe agendi.* Agere cum plebe, agere cum populo dicitur magistratus, qui comitia habet iisque praest. Cum toto populo agitur comitiis centuriatis, cum plebe comitiis tributis. Cf. Dion. Halic. IX, p. 598, Sylb. W.

24. *Ut Titiam decreto collegii, etc.* Sic legendum existimat Adr. Turnebus; cui assentior. Quod si quis malit *Sulpiciam* legi, neque ego rejicio, neque ille improbat. Sed omnino *Titiam* legendum arbitror, ex antiquae scripturae vestigiis *Tetiam*. LAMB. — *Vel etiam.* Hic pro *etiam* nomen sicutus legis, quae decreto collegii augurum abrogata fuerit, desiderari videtur. Haud scio an *Sulpitiam* optime legamus: vel *etiam* conjunctio sit, intelligamusque collegii decreto etiam leges tolli. Dease tamen nomen omnino aliquod potius putem, quod in *etiam* depravatum sit. Fortasse non male *Titiam* hic reponas. Nam Titius trib. pl. seditiosus legem Agrariam tulerat; auctor Valer. Maxim. lib. VIII, cap. 1. TURAN. — Cannegiater. l. 1. — *Ut Titiam decreto collegii.* Mira hic fingunt interpretes. Parenthesi haec includo, et repono: ut taceam decreta colle-

gii. Mihi unice placet palmaria Turnebi conjectura. CA.

25. *Livias.* Philippus coa. inimicus Liv. Druso, obtinuit a senatu, ut leges ejus omnes uno senatusconsulto tollerentur: decretum est enim contra auspicia esse latus, neque iis teneri populum. Asconius auctor. TURAN.

26. *Nihil domi, nihil militiae.* Ita tres Gærentii codd. et Copp. Vict. a. itemque ed. Comm. probante Wyttenbachio; idem merito, ut exquisitias, eliderunt Dav. Gær. et Sch. Originem lectionis *familia* non male, credo, monstravit Schefferus, unde correctores fecerunt *foris*. Illud est in codd. Cr. W. M. (hic omisit repetitum *nihil*) edd. Ascens. 1, 2, Crat. Herw. Paris. (ubi Turn. jam monuit *militiae esse legendum*). *Foris* legitur in varr. lectt. Crat. et Herw. in edd. Ald. Lambin. Gothofr. Brut. Car. Steph. Verb. Ern. Wagn. Bip. Post magistratus omissa sunt in cod. M. verba *gestum, sine*, eorumque loco legitur *sit* in Copp. Vict. b. *gestus* pro *gestum*. MA.

XIII. 1. *Inter Marcellum et Appium.* C. Claudius Marcellus, Ciceronis in auguratu collega, verius prudentisque sentiebat de divinatione augurum, quam alter collega Appius Claudius Pulcher. Vide Cic. de Div. II, 35. Hic enim divinationi nimiam

eorum ego in libros incidi : quum alteri placeat, auspicia ista ad utilitatem esse reipublicæ composita ; alteri disciplina vestra quasi divinare videatur prorsus posse². Hac tu de re, quæro, quid sentias. — MARC. Egone? divinationem³, quam Græci *μαντικὴν* appellant, esse censeo, et hujus hanc ipsam partem, quæ est in avibus, ceterisque signis⁴ disciplinæ nostræ; quod, quum summos deos esse concedamus, eorumque mente mundum regi, et eorumdem benignitatem

potestatem tribuebat : vide Cicero. de Div. I, 58. W. — *Inter Marcellum et Appium*. Appius Pulcher de Augurali disciplina ad Ciceronem scripserat. Cicero in Epist. Fam. lib. III, Ep. 4 : « Quod egomet multis argumentis jam antea judicaram, maximeque illo libro Augurali, quem ad me amantissime scriptum snavissimum misisti ». Idem manes elicere et consulere solebat. Cicero, Tusc. I, 16 : « Inde ea quæ meus amicus Appianus *ἠεροποιὰς* faciebat ». Et apud Lucanum, lib. V, oraculum Delphicum consulit, quod consuli jam desierat, et ad cortinam invitam mittit Pythiaro. Eum, quum augurii consultissimus esset, collegæ irridebant, Pisidamque et Soranum augurem esse dicebant : hic autem cum Marcello in auguratu collega Ciceronis fuit. Cic. lib. II de Divin. cap. 35 : « Equidem assentior C. Marcello potius, quam Appio Claudio, qui ambo mei collegæ fuerunt, existimoque jus augurum etsi divinationis opinione principio constitutum sit, tamen postea Reipubl. causa reservatum ac retentum ». Marcellus etiam de augurali disciplina scripserat, ut ex hoc loco apparet. TURK.

2. *Quasi divinare videatur prorsus posse*. In Copp. Vict. b. legitur *quasi divinari videatur posse*, omissio *prorsus*, quod abest etiam ab ed. Comm.

Passivum si ponitur, verba *disciplina vestra* ablativo casu intelligenda sunt; quæ ratio certe parum est elegans. In cod. M. est « quasi divinatio... posse »; quæ lectio Davisio anasam præbuit ad conjecturam inutilem exprobandam. MA. — *Quasi divinare*, etc. V. D. in Obs. Miscell. IV, 3, p. 332, ita bariolatur : « alteri disciplina vestra quasi divinare videatur prorsus posse », ut intelligas *augures* aut *homines*, et *prorsus* in constructione referas ad *videatur*, non ad *posse*. Alter V. D. ibidem conjecit : « alteri disciplina vestra quasi divina res videatur prorsus esse ». CA.

3. *Divinationem*. *Divinatio* dicitur omnis ratio et ars, qua colliguntur signa rerum futurarum, hominibus ostensa beneficio deorum immortalium. De hac divinatione postea Cicero duos libros scripsit, in quibus eam ut philosophiæ partem impugnat, disputans adversus Stoicos. Argumenta, quibus eam h. l. tuetur, magis reipublicæ, quam veritatis, causa probat. Similia sunt de Divin. I, 1, 2, 41 et 42, de populis divinationem colentibus item de argumentis ibidem lib. I, cap. 5 et 6, et lib. II, cap. 17. W.

4. *Ceterisque signis*. Signa observantur, e caelo, ex avibus, tripudiis, quadrupedibus, et diris. TURK.

hominum consulere generi⁵, et posse nobis signa rerum futurarum ostendere, non video, cur esse divinationem negem. Sunt autem ea, quæ posui; ex quibus id, quod volumus, efficitur et cogitur. Jam vero permultorum exemplorum et nostra est plena respublica, et omnia regna, omnesque populi, cunctæque gentes; augurum prædictis multa incredibileriter vera cecidisse⁶. Neque enim Polyidi⁷, neque

5. *Et eorundem benignitatem hominum consulere generi.* Non sane movenda est hæc lectio, si modo fide codicum nitatur. At Gruteriani nostrique MSS, simul ac editio pervetus et Venet. 1471, *benignitatem* nesciunt. Rescribo = et eosdem (vel *eandem*, ut ad *mentem* referatur) hominum consulere generi. DAV.

6. *Augurum prædictis multa incredibileriter vera cecidisse.* Paris. et Balliol. *accidisse*. Reponendum videtur, « augurum prædicta multa incredibileriter vera accidisse ». Res enim non eveniunt quod ab auguribus prædicuntur; sed augures eas prædixisse censebantur, quod essent eventuræ. DAV. — *Augurum prædictis multa incredibileriter vera cecidisse.* Lege: « ex augurum prædictis multa incredibileriter vera cecidisse ». Syllaba præcedens est passim absumpsit *ex*, ut de Nat. Deor. II, 65 [p. 481 ed. maj. pag. 177 ed. min.], de Div. II, 67, Acad. IV, 48. *Cecidisse* est h. l. *fuisse*; et *ex prædictis* dicitur, ut Tuscul. V, 2, *ex præceptis*. RATH. — *Aug. prædictis... vera cecidisse.* Sunt in his vera mixta falsis. Si cum Wagnero *prædictis* casum tertium esse status [ut est de Orat. I, 21, 96, « insperanti mihi... cecidit »]: tum emendatione opus non est. Male item explicat Rath. vocem *cecidisse*, quæ explanatione non eget. Ernesto et Wagnero displicet apposi-

tum *vera*: mihi displiceret *omissum*. Ceterum cod. W. habet *ceciniisse*; cogitabat, credo, librarius de *vaticiniis*: sed tum scribendum fuit *prædicta*: quo facto tamen unusquisque rogasset: an *cantant* augurum prædicta? Paulo enim aliter se habent, quæ aliquanto superioris allata sunt ex Justino, VII, 6, « vetera Macedoniz fata... cecinerant ». Cod. M. habet *accedisse*; voluit *accidisse*, quæ glossa est in edd. Asc. 1, 2. Ma.

7. *Neque enim Polyidi.* Quidam *Polletis* hic legunt, qui sequi Saïdam videntur, qui *Polleta* quemdam scripsisse *ἰνέδιον διώνωμα*, quasi *ta victorium augurium* dicas, prodit. Et rursus quemdam ejusdem nominis, qui *οἰστροκορυά*, id est, *auguralia* conscripserit. Ciceronem tamen *Polyidi* scripsisse contenderim, etiam suffragante veteri libro. Hujus siquidem Homeras, ut optimi vatis, Iliad. N, 666, meminit. Enimvero hujus ut hoc libro, sic in I de Divinat. esp. 40, Cicero etiam meminit: « Quid Polyidam Coriathum? nonne Homeras et aliis multa, et filio ad Trojam proficiscenti mortem prædixisse commemorat? » Et Lucianus, Diss. cum Hesiodo, tom. II, p. 487: « Verum hanc quidem totam partem oblivioni tradidisti, in nullo poeseos loco vel Calchantem, vel Telephum, vel Polyidum, vel Phineum imitatus ». TURAN.

Melampodis⁸, neque Mopsi⁹, neque Amphiarai, neque Calchantis, neque Heleni tantum nomen fuisset; neque tot nationes id ad hoc tempus retinuissent, Arabum, Phrygum¹⁰, Lycaonum, Cilicum, maximeque Pisidarum; nisi vetustas ea certa esse docuisset. Nec vero Romulus¹¹ noster auspicato¹² urbem condidisset, neque Attii Navii¹³ nomen memoria floreret tam diu, nisi hi omnes multa ad veritatem¹⁴ admirabilia

8. *Melampodis*. Melampus vaticinationis prudentissimus fuit. Hinc Parœmia, « Symbolum Melampode vel Pollete eget ». Nam hi in conjectandis futuris sagacissimi fuerunt. Melampus autem ex eo vocatus fuit quod, quum expositus fuisset a matre et in densis arboribus depositus, ejus pedes extra opacum exstantes atri redditi sint solis calore. Is quum catuli draconis, quem interfectum sepelierat, circumlinxissent ejus aures, ad divinationem instinctus fuit, et vates optimus habitus est. TURÆ.

9. *Mopsi*. Mopsus vates egregius, Ampyci ex Chloride filius, ut ait interpres Apollonii: a quo proverbium, *Mopso certior*. De eo scribit Apollonius, Argon. lib. I, 65. Hunc et Amphilochem Argivorum reges fuisse scribit Cicero, lib. I de Div. cap. 40. Amphiaras, Calchas et Helenus omnibus noti sunt. TURÆ.

10. *Arabum, Phrygum*. Cicero, lib. I de Divinat. cap. 41: « Phryges autem et Pisidæ, et Cilices, et Arabum natio, avium significationibus plurimum obtemperant: quod idem factitatum in Umbria scimus ». Hi omnes populi, præter Arabes, inter se in Asia finitimi sunt. Lycaonas autem vocat eos qui Lycaoniam incolunt, quæ regio Ciliciæ, Pisidiæ, Galatiæ, et Cappadociæ finitima est. Phryges autem augurii inventores fuerunt. TURÆ.

11. *Nec vero Romulus*. Exstant hodieque versus Ennii in primo de Divinatione, cap. 48, quibus augurium Romuli in condenda urbe describitur: « Curantes magna cum cura, concupientes Regni, dant operam simul auspicio augurioque. Hinc Remus auspicio se devovet, atque secundam Solus avem servat: at Romulus pulcher in alto Quærit Aventino servans genus altivolantum. Certabant urbem Romanne Remanne vocarent: Omnis cura vires uter esset induperator ». TURÆ.

12. *Auspicato urbem condidissent*. Scil. *auspiciis ante captis*. Cicero de Nat. Deor. loc. cit. de Divinatione, I, 2 et 48. MA.

13. *Accii Navii*. In veteri libro *Attii Navii*, quod malo. Dionysius *Attium Nevium* vocat. Alii *Atium* jam scribunt. Hujus et Livius libro primo, et Cicero de Divinatione meminerunt. TURÆ.

14. *Ad veritatem admirabilia*. Nihil pejus facere potuit Davisius, quam morem gerere libro corrupto, scribens et *mirabilia*, ut est etiam in ed. Venet. 1494. Recte igitur Ern. et post eum omnes revocarunt veterem eamque probam lectionem, quam exhibent nostri codd. Cr. W. et Copp. Victt. b. In cod. M. est et *admirabilia*. A Davilii partibus stant edd. Ascens. 1, 2, Crat. Herw. Paris. sed frustra. Vide modo Ern. Clav. Cic. v. ad. MA.

dixissent. Sed dubium non est, quin hæc disciplina, et ars augurum evanuerit jam et vetustate, et negligentia. Itaque neque illi¹⁵ assentior, qui hanc scientiam negat umquam in nostro collegio fuisse; neque illi, qui esse etiam nunc putat. Quæ mihi videtur apud majores fuisse dupliciter¹⁶, ut ad reipublicæ tempus¹⁷ nonnumquam, ad agendi consilium sæpissime pertineret. — ATT. Credo, hercle, ita esse, istique rationi potissimum assentior. Sed redde cetera.

XIV. MARC. Reddam vero, et, si potero, brevi. Sequitur enim de jure¹ belli: in quo et suscipiendo, et gerendo, et deponendo, jus plurimum valet et fides²: horumque ut publici interpretes essent, lege

15. *Itaque neque illi.* Marcellus negabat divinandi scientiam in augurum collegio umquam fuisse: Appius etiam ætate sua esse affirmabat, quum tamen exolevisset et ignoraretur. TURAN.

16. *Fuisse dupliciter.* Scr. et edd. plures duplex, quod et revocavit Davia. Sed ei sequentia non consentiunt, quæ exprimunt modos scientiæ illius usurpandæ. *Fuisse* autem non satis placet, ex illa eadem causa, sive ipsum vitiosum sit, sive aliud verbum exciderit. Hæc Ernestus; quod ad prius optime, quod ad *fuisse* minus bene. Quis enim non videt, Ciceronem dicere velle: « dupliciter tractata est hæc scientia, ita ut, etc. » DAV.

17. *Ut ad reipublicæ tempus...* ad agendi consilium. *Ad reip. tempus*, id est, ad utilitatem reipublicæ adhiberetur divinatio, quamquam de ejus veritate dubitaretur; ita ut iis, quæ decrevisset magistratus, deorum auctoritas ad speciem accederet. « Ad agendi consilium », i. e. ut etiam valeret ad propositum agendi, ad actionem suscipiendam; ita ut de divinationis veritate non dubitaretur. W.

XIV. 1. *Sequitur de jure.* Jus fetialium significat ab Anco constitutum, ut vult Livius, quum jam tamen a Numa ante collegium fetialium institutum esset, si Dionysio credimus. TURAN.

2. *Jus ut plurimum valet et fides.* Omnes codd. MSS et edd. vet. ante Ern. habent *ut plurimum*, omnesque, credo, editores *ut plurimum* intellexerunt: *quam plurimum*. Hülsemannus, qui dixit, *ut non esse in codd. neque codices, neque edd. inspexit.* Ern. se delevisse ait *ut*, quia ineptum sit. Nihil minus: illud dicere poterat, se hujus particulæ ante superlativum hoc sensu positæ non habere alia exempli. Neque Gær. ullum reperit locum, quamquam, ex Turcellino, credo, vel Gesneri Thesaurio, laudavit or. pro Cluent. 26, 72, *ut blandissime*; est enim ibi, ut vere monuit Handius, l. c. pag. 565, « ut blandissime potest ». Sed tamen ego nostram lectionem sanam puto cum Schellero in Lexico, qui, nisi malis legere *vel plurimum*, quum sæpe alias *ut* dicatur pro *quam*, ut *plurimum* pro *quam*

sanximus³. Jam de aruspicum⁴ religione, de expiationibus et procurationibus satis superque in ipsa lege dictum puto. — ATT. Assentior, quoniam omnis hæc in religione versatur oratio. — MARC. At vero, quod sequitur, quomodo aut tu assentiare, aut ego reprehendam, sane quæro, Tite. — ATT. Quid tandem id est? — MARC. De nocturnis sacrificiis mulierum. — 35
ATT. Ego vero assentior; excepto præsertim in ipsa lege solemnî sacrificio⁵ ac publico. — MARC. Quid ergo aget Iacchus⁶, Eumolpidæque nostri⁷, et augusta

plurimum dici potuisse existimat, quamquam nunc, casu fortasse, exempla desint. Schützius, qui non recepit ut, post Gorenzium tamen laudat locum ex or. pro Cluent. quem non magis, quam hic, inspexisse videtur. Ut *plurimum* etiam minime improbandum censuit Wytt. in scholis. In seqq. quinque Gorenzii et nostri eodd. Cr. et W. habent: « ut fides, forumque », cod. M. « valeret ut fidos forumque », Copp. Victt. b. « valeret ut fides forumque ». Cum eodd. Cr. et W. faciunt eod. Asc. 1, 2, Crat. Herw. (sed hæc dux in varr. lectt. habent *horumque*). Illud memorabile accidit, quod in cod. W. post *valet* lacuna est, quæ uno duobusve verbis expleri posset, et in margine adscriptum est: *def. i. e. deficit aliquid: tum post lacunam pergitur: « ut fides, forumque, ut publici interpretes essent, lege sanximus ».* Ma.

3. *Lege sanximus*. Sic ex Paris. edidimus. Vulgo *sancimus*, quod est incommodum. Dav.

4. *Aruspicum*. In impetrandis consulendisque rebus per exta, diisque placandis, in interpretandis prodigiis et monstris procurandis, in obstitis et fulguribus expiandis. Turan.

5. *Excepto... sacrificio*. Bonæ Desz,

V. *Cic. pars tertia.*

quod pro populo fiebat a Vestalibus noctu. Turan. — Cf. Cic. vel si quis alius ejus orationis auctor est, de Harusp. responsa. cap. 17, § 37. Ceterum hanc de sacris nocturnis legem alii regibus tribuerunt, alii decemviris, sive XII Tabulis. Ca.

6. *Iacchus, Eumolpidæque*. Eumolpus Eleusinus, Musæi poetæ filius, Orphei discipulus, versificator fuit. Hic initiandi ritum invenit, et de sacris Cereris, et mysteriis conscripuit. Ab eo Eumolpidæ, mysteriorum illorum sacerdotes, vocantur. Per Iacchum vero initia intelligit, in quibus etiam Iacchus, id est, Liber colebatur. Cicero, lib. II de N. D. c. 24: « Hunc dico Liberum Semele natum: non eum, quem nostri majores auguste sancteque Liberum cum Cerere et Libera consecraverunt, quod quale sit, ex mysteriis intelligi potest ». Atque erat initiatorum vox *ἱαχχ'* & *ἱαχχ'*, ut est apud Aristophanem in Ranis. Alii interpretantur *ἱαχχ'ov* hymnum in Liberum patrem et canticum. Ac sane illud canticum illamque vocem initiatorum Cicero intelligere videtur. Interpres Aristophanis ad Ranas, vs. 326: *Ἐχχ'ός*, inquit, dies unus mysteriorum erat, in quo *ἱαχχ'ov* caneant. Turan.

7. *Nostri*. Sic liber scriptus, quod

data, quidnam egisset ille, qui in sacrificium cogitam libidinem intulit, quo ne imprudentiam¹³ quidem oculorum adjici fas fuit? — ATT. Tu vero istam Romæ legem rogato : nobis nostras ne ademeris.

ros bonos et innocentis sua libertate orationis abutebantur. LAMB. — *Innocentes poetæ indicant comici*. Nihil variant MSS nostri, nisi quod quarto abest *comici*; maluissem exsulasset, *poetæ*. Turnebus impressit, *in nocentes*; Victorinus, *in nocturnis*; mihi satisfacit vulgata, quidquid ogganniat Lambinus. Ita enim vocat illud genus comicum, quod nemini infert fabulis suis injuriam; tantam memorias Veterum representant. Videatur item Turnebus, Adv. lib. XIV, cap. 6. GRUT. — *Quid autem mihi displiceat in nocturnis, poetæ indicant comici*. Sic recte dederunt Victorinus et Lambinus; ac sic lectum voluit doctissimus Clericus. Vulgo « quid autem mihi displiceat, innocentes poetæ indicant comici »: qua quidem lectione nihil est insulsius. Poetas tamen comicos hic *innocentes* dici censent Turnebus, Advers. XIV, 6, et Gruterus; quia moribus prosunt, neminique ferunt injuriam. Quasi maledicentissimi non fuerint comœdiæ veteris scriptores: totumque genus non ludo potius et joco quam flagitiorum insectationi vitæque corrigendæ studeret! Lege Lactantium, Div. Inst. lib. VI, cap. 20, 27, et Augustinum, C. D. II, 9. Revera pervigilations illæ stuprandarum mulierum libidinosas præbebant occasionem: idque memorabant comiei. « Sic filia hominis pauperis in pervigilio vitata est » apud Menandrum et Cæcilium in Plocio, ut testatur Agellius, II, 23. Plautus, Aulul. Prol. vs. 35, « Is adolescentis illius est avunculus: Qui illam stupravit

noctu, Cereris vigiliis ». Vide sis et act. IV, sc. x, 64. Noster cap. 15: « Omnia nocturna... in media Græcia Diagondas Thebanus lege perpetua sustulit ». Zosimus de Valentiniano, lib. IV, p. 202: Τὰς νυκτεπράξ ἱερῶν θεοῦ τὰς ἐπιτρέψεται. Eadem de causa pernoctationes in Martyrum basilicis et vigiliis paschales merito sunt abolitæ. Adi sis Hieronymum in Vigilant. p. 409 ed. VICTOR. DAV.

13. *Quo ne imprudentiam quidem oculorum adjici fas fuit*. Paris. *imprudentiam*. Harleian. pr. sec. a prima manu et editio pervetus *adduci*. Melius autem se habet recepta lectio. Lactantius, Div. Inst. lib. III, cap. 20, 3: « Romæ et in plerisque urbibus scimus esse quedam sacra, quæ aspici a viris nefas habetur. Abstinent igitur aspectu, quibus contaminare illa non licet: et si forte vel errore, vel casu quopiam vir aspexerit; primo pœna ejus, deinde instauratione sacrificii scelus expiatur ». Ceterum Noster de P. Clodio loquitur: is enim Bonæ Dææ « sacra, quæ viri oculis, ne imprudentis quidem, aspici fas est, non solum aspecta virili, sed flagitio stuproque violavit ». Verba sunt Ciceronis de Harusp. Respons. c. 5. Vide sis et c. 17. Pompeiam scilicet uxorem C. Cæsaris inierat. Rem narrat Plutarchus in Cæs. p. 711, 712; scriptor anonymus in argumento Milonianæ; Dion. lib. XXXVII, p. 50; Appianus, Bell. Civ. lib. II, p. 720, et alii. Vetus Scholiastes in Juvenalis Sat. II, 27: « Clodius C. Cæsaris uxorem in templo Bonæ Dææ adulteravit ».

XV. MARC. Ad nostra¹ igitur revertor : quibus profecto diligentissime sancendum est, ut mulierum famam multorum oculis² lux clara custodiat, inquiturque eo ritu Cereri, quo Romæ initiantur. Quo in genere severitatem majorum senatus vetus auctoritas de Bacchanalibus³, et consulum, exercitu adhibito⁴,

Eodem respexit ipse Juvenalis, Sat. VI, 335, seqq. Adde Senecam, Epist. 97. Dav.

XV. 1. *Ad nostra igitur revertor.* Era. sine libris, contextu, ut existimabat, postulante, Gœrensius ex tribus codd. et post eum Schützius dederunt *nostras*, quod ego, etiamsi tot libri consentirent, quot nunc dissentiunt (reliqui enim Gœrenzii et nostri omnes a vulgata stant), correctoris esse dicerem, auxie ad normam paullo antecedentis *nostris* hunc locum corrigentis, quo merito non viderentur priores editorum. Consulto, credo, scripsit Cicero *nostra*, i. e. ad nostra instituta, ad ea, quæ ad nos pertinent. *Nostras*, nisi me fallit opinio, magistelli est, ad grammaticæ suæ normam Ciceronem castigantis. — Sequens est omittit cod. Cr. Minus bene. Ma.

2. *Ut mulierum famam multorum oculis lux clara custodiat.* Med. exhibet, « ut mulierum famam multorum oculis lux dari constituat ». At hoc est nihili. Lego « ut mulierum famam multorum oculi et lux clara custodiat ». Dav. — *Ut mulierum famam*, etc. Rathius præter necessitatem Davianii partibus se applicabat, quia videlicet Cic. de Sen. 4, 12, dixit : « Nec vero ille in luce modo atque in oculis civium magnus » : et ad Q. Fratr. I, 1, 2 [neque vero I, 2, 7], « sed in luce Asiæ, oculis clarissimæ provincie, etc. » Quasi vero eorum locorum non alia sit ratio, et Cicero, ut semel

est loquutus, semper ita loqui debeat, etiamsi alia ratio haud minus rei sit accommodata! Ma.

3. *Senatus vetus auctoritas de Bacchanalibus.* I. e. vetus senatusconsultum adversus cultum Bacchanicum : quod hodieque existat in ænea tabula, reperta priore seculo, et Vindobonæ in museo Cæsareo asservata. Editum est a Masseo in *Historia Diplomatica*, itemque cum Matth. Egyptii commentario aliorumque annot. exhibetur in Livio Drakenborch. (huj. edit. vol. XII, pag. 261). Ipse Livius narrat historiam, lib. XXXIX, 9—20. W.

4. *Et consulum, exercitu adhibito, questio animadversioque declaratur.* Nullum quidem exercitum legimus adhibutum : custodiæ tantum portis sunt adpositæ, quæ fugientes retraxerunt. Ascensius edidit, « et consulum de exercitu adhibita questio ». Forsan repouendum et *consuli*, vel *consulibus*, exercita ac habita questio animadversioque declarat. Hac de re sic Julius Firmicus de Err. Prof. Relig. pag. 16 : « Bacchanaliorum scelera, Ebutio quodam adolescente deferente, detecta sunt Investigatis omnibus, qui hujus sacri scelerata commenta tradebant; contra omnes servos, immo Romanos, questionis examine capitalis poena de senatus sententia decreta est. Nec tandem vindices gladii consulis conquierant, quamdiu hoc malum fuisset radicitus amputatum ». Addita negatione scribendum videtur, « quamdiu hoc ma-

quæstio animadversioque declarat. Atque omnia nocturna, ne nos duriores forte videamur, in media Græcia Diagondas⁵ Thebanus lege perpetua⁶ sustulit. Novos vero deos, et in his colendis nocturnas pervigilationes sic Aristophanes⁷, facetissimus poeta veteris comœdiæ, vexat, ut apud eum Sabazius⁸ et quidam alii dii peregrini iudicati e civitate ejiciantur.

lum non fuisset radicibus amputatum. Tertullianus, Apol. c. 6: - Liberum patrum cum mysteriis suis consules senatus auctoritate non modo urbe, sed universa Italia eliminaverunt. Historiam late refert Livius, XXXIX, 9 seqq. Vide ais et Valerium Maximum, lib. I, cap. 3, 1, et lib. VI, cap. 3, 7. DAV. — *Et consulum, exercitu adhibito, quæstio.* Exercitum in ea re adhibitum esse negat male Devisius, Eran. — Certe, monet Wag. quamquam Livius in ipsa rei narratione exercitus non meminert, in quæstione, extra Romam in Italia rite exercenda, exercitu opus fuisse per se credibile est. Ma.

5. *Diagondas Thebanus.* Nec facti, nec hominis ulla, quod sciam, restat memoria. Pagondas quidem Beotarche meminerit Thucydides et alii. Dubito tamen, num hic legendum sit *Pagondas Thebanus*, ut statuit Joan. Meursius, Lect. Att. III, 23. DAV. — *In media Græcia Diagondas Thebanus.* Cod. M. *nntia Græcia Dyagondas.* Codd. Cr. W. Copp. Vict. h. *Diagondas*, in marg. autem cod. Cr. scribitur *Dyagondas*, neque vero pro vera lectione, sed ut nota marginalis; videlicet per totam codicem argumentum contextus in margine notatum est ab eadem manu, quæ codicem exaravit. Ed. Asc. 1, *Dyagundas*, Asc. 2, *Diagundas*, unus *Diagonidas*, apud Ger. qui in parva editione edi-

derat *Pagondas*, in majore vero, quam tantum ait, quod in Thebanorum historia ignoremus, in librorum fere constanti scriptiione acquiescendum censuit. Ma.

6. *Lego perpetua.* I. e. generali, universali. Conf. Ern. in Clavi et Brissonius de Verb. Signif. in v. *perpetuus.* W.

7. *Aristophanes.* Hic quidem Sabazium aliquoties memorat; sed hic locus, qui a Cicerone significatur, fuit in perditâ comœdia, quæ inscribatur Lemnii. W.

8. *Sabazius.* Comœdia, in qua Aristophanes Sabazium ejecit, nunc non exstat. Ceterum Sabazium a Barbaris Liber pater dicitur a σαβαζην, quod est bacchari. Ad hæc σαβοι, loca ei dicata, Fanaticique ejus sacerdotes nuncupabantur. De Sabazio sic Cicero de Nat. Deor. lib. III, cap. 23, scribit: « Tertium Dionysium Caprio patre, eumque regem Asiæ præfuisse dicunt, cui Sabazia sunt instituta ». Et et Arabibus suis Sabis cui decimas thuris dicant. Non deerat Sabinis suis quoque Deus Sabus. Silius, VIII, 422: « pars Sanctum voce canebant Auctorem generis, pars laudes ore canebant Sabe tuas, etc. » Ejecerunt etiam Romani sacra Sabazii. Valerius Max. I, 3, 2: « Idem, qui Sabazii Jovis cultu mores romanos inficere comati sunt, domos suas repetere coegit ». Erant, ne id omitam, Roma-

Publicus autem sacerdos imprudentiam consilio expiata metu liberet; audaciam in admittendis religionibus foedis damnet, atque impiam judicet.

Jam ludi publici⁹, quoniam sunt cavea circoque³⁸ divisi, sint corporum certationes, cursu et pugillatione, luctatione, curriculisque equorum, usque ad certam victoriam in circo constitutis: cavea¹⁰, cantu¹¹,

nis etiam sacra nocturna, sed non mulierum. *Tran.*

9. *Jam ludi publici*, etc. Notabilis hoc loco librorum lectiones, de loco ipso, tam controverso virorum doctorum sententia, in *Excursu VII* dieturi. *Cod. Cr.* habet: « Jam ludi publici quomodo sint cavea circoque divisi sint corporum certationes cursu et pugillationem [sed littera *m* linea transversa deleta est] luctatione curriculisque equorum usque ad certam victoriam circo constitutis: cavea cantu voce ac fidibus et tibiis dummodo ea moderatae sint ». *Cod. W.* ab eo in his discedit: « cavea ... pugillatione ... cavea ... » *Cod. M.* in his: « ludi publici, quoniam sunt cavea ceteraque divisi sint coram certationes ... pugillane ... cavea cantu vice ... moderata ... » *Copp. Victt. b.* « publici quomodo sunt cavea ... sunt corporum ... pugillatione ... cavea ... moderata ». *Ed. Asc. 1*: « Jam ludi publici quomodo sint cavea circoque divisi, sint corporum certatione [quaedam pugillatione], luctatione, curriculisque equorum usque ad certam victoriam circo constitutis, caveare, cantu, voce ac fidibus et tibiis: dummodo ea moderatae sint »: et ita *edd. Asc. 2*, *Crat. Herw. Paris. Ald. Brut. Sturm. Car. Steph. Comm.* in *ed. Lamb.* est *constitutae*, in *edd. Verb. et Grat.* ... *quoniam sunt*; in *ed. Dav.* nescio unde *circulisque equo-*

rum, *Ern.* dedit sine libris: *in circo constitutis. Ma.*

10. *Circo constitutis: cavea, cantu, voce, ac fidibus et tibiis.* Turnebus legit *circo constituta*; quod Lambinus adripuit. Mihi totus locus ob sensum ita videtur constituendus: « Sint corporum certationes cursu et pugillatione, luctatione curriculisque equorum usque ad certam victoriam in circo: constitutis sint cavea cantu voce ac fidibus et tibiis, etc. » Vide *Tertullianum*, de *Spectac. c. 10. Dav.*

11. *Cantu.* Est cantus in voce, in nervis, in tibiis. Censorinus quae de musicae scribit, *c. 12*, hic adscribam ut non omnino aliena: « Nec vero incredibile est, inquit, ad nostros natales musicam pertinere: haec enim sive in voce tantummodo est, ut Socrates ait, sive, ut Aristoxenus, in voce et corporis motu: sive in his et praeterea in animi motu, ut putat Theophrastus, certe multum obtinet divinitatis et animis permovendis plurimum valet. Nam nisi grata esset immortalibus diis, qui ex anima constant divina, profecto ludi scenici placaudorum deorum causa instituti non essent: nec tibicen omnibus supplicationibus in sacris aedibus adhiberetur: non omnia iudicium triumphus ageretur Marti: non Apollini cithara, non Musis tibiae, ceteraque id generis attributa essent: non tibicinibus, per quos humilia placantar, esset permis-

voce ac fidibus et tibiis; dummodo ea moderata sint, ut lege præscribitur. Assentior enim Platoni¹², nihil tam facile in animos teneros atque molles¹³ influere, quam varios canendi sonos: quorum dici vix potest quanta sit vis in utramque partem¹⁴. Namque et incitat languentes, et languefacit excitatos, et tum remittit animos, tum contrahit; civitatumque hoc multarum in Græcia interfuit, antiquum vocum servare modum: quarum mores lapsi¹⁵ ad mollitiem, pariter sunt immutati cum cantibus; aut hac dulcedine cor-

sum aut ludos publice facere, aut vesci in Capitolio, aut Quinquatribus minusculis, id est, idibus juniis urbes vestitu quo vellent, personatis temulentisque pervagari ». TUAN.

12. *Assentior enim Platoni.* Plato in lib. de Rep. et de Leg. adeo prolixè de musica disputat, ut in ea putes maxima rerumpubl. momenta verti: quumque juvenes gymnastica et musica erudiri primum velit, illam corporis esse, hanc animi ponit: ac cujus hæc cumque modi fuerit, perinde juvenum etiam mores futuros. Ita hanc legem a Platone sumptam intelligimus: cujus tamen nimiam hac in re diligentiam et cautionem leviter reprehendit, lib. III, cap. 14, quum ait, « Idque haud parullo est verius, quam quod Platoni nostro placet, qui musicorum cantibus ait mutatis, mutari civitatum status ». TUAN.

13. *Molles.* Dulces et jucundos Nominus hic interpretatur, si cui forte ejus sententia probari potest. Molles tamen potius et teneros dicit animos, vel quod inest in animis omnibus mollitia et teneritas quedam, quod ex Platone apparet, quem imitatur ita scribentem, lib. III de Repub. Οὐδέ γὰρ ἰργάζεται, ἔφη, ἄλλοις ἢ κατὰ μέτρον εἰσοικισμένην ἄριμα ὑποφθεῖ

πρὸς τὰ ἴδη τε καὶ τὰ ἐπιταδεύματα. Vel quod juvenum et adolescentum animos significet, qui teneri sunt. Salustius, Catil. cap. 14: « Sed maxime juvenum vel adolescentum familiaritates appetebat; eorum animi molles et ætate fluxi, delis haud difficulter capiebantur ». TUAN.

14. *In utramque partem.* Ad incitandum et languefaciendum, ad remittendum et contrahendum: plurimum ad leniendos concitandosque affectus musica valet. « Pythagoras, ut ait Quintilianus, Inst. Orat. I, 10, concitatos ad vim pudicæ domui afferendam juvenes, jussa mutare in spondium modos tibicina, composuit ». Commovet igitur et concitat languentes, et commotos concitatosque componit. Exhilarat tristes, et qui hilares sunt, eos reddit severos et tristes. Id enim hic est animos remittere et contrahere. TUAN.

15. *Mores lapsi.* Nam in civitatibus pro ratione morum, varii quoque musicæ modi exorti sunt. Hinc melos Æolium, simplex est: Asiæ, varium: Lydium, querulum: Ionium, floridum et molle: Phrygium, religiosum: Dorianum, bellicosum. Simplicem autem probat musicam Plato et antiquam: nihilque in ea innovari permittit. TUAN.

ruptelaque depravati, ut quidam putant; aut, quum severitas eorum ob alia vitia cecidisset, tum fuit in auribus animisque mutatis etiam huic mutationi locus. Quamobrem ille quidem sapientissimus Græciæ vir, 39 longæque doctissimus, valde hanc labem veretur. Negat enim 16 mutari posse musicas leges sine mutatione legum publicarum. Ego nec tam valde id timendum, nec plane contemnendum puto. Illa 17 quidem, quæ solebant quondam compleri severitate jucunda Livianis et Nævianis 18 modis, nunc, ut eadem exsul-

16. *Negat enim.* Plato, lib. IV de Rep. pag. 447, refert Damonem dixisse, musicæ modos in rep. mutari non posse, quin protinus maximarum legum sequatur immutatio. Videri autem posset quando νόμοι et populi scita, et musicos modos significant, quas hic leges musicas Cicero vocat, persuasum id fuisse Platoni ex societate et communiione vocabali. Id autem verendum magis Platoni quam Ciceroni fuit, quum quanta ex modis molli- bus et delicatis labes et corruptela in animis Græcorum facta esset, Plato videret: Romæ autem studia musicæ nunquam tantopere viginissent. TRAN.

17. *Illæ.* Gorenzitas de fabalis scenis earumque modulatione intelligi vult, quæ repletæ fuerint modis cum severitate jucundis; quæ item quum Ciceronis tempore, adhibita recenti modulatione ederentur, factum esse, ait, ut actores exsultarent, i. e. modum excederent, et cervices oculosque torquerent. Schützius credit excidisse h. l. *theatra*. Spectatores videlicet olim severitate modorum Livianorum et Nævianorum delectatos fuisse, nunc autem mollioribus modorum flexionibus sic deliniri, ut in iis audiendis exsultent et pariter cum iis cervices oculosque torquant. In

hanc sententiam, quæ mihi quidem præ ceteris probatur, disputat etiam Wytttenbachius in Scholis: « Sebaudiendum est *theatra*, i. e. spectatores, qui quondam solebant compleri, i. e. contenti esse jucunda severitate, quæ erat in modis Livianis et Nævianis, i. e. in melodis tragediarum Livii et Nævii ». Idem tamen W. ad marginem ed. Gœr. min. ad verba *Illæ quidem* adscripsit: « *sedilia* addimus ». Ma.

18. *Livianis et Nævianis.* Ut Plato Egyptios laudat, apud quos neque pictura, neque choreæ, nec musica immutabatur, sed Isidis poemata semper canebantur: sic Cicero quoque modos antiquos probat, quales a Livio Andronico et Nævio, antiquis poetis, compositi erant. Hi enim cantica scriperant, quæ in ludis publicis et supplicationibus quandoque cani solebant. De Andronico sic Livius, lib. VII, cap. 2, scribit, « Livius post aliquot annos, qui ab Satyris ausus est primus argumento fabulam serere, idem scilicet, id quod omnes tum erant, suorum carminum actor, dicitur, quum sæpius revocatus vocem obtudisset, veniam petitâ puerum ad canendum ante tibicinem quum stasset, canticum egisse aliquanto magis vigente motu, quia nihil vocis

tent¹⁹, cervices oculosque pariter cum modorum flexionibus torquent. Graviter olim ista vindicabat vetus illa Græcia, longe providens, quam sensim pernicies illapsa civium animos, malis studiis malisque doctrinis repente totas civitates everteret: si quidem illa severa Lacedæmon nervos jussit, quos²⁰ plures

neus impediēbat. Et lib. VII de Bello Punico [lib. XXVII, cap. 37]: « Deverere item Pontifices, ut virgines tum novenæ per urbem euntes carmen canerent. Id quum in Jovis Statoris æde discerent conditum ab Livio carmen, tacta de celo sedes in Aventino Junonis reginæ ». Et lib. I belli Macedonici [lib. XXXI, cap. 12]: « Carmen sicut patrum memoria Livius, ita tum condidit P. Licinius Tegula ». Ceterum aut poetæ ipsi suo carmini centum composuerant, quod existimo, aut alii modos addiderant. TURR. — *Modis*. Cantibus et modulationibus. Modi a numeris differunt, quod numeri sunt in productione et brevitate: modi in elatione et demissione, id est, in modulatione. Itaque *facere modos* apud Terentium est canere. TURR.

19. *Nunc ut eadem exsultent ... torqueant*. Lambinus, voce supplēta, dedit, *nunc videtis ut eadem*, etc. Ipse quidem, admirationis adposita nota, legerim, « nunc ut eadem exsultant, cervices oculosque pariter cum modorum flexionibus torquent! » DAV. — *Nunc ut eadem exsultant! ut ... torqueant!* Ita, probante Wyttenbachio, scripsimus cum Gœr. et Sch. quum in libris plerisque sit « exsultent, cervices ... torqueant », in nonnullis « exsultantur, exsultentur ». Unus tamen Gœrensii habet *exsultant, tres torqueant*. In syllaba *ur*, quæ in duobus additur, fœne agnoscis obliteratum ac. Ma.

20. *Quos plures quam septem haberet*. Ita sensu et ratione grammatica flagitante ex conjectura Davisii scripsimus cum Wagn. Gœr. et Sch. Plerique habent *quod*, duo Gœrensii et Copp. Victt. b. *quo*, ubi Victorius correxit *quom*. Sed hoc non melius est vulgato *quod*: utrumque enim nos oogit rem ita intelligere, ut omnes nervos demptos esse existimemus, quod factum non est. Hoc sentiens Schefferus hanc notam scripsit: « *quod plures quam septem haberet, in Timothei fidibus demi*, etc. Non ita Veteres. Liber optimus S. Victoris pro *demi* habet *inde*. Hinc vulgati junctim *inde demi*. Sed nec sensus horum verborum is videtur, qui debebat esse. Nervos, ait, demi jussit Lacedæmon, causa, quod haberet plures quam septem. At docet nos Athenæus, quod superfluous tantum nervos voluerit tolli, reliquos servari. Quare locum totum sic constitutendum arbitror: *Nervos jussit, quot plures quam septem haberet, in Timothei fidibus scindi*. Altera relativa est ommissa, id quod turbas peperit: *jussit scindi, quot pro jussit scindi tot, quot*. Scindi quoque positum pro *rescindi* vel *abscindi*. In quo primam litteram absorpsit ultima vocabuli antecedentis, deinde ex reliquo *indi* sciolus fecit *inde*, cui velut mutilo adjectum ad postremum *demi*, ut sic sensus integer existeret. Tq̄ *scindere* sic alio quoque loco usus est de capillis. Et Virgilius, *Æneid.* XII: *Infelix crines scindit Iuturna*

quam septem haberet, in Timothei²¹ fidibus demi.

XVI. Deinceps in lege est, ut de ritibus patriis colantur optimi : de quo quum consulerent Athenienses Apollinem Pythium, quas potissimum religiones tenerent, oraculum editum est, eas, quæ essent in more majorum. Quo quum iterum venissent, majorumque morem dixissent sæpe esse mutatum, quæsivissentque, quem morem potissimum sequerentur e variis; respondit, optimum. Et profecto ita est, ut id habendum sit antiquissimum et Deo proximum, quod sit optimum.

Stipem sustulimus¹, nisi eam, quam ad paucos dies

solutus ». Conf. Cic. Tusc. III, 26, 62, ubi versus est Accii : « scindens dolore identidem intonsam comam ». — Constructio Daviali, quos reponentis, elegantior est. Ita Q. Cic. de Petit. Consultat. 6 : « nedom ii, quibus saluti fuisti, quos tu habes plurimos, non intelligent, etc. » Ma.

21. In *Timothei*. Timotheus Milesius fidicen, decimam et undecimam chordam lyrae adjecit, et priscam musicam mollitie effeminavit. Vixit Euripidis et Philippi Macedonis ætate. Athenæus libro *Dipnosoph.* decimo quarto, pag. 636, paullo diversas hanc historiam refert : « Nimirum Timotheum Milesium plerisque organum magadem nervorum constructione, quam deceret, numerosis habere visum : eumque ideo apud Lacedæmonios in iudicium vocatum, quod priscam musicam labefactaret : quumque quidam supervacaneas ejus chordas abscindere pararet, ostendisset quendam illic Apolloniscum, qui eadem constructione, parique nervorum numero lyra esset : eumque ita dimissum ». Produat etiam Ephorus Terpandrum multasse, quod in citha-

ra, præter necessitatem, unam chordam intendisset : sed et ejus citharam ad rei memoriam, in paxillo suspensam fuisse. Idem etiam Phryni factum ab Ephorus esse Plutarchus auctor est in libello *περί προκοπῆς Τυμάρου*. — Ad rem conf. Baguet. de Chryssippo, p. 267. Ma.

XVI. 1. *Stipem sustulimus* *exhaurit domos*. Servius ad Virgillii *Æa.* VI, 611 : *Cicero ait in libris Legum* : « Stipem prohibeo ; nam auget superstitionem et exhaurit domos. Dignis igitur largiendum est ». Similis est hic locus illi quem versamus. Nisi tamen grammaticum istum memoria fefellerit, ad alium respexit jam deperditum. Dav. — *Stipem sustulimus*. Quicumque locum Servii, quem laudat Dav. accuratus inspexerit, videbit primum, nostrum locum a Servio ex memoria citari, deinde, verba *dignis igitur largiendum est* a Servio ex sua persona addi, quamquam etiam in ed. Burmanni et pars loci Ciceroniani expressa sunt. Posterioris ne Ger. quidem animadvertisse videtur, qui Servio id vitio tribuit, quod legitimum *παρόραμα* est. Ma.

propriam Idææ Matris excepimus : implet enim superstitione animos, et exhaurit domos.

Sacrilego pœna est, neque ei soli, qui sacrum abstulerit, sed etiam ei, qui sacro commendatum, quod
41 et nunc multis fit in fanis. Alexander in Cilicia deposuisse apud Solos² in delubro pecuniam dicitur; et Atheniensis Clisthenes³ Junoni Samiæ⁴, civis egregius, quum rebus timeret suis, filiarum dotes credidit.

Sed jam de perjuriis, de incestis nihil sane hoc quidem loco disputandum est. — Donis impii⁵ ne pla-

2. *Apud Solos.* Ita Ciliciæ urbs juxta Issam vocatur. Solebant autem veteres suas templis divitias committere : quasi et religione, et Deum fide servarentur. Herodotus quum Romæ templum Pacis, Commodo regnante, arsisset, multos ex opulentis egenos esse factos refert, lib. I, cap. 44. In eos autem qui rem sacro commendatam abstulissent, quum sacrilegii pœna olim constituta esset, Antoninus postea voluit, ut dumtaxat furti pœna animadverteretur. Hiç alii *apud Solem* legunt, id est, delubro Selis. ΤΥΡΗΝ. — *In Cilicia deposuisse apud Solos.* God. M. *Cicilia ... Soles item.* Cod. Cr. et W. *Solem*, ut plerique apud Græc. itemque Copp. Victt. b. edd. Asc. I, 2, Crat. Herw. Paris. Ald. Brat. Sturm. Car. Steph. Lamb. Gothofr. sed duæ posteriores *Solos* in margine habent, quod ex vet. in sola Comm. reperi. Tres Gœrensii codd. habent *Solasit*, unus *soleyrtin*, unus *soletin*, unus denique *solas isthinc* : quare Græc. aliud quid, quam *Solos* a Cicerone profectum credit, et amplectitur *Soleis* (Σολαίς), ut Noster, quod non raro facit, græca forma usus sit pro *Solensis*. — In seqq. Cod. W. *pecuniam pro pecunia dicitur.* Mn.

3. *Atheniensis Clisthenes.* Hujus

Clisthenis meminit Herodotus, lib. V, quem Athenis ejectum cum piacularibus fuisse a Cleomene prodit. Meminit et Aristoteles III Politicon. Ab eo remp. Atheniensem, expulsis tyrannis, optime constitutam fuisse scribit Isocrates in Areopagitico. ΤΥΡΗΝ. — *Atheniensis Clisthenes*, etc. Cod. W. a prima manu *Athenienses*, idem *Clisthenes*; tum cod. Cr. = *Samie cujus egregius*. Mn. — *Credidit*, i. e. deposuit servandas in templo Junonis, quod erat in Samo insula, quod templum unum omnium religiosissimum fuit. Vid. Verr. I, 19, 50. *Clisthenes*, nobilis Atheniensis, a contraria factione in exilium expulsus anno ante Ch. 506, proximo anno in patriam rediit libertatem ac leges Solonis restituit. Vid. Herod. lib. V, c. 70 et seqq. W.

4. *Junoni Samiæ.* Religiosissime Sami colebatur Juno. Maro, *Æn. I*, 20 : « Posthabita coluisse Samo ». De sede Junonis quæ Sami Dorica erat, Theodorus volumen ediderat. ΤΥΡΗΝ.

5. *Donis impii ne placare audeant deos.* Post placare delevimus cum Ern. Wagn. Græc. et Seb. incommo- dum *quidem*, quod non agnoscent plerique, ilque optimi, apud Græc. nostri codd. Cr. W. Copp. Victt. b. edd. Paris. Car. Steph. Ald. Brat.

care audeant deos; Platonem audiant⁶, qui vetat dubitare, qua sit mente futurus deus, quum vir nemo bonus ab improbo se donari velit. — Diligentia votorum satis in lege dicta est, ac voti sponsio, qua obligamur deo. Poena vero violatæ religionis⁷ justam recusationem non habet. Quid ego hic sceleratorum utar exemplis? quorum sunt plenæ tragœdiæ⁸. Quæ

Sturm. Lamb. Gothofr. Comm. Sensus est : = Platonem audiant impii, ne, etc. = Ad rem conf. quæ congescit larga, ut solet, manu Gataker. Adversar. Misc. II, 11, p. 333 Opp. Critt. t. I, Traj. 1698. Ma.

6. *Platonem audiant.* Plato, lib. IV de Leg. pag. 601 : = Improbo autem contra accidit : animo siquidem impurus est improbus, purus contrarius : ab improbo autem et impio nec virum bonum, nec Deum umquam se donari velle sequum est. Hic igitur sacrificia impiorum improbat, atque adeo eos a sacris arceat, ne muneribus et sacrificiis sperent se Deum corrumpere posse et placatum reddere. TURN. — Conf. insuper Plat. de Republica, lib. III, pag. 390 Steph. pag. 115 Bekkeri, et ad eum Astii Commentar. p. 444. Ca.

7. *Violatæ religionis.* Nam violati juris pœnam constituit in lege, id est, ut hic interpretatur, violatæ religionis, quando lex tota de religionis jure concepta est. Non enim sontibus et impiis, qui pœnas hominum judiciis non dederint, impune scelus in deos fore docet : nam fraudis et impietatis cruciata semper vexabuntur. TURN. — *Pœna vero violatæ religionis.* Quum in lege dicatur *pœna violati juris*, jus intelligendum est divinum, quod, si locum consideres, proxime ad vota refertur, nostro autem loco a Cicerone ad omnem religionem,

atque adeo ad omnia ea extenditur, quæ quum nefarie contra ipsum facta contendit, eo ipso religionem violasse affirmat. Ut enim Cicero in se laudando solet esse paullo verbosior, ita in recenti propter exilium dolore ea ipse, quæ ab inimicis passus fuerat, ita exaggerat, ut injuriam, quæ ipse affectus erat, deorum jura, religionesque evertisse in sequentibus pronuntiet. Quare facere non possum cum Wagnero ejusque censore Halensi l. l. qui, quum Cicero h. l. non agat de eorum pœnis, qui vota non solverint, sed de eorum, qui ipsum in exilium egerint, totum hunc locum usque ad finem cap. 17, non quidem Ciceroni plane abjudicant, sed alieno plane loco insertum judicant; videlicet, ut Cicero hanc de suis rebus digressionem in margine adpinxerit, postea justo loco, cap. 10, 25, post = Quod autem non homo iudex ... confirmari videtur = inserendam; quam librarius, quum Cic. ipse hos libros non perpoliverit, minus commode hic assenda esse censuerit. Ma. — *Pœna*, etc. I. e. qui religionem violavit, is non justam excusationem invenire potest, quo minus pœnam luat. W

8. *Plenæ tragœdiæ.* Ajax Oileus ob temeratum sanum Minervæ pœnas luit morte, et Ajax Telamonius ad Trojam militaturus dearum spreto auxilio impiam superbiam capitalem sensit. TURN.

ante oculos sunt, ea potius attingantur. Etsi hæc commemoratio⁹ vereor ne supra hominis¹⁰ fortunam esse videatur; tamen, quoniam mihi sermo est apud vos¹¹, nihil reticebo, velimque hoc, quod loquar, diis immortalibus gratum¹² potius videri, quam grave.

9. *Etsi hæc commemoratio.* Cicero commemorabit, quomodo ejus inimici, scelesti homines, præcipue P. Clodius, a diis immortalibus puniti sint, atque hanc suam fortunam dicit videri supra hominis fortunam. Ita mox, cap. 18, ipse dicit: « quo quid accidere potuit homini præclarior ». W.

10. *Supra hominis.* Vereor tamen ne insolentius me efferre videar in hac re, et supra hominem me extollere, qui in mea causa violatam religionem implis noxæ fuisse commemoraturus sum, et meam pietatem diis cordi fuisse ex nobili et glorioso reditu ostensurus. TURK.

11. *Apud vos.* Est ex Emari Rancóneti conjectura, quæ Turnebo, Lambino, et Aldo nepoti se jure merito probavit; quamque firmat Car. Stephani vetus. Vulgo *apud eos*; plures codices *apud deos*. Ineptæ. DAV. — *Tamen, quoniam mihi sermo est apud vos.* Schefferus ad h. l. hæc: « Græterus *apud eos*. Sensus non assequor. An *apud eos* est *apud homines*? quæ ergo causa nihil reticendi? Quare mallet *apud deos*, quæ habent vulgati et defendunt veteres. Propter *deos* enim, quorum laus et honor in hac re vertebatur, nihil ait se velle reticere. Sed quomodo *apud deos* loquitur? credo respicere ad vicinam forte aram aut delabrum aliquod ». Alia, neque vero meliore ratione, lectionem *deos* defendere studet Gorenzianus ita exposita sententiæ: « quum sermo hic meus ad deos ultores vio-

latæ, tutores servatæ religionis pertinet, dii autem ignorare non possint, qua mente quisque sit, nihil eorum quæ mente condo, sentio, reticebo ». Ad quæ ego dudum in *Adversariis* hæc adnotavaram: Quidquid dicat Gær. ad defendendam lectionem *deos*, nunquam mihi persuadere poterit, sermo *apud deos* hoc sensu dici posse, ut sit i. q. loquor nunc de diis violatæ religionis ultoribus. Igitur Rancóneti conjecturam *servo*, *vos*, firmatam Car. Stephani codicæ, probatam Lambino, Turnebo, Bruto, Morabino, Davido, Ernesto, Wagnero. Vult enim, amicos suos suarum rerum commemorationem non vituperaturos esse, quasi nimirum sibi trihnat. Jam video in eadem sententiæ fuisse Wyttenbachium, qui ita breviter: « *apud vos* Cicero scripsit, nec ut vulgo legitur *apud deos* ». Handius quoque in censura ed. Gær. Jenensii contra Gorenzianum nostram lectionem tnetur, accurate de hoc loco disputans l. c. p. 369. — In cod. M. legitur: « videantur quoniam sermo nihil est *apud deos* ». *Deos* etiam est in codd. Cr. W. Copp. Victt. b. edd. Ass. 1, 2, Crat. Herw. Paris. Ald. Brut. Sturm. ita ut probam lectionem unus Car. Stephani codex servasse videatur. *Eos* est in duobus Gorenzianis: quod quam stare non posse viderent librarii pietatis studiosi, in *deos* mutaverunt. MA. 12. *Gratum.* Deprecatur deorum invidiam, quæ insolentem sequi solet. Sic Græci deprecandæ causa invidiæ dicere solent, Τῶν Ἀδράστειαν ὑποκα-

XVII. Omnia tum¹ perditorum civium scelere, ⁴² discessu meo², religionum jura polluta sunt; vexati nostri Lares familiares³; in eorum sedibus exædificatum⁴ templum Licentiæ; pulsus a delubris is, qui illa servarat⁵. Circumspicite celeriter animo⁶ (nihil enim

vō nam olim opinio erat deos infensos esse iis qui se effertent, qui que insolerent: arrogantique vindex Ἀδράστια et Νήμισος censebatur. ΤΥΡΗ.

XVII. 1. *Omnia tum, etc. Tum* universe continuandæ narrationi inservit, eoque immerito offensus est Wagn. Mm.

2. *Discessu meo.* Est i. q. exillio meo. Ita enim honoris causa suum exsilium vocare solet. Neque Cic. debebat dicere *me expulso*, quamquam hoc cogitabat. Certus enim erat, se ab amicis ita intelligi, ut intelligi volebat. Eam ipsam ob causam, quia videlicet coram amicis se loqui fingit, et injuriam, qua affectus fuerat, et rem universam, ut diximus, exaggerat. De constructione loci vid. Wopk. Lectt. Tull. p. 156. Mm.

3. *Lares familiares.* Sunt enim etiam Lares publici. Tertullianus Lares familiares *domesticos deos* interpretatur. Ejus verba sunt Apol. cap. 13, « domesticos deos, quos Lares dicitis, domestica potestate tractatis ». Illis lararium erat sacrum et focus. Non erant autem Lares alii dii quam publici, sed simulacra erant, verbi gratia, Jovis et Saturni, aliorumque deorum, quæ domi venerantur, ut ex Tertulliano apparet. ΤΥΡΗ.

4. *Exædificatum.* Non tantum inchoatum est, verum etiam absolutum. Plautus, Trin. act. I, sc. 2, 95: « Qui exædificaret suam inchoatam ignaviam ». — *Templum Licentiæ.* Plutarchus in Cicerone, p. 877: ὃ δὲ Κλω-

διος ἐξέλασας τὸν Κικέρωνα κατέπρησεν μὲν αὐτοῦ τὰς ἐπαύλους, κατέπρησεν δὲ τὴν οὐσίαν, καὶ τῷ τόπῳ τῶν θεοῦ ἐπιχωροῦσιν. « At Clodius Ciceronis, quem exterminavit, et villas inflammavit, et aedes incendit, illicque Libertati templum construxit ». Cujus deæ nomen *Licentiæ* vocabulo hic fœdat: ut pro Domo, cap. 51: « Tu in civis domo simulacrum non Libertatis publicæ, sed Licentiæ collocasti ». ΤΥΡΗ.

5. *Pulsus a delubris is, qui illa servarat.* Se ipse dicit. Pariter de suo exsilio verba faciens, « templorum custodem ac præsidem sceleratissime pulsum » prædicat orat. pro Domo, cap. 56. Dav.—*Qui illa servarat.* Cod. M. servavit. Ego, ait, pulsus sum a templis romanis, qui illa servaveram ex incendio conjurationis Catilinaris. W.

6. *Circumspicite celeriter animo.* Sic Victorius edidit, quem vide sis Var. Lectt. XXII, 19. Codices exhibent « circumspicit hæc celeriter animus ». Forsan igitur reponendum *circumspicite celeriter animis*. Sic *circumspicere mentibus* habet Noster pro Sulla, cap. 25. Adeas et lib. III in Verrem, cap. 12. Dav.—*Circumspicite celeriter animo.* Lectionem animo Victorius loco a Davio laudato in antiquo libro se reperisse ait. Idem in Copp. a. eandem lectionem ex codice aliquo ad marginem suæ editionis enotavit, prætereaque adscripsit « circumspicite celeriter animo ». Nostri quoque codd. Cr. W. M. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Brut. Ald. Gothofr. ha-

attinet quemquam nominari⁷), qui sint rerum exitus consequuti. Nos, qui illam custodem urbis⁸, omnibus ereptis nostris rebus ac perditis, violari ab impiis passi

bent « circumspicit hæc celeriter animus ». Copp. Victt. b. idem, sed omisso hæc. Ed. Sturm. « circumspicite hæc celeriter animo », edd. Paris. Car. Stephan. Lamb. et Comm. ut nos edidimus. In loco Cicer. pro Sulla, quem laudat Dav. dicitur : « circumspicite paullisper mentibus vestris ». Hunc Gœrensius locum, et id, quod Cicero dicere non potuerit *circumspicite breviter*, ut *complecti breviter* dicitur, ad defendendum illud *celeriter* adfert, quod merito hoc loco incommodum censuerunt Wagn. et Rathius. *Paullisper* sane vel *diligenter* melius conveniret. Rathius igitur *celeriter* ante *consequuti* positum vult. Wytttenbachius in eandem plane sententiam ad verba *Circ. cel. an.* nullus, ait, hic est locus celeritati mentis; adverbium suo loco reponendum in fine : « qui sint rerum exitus celeriter consequuti ». Quod quo diutius considero, eo magis addacor, ut verum censeam. Cur enim *celeriter* circumspiciant potius, quam alio quocumque modo? Neque eo aliquid proficitur, quod Gœrens. *celeriter* græce vertit ἐν τάχῃ. Nam eadem sententia exit, ad quam merito W. scripsit; nullus hic est locus celeritati. Ma.

7. *Nihil enim attinet quemquam nominari.* Wagn. ait, se, quid parenthesis non enim, etc. sibi velit, proprus non assequi, quum nihil impediverit, quo minus coram amicis nominaret aliquem : eo nihil debebat offendi. Certe « non attinebat quemquam nominari », quia et notissimi erant familiaribus homines, et odiosa nomina alibi quoque Cicero significare

potius, quam eloqui solebat; vide modo Parad. II, § 17; Parad. IV, § 27. Ma.

8. *Illam custodem urbis.* Ex his quæ Plutarchus in Cicer. p. 876, scripsit, locus est hic declarandus : Ταῦτα ἰδοὺς Κυρίωνι, καὶ τὸ μὲν ἄγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς, ὃ πολλὸν χρόνον ἔχων ἐπὶ τῆς οὐχίας ἰδρυμένον ἐπιμα διαπερόντως, εἰς Καπιτώλιον κομίσας ἀνέθηκεν ἐπιγραφᾶς, Ἀθηνᾶς Ῥώμης φύλακι. Id est, « Ea Ciceroni probabantur : ac protinus Palladis simulacrum quod jamdiu domi locatum supra modum colebat, in Capitolium delatum dicavit, subscripsitque, Palladi Romæ custodi ». Palladis enim consilio et ope conservatam a se urbem oppressa Catilinæ conjuratione sæpe Cicero dixerat : idque in poematis etiam celebrarat, deaque se carum scripserat. Sallust. Declam. in Cicer. § 14 : « Quem Minerva artes omnes edocuit : Jupiter Opt. Max. in consilium deorum admisit ». Custodis urbis Minervæ, sic ad Attic. meminit, lib. VII, epist. 3 : « Tamen illa quam scribis custos urbis, me præclaræ inscriptionis memorem esse cogeret ». Julius Obsequens, de Prodigis, cap. 128 : « Turbinis vi simulacrum, quod M. Cicero ante cellam Minervæ pridie quam plebiscito in exsilium iret, posuerat, dissipatum membris prosum jacuit, fractis humeris, brachiis, capite, dirum ipsi Ciceroni portendit. TURB. — *Illam custodem urbis.* I. e. statuam Minervæ κλειούχου, quasi urbem tenentis, quam Cicero domi religiose colebat, deposuit in templo patris ipsius, id est, Jovis Capitolini, antequam exsulatum abiret. Vide Ciceronem in Epist. ad Div. XII, 25. W.

non sumus, eamque ex nostra domo ipsius patris domum⁹ detulimus, judicia senatus, Italiæ, gentium denique omnium, conservatæ patriæ¹⁰ consequuti sumus : quo quid accidere potuit homini præclarius? Quorum scelere¹¹ religiones tum prostratæ afflictæque sunt; partim ex illis distracti ac dissipati jacent : qui vero ex iis et horum scelerum principes fuerunt,

9. *Patris domum.* Ernest. dedit « ex nostra domo ipsius patris domum », omisso *in*, quod operarum incuria excidisse videtur, quum nihil monuerit, et omnes ad unum libri illud exhibeant. Attamen Cicero aliquando *domum* in hac constructione cum genitivo casu posuit absque *in*. Vide Cic. de Offic. III, 31, 112, « accurrisse Romam et cum prima luce Pomponi domum venisse dicitur ». Ita edidit locum Beierus. Ma.

10. *Judicia senatus, Italiæ, gentium denique omnium, conservatæ patriæ consequuti sumus.* Ita legitur in vulgatis, neque causa est cur hanc lectionem improbem. In vetere tamen libro, qui est apud me, quemadmodum hic locus legatur, debeo lectorem monere : « Judicio senatus, Italiæ, gentium denique omnium, conservatæ patriæ nomen consequuti sumus ». Notum autem est Ciceronem Patrem Patriæ appellatum fuisse. URSIN. — *Judicia senatus, Italiæ, gentium denique omnium,* etc. Legendum puto, « iudicio senatus, Italiæ, gentium denique omnium, conservatæ patriæ testimonium consequuti sumus ». LAMB. — *Judicia senatus. . . . conservatæ patriæ.* Sic optimi mei Bruz. Vien. Gud. 2, Dr. 2, reliqui deterioris familiæ cum duobus Oxonn. « de conservata patria », quod cum aliis Wagn. probat: alii aliter loco, quem affectum putant, succurrunt. Perperam. Sæpe

V. *Cic. pars tertia.*

sic auctor genitivos cum duplici relatione ponit. Tusc. II, 15, 35 : « Labor est, functio quædam vel animi, vel corporis gravioris operis et muneris ». Tuscul. III, 18, 39 : « Habes formam Epicuri vitæ beatæ ». Ibid. IV, 6, 13 : « Præsentis autem mali, sapientis affectio, nulla est ». Commata hoc loco tollenda sunt. Hi genitivi duplices ex Græcorum ratione positi sunt, vide Matthiæ Grammat. Græc. § 314. G.

11. *Quorum scelere,* etc. Totius hujus periodi emendatio debita Victorio ac Turnebo. Antea legebatur, « quo scelere, etc. illis distractæ ac dissipatæ jacent ». GRUT. — *Quor. scelere.* Nostri quoque et Gorenzii omnes libri excepto uno, in quo est *quos*, habent illud *quo*, quod, cum lectione *distractæ ac dissipatæ*, occupat præter codd. plerosque MSS, etiam edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Brut. Ald. In cod. M. post *scelere* scribitur *tamen*, in ed. Lamb. *quorum autem scelere*, quod probabat Rath. in Copp. Viett. a. ex uno cod. enotatur *quorum*. In cod. Cr. legitur *religionis*. Vocem *tum* ejectam vult Wagn. ut otiosam et sententiæ gravitatem infringentem, eique suffragatur Rathius. Abest etiam ea particula ab edd. Ascens. 1, 2, Crat. Herw. Car. Steph. Ald. Lamb. Sturm. Gothofr. Sed quicumque ad totam sententiam animum adverterit, sarta tecta volet h. l. omnia. Ma.

et præter ceteros in omni religione impii, non solum vita cruciati atque dedecore¹², verum etiam sepultura ac justis exsequiarum¹³ caruerunt.

- 43 QUINT. Equidem ita agnosco, frater, et meritas diis gratias ago : sed nimis sæpe secus aliquanto videmus evadere¹⁴. — MARC. Non enim, Quinte, recte existimamus, quæ poena divina sit; et opinionibus vulgi rapimur in errorem, nec vera cernimus. Morte, aut

12. *Non solum vita cruciati atque dedecore.* Dure acceptus est a Grütéro Lambinus, quod reposerit « non solum vita cum cruciati atque dedecore, verum etiam sepultura . . . caruerunt ». Mihi tamen in mentem non venit commodior ulla Ciceronis emendandi ratio. Certe scriptura, quam dant codices, non est sincera. DAV. — *Non solum vita, cruciati dedecore, verum etiam.* Ita probante Handio l. c. corrigendum censuit Gœrenz, et dedit Schütz. quum libri MSS omnes incommodum illud atque inferciant, duobus exceptis apud Gœr. in quibus nonnisi ac interponitur. Brutus coniecit « vitæ cruciati atque dedecore »: sed quomodo tum convenit *caruerunt*? Pearceius: « vitæ cruciati dedecore »; sed et faciliior et concinnior est Gœr. ratio; Wopkensius, *Lectt. Tull.* pag. 111: « vita cruciati, atque decore, verum etiam, etc. » Caruerunt, ait, vita atque decore. Sed, interposito *cruciati*, unusquisque primo ad aspectu cogitaret, eos « vita et decore cruciati » dici, quo nihil esset insulsius. Ernestus, cui neque Lambini, neque Pearceii ratio satis placet, et hujus quidem, quia debeat hic esse nomen, quod conjungatur cum *caruerunt*: « Si tamen, pergit, intelligi potest sunt, legam: non solum vivi cruciati dedecore: in altero intelligi [add. *debet*] mortui, quod fortasse exci-

dit ». Gœrenz. in edit. min. ediderat « non solum vita, cruciati atque cum dedecore ». Rathius: « non solum vitæ cruciati infamia atque dedecore sunt, quia videlicet dicat Cic. pro Cluent. cap. 22, § 61, «judicia . . . operta dedecore et infamia». Censor Wagner. ed. Halensis vulgatum defendit, ut sit « vita cruciati atque dedecore », figura, quam vocant *ty δὴ δὴ κυρίως*, pro « vitæ dedecore cruciati ». Egregie scilicet! MA. — *Non solum vita cruciati atque dedecore, verum, etc.* Consideratur non modo sententiæ absolutio, sed etiam copia et concinnitas. Sensus est: « non solum vivi cruciati animi cum dedecoris infamia vexati obrutique sunt, sed etiam in morte caruerunt sepultura et justis exsequiarum ». Pertinet hæc ad P. Clodium, qui talem exitum habuit. Conf. Cic. in orat. pro Milone, cap. 13. W. — Vides, Wyttenbachio Ernesti lectionem et explicationem probari; quod aperte significavit ad marg. ed. Gœr. min. MA.

13. *Justis exsequiarum.* Id ob Clodii cadaver ait, quod sine imaginibus, exsequiis, pompa, laudatione, semistulatum, dilaniandum prope canibus relictum est: ut in oratione pro Milone scribit. TURAN.

14. *Evadere.* Id est, *evenire*. Alium sæpenumero eventum et exitum videmus. TURAN.

dolore corporis, aut luctu animi, aut offensione iudicii¹⁵, hominum miserias ponderamus; quæ fateor humana esse, et multis bonis viris accidisse: sceleris est poena tristis¹⁶, et præter eos eventus, qui sequuntur, per se ipsa maxima est. Vidimus eos, qui, nisi odissent patriam, numquam inimici nobis fuissent, ardentes quum cupiditate, tum metu, tum conscientia¹⁷; quid agerent, modo timentes; vicissim conte-

15. *Offensione iudicii*. Quum homines male de nobis iudicant et existimant. Alibi est «*offensio existimationis hominum*». EAM. — *Offensione iudicii* dictum ait Wagn. pro damnatione in iudicio, ut *offensio belli* pro clade in bello accepta; orat. pro lege Manil. g. Cum Ernest. facit Gørenz. Sed Beierus ad Cic. de Off. III, 8, 36, ait: «*offensio iudicii*, quidquid obloquatur Gørenz. est *ignominia et calamitas ex condemnatione*, qualis accidit e. g. P. Rutilio Rufo». Quo mihi nihil videtur certius. Mox cod. Cr. inverso ordine habet *bonis multis*; in Copp. Victor. b. est *accedisse*. Ma.

16. *Sceleris est poena tristis, et præter eos eventus, qui sequuntur, per se ipsa maxima est*. Optime Seneca, Ep. xcviij, pag. 480: «*Prima et maxima peccantium est poena, peccasse: nec ullum scelus, licet illud fortuna exornet muneribus suis, licet tueatur ac vindicet, impunitum est; quoniam scelus in scelere supplicium est. Sed nihilominus et hæc, et illa secundæ poenæ premunt ac sequuntur (lego: «*sed nihilominus adhuc et illæ secundæ poenæ premunt ac sequuntur*»), timere semper, et expavescere, et securitati diffidere*». Licet ibi legas hanc in rem plura, ut et apud Stobæum, Serm. xxrv, ac interpretes ad Cicero-nem pro Milone, cap. 23. DAVIS. —

Sceleris est poena tristis. Pro *est* scribitur *etiam* in cod. M. edd. Asc. 1, 2; *autem* in edd. Car. Steph. Lamb. Gothfr. Ald. Brut. Ma. — Est hoc a Platone et Stoicis sumptum, ipsum sibi peccatum, ipsam iniustitiam maximam esse poenam. Quo de argumento disserit Plutarchus in libro de sera Numinis Vindicta, p. 24 sqq. W. — Vir doctus in Miscell. Obs. III, 1, pag. 68: «*Sensus loci facit ut credam forte legendum esse: Sceleris scelus est poena tristis*». Adjicit verba Senecæ a Davisio laudata et deinde addit: «*Hoc pro dubia emendatione offero*». Ca. — Schützio quoque (edit. ej. p. 24) valde arridet hæc viri illius docti suspicio, propter verba Senecæ: *Sceleris in scelere supplicium est*. «*Certe, ait, ad evitandam ambiguitatem legendum esset «*ipsius sceleris est poena tristis*», ut de Off. III, 8, «*emolumenta enim rerum fallacibus iudiciis vident; poenam non dico legum, quas sæpe perrumpunt, sed ipsius turpitudinis, quæ acerbissima est, non vident*». Ego quoque cum Wagn. et Schütz. aliquid ad sententiæ gravitatem desidero. Ma.*

17. *Ardentes quum cupiditate, tum metu, tum conscientia*. Liber S. Victoris et Paris. habent *cupiditatum metu*. Sic etiam Turnebi MS. Unde vir ille doctus legit «*ardentes tum cupiditatum metu, tum conscientia*»;

mnentes religiones : judicia perrupta ab iisdem ; corrupta¹⁸ hominum, non deorum. Reprimam jam, et

quod *ardere cupiditate* rectissime dicitur, non perinde *ardere metu* : dein quod mox de *metu* scribet, « quid agerent modo timentes » ; ut hic de metu frustra scribatur. Hujus conjecturam recepit Lambinus, et accedit H. Stephanus, nisi quod ei genitivus *peccatorum* vel alius hujusmodi prætermisus videatur. Reponit itaque Schediasm. IV, 25, « ardentis tum cupiditatum aestu, tum conscientia peccatorum », vel *scelerum*, vel *facinorum*. Sed genitivus ille minime necessarius est ; quum *conscientia* pro mala conscientia passim reperiatur. Vide Lactantium, Div. Inst. lib. VI, cap. 24, 21. Quin et *ardere metu* satis latine dixeris. Horatius, lib. II, serm. III, 79 : « Quisquis luxuria tristive superstitione Aut alio mentis morbo calet ». Tacitus, Annal. XV, 4 : « Ira magis quam metu ceteros accenderant ». Vopiscus in Aureliano, cap. 36 : « Hi quum exarsissent timore qui merebantur offensam ». Nec hic de metu frustra scribitur : nam si Noster subjicit, « quid agerent modo timentes » ; addit etiam « vicissim contentmentes religiones », quod ad cupiditates quibus agebantur respicit. Licet igitur rationes, quibus emendationem suam tnetur Turnebus, hand sint firmæ ; ea tamen ipsa, fateor, non est inconcinna. Nihilominus rescripserim « ardentis tum cupiditate, tum metu et conscientia ». Cicero in Verrem, lib. II, cap. 77 : « Itaque illum in jure metu conscientiaque peccati mutum atque exanimatum ac vix vivum relinquo ». Sic « Milonem nullo metu perterritum, nulla conscientia exanimatum Romam revertisse » dixit idem pro Milone, cap. 23. DAVIS. —

Tria enim enarrantur, quæ torquent homines sceleratos, *cupiditas*, quæ numquam satiatur ; *metus* ne prava consilia sint irrita, et ipsi scelere suo in perniciem ruant ; *conscientia* denique male factorum furiarum faces admoveans, et deos iratos iis ob oculos ponens. Mx.

18. *Judicia perrupta ab iisdem ; corrupta hominum, non deorum.* Cod. M. *hisdem*. Sensus loci Ernestus sic explicat : « *Perrupta* refertur ad vim, *corrupta* ad pecuniam. Sensus est : evasere pœnas judiciorum vi aut pecunia, sed non divinas ». Priorem hujus sententiæ partem Beierus ad Cic. de Offic. III, 8, 36, p. 243, eodem quo Ernest. modo explicat, commode collato loco Cic. in Catil. I, 7, 18, « leges ac quæstiones perfringere » ; aliisque, egregie hunc usum illustrantibus. Gœrenz. in altera hujus sententiæ parte scriptum vult : « *corrupta*, at hominum, non deorum » ; idque probavit Handius l. c. p. 572. Neque ego additam particulam improbarem, si in libris esset ; auget enim vim sententiæ, vel potius eam, quæ loco inest, apertioem facit. Sed, ut sæpe apud Ciceronem et alios, sono, quo enuntianda est propositio, suppletur particula, quæ abesse videtur tacite legenti. Vide ipsum Gœrenz. ad Acad. II, 29, 92, p. 169. Schütz. denique, deleta verbo *perrupta*, sic legendum esse opiatur : « *judicia ab iisdem corrupta hominum, non deorum* ». Hoc vero est vim inferre et sententiæ, et verbis. Mx. — Vir doctus in Miscell. Obs. III, 1, p. 69 : « Clodius in hac causa non *perrumpibat*, sed *corrumpebat* *judicia*. Hoc et tota periodi constructio, in qua Ciceronis stylum non

non insequar longius¹⁹, eoque minus, quo plus pœnarum habeo, quam petivi. Tantum ponam²⁰, erui

agnoscas, ansam præbet conjecturæ, legendum esse : « jura perrupta ab iisdem ; corrupta judicia hominum, non deorum ». Alia hic sunt, quæ emendationem desiderant, ut videre licet in Davisiis notis. Quam Ciceronis libri de Legibus corruptissimi sint, major concedi debet licentia conjecturis. Ca.

19. *Reprimam jam, et non insequar longius.* Interposito pronomine Victorius habet, *reprimam jam me*. Sic etiam Lambinus; nec aliter scribendum coniecit Hadrian. Turnebus. Mihi legendum videtur « reprimam iram, et non longius insequar ». Phædrus, lib. I, Fab. xxix, 9 : « Aper quum vellet facere generosum impetum, Reppressit iram ». Terent. Adelph. act. V, scen. iiii, 8 : « Tandem reprimis iracundiam atque ad te redi ». Vid. sis et Tacitum, Hist. IV, 72. Dav. — *Reprimam jam me, et non.* Quidquid de hoc loco sentias, minime tamen, credo, Davisiis sententiæ accedes, corrigentis, vel corruptentis potius, lectionem scribendo *reprimam iram*. Sed quum nihil facilius fieri potuerit, quam ut inter *m* et *e* absorberentur eadem literæ, i. e. vocula *me*, eam cum Gœrenz. et Schütz. recipiendam censui, ut fecit præter Vict. Turneb. Lamb. etiam Sturm. qui deinde *nec* scripsit pro *et non*. Pro *reprimam* est *deprimam* in cod. M. « Se reprimere ab aliqua re » dixit Plinius, Panegy. LXXXIII, p. 425 ed. Schwarz. Codd. Cr. et W. *sequar* pro *insequar*. Ma.

20. *Tantum ponam, crimini duplicem pœnam esse divinam.* De hoc loco, de variis virorum doctorum sententiis et nostra emendatione disseruimus in Exc. VIII; hic tantummodo

librorum lectiones enotabimus. Cod. Cr. « Tantum pœnam merui duplicem pœnam esse divinam quod constaret et ex, etc. » Cod. W. « Tantum pœnam erebi (in marg. *merui*) duplicem, etc. » reliqua ut Cr. Cod. M. « tamen pœnam merui, duplicem . . . quæ constaret ex vivorum animis et ex fama . . . et judiciorum vivorum et gaudio comprobetur ». In Copp. Vict. b. ab alia, quam Victorii, manu in marg. ed. Asc. 2 scriptum est : quidam legunt *merui*. Edd. Asc. 1, 2 : « Tantum pœnam Erebi dupl. pœnam esse divinam quo constaret et vex. etc. » Edd. Grataud. et Herw. *Erebi*, sed in Varr. Lectt. *merui*, tm : « quod constaret ex vex. etc. » Ed. Paris. « Tantum pœna merui . . . quod constaret ex, etc. » Ed. Ald. « tantum pœnam merui . . . quod constaret et ex, etc. » Ed. Car. Steph. « tantum pœnam erui (et in varr. lectt. ex vet. cod. *tantum ponam, erui*) dupl. . . quod constaret et ex », edd. Brut. Gothofr. ut Ald. Ed. Sturm. b. item, nisi quod habet *et pro et ex*; sed Sturm. a. « tamen pœnam merui . . . quæ constaret et vex. . . et judicio virorum », postremum, credo, operarum errore; fortasse iisdem debetur, quod in eadem ed. Sturm. a. post *et abest ea*. Edd. Comm. Davis. Ernest. Verb. et Wagn. ut vetus Car. Stephani; Bip. ut Manut. Gœr. in ed. min. « tantum ponam, metui duplic. pœnam quod constet ex, etc. » in ed. maj. « tantum ponam, erui . . . quod constat et ex, etc. » Schütz. edidit, ut Lambin. « tantum ponam brevi, etc. » reliqua ut Gœrenz. ex cujus libris unus habet *bona metui*. Ma.

duplicem pœnam esse divinam, quod constaret²¹ et vexandis vivorum animis; et ea fama mortuorum, ut eorum exitium et iudicio vivorum et gaudio comprobetur.

- 45 XVIII. Agri autem ne consecrentur, Platoni prorsus assentior; qui, si modo interpretari potuero, his fere verbis utitur: «Terra igitur, ut focus domiciliorum¹, sacra deorum omnium est. Quocirca ne quis iterum idem consecrato. Aurum autem et argentum in urbibus et privatim, et in fanis invidiosa res est. Tum ebur, ex inani corpore² extractum, haud satis

21. *Quod constaret ex vexandis.* Sic Victorinus. Non autem dubito quin reponendum sit, «quod constat et ex vexandis»: nam præsens tempus exigiti oratio. Sane Hari. sec. editio pervetus, Ascens. et Grut. dant, «quod constaret et ex vexandis»; et hoc nostræ conjecturæ nonnihil favet. Dav. — *Quæ constet et ex vexandis. Quæ* scripsimus ex cod. M. ed. Sturm. et sententia Ernesti; ex ejusdem et Wagneri constat, cum Aldo nepote, quod ratio grammatica flagitabat, quanvis Gœr. multis locis post acc. c. inf. indicativum sequi contendat. Scio id quidem: sed id tum tantum fieri solet, quum id, quod sequitur accusativum c. inf. ut certum et ita ponitur, ut ejus veritas aliunde et dicenti et audienti sit cognita, neque ita cohæret cum eo, quod oratione obliqua efferatur, ut inde pendeat. Ma.

XVIII. 1. *Terra igitur, ut focus domiciliorum, sacra deorum,* etc. Est a Turnebi MSS, quibus adstipulantur item nostri, excepto quod in iis, *sacro*; vulgata, «ut focus, domicilium sacrum omnium deorum est. Grut. — *Terra igitur, ut focus domiciliorum.* Sic ex suis et Turnebianis MSS edidit Gruterus. At in nostris est «ut focus

domicilium». Lego «ut focus domicilii», quemadmodum repræsentavit Ursini vetus. Plato de Legg. lib. XII, p. 691: Γῆ μὲν οὖν ἱερὰ τῆς ΟΙΚΗΣΕΩΣ ἰερὰ πᾶσι πάντων θεῶν. De auro vero et argento non consecrando vide sis inter alios Senecam de Provid. cap. 5, et Lactantium, lib. II, cap. 4, 10, ac lib. VI, cap. 25, 4, seqq. Dav. — *Ut focus domiciliorum. Domicilii* habet liber antiquus, et ita videtur ab aliquo emendatum e Platone: Γῆ μὲν, inquit, ἱερὰ τῆς οἰκίσεως ἰερὰ. Urs.

2. *Ebur, ex inani corpore extractum, haud satis castum donum deo.* Platonis verba sunt: Ἐλίφας δὲ ἀπολειποτός ψυχῆν σώματος, οὐκ εὐχέρως ἀνάστραμα. Legendum εὐχέρως ἀνάστραμα, prout laudant Clemens Alexandrinus, Strom. V, pag. 692; Eusebius, Præp. Evang. III, 8, ut Theodoretus, Therap. III, pag. 50. Hoc olim vidit Petr. Faber ad Acad. II, 25. Huc respicit etiam Lactantius, Div. Inst. VI, 25. Pro *inani* vero Manutius et Lambinus rescripserunt *inanimi*: Lipsius autem Ant. Lect. II, 2, *immani*. Sed is græca non consuluit, vulgatamque lectionem merito defendunt Turnebus et Gruterus. Eorum vestigiis insistit D. Salvagnius ad Ovidii Ibin, vs. 152,

castum donum deo. Jam æs atque ferrum duelli instrumenta, non fani. Ligneum autem, quod quis voluerit³, uno e ligno dedicato⁴, itemque lapideum, in delubris communibus. Textile ne operosius, quam mulieris opus menstruum. Color autem albus⁵ præcipue decorus deo est tum in ceteris, tum maxime in textili. Tincta vero absint, nisi a bellicis insignibus. Divinissima autem dona, aves⁶ et formæ ab

et nonnulla protulit exempla, quibus docet *inane corpus* esse σώμα ψυχῆς ἰστρημένον. Omnino recte. Nos aliqua quæ prætermisit addemus. Peto Albinovanus, Eleg. I, 133: « Hic pietatis honos? artus amplector inanes, Et vorat hos ipsos flamma rogasque sinus ». Iterum, vs. 315: « Frigidus ille tibi, corpusque refertur inane ». Ovidius in Epist. Sapphus Phaoni, vs. 116: « Portet ad exstructos corpus inane rogos ». Idem Metam. II, 611, plene: « Corpus inane animæ frigus lethale sequutum est ». Pariter Propertius, lib. III, Eleg. XVI, 30. DAV. — *Inanimo corpore*. Ante *inani*. Ego et ex vetere libro, et, ut puto, recte *inanimo*. Minor etiam mutatio *inanimi ex inani*: sed antiquum librum sequi malo. P. MAHUT. — *Ebur ex inani corpore extractum*. Lectionem *inanimo* glossatori deberi præter Davisium recte censuerunt Ern. et præter Wagnerum, post eum editores omnes: quare non est, quod loca Veterum laudemus ad hunc usum verbi *inanis* probandum; Ciceronis loca commode attulit Gær. Verr. II, 66, 160, V, 50, 131. MA.

3. *Quod quis voluerit*. Vulgo *quodque voluerit*: Henr. vero Stephanns, Castig. in Ciceronem, p. 29, reponit *quodcumque voluerit*. Med. habet *quod voluerit*. At ipsa Platonis verba, ὁ τι ἀν ἰθὺν τις, emendationem Tur-

nebi, quam recepimus, firmant et stabiliunt. DAV. — *Quodque voluerit*. *Quodque* scripsi cum Gær. et Sch. ex omnibus Gærnzii, nostris W. M. Copp. Vict. b. edd. Par. Car. Steph. Ald. Brut. (qui vult *quod quis*), Sturm. Comm. Gothofr. quia est idem, quod *quodcumque*. Neque vero omnes, quod credebat Gær. libri illam lectionem habent; noster enim Cr. habet *quodcumque*, quod ediderunt Asc. 1, 2, Crat. et Herw. Ern. Wagn. et Bip. dederunt *quod quis*, videlicet ut responderet græco ὁ τι τις, cum Lambino. MA.

4. *Uno e ligno dedicato*. Quatuor Gærnzii, nostri Cr. W. M. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Sturm. et vetus Caroli Steph. *cauto*. Victorius in Copp. b. ex veteri cod. emotavit *cato* et adscripsit: « opinor *dedicato*: Plato enim ἀναθῆτω ». Recte. DAV.

5. *Albus*. Albus enim color faustus est, infecta omnia sunt impura. Sic quum rem divinam faciebant, albati erant, et diebus festis. Proinde scripsit Ovidius, Fast. I, 80: « Et populus festo concolor ipse suo est ». TURAN. — Cf. Inscriptt. græcc. ed. Osann. Sylloge II, pag. 83. CA.

6. *Divinissima autem dona habes et formæ*, etc. Sic non pauci impressorum codicum habent: in aliis autem, qui meliores putantur, adhuc depravatus est, *dona habent et formæ*.

uno pictore uno absolutæ die : itemque cetera hujus exempli dona sunt ». Hæc illi placent. Sed ego cetera non tam restricte præfinio, vel hominum vitiiis, vel subsidiis temporum victus⁷. Terræ cultum segniorrem suspicor fore, si ad eam tuendam, ferroque subigendam⁸, superstitionis aliquid accesserit.

Art. Habeo ista. Nunc de sacris perpetuis⁹, et de

Legendum est ex Platone, unde totus locus sumptus est, *aves et formæ*. Quare prior lectio verè propinquior, abundante tantum in ea aspiratione; nam *h* pro *v* frequenter capiebatur. Hæc sunt verba Platonis in lib. XII de Legibus, quæ Cicero elegantissime interpretatur: Γῆ μὲν οὖν ἰστία τε οἰκίσεως ἱερά πᾶσι πάντων θεῶν μηδεὶς οὖν δευτέρως ἱερά καθιερῶτα θεοῖς. Χρυσὸς δὲ καὶ ἄργυρος ἐν ἀλλαις πώλειν ἰδίᾳ τε καὶ ἐν ἱεροῖς ἴσθιν ἐπιφθονεν κτήμα. Ἐλέφας δὲ ἀπολαλοπίτος ψυχὴν σώματος οὐκ εὐχερὲς ἀνάθημα. Σίδηρος δὲ καὶ χαλκὸς πολέμων ὄργανα. Ἐύλου δὲ μονόξυλον ὃ τι ἂν ἰθάλῃ τις ἀνατιθέτω, καὶ λίθου ὡσαύτως, πρὸς τὰ κοινὰ ἱερά· ὑψὴν δὲ μὴ πλέον ἔργον γυναικὸς μιᾶς ἔμμηνον. Χρώματα δὲ λευκὰ πρέποντ' ἂν θεοῖς εἶη καὶ ἄλλοι καὶ ἐν ὑψῇ. Θεϊότατα δὲ δῶρα ΟΡΝΙΘΕΣ τε καὶ ἀγάλματα ὅσα παρ' αὐτῶν ἐν μιᾷ ζωγράφος ἡμέρᾳ εἰς ἀποτέλη. Καὶ τᾶλλα ἴστω κατὰ τὰ τοιαῦτα ἀνάθηματα μεμμημένα. VICTORIUS.

7. *Vel hominum vitiiis...victus*. Id est, Ego hæc non tam parce et accurate defluo, quia vincor vel *hominum vitiiis*, i. e. præsertim morum corruptione, vel *subsidiis temporum*, i. e. quia homines nunc plus pecuniæ possident, quam temporibus Platonis. W.

8. *Si ad eam tuendam, ferroque subjiciendam*. Ita nostri, nisi quod antiquo scribendi modo *subiciendam*. P. Manutius et Lambinus malebant,

subigendam; at Gulielmus potius illud *tuendam* reformabat in *ruendam*. Bene. GAUT.—*Ad eam tuendam, ferroque subigendam*. Vulgo « ad eam tuendam ferroque subjiciendam ». At *subigendam* bene reposuit P. Manutius ex antiquo libro. Notum illud Virgillii, Georg. I, 125: « Ante Jovem nulli subigebant arva coloni ». Lucretius, I, 213: « Terraque solum subigentes, cimus ad ortus ». Arnobius, lib. II, p. 90: « Quam sanguinem totam in subigenda tellure fudissent ». Seneca, Epist. LXXXVI, « Exercebat enim opere se, terramque, ut mos fuit priscus, ipse subigebat ». Amm. Marcellinus, XIV, 4: « Arva subigendo quaeritatum victum ». Et XXXI, 4: « Quibus et alimenta pro tempore et subigendos agros tribui statuerat imperator ». Sic etiam Lactantius, lib. II, cap. 5, 26, et alii. Locus tamen ulteriore caret emendatione. Quid enim sibi vult « ad eam tuendam »? Gulielmus, probante Grutero, legebat « ad eam ruendam ». Sed, ut opinor, haud ita loqueretur Cicero. Nos ne literula quidem mutata scribimus « ad eam tuendam ». Ita pro S. Roscio, cap. 15: « Tot prædia, tam pulchra, tam fructuosa S. Roscius filio suo, relegationis ac supplicii gratia, colenda ac tuenda tradiderat? » Hoc modo recte nonnulli, quum *tuenda* vulgo legatur. DAV.

9. *Habeo ista. Nunc de sacris perpetuis*. De *sacris perpetuis* in Excursu

manium jure restat. — MARC. O miram memoriam Pomponi, tuam ! at mihi ista exciderant. — ATT. Ita ⁴⁶ credo : sed tamen hoc magis eas res et memini, et exspecto, quod et ad pontificium jus et ad civile pertinent. — MARC. Vero¹⁰ : et apertissima sunt istis de rebus et responsa et scripta multa; et ego in hoc omni sermone nostro, quod ad cumque legis¹¹ genus me disputatio nostra deduxerit, tractabo, quoad poterō, ejus ipsius generis jus civile nostrum; sed ita, locus ipse ut notus sit, ex quo ducatur quæque pars juris¹², ut non difficile sit, qui paullum modo ingenio

IX ea addere visum est, quæ ad totum hunc locum accurate disputavit Engelbronnerus, l. c. p. 62, sqq. Ma.

10. *Vero: et apertissima sunt.* Hoc meum est: nam omnes et scripti, et impressi, quos viderim, libri « vera et apertissima sunt ». Mihi et consuetudo vetus latine loquendi et ipsa sententia *vero* demonstravit esse verius: est enim pro *sane*. Sic loquutus est in Bruto, sic sibi. Locus etiam de Divinatione, lib. I, cap. 64, mendose legebatur, et *vere* pro *vero* impressi libri habebant. P. MAN. — *Vero: et apertissima sunt.* Probam lectionem teneant duo Gærenzii et noster cod. W. itemque Copp. Victt. b. et ed. Paris. quæ primum habet Turnebi Commentarium. In reliquis omnibus est *vera et ap.* præter cod. M. in quo omittitur *et*. Noster ipse in fine libri I, c. 24: « Vero: facis et merito, etc. » Ma.

11. *Quod ad cumque legis genus.* cod. M. « quod ad quocumque ». Copp. Victt. b. *legimus* pro *legis genus*. Tmesis illa nostro satis frequens est. Cf. de Divin. I, 72: « quo te cumque verteris »; de Nat. Deor. II, 30: « quale id cumque est »; de Fin. IV, 25: « quod erit cumque visum »; de Divin.

II, 2: « qua re cumque possemus »; or. pro Sext. 31: « quod iudicium cumque subierat »; quem locum laudavit Wagn. In seqq. cod. M. « quo ac poterō ». Ma.

12. *Ex quo ducatur quæque pars juris.* Servavimus emendationem Rancóneti, quia et paullo antecedit *locus*, qui significat argumentum universale, et paullo post agitur de partitione; quam posteriorem causam Sch. quoque ad defendendam hanc lectionem valere vult. Ceterum admodum variant nostri quoque libri. In codd. Cr. W. M. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Car. Steph. Brut. Starck. Gothofr. est *res et ars*. In ed. Par. est *r * ars*, asterisco inter *r* et *ars* posito, ut fere nostræ lectionis vestigia agnoscas; in ed. Comm. est *quæque ars*, ut exhibent Copp. Victt. b. Pro *quæque* est *quæque* in cod. M. Gærenzio placet *res juris*, ut sit id, quod nos dicimus *Rechtsbegriff*. Sed vereor cum Handio, ut hæc significatio idoneis exemplis probari possit. Codices duo Gærenzii aliquid simile habent nostræ lectioni; unus *res pares*, alter *res pars*; unde conjecit Handius (Jen. Lztg. 1810, 72, p. 573), *pars juris* esse glossam, scribendumque esse simpliciter: « ex

possit moveri¹³, quaecumque nova causa consultatiove acciderit, ejus tenere jus, quum sciat¹⁴ a quo sit capite repetendum.

- 47 XIX. Sed jureconsulti¹, sive erroris objiciendi causa, quo plura et difficiliora scire videantur; sive, quod similis veri est, ignoratione docendi² (nam non solum scire aliquid, artis est, sed quaedam ars etiam

quo ducatur quæque res». Quam suspicionem si quis veriore ceteris censuerit, me non admodum adversantem habebit. Ceterum ex illa duorum librorum scriptione possis etiam conjicere *juris pars*. Ma.

13. *Qui modo ingenio possit moveri.*

Duo Gærenzii codd. et nostri Cr. et W. non agnoscut hæc verba, neque edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Car. Steph. Brut. (sed hic ea probat in notis) Sturm. Ald. In Copp. Victt. a. et b. est: «quid homo ingenio possit moveri», in cod. M. «quid homo ingenii moveri», in edd. Par. «qui domo ingenii possit moveri», in edd. Lamb. et Comm. «qui paulum modo ingenio possit moveri»; unus Gærenzii «qui modo ingenii p. m.», in alio «qui homo ingenii p. m.» In primo Comm. Turnebus hæc posuerat: «In vetusto exemplari legitur: *quid homo ingenii nomen*: ut manifestum sit locum esse corruptum, nisi legas *qui dono ingenii valet*. [Præstaret tum certe *valeat*. Ma.] In aliis hoc, ut supposititium, ejicitur». Ern. de lectione nihil monet, sed interpretatur: «cujus ingenium habeat sensum veri, et amet cognitionem rerum». Wagn. ad Manutii partes inclinat. Rathiis restitutum volebat *paulum*, ut subaudiendo opponatur: «ne dicam acute»; qui sensus exhibit, et recte quidem, etiamsi non addas *paulum*, quod est in nullo libro MS. Ma. — Non debebant hæc

verba tamquam glossa uncinis includi [hoc videlicet fecerat Gær. in ed. min.]. Sensus est: quicumque non plane mente tardus et hebes sit. Sic *acute moveri* est ingenii celeritate valere in Epist. ad Div. 15, 21; Acad. I, 9. W.

14. *Quum sciat.* Recepimus cum Ern. Wagn. Gær. et Sch. lectionem Davisii, quamvis ex libris nostris nullus addicat. Sed ratio ipsa flagitat tertiam personam, eamque habere videntur complures Gærenzii libri, quum e duobus tantum enotaverit *scias*. Ma.

XIX. 1. *Sed jureconsulti.* Vulgo *jureconsulti*; contra quam jubent codices et editio Victoriana. Dav. — *Sed jureconsulti, etc.* Codd. Cr. W. «sed jureconsultus...videatur», cod. M. Copp. Victt. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Brut. (hic in nota cum Manutio facit) «jureconsultus...videatur», edd. Car. Steph. Ald. Gothofr. Sturm. Verb. Ern. Wagn. Bip. et Sch. «jureconsulti...videantur»; edd. Victt. Par. Comm. Lamb. Dav. et Gær. ut nos edidimus. *Jureconsulti* a latinitate flagitari existimabat Hülsemannus; quo jure, ipse viderit. Ma.

2. *Ignoracione docendi.* Ignoracione dialectices confuse docebant, ut apud eos juris civilis usus potius quam ars esset. Ita ex docendi ratione Servium Sulpitium multo superioribus præstantiorem fuisse in Bruto docet.

docendi), sæpe, quod positum est in una³ cognitione, id in infinita dispartiuntur: velut in hoc ipso genere, quam magnum illud Scævola⁴ faciunt, pontifices ambo, et iidem juris peritissimi! «Sæpe, inquit⁵ Publii filius, ex patre audivi, pontificem neminem bonum esse, nisi qui jus civile cognosset⁶». Totumne? quid ita? quid enim ad pontificem, de jure parietum, aut aquarum, aut ullo omnino⁷? Ergo, quod cum reli-

3. *In una cognitione.* Jurisconsultos reprehendit, qui persæpe rem simplicem, et quam uno capite comprehendendi potest, quo hodie etiam tenentur errore, in infinita dividunt, et per singula, speciesque varias artem docent, quod etiam eis objicit, lib. III de Oratore: «Video enim, inquit, in Catonis et Bruti libris nominatim fere referri quid alicui de jure viro aut mulieri responderint, credo, ut putaremus, in hominibus, non in re, consultationis aut dubitationis causam aliquam fuisse». TURAN.

4. *Scævola.* Præter Scævola angurum jurisconsultum duo fuerunt Scævola pontifices, item jurisconsulti: antiquior Pub. Mut. Scævola, Publii filius, qui consul fuit A. U. 620 (619); alter Quint. Mutius Scævola, Publii filius, conjns consulatus incidit in A. U. 658 (655); anguris consulatus interjectus inter duos priores fuit, A. U. 636 (633). Hos duos in juris disciplina magistros habuit Cicero, ut ipse ait in lib. de Amicitia, cap. 1. W.

5. *Sæpe, inquit Publii.* Quam facilitum sit jus privatorum sacrorum, si pontifices veteres sequaris, adjunctione juris civilis id est a Scævolis conturbatum et prope labefactatum. Ex quo conficit non esse magnopere necessarium jus civile pontifici, quam tamen sine jure civili Scævola nega-

rent huic loco satisfieri posse. TURAN.

6. *Nisi qui jus civile cognosset.* Quid si postea juris civilis oblivisceretur? an ex sententia Scævola bonus esset pontifex? Harleian. pr. et editio Victoriana dant *cognosset*. Lego *cognoscit*. DAV. — *Nisi qui jus civile cognosset*. Cod. M. *cognosset*, et ita ed. Paris. Sed nihil hæc faciunt ad commendandam Davisii conjecturam plane supervacaneam. MA. — Vir doctus in Miscell. Obs. III, 1, p. 69: «Forsan *cognosceret*». Obloquitur ibidem alius, addens: «Plusquamperfectum pro tempore imperfecto sæpe venit, præcipue in verbis: *odi, meministi, novi*, etc.» — De argumento hujus loci consule Chladenium de Gentilitate, X, 2, p. 117, sqq. CA.

7. *Aut ullo omnino.* Hoc plane repugnat: ad pontifices enim spectant sacra, vota, feriæ, quæque sunt hujusmodi, sicut paullo post docet Noster. Hinc fit, ut Turnebus et Lambinus rescribant *aut luminum*. Frustra quidem: nam quum Med. Eliens. Harleian. pr. sec. Balliol. et veteres editi repræsentent «aut ullo omnino si ergo»; reponas velim «aut ullo omnino simili? Ergo quod, etc.» DAV. — *Aut ullo omnino.* Vir doctus in Obs. Miscell. IV, 3, pag. 334: «Vera lectio hæc videtur esse: *aut ullo omnino, nisi quod cum religione conjunctum est*». Contra ea ibidem alius V. D.

gione conjunctum est. Id autem quantum est? de sacris, credo, de votis, de feriis, de sepulchris, et si quid ejusmodi est. Cur igitur hæc tanta⁸ facimus, quum cetera perparva sint?

De sacris⁹ autem, qui locus patet latius¹⁰, hæc sit una sententia, ut conserventur semper, et deinceps familiis prodantur, et, ut in lege posui, perpetua sint⁴⁸ sacra. Hoc uno posito¹¹, hæc jura pontificum aucto-

ita monet: « At in voce *ullo* non jure in genere, sed *jure civili* intelligendum, quatenus opponitur *juri pontificio*. Et sic si interpretemur, mutatione nulla opus fuerit ». Ca. — His, quæ postremo loco dicta sunt, commotus sum, ut in lectione vulgata acquiescerem, quum Gœr. et post eum Sch. quasi vulgata ferri non possit, ediderint « aut tali ullo omnino », quod in nullo libro est, sed placeret, nisi, recta explicatione adhibita, idem sensus posset erui. Duo Gœrenzii habent *aut at ullo*, duo ut codd. Gruteri et noster W. *aut tullo*, unus *aut cullo*, noster Cr. ut edidimus, *aut ullo omnino*, cod. M. inde ab *omnino* usque ad *religione* omittit omnia. Ante *ergo* codd. plerique, nostri etiam Cr. W. Copp. Vict. b. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Car. Steph. Brut. Ald. addunt *si*, unde fecit Dav. *simili*, contra Ciceronis morem, qui *omnino*, ut recte observavit Gœr. in clausula ponere solet. Ceterum illa voce, quamvis ad sensum probabili, non minus æquo animo carere possumus, quam ea, qua Gœr. Ciceronem auxit. Ern. ad vocem *ergo* recte subaudit *eo tantum*. Wyttenbachio placet Lambini conjectura. Engelbronnerus, l. c. pag. 62, verba *aut ullo omnino* pro glossemate habet; quod non fecisset, si recte intellexisset locum. Rathius denique, humeris Lam-

bini insistens, conjecit: *aut illo luminum*; quod ei Ciceronis ipsius manes dictasse credas. Ma.

8. *Tanta*. Cur tam magnam putamus hanc juris civilis cum pontificio conjunctionem, quum in his fere quæ enumeravi, quæ sane magna non sunt, versetur: et si quid præterea est, perparva sit? — *Quum cetera*. Præter sacra, vota, ferias, sepulchra. Hic quidam certe legunt hoc sensu, Hæc quæ enumeravi tanta facere non debetis, quum certe perparva sint: quod tamen non probō. TURX. — *Quum c. perparva sint*. In Med. lectio vetus est erasa. Sed Harleian. primus recte, ni fallor, exhibet *quum cetera præcipua sint*; ea scilicet quæ ad jus pontificium non pertinent. DAV.

9. *De sacris*. De sacris privatis hoc loco disserit, quæ pecuniam sequabantur, nec hominum morte interibant, sed heredibus iisve ad quos pecunia pervenisset, adjuncta erant. Ad ea sacra pertinere illud Plauti arbitror in *Captivis*, act. I, sc. 4, 8: « Sine sacris hereditatem sum adeptus effectissimam ». Et in *Trinummis*, act. II, sc. 4, 83: « Cena hæc annona est, sine sacris hereditas ». TURX.

10. *Qui locus patet latius*. Idem est, quod vulgo minus latine dicitur: quæ materia longius se extendit. W.

11. *Hoc uno posito*. Hoc posito, quod auctoritate pontificum sequuntur

ritate consequuta sunt, ut, ne morte patris familias sacrorum memoria occideret, iis essent ea adjuncta¹², ad quos ejusdem morte pecunia venerit. Hoc uno posito, quod est ad cognitionem disciplinæ satis, innumerabilia nascuntur, quibus implentur jurisconsultorum libri. Quærentur enim¹³, qui adstringantur

est, et vim legis interpretatur, sacra privata perpetua sancientis. Idque, ut opinor, etiam positum in legibus duodecim Tabularum fuerat, quum sequentem deinde pontificum auctoritatem dicat, qui legem interpretati sunt, sacris cum pecunia coniungendis. T. — *Hoc posito, hæc jura pontificum auctoritates consequuta sunt.* Sic emendatum est in codice Memmiano. LAMM. — *Hoc posito, hæc jura pontificum auctoritate consequuta sunt.* Valde variant libri. Unus Gœrenzii et ed. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Brut. «perpetua sint sacra hic posita»; alter *hoc ponite*; quinque alii et nostri Cr. et M. *hæc posita*; cod. W. a prima manu *hoc posita*, ab altera *hæc posita*. Ed. Ald. «perpetua sint: sacra hic posita»; ed. Par. «perpetua sint sacra. Hæc posite», ubi Turn. in primo Comm. adnotavit: «Legendum *his positis, hæc jura pontificum*; aut aliquid de erit». Edd. Car. Steph. Comm. habent, ut nos cum Gœr. edidimus. Sed Verb. Ern. Wagn. Bip. Schütz. *Hoc uno posito*, sine librorum auctoritate; quæ scriptio post quatuor lineas suo loco redit. Editiones Sturm. variant inter se: prior habet: «perpetua sint sacra hæc posita. Hæc jura pontificum auctoritatem consequuta sunt»; posterior: «perpetua sint sacra. Hæc posita, hæc jura pontificum, auctoritate consequuta sunt». Ma.

12. *Et esset ea adjuncta.* Ita scripsimus cum Gœr. (nisi quod hic edi-

dit *his*) ex edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Car. Steph. Ald. Brut. Vulgo legitur «iis essent ea adj.»; sed *esset* referendum est ad sacrorum memoriam, et legitur in tribus Gœrenzii, cod. W. (ubi scribitur *iis esset ea d.* (sic) *adjuncta*) Copp. Viect. b. (ubi est *devincta* pro *adjuncta*) et præter edd. quas laudavimus, etiam in ed. Sturm. Quinque Gœrenzii et noster M. *his est ea*; cod. Cr. *iis esset ea adj.* Schützius non recepit *et*, quod mea quidem sententia abesse nequit, quodque jam Wagn. desiderabat. Lamb. dedit *et ut iis esset*. Rathius conjecit: *ut* (ne morte patris fam. sacrorum memoria occideret) *iis essent ea* [sc. sacra] *adjuncta*, etc. Mihi aliquando in mentem venit legere: «ut (ne... occideret) *iis essent ea* [sc. sacra] *injuncta*, ad quos, etc.» Neque nunc me hujus suspicionis pœniteret, si scirem, Ciceronem verbo *injungendi* umquam esse usum. Ma. — Vide Excursum IX ad calcem hujus libri.

13. *Quærentur enim.* Lego *quærentur*, vel *quæritur*. DAV.—*Quærentur enim, qui adstringantur sacris.* Codd. Cr. W. et Copp. Viect. b. *quærentur*. Ernesto et Rathio probatur Davisii emendatio, quæ totidem literis exhibetur in edd. Crat. et Herw. quamquam hæc quoque in varr. lectt. habent vulgatam, *quærentur*, quam recte defendit Gœr. subaudiens *personæ*. Pro *adstringantur* legitur *adstringuntur* in codd. Cr. W. Copp. Viect. b. Ma. —

sacris. Heredum¹⁴ causa justissima est: nulla est enim persona, quæ ad vicem¹⁵ ejus, qui e vita emigraverit, propius accedat. Deinde, qui morte testamentove¹⁶ ejus tantumdem capiat, quantum omnes heredes. Id quoque ordine¹⁷: est enim ad id, quod propositum est, accommodatum. Tertio loco, si nemo sit heres, is, qui de bonis, quæ ejus fuerint, quum moritur, usu ceperit plurimum possidendo¹⁸. Quarto,

Queruntur, etc. i. e. queritur, qui sint obstricti, obligati ad sacra illa gentilitia mortui patris familie servanda. W.

14. *Heredum*. Legitimorum, scriptorum, nuncupatorum. Justissimum est heredes astringi sacris. TURN.

15. *Quæ ad vicem ejus*. Ad locum et munus, ut eadem prope persona videatur. TURN.

16. *Morte testamentove*. Recte interpretatur Turn. = donatione aut legato. Nominine *mortis* a *testamento* distincto significant eam, quam jurisconsulti postea nominarunt donationem mortis causa de qua exponitur Pandect. lib. XXXIX, tit. 6, Insitut. l. II, tit. 7. W. — Savigny, Zeitschr. l. c. p. 366, singularem, ait, successorem una cum omnibus heredibus sacris adstringi, sive legato (testamento), sive morte, quiritariam possessionem defuncti accipiat: sed tum tantum, si id, quod acquiritur, tantumdem sit, quantum omnibus heredibus conjunctim relinquatur. — Sequitur doctrina antiquior, pag. 366, adhaereturque legis Voconis et laudatur Cic. in Verr. I, 43. Ca. — In ea lege, lata a. U. 585, vetitum erat, ne, qui census esset, plus cuiquam legaret, quam ad heredem heredesve veniret. MA.

17. *Id quoque ordine*. Id quoque

recte a jurisconsultis dicitur, ut quod de herede dixerant. TURN.

18. *Quum moritur, usu ceperit plurimum possidendo*. Cod. M. = comoriturus ut ceperit possidendo. Codd. Cr. et W. = quom moriturus, acceperit. Et ita Copp. Vict. b. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Ald. Gothof. In edd. Car. Steph. et Brut. legitur = quum moreretur, acceperit, in ed. Sturm. = quum moritur, acceperit; in edd. Paris. et Comam. = quum moritur, usu ceperit plurimum = omnino possidendo. Rathius legi vult: = qui mortuus sit, ceperit plurimum possidendo, abjecto usu, quod in libris non appareat. — Sed sunt certe ejus vestigia in codd. manifestissima, v. c. in nostro cod. M. Gorenzianus vocem *possidendo*, ut ex interpretamento ortum, uncinis inclinat, Sch. cum cupidius sequutus, plane delevit. MA. — Tuetur Savigny, l. c. lectionem *possidendo*, p. 374, l. c. Explicationis summa hæc est: = primo loco sacris adstringuntur omnes heredes, quibus altero loco alie etiam personæ adduntur. Sed, si non secundum jus civile, sed secundum jus prætorium hereditas aditur, tertio loco sacris adstringitur is honorum possessor, qui plurimum usu ceperit possidendo. Ceterum non contendo, hoc non nisi tertio loco factum esse. Eodem enim

si nemo sit, qui ullam rem ceperit, de creditoribus ejus qui plurimum servet¹⁹. Extrema illa persona est, 49
ut is²⁰, qui ei, qui mortuus sit, pecuniam debuerit,

redit, quam is, qui moritur, bona quidem, neque vero heredes (neque civiles, neque prætorios) relinquit. Postea in epistola ad me data tnetur, ait (si forte novo argumento res egeat), verbum *possidendo* contra Gærenxium Gaius, II, § 41. Conf. Gai. II, § 52 — 58, add. III, § 175. — Chr. Gottl. Schwarz. in Plinii Panegy. cap. 37, p. 149, post verba «usu cepisset plurimum (ita enim scribit)» non agnoscit *possidendo*, et interpretatur: «h. e. qui majorem bonorum partem usu cepisset, et anno vel biennio, quam pater familias sine alio herede moreretur, possedisset». Deinde ita pergit: «ad hæc si nemo esset, qui ullam rem cepisset; is in sacra familiæ transibat de creditoribus mortui, qui plurimum servaret. Denique et is, qui ei, qui mortuus esset, pecuniam debuisset, nemini que eam solvisset, proinde habebatur, quasi eam pecuniam (ex hereditate) ceperit; adeoque sacris iisdem obnoxius erat, quibus creditor fuerat adstrictus». Exponit denique causas onerosæ hereditatis, nimirum sumptus in sacra privata quotannis faciendos; quæ in vulgus nota sunt. Ca.

19. *Qui plurimum servet. Servare* dicitur creditor, si ex debitoris sui bonis vel totum debitum, vel partem ejus recipit. Ita Paulus Digest. lib. XVII, tit. 1, leg. 45. Conf. Brissonianus de verb. signif. p. 326, in v. «servare ab aliquo». W. — Savign. l. c. p. 375—377, ante *creditoribus* deleri vult *de*, rationibus his ductus: sermonem esse vult de creditorum concursu, qui ex jure antiquo erat *auctio*, qua ei, qui ceteris creditoribus centesimas plurimas (*die höchsten*

Procente) se soluturum suscepisset, facultates debitoris addebantur. Istum, debitoris heres habitus, reliquis creditoribus centesimas pactas solvebat, eoque bonorum debitoris possessor justus fiebat; sed iisdem etiam, quibus ille, sacris adstringebatur, quum in justis heredis locum successisset et centesimis paciscendis sibi cavere potuisset, ne nimiam pecuniæ summam solvendam reciperet. Vertit igitur verba, «qui creditoribus ejus plurimum servet», i. e. cui, ut emptori, tota debitoris res familiaris addicta est, plurimo licenti. — Sed in epistola, quam laudavi, dubiam ipse eam emendationem vocat; non enim, ait, quod posueram, emptor plane ut heres jure civili mortuo debitori succedebat. Vld. Gaius, III, § 80, 81. Ca.

20. *Extrema illa persona est, ut is.* Savign. l. c. pag. 377, sqq. «Si neque heres adest, neque bonorum possessor, neque alius quicquam aliquid ex facultatibus (pro suo) usu cepit, neque creditorum fit concursus: tum quidem debitores ejus, qui mortuus est, quippe debitis jam liberati, sacris adstringuntur creditoris sui. Fingitur enim, pecuniam, quam debuerint, ex facultatibus herede carentibus, in debitorum bona transiisse, proinde ac si eam pecuniam ceperint. Probatum hoc loco, verissimum esse, ante legem Juliam antiquo jure bona, quorum heres non exstaret, vacua fuisse domino. Ulpian. XXVIII, 7: *Si nemo sit, ad quem bonorum possessio pertinere possit. . . populo bona deferuntur ex lege Julia caducaria*». Kind. de Lege Voconia, p. 15, not. 50, emendat: «ut is cui qui mortuus

neminique eam solverit, perinde²¹ habeatur, quasi eam pecuniam ceperit.

XX. Hæc nos a Scævola didicimus, non ita descripta ab antiquis¹. Nam illi quidem his verbis docebant, tribus modis sacris adstringi²: hereditate; aut, si majorem partem pecuniæ capiat; aut, si major pars pecuniæ legata est, si inde quippiam ceperit. Sed pontificem³ sequamur.

50 Videtis igitur omnia pendere ex uno illo, quod pontifices pecuniam sacris conjungi volunt, iisdemque ferias⁴ et cærimonias adscribendas putant. Atque etiam dant⁵ hoc Scævola, quod est partitio: ut, si

sit; ut locus referatur ad creditorem, neque vero ad debitorem: sed male, judice Savign. in epistola, quam laudavi, ad me data. Ca.

21. *Proinde habeatur.* Sex Gœrenzii et nostri codd. excepto M. omnes, itemque edd. Asc. 1, 2, Comm. et Lamb. habent *proinde*; reliqui *perinde*. Cf. de his vocabulis Ruhnk. ad Rutil. Lup. I, 8, 31. Ma.

XX. 1. *Descripta ab antiquis.* Vide Excursum X ad calcem hujus libri.

2. *Tribus modis sacris adstringi.* In præcedentibus codd. Cr. *doceant* pro *docebant*. Nostro loco quinque Gœrenzii, nostrique Cr. W. M. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Car. Stephan. Ald. Brut. Paris. Lamb. Gothofr. habent: «tribus modis sacris adstringi hereditatem»; iidem libri, videlicet ne tertius modus desit, ante *si inde* inferunt tertium *aut*. Sensus autem hic est: Secundum doctrinam antiquiorem tres erant modi, secundum quos aliquis adstringebatur sacris defuncti servandis. Primum adstringebantur heredes omnes, deinde cum his legatarii quidam, denique, si nemo esset heres, is, qui rei familiaris defuncti

plurimum usu ceperat. Vide Savign. l. c. p. 364. Ma.

3. *Pontificem sequamur.* Q. Scævola, qui se propter juris civilis scientiam melius ista explicare censet quam pontifices veteres, quibus ignorantiam juris civilis objicit. Tuan.

4. *Iisdemque ferias.* Id est, iisdem pecuniis seu possessoribus pecuniarum defuncti volunt adjungi sacra, adscribique ejusdem defuncti ferias et cærimonias, quas colere solebat. W.

5. *Etiam dant.* De suo afferunt, ab antiquis non traditum pontificibus. Tuan. — Canneg. l. l. ita interpretatur: «*Atque etiam dant hoc Scævola* ambo exemplum, jus, puta, civile noscere oportere pontificem, quod est partitio, quæ appellatur, quando legata est pars hereditatis, veluti dimidia, tertia, vel quarta, vide Ulpian. tit. 24, § 25: *ut, exempli gratia, si in testamento deducta summa scripta non sit* (addi vides vocem *summa*, quæ facile per geminationem inseritur, unica quippe S denotata), hoc est, si major summa legatario deducta fuerit, veluti, si centum fuerint deducta, vid. cap. 21 seq. *ipsique*, quibus sum-

in testamento deductio⁶ scripta non sit, ipsique minus ceperint, quam omnibus heredibus relinquatur, sacris ne alligentur. In donatione hoc iidem secus⁷ interpretantur⁸ : et quod paterfamilias in ejus donatione, qui in ipsius potestate esset, approbavit, ratum est; quod eo insciente factum est, si id is non approbat, ratum non est.

ma illa, centumve deducta fuerint, hoc modo minus ceperint, quam omnibus heredibus relinquatur, sacris ne alligentur, ne onus sacrorum ad hos, quasi heredes, transmittatur. Confer sis caput hoc cum proxime sequenti, neque dubium, credo, remanebit. Cum hoc Tullii loco comparandus est Gaius in Institt. Comm. lib. II, § 55. Ca.—*Quod est partitio.* Vocem quod omittit cod. Cr. Tum scripsit Schütz. cum Lambino *partitionis caput*; Gær. malebat *partitionis*. Nobis neutrum faciendum visum est, quum et libri in vulgata consentiant, eaque, si recte explices, non offendat. M. A. — *Partitio* est genus legati, quo legatarius tantum capit, quantum heres, si unus est heres : aut tantum, quantum omnes simul heredes, si plures sunt. Sed ita legatarius sacris adstringebatur, ut vid. § 48. Hoc ut effugeret, ipse aliquanto minus, quam dimidiam partem hereditatis pro legato sunebat, idque licere affirmabant Scævola; si quidem ipse testator in testamento nil scripsisset de parte legati a legatario non remittenda, h. e. quod Cic. ait, « si deducta in testamento scripta non sit ». Ita locus sine emendatione, quam multi interpretes tentarunt, accipiendus videtur. Vid. Ulpian. regul. tit. 14, § 25, et Gronov. de Pecunia Veterum, lib. IV, cap. 7. W.

6. *Deductio.* Fere omnes edd. habent *deducta*. — *Deducta.* Ea pars,

V. Cic. pars tertia.

quæ deducta est ab herede, quo minus ceperet quam ceteris heredibus relinqueretur. P. MANUT. — *Si in testamento deducta scripta non sit.* Cod. Cr. *testiō*, cod. M. *deducto*. Grævius ad marg. ed. Comm. scripsit ad h. l. « *deducta* ponitur pro *deductio*, ut *declamata* pro *declamationibus* apud Capitolinum : *multæ ejus declamatae feruntur* ». Sed Engelbr. l. c. p. 65, ait : « *Si deductio scripta non esset* : sic omnino legendum est : vide Bachium ad Brisson. de Formulæ, pag. 118 ». Pearcius conjecit : « si in testamento, ut centum nummi deducerentur, scriptum non sit ». Lambin. edidit : « si deducta c in testamento scripta non sint ». Hoc dicit Ernest. sed in nostra Lambiniana ut Lambini lectio hæc profertur : « Atque etiam addunt hoc Scævola, quod est partitionis caput, Si in testamento, ut c deducantur, scriptum non sit, ipsique centum minus ceperint, etc. » et ita etiam marg. Gothofr. Ad seq. *ipsique* Ern. ait : « Qui sint : nemo dixit : sunt legatarii ». M. A.

7. *Secus.* Dissentiunt a se ipsis : in testamento enim, quod scriptum non est, probant tamen. In donatione vero filii familias, si donavit insciente patre, non probant. P. MANUT.

8. *In donatione hoc iidem secus interpretantur.* Codd. Cr. et W. *idem* pro *iidem*. M. A. — Cicero videtur non simpliciter *donationem* testamento,

- 51 His propositis, quæstiunculæ multæ nascuntur; quas qui non intelligat⁹, si ad caput referat, per se ipse facile perspiciat: veluti, si minus quis¹⁰ cepisset.

sed testamentum filii familias donationi filii familias opposuisse: nam in his demum est repugnantia. Atque idem sequentes retinuerunt jureconsulti: nam, ut ait Gaius, Pandect. lib. XVIII, tit. 1, *de filio familias*, qui in potestate patris est, testamenti faciendi jus non habet, adeo ut, quamvis pater ei permittat, testari non possit. Et tamen certis conditionibus, patre permittente donare potest secundum Julianum et Ulpianum. Pandect. lib. XXXIX, tit. 5, *de donationibus*. W.

9. *Quas qui non intelligat, si ad caput referat.* Vulgo « quas qui intelligat, non si ad caput referat »; quod congruo sensu carere putem, licet in alia sententia fuerint Turnebus Gruterusque (vide infra not. Turnebi). Nos igitur editionem Victorianam sequimur, prout Lambinus etiam fecerat. Dissimulandum tamen non est in Eliens. Balliol. Harleian. pr. sec. Med. editione pervetere, simul ac Venet. 1471, legi « quas qui nascuntur intelligat, non si ad caput referat ». Sed sedem suam particula negans hanc tenet et altera vox e superioribus est perperam repetita. DAV. — *Quas qui intelligat, non . . . perspiciat?* Ita necessario cum Gœrenz. et Schütz. ex optimis libris scribendum fuit, quum Davisii lectio, reliquorumque, qui eum insequuti sunt, librorum MSS auctoritate destituatur. Error inde natus est, quod non viderunt editores, interrogandi signum post *perspiciat esse* ponendum. A cod. M. absunt verba *quas qui*. In codd. Cr. et W. « quas qui nascuntur intelligat », male repetito vocabulo paullo ante suo lo-

co posito, quod habent etiam quatuor Gœrenzii; non ante si habent scripti ad unum omnes, itemque edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Car. Steph. Ald. Brut. Sturm. Lamb. Gothofr. Sequens facile omissum est in cod. Cr. Ms. — *Si ad caput referat.* Veteres libri, « qui intelligat, non si ad caput referat », hoc sensu, leves quædam quæstiunculæ oriuntur, quas si intelligens ais et ingeniosus, etiam si caput unde earum jus oritur tenes, tamen per te sine jurisconsultorum ope non facile diluas. Jurisconsulti autem partes et species potius quam caput ponere solent, etiam in iis quæ una consultatione et cognitione continentur: sed et a sententia et capite, quod sacra privata continet, hac in re recedebant, ut in proxima quæstione. Alia scriptura est, « quas qui non intelligat si ad caput »: quam lectionem multi malunt sequi. *Caput* vocat sententiam perpetuam, ex qua jus pendet, ut sacrum semper pecuniam sequi. Quod caput qui tenet, in quæstiunculis non hæret. TVAN. — *Can. l. l. « Quæstiunculæ multæ nascuntur, quas qui intelligat, non si ad caput referat, per se ipse facile perspiciat ».* Miror equidem interpretes fere omnes lectionem hanc codicum præferre vulgatæ, in qua est: « qui non intelligat, modo si. . . » Cognosce, quæso te, finem capitis 18, et judica. Tu vide annot. ad h. l. Ca.

10. *Veluti, si minus quis cepisset.* Veluti Titius reliquit hereditatem xx nummorum, ut Caius ex illa pecunia vim nummos legati nomine acciperet. Caius tantummodo sumpsit vim, ne sacris adstringeretur; at Caii heres

ne sacris alligaretur; ac post de ejus heredibus aliquis exegisset pro sua parte id, quod ab eo, cujus ipse heres esset, prætermissum fuisset; eaque pecunia non minor esset facta cum superiore exactione¹¹, quam heredibus omnibus esset relicta: qui eam pecuniam exegisset, solum sine coheredibus¹², sacris alligari. Quin etiam cavent, ut, cui plus legatum sit, quam sine religione¹³ capere liceat, is per æs et¹⁴ libram

Mævius hos *TRX* nummos a Caio quondam remissos, exigit ab heredibus Titii, iisque exactis habet *VIX* ex veteri illa Titii hereditate: ergo plus habet, quam reliqui heredes. Itaque solus sacris Titii alligatur. *W.* — *Falati si quis.* Ut si paterfamilias heredibus quincuncem, legatario septuncem reliquisset: legatarius autem non totum legatum, ne sacris alligaretur, cepisset: sed uncias, verbi gratia, tres prætermisisset, quatuor exegisset: ac deinde is e vita, institutis duobus heredibus, migrasset, quorum unus rei a testatore prætermisæ ratam portionem exegisset, id est, *sesunciam*. Hic utique solus absque coherede sacro alligaretur, quoniam addita quatuor uncias, quæ ante exacte fuerant, uncia et *semuncia*, pecunia non minor esset facta, quam omnibus heredibus esset relicta. Relictæ enim eis fuerant tantum *v* uncie a testatore: at legatarii heres quatuor uncias *sesunciam* addit, quam pro sua parte exigit, ut major pecunia sit quam relicta est omnibus heredibus. *TUAN.*

11. *Superiore exactione*, Quam is cuius heres fuit, fecerat, qui, *v. g.* quatuor uncias exegerat. *TUAN.*

12. *Solum sine coheredibus*. *MSS* nostri *nisi coheredibus*: neque aliter vulgati ante Victorium et Turnebum. *CAPT.* — *Solum sine coheredibus*. *Co-*

dicæ = solum nisi coheredibus = male representant. *DAV.*

13. *Cui plus legatum sit, quam sine religione capere*, id est, ita accipere legatum vel hereditatem, omnino pecuniam defuncti, ut accipiens non adstringatur sacris. *W.*

14. *Æs et libram*. Testamentum, ut ait Justinianus, aut in pace fiebat, quod *Calatis comitis* vocabatur: aut quum in prælium essent exituri, quod *Profectum* dicebatur: aut per æs et libram, id est, emancipationem, nimirum imaginariam venditionem, quæ fiebat præsentibus quinque testibus, libripende, et eo qui familiæ emptor dicebatur. Itidem adoptio per æs et libram interdum fiebat. Suetonius in Augusto: = *Caium et Lucium adoptavit domi per assem et libram emptos a patre Agrippa, tenerosque adhæc ad curam reipub. admovit*. Id etiam in nexu et venditione fiebat, et eadem juris solemnitate omnia ista etiam solvebantur. Sententia igitur est: Quum libera quondam essent legata, si legatarius plus accepisset quam sine sacrorum obligatione capere posset, quum legata ab herede præstanda sint, soluto per æs et libram herede, et stipulatione interposita, jam non ut legata, quum ab herede non præstentur, sed ut stipulata capiet, et sacrorum onere liberabitur. *TUAN.*

heredem testamenti solvat¹⁵, propterea quod eo loco res est, ita soluta hereditate, quasi ea pecunia legata non esset.

52 XXI. Hoc ego loco, multisque aliis quæro a vobis, Scævolaë, pontifices maximi, et homines, meo quidem iudicio, acutissimi, quid sit, quod ad jus pontificium civile appetatis¹. Civilis enim juris scientia pontificium quodam modo tollitis. Nam sacra cum pecunia, pontificum auctoritate, nulla lege, conjuncta sunt². Itaque si vos tantummodo pontifices essetis, pontificalis maneret auctoritas³; sed quod iidem juris civilis estis peritissimi, hac scientia illam⁴ eluditis. Placuit

15. *Heredem testamenti solvas.* Retinimus vulgatam *heredem* ex Gœr. libris nostrisque Cr. W. M. edd. Asc. 1, 2, Cratand. Herw. Lamb. Gothofr. Ald. Brut. Sturm. Car. Steph. Trœs Gœrenz. et Copp. Viçtt. b. habent *heredis*. *Heredem testamenti solvere* recte monet Gœrenz. esse i. q. eum obligatione testamenti solvere; quæ, quæ in edd. Asc. 1, 2, est lectio *testamento*, interpreti, eique non inepto, deberi videtur. Ma.

XXI. 1. *Civile appetatis.* Cujus quadam subtilitate jus pontificium evertitis: nam quum pontifices velint eum sacris alligatum esse qui tantumdem capiat, quantum omnes heredes: vos calumniam quamdam juris civilis adhibuistis, et legatarium onere sacrorum liberastis. TITAN.

2. *Nam sacra... conjuncta sunt.* Id est, pendet conservatio sacrorum ex ratione pecunie acceptæ per hereditatem. Lex tantum sacris conservandis cavet: pontifices e pecunie ratione judicari volunt, qui sacris adstringantur. ENX. — *Pro pontificum est pontificis* in cod. M. Quod Gœr. legi vult: «nulla pontificum auctori-

tate, nulla lege», in eo verum eum vidisse vix jam, credo, ipse existimabit, si reputaverit, locum ita esse explicandum: qui pecuniam accepit defuncti, ejusdem sacris adstringitur nulla lege civili, sed pontificum auctoritate. Vide etiam Beler. ad Cic. de Off. I, 17, 53, p. 131. Ma.

3. *Itaque si vos tantummodo pontifices essetis, pontificalis maneret,* etc. Elegans hæc emendatio manavit a libris P. Victorii; prius cusi, «itaque usibus tantummodo pontificis esset, si pontificalis maneret auctoritas». GRUT.

4. *Hac scientia illam eluditis.* Valg. *illa eluditis.* Nos *illam* reponimus, ut voluit Turnebus, postulante syntaxi. DAV. — *Hac scientia illam eluditis.* Codd. Cr. W. Copp. Viçtt. b. edd. Ascens. 1, 2, Crat. Herw. Car. Stephan. Brut. Gothofr. habent *ac scientia illa eluditis*, cod. M. *ac scientia illa illudisti.* Ed. Par. *ac scientia illa illuditis.* Edd. Ald. Lamb. et Comm. *hac scientia illa eluditis;* et ita etiam Verb. sed Ern. et qui eum insequuti sunt, receperunt Turnebi emendationem certissimam. Ma.

P. Scævola, et Coruncanio⁵, pontificibus maximis, itemque ceteris, qui tantumdem caperent, quantum omnes heredes, sacris alligari. Habeo jus pontificium. Quid huc accessit ex jure civili? partitionis⁶ caput⁵³ scriptum caute, ut centum nummi deducerentur. Inventa est ratio, cur pecunia sacrorum molestia liberaretur. Quod si hoc, qui testamentum faciebat, cavere noluisset, admonet jurisconsultus hic quidem ipse Mucius, pontifex idem, ut minus capiat, quam omnibus heredibus relinquatur. Super dicebant, qui quid cepisset, adstringi⁷. Rursus sacris liberantur. Hoc

5. *Coruncanio*. Ti. Coruncanus primus e plebe fuit pontifex maximus: consulatum gessit ann. Urb. 474; in præcipuis habebatur jureconsultis veteri illo ævo. Vide Bachium in Hist. Jurispr. Rom. lib. II, cap. 2, p. 233, 244, § 7 et 18. W.

6. *Partitionis caput est i. q. partitio*, vel = id quod ad partitionem attinet. Ita Cicero voce *caput* non semel utitur. Vide Cic. in Verr. act. II, lib. I, cap. 46, § 118, = in illo capite Anniano de mulierum hereditatibus; ib. Ascon. Pedian. = *proprie juris capita dicuntur*. Ceterum, quid sit *partitio*, supra a Wyttenbachio expositum est. Ma.

7. *Supra, dicebant, qui quid cepisset, adstringi*. Codd. omnes tumentur lectionem *super*, excepto M. in quo est *simile*, et cod. W. in quo hæc omnia: *super* *liberantur* omnia sunt. Sed etiam lectio *quicquid* omnes libros occupat. Offensi hac lectione editores varia tentaverunt. Turnebus in primo commentario hæc: = *Supra legendum*. Dixerat enim supra, tribus modis hereditatem sacris adstringi: aut si majorem quis pecuniæ partem capiat: aut si major pecuniæ pars legata sit, aut si quis quippiam inde

ceperit. Nunc autem a Scævolis sacris liberatur, qui quippiam cepit. Idem postea conjecit *superiores*. Videlicet quia supra cap. 20, § 49, est *antiqui docebant*, ut referatur ad pontifices a Scævolis elusos. Ita Gorenz. et Sch. Iidem servant *quicquid*, quod explicat Ger. = si vel tantillum cepisset. Brutus conjecit *insuper*, quod Hüls. intelligi vult in lectione *super*, explicat enim *præterea, porro, ceterum*. Mihi semper placuit Schefferi ratio, qui ita in notis: = *Dubitant de hoc loco*. Turnebus judicat scribendum *superiores*. Ego censeo connectendum cum sequenti *cepisset*, hoc ordine ac sensu: *quicquid* [in hoc ab eo discedo: lego enim *qui quid*] *cepisset super*, sc. quam omnibus heredibus relinquatur. *Super capere* sic dictum, ut *super habere* in illo notissimo *satis superque habere* pro habere plus quam satis. Ita plane hoc loco. Melius etiam Wyttenbachius rem explicat: = *Cicero scripsit super*: nectitur cum antecedentibus hac constructione: dicebant, eum adstringi sacris, *qui accepisset quid super*, quam omnibus heredibus relinqueretur. Ita est apud Livium, XXVII, 20: = *Marcellus etiam adverso rumore esse, super*

vero nihil ad pontificium jus, et e medio est jure⁸ civili, ut per æs et libram heredem testamenti solvant, et eodem loco res sit, quasi ea pecunia legata non esset, si is, cui legatum est, stipulatus est id ipsum, quod legatum est, ut ea pecunia ex stipulatione de-
54 beatur, sitque ea non alligata sacris.

Venio nunc ad manium jura⁹, quæ majores nostri

quam quod primo male pugnaverat. Scriptio *quicquid* pro *qui quid* orta videtur inde, quod scribæ dictantem non recte intellexerunt. Mox cod. M. sic pro *sacris*. Ma.

8. *Et e medio jure*, etc. Nam jus civile in nexis et mancipiis libram et æs adhibebat, quod hinc Scævola transferunt. TUAH. — *Et e medio est jure civili*. Cod. M. « et e medio est e jure civ. » et ita ed. Asc. 1. Sed ed. Asc. 2, « et medio est e jure civili ». Sensus est: « hoc plane ad jus civile pertinet ». Ma. — Fr. God. van Lynden in Interpretatione Jurisprudentiæ Tullianæ in Topicis expositæ, pag. 22: « *Sacras* porro *leges*, quibus confarreationis forma præscribatur, illas fuisse putamus, quæ cum aliis pontificio jure continebantur, adeoque a jure civili distinguebantur ». Sequitur hic ipse locus Ciceronis. Ca.

9. *Sitque ea non alligata sacris*. Venio nunc ad manium jura, etc. Duæ voces *alligata sacris*, quæ desiderabantur, a nobis additæ sunt ad sententiam hujus loci explendam. Quas tamen nolumus haberi Ciceronis: sed hoc tantum volumus, hocque nobis propositum fuit, lectori ostendere, quid credibile sit, a Cicerone hoc loco esse scriptum, et vel a librariis prætermisum, vel ab aliquo data opera deletum, vel injuria temporis consumptum. Quæ sequuntur de manium juribus, et de Decimo Bruto,

qui mense decembri, non, ut Veteres, februario diis manibus parentabat, partim ex codice perantiquo, ad casus oram fere eadem verbis adscripta erant, partim ex Plutarcho restituta sunt, quæ nihilo magis Ciceronis esse affirmo. Plutarchi verba sunt hæc Ῥωμαϊκοῖς. Διὰ τί τῶν ἄλλων Ῥωμαίων ἐν τῷ φεβρουαρίῳ μὴν κειομένῳ χάραξ καὶ ἀναγισμοὺς τοῖς τεθνεώσι. Δέκιμος Βρυῦτος, ὃς Κικέρων ἰστορεῖται, ἐν τῷ δεκαμῆριῳ τοῦτ' ἐκρατεῖν; ... Πότερον ὡσπερ ἡμέρας ληγούσης καὶ μὴδὸς φθιόντος εἰσθάσῃ ἐναγίζεῖν ἢ πᾶλλοι, λόγον ἔχει καὶ τοῦ ἐν αὐτοῦ καταστρέφοντος ἐν τῷ τελευταίῳ μῆνι τιμᾶν τοὺς τεθνεώτας; Ἐστὶ δὲ τῶν μῆθῶν τελευταῖος ὁ δεκέμβριος. Id est, « quum alii Romani februario mense inferias mittant et parentem mortuis; Decimus Brutus, ut Cicero scriptum reliquit, decembri mense hoc agebat. . . An, quemadmodum vesperi, et mensis ultimis diebus, solet plerique sacrificare: ita et rationi consentaneum est, anno vertente, extremo anni mense mortuos colere? Est autem december mensis postremus ». LAMB. — *Sitque ea (non alligata)*, etc.) Uncis inclusa adfirmat Lambinus inventa sibi in codice perantiquo ad oram: ideoque hic retineri posse censebat Gulielmus, quamvis eorum nullum exstaret vestigium in Fabr. aut S. Vict. et vero nihilo magis comparent in Pal. tert. aut quart. respuant-

et sapientissime instituerunt, et religiosissime coluerunt. Februario autem mense, qui tunc extremus anni mensis erat, mortuis parentari voluerunt: quod tamen D. Brutus, ut scriptum a Sisenna est, decembri facere solebat. Cujus ego rei causam quum mecum quærerem, Brutum reperiēbam idcirco a more majorum discessisse (nam Sisennam video causam, cur is vetus institutum non servarit, ignorare; Brutum autem majorum institutum temere neglexisse, non fit mihi verisimile, doctum hominem¹⁰ sane, cujus fuit Attius perfamiliaris): sed mensem, credo, extremum anni, ut veteres februarium¹¹, sic hic decembrem se-

que omnes ad unum editiones. GRUT. — *Sitque ea non****. Lambini supplementum Gørenz. etiam et Schütz. e contextis ejecerunt, sed in notis servarunt. Utrumque merito. Nam et ipse Lambinus ea, quæ addidit, noluit haberi Ciceronis, et tamen, iudice Wyttensbachio in scholis, si minus verbis, certe sententia prope ad mentem Ciceronis accessit. Vocem *non* habent omnes codd. Gøer. et nostri, et fortasse omnes, qui exstant. Quare non erat, quod Grut. et, qui eum sunt insequuti, Ernest. Wagner. Bip. eam Lambini supplemento adscriberent. Sed in quibusdam *non* positum videtur post lacunam, ut est in edd. Car. Stephan. Sturm. Brut. Ald. In Codd. Cr. et W. ad h. l. in marg. adscriptum est in altero *deest*, in altero *def.* Posterior, quod ex nullo alio enotatum invenio, habet *e* sitque ea non solum doctum, etc. — Locum Plutarchi, quem laudat Lamb. est in Qnæst. Roman. p. 114; Wytt. tom. VIII, pag. 332, n. 34 ed. Hutten. Mæ.

10. *Doctum hominem.* Decimum Brutum intelligit, qui Accii poetæ perfamiliaris fuit. Cicero pro Archia,

cap. 11: «Decimus quidem Brutus summus vir et imperator, Accii amicissimi sui carminibus temporum ac monumentorum aditus exornavit suorum». Veteres autem extremo anni mense diis manibus parentare solebant, qui februario erat: verum posteaquam februario secundus anni mensis factus est, obtinuit ut eodem tamen mense res divina eis fieret. Veruntamen Brutus instituti veteris memor, non februarium, sed decembrem ultimum mensem sequebatur, in decursum manium parentationibus. TURN. — Hæc ad D. Brutum pertinent. Vide præter loca ab aliis laudata (Cic. Brut. 47, 175, ib. 28, 107; pro Arch. Poet. 11, 27) etiam L. Lydum de Mens. in Febr. c. 1, p. 68, 71; Symbol. II, p. 378; ed. alt. et Meletemmi. ex Disc. Ant. I, pag. 53. Ca.

11. *Veteres februarium.* Qui erat anni ultimus olim mensis, postea secundus est factus. Ovidius, Fast. II, 49: «Qui sequitur Janum veteris fuit ultimus anni, Tu quoque sacrorum, Termine, finis eras. Primus erat Jani mensis, quia janua prima est: Qui sacer est iuvit manibus, iuvus erat. Post-

quebatur. Hostia autem maxima parentare¹², pietati esse adjunctum¹³ putabat.

55 XXII. Jam tanta religio est sepulchrorum, ut extra sacra et gentem inferri¹ fas negent esse: idque apud

modo eréduntur spatio distantia longo Tempora bis quini continuisse viri». Februario autem parentalia et feralia residebantur, et sepulchris epulæ inferebantur: easque ferias nunc significat Cicero quæ publicæ erant. Ovidius, Fast. II, 569: «Hanc quia justa ferunt dixerit Feralia lucem: Ultima placandis manibus illa dies». — *Hostia autem maxima*. Verbi gratia juvenco aut ove. Virgilius, Georgic. II, 146: «Hinc albi Clitumne greges et maxima taurus Victimæ». Festus etiam scribit, maximam hostiam ovilli pecoris appellatam fuisse ab antiquis, non ab amplitudine corporis, sed ab animo placidiore. Manibus litari potest salsis frugibus et mica salis, verumtamen maxima hostia parentare, ut ove aut juvenco, pietatis esse Brutus putabat. TURAN.

12. *Hostia autem maxima parentare*. Ove, quæ maxima fuit hostia, sed non maxima victima. Vide Jos. Scaligerum ad Festum in «maximam hostiam», et ad Catalecta, pag. 233. DAV. — *Hostia autem maxima*. Locus Scaligeri ad Catalecta Virg. quem Davis. laudat, est in ed. Lugd. 1572, pag. 497. MA. — *Hostia maxima*, id est, ex genere ovilli, ut Paulus, epitomator Festi, refert p. 232. Scaliger ad h. l. pag. xc ed. Santandr. 1593, ait, *victimæ* de majoribus animalibus dici, *hostias* de minoribus; quam sententiam probat de la Cerda ad Virgil. Georg. II, 146. — *Parentare* est mortuis, seu diis manibus, sacrificare. W. — De *hostiis* et *victimis* vid. etiam Fronto de differentiis vocabulorum, t. II, p. 482 ed. A. Mai. Mediol. Cæ.

13. *Pietati esse adjunctam*. Vulgo *pietatis*, et ita nostri codices. Ob latinitatem tamen sequenda videbatur ed. Vict. DAV. — *Pietatis adjunctum*. Quomodo attributa rerum et personarum dicere solemus: ita hoc loco *adjunctum pietatis* dixit pro pietatis adjunctione et adjectione. Sed genus hoc dicendi sæne quodam modo insolens est, verum eodem modo scribit Cicero, «Illud, cujus id consequens sit, non posse esse verum». TURAN.

XXII. 1. *Extra sacra et gentem inferri fas negent esse*. Hinc Julinus Paulus, Sentent. lib. I, tit. 21, 6: «Qui sepulchrum alienum infregerit vel aperuerit, eoque mortuum suum alienumve intulerit, sepulchrum violasse videtur». Flora dabant viri præstantissimi J. Cajacius, Observ. XXI, 13, et Joan. Clericus in Genes. XXIII, 4. DAV. — *Ut, extera sacra et gentem inferri, fas negent esse*. Ita scripsimus cum Gær. et Sch. ex conjectura Pearceii, quam probaverunt etiam Ern. et Wytt. itemque Hülsemannus. Ad *gentem* supple, ex antecedente, *exteram*: ita dicitur Tusc. I, 4, «vir summo ingenio, scientia, copia»; ubi ex priori his supplendum est *summa*. Ubi vid. quæ plura adfert exempla Davisius. MA. — *Vir doctus* in Miscell. Obs. IV, 3, p. 335, conjectit: «ut extera sacra in gentem inferri, etc.» comparans capitis 9 supra hæc verba: «sacra privata perpetua manento», et Cicer. de Off. I, 17: «... iisdem uti sacris». Ei respondit in epiciæ ibidem alius V. D. «Sed hic non agitur de ritibus funeralibus in genere, sed de sepulchris

majores nostros A. Torquatus² in gente Popillia³ judicavit. Nec vero tam denicales⁴, quæ a nece appellatæ sunt, quia residentur⁵ mortuis, quam cetero-

gentilibus, in quæ neminem mortuum inferre licet, qui extra sacra et gentem est. *Inferre* vero hic absolute ponitur pro *inferre mortuum*; ut clarum ex illis, quæ adduxit Davinius et ex centum titulis sepulchralibus, quibus vetatur alienum inferre, id est, qui extra sacra et gentem sit. Cicero sæpius hæc præpositione utitur, ut exceptionem indicet; sic pro Sulla, cap. 13: *qui extra conjurationem est*: et alibi. De re consule Chladenium de Gentilitate, V, 7, p. 62 sqq. Ca.

2. *A. Torquatus*. Valde incertum est, neque nunquam fortasse ad liquidam perducetur, quis fuerit hic Torquatus. Ernestus in Clav. Cicer. eum esse censet, qui censor fuit ann. U. 506, et deinde (509 et 512) bis consul. Prænomen abest ab octo Gærentii libris, nostris Cr. W. M. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Car. Stephan. Ald. Brut. Sturm. Lamb. Gothofr. itemque Copp. Vict. b. Ma.

3. *Popillia*. In Popillii, qui a Lena cognomto Lenates dicebantur. T.

4. *Denicales*. Sic hunc locum primus omnium quod sciam, restituit Æmarus Ranconetus, vir clarissimus et eruditissimus: « Denicales, inquit Festus, feriæ colebantur, quum hominis mortui causa familia purgabatur ». Gellius, XVI, 4: « Nisi harumce quæ causæ erit, funus familiare, feriæ denicales. Calendæque, quæ non ejus rei causæ in eum diem collatæ sint ». Sunt autem hæc feriæ privatæ, ut Feralia et Parentalia, de quibus supra egimus; publicæ. Festus: « Privatæ feriæ vocantur sacrorum propriorum, velut dies natales, et operationes denicales ». TURX.

5. *Quia residentur*. Id est, quia feriamur mortuis. Residere enim ferri est, a quiete feriarum ducto vocabulo. Plautus in Captivis, act. III, sc. 1, 8: « Ita venter gutturque resident esuriales ferias ». Sed et *sedere* idem quoque declarat. Varro, L. L. lib. V, p. 46: « Liberalia dicta, quod per totum oppidum eo die sedent sacerdotes Liberi ». Quinetiam possidere ferias, ab eadem est origine. Plautus in Epidico, act. III, sc. 14, 33: « Tuas possidebit mulier faxo ferias ». TURX. — Caneg. de Notis, p. 340: « *Quia residentur mortui*. An legendum *resident*, id est, quiescunt, aut *residunt*, hoc est, in terram, in sepulchrum immittuntur tum mortui? » Ca. — *Quia residentur mortuis*. Legendum videtur, « quia residetur mortuis », ut sit impersonale, hoc est, quia cessatur mortuis: vel « quia residet mortuis »; hoc est, quia homines resident, cessant et feriantur mortuis. Quod si quis volet retinere *residentur*, quo modo habent libri veteres; legendum, « quæque residentur mortuis »: ut sit, quæ feriæ residentur, id est, quasi cessantur, seu coluntur cessando ac residendo mortuis. Atque hæc scriptura mihi magis placet: nam hæc lectio, « quæ a nece appellatæ sunt, quia residentur », seu *residetur mortuis*, durius est: non enim videri possunt idcirco dictæ esse denicales feriæ a nece, quod residetur mortuis: sed a necando potius. Itaque putavi aliquando Ciceronem hic etymum vocis *denicales* ponere voluisse, et ita scripsisse: « quæ a nece dictæ sunt, quia neciantur mortui ». Omnino totus hic

rum⁶ cælestium quieti dies, feriæ nominarentur, nisi majores eos, qui ex hac vita migrassent, in deorum numero esse voluissent. Eas in eos dies⁷ conferre jus, quibus neque ipsius⁸, neque publicæ feriæ sint: totaque hujus juris compositio pontificalis magnam religionem cærimoniamque declarat.

Neque necesse est edisseri a nobis, quæ finis funestæ familiæ⁹; quod genus sacrificii Lari¹⁰ vervecibus

locus mihi suspectus est. LAMBIN. — *Quia residentur mortui.* Doctissimus Salmasius legendum censuit, « quia residentur mortuis ». Vide Joan. Lomeierum de Lustrat. cap. 30, p. 293. Med. et Harleian. pr. « qua residerent mortui ». Paris. Harleian. sec. editio pervetus, et Ven. 1471, « qua residentur mortui ». Lego « qua resident mortui », ut pronomen ad *necem* referatur: ac sic Ascensius edidit. DAV. — *Quia residentur mortuis.* Id est, quia ferie denicales aguntur v. coluntur cessando, i. e. residentur in honorem mortuorum. Ita cum Schütz. edidi ex sententia Salmasii ad Plaut. Epid. III, 4. Ca.

6. *Quam ceterorum.* Denicales non æque ac ceterorum cælitum quieti dies, feriæ nominarentur, nisi dii manes essent. TURX.

7. *Eas in eos dies, etc.* *Eas*, sc. ferias denicales, jus est conferre in eos dies, sc. mensis februarii, quo omnibus mortuis parentabatur: ut hæ ferie neque sint *ipsius*, id est, unius (privatæ) familiæ, neque *publicæ*, quia non publice parentabatur, sed privatim ab unaquaque familia. W. — Pro *eas* legitur *fas* in cod. M. edd. Asc. 2, Herw. Lambinus dedit: « quas in eos dies conferre jus est ». Ante *conferre* monet Rath. suppletum esse *eum* sc. parentantem. Mz.

8. *Jus, quibus neque ipsius, etc.* Ita

Turnebus aliique eum sequenti, verum priores, « jus, ut neque ipsius »; Victorii editio, « jus, ut ne ipsius, etc. » quomodo et scripti fera nostri, alioqui mendosissimi. GRUT. — *Ubi neque ipsius.* Vulgo, « quibus neque ipsius »; quam lectionem peperit Turnebi conjectura. Codices dant *ut ne*, vel « ut neque ipsius »; unde *secerim* « ubi neque ipsius ». Illas certe voculas librarii passim confuderunt. DAV.

9. *Quæ finis funestæ familiæ.* Id est, quædo luctus desinat. *Família funesta* dicitur ea, quæ in luctu est propter mortem hominis cognati vel affinis. W.

10. *Quod genus sacrificii Lare vervecibus fiat.* Saltem scribendum fuit *Lari*, quo latinæ linguæ consuleretur. Et Laribus quidem immolatos fuisse verveces docet Joan. Saubertus, de Sacrif. cap. 23, p. 570. Illi tamen scripturæ locus esse non videtur, quia disertis verbis *sacrificii genus* indicat. MSS Turneb. et S. Victoris, « quod genus sacrificare verberibus fiat ». Pal. quartus, « quod genus sacrificii verberibus fiat ». Paris. « quod genus sacrificii e verberibus fiat ». Cogitarem « quod genus sacrificii in everris fiat ». Festus in *everrior*, « Exverris sunt purgatio quadam domus, ex qua mortuus ad sepulturam ferendus est, quæ fit per everriatorem certo genere scoparum adhibito, ab extra verren-

fiat; quemadmodum os reiectum¹¹ terræ obtegatur;

do dictæ ». Sed in medio posita est palma. DAV. — *Quod genus sacrificii Lare vervecibus fiat.* Servavimus scriptionem *Lare*, quum nullus liber habeat *Lari*; neque vero ut ablativum casum, sed ut antiquam ex sermone vulgari a Cicerone receptam dativi formam, de qua vid. K. L. Schneid. *Lat. Form. I*, pag. 200—203. Scripsi item antiquo more *vervecibus*, quum ita exhibeant quinque Gœrenzii libri, et plures *verberibus*. Codd. Cr. W. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Paris. Brut. Ald. Car. Steph. Sturm. Comm. Ern. Verb. Dav. habent « quod genus sacrificii Lare vervecibus fiat », cod. M. « quod genus sacrificii e verberibus fiat », Grævius ex uno libro in marg. ed. Comm. enotavit « sacrificare verberibus fiat »; in uno Gœrenzii est *sacrificulare*, in alio *sacrisigilare*. Wagnero placet Davisii ratio, et si Larum mentionem servatam velis, desiderat *Laribus*, quas non de Lare domestico s. familiari sermo esse possit; de quo recte locum explicat Wyttenbachius in scholis. Ernestus immerito verbis *quod genus* offenditur, quum sint i. q. cuius generis sacrificium. Quare etiam non opus est ejusdem conjectura *larido* vel *lardo*, videlicet ut verbum rei sit, qua sacrum fiat. Gœrenz. edidit *Lari*, quod etiam volebat Schützius; sed hoc quoque loco, ut sexcenties, contextus cum notis non consentit. Ad rem et ad lectionem vide Creuzer. *Symb. u. Mythol.* II, p. 86a. Ma. — Conf. Marini, *gli Atti de' fratelli arvali*, II, p. 373, ubi inscriptio, quæ ita habet: « *Laribus Vervecibus Duos, Matri Larum Oves Duas* ». CR.

11. *Quemadmodum os resoctum terra obtegatur.* Omnes libri vulgati,

quibuscum consentiunt MSS, habent, « os reiectum terræ obtegatur »: emendatum est tamen in codice Memm. « reiectu terræ ». Quidam doctus legendum putat, « os reiectum terra obtegatur ». Nonnulli, « os exceptum terra obtegatur ». Turnebus lectionem vulgatam retinet, et *reioctum terræ* interpretatur reiectum in terram, et reddidit terræ. Ego ex Festo, « resoctam terra obtegatur », legendam conjeci, quod item quibusdam doctis in mentem venisse video. Sic autem Festus: « Membrum abscondi mortuo dicebatur, quum digitus ejus decidebatur; ad quod servatum justa fierent reliquo corpore combusto ». LAMB. — *Os receptum.* In reliquo corpore comburendo. *Resipere* antiqua lingua latina valet excipere: ut quum *ruta casa recipi* dicuntur in lege prædiorum. P. MAX. — *Quemadmodum os reiectum terra obtegatur.* Ita omnes MSS nostri, ita editi fore ante Lambinum, qui maluit e Festo, « os resoctam terra obtegatur ». Aldus Nepos expressit, « os receptum terra obt. » GAUT. — *Os reioctum terræ obtegatur.* Malim cum aliis « os exceptum terra obtegatur »: os enim exceptum terra prius fuit obruendum, quam familia pura fieret. Vide Varronem, L. L. lib. IV, p. 10. DAV. — *Os res. terra obtegatur.* Na. dedi cum Gœr. contra codd. quædam auctoritatem, quam vulgata, atque se torquent interpretēs, sensum non habet. Ceterum jam Petriciæ ad Cic. *Fragm.* p. 3919 ed. Verb. ita scribi voluit. In primo Commentario Turnebus os de ore intelligit, atque: « si lectio sincera est, ideo ore in terram reiecto mortui humebantur, quod ad inferos, non ad superos, pertinerent: vel ut

quæque in porca contracta¹² jura sint; quo tempore incipiat sepulchrum¹³ esse, et religione teneatur.

56 Ac mihi quidem antiquissimum sepulturæ genus id fuisse videtur, quo apud Xenophontem Cyrus¹⁴ utitur. Redditur enim terræ corpus, et ita locatum ac

matrem omnium Terram, in cujus gremio jacerent, sepulti oscularentur. Quamquam *os exceptum terra obtegatur* legendum censeo ». Wagnerum item *os de ore s. de capite accipientem*, refellit Gær. in Excursu I. Videlicet a cadavere igne cremando digitus rescindebatur, qui reliquo corpore combusto terræ mandaretur, quoque demum ritu sepultura completeretur. De qua re Veterum loca congescit Kirchmannus de Funeribus Romanorum, III, 7, p. 234 sqq. Ma.

12. *In porca contr. jura sint.* Qui justa defuncto non fecerunt aut in faciendo peccarunt, iis *porca contrahitur*, quam singulis annis immolari oporteat. Ea vero *præcidanea* vocabatur, quod antea cæderetur, quam novas fruges gûstarent. Hoc spectantia Veterum loca congescit Joan. Kirchn. de Funer. Roman. IV, 1. Vide sis et Interpretes ad Agellii IV, 6. Dav. — *Quæque in p. c. jura sint.* « Jus contrahitur in porca » dictio est, ut in fine capitis « porcam heredi esse contractam », i. e. suscipere sacrificium porcæ, tamquam debitum solvendum. Ita est apud Liv. lib. V, cap. 14, « nefas contrahere », id est, committete nefarium facinus pœna explandum. Conf. idem Hb. V, cap. 52, et Papinianus, Digest. lib. VI, tit. 5, Leg. 31, 2, *contrahere culpam*. W.

13. *Incipiat sepulchrum.* Non ante incipit sepulchrum esse, quam est injecta gleba, ut mox dicit, nec ante religione tenetur, aut quam corpus

ustum est, reliquiæque conditæ. Τουκ.

14. *Apud Xenophontem Cyrus.* Sic enim apud Xenophontem, Cyrop. lib. VIII, cap. 7, humari se præcipit Cyrus, Τὸ δ' ἐμὸν σῶμα, ὃ παιδίας, ἔτιν τελευταίως, μήτ' ἐν χρυσοῦ, μήτ' ἐν ἀργύρῳ, μηδ' ἐν ἄλλῳ μηδενὶ θῆτε, ἀλλὰ τῇ γῆ ὡς τάχις ἀπόδοτε· τί γὰρ τοῦτου μακραιώτερον τοῦ τῇ γῆ μιχθῆναι, ἢ πάντα μὲν τὰ καλὰ, πάντα δὲ τάχα φέει τε καὶ τρίφει. Id est, « Meum autem corpus, filii, quum e vita migraro, neque in auro, neque in argento, neque alio quopiam localo condatis, verum terræ quamprimum reddatis; quid enim præstabilius ac beatius, quam cum humo misceri, quæ omnia pulchra, omnia bona parit et educat? » Apparet utriusque genus sepulturæ Xenophontis ætate in usu fuisse, sed a Xenophonte humanationem præferri. Sic Crito in Phædone Socratem interrogat, quomodo sepeliri vellet, id est, urine au humari: et Socrates in Phædone utrumque genus complectitur, quum dicit: Καὶ μὴ ὀρῶν μου τὸ σῶμα ἢ καίωμενον, ἢ κατορυπτόμενον ἀγανακτῆ. Id est, « Ne segre ferat Crito corpus meum uri aut humari cernens ». Humationem etiam Cicero ustioni anteponeere fere videtur. Τουκ. — Xenophonte loco adijunge hunc Platon. in Menex. p. 237, p. 383 ed. Bekkeri: ἀλλ' ὑπὸ μητρὸς τῆς χώρας ἔν τῃ ὥκῳον, καὶ τὴν καίσθαι τελευταίως ἐν οἰκίῳς τόποις τῆς τακούσης καὶ θρηψάσης καὶ ὑποδεξιμίνης. Ca.

situm quasi operimento matris obducitur¹⁵: eodemque ritu in eo sepulchro, quod ad Fontis aras¹⁶, regem

15. *Quasi op. m. obducitur.* « Nam terra novissime complexa gremio jam a reliqua natura abnegatos, tum maxime, ut mater, operit ». Verba sunt Plinii Hist. Nat. II, 63. Adi sis infra cap. 25. Dav. — *Quasi op. m. obducitur.* Codd. Cr. W. Copp. Victt. b. habent *operimentum.* « Respicit, ait Ern. ad h. l. hac forma loquendi locum Xenoph. in Cyrop. lib. V, circa fin. ubi est $\kappa\epsilon\iota\nu\eta\ \gamma\eta\ \epsilon\pi\acute{\iota}\sigma\alpha\sigma\theta\alpha\iota$, quod sic expressit Cicero, quia $\epsilon\pi\acute{\iota}\sigma\alpha\sigma\theta\alpha\iota$ est indnere ». Infra cap. 25, § 63, dicit: « ut sinus et gremium quasi matris mortuo tribueretur ». Ma. — Valckenaer. ad Herodot. VIII, 24, pag. 63o ed. Wessel. « In versa Theognid. 427, quem citat Dorvill. ad Charit. pag. 366, vulgata displicebat Hemsterhusio lectio, melior altera videbatur, $\gamma\alpha\iota\alpha\nu\ \acute{\iota}\pi\sigma\sigma\acute{\alpha}\mu\epsilon\nu\sigma\nu$, ad Hesych. t. I, p. 1352. Sic dicitur jacere cadaver *operimento matris obductum*; quibus verbis Cic. de LL. II, cap. 22, istum adludebat Xenophontis locum, quem tractat vir summus ». Adde ejusdem epistolam ad Ræverum in Opuscul. p. 370, et cf. quæ in hanc rem disputavi in Dionysio, pag. 216 sq. Ca.

16. *Quod ad Fontis aras.* Vulgo *quod procul ad Fontis aras.* Sed vocem secundam merito prætermittit Harleian. primus, eamque, simul ac editionem Turnebianam, sequor. Plurimi codices præ se ferunt « quod procul a Fontis ara »: quapropter Lambinus reponit, « non procul a Fontis ara »; Grotius autem in Martiani Capellæ lib. I, pag. 16: « quo haud procul a Fontis aris ». Sed potior videtur ea lectio quam recepimus; nisi forsan, quod libri fere *procul*

retineant, malis « quod prope ad Fontis aras ». De hujusce regis sepulchro vide Plut. in Numa, pag. 74, C. Dav. — *Ad Fontis aras. Fontis aræ* extra portam Capenam erant in via Appia, ut ex inscriptione ibi eruta conjicere licet; quæ basi incisa fuit, cui Fontis status superposita fuit. In ejus autem aversa parte hœdus sculptus est, qui Fonti (ut Horatius in quodam carmine cecinit) sacrificatur. Urs. — Respexit Ursinus ad Horatii Carm. lib. III, Od. XIII, 3. Dav. — *Quo haud procul a Fonti ara.* Ita partim ex codicum vestigiis, partim ex conjectura restituendum esse existimavi hunc locum a multis tentatum, necdum ad liquidum deductum. *Quo* recepi ex Copp. Victt. a. *haud* ex litera *d*, quæ in omnibus fere libris voci *quo* adhæret, *procul* est in libris omnibus (quod stare non posse absque negatione bene viderunt edd. quare vel *non* addiderunt, vel *prope* scripserunt, vel eam vocem induxerunt); *a* et *ara* in plurimis codd. esse testatur Dav. *aræ* Turn. reperit in uno, et *a* est in codd. Cr. W. M. Copp. Victt. a. denique *Fonti* recepi ex egregia Wagneri conjectura, cui ansam dedit locus Arnobii adv. Gentes, III, p. 69: « Janum ferunt Cælo stæque Hercule procreatum in Italia regnasse primum, Janiculi conditorem, patrem Fonti, Vulturini generum, Juturnæ maritum ». Inde conjecit Wagner. nimis certe libere, « quod prope Janiculum ad Fonti aras ». Nostram vero lectionem etiam illud firmat (quod jam Wagn. animadvertit), quod nunc cum Plutarcho in Numa, cap. 22, et Livio, XL, 29, convenit Nostro; illi enim in Janiculo sepul-

nostrum Numam conditum accepimus; gentemque Corneliam usque ad memoriam nostram hac sepultura scimus esse usam¹⁷. C. Marii sitas reliquias apud Anie-

tum esse narrant Numam; ibidem autem Fonti, qui fuit Jani filius, aram fuisse consentaneum est. Accedit, quod fere aliter fieri non potuit, quam ut librarii *Fonti* nomen, quod ne fando quidem unquam audiverant, facillima (ut opinabantur) medela in *Fontis* mutarent. Rathius coniecit: « quod non procul a Fontis ara erat ». Gerezinius aliquando se coniecisse ait « quod ad Jani aras »; dedit autem « quod [procul] ad Fontis aras »; Sch. cum Dav. vocem *procul*, incommodam scilicet, plane eiecit. Ma. — Ad rem et ad lectionem cf. quæ annotavi ad Cic. de Nat. Deor. III, 20, p. 582; Orellii Appendic. ad Arnob. p. 42. Adde nunc Symbol. II, p. 904, 905, ubi de *Fonto*. Ca. — *Ad Fontis aras*. In Janiculo Numa, Livio, Plutarcho et Plinio testibus, cum suis libris in arcis lapideis sepultus est. Illic aut ad Fontem aræ quædam, ut opinor, erant; ut apud Ciceronem, de Divin. lib. II, Fontis delubrum est. « Itaque et Fontis, inquit, delubrum Marso ex Corsica dedicavit »: aut quam Numa ad portam Capenam, qua Camœnarum fons et lucus erat, cum *Egeria* colloqui solitus esset. Qua de re sic scribit Juvencialis, Satir. III, 11: « Substitit ad veteres arcus, madidamque Capenam: Hic ubi nocturnæ Numa constituebat amicæ. Nunc sacri fontis nemus et delubra locantur Judæis, quorum cophinus fœnumque apullex. Omnis enim populo mercedem pendere jussa est Arbor, et eiecit mendicat sylva camœnis ». In memoriam ejus rei prope sepulchrum ejus in Janiculo aræ fonti excitatæ et sacratæ fuerant. Fortasse legi posset,

quod *ad Fontes erat*. Non enim jam erat ætate Ciceronis, sed multo ante refossum sepulchrum fuerat a scriba agrum suum in Janiculo repastinante: sed hæc conjectura est. Vetus etiam scriptura contemnenda non est, « Quod procul a Fontis ara ». TRUX. — Cann. l. l. legi vult: « quod haud procul a Fontis ara est ». Ca.

17. *Gentemque Corneliam* . . . *hac sep. scimus esse usam*. *Humatam* repræsentant multi codices, et in his Balliol. Med. ac Harleian. pr. Alii. Lambino teste, *unam*. Sed in asserenda vera lectione Turnebo præverunt Ascensius et Victorius, eamque præstant Paris. Eliens. Harleian. sec. ad oram et Ven. 1471. De re ipsa sic Plinius, Histor. Natur. lib. VII, c. 55: « In Cornelia (familia) nemo ante Syllam dictatorem traditur crematus: idque eum voluisse veritum talionem, eruto C. Marii cadavere ». MSS dant « obruto C. Marii cadavere ». Forsan « oberutum C. Marii cadaver »; quod et ad editionem Lugdunensem notatum video. Nam prorsus est absurda Joan. Harduini suspicio, pro qua legit « ab eruto C. Marii cadavere ». Quis enim a cadavere, quæso, talionem metuat? Dav. — *Gentemque Corneliam*, etc. Quem Davisius laudat Plinii locum tractavit Zoega de Obeliscis, p. 271, cf. p. 274, qui etiam: « eruto C. Marii cadavere »: hæc addens: « Neque in causa consentio cum Plinio. Rara enim sunt profanatarum reliquiarum exempla, quæ vesana sævitia omnibus gentibus horrori fuit: neque Ægyptii aut Persæ, post Amasidis cadaver a Cambyse contumelia affectum, a mortuis condiendis abstinnerunt.

nem dissipari jussit Sulla victor, acerbiore odio incitatus, quam si tam sapiens¹⁸ fuisset, quam fuit vehemens. Quod haud scio an timens suo corpori¹⁹ posse 57

Scimus præterea e legibus atque inscriptionibus sepulchralibus, Veteres post crematam corpus æque reformidasse cinerum dispersionem. Kirchn. de Funer. III, 21 sqq. Grut. p. 917, num. 1; Muratori, p. 1577, n. 8. Nec Sylla aliud quaesivit, quam ut regio honore rogus sibi exstrueretur in campo Martio, cum solemnī decurione, et quæ alia in splendidissimo funere fieri adsueverunt. Appian. de Bell. Civil. lib. I, pag. 417. At Plinius prosperante calamo excerpissae videtur Ciceronem. Sequitur locus noster. Ca.

18. *Quam si tam sapiens.* Id est, quam incitatus fuisset, si tam sapiens fuisset, quam fuit vehemens. TURR. — *Acerbiore odio incitatus, quam si tam sap. fuisset.* Lambinus reponendum censuit, «acerbo odio incitatus», cui parvisset numquam, «si tam sapiens fuisset». Omnes verò renituntur codices, vulgataque lectionem constanter servant; nec ea videtur tentanda. DAV. — *Acerbiore odio.* Cod. Cr. *ac cerbiore.* A Copp. Vict. b. absunt verba *si tam*; cod. M. *qua pro quam.* Ma. — *Quam fuit felix.* Sic malo quam *vehemens*, quod antea legebatur. Malo autem, quia et in antiquo sic est, et habet quiddam, quod magis cum sententia congruere videatur. P. MAX. — *Quam fuit vehemens.* Ita et nostri scripti omnes. P. Manutius sequutus fidem unius libri reposuit, «quam fuit felix». GRUT. — *Quam fuit vehemens.* In antiquo libro, quem laudat P. Manutius, est *felix*, eamque lectionem probat vir doctissimus. Et certe Sulla sibi *Felicitis* imposuit cognomen. Velleius, lib. II, cap. 27, 5:

«Occiso C. Mario adolescente, Sulla Felicitis nomen adsumpsit». Lucanus, II, 221: «Hinc Salus rerum, felix his Sulla vocari, His meruit tumulum medio sibi tollere campo?» Plura suppeditabit Joan. Savaro ad Sidonii Apollinaris lib. II, epist. 13, quibus adde Senecam, Cons. ad Marc. c. 12. Quam tamen nostri Gruterianique codices receptam scripturam magno consensu retineant, ea non est repudianda. Cicero, Philipp. XI, cap. 1, «L. Sulla vehemens». Ea vox rabiosum ferocemque denotat. Vide sis Interpretes ad Phædri lib. II, fab. 3. Et Sullæ quidem cum primis convenit, quem Tacitus, Hist. II, 38, «nobilitum sævissimum» vocat. Seneca, Controv. XII, p. 189: «Nemo sine vitio est. In Catone moderatio (desideratur): in Cicerone constantia: in Sulla elementia». Ac merito sane; quod ejus res gestæ satis superque demonstrant. Eas brevi depictas vide sis apud Florum, lib. III, cap. 21, 23 seqq. Hinc eum crudelissimis annumerat Claudianus in Ruf. I, 255. Consule Velleium Paterculum, lib. II, cap. 25, 3. DAV.

19. *Timens corpori suo p. accidere.* Lambinus emendavit, *timens ne corpori suo posset accidere*; nec dubitari potest, quia illa recta sit loquendi ratio. Altera tamen contra fidem codicum non est respuenda; quod paullo pluribus confirmatum dabo. Lucret. III, 774: «An metuit conclusa manere in corpore putri?» Virgilius in Ciri, vs. 360: «Namque ipso verita est orbari moesta parente». Horatius, lib. III, Od. xi, 10: «Ludū exsultim, metuitque tangi». Et lib. I, Ep. xvi, 60: «Labra movet metuens

accidere, primus e patriciis²⁰ Cornelii igni voluit cremari. Declarat etenim Ennius²¹ de Africano,

Hic est ille situs²².

Vere : nam siti dicuntur ii, qui conditi sunt. Nec tamen eorum ante sepulchrum est, quam justa facta,

sudiri ». Silius Italicus, de Paride Venerem dearum formosissimam iudicante, VII, 470 : « Nec iudex sedisse valet, fessaque nitoris Luce cadunt oculi, ac metuit dubitasse videri ». Claudianus in primum Cons. Stilich. I, 204 : « ... jussi properant, segnique verentur Offendisse mora... » Ac in secundam Cons. Stilich. v. 355 : « ... sed pigra cunctari mole veretur ». Nec aliter orationis solutæ scriptores. Curtius, VIII, 7 : « Liberam vocem innocentis audire metuis ». Et IX, 7 : « Quippe celebratam Macedonum fortitudinem ad ludibrium recidiisse verebatur ». Augustinus, C. D. VII, 18 : « Juvenis impius vel ab impio patre interfici metuens ». Vide sis etiam Latinum Pacatum, Pan. XII, capp. 2, 31, et e poetis Ovid. Epist. xvi, 75. Dav. — *Quod haud scio an*, etc. Pro *haud* cod. M. autem; pro *timens* cod. W. mens; tum cod. M. « corpore posset Cornelius ». Recte Goerenz. contra Lambinum vulgatam probam esse contendit, neque vero Davisii longa demonstratione opus fuisse ait, ut probetur, Ciceronem cum poetis esse loquutum. *Timens* enim si ponitur pro *existimans*, non magis, quam hoc, respicit accus. c. inf. quamquam ea lectione nihil mendosius esse posse contendat Rathius. Ma.

20. *Primus e patriciis*. Erant enim et Cornelii plebei. TURK.

21. *Declarat etenim Ennius*. Probat Ennii versa, gentem Corneliam solitam esse humari, et Africano,

quem « humo conditum et situm » dixit. Unde Saticines dicebantur, « qui apud sitos, id est, vita finctos et sepultos caneant », ut Gell. ait l. XX, cap. 2. Itaque quod Cicero subjicit, « Nec tamen eorum ante sepulchrum est, quam justa facta et corpus incensum est »; suspectum habeo, quando nec incenso corpore adhuc sepulchrum eat, et de iis qui non cremabantur disserit. Vetus scriptura est, « Et corpus cesus est », altera, *Orsus est*. Fortasse legendum est « corpus cesum est », id est, cessione quadam sepulchri factum, et sepulchro relictum : tum enim sepulchrum esse incipit, locusque religiosus efficitur : aut ætate Ciceronis etiam siti dicebantur quomodocumque sepulti. TURK. — Cannegiet. l. l. rescribit : *corpus incensum* (id est, crematum) *inest*. Ca.

22. *Hic est ille situs*. Epigrammata scripserat in Africanum Ennius : ex uno hoc affertur a Seneca, Ep. cviii, § 3a : « quoi nemo civi neque hostis Quivis pro factis reddere opræ pretium ». Hac particula versum eum, cujus hic principium ponit, absolverat, ut opinor, Ennius, « Hic est ille situs, cui nemo civis neque hostis » : ex altero, in quo Africanus ipse loquens inducebatur, « Ab sole exoriente supra Mæotis paludes, Nemo est, qui factis me exsuperare queat ». Et illud item ex eodem, ut arbitror, « Si fas cædendo cælestia scandere cuiquam est, Mi soli cæli maxima porta patet ». TURK.

et corpus ingestum²³ est. Et quod nunc communiter in omnibus sepultis ponitur²⁴, ut humati dicantur, id erat proprium tum in iis, quos humus injecta con- tegeret; eumque morem jus pontificale confirmat. Nam priusquam in os injecta gleba est²⁵, locus ille,

23. *Et corpus ingestum est.* Ita cum Gær. et Sch. scripsimus ex Davisii emendatione, ad quam proxime accedit codicis Pal. lectio *intestum*, et duorum apud Gær: *incestum*. *In- censum* stare nequit, quia de humanis corporibus sermo est. Cod. Cr. habet *caesum*, cod. W. *caesum*, cod. M. Copp. Victt. b. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Car. Steph. Ald. Brut. Comm. Par. Sturm. Gothofr. habent *incensum*. Brutus autem in nota hæc: « Quum in nonnullis sit *orsus est*, forte *vorsum est* legendum: supra enim dixerat: *quemadmodum os re- jectum terra obtegatur: sed hæc con- jectura* ». Grævius ad marg. ed. Comm. « *corpus caesum est, orsus est. Leg. et corpus oestu est pro aestu combustum est* ». Ma. — Vir doctus in Miscell. Obsa. III, 1, p. 70: « Con- jectura lego *et corpus intectum est*, hoc est, *tectum*. Idque probabilius mihi videtur, quoniam verbum *intectum* ab aliquo mutatum esse potuit, qui credidit, *intectum* tantummodo signifi- care posse *apertum, non tectum* ». Ca. — Equidem, ut verum fatear, vel propter lectionem cod. Pal. *inte- stum*, hanc viri docti conjecturam præ Davisii emendatione amplexus essem, nisi scirem, verbo *intego, in- tectus*, Ciceronem, in his quidem li- bris, qui exstant, non esse usum. Wagnerus, qui, offensus voce *tamen*, hæc omnia « *nec tamen... est* » eje- cta vult, non est audiendus, quia in jure et legibus, ne ambiguitati sit lo- cus, sæpe aliquid additur, quod alibi

facile sua sponte intelligatur. Ma.

24. *In omnibus sepult. ponitur.* Sic legit Turnebus; cui assentior. In co- dice autem Memmiano emendatum est, « in omnibus sepulchris »; quod minus probo. LAMB. — *Ponitur, ut humati dicantur.* Recepinus cum Gær. et Sch. Turnebi emendationem, quum vulgata lectio sensum exhibeat nullum. Ernestus ejectionem volebat *po- nitus*, quod tamen omnes habent libri. Davisio, qui *humari de sepultis dici* negat, recte respondet Gær. corpore cremato digitum saltem terra injecta in sepulchri loco fuisse conditum. De nostro loco disputat Schellerus in Pr. Styli I, p. 79, 117, II, p. 579. Ma. — Perperam ed. parvula (Gœrenz. minor): « in omnibus sepultis ven- nit ». Nam simpliciter *venit* non dicitur pro « usu venit, contingit, usur- patur ». Turnebus ex veteri lectione *penitus* sagaciter restituit: « in omni- bus sepultis ponitur, ut hamati di- cantur ». Nam verbum *ponere* præci- pue dicitur de nominibus pro *impo- nere*. W. — Ita Noster de N. D. I, 17, 44: « sunt enim rebus novis nova ponenda nomina ». Ceterum non dif- fiteor, mihi dudum esse visum in voce *penitus* latere lectionem *venit usu*. Ita etiam, inverso ordine usitato, neque *usu venire*, legitur in edd. non- nullis vet. apud Nostrum de Fin. I, 3, 8: « sed ex eo credo quibusdam venire usu, ut abhorreant a Lati- nis ». Ma.

25. *Priusquam in os injecta gleba est.* Os illud resectum, seu amputatum

ubi crematum est corpus, nihil habet religionis. In-
jecta gleba, tum et illic humatus est, et gleba vocatur²⁶; ac tum denique multa religiosa jura complectitur. Itaque in eo, qui in navi necatus, deinde in mare projectus esset, decrevit P. Mucius, familiam puram, quod os supra terram non exstaret: contra, porcā heredi esse contractam, et habendas triduum ferias, et porco femina piaculum pati. Si in mari mortuus esset, eadem, præter piaculum et ferias.

58 XXIII. ATT. Video, quæ sint in pontificio jure. Sed quæro, quidnam sit in legibus. — MARC. Pauca sane, Tite, et, uti arbitror, non ignota vobis. Sed ea non tam ad religionem spectant, quam ad jus sepulchrorum. « Hominem mortuum, inquit lex in XII¹ Tabulis,

ex mortui corpore, tegebatur gleba. Jam reliquo corpore cremato, locus², ubi corpus, erat crematum, nihil habebat religionis, nisi illi ossi injecta erat gleba: et tum demum ille locus dicebatur tumulus. W.

26. *Tum et illic humatus est, et gleba vocatur.* Nihil muto, ne violentius agere videar, quamquam neque hanc vulgatam, neque alicujus libri veteris lectionem sanam puto. Cur placere non possit, astis, credo, Dav. exposuit. Sed videamus librorum lectionem. Codd. Cr. et W. « injecta gleba tumalis et humatus est et gleba vocatur »; cod. M. « injecta gleba tum et illic humanatus est et gleba vocatur ». Copp. Victt. a. « injecta gleba tum is et hum. etc. » Cum codd. Cr. et W. faciunt edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Brut. Ald. Car. Steph. Sed Car. Steph. ex veteri libro enotavit: « injecta gleba tum is eth. est et sepulchrum vocatur ». Ed. Par. « injecta gleba tum et illis humat. » Ed. Sturm. ut eodd. Cr. et W. sed pro *gleba* habet *sepulchrum*.

Ed. Comm. « injecta gleba tum et illic humatus est et sepulchrum vocatur »; ubi Græv. in marg. adnotavit *gleba*. Rathius Davisio assentit. Gœrens. conjecit: « injecta gleba tum is illico et humatus est, etc. » Sed idem in tribus ultimis verbis hæret. Quam vero ea excusare vult, dicens, auctorem non sua verba, sed in jure pontificio usurpata, ponere: quid proficiat, ipse viderit. Equidem desidero: « Injecta gleba tum et illic humatus est et conditus vocatur »; ut supra ait: « nam siti dicuntur, qui conditi sunt ». Vocis *conditus* primam syllabam agnoscere possis in prima litera vocis *gleba*. Compendium enim vocis *con* in multis libris, etiam in cod. nostro Cr. mox in voce *contra* figuram habet literæ *g* simillimam. Ma.

XXIII. 1. *Inquit lex in XII.* Ita nostri codd. W. et M. et quinque Gœrensii. Plures habent *XII milia*, ut noster cod. Cr. et Copp. Victt. b. in posteriori libro post *milia etiam tabulis* additur. Sed ipsum illud *milia*

in urbe² ne sepelito, neve urito ». Credo, vel propter ignis periculum. Quod autem addit, « neve urito », indicat, non qui uratur, sepeliri, sed qui humetur. — ATT. Quid, qui post XII in urbe sepulti³ sunt, clari viri? — MARC. Credo, Tite, fuisse, aut eos, quibus hoc ante hanc legem virtutis causa tributum est, ut Publicolæ, ut Tuberto⁴, quod eorum posterij jure tenuerunt; aut eos, si qui hoc⁵, ut C. Fabricius, vir-

probat, omissam esse a Cicerone vocem *tabulis*, pro qua homines inepti, quum numerum absque re numerata non concoquerent, aliquid addere sibi visi sunt, addito numero aucto. Vocem *tabulis* omittunt edd. Par. Comm. et Ald. Male reduxerunt Ern. Bip. Wagn. Ma.

2. *Hominem mortuum ... in urbe*, etc. « Plerique, ait Dirksen. in schedis nobiscum communicatis, duodecim Tabularum restitutores verba legitima ita reddiderunt, ut a Cicerone sunt laudata. Puerunt tamen, qui crederent, nonnisi post numerum XII, incipere legis verba, ideoque, quod abesse nequit, *hominem mortuum*, omitterent : v. c. Alexander ab Alexandro, Genial. diar. VI, 10, qui legit : *in urbe ne urito, neve sepelito*; et Rivallius (in Hist. Jur. Civ. lib. II, Mogunt. 1527, 8), c. 1 : *in urbe ne sepelito, neve urito* ». Egregie et copiose de hac lege egit Idsinga (Variorum juris civilis lib. singular. Harlingæ, 1738, 8), cap. 18, p. 152—165. Ma.

3. *In urbe sepulti*. Initio quisque in suis ædibus sepeliebatur : hanc ob causam Lares coluerunt. Id deinde lege XII Tabul. prohibitum fuit, quæ vetuit ne quis in urbe sepeliretur. Cineres tamen virorum triumphalium, imperatorum, summorum ducum, virginum Vestalium in foro condi lice-

bat. Plutarchus in Quæstionibus Romanis etiam jus fuisse hominis triumphalis ossa in urbem inferri, et sepeliri ait : quod idem imperatoribus eximii et viris præstantissimis concessum fuisse scribit : eorumque etiam posteros jus idem usurpasse, ut in foro sepelirentur. Ita sepultum Valerium, et solutum legibus fuisse Fabricium, eorumque posteros id ita tenuisse, ut illato in forum cadaveri facem supponerent : deinde extra urbem efferrent, satis habentes sine invidia in speciem id sibi vindicare. TUAN.

4. *Tuberto*. P. Posthumius Tubertus fuit, qui primo consulatu collega Valerii Publicolæ fuit : secundo collegam habuit Agrippam Menenium Lanatum, ut scribit Dionysius. TUAN.

5. *Si qui hoc, ut C. Fabr. virtutis causa, soluti legibus, consequuti sunt*. Verba *soluti legibus* a tribus Gœrenzii nostrisque codd. Cr. W. absunt : « ex vitio, ait Gœr. opponuntur enim prægressis ante hanc legem ». Sed quum Fabricii nomen audivisset Atticus; qui quando vixerit eum certe non fugiebat, temporis significatione repetita sane non opus fuit. Ego quidem, quum in Copp. Victt. b. reperissem non sequuti pro consequuti et in cod. M. (cujus scriptorem de suo ingenio aliquid attulisse nemo suspicabitur) legissem : « virtutis causa

tutis causa, soluti legibus, consequuti sunt. Sed in urbe sepeliri lex vetat.

Sic decretum a pontificum collegio, non esse jus, in loco publico fieri sepulchrum. Nostis extra portam Collinam, ædem Honoris : et aram in eo loco fuisse, memoriæ proditum est. Ad eam quum lamina esset inventa, et in ea scriptum DOMINA⁶ HONORIS; ea causa

soluti legimus, non sequuti sunt ; mihi orta est suspicio Ciceronem scripsisse : « aut eos, si qui hoc (i. e. illa lege, quæ, ne quis in urbe sepeliatur, vetat) ut C. Fabricius, virtutis causa soluti sunt ». Erat enim in quibusdam libris perperam scriptum *sequuti* : quod quum falsum esse vidisset alius, in margine adscripsit : « soluti legimus, non sequuti ». Quam glossam quum homo quidam, qualis fuit scriptor codicis M. in contexta recepisset, ne quid perire sineret, acutior eum insequentus mutavit *legimus* in *legibus*, et, ut opus completeret, verba *non secuti*, quæ jam sensu carebant, mutavit in *consequuti*. Ex eodem fonte fluxit etiam, quod est in Copp. Victt. b. *solutis legibus*. Ma.

6. *Domina honoris*. Sic Pal. tert. Harleian. pr. sec. Balliol. et Med. At ipse Gruterus, Inscripti. p. C, 3, ex Marliano Faunoque dedit *Domina honoris*. Verum nec hæc, nec illa lectio sensum fundit idoneum. In Paris. et aliis quibusdam MSS est *mina honoris*; unde Turnebo Lambinoque placuit *lamina honoris*. Pal. quart. *numa honoris*. Repono *numini Honoris*. Sic lapides exhibent « numini Fortis Fortunæ, numini Serapidis », et quæ sunt alia ejusdem generis innumera. Dav. — *Et in ea scriptum lamina honoris*. Ita, neque vero scribendo *lamina honoris*, ut voluerunt Turnebus et Lambinus, restitutum credo

locum. Eodem modo supra Noster substantivum repetit, I, 2 : « Tamen erit his in locis quercus, quam Marianam quercum vocent ». Vocem *Domina* habent codd. Cr. et W. itemque edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Car. Steph. Paris. Ald. Brut. Sturm. et Copp. Victt. b. In ed. Cozm. est *mina honoris*, ibique Grævius ad marg. adscripsit : « leg. et in ea scriptum lamina Honoris vel Honoris ». Rathius volebat *domu s. domui Honoris*. Frustra Gœr. in ed. min. scripsit *dominai honoris*, quam lectionem postea silentio pressit et in ed. maj. vocem *domina* uncinis inclusit, ut ejiciendam. Et quamvis non facile aliquis dixerit, qui fieri potuerit, ut, si hujus vocabuli loco nihil scripsisset Cicero, vocabulum tam ineptum irreperet, Schützius tamen Gœrenzio ita obtemperavit, ut eam vocem ejicere, quam corrigere mallet. In cod. nostro W. legitur *inventâ scriptum mia honoris*. Wagnerum, qui, adhibito Eckel. N. D. V. V. T. p. 83, *Domina honoris*, conjecit (quæ est ipsa fere Gœr. scriptio in ed. min.), merito minus etiam, quam Davisioni, audiendum censet Gœrensius. Quod vero idem contra Turnebi emendationem ait : quid *lamina* in *lamina* ? id recte quidem monet : sed mireris eam non vidisse, si ita scribatur, ut nos fecimus, nihil restare, quod offendat. Ma.

fuit ædis hujus dedicandæ. Sed quum multa in eo loco sepulchra fuissent, exarata sunt⁷: statuit enim collegium, locum publicum⁸ non potuisse privata religione obligari.

Jam cetera in XII, minuendi sumptus lamentationesque funeris, translata de Solonis fere legibus. «Hoc plus, inquit, ne facito⁹. Rogum ascia ne¹⁰ polito».

7. *Exarata sunt.* Id factum est, ut ostenderetur locum religione non teneri; quod nefas fuisset, si locus religiosus fuisset. Qui locum in quo cineres patris erant ararat, in eum dictum esse mordaciter legimus, Id esse sepulchrum patris colere. TURN.

8. *Locum publicum.* Locus ubi quis humatus est, religiosus fiebat: at locus publicus privata religione obligari non debet. TURN.

9. *Hoc plus, inquit, ne facito.* Rogum ascia ne polito. Jac. Rævardus ad XII Tab. c. 15, legit, *hoc plus inquit. Ne facito rogam ascia, ne polito.* Ut vellet Cicero legem XII Tabularum illud legibus a Solone latis plus continere: «Ne facito rogam ascia, ne polito». Ansonius etiam Popma ad Catonem de R. R. p. 160, eadem mente sed audacior conjectura reponebat: «hoc plus, rogam ascia ne polito». Perperam, sicut arbitror: hoc enim solum statuisse decemviri videntur, ut nemo homo plus faceret, quam statim subjecta legum capita permittebant. Vide J. V. Gravinam de Jure Nat. p. 252. DAV. — *Hoc plus, inquit, ne facito, etc.* I. e. ne facias, inquit lex, plus, quam hoc, sc. quod lege concessum est. W.

10. *Rogum ascia ne polito.* Ascia dolabræ genus poliendis lignis aptum. Ne autem ex politis fiat lignis pyra lex cavet. Sic ἀσέπρον θάρον dixit Sophocles, impolitum sedile, non ex-

sciatum, ascia non politum. Alii de sepulchris intelligunt, nec, ut opinor, recte. Nam quibusdam in locis hodieque sepulchra sub ascia dedicata videntur, hac inscriptione: VIVI SIBI FOMEND. CURAVER. ET SUB ASCIA DEDICAVERUNT. Solebant et rogi a quibusdam pingi. Plinius, H. N. lib. XXXV, § 31: «Nequis miretur et rogos pingi». TURN.—*Rogum ascia ne polito.* Cauneg. de Not. p. 341: «Ascia est instrumentum fabrilis, quo calx macerata dolatur, ceu constat ex Vitruvio, lib. VII, cap. 2. Figura ejus representatur a Grutero in corpore Inscr. pag. 516, n. 4, et alibi. Frequentissima est in inscriptionibus monumentorum, Gallorum præcipue, formula P. C. E. T. S. A. D. hoc est, «poni curavit, et sub ascia dedicavit». Vid. Reines. p. 652, num. 5, p. 662, n. 3, p. 770, n. 167, 168 et 169, ne dicam de Grutero aliisque. Disputatum multis inter jurisconsultos, grammaticos, antiquitatum studiosos, quæ sit verborum significatio. Reinesius d. pag. 662, n. 34, explicat, «marmorariis, quorum ascia et dolabra λαξυτωὰ organa, faciendum curavit, hoc est, ab inchoato opus curavit». Peculiari tractatu de eodem egit F. C. Conradi in Pæregis, p. 72 sqq. qui, enarratis ordine singulorum sententiis, sibi videri ait, significare ea, «monumentum sub tutela et cultura fabricæ, ut sartum tectum præstetur,

Nostis quæ sequuntur : discēbamus enim pueri¹¹ XII, ut carmen necessarium ; quas jam nemo discit. Externuato igitur sumptu, tribus riciniis¹², et vinclis purpuræ¹³, et decem tibicinibus¹⁴, tollit etiam lamenta-

constituere ». Ego interpretor : « consummatum ac plane perfectum dedicare ». Ascia admota, dealbatoque opere, nihil quidquam amplius restat, sed perfecta sunt omnia. Hinc « consummatum opus sub ascia » vocatur in Inscriptione apud Reines. Classi 6, Inscr. 112. Confer Guther. *de Jure Manium*, lib. II, cap. 28 ». Ca.

11. *Discēbamus enim pueri*. Antiquitus leges etiam cantatæ, ut Charoudæ leges Athenis : ἤδοντο δὲ ἄνθρωποι καὶ εἰ Χαρώνδου νόμοι κατ' εἶνον. Athen. XIV, p. 619, b. p. 242. Cf. Schweigh. Animadv. ad eum locum, tom. VII, p. 367. Hinc Aristoteles, Problem. XIX, 28, tom. II, p. 766, ed. Duval. musicorum modorum nomen νόμων ab illo more legum cantandarum repetebat. Hinc Maxaceni in Cappadocia νεμωδὸν constituēbant, qui ipsis Charoudæ leges recineret. Strabo, p. 539. Quas mentiones ad suam causam firmendam adhibuerunt Bentleius Respons. ad Boyl. p. 208, sq. ed. Lennep. et F. A. Wolf. in Prolegg. ad Homer. XVII, pag. 67, sq. Ca.

12. *Tribus riciniis*. Ricinium, inquit Festus, omne vestimentum quadratum. Hi qui Duodecim interpretati sunt, dixere togam qua mulieres utebantur, prætextam clavo purpureo. Ricinium autem dictum putat, quod eo uterentur duplici, ab eo quod dimidiam partem retrorsum jaciebant, a rejiciendo. Solon quoque mulieres cum tribus dumtaxat vestibus ad pompam funebrem exire voluit : nimirum ut lamentatio et sumptus tolleretur.

Platarchi verba sunt, Οὐδὲ ἐοικέναι κλίον μακρίων τριών. Proinde locum hunc de vestimentis muliebribus intelligo : cui interpretationi suffragatur Varro apud Nonium his verbis, « Ut dum supra terram essent, riciniis lacerent, suere ipso, pallis palliis amictæ ». Rursus Varro : « Et quam mulieres in adversis rebus ac luctibus omnem vestitum delicatorem et luxuriosam postea institutum possunt, riciniis sumant ». Sæpius igitur *riciniis* vestimenta mulierum lugubria. *Reciniam* multi scribunt, quibus adstipulatur etymologia Festi. Tuas.

13. *Et vinclis purpuræ*. Vetras liber et *vincla purpuræ*. Putavi aliquando legendum, *Et tunicula purpurea*, qua cadavera, ut opinor, quom efferebantur, vestiebantur. Livius, XXXV, 7 : « Purpura viri utemur, magistratibus in coloniis municipiisque togæ prætextæ habendæ jus est : nec id ut vivi solum habeant tantum insigne, sed etiam ut cum eo ornamenta mortui ». Alioqui *vincla fascias* intelligemus. Quid si *et clavis purpuræ* ? præsertim quom clavo purpureo prætextum riciniam fuisse scribat Festus. Hoc omnino verius puto. Tuas.

14. *Decem tibicinibus*. In nobilibus olim funeribus tubæ, in pauperum et plebeiorem tibus canebant. M. tamen Æmilius Lepidus, princeps senatus, ut sine linteis, sine purpura et tibicine funus sibi fieret, filiis præcepit. Decem autem in funere plures non erant. Ovidius, lib. VI Fastorum, v. 663 : « Adde quod ædilis pompam qui fe-

tionem : « Mulieres genas ne radunto ¹⁵ ; neve ¹⁶ lessum funeris ergo habento ». Hoc veteres interpretes, Sext. Ælius ¹⁷, L. Acillius ¹⁸ non satis se intelligere dixerunt, sed suspicari vestimenti aliquod genus funebris ; L. Ælius ¹⁹, lessum, quasi lugubrem ejulationem, ut vox ipsa ²⁰ significat : quod eo magis judico verum esse, quia lex Solonis id ipsum vetat. Hæc laudabilia, et locupletibus fere cum plebe communia. Quod quidem

neris irent Artifices solos jussærat esse decem ». Ita Ovidius hanc legem ædilibus attribueri videtur, quæ tamen decemvitalis erat. ΤΥΑΝ. — « *Extenuato igitur sumptu, tribus riciniis, et vinculis pupuræ, at decem tibicinibus, tollit etiam lamentationem. Maligni demptis tibicinibus, id est, deminuto eorum numero. Purpuræ vincula* interpretor, limbos purpureos ». Canneg. l. l. Ca.

15. *Genas ne radunto*. Id est, ne laniant, ne lacerant. Solon, inquit Plutarchus in Solone, pag. 90 : Ἀμυχὰς κοπτομένων ἀφειλεν. Id est, « Lacerationes plangentium sustulit ». Plin. Hist. Nat. XI, 58 : « Infra oculos malæ homini tantum, quas prisæ genas vocabant, XII Tab. interdicto radi a femini eas vetante ». Olim autem ante rogam humanus sanguis effundebatur, vel captivorum, ut apud Homerum in rogo Patrocli : vel gladiatorum, unde Bustuarii gladiatores a Romanis vocati ; quorum si copia deesset, femine genas laniantes, cruorem effundebant : quod lex vetat, quæ ait, « Mulier faciem ne carpito ». Nam sic a quibusdam verba legis concipiuntur, male tamen ut reor. ΤΥΑΝ.

16. *Neve lessum*. Cicero, Tusc. II, cap. 22 : « Et hic nimirum est fletus, quem XII Tabulæ in funeribus adhiberi vetuerunt », Lessus autem ejulationem

significat, voxque est fictitia per onomatoposiam. Plautus, Trucul. act. IV, sc. II, 18 : « Thetis quoque etiam lamentando lessum fecit filio ». Lessum autem habere, ea dicitur forma, qua ferias habere, habere comitia, ut quum hera familie lamentationem toti imperat, aut præficam adhibet, quæ et ipsa lamentetur, et ceteris det modum plangendi. ΤΥΑΝ.

17. *Sext. Ælius*. XII Tabul. interpres, qui Actiones composuit, et librum populo dedit, qui appellatur jus Ælianum : scripsit et librum Triperita inscriptum, in quo juris incunabula docet. Eam Ennius Catam vocat. ΤΥΑΝ.

18. *Acillius*. Citatur a Festo ut juris interpres. Cic. de Senectute Acillium scribit *Sapientem* appellatum fuisse, quia prudens in jure civili habebatur. In altero manuscripto legitur *Attilius*. P. Attilium Pomponius juris Interpretem nominat. *Acillium* tamen hic malim. ΤΥΑΝ.

19. *Hoc veteres interpretes, Lælius*. Scribendum *Hoc v. i. L. Ælius*, cognomento Stilo et Præconius, grammaticus optimus, Varronis magister, cujus meminit Festus, Tranquillus, Varro. ΤΥΑΝ.

20. *Quasi lugubrem ejulationem, ut vox ipsa*. Vocis ipsius fletio et onomatoposia. ΤΥΑΝ.

maxime e natura²¹ est, tolli fortunæ discrimen in morte.

60 XXIV. Cetera item funebria, quibus luctus auge-
tur, Duodecim sustulerunt. « Homini, inquit, mortuo
ne ossa legito¹, quo post funus faciat ». Excipit belli-
cam peregrinamque mortem. Hæc præterea sunt in
legibus de unctura²; quibus « servilis unctura³ » tolli-

21. *E natura.* Id est, secundum naturam. TURN.

XXIV. 1. *Homini mortuo ne ossa legito.* Cavet lex ne mortuorum cadaveribus eximantur ossa quædam, quo post sepeliantur; ut recte vidit Jac. Rævardus ad LL. XII Tabb. cap. 15, quem sequutus est Paulus Merula de Legg. Rom. cap. 9, § 9. Quintilianus, Inst. Orat. VIII, 5, p. 509: « Clarum auctorem juvenis audivi quum lecta e capite cujusdam ossa sententiæ gratia tenenda matri dedisset; Infelicissima femina, nondum extulisti filium, et jam ossa legisti ». Ubi vide Turnebum; nam prorsus errant ii, qui locum sanum conjecturis inanibus tentarunt. Seneca de Benef. V, 24: « Postea ad Mundam in acie oculis mihi effosus est, et in capite lecta ossa ». Legendum videtur « e capite lecta ossa ». Pari modo loquutus est in aliis locis, quos Lipsius indicabit. DAV. — Vide Excursum XI ad calcem hujus libri. — *Homini mortuo.* Lex præcipit, ut quo in loco quis natus fuerit, ibidem statim sepeliatur, quod Bastum appellat Festus: ut quum alibi quis uritur, alibi sepelitur, Ustrinam: aut ut ossa lecta sine exsequiis terræ mandentur. Id autem vetat ne duplicentur impensæ, si nudo cadavere ossa legantur, deinde aliis exsequiis sepeliantur. Excipit tamen eos qui vel peregre, vel militiæ perierunt, ac nati sunt: quorum reliquias majorum sepulchris

inferri pium est. — *Quo post funus.* Legat ut in urna condat, non ut alias exsequias paret. TURN.

2. *Hæc præterea sunt in legibus de unctura; quibus servilis unctura tollitur, omnisque circumpotatio.* De hoc loco in duas partes discedunt viri docti. Jac. Rævardus ad LL. XII Tabb. cap. 15, et Paulus Merula de Legg. Rom. cap. 9, 2, statuunt eam tantum uncturam prohiberi, quæ servorum corporibus fuit adhibita. Lex enim, ut putant, decemviralis noluit, ut idem honos iis ac liberis mortuis daretur. At hoc modo non tollitur fortunæ discrimen in morte, quod tamen fieri debere censuit Tullius, cap. 23. Turnebus autem et Ursinus ad Legg. et Scta, p. 254, volunt uncturam tolli, quæ fit a pollinctorum familia. Tamen ut hæc immunda munia, si omnino præstanda fuerant, servi præstare varentur, veri non est simile. Librariorum, credo, negligentia fecit, ut laborarint interpretes. Nam Paris. simpliciter exhibet « hæc præterea sunt in legibus de unctura tollitur omnisque circumpotatio ». Lego « hæc præterea sunt in legibus, unctura tollitur omnisque circumpotatio ». *Circumpotationem*, silicernium Latini, Græci *πριδστρων ἢ τάφου* nominabant, ut docebit Joan. Kirchmannus de Funer. IV, 4, 5. Vide sis et Lipsium ad Taciti Annal. VI, 5. DAV.

3. *Servilis unctura est ea, quæ ser-*

tur, omnisque « circumpotatio⁴ ». Quæ et recte tolluntur : neque tollerentur, nisi fuissent. « Ne sumptuosa respersio⁵; ne longæ coronæ⁶, nec acerræ⁷ »

vis adhibebatur. Alii [male] accipiunt de unctione, quæ fit a servis. W. — *De unctura.* Tollit uncturam qua cadaveru a pollinctorum familia, ex quo servilem eam appellat, ungebantur. Nam et a jurisconsulto scribitur, « Si Libitinaris servum pollinctorem habuerit ». Lex tamen XII Tab. non observabatur, præsertim quum tam sæpe *pollinctorum* Plantus meminerit. *TUAX.*

4. *Circumpotatio.* Convivium funebre interpretantur, quod Græci *καρπιδαινον* et *τάφον* vocant, et Latini, ut quidam censent, silicernium. In eo, ut opinor, invitatio quædam in orbem fiebat obba. Tertullianus, *Apol. cap. 13*: « Quo differt ab epulo Jovis silicernium? a simpulo obba? ab aruspice pollinctor? » Cœnam funeris vocat Persius, *Satir. VI, 33*: « ... sed cœnam funeris heres Negliget iratus ». Quem tamen locum etiam exponunt de epulis quæ rogo inferebantur: de quibus Plin. ita scribit, *H. N. lib. X, c. 12*: « Notatam in iis rapacissimam et semper famelicam alitem nihil esculenti umquam rapere e funerum ferculis ». Sed et nono die sacrificium fiebat novemdiale, conviviumque dabatur, eoque die parentalia concluderentur. Sed circumpotatio dicebatur fortasse, quod, antequam cadaver efferretur, ut ordo verborum Ciceronis indicat, in orbem hiberetur, quod Græci *περισθεῖν τὴν κύλιαν* dicebant. Sed et feralibus ad sepulchra epulæ ferebantur, quæ erant publicæ feriæ, ut diximus. *TUAX.*

5. *Ne sumptuosa respersio.* Unguentis rogam adspergebant, aliisque liquoribus, ut vino; vinum olim quo-

que respersum dicebatur, quo sepulchrum respergebatur. Lex etiam XII Tabular. inquit Plinius, erat « Vino rogam ne respergito », quæ hio a Cicerone significatur. Festus quoque ait, XII Tabul. cautum fuisse, « ne murrhata potio mortuo injiceretur ». *TUAX.*

6. *Longæ coronæ.* Quæ sepulchris imponebantur, ut docet Plinius, et in funere ferebantur. Ejus verba sunt, « Et jam tunc coronæ deorum honores erant, et Larum publicorum privatorumque ac sepulchrorum, ac manium ». *Longas* lemniscatas et tæniâs habentes interpretantur. Ego autem *longas*, magnas et grandes. Majores enim fiebant quam quibus uti in consuetudine solebant. Sic magnæ erant donaticæ, quibus victores in ludis donabantur, quæ, magnificentiæ causa, institutæ erant supra modum aptum capitibus, qua amplitudine fiebant quum Lares ornabantur. Sed et Æsculapio magnas coronas fieri solitas scribit Aristides. Ejus verba sunt, *Ἐδόκου ἀτίφανον πέμπειν τῷ θεῷ τῶν μακρῶν, οἷοί εἰσιν ὁδὸς ἰδίᾳ τῷ Ἄσκληπιῷ κομίζουσι.* « Videbar coronam mittere Deo longam, quales Æsculapio offerunt ». *TUAX.*

7. *Acerræ.* Acerræ, auctore Pompeio, aræ erant ante mortuum poni solitæ, in quibus odores incendebant: quamquam alii arculam thurariam interpretantur. *TUAX.* — *Canneg. l. l.* « *Ne sumptuosa respersio, ne longæ coronæ, nec acerræ prætereantur.* Unum dico, nihil quidquam mutare me, nisi quod pro *nec acerræ* mallet *neve acerræ*. Expono: Verba legis, hoc, si sensum perspexeris, jubentis, *ne sumptuosa fiat respersio,*

prætereantur. Illa jam significatio⁸ est, laudis ornamenta ad mortuos pertinere, quod « coronam virtute partam », et ei, qui peperisset, et ejus parenti, sine fraude⁹ esse lex impositam jubet.

Credoque, quod erat factitatum, ut uni plura¹⁰ fie-

ne multe coronæ, neve aceræ, prætereantur a nobis silentio ». CA.

8. *Illam jam significatio*. Lex quæ civicam coronam aut obsidionalem imponi permittit ei, qui eam sit virtute meritus, significat satis ornamenta virtutis non ad vivos tantum, sed etiam ad mortuos pertinere. Hanc tamen legem de Coronis ludicro circensium quæsitus Plinius interpretatur, cujus hæc verba sunt: « Semper tamen auctoritas vel ludicro quæsitaram fuit. Namque ad certamina in circum per ludos et ipsi descendebant, et servos suos quoque mittebant. Inde illa XII Tabul. lex: Qui coronam parit, ipse pecuniave ejus, virtutis ne arguitur: quam servi equive meruissent, pecunia partam lege dici nemo dubitavit. Quis ergo honos? ut ipsi mortuo, parentibusque ejus, dum intus positus esset, forisve ferretur, sine fraude esset imposita ». TUVAN.

9. *Sine fraude*. Sine pœna, sine periculo. Vide Servium in Æn. X, 72, XI, 708, ac interpretes ad Sallustii Catil. cap. 36. DAV. — *Sine fraude*. Id est, « sine noxa, sine damno ». Vid. Hor. Carmm. II, 19, 20. CA.

10. *Ut uni plura*. Vel funera plura nisi fierent: vel, quod existimo, in funera plura fierent quam oporteret et jus sineret, sicut supra scriptum est, « Hoc plus ne facito ». — *Lectique plures*. Interdum plures in funere lecti sternerentur, ut major esset pompa. Servius, Æn. lib. V, vs. 4, ait, quondam populum honoris causa

in funere gestasse faces, ac postea funebres lectos. Hinc adeo in funere Sullæ sexies mille, in funere Marcelli quadringentos prælatos in pompa lectos legimus. Libri veteres *inferrentur* habent: excusi multi *sternerentur*. T. — *Ut uni pl. fierent*. Gær. pro *fierent* vult *feretra*, ita ut hoc vocabulum per zeugma cum sequenti verbo jungatur; quod ut probro, ita sine libris mutare non audeo. Quod autem Gærrens. ex duobus codd. scripsit *insternerentur* pro *sternerentur*, id facere nolimus, tum quia sensus, servata vulgata, idem exit, tum quia Noster hoc verbo sæpius, illo nunquam utitur. Cod. M. et Copp. Viett. h. habent *inferrentur*. Sed *idque pro id quoque* cum eodem recepimus ex quinque codd. et nostro M. Denique in edd. nonnullis vett. scribitur *sanctum* pro *sanctum*. — Dirksen. in schedis ad h. l. hæc: « Plerique post *plura* supplent *funera*, v. c. Charondas, § 99; Hotomannus, cap. 12; Ursinus, p. 1365; Pithæus, Marulius, cap. 98, et J. Gothofredus. Pro *sternerentur* Hotomannus, Ursinus, Marulius et Merula legunt *inferrentur*. Legum restitutores ita hanc legem concinnaverunt: Calcagninus: *Quom uni plures sternerentur lecti, id lex prohibet fieri*. — Pithæus: *Plura uni funera ne facito* [cf. Seneca, Consol. ad Marciam, cap. 3], *neve lectos plures inferto, neve aurum addito*. — Charondas, § 99: *Ne uni plura funera facito, neve plures lectos sternito*. Eodem modo J. Gothofredus, nisi quod

rent, lectique plures sternerentur, id quoque ne fieret, lege sanctum est.

Qua in lege quum esset, « neve aurum addito », quam humane excipit altera lex: « Quoi auro¹¹ dentes vincti escunt¹², ast im¹³ cum illo sepelire urereve, se fraude¹⁴ esto ». Et simul illud videtote, aliud habitum esse, sepelire, et urere¹⁵.

Duæ sunt præterea leges de sepulchris, quarum altera privatorum ædificiis, altera ipsis sepulchris cavet. Nam quod « rogum bustumve novum » vetat « propius sexaginta¹⁶ pedes adjici ædes alienas, invito domino », scripsit: *Uni plura funera ne facito*, etc. — Hotomannus: *Uti plura funera ne uni ferent, neve lecti plures inferrentur*. — Ursinus: *Plusa fonera nmei nei facito, nevei pluseis lectos endo ferto*. Ma.

11. *Quoi auro*. Quidam sibi dentes eburneis inserebant, et auro vinciebant. Martialis: « Sic dentata sibi videtur Ægle Emptis ossibus Indicoque cornu ». Lucianus: *Τέτραρας ἐπιλοιπεύς ὀδόντας ἐχούσης, χρυσίῳ καὶ τούτους ἐνδεδιμένους*. Id est, « Quæ quatuor modo reliquos dentes haberet, eosque auro vinctos ». TURN.

12. *Escunt*. Reclamantibus libris omnibus, rationis et veritatis voce audita, legendum censeo, « Si quoi auro dentes vincti escunt », ubi omnes libri habent *essent*: et ita olim edi jusseram. *Escunt* autem, id est, erunt. Notavimus in secunda editione Laetii. LAMB.

13. *Ast im*. Im antiquo more cum dicit. Nam plane ineptum est quod quidem hic *asticum* locum Athenis fuisse comminiscuntur. TURN.

14. *Se fraude*. Antiquo more, pro sine fraude. « Se, Pompeius inquit, pro sine inveniuntur posuisse anti-

qui ». Alii *sine fraude* legunt, integro sermone et usitatore. TURN.

15. *Sepelire, et urere*. Est a conjectura Turnebi, prius cusi, *sepeliretur ære*, quod et in MSS nostris. GAUR. — In codicibus est « *sepeliretur ære* ». Emendationis vero laude privandus non est Victorius, qui Turnebo præivit. DAV. — *Sepelire et urere*. Scribitur « *sepeliretur ære* » in codd. nostris et edd. vett. omnibus exceptis Par. Comm. et Lamb. et Copp. Viect. a. Ma.

16. *Propius sexaginta*. Ad v. *propius sexaginta* Wytt. id est, propius quam sexaginta pedes. Lex vetat adjici, i. e. admoventi bustum aut rogum novum ad ædes alienas. Præpositio *ad* omissa est antiquo more. — Ad h. l. Dirksen. in schedis hæc: « Pro *adjici* habet Rivallius, cap. 2, *adduci*; et Lesueur edidit *addi*. Restitutores legem ita composuerunt: « Rivallius: Rogum bustumve novum invito domino ne propius ædes alienas LX pedes adducito ». Charondas, § 11: « Rogum bustumve novum propius LX pedibus ne adjucito ædes alienas invito domino ». Hunc sequenti sunt omnes fere reliqui, v. c. Præsius, cap. 41;

incendium veretur acerbum¹⁷. Quod autem « forum¹⁸ », id est, vestibulum sepulchri, « bustumve usucapi » vetat, tuetur jus sepulchrorum.

Hæc habemus in Duodecim, sane secundum naturam; quæ norma legis est. Reliqua sunt in more: funus ut indicatur, si quid ludorum; dominusque¹⁹

Contins, p. 256, cap. 11; Hotomanus, cap. 14; Ursinus, pag. 1366. Pithæus modo et Jac. Gothofredus verba *invito domino* mutaverunt in *si dominus nolet*. Ma.

17. *Incendium veretur acerbum.* *Acerbum* quidem pro gravi calamitoseque passim sumitur: id tamen epitheton hoc in loco videtur otiosum. Hinc fit ut Manutius legat « incendium veretur ædium »: Lambinus autem, « incendium videtur arcere ». Paris. « incendium veretur acerbum vetat ». Forsan legi possit, « incendium veretur ac eo rem vetat ». Dav. — *Acerbum.* Corrupta dictio, meo quidem iudicio: quid enim hic addatur *acerbum*? Observetur in antiquis libris an vestigia sint aliqua veritatis, unde fortasse *ædium* aut *ædificiorum* legi possit. P. Max. — *Incendium veretur acerbum.* Nihil mutavi, quam nostri quoque, ut Gærenzii, libri in vulgata conspirent, nisi quod cod. M. ut Davisii Paris. habet *vetat post acerbum*. Numquam tamen mihi persuadere poterit Gær. locum sanum esse, quia fortasse nescio quid superstitionis in ejusmodi incendio posuerint Veteres. Mihi cum Wyttenbachio (in scholis) placet Lambini lectio: « incendium videtur arcere ». Idem tamen Wyttenbachius ad marg. edit. Gær. min. conjecit « incendium veretur ad urbem ». Fortasse etiam aliquis conjiciat « incendium (eo) aroetur ad urbem », vel « ab urbe ». Ma.

18. *Quod autem forum. Eorum ve-*

tus liber. *Forum* tamen legendum est ex Festo Pompeio. « Forum enim, inquit, antiqui appellabant, quod nunc vestibulum dici solet ». Lex igitur vetat, ne vel sepulchrum, vel sepulchri forum, id est, vestibulum, usucapiatur. Turm. — Tituli a sepulchrorum monumentis sæpiuscale et litem, et controversiam, et dolum malum, et vero *Jus ipsum civile*, adeoque jureconsultos abesse jubent. Exempla si quæris, adi Marini librum *gli Atti de' Fratelli arvali*, II, p. 632. Violati aut venditi sepulchri maleta dabatur pontificibus aut virginibus Vestalibus. Docent monumenta ibidem descripta, I, pag. 343, et præcipue II, p. 825. Ca.

19. *Domusque funeris.* Multis abhinc annis adduxit me locus interrogationis in Vatinius ipsaque simul sententia, ut legendum suspicarer « Dominusque funeris ». Meam conjecturam probavit in suo Commentario, is qui mihi probatur maxime, Hadrianus Turnebus. P. Max. — *Domusque funeris.* Editi omnes et scripti, *domusque*; alterum conjecit P. Manutius, probavitque Turnebo. Gaur. — *Domusque funeris.* « Dominusque funeris » Manutius legit, cui assentior. Cicero in Vatinius sic « dominum epuli » dixit, c. 13: « Quum tot hominum millia accumberent, quum ipse epuli dominus Q. Arrius, albus esset ». Nonius etiam Marcellus dominum dicit interdum esse convivatorem, et ut dicit, convivii exhibi-

funeris utatur accenso²⁰ atque lictoribus²¹. « Honoratorum virorum²² laudes in concione memorentur, easque etiam cantus ad tibicinem prosequatur²³ »: cui nomen neniae²⁴; quo vocabulo etiam Græcis cantus lugubres²⁵ nominantur.

bitorem : quo sensu et dominium usurpari ex Lucilio ostendit, « Primum dominia atque sodalitia omnia tollantur ». TURAN.

20. *Accenso*. Ministri sunt magistratum accensi, qui populum vocabant, ab *acciendo* vocati ut alii censent, quod initio ad censum populum vocarent. Varro, de Ling. Lat. lib. V, pag. 62 : « Qui exercitum imperatoris erit accenso dicit hoc, Calphurni voca incilium omnes Quirites huc ad me : accensus dicit sic, omnes Quirites incilium visite huc ad iudices ». TURAN.

21. *Lictoribus*. Adprehendendum, tenendum, abduccendum, plectendum lictoribus utebantur magistratus qui lictores habebant. Conceditur domino funeris lictor, ut in multitudine coercere possit insolentiores et ferociores. Nam qui ludos faciebant propemodum in magistratu quodam constituti videbantur : hisque jus prætextæ ferendæ erat, ut magistratibus. Cicero in Pisonem, cap. 4 : « Sext. Clodium qui nunquam antea prætextatus fuisset, ludos facere et prætextatum volitare passus es ». TURAN.

22. *Honoratorum virorum*. Laudationes funebres significat, quibus clari et honorati pro Rostris ornabantur in funere : qui etiam honos feminis jam tribuebatur Ciceronis etate. TURAN. — Cannegiet. l. l. « Easque etiam cantu ad tibicinem prosequatur ». Scribo « cantus ac tibicines prosequantur ». Non sunt autem hæc legis decemviralis verba, sed in more sic positum fuit. Ca.

23. *Honoratorum virorum...prosc-*

quatur. Valde placet Wyttenbachii ratio, qui ita ad h. l. « Præstat veterem lectionem retinere memorentur...prosequatur : non enim pars legis XII Tab. hæc est, sed *moris*, pendetque ab antecedentibus : *reliqua sunt in more...ut*, etc. De laudationibus funebribus Romanorum vid. Quintil. Instit. Orat. lib. III, cap. 7; Tuscul. Quæst. lib. I, cap. 2, ib. Davis. *Honorati viri* dicuntur, qui honores gesserunt, i. e. maxima reipublicæ munera, præturam, consulatum; censuram ». Ma. — J. F. Gronovius ad Livium, VII, 2, hæc ita laudat : « memorantor, easque etiam ad cantus ad tibicinem prosequuntur » [ut est in edit. Ald.]. Livius ipse ibidem : « descripto jam ad tibicinem cantu ». De locutionibus « ad tibiam, ad tibicinem, ad fides » et similibus vid. ibidem J. Fr. Gronov. Ducker. et Drak. Ca.

24. *Nenia*. Nenia carmen est quod in funere laudandi gratia cantabatur ab hominibus ad tibiam. Varro, « Ibi a muliere, quæ optima voce esset, perquam landari, deinde neniam cantari solitam ad tibias et fides ». Horat. lib. II, Od. 1 : « Cææ retractes munera Nenia ». Est et nenia apud Arnob. lib. VIII, p. 288, « intestini porrectio, per quam proluvis editur succis perexsiccata vitalibus ». Erat etiam dea, cujus templum erat extra Viminalem portam. Ortum vocabulum est, ut ait Festus, a dictione *νῆαρον*, id est, extremum, vel quod *νῆα* sit chordarum ultima. TURAN.

25. *Græcis cantus lugubres*. Luga-

XXV. QUINT. Gaudeo nostra jura ad naturam accommodari; majorumque sapientia admōdum delector. — MARC. Sed credo¹, Quinte, ut ceteri sumptus, sic etiam sepulchrorum modum recte requiri. Quos enim ad sumptus progressa jam ista res sit, in C. Figuli² sepulchro vides. Sed credo³ minimam olim istius rei fuisse cupiditatem: alioquin multa exstarent exempla majorum. Nostræ quidem legis interpretes, quo capite jubentur⁴ sumptus et luctum removere a deorum manium jure, hoc intelligunt, in primis sepulchrorum magnificentiam⁵ esse minuendam. Nec hæc a

bres cantus a Græcis ἰδαμοί vocantur, non nenise, quod sciam, quæ dictio mere latina est. TURN. — Fallitur Turnæbus, est enim a græco ἰνιάτορ. Vide G. J. Vossium in Etymologico. DAV. — Veteres libri habent « Gracchos cantus lugubres nominantur ». Legendum puto *Graccho*, ut C. Gracchum hoc usum esse verbo significet. TURN.

XXV. 1. *Sed credo*. Veterum librorum scriptura valde inquinata est: ea est, « sed recedo, quero ». Recepta tamen scriptura idoneum sensum habet meliorque mihi videtur. TURN. — *Sed credo, Quinto*. Ita pergit Marcus oratione continuata, quasi Quintus nihil dixerit; quod est in dialogis usitatum. Hoc monere volui, quia video nonnullos de mendo suspicari, offensos, ut puto, particula *sed*. DAV.

2. *C. Figuli*. Cujus sepulchrum magnificentissimum et amplissimum erat. Valerius Maxim. IX, 3, 2, Figulum bis consulere fuisse scribit, cujus filius juriconsultus quum in petitione consulatus repulsam tulisset, postridie consulentes cives de jure dimisit, dicens, « consulere scitis, consulem facere nescitis ». Caius autem Marcus Figulus consul fuerat cum P. Cornelio

Scipione Nasica. Iterum consul factus, quod cum collega vitio esset creatus, magistratura abdicare se coactus est. TURN.

3. *Vides. Sed credo*. Ceteri omnes libri *vidisse credo*; ego conjectura ductus *vides: sed credo*: nec dabito quin ordinem verborum attente considerantibus, nostra correctio probetur. P. MANUT. — *Vides. Sed credo*. Nos quoque cum plerique amplexi sumus Manutii emendationem, quam exhibent quoque Copp. Vict. b. Reliqui libri et Gœrenzii omnes habent *vidisse credo*, nisi quod posterior vox, ut notavimus, abest a Copp. Vict. b. Ma.

4. *Jubentur*. Lego *jubemur*; hoc enim non ad solos juris interpretes, sed ad omnes Romanos pertinebat. DAV. — *Jubentur*. Wagn. quoque vel *jubemur desiderat*, vel *jubent*. Prius placet etiam Wytttenbachio ad marg. ed. Gœrenz. min. Et accuratius certe loqueretur Noster; quam vero *ἰπιβίστα* nimiam appellat Gær. Fortasse in lectione cod. *M. jubentis* vera auctoris manus latet, ut pro *quo* legendum sit *eodem*. Ma.

5. *Sepulchrorum magnificentiam*. Sepulchrorum modum apud Romanos ar-

sapientissimis legum scriptoribus⁶ neglecta sunt. Nam et Athenis jam ille mos a Cecrópe⁷, ut aiunt, permansit, et hoc jus⁸ terra humandi: quam quum proximi injecerant⁹, obductaque terra erat, frugibus obse-

guunt haud pauci tituli mediocritatem excusantes. Hinc hujusmodi formulae: « pro paupertate sua; ex sua paupertate; e mediocritate sua; quod potuit... fecit », et similes, itidemque deminutiva, ut « casula, memoriola, ariola, atriolum, ædificiolum, etc. » Rarum illud, quod apud Muratorium legitur, pag. 1405: « Oblitus mediocritatis suae hoc monumentum instituit », docente Marinio in Actis Fratrum Arvall. I, p. 184 sq. Ca.

6. *Legum scriptoribus.* Ut a Platone et a Demetrio Phalereo. Solon enim de eo nihil caverat. TURAN.

7. *A Cecrope.* Cecrops, natione Ægyptius, Athenas venit, illicque regnavit. Biformem fuisse in fabulis relatum est. Is, ut Arnobius ex Antiocho refert, Athenis in Minervio sepultus fuit: ac mos humandi ab illo ad Draconem et Solonem, qui leges Atheniensibus scripserant, permansit. Atque, ut refert Ælianus, V. H. VII, 19, corpora humare Athenienses solebant in occasum conversas, quo argumento contra Megarenses Lacedæmoniis iudicibus Solonem usum refert. Thucydidis ætate cadavera cremabant Athenienses: sic enim lib. II scribit: Ἐπὶ πυρᾶς γὰρ ἀλλοτρίας, φθάσαντες τοὺς νήσαντας, οἱ μὲν ἐπιθίντες τὸν ἱαυτῶν νεκρὸν ὑψήπτου. TURAN.

8. *Ille mos à Cecrope, ut aiunt, permansit, hoc jus terra humandi.* Turnebus edidit, « illo more a Cecrope, ut aiunt, permansit hoc jus terra humandi ». Verum nec sensus nec codices addicunt. Libri Gruteriani simul ac Paris. et editio pervetus exhibent

ocius terra humandi. Reliqui vulgatum servant, ex qua corpus fecit Vict. Lambinius autem corporis terra humandi. Mihi reponendum videtur, « ille mos a Cecrope, ut aiunt, permansit nos usque terra humandi ». Arnobius, lib. VII, pag. 242 [VI, 6, p. 206 ed. Orell. Conf. hujus annot. p. 353, 354]: « In historiaram Antiochus nono, Athenis in Minervio memorat Cecropem esse mandatum terræ ». Idem ex Antiocho refert Clements, Protr. p. 39, ac ex Clemente Eusebius, Præp. Evang. II, 6, et Cyrillus in Julian. x, p. 342. Theodoretus, Therap. VIII, p. 115 [p. 908 ed. Schulzii, ubi nunc in textum receptum Ἀντίοχος]: Καὶ γὰρ Ἀθήνησιν, ὡς Ἀντίοχος (leg. Ἀντίοχος) ἐν τῇ ἐνάτῃ γέγραπεν ἱστορίᾳ, ἄνω γε ἐν τῇ ἀκροπόλει Κέκροπος ἔστι τάφος παρὰ τὴν Πολιοῦχον αὐτήν. De posteris vero temporibus vide Petronium, Sat. cap. 3, ibique Joann. Wowerium. Scilicet inter Græcos mortuorum tam crematorum, quam terra condendorum mos obtinuit. Multo tamen frequentior erat crematio; cujus solius apud Homerum sperest memoria. Adeantur Everardi Feithii Antiq. Homer. I, 14. Ejus initium ad Herculem refert Andronis fide nixus Scholiastes minor in Iliad. A, 52, repugnat autem Eustathius, pag. 32. DAV.

9. *Quam quum proximi injecerant.* Abest nescio quid, rem videlicet aut sepulturam, nisi quod legas, aut pro fecerant, jecerant, quod verius puto, idque est ἐπιβάλλειν γῆν, id est, jacere, vel injicere terram. TURAN.

rebat¹⁰, ut sinus et gremium quasi matris¹¹ mortuo tribueretur; solum autem frugibus expiatum ut vivis redderetur. Sequebantur epulæ, quas inibant propinqui¹² coronati; apud quas de mortui¹³ laude, quum quid veri erat, prædicatum: nam mentiri nefas habebatur. Ac justa confecta erant¹⁴. Posteaquam,

10. *Obserebatur. Frugum satn expiatum solum profanum reddebatur, ne qua religio inesset. Jaciebantur et fruges interdum honoris causa, ut Valerius ostendit de Cartio ita scribens, lib. V, cap. 6, 2: « Super quam universi cives honoris gratia certatim fruges iniecerant ». Liv. VII, 6: « Donaque ac fruges super eam a multitudine virorum ac mulierum congestas ». TURN.*

11. *Gremium quasi matris. Hege-sippus, III, 17, p. 447: « Præventur quasi quodam matris gremio, terræ sepulchro ». DAV. — Gremium quasi matris mortuo tribueretur. Conf. infra cap. 27, § 67, et Livii I, 56: « terram osculo contigit: scilicet quod ea communis mater omnium mortuorum esset ». CA.*

12. *Quas inibant propinqui coronati. Vulgo parentes; ac sic Eliens. Harleian. pr. et Med. Ac parentem quidem pro agnato dixit Eutropius, I, 8, et etiamnum dicunt Galli. Sed meliori latinitati prorsus ignota fuit hæc parentis potestas. Nos igitur Pall. tert. quart. S. Victoris, Paris. Balliol. Harleian. sec. Venet. 1471, aliosque veteres editos expressimus. Propinqui sunt necessarii, εὐ γίνεσι προσήκουστας. Petronius, Sat. cap. 3: « Non parentes potuerant abdicere, non propinqui ». Vide sis et Quadrigarium apud Agellium, II, 19; Velleium Paterculium, lib. II, cap. 14, 2, ac Suetonium in Julio, cap. 1. Hoc certe melius, quam si cum Lambino legas,*

« quas inibant coronati »: nam vocem commodam suppeditant plures MSS. DAV. — *Quam inibant propinqui coronati. Cod. W. iniecit. Lectionem propinqui tuentur codd. Gœr. omnes, et nostri W. M. Copp. Vict. b. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Paris. Comm. Ma. — Inis epulas exquisite dicitur, ut apud Ciceron. in orat. pro Roscio Amerino, cap. 17, « filius convivium cum patre non inibat ». — Coronati, i. e. læti, quasi non amplius in luctu essent: nam coronæ non adhibebantur in luctu. W.*

13. *De mortui. Græci solebant mortuos in convivio funebri laudare etiam qui improbi fuerant. Hinc apud eos proverbium, Οὐκ ἐκταυδίζεις κόδ' ἐν ταφίδιόνῳ. Id est, « Ne in funebri quidem cœna lauderis ». Prisci tamen Athenienses falsis laudibus tum mortuos non solebant ornare, ut Cicero ait. TURN.*

14. *At justa, confecta erant. Ita fere MSS nostri, neque aliter Victorii aut Turnebi editio: nam vulgata, ad justa, etc. Paullus Manutius conjiciebat, confecta: quod non improbem. Pal. quart. servat, « ac justa confecta erant ». GAT. — Ita justa confecta erant. Vulg. « ac justa confecta erant »; sic et Paris. In aliis legitur ad justa. Unde Manutius et Lambinus, deleta voce prima, reponebant, « justa confecta erant ». Nos quidem confecta recepimus, licet in codicibus sit conjuncta. Sed in altero vocabulo non, ut illi, ferrum et ignem,*

ut scribit Phalereus¹⁵, sumptuosa fieri funera et lamentabilia cœpissent, Solonis lege sublata sunt. Quam legem eisdem prope verbis nostri decemviri in decimam¹⁶ tabulam conjecerunt : nam de tribus riciniis, et pleraque illa Solonis sunt; de lamentis vero expressa verbis sunt¹⁷, « Mulieres genas ne radunto; neve lessum funeris ergo habento¹⁸ ».

XXVI. De sepulchris autem nihil est apud Solonem amplius, quam, « ne quis ea deleat, neve alienum inferat »; pœnaque est, « si quis bustum¹ (nam id

sed lenissimam medicinam adhibuimus. Dav.

15. *Phalereus*. Est hic Demetrius Phalereus, Aristotelis discipulus, Atheniensis et Athenarum sub Casandro, Macedoniæ rege, gubernator. Vide mox § 66, item lib. III, cap. 6; Offic. I, 1; de Finib. V, 19. Diogen. Laert. V, 75, *Phalereum* simpliciter nominat Noster, Orat. 27, 94. W.

16. *In decimam tabulam*. Vulgo *in undecimam*. At Paris. Eliens. Harleian. pr. sec. Med. Balliol. Ven. 1471, *in decimam* representant; ac ita Victorius edidit. Et merito quidem. Nam confectæ sunt ex legibus Solonis aliarumque Græciæ civitatum institutis *decem* primo tabulæ; quibus deinceps adjectæ sunt aliæ duæ. Vide Livium, III, 34, et Dionysium Halicarnasæum, X, 57, 58. Quum igitur res funebres sint *ultima rerum mortalium linea*; non mirum si de iis *ultima* statuerit, quæ tum ferebatur, tabula. Dav.—*Decemviri in decimam tabulam*. Codd. Cr. M. W. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Brut. Ald. Goth. *nostri viri*. Pro *decimam* est *undecimam* in edd. Lamb. et Verb. neque vero in ed. Turn. ut Gær. ait. Idem monet, si quid addidissent supplementi decemviri, id, quum ad reli-

gionem pertineret, in *duodecimam* tabulam conjiciendam fuisse. Et eundem ipsum numerum totidem literis exhibet noster cod. W. In cod. M. est *conjecerint*. Ma.

17. *De lamentis vero expressa verba sunt*. Schütz. recepit Davisii conjecturam *verba*, et plane eiecit, quæ sequuntur, verba legis. Mihi hæc cum Davisio spuria videntur; sed lectio *verba* non magis, quam Ernesto, satisfacit. Ma.

18. *Mulieres genas ne radunto; neve lessum, funeris ergo, habento*. Hanc legem supra memoravit Noster, c. 23. Et, ut dicam quod suspicor, eam Tullius hoc in loco non iteravit; sed quum hæc verba margini studiosus aliquis adscripserat, ne, quo respiceretur, nesciremus; in rationis contextum tandem fuerunt adscita. Igitur uncinis ea circumdedimus. Dav.

XXVI. 1. *Bustum*. Bustum dicitur ubi corpus ustum et sepultum est. Ut autem *bustum* ab *urendo*, item *τόπος* a *τόπισθαι*, quod est uri, deducitur: quamquam utrumque etiam pro sepulchro simpliciter dicitur. Sic a Catullo *bustum* usurpatur, « Quum teres excelso coacervatum aggere *bustum* ». Festus: « Nunc *busta* sepulchra vocamus ». Turan.

puto appellari τῦμβον), aut monumentum², inquit³, aut columnam violarit, dejecerit, fregerit ». Sed post aliquanto, propter has amplitudines sepulchrorum, quas in Ceramico⁴ videmus, lege sanctum est, « ne quis sepulchrum faceret operosius, quam quod decem
65 homines effecerint triduo ». Neque id opere⁵ tectorio exornari, nec Hermas⁶ hos, quos vocant, licebat im-

2. *Monumentum*. Quidquid mortui causa factum est, etsi ibi sepultus non est. « Monumentum, inquit Festus, est quod et mortui causa aedificatum est, et quidquid ob memoriam alienius factum est, ut fana, porticus, scripta carmina. Sed monumentum quamvis mortui causa sit factum, non tamen significat ibi sepultum ». Hic quidam *hustum* ad уста cadavera referunt, *monumentum* ad *sepulta*. Saepe etiam monumentum a sepulchro nihil differt ut hic fortasse. *TRAX.*

3. *Aut monumentum*, inquit. Hoc in loco meas aures redit vox ultima, nec dubito quin male se habeat. *Vide* nem reponendum sit « aut monumentum aliquid aut columnam ». Has porro Solonis leges, quas memorat Noster, illustravit Sam. Petitus de Legg. Attic. lib. VI, tit. 8, p. 494 seqq. p. 596 ed. Weeseling. *DAV.* — *Aut monumentum*, inquit. Gossens. defendit inquit, post parenthesis positum exemplis duobus ex Nostre (pro rege Dejotar. 12, 33, et Orat. II, 3, 13) allatis, ubi inquit ante parenthesis positum, post parenthesis repetitur. Sed eorum locorum aliam esse rationem, ipse intelligit. Quicunque enim repetito ibi inquit listem moverint, eos immerite id fecisse facile largior: nostro loco offendor eo vocabulo ita, ut a Cicero profectum credere non possim. Neque vero *Daviso* crediderim, inquit ortum

esse ex aliquo: unde enim in vocabulo tritissimo talis error? neque *Rathio*, antiquum conjiçienti: cur enim antiquis potissimum monumentis lege caveatur? Mihi veri videtur similis, antiquitas scriptum fuisse *inquiamverit*. Quod vocabulum scribendi compendio exaratum, *inquirit*, quum semel male lectum esset, in vulgatum abire facile potuit. *Ms.*

4. *Ceramico*. Ceramici duo erant Athenis: unus in urbe, alter extra urbem, ubi bello interfectos publice sepeliebant, et orationes fanebres dicebant. Erant autem illic hinc inde columellae super eos qui publice sepulti fuerant excitatae cum inscriptionibus, quae ubi quisque periisset indicabant. *TRAX.* — Consule de his sepulchris *Dodwelli* Britannii Itiner. Graeciae, I, 2, c. 13. *Ca.*

5. *Opere tectorio*. I. e. quasi tegumento, quod superficiei aedificii, usari, sepulchri induebatur, eratque triplex, « albarium, arenatum, marmoratum », ut refert *Vitruvius* de Architectura, VII, 2. De priore genere est proverbialis locutio *sepulchrum dealbatum* in *Evang. Matth.* 23, 27. *W.*

6. *Hermae hos, quos vocant*. *Athenienses*. *Hermæ* autem sunt *Mercurii* statuæ truncæ, quæ etiam sepulchris imponebantur. Earum statuarum plurimus erat Athenis usus. Sic quoque dicuntur, ut quidam censent, lapides quadrati qui sepulchris imponebantur,

poni; nec de mortui laude, nisi in publicis sepulchris⁷, nec ab alio, nisi qui publice ad eam rem constitutus esset, dici licebat. Sublata etiam erat celebritas virorum ac mulierum, quo lamentatio minueretur: habet⁸ enim luctum concursus hominum. Quocirca⁶⁶ Pittacus⁹ omnino accedere quemquam vetat in funus aliorum. Sed ait rursus idem Demetrius, increbuisse eam funerum sepulchrorumque magnificentiam, quæ nunc fere Romæ est. Quam consuetudinem lege minuit ipse. Fuit enim hic vir, ut scitis, non solum eruditissimus, sed etiam civis e republica¹⁰ maxime, tuen-

quod æque non probo. ΤΥΝΑ. — Canneg. l. l. « *Hermas hos, forte melius hunc* ». Ca. »

7. *Publicis sepulchris*. Publicæ sepulchuræ sunt, quæ fiunt magistratum aut populi jussu: *publice* ad eam rem constitutus orator is est, qui vel a senatu, vel a populo, vel ab utroque ad eam rem electus est. W. — *Publicis sepulchris*. Qui bello occubuerant Athenis publice in Ceramico suerantur, laudabanturque ab eo cui negotii hoc mandatam esset: ut Pericli apud Thucydidem, et postea Demostheni, cujus etiam ἐπιτάφιος λόγος adhuc exstat. ΤΥΝΑ. — Cann. l. l. « *Habet enim luctum concursus hominum* ». Possis reponere: « *favet enim luctui* ». Possis utique, modo velis Tullianam elegantiam delere. Ca.

8. *Habet enim luctum concursus hominum*. Dudum mihi displicebat istud *habet*, neque, quod cum græcis ἔχῃ ταῦτα λόγῳ nostrum locum comparat Gœrens. (cui jam accedit Beier. ad Cic. de Off. II, 6, 19, *fortuna casus rariores habet*) satisfacere visum est. Conjeci igitur *auget*, quod nunc, in vetere Ursini libro repertum, verum existimo, neque vero Davisii conjecturam *nutrit*. Neque etiam *habet*

omnes libros MSS occupat. In nullo certe nostrorum comparat. Omnes Davisii, tres Gœrenzii, noster Cr. et Copp. Vielt. habent *hunc*, duo Gœr. et noster M. *huc*, noster W. *nunc*, marg. ed. Gothofr. al. *auget*. Græcam istam formulam plane nihil huc facere, quis statim intelliget, qui repertaverit eam significare, positum esse aliquid in natura alicujus rei, vel certe plerumque cum ea esse conjunctum; concursum vero hominum neque plerumque cum luctu esse conjunctum, multoque minus in natura ejus positum esse luctum; sed, uti *augetur* lætitia in rebus lætis, quum est hominum concursus et frequentia, ita in re lugubri et tristi *augeri* etiam luctum concursu hominum. Ma.

9. *Pittacus*. Qui in septem sapientibus est numeratus. Leges autem, ut refert Laertius, Mitylenæis scripsit, in quibus hoc, quod Cicero scribit, cavet. ΤΥΝΑ.

10. *E republ.* Versatus in reip. administratione: non e schola tantum, sed etiam e republ. Cicero pro Rabirio Posthumo, cap. 9: « *Demetrium et ex republ. Athenis, quam optime gesserat, et ex doctrina nobilem et clarum, qui Phalereus vocitatus est.*

dæque civitatis peritissimus¹¹. Iste igitur sumptum minuit non solum pœna¹², sed etiam tempore : ante lucem enim jussit efferri¹³. Sepulchris autem novis finivit modum : nam super terræ tumulum voluit quid statui, nisi columellam¹⁴, tribus cubitis ne altior, aut meusam, aut labellum; et huic procurationi certum magistratum præfecerat.

Est igitur hic *civis e rep.* perinde ac si diceretur vir politicus. TURX. — Vim phraseos non expressit Turneb. nam *civis e rep.* est *civis reip. utilis* : id enim *e rep.* dicitur esse, quod ei utilitatem parit. Cicero de Orat. II, 28 : « Multas etiam e republica seditiones sæpe esse factas, ut quum reges essent exacti, etc. » Idem Philipp. III, cap. 15 : « Colonias provincie Gallie recte atque ordine exque rep. fecisse et facere ». Sic passim loquuntur optimi scriptores. Vide Corn. Nepotem in Attico, cap. 6. DAV. — Canneg. l. l. « *Civis e republica maxime*. Legam potius : *in rep. maximus* ». Hæc ille. Ego non legam. Ca.

11. *Tuendæque civitatis peritissimus*. In Pall. Fabric. omnibusque nostris legitur *paratissimus*; nec aliter editio pervetus et Ven. 1471. Igitur quidni reponamus? « tuendæque civitati paratissimus ». DAV.

12. *Pœna*. *Pœnam* intellige *multam* : tempus explicatur iis, quæ statim subsequuntur. MA.

13. *Jussit efferri*. Minor ut esset celebritas et pompa in tenebris. Efferebantur autem extra urbem cadavera, quum in urbe sepelire non liceret. TURX. — *Ante lucem enim jussit efferri*. Hæc lex prius obtinuit quam Demetrius est in lucem editus. Demosthenes adv. Macartatum, pag. 666 : Νέμος ... ἐκφέρειν τὸν ἀπεθανόντα τῆ ὑστερία ἢ ἂν προθάνηται, ΠΙΠΗ ΗΑΙΟΝ

ΕΞΕΧΕΙΝ. Eum vero morem revocasse videtur Phalerens, postquam fuisset longa desuetudine sepultus. Vide CL. Pettitam ad Legg. Att. p. 498. DAV.

14. *Columellam*. Columellæ in sepulchris excitabantur : *σῦλας* Græci et *σῦλιδας* vocant. Mensæ, lapides quadrati sunt in mensæ formam. Sic Plutarchus ait, in Isocratis sepulchro *τράπεζαν γνήθειαι ἔχουσαν ποικίλας τε καὶ τοὺς διδασκάλους αὐτοῦ*. Id est, « Mensam fuisse in qua poetæ essent, et ejus magistri ». Labellum dicit, quod Græci *πίτελον* vocant, lapidem in parvi labri formam concavum. TURX. — *Aut mensam, aut labellum*. Canneg. l. l. « Lapis hic est in labri formam concavus. Imaginem ejus exhibet Guther. de jure Man. pag. 334. Quid, si *tabellam* scribamus, et interpretemur, « mensam, id est, tabellam? » Marcellinus in vita Thucydidis narrat *ἱερὸν*, hoc est, lignum, sive tabulam, positam fuisse super ipsius sepulchrum : hoc autem inanis et honorarii tumuli patriam signum, et solemne Atticam haberi, in iis qui peregre obiissent, neque Athenis essent sepulti. Ipse auctor lib. III, cap. 13, « villas, refert, signis et tabulis refertas, partim publicis, partim etiam sacris et religiosis ». — De constructione *super tumulum* cf. Ruddimanni Instit. grammaticæ latinæ ed. Stallbaum, part. II, p. 324, not. 7. Ca. — *Aut mensam, aut la-*

XXVII. Hæc igitur Athenienses tui. Sed¹ videamus 67
Platonem², qui justa funerum rejicit ad interpretes
religionum : quem nos morem tenemus. De sepul-
chris autem dicit hæc. Vetat ex agro culto, eove, qui
coli possit, ullam partem sumi sepulchro ; sed, quæ
natura agri tantummodo efficere possit, ut mortuo-
rum corpora sine detrimento vivorum recipiat, ea
potissimum ut compleatur³; quæ autem terra fruges
ferre, et, ut mater, cibos suppeditare possit, eam ne
quis nobis minuat, neve vivus, neve mortuus. Exstrui 68
autem vetat sepulchrum altius, quam quod quinque
diebus homines quinque⁴ absolverint, nec e lapide

bellum.. Mensa, sepulchro imposita, erat genus aræ seu altaris. Labellum, id est, parvum labrum, quod erat vas fere planum ac patulum, a similitudine laborum humanorum dictum. Videtur græcum γερνίψ significari, quo utebantur ad inferias fundendas. Vid. Kirchmannus de Funebr. Rom. lib. I, cap. 2. W.

XXVII. 1. *Sed videamus Platonem.* Nisi fallor, legas oportet, *sed audiamus Platonem. Audire* dabo procul et *videre* passim miscuerunt librarii. ΔΑΥ. — *Sed vid. Platonem.* Præter necessitatem scribi vult Rath. « sed veniamus ad Platonem quoque ». Neque melior est Davisii conjectura. Verbo *videndi* sæpe Noster hoc sensu utitur, ut bene monuit Gœrens. Pro *funerum* cod. Cr. habet *funerorum*. MA.

2. *Videamus Platonem.* Interpretes eos ἐξηγητὰς Plato vocat. Quæ *justa* dicit, Plato θεία νόμια appellare videtur. Locus autem quem citat, est in XII Legum, unde quæ sequuntur sumpsit omnia. TUA.

3. *Ut compleatur.* Subaudi *jubet* : nam ex negante verbo *vetat* elicit affirmationem ; ut Famil. lib. XII,

Ep. 30 : « Nec mihi molestiam, etc. » Quo loco vide nostros commentarios. P. MAN.

4. *Quinque d. hom. q. absolverint.* A. MSS absunt « quinque homines ». Sed adjici debere patet ex Platone, qui pag. 693. πάντα ἀνδρῶν ἔργον ἐν πένθ' ἡμέραις ἀποτελείμενον habet. Ac ita supplerunt Turnebus ac Lambinus. Henr. quidem Stephanus, Lex. Cicer. p. 41, Aldus nepos et Grut. ediderunt, « quinque diebus homines quinque absolverint ». Sed ad alterum verborum ordinem ducunt Platonis exemplaria. ΔΑΥ. — *Quinque homines q. diebus.* Nostri quoque codd. MSS itemque edd. 1, 2, Crat. Herw. Paris, Car. Steph. Sturm. Brut. Ald. verba « quinque homines » non habent ; neque tamen iis carere potest contextus. Igitur ea cum plerisque ex Platone adjecimus. Schefferus modo desiderabat « quinque, quinque diebus », quorum alteram *quinque*, quum imperito librario nimium visum fuisset, omissum fuerit. Sed vix credo Ciceronem ita loquentum esse. Quod vero dedit Gœr. et, enim sequuntur, Sch. « quod « quini quinque diebus abs. » id fal-

excitari⁵ plus, nec imponi, quam quod capiat laudem mortui, incisam ne plus⁶ quatuor herois versibus; quos longos appellat Ennius. Habemus igitur hujus quoque auctoritatem de sepulchris summi viri, a quo iterum funerum sumptus præfinitur ex censibus, a minis quinque⁷ usque ad minam. Deinceps dicit eadem illa⁸ de immortalitate animorum, et reliqua post mortem tranquillitate bonorum, pœnis impiorum.

69 Habetis igitur explicatum omnem, ut arbitror, religionis locum. — QUINT. Nos vero, frater, et copiose quidem : sed perge cetera⁹. — MARC. Pergam qui-

sum et ne latinum quidem esse pronuntiat Wytttenbachius ad marg. ed. Gœr. min. Ma.

5. *Excitari*. Excitantur columellæ, imponuntur mense et labelle : etiam apud Platonem discrimen istud non est, qui tantam λίθινα ἐπιγράμματα dicit. TURAN.

6. *Incisam ne plus q. h. versibus*. Vulgo - incisam quatuor herois versibus -. Et sane ne plus desunt in Eliens. et Harleian. primo. Ea tamen agnoscunt reliqui codices tam nostri quam Gruteriani, et ea postulat ipse Plato, qui ΜΗ ΠΛΕΙΩ ΤΕΤΤΑΡΩΝ ἡρωϊκῶν ζήχων dixit. DAV.

7. *A minis quinque*. Hominibus primæ classis impendi sepeliendis quinque minas permittit Plato : secundæ classis, tres : tertiæ classis, duas : quartæ, unam. TURAN.

8. *Eadem illa*. Quæ etiam in Phædone et aliis locis disserit multis. T. — *Dicit eadem illa de imm. animorum*. Quæ, quæso, sunt eadem illa? an eadem quæ dicere solitus est? Non opinor. Lego, = deinceps dicit ea divina de immortalitate animorum, etc. Loca Platonis huc pertinentiæ congestit Eusebius, Præp. Evang. XI, 27, 35; XII, 6; XIII, 16. DAV. — *De-*

inceps dicit eadem illa. Non possum, quin cum Wagnero et Gœrenzio hæc omnia, quæ uncinis inclusi, admodum suspecta et spuria etiam existimem, quum neque deinceps aliquid ejusmodi apud Platonem sequatur, et, quæ antecedant pauca (pag. 959, b. τῶ μὲν ἀγαθῷ θαρραλέων, τῶ δὲ κακῷ μάλα φοβερῶν), ejusmodi sint, ut his verbis, quæ uncinis inclusimus, vix uti poterit Cicero, ut alia taceam, quæ repræbenderunt dumvirum illi. Schützius ea omnia plane eiecit. Si eiecias, tamen cum Gœr. lacunam paucorum versuum statues, ne duo deinceps enuntiata eodem fere modo (*Habemus igitur, Habetis igitur*) incipiant. Wytttenbachius in scholis conjecit : = dicit divina illa -. Sed velim ille nobis divina illa in Platone monstravisset, quæ Plato *deinceps* dixerit. Ma.

9. *Sed perge cetera*. Ita fere omnes Gœrensiis libri, noster cod. M. edd. Par. et Comm. Quod quum ipse Davisius ne latinum quidem censuerit, non est mirum librariorum addidisse *ad*, cujus loco subaudiendum est *exponere*. Ita Noster ad Attic. IV, 11 : = perge reliqua -, quem locum laudavit Gœrenz. Veri autem est similis, additum esse illud vocabulum, quam

dem : et quoniam libitum est vobis me ad hæc impellere, hodierno sermone conficiam, spero; hoc præsertim¹⁰ die. Video enim Platonem idem fecisse, omnemque orationem ejus de legibus peroratam esse uno æstivo die. Sic igitur faciam, et dicam de magistratibus. Id enim¹¹ est profecto, quod, constituta religione¹², rempublicam contineat maxime. — ATT. Tu vero dic, et istam rationem, quam cœpisti, tene.

a Cicerone non esset scriptum, quam, si fuisset scriptum, a librariis esse ejectum. Tum scripsimus = pergam equidem = ut est in codd. Gœrenzii omnibus, nostrisque Cr. W. Copp. Viott. b. edd. etiam, quæ ad manum sunt, vett. Una ex nostris ed. Verb. habet *quidem*, unde propagatum videtur ad ed. Ern. rell. cui tamen ex nostris unus suffragatur cod. M. Sequens et abest a cod. Cr. in cod. M. scribitur *nobis pro vobis*; pro *hæc* est *hoc* in edd. Asc. 1, 2, Crat. et Herw.

10. *Hoc præsertim*. Solstitiali, qui longissimus est. Ut enim Plato uno die peroravit omnem de Legibus disputationem, ita uno die absolvam. TURK.

11. *Id enim est profecto*. Vulgo = idem enim est profecto =; contra quam jubent et codices, et res ipsa. DAV.

12. *Constituta religione, rempublicam contineat maxime*. Id est, posteaquam religio, tamquam fundamentum, constituta fuerit. W.

EXCURSUS II.

Ad ea Ciceronis verba, de Legg. lib. II, cap. 2, § 5:

Unam naturæ, alteram civitatis.

Cod. W. ut conjecit Dav. « unam natura alt. civ. » Cod. H. et Copp. Victt. b. « unam naturam civitatis ». Cod. M. « unam natura civitatis ». Ma. — Liv. X, 1: « Eodem anno (U. c. 450) Arpinatibus Trebulanisque civitas data ». Ubi vid. interpr. Liv. XXXVIII, 36: « De Formianis Fundanisque municipibus et Arpinatibus C. Valerius Tappus, tribunus plebis, promulgavit, uti iis suffragii latio (nam ante sine suffragio habebant civitatem) esset... Rogatio perlata est, ut in Æmilia tribu Formiani et Fundani, in Cornelia Arpinates ferrent ». — De municipiis cf. Cic. in Rullum, II, 32; Digest. L. 33, ad municip. L. 9, pr. de vacat. L. 6, § 11, de excus. L. 19, pr. de interd. et releg. Ac municipium fuisse Arpinum ex hujuscemodi locis effici posse opinatur Ever. Otto de Ædilibus Coloniarr. et Municip. cap. 8, p. 300, qualis hic est ipsius Ciceronis ad Divers. XIII, epist. 11: « Nam constituendi municipii causa hoc anno ædilem filium meum fieri volui et fratris filium et M. Cæsium, hominem mihi maxime necessarium. Is enim magistratus in nostro municipio, nec ullus alius, creari solet ». Omnia alia Festus, p. 363, sq. ed. Dacer. [p. CLXXIII ed. Jos. Scalig.], qui, posteaquam de præfecturarum jure ac conditione exposuit, hoc ipsum Arpinum diserte præfecturis attribuit, quum dicit: « Alterum (præfecturarum genus erat), in quas ibant, quos prætor urbanus quotannis in quæque loca miserat legibus, ut Fundos [Scal. *Fondos*], Formias, Cære, Venafrum,

* Libro primo subjectus est Excurs. I.

Allifas, Privernum, Anagniniam, Frusionem [Scal. *Frusionem*], Reate, Saturniam, Nursiam, Arpinum. Add. de Præfecturis Mazochi ad Tabull. Heracl. p. 396, et cf. Marini in *Atti de' Fratelli Arvali*, p. 108, 109. Quæ discrepantia ut tollatur, non est, quod cum Ottone l. l. negemus, Ciceronis ætate Arpinum adhuc in præfecturis numeratum esse, verum res ita expedienda est, ut eam expediit Savignyus in *Historia juris per med. ævum*, I, p. 39, sq. nimirum ut dicamus, præfecturas ceteris in rebus accenseri potuisse vel municipiis, vel coloniis civium, vel coloniis Latinis, vel oppidis Latinis: hoc uno ab his omnibus discrepare, quod in præfecturas *præfectus juri dicundo*, a populo romano creatus, mitti solitus esset. Tu vid. præter locos laudatos Livium, XXVI, 16, atque rem conficit locus legis Galliæ Cisalpinæ ap. Marini in *Atti de' Frat. Arvali*, Hugonemque in *Civilist. Magazin*, II, p. 439, et apud Dirksen. in *Ohss. ad Selectt. Legis Gall. Cisalp. capp.* ubi hæc leguntur: «II vir, III vir, præfectus ejus municipii». Proinde Arpinum ab Arpinate homine Cicerone municipium potuit dici, et nihilo minus præfectura esse. CA.

EXCURSUS III.

Ad ea Ciceronis verba, de Legg. lib. II, cap. 2, § 5:

Ut vestri Attici, priusquam Theseus eos demigrare ex agris et in astu, quod appellatur, omnes se conferre jussit, et Sunii erant φράτορες iidem et Attici.

Ita dedimus, quum nemini satisfacere possint codd. MSS lectiones, neque plane satisfecerint virorum doctorum emendationes, ad Creuzeri potissimum sententiam, qui ita in margine scholarum Wytttenbachii: «Fortasse: *et Sunii*

(genitivo singul. a Sunium) *ἠπείροτες ἰδὲμ ἐτ Ἀττικὶ* ». Sed audiamus viros doctos præter eos, quos Dav. loqui jussit. Ernestus ad Turnebi emendationem hæc adnotavit : « Si non dixere Latini *Sunii* (pro *Sunienses*), videtur legendum *Sunū cives* ». S. Corradus in *Quæstura*, p. 350, ed. Ern. Ego *Eupatridas*, tamquam in urbem iterum recipiendos moneo, idque ex Plutarcho, qui in *Thesei Vita* scribit latine ad hunc modum : « primus nobiles, qui sunt Eupatridæ ab eo dicti », sejunxit. Wagn. item pro *Sunii* desiderat *Sunienses* (*Σουνίαις*), tum *erant* non recte respondere existimat ad præcedens perfectum *jussit*, dicendumque fuisse vel *fuerunt* vel *sunt*. Sed non recte attendit vir doctissimus ad temporum rationem. Recte enim ponitur *perfectum* de actione semel acta et perfecta (absoluta), quale est illud, quod Theseus fecit ; itemque recte ponitur imperfectum tempus de eo, quod durabat per longum tempus, quale fuit illud, quod a Theseo institutum erat. Desiderat item Wagnerus aliquid in voce *Attici*, quia *Athenienses* dicti fuerint Athenarum cives, non *Attici*. Quæ animadversio non plane videtur spernenda ; si quidem recte scribitur *postquam*. Rathius legi vult : « Ut vestri Attici (priusquam Theseus eos demigrare ex agris et in astu, quod appellatur, omnes se conferre jussit) et sunt *ἠπείροτες* et *ἰδὲμ Ἀττικὶ*, etc. » addens : Perpende, utrum hanc conjecturam probare possis præ illa Turnebi, quæ a codd. vestigiis longe recedit.

Gørenzius *priusquam*. defendit, Ciceronem de temporibus ante Theseum loqui videri. Ad suam vero lectionem defendendam (*et simul ἠπείροτες ἰδὲμ ἐτ Ἀττικὶ*) hæc adfert : « Duæ voces requiruntur eæ, quarum altera loci, altera civitatis patriam designat. *Attici* autem dicuntur a communi patria. Jam plane nescio, quæ aptior vox reperiri possit, qua Atticorum ante Theseum quorumcumque quævis soli patria notetur, præter græcam illam, quam edidimus. Nam *ἠπείροτες* ex Cecropis II, ut traditur, instituto, ii dicebantur, quibus communis in Attica terra habitationis locus,

communia sacra et judicia, communesque magistratus essent. Hinc Pollux, Onom. III, § 51 : φράτωρ, ὁ μὲν ἐμοῦ δημοτεύμενος. Cf. omnino Rambachii *Archæol. Untersuchungen*, p. 106, seqq. Habebant igitur ante Theseum φράτορας, soli patriam, a communi civitatis patria sejunctam, i. e. locum eum, quem in Attica seorsim a reliquis Atticis vicatim incolabant. Ex quo vero Theseus Atticos omnes in *Astu* traduxisset, his eadem patria facta est, et soli et civitatis, Athenæ.

Schützius scripsit *postquam* pro *priusquam*, et nihil addit, nisi se ea exhibuisse, quæ ad vestigia corruptæ in codd. scripturæ propius accedere viderentur : « et suæ φρατρίας erant iidem et Attici ». — Ego desiderarem : « et suæ quisque φρατρίας, etc. » quamquam libros non addicere fateor.

Wytttenbachius ad Turnebi Victoriique partes se applicat.

Nos quod dedimus, non ita certum esse contendimus, ut vel meliora excogitari posse negemus, vel Ciceronis manum nobis restituisse videamur. Sed quum nihil certius sit, quam corruptam esse lectionem librorum omnium; licere nobis visum est, quod alii sibi sumpserunt, qui, quæ ipsis ad veritatem proxime accedere viderentur, in sermonis seriem recipere non dubitarunt. Quod ad loci interpretationem a viris doctis ante nos tantum dictum est, quantum sufficere possit. Scriptionem nostram ad vestigia quoque codicis H. accommodavimus, ubi legitur *finis erant*. Φράτορας autem ex corrupto in aliis codd. vocabulo cum Gørenzio, si minus veram, certe eam vocem existimamus, quæ a vera Ciceronis scriptione ejusque sententia non nimium distet. De Phratriis vid. Hüllmann. *Anfange der Griechischen Geschichte*, pag. 125, sqq. — Sed operæ pretium videtur eam quoque Turnebi notam adscribere, quæ est in primo ejus commentario ad calcem ed. Paris. quamque in eo omisit, quem nos exhibemus. Ita autem ille :

• Et symphradas ex Atticis fieri. •

• Varie hic locus in exemplaribus legitur, nec operæ nunc est, omnes lectiones, quum multæ mendosæ sint, sed dumtaxat probabiles et tolerabiles referre. Alius *symphreatidas* habet: nec temere, ut opinor, ut intelligantur conventicula et pagi, quorum communia sacra sunt, a communione scilicet puteorum, qui *φράτρα* Græcis dicuntur, voce derivata. Nisi melius forte *Symphratrias* legendum putes, eodem plane sensu. Populus siquidem Atheniensis, in duodecim tribus erat distributus: singulæ iterum tribus in tres *φρατρίαι* (quas etiam *τριτύαις και ἔθνη* vocant), Suida teste, dividebantur. *Symphradas* autem si legemus, quod non displicet, communem consilii conventum, communem senatum et curiam, accipiamus. Nam *φράδαι* Græcis consilia sonant. Non tamen desunt, qui *symphradmonas* legant. Quod, si placet, quasi consiliarios et ejusdem collegii senatores intelligamus. Quamquam hoc in loco quidquam deesse videtur. **MR.**

De re cf. Valer. Maxim. V, 3, 3, et quæ plura congressit Meursius in Theseo, cap. 17. Adde: *Buttmann über den Begriff der Phratrie in der Sammlung der Schriften der Berliner Academie der Wissenschaften*, 1820. *φράτρες*, i. e. curiales. Cf. Ignarra de Phratriis, p. 54. De Thesei hoc instituto loci classici sunt Thucyd. II, 15; Plutarchi in Theseo, c. 23, cap. 56, sq. ed. Leopold. Etymolog. M. p. 160, p. 145 (conf. Steph. Byz. pag. 188 Berkelii): *Φλόχορος ἐν τῷ πρώτῳ τῆς Ἀτθίδος φησὶν ἄστὸν διὰ προσηγόρουσαν τὴν πόλιν διὰ τὸ πρότερον νομάδας καὶ σκοπαδὴν ζῶντας τότε συναλθεῖν καὶ στήναι ἐκ τῆς πλάνης ἐπὶ τὰς κοινὰς οἰκῆσεις, ὅθεν οὐ μεταπίστησαν.* Quam etymologiam non magis morosæ, quam alias. Cf. Philochori Fragm. p. 35 ed. Siebelis; Strabo, lib. IX, p. 369 [Tzschuckii de eadem re locus descriptus est in Turnebi commentario]; Cicero de Attic. lib. VII, Epist. 3: « Sequutusque sum... Terentium: *Heri aliquot adolescentuli coimus in Piræeum.* Et idem: *Mercator hoc addebat, captam e Sunio; quod si δήμου; oppida volumus esse, tam est oppidum Sunium quam Piræeus.* Hæc Cicero, cujus locum expedivit J. A. Ernesti in Indic.

Græcit. in voc. δῆμοι. Quæ tamen ex parte accuratius definienda sunt doctiore annotatione Valckenarii ad Herodot. III, 55: «δῆμον sive *demum* dicamus, seu *oppidum*, sive *curiam* singula Ciceronis adfirmari possunt auctoritate. Non apud Athenienses tantum, sed et alibi *pagi* vel *oppida minora* dicebantur δῆμοι: neque tamen promiscue de quibusvis ista fuit adhibita appellatio; nihil minus. Quando e pagis diversis vel minoribus oppidis, cives, seu sponte, aut etiam inviti coaluerant in unam civitatem; tum dicebantur isti pagi δῆμοι, et singulorum cives, in suam singuli veluti curiam transcripti, curiales et δημόται. Singula ista oppida sua sibi sacra habuerunt non tantum, sed et suos magistratus, suum δῆμον, sive *popularem regiminis formam*». Ceterum de illo Thesei instituto deque his Atticorum demis docte disputavit Eduard. Platner, professor Marburgensis, in libro: *Beiträge zur Kenntniss des Attischen Rechts*, I, § 5, § 10, p. 20—43. CR.

EXCURSUS IV.

Ad ea Ciceronis verba, de Legg. lib. II, cap. 4, § 9:

Si in jus vocat, etc.

De hoc loco satis controverso antequam virorum doctorum sententias exponamus, videamus librorum lectionem: Codd. Cr. W. habent: «Si in jus vocat atque ad ejusmodi leges alias nominare». Cod. H. «Si in jus vocat atque ad ejusmodi l. a. n.» Cod. M. «Si in jus vocat atque ejusmodi l. a. n.» Copp. Victt. a. et b. «Si in jus vocat atque ejusmodi l. a. n.» Edd. Asc. 1 et 2, Crat. Herw. «Si in jus vocatur, atque ejusm. l. a. n.» Edd. Car. Steph. Ald. Brut. Paris. Sturm. Gothofr. «Si in jus vocat atque eat, ejusm. l. a. n.»

Ed. Lamb. « Si in jus vocat (marg. al. *vocet*) atque eat, ejusmodi alias, leges nominare ». Ed. Comm. « Si in jus *vocet* atque eat ejusmodi a. l. n. » De hoc nostro loco et de tota lege XII Tabb. quæ huc pertinet, docta est disputatio Idsingæ in libro qui inscribitur : « Variorum juris civilis liber singularis. Harlingæ, 1738 ». Cap. 3, p. 19-30. Hic item post *vocat* addit : *atque eat*, uti, ait, hunc locum concipiendum esse Charondas in peculiari libello ad XII Tabul. num. 55 (qui tamen levicula mutatione legit *astque eat*, quod explicat *etiam eat*), Carrio, Emendat. II, 12, et Sigonius voluerunt, quamvis Gruterus, codices sequutus Palatinum quartum ac binos Aldinos, maluerit, « si in jus vocat, atque ejusmodi a. l. n. » cui etiam lectioni favere videtur P. Merula de LL. Romanorum, cap. 21, § 3, in medio. Verumenimvero quum et manuscripti codices illorum opinioni faveant, præterea mihi ea adjuvari videtur altero auctoris ad Herennium loco, II, 13 [quem vide in Comm. Turn.], etc. Ern. bene cum Grutero facit, sed male, iudice Gærenzio, Behotium probat *alia* pro *alias* rescribentem; quamquam ipse Gær. in ed. min. eum sequutus sit. Rathius item *alia* prætulit, et ante *ejusmodi* inseri voluit *et*, quod certe addere debebant, qui verba *atque eat* receperunt. Neque tamen, quum hoc fecerit, alterum fecit Gær. in ed. maj. Nos cum eodem post *alias* interpunximus, quod jam fecit Lamb. Wagn. et Hülsemannus cum Bip. itemque Sch. recte sequuti sunt Ernestum. — Quæ sequuntur, Dirksenio nostro accepta referimus : « Ab eorum criticorum partibus, qui post *si in jus vocat*, inserunt *atque eat*, quique hæc duo vocabula, ut verba legitima XII Tabularum, a nostro addita censent, stant Balduinus (v. ej. libri II in *Leges Romuli* et LL. XII Tabb. Lugd. 1550, form. max.), c. 41; Cujacius (*Observ. lib. X*, c. 10); Lud. Carrio (v. ej. libri *Emendat. et Opinion. l. I*, c. 8, Lutet. 1583, 4), Jac. Gothofredus, etc. Ab altera parte, quam merito tuiti sunt Manutius, Gruterus, alii, qui nonnisi verba *si in jus vocat* ex XII Tabb. recepta,

et quæ sequuntur *atque ejusmodi alias*, etc. Ciceronis narrantis esse volunt, ab hac igitur parte stant A. Augustinus, § 36 (in libro de Legibus et Sctis. Rom. 1583, 4, in Grævii Thesaur. vol. II, p. 1281, seqq.); Ursinus, p. 1350; Merula (de Legib. Romanor. in Opp. postum. Lugd. Bat. 1684, 4); Otto (in Præf. ad Thesauri t. III, p. 26); Unterholzner (in libro, qui inscribitur: *Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft*, t. II, 17, p. 432—440) qui probavit Heindorfii conjecturam in verbis: *atque ejusmodi (leges) alias, leges nominare*. MR.

Lex ipsa primæ tabulæ ita habet: « Si in jus vocat, ito; ni it, testamino: igitur em capito ». Vid. D. C. G. Hauboldi Institutt. Juris Rom. Histor. — Dogmatt. Epitome, p. 131, ubi et alii citantur et vero vir doctissimus Unterholzner loco modo laudato. CR.

Turnebus in primo commentario ita scripserat ad h. l. « Haud scio an melius sic legatur: *Si jubent atque vetant*. Nam et lib. I quum popularem legem a summa distingueret, eam finiit, quæ scripto sanciret, quod vult jubendo aut vetando, et versu ab hoc tertio eam jussum et vetitum populorum vocat. Quamquam *in jus vocet atque eat* constare potest. Nam quum leges aliquid jubeant atque vetent, qui in eas admiserit, reus citatur. Hinc etiam legibus proditæ sunt apud jurisconsultos actiones, quibus in jus vocamur. Sic etiam Cicero ad Herennium, *Lege jus est id, quod populi jussu sancitum est: quod genus, ut in jus eas, quum voceris*. MR.

EXCURSUS V.

Ad ea Ciceronis verba, de Legg. II, cap. 7, § 16:

Habes legis proœmium.

[Ex Engelbronneri Disputatione de loco Ciceronis, qui est de Legibus. Amst. 1802, in-4 (Præs. H. C. Cras), pag. 51-56].

Cognitum est, Platonem (1) *Proœmia* Legibus præmittenda censuisse, cujus rei causas, ut ipse fuse explicat, operæ pretium erit breviter hic exponere. Constat omnes, qui sive oratione ad persuadendum, sive voce et cantu ad delectandum utantur, exordia declamationibus ac prolusiones cantilenis præmittere solere, quibus hominum animos quasi flectant, et benivolentiam dicturi sive cantaturi sibi concilient: quare illis, quæ citharædici cantus leges vocantur, et omni omnino musæ, proœmia mire excogitata præponuntur. Similiter legislator omnia una formula comprehendere non potest; quare, quum civibus de officiorum et virtutis auctoritate persuasum esse cupiat, talia in proœmio legis poni jubet Plato, ut, qui non omnino crudo sint animo, mitiores et benivolentiores ad audienda præcepta efficiantur, eaque, benivolentiores facti, facilius perdiscent: quod si non omnino obtineatur, aliquantulum tamen profecisse juvabit. Quæ quum ita sint, et quum videmus citharædos suis cantilenis, quas etiam legum nomine appellant, proœmia aut prolusiones præmittere, quidni nos iis legibus, quas revera hoc nomine appellare oportet, quasque civiles

(1) Hanc Platonis Disputationem lib. IV de Legg. p. 191 et sqq. huc trans tuli, ut potui: quis enim potest, aut poterit umquam imitari divinam illam dicendi vim, quam uno ore summoque consensu omnis dilaudat antiquitas. Cf. quos Davisius citavit ad lib. II de Legg. cap. 7. Vid. omnino Ruhnkenius in Præfat. editionis Lexici Platonici Timæi Sophistæ, Leid. 1789, in pr. ac tandem in primis conferendus est Wyttenbachius in vita Ruhnkenii, p. 48.

dicimus, proœmia præfigamus? « Nemo tamen, inquit, umquam proœmium aut pronuntiavit aut reliquit scripto, quasi nullum natura sit, atqui esse tamen aliquod natura proœmium contendimus ». Neque tamen, quod legi proœmium præmittit, propterea duplicem esse legem Plato vult; legislatori enim non licere, duo quædam diversa de una re in lege ponere, sed unum esse semper enuntiandum de uno, duas vero legis partes esse, quarum altera *proœmium* contineat, altera *legem*. Atque ea, quæ tyrannico more, velut emissa divinitus vox jubet, simpliciter non disputat, ea igitur mera lex est. Alteri, quæ proœmio utitur, nec vi ac minis omnia cogit, sed aliquid etiam persuadet, benivolentius obtemperant cives. Quapropter non *legis ratio*, sed *proœmium* totum hoc merito appelletur. Exemplum *legis cum proœmio et absque proœmio* ex Platone adscribam. Qui, quoniam in omni civitati *principem legem de nuptiis* esse putavit, *simplicem* primo *legem de nuptiis* his verbis posuit: « Uxorem quisque a trigesimo (1) anno usque ad trigesimum quintum ducet, ni faxit, pecunia mulctator atque dedecore: pecunia quidem tanta vel tanta, dedecore autem tali vel tali ». Et hæc quidem ejusmodi simplex de nuptiis lex est. Nunc *duplicem*, sive *cum proœmio legem* ferentem audiamus Platonem: « Uxorem quisque ducat a trigesimo ad trigesimum quintum annum, cogitans, ita quodammodo genus humanum immortalitatis compos fieri: cujus rei quisque cupidissimus natus est (2). Nam celebrem se fieri, nec inglorium

(1) Plato de Legg. lib. IV ed. Bip. tom. VIII, pag. 195, 196: Γαμῖν δὲ, ἐπειδὴν ἐτῶν ἢ τις τριάκοντα, μέχρις ἐτῶν πάντα καὶ τριάκοντα· εἰ δὲ μὴ, ζημιῶσθαι χρήμασι τε καὶ ἀτιμίᾳ· χρήμασι μὲν τόσοις καὶ τόσοις, τῆδ' καὶ τῆδ' ἀτιμίᾳ. Ὁ μὲν ἀπλοῦς ἐστὼ τις τοιοῦτος περὶ γάμων. Ὁ δὲ διπλοῦς, ἔδει. Γαμῖν δὲ..... τιμῶσιν ἑκάστοτε.

(2) De Studio Veterum sui memoriam propagandi, non attinet multa exempla proferre: Ἐσομένοισι πωθέσθαι optimus eorum quisque, inde ab heroica ætate ad Ciceronis tempora, et post etiam, vehementer cupiebant. Cf. Trotzii Tractatus de Studio Vett. sui Memoriam propagandi.

obire quisque vehementer gemit : genus itaque hominum hoc modo sempiternum, in omni tempore durans, immortale existit, quod filiorum filios relinquendo, unum idemque, per generationem immortalitatem adipiscitur : hac vero se ipsum privare nullo modo licitum est, et privat tamen prudens et sciens ipse se, quisquis filios et uxorem negligit. Huic legi quicumque paruerit, indemnus esto ; qui vero non paruerit, et quinque ac triginta annos natus, uxorem non duxerit, quotannis tali vel tali poena multetur, ne existimet coelibem ac solitariam vitam lucro sibi ac voluptati fore, nec particeps sit honorum, quibus juniores in civitate seniores afficiunt .

Habemus duarum exempla legum, quibus inter se collatis, dubium non est, quamnam eligamus ; nec longiorem hanc esse ei vitio vertamus, siquidem Platonis me adscribo sententiæ, qui, non brevissima aut longissima, sed optima quæque arbitratur eligenda (1). Platonis sententiam, quoad ejus a me fieri potuit, breviter exposui : de procemiis autem nullum adhuc legislatorum cogitasse significat ; nam quum liceat duabus tanquam viis ad ferendas leges, vi ac persuasionem, uti, ad turbam disciplinæ ignaram, quoad possunt, altera solum utuntur ; non enim cum vi persuasionem conjungentes, leges ferunt, sed vi pura tantum utuntur. Plato igitur tertium quoddam in legibus faciendum censet, nimirum, oportere legislatorem omni semper legi præponere exordium, quo illud efficiatur, quod supra ostendimus.

In hac Platonis disputatione illud *primum* observo : Platonem, quum dicit ante se neminem posuisse procemium, quasi nullum natura esset, sibi non habere assentientem Ciceronem ; qui scribit, idem fecisse Zaleucum atque Charondam, quos imitatus Plato, videlicet, hoc quoque legis putarit esse, *persuadere* aliquid, non omnia *vi ac minis* cogere.

(1) Vid. Plato l. c. et passim.

Dubium non est, quin, quum ista scribebat Tullius, ante oculos habuerit librum quartum Platonis de Legibus, et quidem illum ipsum, quem citavimus, locum; igitur miramur Ciceronem a Platone dissentire, nulla diversæ Platonis sententiæ mentione facta. Videmus insuper, Quintum, auctoritate Timæi, Zaleucum ullum fuisse negare, cui Marcus (1) Theophrastum opponit auctorem haud deterio-rem, aut sua potius sententia multo meliorem: commemorare etiam Zaleucum suos cives Ciceronum clientes Locros. « Sed inquit, sive fuit, sive non fuit, nihil ad rem, loquimur quod traditum est ». Vid. lib. II de Legg. c. 6; Turneb. in Comm. p. 307. Zaleuci et Charondæ proœmia habentur apud Diodorum Sicul. Bibl. lib. XII, p. 84, et apud Stobæum, Serm. 42, p. 279; Zaleuci certe proœmium Cicero videtur expressisse, et Plato ipse, decimo de Legibus (2) haud multum dissimile huic proœmium habet, ut certum esse videatur, primo, fuisse omnino Zaleucum, aut si de hoc ambigatur, certe fuisse Charondam; deinde, Platonem aut fallere nos, aut ipsum deceptum fuisse, quum proœmiorum primum inventorem ipse se haberet, aut certe haberi vellet. Sed ecce, superiori sæculo horum *proœmiorum* originem dubiam esse voluit, vir artis criticæ intelligentissimus Richardus Bentleius (3), qui multis argumentis ostendere conatus est,

(1) Cic. ad Attic. VI, Ep. 1.

(2) Lib. X, p. 70 et 71, ed. Bip. vol. IX.

(3) Vid. Phalaridis Epistolæ, quas latinas fecit J. D. vid. Lennep, Groningæ 1777, in-4; Rich. Bentleii Dissertatio ex anglico latine versa ab J. D. vid. Lennep, 1777, in-4. — Biblioth. Crit. vol. I, Pars II, pag. 63, et omnino pag. 70, in fine. Cf. Davinius ad lib. II de Legg. cap. 7, n. 3, qui Bentleium etiam citavit, cujus tamen librum ex Bibliotheca Critica habebam cognitum: consulendus vero etiam J. A. Fabricius, Biblioth. Gr. lib. II, c. 14. Equidem, quamquam ægre a Bentleio dissentiam, non possum non fateri, proœmia ista Charondæ et Zaleuci, quæ protulit Stobæus, haud plane dubia mihi videri; certe Ciceronem ea ipsa legisse contendere non dubitem, siquidem « Deum pura mente colendum esse, non donis aut sacrificiis placandum », etiam « antiquissimum ritum optimum esse », et ejusmodi alia permulta, Zaleucus et

omnes Zaleuci et Charondæ leges, apud Diodorum et Stobæum obvias, esse confictas et spurias. Attamen, si vel maxime largiamur, spurias esse, quas apud Stobæum invenimus Zaleuci et Charondæ præfationes, nil hoc impedit, quominus revera Platonis tempore existere potuerint alia, γνήσια horum legislatorum legum προίμια; neque enim, ut a teste, Platonis disputatio ad historicam fidem exigi debet, quemadmodum et ipse Cicero, loqui se, quod traditum est, fatetur, nec sive fuerit Zaleucus, sive non fuerit, curare dicit.

Alterum nobis in Platonis disputatione observandum venit, nimirum: ad persuadendum unice comparatum totum hoc legis exordium esse, illudque ex sua sententia *exordium, proœmium legis*, non *rationem* appellari velle, quo tollitur difficultas Senecæ, Ep. 94. Plato enim non modo ipse *principia* separavit a *lege*, sed idem etiam ut facerent legislatores, nimirum, ut proœmium a lege separarent, monuit; et hac quidem ratione frigidum illud, quod Senecæ in principiis legum adeo displicuit, fortassis cavetur. Etenim lex ipsa Platonis nec tradit quidquam persuadendo, nec suadet docendo, sed ex ipsius Senecæ præscripto, tantum jubet (1), et Cicero, qui Platonis exemplum sequutus est, idem cogitasse videtur, *proœmium enim a lege* præclare sejunxit, quod postea videbimus. Et sane Platonem idem fecisse videmus libro X de Legibus, quin etiam omnis ejus ad librum quartum (2) usque habita disputatio proœmii loco censenda est, quod ipse declarat (3), ex quo illud in-

Charondas in proœmiis apud Stobæum præcipiant, quæ pariter, a Tullio, libro secundo de Legibus, moneri infra apparebit. Verum in hac tota questione nihil habeo, quod certum affirmem, et Academiam sequi ac verosimillimum tenere placet.

(1) Est hæc observatio verissima viri cons. P. A. de Fremery in erudito Specimine inang. de Rationibus veterum JCtorum, publico submisso examini Lugdun. Bat. a. d. 13 junii 1801, cap. 3, ubi agit, « *de iis quæ cum Rationibus non sunt confundenda, et de Rationibus falso suspectis* », p. 72, 73.

(2) Plato de Legg. lib. IV, p. 198, 200, 201.

(3) Plato l. c. Τὰ δ' ἔμπροσθεν ἦν πάντα ἡμῖν προίμια νόμων.

telligitur : Platonem hanc tenuisse sententiam, ut *proœmium* ab *ipsa lege* separaret. Sed quamquam Zaleuco, Charondæ, Platoni, quamquam Posidonio aliisque placuit legi *proœmium* præmittere, Ciceroni tamen, in hac re, non Platonis, aut cujusquam auctoritatem potius sequi opus fuit, quam *morem majorum et consuetudinem magistratuum romanorum*, qui, inferendis rogandisque legibus, primum, de legis laude et necessitate in universum disserebant, dein in concione a præcone recitari curabant : tum privatis etiam suadendæ ejus vel dissuadendæ facultatem dabant, quo facto a latore sitella deferebatur, ac sortes æquabantur, tribuumque sortitio fiebat : tandem populus, in suas singuli tribus, ad suffragia ferenda decedebant, ut, vel *uti rogas* edicerent, vel legem *antiquarent* (1).

EXCURSUS VI.

Ad ea Ciceronis verba, de Legg. II, cap. 11, § 28 :

Quod si fingenda nomina, Vicæ potæ potius [vincendi] atque [potiundi] Statæ [standi] : cognominaque Statoris, et Invicti Jovis, etc.

Ita, servatis librorum MSS vestigiis, scribendum duximus cum Gørenzio, quamquam vocabula uncinis inclusa cum eodem interpolatorum esse credimus, quæ Schützius plane ex orationis serie ejecit. Inierat hanc rationem Gær. jam in ed. min. eamque Wyttenbachius probavit, ita in scholis dicens : « Sententia hæc, librariorum interpolatione obscu-

(1) Vid. Ernesti in argumento lib. II de Legg. Cicer. ad Att. I, Epist. 14 ; de Legg. lib. III, cap. 17 ; Livius, lib. XXXI, cap. 8 ; Turneb. in Comm. ad lib. II, pag. 341, et ad lib. III, pag. 417. Alios citare auctores, in re pervulgata, omitto.

rrior reddita, sic est interpretanda : Quod si fingenda sunt nomina Fortunæ, fingantur potius nomina *Fortunæ Vicepotæ* a vincendo et potiundo, item *Fortunæ Statæ* a stando, prouti est cognomen Jovis Statoris et Jovis Invicti. Sed videamus librorum lectionem : codd. Cr. et W. « Vice poetæ et potius vincendi atque potiundi statasandi cognominaque statoris et invicti jovis rerumque expetendarum, etc. » Cod. M. « vice poetæ potius vincendi atque potiundi statasandi cognomina statoris et inviti Jovis uterque expetendarum, etc. » Copp. Victt. b. « vice poetæ et potius vincendi atque potiundi statasandi cognomina quæstoris et invito jovis rerumque expetendarum, etc. » Edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Ald. Sturm. Brut. Car. Steph. Gothofr. habent : « vice poetæ et potius vincendi atque potiundi statassandique c. statoris et invicti Jovis, etc. » Ed. Paris. in eo ab his discedit, quod habet : « statassandi, cognominaque »; ed. Comm. « statassandi, cognomina, quæ statoris, etc. » ibidem ad verba *vice poetæ* Grævius annotavit : « *Vicæ potæ* legendum ». Nos eum sequendum duximus, quum Gær. reliquerit *Vice potæ*. Rathius huic loco et corrigendo et interpretando tres paginas impendit, quarum summam h. l. exhibebimus. Legi igitur vult : « Quod si consecranda sunt nomina, *Vicæ Potæ* est potius a vincendo atque potiundo : *Statæ* a stando ; cognominaque Jovis, Statoris et Invicti, rerumque expetendarum nomina, etc. » Primum vocem *fingenda* turpissimum appellat mendum ; « quid tandem, dicens, nominum *fictio* ad religionem, aut ubi *ficta* leguntur ? quemadmodum denique oratio cohæret ? *Bene*, ait Tullius, *quod Mens, Pietas . . . consecrata a majoribus sunt. Virtutes enim, non vitia consecrari decet.* — De consecratione igitur sermo est. Ita enim ante loquitur, ita infra, ita de N. D. II, 23 : *Cupidinis et Voluptatis et Lubentinae Veneris vocabula consecrata sunt.* — Quum librarii obscurum nomen *Vicæ Potæ* in *vicepoetæ* mutassent, pronum erat ex consecranda corrigere *fingenda*, nam id ipsum poetæ munus est. Addidi sunt ex

N. Fabri notis ad Senecam [vid. notam Gruteri] qui locum nostrum quum ex aliis, tum ex F. Pithœi cod. sic adlegat: *quod si fingenda sunt nomina*, etc. — Itemque addidi *est post Vicæ Potæ*, ex vestigiis multorum librorum, in quibus *est et vincendi*; immo duo Davisii habent *e potius quod valet est potius*. — Sequitur *a vincendo atque potiundo*, qua in scriptura Lambinum sequutus sum. — Deinde correxi *Statæ a stando*, ut oratio æquabiliter curreret. Denique revocavimus *cognominaque ex libris compluribus*. — Quæ omnia, quamquam non sint contemnenda, minime tamen eo valuerunt, ut me longius a libris discedere cogerent. Ex notis superioribus apparet, dearum duo nomina, in codd. oblitterata, Nicolao Fabro et Scheffero deberi. Ma.

Livius, II, 7, extrem. « ubi nunc Vicæ potæ est », ubi in notis, p. 267, Drakenborch. [p. 65, sq. ed. Stuttg.] Tullii nostri locus varie tentatur: 1° « Quod si fingenda nomina, potius vincendi atque potiundi Vicepotæ: statassandique cognomina Statoris et Invicti Jovis, etc. » 2° « Quod si fingenda nomina, potius vincendi atque potiundi, statassandique cognomina Vicepotæ, Statoris, et Invicti Jovis »; 3° « Quod si fingenda nomina potius vincendi atque potiundi, statassandi cognomina Vicepotæ, Invicti Jovis et Statoris ». Facciolatus et Forcellinius in Tot. Latinit. Lex. sub *Vica pota* hunc locum ita laudant: « Quod si fingenda nomina Vicæ, Potæ, id est potius vincendi atque potiundi, etc. » De *Vica pota* plures laudat Drakenborch. ad Liv. l. l. Ca.

EXCURSUS VII.

Ad ea Ciceronis verba, de Legg. II, cap. 15, § 38:

Jam ludi publici, quoniam sunt cavea circoque divisi, sint corporum certationes, cursu et pugilatione, luctatione, curriculisque equorum, usque ad certam victoriam in circo [constitutis]: in cavea cantus, voce ac fidibus et tibiis, etc.

Ita collatis variis variorum sententiis scribendum duximus; ejusque rei, antequam aliorum sententias exponamus, rationem reddemus. Sensus est: Ludi publici *cavea*, i. e. theatro et *circo* sunt divisi. Ludi *in circo* sint (ludi) *corporum certationis* [hunc genitivum ex uno Gær. libro cum Gærenzio recepimus], videlicet cursu et pugilatione, luctatione curriculisque equorum, usque ad certam victoriam: (ludi) *in cavea* [*in ante circo* et *cavea* a Schütziö recepimus, qui item ejecit *constitutis*, quod Gær. utpote a multis rejectum cancellis coercuit]: sint (ludi) *cantus*, qui est triplicis generis, fitque *voce*, *fidibus* et *tibiis*. Scriptionem *cantus* a Gærenzio recepimus, ut concinna sit structura. Schütziö scripsit: «in cavea, cantus voce, ac fid. et tibiis». Quod non reprobo; sed potior videtur triplex vocis *cantus* interpretatio, ut fiat *voce*, *fidibus* et *tibiis*, ut explicavit cantum Wytttenbachius. Gærenzii rationem, quam sequuti sumus in plerisque, nisi quod ante *circo* et *cavea* cum Sch. addidimus *in*, unice probat Handius, Censor Ienensis (1810, 71, p. 567) editionis Gærenzianæ; Schütziö præter ea, quæ indicavimus, nonnisi in eo a Gærenzio nobisque discedit, quod dedit *corporum certationes*, ut est in plerisque.

Turnebus in primo commentario hæc: Locus hic ex lege ita reponendus est: «Jam ludi publici, quoniam sunt cavea circoque divisi, sine corporum certatione, cursu, luctatione

curriculisque equorum : usque ad certam victoriam , circo et cavea constituuntur in cantu , voce , etc.»

Ernestus verba *ad certam victoriam* ita explicat : sc. septem curriculis decursis ad metam. Tum pergit : *Circo bene in* addidit Davisius. Idem, pro *constitutis*, *constituti* cantus sc. sint, quod ille addit non necessario, quum e superioribus repeti possit. In verbo *cavea* intell. *in*, aut addendum, ut ante *circo*. *Voce* P. Manutius male delevit, quia et in lege est *cantu et fidibus et tibiis*. Pro *cantu* dixit *voce*, quia verbum *cantus* repetere noluit.

Wagnerus vocabulum *constitutis* otiosum censebat; quo omisso legi volebat *in cavea cantus*, *voce*, etc. Ita unusquisque eum nobiscum facere credat, nam plane ita nos edidimus. Sed vide quomodo explicet : «sint certationes corporum in circo, in cavea autem cantus» : ubi videtur *cantus* ut nominativo casu (neque vero accusativo, ut ait Gær.) positum intelligere cum *Davisio*, quamquam etiam ex superioribus repeti potest *certationes*, ut sit genitivus. Rathiis legi volebat, ex Lambini, Davisii Wagnerique emendationibus lectione mixta : «Jam ludi publici . . . sint corporum certationes . . . usque ad certam victoriam circo constitutæ : caveæ cantus , voce , etc.»

Wagneri Censor Halensis (1806, 15, p. 117) primum verba «quoniam sunt cavea circoque divisi» glossatori debere existimat, itemque «usque ad certam victoriam in circo constitutis»; tum totum locum ita refingit : «Jam ludis publicis sine corporum certatione, cursu et pugilatione, luctatione curriculisque equorum, constet in cavea cantus voce, etc.» Ita si grassari liceret in Veterum libris, mox ne vestigia quidem eorum agnosceres.

Wytttenbachius ad h. l. hæc : «*Cavea* est theatri locus, ubi sedent spectatores, *scena* autem locus est, ubi agunt actores. Hoc loco *cavea* theatrum ipsum significat, ubi spectacula musica quum alia, tum in primis tragœdiæ et comœdiæ exhibentur. Est autem hic locus Ciceronis vitiosus et

ita cum Davisio emendandus : « circo : constituti sint caveæ cantus, voce ac fidibus et tibiis ». Nam *cantus* est genus, complectens tres species, *vocem, fides, tibiis*. Mn.

Vir doctus in Misc. Obs. IV, 3, p. 334, ita legi jubet : « Jam ludi publici, quoniam sunt cavea circoque divisi, sint corporum certatione (cursu et pugilatione et luctatione) curriculisque equorum usque ad certam victoriam circo constitutis : caveæ cantu et fidibus et tibiis ; dummodo ea moderata sint, ut lege præscribitur ». Deinde conferri vult verba legis supra cap. 9. Tum ita explicat rationem suam : « Hic (cap. 9) duo generalia genera exercitiorum, circo convenientium, simul nominantur, et quum *certatio corporum* includat *cursum, pugilationem et luctationem*, tria hæc verba parenthesi inclusi. In mea lectione *circo* est dativus casus, et *certatione corporum curriculisque equorum constitutis circo* significat, *eas esse destinatas circo* ; tunc *caveæ* respondebit *circo*, et sensus ultimæ partis periodi hic erit : *cantum et fides et tibiis esse destinatas caveæ*, etc. Nota, me rejicere verbum *voce* ob rationes a Manutio adductas ; dicit enim, in uno veteri suo codice non reperiri, et esse manifestam glossam in vocem præcedentem *cantu*, et mentionem ejus non fieri capite nono ». Nisi fortasse Tullius nostro loco variasse orationem putandus est, ac proinde *cantu* potius pro interpretamento vocabuli *voce* habendum ; ac, si ludere liceat in re ludicra, ipsa verba tibi, lector, occinere videntur : *cave à cantu*. Ca.

EXCURSUS VIII.

Ad ea Cicerois verba, de Legg. II, cap. 17, § 44 :

Tantum ponam, crinini duplicem esse pœnam divinam, quæ constet et ex vexandis vivorum animis, et ea fama mortuorum, ut eorum exitium et iudicio vivorum et gaudio comprobetur.

Antequam meam qualemcumque sententiam exponam, age virorum doctorum sententias proferam, quæ non in ed. Dav. continentur. Primum operæ pretium est Turnæbi sententiam exponere, quam prodidit in Commentario primo. Ita igitur ille : « *Tanta pœna merui* : Quamquam hic mendii suspicio subest, tamen ex veteri ita legendum censeo : *tantum pœnam Erebi duplicem ponam esse divinam*. Hoc siquidem Platonicum est. Aiunt enim binos esse inferos : alteros, ad quos post fata impiorum animi migrent, ut illic suppliciiis plectantur : alteros in corpore, quo animus inclusus, ut in carcere tenebricoso, supplicia perfert. Nam illic et erroribus fluctuat, et ira ebullit, et tristitia contrahitur, et lacrimis liquescit, et odio maceratur. Ad hæc conscientia lancinat, avaritia incubat, fortuna rotat, metus dejicit, spes erigit, voluptas liquefacit, dolor fodicat ».

Schefferus : « Est ex Palatinis, qui exhibet *metui*, quod vix dubito, quin sit rectum. Totum porro locum ita censeo scribendum : *Tantum ponam, metui duplicem pœnam esse divinam ; quod constat et ex vexandis vivorum animis, etc. Metui esse* dicitur, quod metum incutit, quomodo quod dicitur *esse gaudio, esse voluptati*. Illud quod non est causale, ut vulgo arbitrantur, sed pronomen generis neutrius et refertur ad *metui esse*. Hoc, hæc res, timeri scilicet duplicem pœnam, constat et ex eo, quoniam sceleratorum animi,

quamdiu vivunt, vexantur, estque hæc una pœna divina, malæ scilicet conscientiæ; deinde et ex eo, quoniam post mortem dicuntur apud inferos cruciari, estque hæc pœna altera divina, supplicii scilicet infernalis ». — Bruto Lambini lectio placebat, itemque Rathio. Pearcius cum Aldo Manutio facit vocem *erui* ejiciente, itemque Ernestus, in quam sententiam Wagn. quoque inclinat, qui tamen totum hunc locum, inde a verbis « Quid ego hic sceleratorum utar exemplis », quia et multa insint, quæ displiceant, et cum serie legum non cohæreat, a Cicerone profectum esse non credit. Ad hæc ego jam respondi ad cap. 16, § 41.

Wytttenbachius ad ed. Gær. min. ubi est *metui*, hæc : delendum est *metui*, utpote ortum ex varia lectione verbi *petivi*, pro quo aliquis annotator in margine posuerat *merui* [ut enotavimus ex Copp. Victt. a.] — Vides Wytttenbachium Aldi partibus accedere.

Hülsemannus conjecit : « sceleri duplicem esse pœnam... constet, etc. » Quod ad sensum optime; sed si ita scripsit Cic. depravationis causa non apparet. Gærenzius vulgatam quidem servavit (*erui*); sed ea merito ei displicet. *Metui* in ed. maj. reprobatur, sive dictum velis pro *conscientiâ*; sive passive *quo quis timetur*. Ipse tandem suam profert conjecturam, videlicet ut legatur : « Tantum ponam, cerni, dupl. pœnam esse, etc. » quam jam occupaverat censor Wagneri Halensis (1806, 15, p. 119), nisi idem Gærenzius est, de quo tamen valde dubito.

Ego, dudum e codicum lectionibus sanam esse nullam existimans, statim animadvertere mihi visus sum, in nulla alia, quam in illa apud Carolum Stephanum lectione variante, *erui*, veram lectionem latere. Conjeci primum : « Id tantum ponam : crevi (i. e. cognovi, intellexi) duplicem esse, etc. » Sed statim abjeci hoc commentum, reputans, illud perfectum hac significatione a Cicerone vix umquam esse positum. In mentem tum venit *crimini*, pro quo, quum compendio scripturæ scriberetur *crni*, facillime totidem literis

fieri potuit *erui*; librarii vero, hoc depravatum sentientes, magis etiam obliteraverunt antiquam et veram lectionem, ultima præcedentis vocabuli litera huic assuta, ut fieret *merui*. Reliquas loci depravationes non attinet explicare, quum et per se claræ sint et frequentissimæ, et librarii, semel recto tramite relicto, ad alia potius omnia digredi, quam ad veritatem regredi soleant. Mm.

EXCURSUS IX.

Ad ea Ciceronis verba, de Legg. lib. II, c. 19, § 48:

Quibus implentur jurisconsultorum libri.

(Ex Engelbronneri Disput. pag. 63-66.)

Sacra privata olim apud Romanos gentilia erant ac familiaria et hereditaria⁽¹⁾ heredemque sequebantur. Erant autem Deorum penatium, quos et Lares appellabant. — Quisque enim civis, suis in penetralibus, hujus generis *Deos domesticos suos* habebat, quos et privatis feriis colerent, quibusque aras et focos consecrabant. His sacris tota familia operam dabat: quamobrem Modestinus in l. 1, π. *de Ritu Nupt.* Nuptias, dixit, esse communicationem divini atque humani juris. Hæc vero *sacra privata Lex XII Tabb.* quam sequitur Tullius, jubebat esse *perpetua*, ut singulis in familiis sancte custodirentur. Itaque necesse fuit, ut ad heredes patrisfamilias transirent, ne morte ejus simul exstinguerentur. Jam vero quum multi hereditatem sine sacris acciperent, hoc est, lucrum sine onere (multos enim ob sumptus sacrorum onus molestum habebatur, ut heredes ea

(1) Similiter «Causa familiaria» et «hereditaria sepulchra» appellat in L. 5, π. de Relig. et sumptib. funer.

conservare defugerent), placuit pontificibus, ut a defuncto relicta bona sacris obligata et adstricta intelligerentur.

Quum vero nulla esset persona, quæ ad vicem ejus, qui e vita emigrasset, propius accederet, quam heres, pontifices, uti servitutes et pignora ac similia, ita etiam *sacra privata* sequi (1) *res hereditarias* voluerunt. Sed multæ tum quidem in hoc genere difficiles quæstiones (2) ortæ sunt, et *Mucius* propositæ, quarum definitio e medio jure civili repetenda erat, quas hoc loco attingit *Tullius*, quare nos nunc eas, *Balduino* (3) duce, quo in omni hac disquisitione usi sumus et quum maxime utimur, breviter expedire conabimur.

Docuerunt veteres *sacris adstringi* :

I. *Heredes*, neque solum *suos heredes* aut *legitimos*, sed etiam *extraneos ex testamento heredes*, quia heres succedit in omne jus, quod defunctus tempore mortis habuit, adeoque vices ejus omnes agit, atque hæc sententia ab omnibus fere posterioribus Jctis fuit frequentata (4), quare heredem succedere in vitia et virtutes defuncti, eandemque cum defuncto personam sustinere, sæpe dixit *Justinianus*, quum alias, tum *Novella 48*, in præf. Vid. *Balduinus l. c.*

(1) Atque hoc est, quod *Tullius* dicit, « heredum causam justissimam esse, quoniam æquissimum sit, ad quem emolumentum perventurum sit, ad eundem onus etiam pervenire. Quod idem de heredibus ab intestato succedentibus dicendum est. Vid. *Bachius ad Brisson. de Formulæ*, pag. 118, et *Historia Juris*, l. c.

(2) His propositis, quæstionculæ multæ nascuntur, quas quis intelligat, non si ad caput referat? *Cic. de Legg. lib. II, cap. 20.*

(3) Vid. *Balduinus l. c. pag. 469 seqq.* et *Bachius, Hist. Jur. lib. II, c. 2, § 54*, nota T. Dicat forte aliquis, nos *Ciceronianæ Disputationis ordinem* invertere, verum sciat is, nos non commentarios scribere, in quibus orationis *Ciceronianæ* perpetuitatem sequi oporteat, sed capita quædam interpretari, quæ inter se conferenda sunt, ut ex uno lux affundatur alteri.

(4) *Priscus Javolenus* : « Heres, inquit, et hereditas, tametsi duas appellationes recipiant, unius personæ tamen vice funguntur ». *L. 22, π. de usarp. et nuc. L. 34, L. 61, π. de acquir. Rer. Dom. L. 13, § 3, π. quod vi aut clam.*

II. Sacris adstringebatur, qui « majorem partem pecuniæ caperet », sive, ut Scævola dixit, « qui morte testamentove tantumdem caperet, quantum omnes heredes »: et tale *legatum* vocabatur *partitio*, cujus etiam in Digestorum et Institutionum libris crebra fit mentio, quamque ex Scævola traditione descendere recte existimat Balduinus (1). Hactenus « merum jus pontificium » sequebatur Scævola et cum superioribus pontificibus consentiebat, sed mox *hasce* addebat *exceptiones* (2):

A. « Nisi scriptum in testamento sit, ut centum nummi deducerentur ». Scilicet, sciebat Mucius, eum, qui cum herede partiri jussus esset, sacris adstringi, « Nisi testator scripserit, ut heres centum nummos deduceret »; nunc enim *legatarius* iste *partarius* non *tantumdem* capiebat, « quantum omnes heredes », atque idcirco « sacris non alligabatur », et hæc quidem « prima Mucii cautio » erat.

B. Alteram invenit, qua, « si quando testator nil præcepisset de Deductione », vel, uti Cicero loquitur (3), « si deductio in testamento scripta non esset », monebat legatarium, « ut ipse sponte minus caperet ». Quod planius interpretemur. Regula erat, « eum sacris adstringi, cui major pecuniæ pars legata esset, si quidquam inde cepisset ». Scævola vero judicavit, *sacris* eum *liberari*, si *minus* caperet, « quam omnibus heredibus relictum esset ». Id tamen (4) Jure Digestorum non licuit; quare credibile videtur, hanc antiqui juris partem esse commutatam.

C. *Tertia fuit cautio*, a Scævola excogitata, de « Libera-

(1) Vid. § 5 Instit. de Fideic. « Partitio, inquit Justinianus, vocabatur, qua cum herede legatarius partiebatur hereditatem ». L. 19, § 1, π. ad Scum Trebell. Cf. Brisson. de V. S. p. m. 1006.

(2) Vid. Cic. de Legg. lib. II, cap. 21.

(3) « Si deductio scripta non esset » vid. Cic. l. c. cap. 20. Sic enim omnino legendum est, vid. Bachius ad Brisson. de Formulæ, p. 118.

(4) Vid. L. 38, π. de Legat. 1, L. 4, L. 58, π. de Legat. 2, L. 22, π. de Fideicom. Libert. Balduinus, l. c. pag. 471.

tione sacrorum», nimirum, « ut legatarius totum legatum caperet, nec tamen sacris adstringeretur»: atque hæc quidem cautio mire vexavit interpretes (1). Locus ipse Ciceronis est mutilus; lucem tamen ei affundere multi conantur, ex orationis pro Murena capite 12, ubi JCtos traducens et exagitans Tullius, « Majores, inquit, sacra interire noluerunt; JCtorum ingenio senes ad coemptiones faciendas, interimendorum sacrorum causa inventi sunt»: quod sic intelligimus: nempe testamenta fiebant per imaginariam venditionem, adhibito familiæ emptore et libripende, quæ testamenta vocabantur *per æs et libram*; familiæ emptor diversus adhibebatur ab herede et legatario, qui dicis causa et addita sacra lege, ut ille, qui in Tabulis clausis scriptus heres esset, bonis potiretur, hereditatem *ære et libra* sibi comparabat; ad hunc familiæ mancipem quum bona testatoris morte pervenissent, auctores erant JCti, ut scriptus heres, si molestia sacrorum liberari cuperet, pecuniam, sive res hereditarias sibi ab isto familiæ emptore stipularetur, ac deinde ex stipulatione acciperet. Et hac quidem ratione, totum sacrorum onus manebat apud heredem familiæ mancipem, qui quidem adhibitus erat senex orbis, capularis, et de herede sibi exstituto parum sollicitus, qui certa pecunia ad impensas ferendas accepta, et lucello aliquo adpersus, sacra testatoris familiaria secum interitura administrabat (2). Et has

(1) Verba Tullii adscribam: « Hoc vero nihil ad pontificium jus, et e medio est jure civili, ut per æs et libram... sitque ea... » Hic deficit textus, quem mire supplerunt nonnulli, tamen verba « non alligata sacris » recte addita puto. — Vid. Cic. de Legg. lib. II, cap. 21, ibique Lambinus et Davianus in notis; Turneb. in Comm. Cf. Scaliger ad Festum in *puri*. Vid. § 6 Instit. de Fideicom. Cicero pro Murena, cap. 12, ibique Interpret. Equidem de hac omni questione, quum alios consului, ut Gutherium de Jur. Pontif. lib. II, cap. 6; J. F. Gronov. de Pecun. vet. lib. IV, c. 7; tum in primis C. F. Conradi in Dissert. de Coempt. Sacror. inter. causa factis, § 7, tom. II, parerg. pag. 154, 161. Cujus fere verba adhibui. Conf. etiam J. Luszec in Specim. laud. pag. 30.

(2) Vid. C. F. Conradi l. c.

EXCURSUS X.

737

quidem cautiones e medio jure civili desumptas esse Tullius monet (1). Sed videamus, quinam præterea, ex Mucii sententia, *sacris adstringebantur*; adstringebatur autem:

III. « Is, qui, de Bonis defuncti, plurimum usuceperit, si nemo heres exstitisset ».

IV. « Creditor, qui plurimum servasset ».

V. « Defuncti debitor, si nemini, quod debebat, solvisset (2) ». Sed satis de *sacris privatis*.

EXCURSUS X.

Ad ea Ciceronis verba, de Legg. lib. II, cap. 20, § 49:

Hæc nos a Scævola didicimus, non ita descripta ab antiquis.

De hoc loco Savigny (l. c. p. 378—380) hæc est sententia: « Cicero, postquam exposuit, qui adstringantur sacris hominis mortui, addit, eos Jureconsultos, qui iidem fuerint pontifices, in primis Scævolas, distinctionum acuminibus illas regulas migrare studuisse, operamque dedisse, ut personas, qui jure adstringerentur sacris, ab hoc officio sive munere liberarent. Primum illud erat artificium, ut testator ei legatario, cui tantumdem, quantum heredibus omnibus, relinquere vellet, quique eo (secundo loco) sacris adstrictus fuisset, paullo minus, quam heredibus daret: quo facto re ipsa æquæ erant portiones, numero tantum et nomine differebant, legatarius autem sacris non adstringebatur, quia non plane tantumdem, quantum heredes, acceperat. Accedebat huic consilio illud, ut, si testator ea cautione non esset usus, ipse legatarius eam suppleret, heredibus aliquanto plus concedens, quam ipse auferret.

(1) De Legg. lib. II, cap. 20.

(2) De debitore bene est, vid. L. 45, π. de Relig. Sed creditorem etiam onerari, alienorum sacrarum impensis, hoc vero durum videtur. Conf. Balduinus l. c. pag. 472.

«Alterum artificium in eo vertebatur, ut legatarius tum modo sacris adstringeretur, si legatarii nomine bona testatoris acciperet. Consilium igitur ei dabant, ut heredibus legatum redderet, idem vero statim reciperet, obligatis stipulatione heredibus, ut tantundem legatario solverent, quantum legatum fuisset. Qua pecunia stipulatione, neque vero legato, accepta, sacris liberatus erat. (In annotatione laudantur Balduinus, Trell. Meermannus⁽¹⁾, additurque hunc locum Gœrenzio plane non esse intellectum.) Qua in re, quod ad juris prudentiam attinet, duo sunt memorabilia. Primum illud, quod liberatio fiebat per æs et libram; ideo, ut videtur, quia etiam obligatio legati ære et libra (videlicet testamento cum mancipatione) facta erat. Deinde, quod universe liberatione præterea opus erat, quum (quod est in juris fontibus indeque hausta doctrina) sola stipulatio (utpote novatio) ad priores obligationes solvendas sufficiat.

«Universe hic Cicero de eo tantum loquitur, si morte ejus, qui sacris esset adstrictus, sacra vacua fierent. Sed poterat etiam nemine mortuo fieri successio per universitatem; arrogatione videlicet, venditione bonorum in concursu debitoris viventis, etc. Veri etiam est simillimum, quodcumque ex his acciderit, sacra ab eo, qui iis esset adstrictus, transiisse in eum, qui facultates alterius per universitatem acciperet. Quod ita se habere inde probabile fit, quia in his rebus aliquid est hereditatis simile, et quia ipse Noster supra dixit: *sacra cum pecunia conjuncta sunt*. MR.

EXCURSUS XI.

Ad ea Ciceronis verba, de Legg. lib. II, cap. 24, § 60:

Homini mortuo ne ossa legito, etc.

Rævardus l. c. ita scribit:

«Multum interesse puto inter *ossa hominis mortui legere*,

(1) Balduin. Jurispr. Muciana, p. 171; Trell. Orig. p. 233; Meermann. de rebus mancip. p. 134.

et inter *ossa homini mortuo legere*. Nam ossa hominis, quæ dispersa sunt et non cohærent, quum simul colliguntur, tunc *hominis ossa legi* dicuntur. Seneca, libro II de Ira: *Dignus fuit, cui permetteret a convivio ad ossa filii legenda discedere. Sed homini mortuo leguntur ossa*, quum ejus cadaveri aliqua ossa adimuntur: eoque sensu vivis ossa legere dixit idem Seneca libro de Consolatione. *Legere* siquidem pro adimere, et auferre Veteres dixisse non est obscurum, si consideremus, eum dicendum esse sacrilegum, qui adimit, qui aufert res, Deo rite consecratas. Pertinet autem lex ad hunc morem fortasse, de quo Festus scribit, membrum abscindi mortuo solitum dici, quum digitus ejus decidebatur, ad quod servatum justa fierent, reliquo corpore combusto, id quod hac lege decemviri prohibuerunt, nisi quis aut peregre, aut in bello mortuus esset. Tum enim permiserunt *ei ossa legi, quo post funus fiat*, hoc est, membrum aliquod adimi, ad quod servatum justa Romæ fierent, reliquo corpore apud peregrinos combusto. Videlicet non omnino rem ipsam vetabat lex, sed consilium rei adhibitum: vetat enim, ut recte monuit Gœr. non simpliciter ossa mortue legi, sed ne post funus fiat. »

Ad v. « *Servilis unctura, etc.* » hæc Dirksen. in Schedis :

« Manutii lectio : *hæc pr. s. in legib. de unctura circumpotat:oneque : Servilis unctura, etc.* a Balduino recepta est c. 31. Idem ejusdem conjecturam *præferantur* pro *prætereantur* probavit, itemque Charondas, § 95, et J. Gothofredus. Hotomanno vero pro eodem verbo *adhibentur* placuit, c. 10 ».

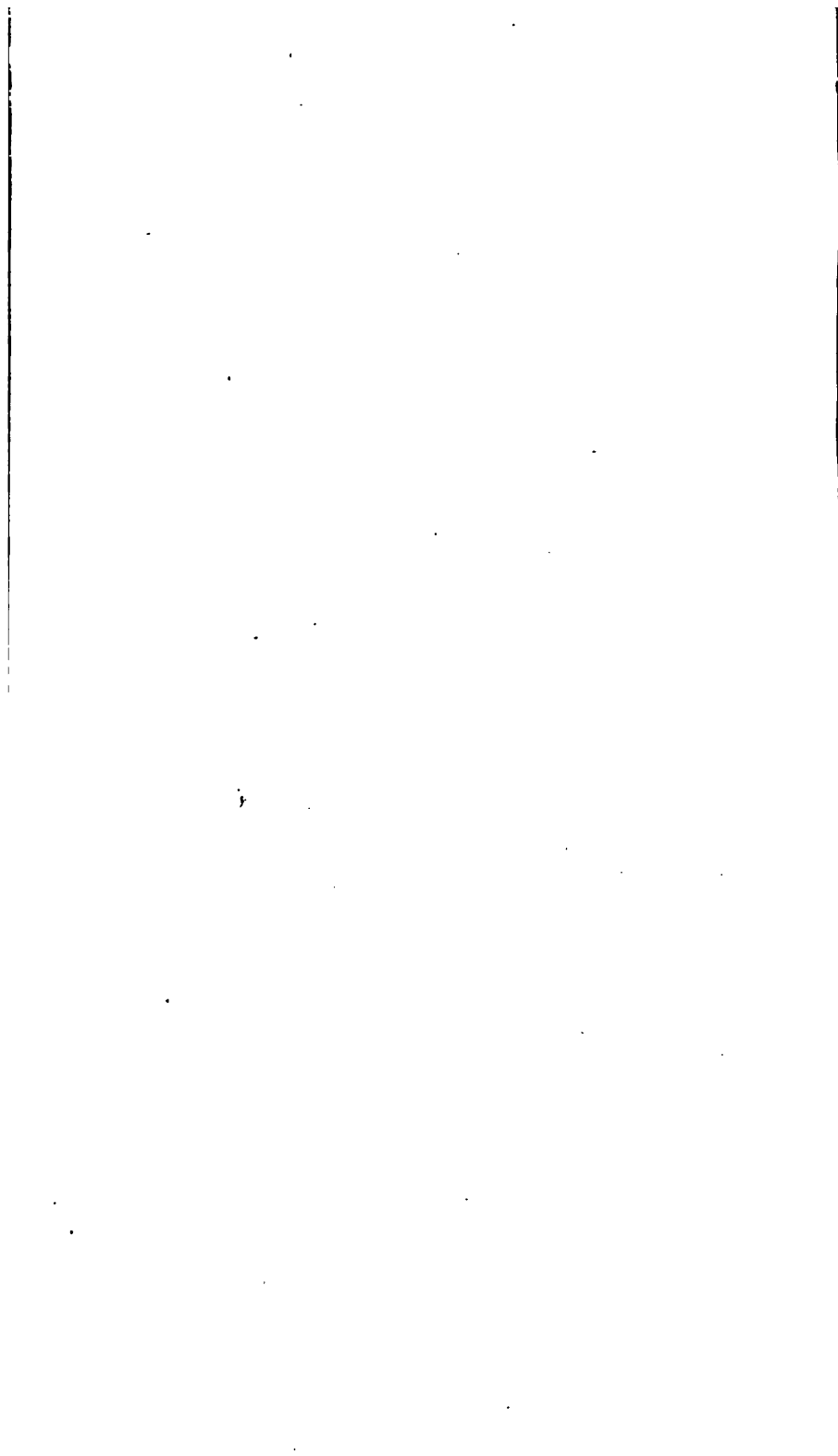
« Restitutorum nonnulli hac quoque in lege nonnisi verba, quæ a Cicerone notantur ut legitima, receperunt, v. c. Calcagninus, Lipsius, § 22, et Rævardus, c. 15, iique legunt : « *Servilis etiam unctura tollitur omnisque compotatio* ». Reliqui ea, quæ Cicero dixit, cum iis conjungere studuerunt, quæ traduntur a Festo v. *Murrata*, et a Plinio, H. N. XIV, 2. Ita Contius, p. 266, c. 6 : « *Servilem uncturam removo*nto

omnemque computationem»; c. 7 : « Ne sumptuosa respersio, neve murrata potio indatur, neve aurum addito»; c. 8 : « Ne longæ coronæ neve acerræ prætereuntur ». — Charondas, § 91 : « Vino rogum ne respergito : murrhatam potionem mortuo ne indito ». § 92 : « Servilis unctura tollitur ». § 93 : « Ne in funere circumpotato ». § 94 : « Ne longæ coronæ sepulchris imponuntur ». § 95 : « Ne acerræ præferuntur ». — Hotomannus, c. 9 : « Uti servilis unctura omnisque circumpotatio tolleretur »; c. 10 : « Uti ne sumptuosa respersio fieret, neve murrata potio mortuo inderetur, neve longæ coronæ, neve acerræ adhiberentur ». — Ursinus, p. 1365 : « Servilis unctura circumpotatioque, quom fonus exsequiantor, vineive respersio nei fuat. Aceras sepulcreis aut longas coronas nei endo ponito. Murinam mortuo nei endito ». — Pithæus : « Servilis unctura omnisque circumpotatio, sumptuosa respersio, longæque coronæ acerræque tolluntor... Murrata potio mortuo ne inditor ». — J. Gothofredus : « Servilis unctura omnisque circumpotatio auferitor. Murrata potio mortuo ne inditor. Ne longæ coronæ neve acerræ præferuntor ».

Ad. v. *Acerræ prætereantur* Schefferus hæc : « Non displicet, quod habet Palatin. IV, *prætereant*. Et quid, si scribamus, « acerræ prætereant. At illa, etc. » Potuit illud *at* conjungi præcedenti vocabulo, indeque formari syllaba *ur*. Ceterum *præterire* acerræ intelliguntur, quom feruntur præter eos, qui sunt in funere, odoris causa ».

Festus in v. *acerra* eam ita interpretatur : Ara, quæ ante mortuum poni solebat, in qua odores incendebantur. De *myrrha* (*μύρρα*), quæ intelligitur in *sumptuosa respersione*, vid. Creuzer. Commentatt. Herodott. I, p. 38, sq. M.

M. T. CICERONIS
DE LEGIBUS
LIBER TERTIUS



ARGUMENTUM

LIBRI TERTII DE LEGIBUS.

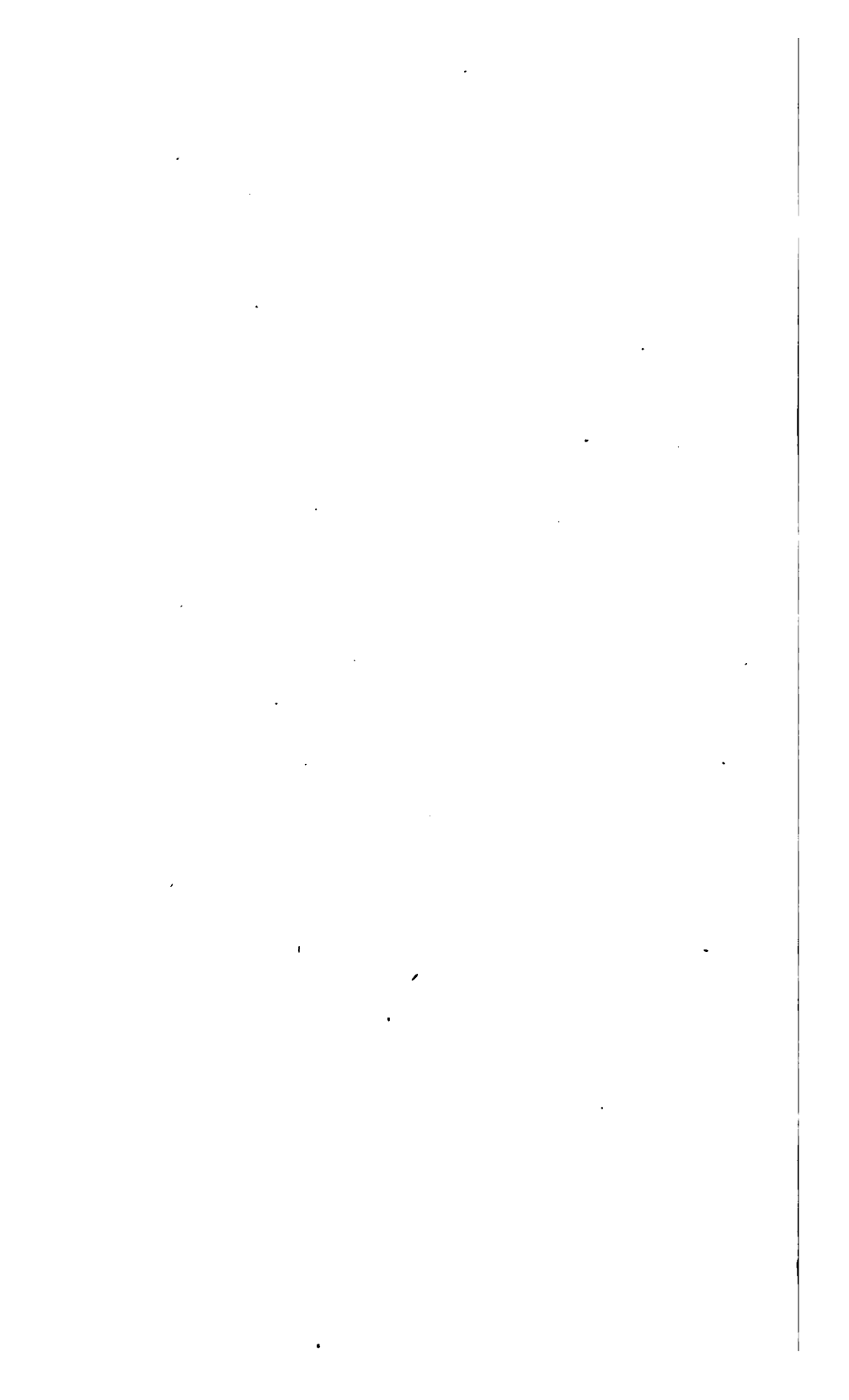
Pergit auctor suo arbitrato sequi Platonem, atque, post religionis legem (quam ille, caute sane, a Pythio Delphis repetendam censet), hanc, de magistratibus, proponere, applicatam, æque ut priorem, ad illam optimam rempublicam, quam ipse in VI libris ante docuerat, accurateque, paucis mutatis, cum ea populi romani convenientem. Præfatus nonnulla in laudes ejusdem Platonis, qui nimiam suam, ut videri poterat, viri summi admirationem excusaret, § 1, ad legis laudem et commendationem, hujus ipsius exemplo, transit. Magistratuum igitur definitione præmissa, § 2, imperii necessitatem partim ex rei natura, § 3; partim ex rerum memoria ostendit, § 4; adjungitque magistratuum etiam dignitatem, ut his, quibus imperant, obsequium commendet, § 5.

Recitatur deinde lex ipsa, expressa ad eandem normam, cui prior illa accommodata est, § 6-11; eamque denique suasio sequitur, sive enarratio. Præcedit huic proœmium, in quo primum exponitur, cur in magistratuum descriptione romanæ maxime civitatis formam imitatus sit, § 12. Causas vero uberius explicaturus, quamobrem ista potissimum ipsi ratio placuerit, in ea prius inquirat, quæ omnino a græcis philosophis in hanc rem disputata sint. Quum vero de his ipsis in libris de Republica accuratius egisset, post brevem recensum eorum philosophorum, qui propius huc pertinebant, § 13, præ ceteris ad ea se applicat, quæ Theophrastus et Dio Stoicus ad hoc argumentum proprie spectantia disputerant, § 14. Quæsitum enim esse, satiusne esset, unum esse summum magistratum, a quo reliqui penderent: idque idem veteres Romanos statuisse, quum, re- gibus expulsis, consules, eadem regia potestate insignes, crearent, § 15. Sed esse postea hanc imperii eorum creationem plebis creatione temperatam, § 16. Reliqua hujus disputationis lacuna hausit. Eadem in lacuna latet etiam omnis explicatio eorum, quæ lex de civium erga magistratus obedientia, de horum pu-

niendi jure, deque eorumdem singulorum officiis ac muniis, a minoribus ad summa imperia escendens, jubet : atque ad eum usque locum desideratur, ubi provinciarum gubernatores morientur, ut ex his cum laude redeant. Rejicitur deinde legislatio libera, utpote quæ privata commoda persequatur, § 18. Tum latius disseritur de tribunorum pl. potestate, in cujus abusum Quintus gravi vehementique oratione invehitur, § 19-22 ; quam Marcus contra sic defendit, ut, eam quidem nimiam esse fateatur ; sed tamen utilem judicet, § 23. Neque in tanto tribunorum pl. per temporis successione numero, præter Grachos, quemquam fuisse, qui de republica evertenda serio cogitaret, § 24. Aut igitur reges retinendos, aut plebi vere dandam libertatem fuisse. Datam eam vero, adjunctam multis splendidisque emolumentis, ea lege, ut auctoritatem optimatum sequeretur. Neque se tribunatus vim esse expertum, quum plebes ipsi nihil inviderit : sed concitasse modo in sese tribunum unum aliquem, privato odio adductum, sæcem hominum : quodque patria cessisset, magis metum belli civilis, et triste reipublicæ tempus, in causa fuisse : nam omnibus, ne servis quidem probis exceptis, salutem ipsius cordi fuisse, § 25. Atque si vel per tribunatum, plebisque invidiam pulsus esset, consolaturi ipsum magni illi Athenis viri fuissent, qui ex ingrata patria cessissent. Neque, quod Quintus fecerat, Pompeium reprehendendum esse : hunc enim, temporibus coactum, tribunatui plenam potestatem restituisse, § 26. Pergit jam ad auspicia ac judicia, magistratibus data, et ad minorum jus in senatum perveniendi sine lectione censoria ; quod inde temperetur, si senatus auctoritas stabiliatur, § 27. Qua populi potestati e regione posita, moderatum effici civitatis statum ; idque maxime, si interna etiam senatui adsit auctoritas, i. e. si vitio careat, § 28 : ita ne venturum quidem in hunc ordinem quemquam, nisi vitii expertem, § 29. Fore eundem tum ceteris exemplo : idque eo magis opus esse, quum optimatum vitii infici tota civitas soleat ; quod Luculli exemplo docet, § 30, 31. Nobilium enim vitia non sibimet ipsis solum, sed toti civitati contagione nocere. Perpaucos sane, qui præ ceteris emineant, civitatis mores in utramque partem mutare posse, § 32. Devenit nunc ad suffragia per tabellam. Quæ quum Quintus improbaret, quippe quibus omnis sit optimatibus erepta

auctoritas : quæque ne plebes ipsa quidem, nisi dominatu oppressa, expetiverit; neque fuisse legum quatuor tabellariarum ullum auctorem bonum, § 33-37 : Marcus tabellam in suffragiis et circumscriptione admittit, si hæc non clam optimatium gravissimis ferantur; rejectis legibus romanis omnibus, quibus suffragia occultarentur, § 37-39. Transit deinde ad ea, quæ pro concione, quæque in curia sint agenda, quibus justum modum describit. Actoris in senatu tria esse : ut adsit, ut rogatus dicat, ut sit brevis, § 40. Requiritur item ab eodem, ut omnia, quæ ad usum reipublicæ referuntur, cognita habeat, § 41. Actoris apud populum esse, ne quid vi agatur; sin secus, noxiam in ipsum recidere, § 42 : ut idem bonus, civis sit, si rei malæ intercedere velit, auspiciaque servet, § 43. Tum de privilegiis tollendis : nihil enim cum legis notione minus convenire : improbanturque leges omnino omnes, tributis comitiis latæ, § 44, 45. Reliqua legis, de largitione, de ambitu, strictim tanguntur : eodemque denique modo duæ leges commendantur, a Græcis repetitæ, et ad romanæ reipublicæ rationem accommodatæ, quibus custodia legum, et acta magistratuum, magistratu functo cognoscenda, ad censores deferuntur, § 46, 47. Epilogus ad ea pertinet, quæ tractanda supersint, § 48, 49.

In his minus etiam, quam superiori libro, eorum ratio habetur, quæ, in universum disputata, liber primus fundamenti loco posuerat.



M. T. CICERONIS DE LEGIBUS

LIBER TERTIUS.

I. **M**ARCUS. Sequar igitur¹, ut institui, divinum illum virum, quem, quadam admiratione commotus, sæpius fortasse laudo, quam necesse est. — ATT. Platonem videlicet dicis². — MARC. Istum ipsum, Attice. — ATT. Tu vero eum nec nimis valde umquam, nec nimis sæpe laudaveris : nam hoc mihi etiam nostri illi³, qui neminem, nisi suum, laudari volunt, concedunt, ut eum arbitrato meo diligam. — MARC. Bene hercule faciunt. Quid enim est elegantia⁴ tua dignius?

I. 1. *Sequar igitur.* Instituto Platonis legi proœmium prætexam, ut libro secundo feci. *Divinum* autem dicere sæpe Latini solent, eximium virum et præstantem, et qui laudem humana majorem meretur. TURN.

2. *Platonem videlicet dicis.* Omnes Gœrenzii codd. uno excepto, itemque nostri habent *diligis*, edd. autem vet. omnes *dicis*. Hoc quidem requirit ratio ipsa. Sed in tot librorum consensu equidem non tam præfracte dixerim, alteram lectionem in librorum deliriis, ut ait Davisius, esse ponendam, vel Schefferi conjecturam, « dicis, quem diligis », tam fastidiose rejecerim, ut fecit Gœrens. quamquam, ut sine libris recipiatur, non postulo et

in vulgata, quæ librorum auctoritate non destituitur, acquiesco. MA.

3. *Etiam nostri illi.* Epicureos significat, qui ceteros philosophos præ uno Epicuro contemnebant : solumque eum germanæ philosophiæ inventorem prædicabant, atque illud frequentabant, « E tenebris tantis tam clarum extollere lumen, Qui primus potuisti, illustrans commoda vitæ, Te sequimur Graiæ gentis decus ». TURN.

4. *Elegantia.* *Elegantia* non tantum refertur ad pulchritudinem morum et orationem, verum etiam ad animi moderationem in usu aliorum hominum, quæ est virtus, quam hodierni barbare dicunt *discretionem*. Ceterum de moribus Attici vid. Corn.

cujus et vita, et oratio consequuta mihi videtur difficillimam illam societatem gravitatis cum humanitate⁵. — ATT. Sane gaudeo, quod te interpellavi, quandoquidem tam præclarum mihi dedisti iudicii tui testimonium. Sed perge, ut cœperas. — MARC. Laudemus⁶ igitur prius legem ipsam veris et propriis generis sui laudibus. — ATT. Sane quidem, sicut de religionum lege fecisti⁷.

MARC. Videtis igitur, magistratus hanc esse vim, ut præsit, præscribatque recta, et utilia, et conjuncta cum legibus. Ut enim magistratibus⁸ leges, ita populo præsent magistrates: vereque dici potest, magistratum legem esse loquentem⁹, legem autem mutum

Nep. Att. 1 et 15, et Nostrum ad Famil. V, 5. Ma.—*Elegantia*. Quæ nulla in aliis Epicureis est. *Elegantia* cultus est vitæ et ornatus hoc loco bonis artibus et humanioribus literis informatæ. In Epicuri philosophia fortasse gravitas quædam inest, incompta tamen et inelegans: in Platone præter gravitatem etiam *elegantia*, consentanea *elegantie* et humanitati Attici.

5. *Cam humanitate*. Harum virtutum disparium difficilis erat in eodem conjunctione et societas. Eandem etiam laudem Bruto tribuit. « Quid enim, inquit, tam distans quam a severitate comitas? quis tamen umquam te aut sanctor est habitus, aut dulcior? » TURAN.

6. *Laudemus*. I. e. citemus, referamus legem civilem, eamque suis laudibus suadeamus, quod fit cap. 3 et 4, et similiter factum erat de lege sacra, lib. II, cap. 18. W.

7. *Sicut de religionum lege fecisti*. Lego « sicut in religionum lege fecisti ». Ita certe loquitur infra cap. 5. DAV.

8. *Ut enim magistratibus*. Hæc magistratus descriptio ex Platone ducta

est, *Legg.* lib. IV: « Qui autem magistratus dicuntur, nunc legum ministros vocavi, non ut nomina innovator essem, sed quod omnium maxime in hoc civitatis salutem aut contra damnum verti putem. Nam in qua urbe obnoxia et infirma lex est, labem illi propinquam provideo: in qua vero lex magistratum domina, magistratus autem servi legis sunt, salutem illi, et quæcumque umquam civitatibus dii bona elargiti sunt, prospicio ». Placet huc etiam Ciceronis de lege verba ex oratione pro Cluent. cap. 53, adscribere. « Mens, inquit, et animus, et consilium, et sententia civitatis posita in legibus est. Ut corpora nostra sine mente, sic civitas sine lege, suis partibus et nervis, ac sanguine et membris uti non potest. Legum ministri, magistratus: legum interpretes, iudices. Legum denique idcirco omnes servi sumus, ut liberi esse possimus ». TURAN.

9. *Magistratum legem esse loquentem*. Ad sententiam conf. Livii verba, II, 1, init. « . . . annuos magistratus, imperiaque legum potentiora, quam

magistratum. Nihil porro tam aptum est ad jus conditionemque¹⁰ naturæ (quod quum dico¹¹, legem a me dici, nihilque aliud intelligi volo), quam imperium, sine quo nec domus ulla, nec civitas, nec gens, nec hominum universum genus stare, nec rerum natura omnis, nec ipse mundus potest. Nam et hic Deo paret¹², et huic obediunt maria terræque; et hominum vita jussis supremæ legis obtemperat.

II. Atque, ut ad hæc ceteriora¹ veniam et notiora 4

hominum». Ca.— Videtur expressum esse ex Aristotelis dicto de poetica et pictura, picturam esse poesin tacitam, poesin autem picturam loquentem. Arist. de Art. poet. XXVI, 1, p. 71, Hermann. W.

10. Nihil porro tam aptum est ad jus conditionemque naturæ. Quod humanæ leges ex quadam pactione et conditione inter homines primum videntur natae; idcirco naturæ legem, naturæ conditionem appellat. Est autem *conditio* pactio et conventio, id est, συνθήκη. Cicero in Topicis, cap. 21: «Ut si queratur a naturæ jus profectum sit, an ab aliqua quasi conditione hominum et pactione». ΤΥΧΗ.

11. Quod quum dico, etc. Verba nihil aliud absunt in Copp. Victt. b. edd. Par. Lamb. Comm. eaque uncinis inclusit Gœrens. qui idem in ed. min. etiam vocem *intelligi* incluserat. Quod magis probaverim; nam, ut ipse Gœrens sensit, isti infinitivi pass. *dici intelligi* duriuscule sonant. Schütz. cum Grutero scripsit *nihilque*. Mihi videtur Cicero scripsisse «quod quum dico, legem intelligi volo», ut glossatoris, qui verbum *intelligi* explicare vellet, sint verba: *a me dici, nihil aliud*. Mn.

12. Hic Deo paret. Sana non videtur hæc lectio; nam pronomen ad mundum referatur necesse est. At hoc modo supervacanea fient ea quæ se-

quantur, «huic obediunt maria terræque»; quum *maria terræque* mundi sint partes. Eliens. Med. et Harleian. pr. exhibent «huic Deo paret». Lego «huic cælum paret», imperio nempe. Forsan etiam non male reponas, *huic Deus paret*. Euripides, Hec. vs. 798: ἄλλ' οἱ θεοὶ σθένεσσι γὰρ ΚΕΙΝΩΝ ΚΡΑΤΩΝ ΝΟΜΟΣ. Hinc νόμος βασιλεὺς εὐκότως ἀνθρώπων καὶ θεῶν κέκληται, ut ait Dion Chrysostomus, Orat. LXXXV, pag. 645. Dav.— Nam et hic Deo paret, et huic. Wagn. huic ita explicat: scilicet. mundo vicissim, lege per universum mundum pertinente; laudatque Aristotel. de Mundo, cap. 6. Sed vere monet Gœrensius huic ad deum esse referendum. Idemque sensit Wyttenbach. addens in scholis: ut initio lib. I et II, omnis juris legumque origo repetitur a summo Jove, ita hic idem deus significatur. Hac cum imagine convenit egregius Horat. locus, Carm. III, 4, 45. Ceterum pro hic est huic in cod. Cr. hoc in ed. Asc. 2. In cod. W. scribitur *obediunt*, ut scribitur in cod. librorum Cic. de Rep. quos nuper edidit A. Maius. Mn.

II. 1. Ceteriora. Propinquiora et propius non attingentia, i. e. terris tamquam viciniora: quod de cœlesti descriptione et Deo egisset, quæ paulo longinquiora sunt et remotiora. Sic in libris de Republ. «Quare si placet

nobis, omnes antiquæ gentes regibus quondam paruerunt. Quod genus imperii² primum ad homines justissimos et sapientissimos³ deferebatur : idque in republica nostra maxime valuit, quoad ei regalis potestas præfuit. Deinde etiam deinceps posteris⁴ prodebatur : quod et in his etiam, qui nunc regnant, manet. Quibus autem regia potestas non placuit, non ii nemini, sed non semper uni parere voluerunt. Nos

deduc orationem tuam de cælo ad hæc citima ». TURR.

2. *Quod genus imperii.* Initio rerum imperii summa penes reges, ut docet Trognus, fuit : assentitur et Aristoteles, Πολιτικῶν lib. I. Αλευμνήτας autem, qui suffragio eligerentur, primos fuisse reges significare Cicero videtur : aut, quod multo verius, quales herociis erant temporibus, quos beneficia ad honoris fastigium provehebant. Eundem locum sic, Offic. II, cap. 12, Cicero tractat : « Mihi quidem non apud Medos solum, ut ait Herodotus, sed etiam apud majores nostros, justitiæ fruendæ causa, videntur olim bene morati reges constituti. Nam quum premeretur initio multitudine ab iis qui majores opes habebant, ad unum aliquem confugiebant virtute præstantem, qui quum prohiberet injuria tenniores, æquitate constituenda summos cum infimis pari jure retinebat. Deinceps regna posteris per manus a patribus tradita sunt ». TURR.

3. *Ad homines justissimos et sapientissimos.* Duae ultimas voces nescit Pal. quart. eæque Gebhardo minus necessariæ videntur. Omnino male. Cic. Offic. II, 12 : « Hoc quidem perspicuum est, eos ad imperandum deligidos, quorum de justitia magna esset opinio multitudinis. Adjuncto vero ut iidem etiam prudentes haberentur,

nihil erat quod homines his auctoribus non posse consequi se arbitrantur ». Auctoribus quos laudavit interpretes ad Justinum I, 1, adde Dionysium Halicarnassensem, lib. II, cap. 52, et lib. V, cap. 74. DAV.

4. *Deinde etiam deinceps posteris.* Cod. Cr. inverso ordine posteris deinceps. Ma. — Illud deinde... deinceps non habet gratiam hoc loco. Nec prodebatur potest intelligi : quid enim prodebatur ? Malle « deinceps posteris tradebatur », puta : « genus illud imperii », quod ex superioribus hæc trahendum. Nam eodem modo lib. II de Off. « deinceps regna posteris per manus a patribus tradita sunt ». Illud deinde glossa est vocis deinceps. Postea conjunctio etiam interposita. SCAUR. — *Deinde etiam deinceps posteris, etc.* Non diffiteor, me quoque offensum esse scripture deinde... deinceps ; sed simili tamen modo Noster in Brut. 90, 312 : « deinceps inde multæ casæ, quas, etc. » Et infra cap. 19, 43. est : « Sunt deinde posita deinceps », i. e. « post hæc et suo ordine, certæque serie ». Prodere autem pro tradere apud Nostrum non tantum in trivissimo illo memoriæ prodere frequenter, sed etiam plane ut nostro loco : vide modo orat. pro Milone, 30, 83. extr. « qui sacra... nobis, suis posteris, prodiderunt ». Ma.

autem, quoniam leges damus liberis populis⁵, quæque de optima republica sentiremus, in sex libris ante diximus, accommodabimus hoc tempore leges ad illum, quem probamus⁶, civitatis statum.

Magistratibus igitur opus est; sine quorum prudentia⁷ ac diligentia esse civitas non potest: quorum descriptione⁸ omnis reipublicæ moderatio continetur. Neque solum iis præscribendus est imperandi, sed etiam civibus obtemperandi modus⁹. Nam et¹⁰ qui bene imperat, paruerit aliquando necesse est; et qui modeste paret, videtur, qui aliquando imperet, dignus esse. Itaque oportet et eum, qui paret, sperare, se aliquo tempore imperaturum; et illum, qui imperat, cogitare, brevi tempore sibi esse parendum. Nec vero solum, ut obtemperent obedientque magistratibus, sed etiam ut eos colant diligentque, præscribi-

5. *Liberis populis.* Liberis scilicet populis, non regnis leges dat his libris. TURAN.

6. *Illum, quem probamus, civitatis statum.* Id est, ad eam reipublicæ formam, quam in libris de Republica probavimus. W.

7. *Prudentia.* Prudentia in consulendo est et providendo; diligentia in agendo magistratumque gerendo. TURAN.

8. *Descriptione.* Temperatio et moderatio civitatis ex magistratum descriptione efficitur: nam nisi ea foret, perturbatio esset in civitate et confusio: omnia in civitate essent immoderata et immoderata. Ex iis quoque intelligitur quod genus sit reip. TURAN. — Sententiam haud dissimilem habent hæc de Republica, lib. I, cap. 31, init. « et talis est quæque respública, qualis ejus aut natura, aut voluntas qui illam regit ». CA.

9. *Obtemperandi modus.* Ne super-

be imperent, quum et ante paruerint, et privati sint propediem futuri: et ut eis cives modeste pareant, quum parem honorem adepturi sint: quod initio statim legum sancit, quum ista imperia præcipit, quibus cives modeste et sine recusatione pareant. TURAN.

10. *Nam et.* Sic et divinus Plato, de Legg. lib. VI, pag. 618: « Enimvero omnes de omnibus ita cogitare hominibus oportet: eum qui non servierit, dignum laude dominum nunquam fore, ac magis cupiam gloriam quod bene servierit, quam quod bene imperarit: primum legibus quasi idem hoc sit, quod Deo servire: deinde senioribus, et his qui honeste vitam egerint ». Aristoteles, Polit. III, cap. 4: « Verumtamen illud utique laudatur, posse et imperare, et parere, ac civis est virtus spectati, posse honeste imperare et parere ». Jason ergo qui apud tragicos sese sine imperio vivere posse negat, ablegandus est. TURAN.

mus, ut Charondas¹¹ in suis facit legibus. Noster vero Plato Titanum¹² e genere statuit eos, qui ut illi cælestibus, sic hi adversentur magistratibus. Quæ quum ita sint, ad ipsas jam leges veniamus, si placet. —
6 ATT. Mihi vero et istud, et ordo iste rerum placet.

III. MARC. « Justa imperia¹ sunt; iisque cives modeste ac sine recusatione parento. — Magistratus² nec

11. *Ut Charondas.* Charondæ de colendis magistratibus verba hodieque apud Stobæum exstant, Serm. XLII, pag. 290. Ea adscribam. Χρῆ δὲ καὶ πρὸς τοῖς ἀρχοντας εὖνοιαν διαφυλάττειν, καθάπερ πατρικῆν, εὐπισθοῦντας καὶ σεβομένους. Id est, « Erga magistratus perinde ac erga parentes benivolentiam servare oportet obtemperando et colendo ». ΤΥΑΝ.

12. *Titanum e genere statuit eos, qui ut illi cælestibus, etc.* Titanum e genere Plato eos censet, qui adversentur magistratibus, ut Titanes olim cælestibus et immortalibus diis adversati sunt: quo significat eos qui magistratibus adversantur, impios esse et θεομάχους. Locus est apud Platonem, lib. III de Legg. Τὴν λεγομένην πλαιάν Τιτανικὴν φύσιν ἐπιδικῶσι καὶ μιμουμένους. Id est, « Priscam illam Titanicam naturam præ se ferentibus et imitantibus ». Id de perfidis Plato dicit et impiis, qui fidem et jusjurandum, et deos negligunt, qui quidem ad eam impietatem et scelus viam sibi munierunt magistratum contemptione, legum despicientia, parentum negligentia. ΤΥΑΝ. — *Titanum e genere.* Titaneæ et Gigantes diis bellum intulerunt, diversum utrique et tempore, et loco. Cicero utriusque meminit de Natura Deor. II, 28 [ib. Cr. p. 321 sq.]. De Titanum bello prodidit Hesiod. Theogoniæ versu 660, sqq. Ovid. Fast. III, 795; Apollodor. I, 1. De Gigantum

bello ejusdem est Apollodori locus, I, 6; Ovid. Metam. I, 151. Utriusque mentio conjungitur ab Horat. Carm. III, 4, 43, sqq. W. — Add. Creuzer. Symb. et Myth. II, p. 430, 440. Ma.

III. 1. *Justa imperia.* Hoc caput magistratibus imperandi, et civibus obtemperandi modum præscribit. Justa sunt imperia magistratum quæ conjuncta sunt cum legibus. Contrarium est illud Sallustii: « Sunt qui ita dicunt, imperia ejus injusta, superba, crudelia barbaros nequissime patiti ». ΤΥΑΝ.

2. *Magistratus nec.* Magistratus aut vocationem habent, ut coas. ceterique qui imperium habent: aut prehensionem, ut trib. pleb. et qui viatorum habent: aut nec vocationem, nec prehensionem, ut quæstor et ceteri, quibus nec est licitor, nec viator. Hæc lex de magistratibus iis intelligenda, quibus jus est coercendi. Quod ait, « verberibusve coerceto », id abrogatum lege Porcia fuit, qua exsilium damnatis permittebatur, ac verberasse aut necasse civem, impium censebatur. Sallustius, Catil. cap. 51: « Sed per deos immortales, cur non in sententiam addidisti, ut prius verberibus in eos animadverteretur? an quia lex Porcia vetat? aut aliæ leges item condemnatis civibus non animam eripi, sed exsilium permitti jubent? » Pro et noxium in libro veteri et innoxium legitur; male, ut arbitror. ΤΥΑΝ.

obedientem et noxium³ civem multa, vinculis, verberibusve coerceto, ni par⁴, majorve potestas, populusve prohibessit⁵: ad quos provocatio esto. — Quum magistratus judicassit inrogassitve, per populum multæ, pœnæ certatio esto⁶. — Militiæ ab eo, qui

3. *Nec obedientem et noxium civem*. Codices *innoxium*; ac ita restituendum censuit Gebhardus, vel certe « in noxia civem ». MSS tamen lectio sensum parit auctoris menti contrarium. Itaque legerim « nec obedientem nec innoxium civem »; vel, quod eodem redit, receptam scripturam non moverim. DAV. — *Nec obedientem et noxium civem*. Omnes quoque codd. nostri, et quibus Gœrens. usus est, in lectione *innoxium* consentiunt; edd. autem Asc. 1, 2, Crat. Herw. habent et *nocuum*, posteriores duæ in varr. lecti. et reliquæ omnes et *noxium*, quo vocabulo Cicero alibi non magis quam verbis *nocuus* et *nocivus* utitur. Schefferus existimabat *innoxium* stare posse, si significet *valde noxium*, ut *incanus* significat *valde canus*. Quod non facile cuiquam probabitur. Gebhardi conjectura in *noxia civem* (ut est in fine hujus legis, cap. 4, § 11, *noxie pœna par esto*) prorsus placet Gœrens. et mihi quoque magis quam Davisi ratio probatur. Sed, ut fatear, quod est, ego certissimam credo vulgatae lectionem, ejusque antiquam corruptionem inde ortam censeo, quod librarii crederent, nec jungendum esse cum verbo *coerceto*, et vetari, ne civis obediens pœnis afficiatur. Quare necessario alterum civis obedientis *ἐπίθετον* mutandum fuit in *innoxium*, quum ignorarent *nec obedientem esse i. q. non obedientem*. Ma.

4. *Ni par*, etc. Id est, si censor aliquem civem volebat punire, alter censor, id est, par potestas, poterat

prohibere: aut si questor pœnam imponeret, prohibere poterat prætor, consul, id est, major potestas, ad quos provocatio esset puniendus. W. — *Ni par majorve*. Codd. Va. et Pa. *impar majorve*. Tum cod. Vi. *paullo sive pro populusve*, et *prohibet pro prohibessit*. Mox idem cum cod. Va. *provocatio est*. Ma.

5. *Prohibessit*. Id est, prohibuerit, antique: ut *mox judicassit* pro *judicaverit*, et *irrogassit* pro *irrogaverit*. TURX.

6. *Quum magistratus judicassit inrogassitve, per populum multa, pœnæ certatio esto*. Multam vel pœnam pronuntiare solitus est magistratus, eamque populus aut jubebat, aut remittebat; id quod « multa, pœnæ certatio » vocabatur. Vide Car. Sigonius ad Livii XXV, 3. DAV. — *Certatio*. Quum magistratus ut trib. pl. multam dixisset, illa postea apud populum disceptabatur, et ejus suffragiis vel confirmabatur, vel abrogabatur, idque multa certatio dicebatur. Livius; XXV, 4: « Confestim Carvili tribun. pl. omnia multa certatione, rei capitalis diem Posthumio dixerunt ». TURX. — Cannegieter. de Notis, pag. 342: « Quum magistratus... certatio esto ». Accipio: ad populum liceat provocare, atque apud eum de multa imposita pœnave irrogata certare. CR. — *Certatio esto*. Id est, accusatio et defensio, quæ Græcis item dicitur *ἀγών*, id est, certamen [vid. Lycurg. in Leocrat. pag. 140 Reisk.]. *Per populum*, id est, in concione populi. *Multa*,

imperabit, provocatio ne esto; quodque is, qui bellum gerat, imperassit, jus ratumque⁷ esto. — Minores magistratus⁸, partiti juris⁹, plures in plera sunt¹⁰. Militiæ, quibus jussi¹¹ erunt, imperanto, eorumque tribuni sunt¹². Domi pecuniam publicam¹³ custo-

pana dicitur per ellipsin pro *multis aut paucis*. W.

7. *Jus ratumque*. Id est, justum et irrevocabile: *ratum* opponitur *irrito* et habet conjunctam originem cum vocabulo rationis. DAV.

8. *Minores magistratus*. Qui sint magistratus minores et majores, patet ex comparatione hujus cum loco Messale apud Gallium, XVI, cap. 15: «Majores sunt in militia imperator; domi, consules, prætores, censores: minores in militia, tribuni; domi, quaestores, triumviri capitales, decemviri litibus judicandis, ædiles, triumviri monetales». W.

9. *Partiti juris*. Nam iis qui cum imperio sunt, et excoisui præsent, universum jus et potestas tribuitur. *Jus* hoc loco inanis est, ut et hoc libro tertio, cap. 20: «Sic animadverto plerumque in magistratibus ignoratione jura sui tantum asperere quantum apparitores velint», id est, numeris et officii sui. TURN.

10. *In plera sunt*. Codd. in *prælia*; quod innere videtur in *pluria*, quemadmodum Lambinus emendavit. Adi via Agellium, V, 21. DAV.—*Partiti juris, plures in plera sunt*. Codd. Cr. et M. odd. Aso. 1, 2, Crat. Herw. Brut. Ald. Sturm. Car. Stephan. male «positi juris plures in plera sunt»; eod. W. «partiti... prælia». Copp. Viest. a. et b. «partiti juris plures in implera». Edd. Par. et Comm. «partiti... plera», et ita posteriores ediderunt. Nos cum Gærens. et Schiæus. Lambinum sequenti sumus, quam om-

nes fere libri MSS habeant *prælia*, v. *prælia*, v. *prælia*, unus Gærens. *plurælia*, que omnia orta videntur ex ignota scribis forma *plaria*, de qua vide Gell. N. A. V, 21, lb. Gronov. p. 342 sq. *Plaria* etiam probavit Wytt. in scholis, et ita hunc locum explicat: plura sunt munera, v. e. quaestura, ædilitas, cetera, que modo dicta sunt, in quorum unoquoque plures sunt præfeti se magistratus, qui inter se jus administrationis partitum habent. DAVIS.

11. *Quibus jussi erunt*. Quam Ern. nescio unde dederit *qui jussi erunt*, merito id operatum vitio tribuit Gær. dicitque, si *quibus* scribatur, recte ei respondere *eorumque*, neque opus esse Manutii emendatione *avaritiusque*. Sed offenduntur Wagn. et Rath. scriptio: *imperanto*, quorum ille desiderat et *sedentes* nos scribere jubet *obtemporando*, hic: «a quibus jussi erant, is parento». Quo facto hi dumviri prodiderunt, se non intellexisse legis sensum orationisque structuram. Sensus est: in bello magistratus minores iis imperanto, quibus imperare jus erant, et sint eorum tribuni. MA.

12. *Eorumque tribuni sunt*. I. e. ex minoribus magistratus. Tribuni significantur militares, qui vel in exercita creabantur, ac Rufuli dicebantur: vel Romæ, et Comitanti appellabantur. TURN.

13. *Domi pecun. publ.* Minores magistratus multis præficiuntur muneribus: quidam custodia pecunie publicæ, qui quaestores dicebantur. Quaestores

diunto; vincula sontium servanto; capitalia vindicanto¹⁴; æs, argentum, aurumve¹⁵ publice signanto; lites contractas¹⁶ judicanto; quodcumque senatus creverit, agunto. — Suntoque ædiles, cœratores urbis¹⁷, annonæ, ludorumque¹⁸ solemnium; ollisque⁷ ad honoris amplioris gradum is primus¹⁹ adscensus

enim ærario et pecuniæ publicæ præerant, ut Pomponius scribit, qui hac lege significantur. Dio de minoribus magistratibus ita scribit, LIV, p. 540: «Isti viginti viri e xxvi viris sunt, triumviri capitales, et triumviri auro, ære, argento fiando, feriundo: et quatuor viri curatores viarum urbis: et decemviri qui hastam centumviralem cogebant. Nam duumviri curatores viarum extra urbem, et quatuor viri, qui in Campaniam mittebantur, sublati erant». TURX.

14. *Capitalia vindicanto.* Triumviroscapitales significat, qui et vincula servabant, et in sontes animadvertabant: ut servos, fures, peregrinos, infimæ sortis homines. De quibus sic Sallust. scribit, «In eum locum postquam demissus est Lentulus, vindices rerum capitalium, quibus præceptum erat, laqueo gulam fregere». Et Plautus, Amph. act. I, sc. 1, vs. 3: «Quid faciam, nunc si trevir me in carcerem compegerint?». TURX.

15. *Æs, argentum, aurumve.* Hi triumviri erant, qui argento, auro, æri fiando, feriundo præerant, de quibus sic Cicero ad Trebatium, Fam. VII, 13: «Treviros vites censeo: audio capitales esse, mallem auro, ære, argento essent». TURX.

16. *Lites contractas.* Ut decemviri qui hastam centumviralem cogebant, et iudiciis centumviralibus præerant. Pomponius, Digg. lib. I, tit. 2, 29: «Deinde quum esset necessarius magistratus, qui hastæ præesset, decem-

viri litibus iudicandis constituti sunt». Quos equidem miror a quibusdam non numerari in magistratibus: qui Dionis et Pomponii auctoritate refelluntur. TURX.

17. *Cœratores urbis.* Vide Excurs. XII ad calcem hujus libri.

18. *Ludorumque.* Cicero in Verrem, lib. V, cap. 14: «Nunc sum designatus ædilis: habeo rationem quid a populo romano acceperim: mihi ludos sanctissimos maxima cum cærimonia Cereri, Libero Liberæque faciendos: mihi Floram matrem populi romani plebique romanæ ludorum celebritate placendam: mihi ludos antiquissimos, qui primi Romani sunt nominati, maxima cum dignitate ac religione, Jovi, Junoni, Minervæque esse faciendos: mihi sacrarum ædium procuratorem, mihi totam urbem tuendam esse commissam». Ludos autem solemnnes dicit quia funebrium et votivorum curatores non erant. Anni enim et solemnnes non erant, ut ludi Florales, Megalenses, Romani. TURX.

19. *Is primus adscensus.* In republica romana, ad quam fere leges suas accommodat Tullius, ædilitatem præcessit quæstura. Ulpianus, Digg. lib. I, tit. 13, § 3: «Quæstura ingressus est et quasi primordium gerendorum honorum sententiæque in senatu dicendæ». Hac de causa quæsturam «primum gradum honoris» vocat Cicero, act. prima in Verrem, cap. 4. Quin et Sulla dictator στρατηγὸν ἀπὸ πρῶτον ΤΑΜΙΕΥΣΑΙ, καὶ ὑπατεύειν πρῶτον στρα-

« — Regio imperio³¹ duo sunt; iique præeundo³²,
judicando, consulendo prætores, iudices, consules
appellantur. Militiæ summum jus habent, nemini
parento³³. Ollis salus populi suprema lex esto³⁴. —
Eundem magistratum³⁵, ni interfuerint decem anni,

31. *Regio imperio duo sunt.* Cic. de Rep. II, 32, p. 194 : « Atque uti consules potestatem haberent tempore damtaxet annum, genere ipso ac iure regiam ». Vid. ib. A. Mai. Ma. — Consules antiquitus dicebantur prætores a præeundo, item iudices a iudicando, consules quia in senatu consilii erant principes. W.

32. *Iique præeundo.* Consules vocatos fuisse prætores Festus ita indicat : « Prætoriam porta in castris appellatur, qua exercitus in prælium educitur : quia initio prætores erant qui nunc consules, et ii bella administrabant, quorum tabernaculum quoque dicebatur prætorium ». Sallustius in homine prætorio consulare imperium dixit, Catil. cap. 55, sed is ante consul fuerat, et, probri causa, senatu motus, ut ordinem recuperaret, præteram alteram gerebat. Ejus verba sunt, « Ita ille patricius ex gente clarissima Corneliorum qui consulare imperium Romæ habuerat, dignum moribus factisque ania exitum vite invenit ». Iudices autem eos et prætores esse dictos probat idem Livius, lib. XIII ab Urbe cond. cap. 55, his verbis : « Iudicem enim eos appellari : quæ refellitur interpretatio, quod his temporibus nondum consulem iudicem, sed prætorem appellari mos erat ». Varro, L. L. lib. V, p. 62 : « Omnes Quirites illicium visite huc ad iudices », id est, consules. TURN.

33. *Nemini parento.* I. e. neminem superiorem habeant magistratum. Excipitur tempus dictaturæ, quo ipse

consulatus cessabat. Nam quod a consule ad tribunos pl. appellari posset, ideo consules his, ad quos appellabatur, non parebant. W.

34. *Ollis salus populi suprema lex esto.* Merito sane : « finis enim iusti imperii, ut sapientes docent, utilitas obedientium æstimatur et salus ». Verba sunt Amm. Marcellini, XXX, 8, p. 659. Paris. autem et Balliol. dant « huius salus populi suprema lex esto ». Stultissimi. DAV. — *Salus populi suprema.* Ant quod in summis reip. periculis negotium consuli mandabatur, ut videret ne quid respub. detrimenti caperet, quo versiculo supremum imminere discrimen significabatur (Sallustius : « Itaque quod plerumque in atroci negotio solet, senatus decrevit, darent operam consules ne quid resp. detrimenti caperet. Ea potestas per senatum more romano magistratui maxima permittitur, exercitum parare, bellum gerere, coercere omnibus modis socios atque cives, domi militiæque summum imperium atque iudicium summum habere. Aliter sine populi iussu nulli earum rerum consuli jus est ») : aut quod nihil antiquius quam salutem civitatis habere debet. Prior sensus verior est. TURN.

35. *Eundem magistratum.* Fabius Maximus legem tulit, ne intra decem annos eandem potestatem quæ gereret. Sed et plebiscito id cautum fuerat. Livius, VII, 42 : « Item aliis plebiscitis cautum, ne quis eundem magistratum inter decem annos caperet ». Livius iterum, X, 13 : « Legem

ne quis capito. — *Ævitatem*³⁶ annali lege³⁷ servanto. 9
— Ast quando duellum gravius, discordiæve civium
escunt³⁸, *œnus*³⁹, ne amplius sex menses, si senatus
creverit, idem juris, quod duo consules, teneto;
isque ave sinistra⁴⁰ dictus⁴¹, populi magister esto⁴².

rectari jusait, qua intra decem annos
eundem eos. refici non liceret ». Proinde secundum consulatum ante
tempus C. Marius Plutarchus ade-
ptum esse scribit. *TURN.*

36. *Ævitatem. Ævitas* hic est ætas.
Interdum senectus, ut in XII Tabul.
« Si morbus ævitaque vitium esset ». Ætas consularis quadragessimus tertius
erat annus, prætoriam biennio ante,
adititia etiam biennio ante prætoriam.
TURN.

37. *Annali lege.* Annalis lex ætatem
qua magistratus peti possent præfinie-
bat. Eam Ovidius in *Fastis*, X, 65, si-
gnificat, quum sit : « Jura dabet po-
pulo senior, finitaque certis Legibus
est ætas unde petatur honos ». Eam
tulit, ut scribit Livius, XI, 44, Ju-
lius tribun. pleb. Unde Annalis ipse,
familiaque vocari cepit. Dicitur et *an-
naria lex*, ut Festus scribit. *TURN.*

38. *Discordiæve civium escunt.* Re-
stituimus ex quinque codd. *Gœrens.*
cum eodem et *Seb. discordiæve*; dis-
jungitur enim utrumque : *duellum est*
bellum externum, discordiæ civium
sunt bellum civile aut seditio. Verba
escunt, œnus non sunt ex Davis. ut
ait *Gœrens.* sed ex Lambini, ut vides
in notis, emendatione. In codd. *Cr.*
W. M. edd. *Asc.* 1, 2, *Crat. Herw.*
Par. Car. Steph. Ald. Brut. Sturm. est
estanto ne; in *Copp. Victt. b. estun-*
ctones, in tribus *Gœr. escuntone*,
uno escunt onus, in duobus denique
escuntone. In ed. *Comm. escuntone.* *Ma.*

39. *œnus.* Antiquo more pro *œnus.*

40. *Ave sinistra.* Sinistræ aves pro-

spere sunt et *auspicatæ*: nam *sinistrum*
quasi *sinistimum* dicitur, nimirum *aus-*
picium quod *sinat*: *sinunt* autem *aves*
hæ plerumque quæ ab ortu, quæ pars
mundi sinistra in *auspicis* est, volent.
Varro, L. L. lib. VI, pag. 80 : « Quod
quæ sinistra sunt bona *auspicia* existi-
mantur : a quo dicitur *comitia* aliudve
quid sit *avi sinistra* quæ nunc est ». *Cicero*
de *Div.* II, cap. 39 : « Quamquam non ignoro quæ bona
sint, sinistra nos dicere. Sed certe
nostri *sinistrum* nominaverunt, *ex-*
ternique dextrum, quia plerumque id
melius videbatur ». *Sinistra* igitur *avis*
est prosperior, etiam si a dextra vo-
let. Nam quædam a dextra ratum *fa-*
ciabant. *Cæro* de *Div.* II, 38 : « *Cæ-*
ro autem aliis a *læva*, aliis a dextra da-
tum est *avibus*, ut ratum *auspicium*
facere possint ». *TURN.*

41. *Dictus.* *Dictator* non eligebatur,
sed dicebatur, quod vulgo barbare di-
cunt *declarabatur*: nam *senatus unum*
ex suo collegio eligebat, qui suo *con-*
silio *dictatorem* crearet, quod diceba-
tur *dictatorem dicere.* *W.*

42. *Populi magister esto.* « *Magister*
equitum, inquit *Varro*, L. L. lib. IV,
p. 28, dicitur, quod summa potestas
ejus in equites et *acensos*, ut est
summa in *populum* *dictatoris*: a quo
is quoque *magister populi* est *appel-*
latus ». *Seneca*, *Epist.* 108 : « *Præterea*
notat eum quem nos *dictatorem* *dicimus*,
et in *historiis* ita nominari *legimus*,
apud antiquos *magistrum populi*
vocatam. Hodieque id exstat in *au-*
guralibus libris, et *testimonium* est,

Equitemque⁴³ qui regat, habeto pari jure cum eo, quicumque erit juris disceptator. Ast quando⁴⁴ [con-

quod qui ab illo nominatur, magister equitum est. TURV.

43. *Equitem cumque*. Ita dedimus cum Gœr. et Sch. ex codd. vestigiis. Ern. edidit «Equitemque qui regat». Lambinus: «Equitatum quicumque regat». Illud jam coniecit Turn. in comm. primo. Mihi placeret: «equitatumque is qui regat, habeto», i. e. is habeto aliquem, qui equitatum regat. Codd. quinque Gœr. nostrique Cr. et W. *equitatum quicumque r.* cod. W. et duo Gœr. *æquitatem quicumque r.* et sic edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Comm. Car. Steph. Brut. Ald. Sturm. In edd. Par. et Comm. est, ut nos edidimus, et ita etiam ediderunt Grat. Verb. et Dav. Non prociat abit cod. in Copp. Victt. b. ubi scribitur: «equitatem camque qui». Ma. — *Habeto* sc. dictator habet eum, qui regat equitatum, i. e. magistrum equitum; *pari jure cum eo*, i. e. qui idem jus habeat, quod prætor, qui est juris disceptator, quasi collega consulis, sed inferior. W.

44. *Ast quando [consul is] est magister populi; reliqui*. Hanc eamque simplicissimam loci restituendi rationem inimus, quam inierunt Gœr. et Sch. et suasit Wyttenb. ad marg. Ed. Gœr. min. (ubi male verba *magister populi* uncinis inclusa sunt) in scholis ad h. l. addens: Sensus est: at quando dictator est, reliqui magistratus ne sunt i. e. tum debent cessare consulatus, dictatura, prætura et reliqui magistratus. Neque aliter judicabat scribendum esse Ern. Turv. in primo comm. coniecerat: «si quando consul abeat magistratusve populi, reliqui magistratus ne sunt» [voluit, credo, *magisterve populi*; addit enim: Nam prætores «absente dictatore et consuli-

bus» summum Romæ imperium tenebant, senatum indicebant et habebant, comitiis præerant, remp. administrabant ac publicis de rebus consultabant]. Sed videamus libros. Codd. Cr. et W. «Ast quando consulis est magistratusve populi nec r. reliqui magistratus ne sunt», et ita etiam Copp. Victt. b. Eandem habent lectionem edd. Asc. 2, Crat. Herw. Comm. Car. Steph. nisi quod omittunt r. pro nec; in ed. Par. est *ne reliqui*, in ed. Asc. 1, «est consulis cum mag.» in edd. Ald. Brut. «nec reliqui magistratusve sunt»; ed. Sturm. omisso *nec* habet «reliqui magistratus ne sunt». Cetera cum codd. nostris consentiunt. Cod. M. habet *Ast quando*, reliq. ut ed. Sturm. In hoc tanto et codd. et edd. dissensu præter notas vv. dd. quæ sequuntur, addere etiam visum est notam Rathii haud contemnendam illam qui ita ad h. l. «Scribe: *Ast quando escit magister populi, nec consules, nec reliqui magistratus ne sunt*. Uitatius quidem diceretur: *ne sunt nec consules nec reliqui magistratus*, sed et illa collocatio occurrit in Cic. Epist. ad Att. III, 7. Pro *is est scripai escit*, nec perperam, opinor; nam noster locus, et ille paullo superior: *ast quando . . . escunt*, fratres sunt germani duo gemini. Illud *consul is* modeste intavit Dav. in *consules* [vid. ejus notam inf.], inque suam locum restituit. Quod sequitur, *nec reliqui*, id non solum in codd. MSS est, sed in editis quoque vet. in Venet. 1494. Herw. Victor. Camerar. Lamb. unde sequitur, si unum *nec* bene habet, alterum quoque, ab orationis ductu flagitatum, necessario esse addendum. Perpende et judica». Wagnerus non-

sul] is est magister populi, reliqui magistratus ne sunt.

nisi vocem *consul* uncinis includit, quæ est conjectura Ernest. qui tamen eam, ut diximus, quam nos inivimus rationem, probavit. Ma.—*Ast, quando consul is est magistratusve populi, nec reliqui magistratus ne sunt: auspicia patrum sunt.* Alii putant intelligi, neque consulari umquam imperio, neque dictatoris potestate magistratus reliquos tolli. Mihi longe alia mens est. Loquitur enim Cicero de comitiis consularibus; quæ quum habere consul tantum posset, ut apud Gellium, XIII, 15, Messalla significat, videtur significare Cicero, si consul in rep. non sit, ei muneri interregem a patribus creatum succedere oportere. Id ita esse, quæ subsequuntur verba declarant, «Ollique ex se produnt, qui comitiata creare consules rite possint». Sed utinam quam facile sententiam videre, item verba corrigere liceret. Conemur tamen, quantum in nobis est; et primum antiquo libro, deinde etiam conjectura duce veritatem investigemus. Habet igitur Sigonii scriptus liber: «Ast quando consulis est, magistratusve populi nec romani, reliqui magistratus ne sunt: auspicia patrum sunt». Ego suspicor scripasse Ciceronem: «Ast quando consul *is*set, magistratusve populi romani, reliqui magistratus ne sunt: auspicia patrum sunt». *Isset* autem explano *perisset*: primum quod uti leniore verbo, omnis causa, Cicero voluerit; deinde quod ab usu tamen latinæ linguæ non recesserit. Nam Lucretius, tum poeta ingeniosus, tum optimus latinitatis auctor, idem verbum ad eandem sententiam transtulit, lib. VI, 1241: «Qui fuerant autem præsto, contagibus ibant». Græci

etiam *οἰχρατ* pro *οἰκ* interdum dicunt, et *οἰχόμας*, mortuus. *Magistratus autem populi rom.* prætor fuit, ea causa primum creatus, ut, absentibus consalibus, populo romano jus diceret: itaque sæpe *prætor populi rom.* nominatur. Quod sequitur, «reliqui magistratus ne sunt»; valet, reliqui magistratus nihil juris in auspiciis, quod quidem attinet ad creationem consulum, habent. Nam etiam præter consulem et prætorem reliqui omnes magistratus auspiciari poterant; creandis tamen consalibus auspicia habere non poterant. Consul enim et prætor, ut ait idem Messalla, tantum a consule creabantur: ad reliquos autem magistratus centuriata comitia, id est, ea quibus et prætor et consul creabantur, nihil attinebant. Propterea interrex a patribus prodebat, qui consules crearet. Auspiciores autem patricios omnes magistratus fuisse participes indicat illud in epistola ad M. Brutum, lib. I, epist. 5: «Dum unus erit patricius magistratus, auspicia ad patres redire non possunt». Qui sunt, quæret aliquis, præter consulem et prætorem, auspiciores participes magistratus? Omnes reliqui, sive patricii, sive plebei. Patricii quidem, a quo primum tempore sunt instituti, quod Livius et alii sæpe testantur: plebei autem, non quum creati cepti sunt, sed aliquanto post, rerum pæne omnium communionem plebe postulante. Patricii vero magistratus, præter consulem et prætorem, qui *maiores magistratus* dicebantur, duo tantum erant ordinarii, id est, quotannis creati, ædilis curulis et quæstor: item ordinarius quidem censor, non tamen quotannis creatus; sed

« — *Auspicia patrum* ⁴⁵ sunt; ollique ex se pro-

quinto quoque anno; nec annuo unquam magistratu, sed primum quinquenniali, post annuo et senestri. Atque is quoque inter majores magistratus numerabatur. Dictator autem extraordinarius erat, periculosissimis reipub. temporibus, extremi remedii gratia, dictus. Plebei magistratus, tribunus pl. aedilis pl. triumviri et alii aeneo jure. Ergo, ut ad prima redeam, consule et praetore extinetis, creati a patribus interregem Cicero jubet; et addit *ex se*, id est, e gente patricia: nec enim plebeia familia natus, licet senator esset, interrex fieri poterat, Cicerone et Pediano testibus. *Patres* autem hic, non senatus universus, sed patricii tantum senatores intelliguntur: ut in epistola ad Pætum, Famil. IX, 21: « Ad patres, censeo, revertare ». Nam interregem, ut patricium, sic a patriciis tantum creari oportebat: ergo non a cuncto senatu; quem alii senatores patricii, alii plebei essent. Verum si « praetor neque consulem, neque praetorem rogare poterat »: quod Messalla tum ex perpetua majorum consuetudine, tum ex Tudtenti commentariis probat; cur addit Cic. « magistratusve populi romani? » Quia poterat praetor consulare munus in rep. sustinere. Unde illud in epist. ad Plancum, Famil. X, 12: « Literas ad Cornutum praetorem urbanum detulimas; qui, quod consules aberant, consulare munus sustinebat more majorum ». Quod si non solum consule sed praetore etiam resp. careret; optimum Ciceroni videtur, antequam annus exeat, interregem prodi: quod antea numquam ante exitum anni factum erat. Sin, mortuo consule, praetor superasset; indicat, non esse proendum interregem, quum sit a quo resp. geratur; sed exitum anni exspe-

ctandum, quum, resp. nullo magistratu capessente, interregem creari necesse esset, a quo centuriatis comitiis consules, et mox a consulibus praetores ac reliqui deinceps magistratus fierent. P. MANUT.

45. *Auspicia patrum*. *Auspicia* quibus ad magistratus suspicatio creandos opus erat, patriciorum, non plebis erant: eaque duplicia, aut majora, aut minora. Livius, lib. VI, cap. 41: « Penes quos igitur sunt *auspicia* more majorum? nempe penes patres. Nam plebeius quidem magistratus nullus suspicatio creatur: nobis adeo propria sunt *auspicia*: ut non solum quos populus creat patricos magistratus, non aliter quam suspicatio creet: sed nos quoque ipsi sine suffragio populi suspicatio interregem prodamus, et privatim *auspicia* habeamus, quae isti ne in magistratibus quidem habent ». Iterum: « Irent, crearent consules ex plebe, transferrent *auspicia* quo nefas esset: potuisse patres plebiscito pelli honoribus suis, num etiam in deos immortales inauspicatam legem valuisse? » TURAN. — *Auspicia patrum sunt*. Cod. Cr. *auspicia*, Copp. Vict. b. *aspicias*. Edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. habent *reip. auspicia*. Non est de nihilo suspicio Wagneri, qui ita ad h. l. « De creando interrege, ait, ad comitia habenda sermonem esse patet: sed quum id fieri non soleret, nisi quum consul non esset, qui comitia rite habere posset, aliquid excidisse videtur, in quo interregis prodendi justa causa distinctius explicaretur ». — *Auspicia patrum*. *Patres* non sunt solum patricii, sed *senatus*. Hic solus habet *auspicia*, id est, jus auspiciozum, ut omnes magistratus, quos senatus creat, creentur captis antea *auspiciis*: ut omnis magistratus servare de caelo

dundo, qui comitiatu creare consules rite possint⁴⁶. Imperia⁴⁷, potestates, legationes, quum senatus creverit populusve jusserit, ex urbe exeunto; duella justa⁴⁸ juste gerunto; sociis parcunto; se et⁴⁹ suos continento; populi sui gloriam augento; domum cum laude redeunto. — Rei suæ ergo ne quis legatus esto. — Plebes quos pro se contra vim, auxilii ergo, decem creassit, tribuni ejus sunt; quodque ii⁵⁰ pro-

posset, ad aliorum magistratum turbulenta et seditiosa comitia impedienda. W.

46. *Possint*. Recepinus certissimam Cærenzii conjecturam *possit* pro *possint*, quod fecit etiam Sch. est enim sermo de interrege. MA.

47. *Imperia*. Imperia sunt quem quis præest exercitui: potestates, quem quis a populo negotio alicui præficitur. Sic Festus. Sit igitur hic imperium in iis qui exercitus habent, potestas etiam in aliis magistratibus. Nam potestas plerumque magistratus. Cicero de Inventione: «privatus, an cum potestate sit», id est, an sit in magistratu. TURN.

48. *Iusta*. Iusta bella sunt, quæ et pia dicebantur, quæ indicebantur rebus repetitis, non ex libidine sumebantur, quæ de re nonnihil diximus lib. II. Quum autem iusta bella suscepta sunt, sunt etiam juste gerenda, non perfidiose, non foedifrage, non acerbe, non ad internecionem, sed ita ut jus fœtale postalabet. De justis bellis etiam hic adscribam quod a Cicero scribitur Offic. lib. I, cap. 11: «Ac belli quidem æquitas sanctissime fœtali pop. rom. jure perscripta est, ex quo intelligi potest, nullum bellum esse justum, nisi quod aut rebus repetitis geratur, aut denuntiatum ante sit quam indictum». TURN.

49. *Se et suos*. Pro *servos* J. V. L.

admisit *suos*, utpote cujus sensus latior et convenientior videatur. Aliter vero Gærenz. quem ad h. v. sic laudat Mos. «Quod reprobat Cærensius quorundam editorum lectionem *suos* pro *servos*, id merito facit, nam et libri in vulgata consentiunt, et ad *servos* etiam *libertos* esse referendos recte cum eodem statuas: quia hi præcipue dominorum favore in provincialium fraudem abutebantur». — Servorum enim suorum culpam præstare debet magistratus, si socios ac provinciales spoliarent, aut eorum per servos fortunas et bona ipsi diripiant. Hæc lex ad judicium pecuniarum repetundarum pertinet. Hic quidam legendum censet *se et suos*. TURN.

50. *Quodque ii*, etc. Id est, quodcumque trib. pl. sanxerint, quodecumque in comitiis plebem rogaverint, ita ut eorum rogatio vim legis acceperit, hoc ratum esto, id est, hoc debet tanquam summa lex teneri ac servari. Dubium est, an Cic. h. l. legibus plebis, quæ in comitiis ferebantur, eam vim tribuere voluerit, quæ valebat in rom. republica, ut, quidquid plebs comitiis tribuitis scivisset, hoc totum populum teneret. Vid. Liv. V, 55. — *Neve plebem*, etc. I. e. tribuni debent eligere, qui ipsis in sequentem annum succedant, tribunos. Hujus argumenti fuit lex Duillia ann. U. 305, ut, qui plebem sine tribunis reliquisset, qui-

hibessint, quodque plebem rogassint, ratum esto : sanctique sunt⁵¹ : neve plebem orbam tribunis relinquo. — Omnes magistratus⁵² auspiciū iudiciumque⁵³ habento : ex quois⁵⁴ senatus esto : ejus decreta, rata sunt. Ast n̄ potestas par⁵⁵ majorve

que magistratum sine provocatione creasset, torgo et capite puniretur. W.

51. *Sanctique sunt.* Sacrosancti et inviolata tribunitia potestas erat. Liv. III, 55 : « Ipsi quoque trib. ut sacrosancti viderentur, cujus rei prope jam memoria aboleverat, relatis quibusdam ex magno intervallo caerimoniis, renovarunt : et tum religione inviolatos eos, tum legem etiam fecerunt sanciendo, ut qui tribunis pleb. aedilibus, iudiciis, decemviris nocisset, ejus caput Jovi sacrum esset, familia ad aedem Cereris Liberi Liberique venum irent ». TURX.

52. *Omnes magistratus.* Tribuit haec lex omnibus magistratibus auspiciū, id est, ut auspicari possint, servareque de caelo ad vitanda aliorum comitia, legesque et conciones turbulenta impediendas, popularique iudicia. Hoc auspiciū sustulerat lex Clodia, qua cavebatur, ne quia per eos dies, quibus cum populo quis ageret, de caelo servaret. Quid autem sit *servare de caelo*, quod in orationibus Cicerois frequens est, nec intelligitur satis, ex Dione hic explicabo. Is enim dicit lib. XXXVIII, pag. 66, 67 : « Auspiciū illud quo de caelo servabatur, omnium maximum fuisse, semelque uno die usurpari tantum solitum esse, quam aliis auspiciis eodem die saepius opera daretur : quoniam alia auspicia vel addicerent, vel abdicarent ; istud tale fuisse ut semper comitia po. impediret, sive secunda signa darentur, sive dira. Itaque qui impedire comitia volebant, proscribere solebant, se eo

die quo haberi debebant, de caelo servaturos esse ». Hanc divinationem vocat Dio τῆν ἐκ τοῦ οὐρανοῦ μαντικὴν. Cicero *servare de caelo* dicere solet. Hujus autem legis hanc esse sententiam apparet ex Ciceronis interpretatione, cujus verba sunt, « Auspicia, ut multos inuites comitiatus probabiles impediant more ». TURX.

53. *Judiciumque.* Ut homines ad iudicium populi vocare possint, et eis ad populum diem dicere. Sic hanc legem interpretatur Cicero, cujus verba sunt, « Iudicia, ut esset populi potestas, ad quam provocaretur ». TURX.

54. *Quois.* Magis favet mori antiquo. At Mr. ad h. l. *exque his senatus esto.* Ita scripsimus cum Gorenz. ubi habent quinque Gorenz. quibus non contradicunt codd. Cr. W. Copp. Viett. b. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Starn. ubi est *exque his*, et edd. Car. Steph. Ald. Brut. ubi est *exque his* ; in edd. Par. et Lambin. est *ex quois*, in ed. Comm. c. *quis*. Sed recte movet Geraertius esse h. l. *que* transitionis : et ita laudat etiam locum Beier. ad Cic. de Off. II, 23, 80, p. 154.

55. *Par majorve.* Intercedendi, ne senatusconsultum fieret, jus erat iis solis qui eadem aut majore potestate erant quam qui senatusconsultum facere vellent, nec eo sociis tamen perscribatur auctoritas, nec ea tamen senatusconsultum erat justum et legitimum. Coelius ad Ciceronem, Fam. lib. VIII, epist. 8 : « Si quis huic senatusconsulto intercesserit, senatus placere auctoritatem perscribi, et de

prohibessit, senatusconsulta perscripta servant. Is ordo vitio vacato⁵⁶: ceteris specimen⁵⁷ esto. — Creatio magistratum⁵⁸, judicia, populi jussa, vetita, quum suffragio consciscuntur⁵⁹, optimatibus nota, plebi libera sunt.

α IV. At si quid erit, quod¹ extra magistratus cœra-

ea re ad senatum populumque referri. Et mox: « Si quis huic senatusconsulto intercessisset, senatui placere auctoritatem perscribi, et de ea re placere ad hunc ordinem referri ». Nunc autem hac lege præscribitur senatusconsultorum conservatio. Romæ senatusconsulta ad ærarium delata servabantur. *TUAX.*

56. *Is ordo vitio vacato.* *Codd.* Cr. et W. *vacatio*, cod. M. *vacato*. Quod supra dictum est, censors probrum in senatu ne relinquunt; h. l. ita ponitur, ut dicatur: ordo senatorius reliquis civibus esto exemplum virtutis ac disciplinæ. Huc facit locus Cic. de Rep. I, 34, p. 88: « Virtute vero gubernante rempub. quid potest esse præclarior? quum is, qui imperat aliis, servit ipse nulli cupiditati; quum, quas ad res cives instituit et vocat, eas omnes complexus est ipse, nec leges imponit populo, quibus ipse non pareat, sed suam vitam ut legem præfert suis civibus ». *Ma.*

57. *Specimen esto.* Ita Græci ἀγάλμα. Cf. Ernest. ad Aristophan. *Nubb.* v. 989 (993); Ruhnken. ad Timæum, p. 4-8, et me ad Plotin. de Pulchrit. p. 369-371. *Ca.*

58. *Creatio magistratum.* Hæc lex de suffragiis tabellaria est, tueturque suffragiorum libertatem in mandandis magistratibus, judicando de reo, legibus jubendis et vetandis. *TUAX.* — Hinc Gibbon. in *Hist. Inclin. et Laps. Imper. Rom.* I, cap. 6, pag. 270 ed. Lips. efficere studet creationem magi-

stratum inde ab initio rerum romanarum penes populum fuisse. *Ca.*

59. *Quum suffragio consciscuntur.* Sic libri veteres. Estque *consciscere* hac in re verbum priacum. Livius, I, 32: « Puro pioque duello quærendas censeo: itaque consensio consciscoque ». Legendum autem existimo « quum consciscuntur, suffragia optimatibus ». *TUAX.* — *Quum suffragio consciscuntur.* Cl. Puteanus legendum censuit, « quum suffragia sciscuntur », et ita, mutato tantum ordine verborum, *Car. Stephani* vetus. Hoc tamen minus probandum videtur. Codices fere dant « quum suffragio eo sciscuntur ». Reponas velim « quum suffragiis sciscuntur, ea optimatibus nota, etc. » Vide modo cap. 17. *DAV.* — *Quum suffragio consciscuntur.* Ita duo *Georenzii*, et recte. Reliqui ejus, et nostri *Cr. W.* « quum suffragio eo sciscuntur », errore ex descriptione coorto, quæ est compendium notissimum. *Ma.*

IV. 1. *At si q. erit, quod. Cærius* quid hic significet, ut plane fatear, ignoro: sed ex vestigiis veteris scripturæ legendum existimo, « At si quid erit quod extra magistratus cœratore usus sit qui cœret populus creato eique jus cœrandi dato ». *Cœratorem* autem prisci curatorem, et *cœrare* curare dicebant. Itaque in veteribus inscriptionibus reperitur, « De suo cœraverunt », pro *curaverunt*. Sententia legis est, Si extra magistratus aliqua curatione opus sit, curatorem

tore cœsus sit; qui cœret, populus creato, eique jus cœrandi dato. — Cum populo² patribusque agendi jus esto consuli, prætori, magistro populi, equitumque, eique, quem produnt patres consulum rogandorum³ ergo; tribunisque, quos sibi plebes rogassit, jus esto cum patribus agendi; iidem⁴, ad plebem, quod cœsus erit⁵, ferunto. — Quæ cum populo⁶, qua-

populus creato. Sic, ut appellat Varro, L. L. lib. IV, pag. 6, *Vicuri*, id est, curatores viarum, creabantur. Sic ad Att. I, Epist. 1: «Thermus est curator viæ Flaminie». Id adeo cavet, quia sæpe senatus istas curationes mandare solitus erat, ut curam rei frumentariæ mandavit Pompeio. TUAN.

2. *Cum populo*. «Agere cum populo, inquit Gellius, XIII, 15, est rogare quid populum, quod suffragiis suis vel vetet, vel jubeat». Agere cum patribus est ad senatum referre. More majorum dictator, eos. trib. pl. interrex et præfectus urbis, dumtaxat cum patribus agere poterant. TUAN.

3. *Rogandorum*. Rogare est rogatis suffragiis creare. Cicero, de Divin. I, 17: «Nonne et augurum et aruspicum comprobatur disciplinam? qui quam tabernaculum vitio cepisset imprudens, quod inauspicato pomerium transgressus esset, comitia rogandis consulibus habuit». Mox: «Quos sibi plebes rogassit», id est, creaverit. TUAN.

4. *Iidem, ad plebem*. De senatus decretis sæpe ad plebem (nam populum convocare non poterant) trib. ferre solebat, sed et alii quoque magistratus ad populum. Coelius de senatusconsulto, Fam. lib. VIII, Ep. 8: «Si quid de ea re ad populum plebemve opus esset, ut Servius Sulpitius, M. Marcellus cons. præf. tribus-

naque pleb. quibus eorum videretur, ad pop. plebemve referrent, quod ii non talissent, uti quicumque deinceps essent, ad pop. plebemve ferrent». Asconius: «Itaque in omnibus senatusconsultis, quibus aliquem solvi legibus placebat, adjici erat solitum, ut de ea re ad populum ferretur». Sed hic cœsus liberum permitti jus ferendarum rogationum ad plebem tribus plebis. Quod jus eis ademeral Sulla, imminata tribunibus potestate. TUAN.

5. *Quod cœsus erit*. Turnebus edidit «quod cœsus erit»; ac ita Lambinus rescribendum putavit. At quum codices exhibeant «quod cœsus erit», omnino repemendum, «quod cœsus erit», ut olim jussit Lipsius, Antiq. Lect. II, 2, eumque merito Gebhardus est sequutus. DAV.

6. *Quæ cum populo, etc.* Cr. «quæ cum pop. quæque quum in patribus», cod. M. «quæcumque populo quæcumque in patribus», cod. W. plane ut vulgo editur; Copp. Viett. b. «quæ cum pop. quæcumque in patribus». Duo Coer. «Quicumque pop.»; unus: «quicumque pop. quæcumque in patribus»; unus etiam: «quæque pop.» Edd. Asc. 1 et 2, «quæcumque in populo, quæcumque in patr.» Edd. Cr. Herw. Par. Car. Stephan. Ald. Brut. Lamb. Goth. «quæ cum populo, quæcumque in patribus». Vulgata fluxit ex Comm. cui plurimi scripsi favent.

que in patribus agentur, modica sunt. — Senatori, qui nec aderit⁷, aut causa, aut culpa esto. — Loco⁸ II senator, et modo orato : causas populi teneto. — Vis in populo⁹ abesto. Par, majorve potestas¹⁰ plus valeto. Ast qui turbassit¹¹ in agendo, fraus actoris

Gær. conjicit « quæque eum pop. » ut que transeuntis sit. Quod ferrem; neque vero desidero. Pro *agentur* cod. Cr. *aguntur*, quod eadem de causa reprobandum est, de qua supra *prodeunt* mutatum volumus in *prodeunt*. Ad v. *modica sunt* Ern. hæc : i. e. modesta, ne inde turbæ orientur. Ma.

7. *Senatori, qui nec aderit, aut causa, etc.* Locus est integer, et ab omni mendo purus : quamvis eum Manutius existimavit esse mendosum, itaque emendandum censuerit, « senatori, qui nec aderit, nec loco, aut modo dixerit, aut causa, aut culpa esto ». Sed non eget emendatione; loquitur enim hic de absentia senatoris tantum : vetatque abesse senatorem sine probabili causa, alioqui culpam contraxisse statuit. Cetera quæ sequuntur, « Loco senator et modo orato » : ea quoque mendo vacant, et ita legi debeat. Ubi *orato* positum antiquo more pro dicitur, agito. *Nec aderis* autem dictum pro *non aderis*. *Nec pro non*, antique. LAMBS.

8. *Loco*. Loco dicitur rogatus, modo non infinitus. Ut aliqui qui dicendo diem eximere solebant, quadam potius ambitione quam resp. utilitate. Quo autem loco quis kal. jan. rogatus sententiam fuerat, toto anno dicebat. Tranquillus in Julio, cap. 21 : « Ac post novam affinitatem Pompeium primum rogare sententiam cepit, quam Crassum soleret : essetque consuetudo, ut quem ordinem interrogandi sententia consul kalendis januariis semel instituisset, eum

toto anno conservaret ». TUMAS.

9. *Vis in populo*. Si quando cum populo agatur, nihil per vim agatur, et plus valeat magistratus intercessio, eique pareatur. TUMAS.

10. *Par majorve potestas*. Hoc refertur ad interdicendum et provocandum, ut par aut major magistratus jus habeat interdicensi et ut a minore magistratu ad eam appellari possit. W.

11. *Ast qui turbassit*. Hab. permitt. codd. « Ast quid turbassitur ». Ad h. l. sic Dav. et Mr. — *Ast qui turbassitur*. Victorius et Turnebus ediderunt *ast quid*; Lambinus autem « si quid turbassitur ». Cl. Puteano placuit, « ast quod turbassit »; mihi, « ast quom turbassitur ». Dav. — *Ast quid turbassitur*. Ita dedimus eum Gœrens. ex quatuor ejus codd. idemque se fecisse ait Seb. neque vero fecit. Sensus est, quem ipse Noster infra cap. 19, 42, exponit : « simulatque turbari ceptum sit ». Sed tum vel Lambini si recipiendum post *ast*, quod his fecimus, vel *quid* sanendum pro *quidquid* (ut Noster quod posuit ad Fam. IX, 26, *loquor, quod* [pro *quidquid*] *in solum*) : vel hoc ipsum (*quidquid*) rescribendum, quum repetita vox, limeola olim transversa supra scripta, facillime potuerit interscidere. *Turbassitur* est in omnibus Gær. et nostris codd. nisi quod simplex *s* est in cod. M. *turbassit* vero est in edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Comm. idque reperit Ernest. in ed. Ven. 1494, Mediol. et MS Gneif. quare non erat quod diceret Gær. omnes, sine exceptione,

esto¹². Intercessor rei malæ, salutaris civis esto.— Qui agent, auspicia servanto; auguri¹³ parento; promulgata, proposita, in ærario¹⁴ cognita, agunto; nec plus,

scriptos habere turbassitur. — Ast quid = est in edd. Par. et Ald. = Ast qui = in edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Comm. Brut. Goth. Verb. Davis. = At qui = in ed. Sturm. Corradus in Questura, p. 351, legi vult = ast qui turbassit =, quod placet etiam Ernesto, et ego quoque malim (nisi superior ratio probetur), quam *ast* accipere pro *at si*. Ma.

12. *Fraus actoris esto*. Frans hoc in loco pœnam denotat; et = fraudem Veteres pœnam vocasse = testatur Servius ad Æn. XI, 708. Vide sis Horatium, lib. II, Od. XIX, 20, et Carm. Secul. vs. 41, ac nos lib. II, 24. Dav. — *Fraus actoris esto*. Quinque Gœr. nostrique codd. Cr. W. et M. Copp. Vict. b. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Car. Steph. Brut. (qui præfert *actoris*), Sturm. habent *actoris*. Sed *actoris* habent reliqui, a quibus male discesserunt Ernest. et Wagn. quum ipse Noster infra c. 19, 42, dicat: = quod vero actoris jubeo esse fraudem =. Ma.

13. *Auguri*. Davius addit *publico*, qui ad h. l. sic insertionem suam defendit: Vulgo mediam vocem (sc. *publico*) prætermittunt. Eam tamen agnoscunt omnes nostri præter unum Parisiensem. Vide Festum in = publici augures = et supra lib. II, c. 8. Infra tamen cap. 19, ea vox in MSS omititur. — *Auguri publico parento*. Vocem *publico* habent omnes Gœrenz. codd. nostrique Cr. W. Copp. Vict. b. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Par. Car. Steph. Ald. Brut. Sturm. Lamb. Goth. Neque inde, quod non legitur ea vox infra cap. 19, 43, sequitur, eam hoc loco a Cicer. non fuisse scriptam. Ad v. *auguri* subaudiendum

esse monet Ernest. *obnuntianti*. Ma.

14. *In ærario cognita*. Quis patet in ærario mendosum non esse? Interpres tamen, ut sincerum et apertum, tacitus præterit: cui quia plurimum tribuo; veritus interdum sum, ne sine causa de mendo suspicarer. Sed profecto non inanis est nostra suspicio; non enim aut ita hoc potest conjungi = proposita in ærario =, aut hoc modo = in ærario cognita =. Nam neque, siquid agendum cum populo esset, proponebatur in ærario neque cognoscatur. Proponebatur autem in foro, ut populus cognosceret: deinde agebatur; et populus de re jam cognita suffragium ferebat. Quare, nisi esset contra meam institutum aliquanto liberior conjectura, libenter legerem = proposita in foro, cognita agunto =; vel sic etiam, = promulgata in foro, cognita agunto =: nam *promulgare* est proponere, quasi pro vulgare; ut ait Festus. P. MAE. — *Promulgata, proposita in ære, cognita agunto*. Ita dedimus ex conjectura Gœrenzii, eaque facillima: nam quod omnes libros occupat *arario*, sensum vel nullum habet, vel admodum languidum, qualis is est quem extorait Ern. = Si verum hoc est, dicens, significat: que reperta sunt in ærario inter tabulas publicas, sc. alio tempore promulgata et non perlata, que paulatim ad oblivionem venire et sublata negligentia =. Wagn. vel cum Manutio vult in *foro* (quod præferbat etiam Rath.), vel deleri vult verba in *arario*; Schefferus Gruteri partibus se applicat, quod fecit etiam Gœr. in ed. min. Sensus est: = quemcumque promulgata sunt. ea proponantur in ære inscripta, ut

quam de singulis rebus, semel¹⁵ consulunto; rem populum docento; doceri¹⁶ a magistratibus privatisque patiunto. — Privilegia¹⁷ ne irroganto; de capite civis¹⁸, nisi per maximum comitiatum, ollosque, quos

de cognitio agi possit ». Ita Gørenz. Schützius verba « in arario cognita » inter duas distinctiones posuit, sed probat rationem Gørenzil. Ma. — Antequam magistratus vel tribunus pl. legem in comitiis ferret, i. e. cum populo ageret, proponebat legem suadendam publico loco per trinandinum, i. e. per xxvii dies, ut quisvis eam legere posset. Vid. P. Manutius de Legibus Roman. cap. 34. W. — *Agunto.* Cum populo. Cicero hac de re pro Flacco, cap. 7, sic scribit: « Nullam enim illi nostri sapientissimi et sanctissimi viri vim concionis esse voluerunt. Quae sanciret plebs, aut quae populus juberet, summota concione, distributis partibus tributim, et centuriatim descriptis ordinibus, classibus, aetatibus, auditis auctoribus, re multos dies promulgata et cognita, juberi vetarique voluerunt ». TURN.

15. *Nec plus quam de singulis rebus semel consulunto.* Delet tñ *semel* Victorii editio ejusque tradux Manutiana, sed retinet duo MSS Pall. editionesque ceterae. Gruterus inter fabulandum calide conjecerat *simul*. GAVR. — *Ne plus, quam de singulis rebus simul consulunto.* Id est, ne de pluribus simul rebus, quam de una, consulunto. Receptimus autem Grateri lectionem, probatam Ernesto et Wagnero. Scribæ, quum sive constructionem non recte caperent, sive pravum *semel*, quod irrepserat, sensu carere viderent, abjecerunt vocem genuinam et veram. *Semel* est in plerisque Gørenz. et Davis. nostris Cr. W. M.

Copp. Viect. b. edd. vett. quae ad manum sunt, omnibus, exceptis Ald. et Comm. Ma.

16. *Doceri.* Sic Maniliam legem Cicero suavit: sic privati data a magistratu concione pro Rostris populum docebant. Cicero ad Atticum, lib. IV, Epist. 2: « Quum subito ille in concionem ascendit quam Appius ei dedit ». Et in Vatini. cap. 10: « In illo, inquam, augurato templo ac loco collocaris, quo auctoritatis exquirenda causa, ceteri trib. pl. principes civitatis producere consueverunt ». Ac qui leges ferebant, latores: qui suadebant in concione, auctores dicebantur: ut infra cap. 15: « Itaque isti rationi neque lator quiaquam est inventus, neque auctor bonus ». Proinde in Vatini. scripsit Cicero, cap. 10: « auctoritatis exquirendae causa ». TURN.

17. *Privilegia.* Leges sunt in privos, id est, singulos homines latae. Cicero pro Domo, cap. 17: « Vetant leges sacrae, vetant XII Tab. leges privatis hominibus irrogari: id est enim privilegium ». TURN.—*Est privilegium lex,* quae fertur in unum aliquem hominem et singularem causam, vel in commodum, vel in detrimentum: ita lex Manilia erat privilegium in honorem Pompeii. W.

18. *De capite civis.* Hujus legis Cicero in oratione pro Sext. cap. 30, sic meminit: « Cur, quum de capite civis et de bonis proscripti ferretur, quum et sacris legibus, et XII Tab. sancitum esset, neve privilegium irrogari, neve de capite civis nisi comitiis centuriatis rogari, nulla vox est

censores in partibus populi locassint, ne ferunto. — Donum¹⁹ ne capiunto, neve danto, neve petenda, neve gerenda, neve gesta potestate. Quod quis earum rerum migrassit, noxiæ poena par esto²⁰. — Censores²¹ fide legem custodiunto. Privati ad eos acta referunto; nec eo magis²² lege liberi sunt ».

12 V. Lex recitata est¹. Discedite, et tabellam jubebo dari.

audita consulum? Maxima autem comitia centuriata appellat: partes populi, classes et centurias. Hæc lex est de judicio populi. ΤΥΧΗ.

19. *Donum*. Hæc lex et ambitum et sordidam magistratum avaritiam tollit. Igitur ad ambitum et pecunias repetendas pertinet. Quin et Cincias muneralem legem tulerat, qua caverat, ne cui liceret munus accipere. ΤΥΧΗ.

20. *Noxiæ poena par esto*. Cod. Cr. = noxiat poenæ parento »; cod. W. = noxiæ poenæ parento », cod. M. = noxiæ poenæ parento ». Copp. Victt. b. = noxiæ poenæ par esto ». M. — Ducker. de Latin. vet. Jurisconsult. ibiq. Alciatus, pag. 9, sq. = At *noxius* solummodo de maleficio ipso dicitur, nec tam generali significatione accipitur, sicut *noxa*. Sequuntur hæc ipsa verba legis Tullianæ. Ruhkenius ad Terent. Eunuch. V, 2, 13: = *Noxia* vere adjectivum, subintellecto *culpa*, vel *res*, semper significat culpam, injuriam, peccatum; *noxa* culpæ poena, unde *noxa dare*, et hinc quodvis detrimentum ac damnum. Sic discrimen constituit Oudendorp. ad Suet. Cæsar. cap. 81 ». Antea alii aliter de hoc discrimine præceperant. Vide Duckeri lib. laud. p. 10—23. Ca.

21. *Censores fide legem custodiunto*. Vulgo *ensoris*; et favent plerique codices, qui dant « censoris fidem le-

gem custodiunto ». Nihilominus tamen minus editiones Ascensii Victorique sequor: hanc enim curam censoribus dedit Cicero, pro ut liquet ex hujusce libri cap. 20. Ac *censores* quidem diserte representant Eliena. et Pal. quart. Dav. — *Censores fide legem custodiunto. Fide est fideliter*. Quod quum non cogitarent librarii et editores, a recta descriptione aberrarunt. Quinque Gær. et nostri Cr. W. habent « censoris fidem », cod. M. = censoris fidem », Copp. Victt. b. = censoris fide ». Edd. Lamb. et Sturm. = censoris fide ». M. — *Censores fide legem*. Censores hac lege constituuntur Νομοφύλακες. Quod addit, « privati ad eos acta referunt »; morem antiquum significat, quo qui magistratu abierant, apud magistratum privati, magistratus gesti rationem reddebant: quod εὐθύνοθαί Græci dicant. ΤΥΧΗ.

22. *Nec eo magis*. Quum rationes retulerint, et de ipsis censes præjudicarent, nihilominus liceat eos in judicium vocare et apud magistratum accusare. ΤΥΧΗ.

V. 1. *Lex recitata est*. Ut in concione primum a præcone solebat lex scriba subjiciente, recitari, mox dicendo suaderi, postremo tabella populo dari, quum in suffragium mittebatur, ab eo qui legem ferebat, populumque discedere jubebat; quod

QUINT. Quam brevi, frater, in conspectu posita est a te omnium magistratum descriptio! sed ea pæne nostræ civitatis, etsi a te paullum allatum est novi. — MARC. Rectissime, Quinte, animadvertis. Hæc est enim, quam Scipio laudat in libris², et quam maxime

verbum, inquit Asconius, significabat, ut in suam quisque tribum discederet, in qua suffragium erat laturus: ita hic legum rogationes imitatur. Ceterum lege recitata privati dicebant, qui legem suadebant, deinde sitella deferebatur ad tribuum sortitionem, quo in suffragium ordine mitterentur: sitella delata æquabantur sortes, quæ ducendæ erant in sortitione tribuum, mox sortitio fiebat, postremo populus in suffragium ibat. TURÆ. — *Disce rem et tabellam*. Vulgo « disce rem », ad h. l. sic Mr. Codd. Cr. W. et M. *discere*, Copp. Vict. b. *discedere*, et inter utramque lectionem fluctuant etiam codd. Gœr. Legitur etiam *disce* in edd. Car. Stephan. et Brut. (qui lectionem laudat Ald. *disce et*). In varr. lectt. edd. Crat. et Herw. est *dissere*. Mihi, quidquid obloquatur Gœr. Davisi conjectura *discedite* [id est, in suam quisque tribum ad tabellam accipiendam, qua suffragium ferebatur. WAON.] placet, quum singularis numerus non conveniat allocutioni duorum, neque ea lectio codicum auctoritate plane destituatur. — *Disce rem*, i. e. jam explicabo vobis legem et tabellam jubebo dari ad suffragia afferenda legemque sciendam, ut fieri solet in comitiis. Sic supra § 11 dictum est: « rem populam doceo ». Vid. P. Manutius de Leg. Rom. cap. 35. W. — *Tabellam*. Nam qui legem ferebat, tabellam dari populo jubebat. TURÆ.

2. *Quam Scipio laudat in libris*. Nihil divertunt ab hac lectione Pall.

neque Gulielmiani: retinentque editiones meliores, puta Aldi atque Victorii. GAUR. — *Quam Scipio laudat in libris illis*. Non potui ferre Cicero nem balbutientem; quare recepi, quod jam fieri volebat Turn. in primo comment. quodque est in edd. Lamb. et Comm. *illis*, probatum Bruto, Bathio, Gœrenzio et receptum a Sch. Ita noster § 13 nostri cap. « pleraque sunt dicta in illis libris »; cap. 17, § 38: « etsi satis dixit pro se in illis libris Scipio »; cap. 14, § 2, et « in illis libris tractata sunt diligentius ». His omnibus locis de libris de Republica sermo est, et additur *illis*, quamquam non sequitur pronomen relativum. Nihil agit Schefferus, verba *in libris* ejici jubens. Locus autem, quem significat Tullius, in libris nuper repertis ita legitur lib. II, 23, pag. 177: « Itaque ista æquabilitas atque hoc triplex rerumpublicarum genus videtur mihi commune nobis cum illis populis fuisse. Sed quod proprium sit in nostra rep. quo nihil possit esse præclarior, id persequar, si potero, subtilius, quod erit ejusmodi, nihil ut tale ulla in republica reperitur. Hæc enim, quæ adhuc exposui, ita mixta fuerunt et in hac civitate et in Lacedæmoniorum et in Carthaginiensium, ut temperata nullo fuerint modo. Nam in qua rep. est unus aliquis perpetua potestate, præsertim regia, quamvis in ea sit senatus, ut tam fuit Romæ, quum erant reges; et ut sit aliquod etiam populi jus, ut fuit apud nostros reges; tamen illud ex-

probat temperationem reipublicæ³; quæ effici non potuisset, nisi tali descriptione magistratum. Nam sic habetote, magistratibus, iisque, qui præsent, contineri rempublicam, et ex eorum compositione, quod cujusque reipublicæ⁴ genus sit, intelligi. Quæ res quum sapientissime moderatissimeque constituta esset a majoribus nostris, nihil habui, sane non multum, 13 quod putarem novandum in legibus. — ATT. Reddes igitur nobis, ut in religionis lege fecisti, admonitu

cellit regium nomen, neque potest ejusmodi resp. non regnum esse et vocari. Ea autem forma civitatis mutabilis maxime est hanc ob causam, quod unius vitio præcipitata in perniciosissimam partem facillime decidit. Nam ipsam regale genus civitatis non modo non est reprehendendum, sed haud scio an reliquis simplicibus longe anteponendum, si ullum probarem simplex reip. genus: sed ita quoad statum suum retinet: is est autem status, ut unius perpetua potestate et justitia omnique sapientia regatur salus et sequabilitas et otium civium. Desunt omnino ei populo multa, qui sub rege est; in primisque libertas, quæ non in eo est, ut justo utamur domino, sed ut nullo... Vid. ib. A. Mai. Ma.

3. *Hæc est enim quam Scipio laudat in libris, et quam maxime probat temperationem reip.* Ita codices. Verum Lambinus emendabat, « hæc est enim quam Scipio laudat in libris illis, et quam maxime probat, temperatio reip. » Nihil opus; hujus enim constructionis non desunt exempla. Aristoteles de Rep. II, 10: ἔν δὲ ποιούτων τῆς ἀμαρτίας ταύτης ΙΑΤΡΕΙΑΝ, ἀτρικς καὶ ἐν πολιτικῇ ἀλλὰ δυναστωτικῇ. Plantas, Cureul. act. III, v. 63: « Ut ei detur, quam isteic emi virgi-

nem ». Ac in Mercat. act. II, sc. 1, 6: « Ei ne noceret, quam domi ante habui capram ». Vide sis et Donatum ad Terentii Andr. Prol. v. 3. DAVIS. — *Temperationem*. Moderatam quamdam reip. mixturam. Non enim simplex erat, sed ex omnibus temperata generibus. TURAN. — *Cannegieter. de Notis*, pag. 343: « Præstat forte: *temperatio nostre reipublicæ* ». — Siccine vero? Hoc pacto primum jugalibus elegantiam loci, quæ inest in *attractione* quam grammatici appellant. Deinde hæc verba: « quæ maxime probat temperationem reipublicæ », universe sunt accipienda de omni republica. Scipio enim in *libris (sc. de Republica)* in quavis republica instituenda ac temperanda maxime probaverat *hanc*, id est, romanam; sive Scipio professus erat, nullam omnino rempublicam tam sapienter temperatam esse quam romanam. Cicero de Rep. I, 21: « sed etiam quod memineram peraspe te (Scipionem dicit)... docere, optimum longe statum civitatis esse eum, quem majores nostri nobis reliquissent ». CA.

4. *Quod cujusque reip.* Nam ex iis qui præsent rerumpubl. genera cognoscimus, ut tyrannidem, monarchiam, oligarchiam, aristocratiam, democratiam. TURAN.

et rogatu meo, sic de magistratibus; ut disputes, quibus de causis maximè placeat ista descriptio. — MARC. Faciam, Attice, ut vis; et locum istum totum, ut a doctissimis⁵ Græciæ quæsitum et disputatum est, explicabo, et, ut institui, nostra jura⁶ attingam. — ATT. Istud maxime exspecto disserendi genus. — MARC. Atqui pleraque sunt⁷ dicta in illis libris; quod faciendum fuit, quum de optima republica quæreretur. Sed hujus loci de magistratibus sunt propria¹⁴ quædam, a Theophrasto⁸ primum, deinde a⁹ Dione stoico quæsitâ subtilius.

5. *Doctissimis.* A philosophis. T.

6. *Jura attingam.* Sic lib. II: « Et ego in hoc omni sermone nostro, quod ad cumque legis genus me disputatio nostra deduxerit, tractabo quoad potero ejus ipsius generis jus civile nostrum ». Igitur romana jura et instituta eam philosophorum disputatione miscbit, ut mox, in consule et tribuno. TURAN.

7. *Atqui pleraque sunt dicta... quum de optima r. quæreretur.* Ausus sum ejicere verborum illam trigam, quæ abundant editiones « quod faciendum fuit »: quia nihil hic agunt, et quoniam abiciant duo optimi libri MSS. S. Victor. quartus Palat. Gaur. — *Atqui pleraque sunt*, etc. Cod. M. *Atque.* Tum restitimus Ciceroni, quod nunquam auferri debuit, verba « quod faciendum fuit », quæ habent codd. Cæsar. et nostri, præter cod. M. omnes, itemque edd. vet. nisi quod Rathius ea abesse ab ed. Ven. 1494, annotavit. Libros de Rep. sæpius Notster landat ita, ut h. l. vide modo paullo superius § 12, « in libris illis ». Dav. Ernest. Bip. Wagn. Gruterum sequuti sunt. Ceterum hic ipse locus, quem significat Noster, perit in libris de Rep. Vide modo A. Mai. ad Cicer.

de Republ. II, 29, extr. p. 188. Ma.

8. *Theophrasto.* De Theophrasto sic de Finibus, lib. V, cap. 4, scribit, « Omnium fere civitatum non Græciæ solum, sed etiam Barbariæ ab Aristotele mores, instituta, disciplina: a Theophrasto leges etiam cognovimus. Quumque uterque eorum docuisset qualem in rep. principem esse conveniret, pluribus præterea quum scripsisset, qui esset optimus reip. statua: hoc amplius Theophrastus, quæ essent in rep. inclinationes rerum, et momenta temporum, quibus esset moderandum utrumque res postularet ». TURAN.

9. *A Dione.* Legendum puto, a *Diogene Stoico*, qui Babylonius vocatus est, cujus Antipater discipulus fuit, ut Antipatri Panætius. Cicero, de Divinat. lib. II, cap. 43: « Quibus etiam Diogenes Stoicus concedit aliquid ut prædicere possint dumtaxat quali quisque natura ». Et tertio Offic. cap. 12: « In hujusmodi causis aliud Diogeni Babylonio videri solet, magno et gravi Stoico ». TURAN. — *A Dione Stoico.* Turnebus rescribit a *Diogene Stoico*. Diogenem tamen Stoicam de rep. scripsisse non liquet; et Stoicus fuisse videtur is Dion, cujus

VI. ATT. *Ain'*¹ tandem? etiam a stoicis² ista tractata sunt? — MARC. Non sane, nisi ab eo, quem modo nominavi, et postea a magno homine et in primis erudito, Panætio³. Nam veteres⁴ verbo tenus⁵, acute illi quidem, sed non ad hunc usum popularem atque civilem, de republica disserebant. Ab hac familia⁶ ma-

metainit Laertius, VII, 190, 192, ut a codicum scriptura prorsus steterim. DAV. — *A Diogene Stoico*. Ita pro *Dione* est scribendum, ut jam monuit Turn. De eo loquitur Diogen. Laert. VI, 190 et 192. Nam qui ibi nominatur *Dion*, non est scriptor. W. — Idem sentit van Lynden in Dissert. de Panætio Rhodio, philosopho Stoico, pag. 84, et Sch. in Summar. horum librorum, p. 32. Ma.

VI. 1. *Ain' tandem?* Cod. M. et edd. Asc. 1, 2, *an tandem*. Ma.

2. *A Stoicis*. Quorum philosophia omnis a rebusp. abhorrere videbatur, quod civem nullam nisi sapientem putarent, nullam civitatem nisi e sapientium cœtu constantem. TUAN.

3. *Panætio*, Scipionis Africani Minoris amico et præceptore. Multas scripsit libros, in his opus de Officiis, quod Cicero in suis de hoc argumento libris sequutus est; cuius philosophi res et scripta explicata sunt in disputatione singulari, quam nostro præsidio defendit ann. 1802, eruditissimus van Lynden, scholarum nostrarum illo tempore auditor. W.

4. *Nam veteres*. Id est, veteres Stoici, videlicet Zeno (Diog. Laert. VII, I, 4), Cleanthes (ibid. VII, v. 175), et Chrysippus (ib. VII, vii, 188). De Chrysippo erudita nuper prodiit commentatio F. N. G. Daguët, Lovanii, 1822, ubi de Chrysippi *περί πολιτείας*; libris agitur, p. 331—333. Rathius pro *veteres* præter necessitatem corrigi volebat *ceteri*, sc. præter

Dionem et Panætium; neque vero docuit, quisnam fuerit ille Dion, quem nemo novit. Ad rem cf. Cic. de Rep. III, 4, p. 223. Ma.

5. *Verbo tenus*. Id est, ut in sua de rep. disputatione non nisi contem- plationem sequerentur, neque vero de eo loquerentur, quod ad vitæ civilis usum pertineret. Ma. — *Van Lynden* l. l. pag. 84, sq. « Diogenes igitur et Panætius, ut doctores Lælii aliorumque Romanorum, ad usum popularem atque civilem, i. e. Romanorum ingenii accommodatum, de magistratibus scripserunt: Veteres illi, Zeno, Chrysippus, *verbo tenus*, i. e. non ad ipsius rei actionisque usum, sed ad scholæ disputationem, de magistratibus scripserant: ὡς ἐν λόγοις, ut inquit Plutarchus de Repugnantiis Stoicorum, pag. 1033, B. [tom. V, p. 210, Wyt.] Ἐπι τοίνυν πολλά μὲν ὡς ἐν λόγοις, αὐτῷ Ζήνῳ, πολλά δὲ Κλεάνθῳ, πλείω δὲ Χρυσίπῳ γεγραμμένα τυγχάνει περὶ πολιτείας καὶ τοῦ ἀρχεῖσθαι καὶ ἀρχεῖν, καὶ δικάζειν καὶ ῥητερεύειν ἐν δὲ τοῖς βίοις οὐδένος ἐστὶν ἰσχυρῶν οὐ κρατητῆριαν, οὐ νομοθεσίαν, οὐ πάροδον εἰς βουλὴν, οὐ συναγορίαν ἐπὶ θυσιαῶν, οὐ κρατεῖαν ὑπὲρ πατρίδος, οὐ πρεσβείαν, οὐκ ἐπιδοσὴν ἀλλ' ἐπὶ ξένῃς, ὡσπερ τινὸς λωτοῦ, γευσάμενοι σχολῆς, τὸν πάντα βίον, εὐ βραχὺς, ἀλλὰ παμμήκη γενόμενοι, διήγαγον ἐν λόγοις καὶ βιβλίοις καὶ περιπέτοις, κ. τ. λ. Ad v. *verbo tenus* vid. Liv. XXXIV, 5, p. 773 Drak. ibiq. interpret. Ca.

6. *Ab hac familia*. Id est, cuius

gis ista manarunt, Platone principe. Post Aristoteles illustravit omnem hunc civilem in disputando⁷ locum, Heraclidesque⁸ Ponticus, profectus⁹ ab eodem Platone. Theophrastus vero, institutus ab Aristotele¹⁰,

ego sum sectator, videlicet Academicorum. Ita plane Noster, de N. D. I, 5: « Qui autem mirantur, nos hanc potissimum disciplinam sequuntos »: ubi item, nomine non præposito, scholam Academicam intelligit. Gœrenzius in ed. min. receperat lectionem « ab Academica familia », quam est conjectura Schefferi, qui vel ita, vel « ab Academicorum familia » legendum esse suspicatus fuerat; sed præter necessitatem, quamquam ille assentientem nactus est Rathium. Non magis admittenda est Walkeri conjectura, qui ad Cicer. de N. D. I, 33, coniecit « ab alia familia »; neque vero *ab illa*, ut est in notulis Rathii. Ma. — *Ab hac familia*. A Peripateticis et Academicis, ut ait Cicero, de Finibus, lib. IV, copiose tractatus est locus civilis, quem πολιτικὸν dicimus. Lib. III quoque de Orat. eos appellatos esse dicit philosophos πολιτικούς. Igitur ab iis philosophis Academicis et Peripateticis ista profecta sunt. *Ab hac* dixit, quod paullo ante Theophrasti mentionem fecisset. Non deest qui legendum censeat, « Ad hanc familiam ». Turan.

7. *Hunc civilem in disputando locum*. *Civilem locum* bene Wagn. intelligit illud argumentum vel eam argumentorum, ut ait Quintilianus, sedem, ex quo ea, quæ ad civitatis administrationem spectant, promuntur; *in disputando*, quod est philosophi, opponitur dictioni *in dicendo*, quod est oratoris. Desiderat tamen, quum sit paullo insolentius dictum, « civilem philosophiæ locum ». Cui opponit

Gœr. locum Cicer. Partitt. 23, 78: « quæ sint in disputando vera, quæ falsa ». Quod vero h. l. optime se habet, nostro loco non item commodè dicitur; et recte sentiebat Wagn. non bene conjungi posse « illustravit... in disputando ». Quare ego cum Rathio facio, qui, vocem *in* ex ultimas præcedentis vocabuli litera ortam esse suspicatus, coniecit: « illustravit omnem hunc civilem disputando locum ». Quamquam ita non satis probatur contortus verborum ordo. Ma.

8. *Heraclides*. Hic ex Heraclæ Pontici urbe fuit, Platonis discipulus et familiaris, a quo etiam profectio nem in Siciliam parante, scholis est præfectus. Hiç draconem cicuravit adeo, ut et una v^ocentem, et in eodem cubili recubantem haberet. Ejus hodieque quoddam breviarium exstat de quibusdam rebuspubl. Turan. — *Heraclides Ponticus*, nobilis philosophus, Platonis auditor, multos scripsit libros, qui perierunt. Nam qui hodieque sub ejus nomine fertur liber de Allegoriis Homeri, recentioris cujusdam est scriptoris Heraclidis. Vid. Fabricius, Biblioth. Græc. vol. II, pag. 302. W. — Adde Kœleri Commentat. ad Heraclid. de rebuspubl. pag. XXI. Ca.

9. *Profectus ab eodem Platone*. Quum Aristoteles, non minus ac Heraclides Ponticus, Platone magistro sit usus; omnino rescriperim « profecti ab eodem Platone ». Ita uterque discipulus, in hoc participio continetur. Dav.

10. *Institutus ab Aristotele, habitus*.

habitavit, ut scitis, in eo genere rerum; ab eodemque Aristotele doctus Dicæarchus¹¹ huic rationi studioque non defuit. Post a Theophrasto Phalereus ille Demetrius, de quo feci supra mentionem, mirabiliter doctrinam¹² ex umbraculis¹³ eruditorum otioque, non

vit, ut scitis, in, etc. Nemo est ausus sequi magnum Turnebum hanc lectionem primo producentem: sed quum eam quoque asserant S. Victoris, Pal. tert. Fabr. nihil relinquatur amplius dubii, eam verissimam esse. Est igitur *habitavit* ἐνεφλοχόρησεν, ut idem explicat, plurimum se dedit; simile quid Tusculanis restitimus in crepundiis. Vulgatum *abundavit* putidum plane est glossema. Gaur. — *Habitavit, ut scitis, in eo genere rerum.* Multum diuque versatus est. Ascensius autem, Victorius, Lambinus et Aldus nepos male prorsus ediderunt « abundavit ut scitis, etc. » Nam Turneb. S. Victoris, Pal. tert. Fabr. Paris. Eliens. Harleian. pr. sec. Med. Ball. editio pervetus, et Ven. 1471, lectionem, quam Gebhardo præeunte sequutus sum, merito repræsentant; eaque elegantissima est locutio. Noster, Philipp. XII, 1: « Hic etiam fautores Antonii, quorum in vultu habitant oculi mei, tristiores videbam ». Idem de Orat. II, 38: « Illi autem, qui hoc solum colendum docebant, habitarent in hac una ratione tractanda ». Vide sis et cap. 72. Dav. — *Habitavit, ut scitis.* Nihil certius lectione *habitavit*, eamque repræsentant plerique Gœr. nostri codd. Cr. (*abitavit*), W. M. Copp. Vict. b. edd. Crat. Herw. (hæc in varr. lectt.) Asc. 1, Brut. Ald. Grævius ad marg. ed. Comm. ubi est *abundavit*: « *habitavit*, ita Tertullianus loquutus est ». Lectionem nostram præfert etiam Gesnerus in Thesuro L. L. v. *abundare*, quod

hac in constructione ne latissimum quidem est. Ma.

11. *Dicæarchus.* Ex Messana urbe Siciliae fuit, Aristotelis auditor, philosophus, rhetor et geometres. De Spartanorum republ. ac legibus scripsit. Scripsit et τρικλιτικὸν de rep. Corinthiorum, Pelinæorum et Atheniensium. Turw.

12. *Doctrinam, etc.* Elegans metaphora, qua item de Demetrio Phalereo usus est Cicero in Bruto, cap. 9, § 37: « Delectabat magis Athenienses, quam inflammabat; processerat enim in solem et in [omittit in Era.] pulverem, non ut e militari tabernaculo, sed ut e Theophrasti, doctissimi hominis, umbraculis ». Vide præterea de Orat. I, 34, et in Orat. cap. 19. W.

13. *Ab umbraculis.* Budæus doctum a σκιαμαχία, id est, umbratili pugna existimat. Sententia est, Civilem doctrinam et disputationes de republ. non solum sub tecto scholisque philosophorum exercuit, verum et ad justum prælium descendit, ac disciplinam civilem e schola et otio philosophico in concertationes forenses et reip. gerendæ contentiones Demetrius Phalereus produxit. Nam temp. Atheniensem non solum diu administravit, verum etiam emendavit et ordinavit. Quæ de re commentario etiam, ut Strabo, lib. IX, p. 609, refert, reliquerat, in quibus fortasse et hoc quod hic Cicero scribit, disputabat, et illud quod lib. II de sepulchris commemoravit, scripserat. Ductum

modo in solem¹⁴ atque pulverem, sed in ipsum discrimen aciemque produxit. Nam et mediocriter doctos magnos in republica viros, et doctissimos homines non nimis¹⁵ in republica versatos, multos commemorare possumus. Qui vero utraque re excelleret, ut et doctrinæ¹⁶ studiis, et regenda civitate princeps esset, quis facile, præter hunc, inveniri potest?

VII. ATT. Puto posse¹, et quidem aliquem de tri-¹⁵ bus nobis. Sed perge, ut cœperas.

MARC. Quæsitum igitur ab illis est, placeretne unum² in civitate esse magistratum, cui reliqui parent: quod exactis regibus intelligo placuisse nostris majoribus. Sed quoniam regale civitatis genus, probatum quondam, postea, non tam regni, quam regis

potius censeam a Gymnasiorum ambulationibus, quæ arborum umbraculis erant opacæ, ut in Academia et Lyceo. Nam lib. V de Legibus, ita umbraculum Cicero usurpat, cujus, auctore Macrobio, lib. VI, cap. 4, hæc verba sunt, = Eaque quæ restant in illis alborum umbraculis persequamur. TURAN.

14. *In solem.* Ut in agmine milites solem et pulverem patiuntur: sed et qui se in campo exercent. TURAN.

15. *Non nimis.* Non admodum: paucos commemorare possumus qui et in reip. administratione, et philosophiæ doctrinâ excelluerint. TURAN.

16. *Ut et doctrinâ.* Cicero libenter et prope impudenter laudem captat: quamquam hic minus immoderate id facit, quam in Officiis ubi præ se Demetrium contemnit. TURAN.

VII. 1. *Puto posse.* In marg. cod. Cr. ad h. l. adscriptum est: = Tacite Ciceronem innuit. = Vere. Ita et alibi Cicero suas laudes ex aliorum ore sibi tribuit, et in hunc sensum disputat

de Rep. I, 8: = Quibus de rebus, quoniam nobis contigit, ut iidem et in gerenda rep. aliquid essemus memoria dignum consequuti et in explicandis rationibus rerum civilium quamdam facultatem non modo usu, sed etiam studio discendi et docendi essemus auctores; [hoc sensu caret: lege, dum melius quid afferatur, *essamus adepti*] quam superiores alii fuissent in disputationibus perpolitum, quorum res gestæ nullæ invenirentur; alii in gerendo probabiles, in disserendo rudes; nec vero nostra quædam est instituenda nova et a nobis inventa ratio; sed unius ætatis clarissimorum ac sapientissimorum nostræ civitatis virorum disputatio repetenda memoria est, etc. = *Pro sed perge* cod. W. *sed perges*, cod. M. *sed rege*. Ma.

2. *Unum ... magistratum.* Non intelligendam de uno et singulari homine, veluti dictatore, sed de ipso munere, quod unum unusque magistratus dicitur, licet a duobus pluribusque geritur, veluti consulibus. W.

vitiis³, repudiatum est, nomen tantum videbitur regis repudiatum, res manebit, si unus omnibus reliquis¹⁶ magistratibus imperabit. Quare nec ephori⁴ Lacedaemone sine causa a Theopompo⁵ oppositi regibus, nec apud nos consulibus tribuni. Nam illud quidem ipsum, quod in iure positum est, habet consul, ut ei reliqui magistratus omnes pareant, excepto tribuno, qui post exstitit, ne id, quod fuerat⁶, esset : hoc enim primum minuit consulare jus, quod exstitit ipse⁷, qui eo⁸ non teneretur; deinde quod attulit auxilium re-

3. *Non tam regni, quam regis vitis.* In cod. Cr. scribitur « quam regis repudiatum vitis est ». Huc facit locus Ciceronis de Rep. lib. I, c. 40, pag. 102 : « Quid? tu non vides unius importunitate et anperbia Tarquinii nomen huic populo in odium venissas regiam? » Ma.

4. *Quare nec ephori.* Theopompus Lacedaemoniorum rex potestati regum ephoros opposuit, eosdem propemodum ac qui Romae tribuni erant. Quo nomine expostulanti uxori querentique quod regalem potestatem liberis imminutam esset relicturus, Sane quidem, inquit, verum securiorem et diuturniorem. Ephorum autem potestas eo progressa est, ut etiam regem capitis condemnarent, sed eam tamen ut nimis tyrannicam postea Cleomenes sustulit, et regibus pristinam potestatem restituit. Quinque numero erant : nomen habent, διὰ τὸ ἐφόρων. De his vide Arist. de Repub. lib. II. TURAN.

5. *A Theopompo oppositi regibus, nec apud nos, etc.* Ephorum institutionem Lycargo tribuunt nonnulli : plerique vero cum Ciceroe Theopompum Lacedaemoniorum regem hujusce magistratus dicunt auctorem. Aristoteles, Polit. lib. V, cap. 11 :

Λακεδαιμονίαν (πολλὸν χρόνον βασιλεία διέμεινε) διὰ τὸ εἶ ἀρχῆς τα εἰς δύο μέρη διακριθῆναι τὴν ἀρχὴν, καὶ πάλιν Θεοπόμπου μετριάσαντος τοῖς τε ἄλλοις καὶ τὴν τῶν ἑφόρων ἀρχὴν ἐκκαταστάντος. Vide Nic. Cragium, Rep. Lac. II, 4 ; J. Meursium, Miscell. Laccon. II, 4, ac Interpretes ad Diogenem Laertii I, 98. DAV.

6. *Ne id, quod fuerat, esset.* Nostri quoque et Goer. codd. habent fuerit, quod correxerunt jam dudum editores; ex nostris Cer. Stephan. Lambin. Goth. Brut. Sturm. Ald. Comm. Sed male explicat rem Wagn. dicens : ne eam potestatem, qua ab initio post reges exactos usus fuerat, porro integram obtineret. Dicendum enim fuit : ne rursus ita opprimeretur populus sub consulibus, ut sub regibus fuerat oppressus. Ma.

7. *Quod exstitit ipse.* Male, ut opinor, Mr. delevit distinctionem post ipse, et reposuit post exstitit. Lique enim hunc sensum esse : « quia tribunus exstitit », qui a consule non penderet.

8. *Qui eo non teneretur.* Vulgo « qui in eo non teneretur ». Lectionem vero quam datus asserunt Haeleian. pr. editio Victoriana, loquensque mos Ciceronianus. DAV.

liquis non modo magistratibus, sed etiam privatis, consuli⁹ non parentibus. — QUINT. Magnum dicis¹⁷ malum. Nam, ista potestate nata, gravitas optimatum cecidit, convaluitque jus multitudinis¹⁰. — MARC. Non est ita, Quinte. Non enim jus illud solum superbius populo, sed violentius videri necesse erat: quo posteaquam modica et sapiens temperatio accessit, conversa lex¹¹ in omnes est^{***}.

Deest omnium hujus legis capitum explicatio a principio, usque ad hoc caput, Domum cum l.

9. *Privatis, consuli.* Nam privati adversus vim coas. sæpe tribunos appellabant, idque est quod in lege posuit, « Plebes quos pro se contra vim auxilii ergo decem creasset ». TUAN.

10. *Convaluitque jus multitudinis.* Quam *jus multitudinis* opponatur *juri consulis*, Gorenzium Wagneri conjecturam *vis* pro *jus* supervacaneam censet. Sed tamen, quum *malum* hoc dicat Noster, idque *magnum*, *vis* certe majore cum probabilitate malum dicitur, quam *jus*. Favent etiam illi conjecturæ cod. W. et Copp. Viett. b. eique Rathius calculum suum adjecit. Tum Copp. Viett. b. inverso ordine: « Non est, Quinte, ita. Non jus enim illud solum ». Cod. M. « illud ita solus. . . pop. et violentius ». Ma. — *Jus multitudinis.* Nam tribunitia potestate effectum est, ut aliquando Romæ majores essent plebis quam senatus opes. Sallustius, Catil. c. 38: « Nam postquam Cn. Pompeio et M. Crasso coas. tribunitia potestas restituta est, homines adolescentes summam potestatem nacti, quibus ætas animusque ferox erat, cœpere senatum criminando exagitare plebem ». Quintus autem natura ferocior et acerbius, optimatumque et nobilita-

tis fantor, tribunatui infestus est et iniquus. TUAN.

11. *Conversa lex in omnes.* Ante tribunitiam potestatem optimates, ut qui soli consules fierent, et consulem sui ordinis fautorem haberent, legibus superiores regnabant, plebes illis obnoxia agitabat: creatis vero tribunis nimia illorum potentia imminuta est æquatis opibus utriusque partis: omnesque teneri legibus cœperant, quum tribunitiæ rogationes, plebique scita pro lege essent. Tum igitur demum dici debuit quod a Livio scribitur, « Imperia legum potentiora fuisse quam hominum ». Deinceps autem multa deesse, perfacile est ex lege colligere. TUAN. — *Conversa lex in omnes est.* Hæc mihi videntur parum sincera; licet ea Turnebus explicet, et ita dent omnes codices, nisi quod in Paris. legatur « convertenda lex », in Ven. 1471, « vertenda lex ». Cogitabam, « confecta pax inter ordines est »: nam, quod ait Noster infra cap. 10: « concessa plebi a patribus tribunitia potestate, arma ceciderunt, restincta seditio est, etc. » Præstat tamen, ut opinor, locum conclamatum fateri, quam conjecturis eum vexare. DAV.

18 VIII. « Domum cum laude redeunto. » Nihil enim, præter laudem, bonis atque innocentibus¹, neque ex hostibus, neque a sociis reportandum. — Jam illud apertum² profecto est, nihil esse turpius, quam quemquam legari nisi reipublicæ causa. Omitto, quemadmodum isti se gerant atque gesserint, qui legatione hereditates³, aut syngraphas suas⁴ persequuntur. In hominibus⁵ est hoc fortasse vitium. Sed quæro, quid

VIII. 1. *Innocentibus*. I. e. prætoribus ac præsidibus provinciarum, qui nil mali commiserint in provincia, convenit, ut neque ex bello ab hostibus, neque a sociis ex administratione provinciarum quidquam domum afferant, nisi laudem. W.

2. *Jam illud apertum*. Liberas reprehendit legationes, quas senatores plerumque impetrabant. Eas fere petebant quibus in provincia negotium esset, ut illic et gratia majore, et potestate, et sumptu minore res suas persequerentur: erant autem magno sumptui et oneri provincialibus. Cicero in Rullum, orat. I, cap. 3: « Hereditatum obeundarum causa quibus vos legationes dedistis, qui et privati et privatam ad negotium exierunt, non maximis opibus, neque summa auctoritate præditi, tamen auditis profecto quam graves eorum adventus sociis vestris esse soleant ». Libere legationes dicebantur, quod ab urbe abesse liceret, et ubicumque quis vellet, libere esse. TURAN.

3. *Hereditates*. Homines enim provinciales aliquando testamento senatorem romanum aliqua ex parte heredem scribebant. Sic in Minutii Basilii falso testamento heredes adscripti sunt Crassus et Hortensius. TURAN.

4. *Syngraphas...persequuntur*. Nomina appellant, et usuras exigunt ex syngraphis. *Syngrapha* autem est

quam appellamus vulgo in Gallia obligationem. Dixit et *syngraphum* masculino genere Plautus, *Asip. act. IV, sc. 1, 1*: « Agedum istum ostende quem conscripti syngraphum ». TURAN. — *Syngrapha* est pactum scriptum et contractus inter privatos, ita ut duo fiant exemplaria, ab utroque contrahente subscripta. Differt ab aliis *chirographis*, quod in illis verum scribitur, in his nonnumquam falsum v. c. debitor affirmat, se centum nummum accepisse, licet pauciores acceperit. Ita explicat Asconius Pedianus in *Comm. ad Cic. Or. Verr. III, 36. W.*

5. *In hominibus est hoc fortasse vitium*. Codd. Cr. et W. - persequuntur in hominibus. Est hoc fortasse vitium. Cod. M. - in omnibus et hoc -, eod. Asc. 1, 2, Crat. Herw. habent pers. - in hominibus, quod est fort. vitium -. Reliqui nostri libri, et varr. lectt. eod. Crat. et Herw. vulgatam repræsentant, quam mihi placere si dicam, mentiar. Cærenzii libri plerique omnes, uno excepto, habent *omnibus*. Vulgatam ille sic defendit et explicat: « hominibus est hoc vitium commune, ut privata sua commoda, quacumque ratione possint, persequantur. Sed per se quidem ista ratio turpissima est ». Sed quid tum facies verbo *fortasse*. An dices esse pro *videtur esse*? Quo quid esset jejunitas? Equidem crediderim *omnibus* ferri posse,

reapse⁶ sit turpius, quam sine procuratione⁷ senator legatus, sine mandatis, sine ullo reipublicæ munere? Quod quidem genus legationis ego consul, quamquam ad commodum senatus pertinere videatur, tamen, approbante senatu frequentissimo, nisi mihi levissimus⁸ tribunus plebis tum intercessisset, sustulisset. Tamen minui tempus, et, quod erat infinitum, annum feci. Ita turpitudine manet, diuturnitate sublata. Sed jam, si placet⁹, de provinciis decedatur,

si ita locum intelligas : « in omnibus, etiamsi nullius plane essent dignitatis in republica, hoc fortasse esset reprehendendum; sed in senatore romano tali actione nihil est turpius, quia populi romani majestas apud externos vel in provinciis deminuitur ». Rathius, servata lectione *hominibus*, post fortasse addi volebat *leve*. Ma.

6. *Quid reapse*. Id est, re ipsa. Seneca in Ep. CVIII : « Eosdem libros quum grammaticus explicuit, primum verbum reapse dici a Cicerone in commentariis refert ». Superiora sunt hominum vitia, hæc quæ nunc commemoro, rei ipsius, id est, liberæ legationis. TURX.

7. *Sine procuratione senator legatus*. Ante Ern. distinctio ponebatur post *senator*, omittebatur post *legatus*. Male. — V. D. in Miscell. Obs. IV, 3, p. 335 sq. « Certissimum est, turpe non esse senatori nullum munus habere; nam quum essent tanto numero, plurimi eorum necessario nullum potuerunt habere. Quod Cic. culpabat, et in suo consulatu corrigere tentabat, ideoque volebat, senatorem mandato publico instructum esse, quum propter privata negotia peregrinarentur. Igitur distinctionem debemus mutare et legere : « quam sine procuratione senator legatus, sine mandatis, etc. » Hoc quidem recte,

quod distinctionem mutari jussit V. D. sed quod ad rei ipsius rationem attinet, eam non recte cepit. Non enim id vult Noster, ut ei qui propter privata negotia peregrinetur, mandatum detur publicum, sed, ne, qui propter privata negotia peregrinetur, nomine et commodis legati P. R. abanti possit. Ma.

8. *Levissimus tribunus*. Metellus Nepos, ut opinor; aut Bestia, aut alius tribunus. TURX. — *Nisi mihi levissimus tribunus*. Ita vulgatæ editiones; MSS tamen ut et Victorii edit. *levis*; sic infra paullo cap. 10 : « leveis et non bonos fortasse plures ». GAUR. — *Nisi mihi levis tribunus plebis*. Vulgo *levissimus*; contra quam jubent Paris. alique MSS. *Levis* autem non inconstantem, sed vilem nulloque honore dignum significat. Iivius, III, 35 : « Extollere candidatorum levissimum quemque humillimumque ». Videatur Agellius, VIII, 11. Dav.

9. *Sed jam, si placet*. Joculariter dictum. Nostra, inquit, oratio a negotiis magistratibusque provincialibus ad res urbanas, et magistratus romanos revertatur; aliorum verit qui respondet, atqui legati, quos de provincia invitos ipsa lex avellit, non libenter in urbem redibunt, relicto quæstu provinciali. Nam provinciarum cupiditate Romani ardebant, et

in urbemque redeatur. — ATT. Nobis vero placet; sed iis, qui in provinciis sunt, minime placet. —

19 MARC. At vero, Tite, si pareant¹⁰ his legibus, nihil erit his urbe, nihil domo sua dulcius; nec laboriosius molestiusque provincia.

Sed sequitur lex, quæ sancit eam tribunorum plebis potestatem, quæ in republica nostra: de qua disseri nihil necesse est. — QUINT. At mehercule ego, frater, quæro, de ista potestate quid sentias¹¹. Nam mihi quidem pestifera videtur; quippe quæ in seditione, et ad seditionem nata sit: cujus primum ortum si recordari volumus, inter arma civium¹², et occu-

adesa re, effusisque ac perditis fortunis, unum multis hoc subsidium erat, adeptio provinciæ, quam spoliarent et diriperent: et Gabinius quum foris esset (foris autem esse dicebantur, qui, quod solvendo non essent, flagitanti creditori non esse domi dicebantur) et egeret, unam in provincia rerum suarum spem collocarat. Cicero in Pisonem: « Egere, foris esse Gabinium; sine provincia stare non posse ». Itaque, ut scribit Tacitus, *Annal.* I, 2: « Statum reip. ad imperatorem Augustum translatum provinciæ non tulerant iniquo animo, suspecto senatus populique imperio, ob certamina potentiarum, et avaritiam magistratum, invalido legum auxilio ». *TUAM*. — Conjicit J. V. L. hoc malitiose dictum in C. Cæsarem qui tum temporis perpetuam in Gallia legationem jam meditabatur. Biennio post bellum civile exarsit.

10. *Pareant*. Davisius prætulit *parebunt*, Paris. Bialiol. et editionem Vict. sequutus.

11. *De ista potestate quid sentias*. Longum est, nec hujusmodi annotationibus congruam, exponere velle,

quæ plurima hoc de argumento quum antiquis scriptoribus, tum recentioribus in utramque partem disputata sunt. Ego in gratiam eorum, qui historicis antiquæ operantur, insigniora laudabo, quæ præsertim recens hæc de re vel agitata sunt, vel reperta. Ac de institutis tribunis reliquorum testimoniiis scriptorum adjice Jo. Laar. *Lydum de Magistr. Romæ*. I, 44, p. 74, coll. I, 38, p. 66. De incrementis tribunatus per temporum labentium vicissitudines vide Abramium ad Cic. Philipp. II, 22; Heineccii *Syntaxm.* A. R. J. ill. I, 2, 23, I, 2, 49, I, 20, 10; Append. ad I, § 29, et IV, 18, 33; Bachii *Histor. J. R. L.* II, c. 1, § 2; Hugon. *Hist. J. R. Period.* I, III, pag. 61 sqq. ed. octav. *Period.* II, pag. 235 sq. et præcipue Niebuhr. in *Hist. Rom.* I, p. 404 sqq. pag. 414 sqq. et II, p. 24 sqq. denique, qui Niebuhriana hæc pauca adhibuit, R. S. van Harenarspelii specimen politico-historicum de propria reip. rom. conditione in tribunorum plebis institutione observanda. Traject. ad Rhen. 1818, in primis p. 79 sqq. Ca.

12. *Inter arma civium*. Plebs pro-

patis et obsessis urbis locis, procreatam videmus. Deinde quum esset¹³ cito ablegatus¹⁴, tamquam ex

pter nexos ob res alienum, quum in montem Sacrum trans Anienem tria ab Urbe millia passuum secessisset, reconciliari non potuit, nisi datis tribunis. Piso in Aventinum secessionem fuisse factam dicit, quem Cicero sequitur. Creati sunt tribuni lege sacrata. Legem autem sacrarunt, sanctissime per sacra iurando, omnique execratione caput suum diris devovendo, si contra legem et potestatem tribuniciam facerent. Inde sacrata lex nomen habet, et tribuni sacrosancti censebantur. *TUXX.*

13. *Deinde quum esset.* Non tam de secunda tribunorum pleb. constitutione fortasse loquitur, quæ ob scelus Appii decemviri occupato a plebe primum Aventino, deinde monte Sacro, facta fuit, ac missis legatis, et interposita fide publica, datisque decem tribunis, plebs in gratiam patribus rediit: quam de prima, in qua cito legatum creatum fuisse dicit, alludens, nisi me fallit animus, ad legatos qui temporibus reip. flagitantibus plerumque subito aliquo decreto mittebantur, ut tum subito creati sunt tribuni. Quis tamen istam scripturam veram præstare ausit, quum in altero manuscripto codice (duos enim habui) repererim *octo legatus*? Si locus est in depravatis conjecturæ, neque aliquid tentare nefas est, mihi ista sedulo rimanti, animumque varie versanti, venit in mentem legi posse ex vestigiis scripturæ, et historice fide, « Deinde quum esset Stolo Caius ». Nam Caius Licinius Stolo trib. pl. auctor fuit ut consulum utique alter ex plebe fieret: quod hic conqueritur Quintus. *TUXX.*

14. *Deinde quum esset cito legatus* ... brevi tempore areatus multoque

tetrior et fœdior natus est. J. F. Gron. *Observ. in Script. Eccles. cap. 19, p. 202, locum sic emendat, « Deinde quum esset cito necatus... brevi tempore recreatus, multoque concretior et fœdior natus est »; in quo partim Cl. Puteanum, partim D. Lambinum, partim Hædr. Turnebum præsentem habuit. At vox tetrior loco non videtur movenda; quippe nostri codices ita diserte repræsentant. Ipse rescripserim, « Deinde quum esset cito necatus », vel pro Gruteri mente « letatus... brevi tempore recreatus multoque tetrior et fœdior factus est ». Tribuni plebis primum creati sunt, postquam plebs in montem Sacrum, vel, ut auctor est Piso, cui Tallius adhæret, in Aventinum secessisset. Dein illos abolevit decemviralis potestas; qua perdita rursus fiunt tribuni. Vide Livium, II, 32, 33, III, 54, ac Dionysium Halicarnasenum, VI, 45, 89, X, 56, 57, XI, 46. DAVIS. — Decemvirorum institutionem quod attinet, de qua loquitur Davis. circa finem annot. consule præter eos, quos Bachius excitavit in H. J. R. lib. I, c. 2, § 5, 6; Jo. Laur. Lydum de Magistrat. Romm. I, 45, p. 77; Hugonem in *Gesch. d. Röm. Rechts.* Period. I, III, p. 64 sqq. ed. octav. et Niebuhrii R. G. II, p. 207—216 sqq. Ca. — *Deinde quum esset cito legatus, tamquam.* Sic habent Pall. edd. Aldi, Victorii MSS, Turnebi, *octo leg.* ex quo ille, *Stolo Caius* facit. Guilielmus vero, *orco legatus.* Noti sunt Orcini ex jure civili. Auratus ex conjectura, *allegatus.* Canterus *ablegatus*, Puteanus *necatus*, denique Gruterus *lethatus*; cetera fere cum edd. et MSS consentiunt; nisi quod*

xii Tabulis¹⁵, insignis ad deformitatem puer, brevi tempore creatus, multoque tetrior¹⁶ et fœdior natus est.

IX. Quæ enim ille non¹ edidit? qui primum, ut

abdicerent rō *nescio quo pacto*. Locus igitur depositus, quem conjectura sanare velle, est rete jaculo piscari in aere, quamquam mihi neque Gruteri conjectura displiceat. GEBHARD. — *Quum cito esset ablegatus* Sequutus sum plane divinam Joannis Aurati conjecturam. Significat autem, tribunatum, tamquam partum monstruosum, quem xii Tabulæ ablegari et de medio tolli jubebant, ablegatum esse, ut et idem Auratus erudite docuit, et refert juvenis eruditus, dignus magistro discipulus, Canterus: quumquam multo ante ita hunc locum a se esse emendatum mihi dixit Barn. Brissotius JC. doctissimus idemque actor causarum eloquentissimus. Si quis tamen *legatus* retinere volet, hac lege, ut pro eo quod est *ablegatus* accipiat, non luctabor. LAMS.

15. *Ex duodecim Tabulis*. Ad quoddam xii Tab. caput allusum est, in quo de pueris agebatur, qui depravatis et deformibus membris nascuntur: eos enim insignes et insignitos Latini vocabant. Plautus in *Milite*, act. III, sc. 1, 127: « Ea mihi insignitos puerus pariat postea, Aut varum, aut valgum, aut compernem, aut pætum, aut brocbum ». Quum autem monstruosos partus interfici Romulus voluisset, caverant, ut reor, decemviri ne parentes in deformes partus, atque adeo ad deformitatem insignes sæverent. TUAN. — Duodecim Tabularum restitutores varig ex his verbis fragmenta concinnaverunt. Charondas l. l. « Insignis ad deformitatem puer brevi tempore creatus, multoque te-

trior fœdior dirus esto ». Pithæus: « Pater, quod contra formam humani generis converso more creatum erit, si volet, actæ legato ». Jac. Gothofredus: « Pater insignem ad deformitatem puerum cito necato ». MA.

16. *Tetrior*. Vetus scriptura varia est *multoque cretior, et multoque tretior; unde-tetrior factum* putem, quod non improbo: mihi tamen ista consideranti in mentem venit scriptum fuisse, « multo concretior et fœdior natus est », ut concretus deformem, turpem, fœdatam, contaminatam et inquinatam significet, velut in illo Ciceronis versu qui exstat de *Divinat.* lib. I, c. 11: « Quum clarum speciem concreto lumine luna Abdidit ». TUAN.

IX. 1. *Quæ enim ille non edidit?* Ille, i. e. tribunatus pl. — *Quæ non edidit*, i. e. quæ non mala fecit? Est interrogatio affirmans [pro *nihil non turbatarum edidit*]. W. — Schellerus in *Præceptis Styli bene latini*, Part. I, 2, pag. 201, de *exclamationibus* ita: « *Quam, quot, quoties, quantus, qualis, quantopere* in exclamationibus non admittant rō *non*, licet vernacula rō *nicht* addere gaudeat ». Tu vid. lib. III, c. 5, init. « *Quam brevi, frater, in conspectu posita est a te omnium magistratum descriptio* ». At vero in negativa interrogatione item omittitur *non*: ut III, 9, 20, « quid juris bonis viris Ti. Gracchi tribunatus reliquit? » Ca. — *Quæ enim ille non edidit?* Ego quid de lectione et explicatione hujus loci sentiam, in parenthesi, Wyttenbachii notæ adjuncta, significavi. *Quæ* habent tres codd.

impio² dignum fuit, patribus omnem honorem eripuit; omnia infima summis paria fecit, turbavit, miscuit; quum afflisset principum³ gravitatem, numquam tamen conquievit. Atque ut C.⁴ Flaminius,¹⁰ atque ea, quæ jam prisca sunt⁵, relinquam, quid juris bonis viris Tib. Gracchi tribunatus reliquit? etsi quinquennio ante, D. Brutum et P. Scipionem consules (quos et quantos viros!) homo omnium infimus et sordidissimus, tribunus plebis, C. Curiatius⁶ in vin-

Goer. idque jam Schefferus ex aliquot libris vett. commendavit. Idem tamen quum in uno libro reperisset *addidit*, coniecit « quem enim ille non allisit? » Frustra. Grævius in marg. ed. Comm. « *Quem nimirum ille edidit*, ita legendum ». Neque id melius. Wagn. servato quem, aut excidisse tumultum, aut pro *edidit* legendum esse existimat *læsit*. Hoc vero est critici partes agere! Ma. — *Qui primum*. Non intelligit Canuleium, qui legem de promiscuis patrum plebisque nuptiis tulit, quod XII Tab. vetabatur: sed Licinium Stolonea qui non multis post annis tribunus fuit, ac rogationem tulit, ut etiam ex corpore plebis consules fierent: quod offensis patrum animis magna tandem contentione obtinuerunt. Florus, lib. I, cap. 26: « Quartam seditionem excitavit honorum cupido, ut de plebe quoque magistratus crearentur. Fabius Ambustus duarum pater alteram Sulpitio patricii sanguinis dederat, alteram plebeio Stoloni. Quodam tempore, quod licitorum virgæ sonum ignotum penatibus suis expaverat, a sorore satis impotenter irrita, injuriam non tulit. Itaque nactus tribunatum, honorem et magistratum consortium quamvis invito senatui extorsit ». TURN.

2. *Impio*. Quia suspiciorum religio

V. *Cic. pars tertia*.

quæ patrum erat, contaminari videbatur communicato cum plebe consultata: aut promiscuis nuptiis sacra gentium polluebantur, si de Canuleio intelligeretur, quod mihi non placet. TURN.

3. *Principum*. Id est, senatus. TURN.

4. *Atque ut C. Flaminius*. C. Flaminius, trib. plebis, legem de agro Gallico et Piceno viritim dividendo tulit. Is consul ad Thrasimenum, exercita ab Hannibale deleta, occubuit. C. non Cn. a Polybio, Cicerone, Livio vocatur. Itaque hic scribendum censeo. TURN.

5. *Atque ea, quæ jam prisca videntur, propter vetustatem relinquam*. Vulgo « atque ea, quæ jam prisca sunt, relinquam ». Ac ita quidem Med. Harleian. pr. sec. et editio pervetus; præterquam quod *jam* prætermittunt. Sequenda tamen videbatur ea lectio, quam Victorius ex præstantissimis suis MSS exhibuit, quamque præ se ferant Paris. et Balliol. DAV.

6. *C. Curiatius*. L. Cornelium Nasicam, cui Serapioni cognomen fuit, et D. Junium Brutum Curiatum trib. plebis, quod non impetraret, ut sibi denos quos vellet milites eximeret, in carcerem mitti jussit. Ab aliis non *Curiatius*, sed *Curiatius* appellatur, quod verius puto. TURN.

cula coniecit : quod ante factum non erat. C. vero Gracchus runis et sicis iis⁸, quas ipse se projecisse in forum dixit, quibus digladiarentur inter se cives, nonne omnem reipublicæ statum permutavit? Quid jam de Saturnini supplicio⁹ reliquisque dicam? quos ne depellere quidem a se sine ferro potuit respública.

21 Cur autem aut vetera, aut aliena proferam potius, quam et nostra, et recentia? Quis umquam tam audax, tam inimicus nobis fuisset, ut cogitaret umquam de statu nostro labefactando, nisi mucronem aliquem

7. *Quod ante factum non erat.* Oratorie, quod ante perquam raro, vel fortasse etiam semel dumtaxat factum erat, id numquam esse factum, dixit. Nam L. Lucullus et A. Albinus eos, quum dilectum severe nimis agerent, vacatione nemini concessa, in carcerem a tribunis pl. quia nihil pro amicis rogando impetrassent, conjecti sunt. Id a Livio proditum indicat Epitome libri XLVIII. P. MANUT. — *Quod ante factum non erat.* Wagnero Manutii ratio non videtur satisfecisse; ait enim, vel Ciceronem a Livio dissentientem feramus necesse est, vel paucis mutatis, ita legamus : « et, quod ante factum non erat, C. Gracchus runis, etc. » Illud cum Gær. malim. MA.

8. *Runis et sicis iis.* Sic restituit Adr. Turnebus; nisi quod ego pro *iis sicis, sicis iis* edendum curavi. LAMB. — *Runis et iis sicis.* Ita Turneb. quem sequuntur Lamb. atque Aldus N. Edd. vulgatæ, « runis et emisitiis », quod exstat in tert. quoque Palat. Quart. pro « emisitiis », « exitiis ». Locus intime corruptus. Allubuit Turnebi tamen præ vulgata lectio : nam statim post *mucronem* meminit : requiritque tale quid adsitum verbum *digladiarentur*. GAUT. — *Runis et sicis iis.*

Hæc est virorum doctorum conjectura : nam vulgo legitur « runis et iis sicis ». At ultima perverse collocantur, et prima vox est vitii manifesta : Gracchus enim armorum meminerat, « quibus digladiarentur cives » : ideoque nihil huc facit *runa*, sed *runa* quæ, Festo [ed. Dacerii Amst. 1699. p. 453, 463] teste, « teli genus significat ». Plerique codices dant « runis et emisitiis » : Pal. quart. *exitus* : Paris. *issicis*, quod ei, quam recipimus, emendationi favet. Jac. vero Cujacius ad Novell. LXXXV, c. 4. reponit « runis et semisicis », quod non æque placet. Vide Cl. Salmasium ad Capitolini Maximum et Balbinum, cap. 17. DAV.

9. *De Saturnino, Sulpicio, reliquis.* Vulgo « de Saturnini supplicio reliquis ». Sed non potui, quin cum Sch. palmariam Gærenzii emendationem reciperem. De *supplicio* h. l. sermonem esse non posse jam vidit Wagn. quum de turbis tribunorum pl. loquatur Quintus. P. autem Sulpicius Rufus alibi quoque L. Saturnino socius additur; v. de Harusp. resp. 19. 41; qui octo post Saturninum annis tribunus pl. a. U. 665, instigante Mario, perniciosas leges tulit. Cf. Liv. Epit. 77, Ern. Cl. Cic. MA.

tribunitium exacuisset in nos? quem quum homines scelerati ac perditum, non modo ulla¹⁰ in domo¹¹, sed nulla in gente reperirent, gentes sibi¹² in¹³ tenebris reipublicæ perturbandas putaverunt. Quod nobis quidem egregium, et ad immortalitatem memoriæ gloriosum, neminem in nos mercede ulla tribunum potuisse reperiri, nisi cui¹⁴ ne esse quidem licuisset tribuno. Sed ille quas strages edidit? eas videlicet, quas¹⁵ sine ratione, ac sine ulla spe¹⁵ bona, furor edere potuit impuræ belluæ, multorum inflammatus furoribus. Quamobrem in ista quidem re vehementer¹⁶ Sullam

10. *Non modo ulla in domo, sed nulla.* In cod. Cr. his scribitur *ulla*, in ed. Comm. his *nulla*, in vet. cod. Car. Steph. et ed. Sturm. « ulla ... ne ulla »; Turn. in Comm. primo coniecit « nulla ... ne ulla quidem », et ita legendum esse vel alphabetario, ait, notam est. Sed nihil plane mutandum in scriptione, quam reliqui omnes libri exhibent, vulgata. *Non modo est pro non modo non, et sed nulla pro sed ne ulla quidem*, quæ constructio Ciceroni est familiaris; vide, ut alios præteream, quæ novissime monuit Beier. ad Cic. de Off. III, 29, 105, p. 382, sq. ibique laudat. ubi videbis, in altera propositione vel in oppositione non semper necessario requiri *ne ... quidem, sed pro eo poni etiam vix.* Itaque sicut h. l. dicere potuisse *sed vix ulla*, potuit etiam scribere *sed nulla*. Quod autem de *gentibus* dicitur, refertur ad Clodium, qui se P. Fonteio, minori natu, major ipse, adoptandum dederat. Ma.

11. *Domo.* Nam gens una multas domos habet. TURAN.

12. *Gentes sibi.* Jura gentilitatis significat, quæ violavit Clodius, quum

ex genere patricio in adoptionem C. Fonteio homini plebeio juniore major natu lege Criseta se dedit, quum de cælo tamen a Bibulo servatum esset, ut vitio sit adoptatus et contra leges. Porro magistratus plebeios hi dumtaxat gerere poterant, qui ex plebe erant. TURAN.

13. *In tenebris.* In dissensione civium et dissidio magistratum. TURAN.

14. *Cui ne esse quidem licuisset tribuno.* Ratio est, quod contra jus pontificium contraque auspicia Clodius in familiam plebeiam erat adscitus. His de rebus agit Noster pro Domo, capp. 14, 15. Vide sis et Suetonium, Tiber. cap. 2, ac Quintilianum, Inst. Orat. II, 4. DAV.

15. *Ac sine ulla spe.* Spem explicat Cæsar. consilium, quo peragendo, boni quid inde redundaturum speramus. Hac enim *spe* homines, *ratione* præditi, ad agendum impelluntur. Sed Sch. dedit *specie*, hoc sensu: Clodio nullam *ne speciem* quidem honestam fuisse furiosi in Ciceronem impetus. Quod nobis quidem magis probatur, quamquam a corrigendo abstinendum duximus. Ma.

16. *Vehementer Sullam.* Cornel.

probo, qui tribunis plebis sua lege injuriæ faciendæ potestatem ademerit, auxiliū ferendi reliquerit : Pompeiumque nostrum¹⁷ ceteris rebus omnibus semper amplissimis summisque effero laudibus; de tribunitia potestate taceo. Nec enim reprehendere libet¹⁸, nec laudare possum.

23 X. MARC. Vitia quidem tribunatus¹ præclare, Quinte, perspicis. Sed est iniqua in omni re accusanda. prætermittis bonis, malorum enumeratio vitiorumque selectio. Nam isto quidem modo vel consulatus vituperio² est, si consulum, quos enumerare nolo, pec-

Sulla dictator tribunorum plebis potestatem minuit, et legum ferendarum illis jus ademit : intercessionem reliquit : prohibuitque, ne his qui trib. fuissent, alios postea magistratus gerere liceret. TURAN.

17. *Pompeium nostrum.* Sulla dictator tribunorum plebis potestatem minuit, et, intercessione tantum relicta, legum ferendarum jus aliisque privilegia sustulit. Ea postmodum restituit Pompeius. Vide sis Appianum, B. C. lib. I, pag. 688; Epitomen Livianam, lib. LXXXIX, XCVII; Dionysium Halicarnasensem, V, 77; Cæsarem, Bell. Civ. I, 5, 7; Sallustium, Catil. esp. 39; Tacitum, Annal. III, 27; Asconium denique ad Ciceronis Divin. in Cæciliam, cap. 3, ac ad aet. primam in Verrem, cap. 15. Hujusce tamen facti postea Pompeium poenituit, si credimus Appiano, Bell. Civ. lib. II, p. 734. DAV.—*Pompeiumque nostrum.* Tulit Pompeius legem, qua tribunitiam potestatem restituit ann. Urb. 698. In seqq. vix manum abstinui, quin, quod volebat fieri Ern. in adderem ante *ceteris*, quod additum est in ed. Comm. Nam quod ait Gær. « ceteris rebus omnibus dictum esse pro = propter ceteras res

omnes », laudatque exempla ex Cic. in quibus *propter* omissionem causa fuerit ablativi positi, in eo non vidit, aliam esse illorum exemplorum, aliam nostri loci rationem : in illis enim, quamvis suppleri possit *propter*, ablativus ex iis est qui ad ablativos instrumenti propius accedant. Sed quam apud alios optimæ notæ scriptores tales ablativi, qualis noster est, sint frequentes, nihil aucto. Rathius ab Ern. partibus stat. Ma.

18. *Reprehendere libet.* Propter Pompeium amicum nostrum : cujus ego nullum factum reprehendere possum. TURAN.

X. 1. *Vitia quidem tribunatus.* Hæc tria vocabula in codd. Cr. et W. orationi Quinti annexa sunt eamque claudunt. Cod. M. habet « præclareque, Quinte, perspicis ». Postremum verbum etiam est in edd. Aec. 1 et 2. MA.

2. *Vel consulatus vituperio est.* Recepti contra omnes edd. hanc lectionem repositam a concordia Palatt. consensu : nam sic loquitur Cicero frequentissime aliiq. Vulgo *vituperabilis est*, quod liquet mihi pro glossa. GAUT. — *Vituperabilis est.* Ita scriptum ex quatuor Dav. codd. duobus Gærnsii nostrisque Copp. Victi.

cata collegeris. Ego enim fateor in ista ipsa potestate inesse quiddam mali : sed bonum, quod est quaesitum in ea, sine isto malo non haberemus. Nimia potestas est tribunorum plebis. Quis negat? Sed vis populi multo saevior multoque vehementior, quæ ducem quod habet, interdum lenior est, quam si nullum haberet. Dux enim suo³ periculo progredi cogitat : populi impetus periculi rationem sui non habet : at²⁴ aliquando incenditur : et quidem sæpe sedatur. Quod enim est tam desperatum collegium, in quo nemo e decem sana mente sit? Quin ipsum⁴ Tib. Gracchum

b. Cr. et W. edd. Asc. 1, 2; Crat. Herw. Par. Car. Steph. Sturm. Comm. Ald. Brut. Lamb. Goth. et ita ipse Noster de Fin. III, 12, 40: « Quod enim vituperabile est per se ipsum, id eo ipso vitium nominatum puto. Quare acquiescendum putavi in tot librorum lectione, quamquam valde placet Gorenzii lectio *vituperetur*, quam conjectura hausit ex trium librorum lectione *vituperet*, quamque recepit Sch. Unas apud Goer. habet *vituperatio est*, noster cod. M. Gruteri lectioni calculum addit, quam non debuerunt arripere Dav. Ern. Verb. Wagn. et Bip. quum *vituperium* sit vox nihili. Ma. — Vid. Nolten. Lex. Antibarb. p. 767, ubi de nostro loco: cf. ibid. laudat. Scaliger. de causis L. L. lib. VI, p. 349. Adde Faeciolat. et Forcellin. Lex. in voce *vituperium*. Ca.

3. *Dux enim suo se periculo progredi cogitat.* Vocabulum *se* abest ab omnibus libris, tam scriptis quam editis. Sed sensus ita tantum is est, quem Cicero voluit, si illa vocula additur. Si abest, id dicit Noster: « dux suo periculo progredi vult »; sed vult: « dux cogitat, se, quodcumque faciat, suo facere periculo ». Quod

videntes Goer. et Sch. ille conjecit *se suo*, hic eam conjecturam recepit. Ma.

4. *Quin ipsum*, etc. Restituenda vetus lectio: « Quin per ipsum ... non solum vitium ... intercessor fuerat ». Nam Ti. Gracchus Octavium collegam, tribunum pl. ipsi, agrariam legem ferenti, obstantem quum vetando, i. e. resistendo, nil proficeret, sustulit, i. e. eum privavit potestate tribunitia. Hujus facti invidia postea interitum attulit Graccho. W. — *Quin ipsum Tib. Gracchum non solum vitium, sed etiam sublatus intercessor perculerat.* Vulgo « quin per ipsum Tib. Gracchum non solum nectus, sed etiam sublatus intercessor fuerat ». Sed *per* omittunt Pall. tert. quart. Paris. Balliol. Harleian. sec. editio pervetus et Ven. 1471. Ac *vetitus*, non *nectus*, in nostris omnibus præter unum Paris. reperitur. Pro *fuerat* Pal. quart. *servaverat*; nos ex conjectura rescripsimus *perculerat*: nam statim sequitur, « Quid enim illum aliud percudit? » Ad historiam quod attinet; ubi Gracchus Octavium legibus suis agrariis intercedentem vidit, contra fas collegii potestatisque jus eum Rostris depulit et abdicare se magistratu coegit. Sic creatus est agris

non solum vetitus, sed etiam sublatus intercessor fuerat. Quid enim illum aliud perculit, nisi quod potestatem intercedendi collegæ abrogavit? Sed tu sapientiam majorum in illo vide⁵. Concessa plebi a patribus ista potestate, arma ceciderunt; restincta seditio est; inventum est temperamentum⁶, quo tenuiores cum principibus æquari se putarent: in quo uno fuit civitatis salus. At duo Gracchi fuerunt⁷: et præter eos quamvis enumeres multos, licet: quum deni creantur, nullos⁸ in omni memoria reperies per-

dividendis triumviratus; ortaque non ita multo post contentione, Tib. Gracchus a Scipione Nasica peremptus est. Vide Plutarchum in Gracchiis, pag. 829; Appianum, Bell. Civ. lib. I, pagg. 612, 614; Epitomen Livianam, lib. LVIII; Aur. Victorem, de Viris Illust. cap. 64, et Florum, III, 14. Cl. quidem Puteanus rescripsit, « Quin perdidit ipsam Tib. Gracchum non solum vetitus, sed etiam sublatus intercessor»; eiecit voce fuerat. Nostra vero ratio melior videtur et præstabilior. DAV. — *Quin per ipsum Tiberium.* Tiberius Gracchus quum, in vitis equitibus ac senatoribus, legem agrariam ferret, M. Octavio collegæ causam advers. partis defendenti, potestatem lege lata abrogavit. Hanc historiam et Plutarchus in Græco refert, et Cicero, lib. I de Nat. Deor. attingit his verbis, « Ut igitur Ti. Gracchum quum videor concionantem in Capitolio videre de M. Octavio deferentem sitellam, tum eum motum animo dico esse inanem ». Observatum autem Julius Obsequens [de Prodig. cap. 130] ait, « Neminem qui magistratum collegæ abrogavisset, annum supervixisse ». Ex his Brutus fuit, Tib. Gracchus, P. Tarquinius. Pro *nectus*, quod in veteribus libris est, *vetitus*

quidam legunt: estque hypophora. TURAN.

5. *Sed tu sapientiam majorum in illo vide.* Vulgo « sed tu sapientia majori in illo vide ». Codices autem dant, « sed tu sapientia majori nihilo vide », vel *vides*. Nos Aldi nepotis editionem sequimur. Quin et Turnebus legendum coniecerat, « sed tu sapientiam majorum in hoc vide »; cui Lambinus accessit. Eodem quidem redit ac emendatio nobis recepta; quæ eo solo se mihi commendavit, quod a MSS minus recedat. DAV.

6. *Inventum est temperamentum.* Inventæ moderatio est et temperatio, quæ se credidit plebs parem esse senatui. Opposita enim consulibus tribunicia potestate, imperium consulum regium moderatione quadam temperatum est. TURAN.

7. *At duo Gracchi fuerunt.* Vide Excursum XIII ad calcem hujus libri.

8. *At duo Gracchi fuerunt, et præter eos, quamvis enumeres multos licet, quum deni crearentur: nullos in omni memoria reperies perniciosos tribunos, leves etiam nunc, bonos fortasse plures.* Invitus dissentio a doctissimis hominibus: verum, quando ipsis etiam veritate prius esse nihil video, imitemur eorum exemplum et studiosorum

niciosos tribunos; leves, etiam non bonos fortasse plures. Invidia quidem summus ordo caret: plebes de suo jure periculosas contentiones nullas facit. Quamobrem aut exigendi reges non fuerunt; aut plebi 15 re, non verbo danda libertas: quæ tamen sic data est,

utilitati, quam fere spectamus unam, serviamus: non enim hic mendii labe sententia depravatur, sed ita fortasse verborum tegitur involucro, ut aperienda videatur. Refellit Marcus objecta a Quinto contra tribuniciam postestatem. Gracchos, inquit, nominas qui temp. iniquissimis rogationibus in tribunatu perturbarint. Licet, præter eos, quamvis multos Gracchis non dissimiles, id est, seditiosos ac turbulentos, enumeres (id quod difficile non est, quum deni non modo nunc, sed Gracchorum etiam ætate, atque adeo multis ante sæculis crearentur; et ex tot collegiis vel maximum non optime sentientium tribunorum numerum liceat colligere); scrutare, inquam, universam antiquitatem; replica memoriam temporum, ex quo demum creati sunt: neminem tamen reperies perniciosum; leves quidem hodie quoque; bonos fortasse plures. Non enim Gracchos, aut Saturninum, aut Flaminiū, aut Curiatium, quos nominasti, aut quemlibet de multis, qui numerari possunt, perniciosos patriæ fuisse concedo. Vexaverint temp. incommodis etiam aliquot affecerint: perniciem certe, quamvis improbus et seditiosus, nemo attulit. Nec enim sine plebis ope exitiosus esse quisquam potest; at ea, quod proxime subjungitur, « de suo jure periculosas contentiones non facit », principum cedit auctoritati. Non enim plebs incitata nostris rebus invidit; sed vincula soluta sunt et servitia incitata, adjuncto terrore mili-

tari. Quod si plebs ipsa contra temp. non pugnat (id enim perspicue Cicero significat); quid relinquitur vel perditissimis tribunis, ut perniciosi esse possint? Puto igitur, correctione locum non egere: nam si pro *nullo* legatur *nonnullos*, Quinti sententia defendetur; quum eam studeat Marcus infirmare. Quid enim aliud Quintus opposuerat, quam perniciosos fuisse *nonnullos*? Præterea, quum ad latinæ linguæ consuetudinem intueor, probabilius videtur « nullos in omni memoria reperies » quam « nonnullos ». Crearentur autem, inquit, quod prisca etiam tempora, quibus item deni creabantur, animo repetere Quintum vult. P. MARUT. — *Quum deni creantur, nullos in omni memoria reperies perniciosos tribunos? leves etiam non bonos fortasse plures.* Sic o MSS Pall. Fabr. Interrogationis notam immisi judicium sequutus Gualielmii. Nam quod alii *non* inferciunt contra MSS. est: sicque levicula distinctione sensus jøvatur. GAUR. — *Nullos in omni. Perniciosum trib. plebis nulla unquam ætate prope reperias fuisse: sed levem, aut non bonum possis, quales Gracchi et Saturnini fuerunt: et ut hoc sit in ista potestate mali, hoc boni quesitum est, quod de senatus invidia detractum est. Nam ante tribuniciam potestatem invidiosa erat senatus potentia. TUAR. — Invidia quidem summus ordo caret.* Caneg. de Notis, pag. 344: « repete ex præcedentibus: *concessa plebi a Patribus ista potestate* ». Ca.

ut multis præclarissimis⁹ addiceretur, ut auctoritati principum cederet.

XI. Nostra autem causa, quæ, optime et dulcissime frater, incidit in tribunitiâ potestatem, nihil habuit contentionis cum tribunatu¹. Non enim plebs incitata nostris rebus invidit; sed vincula soluta sunt², et servi-

9. *Multis præclarissimis*. Multis est obnoxius maximis tribunatus, ut patet senatui. Nam de intercessione tribunorum sæpe statim referebatur, gravesque in eos et acres sententiæ dicebantur. Cæsar, B. C. lib. I, cap. 2: « Refertur confestim de intercessione tribunorum. Dicuntur sententiæ graves ». Et senatusconsultis eorum actiones populares sæpe prohibebantur. Sallustius, Catil. cap. 51: « Nec quis de his postea ad senatum referat, neve cum populo agat. Qui aliter fecerit, senatum existimare, eum contra rempub. et salutem omnium facturum ». Vel potius dicit, tribunatum honestissimis et præclarissimis viris plerumque mandari solitum, et senatus bonorumque studiosis, auctoritative principum parentibus. Principes sunt senatores, in quibus unus etiam a senatoribus primus lectus, princeps senatus dicebatur. Augustus hoc nomen ut moderatissimum (neque enim regem se dicere et ferro ausus est) sumpsit. Tacitus, Annal. lib. I, cap. 1: « Qui cuncta discordiis civilibus fessa nomine principis sub imperium accipit ». Posterior sententiâ vera est. TURX. — *Ut multis præclarissimis addiceretur*. Sic MSS et edd. Lambinus sua lubricitate legibus immiscuit, Gulielmus ex conjectura adducetur, quod non probat, qui legit eruditissimum Turnebi commentarium. GAUR. — Mallet, ut *SCris præclarissimis*, etc. Nam quod Turnebus vel

multos viros præclarissimos intelligit, vel *multas* substantive capit, id vero ferri non potest. DAV. — *Ut SCris præcl.* Hanc Daviani emendationem, utpote facillimam, amplexi sumus, quum vulgata satisfacere non possit, aliorumque VV. DD. emendationes longius a libris discedant. MA.

XI. 1. *Cum tribunatu*. Nam Cicero numquam plebis libertatem aut commoda oppugnavit, quæ trib. tueri debent, nec ut in oppressore libertatis Ciceronem plebs coorta est et concitata, sed servitia et vincula.

2. *Vincula soluta sunt*. Clodius, ut Ciceronem urbe expelleret, carceres refregit, custodias, servos, gladiatores, omnesque sicarios adversus eum armavit. In hanc sententiâ hæc de re sæpe loquitur Cicero, quum intelligendum sit collusionem et fraudem urbis a Clodio in eum incitatum fuisse. *Vincula* autem victos per metonymiam intelligit, qui in custodia habentur. Sic *servitia* pro servis mox usurpat: sic *custodiæ* dici solent: sic *crimina* quodam loco Tacit. Annal. I, 55, usurpavit. Sic: « Carcer vix coercere dignus », dixit Lucilius. TURX. — *Incitata*. Gorenzinius, cui displicet repetitum *incitata*, conjecit *servitia concitata*, quod mihi cum Schütz placet. Ita Noster in Pison. IV, 9: « Collegia, non ea solum, quæ senatus sustulerat, restituta, sed innumerabilia quædam nova ex omni fæce urbis ac servitio concitata ». MA.

tia incitata, adjuncto terrore etiam militari³. Neque nobis cum illa tum peste⁴ certamen fuit, sed cum gravissimo reipublicæ tempore : cui si non cessissem, non diuturnum beneficii mei patria fructum tulisset. Atque hoc rei exitus⁵ indicavit : quis enim non modo liber, sed etiam servus libertate dignus fuit, cui nostra salus cara non esset ? Quod si is casus⁶ fuisset^{a6} rerum, quas pro salute reipublicæ gessimus, ut non

3. *Terrore militari*. Erat enim ad portas eum imperio et exercitu Cæsar : cujus arma Ciceroni Clodius intentabat. *TUAN.*

4. *Cum illa peste*, etc. Id est, cum P. Clodio non certavi, sed certamen mihi fuit cum gravissimo reip. tempore, i. e. cum reip. salute ; cui cessi, in exilium abii, ut eam servarem. De hac potestate vocis *tempus* vid. Ern. in *Clav. Cic. W.*

5. *Rei exitus*. Quam tantis postea omnium ordinum studijs revocatus sum, ea res indicavit cum gravissimo tempore mihi certamen fuisse, non cum plebe. *TUAN.*

6. *Quod si is casus fuisset rerum, quas pro salute*, etc. Hic locus ex Maffæi libro ita videtur esse corrigendus : « Quod si is casus fuisset rerum, quas pro salute reip. gessimus, ut non omnibus gratus esset ; et si nos multitudinis vis furentis inflammata invidia pepulisset ; tribunasque aliquis in me populum, sicut Gracchus in Lænatem, Saturninus in Metellam, incitasset ; ferremus, o Quinte frater, etc. » P. MAX. — *Quod si is casus*, etc. Id est, is lapsus, hæc ruina rerum mearum. Nam Latinis *casus* non dicitur de quovis eventu, de quavis re aut tempore, ut nec *circumstantiæ* dicuntur latine : quamquam nomen *casus* est tritum in jure hoc sensu ; ubi tamen a veteribus jurecon-

sultis non nisi certa ratione dicitur, nec promiscue, ut hodie. Latini dicunt *causa, conditio* : *casum* autem de ruina et conditione hominis et rei cadentium. — *Ut non omnibus*, etc. Particula *non* delenda est, ut sensus contraria. *W.* — Ita ut hæc hujus loci sententia sit : « Quod si omnes cives reipublicam eversam voluissent ». *Ca.* — Hæc certe sententia mihi quam maxime placet, ita ut a delenda negandi particula vix omnium librorum, eam tuentium, consensus me absterruerit. Tum certe non opus esset, cum Wagnero aut syllepsin statnere in verbis *gratus esset*, ut dicta sint pro *gratus essent* (res), aut corrigere *gratus essem*. Neque etiam ea interpretatione, quam satis artificiosam excogitavit Gær. indigeremus : « Si res, quas pro salute patriæ gessi, non eam eventum habuissent, quem omnes grata mente agnoscerent » ; neque denique cum Gær. *et si*, quod sequitur, pro *sed si* accipiendum erit. *Ma.* — Wyttenbachii lectionem et interpretationem non admisit doctus interpres Car. de Rémusat, qui hunc locum sic vertit gallico sermone : « que si tel eût été le tour des affaires, que tout ce que j'ai fait pour la conservation de la république n'eût pas obtenu la reconnaissance de tout le monde, si j'eusse été banni par la multitude irritée, etc. »

omnibus gratus esset; et, si nos multitudinis vis furentis inflammata invidia pepulisset; si tribunus aliquis in me populum, sicut Gracchus in 7 Lænatem, Saturninus in Metellum⁸, incitasset: ferremus, o Quinte frater, consolarenturque nos non tam philosophi⁹, qui Athenis fuerunt, qui hoc facere debent, quam clarissimi viri, qui illa urbe pulsi carere ingrata civitate, quam manere in improba maluerunt. Pompeium vero quod una ista in re non ita valde probas, vix satis mihi illud videris attendere, non solum ei, quid esset optimum, videndum fuisse, sed etiam quid

7. *Gracchus in Lænatem*. P. Popilius Lænas quum prætor Tib. Gracchi amicos in exilium egisset, vi C. Gracchi expulsus, postea L. Bestiæ rogatione restitutus est. Citatur a Festo oratio Gracchi in Lænatem. *TURS.* — *Gracchus in Lænatem*. P. Popilius Lænas consul cum P. Rupilio ann. U. c. 621, in Tiberii Gracchi, superiore anno interfecti, amicos quæsierat, in ipsorumque vehementissimas orationes habuerat; eorum rei causa eum C. Gracchus, Tiberii frater, tribunus pl. ann. U. 633, apud populum perduellionis accusavit. At Popilius, non expectato populi iudicio, Urbe Italiaque cessit, suasque sponte in exilium abiit. Vid. Pighius in *Annal.* ann. U. 621 et 630. W.

8. *Saturninus in Metellum*. Apuleius Saturninus quum legem agrariam per vim tulisset, Metello Numidico, qui in eam jurare noluerat, diem dixit: quum autem ab optimatibus Metellus defenderetur, ne tamen seditionis auctor esset, in exilium abiit. *TURS.* — *Saturninus in Metellum*. Q. Cæcilius Metellus, cognomine Numidicus, a victoribus de Jugurtha Numidiæ rege dictus, consul cum M. Julio Cæsarano ann. U. 642; postea L. Apuleio Sa-

turnino, tribuno pl. turbulento, leges populares in gratiam C. Marii ferente, in iis agrariam, de dividendo Gallico agro, adversante senatu, solus senatorum in sententia persistit Metellus; qui, quum optimates eum defendere vellent, sponte in exilium abiit, ne causam præberet seditioni et cædi civili, ann. U. 653. Vid. Pigh. ad illos annos et Ern. in *Clav. Cic.* pag. 611. W. — *Incitasset*. Ad rem apposite Tacitus in *Annal.* lib. II, 27: « Hinc Gracchi et Saturnini, turbatores plebis... donec L. Sulla dictator, abolitis vel conversis prioribus, quum plura addidisset, otium ei rei haud in longum paravit; statim turbidis Lepidi rogationibus, neque multo post tribunis reddita licentia, quoquo vellent, populum incitandi ». Cap. 28: « Tum Cn. Pompeius tertium consul, corrigendis moribus delectus, et gravior remediis, quam delicta erant, suarumque legum auctor idem ac subversor, quæ armis tuebatur, armis amisit, etc. » Ma.

9. *Non tam philosophi*. Quorum de ferendo exilio exstant scholæ: et qui animi ægritudines philosophiamouitis æquo animo ferre docent. *TURS.*

necessarium. Sensit enim deberi¹⁰ non posse huic civitati illam potestatem : quippe quam tantopere populus noster ignotam expetisset, qui posset carere cognita? Sapientis autem civis fuit, causam nec perniciosam, et ita popularem, ut non posset obsisti, perniciose populari civi non relinquere. Scis solere, frater, in hujusmodi sermone, ut transiri alio possit, **ADMODUM**¹¹ dici.

XII. ATT. Prorsus ita est. — QUINT. Haud equidem assentior : tu tamen ad reliqua pergas velim. — MARC. Perseveras tu quidem, et in tua vetere sententia permanes? — QUINT. Nunc mehercule. — ATT. Ego sane a Quinto nostro dissentio. Sed ea, quæ restant, audiamus.

MARC. Deinceps igitur omnibus magistratibus au-²⁷spicia¹ et judicia dantur : judicia, ut esset populi po-

10. *Deberi*. Ejus tanquam solutionem differri non posse intellexit, sed representandam esse sensit. Sic *deberi* supra dixit, II, 3 : « Et tibi horum deberi nihil potest ». **TUAN.** — **Cann.** l. 1. « Restituenda omnino scriptura MSS *deberi*. Excusat quodammodo Tullius factum Pompeii, quem Clodii furori, qui tribunus plebis, coacta servili manu, ex civitate ejecerat patrie patrem ac vindicem, obsistere potuisse, ac debuisse, existimabat Quintus, quippe in consulatam Pompeii inciderat ista seditio ». De sententia loci consentio cum **Cannegietero** : de lectione dissentio. **Ca.**

11. *Admodum*. In dialogis qui respondet, quum disputanti assentitur, dicere *admodum* solet, ut una re pertractata alio transiri possit. Proinde tu frater *admodum* dicito, mihi que assentitor. Sciebat autem pertinacem Quintum, et ab eo tribunitiam potestatem sæpe vituperari audierat. **TUAN.**

— **Canneg.** l. 1. « *Admodum*. An *admodum*? hoc est, breviter, modice. Ipsum consule auctorem cap. 18 seq. Sermonem alio transferre, ac mutare cupiebat Cicero, ne longior esset in re memoria gravi, de viro, quo de æcus sentire, nedum dicere, nefas habebat ». Tu vero consule **Ruhnkenii** observationem, quam in annotat. posuimus. **Ca.** — *Admodum*. Est formula audientium, qui finita parte disputationis dicenti assentiuntur. Has sibi nunc quoque formulas a Quinto fratre acclamari vult. **W.** — **Ruhnkenius** ad **Terent. Hecyr.** III, 5, 8 : « *Admodum* est assentiendi particula, qua comici, et qui dialogos scribunt, in responsionibus utuntur : in **Phorm.** II, 2, 1, *Itane patris ais conspectum veritum hinc abiisse?* — *Admodum* ». **Ca.**

XII. 1. *Auspicia*. Haberi comitia rogandis magistratibus, nisi auspiciato non possunt, adversaque auspicia diem dirimunt et moram obiciunt.

testas, ad quam provocaretur; auspicia, ut multos inutiles comitiatus probabiles impedirent moræ: sæpe enim populi impetum injustum auspiciis dii immortales represserunt. Ex his autem, qui magistratum ceperunt, quod senatus efficitur, populare^a sane, neminem in summum locum, nisi per populum, ve-

Sed auspicia hic in aliam sententiam dicit, ut omnibus comitialibus, fastisque diebus, liceat magistratibus de cælo servare, quod semper comitia impediabat, aut saltem in auspicio esse. Minor tamen magistratus majore habente comitia de cælo servare vetabatur. Sed neque censores consulibus aut prætoribus turbabant, aut retinebant auspicia: verum censores inter se, prætoresque et consules inter se vitabant et obtinebant. TURN.

2. *Populare*. Emendavi *populare*, quum *popularem* legeretur. Caput enim hoc legis populare est, quum dignitas senatoria beneficium populi efficitur. TURN. — *Quod senatus efficitur, popularem, sane neminem*. Hæc lectio sensu caret; quapropter Turnebus emendavit « populare est sane ». MSS vero dant « quod senatus-consulto », vel « consultu, efficitur popularem sane neminem ». In hisce tenebris mihi palpanti rescribendum videtur, « Ex iis autem qui magistratum ceperunt quod senatus constat; efficitur populare id sane, neminem, etc. » DAV. — *Quod senatus conficitur*. Quum in multis libris nostroque etiam cod. [Cr.] legatur « senatusconsulto efficitur », quod item in aliis variis scribitur compendiis, ego legarim: « senatus conficitur ». *Conficere* proprie de exercitu conscribenda dicitur apud Nostrum, Leg. Manil. 21, 61: « exercitum difficili reipublicæ tempore conficere ». Hoc loco eleganter transfertur ad senatum. CA. — Add.

Cic. ad Att. VIII, 11: « gentes feræ armatas in Italiam adducere, exercitus conficere maximos ». Cf. Gronov. ad Liv. XXIX, 35, p. 887, ed. Gronov. — *Senatus consulto* vel potius *s. c.* est in cod. W. in cod. M. est *sen. consultu*. Tres Gœr. codd. habent « senatus efficitur », ut est in edd. Pw. Comm. Tum scripsimus cum Dav. « populare id sane », pro *popularem sane*, quod codd. omnes occupat. In edd. Lamb. et Comm. est « populare est sane », quod placet Rathio, neque mihi displicet. Gœr. et Sch. dederunt *populare sane*. MA. — *Popularem sane*. Ita libri omnes. Verum explicari mihi velim ista. Quo enim spectat illud *popularem*? Suspicio, illud esse notam nominis proprii, locumque totum valde obscurum alias, sic esse legendum atque distinguendum: « Ex his autem, qui magistratum ceperunt, quod senatus, efficitur. Populare, Marco, sane, neminem in summum locum, nisi per populum venire, etc. » Sententia: efficitur id, quod senatus solet nominari, ex his, qui magistratum ceperunt. Quales nulli quum non ceperint iudicio populi, populare hoc est, quod ad locum summum, qualis est senatorum, nemo perveniat, nisi per populum. SCHNEFF. — Wyt. videns, dictionem *efficitur senatus ex* non satis esse probam, Davisii partibus se applicuit. addens: « summus locus est senatus: in hunc veniebant magistratus, sed hi eligebantur a populo ». MA.

nire, sublata cooptatione³ censoria. Sed præsto est hujus vitii temperatio, quod senatus lege nostra confirmatur auctoritas. Sequitur enim : « Ejus decreta⁴ rata⁵ sunt ». Nam ita se res habet, ut, si senatus dominus sit publici consilii⁵, quodque is creverit⁶, defendant omnes; et, si ordines reliqui⁷ principis ordinis consilio rempublicam gubernari velint; possit, ex temperatione juris, quum potestas in populo⁸, auctoritas in senatu sit, teneri ille moderatus et concors civitatis status, præsertim si proximæ legi parebitur. Nam proximum est : « Is ordo vitio careto; ceteris specimen esto ».

QUINT. Præclara vero, frater, ista lex est, et late patet, ut vitio careat ordo, et censorem⁹ quærat in-

3. *Cooptatione censoria.* Censores, quæstores, equites illustres, et viros insignes in senatum cooptabant. Hanc cooptationem lege Cicero tollit, quum ex magistratibus senatum efficit. Nam cooptatio dicebatur, quum sine suffragio populi, vel sacerdotes sacerdotem, vel pontifices pontificem, vel censores senatorem, legebant. Cooptatio enim est, quum collegæ simul optant et eligunt. TURAN.

4. *Decreta rata.* Nam senatusconsulta partem juris civilis constituebant, eisque plebs ac Quirites, ut patres plebisicitis lege Hortensia, tenebantur. TURAN.

5. *Sit publici consilii.* Livius, III, 63 : « Ne ita omnia tribuni potestatis sua implerent, ut nullam publicum consilium sinerent esse. Ita demum liberam civitatem fore, ita sequatas leges, si sua quisque jura ordo, suam majestatem teneat ». CA.

6. *Quodque is creverit.* Ejusque decreta rata sint. *Creverit* autem pro *decreverit* dixit antiquo more. TURAN.

7. *Ordines reliqui.* Inferiores ordines senatus consilio, qui princeps est ordo, rempubl. gubernari velint. TURAN.

8. *Potestas in populo.* De potestate populi et senatus auctoritate, vide Budæi annotationes. Cicero autem in libris de Republ. *Rempublicam* definiat *rem esse populi*, quam illic ex aristocratiae et democratiae temperamento, qualis antiqua Romanorum fuit, optimam existimabat. TURAN.

9. *Censorem.* Istam legem ostendit nihil egere Quintus interpretatione Ciceronis, sed censoris animadversione et notatione opus esse, ut probrosi ordine moveantur, honesti retineantur. *Ista enim est censoris interpretatio, quid sit esse senatum aliis specimen. Quos enim ordine removerit censor, ostendet aliis specimen non fuisse, quos retinuerit in senatu, ostendit fuisse. Quærit etiam legi potest. Emendavi, « Lex est et late patet », ex veteribus libris : quum in aliis codicibus legatur « Sed et altera ». TURAN.*

29 terpretem. — ATT. Ille vero ¹⁰, etsi est totus tuus ordo. gratissimamque memoriam retinet consulatus ¹¹ tui, pace tua ¹² dixerim, non modo censores, sed etiam iudicēs omnes potest defatigare ¹³.

XIII. MARC. Omitte ista, Attice : non enim de hoc senatu, nec his de hominibus, qui nunc sunt, sed de futuris, si qui forte his legibus parere voluerint, hæc habetur oratio. Nam quum omni vitio carere lex iubeat, ne veniet quidem in eum ordinem¹ umquam vitii particeps. Id autem difficile factu est, nisi educatione quadam et disciplina : de qua dicemus aliquid 30 fortasse, si quid fuerit loci, aut temporis. — ATT. Locus

10. *Ille vero, etsi est totus tuus ordo, gratissimamque*, etc. Id est, ordo senatorius, quamquam totus tibi favet, propter temp. contra Catilinæ impetum te consule defensam, tamen habet multos vitiosos senatores, qui a iudicibus iudicandi, et a censoribus notandi sint, ut et iudicibus et censoribus satis laboris possint præbere. W.

11. *Consulatus tui*. Nam in consulatu Cicero senatus potentiam defenderat et constituerat : et cum senatu equestrem ordinem conjunxerat. Infra, « Eamque optimam temp. duco, quam hic consul constituerat, quæ sit in potestate optimorum ». TURN.

12. *Pace tua*. Elegans forma precandi veniam in dissensu, veluti lib. III, cap. 16; Tuscul. V, 5; de Off. III, 10, qua tamen formula caute utendum, nec, nisi serio ab aliquo dissentimus. W.

13. *Defatigare*. Tantum abest ut animadversionibus censoriis corrigi possit, ut omnes iudices defatigatus sit. TURN.

XIII. 1. *Ne veniet quidem in eum ordinem quisquam v. particeps*. Vulgo « umquam vitii particeps ». Et sic ante

Gebhardum dederant Victorius, Turnebus et Aldus nepos. Alteram vero lectionem suppeditarunt Paris. Harleian. pr. sec. Balliol. Med. editio per vetus et Ven. 1471, eaque melior est. DAV. — *Umquam quisquam vitii particeps*. Quod placebat Gær. et Schütz. videlicet conjungi utramque codicum lectionem, quarum alterutra solum in libris habetur, id nos faciendum existimavimus. Et est *umquam* in aliquot codd. Gærrenz. edd. Par. Comm. Crat. Herw. quarum duæ posteriores habent ceterorum librorum lectionem *quisquam* in varr. lectt. Illam lectionem Ernest. in multis scriptis et edd. esse dicit, hanc in paucioribus. Coniunctim vero æque probe scribantur hæc vocabula, ut ad Attic. III, 12, « ut nemo umquam », apud Terent. Andr. I, 2, 7, « numquam cuiquam nostrum verbum fecit ». Terent. Hec. III, 1, 13, « an quisquam usquam gentium est æque miser ? » Conf. de talium verborum cumulatione Cort. ad Sallust. Catil. 5, 3, p. 31. Quid quod ipsa nostra verba coniungit Noster ad Attic. XIII, 25, fin. « Male mihi sit, si umquam quidquam tam

certe non deerit, quoniam tenes ordinem legum; tempus vero largitur longitudo diei. Ego autem, etiamsi præterieris, repetam a te istum de educatione² et disciplina locum. — MARC. Tu vero et istum, Attice, et si quem alium præterii.

« Ceteris specimen esto. » Quod si est, tenemus omnia. Ut enim cupiditatibus principum et vitiis infici solet tota civitas; sic emendari et corrigi continentia³. Vir magnus, et nobis omnibus amicus, L.⁴ Lucullus efferebatur⁵, quasi commodissime respondisset, quum esset objecta magnificentia villæ Tusculanæ, duo se habere vicinos, superiorem, equitem romanum; inferiorem, libertinum⁶: quorum quum essent magni-

enitar: quem locum laudavit Cærenx. MA.

2. *Istum de educatione.* Multa de hac re Plato in libb. de Repub. et de Leg. disserit, et Ariatoteles in Polit. Sunt enim educatione et disciplina animi ad virtutem informandi, neque sine disciplina fructus est ullus bonarum legum. Lex enim a vitiis deterret, disciplina ad virtutem instituit. Ex hoc autem loco perspicuum est libros aliquot Ciceronis desiderari. TURAN. — Eundem de educatione et disciplina locum a Scipione in libris de Repub. postulat Tubero, II, 38. Cui ibidem libro quarto secise videtur satis; qui tamen locus et ipse maximam partem injuria temporum interiit. Conf. Ang. Mai. in annot. Crit. ad Rempub. IV, 2. CA.

3. *Continentia.* Hic continentia cupiditati et aviditati contraria est, quum manus nostras ab alieno continemus. TURAN.

4. *L. Lucullus.* Magnificas habuit duas villas Lucullus, Neapolitanam et Tusculanam. Auctor Plotarchus. Gabinus trib. pleb. pictam in concione

sæpe ostendit Tusculanam villam Luculli, ad invidiam Lucullo conflandam. TURAN.

5. *Efferebatur, quasi commodissime respondisset.* Parni editioni Victorii, Turnebi aliorumque: et minus duabus literis hanc lectionem præstant Palatinæ membranæ; in iis pro *efferebatur, ferebatur*, vulg. « ferebatur quam commodissime respondiisse ». GAURAN. — *Ferebatur quam commodissime respondiisse.* Vulgo « efferebatur quasi commodissime respondiisset ». Pall. vero, Paris. Balliol. Harleian. sec. editio pervetus et Ven. 1471 exhibent « ferebatur quasi commodissime respondiisse ». Mihi tamen præstare videbatur ea lectio, quam, præeuntibus Harleian. pr. Med. editisque multis, expressi. DAVIS.

6. *Libertinum.* Libertini olim non tantum erant qui ex justa servitute manumissi fuerant, verum etiam ab illis oriundi. Tranquillus, « Ac sic quoque reprehensionem verens, etiam Appium Cæcum censorem generis sui proauctorem libertinorum filios in senatum adlegisse docuit: ignarus tem-

ficæ villæ, concedi sibi oportere, quod iis, qui tenuioris ordinis essent, liceret. Non vides, Luculle, a te id ipsum natum, ut illi cuperent? quibus id, si tu non
 31 faceres, non liceret. Quis enim ferret istos, quum videret eorum villas signis et tabulis? refertas, partim publicis⁸, partim etiam sacris et religiosis? quis non frangeret eorum libidines, nisi illi ipsi, qui eas frangere deberent, cupiditatis ejusdem⁹ tenerentur?

XIV. Nec enim tantum mali est peccare principes (quamquam est magnum hoc per se ipsum malum), quantum illud, quod permulti imitatores¹ principum

poribus Appii et deinceps aliquandiu, libertinos dictos non ipsos qui manumitterentur, sed ex his ingenuos procreatos. Libertini tamen Ciceronis ætate erant qui ex justa servitute manumissi fuerant. TURANA. — Ceterum hunc locum de Luculli Tusculano adhibuit Horatii Epod. I, 29 sq. «Nec ut superni villa candens Tusculi Circea tangat mœnia». Carolus Fea, quem vid. p. 211 ed. Bothii. Ca.

7. *Signis et tabulis.* Statuis et pietis tabulis, raptis partim ex foris locisque publicis urbium; partim ex delubris, quibus ista consecrata fuerant. Quod quidem cupiditatis est, quæ est aviditas et rapacitas. TURAN.

8: *Partim publicis*, etc. Refertur hoc ad reprehensionem præsidum romanorum in provinciis, qui urbium ornamenta, in signis tabulisque posita, auferre solebant: qua de re luculenta est Ciceronis oratio adversus Verrem, lib. IV de Signis. W.

9. *Qui eas frangere deberent, cupiditatis ejusdem tenerentur.* Etsi tenor cum genitivo legitur apud Plantum: tamen ad sententiam et ad usum loquendi magis placeret hæc lectio, «Qui eas frangere deberent, eisdem tenerentur». P. MANUT.—*Cupiditatis*

ejusdem tenerentur. Non male Victorius, *eisdem tenerentur*; sed quandoquidem Palat. Fabr. S. Victoris consentiunt cum Turnebo, nihil visum mutare. Lambinus e conjectura Manutii *cupiditatibus eisdem ten.* contra omnes libros. GAUTIER. — *Cupiditatis ejusdem tenerentur.* P. Manut. emendavit, «cupiditatibus eisdem tenerentur». MSS vero non adducunt, nec opus est mutatione. Vide G. J. Voelsius de Construct. cap. 26. DAV. — *Cupiditatis ejusdem tenerentur.* Ellipsis est vocabuli *culpa vel crimine.* Dicitur enim «alicujus rei criminis teneri», id est, alicujus malefacti reum esse, si jure alicui malefactum objicitur. W. — Tuentur hanc lectionem omnes Gœrens. et nostri codd. Sed omisso *cupiditatis* legitur *eisdem* in edd. Asc. 1, 2, Grat. Herw. Par. Car. Steph. Sturm. Comm. Neque tamen harum edd. consensus aliunde, quam ex correctione, ortus videtur; quamquam fatendum est, nisi hoc loco, hanc constructionem apud Nostrum non reperiri. MA.

XIV. 1. *Imitatores.* Juvénalis eodem modo dixit, Satir. XIV, 31: «... velocius ac citius nos Corruptum vitiorum exempla domestica, ma-

existunt. Nam licet videre, si velis replicare² memoriam temporum, qualescumque summi³ civitatis viri fuerint, talem civitatem fuisse; quaecumque mutatio morum in principibus exstiterit, eandem in populo sequutam⁴. Idque haud paullo est verius, quam^{3a} quod Platoni nostro placet, qui, musicorum cantibus, ait, mutatis⁵, mutari civitatum status. Ego autem nobilium vita victuque mutato, mores mutari civitatum puto. Quo perniciosius de republica merentur vitiosi principes, quod non solum vitia concipiunt ipsi, sed ea infundunt in civitatem : neque solum obsunt, quod ipsi corrumpuntur, sed etiam quod

gais Quam subeant animos auctoribus ». TURAN.

2. *Replicare*. Revolvere et explicare memoriam temporum et historiam. Est *replicare* quod plicatum erat explicare, ut librum. Cicero pro Sulla, cap. 9 : « Ut ne replicas annalium memoriam ex domesticis imaginibus invenies ». TURAN.

3. *Qualescumque summi civitatis*. Atqui sententia hæc Platonis est, vel Cicerone teste, cujus hæc verba sunt, Fam. lib. I, epist. 9 : « Erant præterea hæc animadvertenda in civitate, quæ sunt apud Platonem nostrum scripta divinitus, quales in rep. principes essent, tales reliquos solere esse cives ». Plato autem sic scribit, de Legg. IV, pag. 568 : « Ne quis vobis, o amici, persuadeat aliter unquam ocium et facilius mutaturam leges civitatem, quam principum aspicio et exemplo : nec vos nunc secus fieri, aut in posterum aliquando futurum putetis ». TURAN. — Hunc locum ita laudat Ruddimannus in Instit. grammaticæ latinæ ed. Stalbaum, II, p. 27 : « Quales sunt summi civitatis viri, talis est civitas », non credo quod in ullo codice

sic legerit, sed quod memoriter laudarit locum enimque simpliciter ad suam regulam relativorum et redditivorum, quæ dicit, adhiberit. Ca.

4. *Eandem in populo sequutam*. Vulgo *sequuturam* : sed quum de rebus præteritis verba faciat Cicero, reposui *sequutam*, prout Victorius et Aldus nepos edidit. Quin et P. Mantius locum sic emendari debere vidit. DAV. — *In populo sequutam*. *Sequuturam* habent tres Gœrenz. nostri codd. Cr. W. M. et aliquot edd. vet. sed *sequutam* præbent Copp. Vict. a. plures Gœrenz. edd. Ald. Comm. Neque erat, quod illam lectionem post Brutum defenderet Wagners. Nam simul ac hæc in oratione recta posueris, dicendum erit *quæcumque*..... *exstitit, eadem*..... *sequuta est*, ut recte monuit Gœr. Ma.

5. *Qui musicorum cantibus, ait, mutatis*. Vide supra II, 15. Hæc autem Platonis verba sunt lib. IV de Rep. pag. 447 : Εἶδος γὰρ κανὼν (lege παλαιὸν) μουσικῆς μεταβάλλειν εὐλαβητέον, ὡς ἐν ἀλλῇ κινουμένηντα οὐδαμοῦ γὰρ κινούνται μουσικῆς τρόποι ἀνεπολιτικῶν νόμων τῶν μεγίστων. DAV.

corrumpunt, plusque exemplo, quam peccato nocent⁶. Atque hæc lex dilatata in ordinem cunctum, coangustari⁷ etiam potest. Pauci enim, atque admodum pauci, honore et gloria amplificati, vel corrumpere mores⁸ civitatis, vel corrigere possunt.

Sed hæc et nunc satis, et in illis libris⁹ tractata 33 sunt diligentius. Quare ad reliqua veniamus. Proximum autem est de suffragiis : quæ jubeo nota esse optimatibus, populo libera¹⁰. — ATT. Ita mehercule¹¹ attendi, nec satis intellexi, quid sibi lex, aut quid verba ista vellent.

XV. MARC. Dicam, Tite, et versabor in re difficili,

6. *Plusque exemplo, quam peccato nocent.* Amm. Marcellinus, XXII, 4 : - Namque fatendum est plerumque eorum (Palatinorum) partem vitiorum omnium seminariam effusius aluisse; ita ut temp. inficerent cupiditatibus pravus, plusque exemplis quam peccandi licentia læderent multos. Vide sis interpretes ad Plinii Panegyri. cap. 45. Dav.

7. *Coangustari.* Etiam istud in paucis principibus verum est, non tantum in toto ordine. Turan.

8. *Corrumpere mores.* Cf. Sallustii Catil. cap. 57, ubi Wassius, pag. 184, commode hunc Tallii locum adhibuit. Ca.

9. *In illis libris,* id est, de Repub.

10. *Populo libera.* Libera sunt quando non voces, sed tabella feruntur. Optimatibus sunt nota hæc lege, quia quibusdam tabellæ ostenduntur, quum legibus romanis id tamen vetitum esset. Turan. — *Populo libera.* Vide de hoc loco Jo. Frid. Christii Noct. Academiæ. (Obs. VI de jure Quiritium) p. 91. Ca.

11. *Ita mehercule attendi.* De hac Jurandi formula Wagner. Festum lau-

dat, pag. 315 [pag. xxvii Scalig.]: - Mecastor et Mehercules jurandum erat : quasi diceretur, ita me Castor, ita me Hercules, ut subaudiatur, juret. Igitur, ait, hoc etiam loco scribendum videtur - ita me Hercules. Haud raro ita apud Nostrum scriptam reperiri (exemplorum farraginem vel lexica suppeditant) non negat Gorenzius, sed laudat ad refellendum Wagn. ipsum Cic. Orat. 47, 157, qui - libentius, ait, dixerim mehercule quam mehercules. Wagnero concedamus nominandi casum et exempla, Gorenzio Ciceronis auctoritatem. Sed neuter dixit, quod dicendum fuit : videlicet, quod ad rem nihil differre, utcumque scribas; sed formam *Mehercule* antiquiorem, Etruscam videlicet, esse; neque vocativi, neque ablativi formam, sed nominativum. In Etruscis enim monumentis haud paucis leges hæc illius nominis formam *Herhole, ercle*. Ita etiam Etrusci pro *Hermes* scribebant *Herme*. Vid. Lexicon vocum Etruscarum apud Passerina de Marm. Sarcophago Eugubino, p. LXXI; Lamsi, *Saggio di lingua Etrusca*, II, p. 205 sq. Ma.

ac multum et sæpe quæsitæ : suffragia¹ in magistratu mandando, aut reo judicando, aut lege² aut rogatione³ sciscenda, clam, an palam⁴ ferre melius esset. — ATT. An etiam id dubium est? — QUINT. Vereor, ne a te rursus dissentiam. — MARC. Non facies, Quinte; nam ego in ista sum sententia, qua te fuisse semper scio : nihil ut fuerit in suffragiis voce melius; sed, obtineri an possit⁵, videndum est. — QUINT. Frater, 34 bona tua venia dixerim, ista sententia maxime et fallit imperitos, et obest sæpissime reipublicæ, quum aliquid verum et rectum esse dicitur, sed obtineri, id est, obsisti posse populo, negatur. Primum enim obstititur, quum agitur severe; deinde vi opprimi in bona causa, est melius, quam malæ cedere. Quis

XV. 1. *Suffragia in.* Post *suffragia* delevimus vocem *in*, ut sequantur ablativi absoluti, cum Gœrens. qui eam in tribus codd. abesse ait, et Sch. Ma.

2. *Judicando, quin in lege.* In verbo *quin* mendam esse constat; neque vetusti libri discrepant. Forte *itemque* legendum sit. P. MANUT. — *Aut reo judicando, aut lege aut rogatione sciscenda, clam an palam ferre melius esset.* Sic Victor. absque dubio MSS. Vulgo, « agt de reo judicando, quin in lege aut rogatione, clam, an palam ferre melius esset ». Et fere nulla est editio quæ non variet in hoc loco. GRUZ.

3. *Aut lege aut rogatione.* Lex est quod pop. rom. senatorio magistratu, ut consule rogante, constituebat. Rogatio autem latius patet quam lex, et plebiscitum etiam significat : nimirum quod plebs plebeio magistratu, ut tribuno interrogante, sciscabat. TUAN.

4. *Clam, an palam.* Quum voce suffragia feruntur, auctoritas optimatium

eorumque qui magistratibus functi sunt, plus valet, quum pauperiores et teniores eorum sententiæ palam refragari non ausint : at quum tabella suffragia feruntur, sine ullo metu liberè populus suffragari potest. Sallustius idem in senatu fieri vult, Ep. II de Rep. ordin. cap. 111 : « Igitur, inquit, duabus rebus confirmari posse senatum puto, si numero auctus, per tabellam sententiam feret. Tabella obtentui erit, quo magis animo libero facere audeat ». Tiberius quadam in causa sententiam palam ferre voluit, ut necessitas aliis ejusdem sententiæ sequendæ esset. Tacitus, Annal. I, 74 : « Ad quod exarsit adeo, ut rupta taciturnitate proclamaret, se quoque in ea causa laturum sententiam palam et juratum, quo ceteris eadem necessitas fieret ». TUAN.

5. *Obtineri an possit.* Tantum enim in rep. contendendum est, quantum obtineri possit. Frustra autem nitendo nihil præter odium quærere, dementiæ sit. TUAN.

autem non sentit, auctoritatem omnem optimatium tabellariam legem⁶ abstulisse? quam populus liber numquam desideravit; idem oppressus dominatu ac potentia principum, flagitavit. Itaque graviora judicia de potentissimis hominibus exstant vocis, quam tabellæ⁷. Quamobrem suffragandi nimia libido⁸ in non bonis causis eripienda fuit potentibus, non latebranda populo, in qua, bonis ignorantibus, quid quisque sentiret, tabella vitiosum occultaret suffragium.

XVI. Itaque isti rationi¹ neque lator² quisquam est
35 inventus, nec auctor umquam bonus. Sunt enim quatuor leges tabellariæ³: quarum prima de magistra-

6. *Tabellariam legem.* Nam ea lege convaluit jus et libertas multitudinis: quam autem suffragia voce ferebantur, auctoritas optimatum multum poterat et gratis. Cicero pro Plancio, cap. 6: «Populo grata est tabella, quæ frontes operit, hominum mentes tegit, datque eam libertatem, ut quod velint faciant». TURAN.

7. *Vocis, quam tabellæ.* Graviores de reis judicia populi erant quam voce, quam quam tabella suffragium ferebatur: non enim ista condemnandi libidine, optimatum et nobilitatis verendum, populus utebatur, et post tabellariam legem magnificum erat vocis suffragium potius quam tabellæ. Cicero in Rullum, Orat. II, cap. 2: «Sed tamen magnificentius atque ornatus esse illo nihil potest, quod meis comitiis non tabellam indicem tacitæ libertatis, sed vocem vivam præ vobis indicem vestrarum erga me voluntatum ac studiorum tulistis». Nam interdum populus candidatum, qui de repub. optime meritis esset, magno certatim studio et effusa lætitia vel consulem, vel ædilem, vel prætorem voce declarabat. TURAN.

8. *Nimia libido.* Qua nimirum abutebantur, populo voce suffragium ferente, ut proinde populus flagitare cœperit legem tabellariam, ut libere suffragium ferret. TURAN.

XVI. 1. *Isti rationi.* Isti methodo suffragiorum per tabellas ferendorum. Non enim erat cor Lambin. reponeret isti rogationi. DAV.

2. *Neque lator.* Lator qui legem fert ut trib. Auctor cujus suasa consilioque facit, quique legem ad populum suadet: ut lator Cassius, auctor Scipio fuit. TURAN.

3. *Quatuor leges tabellariæ.* Cassie legis meminit Asconius ad Actionem primam in Verrem, cap. 10, et Gabinie Cassieque Noster de Amic. cap. 12. Altum de reliquis apud auctores silentium. Vide Ant. Augustinum de Legg. pag. 64, 118. DAV. — *Quatuor leges tabellariæ.* Hic est locus classicus de legibus tabellariis, quorum cf. ipse Cic. de Amicit. cap. 12. *Gabinia* lex lata est a. U. 615 a Q. Gabinio, tribuno pl. ut in magistratibus creandis non voce, sed tabellis, uterentur cives. *Cassia* est L. Cassii Longini, tribuni pl. a. U. 617, ut tabella etiam

tibus mandandis; ea est Gabinia⁴, lata ab homine ignoto et sordido. Sequuta biennio post⁵ Cassia est, de populi iudicio; ea a nobili homine lata est, L. Cassio, sed, pace familiæ⁶ dixerim, dissidente a bonis, atque omni rumusculos⁷ populares ratione aucupante. Carbonis⁸ est tertia de jubendis legibus, ac vetandis, seditiosi atque improbi civis: cui ne reditus quidem⁹ ad bonos salutem a bonis potuit af-

in iudicio populi sententia ferretur, excepto iudicio perduellionis, id est, criminis de iniuriis adversus patriam conjurationibus. *Papiria* C. Papirii Carbonis, tribuni pl. a. U. 623, ut in legibus sciendis et antiquandis populus tabellis uteretur. *Cœlia* C. Cœlii, tribuni pl. a. U. 647, ut in iudicio perduellionis quoque tabellis sententiae ferrentur. Vid. Ern. Cl. Cic. p. 39; Bachiis in Hist. Jur. Rom. II, 2, § 49 et seq. W.

4. *Est Gabinia.* Lex Gabinia tabellam dumtaxat in magistratibus creandis dabat. Cassia vero cantum erat, ut populus quum iudicaret, nisi in perduellionis crimine, in vocem reliquit, tabella sententiam ferret. Carboniana legum lationi et abrogationi tabellam dedit. Cœliana, perduellionis iudicio, quod a Cassio exceptum fuerat. Cicero, de Amic. cap. 12: «Videtur in tabella jam ante quanta sit facta lahes: primo Gabinia lege, biennio autem post Cassia. Videre jam videor populum a senatu disjunctum, et multitudinis arbitrio res maximas agi». *TUAN.*

5. *Biennio post.* Cassius Longinus trib. pleb. Lepido et Mancino cons. legem tulit, ut populus non voce, sed tabella suffragium ferret, quæ diu sancta et incorrupta mansit. *TUAN.*

6. *Pace familiæ dixerim.* Quæ severa semper fuit et a populari levi-

tate aliena. Cicero in Verrem, Act. I, cap. 10: «L. Cassius ex familia tum ad ceteras res, tum ad iudicandum severissima». *TUAN.*

7. *Rumusculos.* Quomcumque gloriolam et famam popularitate quadam captante. *TUAN.* — *Atque omni rumusculos populares ratione aucupante.* Ita cum Victorio malui; vulgo tamen non male, «atque omnes rumusculos populari ratione auc.» *GRUT.* — MSS dant «atque omnis rumusculos populari ratione aucupante». Victorius autem receptam lectionem dedit, eaque procul dubio vera est. *DAV.*

8. *Carbonis.* C. Papirius Carbo, homo in primis eloquens ac peritus juris, sed seditiosus et improbus, adversarius optimatum, quorum auctoritati abfuerat a. U. 624, quo Tib. Gracchus cæsus est, et mox lege tabellaria ferenda contra patres fecit. Postea consul ann. U. 633 ad bonos, id est, ad optimatum partes, se contulit. Denique an. U. 634 a L. Crasso oratore, tunc adolescente, accusatus de Gracchana seditione et P. Africani cæde, se voluntaria morte severitati iudicium subtraxit. Vide Pighium in Annal. Magist. Rom. ad a. U. 633 et 634. *W.*

9. *Ne reditus quidem.* Ad optimates, a quibus in tribunatu disenserat, reditus, quum Opimium defendit. Cicero de Oratore, II, 40: «Non si Opimium defendisti, Carbo, idcirco ta-

36 ferre. Uno in genere relinqui videbatur vocis suffragium, quod ipse Cassius exceperat, perduellionis¹⁰. Dedit huic quoque iudicio Cœlius¹¹ tabellam, doluitque¹²,

isti bonum civem putabant: simulasse te, et aliud quid quæsiase perspicuum est, quod Tib. Gracchi mortem sæpe in concionibus deplorasti, quod P. Africani necis socius fuisti, quod eam legem in tribunatu tulisti, quod semper a bonis dissensisti». TURX. — *A bonis*. A senatoribus qui iudicabant. Nam desperatione causæ cantharidas sumpsiase dicitur. TURX.

10. *Perduellionis*. Ulpianus, « Qui perduellionis, inquit, reus est, hostili animo adversus remp. vel principem animatus est ». Nam perduellis hostis vocatur: estque perduellio atrocissimum genus læsæ majestatis apud Ulpianum. Olim in atrocissimis facinoribus poni solebat, ut in Horatio, interfecta sorore, perduellionis et hostilitatis crimen fuit. Idque est quod Livius ait, lib. I, cap. 26: « Lex horrendi carminis erat, dumvirum perduellionem iudicant », gravitatem facinoris nomine significante hostili pæne manu perpetrati. Sic a nonnullis in Manlii causa Livius ait scriptum esse dumviro creatos fuisse qui capitis inquirerent: paucaque omnino sunt hujus generis iudicia facta. Ciceronis ætate crimen perduellionis erat, quum quis contra libertatem populi quid fecerat, quum contra legem Porciam, quæ cædi et securi ferri cives non sinebat, quis civem virgis ceciderat, aut interfecerat, aut tribunum plebis patronum et vindicem libertatis violarat aut interfecerat. Sic in Posthumi causa ob atrocitatem facti, occiso sacrosancto tribuno, iudicium perduellionis fuit. Hoc iudicium jam inde a regibus dumviri exercebant, quos post reges exactos populus creabat; quandocumque

tale crimen incidebat, non prætor sortiebatur, ut ait Dio: quod contra morem patriæ factum Dio dicit in Rabirii causa. A dumviris autem provocatio erat ad populum. Ac Cicero pro Posthumo iudicium illud dumvirum non tam rejicit, ut obsoletum et contra morem patriæ, quam quod negat, ubi senatus decrevit ut consules videant ne quid resp. detrimenti capiat, esse locum ei iudicio. De perduellione ita scribit Sosipater: « Per pro perquam, valde, ut perduellio perquam duellio et plusquam hostis, ut Rabirius qui perduellionem fecisse dicebatur, i. e. contra rempub. sensiase: quod iudicii genus in eadem oratione M. Tullius ab Horatio sumptum ait, dictumque quod per tempus belli sit factum, quum is in sororem suam gladio usus esset ». TURX.

11. *Cœlius*. C. Cœlius Cædus, trib. pleb. qui s. U. 646 legem tabellariam tulit, fuit idem postea consul ann. U. 659, homo novus. Vide Pighium ad illos annos. W.

12. *Doluitque, quoad vixit*. Non potui, quin cum Gerons. et Schütz. restituerem veterem lectionem, quam habent tres codd. Gœr. Copp. Vict. b. marg. Crat. et Herw. edd. Asc. 1, Brut. Par. Ald. Ernest. Nam quod ait Wagn. doloris in Cœlii vita vestigium nullum apparere, primum cum Gœr. quæro quomodo docuerit? deinde vero, nos id, quod non compertum habemus, negare non posse dico contra Ciceronis auctoritatem. Una ed. Sturm. habet « nocuitque quoad vixit ». Eadem cum codd. omnibus et edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Ald. Brut. Paris. pergit: « sed ut opprimeret Cœlius po-

quoad vixit, se, ut opprimeret C. Popillium¹³, nocuisse et reipublicæ¹⁴. Et avus¹⁵ quidem noster singulari virtute in hoc municipio, quoad vixit, restitit M. Gratidio¹⁶, cujus in matrimonio sororem, aviam nostram, habebat, ferenti legem tabellariam. Excitabat enim¹⁷ fluctus in simpulo, ut dicitur, Gratidius,

pulum». Veram lectionem reperimus in edd. Car. Steph. Comm. et Lamb. Geer. quum in omnibus legatur *sed*, conjecit *semet*. Ma.

13. C. Popillium. C. Popillius Lanas, legatus L. Cassii consulis. Hoc cum altero legato L. Pisone et majore exercitus parte cæsis in Gallia ab Helvetiis Tigurinis ann. U. 646, pactum fecit cum hostibus, ut, datis obsidibus et rerum omnium dimidia parte impedimentisque relictis in hostium potestate, cum reliquo exercitu sub jugum missus salvus emitteretur. Domum redux a C. Cælio, tribun. pleb. accusatur perduellionis, qui, ut eo certius Popillium condemnaret, interea legem illam tabellariam pertulit. Ita Popillius, omni spe obtinendæ causæ præclusus, sponte in exilium abiit. Vide Freinshemium in Supplem. Liv. lib. LXV, cap. 57 sqq. W. — Conf. Bech. Histor. Jurisprud. Rom. II, 2, § 60. Ca.

14. *Nocuisse et reip.* Paris. *nocisset reip.* Lego *nocuisse reip.* deleta conjunctione. Dav.

15. *Avus.* M. Cicero M. Ciceronis avus, cujus lib. II de Orat. cap. 66, mentio est his verbis, «ut illud M. Cicero senex hujus viri optimi nostri familiaris pater, nostros homines similes esse Syrorum venalium, ut quisque optime græce sciret, ita esse nequissimum». Turan.

16. *Mario Gratidio.* Veteres libri M. Gratidio, ut in Bruto, «Doctus

autem græcis literis propinquus noster factus ad dicendum M. Gratidius M. Antonii perfamilias». Vocabatur autem M. Marius Gratidius, vel, ut in vetere libro, Cratidius. Turan.

17. *Excitabat enim.* Hoc speciem ænigmati et proverbii habet: significat autem patrem Gratidium turbellas in parva et municipali rep. excitasse, filium vero in maxima rep. romana, maximos tumultus. Simpulum, suctore Festo, vas parvum est, non dissimile cyatho, quo vinum in sacrificiis libabatur: unde et mulieres rebus divinis deditæ Simpulatriciæ vocantur. Sic vocatur tamquam simplum, ut quod nunc templum dicimus, veteribus templum erat: unde apud Plaut. in Aulularia scribitur, «Nam si ignis vivet, tu exstinguere extempulo», pro extemplo. Itaque forte simpularia fanera diis debent, quæ simpularia apud Festum scribuntur. Varro a somendo deducit simplum. Perottus idem peculi genus putat sympinium, et mulieres rebus divinis deditas Sympinatriceæ appellat: ita, ut opinor, in Festo legens, ac etymon græcum sequens: apud Nonium simpuvium scribitur. Cicero de Repub. «Oratio exstat Lælii, quam omnes habemus in manibus, quam simpuvia pontificum diis immortalibus grata sint Sæviasque, ut is scribit, capedices». Nam sic locum hunc legit V. C. Emarius Ranconeatus. Simpuvium quoque a Plinio et Juvenale vocatur. Varro autem sim-

quos post filius ejus Marius¹⁸ in Ægeō¹⁹ excitavit mari.
Ac nostro quidem²⁰, quum res esset ad se delata,

pulum ait « vas esse minutatim fundens, in cujus locum successerit in convivii ἐπίκουρος. Unde, inquit, veteres res minutas nulliusque pretii simpularias appellabant ». TURN.

18. *Marius*, Marcus Marius Gratidianus, M. Marii Gratidii filius, a Fimbria postea adoptatus, in prætura, re nummaria constituta, tam carus populo fuit, ut omnibus vicis ei statuae ponerentur, et thure cereisque coleretur. Ei Catilina Sulla urbe potito caput secuit et per urbem circumtulit. Gratidianus igitur fuit in rep. gerenda levis et popularis. TURNER.

19. *Ægeō*. In vasto mari, id est, in repub. romana, non municipali ut ejus pater. Nam Ægeum in mediterraneo mari vastissimum est: hinc illud Horatii, « Ægeum nauta secet mare ». Et Cicero de Finibus, III, 14: « Et ut interit magnitudine maris Ægei stilla muris ». Mare autem illud Ægeum atrox et sævum tempestatibus erat. Philostratus: Φασι γὰρ ἡμᾶς ἀφ᾽ ὧν ἐς τὸν Αἰγαῖον αὐτὸν δεινὴ δι, οἶμαι, ἢ θάλαττα. Id est, « Dicunt enim nos in Ægeum mare vela facturos: atrox autem est, ut reor, illud mare ». TURN.

20. *Nostro quidem*. Id est, avo nostro M. Ciceroni, quum ei res narrata esset, ita dixit. W. — In Ægeō excitavit mari. Ac nostro quidem huic, quum res esset. Victorinus et recentiores exhibent, « in Ægeō excitavit mari ac nostro quidem. Quoi quum res esset, etc. » Turnebus autem legendum conjecit « quæ quum res esset », eodemque modo distinxit, quo vulgo factum vidimus. In MSS est, « ac nostro quidem qui quum res esset »: unde P. Manutius, sublato pro-

nomine, non infeliciter repōnit, « in Ægeō excitavit mari. Ac nostro quidem, quum res, etc. » Nec infelicior videtur hariolatio Lambini, cui placet, « ac nostro quidem avo, quum res, etc. » Quin et eadem conjectura Cl. Puteano venerat in mentem. Mea tamen a codicibus quam minime recedit, eoque de causa præ reliquis aridet. DAV. — *Ac nostro quidem, qui quum*. Si relativum qui tollatur, mendii nihil supererit: non enim assentior iis, qui illud ac nostro quidem cum precedenti membro connectunt; ex quo inepta plene atque insolens fieret sententia. *Noster* autem sine substantivo quandoque Veteres usurpabant, ut Terentius in Phorm. act. I, sc. 11, 67: « Noster, quid ageret, nescire »: et Cic. in Epist. Fam. XIV, 6: « Quod nostra tibi gratias agit ». P. MAN. — *Ac nostro quidem avo, quum res, etc.* Sic emendo, parva scilicet immutatione facta, optimaque sententia expressa: corrupta enim fuerat vox *avo* et ex ea factum *quo*, deinde *quæ*, unde Manutius vult fieri *qui*. Quod mihi non probatur. LAMB. — *Ac nostro quidem*, etc. Primi editores interpungebant « in Ægeō excitavit mari, ac nostro quidem ». Unde Turnebi falsa explicatio. Veram vide in nota Wytta. At pro *ac* legitur in cod. M. in eodem et in reliquis omnibus post *quidem* inseritur *qui*, quod addiderunt librarii, quum male verba *ac nostro quidem* cum prioribus junxissent, ut monet Gœrenz. In edd. Ascens. 2, Crat. Herw. Comm. Car. Steph. est *Quæ quum res*, in edd. Verb. et Par. est *quoi quum res*, in edd. Asc. 1, Ald. Brut. Sturm. *qui quum res*, ut in codd. Cod. Cr. pro *quum* habet *omni*. Nos

Scaurus²¹ consul : « Utinam, inquit, M. Cicero, isto animo atque virtute in summa republica nobiscum versari, quam in municipali maluisses! » Quamobrem, 37 quoniam non recognoscimus²² nunc leges populi romani, sed aut repetimus ereptas, aut novas scribimus: non quid hoc populo obtineri possit, sed quid optimum sit, tibi dicendum puto. Nam Cassiæ²³ legis culpam Scipio tuus²⁴ sustinet, quo auctore lata esse dicitur. Tu, si tabellariam tuleris, ipse præstabis²⁵. Nec enim mihi placet, nec Attico nostro, quantum e vultu ejus intelligo.

XVII. ATT. Mihi vero nihil umquam populare¹ placuit; eamque optimam rempublicam esse duco, quam hic consul² constituerat, quæ sit in potestatem optimo-

cum Coerens. et Schütz. eam voculam delevimus, ut jam fecerunt Ern. Bip. Wagn. quamquam Ernesto placet Daviisii *huic*, quod necessarium non est. Verba *ac nostro quidem* redacunt orationem ad priora : « Et avus quidem noster », unde paullisper erat digressa. Ma.

21. *Scaurus*. Qui postea primoeps senatus fuit. Tuam.

22. *Recognoscimus*. Non recensemus, non enumeramus. Non percensemus, inquit, nec enumeramus quas leges pop. romanus habeat, sed optimas leges constituere conamur. Tuam.

23. *Nam Cassia*. Adjuvante Scipione Emiliano illam tabellariam legem Cassius tulerat. Cicero in Bruto, cap. 25 : « Tum L. Cassius multum potuit non eloquentia, sed dicendo tamen, homo non liberalitate, ut alii, sed ipsa tristitia et severitate popularis: cujus quidem legi tabellarie M. Antius Briso, tribunus pleb. diu restitit, M. Lepido cos. adjuvante. Eaque res P. Africano vituperationi

fuit, quod ejus auctoritate de sententia deductus Briso putabatur ». Tuam.

24. *Scipio tuus*. I. e. Scipio Africanus miuor, quem in libris de Rep. loquentem et induxisti et probasti. W.

25. *Præstabis*. Id est, culpam. Nos enim nolumus tibi esse auctores legis tabellarie ferendæ, ut Scipio Cassio, qui propterea, ut auctor, culpam legis Cassiæ sustinet. De hoc non voc. *præstare* vid. Ern. in Cl. Cio. W.

XVII. 1. *Populare*. *Populare* malo etiam sensu dicitur pro re et facto, quod tendit ad populum corrumpendum, ejusque gratiam aucupandam. W.

2. *Quam hic consul*. Cicero lib. I ad Atticum, epist. 16 : « Reip. statum illum, quam tu meo consilio, ego divino confirmatam putabam, qui bonorum omnium consensione et auctoritate consulatus mei fixus et fundatus videbatur, nisi quis nos deus respexerit, elapsam scito esse de manibus uno hoc judicio ». Proinde consulum suum *aristocratiam* videtur etiam appellare in epistolis ad Atticum, I,

38 rum. — MARC. Vos demum, ut³ video, legem antiquastis sine tabella. Sed ego, etsi satis dixit pro se in illis libris Scipio⁴, tamen libertatem istam largior populo, ut et auctoritate valeant, et utantur boni⁵. Sic enim a me recitata lex est de suffragiis: — « Optimatibus nota, plebi libera sunt. » — Quæ lex hanc sententiam continet, ut omnes leges tolleret, quæ postea late sunt, quæ tegunt omni ratione suffragium, ne quis inspiciat⁶ tabellam, ne roget, ne appellet. Pontes⁷ etiam⁷ lex Maria fecit angustos. Quæ si opposita sunt

14 : « Totum hunc, inquit, locum, quem in aristocrata ego varie meis orationibus, quarum tu Aristarchus es, pingere soleo de flamma, de ferro ». TURAN.

3. Vos demum, ut. Legem tabellariam non tabella, sed voce antiquastis. Tabellæ dabantur in suffragio ferendo, in quibus vel *uti rogas* scriptum erat: vel *antiquo*. Vel potius, vos non exspectato populi suffragio, non exspectatis comitibus legem meam antiquastis, idque verius puto. TURAN. — *Antiquastis*, id est, repudiastis, abrogastis. Est urbana festivitas in illo addito *sine tabella*. W.

4. In illis libris Scipio. Etsi in libris de Repub. legem tabellariam defendit a Cassio latam, non tamen tantum libertatis populo largior, quantum Africanus: sed tabellas suffragiorum et libertatem relinquo, dum populus eas bonis ostendat. TURAN.

5. Ut auctoritate et valeant, et utantur boni. Vulgo « ut et auctoritate val. et ut. bonia ». Sed et post auctoritate habent Copp. Viett. b. et unus Goer. *boni* autem, cui *s* e proximo vocabulo adhaeret, correxit Odinus apud Olivetum, idque merito jam Ern. et Bip. receperunt, frustra obloquente Wagn. In eadem sententia fuit Wyttenb. qui

ita construit: ut boni auctoritate et valeant, et utantur. *Boni*, ait, item *optimi* sunt, qui Græcis dicuntur ἀγαθοὶ et ἀπιοτοι, i. e. qui favent aristocratiæ (sensu bono), qui item dicuntur optimates. Ma.

6. Ne quis inspiciat, etc. Hæc leges esutum esse volebant suffragiorum libertati. Alterius ergo tabellam inspicere non licebat, nec alterum rogare ut suffragaretur cuiquam, nec appellare et convenire ista de re. Hæc leges, ut tabellarie, late sunt adversus ambitionem et gratiam optimatum. TURAN.

7. Pontes etiam. C. Marius tribus pleb. legem de suffragiis, ut Plinarchus ait, repugnante Cotta coes. et pleraque nobilitate tulit: ea pontes angustos faciebat, ne quis illic præter eum qui suffragium ferret consistere posset ad appellandum rogandamque. Suffragia porro per pontem ferri solita, ex proverbio, *Sexagenarios de ponte dejici*, notum est. Hinc et senes depontani dicebantur, quod a suffragiis, et negotiis publicis liberi erant. Huc pertinet illud de Caspione, ad Herennium, I, 12, « Pontes disturbat, civitas dejicit ». TURAN. — *Pontes* erant viæ septæ a latere, per quas suffragium laturi cives procederent ad civitatem, cui immittenda essent suffragia.

ambitiosis, ut sunt fere, non reprehendo: sin value-
rint tantum leges, ut ne sint ambitus⁸; habeat sane
populus tabellam, quasi vindicem libertatis⁹, dum-
modo hæc optimo cuique et gravissimo civi ostenda-
tur, ultroque offeratur, uti in eo sit ipso libertas, in
quo¹⁰ populo potestas honeste bonis gratificandi da-
tur: eoque nunc fit illud, quod a te modo, Quinte,
dictum est, ut minus multos tabella condemnet, quam
solebat vox, quia populo licere¹¹ satis est. Hoc re-
tento¹², reliqua voluntas¹³ auctoritati, aut gratiæ tra-

Marius angustos fecit pontes, ut sin-
guli deinceps, nec plures simul ac-
turbatim possent ad ferendum suffra-
gium prodire cives, idque eo consilio
fecit, ut hominibus potentibus et am-
bitiosis facultas auferretur inspicien-
dorum suffragiorum, et eum ferentibus
agendi. Vide Turneb. et Paulum
Manutium de L. R. p. 37; adde Bæch.
in Hist. Jurispr. Rom. lib. II, cap. 2,
§ 57. W.

8. *Ut ne sint ambitus.* Ambitus dicitur actio obeundi, circumveundi et civium suffragia petendi. Qua in re si per pecuniam et largitionem facta sit corruptio, dicitur hoc *crimen ambitus*. Sed ambitio tantum est honoris cupiditas, plerumque tamen malo sensu. W.

9. *Vindicem libertatis.* Quæ eum quasi in libertatem afferat et vindicet libere suffragaturum: ad usurpationem libertatis populus tabellam habeat.

10. *Uti in eo sit ipso libertas, in quo populo potestas.* Victor. edidit, « uti in eo sit ipsa libertas, quod populo potestas ». Multi codices exhibent « in qua populo potestas ». For-
san igitur optime reponas « ut in eo sit ipso libertas, quia populo potestas, etc. » DAV. — *Ut sit ipsa libertas, in quo.* Ita quinque Gorenz. et

nostris codd. Cr. W. Copp. Victt. b. edd. Ascens. 1, 2, Crat. Herw. Car. Steph. Par. Brut. Ald. Lamb. Goth. nisi quod in nostris omnibus legitur *uti... in qua.* Verba in eo nullus habet cod. MS. Tres Gær. et noster cod. M. habent *uti ne sit.* Si Cicero scripsisset in eo addidisset *insit.* Ipso et in quo est in cod. M. Lectionem in quo jam Turn. in codd. MSS inventam probavit, pro ea ed. Sturm. sola habet quod. Pro *honeste* Copp. Victt. b. *honestas.* Mn. — *Quo populo.* Iis enim ostendent, quibus gratum facere velint, et quibus suum suffragium probatum esse cupiant. Ita populi libertas in gratificando bonis posita erit: libertas enim est in tabella, quæ bonis ostendetur. In quo legitur in libris scriptis, non in qua; quam scripturam sequor. TURN.

11. *Licere.* Jus esse satis est libere tabella damnandi. TURN.

12. *Hoc retento,* etc. Sc. ut optimates possint inspicere tabellas, reliqua suffragantium benivolentia tribuitur illis viris, qui vel auctoritate, vel gratia pollent. *Auctoritati,* quæ venit a gravitate et gloria meritorum: *gratiæ,* quæ existit amore et grato animo. W.

13. *Reliqua voluntas.* De reliquo

ditur. Itaque, ut omittam largitione corrupta suffragia, non vides, si quando ambitus sileat, quæri in suffragiis, quid optimi viri¹⁴ sentiant? Quamobrem lege nostra libertatis species¹⁵ datur, bonorum auctoritas retinetur, contentionis causa¹⁶ tollitur.

40 XVIII. Deinde sequitur, quibus jus sit cum populo agendi, aut cum senatu. Gravis, et, ut arbitror, præclara lex: « Quæ cum populo, quæque in patribus agentur, modica sunt¹ »; id est, modesta atque sedata. Actor enim moderatur et fingit, non modo mentem ac voluntates; sed pæne vultus eorum, apud quos agit. Quod in senatu non² difficile est: est enim senator is, cujus non ad auditorem³ referatur animus, sed

libenter populus gratificabitur bonis, modo tabellæ jus habeat, quum eam ostendere bonis cogatur. TURN.

14. *Quid optimi viri.* Justissima Ciceronis est lex, quæ tabellarium plebi suffragium permittit, sed esse notum optimatibus vult, quum præsertim in comitiis querere inter se soleant homines qui in suffragium eunt, quid optimi viri sentiant. Quod quidem ab iis fit, quum largitio in comitiis non versatur, nec corrupti sunt, sed comitia quieti et tranquilla sunt sine ullo ambitu: tum enim bonorum suffragium populus incorruptus libenter sequitur, et quærit quid boni sentiant, et cui faveant. TURN.

15. *Libertatis species.* Non vera libertas, sed ejus quædam assimilatio et ludibrium hac lege tabellaria constituitur, quum suffragium bonis ostendatur. TURN.

16. *Contentionis causa.* Nam propter paucorum ambitionem tabellam libertatis vindicem magna contentione et rixa populus flagitaverat. TURN.

XVIII. 1. *Modica sunt.* Ne quis cum populo et cum patribus agens se-

ditiones excitet oratione aut turbas.

2. *Quod in senatu non difficile est.* Servavit vocem non gallicus interpretes, Car. de Rémusat, cui equidem assentior. H. v. vero rejicit Wyttenb. qui sic ad h. l. « quod in senatu difficile est ». Ita hic locus legendus, neque non difficile est, ut habent fere omnes libri et scripti et editi; nam abest illud non a nonnullis codd. antiquis, neque salvo sensu stare potest. W.

3. *Auditorem.* Idem cum Wagner. actorem pro auditorem restitui jubet. Ex iisdem etiam restituendum est « ad actorem referatur animus », quum in plerisque edd. legatur ad auditorem. Nomen auditoris sententiæ Ciceronis repugnat. Actor est orator: ad hunc se non componit senator audiens, sed suum ipse judicium sequitur. W. — *Non ad actorem.* Quia senator qui audit, non ita se comparat, ut populi more ex ore dicentis pendeat, et ab eo habitum animi et affectum sumat, sed ex sua sententia et prudentia spectari et existimari vult, qui de eo de quo relatum est quid sentiat dicere

qui per se ipse spectari velit. Huic jussa tria sunt : ut adsit; nam gravitatem res habet, quum frequens ordo est : ut loco dicat, id est, rogatus : ut modo, ne sit infinitus ; nam brevitatis, non modo senatoris, sed etiam oratoris, magna laus est in sententia⁴. Nec est umquam longa oratione utendum, nisi aut, peccante senatu⁵, quod fit ambitione sæpissime, nullo magistra-

capit. Legitur etiam *spectare*. TUAN.

4. *Oratoris, magna laus est in sententia*. Cl. Puteanus delet voces « est in sententia » ; quod nemini non adprobandum censet Gebhardus. Ferrum tamen non est adhibendum, nisi quum leniores medicinæ nil prosunt. Nisi multum fallor, Cicero scripsit, « Nam brevitatis, non modo senatoris, sed etiam oratoris magna laus est, mea sententia ». Sic Noster de Orat. I, 15 : « Is orator erit, mea sententia, hoc tam gravi dignus nomine ». Et cap. 21 : « Qui tamen, mea sententia, aut hic est jam Crassus, etc. » Ac iterum cap. 27 : « Quamquam tibi par, mea sententia, nemo umquam fuit ». Terentius, Phorm. act. II, sc. 1, 21 : « Et sapiunt, mea sententia, Pro maleficio si beneficium summum nolunt reddere ». Plautus, Epid. act. III, sc. 111, 12 : « Fuit conducibile hoc quidem, mea sententia ». Vide sis et Merc. act. II, sc. 111, 58, ac Quintilianum, Inst. Orat. III, 6. DAV. — *Sed etiam oratoris magna laus est in sententia*. In sententia pertinet ad senatorem ; hic enim sententiam dicit. Sensus est : Brevitas non modo in sententia senatoris, sed etiam in oratione oratoris magna laus est. W. — Huic ego explanationi ita accedo, ut tamen verba in sententia, ut hic sensus prodire possit, post senatoris transposita velim ; eodem fere modo, quo Wagn. Ernest. nihil desiderat, nisi ut post sententia

intelligatur dicenda. Rathius scribi volebat « magna, mea sententia, laus est ». Gærezius nihil mutatum vult, sed senatoris et oratoris pro senatori et oratori dictum existimat et in sententia dici pro in suadendo et dissuadendo. Sed tamen non proprie ea, quæ orator dicit, ejus sententiam dixeris. Quare Schützius l. c. p. 31, nisi sensum, ait, sic exponas : « nam brevitatis in sententia dicenda non modo senatoris prudentiam, sed etiam ejusdem ut oratoris eloquentiam decet » : aptius fuerit legere : « nam brevitatis magna senatoris laus est in sententia dicenda ». Cui rationi quodammodo favere videri possit id, quod verba « sed etiam oratoris » absunt a cod. Cr. Sed hic liber, ut vidimus, per hæc capita multa, quæ abesse non possunt, omittit, ejusque in his lacunis nulla plane est auctoritas. In cod. quoque Wytt. desunt hæc omnia : « ne sit infinitus nam brevitatis non modo » ; aberravit nimirum scribentis oculus a priori modo, ad alterum. MA.

5. *Peccante senatu*. Quorumdam ambitio nonnumquam eblanditur senatusconsulta improba corruptis senatorum sententiis : quod quom futurum videmus, ne senatusconsultum fiat, diem dicendo tollere debemus. Dicitur et diem eximere dicendo. Cicero ad Quintum Fratrem II, 1 : « Tum Clodius rogatus, diem dicendo eximere cepit ». Vel potius dicit, quod

tu adjuvante, tolli diem utile est; aut quum tanta causa est, ut opus sit oratoris copia vel ad hortandum, vel ad docendum: quorum generum in utroque magnus noster Cato est ⁶.

- 41 Quodque addit, «Causas populi teneto», est senatori necessarium, nosse rempublicam: idque late patet: quid habeat militum, quid valeat ærario, quos socios respublica ⁷ habeat, quos amicos, quos stipendiarios ⁸,

et verius puto, nonnullos per ambitionem quum minime necesse est, neque senatus peccat, tamen dicendo diem eximere. Nam ambitio interdum studium quoddam est et quædam voluntas et cupiditas elatior. Sallustius, *Fragm. Hist. III, 3*: «Hiemem in castris, non per oppida, neque ex ambitione mea egi». TURAN. — *Caneg. I, l. p. 345*: «Ant peccante senatu, quod fit ambitione sæpiissime, nullo magistratu adjuvante». *Levissima* adhibita emendatione sic interpretor: «aut a peccante senatu», tum, quando peccaverit senatus, qui peccat sæpiissime ambitione, «cum nullo mag. adj.» — Hæc ille. Cui ego repono illud: Nisi utile est quod facimus, stulta est gloria! Nec verba «nisi... diem tolli utile est» ad senatum pertinent, sed ad senatorem. Senator enim, qui diem orando eximit, tollere diem dicitur. CA. — *Nisi aut peccante senatu (quod... adjuvante) tolli diem utile est.* Obscura sententia, quæ explicanda est, verbis illis «quod fit ambitione sæpiissime, nullo magistratu adjuvante» in parenthesis includendis. Porro attendendum, quid sit *tollere diem*, i. e. diem consumere, ut aliis dicendi tempus præripiatur, nec senatusconsultum confici possit. Hoc et alii fecerunt, et in primis Cato factitabat, ut in ejus vita narrat Plutarch. p. 774,

et Valer. Max. lib. II, cap. 10, 7. W.

6. *Noster Cato est.* Ut quum Cæsar ex Hispania reversus, ut liceret sibi consulatum per alium petere postulabat, Cato diem orando sustulit. Sunt et alia exempla apud Plutarchum. Superstite Catone ante bella civilia hæc scripta sunt. TURAN.

7. *Quos socios respublica habet.* Uincis liberavimus verb. *respublica*, quod tenentur omnes libri; neque, credo, nisi Ciceronis essent, aliquis glossator in re tam manifesta addere ea necessarium duxisset. Sed solet Cicero ipse nomina repetere, quæ, ne glossatoribus tribuantur, cavendum est. Ita *Noster de Finib. I, 1, 2*: «Quamquam philosophi quidem vituperatoribus satis responsum est eo libro, quo a nobis philosophia defensa et collaudata est, quum esset accusata et vituperata ab Hortensio». Cf. supra I, 1, 2. MA.

8. *Stipendiarios.* Unum tantum genus ponit sociorum, quum plura fuerint. Nam provinciæ erant vel vectigales, vel stipendiariæ, quarum illæ certam partem proventus populo romano solvebant, hæc autem unam eandemque in omnia capita pecuniæ summam. Vide Ernest. in *Cl. Cic. ibique Sigon. Antiq. Juris Provinc. I, 3; Orr. Verr. III, 6; Burmann, de Vectigall. pop. rom. p. 2. W.*

qua quisque sit lege, conditione, foedere; tenere consuetudinem decernendi; nosse exempla majorum. Videtis jam, genus hoc omne⁹ scientiæ, diligentiae, memoriæ esse, sine quo paratus esse senator nullo pacto potest.

Deinceps sunt cum populo actiones; in quibus primum, et maximum: « Vis abesto ». Nihil est enim exitiosius civitatibus, nihil tam contrarium juri et legibus, nihil minus civile¹⁰ et humanum, quam, composita et constituta republica, quidquam agi per vim¹¹. Parere jubet intercessori¹²: quo nihil præstantius. Impediri enim bonam rem melius, quam concedi malæ¹³.

XIX. Quod vero actoris jubeo esse fraudem, id totum dixi ex Crassi¹, sapientissimi hominis, senten-

9. *Videtis jam, genus hoc omne, etc.* Genitivi *diligentiæ, memoriæ, δεινότητος* positi, plane sunt diversi ab antecedente genitivo *scientiæ*. Sensus enim est: « hoc omne genus scientiæ contineri et constare diligentia et memoriâ ». W. — Sed, pœce viri summi dixerim, si hoc voluisset Cicero, scripsisset credo: « genus hoc omne scientiæ diligentiae esse atque memoriæ ». Revera tria requiri vult Noster, primum cognitionem et explorationem, tum curam et accuratam observationem, denique memoriam tenacem. Pro *sine quo* Wagner. conjecit *sine quibus*, quod necessarium non est. Ma.

10. *Nihil minus civile.* Civile ponitur in laude, ut notet id, quid decet civitatem. W.

11. *Quidquam agi per vim.* Conf. Platon. in Epist. ad Dionem et in Critone, p. 51; Xenoph. Mem. Socr. I, 2, 10; Sallust. Jugurth. cap. 3; Cic. ad Divers. I, 9; et Luzac de Socrate

civo, pag. 54 sqq. quos laudavit Engelbr. p. 81. Ca.

12. *Intercessori.* *Intercessor* est is, qui rei decernendæ resistit. Quo non referendum est ad *intercessori*, sed subintelligendum *negotio*, i. e. qua re.

13. *Quam concedi malæ.* Cl. Puteanus reponerat « quam concedi malum ». Male: nam *concedi* valet idem quod *cedi*. Cicero, Tusc. IV, 29: « Ut magnitudini medicinæ doloris magnitudo concederet ». Et in notissimo illo versu, qui legitur quum alibi, tum Offic. I, 23: « Cedant arma togæ, concedat laurea laudi ». At *malæ causæ cedere* dixit supra cap. 15. Davis. — *Quam concedi malæ.* Ad rem cf. Wachsmuth, *Aest. Gesch. d. Rom. Staats*, p. 296. Pro *malæ* Copp. Victt. b. Codd. Cr. W. edd. Asc. 1, 2, Crat. Herw. Par. et Comm. habent *malæ*; in postrema Græv. in marg. adscripsit: *leg. malæ*; in edd. Ald. et Sturm. est *malam*. Ma.

XIX. 1. *Crassi*. Addidit Schützens,

tia : quem est senatus sequutus², quum decrevisset, C. Claudio consule³ de C. Carbonis seditione⁴ referente, invito eo, qui cum populo ageret, seditionem non posse fieri, quippe cui liceat concilium⁵, simul atque intercessum, turbarique coeptum sit, dimittere. Quod qui promovet⁶, quum agi nihil potest, vim quarit : cujus impunitatem amittit hac lege.

Gær. monente, P. prænomen Crassi, ne cum L. Crasso confundatur; quamquam fortasse non addidisse Ciceronem illud nomen credi potest, quia ei verendum non erat, ne a suis lectoribus hi Crassi confunderentur: neque etiam plane certum est, Publium potissimum, neque vero Laciurn h. l. intelligi. DAV.

2. *Quem est senatus consequutus.* *Consequutus* habent duo Gærrenz. alii: *quum sequutus*; quare cum Gærrenz. et Schütz. illam lectionem vulgatæ, *sequutus*, quæ sapit correctorem, prætulimus, præsertim quum ipse Noster Catil. III, 6, 13, dixit: « quas (sententias) senatus sine ulla varietate est consequutus »: quem locum laudavit Gærrenz. Ma.

3. *C. Claudio consule de Cn. Carbonis seditione referente, invito eo.* Turnebo debetur hæc emendatio, qui eam ex vet. libris eruit: acceditque proxime Victorius; tantum in C. pro Cn. demutans. Vulgo, « C. Claudio consule designato Carbonis seditionem referente, eo invito ». Quæ varietas unde nata sit, prodit Pighius in Fastis ad annum Urbis 622. GAUT.

4. *De Cn. Carbonis seditione.* Hic Cn. Papirius Carbo diversus est a C. Papirio Carbone, de quo supra diximus cap. 16. At hujus Cn. Carbonis iudicium incidit in ann. Urb. 661, quo cons. fuerunt C. Claudius Appius Falcher et M. Perperna. Hujus vero fa-

cta iudiciumque nemo meminit Veterum, ne ipse quidem Cicero in *Epist. ad Div.* ubi multos *Papirios Carboes* recenset. Turnebus eum significari potat, qui Crassi oratoris fuit inimicissimus, quod is patrem suum C. Carboem condemnasset, quique postea Lilybæi a Cn. Pompeio occisus est. At hos diversos fuisse contendit Perizonius, *Animadv. Hist. cap. 3, p. 100 et seqq.* Nec tamen ipse hunc Ciceronis locum attingit. Ceterum Crassus eodem anno fuit censor cum Cn. Domitio, nec ita multo post diem obiit supremum. Vide Pighium in *Annal. magg. ad ann. 661. W.*

5. *Concilium.* Coetum plebis et conventum: nam comitia totius populi sunt. Sic Cornelius, ut Asconius scribit, statim dimisit concilium. Eius verba sunt, « Et quum illos consul, qui sibi manum intentabant, prehendi a lictore jussisset, fracti ejus fascis cuncti, lapidesque etiam ex ultima concione in cons. jacti: quo tumultu Cornelius perturbatus, concilium dimisit ». Nam qui cum populo agit, ipse etiam concilium dimittit. TURR.

6. *Promovet.* Vulgo *permovet.* Locus obscenus. Turnebi explicatio non satisfacit. *Quod* mihi videtur referendum ad *concilium*. *Permovere* autem concilium, puto significare, movere id magis magisque, ac in movendo persistere. Habet enim illud *per* in compositis hanc significationem ali-

Sequitur illud : « Intercessor rei malæ, salutaris civis esto ». Quis non studiose reipublicæ subvenerit, hac tam præclara legis voce laudatus ?

Sunt deinde posita deinceps, quæ habemus etiam in publicis institutis atque legibus : « Auspicia servanto, auguri parento ». Est autem boni auguris, meminisse, maximis reipublicæ temporibus præsto esse debere; Jovique optimo maximo⁷ se consiliarium atque administrum datum, ut sibi eos, quos in auspicio esse jusserit; cælique partes⁸ sibi definitas esse traditas, de quibus sæpe opem referre⁹ possit. Deinde de

quando, ut constantiam, moram, continuationem innuat. SCHNEFFER. — Codd. Gœr. omnes, et plures alii teneant vulgatam; in cod. M. et Varr. Lectt. Edd. Crat. et Herw. est *permonet*, in edd. Asc. 1, 2, Crat. et Herw. *præmonet*. In primo comm. conjecit Turneb. « quod si quis permanet ». Wagner. Manutii lectionem amplectus est, *quod qui permanet*, ut quod positum sit pro *nam*; quod merito rejecit Gœrenz. Schütz. conjecit et edidit *promovet*, quia requiratur verbum, quod opponatur verbo *dimittere concilium*. *Promovere* enim esse *longius producere*. Quod vereor ut probare possit. Gœrenz. *permoveat* explicat *permoveat studet*, i. e. omni ratione movet, ut consilio suo potiat. Certe, si vulgata sana est, aut Schefferi aut Gœrensiæ explicatio videtur amplectenda. Ma.

7. *Jovique Optimo Maximo*, etc. Quomodo augur *Jovis consiliarius*, id est, qui Jovi consilium det, dici possit, intelligi nequit, neque etiam similibus dictionis apud Veteres exemplum occurrit. *Fulmen consiliarium* ab aruspibus et Etruscis dicitur, ut ex Cæcilia refert Seneca, Nat. Quæst. II, 39, quin Jupiter ipse est auctor et

princeps consilii, indeque ab Homero *μητιςτα Ζεύς* dictus. Igitur Cic. scripsisse videtur : « Jovique O. M. atque Consiliario se administrum datum, ut sibi eos (i. e. prouti sibi auguri, administratos esse datos), quos in auspicio esse jusserit ». Augur, qui auspicia capiebat, adhibebat aliquem adjutorem et administrum, cui ipse imperabat. Vid. Cic. de Div. II, 34. W. — Vix ine continui, quo minus præclaram hanc, eamque facillimam Wyttenbachii emendationem in contextum recipere. Nam quod affert Wagner. de Minoe Odys. T, 178, qui dicitur *Διὸς μεγάλου δαριστής*, utpote consiliorum Jovis particeps, inde (etiãsi auguri hoc tribuamus) an recte dicatur, cum esse *Jovis consiliarium*, admodum dubium est. Cf. etiam Creuz. Symb. et Mythol. II, p. 951. Ma.

8. *Cælique partes*, etc. I. e. debet meminisse augur, sibi a Jove cæli religiones distributas et traditas esse, unde auguria capere et reipub. opem ferre possit. W.

9. *E quibus sæpe opem reip. ferre possit*. Vulgo « de quibus sæpe opem referre possit ». At codices *e quibus*; nec dubium videtur, quin vera sit P. Manutii divinatio. Ejus igitur

promulgatione, de singulis rebus agendis, de privatis magistratibusve audiendis.

- 44 Tum leges præclarissimæ de XII Tabulis tralatæ duæ: quarum altera privilegia tollit; altera de capite civis rogari, nisi maximo comitiatu, vetat. Nondum initis¹⁰

tur conjecturam recepi, prout ante me Lambinus fecerat. Dav. — *Opem referre. Opem reip. ferre*, conjecturam sequutus, emendavi. Erroris origo, ut opinor, fuit, quod in antiquis libris quum esset scriptum *R. P. ferre*, pro *reip. ferre*, ab imperitis immutatum est, et scriptum *referre*. P. Man. — *E quibus sæpe opem reip. ferre possit*. Dedimus e quibus, quod est in nostris codd. omnibus et quinque Gær. in rell. est *ex quibus*. Ernest. Gærrenz. et Schütz. dederunt *de*, quasi hæc sit lectio librorum vett. probatque Gær. de quo nemo dubitat, *de sæpe* a Nostro poni pro *e*. Sed cur ideo a libris recedendum sit, non video. Pro *sæpe* est *se* in codd. Cr. et W. Tum dedimus cum Schütz. Manutii conjecturam *opem reipublicæ ferre*, quum in omnibus codd. sit *opem referre*. Quod quomodo Gærrenz. servare potuerit, quum ne latinum quidem sit, non intelligo. Neque, quod Gærrenz. credit, vox *reip.* facile intelligi potest in hac oratione, ubi deditæ opera gravitate sermonis utitur, ita ut *Jovem* non *Jovem* solum, sed *Optimum Maximum* appellet, et universe noster augur recens factus, ut vere monuit ipse Gær. valde se jactet in his libris. Quare etiam non satisfacit Schefferi suspicio, concipientis *opem rei ferre*, id est, negotio, de quo auguria consuluntur. Ma.

10. *Nondum initis seditiosis tribunis plebis*. Varie conspurcatus locus. Turnebus, quia in MSS invenerat *initis*, inventis reponit. Lambinus *cognitis*.

Omnino mihi, ut verum fatear, præ reliquis allubescit Galiehmii conjectura, *munus* ex Turnebo ariolantia. Grot. — *Vetat. Et nondum notis seditiosis tribunis plebis, ne cogitatis quidem, admirandum tantum majores in posterum providisse*. Vulgo = *vetat*, nondum initis seditiosis tribunis plebis. Negotialis quidem admirandum tantum majores in providisse =. Quæ nullam prorsus sensum fundunt. Lambinus autem dedit, = *vetat*, nondum cognitis seditiosis tribunis plebis, ne cogitatis quidem. Admirandum tantum majores in posterum providisse =. Nos vero locum commodius emendavimus et distinximus. Ac et ex Harl. pr. sec. Med. ac editione pervertita recepimus. *Nondum notis ex nondum initis*, ut habent veteres libri, *facere* nullum fuit negotium. Sed *negotialis* in *ne cogitatis* divine refinxerunt Lambinus et Puteanus. Hadr. certe Turnebi Simeonisque Bosii conjecturæ præ hæc sordent et villescunt. Non equidem moror quæ conatus est Sam. Petitus in *Legg. Attic.* pag. 115. Criticus enim fuit parum felix, et oscitanter adeo Ciceronem legit, ut verba = *nondum initis seditiosis tribunis plebis* =. propter P. Clodum dici putarit; quum dubio procul ad tempus, quo latæ sint XII Tabulæ, pertineant. Davis. — *Et nondum natis seditiosis tribunis*. Et dedimus cum Dav. et Gær. ex quatuor codd. Gær. et nostro W. Deinde recepimus palmariam Gærrentii conjecturam *natis* pro *initis*, quod omnes libros vett. occupat; eamque conje-

seditiosis tribunis plebis, ne cogitatis¹¹ quidem, admirandum, tantum majores in posterum providisse. In privos¹² homines leges ferri noluerunt; id est enim privilegium¹³: quo quid est injustius? quum legis hæc vis sit, scitum esse jussum¹⁴ in omnes. Ferri¹⁵ de singulis, nisi centuriatis comitiis, noluerunt: descriptus enim populus¹⁶ censu, ordinibus, ætatibus, plus

cturam probarunt Handius l. c. Rath. et Sch. Schefferus conjiciebat *visis*, Ernesto et Wagnero placebat Turnebi *inventis*. Cx.

11. *Ne cogitatis quidem*. Si nullum alium locum in hoc toto libro tertio in integrum restituissem, quam hunc, præclaram me tamen operam literarum studiosis navasse existimarem. Est enim hæc emendatio primum ita certa, ut refelli non possit: deinde ita facilis, et antiquæ scripturæ, a qua vulgata non discrepat, finitima, ut nulla ei vis illata dici queat: postremo ita plana et aperta, et ad sententiam accommodata, ut non excogitata, aut a conjectura profecta, sed in libris omnibus sine ulla varietate reperta videatur, in quibus mendose legitur partim *negotialis*, partim *negotiosis*, etc. Simeoni Boasio tamen, viro pererudito et valde acuto, alia conjectura venit in mentem, meæ valde dissimilis: scripto enim puncto post *plebis*, legit, « Nec hoc satis est. Admirandum, etc. » quæ verba refert ad ea quæ sequuntur, « majores præterea in privatos homines leges ferri noluisse ». Judicet lector eruditissimus. LAMB.

12. *In privos homines*. Vulgo « in privatos homines ». Sed nos emendationem Jos. Scaligeri Claudiq. Puteani merito probamus: nam quæ *privilegi* sit etymologia, docet. *Privos* autem pro singulis dicebant Antiqui. Vide Festum, Nonium et Agellium, X,

20. Ita sæpe loquitur Lucretius, ut et Cato. Vide de Re Rust. cap. 3, 10, 11, 26. DAV.

13. *Privilegium*. Privilegia quoque Ulpianus tollere videtur, qui in tit. de Legg. « Jura, inquit, non in singulas personas, sed generaliter constituuntur ». Et Demosthenes in Orat. contra Timocratem: « Ne legem privi hominis ergo ferre, nisi et eandem in omnes Athenienses liceto, non minus sex hominum millibus suffragio clam lato sciocentibus ». Est autem privilegium Ciceroni, quum in aliquem privatum rogatio fertur. Receptum tamen videtur fuisse Ciceronis ætate ferri privilegia, quod nunc prohibet. Nam et in Clodium privilegium latum fuit, si in Opertum Bonæ Dese accessisset. TURAN.

14. *Scitum esse jussum*. Optime ab interprete gallico Car. de Rémusat deletam mihi videtur et post esse; nam hic locus sic recte intelligitur: jussum esse in omnes quod a lege scitum est. Nullus commentator, excepto Crenz. suspicatus erat hanc lectionem mihi verissimam. Pro esse, est habent nonnulli codd.

15. *Ferri*. Hoc ad judicia populi pertinet, ne de capite civis, nisi centuriatis comitiis, agatur: ne quis apud populum, nisi centuriatis comitiis, rei capitalis reus fiat. TURAN.

16. *Descriptus enim populus*. Hic locus continet laudem comitiorum centuriatorum, et reprehensionem co-

adhibet ad suffragium consilii, quam fuse in tribus
 45 convocatus. Quo verius in nostra causa vir magni
 ingenii ¹⁷, summaque prudentia, L. Cotta ¹⁸, dicebat,
 nihil omnino actum esse de nobis. Præter enim quam
 quod comitia illa essent armis gesta servilibus, præ-
 terea neque tributa capitis comitia rata esse posse ¹⁹,
 neque ulla privilegii: quocirca nihil nobis opus esse
 lege, de quibus nihil omnino actum esset legibus ²⁰.

mitiorum tributorum, quia per cen-
 turiis divisus populus majore ordine
 retinetur, quam per tribus divisus. W.

17. *Magni ingenii*. Davia. dat: «vir
 magno ingenio summaque prudentia».
 Vulgo, inquit, «vir magni ingenii
 summaque prudentia». At quum Par.
 exhiberet *magnus ingenio*, rectam le-
 ctionem facile vidi, quæ propter sen-
 tentia postulatur.

18. *L. Cotta*. L. Aurelius Cotta con-
 sul fuit cum L. Torquato an. U. 688.
 De eo vide not. Turn. W. — *L. Cotta*
dicebat. Cicero pro Sextio, cap. 34:
 «Quum princeps rogatus sententiam
 L. Cotta dixit id quod dignissimum
 rep. fuit, nihil de me actum esse jure,
 nihil more majorum, nihil legibus,
 non posse quemquam de civitate tolli
 sine judicio: de capite non modo ferri,
 sed ne judicari quidem posse, nisi
 centuriatis comitiis». TURN.

19. *Rata esse possent, neque ulla*
privilegii. Codices *privilegia*, quo mo-
 do Turnebus et Lambinus ediderunt.
 Lego, «rata esse posse (nempe Cotta
 dicebat) neque illa privilegia»: quæ
 scilicet in tributis, non centuriatis,
 comitiis erant lata. Dav. — *Rata esse*
posse. Ita scripsimus cum Turn. Lam-
 bin. Wagner. Rath. Gœrenz. Schütz.
 grammatica ratione postulante, et ita
 dedit etiam Aldus nepos. Schefferus,
 quia *possent* omnes libros occupat,

conjecit *posse*, sed neque ulla *privile-*
gii. «Vitiium, ait, est ex eo, quia pri-
 mum junctim scriptum fuit *possent*,
 deinde factum *posset*, quod emendans
 quispiam et referens ad præcedens *es-*
sent, scripsit *possent*». MA.

20. *Legibus*. Secundum leges TURN.
 — Cannegiet. l. l. «*Nihil omni-*
no actum esse de nobis... nihil nobis
opus esse lege, de quibus nihil omnino
actum esset legibus. Ipso jure nullum,
 nullius momenti aut valoris judican-
 dum esse, id quod de se actum fue-
 rat, judicat Cicero, nullamque adeo
 causam videri satis idoneam, quam-
 propter ad revocandum restituendum-
 que se exulem, lege opus esset:
 quippe quum nulla umquam lege eje-
 ctus fuisset, non jure ac legibus, hoc
 est, jussu populi universi, in comitiis
 centuriatis, sed furore potius Clodii,
 qui, incitatis servitiis, adjuncto etiam
 terrore militari, hoc effecit, ut ce-
 dere malnerit Cicero, quam civita-
 tem, haud ita pridem a se liberatam,
 præsentî exponere periculo. Pro *tri-*
buta capitis comitia præferam, *tributa*
civitatis comitia. Illud mirari subit
 in mentem venire potuisse Cannegie-
 tero, ut *civitatis* pro *capitis* suade-
 ret. Itane oblitus erat eorum, quæ
 supra in ipsa legis formula a Tullio
 scripta sunt? (lib. III, cap. 4, ex-
 trem.) «Privilegia ne irroganto,

Sed visum est et nobis, et clarissimis viris²¹, melius, de quo servi et latrones scivisse²² se aliquid dicerent, de hoc eodem cunctam Italiam, quid sentiret, ostendere.

XX. Sequuntur¹ de captis pecuniis, et de ambitu leges. Quæ quum magis iudicii, quam verbis sancienda sint, adjungitur: « Noxiæ poena par esto », ut in suo vitio quisque plectatur: vis, capite²; avaritia, multa; honoris cupiditas, ignominia sanciantur.

Extremæ leges sunt nobis non usitatæ, reipublicæ necessariae. Legum custodiam nullam habemus³. Ita-

de capite civis, nisi per maximum comitatum, illosque, quos censores in partibus populi locassint, ne ferunt. Neque vero hanc legem a Cicerone inventam, sed ex XII Tabulis desumptam esse, uti in centuriatis tantummodo comitiis (h. e. in comitiis maximo) de capite civis quæreretur, arguunt ea, quæ supra in annotatt. posuimus. — De constructione *plectatur capite* vide Ruddimann. Inst. Gramm. Lat. II, p. 168. Ca.

21. *Clarissimis viris*. I. e. Cn. Pompeio, P. Cornelio Lentulo, L. Corn. Cottæ, sociis in revocando Cicerone. Revocatus est senatusconsulto et lege populi comitiis centuriatis lata, civibus ex Italia omni confluentibus ad suffragia ferenda, eique redeanti obviam venientibus. Vide Franc. Fabric. Marcodurani Hist. Ciceronis ann. U. 696. W.

22. *De quo servi et latrones scivisse*. Sic emendant Adr. Turnebus et Manutius, quum in MSS omnibus scriptum sit *servi et patroni*. In codice Memmiano emendatum est, « de quo servi et pauci omnino cives aliquid dicerent »; fortasse melius. Lamb.

XX. 1. *Sequuntur de captis pecu-*

niis, et de ambitu leges. Valgo *legis*.

Sed latinitas jubebat ut editiones sequeretur Ascensii Lambinique. Quod autem P. Manutius [non Manutius, sed P. Victorius] emendat, « sequuntur de vi, de captis pecuniis, etc. » omnino supervacaneæ sunt istæ voces: *de vi* enim supra dixerat ad illa legis verba, « Vis in populo abesto ». Vide cap. 18. In editione quidem Victorii, cap. 4, legas: « Vim ne faciunto. Donum ne capiunto »: unde consentaneum fuit, ut hoc in loco daret, « sequuntur de vi, de captis, etc. » Illa vero additamenta contra fidem sunt librorum. Dav.

2. *Vis, capite*. Si quis agendo cum populo seditionem excitaverit, vel potius si quis manum fecerit, homines armatos coegerit, cum telo fuerit hominis occidendi causa, domum oppugnaverit, aliquem adortus fuerit, aut interfecerit. Turn.

3. *Legum custodiam nullam habemus*. Hoc quasi per paraphrasin explicatur ultimis verbis: « nullam habemus memoriam consignatam publicis literis », i. e. non habemus libros et corpus legum, ubi omnes leges collectæ et publica auctoritate editæ ex,

que hæc leges sunt, quas apparitores⁴ nostri volunt : a librariis petimus, publicis literis consignatam memoriam publicam nullam habemus. Græci hoc diligentius, apud quos νομοφύλακες⁵ creantur : nec hi solum literas (nam id quidem etiam apud majores⁶ nostros erat), sed etiam facta hominum observabant, ad legesque revocabant⁷. Hæc detur cura censoribus : quandoquidem eos in republica semper volumus esse.

stent. Itaque has tantummodo leges novimus, quas apparitores nostri volunt, easque a librariis nostris petimus. W.

4. *Apparitores* sunt omnes ministri magistratum et judicum, veluti lictores, accensi, viatores, scribæ, librarii. Duo postrema genera etiam habebant custodiam legum, librorum, omnino chartarum, quarum collectiones nos hodie vocamus *archiva*. Ergo magistratus et jureconsulti petebant legum ἀπόγραφα, scripta exempla, ab his librariis et apparitoribus. W. — *Quas apparitores*. Qui leges, quum eis opus magistratibus est, a librariis petunt : quamquam ipsi quoque librarii ex apparitoribus sunt. Cicero in Antonium, X, 2 : « literas Bruti recte et ordine scriptas videri : quod quid est aliud, quam librarium Bruti laudare? » Librarii autem leges describebant. Cicero in Rullum, Orat. II, cap. 5 : « Concurrent jussu meo plures uno tempore librarii, descriptam legem ad me adferunt ». ΤΥΑΝ.

5. Νομοφύλακες. Νομοφύλακες, inquit Pollux, ἐρεφάνωνται ερεφίω λευκῷ, τοῖς δὲ προέδροις ἐν ἐκκλησίαις συγκαθίζουσιν, ἐνια διακωλύοντες ἐπιχειροῦναι ὅσα μὴ συμφέροι. Id est, *Nomophylaces*, id est, custodes legum, « strophio candido redimiti sunt, in concionibus præsidibus assident, intercedentes si quid quod exrep. non sit,

sciatur ». Hi numero XII erant, legumque custodiam habebant, ac magistratus omnis ex legum præscripto agere cogebant, hominumque facta ad leges revocabant. Sic Rhadamanthus in urbe, Talos in agris, ut scribit Plato, Minois νομοφύλακες fuerunt. De Nomophylacibus sic Columella, lib. XII, cap. 3, scribit, « Quod etiam in bene moratis civitatibus semper est observatum, quarum primoribus atque optimatibus non satis visum est bonas leges habere, nisi custodes earum diligentissimos cives creassent, quos Græci νομοφύλακες appellant. Horum erat officium eos qui legibus parerent laudibus prosequi, nec minus honoribus : eos autem qui non parerent, poena multare ». ΤΥΑΝ.

6. *Majores nostros*. Livius, lib. IV, cap. 8, de censura, « Cui scribarum ministerium, custodiæque et tabularum cura, cui arbitrium formalæ censendi subjiceretur ». ΤΥΑΝ. — *Apud majores nostros*. Apud Romanos antiquos legum exemplaria scripta servabantur, ergo erat custodia legum : sed temporibus Ciceronis hoc non item, ut prius, diligenter fiebat. W.

7. *Ad legesque revocabant*. Id est, cives, qui has leges migrarent, a custodibus legum revocabantur ad leges, id est, vel monendo, vel accusando revocabantur ad leges observandas. W.

Apud eosdem, qui magistratu abierint; edant et exponant, quid in magistratu gesserint; deque iis censores⁸ præjudicent⁹. Hoc in Græcia fit publice constitutis¹⁰ accusatoribus. Qui quidem graves esse non possunt, nisi sint voluntarii¹¹. Quocirca melius est, rationes referri causamque exponi censoribus; integram tamen legem¹² accusatori iudicioque servari. Sed

8. *Censores.* Censoriæ animadversiones et notæ non vere iudicia, sed præiudicia quædam erant. Itaque qui notatus fuerit, postea in iudicium hac lege vocatur, ubi nisi condemnatur, animadversio tamen ignominiosa sit. Cicero item de Rep. lib. IV, sic scribit, apud Nonium in *ignominia*, « censoris iudicium nihil fere damnato adfert præter ruborem. Itaque quod omnis ea iudicatio versatur tantummodo in nomine, animadversio illa ignominia dicta est ». ΤΥΑΧ.

9. *Deque iis censores præjudicent.* Sc. notis censoriis iudicent ante, quam in iudicium vocentur. EAX. — Id est, ita iudicent, ut tamen ordinariis iudicibus et accusationi locus non præripiatur, sed integer relinquatur. — *Hoc in Græcia fit,* etc. Apparet ex ipsa lege supra cap. 4 in fine, h. l. aliquid exoidisse. Nam magistratu functi etiam si rationem reddidissent probassentque censoribus, tamen integrum erat cuique, eos accusare muneri non bene defuncti, ut mox ipse Cicero dicit. Itaque ejusmodi videtur fuisse Ciceronis scriptura: « deque iis censores præjudicent, ita tamen, ut alia integram sit, eos in iudicium vocare. Hoc in Græcia fit, etc. » Sic Demosthenes publice electus erat accusator Aristogitonis. Conf. H. Valesius ad Harpocrationem, p. 73. W.

10. *Publice constitutis.* Quomodem publice constituebatur Athe-

nis qui in publicis sepulchris diceret: ita quoque qui eos accusaret qui magistratum gessissent in reddendis rationibus. Accusabantur autem apud collegiam λογιστών, populusque accusatores constituebat. Sed graves, ut censet Cicero, esse non possunt, nisi voluntate ad accusandum descendant. Solebat id plerumque Athenis fieri, quod Demosthenes in Aristogitonem sic ostendit: Ἐγὼ γὰρ ἐν ταῖς ἐκκλησίαις ὁρῶν ἡμᾶς κατατάττοντάς με καὶ προχρισίζομένους ἐπὶ τὴν τοῦτου κατηγορίαν, ἤχθόμενῃ. Id est, « Equidem quam viderem me in concionibus a vobis constitui et deligi ad hunc accusandum, moleste ferebam ». Valerius Max. III, 8, 4 ext. « Athenis Ephialtes accusare publice iussus, et inter ceteros Demostrati nomen deferre coactus est ». Budæus tamen censet hic Ciceronem dicere voluntarios accusatores Athenis fuisse. Apud logistas antea triginta diebus rationes et acta rerum in magistratu gestarum magistratu deposito reddebantur: et ἀλογίου δίκην dicebatur, quum quis in iudicium vocabatur, quod magistratu fuisse rationes non retulisset. ΤΥΑΧ.

11. *Voluntarii.* Qui sponte ad accusandum descendit, gravior est accusator, quam qui publice constituitur. ΤΥΑΧ.

12. *Integram tamen legem.* Turbus edidit « integram tamen legi ...

satis jam disputatum est de magistratibus, nisi forte quid desideratis.

ATT. Si nos tacemus, locus ipse admonet, quid tibi sit deinde dicendum. — MARC. Mihine? de iudiciis arbitror, Pomponi; id est enim junctum magistratibus¹³. — ATT. Quid? de jure populi romani, quemadmodum instituisti, dicendum nihil putas? — MARC. Quid tandem hoc loco est, quod requiras? — ATT. Egone? quod ignorari ab iis¹⁴, qui in republica versantur, turpissimum puto. Nam, ut modo a te dictum est, leges a librariis lego¹⁵: sic animadverto, quosque in magistratibus ignoratione juris sui tantum sapere, quantum apparitores velint. Quamobrem, si de sacrorum¹⁶ alienatione dicendum putasti, quoniam de

servari. Sed, præterquam quod ea vox abundat, adversantur omnes codices, et summo consensu vulgatam lectionem retinent. Eam tamen sanam esse mihi non persuadeo. Cicero, nisi fallor, scripsit, - integram tamen litem accusatori iudicioque servari -. DAV. — *Integram tamen legem*. Id est, actionem ex hac lege. Quod si ita cum Gœrenz. explices, vanam esse videbis Davisii conjecturam. MÆ.

13. *Junctum magistratibus*. I. e. ut vulgo loquuntur, hæc materia coheret cum ea de magistratibus, seu magis latine, hoc argumentum continuum est et proximum illi de magistratibus. W.

14. *Quod ignorari ab iis*, etc. Est breviloquentia. Sensus ita interpretandus: Ego requiro id, quod ignorari turpissimum puto a magistratibus, i. e. cognitionem legum antea latarum.

15. *Leges a librariis lego*. Non placet hæc scriptio, quæ est librorum omnium, malimque Lambini *peti* in aliquo certe repertum. Sed quum paul-

lo ante scripserint omnes sine variatione lectionis - leges a librariis petimus -, cur in re tam facili, et proba scriptio tam propinqua, erraverim, et pro *peti* substituerint *lego*, nisi vel hoc, vel simile quid a Cicerone ipso fuisset scriptum? Servarunt librorum lectionem Ern. Wagn. sed uterque invidus, Gœr. eam insolentem esse non negat, sed defendit tamen, Sch. tacite restituit. Wytt. quoque malebat *peti*: neque ego adversor. MÆ. — *A librariis*. Ut leges sint quas librarii magistratum apparitores velint, quum publice nulla earum custodia sit. Non publice conservari, sed conscribi solitas a librariis leg. et ab illis *peti*, ex oratione quoque II in Rullum loco quem modo citavi, notum est, - Aliquando tandem me designato, lex in publicum proponitur: concurrunt jussa meo plures uno tempore librarii, descriptam legem ad me afferunt -. TRÆS.

16. *Quamobrem, si de sacrorum*, etc. Hic locus aliquid difficultatis objecit Turnebo et Lambino; certe in

religione leges proposueras : faciendum tibi est, ut, magistratibus lege constitutis, de potestate, tum de jure disputes.

MARC. Faciam breviter, si consequi potuero : nam pluribus verbis scripsit ad patrem tuum M. Junius¹⁷ sodalis¹⁸, perite, meo quidem judicio, et diligenter. At de jure naturæ cogitare per nos, atque¹⁹ dicere

sine videtur legendum esse « de potestate eorum, tum de jure civium disputes ». M. Junium Gracchanum [J. Laur. Lydus de Magg. Romm. Proem. p. 2, Γραχχίανον vocat. Ca.] scripsisse de potestatibus intelligitur ex Ulpiani fragmento libri de officio quaestoris, Pandect. I, tit. 13, quod ipsum erat argumentum, de quo Atticus a Cic. disseri volebat proximo libro, quodque argumentum tractaverat Junius in libro ad Attici patrem scripto. Igitur sensus Cic. hic est : « quoniam superiore libro jus populi romani attigisti in loco de sacrorum alienatione, ita nunc in loco de magistratibus explica jus populi romani, quod in potestatibus », id est, « in magistratibus valet ». Ceterum hujus M. Junii, utrum *sodalis* cognomen sit familiae, an muneris et ordinis equestria, non constat : prius tamen verisimilius videtur. Vid. Ern. in Cl. Cic. p. 189. W.

17. *M. Junius*. Hujus commentarios, qui, ut reor, de jure et potestate magistratum erant, citat Varro his verbis, L. L. lib. V, pag. 64 : « Hoc modo inveni in M. Junii commentariis ». Hic est qui Gracchanus, ut opinor, nominabatur. Plin. l. XXXIII, c. 9 : « Junius certe qui ab ejus amicitia Gracchanus appellatus est, scriptum reliquit his verbis : quod ad equestrem ordinem attinet, antea trosulos vocabant, nunc equites vocant ».

18. *Sodalis*. Cui familiaritas et sodalitas cum Attici patre intercedebat, nisi quis sodalem dici putat propter amicitiam Gracchi. Illud alterum verius puto. TURN.

19. *At de jure naturæ cogitare per nos, atque dicere*. Expeditissima hæc Turnebi lectio, an a libris sit, nescio; quandoquidem ex ipsis vestigiis vulgatæ lectionis eruta est; habeat has sedes ejecta vulgata implicitissima : at de jure naturæ cogitari per nos et quare dicere debemus. GAUT. — *At de jure naturæ cogitare per nos atque dicere debemus; de jure populi rom. quæ relicta sunt et tradita*. Hæc est Turnebi conjectura, quæ nec mihi, nec Lambino facit satis. Nam vir ille doctus reponit, « at de jure naturæ cogitabimus per nos quæ dicere debeamus; de jure, etc. » Codices exhibent « at de jure naturæ cogitari per nos et quæ dicere debemus, de jure populi rom. etc. » Totum locum sic refingo, « At de jure naturæ cogitare per nos est quæ dicere debeamus; de jure populi rom. quæ relicta sunt, ea tradenda ». Atque hæc hæc. Quod si nostrarum conjecturarum nonnullæ liberiores videantur et audaciores; secum reputet lector hosce libros de Legibus esse corruptissimos nec facillioribus medicinis rem nos conficere potuisse : nam, quod ait Claudianus in Eutropium, II, 13 : « Ulcera, possessis alte suffusa medullis, Non le-

debemus; de jure populi romani, quæ relicta sunt, et tradita. — *Att.* Sic profecto censeo, et id ipsum, quod dicis, exspecto.

viore manu, ferro sanantur et igni ». Sin autem ratio corrigendi melior et accommodatior excogitetur; eam lubens sequar, et inventori gratias habebo. *DAVIS.* — *Ut de jure naturæ,* etc. Probabiliter ita hic locus constitutus est a viris doctis, partim ex codd. partim e conjectura. Igitur quod *Ern.* in *Cl. Cic. v. M. Junius,* pag. 186, verbum *naturæ* delendum censet, a ratione alienum est: nam universa disputatio *Cicer.* in libris de *Legibus* est de jure naturæ; quippe qui novas leges a naturæ fonte duce-

ret, et ad illam civitatis formam, quam in libris de *Rep.* expresserat, accommodaret. *Vid. de Legg. I, 7, seqq. cap. 22, tum vero II, cap. 4—8. W.* — *Cogitare per nos.* Quum de jure naturæ disserimus, ut fere tribus superioribus libris fecimus multis locis, quid e natura sit ipsi ex inchoatis intelligentiis per nos cogitare debemus: quum de jure populi romani agitur, ut proximo libro, in quo de jure et potestate magistratum disseram, quæ scripta et tradita invenimus, literis mandanda sunt. *TUAN.*



EXCURSUS XII*

Ad ea Ciceronis verba, de Legg. lib. III, cap. 3, § 7 :

Suntoque ædiles cœratores urbis.

De Ædilibus, quatenus hic magistratus ex veterum populorum religionibus, maximeque ex Cereris sacris primordia cepit, disputavi in Mythologia, IV, pag. 477-479. Ac Joannes Laurentius Lydus, de Magistrat. Romann. I, 35, p. 60, ædiles cum Græcorum νεωκόροις componit, nec minus cum ἀγορανόμοις, qua in re assentientes habet Dionysium Hal. VI, 90, pag. 1249, sq. Reisk. (quem confer) et Theophilum in Institutt. lib. I, tit. II, p. 37, Reitz. Conf. etiam Brown. ad Xenoph. Symp. p. 22, sq. et Voemel de Heliaæ, Francof. ad M. 1822, p. 8, sq. E Festi libro in *Ædilis*, p. 13, coll. p. 351, ed. Dacerii præterea hæc tenenda sunt: « Ædilis initio dictus est [magistratus], qui ædium non tantum sacrarum, sed etiam privatarum cûram gerebat ». Conf. Fabrott. ad Theophilum l. l. p. 36; deinde hæc tenenda apud eundem Festum l. l. « Dictus est autem Ædilis, quod facilis ad eum aditus esset ». Quæ ipsa uberius exposuit Theophilus loco laudato eodemque classico, sed longiore, quam qui hic apponi possit. Tu, si eam rem cum suis causis penitus cognoscere cupis, adi Niebuhrium, qui in Histor. Rom. I, p. 425, sq. coll. II, p. 15, 37, 151, 417, sqq. eam rem egregie explicuit. De cura annonæ vide Varronem de vita populi romani apud Nonium, cap. 1, n. 209, in *pandere*, et conf. Heubach de Politia Romm. Gotting. 1791, pag. 29, sqq. De ludorum cura classicum locum ex Tullii nostri Verrinis jam excitavit ad h. l. Turnebus, cui junge, Floralia quod attinet, Jo. L. Lydum de mensibus Romanorr. p. 97, sqq. « Senatus-consulta » quare et quomodo « in ædem Cereris ad ædiles plebis delata » sint, docet Liv. III, 56. De viarum denique

* Vide ad calcem libri secundi Excursum XI.

cura vid. F. J. E. Miniana de Theatro Saguntino in Poleni Supplemm. Thesauri Græviani, tom. V, p. 414. Ca.

Ad verba : « Is primus adscensus esto », *ibid.*

De Quæstoribus adde laudatos Heineccio in Syntagm. A. R. lib. I, tit. XXV, § XI, et Append. I, § 123. De provinciis quæstoribus vid. Tacit. Annal. IV, 27, *ibique* Just. Lips. Pighii Annales ad annum Urb. 488 (tom. I, pag. 468), coll. Schütziö in Lex. Cic. in Quæstura, et de ejus magistratus institutione et vicissitudinibus Niebuhr. in *Röm. Gesch.* II, pag. 11, sqq. p. 113, sq. p. 165, sq. et p. 195, sq. Jo. Laur. Lydus, de Magistratt. Romm. I, 24-30, p. 44-53; qui quidem Græcorum suorum in gratiam partim satis protrita explicat, quum v. c. nomina *quæstor* (*κωιστωρ*) et *quæstor* (*κωιστωρ*) operose dirimit, ut ne de *questore* quidquam dixerim, ne infimæ quidem latinitatis scriptoribus hoc quidem sensu voce usitata (vide vel Du-Cangium in Quæstor, Quæstor). Sed idem tamen Joannes in hoc ipso loco primarios scriptores laudat, ut Jun. Gracchanum, Gaium, alios, neque tamen in hac ipsa re ab erroribus immunis. Vide Fussii annot. p. 46 et p. 48, ubi tamen corrigendum est Digest. lib. I, tit. II, § 22; *ibi* enim exstat locus Pompon. de Orig. Juris. Adde Ulpian. de officio quæstoris in Digest. lib. I, tit. XIII. Cr.

Ad v. « censores », *ibid.*

Vide quos laudavit Bach. in H. J. R. lib. I, cap. 2, § 3, et lib. II, cap. 2, § 15. Conf. Heinecc. Syntagm. A. R. I, II, XVIII, not. k, p. 44 ed. Haubold. Burmann. de Vectigall. Pop. Rom. cap. 8, pag. 102, sqq. Hegewisch *über d. Röm. Finanzen*, Altonæ, 1804, pag. 86, sqq. et de censoribus univ. Niebuhrii Hist. Rom. II, p. 176-186. Adde Jo. Laur. Lydum, de Magistratt. Romm. lib. I, cap. 39, et cap. 43. p. 68, 74. Cr.

Ad v. « Populi magister », § 9.

Antiquissimum dictatoris nomen « populi magister », judicante etiam Niebuhrio, *R. Gesch.* II, 119. Cf. I, 63. De

dictatura ita Dionysius Hal. V, 73, pag. 1022 Reisk. ἔστι γὰρ αἰρετὴ τυραννὶς ἢ δικτατορία· δοκοῦσι δὲ μοι καὶ τοῦτο παρ' Ἑλλήνων οἱ Ῥωμαῖοι τὸ πολίτευμα λαβεῖν· οἱ γὰρ Δισυμνήται καλούμενοι παρ' Ἑλλήσι τὸ ἀρχαῖον, ὡς ἐν τῆς περὶ βασιλείας ἱστορίᾳ Θεόφραστος, αἰρετοὶ τινες ἦσαν τύραννοι. Hæc posteriora a præceptore suo desumpsit Theophrastus. Vid. Aristotelis Polit. III, 10 (14), p. 126 Schneideri, et cf. Meurs. ad Helladii Chrest. p. 69. De potestate imperioque dictatoris longum est dicere. Tu vide modo Ducker. et Drakenb. ad Livium, IV, 13, et J. Fr. Gronov. ad eundem, IX, 34, et quos plures in testimonium adhibuit Bach. Hist. J. Rom. lib. II, cap. 1, § 7; adde Niebuhr. I, p. 360, sqq. II, p. 23, sq. et p. 410, sqq. Quod idem vir acutissimus, I, pag. 361, dictaturam ad legis quoque lationem pertinuisse negarat, in eo protinus assentientem nactus est Jo. Laur. Lydum, de Magistr. Romm. I, 36, pag. 61. Insigniora adscribam, quoniam nomen etiam dictatoris attinent: ἔδοξε τοιγαροῦν αὐτοῖς, ὡς εἴρηται, τὸν καλούμενον δικτάτωρα (ἀντὶ τοῦ μεσοβασιλίᾳ) προστήσασθαι, ἕξ καὶ μόνοις μῆσι τοῦ κράτους αὐτῷ περιγραφόμενου. Καὶ τέως ἀρμόδιον εἶναι μοι δοκεῖ ἑρμηνεύσαι τοῖς Ἑλλήσι τὸ δικτάτωρος ὄνομα. Πατριῶς τοίνυν οἱ Ῥωμαῖοι τὸν ἐπὶ καιρὸν μονάρχην οὕτως καλεῦσι, τὸν μὴ νόμων γραφαῖς τὰ τῶν ὑπηκόων διατιθέντα προϊστάμενον, οἷα ἐν βραχεὶ τῆς ἀρχῆς καυόμενον. Deinde dictaturæ primordia persequitur cap. 37, 38. Græce dictatores etiam vocati Δισύπατοι, quasi duplices consules dicas. Vid. Schulting. in Ottonis Thes. tom. III, et Marini in libro, *gli Atti de' Fratelli Arvali*, ubi hunc ipsum Tullii locum attigit, II, pag. 737. Veterum testimoniis adjiciendum nunc ipsum Tullianum est loco classico de Rep. I, 40: « Nam dictator quidem ab eo appellatur quia dicitur; sed in nostris libris vides eum, Læli, magistrum populi appellari », ubi, si Senecam, epist. CVIII, audimus, « nostri libri » sunt « libri augurales ». Vid. Ang. Maii annot. et ejusdem præfat. pag. 1, 2 ed. Stuttg. et Tubing. Ca.

Cap. 4, § 10, « Prætori ».

Prætor: στρατηγός (ἀγέμων) ἑξαπλευρός, sed tamen etiam πραιτωρ. Porphyrius de vita Plotini, cap. 7; Schweighæuseri Lex.

Polyb. p. 224, 566, sq. 626. De prætoribus vid. Aristotelis Politicor. VI, 8 (VI, 5, p. 260 ed. Schneider.); Theophil. Institutt. lib. I, tit. 2, p. 36 Reitz. Heineccii Syntagm. A. R. Jurispr. illustr. I, 2, § 20, sqq. p. 45; Haubold. Bach. Hist. Jurispr. Rom. lib. II, cap. 1, § 14; Hugo, *Gesch. d. Rœm. Rechts*, Period. I, 1, § 4, p. 231, Period. II, p. 262, sq. et p. 497; Niebuhr. *Rœm. Gesch.* II, p. 8, sqq. p. 47, sq. Adde Laur. Lydum, de Magistratt. Romm. I, 45, p. 77, et Gaii Iustitt. lib. IV, passim, præcipue § 103-110, p. 301-305. Ca.

EXCURSUS XIII

Ad ea Ciceronis verba, de Legg. lib. III, cap. 10, § 24 :

At duo Gracchi fuerunt, etc.

Sanctius in Minerva, III, 14, pag. 743 sq. edit. Bauer. « At duo Gracchi fuerunt, et præter eos, quamvis enumeres multos licet, quum deni crearentur, nonnullos in omni memoria reperies perniciosos tribunos ».

Perizonius ibid. Ceterum Ciceronis hic locus vitii est suspectus. Legerim lubens : « At duo Gracchi f. et præter eos, quamvis enumeres multos licet, quum deni crearentur, non multos in omni memoria reperies perniciosos tribunos, leves, etiam non bonos, fortasse plures, scil. reperies ». Certe ea fuit mens et sententia Ciceronis, qui tribunatum plebis istic excusat et defendit. Abest quidem ab antiquissimis edd. prius *non*, idque probat Manutius, qui postrema dein sic legi vult : « Leves etiam nunc, bonos fortasse plures », at nullo profecto sensu : certe longe meliorem præfert vulgata lectio. Sed neque video, qui Cicero dicere potuerit aut vulerit, *nullos* omnino repertos umquam « perniciosos tribunos ». Quid enim ? An Apuleius Saturninus, an tot alii,

qui cædes et tumultus violentos in foro excitarunt, an ipse Clodius non fuit ex Ciceronis sententia perniciosus tribunus? Deinde illud *plures* videtur declarare, præcessisse *multos*. Gebhardus sensum vulgatæ olim lectionis juvare vult addito signo interrogationis, sed quæ plane istic friget et languet, nec refutatione est digna, quippe a proposito Ciceronis prorsus aliena, qui probare voluit, non, «reper-tos aliquot perniciosos», sed «reper-tos non multos», at «leves et non bonos, plures fortasse repertos».

Bauerus *ibid.* Non jungenda, «quamvis licet»; sed ordo est: «licet, (ut) enumeres quamvis multos», i. e. tam multos, ut volueris. — Ceterum in loco Ciceronis de *Legg.* nescio, cur edit. Ernest. habeat signum interrogandi post *tribunos*. Primo, interrogari ita non solet: «Nonnullos reperies?» sed «ullosne reperies?» Deinde fuerit contra historiam, ut recte monet Periz. cujus emendatione, «non multos», haud eguerimus, *sane* intellecto post *nonnullos*, freilich wohl. *Ibid.* *creantur* legitur (hic Sanctio et Perizonio *crearentur*), rectius, ut de re præsentis.

Muretus, Varr. *Lectt.* IV, 3, ad hunc locum Turnebum vituperans ita conjicit: «At duo Gracchi fuerunt. Et præter eos quamvis enumeres multos licet, quum deni creentur. Non nullos in omni memoria, etc.» Ad lectionem *creantur* dicit: «Quasi aliquando deni creentur, aliquando aliquo alio numero: et quum deni creantur, tum nulli perniciosi reperiantur. Quod si esset, næ mirificam ille vim numerus habuisset». Ad *nullos*: «Non eos tantum ait Cic. (Gracchos) proferri posse, verum etiam eorum similes, quamvis multos: neque id mirum esse, quum deni creentur; etenim in tanto numero non est mirabile, plures improbos exstitisse, quam in iis magistratibus, qui bini creabantur. Tum subjungit: Si evolvantur annales, et antiquitatis memoria replicetur, nonnullos repertum iri perniciosos tribunos, leves aut etiam non bonos fortasse plures. Hoc tamen magnum bonum in civitate inesse, quod efficit, ut ordo senatorius

invidia careat. Nullos autem in omni memoria perniciosos tribunos fuisse, nemo opinor, nisi plane ἀνετόπιστος dixerit.

Turnebus in Comm. primo coniecit: « licet. Quum deni creentur, nonnullos in omni memoria reperies perniciosos tribunos et leves, et tamen bonos forte plures. Ita invidia, etc. » Schefferus: Mallem *multos* scribere pro *nullos*, videturque postulare, quod sequitur « fortasse plures ». — Ern. cum Lamb. et Davisio dedit *nonnullos*; cum quo facit Wytt. in scholis. Gær. et Sch. restituerunt *nullos*. Sed, quidquid dicat Gær. non Gracchi tantum ex omnibus tribunis *perniciosi* possunt dici; sed, quamvis non multi, tamen *non nulli*. Nam si eos tantum perniciosos dicere volueris, qui consulto et data opera rempublicam evertere et perdere sint conati, id ne de Gracchis quidem vere dixeris, qui, quamvis ratione Cicéroni merito improbata, patriam non perditam, sed auctam etiam, restituta, ut ipsis videbatur, populi libertate, volebant. Sed quorum actiones in damnum reipublicæ redundarent, plures certe, quam Gracchi, reperti sunt; plures etiam, qui essent leves et non boni.

Lectiones librorum vide in notis contextui subjectis. *Ma.*

TABULA

RERUM

QUE IN HOC QUINTO VOLUMINE TERTIÆ PARTIS
CICERONIS CONTINENTUR.

PARS PRIOR.

Novi editoris præmonitio	Pag.	vii
G. H. Moseri præfatio		1
A. Maii præfatio		15
Testimonia vetera operis Tulliani de Rep.		60
Prosopographia dialogorum de Rep.		71
Monitum de prima operis lacuna		81
M. T. Ciceronis fragmenta ex libris de Republica.		
— Ex M. T. Cic. de Rep. lib. I.		85
Monitum libri secundi		215
Ex M. T. Cic. de Rep. libro II		217
Epitome libri tertii de Rep.		287
Ex M. T. Cic. de Rep. libro III.		289
Scholion de quarti libri fragmentis		329
Ex M. T. Cic. de Rep. libro IV.		333
Epitome libri quinti		351
Ex M. T. Cic. de Rep. libro V.		353
Scholion libri sexti		363
Ex M. T. Cic. de Rep. libro VI		365
Excursus ad Cic. de Rep. VI, 18.		398
Monitum de græca Somnii Scipionis versione		401
M. T. Κικέρωνος ὄνειρος τοῦ Σκιπίωνος		405

PARS ALTERA.

M. T. Ciceronis de Legibus libri. — Joannis Davisi præfatio.....	417
Ex Gœrenzii præfatione	420
Index Apparatus critici.....	426
Moseri Introductio in Ciceronis de Legibus libros .	434
Argumentum libri primi de Legibus	451
M. T. Ciceronis de Legibus liber primus	455
Excursus I	559
Argumentum libri secundi de Legibus	567
M. T. Ciceronis de Legibus liber secundus.....	569
Excursus II.....	712
Excursus III.....	713
Excursus IV	717
Excursus V.....	720
Excursus VI	725
Excursus VII	728
Excursus VIII.....	731
Excursus IX.....	733
Excursus X.....	737
Excursus XI.....	738
Argumentum libri tertii de Legibus	743
M. T. Ciceronis de Legibus liber tertius.....	747
Excursus XII	827
Excursus XIII.....	830

FINIS QUINTI VOLUMINIS.

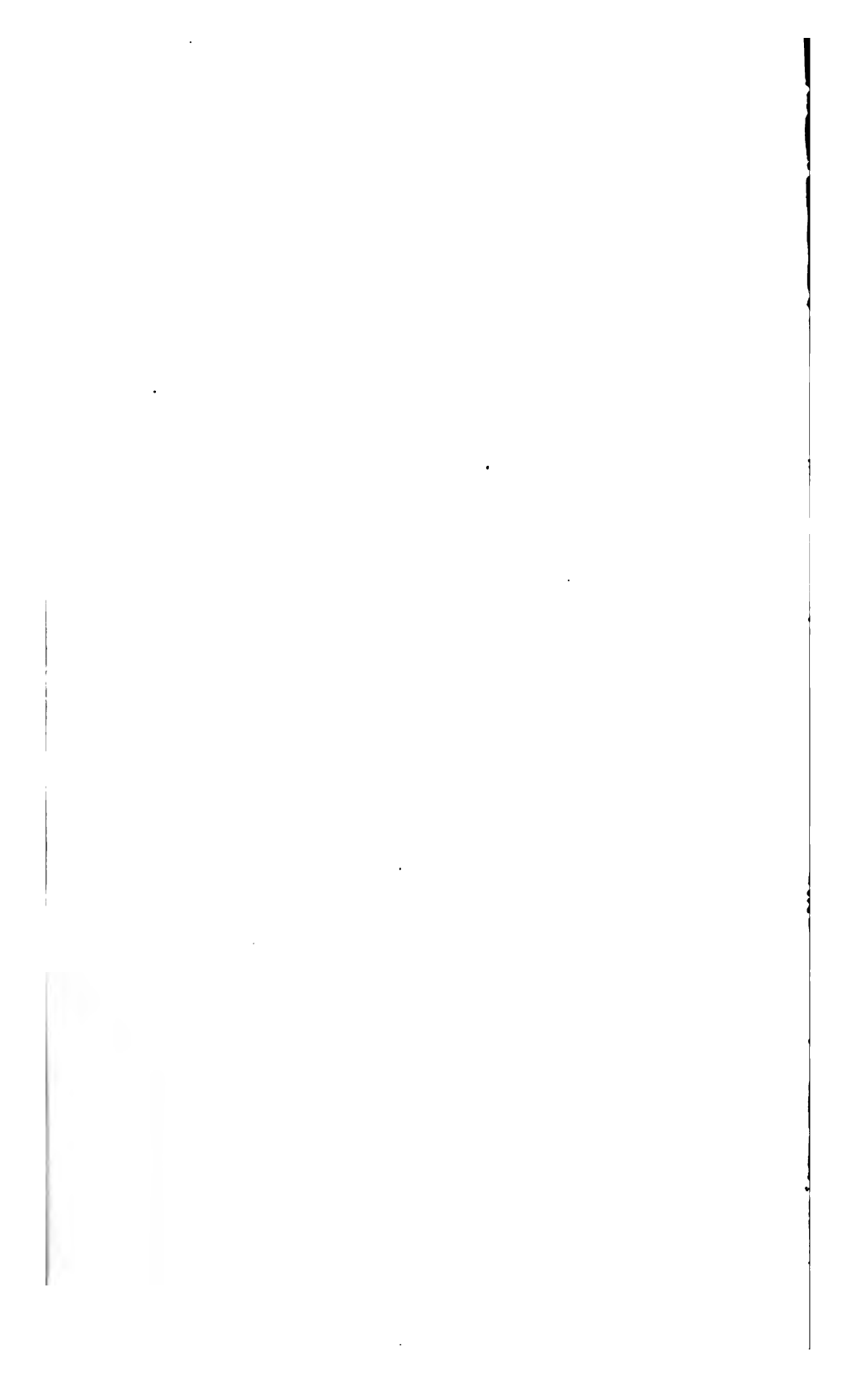
7



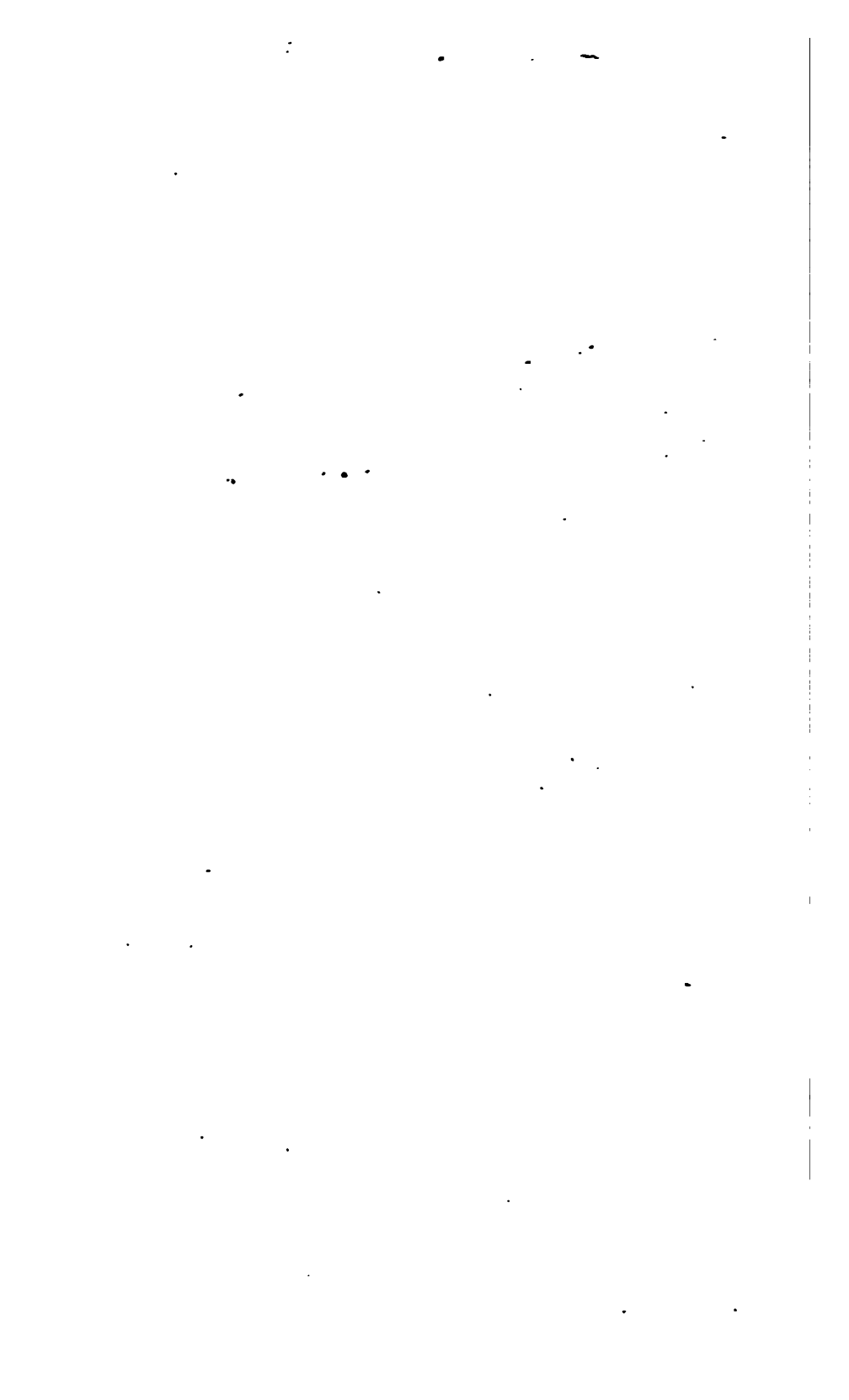
7

Handwritten scribble or signature

Handwritten mark







1231
LENOX LIBRARY



Bancroft Collection.
Purchased in 1893.

